

Β' ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
Η Κοινωνία της Διακινδύνευσης
Προκλήσεις στον 21ο αιώνα

Κύριος Ομιλητής/ Keynote Speaker

ULRICH BECK

Έναρξη: Πέμπτη, 5 Νοεμβρίου, 6:30 μ.μ.

Opening: Thursday, November 5th, 6:30 pm

2nd INTERNATIONAL CONFERENCE
Risk Society
Challenges for the 21st Century

Αθήνα, 5-7 Νοεμβρίου 2009
Ξενοδοχείο ΤΙΤΑΝΙΑ
Πανεπιστημίου 52

Athens, November 5-7, 2009
TITANIA HOTEL
52 Panepistimiou Ave.

ΣΥΜΜΕΤΕΧΩΝ ΦΟΡΕΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Επιμέλεια: Ελένη Νίνα – Παζαρζή

Editor: Eleni Nina – Pazarzi

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

2^ο ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
«Η Κοινωνία της Διακινδύνευσης
Προκλήσεις στον 21^ο αιώνα»
ΑΘΗΝΑ, 5-7 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2009

Επιμέλεια: Ελένη Νίνα-Παζαρζή

.....

PROCEEDINGS

2nd INTERNATIONAL CONFERENCE
«Risk Society:
Challenges for the 21ST Century»
ATHENS, NOVEMBER 5-7, 2009

Editor: Eleni Nina-Pazarzi

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

2° ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
«Η Κοινωνία της Διακινδύνευσης
Προκλήσεις στον 21° αιώνα»
ΑΘΗΝΑ, 5-7 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2009

Επιμέλεια: Ελένη Νίνα-Παζαρζή

.....

PROCEEDINGS

2nd INTERNATIONAL CONFERENCE
«Risk Society:
Challenges for the 21st Century»
ATHENS, NOVEMBER 5-7, 2009

Editor: Eleni Nina-Pazarzi

Πρόλογος

Η παρούσα ηλεκτρονική έκδοση των πρακτικών του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 2009, υλοποιείται μετά από πάροδο πολλών ετών μετά από πρόταση του Προέδρου της ΕΚΕ Καθηγητή Νίκου Δεμερτζή. Η προγραμματισθείσα μετά τη λήξη του συνεδρίου έντυπη έκδοση των πρακτικών δεν κατέστη δυνατή λόγω της οικονομικής κρίσης και της αδυναμίας χρηματοδότησης της από το Πανεπιστήμιο Πειραιώς. Επίσης, η ΕΚΕ σε σχετικό ερώτημα μου δεν είχε τη δυνατότητα χρηματοδότησης της έντυπης έκδοσης.

Το θέμα του Συνεδρίου ήταν “ Η Κοινωνία της Διακινδύνευσης. Προκλήσεις στον 21^ο αιώνα». Ο παρών τόμος περιλαμβάνει το σύνολο των κειμένων που απεστάλησαν από τους εισηγητές και της εισηγήτριες των Ολομελειών και των παράλληλων συνεδριών καθώς και την Κεντρική Ομιλία του Καθηγητή Ulrich Beck και την Εισαγωγική Ομιλία της Προέδρου της ΕΚΕ. Στο συνέδριο παρουσιάστηκαν 101 παράλληλες εισηγήσεις, ομιλίες σε τρεις ολομέλειες και συμμετείχε μεγάλος αριθμός συναδέλφων Κοινωνιολόγων, οι οποίες καλύπτουν πολλές θεματικές ενότητες. Η μεγάλη προσέλευση στην Εναρκτήρια Συνεδρία (περισσότερα από 500 άτομα) και ο αριθμός των συνέδρων και εισηγητών/εισηγητριών αποτέλεσαν ενθαρρυντικά στοιχεία για την εξέλιξη της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας και την παραγωγή γνώσης για κύρια ζητήματα που αφορούσαν την Ελληνική Κοινωνία και όχι μόνο.

Ο αριθμός των συμμετεχόντων στο Β΄ Συνέδριο και η ποιότητα των Εισηγήσεων σε ένα ευρύ φάσμα θεματικών εννοιών υπήρξε το κίνητρο για την έντυπη έκδοση των πρακτικών. Θεωρώ όμως ότι και η ηλεκτρονική έκδοση είναι εξίσου σημαντική και θα κεντρίσει το ενδιαφέρον των συναδέλφων Κοινωνιολόγων αλλά και άλλων Κοινωνικών επιστημόνων, ώστε να αποτελέσει πηγή ευρημάτων και γνώσης.

Η ιδέα της ίδρυσης μιας Επιστημονικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας απασχόλησε στο παρελθόν αρκετούς συναδέλφους αλλά η συζήτηση για την πραγματοποίηση αυτής της ιδέας ξεκίνησε στο Συνέδριο στη μνήμη της Ιωάννας Λαμπίρη – Δημάκη, στα διαλείμματα του οποίου συναποφασίσαμε με τον Καθηγητή του ΕΚΠΑ Νίκο Τάτση να προχωρήσουμε στις διαδικασίες για την ίδρυση της Εταιρείας, προσκαλώντας και άλλους συναδέλφους. Η Εταιρεία ιδρύθηκε το 2007. Η εν συνεχεία διοργάνωση εκδηλώσεων, ημερίδων και δύο συνεδρίων υπήρξε θετική για την ανάπτυξη της Κοινωνιολογίας και της ΕΚΕ.

Θερμές ευχαριστίες στις εισηγήτριες και τους εισηγητές, στους οποίους κυρίως οφείλεται η επιτυχία του συνεδρίου. Ιδιαίτερη δε μνεία θα πρέπει να γίνει στην Κεντρική ομιλία του εκλιπόντος Ulrich Beck, του οποίου η ξαφνική απώλεια δημιούργησε μεγάλο κενό στο θεωρητικό και ερευνητικό πεδίο του αντικειμένου των μελετών του.

Ευχαριστώ θερμά την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ασπασία Τσαούση για τη συμβολή της στη διαμόρφωση του προγράμματος του Συνεδρίου και στην επιλογή των εισηγήσεων. Επίσης την κ. Καλλιόπη Βηλαρά, η οποία εργάστηκε αποτελεσματικά τόσο για την διοργάνωση του Συνεδρίου με την βοήθεια φοιτητών και φοιτητριών του Πανεπιστημίου Πειραιώς όσο και στην προετοιμασία της έκδοσης των πρακτικών με τη συνεργασία της κ. Ιλιάνας Παζαρζή.

Ελένη Νίνα – Παζαρζή

Ομότιμη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πειραιώς

Πρώην Πρόεδρος της ΕΚΕ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	1
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ	6
ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ (OPENING SESSION)	19
Χαιρετισμοί (Welcoming Addresses)	19
Εισαγωγική Ομιλία – (Welcome Remarks)	24
Κεντρική Ομιλία – Keynote Speech	24
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑΣ I	34
I.1.The Social Construction of Risk: The Case of Biomedical Technology	34
I-2. Risk Society, Consumption and the Commercialisation of Life: the Emergence of ‘Lifestyle’ Pharmaceuticals	39
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑΣ II	54
II.-4 Έρευνα στη Φυσική	54
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑΣ III	59
III – 1 Το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Τρεις δεκαετίες συνεχούς συνεισφοράς	59
III – 2 Λόγος υπέρ των Κοινωνικών Επιστημών	59
III . 3 Η σημασία της εμπειρικής έρευνας για την ανάπτυξη των σπουδών στην κοινωνιολογία σήμερα	101
A1. EDUCATION AND THE PROFESSIONS	105
A1-1. Professionalism as justification	105
A1-2. Technology Education	105
A1-4. In search of Self: uncertainty and risks behind students’ vocational choices	121
A2. GROUPS IN RISK	137
A2-1. Upper level drug dealing in the 21st Century	137
A2-3. Employment for HIV Infection Risk Group. The Latvian Example	149
A3. RISK AND ENVIRONMENT	158
A3-1. Social Capital and Environmental Problems: A Theoretical Approach . 158	
A3-3. Societies at Risk: Heat Waves and Their Risk Regulation Regimes in Portugal	168
A4. FROM LOCAL TO GLOBAL	178
A4-2. Kosovo case as a risk factor for the modern system of international relations	178
B1-1. Η δυναμική της κοινωνιολογικής θεωρίας σήμερα: Το παράδειγμα της καθημερινής ζωής στο σχολείο	191
B1-2. Η Κοινωνία της Διακινδύνευσης και Εκπαίδευση: Αναφορές στο Πρόγραμμα Σπουδών	209
B1-4. Η «ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ»: Επανεξετάζοντας τις αφηγήσεις νομιμοποίησης της δια – βίου προγραμματισμένης κατάρτισης	226
B1-5. Η Επείγουσα Κοινωνική Ανάγκη Εισαγωγής Ενός Αισθησιοκρατικού Παιδευσιακού Μοντέλου	237
B2. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ: ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ	247
B2-1. Εθνικό Κράτος, Κοινωνία της Διακινδύνευσης και Μετανάστευση	247
Νιώτη Στέλλα,	247

B2-2. Διακινδυνεύοντας την παγκόσμια ευημερία: Η Πρόκληση της Μετανάστευσης.....	253
B2-4. Η κοινωνική κατασκευή του στερεότυπου του αλβανού μετανάστη στην Ελλάδα: Μια φαινομενολογική προσέγγιση	253
B3. ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ	275
B3-1. Η πολιτική και μιντιακή διαπραγμάτευση μιας περιβαλλοντικής κρίσης: Το παράδειγμα των πυρκαγιών του 2007 και 2009.	275
B3-2. «Επικοινωνία των ‘μεγάλων προσδοκιών’ σε εξέλιξη»; Μια διερεύνηση για την κοινωνική δικτύωση στον κυβερνοχώρο	288
B3-3. Κίνδυνοι και Κινδυνολογία στον Ψηφιακό Κόσμο: Το Παράδειγμα των Διαδικτυακών Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης.....	295
Χρήστος Α. Γκατζαλιδής,	295
B3-4. “Πολιτική συμμετοχή και κοινωνικοποίηση μέσω του Διαδικτύου: Προς μια επιστροφή στον Χαμπερμασιανό ιδεότυπο της Δημόσιας Σφαίρας?”	315
B4. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΥΓΕΙΑΣ.....	324
B.4-1. Κοινωνικές αντιλήψεις και προγραμματισμός /σχεδιασμός συστημάτων υγείας	324
B4-2. Κοινωνιολογικοί Παράγοντες που επηρεάζουν την πρόσβαση στην Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας (ΠΦΥ)	342
B4-3. Η πραγματικότητα του δικαιώματος της υγείας στην Ελλάδα	349
B5. Η ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ.....	363
B5-2. «Η ιδεολογία των προτύπων γυναικείας αισθητικής μέσα από την αναπαράσταση της γυναικείας σεξουαλικότητας/ ελκυστικότητας στον «ερωτικό» κινηματογράφο της δεκαετίας του εξήντα.».....	363
B5-3. Φύλο, Φυλή και Κοινωνική Τάξη στις Κοινωνίες της Διακινδύνευσης : Το παράδειγμα της Μπάρμπι.....	373
B6. ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	384
B6-3. “Καπιταλισμός και Κοινωνικές Τάξεις στα γραπτά των Jean Baudrillard και Zygmunt Bauman”	384
B.6-4. Από την (ανορθολογική) διακινδύνευση στην (ορθολογική) αναγνώριση. 'Η επανενεργοποιώντας ένα λουκασιανό σχήμα σκέψης στην «μεταμοντέρνα κατάσταση»	399
B6-5. «Ο ρόλος της κοινωνικής λαογραφίας στην κατανόηση της κοινωνίας της Διακινδύνευσης»	405
B7. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ.....	416
B7-1. Η μορφωτική αποστολή της εκπαίδευσης στη σημερινή κοινωνία	416
B7-2. Οι σημαντικότεροι Έλληνες σύμφωνα με τις απόψεις φοιτητών ελληνικών ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Κοινωνικά στερεότυπα, πολιτισμικά πρότυπα, εθνικιστικές και ιστορικές εμμονές και life style: οι επιδράσεις της εθνικής ιστοριογραφίας, της εθνικής μυθοπλασίας και του σύγχρονου τρόπου ζωής στην ελληνική κοινωνία και στην ανάδειξη των ηρωικών της προτύπων.	432
B7-3. Η Κοινωνιολογία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση: Έρευνα των στάσεων των μαθητών απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας.....	453
B7-4. Ηλεκτρική Ενέργεια και περιβάλλον: Οι απόψεις καταρτιζομένων πτυχιούχων Ανωτάτων Σχολών στην Παιδαγωγική	471
B7-5. Η Περιβαλλοντική εκπαίδευση στο πλαίσιο περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων.....	480

B8.	ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ.....	486
B8-3	Οι Κοινωνικές σχέσεις Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων Στρατηγικές Προσέγγισης.....	486
A5.	THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES	501
A5-1.	The challenges of Risk Society, a Simmelian approach	501
A5-2.	Η Οριοθέτηση του Διαχωρισμού μεταξύ Ατόμου και Κοινωνίας μέσα από το έργο του Georg Simmel.	509
A5-3.	Theorizing alternative media in the era of digital culture	519
A5-5.	Biographical Approach in Research of Social Processes in a Case Study... ..	532
B9.	ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑ.....	541
B9-4.	Ανασφάλεια στην αγορά εργασίας και επιλογή επαγγέλματος	541
B10.	ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗ	557
B10-1.	Ο Ρόλος του Εμπνευσμένου Ηγέτη στην Προσωπική Ολοκλήρωση των Εργαζομένων και στην Οργανωσιακή Αποτελεσματικότητα μέσω Ενθάρρυνσης της Συνεχούς Μάθησης	557
B10-2.	Περιβαλλοντικοί φόροι και ανεργία: Μια θεωρητική προσέγγιση.....	579
B10-3.	The impact of education on the greek socio – economic system	588
B11.	ΒΙΑ ΚΑΙ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ	601
B11-1.	Εγκληματολογία του Χάους;.....	601
B11-3.	Η κοινωνική κατασκευή της εγκληματικότητας τωναικονομικών μεταναστών από τον Αθηναϊκό τύπο.....	608
B11-4.	Η άνοδος του σωφρονιστικού πληθυσμού ως αντανάκλαση της ανόδου της εγκληματικότητας: Προσπάθεια μιας κριτικής διερεύνησης.....	626
B12.	ΔΙΚΑΙΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ	636
B12-1	Η θέση των συνταγματικώς κατοχυρωμένων ανεξάρτητων αρχών στη κοινωνία της διακινδύνευσης	636
B12-2	Η Ευθύνη από Διακινδύνευση στο Ελληνικό Δίκαιο. Η Περίπτωση της Ευθύνης του Παραγωγού Ελαττωματικών Προϊόντων στο Δίκαιο Προστασίας των Καταναλωτών.....	652
B12-3.	Η πρόσληψη του κινδύνου και οι ιδιωτικού δικαίου ρυθμίσεις για την προστασία του περιβάλλοντος και της υγείας	664
B12-4.	Μια έρευνα στο χώρο της Κοινωνιολογίας του Δικαίου: Δια βίου μάθηση με όρους διαπολιτισμικότητας και ο κίνδυνος του κοινωνικού αποκλεισμού ..	672
B14.	ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ.....	689
B14-2	Παγκοσμιοποίηση, παγκόσμια κοινωνία και ανθρώπινα δικαιώματα ..	689
B14-3.	21ος αιώνας: Η αναζήτηση του ανθρωπισμού	701
B14-4.	Ο «νέος» κοινωνικός έλεγχος στην κοινωνία της διακινδύνευσης, υπό το πρίσμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων	705
B15.	ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ, (ΑΝ)ΑΣΦΑΛΕΙΑ, ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ ΤΟΥ 2008.....	711
B.15-1	“Ιδεολογικοί και Κατασταλτικοί Μηχανισμοί της Βίας”	711
B.15-3	«Δεκεμβριανά» '08: Το «μυστικό» και η «υπόσχεση» του λόγου των νέων	726
B16.	ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗ	743
B.16-1	Τα όρια της συναισθηματικής διακύμανσης στις σύγχρονες κοινωνίες	743
B.16-2	“Ο Harry Potter στο ντιβάνι”	751
B.16-3	Άγχος και υποκειμενικότητα στην "Κοινωνία της Διακινδύνευσης"	756

B.16-4 Ατομικισμός και Διαζυγιότητα: Μια σχέση για περαιτέρω ανάλυση και προβληματισμό	764
B.16-5 Μοτοσικλέτα: Ελεύθερος χρόνος, καθημερινή χρήση, εργαλείο ή «κομμάτι του εαυτού». Διακινδύνευση σε κάθε περίπτωση.....	774

2^ο ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
«Η Κοινωνία της Διακινδύνευσης
Προκλήσεις στον 21^ο αιώνα»
ΑΘΗΝΑ, 5-7 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2009

2nd INTERNATIONAL CONFERENCE
«Risk Society:
Challenges for the 21ST Century”
ATHENS, NOVEMBER 5-7, 2009

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
CONFERENCE PROGRAM

ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟ TITANIA (Πανεπιστημίου 52)
TITANIA HOTEL (Panepistimiou 52)

Συμμετέχων φορέας: Πανεπιστήμιο Πειραιώς

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΠΕΜΠΤΗ 5/11/2009
THURSDAY NOVEMBER 5, 2009

Εγγραφές Συνέδρων [Registration]	17:00-18:30
Εναρκτήρια Συνεδρία [Opening Session]	18:30-19:00
➤ Χαιρετισμοί [Welcoming Addresses]	
➤ Εισαγωγική Ομιλία [Welcome Remarks] Ελένη Νίνα-Παζαρζή – Πρόεδρος της ΕΚΕ Prof. Eleni Nina-Pazarzi – President of HSS	
➤ Κεντρική ομιλία [Keynote Speech] Professor Ulrich Beck “Imagined Communities of Global Risks”	19:00-20:00
Δεξίωση [Reception]	

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 6 / 11 / 2009
FRIDAY NOVEMBER 6, 2009

Εγγραφές Συνέδρων [Registration]	9:30 – 16:00
A1 EDUCATION AND THE PROFESSIONS	9:30 - 11:00
Chair: Vassiliki Kantzara , Lecturer, Panteion University	
➤ Lara Ivana Maestriperi , University of Trento (Italy)	
Professionalism as justification	
➤ John Psarouthakis , Nyenrode University (Netherlands)	
Technology education	
➤ Ildarkhanova Chulpan Ildusovna , Moscow University (Russia)	
Professional segregation of young Russian university teachers	
➤ Maria Manuel Vieira , University of Lisbon (Portugal)	
➤ Lia Pappamikail , University of Lisbon (Portugal)	
➤ Jose Resende , New University of Lisbon (Portugal)	
In search of authenticity: Uncertainty and risks behind students' vocational choices	
➤ Tana Lace , Riga Stradins University (Latvia)	
➤ Anda Lake , Riga Stradins University (Latvia)	
Evaluation of cultural canon as part of culture policy in Latvia	

B1 ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Προεδρία: Λέλα Γώγου, Αναπλ. Καθηγήτρια, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

- **Ιωάννης Καμαριανός**, Πανεπιστήμιο Πατρών
- **Γεωργία Γούγα**, ΤΕΙ Αθηνών

Η δυναμική της κοινωνιολογικής θεωρίας σήμερα: Το

παράδειγμα της καθημερινής ζωής στο σχολείο

➤ **Αναστασία Παμουκτσόγλου**, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

Η κοινωνία της διακινδύνευσης και η εκπαίδευση:

Αναφορές στο Πρόγραμμα Σπουδών

➤ **Φωτεινή Κουγιουμτζάκη**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

➤ **Αγλαΐα Καλαματιανού**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Η κοινωνιολογική φαντασία πτυχιούχων κοινωνιολογίας

➤ **Ευαγγελία Καλεράντε**, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

➤ **Αργύρης Κυρίδης**, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

➤ **Νίκος Φωτόπουλος**, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Η "κοινωνία των δεξιοτήτων": Επανεξετάζοντας τις αφηγήσεις νομιμοποίησης της δια - βίου προγραμματισμένης κατάρτισης

➤ **Ηλίας Κορομηλάς**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Η επείγουσα κοινωνική ανάγκη εισαγωγής ενός αισθησιοκρατικού παιδευσιακού μοντέλου

B2 ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ: ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Προεδρία: Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

➤ **Στέλλα Νιώτη**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Εθνικό κράτος - κοινωνία της διακινδύνευσης και μετανάστευση

➤ **Βανέσσα Καββαδά**, Υπουργείο Εσωτερικών

Διακινδυνεύοντας την παγκόσμια ευημερία: Η πρόκληση της μετανάστευσης

➤ † **Θεόδωρος Οικονόμου**, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Κίνδυνοι και φοβίες αναφορικά με τους μετανάστες και τις εθνοπολιτισμικές ομάδες

➤ **Καλιε Κερπάτσι**, State University "Alleksander Moisiu" (Alabania)

Η κοινωνική κατασκευή του στερεότυπου του αλβανού μετανάστη στην Ελλάδα: Μια φαινομενολογική προσέγγιση

➤ **Νικόλαος Ευπολυτάς**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Η αναπαραγωγή της οικιακής εργασίας των μεταναστριών: Συνοψίζοντας την ελληνική ερευνητική εμπειρία

➤ **Κάρολος Καβουλάκος**, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

➤ **Γεώργιος Κανδύλης**, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Μετανάστευση και αστική σύγκρουση: Η περίπτωση του Αγίου Παντελεήμονα Αχαρνών

Business Meeting

Hellenic Sociological Society and Portuguese Sociological

10.00 – 11.00

Διάλειμμα καφέ [Coffee Break]

A2 GROUPS IN RISK

11.30 – 13.00

Chair: Aspasia Tsaoussi, Lecturer - Aristotle University of Thessaloniki

➤ **Daniel Tschofen**, University of Innsbruck (Austria)

Upper level drug dealing in the 21st century

➤ **Olga Boiko**, University of Sheffield (UK)

Second-order risks of dental high-tech

➤ **Ieva Pranka**, University of Latvia (Latvia)

HIV infection risk groups and their possibilities of integrating into the labour market: The Latvian example

➤ **Vera Vratuša**, Belgrade University (Serbia)

Is contemporary society "Risk society"

➤ **Eleni Nina-Pazarzi**, University of Piraeus (Greece)

Women and the labor market in globalizing conditions

B3 ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Προεδρία: Σωτήρης Χτούρης, Καθηγητής - Πανεπιστήμιο Αιγαίου

➤ **Φανή Κουντούρη**, Πανεπιστήμιο Paris I - Panthéon Sorbonne (France)

Η κοινωνική και μιντιακή διαπραγμάτευση μιας περιβαλλοντικής κρίσης. Οι φωτιές του 2007 και 2009 στον ελληνικό τύπο και το λόγο των κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων

➤ **Δημήτριος Σαρρής**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Επικοινωνία "μεγάλων προσδοκιών" σε εξέλιξη; Μια διερεύνηση για την κοινωνική δικτύωση στον Κυβερνοχώρο

➤ **Χρήστος Γκατζιαλίδης**, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Κίνδυνοι και κινδυνολογία στον ψηφιακό κόσμο: Το παράδειγμα των διαδικτυακών υπηρεσιών κοινωνικής δικτύωσης

➤ **Βασιλική Μπουραντά**, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

➤ **Δάφνη Μουρέλου**, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Πολιτική συμμετοχή και κοινωνικοποίηση μέσω του Διαδικτύου: Προς μια επιστροφή στον Χαμπερμασιανό ιδεότυπο της Δημόσιας Σφαίρας?

B4 ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

Προεδρία: Δημοσθένης Δασκαλάκης, Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

➤ **Σοφία Χατζηκοκόλη**, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Κοινωνικές αντιλήψεις και προγραμματισμός/σχεδιασμός συστημάτων υγείας

➤ **Φωτεινή Τζαβέλλα**, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Κοινωνιολογικοί παράγοντες που επηρεάζουν την πρόσβαση στην "Πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας" (ΠΦΥ)

➤ **Αντώνιος Αλεβίζος**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Η πραγματικότητα του δικαιώματος της υγείας στην Ελλάδα

A3 RISK AND ENVIRONMENT**13:00 – 14:30**

Chair: Anna Romao, Professor, Military Academy, Vice President of the Portuguese Sociological Association

➤ **Sotiris Chtouris**, University of the Aegean (Greece)

➤ **Flora Tzelepoglou**, University of the Aegean (Greece)

Social capital and environmental problems: A theoretical approach

➤ **Iveta Briska**, Riga Stradins University (Latvia)

Awareness of ecological risks: The Latvian case

➤ **Francisco Freitas**, University of Coimbra (Portugal)

Societies in risk: Heat waves and their risk regulation regimes in Portugal

➤ **Carolina Maciel Toschi**, Wageningen University (Netherlands)

The rhetoric of risk and farm animal welfare

B5 Η ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ

Προεδρία: Αλεξάνδρα Χαλκιά, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο

➤ **Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη**, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Η γυναικεία φτώχεια στο πλαίσιο της κοινωνίας της διακινδύνευσης

➤ **Αλίκη Κοσσυφολόγου**, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η ιδεολογία των προτύπων γυναικείας ομορφιάς μέσα από την αναπαράσταση της γυναικείας σεξουαλικότητας /ελκυστικότητας στον ερωτικό κινηματογράφο της δεκαετίας του '60

➤ **Μαρία-Αγγέλα Λεγάκη**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Φύλο, φυλή και κοινωνική τάξη στις κοινωνίες της διακινδύνευσης: Το παράδειγμα της Μπάρμπι

B6 ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Προεδρία: Σκεύος Παπαϊωάννου, Καθηγητής –
Πανεπιστήμιο Κρήτης

➤ **Ιωάννα Τσιβάκου, Πάντειο Πανεπιστήμιο**

Αντικείμενο γνώσης και κοινωνική ευθύνη

➤ **Ηρακλής Μαυρίδης, Πάντειο Πανεπιστήμιο**

Ασταθή σύνορα: Γύρω από τα όρια της κοινωνικής επιστήμης

➤ **Αθανάσιος Γκαραγκούνης, University of Wales Swansea (UK)**

Καπιταλισμός και κοινωνικές τάξεις στα γραπτά των Jean Baudrillard και Zygmunt Bauman

➤ **Χρήστος Νάτσης, Πάντειο Πανεπιστήμιο**

Από την (ανορθολογική) διακινδύνευση στην (ορθολογική) αναγνώριση. Ή επανενεργοποιώντας ένα λουκασιανό σχήμα σκέψης στη "μεταμοντέρνα κατάσταση"

➤ **Ειρήνη Πετράτου, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών**

Ο ρόλος της κοινωνικής λαογραφίας στην κατανόηση της κοινωνίας της διακινδύνευσης

A4 FROM LOCAL TO GLOBAL

16:00-17:30

Chair: Luis Baptista, Professor, Lisbon University, President of the Portuguese Sociological Association

➤ **Hripsime Ramazyan, Russian-Armenian Slavonic University (Armenia)**

The globalizing world: New risks, new inequality

➤ **Olga Brusylovska, I.I.Mechnikov Odessa National University (Ukraine)**

The Kosovo case as a risk factor for the modern system of international relations

➤ **Signe Dobelniece, Latvia University of Agriculture**

➤ **Tana Lace, Riga Stradins University (Latvia)**

Challenges of social inclusion in rural municipalities in Latvia

➤ **Ali Reza Mohseni, Islamic Azad University (Iran)**

Slums and crimes: Criminological - sociological analysis of poor and low-income settlements in cities

B7 ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ

Προεδρία: Αργύρης Κυρίδης, Καθηγητής - Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

➤ **Βασιλική Καντζάρα**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Η εκπαίδευση στην κοινωνία του 21ου αιώνα

➤ **Χρήστος Ζάγκος**, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

➤ **Ιφιγένεια Βαρβακίδου**, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

➤ **Αναστασία Αλευριάδου**, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

➤ **Νίκος Φωτόπουλος**, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Οι σημαντικότεροι Έλληνες σύμφωνα με τις απόψεις των φοιτητών ελληνικών ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Κοινωνικά στερεότυπα, πολιτισμικά πρότυπα, εθνικιστικές, ιστορικές εμμονές και life style

➤ **Σουζάνα-Μαρία Νικολάου**, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

➤ **Χαράλαμπος Μπαρμπαρούσης**, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Στάσεις των μαθητών της Γ' τάξης του Γενικού Λυκείου για το μάθημα της Κοινωνιολογίας: Έρευνα στα σχολεία του Ν. Καρδίτσας

➤ **Βασίλειος Πανταζής**, Ανωτάτη Σχολή Παιδαγωγικής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης (Αθήνα)

➤ **Ευάγγελος Μανωλάς**, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

➤ **Στυλιανός Ταμπάκης**, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Ηλεκτρική ενέργεια και περιβάλλον: Οι απόψεις καταρτιζομένων πτυχιούχων ανωτάτων σχολών στην Παιδαγωγική

➤ **Μαρία Μιμίκου**, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η περιβαλλοντική εκπαίδευση στο πλαίσιο περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων

B8 ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Προεδρία: Νίκος Κοτζιάς, Καθηγητής - Πανεπιστήμιο Πειραιώς

➤ **Παναγής Παναγιωτόπουλος**, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947 - 2007. Η κοινωνία του ρίσκου στο παράδειγμα των τεχνολογικών καταστροφών

➤ **Παύλος Βασιλόπουλος**, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Αξιακές προδιαθέσεις, αξιολογήσεις για την οικονομία, θεματική ψήφος και πολιτική ηγεσία: Μια συγκριτική μελέτη επιρροής τεσσάρων μοντέλων εκλογικής συμπεριφοράς στην ελληνική κοινωνία

➤ **Ελευθέριος Αντωνίου**, Εταιρία Κυπριακών Σπουδών – Πάντειο Πανεπιστήμιο

Στρατηγικές προσέγγισης: Κοινωνικές σχέσεις

Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων

Διάλειμμα καφέ [Coffee Break]

17:30-18:00

**Συνεδρία Ολομέλειας I (Plenary Session I)
LIFESTYLES & HEALTH RISKS**

18:00-19:00

Chair: Nicos Mouzelis, Professor Emeritus – London School of Economics & Political Science

➤ **Elisabeth Beck-Gernsheim**, Professor [Universität Erlangen-Nürnberg]

Social construction of risk: The case of prenatal diagnosis

➤ **Nick Fox**, Professor [University of Sheffield]

Lifestyle drugs and the domestication of pharmaceutical risk

Συνεδρία Ολομέλειας II (Plenary Session II)

19:00-20:30

**Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΑ: ΑΠΟ ΤΟΝ
MAX WEBER ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ**

Προεδρία: Νικόλαος Τάτσης, Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

➤ **Μαρία Αντωνοπούλου** - Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο

➤ **Γιάννης Υφαντόπουλος** - Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πρόεδρος του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών

➤ **Περικλής Βαλλιάνος** - Αναπληρωτής Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

➤ **Μανώλης Δρης** - Καθηγητής, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

ΣΑΒΒΑΤΟ 7 / 11 / 2009

SATURDAY NOVEMBER 7, 2009

Εγγραφές συνέδρων [Registration]

9:30 - 14:30

A5 THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES

9:30 - 11:00

Chair: Kyrkos Doxiadis, Associate Professor – National and Kapodistrian University of Athens

➤ **Georgia Lagoumitzi**, Deree College (Greece)

The challenges of risk society: A Simmelian approach

➤ **Athanasia Chalari**, University of Manchester (UK)

Approaching structure & agency through the relationship

between internal and external conversation

➤ **Chrysanthi Zachou**, Deree College (Greece)

Theorizing alternative media in the era of digital culture

➤ **Despina Tsoukala**, Vaxjo University (Sweden)

The impact of migration on second generation through life history interviews

➤ **Maruta Pranka**, University of Latvia (Latvia)

Biographical approach in research of social processes

B9 ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑ

Προεδρία: Γιάννης Σακέλης, Βοηθός Συνήγορος του Πολίτη, Καθηγητής – Πάντειο Πανεπιστήμιο

➤ **Αποστόλης Παπακώστας**, Södertörn University College (Sweden)

Ποιος εμπιστεύεται την Eva Svensson?

➤ **Σωκράτης Κονιόρδος**, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Μορφές Κεφαλαίου στη Δημιουργία μίας Αστικής Τάξης:

Μία περιπτωσιολογική μελέτη

➤ **Δημήτριος Καλαμάρας**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

➤ **Φωτεινή Κουγιουμτζάκη** Πάντειο Πανεπιστήμιο

Η διάρκεια μετάβασης των αποφοίτων κοινωνικών και πολιτικών επιστημών από το πανεπιστήμιο στην πρώτη εργασία

➤ **Ηλίας Μαδεμλής**, Paris 8 (France)

Ανασφάλεια στην αγορά εργασίας και επιλογή επαγγέλματος

Διάλειμμα Καφέ [Coffee Break]

11:00-11:30

B10 ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗ

11:30-13:00

Προεδρία: Νικόλαος Απέργης, Καθηγητής - Πανεπιστήμιο Πειραιώς

➤ **Βικτωρία Πέκκα-Οικονόμου**, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

➤ **Σοφία Γεωργαλή**, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Ο ρόλος του εμπνευσμένου ηγέτη στην προσωπική ολοκλήρωση των εργαζομένων και στην οργανωσιακή αποτελεσματικότητα μέσω ενθάρρυνσης της συνεχούς μάθησης

➤ **Σταματίνα Χατζηδήμα**, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

➤ **Κωνσταντίνος Ελευθερίου**, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Περιβαλλοντικοί φόροι και ανεργία: Μια θεωρητική προσέγγιση

➤ **Ερασμία Βαλμά**, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

The impact of education on the Greek socio-economic system

➤ **Γεώργιος Μπίκος**, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Από την κοινωνία της επιχειρηματικότητας και του οικονομικού ρίσκου στην κοινωνία της διακινδύνευσης και της συλλογικής ανασφάλειας: Από το (ορθο-λογικό και νεωτερικό) κέρδος και τη ζημία, στην (προνεωτερική) φοβία της κοινωνίας της παγκοσμιοποίησης

B11 ΒΙΑ ΚΑΙ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Προεδρία: Γιάννης Πανούσης, Καθηγητής - Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

➤ **Γιάννης Πανούσης**, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εγκλημα(ολογ)ική και κοινωνι(ολογ)ική διακινδύνευση

➤ **Αναστάσιος Ρομπόρας**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Παγκόσμιοι δείκτες εγκληματικότητας: Ομοιότητες και διαφορές των παραβάσεων

➤ **Ελένη Παπανδρέου**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

➤ **Γρηγόρης Κοταλακίδης**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

➤ **Σταύρος Πάρλαλης**, Frederick University (Κύπρος)

Η κοινωνική κατασκευή της εγκληματικότητας των οικονομικών μεταναστών από τον Αθηναϊκό τύπο

➤ **Δημήτριος Παπαϊωάννου**, CRESS Πανεπιστήμιο Στρασβούργου (Γαλλία)

Η άνοδος του σωφρονιστικού πληθυσμού ως αντανάκλαση της ανόδου της εγκληματικότητας: Προσπάθεια μιας κριτικής διερεύνησης

B12 ΔΙΚΑΙΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

13:00-14:30

Προεδρία: Πηνελόπη Αγαλλοπούλου, Ομ. Καθηγήτρια - Πανεπιστήμιο Πειραιώς

➤ **Χρήστος Τσιμπούκης**, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η θέση των συνταγματικώς κατοχυρωμένων ανεξαρτήτων αρχών στην κοινωνία της διακινδύνευσης

➤ **Κορνηλία Δελούκα-Ιγγλέση**, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Η ευθύνη από διακινδύνευση στο Ελληνικό Δίκαιο: Η περίπτωση της ευθύνης του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων στο δίκαιο προστασίας των καταναλωτών

➤ **Γεώργιος Μπάλιας**, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

➤ **Γεώργιος Σαμιώτης**, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Η πρόσληψη του κινδύνου και οι ρυθμίσεις για την προστασία του περιβάλλοντος και της υγείας

➤ **Ευαγγελία Κουτίδου**, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Μια έρευνα στο χώρο της Κοινωνιολογίας του Δικαίου:

B13 ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Προεδρία: Σήλια Νικολαΐδου, Καθηγήτρια - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

➤ **Θωμάς Μαλούτας** Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Τα κτίσματα της αυτοστέγασης και της αντιπαροχής και η μεταβαλλόμενη κοινωνική φυσιογνωμία των χρηστών τους (1991-2001)

➤ **Αναστασία Ζήση**, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

➤ **Σωτήρης Χτούρης**, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Αστικό περιβάλλον, παράγοντες διακινδύνευσης και αρνητικές συμπεριφορές σε εφήβους

➤ **Ιωάννης Σαγιάς**, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο

Χωρο-κοινωνικές επιπτώσεις των μεγάλης κλίμακας έργων στην Ολυμπιακή και μεταΟλυμπιακή Αθήνα

➤ **Νίκος Σουλιώτης**, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Αστική διακυβέρνηση και πολιτιστική οικονομία στην Αθήνα από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 ως σήμερα: Θεσμικό πλαίσιο, πρακτικές και δρώντες

B14 ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Προεδρία: Νικόλαος Ιντζεσίλογλου, Καθηγητής - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

➤ **Νικόλαος Ιντζεσίλογλου**, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Φιλοσοφική και κοινωνιολογική θεμελίωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

➤ **Βασίλειος Πανταζής**, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Παγκοσμιοποίηση, παγκόσμια κοινωνία και ανθρωπίνια δικαιώματα

➤ **Ανδρέας Δαβαλάς**, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

21ος αιώνας: Η αναζήτηση του ανθρωπισμού

➤ **Εριφύλη Μπακιρλή**, Σχολή Αξιωματικών Ελληνικής Αστυνομίας

Ο «νέος» κοινωνικός έλεγχος στην κοινωνία της διακινδύνευσης, υπό το πρίσμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Ελαφρύ Γεύμα [Lunch]

14:30-15:30

B15 ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ, (ΑΝ)ΑΣΦΑΛΕΙΑ, ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ ΤΟΥ '08 15:30-17:00

Προεδρία: Αφροδίτη Κουκουτσάκη, Επίκουρη Καθηγήτρια - Πάντειο Πανεπιστήμιο

➤ **Πολυξένη Παπαγγελοπούλου**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Ιδεολογικοί και κατασταλτικοί μηχανισμοί της βίας

➤ **Ηρώ Κατσιούλα**, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

➤ **Χρήστος Ζάγκος**, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

➤ **Αργύρης Κυρίδης**, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

➤ **Ευαγγελία Καλεράντε**, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

"Σα δε φωνάξεις, έβγα να το γράψεις...". Η γραπτή συνθηματολογία των ανένταχτων πολιτικών ομάδων κατά την περίοδο των εξεγέρσεων του Δεκεμβρίου του 2008

➤ **Ιωάννης Πεκτελίδης**, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Δεκεμβριανά '08: Το "μυστικό" και η "υπόσχεση" του λόγου των νέων

➤ **Αλεξάνδρα Χαλκιά**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Έμφυλες διαθλάσεις της βίας

B16 ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗ

Προεδρία: Κανάκης Λελεδάκης, Επίκουρος Καθηγητής - Πάντειο Πανεπιστήμιο

➤ **Σήλια Νικολαΐδου**, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τα όρια της συναισθηματικής διακινδύνευσης στις σύγχρονες κοινωνίες

➤ **Υβόν-Αλεξία Κοσμά**, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Θεωρία της λογοτεχνίας: Ο Harry Potter στο ντιβάνι

➤ **Πάνος Παπαθεοδώρου** Πάντειο Πανεπιστήμιο

Άγχος και υποκειμενικότητα στην "κοινωνία της διακινδύνευσης"

➤ **Στεφανία Καλογεράκη** Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ατομικισμός και διαζυγιότητα: Μια σχέση για περαιτέρω ανάλυση και προβληματισμό

➤ **Άρης Γαβριελάτος**, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Μοτοσικλέτα: Ελεύθερος χρόνος, καθημερινή χρήση, εργαλείο ή «κομμάτι του εαυτού». Διακινδύνευση σε κάθε περίπτωση

Συνεδρία Ολομέλειας III (Plenary Session III)

17:00-18:30

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΑΝΩΤΑΤΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Προεδρία: Ελένη Νίνα-Παζαρζή, Καθηγήτρια - Πανεπιστήμιο Πειραιώς

➤ **Ανδρέας Λύτρας**, Καθηγητής - Αντιπρύτανης και Πρόεδρος του Τμήματος Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

➤ **Σκεύος Παπαϊωάννου**, Καθηγητής - Πρόεδρος του Τμήματος Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

➤ **Ιωάννης Κάλλας**, Αναπληρωτής Καθηγητής - Πρόεδρος του

Οργανωτική Επιτροπή

**Ελένη Νίνα-Παζαρζή
Μαρία Αντωνοπούλου
Νικόλαος Τάτσης
Σωτήρης Χτούρης
Αλεξάνδρα Χαλκιά
Σήλια Νικολαΐδου
Κανάκης Λελεδάκης
Ασπασία Τσαούση**

Γραμματειακή και Διοικητική υποστήριξη

Καλλιόπη Βηλαρά

Χορηγοί

ΚΕΠΠ

Eurobank

Εκδόσεις Μεταίχμιο

Εκδόσεις Κριτική

Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ (OPENING SESSION)

Χαιρετισμοί (Wellcoming Addresses)

Χαιρετισμός της Προέδρου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας Ελένης Νίνα-Παζαρζή (Wellcoming Addresses)

Αγαπητοί/ Αγαπητές Σύεδροι,
Κυρίες και Κύριοι,

Με ιδιαίτερη χαρά και τιμή, εκ μέρους των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, σας καλωσορίζω στο Β' Διεθνές Συνέδριο με θέμα «Κοινωνία της Διακινδύνευσης. Προκλήσεις στον 21ο αιώνα».

Στη συνάντηση αυτή συμμετέχει ως κεντρικός ομιλητής ο καθηγητής Ulrich Beck και άλλοι εκλεκτοί ακαδημαϊκοί και ερευνητές οι οποίοι θα συζητήσουν από την οπτική του επιστημονικού τους κλάδου κυρίως ζητήματα της κοινωνίας της διακινδύνευσης. Είμαστε πολύ χαρούμενοι για τον υψηλό αριθμό συμμετοχών που λάβαμε, ιδιαίτερα από νέους συναδέλφους οι οποίοι εκπροσωπούν ποικίλα γνωστικά αντικείμενα στο ευρύ φάσμα της κοινωνιολογικής έρευνας.

Σας ευχαριστούμε για την συμμετοχή σας στο συνέδριο και προσδοκούμε σε μία ειλικρινή και καρποφόρα επικοινωνία με τους συναδέλφους και σε μία δημιουργική ανταλλαγή απόψεων, όχι μόνο για ζητήματα της κοινωνίας διακινδύνευσης αλλά και ευρύτερου κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος.

Θα ήθελα να καλέσω τον Αντιπρύτανη του Πανεπιστημίου Πειραιώς Καθηγητή κ. Γ. Βασιλακόπουλο να απευθύνει χαιρετισμό στο συνέδριό μας και τον Πρόεδρο του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών καθηγητή κ. Γιάννη Υφαντόπουλο.

Χαιρετισμός του Αντιπρύτανη του Πανεπιστημίου Πειραιώς Καθηγητή κ. Γεωργίου Βασιλακόπουλου

Εκ μέρους των μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας του Πανεπιστημίου Πειραιώς, χαιρετίζω την πραγματοποίηση του Δεύτερου Επιστημονικού Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας. Η παρουσία εκλεκτών επιστημόνων από την Ελλάδα και το εξωτερικό προοιωνίζει την επιτυχία των στόχων του συνεδρίου. Καλωσορίζω στην Αθήνα τον διαπρεπή επιστήμονα, καθηγητή κοινωνιολογίας Ulrich Beck, του οποίου το συγγραφικό έργο είναι γνωστό και σε μη κοινωνιολόγους.

Ο τίτλος: «Η Κοινωνία της Διακινδύνευσης: Προκλήσεις στον 21ο αιώνα» και οι επιμέρους θεματικές του συνεδρίου υποδηλώνουν τη διεπιστημονικότητα της

προσέγγισης του θέματος. Ο πολλαπλασιασμός των κινδύνων ως αποτέλεσμα της τεχνολογικής καινοτομίας είναι γεγονός στη σύγχρονη κοινωνία και προβληματίζει επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων. Η επιστημονική γνώση και η διαχείριση των κινδύνων και των επιπτώσεών τους αποτελεί σήμερα κύριο ζήτημα θεωρητικής και πρακτικής αντιμετώπισης.

Ως καθηγητής πληροφοριακών συστημάτων και πρόεδρος του Τμήματος Ψηφιακών Συστημάτων του Πανεπιστημίου Πειραιώς, γνωρίζω τους προβληματισμούς που διαμορφώνονται στον επιστημονικό χώρο για τη μελέτη του «κινδύνου» και που συνδέονται με τις επιστημονικές αναζητήσεις του συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρίας.

Το Πανεπιστήμιο Πειραιώς αναγνωρίζει την σημαντική προσπάθεια που γίνεται από την Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρία για την προώθηση του επιστημονικού κλάδου της Κοινωνιολογίας, αλλά και για την ανάπτυξη του επιστημονικού διαλόγου για ζητήματα που αποτελούν καιρία θέματα της σημερινής πραγματικότητας. Η Πρόεδρος της ΕΚΕ και αξιόλογο μέλος Πανεπιστημίου μας συμβάλλει ουσιαστικά και προάγει αυτόν το διάλογο.

Σας μεταφέρω τους χαιρετισμούς του Πρύτανη του Πανεπιστημίου Πειραιώς, Καθηγητή Γεωργίου Οικονόμου, ο οποίος αδυνατεί να παραστεί στην εναρκτήρια συνεδρία. Εύχομαι ολόψυχα, καλή επιτυχία στις εργασίες του συνεδρίου σας.

Εισαγωγική Ομιλία (Welcome Remarks)

Ελένη Νίνα – Παζαρζή, Πρόεδρος της ΕΚΕ

Η Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία ιδρύθηκε το 2007 και έχει ως κύριους σκοπούς της την προαγωγή του διεπιστημονικού διαλόγου και της κοινωνιολογικής έρευνας, την προώθηση των κοινωνιολογικών σπουδών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και την παροχή ωφέλιμης γνώσης στην ελληνική κοινωνία. Έως σήμερα η Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία έχει διοργανώσει τις εξής εκδηλώσεις:

- Συνέδριο σε συνεργασία με το Πάντειο πανεπιστήμιο, το Πανεπιστήμιο Αιγαίου και το Πανεπιστήμιο Κρήτης με θέμα «Η επικαιρότητα του έργου του Max Weber»

- Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα «Η κοινωνία των πολιτών και ο ρόλος των κοινωνικών επιστημόνων» -Δύο Ημερίδες με θέματα «Κοινωνιολογία και δημόσιος λόγος» και «Η κοινωνία των πολιτών σε δοκιμασία»(με κύριο ομιλητή τον Καθηγητή Peter Waldmann)

-Διάλεξη του Καθηγητή Michael Herzfeld με θέμα «Η αναγκαιότητα της σύγκρισης: Αντιπαρατιθέμενες και συμπληρωματικές οπτικές στην ελληνική κοινωνία».

Το θέμα του Β' Διεθνούς Συνεδρίου συνδέεται με το έργο σημαντικών θεωρητικών της νεωτερικότητας και μετα-νεωτερικότητας, ιδιαίτερα δε με αυτό του Ulrich Beck, ο οποίος μας τιμά με την παρουσία του ως κεντρικός ομιλητής. Η έννοια της διακινδύνευσης αποτελεί αντικείμενο ενασχόλησης και άλλων επιστημονικών κλάδων όπως διαφαίνεται τόσο στο πρόγραμμα όσο και στις επιμέρους θεματικές του συνεδρίου. Οι διάφοροι κλάδοι εστιάζουν την ανάλυσή τους σε διαφορετικές πλευρές και τρόπους προσέγγισης. Η προβληματική αυτής της διεθνούς ανταλλαγής απόψεων, της διαλεκτικής και των ακαδημαϊκών συζητήσεων που θα ακολουθήσουν προσδοκούμε να αποδώσει καρπούς.

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών έχουμε γίνει μάρτυρες ενός έντονου ενδιαφέροντος για το θέμα της διακινδύνευσης, που πολλές φορές συνδέεται με την έννοια της αβεβαιότητας σε διάφορα περιβάλλοντα. Στην κοινωνιολογία, στην πολιτική επιστήμη, στα οικονομικά, στα χρηματοοικονομικά συχνά συνέδεσαν την αβεβαιότητα με το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης. Η ύπαρξη των κινδύνων προϋποθέτει την απλή ή επιστημονική γνώση γι' αυτούς όπως τονίζει ο Beck στο κλασσικό του έργο για την κοινωνία της διακινδύνευσης το 1992. Ως εκ τούτου η αναγνώριση των μορφών και της έκτασης των κινδύνων είναι ως ένα σημείο αποτέλεσμα της κοινωνικής αναγνώρισης. Κύριο ζήτημα θεωρητικής και πρακτικής αντιμετώπισης από διάφορους επιστημονικούς κλάδους είναι η διαχείριση των κινδύνων και οι ρυθμίσεις ώστε να αντιμετωπισθούν οι επιπτώσεις τους.

Όπως πρόσφατα επισημάνθηκε από τον Ulrich Beck, «το να ζει κανείς σε μια παγκόσμια κοινωνία διακινδύνευσης σημαίνει να ζει με ένα ανυπέρβλητο έλλειμμα γνώσης». Η Σύγχρονη κοινωνία του ελλείμματος γνώσης δεν μπορεί να ξεπερασθεί με την πληθώρα πληροφοριών, διότι, ανεξάρτητα από τι συνέβη και τι

συμβαίνει στις προ-νεωτερικές κοινωνίες, είναι ακριβώς το πλεόνασμα της πληροφορίας που θα προσδιορίσει την παρούσα συνθήκη σχετικής άγνοιας. Η έννοια της «διακινδύνευσης» προϋποθέτει σ' αυτή τη συνθήκη μια συγκεκριμένη ιδιαίτερη σημασία που προσεγγίζει την έννοια του κινδύνου. Η σημασιολογική διαφορά ανάμεσα στην «διακινδύνευση» και τον «κίνδυνο» είναι ένα ερώτημα και προβληματισμός του παρόντος και του μέλλοντος. Είναι γεγονός ότι όταν κάποιος αναφέρεται στην «διακινδύνευση» υπονοεί τις πιθανότητες εμφάνισης ενός συμβάντος που ορίζεται ως ανεπιθύμητο, αρνητικό ή που προκαλεί φόβο.

Σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό που προέρχεται από τον κλάδο των μαθηματικών που ασχολείται με τις πιθανότητες, «κίνδυνος» είναι ο χώρος του διαστήματος ανάμεσα σ' ένα συγκεκριμένο γεγονός και σ' ένα αδύνατο να συμβεί γεγονός. Εδώ θα μπορούσε κανείς να αναφερθεί και στην οπτική του Georges-Yves Kervern, ο οποίος πρότεινε τον όρο «κινδυνική» (cindynics) στη δεκαετία του '80.

Αλλά από την πλευρά της Κοινωνιολογίας, η διακινδύνευση έχει ως επί το πλείστον να κάνει με την κατασκευή των κοινωνικών προσδοκιών και με τις βάσεις (πληροφορία, γνώση ή εμπειρίες) από τις οποίες αυτές οι κατασκευές αντλούνται. Μία από τις ζωντανές περιοχές θεωρητικών συζητήσεων στην κοινωνική θεωρία κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών είναι η ανάλυση του φαινομένου της διακινδύνευσης και του ρόλου που διαδραματίζει στην σύγχρονη κοινωνική ζωή. Θα μπορούσε κανείς να διακρίνει τουλάχιστον 3 κύριες θεωρητικές προσεγγίσεις.

- Η πρώτη είναι η πολιτισμική- ανθρωπολογική που προτάθηκε στο έργο της Mary Douglas. Σύμφωνα με την ανθρωπολόγο Douglas στις προ-νεωτερικές κοινωνίες η διακινδύνευση εθεωρείτο ως κάτι επιβεβλημένο στην πραγματικότητα.

- Η δεύτερη είναι η κοινωνιολογική ανάλυση που βασίζεται κυρίως στο έργο του Ulrich Beck το οποίο εκδόθηκε το 1986 στα γερμανικά και το 1992 στα αγγλικά και αποτέλεσε το έναυσμα για μια σειρά μελετών και ερευνών. Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί και το έργο του Anthony Giddens για το ρόλο της διακινδύνευσης στην κοινωνία.

- Μία τρίτη προσέγγιση προτείνεται από θεωρητικούς που βασίζονται στα κείμενα του Michel Foucault. Τρόποι με τους οποίους το κράτος και άλλοι κυβερνητικοί οργανισμοί συνεργάζονται για να διαχειρίζονται και να ρυθμίσουν τους πληθυσμούς –Castells, Edward O' Malley, Mitchell Dean.

Αυτές οι 3 προσεγγίσεις, παρά τις διαφορές τους, παρουσιάζουν κάποια κοινά σημεία ενδιαφέροντος. Αντιπαρατίθενται όμως στις τεχνικο-επιστημονικές προσεγγίσεις στις οποίες αναφέρθηκε στο χαιρετισμό του ο Αντιπρύτανης του Πανεπιστημίου Πειραιώς Καθηγητής κ. Γ.Βασιλακόπουλος. Οι τεχνικο-επιστημονικές προσεγγίσεις οι οποίες εκφράστηκαν στις θετικές επιστήμες, στη μηχανική, στην ιατρική κ.λ.π, αναλύουν τον «κίνδυνο» ως ένα αντικειμενικό φαινόμενο και η έρευνα εστιάζεται στον ορισμό των κινδύνων, στην εξεύρεση των αιτιών και στη δημιουργία μοντέλων πρόβλεψης και στις προτάσεις για τρόπους περιορισμού των αποτελεσμάτων κινδύνου. Σε μεταπτυχιακά προγράμματα του Πανεπιστημίου Πειραιώς διδάσκονται μαθήματα όπως η «κινδυνική» (cindynics) και η Διοίκηση Κινδύνου (risk management). Ο όρος «κινδυνική» αναπτύχθηκε

από τον Georges-Yves Kervern την δεκαετία του '80. Τελευταία, συχνά συζητείται το θέμα της διαχείρισης της κοινωνικής διακινδύνευσης (*social risk management*), το οποίο είναι ένα πλαίσιο που υιοθετήθηκε από την Διεθνή Τράπεζα και στόχος του είναι η επέκταση του παραδοσιακού πλαισίου της κοινωνικής πολιτικής σε κοινωνική προστασία που δεν βασίζεται στην αγορά και στην υιοθέτηση στρατηγικών για το πλαίσιο αυτό.

Όπως ήδη αναφέραμε, ο όρος «κοινωνία της διακινδύνευσης» αναπτύχθηκε στα μέσα της δεκαετίας του '80 και συνδέεται με το έργο σημαντικών θεωρητικών της νεωτερικότητας, ιδιαίτερα του Ulrich Beck και του Anthony Giddens. Και οι δύο συγγραφείς υποστηρίζουν ότι πάντοτε οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν κινδύνους οι οποίοι όμως συνήθως εκλαμβάνονται ως παραγόμενοι από μη-ανθρώπινες δυνάμεις, ενώ στις νεωτερικές κοινωνίες υπάρχουν κίνδυνοι που είναι αποτέλεσμα της ίδιας της διαδικασίας του εκσυγχρονισμού (*external-manufacture-risk-Giddens*). Ο Giddens αναφέρεται σ' αυτόν ως την κοινωνία που όλο και περισσότερο ασχολείται με το μέλλον που παράγει την έννοια της διακινδύνευσης (του «ρίσκου»). Ο Beck θεωρεί ότι αυτή είναι ο συστηματικός τρόπος ενασχόλησης με τους κινδύνους και τις ανασφάλειες που παράγονται και εισάγονται από την ίδια την έννοια του εκσυγχρονισμού. Οι θεωρητικοί της «Κοινωνίας της Διακινδύνευσης» εστιάζουν τις αναλύσεις τους κυρίως σε μακρο-δομικούς παράγοντες.

Ο U. Beck με σπουδές στη φιλοσοφία, την κοινωνιολογία, την ψυχολογία και την πολιτική επιστήμη έχει συμβάλει σημαντικά στην κοινωνιολογική ανάλυση της σύγχρονης κοινωνίας και στην δημιουργία και ανάλυση εννοιών. Έχει διδάξει στα Πανεπιστήμια του Munster και του Bamberg και είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου και στο London School of Economics. Είναι εκδότης του κοινωνιολογικού περιοδικού «Social Welt» και συγγραφέας πολλών βιβλίων και περίπου δύο εκατοντάδων άρθρων. Ενδεικτικά αναφέρω τους εξής τίτλους βιβλίων του: «Risk Society: Towards a New Modernity», «Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order» με τον Giddens και τον Lash, το «The Normal Chaos of Love» με την E. Gernsheim-Beck, «Ecological Politics in an Age of Risk», «What is globalization», «The Brave New World of Work», «Cosmopolitan Vision» και πιο πρόσφατα «World at Risk» (2009). Από το 1986 που εκδόθηκε η μελέτη του για την κοινωνία της διακινδύνευσης, έργο το οποίο είχε μεγάλη εκδοτική επιτυχία, μέχρι σήμερα έχει ασχοληθεί στα βιβλία του με θέματα όπως η παγκοσμιοποίηση, τα οικολογικά προβλήματα, ο ατομικισμός, ο εκσυγχρονισμός (νεωτερικότητα), οι συνθήκες εργασίας στον παγκόσμιο καπιταλισμό, ο κοσμοπολιτισμός κλπ. Επίσης έχει συμβάλει με τη δημιουργία νέων όρων, εκ των οποίων οι πιο σημαντικοί είναι η «κοινωνία της διακινδύνευσης» και η «δεύτερη νεωτερικότητα», η επίδραση του ανελκυστήρα (*elevator effect*), η «αναστοχαστική νεωτερικότητα», ο «μεθοδολογικός κοσμοπολιτισμός».

Ο Καθηγητής Beck, τον οποίο ευχαριστούμε θερμά για την αποδοχή της πρόσκλησης, στη σημερινή εναρκτήρια ομιλία του με θέμα «Cosmopolitanism as Imagined Communities of Global Risk», θα μας παρουσιάσει την κοινωνιολογική του πρόταση για ένα «παράδειγμα» «κοσμοπολιτικής κοινωνιολογίας», με την οποία προσβλέπει να ανοίξει νέες προσεγγίσεις στην ανάλυση των κοινωνιών ώστε να

ξεπεραστούν οι μεγάλες πολιτικές και πολιτισμικές διαφορές και διαιρέσεις που χαρακτηρίζουν τη σημερινή εποχή. Έν κατακλείδι, θα ήθελα να ευχαριστήσω και προσωπικά τον Καθηγητή Beck για την άμεση ανταπόκριση στην πρόσκληση μου και την τιμητική για την ΕΚΕ συμμετοχή του στο συνέδριο μας.

Κεντρική Ομιλία – Keynote Speech

Cosmopolitanism as Imagined Communities of Global Risk

Professor Ulrich Beck

Keynote Speaker

A major challenge today is the development of dialogue and cooperation across cultural and civilizational worlds. When different national interests come into play obstacles in developing long term condition of cooperation are increased, contradicting national interests. *Overcoming major political and cultural divisions is one of the most challenging tasks of the present day.* My lecture is addressed to this problem in a very specific way. Its basic thesis is: Global risks not only mean the potentiality of unknown catastrophes to humanity, but at the same time and precisely because of this an unknown opportunity to create structures and institutions for cooperation beyond borders. This window of opportunity is the other side of the financial crisis as well as of *climate change* and *terrorist threat* but also *SARS*, swine influenza virus etc. Thus the *reflexivity of world risk society* releases a ‘*cosmopolitan moment*’, a ‘*cosmopolitical momentum*’. In order to conceptualize this in social scientific terms there is a need to turn the often misunderstood concept of cosmopolitanism from its philosophical head onto its social scientific feet.

I am aware of the normative implications the term holds and I want to distance myself from any debates in which cosmopolitanism is strictly limited to normative questions and even answers. My approach has nothing to do with notions of a cosmopolitan elite. For the length of this lecture I am asking you to set aside any normative philosophical meanings attached to the word ‘cosmopolitanism’ as well as the names associated with it. You probably – rightly – think of Martha Nussbaum, Jürgen Habermas (with Immanuel Kant’s ideas about universalism and perpetual peace lurking in the background) and thinkers like Kwame Appiah, Thomas Pogge and many others. This is a rich tradition but it is not what interests me here.

So today I have come to you with a sociological vision and a mission: a paradigm shift towards a *cosmopolitan sociology* which I shall now develop in three steps:

First, I will call into question one of the most powerful convictions about society and politics, one which binds both social actors and social scientists: *methodological nationalism*. Methodological nationalism equates modern society with society organised in territorially limited nation states.

Second, I propose to draw an essential distinction between *cosmopolitanism* in a normative philosophical sense and *cosmopolitisation* as a social scientific research programme. I want to focus on methodological cosmopolitanism, on the epistemological shift from a national to a cosmopolitan outlook. The aim is to open up a new field of research, theory and debate, addressing cosmopolitan reality at the beginning of the 21st century.

Third, because of the dynamics of global risks (like climate change, economic crisis, terrorist threat) or, to put it in terms of social theory, under conditions of world risk society, we have to redefine the concept of imagined community, so beautifully outlined by Benedict Anderson, in relation to imagined cosmopolitan communities of global risks.

1. Critique of methodological nationalism

In brief: Methodological nationalism assumes that the nation, state and society are the ‘natural’ social and political forms of the modern world. Where social actors subscribe to this belief I talk of a ‘national *outlook*’; where it determines the perspective of the social scientific observer, I talk of ‘*methodological nationalism*’. The distinction between the perspective of the social actor and that of the social scientist is crucial, because there is only a historical connection between the two, not a logical one. The rise of sociology in Europe coincided with the rise of the nation state, nationalism and the system of international politics. This historical connection – between social actors and social scientists – alone gives rise to the axiomatics of methodological nationalism. And methodological nationalism is not a superficial problem or minor error. It involves both the routines of data collection and production and basic concepts of modern sociology like society, social inequality, state, democracy, imagined communities, multiculturalism and to understand the European Union and Community.

2. The crucial distinction between normative cosmopolitanism and empirical-analytical cosmopolitisation

We can distinguish three phases in the way the word ‘globalisation’ has been used in the social sciences: first, denial, second, conceptual refinement and empirical research, third, ‘cosmopolitisation’. The initial reaction of mainstream sociology was or is to deny the reality or relevance of globalisation and to declare that nothing that came under the heading of ‘globalisation’ on the social scientific agenda was historically new.

This explaining-away of globalisation began to lose credibility in the second phase. Now social scientists in the most diverse areas began to subject phenomena of globalisation to conceptual analysis and to situate them in the

theoretical and empirical semantics of the social sciences (e.g. David Held et al., *Global Transformations*, 1999). This refinement revealed a new social landscape in the making. Its dominant features include interconnectedness, which means dependency and interdependency of people across the globe. Virtually the entire span of human experiences and practices is in one way or another influenced by the overwhelming interconnectivity of the world. (This is not to be confused with world system and dependency theories.)

The third phase uncovers the core unseen, unwanted consequence of this global interconnectivity: the end of the 'global other'. The global other is here in our midst. And this, finally, is where the distinction between *cosmopolitanism* and really existing cosmopolitisation comes in. Cosmopolitanism in Immanuel Kant's philosophical sense means something active, a task, a conscious and voluntary choice, clearly the affair of an elite. I prefer to talk about mundane or everyday cosmopolitisation from below, drawing attention to the fact that increasingly cosmopolitan realities simultaneously produce unwanted and unobserved side-effects that are not intended as 'cosmopolitan' in the normative sense. A 'banal' and 'coercive' cosmopolitisation from below unfolds beneath the surface or behind the façade of persisting national spaces, jurisdictions and labels. Cosmopolitisation from below can be studied in many fields: in relation to migration, social inequality, family, science, state, but is also very evident when it comes to global risks or, more precisely, manufactured uncertainties – the financial crisis, climate change, the nuclear threat, terrorism etc. In world risk society, therefore, we experience a 'cosmopolitan moment': large scale risks cut through the self-sufficiency of cultures, languages, religions and systems as much as through the national and international agenda of politics; they overturn their priorities and create windows of opportunity between camps, parties and quarrelling nations.

The term 'cosmopolitanism' is labelled both 'idealistic' and 'antiquated'. As early as the 18th century in Europe the intellectual debate on nationalism and cosmopolitanism was of central importance. Some argued that *nationalism* is one-sided, but also practical, useful, joyous and comforting; *cosmopolitanism* on the other hand is *large* and *splendid*, but almost *too large* for human beings – the idea is *beautiful*, but in the end *it remains a mere idea*.

And this is my point. *The critics are right*. In the case of cosmopolitanism there is no transition from the normative to the real. Let's then take the reverse path from the real to the normative. And here the key question arises: How can strangers – constructed as members of imagined national communities – be turned into neighbours? Or to put it differently: How can '*thin* cosmopolitanism' be replaced by '*thick* cosmopolitisation'? I have six theses:

First thesis: the endemic nature of global risks creates a new 'cosmopolitan civilisational shared destiny' or a new global civility.

Global crises and risks contradict methodological nationalism. They are not confined within national borders nor can their causal responsibility be analysed

through a national lens. Their effects are felt across sovereign national boundaries and they can also become subject to systems of governance and forms of civil society responses that are transnational in scope. In my book 'World at Risk' (2009) I distinguish three axes of world crises, namely ecological, economic and terrorist interdependency crises.

I emphasise the *staging* in world risk society. Risk is not catastrophe. Risk is the *anticipation* of catastrophe. Thus 'new global risks' are defined, essentially, as those manmade, incalculable, uninsurable threats and catastrophes that are *anticipated*. They often remain invisible and their perceived existence depends, therefore, on how they become defined and contested in 'knowledge'. That is, global risks are socially constructed and defined in terms of corresponding power relations of definition – nationally and internationally. Their existence takes the form of (scientific and alternative scientific) knowledge. Consequently their 'reality' can be dramatised or minimised, transformed or simply denied according to the norms which decide what is known and what is not. Hence they are the (more or less successful) results of staging. Crucially, therefore, global crises are extremely dependent – first on global scientific constructions and second on global news media. Indeed, when staged in the media, global risks can become *cosmopolitan events* with a potentially explosive global reach.

But without the scientifically constructed faith in the "facts of climate change" imagined communities of global risk are impossible, unthinkable. Our era of globalization, like other revolutionary periods in the past, is in the process of transforming shared commitments melded in national imaged communities to cosmopolitan imaged communities. In the realm of knowledge, efforts to understand natural and social processes at increasingly complex levels of aggregation are *manufacturing new, boundary-spanning public-scientific certainties* as backbones for cosmopolitical institution-building. In the realm of ecological politics, the sovereignty of state-centred methods of validating knowledge is under challenge from new cosmopolitical organizations, both civic and corporate, that cut across the operational spheres of nation-states and national markets. Concurrently, cosmopolitical actors such as the Intergovernmental Panel of Climate Change (IPCC) have arisen to produce expert knowledge for cosmopolitical issues. Though "intergovernmental" in name, the IPCC is not answerable to any particular national tradition of policy legitimation. Claims about the environment and its sustainability produced by such a body inevitably function as sites of contestation among competing national and supranational models of knowledge-producing and governance.

As long ago as 1927 John Dewey was already asking 'for conditions under which a Great Society may become the great community'. He distinguished between collectively binding *decisions* on the one hand and their *consequences* on the other. He linked this to the theory that a public sphere only ever emerges at the focal point of public communication, *not* out of any general interest in binding decisions but, rather, as a result of their *consequences*. People remain indifferent to decisions as such. It is not until they begin to communicate with

one another about the problematic consequences of decisions that they wake up. It is communication that shakes them out of their complacency and makes them worry. It shakes them out of their indifference, creating a public sphere and a potential community of action. I would put it this way, it is global risk – or, more precisely, the staging and the perception of global risk – that creates imagined communities across all kinds of boundaries. It is the reflexivity of world risk society that produces the reciprocal relationship between the public sphere and globality.

Second thesis: Does that hold good equally for environmental risks and financial risks? No. Climate change as such is a global given. Economic risks on the other hand can be individualised; that is, they can legitimately be regarded and treated as something that lies within the responsibility of individuals or nations, and not of transnational communities.

The present crisis, however, clearly goes beyond that. It is a truly global crisis, which has spread with enormous speed. It has created a feeling of mutual dependency, which was not evident in political discourse during the Asian crisis, for example (although an observer in Thailand may well have seen things differently). It has also produced fast answers on the part of national and international politics, whereas the management of other crises was largely left to technocrats and specialists, not least those of the World Bank and the IMF.

The only institutions which are just as global and operate in real time just as the financial system does, are the *mass media*. And it is indeed the case that the world media and the news media in different countries through their intensive reporting created an awareness of a problem which they describe as global and the result of economic interdependencies. The interesting aspect is not the reporting of the media as such. And nor is it the fact, that media audiences come into contact with news items with a global implication, which have consequences both for themselves and for strangers in distant places. The most interesting thing is the fact, that the reception of such media reporting creates an awareness that strangers in distant places *are following the same events with the same fears and worries as oneself*. Thus strangers become neighbours!

As Benedict Anderson (cf. Anderson 1983) has shown so brilliantly, it was this conscious recognition of the fact, that one is following the development of the same events simultaneously with others and is affected in common with them, that was an original basis of nationalism – “imagined communities”. But from that there follows the question, what will be the effect, when global crises like the present financial crisis (but also the catastrophic effects of climate change or the threat presented by nuclear weapons) are followed as part of an audience that transcends nation state boundaries? And from that there also follows the next question: what is the relationship between national and cosmopolitan imagined communities? Benedict Anderson reserved the concept of “imagined communities” for national constructs, and there is good reason to suppose that

he, like many others, considers imagined communities to apply *only* to nations. I on the other hand am concerned with this question: whether the concept of imagined cosmopolitan communities is suitable, in a new, expanded form, for exploring the social and political consequences of global risks?

Which characteristics of global risks, therefore, make possible imagined cosmopolitan communities?

First of all: scientifically manufactured certainties and faith in the facts of man-made climate change as the foundation for cosmopolitical institution-building.

Secondly media reporting – which presupposes conditions like press freedom, reflexive forms of reporting, but also state institutionalised promises of security and civil rights and liberties.

Thirdly, such risk communities become possible on the basis of the recognition of dependency (power) and interdependency (mutual dependency). Such interdependence is risky – because as a consequence, regions somewhere in the world may be shaken by financial turbulence in other, distant regions. Only the coincidence of these complex conditions – including also the “anthropological shock” of catastrophe (9/11, Chernobyl, bank collapse) causing the collapse of a world view – triggers the cosmopolitanisation, which can then perhaps lead to action at the level of international politics.

The next, the third thesis: Cosmopolitisation does NOT lead to cosmopolitanism; cosmopolitisation does mean very different things in different contexts (Europe, Africa, China, South America etc.). Cosmopolitisation can do the exact opposite, leading to transnational reactionary responses: religious and ethnic identities are more likely than cosmopolitical transnationalism to arise.

Thus *imposed* communities of global risk should not be confused with *imagined* communities. In order to emphasise the importance of this distinction three research questions have to be treated.

First: There are dramatic inequalities of risk distribution on the global scale (As we can learn by the financial crisis as well as the climate crisis). Risk management divides the world through its very logic: there are elite decision makers who take on risks and then there is “collateral damage beyond borders”, that is, those ‘Others’ who bear the burden of those distant decisions.

Second: if it is true, that the world political power of global risks is based essentially on *their mass media presence* and staging then that also means, the other way around, that the community shaping power of global risks is *precarious*. More precisely: it *threatens to collapse, when the mass media agenda changes*. The question arises, therefore, as to the *durability* of global perceptions of risk right (now: financial crisis).

Third: Cosmopolitisation is not the dichotomous Other of nationalism. Cosmopolitisation does not exclude the nations, it includes them. The mutually exclusive duality between national and cosmopolitan is a significant cause of *misunderstanding*. Anyone who asserts that national and cosmopolitan is an

either-or matter, fails to recognise the special quality of the “*both one thing and the other*” of national and cosmopolitan.

The sociology of cosmopolitisation, therefore, does not claim to *determine the direction*, never mind the *result* of the global transformation; and it is very far from *assuming the existence of a world-historical subject of cosmopolitanism*. Rather, it opens up various paths and sites of cosmopolitisation and the consequent diverse and contradictory answers to global problem situations in Africa, Asia, South America, the US and the EU.

A central characteristic of both forms of imagined community is that the history of their emergence is closely linked to the rise of *new communications technologies*. Nevertheless, these are technologies of a quite different kind. Whereas the imagined *national* communities, as Benedict Anderson shows, are based on the invention and mass production of the printed *book*, imagined cosmopolitan communities depend on the *Internet* and the worldwide communications and mobility processes, networks, forums of debate etc. which the former makes possible.

Fourth thesis: Both types of imagined communities, that is, national as well as cosmopolitan, have in common, that they are not a matter of choice, but are givens. But with an important difference: In the national case the given is a matter of origin, in the cosmopolitan case it is the manufactured future.

Imagined *national* communities are rooted in the *past*. Imagined *cosmopolitan* communities in contrast are rooted in the manufactured future *anticipated in the present*. For the first time in history all human beings, all ethnic and religious groups, all populations inhabit the common present of a threatened future of civilisation. Here the question arises again: *How common is this common present?* Because this “common present” of an omnipresent threatened future is *not* based on a *common past*. On the contrary: Cosmopolitisation through imagined catastrophes (which for many are really suffered catastrophes!) comes up against the *great variety of pasts and the hostilities of pasts, conceived as national and religious past and future*.

Fifth thesis: Yet here there is a decisive difference. The strength, the survival of the nation depends ultimately on the readiness of each member of this nation to sacrifice his life for it. Action in world risk society is based on the complete opposite, that the interest in survival of all becomes the self-interest of each individual.

Cosmopolitan community is not conceived, therefore, like the national community, as a sworn comradeship, whose cohesion, strength and eternal duration, are based on the idea that it is an honour for each individual to die for the fatherland. (*Dulce et decorum est pro patria mori.*) *The cosmopolitan emergency community disenchants this national myth: not dying but surviving! is the motto here.*

An essential difference between national and cosmopolitan community, therefore, is this: National empathy is replaced by a causal responsibility as a transnational space of potential obligation to the nationally excluded others.

Let me just shortly make this point: Cosmopolitan communities are not engaged in establishing *bonds between the dead and the unborn*, that is, with the *mystery of regeneration*. Instead, in the thousand large and small conflict dynamics of world risk society they try to establish a “causal responsibility” transcending national borders.

Sixth thesis: A Copernican spirit is urgently required in order to redefine the concept of the state beyond methodological nationalism. Because in the same way as imagined national communities are grounded in the nation state, so the imagined cosmopolitan communities are or should be grounded in a different form(ation) of statehood. The key question, of course, is which form of statehood? And how do we get there? A historical example for this is the EU.

In answering this question, it is important to distinguish between *simple co-operation*, which leaves the co-operating state actors largely unaffected, and *transformative co-operation*, which alters them. We can assume that the probability of transformatory co-operation increases with the frequency of interaction. The longer the shadow of global risk, the greater the incentives for the actors involved to co-operate and the greater the probability that the preferences of the actors, and ultimately of the state itself, will thereby undergo change. This is precisely the case in Europe. The EU might become a model for climate change policies, for example. Climate change as an aspect of Europeanisation is not a discrete event and cannot be understood as a one-off act of co-operation that leaves the nation states involved unaffected (as the inter-governmental perspective assumes). In order to be effective climate change policies have to alter both the forms of state authority concerned and national sovereignty *to their very core*. In the EU nation states have become *transnational states*. Which means, that nation states need to develop and practice *reflexive self-limiting strategies in their own best interest*. Why? To maximise their national interests!

Again: Cosmopolitanism is not the same thing as altruism or idealism but is realism, more precisely, *the reflected self-interest of transnational states*. The historical example for this is Europe. The European Union is the most original and successful experiment in political institution-building since the second world war. It has reunited Europe after the fall of the Berlin Wall. It has influenced political change as far away as Ukraine and Turkey – not, as in the past, by military, but by peaceful means. Through its economic innovations, it has played a part in bringing prosperity to millions. It has been instrumental in bringing democracy to Spain, Portugal and, as you will remember, Greece, countries that had previously been dictatorships.

It is not the EU's failure but its very successes that trouble people. Reuniting western and eastern Europe would have seemed an impossible dream 20 years

ago. But even in the new member states people ask: "Where does all this stop?" Even for those who profit most, the EU can feel like an agent of globalisation rather than a means of adapting to and reshaping it.

These feelings tend to stimulate an emotional return to the apparent safe haven of the nation. Yet if the EU were abolished overnight people would feel less rather than more secure in their national and cultural identities. Let's say, for example, that the Eurosceptics in Britain got their way and the United Kingdom quit the EU altogether. Would the British then have a clearer sense of identity? Would they have more sovereignty to run their own affairs? Britain would lose rather than gain sovereignty, if sovereignty means real power to influence the wider world.

The paradox is that, in the contemporary world, nationalist thinking is the worst enemy of the nation and its interests. The EU is an arena where formal sovereignty can be exchanged for real power, national cultures can be nurtured and economic success improved. The EU is better placed to advance national interests than nations could possibly do acting alone: in commerce, immigration, law and order, the environment, defence and many other areas.

Let us start to think of the EU *not* as an "unfinished nation" or an "incomplete federal state", but instead as a new type of cosmopolitan project. People feel afraid of a possible federal super-state and they are right to do so. A resurgent Europe can't rise up from the ruins of nations. Redefining the nation is the condition of a cosmopolitan Europe. For a long time the process of European integration took place mainly by means of eliminating difference. But *unity* is not the same as *uniformity*. From a cosmopolitan point of view, diversity is not the problem; it is the solution. Now, that the Lisbon treaty has been passed by all member-states, the EU could advance and strengthen its cosmopolitan realpolitik and vision – which means a *Social Europe* and an *Ecological Europe*, in order to win the minds and hearts of the European people.

Let me summarize:

What does "cosmopolitisation mean"? *Not* cosmopolitanism! Cosmopolitanism refers to an *old idea*, which in these globalised times reappears loaded with new meaning and new intensity. Cosmopolitisation on the other hand is a concept, which can be understood partly as *empirical analysis*, partly as *methodological battle cry*. It is *empirical*, because today the emergence of risk communities and world citizen movements can be observed in the social-political sphere, and because globalisation, transnational migration and mobility and mass media are creating a new reality which is bursting the container frame of the nation state. Hence the concept is also methodological. We have to ask: how to study the global, how to study the interconnectivity? This is for sure: not by methodological nationalism! We do need a new conceptual and methodological tool box to study the new realities of global interconnectivity, outsourcing, dependency and interdependency?

At the same time cosmopolitisation is also a modest concept, because the cosmopolitical, understood in this way, does *not want to replace the national*. The cosmopolitical does indeed change nationalism and the national identity; it adds something very important: the inclusion of the other, openness to the world, indeed the transnational refoundation of the national in the age of its disempowerment.

We are under the spell of a sociology, whose foundations were conceived and developed in the past hundred years. The first century of sociology is over. On the way into the second, which has now begun, the space of sociological imagination and research has to be opened up and determined anew, i.e. opened up to the *cosmopolitan constellation*. Learning about others is not simply an act of cosmopolitan open-mindedness but an integral part of learning about and understanding the reality of ourselves or even viewing ourselves as other. A cosmopolitan sociology means a sociology which reflects on the *ontologized premises and dualisms of a nation state sociology* – such as national and international, us and them, internal and external – in their significance for the grammar of the political and the social, as for the determination of the sociological field of investigation, and in this way gains a new sociological frame of reference to all kind of subjects. A *cosmopolitan sociology clearly distinguishes itself from a universalist one, because it doesn't start out from something abstract (usually derived from a European historical experience and context, e.g. 'society' or 'world society' or 'world system' or the 'autonomous individual' etc.)*. Instead key concepts like contingency, ambivalence, interdependence, interconnectedness take centre stage along with the methodological questions posed by them. Cosmopolitan sociology, therefore, opens up indispensable new perspectives on seemingly isolated, familiar, local and national contexts. With this 'cosmopolitan vision' it follows the empirical and methodological paths which other disciplines – such as contemporary anthropology, geography, ethnology – have already taken with enthusiasm.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑΣ Ι

I.1.The Social Construction of Risk: The Case of Biomedical Technology

Elisabeth Beck-Gernsheim, Department for sociology and political science, NTNU/University of Trondheim (Norway)

Introduction

Living in risk society, we are surrounded by myriads of risk, from climate change to financial crisis to mad-cow disease. Today, the handling of risks has become a major issue. We can explore, fight, control, expose, ignore or hide risks, emphasize or cover-up risks. Risk management has become an essential tool in politics and economy, and a worthy object of science. In the market, the risk label is crucial for winning or losing clients. If a product is labelled “high risk”, sales may drop dramatically.

For these reasons, the risk discourse has become a contested area, a front-line, a global battlefield. The parties involved will try to maximise, blow up, emphasize the risks inherent to the product of their opponent; and at the same time try to minimise, neglect, disguise the risks inherent to their own product or issue.

In my paper today, I shall present a case study of one specific battlefield. At the focus is biomedical technology, and especially gene technology and prenatal diagnosis.

To start with, let me outline the basic constellation: In recent decades, biology, technology and medicine have come very close, and the result is the rise of biomedical technology. Yet at the same time, many people in Europe have mixed feelings in respect to gene technology. Often, genetic engineering is met with suspicion and associated with the history and practice of eugenics. Likewise, in growing numbers people feel ambivalent about high-tech, and wish for more “nature” and more “ecological” life-styles (whatever that is). Last but not least, politicians and social scientists have pointed to problematic side-effects, for instance the misuse of genetic data by employers, insurance companies, political regimes. In short: biomedical technology is closely associated with a high potential of risk, and therefore met with mixed feelings.

Yet biomedical, biotechnical research is expensive. Therefore, public funding is essential, and public acceptance is crucial. So to overcome the opposition, the proponents of biomedical technology have come up with a counter-attack: focusing on the risks of nature. In recent decades, they have staged a competition of risks, technology versus “nature”. Which risk is more serious; which can be better controlled; what are the respective challenges, benefits, and drawbacks?

It is this risk discourse that I want to analyse today, and my paper is a pilot study in risk discourse. For theoretical foundations, the frame of reference is world risk society (Beck 2009). For an empirical “base”, I draw mostly on the statements of prominent scientists, especially those referring to prenatal diagnosis; and also on my personal experience as the only social scientist in a government-funded committee on gene technology. In these statements, I look for key elements in risk presentation. I shall suggest a narrative that comes in four steps:

- (1) Warning: Be aware of the risks posed by nature.
- (2) Promise: Biotechnology can save you.
- (3) Moral upgrading: Biotechnology is a moral right, a means of self-protection.
- (4) Moral duty: Biotechnology is a moral duty, the base for responsible lifestyles.

Step 1: Warning

For a start, we are being informed that our well-being and health are under constant threat, end even more so: that our very lives are at stake. To give two examples:

Hubert Markl is one of the most prominent figures in the German scientific community, and the author of a popular book on evolution and gene technology. Here he tells us that since the beginning of time, every creature has been constantly threatened by other creatures (for instance bacteria or parasites); therefore, each creature is a kind of “frontline at which endless deadly biological battles have to be fought”(1986: 28).

Renato Dulbecco, winner of the Nobel prize for medicine in 1975, is the author of a popular book on “Medicine and Ethics in the age of gene technology” (co-authored with journalist *Riccardo Chiaberge*). He speaks of the “hunt for genes” aimed at “fighting man’s most murderous enemies” (Dulbecco/Chiaberge 1991: 47 and 51).

In this way, the social construction of risk begins with the pointing out of major threats. And the bigger the risk, the better for winning acceptance. Therefore you have to blow up, maximise, dramatise the risk. This can be done in two ways. The threat will seem most powerful when (a) it concerns a huge number of people, or even everyone; and (b) when the consequences are serious, perhaps even fatal. And indeed, we find both such statements. To give two examples, both from texts discussing prenatal diagnosis:

In an official statement issued by the Royal College of Physicians in Britain, we are told : “Everybody is at risk for having abnormal offspring” (Royal College of Physicians 1989, quoted in McNally 1995: 136). So we learn: No one is safe.

And as for the harsh consequences, in a British textbook on medical genetics we find the following statement: “The overall costs of genetic diseases to individuals, families and society are incalculable. Families commonly experience unjustifiable guilt, which may result in divorce and neglect of the normal siblings ... For society, the predicted lifetime cost ... for institutional and

medical care for a single patient with trisomy 21 was one-third of a million pounds”(Connor/Ferguson-Smith 1987: 196).

Taken together, Step One is a message of warning. It says: Be aware! Risk may strike you anywhere!

Step 2: Promise

In Step Two, we are given a promise. We are told that there is hope: that we have a good chance of surviving all those terrible risks. And of course, it is gene technology that will rescue us, saving our bodies and lives from the omnipresent threats. Again two examples:

Renato Dulbecco, the Nobel prize winner mentioned above, depicts the age of gene technology as follows : “Knowledge about a gene can smooth the way into a better future, into a world with less injustice and less misery; a world in which old age is tolerable and being born is no longer an adventure threatened by ‘genetic disease’ ... Health will find new strong allies; life will last longer; and a future of greater well-being will open up before us”(Dulbecco/Chiaberge 1991: 11 and 117).

A similar picture is given by *Leroy Hood*, a famous biologist specializing in biotechnology. He writes: Perhaps quite soon it may be “possible to take DNA from newborns and analyse fifty or more genes ... that can predispose the infant to many common diseases ... For each defective gene there will be a way of therapy to compensate for damaged parts of the defective gene. Thus medicine will move from a reactive mode (curing sick patients) to a preventive mode (keeping people well). Preventive medicine should enable most individuals to live a normal, healthy, and intellectually alert life without disease” (Hood 1994: 158).

Yet this bright future will not come about automatically. Instead, we have to take an active part: We have to watch out, and to be careful all the time, to keep the dangers at bay. In this vein *Hubert Markl* reminds us that “from the very beginning life had to develop defence mechanisms”, and that at every stage [of development] it has been “essential to invent additional genetic-biochemical defence strategies” (Markl 1986: 26). From this we may conclude that gene technology is quite natural, today’s variant of age-old ways of self-defence. Following the path of our forefathers, and indeed all beings alive, we should be prepared and do all we can to fight off risk and damage. Then the promise is: Yes we can! We can overcome the risks!

Step 3 : Moral upgrading

So to defend ourselves, and make this bright future happen, we need biotechnology. Genetic knowledge enables us to act in advance, and to take precautions. Or to use the word commonly used in this context: “prevention”. Prevention is the magic word. Especially so in respect to prenatal diagnosis: Prenatal diagnosis is often referred to as a means of preventing Down Syndrome. However, when looking closer we find that this word is somewhat

misleading: there is nothing we can do to “prevent” Down Syndrome. In fact, this is the major problem characteristic of genetic analysis today: an immense gap between diagnosis and therapy. Our knowledge about “normal” and “deficient” genes is growing rapidly. But we know much less of what we can do to repair deficient genes. This holds especially true of prenatal diagnosis. Today, we can establish that the embryo is carrying the Down Syndrome gene. But no one can offer any treatment to repair this gene, and make the child healthy and “normal”. The only “solution” prenatal diagnosis can offer is a death sentence, is abortion.

But “abortion” is a word that touches upon taboos. It doesn’t sound nice, rather harsh, rather ugly, it makes you feel uncomfortable. In short, it is not a feel-good word. For this reason, many experts tend to avoid this word. Instead, they often use rather vague and unspecific terms like “prevention”, or “prophylactic measures”; these terms sound clean and healthy, like the doctor telling you to brush your teeth morning and night. For an example, take the website of a Russian clinic specialising in reproductive medicine. Advertising the broad range of its services, it says : When you opt for preimplantation diagnosis because you want sex selection “you should see this also as an opportunity and check your future son or daughter for Down syndrome or other genetic diseases” (*AVA-Peter Clinic* 2008). Presented in this way, as an “opportunity”, the offer sounds reassuring and attractive. But obviously, a crucial detail is missing: In case a genetic deficiency should be found this future son or daughter will never come to live. Rather, abortion will be the next “opportunity” on offer.

In this way, the issue of abortion is hidden away, covered by a variety of euphemisms. Only rarely do the advocates of gene technology explicitly speak of abortion. And if they happen to do so, they do their best to give a positive framing. Abortion becomes a kind of humanitarian act, performed in the best interests of the unborn child. Take for instance an information sheet published by SAFTA (“support after termination for abnormality”). It describes abortion as follows: “The decision to terminate a wanted baby because of foetal abnormality is one made out of care for the unborn child”(SAFTA-News 1992, quoted from McNally 1995: 142). Instead of using the ugly word “abortion”, it creates a linguistic innovation: “terminating the baby”.

In short, Step Three involves a kind of moral upgrading. Controversial elements are left out or undergo a re-framing. The message is: Genetic testing is an act of self-defence, therefore a moral right.

Step 4: Moral duty

So much for Step 3, moral upgrading. Some authors go a step further: knowing your genes becomes a kind of moral duty. With so many risks all around us, so they suggest, it is naive, or even reckless, to remain passive and let disaster strike. Behaving in such a way, we will impose undue burdens not only on us, but also on others. Therefore we should act in a responsible way and try to

protect ourselves by taking control. In short, it is our moral duty to make use of genetic analysis and its options. Again, some examples:

Two prominent representatives of reproductive medicine in Germany, *Hans Harald Bräutigam* and *Liselotte Mettler*, have written a book on gene technology. In this context, they speak of a great task lying ahead of us : “Knowing their genes should bring people to behave accordingly and adapt their lifestyles”(Bräutigam/Mettler 1985: 138).

Martin Sass, a prominent writer on ethics and philosophy, puts it similarly : “In future not only the doctor ... will [have to consult gene technology] but first and foremost the average man or woman, the medical layman. He has to consider, and manage accordingly, the risk factors in his constitution and way of life”(Sass 1995: 63). Such precautions are especially necessary when it comes to childbearing, so *Hubert Markl* tells us: In case of genetic risks becoming a parent is “irresponsible towards society which has to take on the burden of caring for a severely handicapped child” (Markl 1989: 23).

“Responsibility”: this is the catch-word. Time and again, the advocates of gene technology remind us of our responsibilities. This is to say: In the age of science and technology, we should use all that science and technology can offer. If we refrain from doing so, our behaviour is stupid, egoistic, harmful towards ourselves and towards others. In short, Step 4 brings the ultimate message: “Follow your genes” as a moral duty.

Conclusions

In my paper, I have tried to outline the rhetoric used by the advocates of gene technology. It is a counter-attack in risk discourse, a narrative focusing on the risks of nature.

Following this analysis, the next question to ask might be: Does their presentation prove effective? Do people accept the positive re-framing of biomedical technology, most groups or only some, which ones and why?

As yet, we have few sociological studies taking up such topics. But maybe this is just beginning to change (e.g. Funcke/Peter 2010). Maybe sociology begins to realize that biotechnology is one of the major issues of our time: transforming not only human biology but also human society.

References

AVA-Peter Clinic, St.Petersburg/Russia; [http:// avapeter.com/sexselection/](http://avapeter.com/sexselection/)February 27, 2008).

Beck, Ulrich (2009) *World at Risk*, Cambridge: Polity Press

Bräutigam, Hans Harald/Mettler, Liselotte (1985) *Die programmierte Vererbung. Möglichkeiten und Gefahren der Gentechnologie*. Hamburg: Hoffmann und Campe

Connor, Michael/Ferguson-Smith, M.A. (1987) *Essential Medical Genetics*, Oxford: Blackwell

Dulbecco, Renato/Chiaberge, Riccardo (1991) *Konstrukteure des Lebens. Medizin und Ethik im Zeitalter der Gentechnologie*. Munich: Piper

- Funcke, Dorett/Peter, Claudia (eds.) (2010) *Unabsehbare Folgen neuer medizintechnischer Möglichkeiten*. Suhrkamp: Berlin (in press)
- Hood, Leroy (1994) „Biology and medicine in the twenty-first century“, in: Daniel Kevles/Leroy Hood (eds.) *The Code of Codes*, Cambridge: Harvard University Press
- Markl, Hubert (1986) *Evolution, Genetik und menschliches Verhalten. Zur Frage wissenschaftlicher Verantwortung*. Munich: Piper
- Markl, Hubert (1989) *Genetik und Ethik*. Speech delivered on the occasion of receiving the Arthur-Burkhardt Prize. Manuscript
- McNally, Ruth (1985) “Eugenics Here and Now”, *The Genetic Engineer and Biotechnologist*, vol.15, nos. 2 & 3, pp. 135 - 144
- Sass, Hans Martin (1995) Interview, in: ZEIT-Punkte, no. 2/1995, p. 63

I-2. Risk Society, Consumption and the Commercialisation of Life: the Emergence of ‘Lifestyle’ Pharmaceuticals

Nick J Fox,
Honorary Professor, University of Sheffield

‘Life is our life’s work.’
 Corporate motto of Pfizer Inc.

Introduction

The home computer and Internet have provided a window for the pharmaceutical industry into people’s domestic spaces, for both information about and purchase of pharmaceuticals via burgeoning online pharmacies (Fox et al 2005c, 2005d). In the US, where direct-to-consumer (DTC) marketing of pharmaceuticals is permitted, lifestyle products such as Viagra have been a test-bed for more general conditions including allergies, insomnia and acid reflux, and ‘lifestyle marketing’ of products is a major element of product promotion (Applbaum 2006: 446). In 2005, the drugs with the biggest marketing budgets were a sleep aid, a heartburn drug, two cholesterol-lowering pharmaceuticals and an asthma drug (Med Ad News staff 2006), while the total DTC spend was \$4.2 billion, rising by 20 per cent per year since 1997, twice as fast as marketing to physicians, which stood at \$7 billion per year in 2005 (General Accountability Office 2006). Pfizer’s motto on its corporate website: *Life is our life’s work* suggests that the world’s largest pharmaceutical company acknowledges the significance of this orientation.

In this paper we will examine in greater detail some of the consequences of this new emphasis on lifestyle in the production, marketing and consumption of pharmaceuticals. While much of the paper is discursive, integrating a range of

literatures from the social sciences, economics and business, and health services research, we will illustrate our themes by drawing upon data from a study of pharmaceutical consumption (Fox et al 2005a, 2005b, Fox and Ward 2006)¹. This study looked at how particular pharmaceutical products are consumed, from medical applications to usage based on life-style choices. Thus orlistat (Xenical) and similar preparations designed to aid weight loss among obese patients, are sometimes used to manage diet or even to sustain low body weight, while the erectile dysfunction (ED) drug sildenafil (Viagra) has been used by both men and women recreationally to enhance sexual performance (Fox and Ward 2006). In both their medical and non-medical applications, these pharmaceuticals are associated with intimate personal aspirations concerning sexual fulfilment, attractiveness and body shape, and affecting particular aspects of normal daily life.

We shall argue that people's homes are increasingly the places where drug companies make their money from these highly profitable and popular drugs. Often available only by prescription, yet marketed formally or informally to consumers as well as health professionals (Applbaum 2006, Moynihan et al 2002), such products mark a step-change in the *domestication* of pharmaceuticals from a previous generation's medicine cabinet of over-the-counter analgesics and antacids. Linked with the emergence of Internet pharmacies and online consultations, and the emphasis by pharmaceutical corporations upon lifestyle, we will also suggest that we are seeing the *pharmaceuticalisation* of domestic life. By this, we mean that alongside other areas of domestic space, the bedroom and the kitchen are now foci for pharmaceutical marketing and consumption, incorporating citizens and the pharmaceutical industry into a network of social relations that extends from the personal to the corporate arenas.

'Lifestyle' and pharmaceuticals

The emergence of a range of pharmaceuticals in the 1990s that focused less on curing disease and more on enhancing people's quality of life led social scientists to attend to the characteristics of these drugs. Lexchin (2001: 1449) suggested two categories of 'lifestyle drugs': those intended or used for a purpose that 'falls into the border zone between the medical and social definitions of health' (for example, male hair loss or compromised sexual potency), and those that 'treat diseases that derive from a person's lifestyle choices' (for example, obesity or nicotine addiction). Flower (2004: 182) was more wide-ranging, arguing that some lifestyle drugs are intended to 'satisfy a non-health-related goal or (treat) problems that lie at the margins of health and well being'. His categorisation of lifestyle drugs includes 'herbal' and

¹ ESRC grant L218252057, part of the Innovative Health Technologies programme. This paper is reproduced with permission from Wiley UK Ltd, licence no. 2416530185603, having previously appeared in the journal *Sociology of Health and Illness*: Fox NJ and Ward KJ (2008) *Pharma in the bedroom . . . and the kitchen. . . . The pharmaceuticalisation of daily life*. *Sociology of Health & Illness* Vol. 30, No. 6, 856–868.

'alternative' remedies, street drugs, and those such as alcohol and caffeine that occur naturally in consumer products but are rarely used clinically. He then defined two kinds of lifestyle drugs: those specifically designed and manufactured to serve a lifestyle purpose (for example, sildenafil [Viagra], orlistat [Xenical] and methadone), and those designed for one clinical use but with a secondary lifestyle use (for example, the anti-hypertensive minoxidil and finasteride, an anti-androgenic drug used to treat prostatic hypertrophy, both of which can be used to address androgenic alopecia). To these we may add a further category: drugs marketed and prescribed for a non-lifestyle use, but also used by consumers for different, lifestyle purposes. For example, the drug norethisterone, usually prescribed as a contraceptive, hormone replacement therapy or to prevent menorrhagia, was increasingly requested by women in order to delay menstruation during holidays or other events, making it a lifestyle drug when used in this way (Shakespeare et al. 2000). Fox and Ward (2006) found a similar transgressive use of weight loss pharmaceuticals among anorexics and sildenafil among young men and women.

In many ways, these efforts at definition have been superseded by events. As noted earlier, the advent of the Internet and marketing to consumers has led to burgeoning emphasis on the lifestyle-related qualities of drugs from cholesterol-lowering preparations to anti-allergens (Applbaum 2006). Writing in 2007, what is perhaps of more interest is the impact of this emphasis on people's lives in an era when there is a pill for every ill, but perhaps more significantly, an ill for every pill (Mintzes 2002: 909). To this end, we turn first to the processes whereby pharmaceutical consumption has been domesticated.

The domestication of pharmaceutical consumption

During the last century, the home became the focus for many technological advances that transformed the private lives of citizens and domestic social relations (Cockburn 1994, Ormrod 1994). Studies have examined the impact of technology on home life, while other theorists have recognised that the translation of technology into the domestic arena is contingent on existing social relations. Thus, for example, Ormrod (1994) points to the conservative views of gender relations that surrounded the innovation of the microwave oven. Marketers appealed both to female concerns with cooking for the family and male interests in technology to sell their product (ibid: 56). The domestication of computing shows how inventors of this technology failed to foresee the uses in a domestic setting and the subsequent shaping of the technology such as games uses (Haddon 1994: 85) and more recently convergence of computers with digital media. These examples suggest that translation of a technology such as medical chemotherapy to a domestic setting is not straightforward.

Our research on consumer experiences and attitudes to pharmaceutical use provides insights into the domestication of pharmaceutical consumption. This research was part of a larger study on consumption of pharmaceuticals and the

role of the Internet (Fox et al 2005a, 2005b, Fox and Ward 2006) that used online ethnographic methods in order to access hard-to-reach groups of pharmaceutical consumers (some of whom used these drugs without medical supervision). This entailed observation and participation in Internet discussion fora and subsequent interviews with participants, typically by e-mail. Our studies examined the use of sildenafil (Viagra) and related drugs such as tadalafil (Cialis) to achieve or enhance male sexual potency, and orlistat (Xenical or Alli) and phentermine (Adipex or 'phen') as adjuncts to weight loss. These serve as exemplars of the emergence of products that are consumed on a continuum from a medicalised and professionalised context through to a privatised context located in the bedrooms, kitchens and sitting rooms of users. We undertook research in a number of online message fora devoted to the use of these pharmaceuticals, over a period of months during 2003. The Xenical groups were preponderantly female, while the Viagra group was mixed, no ages were gathered. In each forum, the researcher subscribed as a member and announced her identity as a researcher. After a period of acculturation to the norms of the values of the groups, she participated actively in the forums, asking questions of participants. Some responded to the questions via the forum, while others chose to email their responses privately, which provided the opportunity for a total of 36 follow-up e-mail interviews. The fora and names of participants have been changed throughout to protect anonymity, and postings have been reproduced verbatim.

We found three aspects to the domestication of pharmaceutical consumption. The first concerns how lifestyle prescription drugs are acquired. Our research found that this is increasingly by online consultation via a home computer rather than from a GP surgery or hospital clinic. Online pharmacies cater to a global market for health care products (Fox et al 2005c), and some of the best-selling pharmaceutical products have been developed with such markets in mind. In the UK, 'e-clinics' use online consultations to assess people's suitability for medications such as sildenafil and orlistat, before selling these products directly to consumers. One respondent told us that the Internet was his preferred medium for obtaining sildenafil

I buy my viagra via the Internet, and I have had no concerns. It's fast, easy and cheaper than the local pharmacy. I used to search the Internet for all sorts of information regarding [erectile dysfunction], but I decided I needed to get on with my life and stop obsessing about this problem (Robert)

Surfing the net can be the route to opportunistic self-medication, as in this example.

I just happened to buy a sample pack of generic Cialis online to try it. I was very interested in its ability to not be affected by food - or not as much by food, as my online friend from Australia has revealed (Mike)

Similarly, for those seeking pharmaceuticals to help them lose weight, the Internet can be more 'user-friendly' than a doctor's office. For Daisy, the

Internet was a way to avoid the inconvenience of a doctor's appointment, but perhaps more importantly, the risk of not getting the medication.

My doctor wanted to put me on Xenical and it was so expensive and I have no insurance so [the Internet] was cheaper and I didn't have to listen to my doctor, because I have a thyroid problem and they think I should just eat right and exercise (which works) but I have no patience so I went with buying online. When I was on the Phen I saw a cheesy doctor who prescribed it to anyone ... but the drive and the office visit monthly was costly so I just thought I would try online.

Even where people obtained Xenical from their doctor, much of the day-to-day experience of using the drug took place in a domestic context, through contacts with a range of support networks provided by the manufacturer. One participant on the Xenical discussion board mentioned this support.

Did you know that Xenical offers a free support program to those that have been prescribed [Xenical]? They have a dietician that you can call via 1-800 and they also have a welcome package which includes a video, an information binder, food guide, and a 20 day meal planner. The dietician supports you for 3-6 months via postal service, email, internet site, and phone. They are very good. The support you get from them, your physician and this site is everything you need.

The second way in which lifestyle drugs domesticate the experience of pharmaceutical consumption derives from the personal and often private nature of the conditions for which these drugs are designed, treating 'embarrassing' conditions such as impotence, hair loss, obesity and so forth. Commenting on the personal impact of impotence, a respondent suggested that 'one never realises how good it feels to be "hard" when ... unable to achieve that state of being'. Jane contacted the Viagra discussion group to ask for help with her boyfriend's impotence.

I don't have a clue what to believe and what not to believe. I looked up ED and this is what it said: Erectile dysfunction, or ED, can be a total inability to achieve erection, an inconsistent ability to do so, or a tendency to sustain only brief erections. I would say my boyfriend has the last of these ... He's already had Viagra and we both enjoyed the results, immensely, but he's not willing to go to a doctor to get it. Can anybody help me sort this all out, please?

Obesity was for many of our respondents a condition that impacted on their daily lives.

I am getting married this August, and I won't even let my fiancé see me naked, I won't make love naked, and when it's hot as heck outside, I won't sleep nude! And I don't like that, I want to feel more comfy in my skin, or lack of it (Mary).

Gemma had told only a limited number of people about her use of Xenical and perceived a stigma attached to taking the drug, which she connected to her negative stereotypes of overweight people as slothful, bad mannered and greedy: She perceived use of Xenical as 'a sign of personal weakness that I

couldn't do this on my own'. Sarah felt she was a victim of discrimination by a slim society within which she was an 'intruder'.

I want to be able to go into a shop and not worry about if I can fit any of their clothes. I want to swim. I want to achieve a goal. ... There are so many disadvantages to being overweight, people find you un-attractive, clothing, sickness, limiting in experiences, uncomfortable-ness).

Thirdly, lifestyle drugs domesticate the consumption of pharmaceuticals because they are aimed at activities that are related to domestic life. For those within stable relationships, sexual activity tends to take place within private home spaces, while weight loss drugs such as Xenical are intended as adjuncts to a diet that limits fat intake, and so is directly associated with the food preparation that takes place in people's kitchens and the monitoring of weight loss in bathrooms and bedrooms. John used the terminology of a scientific experiment to describe his and his wife's intimate encounters using pharmaceuticals.

I for one am very excited and impressed, and we are trying as a husband and wife to discount or not let the 'placebo effect' influence our experience with Cialis. I don't feel that I have extreme ED, but sometimes I am amazed at how 'dead' my part can be ... so to have anything work well - and as well as Cialis, I am ready and willing to use it.

For those using weight loss drugs, the pills must be part of a carefully planned diet, especially as excess fat intake can lead to diarrhoea. For Ellen, this meant a new emphasis on cooking and food preparation

I don't follow Weight watchers or the Xenical pack or anything else for that matter. I have done so in the past, and I find that the recording of everything that I eat, or following what someone else designs for me to eat, doesn't work for me. I'm really trying to do the lifestyle change this time, so I'm really trying to change how I cook and what I put into the food I cook, and making the new way the normal way.

One respondent made links between two domestic activities: sexual encounters between husband and wife, and the management of food intake (sildenafil works best on an empty stomach).

I am just tired of having to plan our times together, and on an empty stomach as I watch my wife eat dinner or a meal. But being able to plan and be successful together is a small price to pay I guess. The alternative - not having Viagra to use - would obviously be worse. And, then I just eat afterwards (Mike). It has been said that when a new technology emerges, the first profitable exploitation in a public arena is for sexual purposes, as was the case for both the video cassette and the Internet (Perdue 2002: 1, Rheingold 1995: 102). Perhaps then it is unsurprising that Viagra has been among the first pharmaceutical technologies to be exploited in a non-medical setting, and has been a cash cow for Internet pharmacies. Since we conducted our research in 2003, these outlets have become mainstream and now retail very many compounds, although still with a strong emphasis on 'lifestyle' conditions. In

this section we have identified three elements that underpin the domestication of pharmaceutical consumption, I the sense of re-locating consumption within the home. However, it is worth noting that these processes may also reflect the other sense of 'domestication': rendering safe something wild or unpredictable. While pharmaceuticals are potent and potentially toxic chemicals, the removal of consumption from the doctor's surgery to the computer in the back bedroom may domesticate pharmaceuticals symbolically as well as practically. This is of relevance as we now turn to the broader cultural, economic and political aspects of pharmaceutical consumption upon daily life.

The pharmaceuticalisation of daily life

According to business analysis, the pharmaceutical industry is the most profitable sector of commerce. Companies achieve profits of around 19 per cent of revenues while the top 10 corporations have a yield of 30 per cent of revenue (Angell 2000: 1902). In 2000, the global market for prescription drugs was \$320 billion, and this figure is rising by about 10 per cent per year (Henry and Lexchin 2002). In this highly competitive field of endeavour, sustaining market share depends upon a mix of retaining existing business and development of new products, and companies spend approximately 20 per cent of income on research and development, while around 40 per cent is spent upon marketing (Angell 2000). Lifestyle drugs have contributed significantly to drug company profits during the past decade. In 1998, within three months of the approval of sildenafil in the US, Pfizer's profits jumped by 38 per cent (New York Times, 10 July 1998). Pfizer's 2006 annual report indicated sales stable at \$1.7 billion per year, the company's fifth largest earner (Pfizer 2007). Orlistat, a significant earner for Roche with sales of just under \$0.5 billion in 2005, was also licensed for over-the-counter sales in 2006. Sanofi's new weight loss drug rimonabant (Acomplia) was heralded as a break-through chemical that might net \$3 billion per year (Sargent 2006).

Applbaum (2006) has suggested that consumers are now a key element in the pharmaceutical 'distribution chain', alongside physicians, academic opinion leaders, patient advocacy groups, public health bodies and ethicists. This engagement transforms them from recipients of medical care to 'active consumers of the latest pharmaceuticals' (ibid: 446, Fox and Ward 2006). In her analysis of female sexual dysfunction, Fishman (2004) notes the establishment of direct connection between technology producers and consumers, mediated by DTC advertising, the commercialisation of self-help and consumer movements and the emergence of the Internet. These encourage an active consumerist perspective on health and health care, based on the assumption that it is both the responsibility and the entitlement of the consumer/patient to find paths to better health (and in this case, better sex) through information gathering and through responsible consumption practices (Fishman 2004: 202).

In her essay on Viagra's impact on human sexuality, Marshall (2002:133) argues that while drugs such as sildenafil have been adopted because they establish a molecular basis for an aspect of life such as sexuality, and are consequently accepted by professionals in medical and therapeutic communities as contributing to the 'natural sexual response cycle', a further critical element has been that they are accepted by consumers as a 'magic bullet' that will revolutionise sexual relations by restoring normal functionality. This suggests that the success of a drug rests not only in its capacity to achieve an effect, but on its interaction with cultural and social forces that define a condition as warranting a pharmaceutical resolution. In our research, we found examples of how respondents confirm the status of a drug, through their use of it but perhaps more importantly by their attribution of 'successful' resolution of a condition to its role. Richard had incorporated use of Viagra in his life, and accorded it significance for key aspects of his sexual relationship with his wife.

I have ED all the time, as defined as the inability to achieve or maintain an erection. Does that mean do I always take a Viagra before I engage in sexual activity? No, I don't, because I engage my wife in some sort of sexual activity almost every day. She demands and deserves my physical attention. But when we want sustained intercourse, I take Viagra. That's maybe once or twice a week on average.

Another of our respondents, George, confirmed that using Viagra had become an integral element of his sexual life. Even though he had come to depend upon it, he accorded it accolades for resolving his ED problem.

My best friend at the office introduced me to Viagra a week after he saw my attitude change at the office due to my noticeable depression. Thanks to Viagra, I felt I am gaining my manhood again, but now lazy of doing sex without the blue pill. I am now becoming a big fan of Viagra, and afraid of having sex without Viagra (George).

Similarly, users of Xenical had made the drug central to their diets, even though the main effect of the drug is simply to prevent fat uptake, not to control calories. Managing diet while taking the drug was tricky, in order to avoid the unpleasant side-effect of diarrhoea if fat was ingested, but Elsie regarded the drug and not her own efforts to manage her diet, as the basis for her weight loss.

If you eat a regular diet, separate your carbs from your fats and proteins, eat one carb meal and choose only coloured vegetables with your meats. The body metabolises better when you don't mix! I have also notice that warm soups make Xenical work better. And fruit it a great additive too (Elsie).

A weight loss drug had given Beth the sense that she need not simply depend on her own will-power. For her, the drug did assume the role of magic bullet (Marshall 2002: 133), the assistance she needed to keep to a diet.

I know I needed help from phen, I could diet all I wanted, and still not lose, I could eat whatever I wanted, junk, fast food, and still not gain. I was stuck, I

overate, I was depressed, and the day I ordered phen, I cancelled my doctor's appointment for getting depression meds. I wanted to give myself one more chance, and I have. Am I depressed, hell no, if anything I am now conceited, I love the mirror now and I don't care who knows it.

We can see elements of the pharmaceuticalisation of sexuality and weight loss within these extracts, as the drugs create a sensibility in which they become a core element of what goes on in their kitchens and bedrooms rather than something extraneous. Indeed, these respondents regard these pharmaceutical products as allies that have enabled them to overcome the physical restrictions of erectile dysfunction or obesity. The capacity of drugs such as sildenafil to generate such ardent fan bases confirm their success and assure the pharmaceuticalisation of the aspects of life they address.

Pharmaceutical companies have recognised the importance of consumer legitimisation of their products, as reflected in their marketing strategies and target audiences. Newman (2006) described how the manufacturers of treatments for erectile dysfunction initially focused upon the treatment of disease, while negotiating approval with national governance bodies. Once established in these markets, both Pfizer (the manufacturer of sildenafil) and GlaxoSmithKline and Bayer (the makers of the rival vardenafil or Levitra) adopted popular sporting figures to front their marketing campaigns, re-focusing on a younger market by a mix of innuendo and machismo. Levitra was explicitly aimed at men who were sexually potent, but wanted 'to improve the quality or duration of their erections' (ibid: 12). Lilly ICOS subsequently recruited actor Paul Newman as the face of Cialis, with a campaign aimed at both men and women (ibid).

In our UK study, with direct advertising to consumers not an option, we found that pharmaceutical companies were working increasingly closely with patient groups such as breast cancer charities who wanted specific pharmaceuticals funded by insurance companies or state health services (Fox et al 2005d). In their discussion of NHS funding of herceptin for breast cancer, Barrett et al (2006: 1118) suggest that 'high profile patients, media bias, (and) industry support' were factors in persuading the National Institute for Health and Clinical Excellence (NICE) to approve the use of the drug in early stages of the disease. States and insurance schemes have often refused initially to subsidise consumers' payments for drugs that affect 'lifestyle', principally in order to control costs (Chisholm 1999). Unsurprisingly, by contrast, pharmaceutical companies are enthusiastic to get their drugs funded by these bodies to increase sales (for example, by NHS subsidy of prescriptions). However, decisions by a government to fund a product for certain categories of patient may depend upon defining a condition as pathological. This is true for sildenafil, which in the UK is now available on NHS prescription for men with erectile dysfunction (ED) arising from a range of underlying medical conditions and for those with the 'non-medical' diagnosis of 'severe distress' due to ED affecting mood, relationships or normal functioning (Sairam et al 2002). Orlistat

may be prescribed for those defined as overweight and obese patients by body-mass index, but eligible patients must first have begun dietary, exercise and behavioural programmes to reduce weight (NICE 2006). Such funding decisions enhance the legitimacy both of the condition and the pharmaceutical agent that has been funded to treat it.

In this section we have demonstrated both micro and macro levels of activity around pharmaceutical products that contribute to a pharmaceuticalisation of daily life. We explore the interactions between these levels in the final section.

Discussion

We have argued that the pharmaceuticalisation of daily life entails both the application of pharmaceuticals to normalise specific lifestyle-related activities such as sex and body shape and the domestication of usage, and offered examples from our own research and from the literature to illustrate these processes. We have also pointed out that the development and innovation of pharmaceuticals depends fundamentally upon the capacity of commercial businesses to turn a profit, and their willingness to invest speculatively and massively in new products: to bring a new drug to market costs between \$500 and \$800 million for research, development and marketing, and takes approximately 12 years (Henry and Lexchin 2002: 1592). The industry has been criticised for focusing too heavily upon profitable and sometimes derivative new products (for example cholesterol-lowering drugs) rather than on drugs that will treat major illnesses, particularly those in newly developed countries where revenues will be limited (Angell 2000). This affects the commercial emphases within companies' research efforts, which necessarily focus on potential products that will sustain the levels of profits achieved historically. Where drugs are available, consumers may be unable to afford them, leading to some high-profile philanthropic deeds by drug companies anxious to avoid negative publicity (Henry and Lexchin 2002: 1590). As more products become available to treat aspects of daily life, access to a desired lifestyle outcome may depend increasingly upon individual or national resources.

While a profit motive underpins pharmaceutical production and consumption, there is a further link between individual choice and corporate decisions. As Fishman (2004) points out, pharmaceutical companies produce not only drugs but also the medico-scientific knowledge that justifies the product's value as the solution to a problem. Drugs such as sildenafil were promoted 'through scientific claims about the medical benefit, efficacy and necessity, supposedly revealed by objective clinical research' (ibid: 189), with clinical trials serving not only to provide evidence of efficacy and safety, but also to legitimate products through an apparent separation between science and commercial interests. In the US, a drug can only gain Food and Drugs Administration (FDA) approval if it treats an established 'disease' (ibid: 192), and consequently there will be strong efforts by manufacturers to biomedicalise lifestyle conditions. In Newman's (2006) analysis of US direct-to-consumer marketing of sildenafil, she

notes that Pfizer were instrumental in getting the term erectile dysfunction or ED into common parlance, giving a medical-sounding spin to the condition previously known as impotence.

Other authors have made similar conclusions about other drugs. Lexchin (2001: 1449) discusses the use of paroxetine (Seroxat or Paxil), which was licensed for the treatment of 'social phobia', a condition that elides into 'shyness', not previously regarded as a health problem. The availability of methylphenidate (Ritalin) may have hastened the acceptance of attention-deficit hyperactivity disorder (ADHD) as a medicalised description of disruptive behaviour in children (Fishman 2004: 193). Sleeplessness has similarly been accepted as a health problem, with remedies topping the US charts of consumer marketing spends of prescription drugs. The psychological consequences of androgenic alopecia (a secondary sexual characteristic that has been stigmatised since the time of the Roman Empire [Segrave 1996: 4]) may in time come to be regarded as pathological, perhaps as a form of 'body dysmorphic disorder', now that an effective drug treatment is available (Cash 2001: 163).

Not all efforts by pharmaceutical companies to pharmaceuticalise daily life have been successful, however. The winning formula of sildenafil and other ED drugs led Pfizer and other drug companies to search for 'pink Viagra' (Mayor 2004), a cognate drug that would address 'female sexual dysfunction' (FSD), a condition characterised by vaginal dryness, insufficient clitoral blood flow, lack of libido, sexual pain and inability to climax (Fishman 2004: 188, 194) and apparently affecting one woman in two (Laumann, Paik and Rosen 1999). The condition became the focus for interventions by a range of health and care professionals, of media attention, and of pharmaceutical innovation (Moynihan 2003). Yet despite considerable research efforts, the condition has remained recalcitrant to chemotherapy, although sildenafil is prescribed 'off-label' for women on a case-by-case basis, as FSD is considered congruent with male sexual dysfunction (Fishman 2004: 199). Fishman (2002) notes that attention has now focused on women's brains (as opposed to their minds) as the target for a successful treatment for FSD, following the conclusion that arousal in women requires more than increased genital blood flow. If Marshall's (2002) evaluation of the requirements for a successful pharmaceutical treatment for an aspect of daily life is correct, then all that is now required is a suitable candidate chemical, as the willingness or desire by public and professionals to seek a pharmaceutical answer to the 'problem' of FSD seems assured, be it a 'real' or a constructed 'disease'.

From these examples we may conclude that the pharmaceuticalisation of daily life is a complex mix of factors that involves the biological effect of a chemical on human tissue, the legitimacy of a condition as a disease, the willingness of consumers to adopt the technology as a 'solution' to a problem in their lives, and the corporate interests of drug companies. Together, these factors contribute to the moulding of aspects of daily life into disease categories alongside the pharmaceutical agents that 'treat' them. Within the context of

highly-invested daily life choices (for example, the ability to sleep through the night, or to have penetrative sex), drugs are ascribed potency and – as we saw in our data --replace the subject's own sense of themselves as agentic, becoming central to the lives of their users. It might appear that all parties are winners in this enterprise. However, the apparent benefits of these new treatments for problems of living may have been assumed. In a study of the female partners of Viagra users, Potts et al (2003) points to the negative consequences of a ready treatment for erectile dysfunction. They found that the drug skewed couples' sexual activity towards penetration, often repeatedly over a prolonged period, as males wanted to get 'value for money'. This new emphasis was sometimes unwelcome, and could even lead to discomfort and injury. It had returned men to their pre-ED focus on penetrative sex at the expense of foreplay and other sexual activities (ibid: 704). The drug had transformed their sex lives, but not for the better, as Viagra is a socially-embedded phenomenon that not only affects a man's penis so that he may experience enhanced erectile capacity, but also affects his self-image, his lifestyle and his relationships with others in more personal ways. Moreover, Viagra is a device (or technology) which itself is coded with various social and cultural understandings about sexuality and masculinity (ibid: 698-99).

The domestication of pharmaceutical consumption and the pharmaceuticalisation of life consequently affect the consumption of drugs associated with daily life, but perhaps more importantly the ways in which elements of our private lives are understood. In our research, we found that Viagra was taken for a wide range of motivations (Fox and Ward 2006), and similarly that weight loss pharmaceutical were used to sustain anorexia (Fox et al 2005b). We noted earlier Flower's (2004) definition of lifestyle use of pharmaceuticals as satisfying a 'non-health-related goal', but in the light of our analysis, we must ask exactly what counts as a 'non-health' use, when pharmaceutical companies lobby for new disease categories? We have seen that erectile dysfunction has come to be acknowledged as a medical problem, and in some circumstances pharmaceutical treatment is eligible for funding by states or under insurance schemes, even though the outcome is the 'lifestyle' objective of penetrative sex (Sairam et al 2002). The domestication of pharmaceutical use, the 'lifestyle marketing' of a wider range of pharmaceutical products to physicians and users, the engagement of consumers and patient support groups within the distribution chain, and the co-option of scientific expertise to justify pharmaceuticals' *raison d'être*, together contribute to a medicalisation of problems, experiences and perceptions that has no theoretical limits. Historians and anthropologists of medicine have shown how diseases appear and disappear in relation to contemporary theories and social processes (for example Figlio 1982, Maines 2001). In this paper we have shown how the social relations surrounding contemporary pharmaceutical production and consumption link the world of business to the private worlds of citizens, forging new diseases and treatments from the very fabric of daily life.

References

- Angell, M. (2000) The pharmaceutical industry - to whom is it accountable? *New England Journal of Medicine*, 342, 1902-1904.
- Applbaum, K. (2006) Pharmaceutical marketing and the invention of the medical consumer, *PLoS Medicine*, 3, 4, 445-7.
- Barrett, A., Roques, T., Small, M. and Smith, R.D. (2006) How much will Herceptin really cost? *British Medical Journal*, 333, 1118-1120.
- Cash, T.F. (2001) The psychology of hair loss and its implications for patient care, *Clinics in Dermatology*, 19, 161-166.
- Castro-Vazquez, R. (2006) The Politics of Viagra: Gender, Dysfunction and Reproduction in Japan, *Body & Society*, 12, 2, 109-129.
- Chen, P. and Hinton, S.M. (1999) Realtime interviewing using the World Wide Web. *Sociological Research Online*, 4 (3). Accessed at <http://www.socresonline.org.uk/socresonline/4/3/chen.html>
- Chisholm, J. (1999) Viagra: a botched test case for rationing, *British Medical Journal*, 318, 273-274.
- Cockburn, C. (1994) *The circuit of technology: gender, identity and power*. In Silverstone, R. and Hirsch, E. (Eds.) *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*, pp. 32-47. London: Routledge.
- Figlio, K. (1978) Chlorosis and chronic disease in 19th century Britain. *International Journal of Health Services*, 8, 589-617.
- Fishman, J.R. (2002) Sex, drugs and clinical research, *Molecular Interventions*, 3, 1, 12-16.
- Fishman, R. (2004) Manufacturing Desire: The Commodification of Female Sexual Dysfunction, *Social Studies of Science*, 34, 2, 187-218.
- Flower, R. (2004) Lifestyle drugs: pharmacology and the social agenda, *Trends in Pharmacological Sciences*, 25, 4, 182-185.
- Fox, N.J. and Ward, K.J. (2006) 'Health Identities: From Expert Patient to Resisting Consumer', *Health*, 10, 4, 461-479.
- Fox, N.J., Ward, K.J. and O'Rourke, A.J. (2005a) 'Expert Patients', Pharmaceuticals and the Medical Model of Disease: The Case of Weight Loss Drugs and the Internet', *Social Science and Medicine*, 60, 6, 1299-1309.
- Fox, N.J., Ward, K.J. and O'Rourke, A.J. (2005b) 'Pro-anorexia, Pharmaceuticals and the Internet: Resisting the Medicalisation of Body Shape', *Sociology of Health and Illness*, 27, 7, 944-71.
- Fox, N.J., Ward, K.J. and O'Rourke, A.J. (2005c) 'The Birth of the E-Clinic. Continuity or Transformation in the Governance of Pharmaceutical Consumption?' *Social Science & Medicine* 61, 7, 1474-54.
- Fox, N.J., Ward, K.J. and O'Rourke, A.J. (2005d) 'A Sociology of Technology Governance for the Information Age: the Case of Pharmaceutical Consumption', *Sociology*, 40, 2, 315-334.
- General Accountability Office (2006) *Prescription Drugs*. Washington: US Government GAO. Accessed on 4 July 2007 at <http://www.gao.gov/new.items/d0754.pdf>
- Glaser, J., Dixit, J. and Green D. P. (2002) Studying hate crime with the Internet: what makes racists advocate racial violence? *Journal of Social Issues*, 58 (1), 177-192.
- Grimes, D.A. (2004) Emergency Contraception: Politics Trumps Science at the U.S. Food and Drug Administration, *Obstetrics & Gynecology*, 104, 2, 220-221.

- Haddon, L. (1994) Explaining ICT consumption: the case of the home computer. In Silverstone, R. and Hirsch, E. (Eds.) *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*, pp. 82-96. London: Routledge.
- Henry, D. and Lexchin, J. (2002) The pharmaceutical industry as a medicines provider, *Lancet*, 360, 1590-95.
- Hewson, C., Yule, P., Laurent, D. and Vogel, C. (2003) *Internet Research Methods*. London: Sage.
- Hollander, I. (2006) Viagra's rise above women's health issues: An analysis of the social and political influences on drug approvals in the United States and Japan, *Social Science & Medicine*, 62, 683-693.
- Laumann, E.O., Paik, A. and Rosen, R. (1999) 'Sexual dysfunction in the United States: prevalence and predictors', *Journal of the American Medical Association*, 281, 6, 537-544.
- Lexchin, J. (2001) Lifestyle drugs: issues for debate, *Canadian Medical Association Journal*, 164, 10, 1449-51.
- Maines, R.P. (2001) *The Technology of Orgasm: Hysteria, the Vibrator and Women's Sexual Satisfaction*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Marshall, B.L. (2002) 'Hard Science': Gendered Constructions of Sexual Dysfunction in the 'Viagra Age', *Sexualities*, 5, 2, 131-158.
- Mayor, S. (2004) Pfizer will not apply for a license for sildenafil for women. *British Medical Journal*, 328, 542.
- Med Ad News Staff (2006) DTC takes a back seat, *Med Ad News*, May 2006. Accessed on 4 July 2007 at <http://www.pharmalive.com/magazines/medad/view.cfm?articleID=3522>
- Mintzes, B. (2002) Direct to consumer advertising is medicalising normal human experience. *British Medical Journal*, 324, 908-11.
- Moynihan, R. (2003) The making of a disease: female sexual dysfunction, *British Medical Journal*, 326, 45-47.
- Moynihan, R., Heath, I. and Henry, D. (2002) Selling sickness: the pharmaceutical industry and disease-mongering, *British Medical Journal*, 324, 886-91.
- Newman, R. (2006) 'Let's Just Say It Works for Me'. Rafael Palmeiro, Major League Baseball, and the Marketing of Viagra, *NINE: A Journal of Baseball History and Culture*, 14, 2, 1-14.
- NICE (2006) NICE Clinical Guideline 43: Obesity. London: National Institute for Health and Clinical Excellence.
- Ormrod, S. (1994) 'Let's make the dinner'. Discursive practices of gender in the creation of a new cooking process. In Silverstone, R. and Hirsch, E. (Eds.) *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*, pp. 42-58. London: Routledge.
- Perdue, L. (2002) *Eroticabiz: How Sex shaped the Internet*. Lincoln NE: iUnivrs.
- Pfizer Ltd (2007) *Annual Report 2006*. New York: Pfizer Worldwide Communications. Accessed at <http://media.pfizer.com/pfizer/annualreport/2006/annual/review2006.pdf>
- Potts, A., Gavey, N., Grace, V.N. and Vares, T. (2003) The downside of Viagra: women's experiences and concerns, *Sociology of Health & Illness*, 25, 7, 697-719.
- Rheingold, H. (1995) *The Virtual Community*. London: Minerva.
- Sairam, K., Kulinskaya, E., Hanbury, D. et al. (2002) Oral sildenafil (Viagra) in male erectile dysfunction: use, efficacy and safety profile in an unselected

cohort presenting to a British district general hospital, *BMC Urology*, 2, 4.

Sargent, C. (2006) Sanofi Diet Pill May Fatten Sales on Slim Weight Loss, *Bloomberg.com*, (29 June 2006). Accessed on 4 July 2007 at <http://www.bloomberg.com/apps/news?pid=20601085&sid=ahJCiwZZBWQQ&refer=europe>

Segrave, K. (1996) *Baldness. A Social History*. Jefferson, NC: McFarland.

Shakespeare, J., Neve, E. and Hodder, K. (2000) Is norethisterone a lifestyle drug? Results of database analysis. *British Medical Journal*, 320, 291.

Thomsen, S.R, Straubaar, J.D, and Bolyard, D.M. (1998) Ethnomethodology and the study of online communities: exploring the cyber streets. *Information Research*, 4 (1). Accessed at <http://informationr.net/ir/4-1/paper50.html>

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑΣ II

II.-4 Έρευνα στη Φυσική

Εμμανουήλ Αντ. Δρης,
Καθηγητής Φυσικής, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Εισαγωγή

Θα αναφερθώ σε ερευνητικές δραστηριότητες που σχετίζονται κυρίως με το Ευρωπαϊκό Εργαστήριο Πυρηνικών Ερευνών, CERN, που βρίσκεται έξω από τη Γενεύη, σε Ελβετικό και Γαλλικό έδαφος. Ο κλάδος αυτής της έρευνας είναι η Φυσική Στοιχειωδών Σωματιδίων, ή Φυσική Υψηλών Ενεργειών.

Ο κύριος στόχος αυτών των δραστηριοτήτων είναι η καθαρή έρευνα, είναι η προώθηση της γνώσης μας για τη δομή της ύλης στο πιο μικροσκοπικό της επίπεδο και η κατανόηση της ύπαρξης του σύμπαντος. Ο πίνακας του Gauguin στο Σχήμα 1. συνοψίζει τι θέλουμε να κάνουμε.

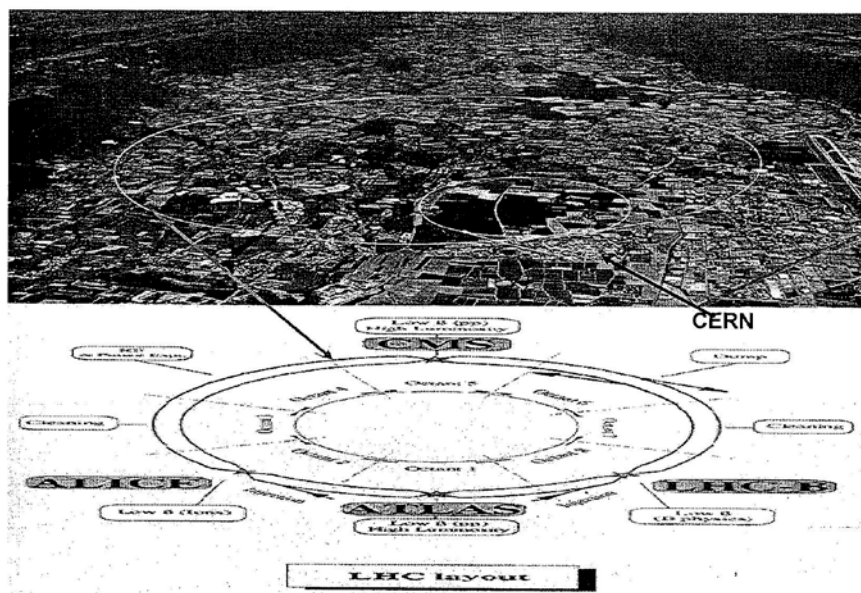

Where Do We Come From? What Are We? Where Are We Going? Paul Gauguin, 1897.
[Museum of Fine Arts, Boston]

Σχήμα 1. Πίνακας του Gauguin, 1897.

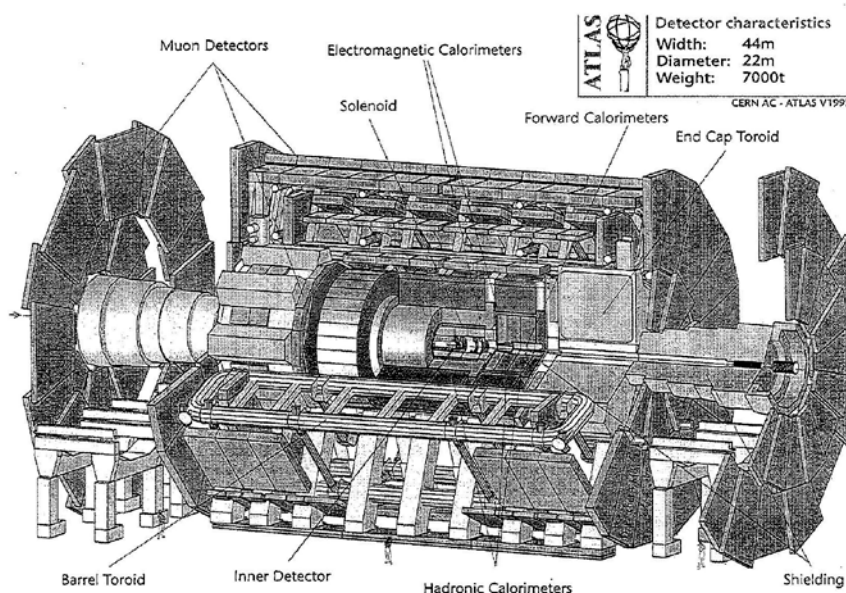
Επαγγελματισμός και έρευνα

Ο νέος επιταχυντής τύπου συγκρουόμενων δεσμών πρωτονίων είναι εγκατεστημένος στα Γαλλοελβετικά σύνορα κοντά στη Γενεύη. Λέγεται LHC (Large Hadron Collider), Μεγάλος Αδρονικός Συγκρουστήρας και βρίσκεται σε βάθος περίπου 100 μέτρων μέσα σε μια κυκλική σήραγγα με περίμετρο περίπου 27 χιλιόμετρα. Επιταχύνει πρωτόνια σε πολύ μεγάλες ενέργειες, τα αναγκάζει να συγκρούονται και από αυτές τις συγκρούσεις δημιουργούνται πολλές εκατοντάδες σωματίδια που δεν είναι συστατικά των συγκρουόμενων πρωτονίων. Η παραγωγή τόσο πολλών σωματιδίων γίνεται διότι μέρος της μεγάλης ενέργειας των πρωτονίων μετατρέπεται σε μάζα, σύμφωνα με την πολύ γνωστή Θεωρία της Σχετικότητας. Το Σχήμα 2. δείχνει τη θέση του επιταχυντή και των πειραμάτων του.

Σχήμα 2. Η θέση του επιταχυντή LHC και των πειραμάτων του.

Το κόστος του επιταχυντή και των πειραμάτων που έχουν στηθεί σε τέσσερα σημεία του κυκλικού δακτυλίου ανέρχεται σε περίπου 4 δισεκατομμύρια ελβετικά φράγκα. Σε ένα από τα πειράματα με το όνομα ATLAS, στο οποίο συμμετέχει και η ομάδα μας του Ε.Μ.Πολυτεχνείου μαζί με ομάδα του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, συμμετέχουν περίπου 2000 ερευνητές από όλο τον κόσμο, από περίπου 170 Πανεπιστήμια και Ερευνητικά Κέντρα. Μια αναπαράσταση του ανιχνευτή ATLAS, όπου αναγράφονται και οι διαστάσεις του, φαίνεται στο Σχήμα 3.

Σχήμα 3. Αναπαράσταση του ανιχνευτή ATLAS.

Ο ανιχνευτής ATLAS αποτελείται από διάφορα είδη υποανιχνευτών. Το κάθε είδος έχει ειδικές προδιαγραφές για την ανίχνευση, συγκεκριμένων για κάθε περίπτωση,

σωματιδίων και ακτινοβολιών και των διαφόρων χαρακτηριστικών τους. Οι τρεις Ελληνικές ομάδες έφτιαξαν στην Ελλάδα περίπου 30 000 μονάδες ανιχνευτών, του είδους για ανίχνευση των σωματιδίων που λέγονται μόνια.

Η έρευνα αυτού του είδους είναι καθαρή έρευνα και δεν έχει ως άμεσο στόχο την πρακτική εφαρμογή της. Όμως δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η καθαρή έρευνα του 19^{ου} αιώνα ανακάλυψε το σωματίδιο ηλεκτρόνιο. Στον 21^ο αιώνα δε μπορούμε να διανοηθούμε τη ζωή μας χωρίς ηλεκτρόνια. Σε αυτά στηρίζεται η ύπαρξη του ηλεκτρισμού που χρησιμοποιούμε στα σπίτια μας, οι τηλεπικοινωνίες, οι τηλεοράσεις κτλ. Κανείς δεν ξέρει η σημερινή καθαρή έρευνα τι θα φέρει στο ανθρώπινο γένος μετά από κάποια χρόνια.

Είναι σαφές ότι χρειάζεται μεγάλη συλλογική προσπάθεια και ικανή χρηματοδότηση για αυτού του είδους την έρευνα. Δε μπορεί να γίνει από μονήρεις ερευνητές. Το κόστος τους ξεπερνά ακόμη και τις δυνατότητες των πιο πλούσιων και μεγάλων χωρών. Παρόλο που το CERN είναι Ευρωπαϊκό στα πειράματα που γίνονται σε αυτό συμμετέχουν Πανεπιστήμια και ερευνητικά Κέντρα από όλο τον κόσμο.

Κανονικά μέλη είναι 20 ευρωπαϊκές χώρες, μεταξύ τους και η Ελλάδα, η οποία είναι Ιδρυτικό μέλος από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 που ξεκίνησε το CERN. Κατά τις αρχές του 19ου αιώνα η ερευνητική δραστηριότητα υπέστη μια μεγάλη μεταβολή. Πριν υπήρχαν οι «Ευγενείς-Επιστήμονες». Αυτοί δούλευαν λίγο πολύ στο σπίτι τους σε αυτοσχέδια εργαστήρια. Μιλούσαν σε ανεπίσημες συναθροίσεις ή στις Βασιλικές αυλές για φυσική και φιλοσοφία. Αυτοί με τον καιρό αντικαταστάθηκαν από άλλους επιστήμονες και τεχνικούς που είχαν εκπαιδευτεί συστηματικά στο αντικείμενο της επιστήμης τους σε Πανεπιστήμια παίρνοντας και ως διαπίστευση Δίπλωμα. Έγιναν εξειδικευμένοι επιστήμονες, δάσκαλοι και ερευνητές. Έγιναν πλήρους απασχόλησης και δεν έκαναν απλώς το κόμπι τους. Πρόκειται για επαγγελματίες με γνώσεις που ξεπερνούν κατά πολύ τις γνώσεις του μέσου ανθρώπου στα θέματα των φυσικών επιστημών. Κρίνονται από όμοιους τους (peers). Ο επαγγελματίας επιστήμονας είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο που αντιπροσωπεύει έναν θεσμικό τύπο επιστημονικής πρακτικής. Το φαινόμενο αυτό σχετίζεται με την οικονομική-πολιτική-πολιτισμική θέση της κοινωνίας.

Φαίνεται ότι για διάφορους λόγους πρωτοξεκίνησε στη Γερμανία, ίσως επειδή εκεί η κεντρική εξουσία ήταν ισχυρότερη και αυτή μπορούσε να κάνει την οργάνωση και χρηματοδότηση που χρειάζεται. Κατά κάποιο τρόπο μπορούμε να ισχυριστούμε ότι υπάρχουν επαγγελματίες ερευνητές και στην αρχαιότητα αλλά η κλίμακα άλλαξε στους νεώτερους χρόνους. Για παράδειγμα ο Αρχιμήδης δούλεψε για τον τύραννο των Συρακουσών. Στα αρχαία χρόνια όμως, δε φαίνεται να υπάρχει συστηματική σχολή παραγωγής τέτοιων ανθρώπων. Ίσως δεν χρειαζόνταν τόσοι πολλοί. Η εμφάνιση της επαγγελματικής επιστήμης χρησίμευσε από την αρχή για την ανάπτυξη της παραγωγής, των μεταφορών, επικοινωνιών και της πολεμικής μηχανής, των αναπτυσσόμενων βιομηχανικά χωρών. Με τους επαγγελματίες εμφανίστηκε ένα είδος ελιτισμού στους κύκλους των γκουρού της νέας γνώσης που άρχισε να συσσωρεύεται με ταχύτατους ρυθμούς. Η καταξίωση, ο ελιτισμός και οι γκουρού εμφανίζονται όταν όλα είναι εντάξει, δηλαδή όταν

υπάρχει ανάπτυξη οπότε υπάρχει και επαρκής χρηματοδότηση από τη χρηματοδοτούσα αρχή. Όταν υπάρχει κρίση τότε οι επαγγελματίες ερευνητές γίνονται υπεράριθμοι όπως και οι υπόλοιποι εργαζόμενοι.

Τότε φαίνεται με σαφή τρόπο ότι είναι έμμισθοι που πληρώνονται από κάποιον που θέλει να εκμεταλλευτεί το προϊόν της δουλειάς τους, όπως γίνεται και με όλους τους εργαζόμενους.

Υπάρχει πάντα μια αντίθεση στον επιστημονικό επαγγελματισμό που παίρνει διάφορες διαστάσεις κατά περίπτωση. Υπάρχει η κοινωνική πραγματικότητα που σχετίζεται με τη χρηματοδότηση στα πλαίσια ενός θεσμού (Κράτος, Βιομηχανία, Πανεπιστήμιο, Ερευνητικό Κέντρο) και η Ιδεολογία (αυτονομία) του ερευνητή. Οι επιχειρήσεις πιέζουν για έρευνα προς κάποια συγκεκριμένη κατεύθυνση γιατί από αυτήν περιμένουν άμεσο κέρδος. Παρόλα αυτά πρέπει να αναφέρομε ότι από έρευνα σε μεγάλες εταιρίες (π.χ. Bell) βρέθηκαν σημαντικά πράγματα που σχετίζονται με καθαρή επιστήμη (Ακτινοβολία Υπόβαθρου που σχετίζεται με τη Μεγάλη Έκρηξη κτλ.

Μια μεγάλη καμπή υπήρξε κατά τη διάρκεια του II Παγκόσμιου Πολέμου. Οι στόχοι ήταν να φτιαχτεί η ατομική βόμβα και να αναπτυχθεί το ραντάρ για πολεμικούς σκοπούς. Για τους σκοπούς αυτούς κινητοποιήθηκαν κυρίως οι ΗΠΑ σε πρωτόγνωρο βαθμό για τα δεδομένα της εποχής. Διέθεσαν τεράστια χρηματικά ποσά και μεγάλο πλήθος επαγγελματιών φυσικών και μηχανικών. Σημαντικός ο ρόλος του Συντονιστή για την κατασκευή της ατομικής βόμβας, του R. Oppenheimer. Ήταν ένας διάσημος θεωρητικός Φυσικός που ήταν ταλαντούχος και στο συντονισμό, στη διοίκηση τη σχετική με την έρευνα την ανάπτυξη και κατασκευή ενός τελικού προϊόντος. Παρόλο που δεν άρεσαν στο κατεστημένο οι πολιτικές του προτιμήσεις δεν τον κούνησαν από τη θέση του πριν τελειώσει το πρόγραμμα. Αυτές οι συνδυασμένες ικανότητες δεν υπάρχουν πάντοτε σε ένα άτομο. Ένας εξαιρετικός ερευνητής δεν είναι κατ' ανάγκην και ικανός στη διοίκηση ή στην πολιτική. Η ικανότητα στην πολιτική κάποιου που είναι καλός ερευνητής μάλλον είναι κάτι σπάνιο αλλά όχι και απίθανο. Υπάρχουν παραδείγματα ανθρώπων με Νόμπελ που δεν ήταν καλοί στη διοίκηση Ερευνητικών Φορέων και άλλων που δεν ήταν του επιπέδου Νόμπελ αλλά ήταν πολύ καλοί στη Διοίκηση.

Η έρευνα στη Φυσική Υψηλών Ενεργειών (ή Φυσική Στοιχειωδών Σωματιδίων) που γίνεται και στο CERN είναι καθαρή έρευνα, όμως οδηγεί πολλές φορές σε άμεσες εφαρμογές πολύ σημαντικές. Παράδειγμα είναι το WWW (World Wide Web). Αναπτύχθηκε στο CERN για τις ανάγκες των Φυσικών Στοιχειωδών Σωματιδίων. Σήμερα, για τον ίδιο λόγο, αναπτύσσεται το GRID που χρησιμοποιείται και από πολλούς άλλους. Υπάρχουν δηλαδή δευτερεύοντα πράγματα αυτής της ερευνητικής δραστηριότητας που έχουν άμεσες εφαρμογές. Μερικά από αυτά σχετίζονται με γρήγορη επεξεργασία δεδομένων, ανάπτυξη επιταχυντών και ανιχνευτών σωματιδίων και ακτινοβολιών που βρίσκουν εφαρμογές και αλλού όπως στην ιατρική, βιομηχανία κτλ. Δηλαδή μια τέτοια μεγάλη χρηματοδότηση για έρευνα σε καθαρή φυσική οδηγεί και σε άμεσα εφαρμόσιμα σημαντικά τεχνολογικά αποτελέσματα.

Συμπεράσματα

Σίγουρα είναι γεγονός ότι, στις μέρες μας, το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας γίνεται συντονισμένα και από επαγγελματίες.

Γενικώς χρειάζεται καλή οργάνωση και μεγάλη χρηματοδότηση.

Πάντα υπάρχουν οι εξαιρέσεις. Υπάρχουν ακόμη και επαγγελματίες που παράλληλα με την καθαυτό έρευνα για την οποία πληρώνονται, κάνουν και έρευνα για το κέφι τους.

Αυτή η δραστηριότητα, παρόλο που δε χρειάζεται μεγάλες εγκαταστάσεις, μπορεί να είναι πολύ σημαντική.

Βιβλιογραφία

1. Kai Bird and Martin J. Sherwin, (2006), *AMERICAN PROMETHEUS, The Triumph and Tragedy of J. Robert Oppenheimer*, N.Y., Vintage Books.
2. Karl Marx, (1967), *CAPITAL, VOLUME I*, N.Y., International Publishers.
3. Ευρωπαϊκό Εργαστήριο Πυρηνικών Ερευνών (CERN), ιστοσελίδα: www.cern.ch.
4. Karl Marx, (1971), *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, N.Y., International Publishers.
5. Max Weber, “*Η Επιστήμη ως Επάγγελμα*”. Ελληνική μετάφραση της διάλεξης στους φοιτητές του Πανεπιστημίου του Μονάχου, 1919 και δημοσιεύτηκε σε φυλλάδιο το 1920.
Ι. Συκουτρή, (1933), «*Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΩΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ Εισαγωγή και μετάφρασις*», ΑΘΗΝΑΙ, ΜΕΛΙΣΑ.
Ιστοσελίδα: anemi.lib.uoc.gr
Anemi-The Digital Library of Modern Greek Studies, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
6. Barbara Ryden, (2003), *INTRODUCTION TO COSMOLOGY*, N.Y., Addison Wesley.
7. David C. Cassidy, (2005), *J. Robert Oppenheimer and the American Century*, N.Y., Pi Press.
8. Steven Weinberg, (2009), “The Missions of Astronomy”, *The New York Review*, Volume 56, Number 16, pp 19-22

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑΣ ΙΙΙ

ΙΙΙ – 1 Το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Τρεις δεκαετίες συνεχούς συνεισφοράς

Ανδρέας Λύτρας, Καθηγητής, Αντιπρύτανης και Πρόεδρος του τμήματος Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών

1. Η ίδρυση και οι μεταβολές

Το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών είναι το πρώτο Τμήμα Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα. Κοντεύουν τριάντα χρόνια από τη δημιουργία του. Παρακολουθεί την εξέλιξη της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών. Ιδρύθηκε το 1983, μετά την κατάτμηση του Ενιαίου Τμήματος του Ιδρύματος σε τρία Τμήματα, δηλαδή: α) το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών, β) το Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης και γ) το Τμήμα Κοινωνιολογίας. Η λειτουργία του Τμήματος πραγματοποιήθηκε το επόμενο έτος. Εξελέγη ο πρώτος Πρόεδρος του Τμήματος: ο Βασίλης Φίλιας, Καθηγητής Κοινωνιολογίας και σήμερα Ομότιμος Καθηγητής.

Πίνακας 1: Πρόεδροι και Αναπληρωτές Πρόεδροι του Τμήματος Κοινωνιολογίας

Ακαδημαϊκά Έτη	Πρόεδρος	Αναπλ. Πρόεδρος
1985-86, 1986-87	Β. Φίλιας	Δ. Τσαούσης
1987-88, 1988-89	Β. Φίλιας	Δ. Τσαούσης
1989-90, 1990-91	Δ. Τσαούσης	Κ. Παπαθανασόπουλος
1991-92, 1992-93	Μ. Αντωνοπούλου	Ν. Σαρρής
1993-94	Μ. Αντωνοπούλου	Ν. Σαρρής
1994-95, 1995-96	Ι. Φαρσεδάκης	Α. Μαγγανάς
1996-97, 1997-98	Ι. Φαρσεδάκης	Α. Μαγγανάς
1998-99, 1999-2000	Ν. Σαρρής	Δ. Λαμπρέλλης
2000-01, 2001-02	Κ. Παπαθανασόπουλος	Δ. Λαμπρέλλης
2002-03, 2003-04	Κ. Παπαθανασόπουλος	Α. Παπαρίζος
2004-05, 2005-06	Μ. Ψαλιδόπουλος	Α. Παπαρίζος
2006-07, 2007-08	Α. Λύτρας	Χ. Ζαραφονίτου
2008-09, 2009-10	Α. Λύτρας	Χ. Κωνσταντοπούλου
2010-11, 2011-12	Α. Παπαρίζος	Χ. Μελετιάδης

Πηγή: www.sociology.panteion.gr.

Το Τμήμα Κοινωνιολογίας βίωσε πολλές διαφορετικές φάσεις. Στην αρχική περίοδο δημιουργίας του, στα μέσα της δεκαετίας του '80, ήταν στην πραγματικότητα ένας «συνασπισμός» Κοινωνιολόγων και Εγκληματολόγων, με τη

συμβολή Ιστορικών, Φιλοσόφων, Οικονομολόγων, Πολιτικών Αναλυτών και Ψυχολόγων.

Το 1989 το Ίδρυμα μετονομάστηκε σε Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, με το Π.Δ. 377/89. Τα Τμήματα σταδιακά αυξήθηκαν σε αριθμό. Σήμερα λειτουργούν δέκα Τμήματα στο Πανεπιστήμιο και συγκεκριμένα:

- 1) το Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης,
- 2) το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας,
- 3) το Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών,
- 4) το Τμήμα Κοινωνιολογίας,
- 5) το Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης,
- 6) το Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής,
- 7) το Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας,
- 8) το Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού,
- 9) το Τμήμα Ψυχολογίας και
- 10) το Γενικό Τμήμα Δικαίου.

Ορισμένα από τα νέα Τμήματα, τα οποία ιδρύθηκαν εκείνη τη στιγμή, στελεχώθηκαν από μέλη ΔΕΠ, επιστημονικούς συνεργάτες και υπαλλήλους από το Τμήμα Κοινωνιολογίας. Το Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Ανθρωπολογίας, αρχικώς, το Τμήμα Ενημέρωσης Μέσων και Πολιτισμού και το Τμήμα Ψυχολογίας στηρίχθηκαν σε πολύ σημαντικούς επιστήμονες, οι οποίοι συνεργάστηκαν στον πρώτο κορμό του Τμήματος Κοινωνιολογίας. Η στήριξη την οποία έδωσε το Τμήμα Κοινωνιολογίας στη συγκρότηση κρίσιμων επιστημών του Παντείου Πανεπιστημίου, δημιούργησε ένα αναμφισβήτητο κόστος και ένα συνδυασμό επιταχύνσεων και ανασχέσεων, με διαφορετικούς ρυθμούς στα επόμενα χρόνια. Το αποτέλεσμα ήταν να παραμείνει στο Τμήμα ένα σώμα επιστημόνων που εκπροσωπούσαν ισοδύναμα την Κοινωνιολογία, την Εγκληματολογία και τη σύνθεση Ιστορίας και Οικονομίας. Η αναλογία αυτού του συσχετισμού παρέμεινε σταθερή μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '90 και είχε τις αναμφίβολες επιδράσεις της στη δομή του προγράμματος σπουδών και τα προσφερόμενα, για διδασκαλία και έρευνα, επιστημονικά αντικείμενα.

Η είσοδος στον εικοστό πρώτο αιώνα σηματοδοτείται από μια ουσιαστική αλλαγή στην κατάσταση του Τμήματος. Η τάση αυτή είναι αισθητή ήδη από το 2005, ενώ διευρύνεται και αποκρυσταλλώνεται την περίοδο 2006-2011. Η εκλογή και μετακίνηση στο Τμήμα νέων μελών, εκ των οποίων οι περισσότεροι σε υψηλές βαθμίδες, δημιουργούν τις προϋποθέσεις για νέα ποιοτική αναβάθμιση, μετά την ποσοτική διεύρυνση. Συνεχίζουν σήμερα να καλύπτονται πολύ σημαντικά επιστημονικά αντικείμενα της Εγκληματολογίας (Εγκληματολογική Θεωρία, Κοινωνικός Έλεγχος του Εγκλήματος, Εμπειρική Εγκληματολογία, Σωφρονιστική, κ.ά.), της Ιστορίας, αλλά και της Οικονομίας. Στην παρούσα όμως συγκυρία είναι δεδομένο ότι καλύπτονται σε μεγάλο πλήθος και εξυπηρετούνται από μέλη ΔΕΠ τα αμιγώς κοινωνιολογικά αντικείμενα. Σε αυτά εντάσσονται οι Ποσοτικές και Ποιοτικές Μέθοδοι Κοινωνικής Έρευνας, η Κοινωνική Θεωρία και η Θεωρία της Γνώσης, η Κοινωνιολογία της Επικοινωνίας και της Τεχνολογίας, η Κοινωνιολογία

του Κράτους και η Πολιτική Κοινωνιολογία, η Κοινωνιολογία του Φύλου, η Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία, η Κοινωνιολογία των Θεσμών, η Κοινωνιολογία της Πόλης και η σχέση Κοινωνίας και Κοινότητας, η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, η Κοινωνιολογία της Υγείας, η Κοινωνιολογία της Παρέκκλισης και η σχέση της με το φαινόμενο της Διαφθοράς, η Κοινωνιολογία της Οικονομίας, η Κοινωνιολογία της Θρησκείας, η Κοινωνιολογία της Εργασίας και η Θεωρία των Κοινωνικών Τάξεων. Ιδιαίτερη θέση κατέχουν για την επιστήμη τα αντικείμενα της Κοινωνικής Φιλοσοφίας και της Στατιστικής. Σημαντική η συμβολή για τη διαχείριση της επιστήμης στη χώρα έχουν τα αντικείμενα της Κοινωνίας και Οικονομίας στην Ελλάδα του 19ου και 20ου αιώνα, αλλά και της Κοινωνικής Πολιτικής. Μνεία πρέπει να γίνει και στην Κοινωνική Ανθρωπολογία. Είναι δύσκολο κάποιος να διαπιστώσει μια προφανή έλλειψη ή να μην αναγνωρίσει την ευρύτητα της επιστημονικής διαχείρισης. Το σύνολο αυτών των αντικειμένων δημιουργεί πλούτο επιλογών για τους φοιτητές, μετά την ολοκλήρωση των υποχρεωτικών μαθημάτων και μπορεί να συμβάλει στη συγκρότηση της επιστημονικής κατατομής των αποφοίτων.

2. Η Δομή και το Επιστημονικό Δυναμικό

Το Τμήμα Κοινωνιολογίας αποτελείται από τέσσερις Τομείς: της Γενικής Κοινωνιολογίας, της Κοινωνικής Μορφολογίας, της Εγκληματολογίας και της Νεοελληνικής Κοινωνίας. Ο καθένας έχει τη δική του ξεχωριστή συμβολή στην ενιαία προσπάθεια εξυπηρέτησης της Κοινωνιολογίας και την υποστήριξη από τα συγγενή και απαραίτητα αντικείμενα, για την έγκυρη και εύστοχη κοινωνική ανάλυση. Επισημαίνουμε την καινοτομία της ένταξης της Εγκληματολογίας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας. Στην τρίτη δεκαετία του, το Τμήμα ενίσχυσε τη θέση της Κοινωνιολογίας στις Κοινωνικές Επιστήμες και τη δυνατότητα να αποτελέσει γόνιμο πυρήνα για τη δημιουργία «Σχολής», στο πλαίσιο της νέας ακαδημαϊκής συγκρότησης στο Πάντειον Πανεπιστήμιο.

Ο Τομέας Γενικής Κοινωνιολογίας αποτελείται από δέκα έξι μέλη ΔΕΠ. Εκκρεμεί ο διορισμός ενός μέλους, σε βαθμίδα Καθηγητή. Από τα υπηρετούντα μέλη του Τομέα οκτώ είναι Καθηγητές, πέντε Αναπληρωτές Καθηγητές, δύο Επίκουροι Καθηγητές και ένας Λέκτορας.

Ο Τομέας Κοινωνικής Μορφολογίας έχει σήμερα επτά μέλη. Τρία μέλη είναι στη βαθμίδα του Καθηγητή, δύο μέλη ανήκουν στη βαθμίδα του Επίκουρου Καθηγητή και δύο μέλη είναι Λέκτορες.

Ο Τομέας Νεοελληνικής Κοινωνίας αποτελείται από επτά μέλη. Τρεις είναι Καθηγητές, ένας Αναπληρωτής Καθηγητής και τρεις Επίκουροι Καθηγητές.

Ο Τομέας Εγκληματολογίας αποτελείται από επτά μέλη. Τέσσερις ανήκουν στη βαθμίδα του Καθηγητή, δύο μέλη είναι Αναπληρωτές Καθηγητές και ένα μέλος είναι Λέκτορας.

3. Μεταπτυχιακές Σπουδές

Από την πρώτη στιγμή στο Τμήμα άρχισε να λειτουργεί η διαδικασία εκπόνησης διδακτορικών διατριβών για απόκτηση των σχετικών τίτλων. Από το 1998 στο

πλαίσιο του Τμήματος λειτουργεί Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών το οποίο οδηγεί στην απόκτηση μεταπτυχιακών τίτλων σπουδών (Master, DEA). Σήμερα λειτουργούν δύο Προγράμματα. Αυτά είναι:

A) Το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Κοινωνιολογίας και

B) Το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Η Σύγχρονη Εγκληματικότητα και η Αντιμετώπισή της».

3.1 Το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Κοινωνιολογίας

Το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου δημιουργήθηκε το 1998 στο πλαίσιο χρηματοδότησης από το ΕΠΕΑΕΚ στο πλαίσιο του Β' ΚΠΣ και λειτούργησε σε συνεργασία με το Τμήμα Ψυχολογίας ως διεπιστημονικό πρόγραμμα με τίτλο: *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μειονότητες*. Από τον Σεπτέμβριο του 2004 μετατρέπεται σε Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών σπουδών αποκλειστικά του Τμήματος Κοινωνιολογίας. Από το β' εξάμηνο σπουδών και μετά διακρίνεται σε τρεις κατευθύνσεις: Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μειονότητες, Κοινωνική και Πολιτική Θεωρία, Κοινωνιολογία της Σύγχρονης Ελλάδας. Το ΠΜΣ είναι διετούς διάρκειας.

3.2 Το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Η Σύγχρονη Εγκληματικότητα και η Αντιμετώπισή της»

Το 2003 ξενικά η λειτουργία του επίσημα αναγνωρισμένου. Είναι συνέχεια του «Σεμιναρίου Εγκληματολογικών Σπουδών» που ξεκίνησε να λειτουργεί το 1984 στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, με πρωτοβουλία της Καθηγήτριας Αλίκης Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου και του Καθηγητή Ιάκωβου Φαρσεδάκη. Σκοπός του είναι η μελέτη των κύριων μορφών εγκληματικότητας και της εξέλιξής τους στην Ελλάδα, στην Ευρώπη και διεθνώς, η διερεύνηση των παραγόντων και των διαδικασιών που δημιουργούν το εγκληματικό φαινόμενο, η ανάλυση των τάσεων της σύγχρονης αντεγκληματικής πολιτικής. Το ΠΜΣ είναι διετούς διάρκειας.

3.3 Διδακτορικές Διατριβές

Η πραγματοποίηση πρωτότυπου ερευνητικού έργου στα επιστημονικά αντικείμενα τα οποία καλύπτει το Τμήμα Κοινωνιολογίας είναι ο σκοπός των Διδακτορικών Διατριβών. Με την έναρξη της λειτουργίας το Τμήμα είχε ξεχωριστή συνεισφορά στη δημιουργία νέας γνώσης. Εισήγαγε στην ελληνική ακαδημαϊκή πραγματικότητα νέες θεματικές περιοχές. Δημιούργησε πρωτότυπες επιστημονικές προσεγγίσεις. Συνέβαλε στην κατανόηση κρίσιμων όψεων της δομής, της οργάνωσης και της λειτουργίας της ελληνικής κοινωνίας, όπως και στη συμμετοχή με θεμελιωμένα, σε ερευνητικά τεκμήρια, διανοήματα στις επιστημονικές αντιπαραθέσεις. Διαχειρίστηκε την εφαρμογή ή την προσαρμογή δόκιμων υποδειγμάτων, από το απόθεμα των μεθόδων και των τεχνικών της κοινωνικής έρευνας. Το Τμήμα με τη βασική του έρευνα παρενέβη ουσιαστικά στις θεωρητικές αναζητήσεις και γονιμοποίησε επιστημονικές θέσεις για μείζονα ζητήματα στις σύγχρονες κοινωνίες. Είχε, από αυτές τις απόψεις, ενεργή επικοινωνία και στο

διεπιστημονικό διάλογο με εκβολές στις παράλληλες διερευνήσεις στις κοινωνικές, τις πολιτικές και τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Οι προτάσεις οι οποίες κατατέθηκαν δημιούργησαν κίνητρα, για περαιτέρω έρευνες, για την αναδιάρθρωση των σχετικών σπουδών, την εισήγηση για κοινωνικά προγράμματα και εναλλακτικές επιλογές, όσον αφορά στα κοινωνικά προβλήματα.

Το Τμήμα Κοινωνιολογίας ενσωμάτωσε στη αρχική ακαδημαϊκή λειτουργία του ένδεκα Ειδικούς Μεταπτυχιακούς Υποτρόφους, οι οποίοι εκτός της ερευνητικής τους δραστηριότητας, είχαν και υποχρεώσεις στήριξης του εκπαιδευτικού έργου. Από αυτήν την ομάδα ερευνητών, μετά από την υποστήριξη της διδακτορικής τους διατριβής, προήλθαν επιστήμονες οι οποίοι στελέχωσαν το Τμήμα, αλλά Τμήματα του Πανεπιστημίου και της χώρας, όπως και ερευνητικούς θεσμούς. Από τους διδάκτορες του Τμήματος αρκετοί στη συνέχεια εξελέγησαν μέλη ΔΕΠ στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, αλλά και σε άλλα ακαδημαϊκά και ερευνητικά ιδρύματα. Μετά από την δημιουργία των νέων Τμημάτων στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, ξεκινά μια νέα φάση που σταδιακά σηματοδοτεί ένα ζωηρό ενδιαφέρον για τις διδακτορικές σπουδές. Από εκείνο το ορόσημο και μέχρι το τέλος του 2010 έχουν υποστηριχθεί επιτυχώς περί τις 180 διδακτορικές διατριβές. Είναι ενδιαφέρον ότι μετά το 2000 πυκνώνει ο αριθμός των σχετικών διαδικασιών και εμπλουτίζεται σημαντικά η θεματολογία τους.

4. Η επιστημονική αναγνώριση¹

4.1 Πηγές Τεκμηρίωσης

Το Τμήμα Κοινωνιολογίας έχει αναπτύξει πολύ σημαντικό ερευνητικό έργο το οποίο αναγνωρίζεται διεθνώς. Σοβαρές ενδείξεις αυτής της αναγνώρισης αποτελούν οι πολλές αναφορές που μπορούμε να σταχυολογήσουμε από τις διεθνείς μηχανές αναζήτησης στο διαδίκτυο. Υπάρχουν, ωστόσο, τέσσερα προβλήματα τα οποία κάνουν ελλιπείς τις σχετικές πληροφορίες, ως προς την έκταση τους και τις ενδείξεις που παρέχουν αυτά τα στοιχεία. Στην Κοινωνιολογία, πρώτον, στην Ελλάδα και σε αρκετές περιπτώσεις διεθνώς δεν είναι σαφές το φάσμα των περιοδικών τα οποία είναι αποδεκτά και προσβάσιμα από τους ερευνητές των διαφορετικών θεωρητικών τάσεων, σε μια επιστήμη που είναι, κατά κοινή παραδοχή, «πολύ-παραδειγματική». Δεύτερον, οι έλληνες επιστήμονες είναι υποχρεωμένοι, να γράφουν και να δημοσιεύουν, κυρίως, στην ελληνική γλώσσα, με αποτέλεσμα αρκετές από τις δημοσιεύσεις τους και σειρά αναφορών στην Ελλάδα να μην καταγράφονται, επαρκώς, από τις γνωστές μηχανές αναζήτησης. Τρίτον και πολύ σημαντικό γεγονός είναι ότι η επιστήμη απαιτεί να αυξάνουν οι μονογραφίες με την εξέλιξη των μελών του Διδακτικού και Ερευνητικού Προσωπικού. Αυτές οφείλουν να περιλαμβάνουν αναπτύγματα, τα οποία είναι απαραίτητα να ξεπερνούν τα αρχικά εγχειρήματα των νέων επιστημόνων που

¹Τα δεδομένα, περί της επιστημονικής αναγνώρισης, προέρχονται από την Ετήσια Καταγραφική Έκθεση του Παντείου Πανεπιστημίου για το έτος 2009, η οποία κατατέθηκε στην ΑΔΙΠ τον Ιανουάριο του 2010. Πρβ., Ανδρέας Ν. Λύτρας, Έκθεση περί της Αξιολόγησης του Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2010. Τα στοιχεία αυτά συμπληρώθηκαν, με ευθύνη του γράφοντος για το έτος 2011.

περιλαμβάνουν τους αναγκαίους ελιγμούς της σκέψης, όπως συμβαίνει συνήθως στα άρθρα. Τέταρτο ζήτημα είναι ότι δεν υπάρχει ένα αξιόπιστο σύστημα καταγραφής και παρουσίασης των αναφορών για τις κοινωνικές, πολιτικές και ανθρωπιστικές επιστήμες στη χώρα, με αποτέλεσμα να είναι πιο γνωστές οι διεθνείς αναφορές στα έργα μας, παρά οι εθνικές. Πρόσθετο θέμα αποτελεί η μη καταγραφή των γκριζών δημοσιεύσεων (διδασκτορικά, διπλωματικές) που ενσωματώνονται στις διεθνείς αναφορές ξένων έργων με συνέπεια να υπολείπονται του πραγματικού αριθμού οι γνωστές και καταχωρημένες.

4.2 Βιβλία σε επιλεγμένα πανεπιστήμια

Με βάση τις προηγούμενες τοποθετήσεις είναι δυσχερής η ακριβής παρουσίαση της αναγνώρισης του ερευνητικού έργου του Τμήματος, αν επικεντρώσει κάποιος, αποκλειστικώς, στην αρθρογραφία και τις αναφορές. Υπάρχουν όμως σημαντικές ενδείξεις διεθνούς αναγνώρισης για το σκληρό πυρήνα της πνευματικής παραγωγής των μελών του Τμήματος, δηλαδή για βιβλία τα οποία είναι εντεταγμένα σε βιβλιοθήκες ξένων πανεπιστημίων και εθνικές βιβλιοθήκες άλλων χωρών. Στο πλαίσιο αυτό από τις περισσότερες επιλογές τις οποίες θα μπορούσαμε να σημειώσουμε, σταχυολογούμε τις εγγραφές βιβλίων (μονογραφίες και συλλογικοί τόμοι) που είναι εντεταγμένα στα Πανεπιστήμια του Harvard, του Princeton και τη Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου των ΗΠΑ. Τα δεδομένα έχουν ως ακολούθως:

Πίνακας 2: Τμήμα Κοινωνιολογίας Εντάξεις βιβλίων σε σημαντικές βιβλιοθήκες

Βιβλιοθήκη	Αριθμός Τίτλων
Harvard	77
Princeton	81
Κογκρέσου των ΗΠΑ	82

Πηγές: Βιβλιοθήκες Πανεπιστημίων Harvard, Princeton και Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου των ΗΠΑ.

4.3 Βιβλία σε διεθνείς ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες

Επισημαίνουμε ότι τα περισσότερα μέλη έχουν τουλάχιστον μία συμμετοχή στις παραπάνω βιβλιοθήκες. Προχωρήσαμε, ακολούθως στη διερεύνηση στον παγκόσμιο κατάλογο βιβλιοθηκών (Worldcat), προκειμένου να γίνει αντικείμενο εκτίμησης η διάχυση των σημαντικότερων δημοσιευμάτων του ακαδημαϊκού προσωπικού του Τμήματος. Η εξέταση αυτή υπέδειξε ότι ένας πολύ μεγάλος αριθμός δημοσιευμάτων εντάσσονται σε εξαιρετικά ευρύ αριθμό βιβλιοθηκών. Τα δεδομένα είναι τα εξής:

Πίνακας 3: Βιβλία σε Διεθνείς Βιβλιοθήκες

Μέλη ΔΕΠ	118
Μέλη ΔΕΠ και Ομότιμοι	140

Πηγή: WorldCat

4.4 Αναφορές

Σε τελευταίο στάδιο διερευνήθηκαν οι αναφορές στο συγγραφικό έργο του επιστημονικού δυναμικού του Τμήματος. Στην αρχική φάση καταγράφη ένας σημαντικός αριθμός αναφορών, από πληροφοριακές μηχανές αναζήτησης, στο διαδίκτυο. Σε μεγάλη αναλογία οι συγκεκριμένες αναφορές αφορούσαν σε διεθνείς εργασίες. Στη χρονική περίοδο η οποία ακολούθησε διευρύνθηκε η διερεύνηση και κινητοποιήθηκαν τα μέλη ΔΕΠ, προκειμένου να ενημερώσουν το Τμήμα στο πλαίσιο της αξιολόγησης του Τμήματος. Η διαδικασία αυτή υπέδειξε ότι η συζήτηση του συγγραφικού έργου του επιστημονικού δυναμικού είναι ευρύτερη από την αρχική καταγραφή. Η συμμετοχή σε πολλές δεκάδες συνέδρια, των οποίων τα πρακτικά εξεδόθησαν και η συμπερίληψη εργασιών σε συλλογικά έργα συνθέτουν το πεδίο της επικοινωνίας με το εθνικό και διεθνές πλαίσιο συνεργασιών, συζητήσεων και αντιπαραθέσεων που αποτυπώθηκαν και σε αναφορές. Παράλληλα, έγινε δυνατόν, να γίνουν γνωστές αναφορές σε διδακτορικές διατριβές που υποστηρίχθηκαν σε ελληνικά πανεπιστήμια, με αναφορές στο έργο μελών ΔΕΠ του Τμήματος Κοινωνιολογίας. Ανήκουν σε διαφορετική κατηγορία, αλλά δεν είναι μικρής αξίας οι αναφορές σε διπλωματικές εργασίες, προγραμμάτων μεταπτυχιακών σπουδών, στο ίδιο ίδρυμα, αλλά και σε άλλα πανεπιστήμια. Οι δύο αυτές εκδοχές αναδεικνύουν την σημαντική διάχυση και επίδραση των επιστημονικών μας αναλύσεων στο εθνικό πλαίσιο και συμπληρώνει τη συμπερίληψη των βιβλίων και των μονογραφιών σε σχεδόν όλες τις ελληνικές ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες.

Πίνακας 5: Αναφορές

Μέλη ΔΕΠ-Ομότιμοι του Τμήματος (2009)	700
Μέλη ΔΕΠ του Τμήματος (2011)	Πάνω από 1000

Πηγές: Google-Μελετητής και Άλλες Πηγές (2009), *Έκθεση Εσωτερικής Αξιολόγησης του Τμήματος Κοινωνιολογίας, για την περίοδο 2007-2011* (2011).

4.6 Διακρίσεις των μελών ΔΕΠ του Τμήματος

Το επιστημονικό δυναμικό του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου στη διάρκεια της λειτουργίας του, ιδίως μετά το 1989, έλαβε πολύ σημαντικές διακρίσεις, με την ανάληψη θέσεων ευθύνης σε δημόσιους, πολύ τακτικά, επιστημονικούς θεσμούς. Δύο ομότιμοι καθηγητές έχουν διατελέσει πρυτάνεις του Παντείου Πανεπιστημίου. Ένας εν ενεργεία καθηγητής είναι τώως πρύτανης. Υπηρετούν σήμερα τρεις καθηγητές οι οποίοι ήσαν τώως και πρώην αντιπρυτάνεις. Ένας καθηγητής του Τμήματος είναι αυτήν την περίοδο αντιπρύτανης.

Σημαντική είναι η συμβολή του επιστημονικού δυναμικού του Τμήματος στη διοίκηση θεσμών του Δημοσίου και του δημοσίου τομέα. Ένα πρώην μέλος ΔΕΠ και ένας καθηγητής που υπηρετεί σήμερα έχουν διατελέσει γενικοί γραμματείς κοινωνικών ασφαλίσεων και το πρώην μέλος ήταν και υποδιοικητής μεγάλου ασφαλιστικού ταμείου. Σε οκτώ ανώτατες θέσεις ευθύνης δημοσίων οργανισμών έχουν υπηρετήσει μέλη του Τμήματος. Τέσσερις ανώτατες

διευθυντικές θέσεις σε δημόσιες σχολές και επιστημονικά ινστιτούτα ανέλαβαν καθηγητές του Τμήματος. Επιπρόσθετα ένας καθηγητής υπήρξε οργανωτής και διευθύνων, μεγάλου ιδιωτικού ραδιοτηλεοπτικού φορέα ενημέρωσης.

Οι διακρίσεις αυτές υποδεικνύουν την αναγνώριση των προσώπων, αλλά και την εφαρμοσμένη δοκιμασία των ικανοτήτων, οι οποίες αντιπροσωπεύουν την επιστημονική κατατομή τους. Αξίζει να επισημάνουμε ότι η συχνή επανάληψη αυτών των διακρίσεων απομακρύνει από την αίσθηση του τυχαίου. Η συνεισφορά, η οποία δηλώνεται, κυρίως, από την ποιότητα του συγγραφικού και εκπαιδευτικού έργου, έχει τις αποτυπώσεις της στην οργάνωση και τους θεσμούς της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας με σταθερότητα και συνέχεια.

5. Δυνατότητες, Προβλήματα και Προοπτικές

Το Τμήμα Κοινωνιολογίας αντιμετωπίζει στο τέλος της τρίτης δεκαετίας της λειτουργίας τους τις προοπτικές του με αισιοδοξία και πολλές προσδοκίες. Η επιφύλαξη που συνοδεύει τις σκέψεις και τους υπολογισμούς μας οφείλεται στην εθνική κρίση της παρούσας στιγμής και στα οξύτατα προβλήματα της ανώτατης εκπαίδευσης με πρώτιστο το ζήτημα της χρηματοδότησης των πανεπιστημίων. Η σημερινή κατάσταση παροξύνει τις επιβαρύνσεις και την ελλιπή βοήθεια από την πολιτεία, ακόμη και στη φάση των αυξημένων προσδοκιών.

Ανήκει στα επιτεύγματα του Τμήματος Κοινωνιολογίας, η ολοκλήρωση των σπουδών και η αποφοίτηση χιλιάδων νέων επιστημόνων στα έτη της λειτουργίας του. Οι απόφοιτοι είχαν πολύ αξιόλογη συνεισφορά στη μέση εκπαίδευση, σε ερευνητικούς θεσμούς, στο σύστημα υγείας, την τοπική αυτοδιοίκηση, τις δομές κοινωνικής υποστήριξης, το σωφρονιστικό σύστημα, τη δημόσια διοίκηση, τον κοινωνικό τομέα και σε πολλές ιδιωτικές επιχειρήσεις. Αν ληφθεί υπόψη η προκλητική στάση της πολιτείας, να συσσωρεύει συνεχώς μεγαλύτερο αριθμό εισαγομένων φοιτητών χωρίς να συνεισφέρει ανάλογα στην οικονομική και διοικητική υποστήριξη, δημιουργεί την εντύπωση ότι αφορά σε απίθανο ενδεχόμενο το οποίο κατέστη δυνατό με επίπονη δουλειά και αντοχή. Δεν είναι, ωστόσο, εύκολο να επαναληφθεί κάτι τέτοιο, καθώς ο αριθμός των σημερινών φοιτητών του Τμήματος υπερβαίνει τον αντίστοιχο μέγεθος καθενός από αρκετά μικρότερα πανεπιστήμια της χώρας.

Η βελτίωση των υποδομών του Τμήματος τα τελευταία χρόνια, μαζί με τις πληροφοριακές εξυπηρετήσεις στους φοιτητές και το επιστημονικό δυναμικό, ελαφρύνει σε ένα βαθμό από τις προηγούμενες επιβαρύνσεις, τις τεχνικές ατέλειες και την έλλειψη του διοικητικού προσωπικού. Το υψηλό επίπεδο ποιότητας της επιστημονικής εργασίας το οποίο έχει προσφέρει το ακαδημαϊκό προσωπικό δίνει την ελπίδα για ανάλογες επιδόσεις στο ορατό μέλλον, όπως και για την επικοινωνία των ερευνητικών πορισμάτων με τις κοινωνικές ανάγκες, για γνώσεις, συνεργασίες και συλλογικές ευκαιρίες.

Η υπέρβαση της δυσχερούς κοινωνικής κατάστασης, η οποία συνοδεύει την οικονομική κρίση, πρόκειται να απαιτήσει τη βοήθεια από τους κοινωνιολόγους για την ανασυγκρότηση των δημόσιων και κοινωνικών δομών, οι οποίες έχουν

συγκλονιστεί από τις επιπτώσεις της χρηματοδοτικής δυσπραγίας και τα, μέχρι σήμερα, θλιβερά εγχειρήματα θεραπείας. Η παρέμβαση με πρωτότυπες ιδέες και εύστοχες επιλογές θα κρίνουν την ταχύτητα της κοινωνικής ανασύνταξης και τη διοργάνωση σχεδίων, δομών και πολιτικών, με δεδομένο πως τον εντοπισμό των πιο κρίσιμων ζητημάτων θα έχει προσδιορίσει η κοινωνική έρευνα και ανάλυση. Η συλλογική οφειλή να είμαστε έτοιμοι για την προσδοκώμενη ανασυγκρότηση, μας επιβάλλει να αντιμετωπίζουμε με την απαιτούμενη δύναμη την συστηματική καταγραφή, την έγκαιρη και έγκυρη διερεύνηση, όπως και την προπαρασκευή των διανοητικών ετοιμοτήτων των λειτουργών οι οποίοι θα αναλάβουν δράση.

III-2. Λόγος υπέρ των Κοινωνικών Επιστημών

**Σκεύος Παπαϊωάννου, Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Τμήμα Κοινων/γίας
Κοσμήτορας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Κρήτης**

*«Η παράδοση των καταπιεσμένων μας διδάσκει,
ότι η 'έκτακτη κατάσταση ανάγκης' στην οποία ζούμε,
αποτελεί τον κανόνα.
Πρέπει να οδηγηθούμε προς ένα ορισμό της ιστορίας,
ο οποίος να ανταποκρίνεται σε αυτό.
Τότε θα στέκεται μπροστά στα μάτια μας
ως καθήκον
να προκαλέσουμε
την πραγματική έκτακτη κατάσταση ανάγκης.»¹*

A. Εισαγωγικές σκέψεις²

Αφορμή για τις σκέψεις που ακολουθούν αποτελεί μια σειρά από γεγονότα που τα τελευταία χρόνια εμφανίζονται όλο και πιο συχνά και θεματοποιούνται στην επιστημονική και στη δημόσια συζήτηση, στην πολιτική, αλλά και στην καθημερινή ζωή. Ριζικές κοινωνικές αλλαγές στην οικονομία, στην πολιτική, στον πολιτισμό, που προκαλούν δραματικά κοινωνικά προβλήματα, ανασφάλεια, αδυναμία προσανατολισμού και συγκρότησης σχεδίων ζωής, ατομικισμό, έλλειψη προοπτικής σε μεγάλο αριθμό πολιτών. Υπάρχει γι' αυτό μια έντονη αγωνία και μια ανάγκη εξήγησης και απάντησης σε αυτά τα καυτά προβλήματα. Εκτός των άλλων εκδηλώνεται μια έντονη ζήτηση για κοινωνικοεπιστημονικές απαντήσεις. Και ενώ συμβαίνει αυτό, παρατηρείται ταυτόχρονα παντελής αδιαφορία για τις κοινωνικές επιστήμες ή μάλλον ακριβολογώντας για εκείνες τις εκδοχές των

¹ Walter Benjamin „Geschichtsphilosophische Thesen“, στο: ο ίδιος, Zur Kritik der Gewalt und andere Aufsätze, Frankfurt am Main, 1965 (σελ.78-94), σελ.84.

² Μεγάλο μέρος αυτής της εργασίας παρουσιάστηκε σε παρεμβάσεις μου σε διάφορες εκδηλώσεις σχετικά με την Κοινωνιολογία, το Πανεπιστήμιο και τον κοινωνικό τους ρόλο.

κοινωνικών επιστημών που διακρίνονται τόσο από μια επιστημονική επάρκεια, όσο και από έναν κριτικό προσανατολισμό. Πιο συγκεκριμένα είναι σχεδόν αδύνατο να εξευρεθούν πόροι για την πραγματοποίηση ερευνών, οι οποίες δεν υπόσχονται ότι έχουν κάποια σχέση με την οικονομία και την αγορά. Επιπλέον δεν εμπεριέχονται ουσιαστικά στα αναλυτικά προγράμματα της εκπαίδευσης. Επίσης δεν υπάρχει καμιά επαγγελματική κατοχύρωση των κοινωνιολόγων, των πολιτικών επιστημόνων και των ανθρωπολόγων, ούτε προσφέρονται αντίστοιχες θέσεις εργασίας στις παραπάνω ειδικότητες. Παρατηρείται δε μια τάση υπαρπαγής των λίγων προσφερομένων θέσεων εργασίας στην εκπαίδευση, στην έρευνα, στο πανεπιστήμιο καθώς και σε θεσμούς κοινωνικής πολιτικής και Τοπικής Αυτοδιοίκησης από άλλες παρεμφερείς ειδικότητες.

Στη συνέχεια και αφού εκθέσω κάποιες σκέψεις για το ρόλο του Πανεπιστημίου και τη σχέση του με την κοινωνία, θα περάσω στη σημασία των κοινωνικών επιστημών και ειδικότερα της κοινωνιολογίας.

B. Πανεπιστήμιο και κοινωνία

I. Εισαγωγή

Το Πανεπιστήμιο δεν είναι κάτι το ενιαίο και συμπαγές, αντίθετα είναι ένα πεδίο στο οποίο με τον πιο σαφή τρόπο συγκρούονται στο επίπεδο των ιδεών και των πρακτικών διαφορετικές κοσμοαντιλήψεις και υποστηρίζονται συμφέροντα όπως αυτά εκφράζονται στις κοινωνικές σχέσεις και στις καθημερινές σχέσεις των ανθρώπων.

Ενώ είναι αυτονόητο ότι δεν υπάρχει κανένας θεσμός, κρατικός, πολιτικός, κοινωνικός, οικονομικός, εκπαιδευτικός και πολιτιστικός που να μην έχει πολιτική διάσταση και λειτουργία, έχει διαπιστωθεί ότι εδώ και πολλές δεκαετίες υπάρχει η πρόθεση οι μεμονωμένες τάσεις εξέλιξης των ύστερων καπιταλιστικών βιομηχανικών κοινωνιών να αποδεσμευτούν από το συνολικό πολιτικό σύστημα και να ουδετεροποιηθούν σε ελεύθερες από κανονιστικό, αξιακό περιεχόμενο αναγκαιότητες, για να είναι δυνατόν μετά να παρουσιαστούν ως ένα άδολο, αθώο σύστημα της πολιτικής αναδιοργάνωσης της συνολικής κοινωνίας.

Η καθιέρωση της νομικής-αρνητικής έννοιας της ελευθερίας οδηγεί με συνέπεια στην αποπολιτικοποίηση θεσμών όπως το πανεπιστήμιο και αίρεται κατά αυτό τον τρόπο η πολιτική και κοινωνική προσαγωγή αυτών των θεσμών. Η διαπίστωση αυτή δείχνει ένα ιδιαίτερα σημαντικό πρόβλημα στις μέρες μας, αυτό της αλλαγής του περιεχομένου και της λειτουργίας εννοιών, καθώς και μεθόδων στον ύστερο καπιταλισμό. Σε μια κατά βάση πολιτική κοινωνία οδηγεί η μεθοδολογική αρχή του Max Weber για ουδετερότητα της επιστήμης και της έρευνας σε μια αυτονόμηση της επιστήμης και μακριά από πολιτικές αποφάσεις. Αυτό μάλιστα σήμερα έχει διαμορφώσει ένα πολιτικό εργαλείο για να μετατραπεί η δημόσια επιστημονική διαδικασία σε ιδιωτική υπόθεση και να την υποτάσσει έτσι στις δημοκρατικά ανεξέλεγκτες σχέσεις εξουσίας. Στην προθυμία μιας πολιτικής εργαλειοποίησης των θεωριών και των μεθοδολογικών αρχών, διαμέσου των οποίων οι σκοποί χρήσης επιστημονικών αποτελεσμάτων και πληροφοριών αποκόπτονται από το πλαίσιο μιας δημοσιότητας που συζητά για αυτά και τα ελέγχει, εκφράζεται

έναν ανιστόρητο τρόπο σκέψης, ο οποίος είναι κατά βάση ανίκανος να αντιληφθεί την επιστήμη και τα πανεπιστήμια στο πλαίσιο των συγκεκριμένων τάσεων εξέλιξης και κοινωνικών μεταβολών.³

II. Η διαδικασία της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας και η ενσωμάτωση της κοινωνικής διαδικασίας της ζωής

Ως κεντρικό σημείο εκκίνησης των σκέψεων που ακολουθούν αποτελεί το γεγονός ότι **η διαδικασία της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας αποτελεί ένα βασικό μέρος της ενσωμάτωσης της κοινωνικής διαδικασίας της ζωής.**⁴ Αυτό το γεγονός της αλληλεξάρτησης της επιστήμης και της κοινωνίας δείχνει την τάση προς μια όλο και πιο έντονη ενσωμάτωση της επιστήμης στην κοινωνική κατάσταση της ζωής, προς μια επιστημονικοποίηση όλων των εξωτερικεύσεων της ζωής και προς μια κοινωνικοποίηση της επιστημονικής ερευνητικής και διδακτικής διαδικασίας. Υπό αυτή την έννοια είναι **προκαθορισμένη** μια πολιτική διάσταση της επιστήμης, της οποίας η αναγνώριση θα πρέπει να βρίσκεται στη βάση κάθε προσπάθειας για τον προσδιορισμό μιας επαρκούς σχέσης μεταξύ επιστήμης και πολιτικής και κατ' επέκταση τον πραγματικό πολιτικό ρόλο του Πανεπιστημίου.

Η κοινωνική εξάρτηση, οι κοινωνικές λειτουργίες και οι κοινωνικές επιδράσεις ενός Πανεπιστημίου που αυτοπροσδιορίζεται ως απολίτικο θα πρέπει να προσδιοριστούν με πιο μεγάλη ακρίβεια και ιδιαίτερα σε σχέση με την αρχή της ελευθερίας της έρευνας και της διδασκαλίας.

1. Κοινωνική εξάρτηση της επιστήμης

α. Νομικό πλαίσιο

Το νομικό πλαίσιο των Πανεπιστημίων και των ερευνητικών ιδρυμάτων και δραστηριοτήτων καθορίζεται και ελέγχεται από εξωπανεπιστημιακούς πολιτικούς θεσμούς, καθώς και από την οικονομία και την αγορά. Σαφές παράδειγμα αποτελεί ο τελευταίος Νόμος Πλαίσιο για τα Πανεπιστήμια.

β. Οικονομικά

Οι οικονομικοί πόροι για τη λειτουργία των πανεπιστημίων και την έρευνα προέρχονται όσον αφορά το πρώτο αποκλειστικά από το κράτος, ενώ όσον αφορά το δεύτερο αυτοί προέρχονται από το κράτος, αλλά κυρίως από άλλους φορείς και τον ιδιωτικό τομέα, καθώς και από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η τάση βέβαια τα τελευταία χρόνια είναι τα ίδια τα Πανεπιστήμια να πρέπει να φροντίζουν για την εξεύρεση πόρων (π.χ. με δίδακτρα). Τα τελευταία δυο χρόνια οι προϋπολογισμοί των Πανεπιστημίων καθώς και οι αμοιβές των μελών ΔΕΠ μειώθηκαν δραματικά. Το γεγονός αυτό καθορίζει επομένως τόσο την ανάπτυξη του Πανεπιστημίου, όσο

³ Oskar Negt, „Über die Idee einer kritischen und antiautoritären Universität“, στο: Universität und Widerstand. Versuch einer politischen Universität, Frankfurt a.M. 1968, (166-195), σελ. 181-182

⁴ Πολλές από τις σκέψεις που ακολουθούν στηρίζονται κατά μεγάλο μέρος σε μια εργασία του: Albrecht Wellmer, „Unpolitische Universität und Politisierung der Wissenschaft“, στο: „Universität und Widerstand. Versuch einer politischen Universität in Frankfurt, Europäische Verlagsanstalt Frankfurt am Main, 1968, σελ. 108-116. Βλέπε επίσης στο: Wolfgang Nitsch/Uta Gerhardt/Claus Offe/Ulrich K. Preuß, Hochschule und Demokratie, Frankfurt a./M. 1965

τον προσανατολισμό και τους στόχους του, κάτι που ισχύει ακόμη παραπάνω για την έρευνα.

γ. Εκπαιδευτικοί στόχοι, προγράμματα σπουδών, κανονισμοί

Οι εκπαιδευτικοί στόχοι, τα συστήματα εξετάσεων, οι τίτλοι σπουδών, η διάρκεια σπουδών, καθώς και εν μέρει οι κατευθύνσεις είτε καθορίζονται από το κράτος ή και ελέγχονται, είτε αποφασίζονται κατ' αρχήν ενδοπανεπιστημιακά, αλλά στη βάση εκ των προτέρων προσδιορισμένων κοινωνικών αναγκών και προκαθορισμένων δεσμευτικών πλαισίων από το Υπουργείο Παιδείας ή απλά δεν εγκρίνονται οι απαιτούμενες δαπάνες. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην πρόσληψη διδακτικού ερευνητικού προσωπικού, ειδικού επιστημονικού και τεχνικού προσωπικού, καθώς και στην ίδρυση μεταπτυχιακών προγραμμάτων. Με την αλλαγή ωστόσο του Νόμου Πλαισίου κύριο ρόλο προβλέπεται να παίζει το Συμβούλιο Διοίκησης και άλλα μονοπρόσωπα διορισμένα όργανα.

δ. Περιεχόμενο και Προσανατολισμός της έρευνας

Η αυξανόμενη επιστημονικοποίηση του συνόλου των κοινωνικών χώρων ζωής και τα αυξανόμενα κόστη ερευνητικών διαδικασιών έχουν ως αποτέλεσμα, να αποφασίζουν όλο και περισσότερο εξωπανεπιστημιακοί θεσμοί και φορείς (πολιτική και οικονομία) για τους στόχους, τα αντικείμενα και την κατεύθυνση της έρευνας. Είναι γεγονός ότι η χρηματοδότηση της έρευνας στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες είναι σχεδόν μηδενική. Εξαιρεση αποτελούν ίσως κάποιες έρευνες οικονομικού χαρακτήρα, που όμως δεν έχουν καμία σχέση με την έρευνα, αφού είναι περισσότερο μελέτες εφαρμογής τεχνοκρατικού χαρακτήρα. Με δεδομένη την παντελή έλλειψη βασικής έρευνας κατανοούν οι μερικές μελέτες αποσπασματικές, τυχαίες και αυθαίρετες.

Εξάρτηση της κατεύθυνσης της έρευνας από εξωπανεπιστημιακά συμφέροντα και διαφέροντα καθώς και κοινωνικά καθορισμένων ερευνητικών ερωτημάτων προκύπτουν και από το γεγονός, ότι οι επιστήμονες ως μέλη και πολίτες της κοινωνίας τους εξαρτώνται και επηρεάζονται από ερωτήματα και ερμηνείες κοινωνικά καθορισμένων. Αυτό βεβαίως συνδέεται με την κοινωνική, ιδεολογική και πολιτική τους καταγωγή, ένταξη και αυτοκατανόηση. Αυτό ενώ ισχύει ιδιαίτερα για τις κοινωνικές επιστήμες, αφορά κυρίως τις λεγόμενες θετικές επιστήμες, δεδομένου ότι έχει επικρατήσει η αντίληψη ότι είναι οι μόνες χρήσιμες κοινωνικά. Αυτό ενισχύεται βέβαια και από το γεγονός ότι οι σπουδές στις θετικές επιστήμες είναι απολύτως καθαρές και απαλλαγμένες από φιλοσοφικές, ανθρωπιστικές και κοινωνικές σκέψεις, θεωρήσεις και αναστοχασμούς.

Εξάλλου και με αφορμή τις χρηματοδοτήσεις από την Ευρωπαϊκή Ένωση επεκράτησε μια έννοια της έρευνας, η οποία την υποβιβάζει σε μια αυθαίρετη αθεμελίωτη συλλογή στοιχείων και κατά συνέπεια αυθαίρετων συμπερασμάτων ή στην καλύτερη περίπτωση την ταυτίζει με τα περίφημα γκάλλοπ, που δεν προσφέρουν τίποτα περισσότερο από μιαν αναπαραγωγή στερεοτύπων και ουδεμία σχέση έχουν με σοβαρή επιστημονική έρευνα: δεν ερμηνεύουν, δεν κατανοούν, δεν εξηγούν αιτιακά και στην πορεία και την ιστορικότητά τους τα γεγονότα, τα φαινόμενα και τις υποκειμενικές και αντικειμενικές διαστάσεις της ανθρώπινης κοινωνικής ζωής και φυσικά δεν εμπεριέχουν καμιά παρέμβαση για αλλαγή της

κοινωνίας, αντίθετα μάλιστα παγιώνουν, παράγουν και αναπαράγουν την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων.

2. Κοινωνικές λειτουργίες της επιστήμης

α. Η ακαδημαϊκή, πανεπιστημιακή λειτουργία πρέπει να καλύψει την ανάγκη της κοινωνίας σε επιστημονικά καταρτισμένο προσωπικό και ταυτόχρονα να παράγει γνώση και να αναπαράγει τη διαρκή λειτουργία των εκπαιδευτικών θεσμών. Η επιστημονική εκπαίδευση, με τη στενή έννοια του όρου, που παρέχει το Πανεπιστήμιο, είναι ωστόσο κατά κανόνα μόνο ένα μέρος της επαγγελματικής προετοιμασίας για την άσκηση ενός ακαδημαϊκού επαγγέλματος. Αφού ικανότητες και αντιλήψεις ευρύτερου κοινωνικού και πολιτιστικού χαρακτήρα που είναι μεν συμπληρωματικές προς τις προηγούμενες, αλλά εκ των ων ουκ άνευ, απουσιάζουν από την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Και αυτό γιατί επικρατεί μια τάση εξορθολογισμού και εξειδίκευσης που δεν αφήνει περιθώρια για τέτοιες ικανότητες και κριτική σκέψη. Υπό αυτή την έννοια οδηγεί η πανεπιστημιακή εκπαίδευση σε μια επαγγελματική κατάρτιση και σε μια άκριτη προσαρμογή και υποταγή στις υπάρχουσες συνθήκες. Με δεδομένα μάλιστα το άκρως εξουθενωτικό και ανταγωνιστικό δευτεροβάθμιο εκπαιδευτικό σύστημα, την επικρατούσα ανεργία ακαδημαϊκών, και όχι μόνο, είναι αυτή η προσαρμογή αναγκαστικός όρος επιβίωσης.

β. Οι κοινωνικές λειτουργίες της έρευνας εξαρτώνται από τον ειδικό χαρακτήρα της εκάστοτε επιστήμης. Η δουλειά των ερμηνευτικών επιστημών είναι η κριτική οικειοποίηση και η διάδοση, απόδοση των πολιτισμικών παραδόσεων, πεπραγμένων. Μια κριτική ερμηνευτική επιστήμη θα μπορούσε να έχει τη λειτουργία, να κινητοποιήσει πρακτικά αποτελεσματικές διαδικασίες διαφωτισμού διαμέσου κριτικής διαύγασης της παράδοσης. Σε αντίθεση με τα παραπάνω είναι η πραγματική σημερινή λειτουργία των ερμηνευτικών επιστημών προσανατολισμένη κατά κανόνα στην πρακτικά χωρίς αποτέλεσμα διαχείριση μιας γενομένης μη δεσμευτικής παράδοσης. Με αυτό τον τρόπο υπογράφει σε τελευταία ανάλυση η θετικιστική ερμηνευτική επιστήμη την κοινωνική έκπτωση της σφαίρας του δημόσιου διαλόγου γύρω από πρακτικά ερωτήματα.

γ. Διαφορετικά έχει η κατάσταση των εμπειρικών-αναλυτικών επιστημών. Από τη μια υποστηρίζουν μια δήθεν καθαρή, αδέσμευτη, μη κανονιστική, ουδέτερη επιστήμη και από την άλλη αντιπροσωπεύουν τον τύπο της τεχνικά και οικονομικά χρήσιμης γνώσης. Στις αναπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες έχουν γίνει αυτές οι επιστήμες σημαντική παραγωγική δύναμη, αφού από την πρόοδό τους εξαρτάται η τεχνολογική πρόοδος, η αύξηση της παραγωγικότητας και το επιπέδο ζωής, ο λειτουργικός εξορθολογισμός των κοινωνικών διαδικασιών ζωής και τέλος η αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού συστήματος. Οι εφαρμογές που χρησιμοποιούν επιστημονικές πληροφορίες ακολουθώντας δεδομένους στόχους και χρησιμοποιώντας τα κατάλληλα μέσα και μεθόδους κατά έναν ορθολογικό ως προς τους στόχους σκοπό δεν προσδιορίζονται από τους ερευνητές, αλλά από πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς θεσμούς. Αυτός ο καταμερισμός εργασίας μεταξύ επιστημονικών από τη μια και πολιτικών, οικονομικών και

κοινωνικών θεσμών από την άλλη οδηγεί σε μια κατάσταση κατά την οποία οι πρακτικά ασκούμεες επιρροή αρχές πολιτικής δράσης να δέχονται επιστημονική κριτική ως προς την ορθολογικότητά τους σε σχέση με τον σκοπό (αποτελεσματικότητα) και την συνέπεια, όχι όμως σε σχέση με τις πολιτικο-ηθικές προϋποθέσεις και συνέπειές τους. Σύμφωνα με αυτό τον ορισμό της λειτουργίας των εμπειρικο-αναλυτικών επιστημών δεν υπάρχει καμιά συνέχεια της ορθολογικότητας μεταξύ επιστημονικών ερευνητικών και πολιτικών διαδικασιών λήψης αποφάσεων. Αυτό είναι όμως ένα πολιτικά υψίστης σημασίας, με θεμελιώδεις επιδράσεις γεγονός, όπως φαίνεται από τις κοινωνικές επιδράσεις της επιστήμης.

3. Κοινωνικές επιδράσεις της επιστήμης

α. Οι κοινωνικές επιδράσεις της επιστήμης δεν βρίσκονται τόσο στους διαμέσου της εφαρμογής επιστημονικών πληροφοριών πραγματοποιημένους άμεσους στόχους, όσο στην θεσμοποίηση εφαρμοσμένης επιστήμης: στην καθιέρωση νέων τεχνικών παραγωγής, κυριαρχίας, επικοινωνίας, ανταλλαγής, της ικανοποίησης και δημιουργίας νέων αναγκών, της εξασφάλισης, της επιμήκυνσης και της καταστροφής της ζωής, καθώς και της καθιέρωσης ορθολογικών ως προς το σκοπό στρατηγικών της οικονομικής, πολιτικής και στρατιωτικής δράσης. Οι νέες τεχνικές και στρατηγικές εξαναγκάζουν γενικές αλλαγές του κοινωνικού κόσμου της ζωής. Καταστρέφουν άμεσα παραδομένες μορφές κοινωνικής ανταλλαγής και επικοινωνίας, κάνουν παραδόσεις ανενεργές, δημιουργούν νέες ανάγκες, νέα πρότυπα συγκρούσεων και νέες ζώνες ελευθερίας και ανελευθερίας. Ανοίγουν νέες δυνατότητες κυριαρχίας και χειραφέτησης. Οι κοινωνικές επιδράσεις (που υποβαθμίζονται συνήθως ως παρενέργειες!!!) της εφαρμογής επιστημονικών ευρημάτων δεν μπορούν με τη βοήθεια εφαρμοσμένων επιστημονικών πληροφοριών να προγνωστούν. Ένας περιορισμένος έλεγχος των κοινωνικών επιδράσεων από την εφαρμογή επιστημονικών ευρημάτων θα μπορούσε βέβαια στη βάση κοινωνικοεπιστημονικών πληροφοριών να είναι δυνατός. Αλλά με αυτό τον τρόπο απλά μετατοπίζεται το πρόβλημα: το ερώτημα σχετικά με την ερμηνεία των πραγματικών επιδράσεων, καθώς και με το εάν είναι επιθυμητές, την αναγκαιότητά τους για την υπέρβαση του συστήματος, την σχέση τους με επιμέρους κοινωνικά συμφέροντα δεν μπορεί να απαντηθεί πειστικά και με επάρκεια με τα μέσα των κοινωνικών επιστημών που ακλουθούν εμπειρικο-αναλυτικές μεθόδους και αρχές. Με αυτή την έννοια, και για λόγους αρχής, οι προγνώσεις τους δεν μπορούν ποτέ να απαντήσουν το ερώτημα σχετικά με τις πραγματικές επιδράσεις της επιστημονικής εφαρμογής με τρόπο που να ανταποκρίνεται στην αυτοκατανόηση της κοινωνίας. Εκτός και η αυτοκατανόηση παραχθεί και επιβληθεί με τη βοήθεια τεχνικών και μεθόδων επιρροής και διαμόρφωσης της λεγόμενης κοινής γνώμης.

β. Κοινωνικές επιδράσεις άλλης μορφής, απ' ότι παραπάνω, προκύπτουν από τον ειδικό χαρακτήρα των επιστημονικών μαθησιακών διαδικασιών. Η πανεπιστημιακή παράδοση έχει ως αρχή: Μόρφωση διαμέσου της επιστήμης. Αυτή η θεωρητική μόρφωση θεωρούνταν ταυτόχρονα και πρακτική πολιτική μόρφωση,

ως διοχέτευση, μετάγγιση της λογικής και της γνώσης στην πρακτική δράση ώριμων, διαφωτισμένων ανθρώπων. Με τον κατακερματισμό των επιστημών σε εξειδικευμένα γνωστικά πεδία με σαφή όρια μεταξύ τους αποκόπηκε αυτός ο στόχος της γενικής θεωρητικής και πρακτικής παιδείας και μόρφωσης από τις επιστημονικές μαθησιακές διαδικασίες και παραπέμφθηκε σε εκτός του πανεπιστημίου εκπαιδευτικούς θεσμούς, εάν δεν αφέθηκε στην τύχη του. Το αποτέλεσμα είναι μια αποπολιτικοποίηση της έννοιας της παιδείας και της μόρφωσης, καθώς και των πραγματικών επιστημονικών και μη μορφωτικών διαδικασιών. Το τυπικό αποτέλεσμα μιας υπό αυτή την έννοια περιορισμένης εκπαίδευσης είναι είτε ο απολίτικος, είτε ο πολιτικά επηρεασμένος και ταυτισμένος με τα κυρίαρχα συμφέροντα ειδικευμένος επιστήμονας ή όπως τον ονόμασε ο Jürgen Habermas: Fachidiot, δηλαδή ο εξειδικευμένος ηλίθιος. Εδώ πρόκειται για τον λειτουργικό ειδικό για τους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς. Αυτός είναι το συμπλήρωμα μιας «καθαρής» επιστήμης που συμπεριφέρεται αδιάφορα έναντι των κοινωνικών επιδράσεων και παρενεργειών: ένα άκρος πολιτικό επακόλουθο μιας απολιτικής επιστήμης.

III. Η πολιτική διάσταση των επιστημονικών, ερευνητικών και εκπαιδευτικών διαδικασιών

Οι επιστημονικές, ερευνητικές και εκπαιδευτικές διαδικασίες, όπως δείξαμε παραπάνω εμπεριέχουν πάντα και μια πολιτική διάσταση. Σε αυτή τη διαπίστωση στηρίζεται το αίτημα για «πολιτικοποίηση της επιστήμης». Αυτό το αίτημα σημαίνει ότι:

Οι κοινωνικές προϋποθέσεις και συνέπειες της επιστημονικής διαδικασίας ως τέτοιες θα πρέπει να θεματοποιηθούν και να συζητηθούν κατά ένα συστηματικό επιστημονικό τρόπο.

Η πολιτικο-κοινωνική διάσταση ορισμένων γνωστικών πεδίων ή ερευνητικών περιοχών θα πρέπει να αναδειχθεί πέρα από προκαταλήψεις και ταμπού.

Το πανεπιστήμιο θα πρέπει να αντισταθεί στον κίνδυνο της προσαρμογής σε ετερόνομους, ετεροκαθοριζόμενους κοινωνικούς καταναγκασμούς και επιπλέον θα πρέπει να αναλάβει εκείνη την κριτική πολιτική λειτουργία, την οποία συνεπάγεται το απεριόριστο καθήκον των μελών της για κριτική ορθολογικότητα.

Η ακαδημαϊκή επαγγελματική εκπαίδευση θα πρέπει να πραγματοποιείται με μορφές, που να επιτρέπουν στους φοιτητές και τις φοιτήτριες να συμμετέχουν ενεργά στη διαδικασία αυτοαναστοχασμού των επιστημών και να καθιστά δυνατή την άσκησή τους στον ορθολογικό κριτικό διάλογο πρακτικών ερωτημάτων στο πλαίσιο και σε σχέση με τις καθαυτό σπουδές.

Τέλος δεν επιτρέπεται να ενσωματωθεί οποιοσδήποτε θεσμός, φορέας ή δραστηριότητα στο Πανεπιστήμιο που δεν έχει επιστημονική χροιά. Αυτό σημαίνει όμως ότι παντού όπου χρειάζεται να ληφθούν αποφάσεις σχετικά με πρακτικά θέματα, θα πρέπει να ισχύουν οι αρχές της πολιτικής δημοκρατίας και της συμμετοχής όλων των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας στο πλαίσιο της οργάνωσης του πανεπιστημίου.

Σχετικά με το:

1. Το αίτημα για επιστημονική θεματοποίηση των κοινωνικών προϋποθέσεων και των συνεπειών της επιστήμης έχει την ίδια σημασία με το αίτημα για κριτικό αυτοαναστοχασμό των επιστημών. Το εν-διαφέρον, το συμφέρον που ακολουθούν οι επιστήμονες κατά τη διαδικασία αυτού του αυτοαναστοχασμού των επιστημών, δεν είναι τίποτε άλλο από το περιεχόμενο του ενδιαφέροντος για ελευθερία και αυτονομία της έρευνας και της διδασκαλίας. Μια επιστήμη που επιτρέπει να την οικειοποιηθούν ως ενδιάμεσο φορέα διάφορες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις, προκειμένου να επιβάλουν ορθολογικά μη νομιμοποιούμενους στόχους και ενδιαφέροντα/συμφέροντα, χάνει όχι μόνο την αυτονομία της, αλλά παραιτείται από την διεκδίκησή της για αυτονομία. Αυτή η διεκδίκηση εμπεριέχει το αίτημα για κριτική διαύγαση κοινωνικών αλληλεξαρτήσεων, σχέσεων και διαδικασιών ακόμη και εκεί που οι εμπειρικο-αναλυτικές μέθοδοι φτάνουν στα όριά τους....

2. Τα επόμενο αίτημα αφορά κύρια τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Αυτό το αίτημα μπορεί να νομιμοποιηθεί με μια συστηματική επιστημονικοθεωρητική κριτική των θετικιστικών μεθόδων αυτών των επιστημών. Στη βάση μοντέλων-προβλημάτων από αυτές τις επιστήμες θα πρέπει να καταδειχτεί η ακαταλληλότητα των καθιερωμένων μεθόδων και η ύπαρξη των συνδεόμενων με αυτές ερμητικών οριοθετήσεων μεταξύ τους. Συμπληρωματικά προς αυτό θα πρέπει να αναδειχτούν οι πολιτικές συνέπειες δήθεν απολιτικών γνωστικών αντικειμένων όπως π.χ. τα νομικά και τα παιδαγωγικά.

3. Το ενδιαφέρον για την ελευθερία της έρευνας και της διδασκαλίας είναι ταυτόχρονα ένα πολιτικό ενδιαφέρον. Αυτή η ελευθερία δεν πραγματοποιείται με τη διαύγαση των σχέσεων εξουσίας και εξάρτησης, εντός των οποίων εμπλέκεται μια δήθεν αυτόνομη επιστήμη. Πολύ περισσότερο σε αυτήν θα οδηγήσει η πρακτική επίδραση αυτής της διαύγασης στην πραγματοποίηση των πολιτικών συνθηκών μιας πραγματικά αυτόνομης επιστήμης. Με αυτό τον τρόπο αποδεικνύεται ότι το ενδιαφέρον για ελευθερία της έρευνας και της διδασκαλίας συμπορεύεται ταυτόχρονα με το ενδιαφέρον για κοινωνική ελευθερία και πολιτική δημοκρατία. Η κριτική επιστημονική λογική, η οποία εκφράζεται με τον αυτοαναστοχασμό των επιστημών, δεν αδιαφορεί για μια κριτική πράξη, ούτε παραγνωρίζει τις δραματικές επιδράσεις από τις εφαρμογές μιας άκριτης τεχνολογικής ορθολογικότητας. Η κριτική επιστημονική λογική πρέπει να επιδιώκει την καθιέρωση μιας κριτικής πρακτικής. Το ενδιαφέρον της για διαφωτισμό και διαύγαση είναι ταυτόσημο με το πρακτικό ενδιαφέρον της για την επίδραση στην πράξη του διαφωτισμού και της διαύγασης. Μια επιστήμη, που αποδέχεται και που βασίζεται στην κριτική λογική, δεν μπορεί να θεωρεί ότι με αυτό τον τρόπο ικανοποιεί την κοινωνική, πολιτική και ηθική της ευθύνη για μια πρόοδο της κοινωνίας με πολιτική ελευθερία, δημοκρατία και εξασφάλιση των όρων για αξιοπρεπή διαβίωση όλων. Αυτή μένει **κριτική** επιστήμη, μόνο όταν αντιστέκεται και πρακτικά στις κοινωνικές εκείνες συνθήκες που εμποδίζουν τόσο την ίδια να είναι κριτική, όσο και την υλοποίηση των παραπάνω κοινωνικών στόχων. Από αυτά συνάγεται ο κριτικός ρόλος ενός πανεπιστημίου στην κοινωνία.

4. Ο διαχωρισμός κοινωνικών και επιστημονικών διαδικασιών παιδείας χαρακτηρίζει τον διαχωρισμό της ουσιαστικά πολιτικής δημόσιας σφαίρας κριτικής ορθολογικότητας σε ξεχωριστές απολιτικές επιμέρους σφαίρες ειδικά περιορισμένης ορθολογικότητας. Ένα κριτικό Πανεπιστήμιο απαιτεί απεναντίας παιδευτικές διαδικασίες, στο πλαίσιο των οποίων η μεταβίβαση ειδικής επιστημονικής και πολιτικο-πρακτικής ορθολογικότητας απαιτείται και υλοποιείται με τη συμμετοχή των φοιτητών και φοιτητριών στη διαδικασία του αυτοαναστοχασμού των επιστημών και των κοινών πολιτικο-πανεπιστημιακών υποθέσεων. Μόνο έτσι είναι δυνατόν να υλοποιηθεί το πρόγραμμα μιας παιδείας **διαμέσου** της επιστήμης κάτω από συνθήκες υψηλά εξειδικευμένων επιμέρους επιστημών. Και μόνο με το μέσο μιας τέτοιας πρακτικής παιδείας είναι σήμερα ακόμη δυνατή μια ορθολογική ενσωμάτωση μεταβιβασμένων ειδικών επιστημονικών γνώσεων και εμπειριών στην κοινωνική ιστορία ζωής του καθενός, αλλά και της κοινωνίας συνολικά. Αυτό βεβαίως συμπεριλαμβάνει, ότι η σχεδόν δογματική σχέση των γενεών με τις πολιτιστικές παραδόσεις που ρυθμίζουν τις δράσεις των ανθρώπων θα συνειδητοποιηθεί και θα υποταχθεί στην κριτική και μάλιστα σε σχέση με την πραγματική και δυνατή κοινωνική χρήση της γνώσης. Επιστημονική παιδεία υπ' αυτή την έννοια είναι πολιτικοποιούσα παιδεία ακριβώς διαμέσου του προσανατολισμού της στην πρακτική επίδραση κριτικής ορθολογικότητας.

5. Είναι σαφές, ότι μια «πολιτικοποίηση της επιστήμης» όπως αυτή εξετέθη παραπάνω δεν είναι δυνατή σε ένα Πανεπιστήμιο, το οποίο διαμέσου της θεσμοποίησης ξένων προς αυτό και τις αρχές του συμφερόντων και έξωθεν παρεμβάσεων, διοικητικού, οικονομικού και πολιτικού χαρακτήρα, αναπαράγει στο εσωτερικό του διαρκείς σχέσεις εξάρτησης και υποταγής τόσο μεταξύ διδασκόντων, διδασκόντων και διδασκομένων, αλλά και μεταξύ ατόμων και ομάδων που συμμετέχουν στην έρευνα. Γι' αυτό αποκτά το αίτημα για εκδημοκρατισμό του Πανεπιστημίου ιδιαίτερη σημασία. Ο εκδημοκρατισμός του Πανεπιστημίου στοχεύει – και αυτό θα πρέπει να έχει γίνει σαφές από όσα ελέχθησαν μέχρι τώρα – όχι τόσο στην υιοθέτηση ενός αφηρημένου μοντέλου δημοκρατίας για το Πανεπιστήμιο, αλλά πολύ περισσότερο αυτός σκοπεύει σε μια οργάνωση της επιστημονικής δραστηριότητας, η οποία ανταποκρίνεται στον πυρήνα, στην εσώτατη πρόθεση της ίδιας της επιστημονικής διδασκαλίας και έρευνας: την πρόθεση διάδοσης κριτικής σκέψης, φαντασίας και δημιουργικότητας. Ο εκδημοκρατισμός του Πανεπιστημίου περιλαμβάνει την συμπερίληψη και ανάλυση πολιτικών σχέσεων και φαινομένων, καθώς και την ένταξη πολιτικών πανεπιστημιακών αποφάσεων κάτω από μια δημοκρατική υποχρέωση νομιμοποίησης. Ο εκδημοκρατισμός του πανεπιστημίου με αυτή την έννοια δεν αποκλείει την αύξηση της αποτελεσματικότητας της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας: αυτή αποτελεί μάλιστα την προϋπόθεσή του. Η πραγματική εναλλακτική λύση προς το δημοκρατικό πανεπιστήμιο, όπως όλα δείχνουν δεν θα είναι καν το ιεραρχικό, αυταρχικό και «αυτοδιαχειριζόμενο» πανεπιστήμιο παλιάς μορφής, αλλά το αυταρχικά απέξω διοικούμενο από ετερόνομες πολιτικές, οικονομικές και δυνάμεις πανεπιστήμιο, ένα πανεπιστήμιο του οποίου η

αποτελεσματικότητα θα εκφράζεται στην πλήρη υποταγή στην αγορά, την οικονομία και τα συμφέροντά τους, καθώς και στην μαζική παραγωγή προσαρμοστικών και υποτακτικών Fachidioten, εξειδικευμένων ηλιθίων.

Γ. Ο ρόλος των Κοινωνικών Επιστημών: το παράδειγμα της Κοινωνιολογίας

Η Κοινωνιολογία ως επιστημονικός κλάδος αναπτύχθηκε κατά το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, καταρχήν ως εξωπανεπιστημιακή δραστηριότητα κοινωνικών μεταρρυθμιστικών ενώσεων, και στη συνέχεια, κυρίως εντός των Πανεπιστημίων, μέσα από τη θεσμοποίηση και τον μετασχηματισμό του έργου των ενώσεων κοινωνικής μεταρρύθμισης, το πρόγραμμα των οποίων περιλάμβανε την ενασχόληση με τις δυσaréσκειες και τις διαταραχές των ιδιαίτερα διευρυμένων αριθμητικά εργατικών πληθυσμών των πόλεων. Παρόλη την προσαρμογή της στην κυρίαρχουσα 'ακαδημαϊκή κουλτούρα της ουδετερότητας και της καθαρότητας των επιστημών', η κοινωνιολογία δεν έχασε ποτέ την έγνοια της για τον καθημερινό άνθρωπο και για τις κοινωνικές συνέπειες που πηγάζουν από την οικονομία, την πολιτική, τις κοινωνικές ανισότητες και διακρίσεις και τον πολιτισμό γενικότερα.⁵ Είναι γεγονός ότι η Κοινωνιολογία, ως αναπόσπαστο μέρος των Κοινωνικών Επιστημών προέκυψε η ίδια στο πλαίσιο του καταμερισμού της εργασίας και της γνώσης και κατά συνέπεια προσπάθησε να οριοθετήσει το αντικείμενό της, όπως εξάλλου έκαναν αναγκαστικά και οι άλλες κοινωνικές επιστήμες (ιστορία, οικονομική επιστήμη, πολιτική επιστήμη, ανθρωπολογία και ψυχολογία). Η διάσπαση των Κοινωνικών Επιστημών βέβαια είχε αρνητικές συνέπειες. Όπως γράφει σχετικά ο Michel Foucault, "οι επιστημονικοί κλάδοι αποτελούν ένα σύστημα ελέγχου στην παραγωγή του λόγου, θέτοντας τα όριά του μέσω της δράσης μιας ταυτότητας, η οποία παίρνει τη μορφή μιας διαρκούς επανενεργοποίησης των κανόνων."⁶

Η απόσπαση των κοινωνικών επιστημών από τη φιλοσοφία και η διαρκής προσπάθεια σαφούς διαχωρισμού τους, αρχικά από τις φυσικές επιστήμες και στη συνέχεια μεταξύ τους, προκάλεσε μια τάση περιχαράκωσης από τη μια, οικειοποίησης γνωστικών περιοχών της μιας από την άλλη, αλλά και μιας αποθεωρητικοποίησής τους. Οι προσπάθειες ενός διεπιστημονικού διαλόγου προσκρούουν σε σημαντικές διαφορές που προκύπτουν από τον διαφορετικό προσανατολισμό που οι επιμέρους κοινωνικές επιστήμες αναγκάζονται να πάρουν, αλλά και κάτω από την πίεση που όλες υφίστανται προκειμένου να γίνουν χρήσιμες, να απαντούν δηλαδή σε τεχνικά προβλήματα διαχείρισης κοινωνικών κρίσεων.

Η κατάσταση αυτή απορρέει από μια γενικότερη στροφή της οικονομίας και της πολιτικής. Η σύγχρονη επιστήμη αναλαμβάνει στα παραπάνω πλαίσια μια ιδιότυπη λειτουργία. Από τη στιγμή, που η κρατική δραστηριότητα, γράφει ο

⁵ Έκθεση της Επιτροπής Gulbenkian για την Αναδιάρθρωση των Κοινωνικών Επιστημών: Για το άνοιγμα των Κοινωνικών Επιστημών, ΕΚΚΕ Κείμενα Εργασίας 1998/3, Μάρτιος 1998, σελ. 22

⁶ Βλέπε ό.π., σελ. 31

Jürgen Habermas, αποβλέπει στη σταθερότητα και την ανάπτυξη του οικονομικού συστήματος, η πολιτική προσλαμβάνει έναν ιδιότυπο αρνητικό χαρακτήρα: προσανατολίζεται στον παραμερισμό των δυσλειτουργιών και την αποφυγή κινδύνων απειλητικών για το σύστημα, στην επίλυση δηλαδή τεχνικών προβλημάτων κι όχι στην πραγματοποίηση πρακτικών σκοπών. (Και σε καμία περίπτωση βέβαια δεν αποβλέπει στην χειραφέτηση και την απελευθέρωση).⁷ Αυτό ακριβώς το σημείο επεσήμανε ο Claus Offe στη συμβολή του κατά το Συνέδριο Κοινωνιολόγων στη Φρανκφούρτη το 1968: «Στη δομική αυτή σχέση οικονομίας και κράτους η πολιτική εκφυλλίζεται σε μια δραστηριότητα, που υπακούει σε πολυάριθμες και διαρκώς νεοεμφανιζόμενες προσταγές αποφυγής, ο όγκος των διαφοροποιημένων κοινωνικο-οικονομικών πληροφοριών, που εισρέουν στο πολιτικό σύστημα, επιτρέπει τόσο την έγκαιρη αναγνώριση των περιοχών, που ενδεχομένως απειλούνται, όσο και τη διαχείριση των ενεργών κινδύνων. Το καινούργιο σ' αυτή τη δομή είναι[...] ότι οι κίνδυνοι αποσταθεροποίησης- που σε αγορές με υψηλό βαθμό οργάνωσης αποτελούν βέβαια συστατικά στοιχεία των μηχανισμών της ιδιωτικής αξιοποίησης του κεφαλαίου, αλλά μπορούν να χειραγωγηθούν- προδιαγράφουν από μόνοι τους και τις αναγκαίες προληπτικές ενέργειες καθώς και τα μέτρα, που πρέπει να γίνουν αποδεκτά, εφ' όσον εναρμονίζονται με την ισχύουσα μορφή νομιμοποίησης, την οποία προσφέρει ο προγραμματισμός της υποκατάστασης».⁸ Σχολιάζοντας ο Jürgen Habermas τις σκέψεις του Claus Offe γράφει: «Ο Offe παρατηρεί ότι αυτός ο προληπτικός προσανατολισμός της δράσης περιορίζει την κρατική δραστηριότητα σε τεχνικά καθήκοντα, που μπορούν να επιλυθούν διοικητικά, ενώ τα πρακτικά προβλήματα τρόπον τινά εξαφανίζονται. *Τα πρακτικά περιεχόμενα απαλείφονται.*

Η πολιτική του 'παλαιότερου στυλ' – και μόνο λόγω της μορφής νομιμοποίησης της κυριαρχίας – καθοριζόταν οπωσδήποτε σε σχέση με πρακτικούς σκοπούς: οι ερμηνείες της 'καλής ζωής' δίνονταν μέσα στα πλαίσια των σχέσεων αλληλόδρασης. Αυτό ισχύει ακόμη και για την ιδεολογία της αστικής κοινωνίας. Αντίθετα ο κυρίαρχος σήμερα προγραμματισμός της υποκατάστασης αναφέρεται μόνο στη λειτουργικότητα ενός διευθυνόμενου συστήματος και αποκλείει τα πρακτικά προβλήματα. Αποκλείει συνεπώς και τη συζήτηση για την αποδοχή προτύπων, που

⁷ Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι ο Habermas αποστασιοποιούμενος από την παραδοσιακή φιλοσοφία και την αντικειμενιστική καθαρή θεωρία και υπεραμυνόμενος μιας κριτικής θεωρίας διακρίνει τρεις κατηγορίες ερευνητικών διαδικασιών, για τις οποίες μπορεί κανείς να καταδείξει μια ειδική συνάφεια μεταξύ κανόνων, που αναφέρονται στη λογική μέθοδο και διαφερόντων (Interessen), που καθοδηγούν τη γνώση. Στο αφηγητικό πλαίσιο των εμπειρικο-αναλυτικών επιστημών υπεισέρχεται ένα τεχνικό (λογική παραγωγή νομοθετικών υποθέσεων), στο αφηγητικό πλαίσιο των ιστορικο-ερμηνευτικών επιστημών ένα πρακτικό (η πρόσβαση στα γεγονότα προσδιορίζεται εδώ από την κατανόηση του νοήματος κι όχι από την παρατήρηση - ερμηνεία κειμένων) και στο αφηγητικό πλαίσιο των κριτικά προσανατολισμένων επιστημών εκείνο το χειραφετητικό γνωστικό διαφέρον (προσπαθούν να ελέγξουν πότε οι θεωρητικές προτάσεις αναφέρονται σε αμετάβλητες νομοτέλειες του κοινωνικού πράττειν εν γένει και πότε είναι ιδεολογικά παγιωμένες, αλλά κατά κανόνα ανατρέψιμες, σχέσεις εξάρτησης), το οποίο, όπως είδαμε, βρισκόταν ήδη ανομολόγητα στη βάση των παραδοσιακών θεωριών. Αυτό ακριβώς είναι το καθήκον μιας κριτικής θεωρίας της επιστήμης, που αποφεύγει τις παγίδες του θετικισμού. Βλέπε σχετικά: Jürgen Habermas, Γνώση και διαφέρον (σελ.21-41), στο: Jürgen Habermas, Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής, Αθήνα 1990, σελ. 29.

⁸ Claus Offe, Για την ταξική θεωρία και τη δομή της εξουσίας στον κρατικά ρυθμιζόμενο καπιταλισμό (χειρόγραφο). Τώρα στο: Politische Wissenschaft, Frankfurt 1969, G. Kress, D. Senghaas, όπως αναφέρεται από τον Jürgen Habermas, Τεχνική και Επιστήμη ως Ιδεολογία (σελ.121-170), στο: Jürgen Habermas, ό.π., σελ. 146.

μόνο μέσα σε μια δημοκρατική διαμόρφωση της βούλησης θα μπορούσαν να διαφωτισθούν. Η επίλυση τεχνικών προβλημάτων δεν χρειάζεται τη δημόσια συζήτηση. Οι δημόσιες συζητήσεις θα καθιστούσαν μάλλον προβληματικές τις οριακές συνθήκες του συστήματος, στα πλαίσια του οποίου τα καθήκοντα της κρατικής δραστηριότητας έχουν καθαρά τεχνικό χαρακτήρα. Γι' αυτό και η νέα πολιτική του κρατικού παρεμβατισμού απαιτεί μίαν *αποπολιτικοποίηση* των μαζών. Στο μέτρο που αποκλείονται τα πρακτικά προβλήματα, η κοινή γνώμη κάνει την πολιτική της λειτουργία. Το θεσμικό πλαίσιο της κοινωνίας, απ' την άλλη μεριά, παραμένει πάντα διαχωρισμένο από τα ίδια τα συστήματα ορθολογικής ως προς τον σκοπό πράξης. Η οργάνωσή του είναι όπως και προηγουμένως, ένα πρόβλημα *πρακτικής* συνδεδεμένο με την επικοινωνία κι όχι μόνο πρόβλημα τεχνικής – όσο επιστημονικό χαρακτήρα κι αν έχει αυτή. Ο αποκλεισμός της πρακτικής, που συνδέεται με τη νέα μορφή της πολιτικής εξουσίας, δεν είναι επομένως αυτονόητος. Ο προγραμματισμός της υποκατάστασης, νομιμοποιώντας την εξουσία, αφήνει ακάλυπτη μίαν ανάγκη, που είναι αποφασιστική για τη νομιμοποίηση: με ποιον τρόπο θα εξηγηθεί στις ίδιες τις μάζες αυτή η αποπολιτικοποίηση; Ο Marcuse θα μπορούσε εδώ να απαντήσει: με το να αναλάβουν, η τεχνική και η επιστήμη, *και έναν ιδεολογικό ρόλο*.⁹

Ο Herbert Marcuse κατέληξε στο παραπάνω συμπέρασμα στηρίζοντας την κοινωνιολογική του ανάλυση στην ιδιότυπη *συγχώνευση της τεχνικής με την κυριαρχία*, της ορθολογικότητας με την καταπίεση. Τα φαινόμενο αυτό για να το ερμηνεύσει ο Marcuse καταφεύγει στην παραδοχή ότι μέσα στο υλικό της επιστήμης και της τεχνικής υπάρχει *a priori* ένα προσχέδιο του κόσμου, καθορισμένο από ταξικά συμφέροντα και τη συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση, ένα 'πρόταγμα', όπως το ονομάζει, σύμφωνα με τον Habermas.¹⁰ Ο Marcuse αναφέρει πιο συγκεκριμένα: «Αυτό που προσπαθώ εδώ να καταδείξω, είναι ότι η επιστήμη *στη βάση των δικών της ιδιαίτερων μεθόδων* κι εννοιών έχει προσχεδιάσει και προωθήσει ένα ολόκληρο σύμπαν, όπου η κυριαρχία πάνω στη φύση συνδέεται επίμονα με την κυριαρχία πάνω στον άνθρωπο – κι ο δεσμός αυτός τείνει να έχει ολέθριες συνέπειες πάνω σε τούτο το σύμπαν συνολικά. Η επιστημονική κατανόηση και ο επιστημονικός έλεγχος της φύσης, την κάνει να εμφανίζεται πλέον με νέα μορφή στον τεχνικό μηχανισμό παραγωγής και αποδόμησης, ο οποίος συντηρεί μεν και βελτιώνει τη ζωή των ατόμων, αλλά ταυτόχρονα τα υποτάσσει στους κυρίαρχους του μηχανισμού. Η ορθολογική ιεραρχία συγχωνεύεται έτσι με την κοινωνική. Εάν ισχύει αυτό, τότε η αλλαγή στην κατεύθυνση της προόδου, που θα μπορούσε να λύσει αυτόν τον ολέθριο δεσμό, θα επηρέαζε και τη δομή της ίδιας της επιστήμης – το πρόταγμα της επιστήμης. Χωρίς να χάσουν οι επιστημονικές της υποθέσεις τον ορθολογικό τους χαρακτήρα, θα μπορούσαν ν' αναπτυχθούν μέσα σ' ένα ριζικά διαφορετικό πλαίσιο εμπειρίας (μέσα σ' έναν ειρηνευμένο κόσμο). Η επιστήμη θα έφθανε επομένως σε ουσιαστικά διαφορετικές έννοιες της φύσης και θα διαπίστωνε ουσιαστικά διαφορετικά

⁹ Jürgen Habermas, «Τεχνική και Επιστήμη ως Ιδεολογία», στο: Jürgen Habermas, *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, Αθήνα 1990, (σελ.121-170), σελ. 146 / 147

¹⁰ Βλέπε σχετικά Jürgen Habermas, *ό.π.* σελ. 126

γεγονότα».¹¹ Αυτό, διευκρινίζει σε άλλη θέση ο Marcuse, θα συμβεί κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις. «Στο βαθμό και στο μέτρο που ο στόχος της ειρήνευσης προσδιορίζει το λόγο της τεχνικής, αλλάζει η σχέση μεταξύ τεχνικής και του πρωταρχικού της αντικείμενου, της φύσης. Η ειρήνευση προϋποθέτει την κυριαρχία πάνω στη φύση, η οποία αποτελεί και παραμένει το αντιτιθέμενο αντικείμενο στο αναπτυσσόμενο υποκείμενο. Αλλά υπάρχουν δύο είδη κυριαρχίας: μια καταπιεστική και μια απελευθερωτική. Η τελευταία έλκει πίσω της την συρρίκνωση της δυστυχίας, της βίας και της ωμότητας».¹² Με άλλα λόγια η σημερινή οπτική του δυνατού τεχνικού ελέγχου θα μπορούσε ν' αντικατασταθεί από την άποψη της προστασίας και της φροντίδας, που απελευθερώνουν το δυναμικό της φύσης.¹³ Ως προς τις δύο μορφές κυριαρχίας ο Jürgen Habermas, αποδεχόμενος τη συλλογιστική του Arnold Gehlen,¹⁴ αντιτείνει, «ότι η νεότερη επιστήμη θα μπορούσε να εννοηθεί σαν ένα ιστορικά μοναδικό πρόταγμα μόνον, εφόσον θα ήταν νοητό τουλάχιστον ένα ακόμη εναλλακτικό πρόταγμα. Κι' ότι μια εναλλακτική Νέα επιστήμη θα έπρεπε, επιπλέον, να περιλαμβάνει και τον ορισμό μιας Νέας τεχνικής. Η σκέψη αυτή μας προσγειώνει αμέσως: γιατί η τεχνική, αν βέβαια μπορεί να αναχθεί σ' ένα πρόταγμα, μπορεί προφανώς να αναχθεί μόνο σ' ένα καθολικό ανθρώπινο «πρόταγμα» κι' όχι σ' ένα «πρόταγμα», που είναι δυνατό να ξεπεραστεί ιστορικά... Η τεχνική εξέλιξη φαίνεται να προσαρμόζεται στο εξής ερμηνευτικό υπόδειγμα: στην αρχή, ο λειτουργικός κύκλος της ορθολογικής ως προς τον σκοπό πράξης συνδέεται άμεσα με τον ανθρώπινο οργανισμό. Στη συνέχεια το ανθρώπινο είδος προβάλλει, το ένα μετά το άλλο, τα συστατικά στοιχεία αυτού του κύκλου πάνω στο επίπεδο των τεχνικών μέσων, απαλλάσσοντας τον εαυτό του από τις αντίστοιχες λειτουργίες. Πρώτα ενισχύονται και υποκαθίστανται οι λειτουργίες του μηχανισμού της κίνησης (χέρια και πόδια) κατόπιν η παραγωγή ενέργειας (το ανθρώπινο σώμα), στη συνέχεια οι λειτουργίες του μηχανισμού των αισθήσεων (μάτια, αυτιά, δέρμα) και τελικά οι λειτουργίες του διευθυντικού κέντρου (ο εγκέφαλος). Αν τώρα αναφερθούμε στο παρόν, θεωρώντας ότι η τεχνική εξέλιξη ακολουθεί μια λογική, αντίστοιχη προς τη δομή της ορθολογικής ως προς το σκοπό και ελεγχμένης ως προς την επιτυχία πράξης – αντίστοιχα δηλαδή, προς τη δομή της *εργασίας* – μπορούμε να συμπεράνουμε ότι: για όσον καιρό δεν αλλάζει η οργάνωση της ανθρώπινης φύσης, για όσον καιρό θα πρέπει, επομένως, να συντηρούμε ακόμη τη ζωή μας μέσω της κοινωνικής εργασίας ή με τη βοήθεια των μέσων που την υποκαθιστούν, δεν θα είμαστε σε θέση να διακρίνουμε με *ποιόν* τρόπο θα μπορούσαμε ενδεχομένως κάποτε να παραιτηθούμε από την τεχνική, και μάλιστα την *δική μας* τεχνική, προς όφελος μιας ποιοτικά διαφορετικής».¹⁵ Ένα καίριο πρόβλημα που εντοπίζει ο Habermas στον Marcuse είναι ότι επαναστατικοποίηση απλά σημαίνει αλλαγή του θεσμικού

¹¹ Herbert Marcuse, *Der eindimensionale Mensch*, Neuwied 1967, σελ. 180 κ.ε.

¹² Herbert Marcuse, ό.π. σελ.247

¹³ Βλέπε σχετικά Jürgen Habermas, ό.π. σελ. 127

¹⁴ Arnold Gehlen, „Anthropologische Betrachtung der Technik“, στο: *Technik im technischen Zeitalter*, 1965 όπως αναφέρεται από τον Jürgen Habermas, «Τεχνική και Επιστήμη ως Ιδεολογία», στο: Jürgen Habermas, *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, Αθήνα 1990, (σελ.121-170), σελ. 127 / 128

¹⁵ Jürgen Habermas, ό.π. σελ. 127/128

πλαισίου που αφήνει άθικτες τις παραγωγικές δυνάμεις σαν τέτοιες. Διατηρείται έτσι η δομή της επιστημονικής-τεχνικής προόδου και αλλάζουν μόνον οι κατευθυντήριες αξίες. Οι νέες αξίες μετασχηματίζονται σε καθήκοντα επιλύσιμα από την τεχνική. Νέα είναι μόνον η *κατεύθυνση* αυτής της προόδου, ενώ το κριτήριο της ίδιας της ορθολογικότητας παραμένει αναλλοίωτο.¹⁶

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι υπάρχει ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα στο οποίο δεν μπορεί να απαντήσει η θεωρία. Ο ίδιος ο Habermas προσπάθησε ωστόσο να προτείνει μια λύση με την «θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν», χωρίς όμως ικανοποιητικό αποτέλεσμα. Ο Δημήτρης Μαρκής ασκώντας μια κριτική στη κριτική θεωρία θεωρεί απαραίτητη μια ριζοσπαστικοποίηση της κριτικής θεωρίας ως απάντηση στην αποδόμηση των κοινωνικών επιστημών. Στο ερώτημα αν η κριτική θεωρία θα πρέπει να ακολουθήσει το δικό της δρόμο, δηλαδή αυτόν της «ανένδοτης» θεωρίας, που θα αντισταθεί με τα μέσα του ίδιου του Λόγου ενάντια στην «έκλειψη» του, με μια ριζική αυτοκριτική του ίδιου του Λόγου, και με τη σωτηρία του ίδιου του Διαφωτισμού την στιγμή της αυτοκαταστροφής του, απαντά: «Από τις ‘κοινωνικές επιστήμες’ όπως ψυχολογία, κοινωνιολογία, πολιτική επιστήμη, οικονομία κ.λ.π. δεν έχει να περιμένει και πολλά: με την κατάρπωση της θεωρίας στις κοινωνικές επιστήμες, με την πλήρη χειραφέτηση από τις ‘φιλοσοφικές’ καταβολές τους, με την αυτοδιάλυσή τους σε στατιστικές εμπειρικές έρευνες, οι επιστήμες αυτές χάνουν το ‘αντιστασιακό’ δυναμικό τους. Γίνονται όργανα της ‘απολίθωσης’ της σκέψης, υπηρέτες του εργαλειακού Λόγου, αυτοπροσφέρονται στην διοίκηση, την οικονομία, τα κόμματα και τα συνδικάτα, γίνονται με άλλα λόγια, συνεργοί της «ασυνειδησίας» με την οποία η κοινωνία καταδικάζει την ελεύθερη σκέψη. Να γιατί η Κριτική Θεωρία πρέπει να αναθεωρηθεί, αφού εξαντλήθηκαν ιστορικά πια οι δυο προϋποθέσεις της: πρώτον η ελπίδα της επαναστατικής αλλαγής, και δεύτερον η συνεργασία με τις κοινωνικές επιστήμες, που από μόνες τους ζητούν τη διαλεκτική θεωρίας και πρακτικής.»¹⁷ Ειδικότερα ως προς το επικοινωνιακό πράττειν ο Δημήτρης Μαρκής παρατηρεί: Κανένας διάλογος με το έτερον του αστικού Λόγου δεν είναι δυνατός. Ο μύθος του Διαλόγου έχει το συστατικό στοιχείο της αυταπάτης: η συγκρότηση της κοινωνίας και των υποσυστημάτων της έχει σαν αρχή όχι μόνο τον επικοινωνιακό, αλλά και τον λειτουργικό Λόγο. Η λειτουργία των υποσυστημάτων συγκροτείται από έναν εξαναγκασμό του θεσμικού πλαισίου πάνω στα επιμέρους άτομα και δημιουργεί αλλοτρίωση, πραγματοποίηση, εξαναγκασμό των ατόμων. Η αρχή της ανταλλαγής είναι η συγκροτησιακή αρχή της αστικής κοινωνίας και των υποσυστημάτων της (Marx-Adorno), η αρχή του διαλόγου είναι αντιθέτως, μια νορματιβιστική, κανονιστική αρχή (Kant), η οποία έχει μεν μια ουτοπική διάσταση, αλλά δεν συγκροτεί άμεσα, εδώ και τώρα, την κοινωνική πραγματικότητα. Η αυταπάτη προκύπτει αναγκαία, όταν μπερδεύεται η κανονιστική αρχή του διαλόγου με την συγκροτησιακή αρχή της ανταλλαγής. Τότε η αρχή του διαλόγου γίνεται ιδεολογία, δηλαδή, κοινωνικά αναγκαία φαινομενικότητα. Δεν είναι ο διάλογος που ρυθμίζει

¹⁶ Jürgen Habermas, ό.π. σελ. 129/130

¹⁷ Μαρκής Δημήτριος, Έλλογος κατακραυγή. Για την κριτική θεωρία, Αθήνα 1990, σελ. 193

τα πάντα, αλλά οι ενδογενείς επιταγές του εκάστοτε λειτουργούντος υποσυστήματος. Εδώ μπερδεύεται ο επικοινωνιακός με τον λειτουργικό λόγο.¹⁸

Δ. Σκέψεις και προτάσεις γύρω από την ανάγκη ανασυγκρότησης και αναπροσανατολισμού των Τμημάτων Κοινωνιολογίας

Εισαγωγικές σκέψεις

Είναι γεγονός ότι η κοινωνιολογική πανεπιστημιακή εκπαίδευση, με τη μορφή ολοκληρωμένων σπουδών, στην Ελλάδα άρχισε πολύ καθυστερημένα.

Τα τρία Τμήματα Κοινωνιολογίας (Παντείου 1983, Κρήτης 1987, Αιγαίου 1999) παρ' όλες τις προσπάθειές τους δεν κατάφεραν ακόμη να διαμορφώσουν μια κοινωνιολογική ταυτότητα που να συνδυάζει συστηματική επαρκή θεωρητική και ερευνητική κοινωνιολογική παιδεία. Η κατάσταση αυτή βελτιώθηκε τα τελευταία χρόνια με την ίδρυση μεταπτυχιακών προγραμμάτων. Οι λόγοι για την καθυστέρηση ολοκλήρωσης και συγκρότησης της ταυτότητας των Τμημάτων Κοινωνιολογίας είναι πολλοί και διάφοροι. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε τρεις: Πρώτον η έλλειψη ερευνητικής κοινωνιολογικής παράδοσης και κυρίως η παντελής έλλειψη πόρων για κοινωνιολογική έρευνα. Δεύτερον, που βέβαια συνδέεται με το πρώτο, η αδυναμία κοινωνικής αναγνώρισης της ιδιαίτερης σημασίας της κοινωνιολογίας και της κοινωνιολογικής έρευνας για μια σύγχρονη κοινωνία. Τρίτον ο τρόπος συγκρότησης και η σύνθεση του διδακτικού προσωπικού των Τμημάτων Κοινωνιολογίας.

Σε σχέση με αυτές τις επισημάνσεις θεωρούμε απαραίτητο να παραθέσουμε παρακάτω ορισμένες σκέψεις με τη μορφή υπενθυμίσεων.

I. Πέντε υπενθυμίσεις για την Κοινωνιολογία

1. Υπενθύμιση 1^η : Τι είναι η κοινωνιολογία;

Η Κοινωνιολογία ως επιστημονικός κλάδος, όπως αναφέραμε πιο πάνω, αναπτύχθηκε κατά το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα και, απλουστευτικά μπορούμε να πούμε, ότι συνδέεται με τρία ιδιαίτερα σημαντικά ιστορικά γεγονότα και εξελίξεις: τον διαφωτισμό, την γαλλική επανάσταση, καθώς και την έναρξη της βιομηχανοποίησης και του εκσυγχρονισμού των χωρών της Ευρώπης κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα . Και οι τρεις αυτές εξελίξεις συνέβαλλαν, τεκμηρίωσαν και επιτάχυναν την πώση παραδοσιακών μορφών κοινωνικής τάξης και οδήγησαν αναγκαστικά στην (διά)γνωση, ότι η 'Κοινωνία' δεν είναι κάτι το σταθερό, αλλά κάτι ολότελα εύθραυστο και γι' αυτό κατά βάση κάτι που μπορεί να σχεδιαστεί και να κατασκευαστεί.

Το πρώτο σημαντικό γεγονός, ο διαφωτισμός, σήμανε την στροφή από θεολογικές, μεταφυσικές, αυθαίρετες και (μόνο) φιλοσοφικές σημασιολογήσεις των κοινωνικών διεργασιών, σε διαπιστώσεις για την κοινωνία συστηματικά και λογικά δομημένες με έμφαση στον εμπειρικό έλεγχο των θεωρητικών υποθέσεων. Επιπλέον οδήγησε στην αντίληψη μιας κατά βάση ικανότητας ερμηνείας των κατά τα άλλα

¹⁸ Μαρκής Δημήτριος, Έλλογος κατακραυγή. Για την κριτική θεωρία, Αθήνα 1990, σελ. 147/148

‘ακατανόητων’ κοινωνικών διεργασιών διαμέσου επιστημονικών μεθόδων, που κατ’ αρχήν βασίζονταν στην λογική, διαφανή και εμπειρικά ελεγχόμενη διαδικασία των φυσικών επιστημών. Αυτό είναι η κληρονομιά του διαφωτισμού.

Δεύτερον και για μεγάλο χρονικό διάστημα σενά συνδεδεμένο με τις ιδέες του διαφωτισμού, η ελπίδα για μια δυνατότητα ορθολογικού σχεδιασμού των κοινωνικών καταστάσεων. Συγχρόνως όμως επίσης η βαθιά εμπειρία για την διακινδύνευση ή και την δυνατότητα αλλαγής ακόμη και των πιο βαθιά ριζωμένων και βιωμένων παραδοσιακών σχέσεων εξουσίας. Επιπλέον μια κάποια ανησυχία σχετικά με ανεξέλεγκτες εξελίξεις. Αυτό ήταν η κληρονομιά της γαλλικής επανάστασης.

Η τρίτη πηγή για την ανάγκη κοινωνιολογικής γνώσης ήταν η αυξανόμενη ανάγκη μιας πιο σοβαρής προσοχής τη καθημερινής δράσης του ‘κανονικού’ πληθυσμού από τις ελίτ και η αυξανόμενη συνθετότητα και η αδυναμία εποπτείας των κοινωνικών σχέσεων ως αποτέλεσμα του καταμερισμού εργασίας και των πυκνωμένων αλληλεξαρτήσεων όλων των κοινωνικών περιοχών. Όλο και περισσότερο διαφαίνονταν τα πρώτα συμπτώματα και φαινόμενα ενός διαμορφούμενου άγριου καπιταλισμού. Κατ’ αυτό τον τρόπο κέρδιζαν σε σημασία οι πάντα υπαρκτές τάσεις για εναλλακτικές μορφές οργάνωσης της κοινωνίας, ‘ουτοπίες’, και επέβαλλαν νέους στοχασμούς και την ανάγκη να τεκμηριωθούν εμπειρικά οι διάφορες κοινωνικές εξελίξεις. Αυτό ήταν επακόλουθο της εκβιομηχάνισης, του διευρυμένου εμπορικού δικτύου, των συνδεδεμένων με αυτά, διαδικασιών εκδημοκρατισμού και των πρώτων ενδείξεων και εξελίξεων, από τις οποίες προέκυψε αργότερα το ‘κοινωνικό ζήτημα’.¹⁹

Οι σύγχρονες κοινωνίες δεν ήταν πλέον δυνατό να εξηγηθούν επαρκώς και πειστικά με θεολογικά δόγματα και φιλοσοφικές διδασκαλίες, όπως δεν είναι πλέον δυνατόν να ρυθμιστούν με απλές διοικητικές αποφάσεις. Εντέλει χρειάστηκε μια γνώση με στόχο να γίνουν δυνατά πλαίσια σχεδιασμού στις νεοεμφανιζόμενες αστικές καπιταλιστικές κοινωνίες. Μια γνώση με την οποία θα ήταν δυνατόν να διαγνώσει κανείς εξελίξεις και με έμμεσες επεμβάσεις να τις επηρεάζει ή εάν δεν ήθελε να παρέμβει τότε τουλάχιστον να τις ‘κατανοεί’. Η κοινωνιολογία εμφανίζεται, όχι τυχαία, ταυτόχρονα με την πολιτική οικονομία και την κοινωνική στατιστική ακριβώς σε εκείνες τις χώρες, στις οποίες συνέβαιναν αυτές οι διαδικασίες της εκβιομηχάνισης και του εκσυγχρονισμού.

Το ενδιαφέρον της κοινωνιολογίας ανταποκρίνεται έτσι σε αυτό που ο Kant χαρακτήρισε με τη γνωστή ρήση του: έξοδο της ανθρωπότητας από την ανωριμότητα (που βρίσκεται) με δική της υπαιτιότητα. Πολλοί φοιτητές της κοινωνιολογίας και κοινωνιολόγοι ταυτίζονται ακόμη ακριβώς με αυτή τη βασική διαφωτιστική, κριτική στάση της κοινωνιολογίας. Η κοινωνιολογία ήταν πάντα από την αρχή κιόλας και ‘αντιπολιτευτική επιστήμη’. Το άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο, που συνδέεται επίσης από την αρχή με την εμφάνιση της κοινωνιολογίας: η αναλυτική, δηλαδή η συστηματική, αποστασιοποιημένη και αξιακά ουδέτερη, προσανατολισμένη προς την αποκάλυψη και χωρίς πάθος εμπειρική διερεύνηση

¹⁹ Hartmut Esser, Soziologie. Allgemeine Grundlagen, Frankfurt a/Main, 3. Auflage 1999, σελ. 8 κ.ε.

των αλληλεξαρτήσεων και νομοτελειών μέθοδο, την οποία μπορεί κανείς να χρησιμοποιήσει 'πρακτικά' για (κρατικούς και άλλους) σχεδιασμούς, καθώς και για έμμεσες ρυθμίσεις, απωθεί πολλούς από τους συμπαθούντες που είναι κοινωνικοκριτικά προσανατολισμένοι.

Η κοινωνιολογία συγκροτήθηκε στηριζόμενη στην πεποίθηση ότι είναι δυνατόν να συνδεθούν μεταξύ τους ο αναλυτικός, ο πρακτικός και ο κριτικός προσανατολισμός και ότι μάλιστα ο ένας εξαρτάται από τον άλλο. Αυτό βέβαια δεν γινόταν και δεν γίνεται αποδεκτό από όλους τους κοινωνιολόγους.

Με την πρόταση του Auguste Comte (1798-1857) για μια 'θετική' κοινωνιολογία πραγματοποιήθηκε μια όχι απαραίτητα απαξιωτική οριοθέτηση: η οριοθέτηση της κοινωνιολογίας από την 'κοινωνική φιλοσοφία'. Εδώ πρόκειται για έναν αυτοπεριορισμό: η κοινωνιολογία δεν ενδιαφέρεται για τις ιδέες, τις θεωρητικές συλλήψεις και τις αρχές των θεσμών ή τους τύπους των κοινωνιών 'αυτούς καθαυτούς', αλλά κατ' αρχήν για **συγκεκριμένες** θεσμικές αλλαγές και για την **συγκεκριμένη** συμπεριφορά των ανθρώπων. Αυτή ρωτά- και αυτό κατ' εξαίρεση- για τις προφανείς συνθήκες της δυνατότητας της κοινωνίας. Και όταν το κάνει τότε πάντα προσανατολισμένη κατά βάση σε λογικά σημαντικές υποθέσεις που είναι δυνατόν να ελεγχθούν. Τέλος δεν σκοπεύει στη θεμελίωση μιας ηθικής ή στο ερώτημα για το νόημα της ζωής ή της ιστορίας. Και ακριβώς για αυτό τον αυτοπεριορισμό έχει έναν όχι και τόσο ασήμαντο λόγο: Δεν υπάρχει **καμιά** επιστημονική διαδικασία, που να ήταν σε θέση να θεμελιώσει κάποια ηθική ή κάποιο 'αντικειμενικό' νόημα – της ζωής ή της ιστορίας. Το νόημα το δίνουν πάντα οι ίδιοι οι άνθρωποι.

Από την άλλη πλευρά ο Karl Marx στην διάσημη 11^η θέση του στον Feuerbach κατηγορεί τους φιλοσόφους της εποχής του με μια βαριά κατηγορία, η οποία δεν είναι και τόσο άδικη: 'Οι φιλόσοφοι **ερμήνευσαν** τον κόσμο μόνο κατά διαφορετικό τρόπο. Αυτό που έχει σημασία είναι να τον **αλλάξουμε**'²⁰. Θα μπορούσε κανείς αυτή την κατηγορία να την διατυπώσει λίγο διαφορετικά: Οι (κοινωνικοί) φιλόσοφοι **ερμήνευσαν** τον κοινωνικό κόσμο πάντα και μόνο κατά διαφορετικό τρόπο ως απλή πολιτισμική ή φιλοσοφική ιδέα. Αυτό όμως που έχει σημασία είναι να **εξηγήσουμε** αιτιακά τις υλικές και τις με αυτές αλληλοεξαρτώμενες θεσμικές και πολιτισμικές δομές και διαδικασίες και με τη βοήθεια της κερδισμένης γνώσης – και κάτω από ορισμένες συνθήκες – να **αλλάξουμε** την κοινωνία σταδιακά προς μια ίσως καλλίτερη κοινωνική τάξη πραγμάτων.²¹

Αυτό θα μπορούσε να είναι το πρόγραμμα της Κοινωνιολογίας ως μιας 'επιστήμης της πραγματικότητας' που ερμηνεύει, εξηγεί, (καθ)οδηγείται θεωρητικά, ελέγχεται εμπειρικά και έτσι καθίσταται διαφωτιστική, κριτική και σημαντική για την κοινωνική πράξη.

Με την πάροδο του χρόνου η κοινωνιολογία προσαρμόστηκε στην κυρίαρχουσα 'ακαδημαϊκή κουλτούρα της ουδετερότητας'. Το ζητούμενο ωστόσο είναι να αντισταθεί κανείς σε αυτή την τάση για να μη χάσει η κοινωνιολογία εντελώς την

²⁰ Karl Marx, Die Deutsche Ideologie, in: MEW 3, σελ. 7, οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο.

²¹ Hartmut Esser, Soziologie. Allgemeine Grundlagen, Frankfurt a/Main, 3. Auflage 1999, σελ. 10 κ.ε.

κριτική παρεμβατική της διάσταση και την έγνοια της για τον καθημερινό άνθρωπο και τις κοινωνικές συνέπειες που πηγάζουν από ταξική οργάνωση της κοινωνίας, την οικονομία και την πολιτική, όπως π.χ. τις σχέσεις εξουσίας, εκμετάλλευσης και διακρίσεων, καθώς και τις κοινωνικές ανισότητες, κοινωνικό αποκλεισμό, τη δημοκρατία και τον πολιτισμό γενικότερα.²²

Η αυτονόμηση της Κοινωνιολογίας από τις υπόλοιπες κοινωνικές επιστήμες, αποτέλεσμα του καταμερισμού εργασίας και της εξειδίκευσης, όπως αναφέραμε πιο πάνω, όπως εξάλλου και για τις υπόλοιπες κοινωνικές επιστήμες, και η διαρκής προσπάθεια σαφούς διαχωρισμού τους, αρχικά από τις φυσικές επιστήμες και στη συνέχεια μεταξύ τους, προκάλεσε μια τάση περικαράκωσης από τη μια, αλλά και οικειοποίησης γνωστικών περιοχών της μιας από την άλλη.

2. Υπενθύμιση 2^η : Διδακτικό προσωπικό και διεπιστημονικότητα

Οι προσπάθειες ενός διεπιστημονικού διαλόγου στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών προσκρούουν σε σημαντικές διαφορές που προκύπτουν από την αυτονόμησή τους, αλλά και σε έναν σκεπτικισμό για το εάν και κατά πόσο ο διάλογος αυτός είναι ελκρινής και αποδοτικός. Έτσι παραμένει η ανάγκη ενός διαλόγου ένας προγραμματικός στόχος, που θα υποσκάπτεται ωστόσο στο βαθμό που ο καταμερισμός εργασίας και της γνώσης θα παραμένει κάτω από τις σημερινές συνθήκες αδιαμφισβήτητος. Υπ' αυτή την έννοια είναι η έγνοια των κοινωνιολόγων για τη συγκρότηση της Κοινωνιολογίας ως αυτόνομου επιστημονικού πεδίου, μια νόμιμη και επιβεβλημένη στόχευση. Αυτό οφείλει βέβαια να γίνει ενάντια σε μια υπεραπλουστευτική φιλοσοφίζουσα άποψη που διατείνεται ότι η φιλοσοφία υπερκαλύπτει όλο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών και φυσικά και της κοινωνιολογίας, καθώς και ενάντια σε άλλες επιμέρους κοινωνικές επιστήμες που συχνά δεν βλέπουν καμιά διαφορά του δικού τους αντικειμένου από αυτό της κοινωνιολογίας, αμφισβητώντας έτσι ακόμη και την επιστημονική της αυθυπαρξία. Το φαινόμενο αυτό εκδηλώνεται και αντανακλάται στην πολιτική προσωπικού στην δευτεροβάθμια, αλλά και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση: η κοινωνιολογία στη μέση εκπαίδευση διδάσκεται συχνά από φιλόλογους, νομικούς, οικονομολόγους, πολιτικούς επιστήμονες και όχι σπάνια από θεολόγους κλπ. Στο Πανεπιστήμιο, και ενώ θα περίμενε κανείς να είναι πιο ξεκάθαρα τα πράγματα, επικρατεί περίπου η ίδια κατάσταση και σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη χειρότερα.

Ενώ βασική αρχή βέβαια θα πρέπει να είναι: ο κύριος κορμός του διδακτικού προσωπικού του Τμήματος να είναι κοινωνιολόγοι, ωστόσο η συνύπαρξη πολλών επιστημονικών κλάδων των Κοινωνικών Επιστημών σε ένα Τμήμα Κοινωνιολογίας θα μπορούσε να ειπωθεί ως κάτι το ιδιαίτερα θετικό, μια περίπου ιδανική περίπτωση υλοποίησης της διεπιστημονικότητας. Η επίτευξη όμως αυτού του στόχου προϋποθέτει την συνειδητοποίηση όλων των διδασκόντων ότι βρίσκονται σε ένα Τμήμα Κοινωνιολογίας και εκπαιδεύουν Κοινωνιολόγους. Αυτό προϋποθέτει επίσης οι διδάσκοντες έχουν την πρόθεση και τις γνωστικές προϋποθέσεις

²² Έκθεση της Επιτροπής Gulbenkian για την Αναδιάρθρωση των Κοινωνικών Επιστημών: Για το άνοιγμα των Κοινωνικών Επιστημών, ΕΚΚΕ Κείμενα Εργασίας 1998/3, Μάρτιος 1998, σελ. 22

ικανότητες/δεξιότητες να (συν)αρθρώσουν την συμβολή τους γύρω από μια εμπλουτισμένη κοινωνιολογική σύνθεση. Η εμπειρία ωστόσο δείχνει ότι αυτό όχι μόνο δεν είναι πάντα δυνατό, αλλά αντίθετα μάλιστα δημιουργούνται τέτοιες φυγόκεντρες τάσεις, που αναπόφευκτα οδηγούν σε μια εικόνα του Τμήματος και του Προγράμματος Σπουδών, που ανταποκρίνεται στη ρήση του Ξενοφώντα «ὥσπερ λίθοι τε καὶ πλίνθοι καὶ ξύλα καὶ κέραμος ἀτάκτως μὲν ἔρριμμένα οὐδὲν χρήσιμά ἐστιν».

Θα πρέπει εδώ με σαφήνεια να διαπιστωθούν άλλα τρία σημαντικά στοιχεία που αφορούν κυρίως την ελληνική περίπτωση:

Υπάρχει μια κυρίαρχη τάση στους νέους κοινωνιολόγους ήδη από το διδακτορικό να καταπιάνονται με θέματα και προβλήματα ιδιαίτερα εξειδικευμένα και περιορισμένα και συνήθως χωρίς επαρκή και συστηματική θεωρητική θεμελίωση. Μια εμπειριστική προσέγγιση που βαθμιαία αποξενώνει την κοινωνιολογία από τα θεωρητικά της εργαλεία.

Στον αντίποδα το κενό αυτό προσπαθούν να οικειοποιηθούν και να καλύψουν επιστήμονες από άλλες κοινωνικές και συναφείς επιστήμες, που όμως δεν έχουν ουσιαστική σχέση με την κοινωνιολογία και ειδικότερα με σοβαρή κοινωνιολογική έρευνα. Η σχέση αυτή παραμένει κάτω από αυτές τις συνθήκες αδιαμεσολάβητη.

Το γεγονός ότι η κοινωνιολογία στην Ελλάδα δεν κατάφερε να συγκροτηθεί ως διακριτό γνωστικό πεδίο, αλλά και λόγω των παραπάνω, την οδήγησε σε μια δομική δυσκολία ισότιμης επικοινωνίας με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες. Κάτω από αυτές τις συνθήκες αρκεί κάποιος από οποιαδήποτε άλλη επιστήμη να προσθέσει το πρόθεμα κοινωνική /ός μπρος από το αντικείμενό του και να γίνει «κοινωνιολόγος».

3. Υπενθύμηση 3^η : Δομή του προγράμματος σπουδών και περιεχόμενα

Όπως είναι γνωστό οι γενικές κοινωνιολογικές θεωρίες, που δεν αποτελούν συνήθως εγκεφαλικά κατασκευάσματα, αλλά αφαιρετική αποκρυστάλλωση ερευνητικής προσπάθειας κατανόησης και ερμηνείας της πραγματικότητας, ξανασυναντώνται υποχρεωτικά και στο μικροεπίπεδο των ειδικών κοινωνιολογικών γνωστικών πεδίων. Αυτό επιβάλλει μια συγκεκριμένη προσέγγιση αυτών των πεδίων. Η προσέγγιση αυτή θα πρέπει εκτός των ειδικών στοιχείων και γνώσεων, να απαντά σε τουλάχιστον πέντε συγκεκριμένα βασικά ερωτήματα κοινά για κάθε κοινωνιολογική προσέγγιση:

α. Ποιοι είναι οι όροι της συνοχής της ενότητας της κοινωνίας ως όλου;

β. Ποιες είναι οι θεμελιακές παραδοχές για τους όρους εξέλιξης και μετασχηματισμού μιας κοινωνίας;

γ. Ποια η επίδραση σχετικά με τις κοινωνικές, τάξεις, κοινωνικά στρώματα και κοινωνικές ανισότητες;

δ. Ποιες είναι οι δυνατότητες δράσης των υποκειμένων σε μια κοινωνία;

ε. Ποια είναι η σχέση αλληλεξάρτησης μεταξύ των κοινωνικών σχέσεων των διαφόρων και διαφορετικών πεδίων συγκρότησης της κοινωνίας (κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών, νομικοθεσμικών και πολιτισμικών);

Η προσπάθεια απάντησης αυτών των κοινών ερωτημάτων θα διαμορφώσει τους όρους διασύνδεσης των κατακερματισμένων ειδικών γνώσεων. Προς την ίδια κατεύθυνση θα συμβάλει μια σειρά από παιδαγωγικούς διδακτικούς τρόπους οργάνωσης των μαθησιακών διαδικασιών, όπως τα σεμινάρια, η εκπόνηση πτυχιακής εργασίας, πρακτικής άσκησης, συμμετοχής των φοιτητών/-τριών σε έρευνες, εκπαιδευτικές εκδρομές, διοργάνωση θεματικών ημερίδων με τη συμμετοχή πολλών διδασκόντων και τέλος συμμετοχή των φοιτητών/-τριών στο πρόγραμμα ανταλλαγών ERASMUS.

4. Υπευθύμιση 4^η : Κοινωνιολογική έρευνα

Όσον αφορά στην κοινωνιολογική έρευνα και ενώ υπάρχει μια κάποια κινητικότητα τα τελευταία χρόνια, αυτή χαρακτηρίζεται από αποσπασματικότητα και ενώ έχει περάσει σε εξειδικευμένα πεδία και ερωτήματα, δεν γίνεται σχεδόν τίποτα στη βασική έρευνα. Δεν διαθέτουμε έρευνες συστηματικές, κοινωνικοδομικές αναλύσεις για συνολικά μακροκοινωνικά φαινόμενα δομές, κοινωνικές τάξεις και κοινωνικά στρώματα, σχέση κεφαλαίου και εργασίας, κοινωνική και εργατική συνείδηση και κοινωνική ένταξη εργαζομένων, κοινωνικές σχέσεις και μορφές δράσεις, αξιακά συστήματα, κοινωνικό μετασχηματισμό κλπ. Τέτοιου είδους έρευνα είναι ωστόσο απαραίτητη για συνολικές κοινωνικές διαγνώσεις, αλλά και τη θεμελίωση και στήριξη ερευνών σε μεσο- και μικροκοινωνικό επίπεδο.

5. Υπευθύμιση 5^η : Η κοινωνικοποιητική σημασία της κοινωνιολογίας

Όπως είναι γνωστό η Κοινωνιολογία είναι η κατεξοχήν επιστήμη που ασχολείται με την ανάλυση, την ερμηνεία και την κατανόηση των κοινωνικών δομών, θεσμών, φαινομένων, προβλημάτων, δράσεων, αξιών και αντιλήψεων και μάλιστα στην αλληλεξάρτησή τους. Κατά αυτό τον τρόπο συμβάλλει στην ανάπτυξη της ικανότητας κρίσης και άσκησης κριτικής στη βάση κριτηρίων, ως βασικών προϋποθέσεων ερμηνείας των αλληπάλλληλων μορφών κρίσης στις κοινωνίες μας όχι τόσο ως επαπειλούμενων καταστροφών, αλλά ιδιαίτερα ως ευκαιριών για ριζική υπέρβαση των κρίσεων. Η ανάπτυξη και η κατοχή τέτοιων δεξιοτήτων και ικανοτήτων εκ μέρους των ανθρώπων και ιδιαίτερα των νέων είναι απαραίτητη βασική προϋπόθεση για:

- την διαμόρφωση σχεδίων Ζωής από τα άτομα και την επιδίωξη υλοποίησής τους και μάλιστα σε ένα κόσμο που αλλάζει άρδην και συνεχώς μετασχηματίζεται, αλλά και

- για μια εποικοδομητική συμμετοχή στην κοινή προσπάθεια δημιουργίας μιας κοινωνίας δημοκρατικής, δίκαιης, που κατοχυρώνει την ελευθερία, την αλληλεγγύη, την ισότητα, καταπολεμά τις διακρίσεις, την αδικία και τη βαρβαρότητα και επιδιώκει να συμβάλλει στη διαμόρφωση όλων των όρων για την ολοκλήρωση και την ευτυχία των ανθρώπων.

Η κοινωνικοποιητική και γενική παιδευτική λειτουργία της κοινωνιολογίας και της διάχυσης κοινωνιολογικών περιεχομένων σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης είναι, ως εκ τούτου, προφανής. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα σήμερα κάτω

από ριζικές αλλαγές σε όλα τα επίπεδα των σύγχρονων κοινωνιών, οι οποίες δημιουργούν ανασφάλεια, αίσθημα αδυναμίας προσανατολισμού και σχεδιασμού ζωής, ατομικισμό και έλλειψη κοινών στόχων και οραμάτων στους νέους. Τα φαινόμενα αυτά απορρέουν από την αδυναμία ερμηνείας, κατανόησης και εξήγησης αυτών των αλλαγών, την ανικανότητα κριτικής αντιπαράθεσης με αυτές και από την, ως εκ τούτου, αδυναμία δημιουργίας σχεδίων ζωής με προοπτική.

Ενώ οι διάφορες γνώσεις και πληροφορίες χρηστικού χαρακτήρα είναι απαραίτητες για έναν επαγγελματικό προσανατολισμό, είναι η ανάπτυξη κριτικής συνείδησης, κοινωνιολογικής φαντασίας, αναλυτικής και ερμηνευτικής ικανότητας, συνεργατικότητας, πρωτοβουλιακής διάθεσης, αλληλεγγύης, ευελιξίας, αντιμετώπισης κρίσιμων και συγκρουσιακών καταστάσεων, ικανότητα δράσης ιδιαίτερα σημαντική για τη συνολική διαμόρφωση της ανθρώπινης προσωπικότητας, αλλά και για μια δημιουργική συμμετοχή στην εργασιακή διαδικασία. Η αναγκαιότητα των παραπάνω γίνεται πιο προφανής και επείγουσα λόγω των κινδύνων που εμπεριέχει η επικράτηση τεχνοκρατικών αντιλήψεων και στάσεων με υποβάθμιση κοινωνικών και πολιτιστικών αξιών.

Δύο επιπλέον σημαντικές συμβολές της Κοινωνιολογίας αξίζει να αναφερθούν εδώ. Η κοινωνιολογική γνώση και ικανότητα λειτουργεί ως συνθετικό και συνδετικό πλαίσιο όλων των άλλων αντικειμένων στο βαθμό και στο μέτρο που άμεσα ή έμμεσα αφορούν τον άνθρωπο και τις κοινωνίες του. Οι κοινωνιολογικοί τρόποι σκέψης, η κοινωνιολογική έρευνα και οι μέθοδοι έρευνας, ως εργαλεία, είναι απαραίτητα για τους νέους προκειμένου να εθιστούν σε ένα τρόπο μάθησης, που στηρίζεται στην έρευνα, στον προβληματισμό, στην ανάλυση, στη θεμελίωση, στην ανάπτυξη επιχειρημάτων και όχι στερεοτύπων και προκαταλήψεων, στον κριτικό αναστοχασμό του κόσμου της ζωής τους. Επιπλέον θα συμβάλλουν στην συγκρότηση βιογραφιών με συνοχή και προοπτική χωρίς κενά, χάσματα, αδιέξοδα και παλινδρομήσεις σε ένα θρυμματισμένο κόσμο που επαίρεται για τις κατακτήσεις του.

Με την έννοια αυτή είναι η κοινωνιολογία ένα γνωστικό αντικείμενο πρώτης προτεραιότητας για όλους τους νέους και για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.

Η καθιέρωση επομένως της κοινωνιολογίας ως μαθήματος Γενικής Παιδείας στην Πρωτοβάθμια και ιδιαίτερα στην Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση είναι απαραίτητη.

Ενώ δεν χρειάζεται ιδιαίτερη προσπάθεια, για να στηρίξουμε την άποψη ότι το Σχολείο εξακολουθεί να παίζει έναν σημαντικότατο ρόλο στην κοινωνικοποίηση των νέων, είναι βέβαια ακόμη πιο οφθαλμοφανές ότι η κοινωνιολογία αποτελεί την αναντικατάστατη βάση για όσους νέους θα αποφασίσουν να σπουδάσουν Κοινωνικές και Ανθρωπιστικές Επιστήμες. Αποτελεί ωστόσο αντίφαση το γεγονός ότι υπάρχουν Τμήματα Κοινωνιολογίας και Κοινωνικών Επιστημών, τα οποία εγγράφουν φοιτητές, χωρίς κοινωνιολογική ευαισθητοποίηση και προπαίδευση. Είναι, επίσης, ενδιαφέρον να δει κανείς, τα θέματα των Εκθέσεων, τόσο στο Σχολείο, όσο και στις Πανελλήνιες Εξετάσεις. Τότε θα διαπιστώσει ότι τα θέματα αυτά είναι σχεδόν αποκλειστικά κοινωνιολογικά θέματα. Η καθαρά φιλολογική, γλωσσική και αισθητική αντιμετώπιση και προσέγγισή τους, ωστόσο, αναιρεί,

ακυρώνει, και πολλές φορές, παραφθείρει το βαθύτερο κοινωνικό τους περιεχόμενο.

Αυτό είναι ένα επιπλέον επιχείρημα για την αναγκαιότητα να υπάρχει η Κοινωνιολογική γνώση και να διαχέεται σε όλα τα έτη και σε όλες τις βαθμίδες της Εκπαίδευσης.

Διερμηνεύοντας τις απόψεις και τις ανησυχίες των συναδέλφων Κοινωνιολόγων, αλλά και πολλών άλλων πολιτών και θεωρώντας ότι μια μεταρρύθμιση που να αποσκοπεί σε μια πραγματική Παιδεία των νέων με κοινωνικό, δημοκρατικό περιεχόμενο είναι απολύτως αναγκαία, θα πρέπει τα παραπάνω να ληφθούν σοβαρά υπόψη και να τεθεί ξανά το θέμα της Κοινωνιολογίας για να συμβάλει έτσι στην ουσιαστική και ολοκληρωμένη παιδεία των νέων.

Με δεδομένη τη διασύνδεση της κρίσης του εκπαιδευτικού συστήματος με την κρίση και την αναδιάρθρωση όλων των τομέων της κοινωνικής πραγματικότητας έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον μια αναφορά στις απόψεις του Theodor Adorno.

“ Ό,τι σήμερα εκδηλώνεται σαν κρίση της παιδείας, δεν είναι ούτε απλό αντικείμενο του κλάδου της Παιδαγωγικής, που πρέπει να ασχολείται άμεσα μ’αυτό, ούτε μπορεί να αντιμετωπιστεί από την Κοινωνιολογία ενός τομέα - δηλαδή της Παιδείας. Τα συμπτώματα παρακμής της παιδείας, που παρατηρούνται παντού, ακόμη και στο ίδιο το στρώμα των μορφωμένων, δεν εξαντλούνται στις ανεπάρκειες του εκπαιδευτικού συστήματος και των μεθόδων εκπαίδευσης οι οποίες επικρίνονται ήδη εδώ και μερικές γενιές. ” ²³

Η διαπίστωση αυτή του Adorno, που συνεχίζει να ισχύει και σήμερα, πηγάζει από την αντίληψη του κοινωνικού προσδιορισμού και της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ κοινωνίας και εκπαίδευσης. Κατά τον ίδιο τον Adorno μάλιστα: “ Μια δημοκρατία, η οποία όχι μόνο θέλει απλά να λειτουργεί, αλλά και να εργάζεται σύμφωνα με την έννοιά της, απαιτεί χειραφετημένους ανθρώπους. Μια ολοκληρωμένη δημοκρατία είναι δυνατή μόνο ως κοινωνία χειραφετημένων ατόμων.... Η συγκεκριμενοποίηση της χειραφέτησης έγκειται στο ό,τι οι λίγοι άνθρωποι που πιστεύουν σ’ αυτήν επιδρούν με όλη τους τη δύναμη για να γίνει η παιδεία, μια παιδεία για αντίρρηση και αντίσταση. ” ²⁴

Κάθε μορφή μαθησιακής διαδικασίας έχει κοινωνική διάσταση. Αυτό εκπορεύεται: πρώτον από το ό,τι η γνώση, οι ικανότητες, οι δεξιότητες, αλλά και οι αντιλήψεις, ως διαστάσεις της συνολικής κοινωνικής συνείδησης τόσο από τη σκοπιά του σχηματισμού τους, όσο και από τη σκοπιά της διαμόρφωσης της κοινωνικής συμπεριφοράς και πράξης του ατόμου συνδέονται και αναφέρονται στην ιστορικο-κοινωνική πραγματικότητα. Δεύτερον από το ό,τι οι μαθησιακές διαδικασίες είτε στα πλαίσια του οργανωμένου εκπαιδευτικού συστήματος, είτε στα πλαίσια της συμμετοχής, βίωσης και εμπειρίας της κοινωνικής πράξης, δημοσιότητας, επικοινωνίας και κουλτούρας, αποτελούν ή εμπεριέχουν κοινωνικές διαστάσεις. Τρίτον από το ό,τι αντικειμενικός στόχος κάθε μαθησιακής διαδικασίας είναι η ικανότητα του ατόμου να αντιλαμβάνεται και να συμμετέχει στην κοινωνική

²³ Theodor Adorno : Θεωρία της ημιμόρφωσης, Αθήνα 1990, σελ. 25.

²⁴ Theodor Adorno : Erziehung zur Mündigkeit, Frankfurt a./M. 1970 , σελ.145.

πραγματικότητα συνδιαμορφώνοντας ή/και υπερβαίνοντας τις κοινωνικές συνθήκες ανάλογα με την κοινωνική του συνείδηση.

Μαθησιακοί στόχοι, μέθοδοι και διαδικασίες αλλά και περιεχόμενα, έχουν μ' αυτή την έννοια πάντα μια κοινωνική διάσταση.

II. Η κοινωνιολογία στο Πανεπιστήμιο: το παράδειγμα τους Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, μετά από περίπου 25 χρόνια ζωής και ως το πρώτο Τμήμα Κοινωνιολογίας στην ελληνική ιστορία, (που από την τυπική ίδρυσή του είναι Τμήμα Κοινωνιολογίας), ενταγμένο σε μια Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, την μοναδική στην Ελλάδα, βρίσκεται σε ένα σημείο καμπίης.

Πιστεύω ότι ενώ έχει να επιδείξει σοβαρά θετικά βήματα στην εξέλιξή του, έχει φτάσει σε ένα κρίσιμο σημείο όπου θα πρέπει να αποσαφηνίσει τον χαρακτήρα και τον προσανατολισμό του.

Υπάρχει ανάγκη να ενισχυθεί η επιστημονική του φυσιογνωμία, να διατηρηθεί και να ενδυναμωθεί η κοινωνιολογική του ταυτότητα για να μπορέσει το Τμήμα να καταξιωθεί ως ένα αξιόλογο Τμήμα Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα και γιατί όχι και στον ευρωπαϊκό χώρο. Οι προϋποθέσεις υπάρχουν κατά τη γνώμη μου, αυτό που χρειάζεται είναι ένα κατάλληλο κλίμα, μια αντίστοιχη πολιτική και συμβολή όλων μας προς την κατεύθυνση της ποιοτικής αναβάθμισης. Γιατί οι προκλήσεις που έχουμε να αντιμετωπίσουμε αφορούν στην καταστατική μας υποχρέωση να φτάσουμε την ποιότητα σπουδών στα όριά της, να ενδυναμώσουμε τους φοιτητές και τις φοιτήτριές μας ως προς την επιστημονική, θεωρητική και ερευνητική, την επαγγελματική και κοινωνική τους ταυτότητα, εμπλουτίζοντας έτσι την ελληνική κοινωνία με κοινωνιολογική φαντασία και κριτική σκέψη και πράξη.

Η ενίσχυση της επιστημονικής φυσιογνωμίας και ταυτότητας του Τμήματος σχετίζεται άμεσα με την ανάδειξη των συγκριτικών του πλεονεκτημάτων έναντι άλλων επιστημονικών περιοχών. Το συγκριτικό πλεονέκτημα του Τμήματος και των αποφοίτων του στηρίζεται στους όρους, στην ιστορία, στην κουλτούρα του και αυτονότητα η μελέτη όλων των πλευρών του κοινωνικού, η θεωρητική επάρκεια κατά την προσέγγισή τους και ο σαφής προσανατολισμός στην ποσοτική και ποιοτική τους διερεύνηση. Η συνεργασία με άλλα Τμήματα της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών, άλλων συγγενών Τμημάτων του εσωτερικού και του εξωτερικού θεωρείται απαραίτητη. Ωστόσο, και αυτό δεν αποτελεί αντίφαση, θα πρέπει να χαράξουμε, τα όρια έναντι ομοειδών τμημάτων και αντικειμένων, χωρίς αυτό να σημαίνει την άρνηση συνεργασίας μαζί τους, αντίθετα μάλιστα θα πρέπει αυτή να επιδιωχθεί, και δεύτερο οφείλουμε ως Τμήμα Κοινωνιολογίας, εδώ έχουμε ένα μέγα συγκριτικό πλεονέκτημα, να συμβάλουμε στη διαμόρφωση λόγου επιστημονικού – κοινωνιολογικού, θεωρητικού και ερευνητικού σχετικά με τα σύγχρονα επίκαιρα προβλήματα. Οφείλουμε να υπερβούμε το στάδιο της περιγραφής και ανάλυσης θεσμών και πολιτικών και να προσεγγίζουμε τα καυτά κοινωνικά θέματα μέσα από μια κοινωνιολογική οπτική, επιδιώκοντας την ίδια στιγμή τον διεπιστημονικό διάλογο και επικοινωνία.

Το Τμήμα μας πρωτοπορεί, εδώ και 25 περίπου χρόνια και πέτυχε πολλά στον Τομέα της διασύνδεσής του με άλλα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και άλλους επιστημονικούς οργανισμούς και ενώσεις. Αυτές οι σχέσεις πρέπει να εμβαθυνθούν, να είναι κριτικά και ποιοτικά επιλεκτικές και να σημάνουν την απαρχή μιας εντονότερης εμπλοκής των μελών του Τμήματος σε ερευνητικά εγχειρήματα και άλλες επιστημονικές δραστηριότητες. Τούτο θα δημιουργήσει τους όρους μιας περισσότερο οργανωμένης κινητικότητας των φοιτητών/τριών μας στο ευρωπαϊκό περιβάλλον, τη δυνατότητά τους να σχεδιάζουν την μεταπτυχιακή τους διαδρομή και την εμπλοκή τους σε ερευνητικά εγχειρήματα που θα τους/τις εφοδιάζουν με κρίσιμες δεξιότητες.

Το ίδιο πρέπει να ισχύσει και ως προς τη σύνδεση του Τμήματος με την τοπική κοινωνία. Εκτός από μια σειρά θεσμών και δραστηριοτήτων, που είναι απαραίτητες, θα πρέπει η ενεργοποίηση του Εργαστηρίου Κοινωνιολογικής Έρευνας να αποτελέσει το οργανωτικό όχημα για τη σύναψη σχέσεων με την τοπική κοινωνία και την ανάληψη ερευνών που ενδιαφέρουν και υποστηρίζονται από τοπικούς φορείς. Σ' αυτό το πλαίσιο είναι δυνατόν να ενταχθεί και ένα μέρος της πρακτικής άσκησης των φοιτητών/τριών, υπερβαίνοντας τους περιορισμούς που θέτει η κρατική υποχρηματοδότηση αυτής μας της τόσο σημαντικής δραστηριότητας. Επίσης ο σχεδιασμός ενός ερευνητικού προγράμματος στην τοπική κοινωνία μακράς διάρκειας θα μας δώσει την ευκαιρία οι φοιτητές μας να μνηθούν στην επιτόπια έρευνα, να γνωρίσουμε καλλίτερα την τοπική κοινωνία και να λειτουργήσουμε παρεμβατικά για την πρόκληση ενός τοπικού δημόσιου διαλόγου προς όφελος της τοπικής κοινωνίας.

Ε. Παρέκβαση: Σχέση παιδείας και δημοκρατίας. Η ουσία της κριτικής κοινωνικο-πολιτικής παιδείας.

Μετά από τις παραπάνω διαπιστώσεις βρισκόμαστε ωστόσο αντιμέτωποι με ένα πρόβλημα το οποίο στη συζήτηση σχετικά με την αναγκαιότητα αναφοράς της εκπαίδευσης σε κοινωνικοπολιτικά προβλήματα υποτιμάται ή/και αποσιωπάται παντελώς. Με άλλα λόγια εδώ θα πρέπει να τεθεί και να απαντηθεί το ερώτημα: Σε ποιο βαθμό ο θεσμός της εκπαίδευσης με τους συγκεκριμένους στόχους, λειτουργίες και ιδεολογίες είναι σε θέση να (δια)παιδαγωγεί, να (δια)μορφώνει και να εκπαιδεύει για τη δημοκρατία, τη κριτική σκέψη και πράξη, για τη χειραφέτηση και την απελευθέρωση; Με άλλα λόγια κάτω από ποιες οργανωτικές και ιδεολογικές συνθήκες πραγματοποιείται σήμερα κοινωνική-πολιτική παιδεία, σε ποιο βαθμό το σχολείο μπορεί να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις που απορρέουν από την “κοινωνική εντολή” που του δίνεται και ποιες δυνατότητες και εμπόδια υπάρχουν για την επίτευξη του στόχου μιας δημοκρατικής παιδείας. Κατ' αρχήν βέβαια είναι απαραίτητο κάθε θεωρία κοινωνικο-πολιτικής παιδείας να εντάσσει την προσπάθεια προσέγγισης και ανάλυσης του εκπαιδευτικού συστήματος, στα πλαίσια μιας ευρύτερης κοινωνικής ανάλυσης η οποία θα επιτρέπει την άσκηση κοινωνικής κριτικής με στόχο τη δημιουργία των

απαραίτητων προϋποθέσεων για την πραγματοποίηση μιας κριτικής κοινωνικο-πολιτικής παιδείας.²⁵

Εξ' άλλου περιοριστικά ως προς την αποτελεσματικότητα της κοινωνικο- πολιτικής παιδείας στα πλαίσια της εκπαίδευσης λειτουργεί η άμεση επίδραση των εξωσχολικών διαπαιδαγωγητικών/κοινωνικοποιητικών δυνάμεων και σχέσεων. Είναι νομίζω κατανοητό ότι η αποτελεσματικότητα οποιασδήποτε κοινωνικο - πολιτικής παιδείας στην εκπαίδευση θα είναι περιορισμένη εάν είναι αναγκασμένη να αντιπαλέψει με αυταρχικές, αντιδημοκρατικές ανορθολογικές αντιλήψεις, αξίες, διαστάσεις της συνείδησης που (συν)διαμορφώνονται στην εξωσχολική κοινωνική πραγματικότητα. Αυτό σημαίνει περιορισμένη αισιοδοξία και προσδοκίες: “οι προϋποθέσεις της Δημοκρατίας, ο ελεύθερος, γιατί ψυχικά και πνευματικά ανοιχτός και ακέραιος, άνθρωπος θα μείνει η εξαίρεση, όσο η βασική δομή της κοινωνίας παραμένει εξουσιαστικά καταπιεστική και εκμεταλλευτική”.²⁶

Η κοινωνικο- πολιτική παιδεία - όπως εξάλλου και κάθε άλλη μορφή παιδείας - συντάσσεται με τους γενικότερους κοινωνικούς στόχους και λειτουργίες της παιδείας. Η διαπαιδαγώγηση των ενηλικιωμένων για να μπορούν να συμμετέχουν στην κοινότητα πραγματοποιείται με τη μετάδοση και εσωτερίκευση γνώσεων, ικανοτήτων και καθιερωμένων παραδοσιακών ηθικών, πολιτικών και αισθητικών αξιών που θεωρούνται από την κοινωνία απαραίτητες. Μια τέτοια παιδεία είναι προσανατολισμένη προς τις ισχύουσες κοινωνικές αντιλήψεις, προς το κυρίαρχο ιδανικό για την προσωπικότητα, για τον ίδιο λόγο, για τον οποίο η παιδαγωγική σκέψη ανταποκρίνεται πάντα και αυστηρά στην (επι)κρατούσα σκέψη περί κοινωνίας.²⁷

Το κάθε φορά κυρίαρχο (εκ)παιδευτικό ιδανικό, ως ιδανικό των κυρίαρχων, ανταποκρίνεται κατά κανόνα ακριβώς στις επικρατούσες κοινωνικο-ιδεολογικές αντιλήψεις και συμβάλλει όπως κι αυτές στη διατήρηση και ενίσχυση των κοινωνικών θέσεων εξουσίας και προνομίων. Το (εκ)παιδευτικό ιδανικό και ο (εκ)παιδευτικός στόχος παραμένουν βέβαια ισχυρά και είναι γενικά αξιόπιστα μόνο όσο οι ενδιαφερόμενες για τη διαμόρφωση και τη διατήρησή τους κοινωνικές τάξεις κατέχουν μια αδιαμφισβήτητη πολιτική, οικονομική και πολιτισμική κυριαρχική θέση.²⁸ Από τη στιγμή όμως που αυτή η κυριαρχία αμφισβητείται και διέρχεται κρίση νομιμοποίησης, γίνεται και το εκπαιδευτικό σύστημα αντικείμενο αντιπαραθέσεων.

Ο αυξανόμενος εξορθολογισμός και η δυναμική της κοινωνίας, αλλά και η εντεινόμενη εισδοχή και εξάπλωση της τεχνικής και της αυτοματοποίησης στην οικονομία εξαναγκάζουν σε συνεχή βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος και σε μερική διανοητικοποίηση του ανθρώπου. Στο μέτρο και στο βαθμό που η αναγκαστικά απορρέουσα απ' αυτό αυξανόμενη αυτονομία της τεχνικής

²⁵ Hermann Gieseke: *Didaktik der politischen Bildung*, München 1965, σελ. 55 κ.έ. και σελ. 169 κ.έ.

²⁶ Rolf Schmiederer: “Zur Problematik Politischer Bildung in der Schule” στο: *Das Argument* Nr. 40, 8 Jg. Okt. 1966, Heft 5 (4 Auflage März 1971) (386-398), σελ. 386 κ.έ.

²⁷ Theodor Geiger: “Erziehung als Gegenstand der Soziologie” στο: Theodor Geiger: *Arbeiten zur Soziologie. Soziologische Texte*, Bd. 7, Neuwied 1962, σελ. 293.

²⁸ Theodor Scharmann: “Erziehung und Gesellschaft”, στο: Max Graf zu Solms (Hrsg): *Aus der Werckstatt des Sozialforschers*, Frankfurt a./M. 1948, σελ. 30/31.

υπερβαίνει τον κοινωνικό χώρο, αυτό θέτει σε κίνδυνο την ξεπερασμένη κοινωνική τάξη πραγμάτων. Το κράτος και οι κυρίαρχες τάξεις προσπαθούν να αντισταθούν σ' αυτό τον κίνδυνο και να προστατευτούν με ένα ισχυρό έλεγχο του εκπαιδευτικού συστήματος και διαμέσου ενός αυστηρού (δια)χωρισμού σχολείου και κοινωνίας. Η υποταγή του σχολείου αποτελεί την αντίδραση ενάντια σε προσπάθειες εκδημοκρατισμού της παιδείας και εκπαίδευσης.

Η αντίφαση αυτή μεταξύ της αναγκαιότητας εκσυγχρονισμού και του φόβου από τα ανατρεπτικά επακόλουθά του, αυτή η διαλεκτική του σχολείου, ανταποκρίνεται στο διπλό χαρακτήρα της κοινωνικο- πολιτικής παιδείας σήμερα: “ενώ είναι υποταγμένη στο status quo και απολογητική, τείνει, ως γνωστικό αντικείμενο που αφορά τους θεσμούς, να υποστασιοποιεί τις υπάρχουσες δομές και σχέσεις ή θεωρούσα τον εαυτό της αξιακά επικεντρώνεται στη “διαμόρφωση και διάπλαση του χαρακτήρα” και στη μετάδοση καθιερωμένων παραδοσιακών αξιών, δηλαδή στην ενσωμάτωση και υποταγή. Εάν όμως η κοινωνικο- πολιτική παιδεία θεωρεί τον εαυτό της ως “μέσο για την ανάπτυξη του μέλλοντος” τότε θα προσπαθήσει να διαπαιδαγωγήσει προς μια κριτική-ορθολογική κοινωνική συνείδηση που είναι προσανατολισμένη προς τη σύγκρουση και την αντίθεση, προκειμένου να παράγει στα πλαίσια της ενηλικιωνόμενης γενιάς το δυναμικό κοινωνικών αλλαγών.”²⁹

Μια κριτική-ορθολογική κοινωνικο-πολιτική παιδεία στο σχολείο που υπερβαίνει το status quo θα συγκρουστεί αναγκαστικά με τα κυρίαρχα συμφέροντα και θα δεχτεί ισχυρή αντίσταση και πιέσεις. Αυτή η διαπίστωση απομυθοποιεί την προσδοκία κοινωνικής αλλαγής διαμέσου του εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο στην πραγματικότητα στοχεύει στη διατήρηση της υπάρχουσας πολιτικής και πολιτισμικής πραγματικότητας.³⁰

Ενώ η ίδια η κοινωνική κατάσταση του εκπαιδευτικού συστήματος ως κρατικού θεσμού συνδέεται με βασικά προβλήματα για την επιτυχία της κοινωνικο-πολιτικής παιδείας, υπάρχει μια σειρά ειδικών προβλημάτων που προέρχονται από την ίδια τη δομή, οργάνωση και λειτουργία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Τα προβλήματα αυτά που αφορούν ιδιαίτερα την κοινωνικο-πολιτική παιδεία, συνδέονται άμεσα με τη γενική γραφειοκρατικοποίηση του σχολείου και με την έλλειψη και στοιχειώδους ακόμα αυτονομίας. Και τα δυο αυτά ωστόσο είναι συμβατά με το στόχο της απολυτοποίησης των υπάρχουσών κοινωνικών σχέσεων, αφού με τον έλεγχο και την ακύρωση κάθε προσπάθειας έκφρασης κριτικής και αμφισβήτησης των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων, προωθείται η υποταγή, η συμβιβαστικότητα και η αναίρεση κάθε ίχνους κοινωνιολογικής φαντασίας.

Το σύστημα του χωρισμού των σχολικών τάξεων κατά ηλικιακές ομοιογενείς ομάδες με τον ετήσιο αγώνα και αγωνία για να “περάσει” κανείς την τάξη, οι δέσμες και η αποστήθιση για το αποδεικτικό, τα υποχρεωτικά λεπτομερειακά αναλυτικά προγράμματα με την αρχή της “απαραίτητης γνώσης”, ο κατακερματισμός των γνωστικών αντικειμένων και του μαθησιακού χρόνου σε ώρες

²⁹ Klaus Mollenhauer: “Pädagogik und Rationalität” στο: Klaus Mollenhauer: Rationalität und soziales Vorurteil, Steinkimmen 1964, σελ. 34.

³⁰ O.G. Brim: Soziologie des Erziehungswesens, Heidelberg 1963, σελ. 18.

διδασκαλίας που δεν επιτρέπουν την αυθόρμητη ροή, την εμβάθυνση και την εποπτικότητα, οδηγούν στη μεταβίβαση στεγνών γνώσεων και ανάγουν το φορμαλισμό σε αυτοσκοπό. Μ' αυτό τον τρόπο εμποδίζεται η κοινωνικο- πολιτική κριτική μόρφωση και η διαμόρφωση ανάλογης κοινωνικής συνείδησης και υποβαθμίζεται (η κοινωνικο- πολιτική παιδεία) σε “αγωγή του πολίτου”.³¹ Εξάλλου δεν είναι δυνατόν να υποταχθεί ο κοινωνικο- πολιτικός (ανα)στοχασμός σε ένα σύστημα ύλης, εξετάσεων και αποδεικτικών.

Εκτός από τη γραφειοκρατική δομή και οργάνωση υπάρχει η αντίφαση μεταξύ προσαρμοσμένης και συνήθως φορμαλιστικής και ηθικολογικής αποδοχής της δημοκρατίας και της αυταρχικής αντίληψης που δημιουργεί αξεπέραστα προβλήματα στην κοινωνικο- πολιτική παιδεία. Οι όποιες διακηρύξεις περί δημοκρατικής παιδείας μένουν χωρίς περιεχόμενο όταν κυριαρχεί η αυταρχικότητα, η βία με οποιαδήποτε μορφή, οι τιμωρίες, οι βαθμοί, το “χάσιμο” μιας χρονιάς, οι εξετάσεις, τα αποδεικτικά, η επιβράβευση της υπακοής και της προσαρμογής και η τιμωρία της κριτικής ή της “αποκλίνουσας άποψης και συμπεριφοράς”. Εξάλλου αυτό ισχύει και στην περίπτωση του σχολείου ως “πεδίου κοινωνικο-πολιτικής άσκησης και εξουσίας”. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι μαθητικές κοινότητες, οι μαθητικές εφημερίδες κ.λ.π. Πολύ συχνά εκβιάζονται να μετατραπούν σε ψευδο-δημοκρατικό παιχνίδι. Οι μαθητές και οι μαθήτριες βιώνουν πολύ νωρίς την αντίφαση μεταξύ της δημοκρατίας ως έννοιας κενής περιεχομένου και της αυταρχικής πραγματικότητας, διαπιστώνουν πόσο λίγο είναι το ενδιαφέρον για κριτική σκέψη και κοινωνικο- πολιτική προσωπική ευθύνη και πόσο πολύ εκτιμάται η υπακοή και η προσαρμογή. Ενώ στα πλαίσια της κοινωνικο- πολιτικής παιδείας γίνεται λόγος για την ανάγκη πολιτικο-κοινωνικής ευθύνης και “συμμετοχής στα κοινά”, ο φόβος για την πολιτικοποίηση του σχολείου οδηγεί σε αυταρχικές μορφές παρεμπόδισης και περιορισμού κάθε δραστηριότητας με πολιτικό περιεχόμενο. Αναλογικά με την ιδεολογικοποίηση και συγκάλυψη κοινωνικών σχέσεων εξουσίας και κυριαρχίας με ιδεολογίες περί κοινότητας, συντροφικότητας, κοινού καλού κ.λ.π., συγκαλύπτονται ιδεολογικά και στο χώρο του σχολείου οι σχέσεις εξουσίας και ιεραρχίας. Αυτό δηλώνουν φράσεις όπως π.χ.: “σχολική κοινότητα”, “εκπαιδευτική/σχολική οικογένεια”, “εθνική παιδεία” κ.λ.π.

Η επιδίωξη του σχολείου να κρατηθεί μακριά από την πολιτική, ο συχνά υστερικός φόβος να συγκρουστεί με τους γονείς, τη σχολική διεύθυνση, τις προϊστάμενες αρχές ή με την ίδια του την ιδεολογία, οδηγεί σε μια κοινωνικο- πολιτική παιδεία χωρίς πολιτικό και κοινωνικό. Αυτή η επιδίωξη επηρεάζει και την κοινωνικο-πολιτική παιδεία, η οποία χαρακτηρίζεται από μια εκθροικότητα κατά της κοινωνίας και την προσπάθεια για επιβολή της άποψης περί “αρμονικής κοινότητας”, της συγκάλυψης συγκρούσεων και ανισοτήτων. Με τον αυθαίρετο διαχωρισμό και την απομόνωση κοινωνικών επιμέρους χώρων στα πλαίσια των αναλυτικών προγραμμάτων και του μαθήματος εμποδίζεται η δυνατότητα συνολικής κοινωνικής αντίληψης και ανάλυσης. Τα επιμέρους τμήματα

³¹ Rolf Schmiederer: ό.π., σελ. 389.

απαλλάσσονται από το πολιτικό τους περιεχόμενο, γίνονται ουδέτερα. Κανένα στοιχείο πολιτισμικό που υπέχει θέση ύλης στο σχολείο δεν μπορεί να αναπτύξει ελεύθερα την εξωσχολική του δυναμική.

Ο φόβος της παιδαγωγικής για τις διαστρεβλωτικές και αρνητικές επιδράσεις της κοινωνίας στη διαπαιδαγώγηση των μαθητών, προκαλεί την ιδεολογία της (προ)φύλαξης των μαθητών από την “κακή κοινωνία” και την αντίληψη ότι η παιδεία πρέπει να γίνεται ανεξάρτητα από τον κοινωνικο- πολιτικό χώρο. Μ’ αυτή την έννοια η παιδεία δεν προετοιμάζει και δεν αφορά την κοινωνία, αλλά στρέφεται ενάντια σ’ αυτήν.

Ο καθαρός ταξικός προσανατολισμός του σχολείου, και ιδιαίτερα της Μέσης Εκπαίδευσης, εντείνει τον εξοστρακισμό από το σχολείο των συνθηκών ζωής, των προβλημάτων και των πολιτισμικών στοιχείων των λεγόμενων “κατώτερων τάξεων” και υλοποιεί μια ιδεολογικά περιοριστική έννοια της παιδείας, που δεν οδηγεί μόνο στη διάκριση και την αδικία σε βάρος παιδιών από αυτά τα κοινωνικά στρώματα, αλλά προκαλεί όσον αφορά τον πολιτικο-κοινωνικό προσανατολισμό - και ιδιαίτερα στο χώρο του πολιτικού - σύγχυση και αποπροσανατολισμό.

Στα πλαίσια της σχολικής πράξης, η κοινωνικο-πολιτική παιδεία αποτελεί ένα λίγο-πολύ προσάρτημα της γενικής παιδείας. Γι αυτό συνήθως καλείται να “συμπληρώσει” την προσπάθεια της γενικής παιδείας για υλοποίηση στόχων ηθικοπλαστικού, παλαιο-ανθρωπιστικού περιεχομένου και λιγότερο να προετοιμάσει για τη ζωή σε ένα πολιτικο-κοινωνικό περιβάλλον με συγκρούσεις, διακρίσεις, κοινωνικές ανισότητες, αυταρχικότητα και ιεραρχία. Επιπλέον καλείται να συμβάλει στη διαμόρφωση μιας ανταγωνιστικής, ατομικιστικής-εγωκεντρικής ιδεολογίας, η οποία υπόσχεται την ανθρώπινη ολοκλήρωση και αυτοπραγμάτωση πέραν του πολιτικού και οικονομικού, στο χώρο του ιδιωτικού. Αυτό βέβαια σημαίνει για την κοινωνικο-πολιτική παιδεία που θέλει να ανταποκριθεί στην κοινωνική της εντολή ότι δεν θα πρέπει να αποστασιοποιηθεί μόνο από τη γενική εκπαιδευτική ιδεολογία, αλλά θα πρέπει να αντιπαραταχθεί και προς τα υπόλοιπα περιεχόμενα ηθικοπλαστικού χαρακτήρα: προς τις ανθρωπιστικές επιστήμες, την μονόπλευρη (φιλολογική ή) τεχνική και εγκυκλοπαιδική κατεύθυνση, που είναι εκ διαμέτρου αντίθετη με μια κριτική κοινωνικο-επιστημονική σκέψη και τη βασισμένη σ’ αυτήν κοινωνικο- πολιτική παιδεία.

Το εκπαιδευτικό περιεχόμενο και ο τρόπος δουλειάς στο σχολείο δεν έχουν τίποτε κοινό με τον κριτικο-αναλυτικό τρόπο σκέψης των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών. Μια όμως πολιτικο-δημοκρατική θέληση δράσης μπορεί να διαμορφωθεί μόνο στη βάση της ανάλυσης κοινωνικών συγκρούσεων, κριτικού (ανα)στοχασμού κοινωνικής κυριαρχίας και των εμπειροχόμενων σ’ αυτή συμφερόντων και τέλος στη βάση μιας κριτικής συνειδητής τοποθέτησης στη διαδικασία των κοινωνικών αντιπαραθέσεων. Αυτό σημαίνει βέβαια μια συμπερίληψη της κοινωνικο- πολιτικής σύγκρουσης στη σχολική πραγματικότητα. Προϋπόθεση για να γίνει αυτό αποτελεί η υπέρβαση της καθημερινής έννοιας της παιδείας και βασικών δομών και στόχων της. Ενώ αυτό αποτελεί στόχο μακράς πνοής και ρεαλιστική ουτοπία.

Από την άλλη πλευρά και παρόλη (ή ακριβώς γι' αυτό) την αδυναμία της κοινωνικο-πολιτικής παιδείας κάτω από τις συγκεκριμένες ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες, είναι η αναγκαιότητα καθιέρωσης, ενδυνάμωσης και βελτίωσης της ιδιαίτερα επείγουσα προκειμένου να ισχυροποιήσει το δημοκρατικό-κριτικό στοιχείο στην κοινωνία και την άμυνα κατά της αναπαραγωγής και επικράτησης αυταρχικών και ανορθολογικών συμπεριφορών και δομών.

Λογική εκπαίδευση σε μια παράλογη πολιτικο-κοινωνική τάξη πραγμάτων παραμένει “σιούφειο έργο”, το οποίο όμως ακόμα και κάτω (ή μάλλον ιδιαίτερα κάτω) από τις πιο αντίξοες και αποκαρδιωτικές σχέσεις θα πρέπει να πραγματοποιηθεί προκειμένου να μην επικρατήσει απόλυτα το παράλογο.³²

ΣΤ. Αντί επιλόγου: Ο Σύγχρονος ρόλος του Πανεπιστημίου, των Κοινωνικών Επιστημών και της Κοινωνιολογίας

I. Το Πανεπιστήμιο

Το ιδανικό του Humbolt για την επιστήμη, διαμέσου της πρακτικής της εφαρμογής να συμβάλει στην ολόπλευρη ανάπτυξη μιας αυτόνομης προσωπικότητας, προϋποθέτει μια πολιτιστική σφαίρα έξω από τους συσχετισμούς αξιοποίησης του κεφαλαίου. Σήμερα έχει απορροφηθεί αυτή η σφαίρα πλήρως από τη σφαίρα της αγοράς, της παραγωγής και της οικονομίας και κινδυνεύει να απολέσει πλήρως και την τελευταία πολιτισμική και χειραφετητική της στιγμή. Η τεχνοκρατική μεταρρύθμιση του Πανεπιστημίου, ο εκσυγχρονισμός ως αυτοσκοπός, η διαρκής επίκληση της ‘ανάπτυξης’ και της ‘προόδου’ και η προσαρμογή στις συνθήκες που αλλάζουν, δήθεν από μόνες τους, θα σημάνει την καταβύθιση των πραγματικών παραγωγών σε ένα συνολικό κοινωνικό πλαίσιο στο καθεστώς του «εκβαρβαρισμού», με την αυστηρή έννοια του όρου, οι οποίοι θα έχουν τα χαρακτηριστικά για να είναι όλοι ομοιόμορφοι.³³ Ακόμη πιο δραστικά και παραστατικά περιγράφει ο Walter Benjamin στις ιστορικοφιλοσοφικές του θέσεις με τον Angelus Novus τις δραματικές συνέπειες που επαπειλεί η τυφλή πίστη στην κυρίαρχη αντίληψη περί προόδου:

«Υπάρχει ένας πίνακας του Klee που λέγεται Angelus Novus. Ένας άγγελος είναι απεικονισμένος, ο οποίος φαίνεται, ως εάν να είναι έτοιμος να απομακρυνθεί από κάτι προς το οποίο έχει καθηλώσει το βλέμμα του. Τα μάτια του είναι ορθάνοιχτα, το στόμα του είναι ανοιχτό και τα φτερά του είναι ολάνοιχτα. Ο άγγελος της ιστορίας θα πρέπει να είναι έτσι. Έχει γυρισμένο το πρόσωπο προς το παρελθόν. Εκεί που παρουσιάζεται μπροστά μας μια αλυσίδα από γεγονότα, εκεί βλέπει αυτός μόνο καταστροφή, η οποία συσσωρεύει ανεξάρτητα ερείπια επί ερειπίων και τα εκσφενδονίζει μπροστά στα πόδια του. Θα ήθελε να σταματήσει για μια στιγμή, να ξυπνήσει τους νεκρούς και να συμμαζέψει τα θρύψαλα. Αλλά μια καταιγίδα φυσάει από τον παράδεισο, η οποία βρίσκει τα φτερά του και είναι τόσο δυνατή, έτσι που να μην μπορεί πλέον ο άγγελος να κλείσει τα φτερά του. Αυτή η

³² Wilfried Gottschalch: “Ideologische Komponenten in der Erziehungswissenschaften” στο: Das Argument, Nr 31, 6 Jg. 1964, Heft 4, σελ. 226.

³³ Karl Marx, Grundrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie, Berlin 1953, σελ. 25

καταιγίδα τον ωθεί ασταμάτητα προς το μέλλον, προς το οποίο έχει γυρισμένα τα νότα του, ενώ ο σωρός των ερειπίων υψώνεται μέχρι τον ουρανό. Αυτό που ονομάζουμε πρόοδο, είναι η καταιγίδα.»³⁴

Θα πρέπει επομένως να περάσουμε από τη διαμαρτυρία στην αντίσταση εναντίον του νεοφιλελευθερισμού και της παλινόρθωσης νεοσυντηρητικών συνταγών. Η προσπάθεια θα πρέπει να επικεντρώνεται ταυτόχρονα στη διατήρηση των θετικών κεκτημένων, αλλά και σε αλλαγές που βαθαίνουν και εδραιώνουν την δημοκρατικότητα, την αυτονομία και γιατί όχι και την αποτελεσματικότητα του Πανεπιστημίου. Ωστόσο είναι απαραίτητη η οργάνωση και η αέναη προσπάθεια. Χρειάζεται βέβαια να μας είναι συνειδητό αυτό που παρατηρούσε ο Walter Benjamin στο σημειώμά του Η πολιτικοποίηση της διάνοησης (Die Politisierung der Intelligenz), στο βιβλίο του Angelus Novus: «Η οργάνωση είναι το καθαυτό μέσον... εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η αντικειμενοποίηση των ανθρώπινων σχέσεων- το μόνο μέσο ωστόσο εντός του οποίου είναι δυνατή η υπέρβασή της».³⁵ Τέλος διαμέσου του αναστοχασμού και της (αυτο)κριτικής σε σχέση με το ρόλο της διάνοησης και του Πανεπιστημίου, αλλά και της αλλαγής της κοινωνικής δομής και των κοινωνικών σχέσεων είναι σκόπιμο να οργανώσουμε τη δράση μας-και όχι μόνο σε σχέση με το Πανεπιστήμιο- λαμβάνοντας υπόψη μας αυτό που διαπίστωσε η Rosa Luxemburg στα 1919 σχετικά με την προλεταριακή επανάσταση, προσαρμοσμένο βέβαια στην εποχή και την κατάστασή μας: « Ενώ ακόμη βρισκόμαστε καταμεσής του αγώνα, καταμεσής των νικηφόρων δακρύων της αντεπανάστασης, πρέπει οι επαναστάτες προλετάριοι να δώσουν αναφορά για τα συμβάντα και να μετρήσουν /να εκτιμήσουν τις διαδικασίες και τα αποτελέσματά τους με το μεγάλο ιστορικό μέτρο. Η επανάσταση δεν έχει χρόνο για χάσιμο, επιτίθεται αδιάκοπα πάνω από ακόμη ανοικτούς τάφους, πέραν από 'νίκες' και 'ήττες'- προς την κατεύθυνση των μεγάλων σκοπών της.»³⁶

Η κρίση μπροστά στην οποία βρισκόμαστε όχι μόνο δεν αλλάζει το ρόλο του Πανεπιστημίου, του διανοούμενου και του κάθε σκεπτόμενου πολίτη, αντίθετα μάλιστα τον κάνει πιο επιτακτικό και αναγκαίο:

Κατά τον Umberto Eco, ο οποίος αποδεχόμενος την ελληνική κλασική έννοια της κρίσης, διακρίνει την αρνητική της σημασία από τη θετική, «ο διανοούμενος υποχρεούται, σε αντίθεση με τον πολιτικό, να παράγει κρίσεις ακόμη και εκεί που δεν υπάρχουν. Κάθε εφεύρεση στο πεδίο των φυσικών και των ανθρωπιστικών επιστημών, μια επιστημονική επανάσταση, η οποία καταρρίπτει, περιθωριοποιεί ή αντικαθιστά μέχρι τώρα ισχύουσες αρχές ή επιστημονικά παραδείγματα, προκαλεί κρίση. Κάθε δημιουργικός Λόγος (Diskurs) ακόμη κι' αν είναι ένα ποίημα, ένα φιλμ, ένας μεταφυσικός στοχασμός, προκαλεί κρίση, αφού ερμηνεύει τον κόσμο με ένα πρωτόγνωρο τρόπο... Το καθήκον του δεν είναι η νομιμοποίηση αυτού που υπάρχει... Γι' αυτό δεν επιτρέπεται ο πολιτικός να απαιτεί από τον διανοούμενο, να θεραπεύσει την κρίση...Ο διανοούμενος, ακόμη και όταν είναι πολιτικά

³⁴ Walter Benjamin, „Geschichtsphilosophische Thesen“, στο: ο ίδιος, Zur Kritik der Gewalt und andere Aufsätze, Frankfurt am Main, 1965 (σελ.78-94), σελ.84.

³⁵ Walter Benjamin, «Die Politisierung der Intelligenz», στο: Angelus Novus, Frankfurt am Main 1966, σελ. 423.

³⁶ Rosa Luxemburg, Politische Schriften II, Frankfurt am Main 1966, σελ. 204

στρατευμένος, δεν αποτελεί την γκάιντα της επανάστασης (και πολύ λιγότερο της αντεπανάστασης/της παλινόρθωσης). Ρωτήστε μας, εάν θέλετε, για τα αίτια της κρίσης. Αλλά μην απαιτείτε από μας καμιά συνταγή, γιατί όλοι οι άρρωστοι και όχι μόνο οι κατά φαντασία ασθενείς, είναι συνεργάτες της αρρώστιας τους. Προκαλέστε μας καλλίτερα να παράγουμε κρίσεις, κρίσεις, περισσότερες κρίσεις, με την έννοια της κριτικής, της εκτίμησης, της υποψίας, της ανησυχίας, της ερμηνείας και της διένεξης..»³⁷

Το Πανεπιστήμιο είναι ένας χώρος διακίνησης και σύγκρουσης ιδεών, ένας χώρος που διευρύνει τις συνθήκες αυτοπροσδιορισμού, συμμετοχής, εφαρμοσμένης δημοκρατίας, ένας χώρος κατάλληλος και προνομιούχος για την ανάπτυξη ιδεών, σχεδίων ζωής και διαμόρφωσης μιας κριτικής συνείδησης και ταυτότητας.

Η γενικότερη κρίση ωστόσο που βρίσκεται σε εξέλιξη στις σύγχρονες κοινωνίες αγγίζει και το Πανεπιστήμιο, αλλοιώνει την κοινωνική εντολή και το ρόλο του και από την άλλη μεριά επιβάλλεται το Πανεπιστήμιο να δεχτεί την πρόκληση για να αρθρώσει λόγο κριτικό, ριζοσπαστικό, χειραφετητικό, δημοκρατικό. Επιβάλλεται να κατανοήσει την κρίση ως ευκαιρία και όχι μόνο ως επαπειλούμενη καταστροφή. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν κίνδυνοι, αντίθετα μάλιστα, οι κίνδυνοι είναι τεράστιοι σε όλα τα επίπεδα. Ωστόσο αυτό που έχει σημασία είναι να αναλύσουμε αυτές τις κρίσεις ως κάτι που έχει την προέλευσή του στην ίδια τη δομή, οργάνωση και λειτουργία της κοινωνίας, πράγμα που σημαίνει ότι οι προσπάθειές μας θα πρέπει να υπερβαίνουν σαφώς τα όρια διαχείρισης της κρίσης με τεχνοκρατικές λογικές και να σκοπεύουμε πέραν αυτού που υπάρχει, προς έναν καλλίτερο για όλους κόσμο.

Εάν αυτά ισχύουν για το Πανεπιστήμιο γενικά, είναι για την Κοινωνιολογία και τις Κοινωνικές Επιστήμες γενικότερα σχεδόν υποχρεωτικά.

Θα πρέπει να κρατήσουμε, ότι το Πανεπιστήμιο ως χώρος ελεύθερης διακίνησης ιδεών, παραγωγής και διάδοσης γνώσης έχει μια κοινωνική εντολή: να ασκεί κριτική, να αποκαλύπτει, να διαφωτίζει, να παράγει και να ασκεί πολιτισμό και παιδεία, να συμβάλει στη δημιουργία ενός άλλου κόσμου, όπου οι άνθρωποι θα δημιουργούν, θα εκφράζονται ελεύθερα, θα βρίσκουν νόημα στη ζωή, θα ερωτεύονται, θα ονειρεύονται και θα χαλκεύουν ουτοπίες κοντινές και μακρινές, ενάντια στο σκοταδισμό, τη μεταφυσική, τη θεοκρατία και τις θρησκοληψίες, τον τεχνοκρατισμό, το λαϊκισμό, την αλλοτρίωση, τις κοινωνικές ανισότητες και διακρίσεις, τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και τις μισαλλοδοξίες.

Επειδή στοχάζεται σωστά όποιος λεύτερα στοχάζεται, είμαστε υπέρ ενός κυριολεκτικά Πολιτικοποιημένου Ελεύθερου Δημόσιου Πανεπιστημίου και ενάντια σε ένα Νεοφιλελεύθερο Πανεπιστήμιο-Επιχείρηση.

II. Η Κοινωνιολογία και οι Κοινωνικές Επιστήμες

Η Κοινωνιολογία δεν χαιρεί βέβαια ιδιαίτερης εκτίμησης γιατί δεν θεωρείται χρήσιμη, δεν παράγει χειροπιαστό, υλικό κοινωνικό πλούτο, αντίθετα μάλιστα είναι ενοχλητική και ψάχνει, ερευνά και αναλύει κριτικά και αποκαλύπτει την

³⁷ Umberto Eco, Vortrag auf dem Kongreß «Création et developement» im Februar 1983 an der Sorbonne in Paris, abgedruckt in der Frankfurter Rundschau vom 19.03.1983.

αθλιότητα του κόσμου. Μια κατάσταση που όλα δείχνουν ότι βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη.

Οι ριζικές κοινωνικές αλλαγές στην οικονομία, στην πολιτική, στον πολιτισμό, προκαλούν δραματικά κοινωνικά προβλήματα, ανασφάλεια, αδυναμία προσανατολισμού και συγκρότησης σχεδίων ζωής, ατομικισμό, έλλειψη προοπτικής σε μεγάλο αριθμό πολιτών. Υπάρχει γι' αυτό μια έντονη αγωνία και μια ανάγκη εξήγησης και απάντησης αυτών των καυτών προβλημάτων. Αυτό θα έπρεπε λογικά να οδηγεί στην εκδήλωση μιας έντονης ζήτησης για κοινωνιολογικές απαντήσεις. Παραδόξως παρατηρείται μια παντελής αδιαφορία για την κοινωνιολογία: περιθωριοποίησή της στα αναλυτικά προγράμματα της εκπαίδευσης, καμιά επαγγελματική κατοχύρωση των κοινωνιολόγων, καμιά προσφορά θέσεων εργασίας για κοινωνιολόγους, σπανιότητα πόρων για κοινωνιολογική έρευνα.

Είναι βέβαια γνωστό ότι ενώ οι διάφορες γνώσεις και πληροφορίες χρηστικού χαρακτήρα είναι απαραίτητες για έναν επαγγελματικό προσανατολισμό, πολύ πιο σημαντική για τη συνολική διαμόρφωση της ανθρώπινης προσωπικότητας, αλλά και για μια δημιουργική συμμετοχή στην εργασιακή διαδικασία, είναι η ανάπτυξη κριτικής συνείδησης, κοινωνιολογικής φαντασίας, αναλυτικής και ερμηνευτικής ικανότητας, συνεργατικότητας, πρωτοβουλιακής διάθεσης, αλληλεγγύης, ευελιξίας, αντιμετώπισης κρίσιμων και συγκρουσιακών καταστάσεων, ικανότητα δράσης. Η αναγκαιότητα των παραπάνω στόχων γίνεται πιο προφανής και επείγουσα λόγω των κινδύνων που εμπεριέχει η επικράτηση τεχνοκρατικών αντιλήψεων και στάσεων με υποβάθμιση κοινωνικών και πολιτιστικών αξιών. Είναι προφανές ότι για την υλοποίηση των παραπάνω στόχων μπορεί να παίξει η Κοινωνιολογία πρωταρχικό ρόλο. Οι κοινωνιολογικοί τρόποι σκέψης, η κοινωνιολογική έρευνα και οι μέθοδοι έρευνας, ως εργαλεία, είναι απαραίτητα για τους νέους προκειμένου να εθιστούν σε ένα τρόπο μάθησης, που στηρίζεται στην έρευνα, στον προβληματισμό, στην ανάλυση, στη θεμελίωση, στην ανάπτυξη επιχειρημάτων και όχι στερεοτύπων και προκαταλήψεων, στον κριτικό αναστοχασμό του κόσμου της ζωής τους. Επιπλέον συμβάλλουν στην συγκρότηση βιογραφιών με συνοχή και προοπτική χωρίς κενά, χάσματα, αδιέξοδα, ρίξεις και παλινδρομήσεις σε ένα θρυμματισμένο κόσμο που επαίρεται για τις τεχνικοεπιστημονικές του κατακτήσεις, αλλά ταυτόχρονα έχει κάνει για πολλούς ανθρώπους το βίο αβίωτο.

III. Η εργαλειοποίηση των Κοινωνικών Επιστημών

Οι Κοινωνικές επιστήμες σήμερα είτε **παραγκωνίζονται, είτε εργαλειοποιούνται** για νομιμοποίηση πολιτικών, συγκάλυψη και μετάθεση κοινωνικών προβλημάτων και ευθυνών, αλλά και χρησιμοποιούνται για τη διαμόρφωση ιδεολογιών και κοσμοαντιλήψεων που ακυρώνουν προτάγματα, αγώνες και επιτεύγματα αιώνων για δημοκρατία, κοινωνική απελευθέρωση, χειραφέτηση, ισότητα και αλληλεγγύη.

Η **προϊούσα επέλαση του καταμερισμού εργασίας** συμπαρασύρει σε ένα κατακερματισμό της γνώσης – και αποκοπή της πλειοψηφίας των ανθρώπων από την παραγωγή, αλλά και πρόσβαση στη γνώση- καθιερώνεται η εξειδίκευση και

βέβαια η εκπαίδευση οφείλει να ανταποκριθεί σε αυτό το αίτημα της αγοράς και της οικονομίας.

Η **οικονομία και η αγορά**, όπως έγραφε ο Karl Polanyi το 1944 Για τον μεγάλο μετασχηματισμό, έχει ξεφύγει από το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων έχει υποστασιοποιηθεί και βρίσκεται πάνω και πέραν της κοινωνίας στο απυρόβλητο υπαγορεύοντας τους κανόνες, το μέτρο και τον προσανατολισμό της κοινωνίας.

Το **τέλος της ιστορίας, το τέλος των ιδεολογιών, το τέλος της εργασίας, το τέλος των μεγάλων αφηγήσεων** μας οδήγησαν στο μικρό, το αποσπασματικό, το καθημερινό και στην ματαιώση ρεαλιστικών ουτοπιών, οραμάτων και σχεδίων ζωής, ακύρωσαν τον τριασδιάστατο ανθρώπινο χρόνο: την επίγνωση της ιστορίας, τη ζωή στο παρόν σε σχέση με τα οράματα της μελλοντικής ζωής.

IV. Ο ρόλος των Κοινωνικών Επιστημών σήμερα

Οι κοινωνικοί επιστήμονες, οι διανοούμενοι και κάθε χειρραφετημένος, στοχαζόμενος, ελεύθερος πολίτης, δεν είμαστε εδώ για να δίνουμε συμβουλές και συνταγές στους πολιτικούς και στους διαχειριστές της εξουσίας πώς να συγκαλύπτουν καλλίτερα την αλήθεια και τα αίτια της κρίσης και πολύ περισσότερο για να την χρεώνουν εξατομικευμένα σε εμάς. Είμαστε εδώ ταγμένοι στην αναζήτηση της γνώσης, της αλήθειας, της αποκάλυψης των πραγματικών αιτίων που εμποδίζουν την διαύγηση του κόσμου και της πραγματικότητας και καταδικάζουν την πλειοψηφία των ανθρώπων στην ανασφάλεια, την αγωνία, το φόβο, την ανέχεια και τη φτώχεια και την αδυναμία ενός σχεδίου ζωής που να εμπεριέχει όραμα, προσδοκία και ελπίδα για μια καλλίτερη ζωή. Είμαστε εδώ για να προκαλούμε κρίσεις ακόμη και εκεί που δεν υπάρχουν. Μήπως η ιστορία δεν μας διδάσκει ότι η πρόοδος δεν επετεύχθη πάντα και δεν συνδέεται με κρίσεις, δηλαδή ανατροπές κατεστημένων και καθαγιασμένων αληθειών; Εδώ βέβαια θέλω να υπενθυμίσω το εξαιρετικό σχόλιο του Walter Benjamin για την έννοια της προόδου και την αυταπάτη των λεγόμενων προοδευτικών διανοουμένων, αλλά και του εργατικού κινήματος (με αφορμή τον πίνακα του Klee «Angelus Novus») που αναφέραμε πιο πάνω.

Τελειώνοντας θέλω να υπενθυμίσω αυτό που ήδη αναφέραμε πιο πάνω: ‘Οι φιλόσοφοι ερμήνευσαν τον κόσμο μόνο κατά διαφορετικό τρόπο. Αυτό που έχει σημασία είναι να τον αλλάξουμε’³⁸. Ή κάπως διαφορετικά διατυπωμένο: Οι (κοινωνικοί) φιλόσοφοι ερμήνευσαν τον κοινωνικό κόσμο πάντα και μόνο κατά διαφορετικό τρόπο ως απλή πολιτισμική ή φιλοσοφική ιδέα. Αυτό όμως που έχει σημασία είναι να εξηγήσουμε αιτιακά τις υλικές και τις με αυτές αλληλοεξαρτώμενες θεσμικές και πολιτισμικές δομές και διαδικασίες και με τη βοήθεια της κερδισμένης γνώσης – και κάτω από ορισμένες συνθήκες – να αλλάξουμε την κοινωνία και τον κόσμο σταδιακά προς μια καλλίτερη κοινωνική τάξη πραγμάτων.³⁹

³⁸ Marx, Karl: Die Deutsche Ideologie, in: MEW 3. Dietz Verlag, Berlin/DDR 1969, σελ. 7, οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο.

³⁹ Esser, Hartmut: Soziologie. Allgemeine Grundlagen, Frankfurt a/Main, 3. Auflage 1999, σελ. 10 κ.ε.

Αυτό θα μπορούσε να είναι το πρόγραμμα της Κοινωνιολογίας, ίσως και των κοινωνικών επιστημών γενικότερα, ως μιας 'επιστήμης της πραγματικότητας' που ερμηνεύει, εξηγεί, (καθ)οδηγείται θεωρητικά, ελέγχεται εμπειρικά και έτσι καθίσταται διαφωτιστική, κριτική και σημαντική για την κοινωνική πράξη.

Βιβλιογραφία

- Adorno, Theodor: Erziehung zur Mündigkeit, Frankfurt a./M. 1970.
- Adorno, Theodor: Θεωρία της ημιμόρφωσης, Αθήνα, 1990.
- Benjamin, Walter: „Geschichtsphilosophische Thesen“, στο: ο ίδιος, Zur Kritik der Gewalt und andere Aufsätze, Frankfurt am Main, 1965 (σελ.78-94).
- Brim, O. G.: Soziologie des Erziehungswesens, Heidelberg 1963.
- Έκθεση της Επιτροπής Gulbenkian για την Αναδιάρθρωση των Κοινωνικών Επιστημών: Για το άνοιγμα των Κοινωνικών Επιστημών, ΕΚΚΕ Κείμενα Εργασίας 1998/3, Μάρτιος 1998.
- Esser, Hartmut: Soziologie. Allgemeine Grundlagen, Frankfurt a/Main, 3. Auflage 1999.
- Gehlen, Arnold: „Anthropologische Betrachtung der Technik“, στο: Technik im technischen Zeitalter, 1965 όπως αναφέρεται από τον Jürgen Habermas, «Τεχνική και Επιστήμη ως Ιδεολογία», στο: Jürgen Habermas, Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής, Αθήνα 1990
- Geiger, Theodor: “ Erziehung als Gegenstand der Soziologie “, στο: Geiger Theodor: Arbeiten zur Soziologie, Soziologische Texte, Bd. 7, Neuwied 1962.
- Gieseke, Hermann: Didaktik der politischen Bildung, München 1965.
- Gottschalch, Wilfried: “Ideologische Komponenten in der Erziehungswissenschaften”, στο: Das Argument, Nr 31, 6 Jg.1964, Heft 4.
- Habermas, Jürgen: “Γνώση και διαφέρον” (σελ.21-41), στο: Jürgen Habermas, Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής, Αθήνα 1990.
- Habermas, Jürgen: “Τεχνική και Επιστήμη ως Ιδεολογία” , Αθήνα 1990, (σελ.121-170), στο: Jürgen Habermas, ό.π.
- Μαρκής, Δημήτριος: Έλλογος κατακραυγή. Για την κριτική θεωρία, Αθήνα 1990.
- Marcuse, Herbert: Der eindimensionale Mensch, Neuwied 1967
- Marx, Karl: Die Deutsche Ideologie, in: MEW 3. Dietz Verlag, Berlin/DDR 1969
- Mollenhauer, Klaus: ”Pädagogik und Rationalität “, στο: Mollenhauer Klaus: Rationalität und soziales Vorurteil, Steinkimmen 1964.
- Negt, Oskar „Über die Idee einer kritischen und antiautoritären Universität“, στο: Universität und Widerstand. Versuch einer politischen Universität, Frankfurt a.M. 1968, (166-195), σελ. 181-182
- Nitsch, Wolfgang / Gerhardt, Uta / Offe, Claus / Preuß, Ulrich K.: Hochschule und Demokratie, Frankfurt a./M. 1965
- Offe, Claus: “Για την ταξική θεωρία και τη δομή της εξουσίας στον κρατικά ρυθμιζόμενο καπιταλισμό” (χειρόγραφο), τώρα στο: Politische Wissenschaft, Frankfurt 1969, G. Kress, D. Senghaas, όπως αναφέρεται από τον Jürgen Habermas, Τεχνική και Επιστήμη ως Ιδεολογία (σελ.121-170), στο: Jürgen Habermas, ό.π.
- Scharmann, Theodor: “Erziehung und Gesellschaft”, στο: Max Graf zu Solms (Hrsg): Aus der Werckstatt des Sozialforschers, Frankfurt a./M. 1948.
- Schmiederer, Rolf: “Zur Problematik Politischer Bildung in der Schule”, στο: Das Argument Nr. 40, 8 Jg. Okt. 1966, Heft 5 (4 Auflage März 1971) (386-398).
- Wellmer, Albrecht: „Unpolitische Universität und Politisierung der Wissenschaft“, στο: „Universität und Widerstand. Versuch einer politischen

III . 3 Η σημασία της εμπειρικής έρευνας για την ανάπτυξη των σπουδών στην κοινωνιολογία σήμερα

**Ιωάννης Κάλλας, Αναπρωτής Καθηγητής,
Πρόεδρος του τμήματος Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου**

Τα τμήματα κοινωνιολογίας στη χώρα μας είναι σχετικά νέα και δεν έχουν προλάβει ακόμη να αναπτύξουν μια σημαντική παράδοση γύρω από το αντικείμενό τους. Παράλληλα η χώρα δεν έχει αναπτύξει ανάλογη παράδοση στην αξιοποίηση των κοινωνιολόγων ούτε στον ιδιωτικό αλλά ούτε και στον δημόσιο τομέα, και επομένως η ζήτηση των αποφοίτων των αντίστοιχων τμημάτων παραμένει σχετικά χαμηλή. Σημειώνουμε επίσης ότι οι μεταπτυχιακές σπουδές στην κοινωνιολογία αναπτύχθηκαν μόλις την τελευταία δεκαετία.

Η ανάπτυξη των σπουδών κοινωνιολογίας της χώρας μας δεν μπορεί να είναι παρά το αποτέλεσμα μιας πειστικής απάντησης στο ερώτημα της κοινωνίας για την ρόλο και την σημασία αυτών των σπουδών. Μια σημαντική κοινωνική ανάγκη, που όλο και περισσότερο αναδεικνύεται, είναι αυτή της ουσιαστικής καταγραφής και κατανόησης της ελληνικής κοινωνίας. Η χώρα μας φαίνεται ότι, ούτε γνωρίζει την έκταση για μια σειρά σοβαρά προβλήματα αλλά ούτε μπορεί να προτείνει λύσεις σε αυτά. Ταυτόχρονα η Ελλάδα παρουσιάζει σημαντική έλλειψη σε κοινωνικά δεδομένα, γεγονός που καθιστά κάθε σοβαρό διάλογο για μεταρρύθμιση ιδιαίτερα προβληματικό. Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι η έλλειψη δεδομένων δεν είναι μόνο πρόβλημα περιορισμένης παραγωγής αλλά ταυτόχρονα και πρόβλημα περιορισμένης διάχυσης και περιορισμών στην πρόσβαση στα λίγα διαθέσιμα δεδομένα. Στην Ελλάδα παρατηρείται περιορισμένη παραγωγή και αξιοποίηση τόσο των ερευνητικών όσο και των επιχειρησιακών κοινωνικοοικονομικών δεδομένων. Ο κυριότερος παραγωγός επιχειρησιακών δεδομένων παραμένει το κράτος, το οποίο περιορίζει τη διάχυση των επιχειρησιακών δεδομένων και λόγω της περιορισμένης ζήτησης αλλά κυρίως λόγω των περιορισμών που το ίδιο το επιβάλλει. Τέλος σημαντικό ρόλο παίζει και η έλλειψη ερευνητικών υποδομών.

Η ανάπτυξη των σπουδών κοινωνιολογίας στην χώρα μας πρέπει λοιπόν κατά την γνώμη μου να λάβει σοβαρά υπόψη αυτή την κατάσταση, και να προσπαθήσει να συνδέσει τις κοινωνιολογικές σπουδές με την εμπειρική έρευνα. Αξίζει άλλωστε να σημειωθεί ότι η συστηματική ανάπτυξη της εμπειρικής έρευνας έχει ως αποτέλεσμα την ουσιαστική ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών, όπως μαρτυρά ο η εμπειρία τόσο της Σχολής της Φραγκφούρτης όσο και της Σχολής του Σικάγου.

Η ανάπτυξη επομένως των σπουδών στην κοινωνιολογία συνδέεται με τους ακόλουθους άξονες παρέμβασης που έχουν άμεση σχέση και με την ανάπτυξη της εμπειρικής έρευνας:

1. Σύνδεση των σπουδών με την επαγγελματική σταδιοδρομία

Για να διευκολυνθεί η σύνδεση των σπουδών με την επαγγελματική σταδιοδρομία δεν αρκεί μόνο η ποιότητα των σπουδών, ούτε και η επαγγελματική κατοχύρωση. Είναι ανάγκη να αυξηθεί η ζήτηση της ελληνικής κοινωνίας για κοινωνιολόγους. Σημαντικός παράγοντας προς αυτή την κατεύθυνση είναι να προσδιοριστεί με σαφήνεια και να γίνει κατανοητός στην κοινωνία ο ρόλος του κοινωνιολόγου. Τα κυριότερα στοιχεία που συνθέτουν αυτόν τον ρόλο είναι:

1. Η ικανότητα του να παρατηρεί το κοινωνικό περιβάλλον
2. Η ικανότητα του να κατανοεί το κοινωνικό περιβάλλον, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό για μια κοινωνία υπηρεσιών, που βασίζεται στην έγκαιρη διάγνωση και ικανοποίηση των αναγκών των πολιτών
3. Η ικανότητα του να προτείνει λύσεις σε υπαρκτά προβλήματα της οικονομίας και της κοινωνίας. Οι λύσεις αυτές καθώς καθίστανται όλο και πιο πολύπλοκες προϋποθέτουν μια όλο και πιο σύνθετη κοινωνιολογική ανάλυση.

Κλειδί τόσο για την κατανόηση όσο και για την επεξεργασία λύσεων αποτελεί επομένως η ικανότητα του κοινωνιολόγου να παρατηρεί την κοινωνία σφαιρικά και με έγκυρο τρόπο. Βασική προϋπόθεση για την οργάνωση της παρατήρησης δεν είναι μόνο η απόκτηση θεωρητικών και τεχνικών γνώσεων, είναι ταυτόχρονα η συλλογική οργάνωση της εμπειρικής έρευνας.

Η σύνδεση των σπουδών με την εμπειρική έρευνα θα καταστήσει τον απόφοιτο της κοινωνιολογίας και επαγγελματικά αποτελεσματικότερο και θα διευρύνει το πεδίο απασχολησιμότητάς του

2. Συνολικότερη οργάνωση των σπουδών

Σήμερα οι σπουδές, για τους περισσότερους φοιτητές, δεν ολοκληρώνονται στο προπτυχιακό επίπεδο. Ένα μεγάλο μέρος των αποφοίτων των τμημάτων συνεχίζει και σε μεταπτυχιακό επίπεδο. Ωστόσο οι απόφοιτοι ενός προπτυχιακού προγράμματος δεν συνεχίζουν αναγκαστικά στα μεταπτυχιακά προγράμματα του ίδιου τμήματος. Είναι επομένως απαραίτητο το προπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών να υποστηρίζει μια τέτοιου είδους κινητικότητα, παρέχοντας τις ανάλογες προοπτικές παράλληλα με τις προοπτικές επαγγελματικής αποκατάστασης. Για να γίνει αυτό οι προπτυχιακές σπουδές πρέπει:

1. Να οργανώνονται τόσο σε επίπεδο Τμήματος όσο και σε επίπεδο Σχολής.
2. Να υποστηρίζεται η διεπιστημονική κινητικότητα ανάμεσα στο Τμήμα και σε άλλα Τμήματα
3. Να παρέχουν γνώσεις για να μπορούν οι απόφοιτοι να συνεχίζουν τις σπουδές τους και σε μεταπτυχιακά σε άλλα συναφή γνωστικά πεδία στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό

Η οργάνωση των σπουδών πρέπει ακόμη να καταστήσει τα προγράμματα σπουδών πιο συνεκτικά και να προσανατολιστεί περισσότερο προς την έρευνα. Συγκεκριμένα απαιτείται:

1. Ο σχεδιασμός των μαθημάτων όχι κυρίως με βάση τα ερευνητικά ενδιαφέροντα και τα γνωστικά αντικείμενα των διδασκόντων αλλά με βάση την συνεκτικότητα του συνολικού προγράμματος σπουδών
2. Η αυξημένη συνέργεια και συμπληρωματικότητα μεταξύ των μαθημάτων
3. Μεγαλύτερος ερευνητικός προσανατολισμός των προγραμμάτων σπουδών. Κάτι τέτοιο δεν προϋποθέτει μόνο μαθήματα όπου διδάσκονται άμεσα οι μέθοδοι και οι τεχνικές της εμπειρικής έρευνας. Χρειάζεται να συνδεθούν περισσότερα μαθήματα με την αξιοποίηση αποτελεσμάτων εμπειρικών ερευνών.

3. Σύνδεση των σπουδών με την εμπειρική έρευνα

Η σύνδεση των σπουδών με την εμπειρική έρευνα απαιτεί αφενός να αναπτυχθεί συστηματικά η εμπειρική έρευνα σε εθνικό επίπεδο με αντικείμενο την μελέτη της ελληνικής κοινωνίας και αφετέρου να συνδεθούν οι σπουδές άμεσα με την ίδια την ερευνητική διαδικασία.

Η οργάνωση της εμπειρικής έρευνας σε εθνικό επίπεδο προϋποθέτει:

1. Την ανάπτυξη συνεργειών στην έρευνα. Η κοινωνική έρευνα δεν μπορεί να προχωρήσει μόνο με επί μέρους ερευνητικά έργα. Απαιτούνται ευρύτερα ερευνητικά προγράμματα, σταθερές ερευνητικές συνεργασίες ανάμεσα στα τμήματα των κοινωνικών επιστημών και στα ερευνητικά ινστιτούτα της χώρας και σταδιακή ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών
2. Την ανάπτυξη της επιχειρησιακής έρευνας παράλληλα με την αμιγώς ερευνητική, με παράλληλη αξιοποίηση τόσο των επιχειρησιακών όσο και των αμιγώς ερευνητικών δεδομένων για δευτερογενή ανάλυση. Για να γίνει αυτό πρέπει να αρθούν μια σειρά από εμπόδια που εμποδίζουν την πρόσβαση
3. Τη συστηματική συσσώρευση και διάχυση όλων των αποτελεσμάτων της έρευνας, τόσο της ερευνητικής όσο και της επιχειρησιακής όπου αυτό είναι δυνατόν

Για να επιτευχθεί η σύνδεση των σπουδών με την εμπειρική έρευνα απαιτούνται:

1. Ανάπτυξη ενδιάμεσων ερευνητικών φορέων (ερευνητικών ινστιτούτων, αυτόνομων ή συνδεδεμένων με κάποια πανεπιστημιακά τμήματα).
2. Ανάπτυξη συστηματικών ερευνητικών συνεργασιών ανάμεσα σε πολλές διαφορετικές ερευνητικές ομάδες, με σημαντικό βαθμό διεπιστημονικότητας, έτσι ώστε να αναπτυχθεί ο απαιτούμενος καταμερισμός εργασίας
3. Καλύτερη και αποτελεσματικότερη χρηματοδότηση της έρευνας.
 - a. Η χρηματοδότηση της έρευνας μέχρι σήμερα παραμένει αποκλειστικά ανταγωνιστική και στραμμένη προς τη χρηματοδότηση μικρών ανεξάρτητων ερευνητικών ομάδων και όχι ευρύτερων ερευνητικών προγραμμάτων. Είναι ανάγκη να δημιουργηθούν ευρύτερα ερευνητικά προγράμματα με τη συμμετοχή των ίδιων των ερευνητικών φορέων που θα αξιολογούνται για τα παρεχόμενα αποτελέσματα

- b. Ο σχεδιασμός της χρηματοδοτούμενης έρευνας γίνεται από την κρατική γραφειοκρατία και όχι από την ίδια την ερευνητική κοινότητα με αποτέλεσμα να είναι απολύτως ακατάλληλος για τη συστηματική ανάπτυξη της εμπειρικής έρευνας
 - c. Οι κανόνες χρηματοδότησης παραμένουν ασταθείς και δεν επιτρέπουν την ανάπτυξη μακροχρόνιας στρατηγικής
 - d. Συμμετοχή των χρηστών των ερευνητικών αποτελεσμάτων στο σχεδιασμό των ερευνητικών προγραμμάτων ώστε να καταγράφονται οι ανάγκες τους
4. Ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών που να υποστηρίζουν τη συστηματική οργάνωση της εμπειρικής έρευνας μέσα από:
- a. Τον προσανατολισμό της έρευνας στη συστηματική μελέτη της ελληνικής κοινωνίας
 - b. Την συσσώρευση, την τεκμηρίωση και τη διάχυση των ερευνητικών αποτελεσμάτων
 - c. Την ανάπτυξη σημαντικών σειρών ερευνών και δεδομένων
 - d. Την υποστήριξη της δευτερογενούς ανάλυσης
 - e. Την ομογενοποίηση των παραγόμενων δεδομένων
 - f. Την υποστήριξη της συγκριτικής έρευνας
 - g. Τον προσανατολισμό της έρευνας σε συγκεκριμένα ερευνητικά πεδία υψηλού ενδιαφέροντος για την χώρα
 - h. Την επίτευξη συμφωνιών με τους μεγάλους παραγωγούς δεδομένων για την διάχυση των δεδομένων τους στην ακαδημαϊκή κοινότητα.
5. Ανάπτυξη επιστημονικών δραστηριοτήτων και θεσμών που θα επιτρέψουν:
- a. Να αναπτυχθεί η συνεργασία ανάμεσα στους Έλληνες ερευνητές. Η συνεργασία αυτή πρέπει να έχει πολλές όψεις, τόσο ερευνητικές, όσο και εκπαιδευτικές και πρέπει να στοχεύει στην αύξηση τόσο της συνάφειας όσο και της συμπληρωματικότητας του έργου τους. Ακόμη αυτή η συνεργασία πρέπει να είναι κατά το δυνατόν ανοικτή και να μην βασίζεται αποκλειστικά σε προϋπάρχοντες κοινωνικούς δεσμούς
 - b. Να αναπτυχθούν συνέργειες ανάμεσα σε διαφορετικούς φορείς. Οι συνέργειες αυτές πρέπει να πάρουν τη μορφή προγραμματικών συμφωνιών όπου αυτό είναι δυνατό.
 - c. Να αναπτυχθούν συνέργειες ανάμεσα σε διαφορετικούς κλάδους και υποκλάδους των κοινωνικών επιστημών.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΕΣ

A1. EDUCATION AND THE PROFESSIONS

A1-1. Professionalism as justification

**Lara Maestriperi,
PhD Student, University of Trento, Italy**

This paper aims at analysing the concept of *professionalism as a justification* and its use as a research tool into sociological enquiries on professions. The idea is that this concept can be used to understand moral and identity narratives on the work performed by *new professionals*, who are still not completely understood both by sociology of professions and sociology of work. This paper begins with a brief preliminary section on defining *professions* under the change of *Second Modernity*; after having defined what is a *knowledge worker*, the paper will examine how these *new professionals* have been treated in sociology of professions and in sociology of work.

In fact, the sociology of professions has always been focusing upon the so called *private professionals*, sharing a static and hierarchic idea of the system of professions which is now called into question by the rising of the post-fordist transformation. Once the stability has been broken, *new professions* started to establish and new theories – the so called *knowledge economy* – identified in the concept of knowledge the key feature of these workers (Rifkin, 1995; Brint, 2001; Florida, 2002; Butera *et al*, 2008).

The sociology of professions couldn't take in account this trends: new features, like the link with organisations and lacking of formal recognition, put in question the traditional approach at a macro level. On the other hand, the focus on knowledge is controversial: this theories seems not to be able to create concrete results unless fascinating scenarios and, moreover, *the volatility and ambiguity* in the definition of knowledge as concept weakens this approach (Brint, 2001: 103).

On the contrary, sociologists of work, leaded by the "*The end of work*" paradigm (Strangleman, 2007: 82), enlightens the fragmentation and individualization of workers, underestimating the role of work as a dimension of social cohesion in the contemporary economy. The position of this paper is that there could still be a role played by work and professions in the discursive identity definition, although with the consciousness of the co-presence of a series of other identity mechanisms.

This paper aims to fill this theoretical gap by proposing a new concept of *professionalism*, rethinking the sociological approach to professions in order to understand *knowledge workers* and their specific features compared to the so

called *private professions*. A new approach is needed to take into account the new service professionals like the *knowledge workers*, characterized by lack of institutionalization and focus towards organizations (while private professions were focused upon individual clients). This work takes into account the problem of the social recognition of these freelance workers, which is strictly linked to the meaning of work in order to justify an involvement into a profession which is still not clearly recognised.

The concept of *professionalism* is defined as *discourse* set of values and identities in promoting a social identity and claiming a social space to perform a new profession (Aldridge, Evetts, 2003: 548). Justification will help in underlining the contextual and situated performance which is acted by individuals in their everyday telling of working narratives with their clients, in their work practices and in their definition of occupational identity.

From professionals to new professionals

The *knowledge worker* can be defined as the character of the new advanced service economy (Sassen, 1991; Castells, 1996; Butera et al., 2008), that has been growing in the tertiary sector and characterized the Post-fordist Society. The affirmation of the Post-Industrial economy is defined by the shifting from an economy based on good production to one focusing on the scientific and technical knowledge (Bell, 1973; Drucker, 1993).

Bell identifies in the pre-eminence of professional work into the occupational system one of the key transformation that enables the definition of a new age of the economic relations, strictly connected with the constant increase of tertiary work which has been established since the 70's (Bell, 1973; Collins, 1997).

Professionals are the ones who care about assimilating, elaborating and applying knowledge into economics in order to supply a service to organisations which want to be competitive into the new markets. The multiplication of new professional figures is connected to a series of trends which were establishing into the new economic landscape:

- the consolidation of new theoretical sphere (e.g. Information Technologies);
- the rising of new social needs acted by organisations (e.g. Consultants);
- the normative prescription from national States, which create new professionals for new specific functions (e.g. Controllers)

The structure of the professional activities suffers sensitive modification, like the affirmation of new professionals, who were marginal or non-existent at the very beginning and now they are involved in a series of professionalization paths, which strengthens the sensation of changing and novelty because of their strategic position in the new economic and social contemporary order (Prandstraller, 1989: 75). Professions suffer some of the deepest change since they deal with a work mostly based on knowledge (Brint, 2001: 101): the new professionals are identified with the *knowledge workers* category to underline that a new ideal-type is born and the old labels are not able to take this phenomenon into account.

The key word is *knowledge* that gains importance to the detriment of capital and manual labour and the labour force is becoming more and more compound by white collars (Collins, 1997: 39): a *knowledge worker* is one competent worker who is involved into immaterial activities and producing further knowledge and services beginning from knowledge (Butera et al., 2008: 5). A second word is *mastery*: it is related with technical competence and the wish for performing a *good job*, in this sense technology, knowledge and competence are not only instruments but form an integral part of the work of new professionals (Sennett, 2008: 18).

The Post-Fordist economy describes knowledge as the most important path for innovation and the new business depends mainly on the theoretical work for the improvement of production process or the resolution of organisational and production problems. Organisation transforms itself into a container for the “*strategic and operating management of knowledge process* (Cnel, 2000: 34)”, in which professionals and managers are stars, the new *knowledge workers*.

As already underlined by Charles Wright Mills (1951), professionals grow in the organisational environment: the *knowledge worker* refers to new spheres of intervention which were previously marginal (like firms and agencies) in the *private professions*. Organisations become fundamental to understand this trend, because their function is mostly to render productive knowledge embodied into individuals (Barley, 1996: 435).

At the end, the new professional perform his work in a new context in which there are two reference institutions, i.e. the profession and the organisation (or the organisations) in which he is involved.

In conclusion, the new professionals are the evolution of *private professionals* in some way and they perform they activity in the boundary between organisations and independent work; they share with the traditional definition of professionals the long professional training and the same working experience, using *knowledge as a strategic resource* (Freidson, 2001; Florida, 2002; Butera et al., 2008), but at the moment they are still involved in a process of professionalization due to their recent consolidation, which puts in question their social recognition as *professionals tout-court*.

Professions at stake

The sociology of professions has been one of the first specializations taken by sociology since the very beginning, especially in the Anglo-Saxon world (Sciulli, 2005: 121). The concept of profession rises out of the theme of work and its social and symbolic evaluation: professions are peculiar occupational groups that adopts specific features not shared with any other occupational group (Gallino, 2004: 524).

They are “*occupations that reached a relevant social and cultural position in the system of the division of labour*” (Santoro, 1998: 115). More deeply a profession is “*a highly specialized working activity, performed by individuals with a specialized skill gained after a specifically oriented training and degree courses*

(Gallino, 2004: 524)”. The knowledge of professionals has an *esoteric* touch (Parsons, 1969: 355): their competence can't be understood by anybody who is not initiate to their profession and reputation becomes fundamental (Parsons, 1939: 464). Nevertheless this analytic concept is a dynamic and empirical tool: it has been used in order to describe specific occupational groups into a particular society, but what are the group included is influenced by the historical and cultural context in which we're referring (Middlehurst, Kennie, 1997: 49): it's in the negotiation with the other professions that a profession build its control on a specific field of knowledge and this is an historical and contextual situation due to intra-, inter- and transprofessional forces (Abbott, 1993: 204).

The interest towards professions arose with the industrial society, in order to explain what was the social and personal meaning connected to a specific working activity (Weber, 1905; Durkheim, 1922) but this approach became soon a minority in the matter. In fact, immediately after that, the Anglo-Saxon sociology (Sciulli, 2005: 21) starts developing this theme, with a particular attention towards the independent professional systems like lawyers, doctors or architects and in the years immediately after WWII, professions became the central focus of the work and occupations literature (Abbot, 1993: 188). The contribution of the functionalist is noted by the taxonomic frame fixed up by Parsons (1939), in which the researchers focused upon the criteria that allowed to differentiate the professionals from the other workers, as in Greenwood (1957).

This has been the dominant sociological approach to the professions until the linguistic turn of the 70's, in which a number of new themes was developed:

- The socialization and recruitment process in a profession: Olesen, Whittaker (1970), Bucher, Stelling (1977);
- The process of professionalisation of a specific working activity Wilensky, (1964), Larson (1977), Jamous, Peloille (1979);
- The institutionalization of representation association, in particular focusing upon the tools of social closure performed by some professionals;
- The professional power and the disparities between different occupational groups Freidson (1986), Abbott (1993);

All these approaches, either taxonomic or critic, share a static and hierarchic idea of the systems of profession, based upon a society which is still belonging to the modernity model as the model proposed in Magatti (2003): the change, when foreseen, is slow and easily predictable in its consequences on the entire system. This idea is called into question by the erosion of a series of condition that make society and - in particular - the labour market a predictable system, otherwise called the post-fordist transformation.

In fact, the modern *Weltanschauung* is based upon a tidy entirety, which makes it possible, reachable and publicly provable a stable explanation of world and social events in order to satisfy the need of controlling and planning to the specialist (in this case sociologist). In the post-modern *Weltanschauung*, which

started consolidating around 70's and 80's, there is at the same time “*an unlimited number of models of order, each of them generated by a series of autonomous practices [...]. Every model gains meaning only in the environment of the practices that confirm it* (Bauman, 1987: 14)”.

This *turn* is based upon the consciousness into the sociological science that the social reality is not unchangeable, but evolutionary, complex and relative, because it is constantly changed by the complex interaction between its components. This consciousness implies a necessary hold off from the holistic definition and synthetic categories which are not able to describe a constantly changing reality anymore. Therefore, sociology must build new dynamic categories able to understand this constant changing.

The consolidation of this approach translates into a question for the holistic theoretical models (Bauman, 1987; Wagner, 1999) and this has been seen also on the sociology of professions, which since the 80's has been focusing upon a number of specializations, becoming more and more a sociology of a single profession: in literature there is an exponential increase of studies focusing on a single profession and this demand is created by the increasing complexity of the professional activity connected to the mistrust on holistic categories (Abbott, 1993: 204). The attention on the micro level doesn't mean that a systematic theoretical approach to professions has not been made: in fact, the attention of sociologists of professions is still paid to a micro level upon liberal professions and at macro level they are still attempting to build a systemic view of professions, without offering an explanation to the peculiarity of the new professions (Burrage, Torstendahl, 1990; Abbott, 1993).

The traditional conceptualisation of *profession* always identified those traditional working activities so called *private*, like doctors or lawyers, that were mostly services addressed to families. In fact, traditional literature on professionals has always been focusing on people autonomously working without any link into organisation, based on scientific and specialized knowledge; they were organised in institutions clearly separated from the rest of labour workers. These workers included lawyers, journalists, architects, notaries or doctors (Crucini, 1999: 7).

Actually, as already said in the previous paragraph, one of the phenomena that feature the Post-fordist economy and society is the increasing spread of non-conventional forms of professional employment that are not clearly and easily recognizable as the traditional form of *self-employed workers*.

This rise has determined the success of a new conceptual label, the so called *knowledge workers* (Collins, 1997: 41).

Labour into the new society based on advanced business services gains features typical of traditional freelance self-employed workers, like a specific knowledge, autonomy, discretion, reputation, prestige, professional standards; these can be all summarised in the fact that these workers take the risk of their own work but as their professionalization process is still under development, there has still not been clear recognition at a public level.

Nevertheless, the new professional theme seems to be forgotten by sociologists of professions and for the time being it still lacks a specific conceptualization. In fact, the so called *knowledge workers* share some characteristics with *professionals*, but they also have some peculiarities that need to be taken in account: in particular, these professions are still involved in a process of professionalization, for this reason they haven't gained a clear social recognition yet even though base their identity on a specific competence or knowledge and they work mostly with organisations instead of families.

The increasing number of people working into new and flexible *knowledge professions* outside any formal recognition questions the role of a formal acknowledgement by the State through Orders and Associations, Bars and Registers or Institutes and underlines the needs to rethink the concept of profession. This means that the Post-fordist revolution has revolutionized the concept of profession: the formal and public acknowledgement goes back as constitutional requirement of the *new professionals* in favour of “a clearly defined knowledge, a system of education and quality evaluation, a body of ethical norms, customer oriented approach acted by professionals and their delegations (Cnel, 2000: 45)”.

Bringing the work back

The thesis of the *knowledge economy* is controversial and lots of authors criticized it stating that we aren't facing really brand new trends in the social and economic landscape. Moreover, this theory seems not to be able to create concrete results unless beguiling provisional scenarios: among the other problems, it must be underlined that this theory is weakened by the weakness of *knowledge* as an analytic tool (Brint, 2001: 101) and the substantial ambiguity in its conceptualization (Collins, 1997: 48). On the other hand, the theme of the *new professionals* have been discussed also by the sociology of work, which shared with their colleagues a spread underestimation of work as a tool of social integration, which on the contrary has been a dominant theme during the Fordist system of labour. During the societal modernity as stated in Magatti (2003) the access to welfare state was based, in fact, on the involvement into the labour market and Work was the central unit for values and integration into society (Semenza, 2004: 25).

Sociologists of work are now leaded by the so called “*the end of work*” paradigm (Strangleman, 2007: 82), which enlightens the fragmentation and individualization of workers' identities, starting from the idea that work as a dimension of social cohesion has lost its importance in the contemporary economic. Since the thesis of authors like Beck (1999) and Rifkin (1995), one of the dominant theme into the debate of sociologists of work has been developed on the declining role of work as source of identity and meaning for individuals (Gorz, 1994: 43), a thesis which often has been a corollary to the Post-Modernity theorists (like Beck, Bauman, Rifkin, Sennett), for whom this role has been taken by consumerism and questioned by the progressive

individualization process (Strangleman, 2005; Bauman, 2007). The same authors stated that work has now become flexible, diversified and uncertain in comparison to the Fordist model in which it has been standardized, made stable and primarily predictable (Sennett, 1999: 20).

The “*end of work*” thesis has gained a discrete success in the international sociological debate because it underlines phenomena that are actually present in society: from a point of view of the subjective meaning of work, sociologists of the second modernity have recognized the actual displacement from a collective dimension to a more technical one (Magatti, 2009: 62). Nevertheless, although there is a general agreement on a real change in social and economic scenario, in the process of identity definition there could still be a fundamental role played by the work and in a broader sense by the profession, even if it’s important not to forget the presence of many other contemporary identity mechanisms – like consumerism for instance as in Bauman (2007).

Work can still be considered as a *total social fact*, as a meaningful phenomenon allowing to enlighten a series of dimensions connected to the contemporary society and the individuals life (Semenza, 2004: 73) and, obviously, it still occupies most of the time of people, showing that the utopical previsions on working time reduction are not having any empirical proof (Dore, 2004: 21). In fact, capitalism is not only a system of organising production, but it is built on the plot of life’s project, thought and acted by the people involved in the economic system: the social world is shaped and made meaningful by the wishes of people who live it, by the story told by these travellers and there is no life outside these narratives (Bonomi, Rullani, 1994: 24). Therefore the engagement into the labour market has a strong meaningful and identity dimension for the individuals who choose a work to survive and to realise their life’s project, their strategies and expectations of social mobility: modern society has been a work society and on the basis of work everyone structures his own existence (Dahrendorf, 1988: 113).

The meaning linked to work has been codified in literature based on two dimensions:

- The intrinsic dimension, related to the satisfaction gained directly in pursuance of our own work;
- The extrinsic dimension, linked to the material and immaterial rewards deriving from work, sociality on work environment, social prestige and social inclusion;

Some authors (see Florida, 2002) tried to recognise the valour linked to the new tertiary professions based on the belief that all the changes we’re facing are caused more by a spread change in identity of some social groups than by an effective reorganization of production and organisation models. This changes are so important that created a new social class: the *creative class* (Florida, 2002: 67).

Nevertheless, this approach seems to have a limited empirical worth, but in the past there has been interpretative models that can give a glance in order to

develop a theoretical approach to understand the *new professionals* and their narratives on their own work. First of all, it's important to rediscover the concept of *status group* (Weber, 1922: 303) which allows to recognise groups of individuals linked by cultural homogeneity. A *status group* is a community of individuals sharing a similar life style and distinguishing from the others by a different degree of pre-eminence; it is based on the social position and it's protected by mechanisms of social closure which intervene in moderating the access on some professions (Weber, 1922: 304). The idea that professions can constitute *status groups* has been claimed by Collins, who defines *profession* on a cultural basis, like that kind of occupation which has at its basis a community with a certain life style, ethical code, shared identity and closure towards the non-members (Collins, 1990: 24). It's important to underline that this concept must not be used as a static tool to recognise a structure of class into society, which is beyond the scope of the present paper, but a dynamic use can be effective to understand the cultural attitudes and the working narratives shared by the *knowledge workers*, who can't base their identity on a formal recognition as *private professions*.

Secondly, French sociologists have developed a specific approach to take into account the mechanisms of identification and identity building into the work field, starting from Bourdieu (1997) to the Pragmatist Sociology (Wagner, 1999; Boltanski, Thevenot, 1991). Bourdieu defines work as an entity with a double truth: objective (instrumental dimension) and subjective (personal dimension). Therefore work swings between two extreme poles: slaved work, determined only by external compulsions and scholastic work, an activity lead by the pleasure of doing it (like writers or artists).

This last position represents the radical version of the subjective worth of work: it's more important the intrinsic satisfaction of doing one's own job underlining the individual effort in work, which is not dependent from any material interest connected to the acquisition. This value is more evident in unemployment, during which one lives a symbolic mutilation which goes beyond the salary loss and it is more related to the reason of kick around in society (Bourdieu, 1997: 211).

The reprise of the subjective dimension of work can be profitable in tracing an alternative path of research for the new professions of advanced business services: they, in fact, satisfy the condition that Bourdieu considered fundamental for starting a self-exploitation process based on the pre-eminence of subjective truth on work, like the self-control of the worker on his own work and the presence of symbolic profit, irreducible to the simple economic dimension – for example reputation (Bourdieu, 1997: 214).

These attitudes don't recognise a standard behaviour model, as for an ethic of work (like the weberian meaning of *Beruf*) which is shared among the members of a professional community in case they have a strong working identity. Using this point of view to analyse the professional phenomenon doesn't mean trying to find a model of substantial identity valid for all the new professionals

(Florida, 2002: 78) or underlining the formation of a professional community as in Salaman (1974), but trying to detect and enlighten the strategy of rhetorics and narratives. This rhetoric dimension is related to the ethical and meaningful dimensions given to work by the individuals as members of a *status group* and makes researchers focus on the narratives used by workers to justify their action, their choice and their involvement into the labour market.

The need for justification

The problem of the social recognition of the new professionals of the advanced business services into the social perception is still an open question, which in literature has not been completely dealt, as we have seen both under the sociologists of professions' and of sociologists of work's points of view.

Even if we look at the sociology of work, it has been clear that this theme has been underestimated in literature. Something has been done only in the discussion on the concept of *professionalism*, which has been used to offer theoretical interpretations of this problem. In the past authors used it mostly in two meanings, i.e. "*as normative value system and as controlling ideology*" (Evetts, 2003: 399).

Nevertheless, although the first group was more positively contributing to a normative social order and the second one more negatively as a hegemonic belief system, the normative issue about their own profession is used by professional workers in their relations with clients, in their work practices and in their definition of occupational identity (Evetts, 2003: 403).

A path-finding example of a new approach on professions can be recognised in Freidson (2001: 48), who, recovering the model of professional community, tried to define the specific model of action typical of the professional activity as a key to understand the social peculiarity of these workers. In fact, professions and professionals form a different logic of working activities, called *professionalism*, far from market and bureaucracy, both in terms of labour division and meaning on working involvement. Professionalism is a downright justification system of labour division: the main reason is related to the claim of discretionary specialization which must be peculiar of every group of professionals. The ideology linked points out the claim to the "*good work*" (Sennett, 2008: 20), which leaves in the background the logic of profit typical of market model (Freidson, 2001: 76).

Professionalism is the model in which the new professions of advanced services business are included and it reprises the idea of a work lead by intrinsic satisfaction and only in the second instance the material rewards of work. Nevertheless, the Freidson model (2001) suffers from an evident limit: the attempt of recovering a systematic vision of work creates the temptation for sociologist to become a classifier of the existing reality in order to offer categorical compartments in which any immeasurable variety of social reality can be included. In fact, his main concern is to find the characteristics and criteria to discern workers and professionals.

On the other hand, one proposal coming from the sociologists of work is the model of episodic identities from Bagnara (Butera e altri, 2008: 45): he recognises in flexibility and mobility the key feature of new professionals and their identity can be described as a narrative made of episodes out of touch and weakened by the on-going transformation. This rhetoric of fragmentation is quite similar to the taking office of second modernity sociologists: it starts from the affirmation that this kind of identity is weak for being built and distributed on a series of identity episodes fragmented and contextual, not included in a stable working environment (Bagnara, 2008: 50). Nevertheless, also this proposal is sterile from a conceptual point of view: apart from a value judgements on the new working realities, *new professionals* are corroded on character, reprising the title of a famous work from Sennett (1999), it is not able to build it on an empirical basis, a lack shared with the other authors on new professionals.

One possible solution can be found referring to the subjective vision of workers, in which the focus is on the identity claims and social labels used by professionals to describe themselves and to introduce themselves. *Professionalism* must not be seen simply as a way of organising labour (Freidson, 2001: 185), but rather as a narrative performed by workers which carry out a certain activity (Evetts, 2005: 3). It puts at stake a set of values and identities which are peculiar of every professions, mobilized by workers when they're performing their work and they empathise with them, giving meaning to the episodes of their working life. Therefore the idea of profession is becoming a stimulus to justify and build the own identity as worker, emphasizing the importance of the working activity towards themselves and in the narratives with others (Aldridge, Evetts, 2003: 548).

In fact, a profession is such only if it has created a speech of justification of its own positioning in the system of professions (Abbott, 1988: 86), defined basically on competences, knowledge and skills linked to this activity. The empirical efficacy of *professionalism* must not be identified in the analysis of a series of features which an occupation must gain in order to reach the status of professions, but it's possible to use it in the analysis of narratives as a new interpretation of *professionalism* as a demand for justification at rhetoric and linguistic levels (Evetts, 2005: 3).

Justification as a concept is particularly useful because it can be used to underline the linguistic and ethical practices through which individuals can offer a motivation for their action, referring to a series of standard moral models (see Boltanski, Thevenot, 1991; Boltanski, Chiapello, 1999) activated on the basis of the contextual environment in which that singular action is performed: the justification is a strategy through which competitors gained their position into society and in the contextual actions (Boltanski, Thevenot, 1991: 15).

The ethical dimension is important to define the moral reference and offer a justification for our own social position and our own actions. *Professionals* refer

to *professionalism* as a speech of justifications and practice is involved into their own work not only at a symbolic and narrative level but also morally. The empirical importance of this concept must be recognised in the chance it gives to underline the subjective worth of work and effective value of professional narratives as a tool to research onto professions.

References

- Abbot A. (1988). *The system of professions. An essay on the division of export labor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Abbott A. (1993). "The Sociology of Work and Occupations". *Annual Review of Sociology*, 19, 187-209.
- Aldridge M., Evetts J. (2003). "Rethinking the concept of professionalism: the case of journalism". *British Journal of Sociology*, 54(4), 547-564.
- Bagnara S. (2008), Trasformazione e complessità dei lavoratori della conoscenza: le identità delle persone. In Butera F., Bagnara S., Cesaria R., Di Guardo S. (ed). *Knowledge Working. Lavoro, lavoratori, società della conoscenza*. Milano: Mondadori Università.
- Barley S. (1996). "Technicians in the Workplace: Ethnographic Evidence for Bringing Work into Organisational Studies". *Administrative Science Quarterly*, 41(3), 404-441.
- Bauman Z. (1987). *Legislators and interpreters. On Modernity, post-modernity and intellectuals*. Cambridge: Polity Press. [Italian Edition: 1992]
- Bauman Z. (2007). *The consuming life*. Cambridge: Polity Press. [Italian Edition: 2008]
- Beck U. (1999). *Schoen neue Arbeitswelt. Vision: Weltbuergergesellschaft*. Frankfurt am Main: Campus Verlag. [Italian Edition: 2000]
- Bell D. (1973). *The coming of the postindustrial society*. New York: Basic Books.
- Boltanski L., Thevenot L. (1991). *De la justification. Les économies de la grandeur*. Paris: Gallimard. [English Edition: 2006]
- Boltanski L., Chiapello E. (1999). *Le nouvelle esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard. [English Edition: 2005]
- Bonomi A., Rullani E. (1994). *Il capitalismo personale. Vite al lavoro*. Torino: Einaudi.
- Bourdieu P. (1997). *Méditations pascaliennes*. Paris: édition du Seuil. [Italian Edition: 1998]
- Brint S. (2001). Professionals and the 'Knowledge Economy': rethinking the theory of postindustrial society. *Current Sociology*, 49 (4), 101-132.
- Bucher R., Stelling J. (1977). *Becoming professional*. London: Sage Publications.
- Burrage M., Torstendahl R. (1990). *Professions in theory and history. Rethinking the study of the professions*. London: Sage publications.
- Butera F., Bagnara S., Cesaria R., & Di Guardo s (2008). *Knowledge Worker. Lavoro, lavoratori, società della conoscenza*. Milano: Mondadori Università.
- Castells M. (1996). *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. I*. Oxford: Blackwell. [Italian Edition: 2008]
- CNEL (2000). *Quarto rapporto di monitoraggio sulle associazioni rappresentative delle professioni non regolamentate*. Roma: Cnel.
- Collins R. (1990), Market closure and the conflict theory in professional markets. In Burrage M., Torstendahl R. (ed), *Professios in theory and history. Rethinking the study of the professions*. London: Sage publications.

- Collins D. (1997). "Knowledge work or working knowledge? Ambiguity and confusion in the analysis of the 'Knowledge age'". *Employee Relations*, 19(1), 38-50.
- Crucini C. (1999). "The development and professionalisation of the Italian Consultancy Market after WWII". *Business and Economic History*, 28(2), 7-18.
- Dahrendorf R. (1988). Dalla società del lavoro alla società dell'attività. In Ceri P. (1988). *Impresa e lavoro in trasformazione*. Bologna: Il Mulino Editore.
- Dore R. (2004). *Il lavoro nel mondo che cambia*. Bologna: Il Mulino Editore.
- Drucker P. F. (1993). *Post-capitalist society*. New York: HarperCollins Publishers.
- Durkheim E. (1922). *Leçons de sociologie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Evetts J. (2003). "The Sociological Analysis of Professionalism: Occupational Change in Modern World". *International Sociology*, 18(2), 395-415.
- Evetts J. (2005). "The management of professionalism: a contemporary paradox". Paper to be presentend at "Changing Teacher roles, Identities and Professionalism", 19th October 2005.
- Florida R. (2002). *The rise of the creative class*. New York: Basic Books. [Italian Edition: 2003]
- Freidson E. (1986). *Professional powers. A study of the institutionalization of formal knowledge*. Chicago: The university of Chicago Press.
- Freidson E. (2001). *Professionalism. The third logic*. Polity Press & Blackwell Publishers. [Italian Edition: 2002]
- Gallino L. (2004). *Dizionario di Sociologia*. Torino: UTET.
- Gorz A. (1994). *Il lavoro debole. Oltre la società salariale*. Roma: Edizioni Lavoro.
- Greenwood E. (1957). Attributes of a profession. *Social Work*, 2,(3), 45-55.
- Jamous H., Peolille B. (1979). Mutamenti nel sistema ospedaliero-universitario francese. In Tousijn W. (1979). *Sociologia delle professioni*. Bologna: Il Mulino Editore.
- Larson, M. S. (1977). *The rise of professionalism: a sociological analysis*. Berkeley: University of California Press.
- Magatti, M. (2003). *L'io globale. Dinamiche della socialità contemporanea*. Bari: Laterza.
- Magatti, M. (2009). *Libertà immaginaria. Le illusioni del capitalismo tecnocratico*. Milano: Giangiaco Feltrinelli Editore.
- Middlehurst R., Kennie T. (1997). Leading professionals. Towards new concepts of professionalism. In Broadbent J., Dietrich M., Roberts J. (ed). *The end of the professions? The restructuring of professional work*. London: Routledge.
- Olesen V., Whittaker E. W. (1970). Critical notes on sociological studies of professional socialization. In Jackson J. A. (1970). *Professions and professionalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parsons T. (1939). "The Professions and Social Structure". *Social Forces*, 17,(4), 457-467.
- Parsons T. (1969). "Research with Human Subjects and the "Professional Complex"". *Daedalus*, 98 (2), pp. 325-360.
- Prandstraller G. P. (1989). *Le nuove professioni nel terziario. Ricerca sul professionalismo degli anni '80*. Milano: Franco Angeli.
- Rifkin J. (1995). *The end of work. The decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*. Penguin. [Italian Edition: 2002]

- Salaman G. (1974). *Community and Occupation. An exploration of work/leisure relationships*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Santoro M (1998). "Professione". *Rassegna Italiana di Sociologia*, XXXX(1), 115-128.
- Sassen S. (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press. [Italian Edition: 2003]
- Sciulli D. (2005). *Continental Sociology of Professions Today: Conceptual Contributions*. *Current Sociology*, 53(6), 915-942.
- Semenza R. (2004). *Le trasformazioni del lavoro. Flessibilità, disuguaglianze, responsabilità sociale di impresa*. Roma: Carocci.
- Sennett R. (1998). *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York – London: Norton & Co. [Italian Edition: 2000]
- Sennett R. (2008). *The craftsman*. New Haven & London: Yale University Press. [Italian Edition: 2009]
- Strangleman T. (2005). "Sociological Futures and the Sociology of Work". *Sociological Research Online*, 10(4).
Website: <http://www.socresonline.org.uk/10/4/strangleman.html>
- Strangleman T. (2007). "The nostalgia for permanence at work? The end of work and its commentators". *The Sociological Review*, 55 (1), 81-103.
- Wagner P. (1999). "After Justification: Repertoires of Evaluation and the Sociology of Modernity". *European Journal of Social Theory*, 2(3), 341-357.
- Weber M. (1905). *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Tuebingen: Mohr. [Italian Edition: 1992]
- Weber M. (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tuebingen: Mohr. [Italian Edition: 1994]
- Wilensky H. L. (1964). La professionalizzazione di tutti?. In Tousijn W. (ed). *Sociologia delle professioni*. Bologna: Il Mulino Editore.
- Wright Mills C. (1951). *White Collars. The American Middle Class*. New York: Oxford University Press. [Italian Edition: 2001].

A1-2. Technology Education

Dr. John Psarouthakis, Professor, Postma Chair for Entrepreneurship, Nyenrode University, The Netherlands and Founder, JP-Management Center, Michigan

The international economy of the future, many researchers say, will depend more and more on the development and application of new technologies. How well we convert new scientific knowledge into practical benefits will have much to say about the growth of nations, the rise of living standards, and the well-being of the global population that is estimated to double within the next fifty years.

Yet it seems that our policy-makers and our educational institutions and the constituents they service are allergic to the accelerating rate of progress.

Our political, and to some degree unfortunately, our educational systems are not yet equipped to anticipate and assimilate change.

The problem is compounded by a growing suspicion of technology by the public: a suspicion born of incidents, accidents, scare stories, and often just plain sensory overload.

It seems to me that we need to address the issue of technology on a broad educational / informational front.

We must address simultaneously three levels of constituents:

- 1) Public
- 2) University education
- 3) Primary and secondary education.

In the Recent Past,

Topics related to technological literacy and technology education have drawn increasing attention by various segments of our society.

And the critical role of the schools in preparing society to meet the demands and understanding of an increasing technological world is rapidly becoming a high priority.

In the "Educating Americans for the 21st Century" report by the National Science Board Commission on Pre-college Education in Mathematics, Science and Technology, the importance of Technology Education is stressed as follows: "Students must be prepared to understand technological innovation, productivity of technology, the impact of the products of technology on the quality of life, and the need for critical evaluation of societal matters involving the consequences of technology."

Ernest Boyer of the Carnegie Foundation, in one of his reports on high school education cites the need for study of technology that would lead to a more technologically literate citizenry. He writes and I quote:

"We recommend that all students study technology: the history of man's use of tools, how science and technology have been joined, and the ethical and social issues technology has raised."

What is Technology?

Now, what is technology? Let me give you one definition:

- Technology is the application of knowledge to satisfy human needs and wants, and extend human capabilities.
- First, this definition implies that technology concerns needs and wants of humans, including shelter and perfume, food production and spacecraft, protection against harsh environments and VCRs.
- Second, technology addresses the extension of human capabilities- the telescope or microscope to extend sight, the computer to extend the brain, the satellite communications to extend our listening range, etc.

This definition also implies much by what it does not say. It does not say that technology is the application of science. In fact, technology has made some of

science possible, i.e., the technology of brewing and wine-making led to the study of organic chemistry; the technology of the telescope led to the science of astronomy and to new concepts of organizations of the universe, etc.

Simply stated, science attempts to describe the physical world and discover new knowledge, whereas technology attempts to modify the physical world.

The study of technology can provide a rational basis for the study of science. Both of these disciplines are mutually reinforcing and can provide the foundation for curriculum innovation and creativity.

Technology, therefore, is the process that brings together human and material resources to solve problems.

To study technology, therefore, is to analyze available resources, how the resources can be interrelated, and what can be expected as a result.

This is accomplished by designing -- the process which has as its goal the solution of technological problems -- commonly called the "problem-solving" process.

Students employing this process utilize the same processes used in industry to produce products, develop and maintain systems, pioneer new techniques and perform complex tasks.

Now what is Technology Education?

- It is the educational field that concerns itself with the study of Technology as a uniquely human endeavor and it involves;
 - An interdisciplinary approach to education
 - Activity oriented experience of Technology
 - Application of sciences
 - Understanding of technical systems
 - Creative problem-solving techniques
 - Impacts and consequences of Technology
 - History of Technology.

What are the goals of Technology Education?

- A Delphi study conducted by Barues of Carnegie Foundation lists the following:
 - Problem-solving
 - Process organizers
 - Creativity
 - Enterprise
 - Systems
 - Inventions
- Values in Technology Awareness of implications and potential of Technology
 - Health
 - Food
 - Communications

- Production
- Control
- Philosophy of Technology
- Capability
 - Investigating
 - Inventing
 - Implementing
 - Evaluating
- Limits of Technology

Possible Objectives are:

- To help students make informed career choices
- To make informed decisions as consumers
- To understand the impact of technology
- To understand the interrelationships of processes within Technology
- To apply the concepts of physical science, social science, language arts, humanities and arts in the context of contemporary Technology
- To develop an attitude within students that encourages individuals to keep pace with a rapidly changing society and realize that education is a life-long process.

Impact on Students:

- Ability to use the problem-solving model and critical thinking skills
- Ability to use models to simulate real situations
- Ability to make real world decisions concerning the impacts and consequences of Technology
- Ability to demonstrate how feedback is used to control social, political, economic, ecological, biological, and mechanical systems
- Ability to recognize the relationship between mathematics, science, social studies, language arts and the humanities with Technology
- Ability to question possible effects of technological improvements on society
- Ability to trace and analyze the effects of technology on society from a historical perspective
- Ability to recognize that Technology could create new possibilities for society but also potential dangers that need to be controlled.

A1-4. In search of Self: uncertainty and risks behind students' vocational choices

Maria Manuel Vieira, ICS - University of Lisbon, Portugal
José Manuel Resende, FCSH - New University of Lisbon, Portugal
Lia Pappámikail, ICS – University of Lisbon, Portugal

Introduction

Although the idea of biography evokes the notion of individual and singular agency, building one's life isn't an exercise carried out without support. As a matter of fact, modern institutionalization of biographical patterns places the individual within new boundaries and actors and, consequently, facing new challenges and trials.

Given the obligation to attend school, for increasingly longer periods of time, schooling takes a crucial part in young people's biography. In fact, adolescents' individuation (Breviglieri, 2007) is largely staged at the educational system, and defines itself through several schooling options. This is particularly true when young people reaches upper secondary education, as this transition implies in the Portuguese context the definition of a personal project. In this case, a provisional autonomous identity is challenged by the "obligation" to choose - by means of a compulsory vocational choice. To define a personal project that gives a sense of purpose to what one studies, i.e., a project that meets the promise of self-fulfilment, becomes the major problem secondary education pupils have to deal with.

This paper aims to debate some of these issues. In particular, we intend to confront students' obligation to exhibit their autonomy by choosing a school pathway with their awareness of risks that may emerge along with their options.

In the first part of the paper, we will briefly discuss some core concepts linked to the process of individuation through schooling, namely by the construction of a vocational pathway, taking into account the fact that this process occurs in a particular period of time – adolescence – generally characterized by an *exploration ethics* and a *doubtful self*.

These theoretical tools will be thoroughly discussed in the second part, where empirical data will be analyzed¹. Our argument unfolds in two sections. In the

¹ The analysis is drawn upon data collected within the project "Open Future: uncertainty and risk in school choices", an on-going research project (PTDC/CED/ 67590/2006) sponsored by the Portuguese Science and Technology Foundation. This paper deals with twenty four in-depth interviews to pupils from 10th and 12th schooling year. The diversity of the sample was built upon three main variables: gender, schooling year (at the beginning and at the end of the secondary school level) and school location (to capture contrasting social profiles, in terms of the pupils' social backgrounds, the range of courses offered (academic and/or professional) and the geographical location (capital, suburbs and small town city in a rural area). By the time research work field was completed (school year 2008/2009), compulsory education in Portugal was fixed at 9 years of study/15 years of age. That means that after lower secondary school the possibility of leaving educational system was considered to be one available option. Thus, our research deals exclusively with narratives of permanency in the educational system - not considering, therefore, young people who have more or less precociously abandoned school.

first, we explore the relations between the processes of construction of a vocational pathway and the relevance of authenticity as a structuring norm underlying pupils' schooling narratives. The ways how pupils deal with experienced uncertainties and perceived risks regarding their present and future will be examined in the second section. Conclusions will stress the most important results achieved.

Forced to deal with the future: the adolescent's dilemma

Autonomy, uncertainty and risk

In contemporary societies, structured by increased differentiation, plurality of lifeworlds and the weakening of prescribed social roles and collective constraints, individuation – the process of construction of a biographical singularity (Beck, 1992) - is an experience as fundamental as it is problematic. According to authors like Martuccelli (2006) and Breviglieri (2007) individuation is carried out in a succession of trials which have implications in the choices made and decisions taken, in a greatly amplified space of freedom. In fact, although in every and each society individuals have to deal with a considerable number of trials, in contemporary societies trials become themselves part of the current perception of individuals' own life (Martuccelli, 2006:22). This occurs partly due to the increasingly institutionalized character life course has acquired – biographical patterns are shaped by institutions (educational systems, work, social protection systems) which confront individuals with public forms of testing (abilities, performances, qualities) (Heinz & Kruger, 2001).

At the same time, individuation implies the exercise of *autonomy*. As individualist values intensify in contemporary societies, autonomy, defined as self-governance, becomes not only a normative goal - and an educational norm (Dubet, 2002; Singly, 2000 & 2004) - but also a process individuals are *invited/compelled* to experience (Bauman, 2003; Pappámikail, 2009). In the ethic landscape of modernity, the amplified freedom of circulation and action within and between plural social spheres justifies the importance of proving, by practicing it, the competence of self-determination. But this process may bring along some ambiguities.

In fact, exercising individual autonomy by choosing between multiple options (lifestyles, identities, and social ties) may carry with it the perception of risks and the experience of uncertainty. Modernity brought along an awareness of virtual risks due to the global - although unequally distributed - diffusion of knowledge and expertise (Beck, 1992; Giddens, 1994; Beck, Giddens and Lash, 2000). The *perception of risk* may inspire forms of anticipation or “colonisation” of the future, as Giddens (1994: 207) suggests, meaning by that “(...) the creation of territories of future possibilities, by means of simulation”. Furthermore, the ability to perceive, to anticipate and to deal biographically with virtual risks, by mobilizing information and/or experts, becomes itself a

vital skill (Beck, 1992) - and ultimately a source of inequality - as it prevents uncontrolled, vulnerable situations.

Even so, exercising autonomy confronts individuals with the *experience of uncertainty* and anxiety, associated to the major dilemma of living in a world made of multiple choices. This is particularly true when it comes to “fateful moments”, that is “moments when individuals are called to make decisions that have important consequences to their ambitions or to their future life, in general” (Giddens, 1994: 100). Being irreversible “points of transition” with special impact on the individual’s future, the feeling of being trapped in a crossroad emerges, along with uncertainties about the “right” decision to make. These particularly intense moments underline the importance of contexts (family and social networks, means of support, available resources) in coping with uncertainty. In fact, the amount and quality of resources (namely economic, cultural and informational ones) individuals have at their disposal constitute crucial means – if effectively mobilized - to soften the impact of uncertainty and to ensure some degree of assurance when they have to choose. But, as authors like Lahire (1998, 2008) and Martuccelli (2006) underline, although positional constraints may potentially offer individuals different structures of resources and opportunities, the degree one seizes each and every resource and opportunity available as well as the capacity each one proves to have of modelling social spaces may contribute to surpass considerably those social constraints.

In this sense, family, peers and significant others may represent important “protective shelters” furnishing ontological security to overcome difficulties².

Individuation and Adolescence: specificities

The period following childhood is, in general, a time and space of undeniable physical and psychological transformation. In fact, adolescents engage an overall process of opening up to the world and widening of the experience realm; whilst, through *experimentation* and *exploration*, young people play the game of identity belongings, attachments and detachments and adopt (new and different) behaviors that symbolically move them away from childhood.

Therefore, on one hand, adolescents have a transforming body, in a time and at a rhythm that are beyond individual control. The image one has of him/herself changes as the image others have of him/her changes too, forcing the renewal and alteration of bonds he/she has with others.

On the other hand, young persons expose them selves and are exposed to each day more challenges in the public space, an immediate result of the conquest or integration in new interaction territories, where acting potentialities are enlarged and where they move with different, but increasing, degrees of (desired) freedom (Breviglieri 2007, 19). This is a process that, due to its novelty

² It is important to stress that the involving feeling of security offered by social communities to individuals may have an opposite face: they may represent, simultaneously, a source of constraint and a limitation to autonomy (Bauman, 2003; Pasquier, 2005; Jarvin, 2004; Singly 2006)

and inexperienced character, expectably generates feelings of uncertainty, as individuals are in hands with the hard and complex task of building up their «self» and their future (namely through schooling).

As Breviglieri (2007, 19-27) suggests, what is interesting in the analysis of adolescents' relation with the world is, in fact, its intense densification, complexity and enlargement of frontiers, as they engage in new interaction territories. The young person does it through a trajectory in which, manufacturing his/her autonomy, facing more or less obstacles and mobilizing available resources (unequally distributed as they are), may express *hesitations and doubts*. In fact, the whole process depends on the type of responses he/she can give to challenges (predictable or unpredictable, institutional or relational) and on the various presentations and projections he/she has to make of him/herself to others (successful vs. unsuccessful).

In this perspective, no other process illustrates so effectively the paradoxes inherent to the adolescence experience as the school trial and the construction of a vocational pathway. In fact, schooling is constitutive of the individuation process itself (Martuccelli, 2006) since it is simultaneously dependent of past and present performances (that inform individuals of their «abilities»), of local and institutional constraints, and of imprecise and provisional projects of future.

The multiplication of territories of interaction and identity construction, as well as of vocational pathways and possibilities increasingly makes identity a provisional compromise that implies articulation and coordination of several individual features and characteristics. A task that requires from individuals a subjective work of composition, in a process that articulates the need and/or will *to risk* (life pathways) and the (more or less conscious) assumption of *risks* of failure and/or disappointment. Pupils are, thus, in certain contexts compelled to make decisions and to be responsible for the consequences, independently of willingness and assurance feelings.

A process that, taking into account the experienced uncertainties and the projected risks, demands some form of individual reflexivity (Archer, 2003, Dubet 2005, Thévenot 2006)³. And if reflexivity relies in a repertoire of skills that are developed, precisely, through the participation in the social world, it is possible to foresee the special intensity of the challenges and difficulties built-in in the process of choosing (a vocational pathway). In fact, on the one hand, there are the impacts of young peoples' experiences in the drawing of a life trajectory (where social mobility goals shouldn't be neglected), and, on the other, the fact that they are in a rather initial phase of the development of those skills must be considered when analyzing pupils' individuation processes.

³We do not ignore that reflexivity is a term object of profuse discussion in sociological literature, occupying a special place in the individualization thesis (Beck 1992, Beck e Beck-Gernsheim 2002, Beck et al. 2000, Giddens 1996). However, the meaning for the concept of reflexivity used in this article follows the notion of internal conversation as defined by Archer (2003, namely) which translates into a critical subjective skill developed and exercised by individuals in different degrees in daily life interactions (Dubet 2005, Thévenot 2006).

Thus, the analytical emphasis should be put, in this paper, in the non-linear and process dimension of the construction of a school (and life) trajectory: in what constitutes essentially an exploratory path there is place for hesitation, uncertainty and insecurity, which may translate into, using Breviglieri words (2007), a particularly «doubtful self».

Choosing a vocational pathway: risking uncertainties

Constructing a school trajectory that takes part of a life project reveals itself a complex task. In the first place, choosing a vocational pathway is a process constrained by educational system compulsory calendars⁴. Besides, choosing a vocational pathway implies dealing with three different levels of demands. Firstly, because it requires cognitive, informational, relational and planning skills, in a word, reflexivity. Secondly, because it involves a plural set of social agents (school, media) and actors (family, teachers, peers, counsellors). This reinforces the importance of both support networks and social and economical resources. Lastly, choices are supposed to be the means for attaining self-fulfilment, and therefore to be the reflexion of the “true” self or to be the best way to achieve the desired “self”, putting forward the capacity of expressing autonomy in contexts defined by unequal structures of opportunities.

Self-accomplishment as the life goal

Self-accomplishment is a general goal every pupil wants to reach (in the present and in the future). However, this life goal is composed by multiple and changing attributes, depending on the circumstances. *Authenticity* is one of them, corresponding to the more expressive interpretation of the autonomy as a cultural value within the frame of modern individualism (Pappámikail, 2009). Actually, one important finding of our analysis is the fact that authenticity emerges in pupils’ discourses as the main normative reference used to build up their school narratives, justifying options and pathways. In fact, individuals seek, in general, to be faithful to themselves, either to *what they always were*, either to *what they want to be* in the future. Two narratives illustrate the emphasis given to authenticity. In the case of Interviewee 13, who chose Arts as her upper secondary area, it was something that “revealed” to her at an early age

“along the years I was already inclined to Arts, I didn’t have a specific course defined, but I was always inclined to follow this area (...). Even if I was, in the beginning, worried because to be in this area could be a problem in the future, in terms of employment and opportunities, my parents always told me that if this was what I wanted, then this must be what I should be doing, it is easier for a person to be good in something she likes, that in something she doesn’t like”.
(Int13, girl, 12YGeneral Arts, no failure, motherHE)

⁴Portuguese educational system allows pupils (and their families) to choose freely a vocational pathway among the multiple options offered at the secondary school entrance (10th year), when a first curricular option (among general or vocational courses) has to be made.

For interviewee 2, on the other hand, it hasn't so much to do with a "revelation", but with a life project. She decided early that she wanted to follow a university course, to become an engineer. She told us, maybe because her performance at the time of the interview was only average that some teachers tried to move her out of that idea:

«That is hard, don't follow that area», and I always said «I am following because I like it, it is what I want, and it is what I am going to follow». «Go to humanities, or go to a vocational course, because it is difficult» this was what they told me, and I said «No, because that was what I wanted to follow and I wouldn't give up, would I? (...) [To change to an area] where I won't be satisfied, where I will be frustrated in what I will be doing, no, I prefer to stay one more year in this one, improve my grades and then follow what I want.» (Int2, girl, 10YGeneral Science, 1 failure, mother4Y⁵)

As Bernstein says (1983, 10), it isn't enough that decisions are made by one self, they have to be their own, that is, individual choices should not only reflect one's thoughts and ideas, they should also be their consequence, which implies some degree of control over them (Pappámikail 2009, 27). Thus, *autonomy* (if defined as the ability to individual decision making) and personal accountability are also important in pupils' discourses. As Interviewee 18 says

*«The orientation I had from my parents was that they wished me to go to university (...) they gave their orientation, but that wasn't conclusive. From my part, it was me who took the decision [to follow present course], it **had** to be me.» (In18, boy, 10YVocational Sports, 1 failure, father4Y)*

And, as argued, that kind of control may be hard to achieve in adolescence, due to the complex and doubtful identity construction process that pupils undergo at the same time they have to choose their school pathway. The contrasting cases of Interviewees 12 and 21 (in terms of their social backgrounds, namely) illustrate such process of converting general or specific interests into available alternatives. Sometimes the goal is a precise profession; in others pupils only mention a scientific field or vague professional area:

«The disciplines I liked the most were History, Geography and Portuguese. Afterwards I started to be more interested in reading, I started to read more and Maths was not as much my area. (...) And in our school offer, Humanities, that is the area where I am at, has Portuguese and History as major disciplines. I knew it was the right one. I didn't know what I wanted to follow afterwards, but I knew that was the area where I fitted best.» (Int 12, boy, 12YGeneral Humanities, 1 failure, fatherHE)

«(...) I always liked very much cars and everything that had to do with cars and then I tried to see if there were courses... I looked up on the internet and I

⁵ Parents' highest diploma attained (mother or father)

searched to see if there were courses, and this was the one I picked, Automobile Mechatronics. (...) I looked up all the schools that had this course, I applied to several and then I came to this one." (Int21, boy, 10Y Vocational Mechanic, 1 failure, father4Y)

In all cases, although constrained (at different levels and in different ways) pupils engage, at crucial moments that involve some kind of decision, to a more or less supported exercise of *reflexivity*, where some provisional balance must be found, between their individual inclinations, vocations, abilities and/or dreams and the actual options the system offers.

And this may be especially difficult because, on one hand, certainty feelings about choices are varied. Not all interviewees, as some of the already quoted, reported vocational convictions, based on precocious dreams cherished throughout the years (as in the case of interviewee 12, for example). On the other hand, the school system itself emerges to many, mainly among the less favoured in terms of economical and cultural resources, as an opaque and complex web of multiple options, in which pupils are forced to navigate with very asymmetric support networks and resources structures. As Singly (2000, 18) points out, there are limits in societies ruled by a certain individualism, precisely because the distribution of the material and symbolic resources necessary to exercise autonomy is unequal. Thus, in many cases balances may rapidly become unbalances, source of anxieties and uncertainty feelings.

Therefore, it is more accurate to talk about self-fulfilment goals and authenticity wishes framed by an actual field of possibilities. In fact, school options seem to be, in a great extent, dependent of individual and contextual variables, despite accessibility is guaranteed to each and every pupil in principle. In terms of individual variables, previous school performance emerges as one, if not the most, fundamental element, as it informs the pupil and surrounding adults (family or teachers) of his/her actual skills and abilities, independently of previous desires or dreams. Interviewee 11 states this clearly when she says,

"I've changed ten times what I wanted, I wanted to be a journalist, but I don't have any hand at it (...). Yes [it's a frustration] to like one area that I'm not skilled at all at." (Int11, girl, 12Y General Economics, no failure, motherHE)

As for contextual variables, limitations to the local offer of courses seems to be a major constraint to pupils' choices, particularly evident when only very few secondary schools exist as in the case of small towns distant from bigger urban centres. It was frequent to listen to justifications such as given by Interviewee 3 who enrolled a tourism professional course because *"it was the only alternative available."* Later she would confess that part of her lack of motivation with school (she has abandoned school twice, although finishing secondary education appears as an important goal at the moment of the interview) had to

do with the fact that *“the areas that school offered, there was none that inspired me”* (Int3, girl, 10Y Vocational Tourism, 2 drop-outs, grand-mother4Y).

Nevertheless, it is important to note that the more assured the pupil is of his/her vocational choices at the critical decision moment, the more active he/she is to surround obstacles and difficulties that may emerge

“(...) I don’t really know how I came to this idea (...) but then I found out that I wanted to follow Economy, and it was always much stressed in me (...) They told me that Economy [course] might not open in this school because there weren’t enough pupils, and then I thought that if it doesn’t open here, I will have to change school [to another, far away] because I won’t follow anything else.” (Int7, girl, 12Y General Economics, no failure, father4Y)

Although decisions refer to a specific moment in time, choices are processes that develop within a time frame, thus deeply linked to daily experience. This means that expectations are confronted with actual experience during secondary education. If in some cases it confirms expectations, thus validating and legitimizing previous choices (giving young people the idea that they correspond to what they always wanted), in other cases experience leads to disappointment, giving way to discourses where pupils are forced to (re)compose vocations and choices. In other cases, it is even possible to talk about misleading trajectories, especially in those situations where initial decisions were largely influenced by familiar and institutional pressures; young people later on realize how they were misled by inaccurate information about school options, with more or less serious consequences for their near future and life projects. Interviewee 19, for example, believes to have been misinformed:

“(...) Because when I came to make fill in my application, I explained what I wanted and there were two courses and then, I explained, and the lady said [to apply to one], and then I saw that it wasn’t what I wanted and that’s why I think I was misinformed. (...) I felt that the course was more for boys than for girls, and then I didn’t feel identified with it.” (Int19, girl, 10TVocational multimedia, 1 failure, mother6Y)

The priority given to personal fulfilment both in present and in future by interviewed pupils may be seen as evidence of the widespread dissemination of the more expressive elements of contemporary individualism, which shouldn’t, however, be interpreted as despise for materialistic elements related to *social mobility* and *professional and economic success*. Despite more relevance given to “authentic” vocations, pupils tend to express wishes of following pathways that allow them to combine both elements successfully. Interviewee 15 stresses this normative double bind in a clear way

“(...) I always wanted to be a veterinarian, and I always had that dream, and it was basically it, to pursue a university degree, not because of my parents (...),

but for personal success and to try to be someone in life.” (Int15, boy, 12Ygeneral Science, no failure, motherHE)

However, some kind of dilemma occurs when young people find themselves in a situation where they believe they have to choose between a pathway they want and like, but that implies the assumption of risks of being unsuccessful, and a pathway that might be good and/or more safe. Interviewee 20’s case is one of the situations that exemplify this trend. When she reached secondary education already felt inclined to follow arts, but because she felt insecure, listened to her parents instead, that thought it was a waste of time (Architecture, her initial goal, is believed to be a very competitive professional market). She ended up completing secondary education a first time in humanities area with the idea of pursuing a Law degree. Something that she didn’t like. At 18, she decided to start all over, and started a vocational course linked to her area of interest, despite her parents’ disapproval. In her words:

“I tried to show my mother that that was what I wanted, because not always what we want it’s the best thing, but it is still what I wanted to do and I decided to bet on it, because in our life we have to make bets and decide things. (...) I preferred to do something I liked and to risk, than to do something that I didn’t like and... then it would be a waste of time.” (Int20, girl,12Y Vocational Design, no failure, father 6Y)

In sum, despite the diversity of self-accomplishment’ normative meanings, either in favoured and in less privileged social contexts, it is important to underline that authenticity, as the urge to be faithful to one self, tends to be mobilized as the centre of a cross cutting normative grammar in pupils’ school narratives, specially when there is some kind of vocational dilemma. Authenticity norm is thus at the core of the justification grammar used by pupils, that seems to sustain the act of *risking* a vocational pathway, even if *against all odds and risks*.

Dealing with (un) certainties and risks

As mentioned above, compelling choices may be a constraint for pupils due to the strict calendar in which decisions have to be made. In fact, the possibility that those moments (and consequent experiences) may generate feelings of anxiety and uncertainty was underlined precisely because, in part, every choice is somehow related to virtual risks of failure in the future. It is important to stress, however, the fact that analysis shows that the optimism and confidence with which these feelings are faced varies in great extent in the measure of young peoples’ past and present performances (good students *know* it’s more likely for them to achieve their goals in terms of entering the university courses they wish); young peoples’ level of information and awareness of institutional alternatives; and/or young peoples’ level of economic and cultural resources (that buffers the possible setbacks of pupils’ school trajectories, and thus

constitutes a source of psychological comfort). Moreover, these three elements are frequently combined reinforcing asymmetries in the opportunities structure young people actually have to deal with while building up their school (and life) projects.

Despite unavoidable diversity, analysis allowed us to identify different sources of uncertainty in pupils' discourses:

First, there is *institutional uncertainty*. At the beginning of secondary education mainly (10th year), doubts emerge either on which school is best for them (when pupils are at the place to choose the more prestigious ones), either on which school they'll end up studying, depending on the offer of courses (which may change, depending on the number of applicants)⁶. Interviewee 11's case exemplifies the first situation, while Interviewee 24 illustrates the second:

"I was with two or three friends and I wasn't sure... here I am at a fifteen minute distance by car every morning, ten when there's no traffic. And D. Filipa Secondary School is close to my grandparents' house... Well we were very unsure about it and they also liked both schools and we couldn't decide between both. In the meanwhile mother came here and loved it!" (Int11, girl, 12YGeneral Economics, no failure, fatherHE)

"When I came to this school it was the first time this course would open here. And it would only open if there were enough pupils. So I applied to the course, but I applied to other schools as well, for the case the course here wouldn't open. But it opened so I stayed here." (Int24, boy, 10YVocational multimedia, no failure, N/A)

Secondly, transition to secondary education (more demanding, more competitive) may affect *young people's self image as pupils*. A good pupil may discover he/she isn't as good any more, or school performance may be insufficient to pursue initial academic objectives. Uncertainty rises because schoolwork at this level of education is less oriented as it used to be at lower secondary education, and it demands implicit requirements (Barrère, 1997) that pupils have to decode by their own. As expected, this transition in the nature of school work ends up affecting particularly pupils with good performances at their previous school trajectory, engaged in competitive pathways, mainly in general courses leading to highly selective tertiary education fields of study. Interviewee 1, attending Science and Technology, aims to become an engineer or even a scientist, but he faced unexpected difficulties entering secondary education:

"Let's put it like this...there is a pressure, but at the same time there is a motivation. At present it's more about motivation, because I never got into the habit of studying...I always had good grades and even very good ones. But, for instance, now Biology, which is a subject that requires a lot of memorizing, a lot of names, and I have to study, I really must get into the habit of studying (...) It's

⁶ Classes only open if there are a minimum number of pupils.

a big difference (as compared to 9th year). We haven't realized yet that upper secondary level is different from lower secondary education..." (Int1, boy, 10Y General Science, no failure, fatherHE)

Such a gap between one's past and present identity as a pupil puzzles interviewee 16 as well, who has leant his future prospects on previous good grades. A never experienced before set of doubts about actual capacities emerged, as his present grades may not be compatible with the goal of following towards medical school:

"It was easier, now it's more difficult to have good grades, and, well, I was motivated by the goal of attaining good grades, but I really didn't worry too much. (...) I had the goal of following medical school at the beginning, but afterwards things got worse, and now I really don't know how to manage, so I must try to improve to...that's my goal, to improve further, the higher grade I get, the best..." (Int16, boy, 10YGeneral Science, no failure, father12Y)

Thirdly, *expectations* created beforehand the transition to secondary education *are confronted with actual experience* (of disciplines and subjects). Simultaneously young people undergo a maturing process which translates into more elaborated reflexivity skills and overall self-knowledge. The combination of these two processes may raise doubts on what were former certainties, which leads to the redefinition of interests and inclinations. This is the case of interviewee 23, studying multimedia in a vocational secondary school, whose choice is being challenged by unexpected and uninteresting subjects

"Physics and Chemistry I think it's quite boring, I don't get along with these topics, digital systems and computer design and so on, (they) are connected to computer programming and architecture...this year I'm not quite fitting in, it's a subject I really didn't expect to deal with. (...) Perhaps that's why this year I feel some unwillingness to finish this course..." (Int23, boy, 12YVocational Multimedia, no failure, father9Y)

Lastly, uncertainties can be associated to *perceived possibilities of accomplishment of future plans*. In fact, almost all students are aware of both education system (built on a *numerus clausus* scheme) and labour market dynamics (competitive and precarious), largely unpredictable. For instance, the academic grades last year's application gave access to a given University course may not be sufficient to succeed entrance this year, as Interviewee 7 stresses

"I have some fears due to the exam, math's examination, it will decide everything because it's the only access (University) examination subject, but I'm trying hard to achieve a good grade (..)" (Int7, girl, 12Y General Economics, no failure, father 4Y)

The experience of uncertainties, although they tend to be unequally distributed in the first place, force young people to compose solutions to mitigate or

overcome these feelings. These, similarly to the nature of uncertainty feelings, are also diverse and may, at the time of the interview, emerge either as an hypothesis either as an already used strategy.

The possibility of reversibility, to start all over, is one of the solutions some pupils mention (in a few cases, as the above mentioned Interviewee 20, they already reversed their pathway). If reversibility is a commonly recognized trace in contemporary youth trajectories (namely Pais 1996, 2001) most pupils have ambiguous attitudes at this respect, because any decision that implies to go back in the education system means losing (their) time. This is especially true in cases where cumulative linearity is expected by families. Therefore reversibility tends to be a last resource, but a resource anyway, at least at the narrative level. This ambivalence is clearly expressed by interviewee 10, whose option for a general secondary course leading to a Higher Education Management course was involved in some uncertainty towards future prospects:

“And afterwards, independently of the option I’ll choose out of the three, I can always go back (...) it’s no big deal...(…) when I take decisions in my life I don’t think I’m going back, of course not, because it’s better to think and decide then going back all the time, now if I follow a course I really won’t like, that I’m not enjoying at all, I’m not going to spend 5 years of my life studying something I don’t like.” (Int10, boy, 10YGeneral Economics, no failure, mother12Y)

To avoid such a situation, there are pupils who mentioned to have opted for *the postponement*, as long as they could, *of compromising choices*. Therefore they opted for the pathway who allowed them to have the broader possibilities in terms of university courses or, for those pursuing vocational education, to stay in the educational system to delay the entrance into the labor market. In fact, this postponement solution seems more popular among the former than the latter ones, thus raising the “project paradox” Dubet and Martuccelli (1996) have already extensively explored: the better well-placed academically and the better resources pupils have to project themselves in the future, the more tempted they are to rely their future solely on their school performances and to extend at it utmost their pupil condition; on the contrary, those who don’t show such qualities are compelled to seize (more precociously) the only school pathways left to them. So, the “project” narratives educational system produces compels to choose and to be responsible for their options precisely those who have less possibilities to choose. Interviewee 11 illustrates the first profile while interviewee 22 is an example of the second:

“I don’t know...I’m still undecided about...Business Administration, now I want to follow Business Administration, but I have also considered Economy (course)...but Economy I have the feeling that it might be boring (...). I see Business Administration as a wider Ba course...it’s more than decided, I want to follow a Masters degree (...) afterwards (...) I can follow a subject suitable to

whatever I want to do...Masters degree in International Hotel Management (...) then I will decide..." (Int11, girl, 12YGeneral Economics, no failure, fatherHE)

"Well, I pursued my studies after 9th year because...in a sense it was the pathway pre-defined by my parents and also because at the 9th year I wasn't quite prepared to drop out school to enter the labor market, I hadn't chosen a profession yet and because I didn't felt prepared for it...and the knowledge I had wasn't suitable enough...(..)." (Int22, boy, 12YVocational Mechanics, 1 failure, father12Y)

To mitigate anxiety feelings related to uncertainties about the future there are some pupils who prefer to follow *a step by step approach of school challenges*. Thus, they say they prefer dealing with problems and obstacles as they appear, avoiding long term concerns and plans, thus concentrating in the short term trials (to pass the school year, to improve grades next term). Interviewee 9 adopted this solution believing it's the best way to limit anxiety and to control potential risks of failure.

"Life is like this, I have goals... in the 5th year I said to myself 'I want to finish 12th year and go on to the University, but for now I want to complete this year, then I want to finish the other one'...and I have to follow step by step, because if now at the 10th year I'm already thinking I'll fail entering any University or I won't get any job at all, I can't even be concentrated in the present...ok, future is important, but we have to think about it when time comes (...) we are going to have final (secondary educational level) examinations, of course we are, but if I think now about it how will I concentrate in "now", I won't get it, I'm always saying..." (Int9, girl, 10YGeneral Humanities, no failure, father12Y)

Similar reasoning, although laying on lower academic ambitions, is expressed by interviewee 21, studying in a vocational secondary course

"No, my goal was always concluding 12th year and then we'll see if I follow University or not" (Int21, boy, 10Y Vocational Mechanic, 1 failure, father4Y)

The majority, however, regardless of the solution found to deal with uncertainties and anxieties, develop *alternative plans in case of failure* of any of their specific goals. And these are different, according to the stage of their school trajectory: if ones are dealing with the possibility they won't manage to enter in their first choice university courses; others are projecting possible difficulties in entering the labor market in the area of their vocational training:

"(university applying grade) I'm not sure, 14, 15 (out of 20), more or less, 16 (out of 20), I think, I don't know. I want, perhaps, to apply for Sports, Civil Engineering, and I'm also applying to Criminology, that I think I'm going to fail (entering University), but still..." (Int 4, girl, 12YGeneral Science, no failure, father6Y)

“I’ve not thought about it well enough, but one of my goals is to finish this (vocational) course. If I manage to get a job in this professional field, excellent because nowadays things are difficult ... difficult for everyone (...) and I always dreamed of having my own things, to be independent...all that...(...) this is my first option...my second choice, if I can’t get a job ...I’ll apply to the Army (...)...as a third choice, I’ll follow University” (Int21, boy, 10Y Vocational Mechanic, 1 failure, father4Y)

In sum, to be focused in the present, refusing to be engaged to a definitive compromise by considering plural possibilities, maintaining future opened as long as possible constitutes the solution many young people uses to deal with uncertainties and to prevent risks caused by the institutional imposition to build up a project – for some pupils at least, before time.

Virtual risks, experienced uncertainties, risking a pathway: final remarks

Using young people’s school narratives as a departure point and with the broad goal of discussing adolescents’ individuation process in light of concepts like *risk*, *fatefull moments* and *reflexivity*, we explored pupils’ justifications for vocational choices, and scanned young people’s projects, desires, fears and (un)certainities. We looked for the ways young people compose their pathways responding to the normative bind to become an autonomous individual (free, authentic, independent), always taking into account the intrinsic diversity of their life situations (unequal in terms of resources and stage of the school trajectory).

One of the more striking conclusions of our analysis is the fact that whilst choosing a pathway is a compulsory experience, it doesn’t tend to affect the importance awarded by adolescents to self-accomplishment. In fact, young people’s main compromise seems to be to them selves, i. e., to be faithful to ones’ inclinations, tastes, dreams and/or talents, in what may be point to the transversal presence of *authenticity* in pupils’ justification grammars, especially when faced with a vocational dilemma: when compelled to choose, the majority risk following what seems, *at the moment of choice*, the pathway that fits better what they *are* and/or *want* at the moment.

However, evidence shown also that to make a vocational choice, more or less supported by family and/or experts, implies in most situations mobilizing available reflexivity skills: young people have to project their provisional *self* into the future, taking into consideration past school performances, the education system alternatives and some kind of self knowledge. In fact, more than translating into narratives of perceived risks (as in Beck’s definition), school options imply more frequently than not uncertainties and biographical doubts and hesitations. To choose a vocational pathway is, thus, an ongoing process that goes far beyond the decision moment itself, as choices end up

being confronted with actual experience and with reformulation of ones' desires and inclinations.

Actually, we argued that contemporary individuation in adolescence has specificities that are both linked to the life cycle stage – age elements - and to the changes in ethical and cultural backdrop (that tends to emphasise expressive individualization) – generational elements. Therefore, in the context of building up a school trajectory, the need and wish to explore and discover oneself may lead to a general attitude of *risking* despite the *risks*, although within reasonable limits. Even though informational resources vary according to social positions, which underlines the persistence of inequalities linked to the education system, young people don't seem to be blind to eventual scenarios of failure in the future, made of plural uncertainties after all. The fact that they not only express these uncertainties but find ways to deal with them proves this clearly.

And it is precisely because young people seem to be forced to find a way to accommodate an uncertain future (as transmitted by family, teachers or media) in their present, without transferring into the future the core of their existence as young persons, that the concept of risk emerge as an adult centered notion not necessarily related to pupils' experiences, which seem to be more anchored to the present and to the commitment to *explore* one self and to *fulfill* one self.

References:

- ARCHER, Margaret Scotford (2003). *Structure, agency, and the internal conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BARRÈRE, Anne (w/d, 1st edition 1997). *O trabalho dos alunos*. Porto: Rés Editora.
- BAUMAN, Zygmunt (2003). *Comunidade. A busca por segurança no mundo atual*. Rio de Janeiro: Jorge Zahar Editor.
- BECK, Ulrich (1992). *Risk society - towards a new modernity*. London: Sage Publications.
- BECK, Ulrich e Elisabeth BECK-GERNSHEIM (2002). *Individualization*. London Thousand Oaks New Delhi: Sage.
- BECK, Ulrich, GIDDENS, Anthony, LASH, Scott. (2000). *Modernização reflexiva*. Oeiras: Celta.
- BERNSTEIN, Mark. (1983). Socialization and Autonomy. *Mind* XCII:120-123.
- BREVIGLIERI, Marc (2007). Ouvrir le monde en personne. Une anthropologie des adolescences. In M. Breviglieri and V. Cicchelli (Ed.), *Adolescences méditerranéennes. L'espace public à petits pas* (pp. 19-59). Paris: L' Harmattan.
- DIONÍSIO, Bruno (2009). *A orientação no plural. Promessas e limites do serviço público de orientação escolar*. PhD Thesis. Lisboa: Faculdade de Ciências Sociais e Humanas da Universidade Nova de Lisboa.
- DUBET, François, MARTUCELLI, Danilo (1996). *A l'école. Sociologie de l'expérience scolaire*. Paris : Seuil.
- DUBET, François (2002). *Le déclin de l'institution*. Paris: Éd. du Seuil.
- DUBET, François (2005). Pour une conception dialogique de l'individu. L'individu comme machine à poser et à résoudre des problèmes sociologiques. *EspacesTemps.net*, <http://www.espacestemp.net / document 1438.html>

GIDDENS, Anthony (1994). *Modernidade e identidade pessoal*. Oeiras : Celta.

HEINZ, Walter R., KRUGER, Helga (2001). Life Course: Innovations and Challenges for Social Research. *Current Sociology* , 49: 29-45

JARVIN, Magdalena (2004). Groupe de pairs et relations d'amitié. In C. Pugeault-Cicchelli, V. Cicchelli & T. Ragi (org). *Ce que nous savons des jeunes*. Paris : PUF.

LE BRETON, David (dir.). *Cultures adolescentes. Entre turbulence et construction de soi*. Paris : Éditions Autrement.

LECCARDI, C. (2005). Por um novo significado do futuro – mudança social, jovens e tempo. *Tempo Social. Revista de sociologia da USP, vol.17, n.2*, 35-57.

MARCELLI, Daniel (2008). Quoi de neuf dans les relations parents/adolescent? In D. Le Breton (dir.). *Cultures adolescentes. Entre turbulence et construction de soi*. Paris : Éditions Autrement.

MARTUCCELLI, Danilo (2006). *Forgé par l'épreuve. L'individu dans la France contemporaine*. Paris: Armand Colin.

PAPPÁMIKAIL, Lia (2009). *Juventude, família e autonomia. Entre a norma social e os processos de individuação*. PhD Thesis. Lisboa: Instituto de Ciências Sociais da Universidade de Lisboa.

PAIS, José Machado (1996). A geração Yô-yô. In *Dinâmicas multiculturais, novas faces, outros olhares: as ciências sociais nos países de língua portuguesa e os desafios contemporâneos. III Congresso Luso-Afro-Brasileiro de Ciências Sociais*. Lisboa: ICS e Fundação Gulbenkian.

PAIS, José Machado (2001). *Ganchos, tachos e biscates*. Lisboa: Âmbar.

PASQUIER, Dominique (2005). *Cultures lycéennes. La tyrannie de la majorité*. Paris: Éditions Autrement.

RAYOU, Patrick (2007). De proche en proche, les compétences politiques des jeunes scolarisés. *Éducation et sociétés*, 19 (1), 15-32.

ROLDÃO, Cristina, NÓVOAS, David, FERNANDES, Susana & DUARTE, Teresa (2009). Desempenho escolar: do ensino básico à entrada no ensino secundário. In *Actas do Encontro SocEd2009*, Lisboa: Associação Portuguesa de Sociologia.

SINGLY, François (2000). *O Eu, o Casal e a Família*. Lisboa: Publicações D. Quixote.

SINGLY, François. (Ed.). (2004). *Enfants - adultes. Vers une égalité de status ?* Paris: Universalis.

SINGLY, François (2006). *Les adonaissants*. Paris : Armand Colin.

THÉVENOT, Laurent. 2006. *L'action au pluriel. Sociologie des régimes engagement*. Paris: Editions La Découverte.

A2. GROUPS IN RISK

A2-1. Upper level drug dealing in the 21st Century

**Dr. Daniel Tschofen, Department of Organization and Learning,
Innsbruck School of Management, Austria**

The UN strategy on drugs over the past decade has been a failure, a European Commission report claimed in March 2009 at an international conference (Comission, 2009). The authors declared that the study had found no evidence that the global drug problem declined during the period from 1998 to 2007. The global number of users of cocaine and heroin expanded and cannabis use has become part of adolescent development in many Western countries. Illicit drug markets generate more than one hundred billion Euros in sales. Although the “war on drugs” costs billions of Euros it has not been possible to reduce the production and distribution of drugs. These facts show that the drug trade is highly effective and is organized in a way that can neither be controlled nor eradicated.

Drug dealing is a consensual crime, in which “the victim” is a willing participant in the offence (Hunt, 1990). It can be considered as a highly profitable economic enterprise (Hobbs, 1995, 1998). Nevertheless the realm is widely unexplored and neglected by standard text books. With fewer than a dozen relevant studies that deal with upper level drug distribution (Desroches, 2007), empirical data is rare. The highly covert and elusive nature of upper level drug trafficking (Desroches, 2007) and the “hypocrisy of legal imperatives, and ignorance masquerading as moral outrage” (Hobbs, 1995: 8) might be a reasons for the lack of empirical material.

In the study of upper level drug dealing, sociological (Adler, 1985; Hobbs, 1995, 1997, 1998, 2001; Pearson & Hobbs, 2003; Sales & Murphy, 2007) and criminological (Lampe, 2007; McCarthy & Hagan, 2001; Natarajan, 2006; Natarajan & Belanger, 1998) analyses prevail. Thick and rich ethnographic descriptions that provide a gripping insight in the organization of upper level drug distribution, such as Patricia Adler’s (1985) “Wheeling and Dealing” are rare. Analytical frameworks tend to focus on deviant behaviour. A theoretical concept explaining organizational dynamics of upper level drug dealing tends to be lacking, not least due to the difficulty in thinking in terms of flux, movement, change and transformation. An understanding of organization as something that organizes flow is missing.

The paper addresses the organizational gap in the literature on the drug trade by focusing on three essential issues. First, it addresses examples of how state interventions change the drug trade. Second, it addresses the inner dynamics of drug distribution, exploring basic principles of the business. Third, it

demonstrates how nomadic practices organize the flow of information, money and drugs within these assemblages.

I will do this by referring to ideas of Deleuze and Guattari (2004). They developed a set of conceptual tools that treat stability and order as the exception and understand organization as a “becoming”. I argue that the upper level drug trade can be understood as a war machine in the sense of Deleuze and Guattari (Deleuze & Guattari, 2004). The war machine is very different from our conventional understanding of a machine. It is characterized by movement and change. Nomadic principles and practices facilitate its ongoing transformation. The war machine entails a rhizomatic nature to change. The processes of organizing are “precarious, tentative and heterogeneous network-strengthening features of actor-alliances” (Chia, 1999: 211). In this sense “change and organization are imbricated in each other” (Linstead & Thanem, 2007: 1483) and are an active and creative reply to experience. I will use these concepts to explore the deep structure of forces which account for the nature, existence and ongoing transformation (Morgan, 1997) of the drug business. The paper builds on preliminary results from an ongoing study of upper level drug dealing, research conducted in the context of understanding creative organizational form. To support the conceptualization I will refer to a wide range of studies conducted on drug dealing.

Methodology

As part of the my PhD thesis about long term unemployment I was given permission by the Austrian Ministry of Justice to carry out ethnographic field work in a prison, that involved talks with staff and interviews with inmates. During my field work I discovered that one of the interviewees – I will call him David – had been involved in upper level drug dealing. David was a member of a drug dealing network which sold 50 kilos of cannabis every few months. When I realized the scope of their activities I decided to explore their organizing practices of drugs distribution.

During the following months it seemed to be impossible to gain David’s trust. I tried to prove my trustworthiness by showing him my workplace and inviting him for lunch but all my efforts to establish a relationship of trust seemed to fail. I repeatedly thought about abandoning the research project. Once David disappeared for 6 weeks and I feared that I would not see him again. In this time I learned my first lesson about the drug business: Secrecy is powerful. By fluke I met him again at the train station. He was desperate, having missed his connection to a flight at Munich Airport. My offer to give him a lift and thereby enable him to catch his flight broke the ice. After he came back he called me up and we started to meet regularly. Eventually he introduced me to his former business partners and friends and agreed to work with me in this research project. Over a period of ten months I used qualitative interviews, stories and group methods with five former members of the network who had been involved in upper level drug dealing. David’s and his associates’ concerns about the

project shifted. After some time his main concerns were not about my trustworthiness anymore, but that potential public attention paid to the project might increase knowledge about drug dealing networks.

Public ignorance is crucial for the success of secret alliances, because it insulates them from offences and repression. The fact that a journal publication is on average read by 9.7 people partly set their concerns at rest. I gathered descriptions of the life-world of the interviewees and tried to reconstruct organizing practices of the drug trade for several months. Stories provided valuable insight into the emotional and symbolic lives of the organizational members and their organizing practices. Examining which events in the organization's history generate stories and which ones fail to do so (Gabriel & Griffiths, 2004), and investigating how the narratives are constructed around these events, gave me access to their deeper organizational realities. I used group methods as instruments to contrast and check previous stories and to experience the dynamics between the perspectives. The empirical material is sourced solely from people who had been directly involved in drug distribution. In order to triangulate the data, accounts of drug squads and surveillance units will be integrated in proximate research steps.

The business

I will start with a short description of their business. David was a purchaser of large amounts of cannabis resin which he obtained from a group of Englishmen. Later on I will explain in detail the role of the Englishmen. At the moment it is enough to say that they had a relationship with a wholesaler in the Netherlands. The wholesaler sold the drugs to the Englishman and organized the smuggling of the drugs. In the first months of his business activities David only had connection with the Englishmen, who picked up the money in advance, and came back with the drugs within a few days. After several months of successful business David started to collect the drugs directly from the smuggler and the Englishmen restricted themselves to collecting the money and carrying out the business in the Netherlands. The rhizomatic arrangement of people smuggled and distributed hundreds of kilos of cannabis products all over Europe.

The constructions imposed on the war machine

Throughout this paper the concept of the war machine (Deleuze & Guattari, 2004) will serve as a framework for exploring the organizing forces of the drug trade. Unlike traditional concepts, the notion of the war machine stresses change and transformation. Before turning to the specifics of the war machine I will give a short overview of traditional concepts. Drug distribution is typically associated with organized crime. With the end of the Second World War and the beginnings of the narrative of "alien conspiracy", organized crime was depicted as a nationwide, centralized criminal organization (Paoli, 2002). Although this idea was ideologically polluted and lacking in accuracy and empirical evidence

(Smith, 1976), it had a major influence on the discourse on crime. Paoli (2002) shows that the concept of “organized crime” inconsistently incorporates notions of the provision of illegal goods and services, and of a criminal organization understood as a large-scale collectivity. Later on analogies between criminal organizations and multinational corporations became fashionable and the concept of the “illegal enterprise” was established. Especially in Europe organized crime was frequently identified with Italian mafia organizations (Paoli, 2002). Notions of durability, hierarchy and the involvement in a multiplicity of criminal activities characterize the concept.

I think it is more than a coincidence that at the same time that the notion of a functional, hierarchical and durable Mafia organization was gaining acceptance that the functionalist interpretation (Burrell & Morgan, 1979) of the system approach was the dominant theoretical framework (Reed, 2006) to understanding organizations. The Weberian concept to bureaucracy – characterized by centralization, hierarchy, authority, discipline, rules, career, division of labour and tenure (Clegg & Hardy, 1997) – was imposed on the idea of “organized crime”. The conception of organization as a rationally constructed artifice that overcomes seemingly intractable emotion and prejudice by use of rational knowledge and technique (Clegg & Hardy, 1997) was too tantalizing for those shaping the idea of “organized crime”.

The empirical evidence does not bear out the functionalist picture; rather, it indicates that in the case of upper level drug distribution, decay, change and creation are the order, not the exception. These organizations are not hierarchical constructs, but social networks that generate trust and reciprocity among criminals (Kenney, 2007). The people involved are constantly making and remaking groups. Rather than being formed in terms of states and properties of clearly delimited entities, these networks consist of interlocking and extending relations through a widely defined domain (Adler, 1985; Desroches, 2005; Hobbs, 1998). The distribution of drugs largely takes part through “disorganized” (Reuter, 1983) social networks that are not “flat-nets”, but social assemblages (Law & Callon, 1988). The trail of associations between heterogeneous elements and a peculiar movement of re-association and reassembling (Latour, 2005) organizes the flow of information, money and drugs. The war machine is constituted by a multitude of such assemblages.

The war machine and the state

The interrelations and interactions of the war machine with the state apparatus are particularly interesting. According to Deleuze and Guattari (2004) the war machine is characterized by its exteriority to the state. It has another nature and another origin than the state. It is irreducible to the state apparatus and exists outside its sovereignty and prior to its laws (Deleuze & Guattari, 2004).

Although the state uses all its sovereignty, power and public support, it cannot destroy the war machine. It changes the exteriority of the war machine, but not its inner dynamics. I will show how the relation of state apparatus and war

machine can be understood through an example of public intervention carried out by the US in the 1970s. I have taken this example, not least because, due to the US' economic power, their agenda influences the "war on drugs" worldwide.

In the 1970s the government of the United States made several bureaucratic changes and created various agencies designed to further challenge the drug problem. They ran the campaign "Operation Intercept" which increased the border patrols and surveillance of individuals entering the country from Mexico. The operation was designed to apprehend people smuggling marijuana and cocaine on their bodies and in their vehicles (Adler, 1985). The State tried to defeat the war machine by striating the space over which it reigned. The war machine reacted by creating smooth space. By sharply curtailing individual and small-scale smuggling operations professional drug traffickers took advantage of a market with minor supply. They used air planes to transport their products and established networks that soon distributed significantly more drugs than before. When the agencies started to realize that their efforts to cut drug distribution led to a professionalization of the business and eventually to a concentration of the major sources of supply they started a herbal defoliation program. The naïve idea was that by destroying the crops where most of the marijuana came from supply could be stopped. The war machine with its immanent riots, guerrillas, warfare and revolutions again created smooth space, sending U.S. smugglers deeper into the heartland of South America (Adler, 1985). The U.S. policy of repression enhanced the war machine by escalating Colombian marijuana production and integrating another major drug into the supply chain. The rise of cocaine began. The intervention of the state apparatus led to a series of changes in the war machine. Dramatic increase in the level of enforcement activities did not affect the availability of drugs (Reuter & Kleiman, 1986). Quite the contrary was the case. The war machine gained in vitality and pervasion through its own principles. In the following abstract I will focus on these principles and their dynamics.

The inner dynamics of the war machine

Drug trafficking is an illegal activity and hence operates without the protection of the law. Risks of persecution and detection lead to a creative unfolding of organizing activities (Sales & Murphy, 2007). Engaging in the drug business means overcoming public, social and personal obstacles. Empirical research indicates that upper level drug trafficking consists of criminal networks (Desroches, 2007; Kenney, 2007; Lampe, 2007).

The drug trade is characterized by a fluid system of social networks. These networks represent informal and loosely coupled associations. The networks involved in the drug business are independent, autonomous, decentralized, informal, coalitional, and situational (Hobbs, 1998). Different groups occasionally pool resources to carry out certain activities, but predominantly maintain their own sources of supply, financing and clientele. Through common

objectives, shared experiences and communication intra-group and inter-group networks connect with other nodes.

All these networks constitute the war machine. The war machine is opposed to the apparatus of the state: it “brings a furor to bear against sovereignty, a celerity against gravity, secrecy against the public, a power (puissance) against sovereignty, a machine against the apparatus.” (Deleuze and Guattari, 1987: 388)

The network of upper level cannabis dealers I have been researching was characterized by shifts and oscillations. David earned the money to enter the business by planting marihuana and selling it to friends. Sophisticated cultivation techniques allowed considerable profit margins. He shifted from using to selling and reinvested his money by purchasing a considerable amount of cannabis resin provided by the Englishmen, engaging in a network that consisted of free willed “entrepreneurs” (Murphy, Waldorf, & Reinerman, 1990). These entrepreneurs were not intermediaries, but mediators (Latour, 2005) transforming, translating, distorting and modifying meaning and action. The organization of the business was characterized by a series of variances, phase-outs and re-entries of actors. Different nodes of the network were connected and loosened and the organization was in continuous movement.

In January 2009 I arranged a focus group under the title “cannabis products and their effects”. I interviewed David and two of his former business partners, Peter and Jim, in David’s flat. I became aware of the variety of cannabis products traded. From cannabis sativa and cannabis indica a multitude of products are generated, reaching from the flower, to resin and oil. The most interesting thing was not just that there are hundreds of variations, but that these people had access to many of these derivatives. The hashish the Englishmen provided was just one out of an array of supplies. Peter used to travel to Chefchaouen, a city in the mountains of Morocco, in order to get high quality resin. He explained that he bought cannabis products from a local friend there which had not been altered or cut with harmful substances. Jim told me that from time to time, when he was doing business a friend provided him with indoor marihuana he was growing in his house. He assured me that within 15 square meters a skilled grower can produce an output of 10 kilos a year with a street value of 100.000 Euros.

The assemblage of dealers and users was open and changing, and had no underlying structure or hierarchy. It used a variety of supply channels. As Hunt (1990) notes, people at almost all levels of drug use distribute drugs. Obtaining drugs and sharing them with other users seems to be regular practice. Some users report that they carry out hundreds, even thousands, of drug transactions each year (Hunt, 1990). Compared to the number of transactions, the number of arrests is extremely small. Reuter and Kleiman (1986) divided the number of users by a very rough estimate of the number of customers with whom a retailer would be willing to transact. They estimated that in the US in 1986 there were 500.000 marijuana dealers, 180.000 cocaine dealers, and

45,000 heroin dealers. These numbers do not include importers, wholesalers, and their employees (Reuter & Kleiman, 1986)

These networks are characterized by an “ontology of becoming” rather than an “ontology of being” (Deleuze & Guattari, 2004; Tsoukas & Chia, 2002) and have similarities with the rhizome network described by Deleuze and Guattari. As in the case of Ecstasy dealers (Sales & Murphy, 2007), interpersonal relations shaped the organizing practices applied. The concept of subculture, with its normative values, beliefs and practices is inadequate for describing this assemblage (Moore, 2004). Exploring the activities of drug using groups Moore (2004) states: “They are too diverse, too fluid, and too heterogeneous in the origins of their members and in the ideologies that they construct and reconstruct (Moore, 2004: 187).” When one of the providers got in legal difficulties in his home country, his brothers replaced him. Over several years the network was broken and shattered at different stages of the distribution process but it started up again and found new ways to organize the flow. The rhizomatic arrangement moved, expanded, and developed a territory. Organizing practices created smooth spaces that were difficult to regulate and occupy with public intervention. In this sense actions are a node, a knot, and a conglomerate of many sets of agencies (Latour, 2005) characterized by uncertainty and controversy. Building up contacts, organizing the cash flow, packaging, smuggling, handing over and distributing the drugs are part of a silence structured by organizing practices. For a single transaction it is often necessary to have several meetings about operational details (Sarmiento & Krauthausen, 1991). In one of the group discussions I asked David and Peter how they maintained the flow of information. It turned out that one of their leisure activities was crucial for their communication. They interchanged information using chats while playing online poker. Using the smooth space of poker chats guaranteed the ongoing interchange of information.

Nomadic principals

In my research and literature review I found three principals that seemed to characterize the drug business. These are secrecy, friendship and non-conflict. The war on drugs is a war against an opponent who tries to slip away unseen. To elude attention, observation or comprehension, bits of information are kept hidden or controlled (Wexler, 1987). Therefore members of the drug business are deeply concerned with the protection of their activities, and control information about the valued elements. Drug dealers I interviewed have a set of pragmatic and evolving measures that create a dynamic of secrecy. Secrecy is used as a tool for group formation and shaping group structures. It creates loyalty and intimacy as well as exclusion and denial. Stories about successful and failed business activities and operations on a need-to-know basis seem to play a decisive role in the creation and sustainment of secrecy. They manage and master their environment by using the principle of secrecy as a main source of power. They protect themselves from detection by keeping operational

matters about drug providers, smugglers, turnover and conditions secret and use codes to close deals or pass on information. The encryption keeps spaces smooth, with few portals that others can move into, and makes the trade difficult to regulate and occupy by others. Secrecy is used as a concept that makes specific rules superfluous. As such it is not static but dynamic and contains basic assumptions about attitudes and behaviours of the drug dealing network. Depending on the context, interpretations of the principle of secrecy lead to actions taken by the members. As Simmel put it, if human interaction is “conditioned by the capacity to speak, it is shaped by the capacity to be silent...” (Simmel & Wolff, 1950: 345) The propositions worked out by Simmel for describing those conditions and transformations relevant for secret societies (Hazelrigg, 1969) are also true for drug dealing networks. Secrecy is an important principle of drug dealing networks and silence is one of their key practices.

As drug dealing is an illegal activity a variety of measures are taken to protect the business from detection. But the scope of secrecy is far beyond just making the business invisible from the police. In drug dealing networks secrets are actively created and celebrated. Sharing knowledge strategically is a reservoir of power and the condition for efficient governance (Foucault, 1988). Through secrecy the participants of the social network are directly and indirectly linked. It is the ultimate form of regulating flow and distributing information (Simmel & Wolff, 1950). The perceptions of threat by non-members as well as political oppression have structuring effects on organizing processes. Nevertheless there are some major differences concerning rules of formation and constitution of structures. Simmel argues that a secret society is formed out of the intentional, reflective efforts of individuals to construct a hierarchical organization. Simmel’s secret society does not grow up, but is built (Simmel & Wolff, 1950). The literature on upper level drug dealing (Adler, 1985; Hobbs, 1998; Kenney, 2007) and my research project suggest that drug trafficking networks do not follow the will of one person, but develop their own dynamics and evolve over time.

In the following section I will focus on the principle of friendship, a nomadic strategy especially useful in understanding the drug business. The concepts of friendships drug dealers share are similar to those of the rebels of the Arabian revolt shared. “Our rebels were not materials, like soldiers, but friends of ours, trusting our leadership. We were not in command nationally, but by invitation; and our men were volunteers, individuals, local men, relatives, so that a death was a personal sorrow to many in the army.” (Lawrence, 1935: 168) David was a member of a network of upper level cannabis dealers which consisted almost exclusively of friends he had known for years. It turned out that several of them were poker fanatics. They met each other several times a months to play cards. David was betrayed, but he did not name one of his business partners to the police. Although he lost contact with some of the members of the network, others supported him during his time in prison and continued with a trusting

relationship. Informal group relations are of decisive importance in illegitimate businesses.

A startling insight arising from the interviews was that in spite of my repeated questions about violence not a single act of violence could be reported. As in the guerrilla theory of Che Guevara (Munro, 2005) violence is constructed as wasteful and provocative of severe reprisals. Violence seems to be used as a last resort (Sarmiento & Krauthausen, 1991). It exerts its principal power in the discourse. The threat of violence is used as a weapon to collect debts or push forward deals. According to the interviewees in my research violent acts never took place. Surprisingly this also seems to be true for the business with hard drugs. As Zaitch (2005) notes, the number of cocaine-related homicides in the Netherlands is extremely small.

The principles of secrecy, friendship and non-conflict explain some major dynamics in the drug business. Like the participants of the rural Kentucky marijuana industry (Hafley & Tewksbury, 1995) David and other members of the network do not perceive themselves as members of an organized crime network, but as under siege from the outside world. Laws are depicted as arbitral and transitory. The kinship networks determine the trustworthiness of potential new organization members. Secrecy, friendship and non-conflict seem to be exceedingly important for the understanding of drug dealing networks.

Nomadic practices

After explaining three important principals of upper level drug dealing I want to go on to explore three fundamental practices. To this end I will focus on one group acting in the drug trafficking assemblage. The group consisted of five Englishmen who were decisive in providing huge amounts of drugs. The Englishmen had contact to a wholesaler in the Netherlands and to a German organizing the transport of the drugs. They negotiated prices and organized the cash flow. They were nomads, travelling around the world, building up and maintaining contacts. Like the nomad who reaches the watering point only in order to leave it behind, the Englishmen visit places just to be gone again. Their strategy was one of thinking in speed and movement (Munro, 2005) and became their way of life.

“A path is always between two points, but the in-between has taken on all the consistency and enjoys both an autonomy and a direction of its own. The life of the nomad is the *intermezzo*.” (Deleuze & Guattari, 1987: 380)

These nomads are not at all the same as migrants. They go from one point to another “only as a consequence and as a factual necessity; in principle, points for him (them) are relays along a trajectory” (Deleuze & Guattari, 1987: 380). The relays consist of a multiplicity of information and relations that enable maintenance of the business. One elemental organizing practice of the drug-business is to create an arena of outstanding debts. Deals were never finished – one party always held money or drugs back from the other. The rule was that one third was prepaid when ordering – the rest after distributing the drugs.

This practice guaranteed that the relationship never ended, that tensions always continued to weld the assemblage together. Another characteristic of the nomad trajectory is that even though it may follow trails or customary routes, it does not fulfil the function of the sedentary road. It does not “*parcel out a closed space to people*, assigning each person a share and regulating the communication between shares” (Deleuze & Guattari, 1987: 380).

David knew that the Englishmen were travelling all over Europe relaying their business activities, but he never got to know other business partners. The nomads bought the drugs in the Netherlands, organized the transport, and flew to Austria just to take the drugs from the smuggler and give them to David. The Englishmen travelled thousands of miles a year, just to maintain the non-communicating nature of the space. The nomadic trajectory distributes people in an “open space that is indefinite and noncommunicating” (Deleuze & Guattari, 1987: 380) Only non-communicating, indefinite spaces can guarantee the persistence of the assemblage in their struggle.

Deleuze and Guattari (1987) make a distinction between sedentary space and nomad space.

“(S)edentary space is striated, by walls, enclosures, and roads between enclosures, while nomad space is smooth, marked only by “traits” that are effaced and displaced with the trajectory.” (Deleuze & Guattari, 1987: 380)

Walls and enclosures have a dialectical role. They provide safety for the sedentary and menace to the nomad. The Englishmen knew that the more they moved, the more they effaced and displaced their tracks and the safer they were. Multiple identities and falsified passports guaranteed that not even their closest friends could trace their tracks. They created a smooth space of secrecy.

Summary and Conclusion

Traditional approaches to conceptualizing upper level drug dealing have failed to grasp the dynamics and ever changing processes that characterize the drug business. Notions of order, stability and permanence inhibit the understanding of flows of information, money and drugs. The metaphor of the war machine facilitates one thinking about organization as matters of flux and being in motion. It enables a conceptualization of decaying, change and creation by (1) explaining relations of the war machine and the state, (2) integrating principles of secrecy, friendship and non-conflict, and (3) embedding nomadic practices. This study offers a way of understanding upper level drug dealing as a heterogeneous articulation of organizing processes which are creatively subverting and escape constraints of control and order.

References

- Adler, P. A. (1985). *Wheeling and dealing: an ethnography of an upper-level drug dealing and smuggling community*. New York: Columbia University Press.
- Burrell, G., & Morgan, G. (1979). *Sociological paradigms and organisational analysis : elements of the sociology of corporate life*. London: Heinemann.

- Chia, R. (1999). A 'Rhizomic' Model of Organizational Change and Transformation: Perspective from a Metaphysics of Change. *British Journal of Management*, 10(3), 209-227.
- Clegg, S., & Hardy, C. (1997). Organizations, Organization and Organizing. In S. Clegg, C. Hardy & W. R. Nord (Eds.), *Handbook of organization studies* (pp. xxix, 730 p.). London ; Thousand Oaks: Sage Publications.
- Comission, E. (2009). A report on global illicit drug markets 1998 - 2007. Printed in the Netherlands: Edited by Peter Reuter (RAND) and Franz Trautmann (Trimbos Institute).
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). *A thousand plateaus : capitalism and schizophrénia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2004). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrénia*. London New York: Continuum.
- Desroches, F. J. (2005). *The crime that pays : drug trafficking and organized crime in Canada*. Toronto: Canadian Scholars' Press.
- Desroches, F. J. (2007). Research on upper level drug trafficking: A review. *Journal of Drug Issues*, 37(4), 18p.
- Foucault, M. (1988). *The history of sexuality* (Vintage Books ed.). New York: Vintage Books.
- Gabriel, Y., & Griffiths, D. (2004). Stories in Organizational Research. In C. Cassell & G. Symon (Eds.), *Essential guide to qualitative methods in organizational research* (pp. xviii, 388 p.). London ; Thousans Oaks: SAGE Publications.
- Hafley, S. R., & Tewksbury, R. (1995). The rural Kentucky marijuana industry - Organization and community involvement. *Deviant Behavior*, 16(3), 201-221.
- Hazelrigg, L. E. (1969). A Reexamination of Simmel's "The Secret and the Secret Society": Nine Propositions. *Social Forces*, 47(3), 323-330.
- Hobbs, D. (1995). *Bad business : Professional crime in modern britain*. Oxford: Oxford University Press.
- Hobbs, D. (1997). Professional Crime: Change, Continuity and the Enduring Myth of the Underworld. *Sociology*, 31(1), 57-72.
- Hobbs, D. (1998). Going down the glocal: The local context of organised crime. *Howard Journal of Criminal Justice*, 37(4), 16p.
- Hobbs, D. (2001). The firm. Organizational logic and criminal culture on a shifting terrain. *British Journal of Criminology*, 41(4), 12p.
- Hunt, D. E. (1990). Drugs and Consensual Crimes: Drug Dealing and Prostitution. *Crime and Justice*, 13, 159-202.
- Kenney, M. (Writer) (2007). The Architecture of Drug Trafficking: Network Forms of Organisation in the Colombian Cocaine Trade [Article], *Global Crime*.
- Lampe, K. (2007). The crime that pays: drug trafficking and organized crime in Canada. *Trends in Organized Crime*, 10(3), 4p.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social : an introduction to actor-network-theory*. Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Law, J., & Callon, M. (1988). Engineering and Sociology in a Military Aircraft Project: A Network Analysis of Technological Change. *Social Problems*, 35(3), 284-297.
- Lawrence, T. E. (1935). *Seven pillars of wisdom : a triumph*. London and Toronto: J. Cape.

- Linstead, S., & Thanem, T. (2007). Multiplicity, virtuality and organization: The contribution of Gilles Deleuze. *Organization Studies* (01708406), 28(10), 1483-1501.
- McCarthy, B., & Hagan, J. (2001). When Crime Pays: Capital, Competence, and Criminal Success. *Social Forces*, 79(3), 26p.
- Moore, D. (2004). Beyond "subculture" in the ethnography of illicit drug use. *Contemporary Drug Problems*, 31(2), 32p.
- Morgan, G. (1997). *Images of organization* (2nd ed.). Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- Munro, I. (2005). *Information warfare in business : strategies of control and resistance in the network society*. London ; New York: Routledge.
- Murphy, S., Waldorf, D., & Reinerman, C. (1990). Drifting into Dealing: Becoming a Cocaine Seller. *Qualitative Sociology*, 13(4), 23p.
- Natarajan, M. (2006). Understanding the Structure of a Large Heroin Distribution Network: A Quantitative Analysis of Qualitative Data. *Journal of Quantitative Criminology*, 22(2), 22p.
- Natarajan, M., & Belanger, M. (1998). Varieties of Drug Trafficking Organizations: A Typology of Cases Prosecuted in New York City. *Journal of Drug Issues*, 28(4), 21p.
- Paoli, L. (Writer) (2002). The paradoxes of organized crime [Article], *Crime, Law & Social Change*.
- Pearson, G., & Hobbs, D. (2003). King Pin? A Case Study of a Middle Market Drug Broker. *Howard Journal of Criminal Justice*, 42(4), 13p.
- Reed, M. (2006). Organizational theorizing: a historically contested terrain. In S. Clegg (Ed.), *The Sage handbook of organization studies* (2nd ed., pp. xxii, 895 p.). London ; Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- Reuter, P. (1983). *Disorganized crime : the economics of the visible hand*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Reuter, P., & Kleiman, M. A. R. (1986). Risks and Prices: An Economic Analysis of Drug Enforcement. *Crime and Justice*, 7, 289-340.
- Sales, P., & Murphy, S. (2007). San Francisco's Freelancing Ecstasy Dealers: Towards a Sociological Understanding of Drug Markets. *Journal of Drug Issues*, 37(4), 31p.
- Sarmiento, L. F., & Krauthausen, C. (1991). *Cocaína & Co : un mercado ilegal por dentro* (1. ed.). Bogotá, Colombia: Universidad Nacional de Colombia Tercer Mundo Editores.
- Simmel, G., & Wolff, K. H. (1950). *The sociology of Georg Simmel*. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Smith, D. C., Jr. (1976). Mafia: The Prototypical Alien Conspiracy. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 423, 75-88.
- Tsoukas, H., & Chia, R. (2002). On Organizational Becoming: Rethinking Organizational Change. *Organization Science*, 13(5), 567-582.
- Wexler, M. N. (1987). Conjectures on the Dynamics of Secrecy and the Secrets Business. *Journal of Business Ethics*, 6(6), 469-480.

A2-3. Employment for HIV Infection Risk Group. The Latvian Example

Ieva Pranka, University of Latvia, Latvia

Introduction

National welfare and the quality of life of the population are influenced not only by the tendencies of economic development, but social development as well. Social development is not possible as long as social exclusion exists which destroys the welfare of citizens and obstructs their ability to express themselves and participate in a society. To continue to draw the attention of the European Union to the problem of poverty and social exclusion which has been further heightened by the financial crisis, the year 2010 has been declared as the European Year against Poverty and Social Exclusion.

The spread of HIV is a global problem negatively affecting the health of society, safety and welfare of each individual, as well as integration into society and labour market. In the whole world, HIV is a danger for health, economic development and human resources. The essential prerequisite of adequate standard of living is good health and possibility to work in return for adequate salary. It is important to provide everyone, also social exclusion risk groups, including HIV infection risk group with equal opportunities to be employed.

The number of persons infected with HIV in Latvia increases each year and most of these people are of working age, that is, current or potential employers and employees. Latvian law does not inhibit the employment of persons with HIV, but society as a whole, as well as employers have noticeable biases and negative attitudes towards persons infected with HIV stemming from inadequate knowledge about the spread of HIV and fears associated with HIV positive people.

Aim of the paper is to analyze the influence of HIV as a risk factor for social inclusion and employment, employment and activity in finding job of persons belonging to HIV infection risk group and reasons why persons belonging to HIV infection risk group do not seek a job.

Data and methods

Non-proportional quota sampling was used for the survey of people of HIV infection risk groups. The survey was carried out in the form of questionnaire in Latvian and Russian languages – according to the language of each respondent. Selection included persons of HIV infection risk group – drug addicts, people involved in commercial sex, ex-convicts a.o. As a result of survey, 320 complete answers were received from the respondents of both genders from different places in Latvia with a high number of registered HIV cases. The answers to the questions were coded and recorded data were entered and processed with SPSS data processing program.

HIV as a Risk Factor for Social Inclusion and Employment

The latest statistics published by UNAIDS shows that at the of end of 2008 there were 31.3 million adults living with HIV/AIDS worldwide.¹ The only region where HIV prevalence clearly remains on the rise is Eastern Europe and Central Asia. Estimated HIV prevalence varies from below 0.1% in parts of Central Europe to above 1% in parts of the former Soviet Union. Worst affected were the Russian Federation, Ukraine, and the Baltic states (Estonia, Latvia, and Lithuania).² In Latvia, the number of HIV infections increases every year. The index of the spread of HIV (0.8 %) is one of the highest intensity indexes among the European Union countries.³ The majority of these people are of working age, i.e., current or potential employers and employees.

HIV influences different spheres - not only health, but also economics, poverty etc. Therefore also the world leaders admitted the influence of HIV on the future health and welfare of the developing and inter-connected world and pointed out the HIV as one of the dominating international priorities of the 21st century, by passing the United Nations Millennium Declaration and Millennium Development Goals in 2002 in order to find the ways of creating the world that would be safer, healthier and more fair, at the same time, limiting the spread of HIV.

Considering that Europe is not one of the regions where the spread of HIV is imminent, European nations lack the experience in policy or examples of best practices with the minimization of exclusion of HIV positive persons and advancing their employment. For instance, by analyzing the National Strategy Reports on Social Protection and Social Inclusion of European Union countries, only a few of the member states (i.e. Estonia, Lithuania, Latvia, Poland, Romania, Portugal - countries with comparatively high HIV prevalence) mention the HIV risk factor, but only superficially and mostly in the context of HIV/AIDS prevention or health care (only in the case of Portugal is participation in a workplace mentioned). The most attention is given to other socially excluded groups that are also groups with a high HIV infection risk such as immigrants, refugees (especially from Africa), ex-convicts, etc.

Evaluating the influence of HIV on social exclusion, political researchers in Great Britain have proposed several recommendations in the fields of education, the informing the public, non-discrimination, employment, immigration, the promotion of health, etc. for various ages and social groups (youths, drug addicts, ex-convicts, immigrants, refugees, etc.), taking the point of view that the quality of life for people with HIV should not differ from that of any other person suffering from a chronic illness. The government and society

¹ AVERT, Worldwide HIV and AIDS statistics, <http://www.avert.org/worldstats.htm>

² 2008 Report on the global AIDS epidemic, Chapter "The global HIV challenge: assessing progress, identifying obstacles, renewing commitment", Joint United Nations Programme on HIV/AIDS (UNAIDS), 2008, http://www.unaids.org/en/KnowledgeCentre/HIVData/GlobalReport/2008/2008_Global_report.asp

³AVERT, European HIV and AIDS Statistics, <http://www.avert.org/aids-statistics.htm>

must actively cooperate and divide their responsibilities so that persons with HIV are completely integrated into society.⁴

The exclusion of a risk group can lead to an increased negative impact on social safety as this causes a rise in crime. Thus it is important to secure means by which risk groups are socially included rather than cutting them off from society. If social exclusion has already occurred, then the reintegration of these persons must be addressed. Social exclusion adds to the spread of HIV as survival and access to basic needs become more important than protection from HIV. Due to social exclusion, those infected with HIV do not bestow great importance on health care and poor health contributes to delayed employment.

Employment and activity in finding job of HIV infection risk group

To characterize the employment situation of HIV infection risk group and the issues connected with it the results of the research "Integration Possibilities of HIV Risk Groups into Labour Market"⁵ are comprised in this and the following chapter.

In order to describe the employment of the HIV infection risk group, the question: „Do you work now (officially or unofficially)?" was asked at the time of survey. There were 14% officially working, 2% - self-employed and 13% of respondents working unofficially of 320 respondents. Thereby the minority of respondents (29%) were employed.

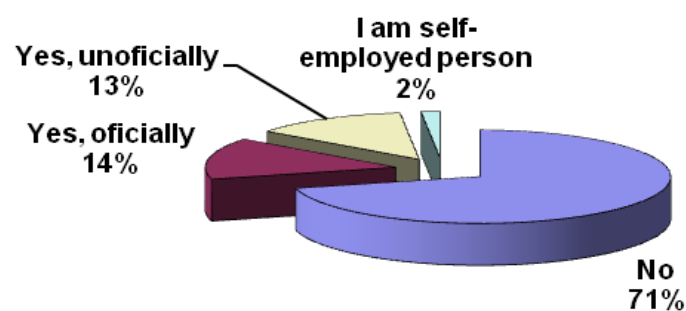

Figure 1. Employment status of the HIV infection risk group, %

Data source: Results of the Research "[Integration Possibilities of HIV Infection Risk Groups into Labour Market](#)" (n=320)

Comparing these data with data of population of Latvia in 2007, there were 68% employed persons in the age group from 15 to 64 years, which is significantly higher index of employment than among the respondents of the HIV infection risk group.⁶

⁴ *Social Exclusion and HIV: A Report*. Terrence Higgins Trust, Policy Campaigns and Research Division, 2001, <http://www.tht.org.uk/informationresources/publications/policyreports/socialexclusionandhiv582.pdf>

⁵ [Integration Possibilities of HIV Infection Risk Groups into Labour Market](#). Results of the Research, Pranka I., Pranka M., Livmane L., Project Nr. VPD1/ESF/NVA/06/GS/3.1.5.3./0001/00062/10, Research done in the frame of ESF Grant Schema „Research of possibilities of social exclusion risk groups in labour market”, 2007.

⁶Data basis: Employment and Unemployment, Central Statistical Bureau, <http://www.csb.gov.lv/csp/content/?cat=355>

To determine the activities and networks used by groups at risk for HIV infection when looking for or changing jobs, the question was asked, “Have you tried to find or change jobs?” Several possible answers were made available.

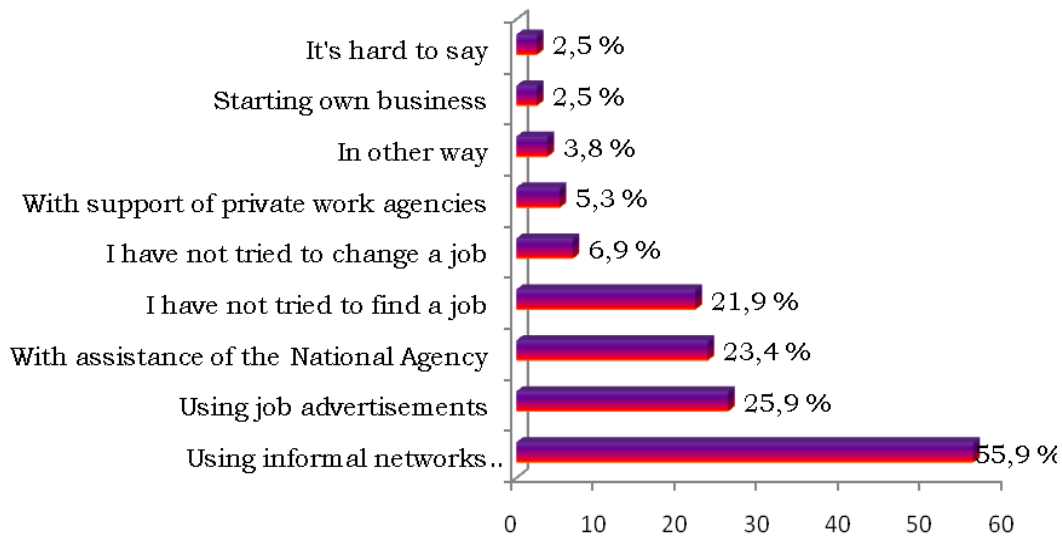

Figure 2. Networks used by groups at risk for HIV infection when looking for or changing jobs, %

Data source: Results of the Research “[Integration Possibilities of HIV Infection Risk Groups into Labour Market](#)” (n=320).

By analysing the data on how the respondents tried to find a job, it can be concluded that the dominant method is by using informal networks—networking through relatives, friends and acquaintances (56%), followed by job advertisements which were used by less than half of those who networked (26%), and the use of services of the National Employment Agency (23%). 5% of the respondents used the help of a private employment agency, 2% by starting their own business, but 4% named other ways, such as searching online, physically meeting with employers and asking nongovernmental organizations for help. 7% of the respondents had not attempted to change jobs and one quarter of the respondents had not attempted to find a job.

Women and men both use informal networks equally, 55% and 56% respectively, but newspaper advertisements are used by 28% of men and 23% of women. Businesses were started most often by respondents ages 25-34 (7%) and by those with a higher education (11%). The use of informal networks for finding employment is the dominant method among all age groups, but by analysing the affiliation of the respondents to various social groups, it can be concluded that the use of one’s social network to find employment is a factor that obstructs inclusion into society.

Analysing the data on education levels, we conclude that respondents with a higher education used informal networks comparatively less (33%) than respondents with other education levels. Respondents with a primary education used job advertisements and the services of the National Employment Agency

the least- 17% and 20% respectively and among these respondents are the most people (27%) who have not tried to find work at all.

If the responses about job searching of persons with addictions and ex-convicts are analysed then we conclude that 22% and 15% of them respectively have not tried to find a job. Approximately 2000⁷ former convicts that have been isolated from society and its processes return to Latvian society every year. Their return to society and gainful employment is dependent on their own willingness and motivation to become full-fledged members of society. In addition, former convicts do not have the required skills and education due to the lack of national funding for educational development or job training in jails. This prohibits the access to education for convicts and negatively influences their behavior, degrades a person's cognitive and social skills, and minimizes a convict's chances of gaining employment once they are released from incarceration. Thereby people have many problems after imprisonment that impede integration into society and the job market, stimulating their involvement in crime and illegal employment and in turn repeated imprisonment.

When actually looking for work, 62% of ex-convicts and 66% of persons with addictions use informal networks, 29-30% job advertisements, and 17% of ex-convicts and 26% of persons with addictions use services of the National Employment Agency. The lack of motivation of ex-convicts contributes to their problems with finding a permanent residence and treating problems with addictions with qualitative and complex treatment.

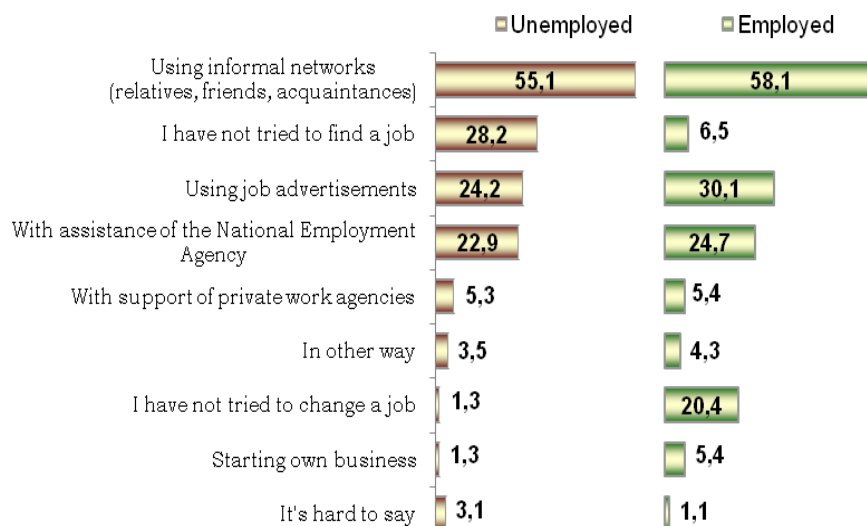

Figure 3. Networks used by the employed and unemployed when searching for a job/changing jobs, %

Data source: Results of the Research "[Integration Possibilities of HIV Infection Risk Groups into Labour Market](#)" (n=320).

⁷ 2008.gada publiskais pārskats. LR Tieslietu ministrijas Ieslodzījuma vietu pārvalde, 2009.gada 16.aprīlis, <http://www.ievp.gov.lv/?sadala=92>, p. 22.

By analysing the differences between methods used by the respondents who tried to change jobs and how the unemployed searched for jobs we conclude that the leading method is the use of informal networking, regardless of employment status (Figure 3). There is a similar balance among the employed respondents that have not tried to change jobs (20%) or have not tried to find work (6%), and among unemployed respondents who have not tried finding work (28%). It must be noted that there is a tendency by employed respondents to be slightly more active in using all possible methods of changing jobs than unemployed respondents in searching for jobs.

Reasons for not seeking/changing jobs

Of all people surveyed, 70 respondents had not tried to find work and 22 respondents have not tried to change jobs. Analysing the reasons for not seeking or changing jobs given by these respondents (more than one reason could be given), the gathered information showed that 36% of respondents do not want to work, indicating a prevailing apathy and lack of motivation or need to work. The motivation to become employed could be restored by the opportunity to participate in classes on character building or motivational classes on becoming employed and becoming self-sufficient.

The next most frequent responses are, “not able to find a job with adequate pay” (18%), and equally as many cite poor health or satisfaction with a current job. 8% of respondents cited other reasons such as: the use of alcohol/narcotics, leaving the country, lack of need as well as “I have no one to care for my dog,” no declared residence and no legal documents. 6% of respondents thought it hopeless to find a job, 4% did not know where to turn to look for a job, but 6% could not cite a reason for not looking for a job.

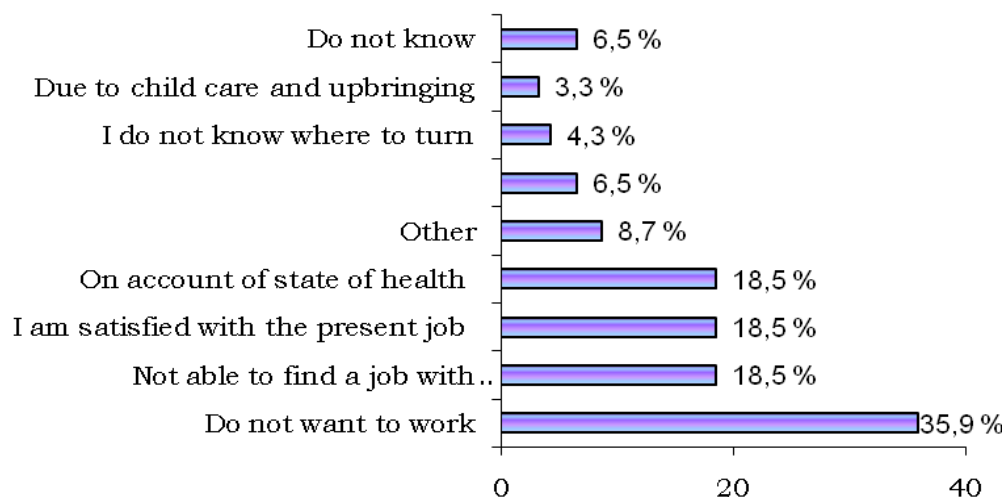

Figure 4. Respondents who have not tried looking for or changing jobs and reasons for not doing so, %

Data source: Results of the Research [”Integration Possibilities of HIV Infection Risk Groups into Labour Market”](#) (n=92).

Analysing the answers of the respondents by age group, I conclude that there is one dominant answer: the lack of desire to work: 38% (ages 45-54) and 100% (age 55 and above). In the youngest age group this first reason is followed by poor health (25%), the inability to find a job with adequate pay (25%), and more frequently than in other groups, the answer “do not know where to turn” (8%), confirming the conclusions on the risks facing excluded youths of other Latvian researchers, that youths with few skills in finding a job is a problem because they have few skills gaining and processing information, carrying on negotiations and working with a computer. Often these factors (failing grades, lack of motivation, unemployment as the norm, poor organizational skills), that obstructed the ability to gain an education also obstruct the ability to find a job and keep it.⁸ 31% of respondents in the age group 45-54 cited poor health as the reason for not finding a job and 23% of these respondents answered that it is “hopeless to find a job,” indicating that these respondents have accepted the situation and no longer are attempting to find a job. Respondents’ age 35-44 most often (29%) cite as a reason, “cannot find a job with adequate pay.”

Analysing the answer of various groups at risk for social exclusion “do not want to work,” show that this answer is given most often by the homeless or those living in shelters or allotments (62%), those raising children alone (50%), ex-convicts (48%) and the unemployed (43%). This relates to a loss of motivation. Respondents classified for the purpose of this survey as alcoholics or drug addicts answered 25% of time that they “do not want to work,” 22% - “cannot find a job with adequate pay,” but 12% - poor health. It is characteristic for respondents with addictions to have low motivation to find a job and if such people find jobs, they often quit the job after receiving their pay, once again becoming unemployed.

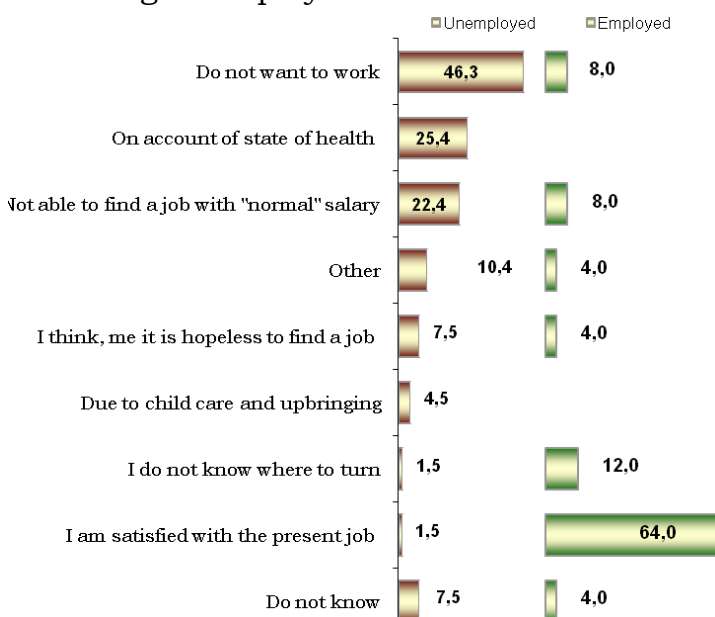

Figure 5. Employed and unemployed respondents that have not tried to find or change jobs, reasons for not finding/changing jobs, %
 Data source: Results of the Research ["Integration Possibilities of HIV Infection Risk Groups into Labour Market"](#) (n=320).

⁸ Rungule, R., Kārklīņa, I. *Jauniešu sociālā iekļaušana un sociālās atstumtības riski // Latvijas jaunatnes portrets: integrācija sabiedrībā un marginalizācijas riski*. Rungule, R. (red.), LU Akadēmiskais apgāds, 2009, p. 129.- 143.

Analysing the reasons given by the employed and unemployed for not looking for or changing jobs, we conclude that the majority of employed respondents are satisfied with their current job. The most frequent reasons for not changing jobs are: not knowing where to find help, unwillingness to work and inability to find a job with adequate pay (figure 5). The most frequently cited reasons by unemployed respondents are “unwillingness to work” and “poor health,” implying that the majority of respondents are not motivated to find a job or are unable to do so due to poor health. This in turn indicates a problem accessing social rehabilitation and health care among groups at risk such as ex-convicts, the homeless, and people with low incomes. This is also confirmed by the results of the study, “The Causes and Duration of Social Exclusion” by other Latvian researchers on the high infection rate of HIV/AIDS and tuberculosis and the increase in alcoholism.⁹ Comparing the responses of the employed and unemployed, I conclude that a comparatively low number of the unemployed do not know where to turn to for help finding a job.

An analysis of political documents show, that policy in Latvia does not adequately take into consideration the connection between social exclusion and health conditions. Very little attention was given to the inclusion of health issues such as the provision of health care for convicts in the 2008-2010 National Strategy on Social Protection and Inclusion. At the same time it can be positively evaluated that health care is addressed for groups at risk for HIV infection in the context of reducing exclusion.

Social exclusion is closely tied to poor health. Poverty in conjunction with poor health restricts many people from actively participating in a social life and poor health can also contribute to exclusion from the job market, restricting continued employment. In addition to poor health causing exclusion, life in exclusion can cause poor health.¹⁰

From the viewpoint of the author, the aforementioned conclusions on the correlations between social exclusion and poor health also apply to groups at risk for HIV infection. On the one hand, HIV infection and related health and addiction problems as well as stigmatization cause social exclusion and concurrently certain population groups that are excluded from the job market and from society are more at risk for infection with HIV.

Conclusions

In Latvia, the majority of HIV infection risk group in working age is out of employment and it has a passive attitude towards integration/re-integration into the labour market, and its characteristics are long-term unemployment, bad health, low income level, low level of education, lack of work experience and

⁹ Rungule R., Goldmanis M., Koroļeva I., Kārklīņa I., Pranka M., Sniķere S., Trapenciēre I. u.c. *Bezdarba un sociālās atstumtības iemesli un ilgums*. Rīga: FSI, 2007, p.22.

¹⁰ Stewart, M., Reutter, L., Makwarimba, E., Veenstra G., Love, R., Raphael, D. *Left Out: Perspectives on Social Exclusion and Inclusion across Income Groups*. Health Sociology Review, Vol. 17, Issue 1 (2008).

basic skills in life which are the factors substantially obstructing integration into labour market and increases the risk of social exclusion of this group.

Integration of HIV infection risk group into the labour market would prevent the spread of HIV, because unemployment promotes it, and it is confirmed by comparatively higher tempo of infection among the unemployed people.

In order to reduce the social exclusion of HIV infection risk group originated by the changes in economics and other factors, especially during the crises, promoting inclusion of the group into the labour market, giving the opportunities to gain the quality of life legally, legislature and executive power should form the policy and programs improving the skills of risk groups and competitiveness in labour market, as well as stimulate equal attitude from the employers with directives of equal opportunities and positive discrimination and information measures.

Taking into account that main factors obstructing integration of HIV infection risk group into legal employment are connected with their state of health, addictions, qualifications and work motivations, not with HIV infection or its risk, stimulation of the employment of risk group should be carried out together with measures of health improvement and drug addiction treatment efforts which needs a network of state, municipal, nongovernmental and employers, purposefully united and coordinated.

References

AIDS Epidemic Update: November 2009. Joint United Nations Programme on HIV/AIDS (UNAIDS) and World Health Organization (WHO) 2009, http://data.unaids.org/pub/Report/2009/JC1700_Epi_Update_2009_en.pdf, (last accessed 15.02.2010)

AVERT, [European HIV and AIDS Statistics](http://www.avert.org/aids-statistics.htm), <http://www.avert.org/aids-statistics.htm> (last accessed 05.05.2010.)

AVERT, [Worldwide HIV and AIDS statistics](http://www.avert.org/worldstats.htm), <http://www.avert.org/worldstats.htm> (last accessed 05.05.2010.)

Central Statistical Bureau, Data basis, Employment and Unemployment, <http://www.csb.gov.lv/csp/content/?cat=355> (last accessed 05.05.2010.)

[Integration Possibilities of HIV Infection Risk Groups into Labour Market](#). Results of the Research, Pranka I., Pranka M., Līvmane L., Project Nr. VPD1/ESF/NVA/06/GS/3.1.5.3./0001/00062/10, Research done in the frame of ESF Grant Schema „Research of possibilities of social exclusion risk groups in labour market”, 2007.

Public Health Agency, <http://sva.vi.gov.lv/lv/aidsunsti/statistika/hivaidis/hivinfekcija/?caldate=2011-2&dt=> (last accessed 14.02.2010.)

Rungule, R., Kārklīņa, I. *Jauniešu sociālā iekļaušana un sociālās atstumtības riski // Latvijas jaunatnes portrets: integrācija sabiedrībā un marginalizācijas riski*. Rungule, R. (red.), LU Akadēmiskais apgāds, 2009.

Stewart, M., Reutter, L., Makwarimba, E., Veenstra G., Love, R., Raphael, D. *Left Out: Perspectives on Social Exclusion and Inclusion across Income Groups*. Health Sociology Review, Vol. 17, Issue 1 (2008).

Social Exclusion and HIV: A Report. Terrence Higgins Trust, Policy Campaigns and Research Division, 2001, <http://www.tht.org.uk/informationresources/>

[publications /policyreports /social_exclusion_andhiv_582.pdf](#) (last accessed 05.05.2010)

United Nations Millennium Declaration adopted by the General Assembly, <http://www.un.org/millennium/declaration/ares552e.htm> (last accessed 05.05.2010)

2008 Report on the global AIDS epidemic, Chapter “The global HIV challenge: assessing progress, identifying obstacles, renewing commitment”, Joint United Nations Programme on HIV/AIDS (UNAIDS), 2008, http://www.unaids.org/en/KnowledgeCentre/HIVData/GlobalReport/2008/2008_Global_report.asp (last accessed 05.05.2010)

2008.gada publiskais pārskats. LR Tieslietu ministrijas Ieslodzījuma vietu pārvalde, 2009.gada 16.aprīlis, <http://www.ievp.gov.lv/?sadala=92>, p. 22. (last accessed 05.05.2010)

A3. RISK AND ENVIRONMENT

A3-1. Social Capital and Environmental Problems: A Theoretical Approach

Sotiris Chtouris, University of the Aegean, Greece
Flora Tzelepoglou, University of the Aegean, Greece

INTRODUCTION

Climatic and concomitant environmental changes render preventive actions indispensable (i.e., residents acting in an independent, decentralized context, organized in collective local associations). Because interacting social and cultural networks produce social mobilization and social capital, they are in a position to create conditions that favor long-term cooperation and strong ties, thus transcending cultural, geographical, and bureaucratic obstacles.

RISK PERCEPTION: SOCIAL AND CULTURAL PREREQUISITES

It is generally accepted that modern citizens confront a host of increasingly acute risks emanating from natural environmental changes caused either by human intervention or global climatic change. Wealth production and distribution are increasingly linked to negative repercussions, disasters, and large scale hazards. Risk recognition leads to a negatively reproduced environment due to the fact that relevant knowledge and information refer to it in a negative way, ‘The risk society is in this sense also the science, media and information society’ (Beck 1992: 46).

It is vitally important to understand in which ways community members manage to confront small or large scale environmental risks at both the

individual and collective levels, especially when there is such a wide variation in social behavior (i.e., some communities fare well, being active and socially participative, whereas others present an image of apathy and inaction). Our considerations are directly linked to such a range of civic participation in the context of natural hazards and disasters. We intend to interpret social behavior in response to risk perception and management on the basis of four different and mutually complementary frames of reference (i.e., an interpretative network that has been developed around the issues of risk and environmental disaster). The first frame of reference is individual choice. An individual selects a range of means and practices that will cause the least possible damage and will give him or her maximum benefit when dealing with the risk. The second frame of reference involves individual integration in a social context or a competitive arena. The third frame of reference involves individual participation in collective action and the community's cultural context. The fourth frame of reference involves examining networking and social capital ties, through which we may observe the development of bridging network ties in relation to risks of various intensity and temporal continuity. Natural hazards and environmental issues are increasingly interlinked with crucial social problems with a new complex social structure, namely poverty, marginalization, and lack of social justice (Harvey, 1996)¹.

In our attempt to make a synthesis, we suggest that risk assessment exercises a functional impact on individual and social behavior and this is usually the result of a complex selection process, which in turn is defined by the multifunctional dynamic embeddedness of a person in multiple social contexts. The decision to confront the risk and the choice of means is largely defined by the way and the intensity individuals interact within the framework of multiple social ties and affiliated networks (Chtouris 1997, 2004; Read 2002). It is within this integrating context that commitments and opportunities are established.

This approach of multilayered embeddedness is more apt to interpret the reasons why a wide range of different decisions are taken in the context of risk management, especially in countries undergoing a social transformation process. Individuals tend to confront risks in a multitude of different ways, depending on their level of awareness or mobilization, on their social context or reference network, and on the overall context where they find themselves embedded at a certain point in time.

As far as individual and collective practices are concerned, the reference context of commitments and obligations is defined by individual multilayered embeddedness in the framework of environmental risk perception and management. Multilayered embeddedness is an object not only of inner

¹ "Nature," it seems, is no longer "natural." By jettisoning the artificial dualism between "humans" and "nature" (a schism manifested in the unfortunate bifurcation between "physical" and "human" geography) theorists in the discipline working within the broader domain of social theory and political economy have called for renewed attention to issues in which social and ecological concerns are intertwined, including matters of social and environmental justice (Harvey 1996).

individual process but also of competitive external process developing in a specific social and cultural environment. Appreciations, judgment, and decisions are increasingly distanced from a theological type of discourse, namely the community's commands and moral imperatives as well as the conflict dynamics in various social fields (Bourdieu 1984). The emergence of individuality and the establishment of secular beliefs (Bauman 1990; Giddens 1990; 1991; Lyotard 1979) are well established phenomena that characterize modernity and post-modernity; however, in many cases, they are subjected to networks of the past (social, political, and local) that still remain in force and preserve their legitimacy.

More specifically, in Southern Europe, we witness a social dialectic process of mutual substitution between tradition and modernity, which is evident in fields such as environmental conservation and agricultural ownership (Chtouris 1987). Dealing with the natural environment and possible hazards often involves interpretations according to a traditional rural community mentality, with strong symbolic reference to land and land domination. While under different circumstances in a context of individualistic financial calculations, one may consider natural environment merely as an expendable natural resource that can be used for benefit and considerable economic profit; in another context, emerging ecological awareness and sensitivity ascribe to the natural environment by almost mythological proportions.

Table 1: Levels of action and risk perception

<i>Reference unit</i>	<i>Risk Perception</i>	<i>Practice</i>
1. Individual	Individual	Individual
2. Field – Arena	As competition means	Competitive interaction
3. Group - Community Social capital, Bonding capital, Local networks	Collective – symbolic	Collective practice Dense interaction
4. Network – Bridging Social Capital (Local / supra-local)	Open – Differentiated	Distributed practices

In a classical paradigm of individual choice in the context of risk perception and risk management, individuals have the opportunity to assess alternative options to organize their actions. Some modern theoreticians propose, as a basis of our sociological analysis, the –purposive action of individuals (Coleman 1994: 17–8) in view of an enriching exchange with other disciplines in relevant fields (i.e., economics, political sciences, and law studies). More specifically, recent studies have revealed that several decisions made in response to risks and their causes are directly influenced by the fact that individuals have the possibility of alternatively choosing among various options before taking any responsibility (Wikstrom 2002, 2004; Petersen 1996). We suggest that when only few options are available, then a more passive attitude is developed regarding environmental hazards and natural disasters. According

to another interpretation “information overload makes rational responses to risk practically impossible. Combined with a growing force of individualization, in which more and more essential decisions are thrown back onto individual responsibility, it becomes difficult to develop rational strategies for dealing with risks” (Van Loon 2002: 188). Generally speaking, most individualistic theories (Schwarz and Thompson 1990) tend to emphasize the importance of the individual capacity to choose more effectively when confronting menacing risks as well as the means to confront them.

It is also interesting to explore risk perception and risk management using the concept of competition developed in social and institutional contexts. The arena theories give us the possibility to comprehend the political debate on risk; in this case, individuals decide to participate or abstain according to their forecast on possible benefits or damage.

However, by integrating social context in the overall risk perception and management research, we provide a richer theoretical framework (Otway and von Winterfeldt 1982). Indeed, in many cases natural disaster management acts as a surrogate to political antagonism (Giddens 1998) because political actors renegotiate their positions in the political arena (Renn 1992). Recent experience of catastrophic forest fires in Greece in 2007 amply proves that such an event quickly becomes a key factor in shaping political and social dialogue nationally because it indeed happened during the 2007 electoral campaign; moreover, it has a direct impact on citizens’ options regarding possible solutions and mitigation of damage. A similar interpretation applies to mainstream media as to how they use natural disasters. In Greece during the blazes, we were witnesses of sensationalist reporting amid hard competition for the highest possible ratings. Competition among audiovisual media develops, in a large degree, in the context of a social drama where both the media and local/national politicians address an audience (Turner 1974) already emotionally charged and highly vulnerable to solutions offered by ‘Deus ex machina’ (god from a machine –in Greek Drama). Generally speaking, mass media create their own interactive field with their viewers whenever they deal with natural disasters and ensuing damage; as a result, a special dynamic is created in relation to risk perception and management.

A cultural theory of risk provides us with the possibility to explore, in groups and communities, how everyday interaction in private and public space generates a specific pattern of practices, recurrent routines, and rituals at a micro sociological level (Chtouris 2004; Wynne 1982); thus, community members become integrated in a specific action plan in response to risks and disasters. In this case, the way real risks are perceived may be comprehended as a social construction involving moral and value judgments and political bias (Douglas and Wildavsky 1982; Douglas 1992). A cultural theory of risk contains certain elements of determinism, which do not necessarily lead to uniform structural explanation of everyday practice. Although it accepts that strong biases and commitments exist and consequently limit individual margin of

action namely to opt for a solution or an action plan, it does not limit an individual's overall capacity to take a different course of action. The cultural theory of risk can also foster a better understanding of standard cultural representations on the subjects of nature and its hazards. As Heidegger (1977:20) aptly observed, "Modern technology has turned nature into a resource, standing reserve for whatever use 'we' may have in mind, particularly adept in clarifying the devastating ecological implications of so many of our modern technologies"

At this point it is particularly interesting to evoke the theory of social capital (Coleman 1994), social networks, and its spatial and environmental dimension (Chtouris, 2009). Making use of social capital resources in local development, particularly when there is need to strengthen local societies and communities in times of crisis and natural disasters, reveals the importance of its spatial dimension and its potential to become an indispensable part of environmental planning and civil protection policies.

Collectivities that generate social capital create the necessary preconditions to assess not only risks, but also natural hazards. Social capital is of course a complex concept to which a variety of content has been ascribed. According to this presentation, a series of factors and attitudes tend to produce or reproduce social capital (Onyx & Bullen 2000; Putnam 2000). We observe particular factors that produce and preserve social capital, namely trust, local identity, and direct social ties; furthermore, we observe structural factors, such as social networks, institutional structure (Boeck and Fleming 2005), and the community's regulatory effectiveness.

Collective factors - resources	Transformation of various capital forms	Subjective factors - circumstances
Social Networks	Cultural Capital Symbolic Capital	Sense of belonging
Values and Rules	Social Capital	Sense of trust and security
Institutional Structure \ Civil society - Market - Political networks	Economic Capital Human capital	Mutuality - Exchange Purposive action

Figure 1: Social Capital context.

Figure 1 distinguishes between collective (structural resources of social capital) and individual/personal resources (attitudes, perceptions, and individual purposive practices). These two pillars of social capital embrace and determine transformations of various capital forms at local and regional level (middle column), taking the form of financial, human, cultural, and social capital. The above model proposes an interactive relationship between social capital

resources. We believe that it better reflects dynamic situations that occur in cases of natural disasters and environmental risks. Furthermore, in Figure 2, regarding social capital production, we observe the simultaneous appearance of interactive relations among different dimensions, circumstances, and actors that may have a strong impact on the growth and development of social capital. In a positive context we may observe a sense of belonging, life perspectives, and trust (Sarason, 1974; Morrow, 2002) whereas negative relations limit and degrade social capital, namely oppressive ties and commitments that trap individuals in deviant behavior, such as illegal land occupation, trespassing, or illegal waste disposal.

Putnam (2000,2002) suggested a differentiation between community-oriented social capital and one that transcends local boundaries, introducing the difference between bonding social capital and bridging social capital. In this way, Putnam ascribes to social capital the ability to develop social relations beyond local boundaries; however, these boundaries or land scale that differentiate the two types of social capital are not defined precisely. More specifically, on the issue of bonding social capital, which is more locally defined, there is a view expressed by various authors that tends to consider it a negative factor because it tends to lead to a consolidation of traditional relations, thus resisting further positive change or innovation (Woolcock 1998; Baron 2000); furthermore, it may lead to deviant behavior, namely illegal land appropriation or environmental polluting practices.

Our aim is to identify social capital in its limitations and possibilities and its positive or negative forms in Greek communities devastated by large scale forest fires in 2007. We would like to explore the possibility whether this important resource can be a substitute for various interventions and economic or technological investment or whether it can reinforce their effectiveness. This can be achieved through social capital transformation into other forms of capital, such as cultural capital, financial capital, and human capital. At the same time, social capital becomes stronger or weaker under the impact of a range of different theoretical approaches as we briefly mentioned above, namely individual choice, which considers the natural environment part and parcel of market forces, as an integrating symbol of communal cohesion according to cultural theory, or as a means of political and social antagonism according to the arena theories.

In this multilayered analysis model, our theoretical references do not stress certain dimensions that concern scientific views on the notion of risk and the role played by experts in risk negotiation and management. In the current framework of environmental risk analysis, understanding the role played by science, expert knowledge, and decision analysis and the types of risk assessment is highly significant. However, Greek and Mediterranean examples show that such dimensions have not yet been fully developed as to critically shape important decisions and attitudes. This was amply proved in the framework of public debates deployed in the aftermath of the catastrophe,

where experts were used by politicians and financial circles in the arena of public opinion manipulation. It is for these reasons that we consider that introducing these dimensions at this point is indispensable for all the theoretical references of this text.

In this multilayered analysis model our theoretical references do not stress certain dimensions that concern scientific views on the notion of risk and the role played by experts in risk negotiation and management. In the current framework of environmental risk analysis understanding the role played by science, expert knowledge and decision analysis, as well as types of risk assessment is highly significant. However, Greek and Mediterranean examples show that such dimensions have not yet been fully developed as to critically shape important decisions and attitudes. This was amply proved in the framework of public debates deployed in the aftermath of the catastrophe, where experts were used by politicians and financial circles in the arena of public opinion manipulation. It is for these reasons that we consider at this point that introducing these dimensions is indispensable for all the theoretical references of this text.

Comparative Analysis of Research Data in Relation to Environmental Risk Perception and Natural Disaster Management.

Research data confirm that environmental risk perceptions and risk management are crucial social issues not only in Greece but also in Southern Europe as well because they certainly involve low levels of social participation and social capital (Putnam 1993). On the other hand, highly developed social networks based on family (nuclear and extended) ties preserve their cohesion (Chtouris, 2004), but they fail to function as cooperation networks when emergencies break out and risk management is called for.

An equally important problem involves lack of cooperation among local, regional, and national prevention and protection systems, when natural disaster strikes. At the same time, we notice that at the local level, be it a community or a municipality, there is a certain apathy and indifference in relation to environmental risks. An aggravating factor is of course radical population decline in rural areas that has led to a general weakening of social cohesion and of those institutions that generate social capital.

Furthermore, we observed that social capital stock is low and weak in all research areas in relation to protection and rehabilitation measures. Despite the emergence of increasingly acute environmental problems and risks, there has not been a concomitant rising of awareness that would enhance both social participation and social capital.

This negative development is further worsened by the state's inability or unwillingness to provide local communities with the necessary financial and technical resources so that local residents themselves undertake the responsibility of protecting their community collectively in a spirit of cooperation and transparency. As we mentioned before, there is a marked lack

of concerted action by local administrative and financial institutions that fails to coordinate their operational capability with environmental protection mechanisms and risk management agencies. As a result, existing social capital is not duly mobilized in emergency situations because it was amply proved throughout the 2007 crisis.

People who experience this weakening of social participation in response to risk management also hold in very low esteem all relevant state agencies, either administrative or technical mechanisms that pretend to support them in cases of emergency, namely prefectures, regional authorities, compensation mechanisms, and civil protection systems.

In reference to land ownership, there are competitive aspects of positive and negative social capital at play that lead to more acute environmental problems and risks. Consequently, a lot more illegal practices, individual or collective, dominate land appropriation, degrading even more an area's environmental quality. Furthermore, powerful financial and corporate interests hold a strong grip on public land appropriation, using mainly illegal means, so that state control mechanisms find it increasingly difficult to exercise effective controls. It seems that negative social capital is easily transformed to financial capital, thus consolidating illegal practices.

The field of environmental risk management has increasingly become an arena of political and financial conflict, thus obscuring both real problems and viable solutions. Communities that want to protect their human, natural, and material capital should aim at a risk management model that would concretely distribute competences among local agencies and state authorities of environmental policy, civil protection, and civil society networks, so that maximum efficiency and complementarily can be assured in emergency situations. It seems that the absence of social capital at a local level leads to a host of negative reactions, aggravating further the situation, such as inefficiency and unwillingness to readily respond to relief and compensation measures, misinformation, and bias as well as authoritarian behavior on behalf of local authorities.

[Table 9 about here]

Following our research findings and with reference to Table 2, we observe that positive and negative relationships in the circle of social capital are directly affected by special circumstances and the experience of recent disasters. It is important to keep an active social, cultural memory and natural history when confronting natural disasters or social risks in a successful way, not only in Greece but in neighboring countries as well (Glade, Albini Frances, 1993). Natural disasters have often led to the establishment of best practices at a local or national level. Documentation of collective memory and relevant successful practices constitutes a significant cultural capital, which may contribute to the development of valuable new initiatives and useful measures.

References

- Baron, S. Field, J. & Schuller, T. 2000. *Social capital—critical perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Bauman, Z. 1990. *Modernity and Ambivalence*.in *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, Edited by M. Featherstone, London: Sage.
- Beck, U. 1992. *Risk society. Towards a new modernity*. London: Sage.
- Boeck, T. and Fleming, J. 2005. *Social policy:a help or a hindrance to social capital? Social Policy and Society*, 4(3), 259-270.
- Bourdieu, P. 1984. *Quelques proprietes des Champs: Question de Sociologie*. Paris: Minuit.
- Chtouris Sotiris. 1987. *Tradition und Moderne in der europaeischen Peripherie*.Kassel: Verlag GhK Kassel .
- Chtouris, S., Heidenreich El. and Ipsen D. 1993. *Von der Wildnis zum Urbanem Raum: Zur Logik der peripheren Vestaedterung*. Frankfurt. New York: Campus.
- Chtouris, S. 1997. *Metaviomichaniki Kinonia ke i Kinonia tis Pliroforias (Postindustrial Society and the Informational Society)*. Athens: Ellinika Grammata.
- Chtouris, S. 2004. *Rational Symbolic Networks*. Athens: Nesos editions.
- Chtouris S., Malkogiourgou E., Mastrogianopolous G. and Tzelepoglou F. 2008. *Research on urban areas facing increased environmental risk in Greece, 2007-2008*. Sociology Department, Mytilini: University of the Aegean (unpublished paper).
- Chtouris, S. 2009. *I choriki diastashi tou kinonikou kefaleou (A spatial approach to the concept of social capital)*. *Synhrona Themata (Modern issues magazine)* 104 (B):72-82.
- Coleman J.S. 1994. *The Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- David, Matthew & Carole D. Sutton. 2004. *Social Research. The Basic*. London, Thousand Oaks, New Dehli: Sage.
- Douglas, M. 1992. *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory*. London: Routledge.
- Douglas, M. and Wildavsky A. 1982. *Risk and Culture: An Essay in the Selection and Interpretation of Technological and Environmental Dangers*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Glade, T. Albin, P. and Frances, F. 1993. Ed. *The use of historical data in natural hazard assessment*. Dordrecht: Kluwer.
- Giddens, A. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. 1998. *Risk society: The context of British politics*. In *The politics of risk society*, edited by Jane Franklin, (pp.23-34). Oxford: Polity Press.
- Harvey, D. 1996. *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
- Heidegger, M. 1977. *The Question Concerning Technology and Other Essays*. New York: Harper & Row.
- Heidenreich L.,Chtouris S. and Isen D. 2007. *Athina: I kinoniki dimiourgia mias mesogiagikis Mitropolis. (Athens, The development of a Meditteranean Metropol)*. Athens: Kritiki.
- Lyons, M. 2002. *Non Profit organisations, social capital and social policy in Australia. Social Capital and Public Policy in Australia*. Winter. Melbourne: Australian Institute of Family Studies.

- Lyotard, J-F. 1979. *La Condition postmoderne: Rapport sur le savoir*. Paris: Editions de Minuit.
- Morrow, V. 2002. *They Don't Ask Us: Taking Account of Children's Views in Improving Local Environments*. In White, K., ed. NCVCCO (National Council for Voluntary Child Care Organisations) Annual Review Journal (3): 51-66.
- Onyx, J. & Bullen, P. 2000. *Measuring social capital in five communities*. Journal of Applied Behavioral Science, 36(1), 23-42.
- Otway H. and D. von Winterfeldt. 1982. *Beyond Acceptable Risk: On the Social Acceptability of Technologies*. Policy Sciences, 14(3):247-256.
- Petersen, A.1996. *Risk and the regulated self: the discourse of healthpromotion as politics of uncertainty*. Australian and New Zealand Journal of Sociology, 32(1): 44-57.
- Poulin, Francois, Dishion, Thomas J. & Haas, E.1999. *The peer influence paradox: Friendship quality and deviancy training within male adolescent friendships*. Merrill-Palmer Quarterly, 1, 42-61.
- Putnam, R. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Putnam, R. 2000. *Bowling alone—the collapse and revival of American community new*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R. 2002. *Democracies influx: The evolution of social capital in contemporary society*. Oxford: Oxford University Press.
- Read, D. W. 2002. *A multitrajectory, competition model of emergent complexity in human social organizations*. Proc, National. Academy of Science. USA 99 (Supl 3) (2002).
- Renn, Ortwin. 1992. *The social arena concept of risk*. In *Social theories of risk*. Edited by Sheldon Krinsky and Dominic Golding. Westport, CT: Praeger.
- Sarason, Seymour, B. 1974. *The psychological sense of community: Prospects for a community psychology*. Oxford, England: Jossey-Bass.
- Schwarz M. and M. Thompson.1990. *Divided We Stand: Redefining Politics, Technology, and Social Choice*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Turner V. 1974. *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Van Loon and Joost R. 2002. *Risk and Technological Culture: Towards a Sociology of Virulence*. London: Routledge.
- Vernardakis, C.. 2005. *Public Opinion in Greece (I Kini Gnomi stin Ellada)*. Athens: Savallas
- Woolcock M, Narayan D., 2000. *Social Capital: Implication for Development Theory, Research and Policy*. *The World Bank Observer*, vol 15, no 2, 225-49.
- Woolcock, M.1998. *Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework*, *Theory and Society*, 27 (2): 151-208.
- Wynne, B. 1982. *Rationality and Ritual: The Windscale Inquiry and Nuclear Decisions in Britain*. Chalfont St. Giles: British Society for the History of Science.

A3-3. Societies at Risk: Heat Waves and Their Risk Regulation Regimes in Portugal

**Francisco Freitas,
University of Coimbra, School of Economics, Portugal**

Abstract

Modernization brings together society, new and old risks. The reflexive modernity poses many challenges and is sustained by agent primacy over structure. Nevertheless, many examples point to the necessity of a greater involvement of the different players, emphasizing Giddens's idea of the duality of the structure. That may be the case of heat waves, responsible for high rates of mortality among individuals, who die alone, at their homes, without any support, counting for the inhuman 'harvesting effect'.

The risk regulation regimes are a middle range analytical tool designed by Christopher Hood, Henry Rothstein and Robert Baldwin (2001) to apprehend the substantial variety of ways in which risks and hazards are managed by the state. This paper does not intend to discuss the validity of risk regulation regimes. At the same time, it does not seek to demonstrate how useful they are to deal with uncertainty or their effectiveness in finding new policy windows. On the contrary, we will make a short description of the main characteristics of this tool and present some research findings on the study of the Portuguese risk regulation regime for heat waves. For that purpose, we will offer some data on the public policy domain established in Portugal, to prevent negative outputs resulting from heat waves. The goal is to attest some of the given assumptions and the utility of risk regulation regimes, with examples caused by a negative phenomenon which is confronting humans with near future perspectives.

The landmark for this work is the year of 2003, when many European countries dealt with extremely high temperatures and subsequent harmful impacts. In order to define the scope of the research, we will present information on the definition of heat wave, their occurrence in Portugal throughout the time and the heat-related estimated deaths above the average. Are changes induced from the outside or do they result from endogenous forces? What is the role of the state and non-State actors? Are there any visible pitfalls? Which are the opportunities for improvement? These are some of the questions we would like to address.

Modernity and Risk

Generally speaking, the concept of risk denotes a possible exposure to uncertainty or the negative potential of a determinate future event (Giddens, 2000). Many disciplines adopted this concept without necessarily assuming a negative meaning and risk is becoming increasingly a field of interdisciplinary interest. The future possibilities related with risk make it also especially

attractive for social sciences, even considering that premonitions are somehow fortuitous in methodological terms.

Nevertheless, the debate on risk is relatively recent in social sciences and the 1970s may be seen as a starting point for the emergence of relevant discussions on the topic. By the end of the 1980s, a few macro-level theories flourished due to the contributions of social theorists like Anthony Giddens (1990), Niklas Luhmann (1993) and, notably, Ulrich Beck (1992). Their conceptions remain meaningful when it comes to interpret risk issues. Furthermore, they all introduce the centrality of risk in the contemporary western societies¹.

Bringing Beck's 'risk society' into focus, undoubtedly the concept is empirically connected with reality in many respects and it has achieved great recognition. Even so, such theorisation is far from being consensual. One of the major criticisms is related to the overarching attention to technological risks, responsible for a sceptic vision of science within modernity². However, some features of those manufactured risks share some similarities or contact points with heat waves. For instance, heat waves are a recurrent natural phenomenon, but there has been a growing concern about an eventual 'anthropogenic forcing' that can be manufacturing more intense and more persistent heat waves in an eventual time of accelerated 'global warming'. Another assumption is that heat waves clearly transcend any sort of social and national barriers. They are not global, but they can still spread their effects over vast areas, exactly like happened in the European territory in 2003.

The events of the past years brought new definitions of regulation in social sciences. Consequently there was a shift from a notion of social control to a 'much more technical and narrowly defined connotation relating specifically to state intervention in the economy'; afterwards it was expanded to the non-legal forms of regulation, supranational regulation, in spite of assuming different definitions according to the disciplinary backgrounds (Hutter, 2006a, pp. 202-203). In this matter, the regulatory practice can be seen as a connection between the activities of a different array of actors, including individuals, experts, organizations, markets and society.

One recognized feature of modernity consists in the replacement of the concept of fortune for the concept of risk (Giddens, 1990; Santos, 1995), in which the activities of risk assessment and management are implicitly included. Modernity has also imposed new arguments in what concerns to the relation between lay and expert knowledge. Apart from participatory systems or the participatory base of the state regulation, the fact is that in several ways, ordinary citizens are not able to identify some of the new risks that came along with modernity and which are often incommensurable. Therefore, like Sheila Jasanoff explains, the role of trust in abstract systems or expert systems is a characteristic of modern institutions (1994). This leads to the materialization of

¹ Or the 'affluent democracies', as it is referred by Hood *et al.* (2001, p. 5).

² Beck reasoning connects science to the creation and definition of modern risks and to the failure to control those risks, leading to the appearance of a risk society drowned in global risk situations (1992).

some side effects. Again, there is the twofold role of science, as the original source of risks that prone to be controlled, but science also as the mechanism to manage and uncover risks. As a consequence, an atmosphere of fear has emerged, often supported by the media. It has spread through our minds demanded and amplified more by scary stories, than by means of real events³ (Furedi, 2002).

It may also be important to mention that modernity establishes a close connection with citizenry and human rights. In fact, one of the aims of the modern project encompassed the creation of a democratic and legitimated political community, with a government that guarantees welfare, citizenship, and progress (Arbós & Giner, 2002). Humans, the ‘embodied agents’, are, by nature, vulnerable and very dependent beings, dealing with a social life structure that is made of interconnection and reciprocity, together with the precarious characteristics of human institutions (Turner, 2006). They build institutions in order to allow collective living which relates to the centralization of the state in many domains. Here, we as well address the idea of ‘societies’, because as an extended social group having a distinctive cultural and economic organization, we may observe different realities within the same state, different societies with individuals that face different degrees of exposition to a hazard like a heat wave and who are more or less able to cope with such a phenomenon. Variation is again an element to bear in mind. Nevertheless, as we will see, the elderly represent ‘stateless citizens’ in heat related catastrophes (Somers, 2008).

Risk Regulation Regimes

Risk and regulation are often seen as interconnected concepts, exactly like it is drawn in *The Government of Risk* (Hood, et al., 2001). This study will be guiding the analysis of the heat waves phenomenon presented in this paper⁴. Research on regulation emerged in the mid 1980s, but these authors had an important role when explaining risk regulation⁵ in a systematic way. As they attempt to clarify, a crucial feature of regulation is that it seeks to control risk and therefore regulation can be summarized as the way the state handles risks (p. 3). Nonetheless, crucial questions remain unanswered when analyzing regulatory endorsements: why are there inconsistencies upon risk regulation by the state? What are the driving forces shaping the regimes? What is the cause

³ On that point, Furedi argues that, for many individuals in contemporary societies, life appears to be a very risky enterprise comparing to the old days, something that arguably it is not true.

⁴ Once more, it is important to stress that we do not intend to present a discussion on the risk regulation regimes itself or elaborate on a discussion on the pros and cons of using such an analytical framework, when there is already significant literature on that subject. We also do not wish to focus on some other important issues that are required to situate a regulation scheme, such as the state’s role as a regulator itself, or the regulatory capacities of non-governmental actors for non-state regulation (Hutter, 2006b). Other interesting analytical strategies when analyzing risk issues, are the risk management (e.g. Michael Power (2007)) or the risk governance (e.g. Ortwin Renn (2008)).

⁵ Defined as the governmental interference with market or social processes to control potential adverse consequences to health (p. 3).

for regulatory success and failure? These were some of the driving forces for the constitution of the analytical risk regulation regimes⁶ framework.

Using an ‘institutional approach’, with a comparative focus on rules, conventions, and organizations, Hood, Rothstein and Baldwin intended to understand the state activity in the United Kingdom in order to reduce risks. ‘[They wanted] to find a way of describing, comparing, and explaining variety in risk regulation regimes, a variety that is often observed (...) but rarely explored beyond (...) first principles. Accordingly, [they] seek to describe how those regimes work – and fail – and to examine and understand the forces shaping them (p. 8).’

Macro-theories devoted to risk society (or ‘historicist whole-society generalization’) are many times used as a point of departure to micro level analysis. If on one hand they tend to explain ‘too much’, on the other hand, ‘deep-trench case studies’ sometimes explain ‘too little’. The advantage of the risk regulation regimes approach is that it is supposed to connect the macro level with more grounded studies without hassle, therefore reducing the scope of the analysis to a medium-sized approach⁷ (pp. 14-16). This paves the way to use such analytical frameworks for different locations and many risk typologies. As we will further explain, one of the main objectives of *The Government of Risk* was exactly to develop a moldable tool to access risk regulation and its variations. Variation is a key element: regulation is usually far from being immutable. Time and location also mean changes and therefore variations may be found in a regime within the same country territory.

‘There is, however, no single correct way of conceiving a risk regulation regime. A regime is not even a palpable thing. The concept has many dimensions, and the balance of emphasis across those dimensions is bound to vary according to the analytic interest of each observer (p. 12).’

The hazards of risk society demand for regulation and it is thus considered that we are part of a regulatory state⁸, which given by a new institutional and policy style, in which the ‘government’s role as regulator advances while its role as a direct employer or property-owner may decline through privatization and bureaucratic downsizing’ (p. 4). As we referred, a central element on risk regulation regimes is variation. A macro scenario fails in terms of describing policy variations between different states or in different risk domains inside the

⁶ The regime approach can be explained under the perspective that it has to cut across and put together many of the conventional ways of looking at risk and its management. In other words, a regime may prove to be useful to explore established attitudes and beliefs. In any case, a regime is formulated in its theorization as a complex of institutional geography, rules, practice, and animated ideas that are associated with the regulation of a particular risk or hazard and may be useful to describe the variety in systems of governance in several fields (pp. 9-10).

⁷ By achieving a broader and more general perspective, other than a microscopic approach, which focus more on the setting of safety standards alone or on the details of a particular hazard, for instance (p. 14)

⁸ The linkage between risk and regulation has received attention from different fields. Michael Power (2007) presents one interesting perspective that connects the regulatory development and the social handling of risk by a form of an ‘audit society’.

same state⁹. This is one of the most important features of the regimes, since they can not only be adapted to study different domains, but also to evaluate the levels of risk tolerance among different domains and their standard-setting¹⁰ (pp. 5-7). Hood *et al.* also explain that the design of institutional machinery and boundaries for risk regulation varies at some extent within the domains¹¹.

These assumptions clearly indicate that risk regulation regimes vary to a great extent, even inside a determined 'regulatory state'. That explains the usefulness of a disaggregated analysis that may balance different domains in different moments. Risk regulation regimes include the following basic features (pp. 9-10): they must be seen as systems, in a set of interacting or related parts; they are like entities that have some degree of continuity over time, the same way as regulatory systems are not completely static over time; regimes are conceived as relatively bounded systems that can be specified in different levels of understanding.

Heat Waves

Briefly, a heat wave represents a period of extremely hot weather that can happen during any time of the year. Climate is, of course, subjected to relativist, since some regions of the globe are more susceptible to face heat waves. Therefore when analyzing what a canicula period means, one must necessarily take into account the location: 35 °C can represent a relatively regular temperature for those living in a tropical location somewhere in the southern hemisphere, or a real 'dog day'¹² for a Londoner during the summer. The consequence is that heat waves are not necessarily limited to more susceptible regions, like inland territory, the Mediterranean climate or in desert/semi desert places. For that reason, a sort of unified or standard definition is necessary: 6 days of a maximum temperature 5 °C above the average for the reference period, in any point of the globe and considering the climatic variability, according to the World Meteorological Organization and their *Heat Wave Duration Index* (HWDI)¹³.

Paraphrasing Emmanuel Le Roy Ladurie, the climate and its history point out many examples of starvation and epidemics due to the 'caprices of the thermometer', and heat related events marked our past existence. Nowadays,

⁹ Is it important to denote that, under this framework, regulation is not seen as exclusively conducted by state agencies. Regulatory regimes can involve private or semi-private organizations, as well as being developed over hybrid schemes (Hood, et al., 2001, p. 8).

¹⁰ In practical terms, this demonstrates the existence of disparities between the state regulatory practices, in relation to different kinds of risks, as explained by the authors. As a consequence, some activities that produce terrific outputs are neglected in terms of the regulatory practice, contrasting with others that, not so lightly regulated, constitute domains that do not create negative turnouts.

¹¹ Like having specialized state agencies (or 'risk bureaucracies') staffed by specialists or, in the other hand, more generalist agencies, regulatory arrangements or law courts many times relying in lay reporting about hazards rather than specialized monitoring (2001, p. 7).

¹² Defined as the hottest and most sultry days of the summer (etymon: from the Latin, *diēs caniculārēs*). These 'dog days' (or canicule), correspond to the period when the star Sirius, also referred as the 'Dog Star', from the *Canis* constellation, rises and sets simultaneously with the sun.

¹³ See WCDMP-No.47 and WMO-TD No.1071.

there is a growing concern about an eventual climate change which, among other consequences, may bring more recurrent and severe heat waves (Intergovernmental Panel on Climate Change, 2007; Meehl & Tebaldi, 2004). An increase of the average air temperature implies that it is possible to occur a greater deviation from the mean temperature, so hotter days may be expected to succeed. New areas may also be affected by extremely hot temperature. These are some of the possibilities that have been discussed and are already challenging risk regulation¹⁴.

Combined with peaks of ozone and fine particles (air-pollution), heat waves can threaten health, causing illnesses and, eventually, death. The target group is diverse, but the elderly are epidemiologically and statistically the most affected (World Health Organization, 2006). The so-called heat stroke is the major risk and heat waves, characterized by their long duration and high intensity, have the highest impact on mortality (World Health Organization, 2009).

The summer of 2003 was particularly dreadful in Western Europe. The peak of the heat wave took place in the first two weeks of August, but there were minor crisis during the whole summer period. A kind of silent mortality crisis was installed. The situation took the form of unnoticed tragedy; there was not an immediate perception that the extreme hot weather was spreading very negative outcomes in many places in the heart of Europe. For a series of reasons, perhaps Paris was the representation of the most uncontrolled or disturbing site¹⁵.

The time has passed and after some initial reluctance, which in some cases corresponded to years, there has been established a causal connection between excessive heat and over-mortality. According to *European Union 2003 Heat Wave Project* (Robine, Cheung, Roy, Oyen, & Herrmann, 2007) and accounting for twelve Western European countries, in August 2003 45.000 additional deaths were registered. From this number, we may underline 15.251 deaths in France, 9.713 in Italy, 7.295 in Germany, 6.461 in Spain, 1.987 in England and Wales, 2.196 in Portugal, 578 in The Netherlands, 469 in Switzerland and 438 in Belgium. If we consider the whole summer season, than the estimated number of heat related deaths is 70.000. These impressive figures may be understood more precisely if we pay some attention to the excess mortality ratios published in the same report: 36.9% in France, 27.8% in Portugal, 22.9% in Spain, 21.8% in Italy, 11% in Germany, 9.8% in Switzerland, 5.3% in Belgium, 5.2% in The Netherlands and 4.9% in England and Wales.

¹⁴ Clearly, we do not intend to adopt a deterministic view, but simply to present mere possibilities.

¹⁵ One of the most significant epithets used to describe the French situation was written by John Lichfield in the newspaper *The Independent* (edition of 22nd August 2003), where it was presented as the 'holocaust of the elderly'.

Recent Heat Waves in Portugal

Risk regulation regimes are particularly suitable for comparative analysis. Nevertheless, that does not mean it is impossible to study a single case or a particular regime.

Portugal encompasses a Mediterranean climate and it is one of the warmest countries in Europe, with an annual average temperature that varies from 7°C in the interior mountainous north and center to 18°C in the south coast. According to the Köppen Climate Classification, which is based on the annual averages¹⁶, Portuguese climate belongs to the group C, which corresponds to a temperate/mesothermal region. The country location corresponds to a dry-summer subtropical climate or Mediterranean climate, which includes a region of moderate temperatures, rainy winter, dry and hot summer (Csa), along with another region of moderate climate, with rainy winter, a dry and milder summer (Csb) (Instituto de Meteorologia, 2010). Particularly during the summer, temperatures may reach the 50°C at some sites, and extremely hot days may be registered in different locations throughout the country.

In the last thirty years, there is a track record of some severe heat waves in Portugal: 1981, 1991, 2003, 2006 and 2009. June represents the month with more occurrences. As we may perceive, since the 1990s, the number of occurrences of this phenomenon has been increasing¹⁷.

The summer of 2003 was a special harsh period, mostly due to the several forest fires that burnt more than 500.000 hectares. The state of calamity was declared because firefighting departments did not have the necessary means and equipment to respond effectively to all emergency calls. The situation ran out of control many times and a parliamentary commission was created in order to establish the necessary organizational changes and to improve the legislation on wood production and forest management.

Simultaneously, a severe heat wave arose and it was the longest one so far since 1941. It lasted between 16 and 17 days in some regions, but the spatial extension was shorter than the heat wave of 1981. Not all the regions faced the heat wave in 2003. Officially, the 2003 heat wave started on the 29th of July and ended on the 15th of August.

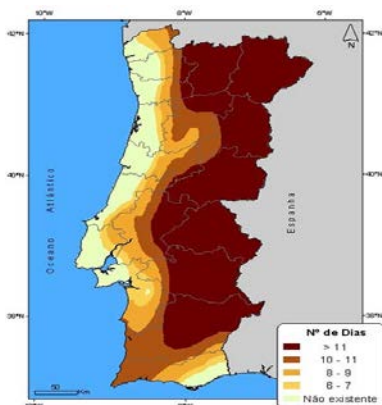

Figure 1: Heat Wave Duration in Portugal (Source: The Portuguese Institute of Meteorology)

¹⁶ Except for the dry climate.

¹⁷ Scientific reasoning for that assumption may be retrieved in the Portuguese Institute of Meteorology.

Like in other European locations, the heat wave of 2003 functioned as an almost 'silent drama'. Over-mortality was not perceived and framed as a catastrophe, consequently there was little impact in the socio-technical arrangements and socio-political agencements (Mendes, 2007). We must also refer that many of the victims perished inside retirement houses, lacking a proper monitoring. Politically, the heat wave constituted an epiphenomenon and the notion of an upcoming disaster was absent. No main changes in the law or institutional design were offered afterwards. Clearly, most of the changes were induced by international agencies.

Post Mortem Regulation?

The idea of the 'harvesting effect', can be perceived as 'the elderly would die in one way or another' and the heat acted as a trigger event. However, scientific evidence contradicts this argument. In fact, heat related morbidity and mortality can be reduced if the right measures are enacted (Semenza, et al., 1996) and that is an 'indicator on the quality of social bonds, on political responsibility and on inclusive citizenship' (Mendes, 2007, p. 1). Therefore, social sciences above all should dismantle those mechanisms that normalize 'excess deaths', by acting critically.

Portugal has a certain tradition in terms of producing epidemiological studies on the public health impact of heat waves. In 1999, it was implemented a heat surveillance and alert index, called Ícaro (*Icarus*), which is activated every single year from May 15th to September 30th. When the index reaches a alert level, the health and civil protection entities issue heat alerts to the population that are broadcasted thru the mass media. Every health establishment also receives accurate information regarding heat alerts. Such socio-technical devices were improved after 2003 and heat contingency plans were afterwards implemented. Nonetheless, over-mortality figures in 2006 and 2009 situated above the one thousand extra deaths each¹⁸, even without the occurrence of very severe heat waves¹⁹.

Considering all the produced adjustments that took place after 2003, there is a relative failure of Portuguese institutions to cope with heat over-mortality, confirmed recently by the data available for 2009. Probably we are in the presence of a contingent strategy that fails in terms of providing structural changes and does not provide a deep involvement of local authorities, which can establish a better degree of proximity with the population. Clearly, we may consider that heat waves remain an epiphenomenon these days, lacking public and political attention. At the light of this reasoning, we may point to the fact that the implemented regime regulation has been one step behind the risk

¹⁸ According to the Portuguese General Directorate of Health (Direcção Geral de Saúde), there were 1259 excess deaths by heat in 2006. Regarding the year of 2009, so far official data have not been published. Although, the daily newspaper *Público* granted access to a preliminary report elaborated by the general directorate where it was expressed that around one thousand extra deaths were recorded during last summer (13th January 2010).

¹⁹ Being the heat wave of the summer of 2003 the milestone.

context, not predicting future negative effects or correctly solving the existent pitfalls.

Expectably, we often do not take lessons from others' disasters (Birkland, 2005), as well as we easily point out 'social outcasts – the elderly, the poor and the isolated', this is a tendency that urges to be reversed (Klinenberg, 2002, p. 17). So, expectably, one of the main assumption regarding heat waves is that their consequences represent collective failures. For that reason, it is important to reestablish intergenerational ties (Mendes, 2007, p. 15) or enforce close and durable communal ties (Klinenberg, 2002, p. 43) in order to reduce the number of victims. Changes occurring in the social structure of many countries, where the elderly are already the major cohort, demand for new paradigms and new solidarities.

Poorly designed or ineffective risk regulation regimes pave the way for large scale catastrophes which often cannot be foreseen. Still, for the Portuguese case, the main questions remain unanswered and that seems to be jeopardizing the effectiveness of the existent risk regulation regime. Consequently, considering an upcoming heat wave and bearing in mind the target group, when the temperature will rise, are we going to be able to correctly locate all the citizens at risk? Vital information will be effectively provided to each and everyone? Can over-mortality due to heat be drastically reduced?

The current risk regulation regime lacks, again, effectiveness and urges for a more proficient approach. Even so, the effort provided by the Portuguese authorities should be recognized and has produced significant results, especially considering the activity of information gathering. In short, we are better prepared, but that is not sufficient. For instance, it fails in terms of setting standards and modifying behaviors. Furthermore, considering the recurrence given by this phenomenon, the fact is no one has been accountable for the reported facts, something that addresses the idea of a 'by the book protocol' (Hood, et al., 2001) that diffuses blame amongst many entities.

The regime context for the risk given by heat waves established some interesting features. Why? Exactly because the relevance of the regime is crucial. In other words, the absence of a relevant regime²⁰ implies a high level of risk for the population. The problem comes when we test the media and public salience, when we realize the absence of organized groups, or when we notice the low level of mobilization of affected stakeholders. In that respect, heat waves remain facing resilient beliefs and very poor public support, in a top-down strategy that is lacking better results. Given these ideas, there is clearly a window for improvement in the regime. Otherwise and considering the weight that has been assumed by older age groups in the country's social structure, everything remaining the same will drive to new high rates of over-mortality among our elderly citizens in the future with the rise of a new heat epidemics in Portugal.

²⁰ With the correspondent good practices and accurate public policies.

References

- Arbós, Xavier, & Giner, Salvador (2002). El problema: legitimidad y eficacia. *La Gobernabilidad: Ciudadanía y Democracia en la Encrucijada Mundial* (pp. 4-20). Madrid: Siglo XXI.
- Beck, Ulrich (1992). *Risk Society*. London: Sage.
- Birkland, Thomas A. (2005). Theories and models of policy change and learning. *Lessons of Disaster: Policy Change After Catastrophic Events* (pp. 1-30). Georgetown: Georgetown University Press.
- Furedi, Frank (2002). *Culture of Fear: Risk Taking and The Morality of Law Expectation*. London: Continuum.
- Giddens, Anthony (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony (2000). Risco. *O Mundo na Era da Globalização* (pp. 19-45). Lisboa: Editorial Presença.
- Hood, Christopher, Rothstein, Henry, & Baldwin, Robert (2001). *The Government of Risk: Understanding Risk Regulation Regimes*. Oxford: Oxford University Press.
- Hutter, Bridget M. (2006a). Risk, Regulation, and Management. In Peter Taylor-Gooby & Jens O. Zins (Eds.), *Risk in Social Science* (pp. 202-227). Oxford: Oxford University Press.
- Hutter, Bridget M. (2006b). The role of non-state actors in regulation (pp. 1-19). London: ESRC Centre for Analysis of Risk and Regulation.
- Instituto de Meteorologia (2010). Clima de Portugal continental. Retrieved 11th January, 2010, from <http://www.meteo.pt/pt/areaeducativa/otempo/eoclima/clima.pt/index.html>.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (2007). *Climate Change: Synthesis Report*.
- Jasanoff, Sheila (Ed.). (1994). *Learning from Disaster. Risk Management after Bhopal*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Klinenberg, Eric (2002). *Heat Wave: A Social Autopsy of Disaster in Chicago*. Chicago: University of Chicago Press.
- Luhmann, Niklas (1993). *Risk: A Sociological Theory*. Berlin: de Gruyter.
- Meehl, Gerald A., & Tebaldi, Claudia (2004). More intense, more frequent, and longer lasting heat waves in the 21st century. *Science*, 305, 994-997.
- Mendes, José Manuel (2007). Citizens entitled not to die: the heat waves of 2003 and the coming of a new epidemic. Centre de Sociologie de l'Innovation, École de Mines
- Power, Michael (2007). *Organized Uncertainty: Designing a World of Risk Management*. Oxford: Oxford University Press.
- Renn, Ortwin (2008). *Risk Governance: Coping with Uncertainty in a Complex World*. London: Earthscan.
- Robine, Jean Marie, Cheung, Siu Lan, Roy, Sophie Le, Oyen, Herman Van, & Herrmann, François (2007). *Report on excess mortality in Europe during summer 2003*: European Union.
- Santos, Boaventura de Sousa (1995). *Towards a New Common Sense. Law, Science and Politics in The Paradigmatic Transition*. New York: Routledge.
- Semenza, Jan C., Rubin, Carol H., Falter, Kenneth H., Selanikio, Joel D., Flanders, Dana, Howe, Holly L., et al. (1996). Heat-related deaths during the July 1995 heat wave in Chicago. *The New England Journal of Medicine*(335), 84-90.

Somers, Margaret R. (2008). Theorizing citizenship rights and statelessness. *Genealogies of Citizenship: Markets, Statelessness, and the Right to Have Rights* (pp. 1-60). Cambridge: Cambridge University Press.

Turner, Bryan S. (2006). Vulnerability and suffering *Vulnerability and Human Rights* (pp. 25-44). Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

World Health Organization (2006). *EuroHEAT - Heat waves and public health in Europe: Summary for Policy-Makers*. Copenhagen: World Health Organization.

World Health Organization (2009). *EuroHEAT - Improving Public Health Responses to Extreme Weather/Heat-Waves: Technical Summary*. Copenhagen: World Health Organization.

A4. FROM LOCAL TO GLOBAL

A4-2. Kosovo case as a risk factor for the modern system of international relations

Olga Brusylovska, Professor, Inst. of Social Sciences and International Relations, I.I.Mechnikov' Odessa National University, Ukraine.

The aim of this article is analysis of the EU politics toward Kosovo independence from the aspects of their influence on changes of basic principles of international law and main approaches of great powers for regulation of regional conflicts.

1. Consequences of UNMIK activities in Kosovo until 2008.

The UN Security Council passed a resolution (UNSCR 1244 on June 10, 1999), according to which KFOR was led into the region; the region was divided into 5 sectors, one of NATO's countries was leading in each of them, because "the situation in the region continues to constitute a threat to international peace and security"¹.

According to Dr Alexandros Yannis (former political advisor to Bernard Kouchner throughout the initial period of UN administration in Kosovo (July 1999 to December 2000)) "to build peace and stability the international administration focused on three objectives: first, on establishing law and order throughout Kosovo; second, on building a functioning administration involving the local population, particularly the Kosovo Albanians who formed the overwhelming majority of the Kosovo population; and third, on protecting the Serbs and restoring their belief in their future in Kosovo"². But to 2009 many problems were still unsolved.

¹ Resolution 1244,1999.

² Yannis A., 2001: 71.

1. Bernard Kouchner, who took over as the top international official in Kosovo in July 1999, ambitiously declared: "I intend to build a multiethnic Kosovo"³. But in three years Kofi Annan stated that not one point of "Standards for Kosovo" was fulfilled. The development of democracy in Kosovo was a total failure. Corruption and criminality dominate in the state. The most vulnerable were police and law. These structures for sure were not able to act without international interference (KFOR, international prosecutors).

2. Former Kosovo Liberation Army existed legally from 2000 as Kosovo Protection Corps (KPC) with a staff of 5 thousand people. By the end of the war, KLA had become de facto ally of NATO. As top KLA military commander Agim Ceku pointed out that "demilitarization does not mean in any way that the people of Kosova are not going to have proper defense structures...The KLA will not disarm"⁴.

Veton Surroi (the influential editor of Kosovo's largest Albanian-language newspaper *Koha Ditore*) worried that the KLA had gained too much power and was concerned with growing crime and the appearance of Albania-based Mafia-type elements in the province. Close linkage between those Mafia groups (heavily involved in the smuggling and trafficking of drugs) and local KLA political power-brokers made progress toward the current democratic institution-building goals extremely difficult⁵.

3. On the whole, national minorities' safety problem wasn't solved. The explosions of violence of Serbs weren't stopped. From 4,35 thousand terrorist acts 4,12 were against Serbs and Montenegro people; 910 people were killed; about a hundred churches and monasteries were destroyed. KFOR efforts on Serbs' protection were not enough. Serbs continued to live in enclaves (practically in ghetto) in poor conditions. Insecurity of Serbs led to their radicalization: they created parallel structures of power.

4. Among the others unsolved problems economy issue was one of top priority. Economy reconstruction was very slow. The reparation of electricity, the roads, and bridges wasn't over yet. Among 128.000 destroyed houses only 18.000 were reconstructed⁶. Half of the manufacture enterprises were closed. Enterprises lack specialists, because Serbs worked there. But Albanians didn't want to work in manufacture sphere. They preferred business, mostly half legal or illegal. State became the part of international trafficking of weapons, drugs, people sale. Part of the inhabitants was involved into Mafia structures, the other part lived on money provided by relatives, working abroad. Unemployment level in Kosovo reached the number of 40-50% (70 % among youth)⁷. Half of the population lived under poverty line. All of this led to a threat for the future of Kosovo, and scared away the potential foreign investors.

³ Cohen L. J., 2000: 119.

⁴ Cohen L. J., 2000: 120.

⁵ Cohen L. J., 2000: 122.

⁶ NATO Handbook, 2001: 158.

⁷ Cohen L. J., 2005: 373.

5. The West's focus on conflict resolution had left Kosovo's ethnoreligious communities – Muslims, Orthodox Christians, and Catholics – at the mercy of international faith-based organizations that had shamelessly exploited the region's poverty and fragmented social conditions. "The international community's ill-conceived policies for Kosovo's rural Muslim population may prove to be directly responsible for the production of Europe's own Taliban"⁸.

2. Undecided Kosovo problem: Consequences for regional and global stability.

Undecided Kosovo problem influenced the neighboring countries negatively. Firstly, the problem of refugees was constantly aggravating (more than half million people during the year of the conflict). They settled in Albania, Macedonia, Montenegro, and Bosnia. The majority of them lived in dissatisfying conditions, supplementing the "risk groups" in these unstable countries. Secondly, Kosovo crisis caused an uncontrolled drug business. During the second half of the 90's its profits were used to finance illegal Kosovo army. Albanian drug mafia (the union of Albanians from Kosovo, Macedonia and Albania itself) control up to 80% of the whole turnover of drugs in Switzerland, Hungary, about 70% - in Germany, and 40% - in former SFRY. They distributed most of Europe's heroin⁹. Among the new main threats connected with Kosovo crisis are the following: 1) Kosovo is the traffic for various illegal activities (arms, drugs, people (for ex., Albanian mafia are responsible for nearly 30% of women victims of the sex trade worldwide) (report of the Contact Group 2007); 2) Kosovo is the center of Islamic terrorists' education, for example, for "White Al-Kaeda"; 3) Kosovo will become the second Albanian Muslim state on the Balkans, which might weaken the EU; 4) it brings into question the viability of multiethnic states, and it particularly threatens fragile Macedonia and even Serbia with all its minorities.

Among the main global consequences were:

1) NATO takes the right to interfere in internal affairs of any country. NATO uses any possible methods for pressuring authorities or creating "friendly regimes". "NATO's post-Cold War military relevance is no longer in doubt"¹⁰.

2) We saw some contradictions between EU and USA. Since mid-October 1998 there were debates in Bundestag in relation to German participation in NATO air strikes. "It was stressed that German agreement with the legal position taken by the Alliance in the specific instance of Kosovo was not to be regarded as a "green light" for similar NATO intervention in general"¹¹.

When Kosovo was not an independent state European countries unofficially recognize it. As Olli Rehn, the Head of Commission of EU enlargement,

⁸ Blumi I., 2003: 128.

⁹ Трайкович З., 2005.

¹⁰ Marcus J., 1999: 10.

¹¹ Simma B., 1999.

emphasized: “Kosovo will not be the US’ 51th State but shall become EU’s territory”¹².

Involving of EU in Kosovo problem was strengthening from the beginning of 2005. On March 2005 Prime Minister Ramush Haradinaj resigned and turned himself in to The Hague to face a war armies indictment. New Prime Minister, Bajram Kosumi, was made against insistent contrary advice from representatives of the European Council (the situation of 2004 was repeated).

At this time President Ibrahim Rugova resisted heavy pressure to dissolve his party’s (Democratic League of Kosovo) alliance with the Alliance for the Future of Kosovo (Haradinaj’s party). New coalition was made with the main opposition party – the Kosovo Democratic Party (PDK) of Hashim Thachi. This choice was done under the pressure of EU foreign policy chief Javier Solana.

After these changes the EU proposed new plans concerning the Kosovo problem.

3. Ahtisaari plan.

The process was set in motion by the Norwegian diplomat Kai Eide, who in his report to the UN Secretary General in October 2005 indicated that it was imperative to resolve the status question.

The former Finnish president, UN Special Envoy Martti Ahtisaari was entrusted with the task of working out a compromise with Serbian and Kosovar representatives.

In mid-March 2007, after 14 months of negotiations that failed, Ahtisaari presented to the Secretary General a plan – in the form of a short “Report” and a lengthy “Comprehensive Proposal” - which contains fundamental guarantees for the Serbian minority in Kosovo (extensive rights, security, privileged relations with Serbia) and forecasts *conditional independence (supervised independence)* for Kosovo under international supervision (primarily the EU and NATO)¹³.

As Sabine Freizer said: “It is the best recipe for the creation of a multi-ethnic, democratic and decentralized society, and fits within the European Union’s goal for a peaceful Western Balkans with EU accession. Kosovo is first and foremost a European challenge. The EU is already the largest donor in Kosovo, and it plans to assume the lion’s share of responsibility in the new state”¹⁴.

In common declaration of Madeleine Albright (US), Joschka Fischer (Germany), Bronislaw Geremek (Poland) and Hubert Vedrine (France) was proclaimed: “Kosovo is a unique situation that has required a creative solution... The Ahtisaari plan has several advantages. It gives rights to Kosovo’s 100,000 Serbs to manage their own affairs within a democratic Kosovo, which will be protected and monitored by the international community. It also requires protection for Orthodox and Serbian cultural and religious sites. Finally, it provides for an

¹² Cohen L. J., 2005.

¹³ Delevic M., 2007: 80.

¹⁴ Freizer S., 2007.

international presence that will oversee Kosovo's institutions and monitor the settlement's implementation. It also places Kosovo on the road toward EU integration... Serbia must recognize that greater stability in the Balkans promoted by the Ahtisaari plan will allow it to use its location, resources and talent to become a major regional player and a constructive force in European politics... Our goal remains a Europe whole and free"¹⁵.

The EU has backed the Ahtisaari plan but a number of its members are skeptical about practice with it in the absence of a Security Council blessing.

On May 2007 the US and the EU submitted discussion documents amongst Security Council members outlining the "13 elements" they recommended for inclusion in a future UN resolution, including an confirmation of Ahtisaari's recommendations. Russia has made its own proposals in response to the "13 elements". All of them are in the Ahtisaari proposals, but Russia is against any form of independence until they are fully implemented. The main point of disagreement is whether Kosovo will be in a better position to meet these obligations as a part of Serbia or as independent state, with substantial international support and assistance.

Sabine Freizer insisted: "Clearly the provisional authorities and the people of Kosovo cannot move forward on reform until they have the responsibility for governing their own state. Giving them an opportunity to build a multi-ethnic state under EU tutelage is the best option available. A long dark chapter in the history of south-east Europe will finally come to a close, and the region can have a real chance to work towards EU membership"¹⁶.

But by late July 2007, the UN Security Council had failed to draft a resolution to implement Ahtisaari's proposal, as Fabian Schmidt insisted, "largely due to Russian objections to it"¹⁷.

The negotiations of the Troika (the EU, Russia, and the USA) ended inconclusively at the end of 2007. So, strategy of the EU and the USA to bring Kosovo to supervised independence through the UNSC has failed, following Russia's declared veto.

Johanna Deimel and Armando Garcha Schmidt (International Civilian Office) insisted: "Russia, which until the middle of 2006 still supported the views of the Balkans Contact Group (Germany, France, the United Kingdom, Italy, US, and Russia) on the negotiations under Ahtisaari, is using Kosovo to further its global political ambitions. Despite the fact that it has counteracted its own arguments based on international law by its recognition of South Ossetia and Abkhazia, in the UN Security Council Moscow has blocked all attempts to reorder the legal framework for the international presence in Kosovo"¹⁸.

¹⁵ Evans G., 2007.

¹⁶ Freizer S., 2007.

¹⁷ Schmidt F., 2008: 28.

¹⁸ Deimel J., Schmidt A. G., 2009.

Position of UN is also tied with Russia. Ban Ki-moon cannot be expected to act against Russia pressure – especially without certainty that the EU itself will be firm.

4. Independence of Kosovo and EU reaction.

At the same time the political process, once begun, could no longer be stopped. Openly supported by the US and expecting to obtain approval from the EU, Pristina declared itself independent on 17 February 2008.

On 15 June 2008 the first constitution of the new state entered into force, heralding the transfer of main powers from UNMIK to the Pristina government. Both the Declaration of Independence and the Constitution of the Republic of Kosovo refer to the Ahtisaari plan and its implementation. The new state invited the ICR, EULEX and KFOR.

In July 2008 the international community demonstrated its commitment to supporting the new state by obliging € 1.2 billion in aid for Kosovo.

But we see very real long-term dangers for Kosovo: 1) global community's limited recognition of the new republic; 2) Belgrade's resistance to reconfiguration of the international presence in Kosovo and 3) Serbia's efforts to expand its hold over Serb areas and advance a partition strategy.

I want add a couple of words especially about the last sentence. Partition will harden at the Ibar River, which runs through the northern city of Mitrovica. With this Serbs living north of the Ibar River would cast adrift Serbs living in the ethnic enclaves in the south, by far the larger group, who are left without the formal minority protections. Albanians in the neighboring south Serbian area of the Presevo Valley, who fought a brief insurgency in 2000, have promised to demand inclusion in the new rump Albanian Kosovo if the north Kosovo Serbs start redrawing the old internal boundaries of the former Yugoslavia – a logic familiar to revisionist Serb voices in Bosnia's Respublika Srpska as well.

After Kosovo's proclaiming of independence the EU's ability to be a political heavyweight actor is severely tested. Ultimately, Kosovo is, and will remain until resolved, a European problem. Failure to act would also discredit the EU's CFSP (Common Foreign and Security Policy) and its efforts to project itself as a credible international actor in conflicts elsewhere.

Before the Declaration of Independence the EU had given the impression of being united on the issue. As late as 4 February 2008 the 27 EU member states emphasized that they were willing to assume a leading role if Kosovo agreed to implement the Ahtisaari plan.

In the report of International Crisis Group it was declared: "Europe risks a new bloody and destabilizing conflict. To avoid chaos on its doorstep, the EU and its member states must accept the primary responsibility for bringing Kosovo to supervised independence"¹⁹.

¹⁹ The report of ICG, 2008.

The EU responded to Kosovo's independence with remarkable unity, even in the face of hesitancy among some member states. On 18 February 2008 it took common note of the independence declaration and committed to play a leading role in helping the new state. On 28 February in Vienna, several EU member states and the US took the lead in establishing an International Steering Committee (International Steering Group) to supervise independence. EU High Representative Javier Solana, Swedish Foreign Minister Carl Bildt and NATO Secretary General Jaap de Hoop Scheffer were the only senior officials to visit Kosovo in the first month of independence.

But now whereas 54 UN countries have recognized Kosovo, 5 EU states have still not done so – Greece, Romania, Slovakia, Spain and Cyprus. They refuse to recognize Kosovo for reasons associated with domestic policy issues (they worry about potential separatist elements at home) and international legal reservations.

At the UN assembly on 8 October 2008 77 states supported the Serbian resolution requesting the International Court of Justice at The Hague to assess the legality of Kosovo's Declaration of Independence. If The Hague were to decide in favor of Belgrade, states which have already recognized Kosovo would be in deep trouble.

Earlier Chris Patten (former European commissioner for external relations, is co-chair of the board of the ICG) insisted: "The EU's naysayers on Kosovo independence (Greece and Cyprus) and the fence-sitters (Slovakia, Romania, Spain, Italy and Slovenia) clearly have no alternate plan for the province – no formula that nearly ten years of proposals and negotiations at every level have somehow failed to discover – so it is not at all unreasonable to ask them to fall in with the EU mainstream"²⁰.

Nicholas Whyte (Europe Program Director, International Crisis Group) commented: "Those, who criticize proposals for Kosovo independence as some sort of risky exception for the Balkans, as dangerous, obsolete and anti-European decision, must know that there is no one-size-fits-all solution to building lasting peace there. The situations in Bosnia, Serbia and Kosovo are completely different. Little surprise then, that the solutions will be different as well"²¹.

Gareth Evans (Crisis Group President) sent a letter to European Union Heads of State, where he summarized: "To prevent an escalation in tensions, more countries must recognize the new state. The international missions (EU and NATO) must be proactive and coordinate their operations. Most importantly, it must be demonstrated to Serbia, supported by Russia, that it will not be permitted to break up the new state. Countries that have recognized Kosovo to date must continue to follow up with high-level visits, investments and trade agreements that will demonstrate independence is an irreversible reality"²².

²⁰ Patten Ch., 2008.

²¹ Whyte N., 2005.

²² Evans G., 2007.

The EU informed the UN that it would no longer fund the economic reconstruction pillar of UNMIK. Apparently, this decision had not been coordinated with UNMIK. On the other hand, the EU High Representative for the Common Foreign and Security Policy of the EU informed the Secretary-General of the willingness of the EU to play an enhanced role in the area of the rule of law in Kosovo “within the framework provided by resolution 1244 (1999)”²³.

During 2008 the international community has not managed to come up with a new legal framework for the missions. The new international presences in Kosovo described in the “Comprehensive Proposal” of Ahtisaari. It includes ICR, ICO, EULEX, IMP, ISG, which will review the mandate of these presences after two years.

EULEX, the EU’s biggest ever ESDP operation, was agreed in February 2008 but has only started to deploy. Serbia refused to cooperate with the European EULEX rule of law mission and the International Civilian Office (ICO), which were based on the basis of the Ahtisaari plan after the Declaration of Independence. That is why UN Secretary General Ban Ki-Moon since June 2008 has been trying to find a way out of this deadlock. He attempted to receive Belgrade’s support for the reconfiguration of UNMIK and the deployment of EULEX. According to these proposals EULEX would operate under the umbrella of the UN, that is, of UNMIK.

The UN and the EU concluded technical talks on reconfiguration of the international presence at the end of July. Notwithstanding Serbian opposition, UNSG Ban has ordered reconfiguration by October, to be replaced by the EULEX mission. There have been delays in EULEX deployment, however, and the EU has been unable to deploy in Serb areas.

On 26 November 2008 Serbia, EU and UN had reached agreement on the six-point plan (about customs, police, justice, transport, telecommunications, and religious and cultural heritage in the Serbian enclaves). The Security Council gave its sanction to the deployment of EULEX within the framework of UNSCR 1244 and under the umbrella of UNMIK, which thus continues in existence. Thus EULEX will act as a technical mission and be status-neutral. As Serbia sees it EULEX, like the OSCE, will operate under the UN mandate.

The EU states which have recognized Kosovo interpret the decision on EULEX (Joint Action Plan, 4 February 2008) to mean that EULEX will work together with the Kosovar institutions and authorities. The opposite point said that EULEX did not prejudge the status issue and was thus consonant with UNSCR 1244. The head of EULEX, Yves de Kermabon, receives orders from the EU’s PSC (Committee for Policy and Security) and Javier Solana.

Kosovo has agreed to EULEX primarily because it opens the prospect of integration into NATO and the EU. But Pristina must continue to adhere to the Ahtisaari plan. There can be no doubt about the fact that for the future the

²³ Weller M., 2008.

country needs a great deal of help in the areas of justice and public administration, relationship between Albanian and Serbs, and that here EULEX will perform essential tasks.

The transfer of the full mandate to EULEX and the withdrawal of UNMIK are now dependent on Belgrade. Position of Belgrade is defined by 2 factors: 1) willingness to have progress towards EU membership candidacy status and visa liberalization; 2) not to lose Kosovo.

We can see 3 new powers in Kosovo - International Civilian Office (ICO), International Civilian Representative (ICR) and EU Special Representative (EUSR).

Feith's mandate as ICR derives only from those states which have recognized Kosovo and their International Steering Group (ISG), over which he presides. Status of ICO and ICR are unclear to both the international actors and the population of Kosovo. Since the UN Security Council has again given UNMIK the task of ruling the international supervisory process, ICO lacks a strong mandate and the question thus arises of the extent to which the Kosovar institutions are willing to follow advice emanating from ICR²⁴.

But Feith, as proposed in the Ahtisaari plan, is also the EUSP. The function of EUSP is coordination EU activities in Kosovo. The function of ICR is coordination the international actors activities in Kosovo. This dual function of Feith is beginning increasingly to cause difficulties.

Johanna Deimel and Armando Garca Schmidt: "International civil involvement thus runs the risk of not acting conjointly, at best of duplicating itself, and in the worst-case scenario of getting caught up in grotesque quarrels about who is responsible for what"²⁵.

Peter Feith has done a great deal of consultative work for the Kosovar institutions since February 2008. But, first, the bomb attack on the ICO building on 14 November 2008 shows that the ICO is working in a difficult political environment. Second, we can see some disagreements between Feith and Pierre Mirel ((European Commission) concerning the leadership and steering function of EULEX shed a revealing light on the imperfection of the coordinating processes within the EU.

EULEX has only a half of its planned 2,000 international staffers on the ground. Unwilling to face hostility in Serb areas, it has kept a low profile throughout Kosovo to avoid contributing to a geographic division of international operations. The most sensitive area is north of the Ibar, where all sides should agree on transitional arrangements which would be reviewed no later than early 2010 when ICR's powers are up for evaluation. This would amount in effect to temporary suspension of the constitution in part of Kosovo's territory, while EULEX works under a UN umbrella.

So, today the EU is committed to take over further responsibility for security and stability in Kosovo from the UN-mandated Interim Mission in Kosovo

²⁴ Weller M., 2008.

²⁵ Deimel J., Schmidt A. G., 2009.

(UNMIK). The EU has the lead role in a new International Civilian Office, and has deployed an ESDP rule-of-law mission (EULEX). These work in coordination with the NATO military presence (KFOR), the OSCE mission and other international partners.

Olli Rehn has declared 2009 to be the year of the Western Balkans. It is clear that the EU needs a new policy with which to create stability and make for clarity. The EU must make clear-cut decisions if it does not wish to harm the development of Kosovo and thus of the whole of south-east Europe for years to come.

But as Lord Patten said: "If EU member states cannot agree amongst themselves on Kosovo status, the new missions start off with an additional handicap. How will EU overseers, police and judges be able to function effectively in a country that several EU members do not even recognize? Second, how will Brussels work with the new country if EU members are split on the issue of its very legal existence? Trade arrangements and discussions leading toward potential EU membership, starting with a Stability and Association Agreement, could not even begin to get off the ground"²⁶.

The EU should stimulate more bilateral recognitions of Kosovo, lobby for its admission into international bodies, send high-level political visitors to Pristina and provide immediate financial assistance and capacity-building support to the new government.

EU must create also: 1) plan for social and economic development in Kosovo, with particular emphasis on education and visa liberalization and agricultural development, rather than adopting a purely policing and security agenda; 2) plan for the implementation of the Ahtisaari package and on strengthening the ICO; 3) common with UN strategy for the Serb north of Kosovo. The UN should seek to effectively control the border, police stations, courts and jails; cooperate with the EU and NATO in reshaping its northern presence to aid transition; and gradually introduce EULEX, first at border and customs posts, later at police stations and courts. They should mount a sustained media and information campaign to communicate to Kosovo Serbs the benefits of cooperation, focusing on decentralization and the creation of new Serb-majority municipalities; 4) technical agreements on KFOR cooperation with NATO, especially on the north of the Ibar; 5) vision that Kosovo is high on the agenda when discussing next steps with Serbia following the signature of the SAA.

5. Consequences of Kosovo case for international community.

In Europe there are two parallel processes. From one hand, European states continue to move to integration. From the other – separatists are becoming lively, and very likely, this is the next problem of the whole European Union. Paradox of our time is that the faster "Eurointegration" is going, the more

²⁶ Patten Ch., 2008.

actively national separatists will be acting. Idea of Europe without borders serves as a huge temptation to overlook the borders and create the new ones.

The difficulties, which Western Europe faced in the nationalistic sphere on the whole, refute some simplified submissions of the sources of ethnical conflicts and violence, and about the ways and perspectives of elimination of this phenomenon. It's hard to say, that now it is possible to be satisfied by the statement, that liberal freedoms, political mechanisms of democracy, civil doctrine of the nation or the high level of economic development just by itself are the guarantees against the tension on the ethnical ground.

As for ethnical minorities, democracy – is the system of the majority domination – doesn't guarantee them equal opportunities of effecting the development of society and individual sovereign will. But it grants them, besides the equality of rights on the individual level, the legal ways for self-organization and political activity. There is constant mechanism formed, to uncover the needs and states of public opinion, it makes possible the dialogue with the majority and the power, and usual provides at least partial satisfaction of their demands. A lot of researches regard in the availability of such mechanism the most important means of prevention of radicalization of ethnical movements and violent forms of protest. Besides, in the conditions of mature civil society, as a rule, ethnical minorities are rendered by the vast variety of powers, which helps the government to influence the evolution of their positions, not letting the rise of extremist influence.

Kosovo's gaining independence is now the most dangerous precedent in the whole system of international relations. After war international law was based on the principles of inviolable borders. And now, this principle is being revised. This serves separatists' raising in all multinational states, including Ukraine.

There are two main problems in Ukraine: opposition of East and West and Crimean question.

Crimean question, as following, can also be divided into two parts: problem of Crimean Tatars and the problem of Russian-speaking habitants.

Crimean Tatars fight for the returning of their territory, which was taken away in the 40th. Thus, this problem has more economic weight than political or ideological one. Crimean Tatars have hopes for the support of Turks first of all, however, Turkey has never put forward the proposition of Crimea's secession in its favor. Therefore, the destructive potential of Crimean-Tatar problem stays on the low level on the whole.

The problem of Russian-speaking is much more dangerous for the stability of Ukraine, because they are actively supported by Russian Federation. This question has periodically been raised in the 90s, however gained sharp edges after Orange revolution. This is connected with Ukraine's change in foreign politics, taking the course for NATO accession, on one hand. And on the other, it is connected with Russia's new rigid course with Putin. Russian Duma has raised the question not once already about Crimea's returning to Russia. Today, Crimea is loud with secession from Ukraine and accession to Russia. This is

quite possible, as Russia has almost recognized Abkhazia and South Ossetia as independent states, motivated by Kosovo's precedent.

The second problem, East and West Ukrainian opposition, has a long history. Today, mental features of inhabitants of both parts of Ukraine are used by politicians in their struggle for power. The strongest clans are Donetsk and Dnepropetrovsky. The struggle is holding on just in these two powers up till now. After Orange revolution this battle has also increased. The new redivision of the spheres of influence is occurring right now. This can lead to turning Ukraine from Unitarian into Federative state in the prospective. This is moreover real, as Russia is strongly interested in such things on the move, and the laws, restricting Russia are becoming less and less.

Let's remember summer war in 2008 between Russia and Georgia. Russian point was that "Saakashvili left peoples of Abkhazia and South Ossetia no other choice but to ensure their security and the right to exist through self-determination as independent States". At a conceptual level, the doctrine of remedial self-determination concerns cases where a population is excluded from political participation in the state or is severely mistreated, on grounds of its ethnic appurtenance.

The states of the EU demanded "that a peaceful and lasting solution to the conflict in Georgia must be based on full respect for the principles of independence, sovereignty and territorial integrity recognized by international law, the Final Act of the Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe and United Nations Security Council resolutions". The rejection of the Russian claims, muted though it was, did not address the existence or otherwise of the doctrine of remedial self-determination. Instead, it appeared to focus on the absence of facts in this instance that might warrant its application²⁷.

Therefore, Kosovo's precedent can serve as a whole new era for international relations. In my point of view, recognition of Kosovo's independence has been a huge mistake from West moreover it contradicts the traditions of Western Europe. Of course, there were problems in Western Europe, such as Corsicans and Basques, however nobody has ever thought of recognizing their right for succession. Thus, the main problem of Western politicians is the problem of double standards. And this makes Russia's position much stronger, it unites the ill-fated.

References

1. Blumi Isa, (2003), "The Islamist Challenge in Kosovo", *Current History*, 662, 124-128.
2. Cohen Lenard J., (2000), "Kosovo: "Nobody's Country", *Current History*, 635, 117-123.
3. Cohen Lenard J., (2005), "The Balkans Ten Years After: From Dayton to the Edge of Democracy", *Current History*, 685, 365-373.

²⁷ Weller M., 2008: 88.

4. Deimel Johanna, Schmidt Armando Garcha, (2009), "Kosovo 2009: Uncertain Future", *Spotlight Europe*, 01, www.bertelsmann-stiftung.de/spotlight
5. Delevic Milica, (2007), "Regional cooperation in the Western Balkans", *Chaillot Paper*, 104, 5-104.
6. Evans Gareth, (2007), "Kosovo Must Be Independent", *The International Herald Tribune*, www.crisisgroup.org
7. Freizer Sabine, (2007), "Kosovo's appointment in Samara", *EU Observer*, www.crisisgroup.org
8. Marcus Jonathan, (1999), "A Distant Trumpet", *The Washington Quarterly*, 3, 7-10.
9. *NATO Handbook 2001*, Brussels: NATO Office of Information and Press.
10. Patten Chris, (2008), "Europe Must Get Behind Kosovo", www.crisisgroup.org
11. Resolution 1244 (1999). Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999, www.nato.int/kosovo/docu/u990610a.htm
12. Schmidt Fabian, (2008), "Kosovo – Post-status challenges to governability", *Chaillot Paper*, 107, 27-39.
13. Simma Bruno, (1999), "NATO, the UN and the Use of Force: Legal Aspects", *EJIL*, 10, 1-22.
14. The report of ICG, (2008), "Kosovo's First Month", www.crisisgroup.org
- 15. Weller Marc, (2008), "Negotiating the final status of Kosovo", *Chaillot Paper*, 114, 5-94.**
16. Whyte Nicolas, (2005), "Comparison of Kosovo with Bosnia and Serbia is flawed", *European Voice*, www.crisisgroup.org
17. Yannis Alexandros, (2001), *Kosovo under International Administration. An unfinished conflict*, Athens: ELIAMEP.
18. Трайкович Звонимир, (2005), "США и ЕС открыли терроризму пути в Европу", *Мир России*, www.mirros.ru/politics/europewar/

B1. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

B1-1. Η δυναμική της κοινωνιολογικής θεωρίας σήμερα: Το παράδειγμα της καθημερινής ζωής στο σχολείο

**Γεωργία Γούγα, Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, ΤΕΙ Αθηνών
Ιωάννης Καμαριανός, Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών**

Οι κοινωνιολογικές επιπτώσεις της συνάντησης με τον ‘Άλλο’ στη σύγχρονη σχολική τάξη.

I. Εισαγωγή: Η ερευνητική πρόκληση

Τα τελευταία χρόνια είναι κοινά αποδεκτός τόπος στην διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία η θέση της συνολικής κριτικής θεώρησης του πεδίου των κοινωνικών επιστημών.

Υπέρ αυτής της θεώρησης επιχειρηματολογούν και οι Michel Wieviorka και Hans Joas -προέδρος και αντιπρόεδρος αντίστοιχα της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Ένωσης- στο εναρκτήριο κείμενο του XVII διεθνούς συνεδρίου της International Sociological Association (XVII ISA World Congress of Sociology, *Sociology on the move*, Gothemburg, Sweden, 2010).

Η ανάδειξη της σημαντικότητας της θέσης αυτής παραπέμπει ευθέως και στο βάρος των αναγκών. Η αξία της κριτικής θεώρησης ως παραγώγου της αξιοποίησης της κοινωνιολογικής παράδοσης θεωρούμε ότι είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ανάλυση των σύγχρονων πολύπλοκων δυτικών κοινωνιών, δεδομένου ότι τα εγγενή κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της δυτικής νεωτερικότητας αναδεικνύουν νέα πεδία ανάλυσης και ερμηνειών, που απαιτούν γόνιμα και ευέλικτα εργαλεία.

Αυτή η καταφυγή δεν έχει τις αιτίες της μόνο στη θεμελιώδη αξία των συγκεκριμένων θεωρητικών πλεγμάτων για την επιστήμη της κοινωνιολογίας, αλλά είναι ιδιαίτερα σημαντική και για τον επαναπροσδιορισμό του σύγχρονου θεωρητικού και ερευνητικού κοινωνιολογικού οπλοστασίου. Το νεωτερικό και το κλασικό συνυπάρχουν μέσα από την πρόκληση-σύγκρισή τους στο πεδίο του κοινωνικού γίνεσθαι (Λάμνιαν 1999).

Σύμφωνα λοιπόν με το εναρκτήριο κείμενο του διεθνούς συνεδρίου της ISA που δόθηκε στη δημοσιότητα, η ίδια η διαδικασία της κίνησης ως αναζήτησης νοηματοδοτήσεων και κατανοήσεων αναδεικνύει την συνεισφορά της κοινωνιολογικής επιστήμης μέσα από νέες ατραπούς και επαναξιοποιήσεις της ίδιας της κοινωνιολογικής κληρονομιάς. Έτσι κατά την άποψη των **Michel Wieviorka** και **Hans Joas** η κίνηση και η ανάγκη συνεχούς μετεξέλιξης της κοινωνικής σκέψης παρουσιάζεται ως κρίσιμη προοπτική.

Στην προσπάθειά τους να μετεξελίσουν προοπτικές και εργαλεία ώστε να αντιμετωπίσουν την δυναμική και την οξύτητα των κοινωνικών φαινομένων, Έλληνες και ξένοι σύγχρονοι κοινωνιολόγοι καταφεύγουν στην κλασική

κοινωνιολογική σκέψη κυρίως των Karl Marx, Max Weber, Emile Durkheim, ανακυκλώνοντας, συνδυάζοντας και επαναπροσδιορίζοντας τις έννοιες και τα εργαλεία τους (Habermas, 2006:54).

Με αυτές τις επιστημονικές γονιμοποιήσεις επιχειρούν να παράξουν κριτικές αναθεωρήσεις της ίδιας της έννοιας της προόδου για το κοινωνιολογικό παράδειγμα. Έτσι, η συνέχεια, η διαλογική αλληλεξάρτηση και η αλληλεπίδραση των σταδίων του παραγόμενου επιστημονικού λόγου, από την αφετηρία ως το τελικό παραγόμενο, θεωρούμε πως αποτελούν δομικό χαρακτηριστικό αλλά και πως αναδεικνύουν τη σημαντικότητα των σύγχρονων κοινωνιολογικών μελετών.

Ενδεικτικά αναφέρουμε Έλληνες και ξένους κοινωνιολόγους που χρησιμοποιούν τη σκέψη των κλασικών προς αυτή την κατεύθυνση. Για παράδειγμα, η θεωρία του Max Weber αποτελεί στον ελληνικό χώρο την αφετηρία των αναλύσεων του Π. Τερλεξή σχετικά με τις σύγχρονες πτυχές της οργάνωσης (Τερλεξής 1999).

Αντίστοιχα, στο διεθνή χώρο αναφέρουμε ενδεικτικά τα θεωρητικά σχήματα των Emile Durkheim και Max Weber, τα οποία θα χρησιμοποιηθούν μαζί με άλλα, από τον Jeffrey Alexander, στην προσπάθειά του να επαναπροσδιορίσει το θεωρητικό πλαίσιο του νεο-φονκτιοναλισμού (Alexander 1985).

II. Από την ανισότητα στην ετερότητα: η ανίχνευση μιας πορείας

Όπως παρατηρούν οι Κυριακάκης και Μηχαηλίδου (2006:9-26) η εισαγωγή της ετερότητας ως αναλυτικό πεδίο των κοινωνικών επιστημών, ήταν μια μακροχρόνια διαδικασία η οποία πέρα από την πτυχή της μετεξέλιξης του παραδείγματος ήταν μια οπτική πολιτικά φορτισμένη.

Πιο συγκεκριμένα, στην Ελλάδα και για την ελληνική κοινωνιολογική κοινότητα ως αφετηρία της πορείας προς τον 'Άλλο' θα μπορούσε να οριστεί η δεκαετία του 1960, την οποία ο μελετητής μπορεί με ασφάλεια να την αναφέρει ως την πρώτη σημαντική στιγμή ανάπτυξης της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης και του Σχολείου στην Ελλάδα (Μυλωνάς 1999, 2004, Ανθογαλίδου 1998).

Οι προσπάθειες αιτιολόγησης της ιδιαίτερα ορμητικής ανάπτυξης αυτού του κοινωνιολογικού επιστημονικού χώρου, ήταν η ανάγκη της ελληνικής κοινωνίας για εκδημοκρατισμό και η βαθιά πίστη πως κάθε τέτοια διαδικασία έχει τις ρίζες της στην εκπαίδευση. Σταδιακά, περνώντας στην επόμενη δεκαετία, η κοινωνική πρόοδος, μέσα από διαδικασίες ισότητας, αποτέλεσε το κυρίαρχο κοινωνικό πρόταγμα (Πυργιωτάκης 2001).

Έτσι, κατά τη δεκαετία του 1970 και υπό την επίδραση όσων ήδη έχουν διαδραματιστεί στον αμερικανικό και ευρωπαϊκό κοινωνικό και εκπαιδευτικό χώρο, η κοινωνική ανισότητα δεν αποτελεί απλώς έναν από τους σημαντικότερους προβληματισμούς, αλλά συνολικά έναν κυρίαρχο άξονα δόμησης της σύγχρονης παιδαγωγικής σκέψης και ένα σημείο τομής των σχετικών επιστημονικών παραδειγμάτων. Η σχέση κοινωνικών και εκπαιδευτικών ανισοτήτων ήταν πια φανερή και οι προσπάθειες των σημαντικότερων κοινωνιολόγων στη χώρα μας να αναδειχθεί είναι έντονες (Πυργιωτάκης 2001, Μυλωνάς 1998, Φραγκουδάκη, 1985).

Νέες πτυχές στη σύνδεση κοινωνικής και εκπαιδευτικής ανισότητας αναγνωρίζονται. Τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 η κοινωνική κινητικότητα κορυφώνεται (Κυρίδης 1997, Σιάνου 2006). Οι αναλύσεις προσπαθούν πια να κατανοήσουν τα σύνθετα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά του ελληνικού κοινωνικού γίνεσθαι.

Οι μελετητές στρέφονται προβληματισμένοι στις συνεχώς επιταχυνόμενες μεταλλαγές της κοινωνικής δομής, επιχειρώντας να προσδιορίσουν μορφές, αιτίες και ερμηνείες των εκπαιδευτικών ζητημάτων που συνδέονται με την ανισότητα στο σχολείο, τόσο δηλαδή σε επίπεδο δομής όσο και σε μικροεπίπεδο υποκειμένων, ανιχνεύοντας διαδικασίες όπως εκπαίδευση δασκάλων, ζητήματα σχολικής τάξης κ.ά. Τόσο στον Ελληνικό χώρο όσο κυρίως στην Ευρωπαϊκή και διεθνή κοινωνιολογική κοινότητα από τη δεκαετία του 1970 και ύστερα έχει κορυφωθεί η συζήτηση σχετικά με τα φεμινιστικά, αντιρατσιστικά και μετα αποικιακά κινήματα. Αποκλεισμός και περιθωριοποίηση αποτελούν τους άξονες της συζήτησης.

Ακόμα κατά τις δεκαετίες αυτές θα πρέπει να επισημάνουμε την ιδιαίτερη επιμονή στην εξέλιξη των ερευνητικών προσεγγίσεων του σχολικού πεδίου.

Μελετητές όπως η Ι.Α. Δημάκη (2002) ή ο Ι. Πυργιωτάκης (1984) επεσήμαναν πως τα κοινωνικά υποκείμενα αναγνώριζαν ότι οι ιστορικές δυνατότητες που δημιουργούνταν συνέδεαν άμεσα τη σχολική τάξη με τις εξελίξεις στις κοινωνικές και οικονομικές δομές.

Επιστημονικές διαπιστώσεις όπως η παραπάνω, οι οποίες ενυπάρχουν στα έργα πολλών Ελλήνων σημαντικών μελετητών της Εκπαίδευσης όπως οι Πυργιωτάκης Λαμπίρη-Δημάκη, Φραγκουδάκη, Μυλωνάς, Πολυδωρίδη, Κυρίδης κ.ά, φανερώνουν την εσωτερική εξέλιξη της ελληνικής Κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης και το σταδιακό ριζωμα, την 'μετακένωση' των συλλήψεων που η 'Νέα Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης', επέφερε στο ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο της Κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης και του σχολείου παγκοσμίως.

Ιδιαίτερα, το έργο του Άγγλου μελετητή Basil Bernstein και του Γάλλου διανοητή Pierre Bourdieu φαίνεται να επηρεάζουν καθοριστικά και την ελληνική επιστημονική σκέψη. Αυτές ακριβώς οι νέες θεωρήσεις του κώδικα ή του πολιτιστικού κεφαλαίου θα αποτελέσουν ως σήμερα τους άξονες ανάλυσης της σύνθετης ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας.

Η 'συνάντηση με τον Άλλο' στη σχολική τάξη είναι πια μια πραγματικότητα. Με τα νέα μεθοδολογικά πλαίσια και ερευνητικά εργαλεία όλο και περισσότερο επιχειρείται η ερμηνεία μέσα από τις νέες οπτικές, ενώ η ετερότητα ως κοινωνική διαδικασία κι όχι ως ζήτημα ειδικού ενδιαφέροντος συνδέεται άμεσα από τη μία με τις δομικές επιταγές κι από την άλλη με τις δράσεις του υποκειμένου.

Η μελέτη της ετερότητας αναδεικνύεται ως κυρίαρχος άξονας των σύγχρονων εκπαιδευτικών πρακτικών που απαιτούν μια άλλη θεώρηση του μαθητή αλλά και του δασκάλου. Για παράδειγμα ο δάσκαλος και η εκπαίδευση του δασκάλου αναλύονται μέσα από νέα πρίσματα, καθώς το υποκείμενο αποκτά την ιστορική ευθύνη που του ανήκει ως διαχειριστή εξουσίας στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών πρακτικών (Πυργιωτάκης 1992). Η επίδοση θα προσδιοριστεί σύμφωνα με το πολιτιστικό κεφάλαιο της οικογένειας και του υποκειμένου (Μυλωνάς 1998). Οι

συγκεκριμένες οπτικές αναδιατύπωσαν ερωτήματα που αφορούν την ετερότητα στη σχέση των κοινωνικών φαινομένων και της εκπαιδευτικής πραγματικότητας ως μηχανισμού νομιμοποίησης των κοινωνικών σχέσεων.

Συμπερασματικά, η πορεία προς τον 'Άλλο' αφορούσε τόσο στο κοινωνικό όσο και στην μετεξέλιξη του κοινωνιολογικού παραδείγματος.

Οι μελετητές στρέφονται προβληματισμένοι στις συνεχώς επιταχυνόμενες μεταλλαγές της κοινωνικής δομής, επιχειρώντας να προσδιορίσουν μορφές, αιτίες και ερμηνείες. Στον Ελληνικό και διεθνή χώρο, από τη δεκαετία του 1970 και ύστερα, η συζητήσεις για το φύλο, τον αποκλεισμό και τη περιθωριοποίηση έχουν κορυφωθεί. Τα εκπαιδευτικά ζητήματα του εκπαιδευτικού αποκλεισμού που συνδέονται με την ανισότητα στο σχολείο, τόσο δηλαδή σε επίπεδο δομής όσο και σε μικροεπίπεδο υποκειμένων, ανιχνεύοντας διαδικασίες όπως η εκπαίδευση δασκάλων ή τα ζητήματα της σχολικής τάξης, καθίστανται κυρίαρχα.

Οι νέες θεωρητικές οπτικές και ερευνητικές αναζητήσεις καθιστούν εφικτή τη συνάντηση με τον 'Άλλο' στη σχολική τάξη.

II. Η Ετερότητα στη σχολική τάξη: μια ευκαιρία ανάδειξης της δυναμικής του κοινωνιολογικού παραδείγματος

Η συνάντηση με τον 'Άλλο' στη σχολική τάξη, κατέστησε σαφή την εισαγωγή της ετερότητας στη σχολική τάξη ως κοινωνική και συνεπώς εκπαιδευτική διαδικασία, “..ως σχέση εξουσίας που επιτρέπει την άρθρωση και την ανάδειξη συγκεκριμένων ειδών ετερότητας με τρόπο ο οποίος θεμελιώνει και διαιωνίζει τις σχέσεις ανισότητας και εξουσίας στις σύγχρονες κοινωνίες” (Κυριακάκης & Μιχαηλίδου, 2006:11).

Πιο συγκεκριμένα, οι τεχνολογικές εξελίξεις αλλά και κυρίως οι πολιτικο-ιστορικές αναταράξεις στα Βαλκάνια κατά τη δεκαετία του 1990, είχαν τις επιπτώσεις τους και στις ελληνικές παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες διαφοροποιήθηκαν στο επίπεδο της οικονομίας, της πολιτικής και της κοινωνίας.

Το ελληνικό σχολείο αλλά και ο δάσκαλος βρέθηκαν στο επίκεντρο των ιστορικών δονήσεων. Δύο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μπορούμε να απομονώσουμε. Τις τεχνολογικές εξελίξεις και την απρογραμμάτιστη και ιδιαίτερα αθρόα εισροή των οικονομικών μεταναστών από την υπόλοιπη Βαλκανική και τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες.

Η εισροή της ετερότητας βρήκε απροετοίμαστη και ανυποψίαστη τη σχολική μας τάξη. Οι εκπαιδευτικές ανισότητες είχαν αποκτήσει επιπροσθέτως τεχνολογικά και κυρίως πολιτισμικά χαρακτηριστικά. (Γκότοβος 2004).

Στην εποχή της ετερότητας και της ψηφιακής μηχανής οι μελετητές επιτάχυναν κι άλλο το βήμα τους με σκοπό να ικανοποιήσουν την ανάγκη για νέες θεωρητικές κατανοήσεις που προϋπέθεταν ικανά ερευνητικά εργαλεία.

Η θεωρητική, μεθοδολογική και ερευνητική γονιμοποίηση των μικρο και μακρο θεωριών των κλασικών κοινωνιολογικών οπτικών, με τις σύγχρονες θεωρητικές ερμηνείες των ποσοτικών και ποιοτικών ερευνητικών τεχνικών αποτελεί πια το στόχο.

Είναι φανερό λοιπόν η μεθοδολογική μετατόπιση στην ερμηνεία της εκπαιδευτικής ανισότητας από τη δομή στο ρόλο του υποκειμένου. Παράλληλα με την εσωτερική εξέλιξη του παραδείγματος από την Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης προς μια περισσότερο Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και του σχολείου άλλαξε και το κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον στο επίπεδο της διάρθρωσης της παραγωγής.

Είναι φανερό πια η αναγκαιότητα θεωρητικών συνθέσεων και μεθοδολογικών συγκλίσεων. Ιδιαίτερα στη μεθοδολογία οι Έλληνες αναλυτές όλο και περισσότερο επιχειρούν να τεκμηριώσουν τις μελέτες τους τόσο με ποιοτικά όσο και με ποσοτικά δεδομένα. Το μαύρο κουτί της σχολικής τάξης αναγνωρίζεται ως δυναμική στρατηγική κατάσταση από ξένους και Έλληνες θεωρητικούς (Solomon 1983, Μπαγάκης 2006, Solomon-Tsatsaroni 2001, Queiroz 2000, Γκότοβος 2004).

Οι εκπαιδευτικές πρακτικές στην καθημερινή υλοποίησή τους στη σχολική τάξη αποτελούν για τους κοινωνιολόγους μελετητές ένα γοητευτικό γρίφο. Η κατανόησή τους, είναι πια κοινώς αποδεκτό, προϋποθέτει τόσο την κατανόηση των κινήτρων και των συμφερόντων των υποκειμένων, όσο και τις δομικές επιταγές. Οι μελετητές είτε επιλέγοντας τις ατραπούς ανάλυσης των δομικών επιταγών είτε των υποκειμενικών δράσεων, οδηγούνται σε διαδικασίες θεωρητικών συνθέσεων και μεθοδολογικών συγκλίσεων. Οι μικρο-κοινωνιολογικές οπτικές αποτελούν μεθοδολογική αναγκαιότητα για την κατανόηση της στρατηγικής κατάστασης που ονομάζουμε σχολική τάξη. Η εισαγωγή της ετερότητας τη μεταβάλλει.

Οι αλλαγές αυτές βέβαια, δεν αφορούν μόνο στη σχολική τάξη στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία (μικρο), αλλά αποτελούν παράγοντες κοινωνικο-πολιτισμικών μεταλλαγών σε παγκόσμιο επίπεδο.

Φυσικά, σκοπός μας στο κείμενο αυτό είναι να προσπαθήσουμε να επικεντρώσουμε τη μελέτη μας στην ανάλυση των αλλαγών στο μικρο επίπεδο της σχολικής τάξης με την ανάδειξη των προοπτικών εξέλιξης της σύγχρονης κοινωνιολογικής σκέψης. Θα προσπαθήσουμε συνεπώς στη συνέχεια να παρουσιάσουμε αυτές τις προοπτικές με άξονα ανάλυσης την ετερότητα.

Το πεδίο της ετερότητας στη σχολική τάξη γονιμοποιεί την κλασική και σύγχρονη κοινωνιολογική σκέψη με νέα εννοιολογικά πεδία με αναφορές και συνδέσεις στη φιλοσοφία, την παιδαγωγική, αλλά και συνολικά την υλοποίηση των εκπαιδευτικών πρακτικών στη σχολική τάξη, όπου η συγχρονική και μελλοντική διαχείριση της ετερότητας ως κοινωνικού φαινομένου απαιτεί στην ερμηνεία του μια πολυεπιστημονική, πολυπρισματική θεώρηση.

IIa. Η μελέτη της ετερότητας ως μια διαδικασία κατανόησης.

Η πολυσημία και η δυναμική των κοινωνικών φαινομένων καθιστούν ιδιαίτερα σημαντική καταρχήν την κατανόηση του υποκειμενικού νοήματος που αποδίδουν τα κοινωνικά υποκείμενα στη δράση τους ταυτόχρονα με την ανάδειξη συγκεκριμένων κανονιστικών μοντέλων και προτύπων, τα οποία ισχύουν κοινωνικά.

Υπό αυτό το πρίσμα, η κοινωνιολογική προσπάθεια διαχείρισης της ετερότητας στον κοινωνικό χώρο δεν μπορεί παρά να μας παραπέμπει καταρχήν στη Βεμπεριανή θεώρηση της κατανόησης και της δράσης, σε μια κριτική σύνδεση με την παιδαγωγική και σχολική πραγματικότητα.

Έτσι, κάθε προσπάθειά συνάντησης με τον 'άλλο' κατά την εκπαιδευτική διαδικασία της σχολικής τάξης όπως κάθε ανησυχία μας για την κοινωνική και εκπαιδευτική ανισότητα, μας παραπέμπει καταρχήν στο θεωρητικό πλαίσιο του M. Weber και στην υιοθέτηση των όρων της κατανόησης ή της συναίσθησης και της δράσης (Weber 1964:4-9, Τερλεξής 1999:137-177).

Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε πως η συζήτηση για την ετερότητα, την κατανόηση και τη δράση είναι ποσοτικά και ποιοτικά εκτεταμένη. Για παράδειγμα θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την θεμελιώδη συζήτηση των Weber, Droysen, Dilthey, Windelband και Rickert όπως και τους G. Simmel, και K. Jaspers, οι οποίοι επικεντρώνουν στην προσέγγιση της κατανόησης (Θεοδωρακόπουλος, 1980). Ιδιαίτερα, η επίδραση του Wilhem Dilthey (1833-1911) οποίος αναφέρεται στην εμπειρία να βάλεις τον εαυτό σου στη θέση του άλλου είναι ακόμη σημαντική.

Ο Max Weber μας ανοίγει προοπτικές σε ό,τι αφορά στην ετερότητα, αφού κατά τη θεωρία του πρέπει να διεισδύσουμε στα κίνητρα των ανθρώπων. Υπό το πρίσμα αυτό 'η συνάντηση με τον άλλο' ως διαδικασία κατανόησης της ετερότητας έχει χαρακτήρα αναλυτικό-επεξηγηματικό και όχι μόνο εργαλειακό-περιγραφικό των εξωτερικών χαρακτηριστικών των υποκειμενικών δράσεων και της πραγματικότητας (Weber 1964: 4-9, Τερλεξής 1999:137-177 & 343-440).

Ακόμα θα πρέπει να σημειώσουμε πως σε αυτό το πλαίσιο η θεωρητική προτροπή ως αναγκαιότητα μεθοδολογικής μετατόπισης είναι σαφής. Η δυνατότητα ποσοτικής διαχείρισης δεν επαρκεί και αντικαθίσταται με την ποιοτική προσέγγιση της *συναισθηματικής μέθεξης με τον Άλλο* (Weber 1964:95, Τερλεξής 1999: 140).

Συμπερασματικά, η ανακάλυψη του Άλλου στις κοινωνίες μας αλλά και στις σχολικές μας τάξεις θα εξαρτηθεί από τη ενσωμάτωση στην παιδαγωγική μας κατάρτιση των εργαλείων της Κατανόησης και τη Δράσης, ως ανακάλυψης της ίδιας της σχολικής τάξης και της εκπαιδευτικής πρακτικής.

Η κοινωνιολογική σκέψη του M. Weber σίγουρα δεν αποτελεί τη μόνη αφετηρία κοινωνιολογικής προοπτικής. Η θεωρητική σύλληψη του E. Durkheim, αποτελεί μια ακόμη γόνιμη αφετηρία νοηματοδότησης των κοινωνιολογικών προοπτικών.

IIβ. Εκπαιδευτική πρακτική, Ετερότητα και συλλογική συνείδηση

Η σημασία που αποδίδεται διεθνώς στην Ντυρκαμιανή θεώρηση από επιστημονικές περιοχές όπως αυτές της φιλοσοφίας, της πολιτικής και της Κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης είναι κοινός τόπος.

Η συλλογική συνείδηση ως πλαίσιο αποδοχής της ετερότητας και θεώρησης του 'άλλου', αποτελεί μια ικανή θεωρητικά και μεθοδολογική προοπτική. (Μπάλιας 2006). Οι νέες αυτές οπτικές είναι ικανές να γονιμοποιήσουν τις συλλήψεις και να οδηγήσουν σε επίλυση κοινωνικών προβλημάτων που προκύπτουν από την συνύπαρξη των ετεροτήτων με αποτέλεσμα την υιοθέτηση καινοτόμων

προσεγγίσεων. Ο E. Durkheim στο *Elementary forms of Religious life* (1912) θα επιχειρήσει την κριτική κατανόηση άλλων πολιτισμικών μορφών μέσα από τη διαδικασία του 'κοινωνείν'. (Durkheim 1922, Nodd N. 1999:12).

Στα παραπάνω θα πρέπει να προσθέσουμε τη θέση του Harvey (2001), ο οποίος επισημαίνει πως θεωρήσεις όπως του E. Durkheim υπό το πρίσμα της ανάλυσης της 'ετερότητας', μας παραπέμπουν σε θέσεις υπέρβασης των αδυναμιών της δυτικής μοντερνικότητας, όπως οι γραφειοκρατικές ιεραρχήσεις, η συγκεντροποίηση, ο ατομοκεντρισμός και η ανομία (Harvey, 2001:16).

Το 'κοινωνείν' στο έργο του γάλλου κλασικού διανοητή αποτελεί διαδικασία αλλά και διακύβευμα.

Η κατανόηση αυτής της αρχής οδηγεί στην αναγκαιότητα ένταξης και αποδοχής του 'άλλου' σε ένα πλαίσιο σεβασμού και συναντίληψης του κοινού συμφέροντος. Η δημιουργία συλλογικής συνείδησης αποκτά κανονιστική σημασία για τη σχολική τάξη. Αντίθετα, η επικράτηση λογικών αποκλεισμού, μη συμμετοχής, τάσεων εθνοκεντρισμού και πολιτισμικής ανωτερότητας, μπορούν να οδηγήσουν τα υποκείμενα μόνο στην απώλεια της ικανότητας δράσης και στην ανομία, ενώ οι αντίστοιχες δομές θα οδηγηθούν σε δομική και θεσμική αποσύνθεση (Durkheim 1952, 1984). Πιο συγκεκριμένα, αυτό στην κοινωνιολογική εκπαιδευτική θεώρηση σημαίνει πως μέσα στο πεδίο της εκπαιδευτικής πρακτικής *το κοινωνείν* αποτελεί συστατικό χαρακτηριστικό του ανθρωπιστικού ιδανικού και της ελεύθερης ανάπτυξης του υποκειμένου, το οποίο τελικά συνδέει τα υποκείμενα μέσα από κοινές κατανοήσεις σε μια συλλογική συνείδηση.

Ο συμμετέχων στη σχολική στιγμή κατανοεί τις σχετικές υποκειμενικές επιλογές και το ανάλογο ηθικό σύστημα κατά Durkheim οδηγεί στην θέσμιση των αρθρώσεων της σχολικής τάξης με την κοινωνία.

Ιδιαίτερα, μεθοδολογικά, ενδεικτικές για την θέση του Durkheim περί σεβασμού του υποκειμένου και αποδοχής του στην σχολική τάξη, είναι οι απόψεις του διανοητή για τις εκπαιδευτικές πρακτικές και συγκεκριμένα για την τιμωρία (Blackledge & Hunt 1995, Λάμνιαν 2002).

Η κλασική κοινωνιολογική σκέψη αλλά και οι σύγχρονοι κοινωνιολόγοι μελετητές της καθημερινής ζωής στη σχολική τάξη, είναι ιδιαίτερα ευαίσθητοι σε θέματα ετερότητας. Συγκεκριμένα οι κοινωνιολογικές θεωρήσεις όπως αυτές των P. Bourdieu και B. Bernstein μπορούν να μας υποδείξουν τους νέους δρόμους στην σύλληψη κοινωνικών διαδικασιών όπως αυτή της ετερότητας, οδηγώντας στην υπέρβαση του μονοδιάστατου χαρακτήρα της δυτικής νεωτερικότητας αποτελώντας μια γόνιμη προοπτική της σύγχρονης νέας κοινωνιολογικής θεώρησης, ως πλαισίου της καθημερινής ζωής στη σχολική τάξη.

IIIγ. Η διαχείριση της ετερότητας ως διαχείριση εξουσίας στην εκπαιδευτική πρακτική: Η θεωρητική προσέγγιση του B. Bernstein.

Διανοητές όπως ο M. Foucault, ο P. Bourdieu και ο B. Bernstein, όλο και περισσότερο αναγνωρίζονται σήμερα για την προσφορά τους στη σύλληψη και επίλυση κοινωνικών προβλημάτων που προκύπτουν από την συνύπαρξη των πολιτισμών, τη σύλληψη και διαχείριση της ετερότητας, τη συνύπαρξη με τον

‘Άλλο’, την υπέρβαση του εθνοκεντρισμού και την ανάγκη υιοθέτησης πολυπολιτισμικών προσεγγίσεων.

Η σχολική τάξη ως χώρος υποδοχής της ετερότητας στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες αποκτά άλλη σημασία υπό το πρίσμα της επαναδιαπραγμάτευσης της εξουσίας και με διακύβευμα τις διαδικασίες συμμετοχής.

Άλλωστε το ίδιο το σχολείο ενσωματώνει σταδιακά τις τελευταίες δεκαετίες στην καθημερινή εκπαιδευτική πρακτική του θεωρήσεις, οι οποίες σκοπό έχουν την υιοθέτηση δράσεων από την πλευρά των κοινωνικών υποκειμένων, που θα διασφαλίσουν την κριτική συνέχεια των δυτικών κοινωνιών σε δημοκρατικό πολυπολιτισμικό περιβάλλον.

Βέβαια, όπως συχνά αναφέρουμε δεν είναι εύκολο για τους μελετητές του κοινωνικού φαινομένου να απαντήσουν στις προκλήσεις και τα ερωτήματα που αναδύονται. Οι δυσκολίες εντοπίζονται κυρίως σε δύο επίπεδα: στη δυναμική του υπό μελέτη πεδίου από τη μία και από την άλλη στην αδυναμία εννοιολόγησης, με αφετηρία το προσδιορισμό της έννοιας της ίδιας της διαπολιτισμικής (crosscultural) προσέγγισης (Γκόβαρης 2001, Γεωργογιάννης 1999, Σπινθουράκη κ.ά 1999, Μάρκου κ.ά. 1998, Παπάς 1998, Γεωργογιάννης 1997).

Στην συνέχεια θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε υπό το πρίσμα της συνάντησης με τον άλλο τις προοπτικές εννοιολόγησης και χρήσης θεμελιωδών συλλήψεων και θεωρητικών εργαλείων, δύο ίσως από τους σημαντικότερους διανοητές του 20ου αι. για την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και του σχολείου του Basil Bernstein και του Pierre Bourdieu.

Καθώς είναι σχεδόν αδύνατο και ίσως επιστημονικά απλουστευτικό να αναφερόμαστε στο σύνολο της σκέψης της ‘Νέας Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης’ θα επιχειρήσουμε -υπό την οπτική της διαπολιτισμικής προσέγγισης- να αναδείξουμε τις προοπτικές εννοιολόγησης της Εκπαιδευτικής Πρακτικής και του Κώδικα με στόχο την προσέγγιση της ύστερης νεοτερικότητας. Θεωρούμε πως η ανάγνωση της προσέγγισης της ετερότητας ως προσέγγισης των εκπαιδευτικών πρακτικών δια του επαναπροσδιορισμού της διάχυσης της εξουσίας στη σύγχρονη σχολική τάξη είναι σημαντική για τη θέση της ετερότητας στην ύστερη νεοτερικότητα.

Η αρχική βέβαια πρόθεση του Bernstein δεν ήταν αυτή. Ο ίδιος παρατηρώντας αρχικά τις ταξικές διαφορές στη χρήση του λόγου, επιχειρεί στο έργο του να εξετάσει τη σχέση κωδικών επικοινωνίας και παιδαγωγικής ομιλίας και πρακτικής. Έτσι σταδιακά η σχολική εκπαίδευση και η αναπαραγωγή των τάξεων βρίσκονται στο επίκεντρο των επιστημονικών του ενδιαφερόντων (Bernstein 1971&1977, Sadovnik 2001).

Στη συνέχεια, όπως παρατηρεί ο Ι. Σολομών μελετώντας το έργο του Basil Bernstein, ο ερευνητής θα καταλήξει μέσα από τις μελέτες του και τις επιρροές που θα δεχτεί, πως δεν υπάρχει σημείο ή πρακτική τόσο στη σχολική τάξη όσο και στην κοινωνία, που να μην διέπεται από σχέσεις εξουσίας (Σολομών 1991:167). Τόσο η αφετηρία του E. Durkheim όσο και οι επιρροές του έργου του M. Foucault

είναι φανερός¹. Ιδιαίτερα στα πλαίσια των εκπαιδευτικών πρακτικών και του συμβολικού ελέγχου η εξουσία αποκτά τη σημασία της συλλογικής και ατομικής δράσης.

Έτσι, ως δράση πια η ετερότητα, υπερβαίνει τα όρια των διαπολιτισμικών ή πολυπολιτισμικών προσεγγίσεων και καθίσταται ως διαχείριση της εξουσίας το διακύβευμα των συμμετεχόντων στις καθημερινές σχολικές πρακτικές. Καθίσταται συνεπώς ιδιαίτερα σημαντική η αναφορά στις κοινωνικοπολιτισμικές διαδικασίες που διαμορφώνουν τις ευρύτερες κοινωνικο-πολιτισμικές ιεραρχήσεις (Σολομών, Μακρυνιώτη 2001).

Συγκεκριμένα, υπό αυτή την οπτική το θεωρητικό πλαίσιο του Bernstein τόσο ως επιστημονική κατασκευή όσο και ως θεωρητική σύλληψη, αποτελεί μια συνδυαστική προσέγγιση αλλά και μια κριτική θέση, τόσο ως προς τη ντετερμινιστική σύλληψη του δυτικού μοντερνισμού για τον εαυτό του αλλά και ως προς την ‘καθαρή’, δηλαδή τη μονοδιάστατη, σύλληψη, που αγνοεί τις πολιτισμικές εξουσιαστικές ιεραρχήσεις που δομούν κοινωνικούς και εκπαιδευτικούς αποκλεισμούς και ανισότητες στο μακρο αλλά και στο μικρο-επίπεδο της σχολικής τάξης (Λάμνιαν 2002: 282-286).

Έτσι, η θεώρηση του παιδαγωγικού κώδικα στην επικοινωνιακή-εξουσιαστική του διάσταση, θα μπορούσε άμεσα να αποδώσει την ποιότητα της σύνδεσης με την κοινωνιολογική προσέγγιση της ετερότητας, καθώς η τελευταία πρεσβεύει από τη μία την κατανόηση του υποκειμενικού νοήματος που αποδίδουν τα κοινωνικά υποκείμενα στη δράση τους και από την άλλη τη μελέτη της ανάδειξης συγκεκριμένων κανονιστικών μοντέλων και προτύπων, τα οποία ισχύουν κοινωνικά και συνδέονται κριτικά με την κοινωνία αλλά και τη σχολική πραγματικότητα (Γεωργογιάννης 1997, 1999, Γκόβαρης 2001 Μάρκου κ.ά., 1998).

Καθώς ο παιδαγωγικός Κώδικας ως σύλληψη εμπεριέχει τη νομιμοποιημένη και μη νομιμοποιημένη επικοινωνία, ενσωματώνει και την εννοιολόγηση των σχέσεων εξουσίας. Μέσα από αυτή τη αναπότρεπτη διαδικασία, το υποκείμενο κατανοεί και προσδιορίζει την ταυτότητα του ως μια πορεία ιεραρχικού προσδιορισμού της ίδιας του της ύπαρξης, όπου η ποιότητα της ετερότητας αποτελεί κυρίαρχο σημείο ιεραρχικού προσανατολισμού (Bernstein 1990, Sadovnik, 1995, 2001).

Η διαδικασία αυτή αναφέρεται στη διάκριση που παράγει η υιοθέτηση και χρήση του ‘επεξεργασμένου’ ή του ‘περιορισμένου κώδικα’. Ακόμη αφορά στη δυνατότητα από την πλευρά του υποκειμένου να συμμετέχει ως δρών υποκείμενο στο προσδιορισμό των μικρο-εξουσιών, καθώς ο συμβολικός έλεγχος μετασχηματίζει τις σχέσεις εξουσίας σε λόγο αλλά και ο λόγος μετασχηματίζεται σε σχέση εξουσίας.

Οι παιδαγωγικές σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα στη σχολική τάξη με την ετερότητα, ρυθμίζονται από μια κυρίαρχη κατανομή της εξουσίας στο βαθμό που εξαρτώνται από τις μικρο-εξουσίες (Bernstein 1990, 1991, Σολομών 1991). Μέσα από αυτές τις διαδικασίες μορφοποιούνται κατά Bernstein οι ταυτότητες και οι

¹ Αυτή ακριβώς η συζήτηση του κλασσικού (E. Durkheim) με το σύγχρονο (M. Foucault) αποδουκνείται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για τον B. Bernstein. Για περισσότερα δεξ B. Bernstein (1996) *Pedagogy, Symbolic control and Identity: Theory, research, Critique*, London, Taylor and Francis,

πρακτικές σε άμεση συνάρτηση με τις ανάλογες θεσμικές σχολικές δράσεις (Bernstein 1990:3). Στα πλαίσια αυτά ο συμβολικός έλεγχος αποτελεί τον κυρίαρχο παράγοντα πολιτισμικής αναπαραγωγής στο επίπεδο της εκπαιδευτικής πρακτικής (Bernstein 1996:123).

Οι αρχές αυτές ελέγχου εμπεριέχονται στον Παιδαγωγικό Κώδικα, ο οποίος λειτουργεί ως φορέας συνεκτικά, καθώς υπόκειται στη ρυθμιστική αρχή των συστημάτων αξιολόγησης, των εκπαιδευτικών πρακτικών και του αναλυτικού προγράμματος. Συνεπώς πρόκειται για ένα πολιτισμικά προσδιορισμένο μηχανισμό (Σολομών 1991:22).

Ο μετασχηματισμός της εξουσίας σε επικοινωνία έχει ως άμεσο αποτέλεσμα την ιεραρχική τοποθέτηση και την παγίωση ταυτοτήτων καθώς κώδικας και κοινωνικό υποκείμενο βρίσκονται σε μια σχέση διαντίδρασης (Bernstein 1991, 1996, Sadovnik 2001).

Έτσι, η υιοθέτηση από το νεαρό κοινωνικό υποκείμενο ενός κώδικα συλλογής επιβάλλει ένα συγκεκριμένο κοινωνικοποιητικό πλαίσιο με νομιμοποιημένους κοινωνικούς και παιδαγωγικούς φραγμούς. Τόσο η σχέση με την κοινωνική, όσο και η σχέση με την παιδαγωγική πραγματικότητα, ελέγχονται από το κοινωνικό υποκείμενο που ορίζει τη δράση μέσα από ανάλογες περιχαράξεις. Η σχέση του υποκειμένου με τη ετερότητα διαμεσολαβείται από αυτές τις περιχαράξεις. Έτσι, και η σχέση με την ετερότητα ως 'γνώση του άλλου' νοηματοδοτείται από το υποκείμενο ως υιοθέτηση της τάξης (order) (Bernstein 1991).

Συνεπώς, κατά τη θεωρία του Basil Bernstein, η εξουσία και η πειθαρχία έχουν χαρακτήρα αναλυτικό-επεξηγηματικό κι όχι μόνο εργαλειακό-περιγραφικό των χαρακτηριστικών των θεσμικών και των υποκειμενικών δράσεων της εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Συμπερασματικά, υπό αυτή την οπτική η συγκεκριμένη θεώρηση της ετερότητας μας επιτρέπει ένα ακόμη επιστημονικό βήμα: την κριτική υπέρβαση του δυτικού εθνοκεντρισμού και την κριτική του μονοδιάστατου χαρακτήρα του δυτικού πολιτισμού ως τη μόνη πιθανή μορφή οργάνωσης.

Ο πολίτης των δυτικών κοινωνιών της μοντερνικότητας ανακαλύπτει τον 'Άλλο' στη σχολική τάξη στο πλαίσιο Ορατών ή Αόρατων παιδαγωγικών, με εργαλείο τον Κώδικα και διακύβευμα την Επικοινωνία.

Είναι λοιπόν φανερό πως για τον Bernstein η εκπαιδευτική πρακτική είναι πολιτισμική διαδικασία με συγκροτημένη εσωτερική λογική. Επιμένει πως για να την κατανοήσουμε θα πρέπει να τη θέσουμε υπό το πρίσμα μιας πολιτισμικής παραγωγής ή αναπαραγωγής (Bernstein 1991).

Έτσι, η ανάλυση της ιεραρχικής πολιτισμικής θέσης της ετερότητας έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού ουσιαστικά σημαίνει την ανακάλυψη του νοήματος που δίνει ο δράστης, στα πλαίσια ενός κώδικα πράξεων και λόγων.

Κατά τον Basil Bernstein η παιδαγωγική σχέση με την ετερότητα, εξαρτάται άμεσα από την ικανότητα σύλληψης των φραγμών και των νομιμοποιήσεων του πολιτισμικού μας περιβάλλοντος και της δόμησής του. Στα πλαίσια αυτά ο "Άλλος" αποτελεί μέρος της πολιτισμικής ιεραρχικής δόμησης, όπου το αυτονόητο, δομημένο στη βάση του εθνοκεντρισμού, καταρρέει. Στην καλύτερη περίπτωση η προσκόλληση στη δυτική ύστερη νεωτερικότητα, ως πολιτισμικό επίκεντρο

αποτελεί αφετηρία κριτικής αποδόμησης και επαναπροσδιορισμού. Σ' αυτά τα πλαίσια της αποδόμησης, η θέση του B. Bernstein λειτουργεί καθοριστικά, αφού βοηθά στην απόρριψη ιδεατών αλλά και στερεοτυπικών απεικονίσεων του Άλλου, ως εξιδανικευμένων, προκατασκευασμένων και παγιωμένων αναπαραστάσεων της 'Άλλης', 'ξένης' κουλτούρας.

Τελικά, η κοινωνιολογική σκέψη του B. Bernstein αποτελεί ακόμη μια σημαντική αφετηρία γονιμοποίησης κοινωνιολογικής θεώρησης με άμεση συγκριτική κριτική των εθνοκεντρικών κοινωνικών παγιώσεων, ή των ψευδών οικουμενισμών.

IIIδ. Η κοινωνιολογική θεωρία του P. Bourdieu: εκπαιδευτική πρακτική και ετερότητα: προς ένα συγκριτικό ερμηνευτικό πρίσμα

Ανάλογα στοιχεία κριτικής και γονιμοποίησης των αναλυτικών εργαλείων της κοινωνιολογικής σκέψης που παράγονται από την συνάντηση με τον 'άλλο' ανιχνεύουμε και στο έργο του P. Bourdieu.

Έχοντας συνεπώς ως αφετηρία την διαχείριση της ετερότητας ως κοινωνική διαδικασία και πεδίο αναφοράς τη σύγχρονη εκπαιδευτική πραγματικότητα, θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε τις προοπτικές ανάλυσης του θεωρητικού σχήματος και της ερμηνείας του Pierre Bourdieu. Πιο συγκεκριμένα θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε την ικανότητα του έργου του Pierre Bourdieu να διαβλέπει και να ανακαλύπτει τη διαφορετικότητα και να αναλύει θεσμικούς και ηθικούς (ritual) τρόπους δράσης στη γαλλική κοινωνική ζωή. Θεωρούμε πως αυτή η ικανότητα και δυναμική στο έργο του Γάλλου διανοητή προκύπτει από τη πολύσημη δυνατότητα του έργου του να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες κοινωνικές προκλήσεις. Αυτή ακριβώς η ικανότητα προκύπτει μεθοδολογικά, ως ένα βαθμό από την ανάπτυξη ενός συγκριτικού ερμηνευτικού πρίσματος.

Πιο συγκεκριμένα, ο P. Bourdieu αναπτύσσει μια διαδικασία αναγνώρισης του 'Άλλου' ως ένα ταξίδι στο κοινωνικό πεδίο. Το θεωρητικό του πλαίσιο με θεμέλιο την σκέψη του E. Durkheim επιτρέπει στον P. Bourdieu να αναπτύξει τόσο την ανθρωπολογική του αναζήτηση, όσο και την κοινωνιολογική του θεωρία (Derek 2003).

Οι απαρχές της σκέψης του Pierre Bourdieu ανάγονται καταρχήν στην 'πολεμική περιπέτεια στην Αλγερία'. Το βίωμα και η επεξεργασία της σε συνδυασμό με τις επιδράσεις που δέχτηκε ο διανοητής μπορούν να μας οδηγήσουν στην κατανόηση της σημασίας που ίσως ένας από τους σημαντικότερους Γάλλους και ευρωπαίους διανοητές απέδωσε στη 'συνάντηση με τον άλλο'.

Το έργο του Pierre Bourdieu είναι καταρχήν ενταγμένο στη νεο-μαρξιστική παράδοση. Αποτελεί μια συνέχεια που εμπεριέχει το έργο μελετητών όπως οι Gramsci, Lukacs, Sartre και Habermas (Alexander, 1995:128). Ιδιαίτερη όμως είναι η επίδραση των Karl Marx και Emile Durkheim. Οι επιδράσεις της μαρξιστικής οπτικής είναι καθοριστικές, αλλά και η επίδραση της σκέψης του Emile Durkheim στο έργο του Pierre Bourdieu είναι ποσοτικά και ποιοτικά έκδηλες.

Ιδιαίτερα, όπως επισημαίνει ο Derek, η θεωρία του E. Durkheim ως πρίσμα αμφισβήτησης της ύστερης νεωτερικότητας, αποτέλεσε γόνιμο έδαφος για την

ανάπτυξη της θεωρίας του Pierre Bourdieu (Derek, 2003). Βέβαια, θα πρέπει και εδώ να τονίσουμε πως οι επιδράσεις αυτές δεν είναι γραμμικές και άκριτες. Στα παραπάνω μαρτυρίες θα πρέπει να προσθέσουμε και τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις εντός της 'Νέας Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης' (Blackledge & Hunt, 1995 Μυλωνάς, 1998).

Χαρακτηριστική των επιδράσεων του E. Durkheim είναι η υιοθέτηση της μεθοδολογικής επιλογής του κατοπτρισμού και από τον P. Bourdieu. Φυσικά η μεθοδολογική επιλογή διαφοροποιείται από το ίδιο το χωροχρονικό πλαίσιο αλλά και συνολικά από τη γαλλική διανοήση ως ευρύτερο πλαίσιο σκέψης του Pierre Bourdieu, και πιο συγκεκριμένα μπορεί κανείς να ανιχνεύσει γόνιμες επιδράσεις από διανοητές όπως οι Clastres, Dumont, Derrida κ.ά.

Μέσα από τις παραπάνω επιδράσεις, ο Pierre Bourdieu αναπτύσσει την ικανότητά του να διαβλέπει και να ανακαλύπτει τη διαφορετικότητα, να αναλύει θεσμικούς και ηθικούς (ritual) τρόπους δράσης στη γαλλική κοινωνική ζωή. Όμως το θεωρητικό πλαίσιο που αποτελεί τη μήτρα για την κριτική της δυτικής νεωτερικότητας, επιτρέποντας στον Pierre Bourdieu να αναπτύξει τόσο την ανθρωπολογική αναζήτηση, όσο και την κοινωνιολογική του θεωρία, ήταν σαφώς το μεθοδολογικό πλαίσιο και η σκέψη του E. Durkheim (Derek, 2003).

Στο χώρο της σχολικής τάξης η υλοποίηση αυτών των μεθοδολογικών επιλογών είναι ικανή στην ανάδειξη των δυνατοτήτων ανάλυσης πέρα από μεθοδολογικά και θεωρητικά στεγανά. Μια τέτοια ανάλυση μπορεί ακόμη να μας οδηγήσει εν δυνάμει σε όλο και πιο ευαίσθητες κατανοήσεις την εποχή της παγκοσμιοποίησης και του πολιτιστικού πλουραλισμού, απέναντι σε θεωρήσεις για τη σύγκρουση των πολιτισμών.

Έτσι στοχεύουμε η ανάγνωση της επίδρασης, στα όρια των δυνατοτήτων αυτής της εργασίας, που άσκησαν διανοητές όπως ο Pierre Bourdieu, να αναδείξει τη σημασία τους για την κατανόηση της εξέλιξης της σύγχρονης κοινωνιολογικής σκέψης και το προσδιορισμό των λογισμών εκείνων που είναι ικανοί να αποκαλύψουν την προοπτική ενός γόνιμου κοινωνιολογικού αναλυτικού πλέγματος.

Υπό αυτό το πρίσμα ο P. Bourdieu αναπτύσσει μια διαδικασία αναγνώρισης του 'Άλλου' ως ένα ταξίδι στο κοινωνικό πεδίο. Ο εκπαιδευτικός στο σχήμα του Γάλλου διανοητή θα κινηθεί στα όρια από το οικείο στο εξωτικό, αναγνωρίζοντας την ύπαρξη της ετερότητας ως συστατικό στοιχείο της εκπαιδευτικής πρακτικής. (Fukuyama, 2004: 31).

Το θεωρητικό σχήμα του Pierre Bourdieu απαιτεί μια διαδραστική και αμφίδρομη κίνηση από το 'ξένο στο οικείο', όπου το οικείο θεωρείται ως εξωτικό και ο οικείος ως 'Άλλος' σε μια αμφίδρομη διαδικασία ανακάλυψης του οικείου και όχι του Άλλου. Κατά τον Pierre Bourdieu το υποκείμενο στα πλαίσια της εκπαιδευτικής πρακτικής, το οποίο επιλέγει αναγκαστικά να συνδιαλλαγεί με τον 'Άλλο' ως 'εξωτικό', θα πρέπει να μελετήσει το οικείο και συνεπώς γνωστό σε αυτόν φαινόμενο χωρίς να απομυθοποιεί το εξωτικό απλουστεύοντας το, αλλά να καθιστά εξωτικό το οικείο, το αναμενόμενο μέσα από μια διαδικασία αμφισβήτησης του δεδομένου (Bourdieu, 1997:168, Bourdieu & Wacquaint, 1990: 14).

Έτσι, με αυτή τη πρακτική η ετερότητα ανακαλύπτεται σε κάθε σημείο της σχολικής τάξης ως μια στρατηγική διαδικασία ύπαρξης των νέων συλλογικοτήτων. Ως διαδικασία ανάδειξης νέων συλλογικοτήτων η σχολική τάξη καθίσταται πια το πεδίο που παράγει εννοιολογήσεις επηρεάζοντας τη σύγχρονη κοινωνιολογική σκέψη.

Όπως θα γράψει και ο ίδιος συνεχίζοντας την σύλληψη του Philippe Ariès, η σχολική τάξη είναι αυτό που ορίζει την άμεση εσωτερίκευση στη καθημερινή ζωή, αφού κατά τον Bourdieu μιμούμαστε πράξεις και όχι μοντέλα (Bourdieu, 1979: 587-588, Bourdieu 1990: 18-20, Bourdieu & Chamboredon & Passeron, 1991:251 Queiroz, 2000: 27).

Στο κατά Bourdieu 'ταξίδι προς τον άλλο' η αναγνώριση της διαφορετικότητας, δεν σημαίνει άρνηση του δεδομένου, 'του οικείου'. Επίσης δεν σημαίνει άρνηση του κοινωνικο- πολιτιστικού πλαισίου.

Αντίθετα η αμφισβήτηση του δεδομένου δεν μπορεί παρά να σημαίνει την ευρύτητα της σκέψης του κοινωνικού ερευνητή, την απόρριψη των στερεοτύπων και σε τελική ανάλυση την έκθεση στην ετερότητα που συνυπάρχει στο κοινωνικό πεδίο, διευρύνοντας τους θεωρητικούς του ορίζοντες και εξελίσσοντας τα μεθοδολογικά του εργαλεία (Kurasawa, 2004).

Μέσα από αυτή την αμφισβήτηση του δεδομένου, ο κοινωνικός ερευνητής οδηγείται σε μια διαδικασία συγκριτικής αναπλαισίωσης, όπου οι συλλήψεις του "φυσιολογικού", του "κανονικού" και της κατασκευής "του κοινού νου" δεν μπορεί παρά να αμφισβητηθούν, όχι στα πλαίσια μιας απόρριψης, αλλά στα όρια μιας επανενοιολόγησης.

Έτσι, όταν ο P. Bourdieu φτάνει να αναζητήσει τον 'άλλο' στρέφει το κοινωνικό υποκείμενο στον μεθοδολογικό του καθρέφτη αντικατοπτρίζοντας και τα γενόμενα στις κοινωνίες της δυτικής νεωτερικότητας. Υπό την ερευνητική επιμονή του Γάλλου διανοητή η κοινωνία θα χάσει την "καθαρότητά της", ενώ η ετερότητα θα αποκτήσει οντότητα καθώς αποτυπώνεται κατοπτριζόμενη σε μια κριτική εκπαιδευτική πρακτική.

Αντί επιλόγου: η καθημερινή ζωή στη σχολική τάξη αναθεωρεί τον εαυτό της

Ήδη από την δεκαετία του 1970 ο T. Parsons αναφερόταν στην εκπαίδευση ως την κομβικότερη των διαδικασιών για τις δυτικές κοινωνίες. Η κομβική αυτή σημασία της αναδεικνύεται και κατά τις διαδικασίες υποδοχής και διαχείρισης της ετερότητας. Η σύγχρονη σχολική τάξη σήμερα αποτελεί ένα νευραλγικό για τις δυτικές κοινωνίες περιβάλλον, όπου αυτή ακριβώς η διαδικασία συνδυασμού και επαναπροσδιορισμού καθίσταται αναγκαία. Από την άλλη η κοινωνιολογία σήμερα, στην προσπάθειά της να συλλάβει την κοινωνική πολυπλοκότητα, έχει ανάγκη από κάθε πιθανά ικανό εργαλείο έρευνας και θεωρητικό πόρο ανάλυσης.

Έτσι, θεωρήσεις όπως αυτές των M. Weber και E. Durkheim ή των B. Bernstein και P. Bourdieu με προσανατολισμό την κατανόηση της δράσης της 'ετερότητας', πέρα από τον θεμελιώδη αναλυτικό χαρακτήρα τους, μας παραπέμπουν σε θέσεις υπέρβασης των αδυναμιών της δυτικής μοντερνικότητας, όπως η αδυναμία

προσδιορισμού της δράσης, η ανομία και η αλλοτριώση. Μια τέτοια οπτική οδηγεί στη σύγκρουση ή την υπέρβαση του μονοδιάστατου χαρακτήρα του δυτικού πολιτισμού ως μόνη πιθανή μορφή οργάνωσης.

Η αίσθηση αυτή είναι ιδιαίτερη έντονη όταν κανείς προσπαθεί να υλοποιήσει θεσμικά τις αντίστοιχες οπτικές στα πλαίσια των εκπαιδευτικών πρακτικών. Αυτή ακριβώς η αίσθηση της δυνατότητας ή αδυναμίας ανάλυσης, μας οδηγεί εν δυνάμει σε όλο και πιο ευαίσθητες κατανοήσεις την εποχή της παγκοσμιοποίησης και του πολιτιστικού πλουραλισμού, απέναντι σε θεωρήσεις για τη σύγκρουση των πολιτισμών.

Υπό αυτό το διαφοροποιημένο από την νετερμινιστική προοπτική πρίσμα, η σύγχρονη κοινωνιολογική σκέψη αποτελεί το εφαλτήριο για την εξέλιξη της σύγχρονης κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, όπου μέσα από την άμεση συγκριτική κριτική των εθνοκεντρικών κοινωνικών παγιώσεων και την υπέρβαση των ψευδών οικουμενισμών, μπορεί να αποκαλύψει την διαπολιτισμική προοπτική ενός γόνιμου κοινωνιολογικού αναλυτικού πλέγματος.

Η σημασία της ανάλυσης της υποδοχής της ετερότητας στη σύγχρονη σχολική τάξη θεωρούμε ότι είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ανάλυση των σύγχρονων πολύπλοκων δυτικών κοινωνιών, δεδομένου ότι τα εγγενή κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της πολυπολιτισμικότητας αναδεικνύουν νέα πεδία ανάλυσης και ερμηνειών που απαιτούν γόνιμα και ευέλικτα εργαλεία.

Κάθε τέτοια θεώρηση δεν έχει τις αιτίες της μόνο στη θεμελιώδη αξία του θεωρητικού πλέγματος της 'Νέας Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης' για την επιστήμη της Κοινωνιολογίας, αλλά είναι ιδιαίτερα σημαντική ως ποιοτικό χαρακτηριστικό προόδου για το σύγχρονο θεωρητικό και ερευνητικό κοινωνιολογικό οπλοστάσιο στην ανάλυση της ύστερης νεωτερικότητας, δεδομένου ότι με άξονα αυτές τις επιστημονικές δράσεις είναι δυνατή και η νοηματοδότηση κάθε έννοιας προόδου για το κοινωνιολογικό παράδειγμα. Η συνέχεια, η διαλογική αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση των σταδίων του παραγόμενου επιστημονικού λόγου, από την αφετηρία ως το τελικό παραγόμενο, αποτελούν δομικό ζητούμενο των σύγχρονων κοινωνιολογικών μελετών (Λάμνιαν 1999, Habermas 2006).

Η σχολική τάξη ως συμβολικό και θεσμικό πλαίσιο συνάντησης με τον 'άλλο' αποτελεί μια πρόκληση και για την ελληνική κοινωνιολογική ανάλυση, αφού συχνά τόσο στην ελληνική όσο και στη διεθνή βιβλιογραφία, τίθενται ερωτήματα για την διεπιστημονικότητα της διαχείρισης των κοινωνικών πρακτικών σε ένα διαπολιτισμικό ή πολυπολιτισμικό περιβάλλον όπου κάθε διαδικασία επαναπροσδιορισμού και συνοχής καθίσταται δυναμικά αναγκαία.

Η Κοινωνιολογία, στην προσπάθειά της να συλλάβει τη μεταβολή των εκπαιδευτικών ανισοτήτων ως κοινωνικών ανισοτήτων, δηλαδή ως σημαντικού άξονα μελέτης της κοινωνικής δομής, έχει ανάγκη κάθε πιθανό ικανό εργαλείο έρευνας και θεωρητικό πόρο ανάλυσης.

Ήταν φανερό από τα όσο καταγράφηκαν στα πλαίσια της ανάλυσής μας ότι κάθε προσπάθεια κοινωνιολογικής ανάλυσης στα πλαίσια αυτά λειτουργεί αποδομητικά, αφού βοηθά στην απόρριψη των στερεοτυπικών απεικονίσεων του Άλλου, ως προκατασκευασμένων και παγιωμένων αναπαραστάσεων για την ετερότητα.

Οι απαντήσεις τις οποίες στο μέλλον θα δώσει και η Ελληνική κοινωνιολογική σκέψη σε ζητήματα όπως η ετερότητα έχουν ήδη δρομολογηθεί μέσα από την εξέλιξη του παραδείγματος, χάρις σε συνεχείς και συνεπείς ιστορικά προσπάθειες από σημαντικούς αναλυτές και διανοουμένους.

Η μελέτη της ετερότητας ως μεθοδολογική προοπτική ενσωματώνοντας μακρο και μικρο ερευνητικές προσεγγίσεις ανανεώνει το οπλοστάσιό της κοινωνιολογικής σκέψης επικεντρώνοντας σε διαδικασίες που παράγονται από την κοινωνική μεταλλαγή και αναδεικνύονται κατά την εισαγωγή και τη διαχείριση της ετερότητας στην εκπαιδευτική πρακτική. Είναι συνεπώς φανερό πως η διαπραγμάτευση των ζητημάτων αυτών γίνεται στη βάση των κοινωνικοποιητικών διαδικασιών που έχουν ως ζητούμενο την κοινωνική συνοχή και την κριτική συμμετοχή των κοινωνικών υποκειμένων στην τοπική και παγκόσμια οικονομική και πολιτική πραγματικότητα. Έτσι, ο σκοπός που τίθεται σε αυτή τη μελέτη εντάσσεται σε Έτσι, αποκαλύπτεται η ‘δομική κατασκευή’ αλλά και η ‘ιστορική ευθύνη’ του πολίτη των δυτικών κοινωνιών της μοντερνικότητας, ο οποίος ανακαλύπτει τον ‘άλλο’ και συνεπώς τον εαυτό του, ατομικά αλλά και συλλογικά, με εργαλείο την σύγχρονη κοινωνιολογική προσέγγιση.

Όμως εξίσου σημαντικό είναι να καταφέρουμε μέσα από τις ανάλογες θεωρητικές και μεθοδολογικές αναζητήσεις να εμπλουτίσουμε την σύγχρονη κοινωνιολογική σκέψη με αφετηρία ζητήματα όπως η διαχείριση της ετερότητας, συνειδητοποιώντας πως το τελικό διακύβευμα είναι η ίδια η κοινωνιολογική θεωρία, τόσο η αποτελεσματικότητά της, όσο και οι αδυναμίες της. Η αίσθηση αυτή είναι ιδιαίτερη έντονη όταν κανείς προσπαθεί να υλοποιήσει θεσμικά τις αντίστοιχες οπτικές στα πλαίσια των εκπαιδευτικών πρακτικών. Αυτή ακριβώς η αίσθηση της ικανότητας ή αδυναμίας ανάλυσης, μας οδηγεί εν δυνάμει σε όλο και πιο ευαίσθητες κατανοήσεις την εποχή της παγκοσμιοποίησης και του πολιτιστικού πλουραλισμού, απέναντι σε θεωρήσεις για τη σύγκρουση των πολιτισμών.

Βιβλιογραφία

- Abercobie N., Hill St., Bryan S., Turner B. *Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Πατάκης, 1991.
- Alexander J. C. (1995). *Fin de Siecle, Social Theory*, London, Verso.
- Alexander J. C. (1985). *Neofunctionalism*, London, Sage Publications.
- Ανδρέου, Α., Παπακωνσταντίνου, Γ. (1994) Εξουσία και οργάνωση-διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος, Αθήνα, Νέα Σύνορα – Λιβάνης.
- Apple, M.W. (1994). *Εκπαίδευση και εξουσία*, μτφρ. Φ. Κοκαβέσης, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Bernstein B. (1971). “A socio-linguistic approach to socialization: with some reference to educability”, στο *Class, Codes and Control*, τομ.1. London: Routledge & Kegan Paul, 143-169.
- Bernstein B. (1971). *Class Codes and Control, Vol 1, Theoretical Studies Towards a Sociology of Language*, London: Routledge.
- Bernstein B. (1971a). “On the classification and framing of educational Knowledge”, στο M.F.D. Young (επιμ.) *knowledge and control*, London, Collier – Macmillan.
- Bernstein B. (1973). *Class Codes and Control, Vol II*, London, Routledge.

- Bernstein B. (1981). "Codes, modalities and process of cultural reproduction: a model", *Language and Society*, 10, pp.327-363
- Bernstein B. (1995). "Codes Oppositional Reproductive and Beneficit: A Case of Red Herrings", *The British Journal of Sociology*, vol. 46, 1, pp.133-142.
- Bernstein B. (1996). *Pedagogy, symbolic control and identity: Theory, research, critique*, London: Taylor & Francis.
- Blackledge H., Hunt B. (1995). *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Έκφραση.
- Bourdieu P. (1996a). "Masculine domination revisited". *Berkeley Journal of Sociology*, 1-1, 189-203.
- Bourdieu P. (1996b). *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*, Trans. Susan Emanuel. Stanford, Stanford University Press. (πρώτη έκδοση 1991).
- Bourdieu P. (1996c). *The State Nobility*. Trans. Laretta C. Clough. Stanford: Stanford University Press. (πρώτη έκδοση 1989).
- Bourdieu P. (1997). "Passport to Duke", Trans. Loic Wacquant. *Metaphilosophy*, V. 28, 1: 9-55.
- Bourdieu P. (1998a). *On Television*. Trans. Priscilla Parkhurst Ferguson, New York: New Press. (πρώτη έκδοση 1996).
- Bourdieu P. (1998b). 'Rethinking the State: genesis and structure of the bureaucratic field'. Trans. L. Wacquant and S. Farage. In his (1998) *Practical Reason: On the Theory of Action* Stanford: Stanford University Press,: 35-63. (πρώτη έκδοση 1991).
- Bourdieu P. (2001). *Science de la science et re'flexivite': cours du collège de France, 2000-2001*. Paris: Editions raisons d'agir.
- Bourdieu P. (2002). *Le Bal des ce'libataires*. Paris: Éditions du Seuil.
- Bourdieu P. (1981). *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Trans. Richard Nice, Stanford: Stanford University Press. (πρώτη έκδοση 1979).
- Bourdieu P. (1988). *Homo Academicus*. Trans. Peter Collier, Stanford: Stanford University Press. (πρώτη έκδοση 1981).
- Bourdieu P. and Grass G. (2002). 'The "progressive" restoration: a Franco-German dialogue'. *New Left Review*, 11 :63-77.
- Bourdieu P. and Haacke H. (1995). *Free Exchange*. Trans. Randal Johnson and Hans Haacke. Cambridge: Polity Press. (πρώτη έκδοση 1991).
- Couldry N., (2003). "Media Meta-Capital: Extending the Range of Bourdieu's Field Theory", *Theory and Society*, Vol. 32, No. 5/6, Special Issue on The Sociology of Symbolic Power: A Special Issue in Memory of Pierre Bourdieu, : 653-677.
- Γεωργογιάννης Π. (1997). *Εκπαίδευση και διαπολιτισμική επικοινωνία*, Αθήνα, Gutenberg.
- Γεωργογιάννης Π. (1999). *Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Gutenberg.
- Γκόβαρης Χρ. (2001). *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, Αθήνα. Ατραπός.
- Γκότοβος Α., Ε. (2002). *Εκπαίδευση και Ετερότητα*, Αθήνα. Μεταίχμιο.
- Γκότοβος Α., Ε. (2002). *Εκπαίδευση και Ετερότητα*, Αθήνα. Μεταίχμιο.
- Derek R., (2003). "Durkeim through the studies of Bourdieu", *Durkheimian Studies*, v.9, (1): 23-39.
- Dianteill E., (2003). "Pierre Bourdieu and the Sociology of Religion: A Central and Peripheral Concern" *Theory and Society*, Vol. 32,5/6, Special Issue on The

- Sociology of Symbolic Power: A Special Issue in Memory of Pierre Bourdieu: 529-549.
- Dodd N. (1999). *Social Theory and modernity*, Polity Press, Cambridge.
- Durkheim E. (1960). *Montesquieu and Rousseau*, (1953), trans. R. Manheim, Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Durkheim E. (1984). *The division of labour in Society*, (1893) trans. W. D.Halls, London, Macmillan..
- Durkheim E.(1995). *Elementary forms of Religious life*, (1912), trans. K.E. Fields, New York, Free Press.
- Durkheim E. (1952). *Suicide: A study in sociology* (1857), trans. J. A. Spalding, London, Routledge & Kegan Paul.
- Edles L. D. Appelrouth S., (2005). *Sociological theory in the classical era*, London, Pine Forge Press.
- Gartman D. (2002). "Bourdieu's theory of cultural change: Explication, Application, Critique", *Sociological Theory*, v.20, 2, pp.255-277.
- Giddens A. (1986). *Durkheim on politics and the state*. Cambridge: Polity.
- Giddens A. (ed.). (1986). *Durkheim on politics and the state*, Cambridge, Polity, pp. 136-145.
- Habermas J. (2006). *Time of Transitions*, Cambridge, Polity.
- Harvey D. (2001). "The condition of postmodernity" In Seidman St., Alexander J.C., (eds). *The new social theory reader*, Routledge, New York.
- Θεοδωρακόπουλος Ι. (1980). *Αγαπημένη μου Χαϊλδεβέργη*, Αθήνα,
- Ιορδανίδου Α. (2006). *Γλώσσα Στ' Δημοτικού. Βιβλίο Δασκάλου*. Αθήνα: εκδ. Υ.Π..Ε.Π.Θ./Π.Ι.
- Kauppi N. (2003). "Bourdieu's Political Sociology and the Politics of European Integration", *Theory and Society*, Vol. 32, 5/6, Special Issue on The Sociology of Symbolic Power: A Special Issue in Memory of Pierre Bourdieu: 775-789.
- Καμαριανός Ι. Γούγα Γ. (2007). "Η κοινωνιολογική θεωρία του Ε. Durkheim, η διαπολιτισμική προσέγγιση και οι εκπαιδευτικές πρακτικές: μια πρώτη προσέγγιση", 10^ο Διεθνές Συνέδριο, *Μετανάστευση, Ελληνικά ως δεύτερη ή ξένη γλώσσα και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, Πανεπιστήμιο Πατρών, ΠΤΔΕ, Πάτρα., Κέντρο Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης.
- Κονδύλης Π. (2007). *Το Πολιτικό και ο Άνθρωπος*. τ.1^{ος}. Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο.
- Κυπραίος Γ. (1983). *Max Weber. Βασικές έννοιες Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Κένταυρος.
- Κυριακίδης Γ., Μιχαηλίδου Μ. (2006) *Η προσέγγιση του Άλλου*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Κυρίδης Α., Ανδρέου Α. (2005). *Όψεις της Ετερότητας*, Αθήνα, Gutenberg.
- Kurasawa F. (2005). "Reimagining the Other: A Response to Altinordu", *Theory*, Άνοιξη, pp. 12-16.
- Kurasawa F. (2004). *The Ethnological Imagination: a cross-cultural critique of modernity*, Minnesota, University of Minnesota Press.
- Lamaison P. Bourdieu P. (1986). "From Rules to Strategies: An Interview with Pierre Bourdieu", *Cultural Anthropology*, Vol. 1, 1 : 110-120.
- Λάμνιαν Κ. (1999) "Νεοτερικότητα. μορφές λογικής και επιρροές στις διαδικασίες συγκρότησης της σχολικής γνώσης", *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 29/99, σσ. 7-33.
- Λάμνιαν Κ. (2002). *Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Λάμνιαν Κ. (2002). *Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Λαμπιρή-Δημάκη Ι. Παναγιωτόπουλος Ν. (1995). *Pierre Bourdieu: Κοινωνιολογία της Παιδείας*, Αθήνα, Καρδαμίτσας-Δελφίνι.

Miller A..J., (2003). "Pierre Bourdieu and the perils of Allodoxia: nationalism, globalism and the geopolitics of intellectual exchange", *Cultural Studies*, v.17,3, 208-20.

Μάρκου Γ. (1995). *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*, Αθήνα. Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής.

Μάρκου Γ. κ.ά. (1998). *Αξιολόγηση των θεσμών σχολικής ένταξης, Παλινοσοστώντων και Αλλοδαπών Μαθητών: μια πρώτη προσέγγιση*, Αθήνα, Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής.

Μιχαλακόπουλος, Γ. (1997). *Το σχολείο και η σχολική τάξη*. Οικ. Αδ. Κυριακίδη.

Μπάλιας Στ. (2006). "Κράτος, Δημοκρατία και εκπαίδευση στη σκέψη του Ε, Durkheim", *Αξιολογικά*, τ.15, σσ. 201-219.

Μυλωνάς Θ. (1998). *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης. Συμβολές*. Αθήνα, Gutenberg.

Ναυρίδης Κλ., Χριστάκης Ν. (2005). *Κοινωνίες σε κρίση και αναζήτηση νοήματος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Παπάς Α. (1998). *Διαπολιτισμική Παιδαγωγική και Διδακτική*, Αθήνα.

Queiroz J.M.(2000). *Το σχολείο και οι κοινωνιολογίες του*, Αθήνα, Gutenberg.

Sadovnik A. (1991). "Basil's Bernstein's Theory of Pedagogic Practice: A structuralist Approach", *Sociology of Education*, Vol. 64, no1: 48-63.

Sadovnik A. (1995). *Knowledge and Pedagogy: the sociology of Basil Bernstein*, Norwood, NJ, Ablex Publishing.

Sadovnik A. (2001). Basil Bernstein (1924-2000) prospects *The quarterly Review of comparative education*, vol. XXXI, 4 : 687-703.

Stedman J. S.(2001). *Durkheim Reconsidered*, Oxford, Blackwell Publishers.

Σολομών Ι. (1992). *Εξουσία και Τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο*. Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.

Σολομών Ι. Μακρυνιώτη, Δ., (2001). "Πρότυπα και χρήσεις του πολιτισμού στην εκπαίδευση: προς μια παιδαγωγική της διαφοράς;" στο *Κοινωνία των 2/3*. Αθήνα: Διεθνές Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Σολομών Ι., Κουζέλης Γ. (1994). *Πειθαρχία και Γνώση*. Αθήνα: Ε.Μ.Ε.Α.

Σπινθουράκη Ι., Κατσιλλης Ι., Μουσταΐρας Π. (1999). "Ο ρόλος της γλώσσας και του πολιτισμού στη διαπολιτισμική επικοινωνία", στο Γεωργογιάννης Π., *Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 163-179.

Τερλεξής Π. (1999). *Max Weber*, τ.3, Αθήνα, Παπαζήσης.

Τερλεξής, Π. (1987). *Ο Γραφειοκρατικός Νόμος*. Αθήνα, Παπαζήσης..

Τσουκαλάς, Κ. (1991). *Είδωλα Πολιτισμού: Ελευθερία, Ισότητα και Αδελφότητα στην σύγχρονη Πολιτεία*. Αθήνα, Θεμέλιο.

Weber M. (1930.) *The Protestant ethic and the spirit of Capitalism*, N.Y., Unwin University Books.

Weber M. (1949). *The Methodology of Social Sciences*, N.Y., Free Press.

Woodill, G., (1993). "Bootstrapping the Poor: A Solution for the "Bourdieu Effect"?", *Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, v.15, 1 : 49 -54.

Young M.F.D. (ed.) (1971). *Knowledge and control: New directions for the sociology of Education*, London, Colier-Macmillan.

B1-2. Η Κοινωνία της Διακινδύνευσης και Εκπαίδευση: Αναφορές στο Πρόγραμμα Σπουδών.

**Δρ. Παμουκτσόγλου Αναστασία,
τ. Πάρεδρος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου**

Εισαγωγή

Στα μέσα της δεκαετίας του '80, ο Ulrich Beck δημοσίευσε ένα από τα σημαντικότερα βιβλία του 20ού αιώνα με το τίτλο «Risk society», σε μια εποχή που χαρακτηρίζονταν από οικονομική ύφεση, αβεβαιότητα στην αγοράς εργασίας, ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις, αναζήτηση της ατομικής ταυτότητας, διαχείριση της καθημερινότητας, παράλληλα με την ανάπτυξη του οικολογικού κινήματος, καθώς μια σειρά τραγικών γεγονότων όπως: η έκρηξη στο Bhopal της Ινδίας, ή το Τσέρνομπιλ ευαισθητοποίησε την κοινή γνώμη για τις επιπτώσεις της πυρηνικής και χημικής τεχνολογίας.

Ακόμη πρόσφατα γεγονότα όπως της 11 Σεπτεμβρίου 1999, ο σεισμός του 1999, ο πόλεμος στο Ιράκ, το τσουνάμι του 2004 και οι επιθέσεις στη Μαδρίτη και το Λονδίνο, η κλιματολογική αλλαγή, οι πανδημίες ανέδειξαν την ανάγκη προετοιμασίας των νέων για έναν όλο και περισσότερο αβέβαιο κόσμο. Όμως, έστω και αν δεν υπάρχει καμιά συναινετική πρόταση για τις επιδράσεις της παγκοσμιοποίησης στην εκπαιδευτική πολιτική, εκτιμάται ότι η εκπαίδευση είναι το αποτελεσματικότερο μέσο ενίσχυσης των νέων. Έστω και αν η κοινωνία της διακινδύνευσης είναι ορατή, και οι μελετητές καταγράφουν την συνεισφορά της εργασίας του Beck (Strydom, 2002), άλλοι, όπως οι McMylor (1996) και Scott (2000) αμφισβήτησαν την επάρκειά της, ενώ οι Giddens (1998) και Strydom (2002) υπερθεμάτισαν για το σχεδιασμό μιας εκπαίδευσης στο πλαίσιο της κοινωνία της διακινδύνευσης.

Και αυτό γιατί όπως επισημαίνει ο Giddens (1990) βρισκόμαστε σε «juggernaut», δηλαδή στη ράχη μιας τίγρης που δεν μπορούμε να ελέγξουμε. Είναι προφανές ότι σήμερα η ανθρωπότητα διαβιεί όχι απλά σε μια «κοινωνία της επιστήμης» ή στην «κοινωνία της Γνώσης»¹, αλλά στην κοινωνία της «διακινδύνευσης» (Beck 1992, Luhmann 1993, Giddens 1999). Αυτή η κοινωνία απαιτείται να προσδιοριστεί / ανιχνευτεί, να ελαχιστοποιηθεί, να κατανεμηθεί και αποφθεχθεί η διακινδύνευση, να διαμορφωθούν κοινωνικές δομές και διαφυγές, να αποδοθούν ευθύνες, να χρηματοδοτήσει, να δημιουργηθούν νέοι οργανισμοί και διεθνής διάλογος και διαμαρτυρία, καθώς και επαρκείς πόροι, στο πλαίσιο των νέων δομών γνώσης και εξουσίας. (Strydom 2000, 2002)

Η εργασία μας χωρίς να υιοθετεί τις τάσεις πανικού ή τη πεποίθηση ότι ο κίνδυνος δεν υπήρξε ποτέ ή ενδέχεται να εκλείψει συνολικά, υποστηρίζει τη πρόληψη, μέσω της εσωτερικής και εξωτερικής φύσης του (περιβάλλον – άτομο). Τονίζει τη σημαντική σύνδεση μεταξύ του εσωτερικού και εξωτερικού κόσμου, με τη βοήθεια

¹ Ο όρος «κοινωνία της Γνώσης» προτάθηκε από τον Daniel Bell (1974) και τον Touraine (1971).

της κοινωνιολογίας, της πολιτικής και της οικολογίας και του πως οι διαφορετικές ερμηνείες του κινδύνου, επιδρούν στη χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής, και επιδρούν στην παρεχομένη επίσημη ή μη εκπαίδευση, που στηρίζεται στο πρόγραμμα σπουδών και τις αξίες, σύμφωνα με τους στόχους του εκπαιδευτικού θεσμού.

1. Κοινωνία της Διακινδύνευσης: Έννοιες και Όροι

Η έννοια της διακινδύνευσης, δεν αποτελεί μια νέα ανακάλυψη, σε μια χρονική περίοδο που χαρακτηρίζεται από οικονομική ύφεση, αβεβαιότητα στην αγοράς εργασίας, ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις, προσπάθεια διαχείρισης της καθημερινότητας, παράλληλα με την ανάπτυξη του οικολογικού κινήματος. «Πάντοτε υπήρχε ένας ενδεχόμενος κίνδυνος στη ζωή. Ο Beck (1992: 21) καθόρισε τον κίνδυνο ως «ένα συστηματικό τρόπο αντιμετώπισης των καταστροφών και των αβεβαιοτήτων που προκλήθηκαν και εισήχθησαν από τον ίδιο τον εκουγχρονισμό.» Αυτό που άλλαξε είναι η **φύση** του κινδύνου (Franklin 1998: 1). Ο Giddens (1994: 185) υποστηρίζει ότι «αρκετές από τις αβεβαιότητες που αντιμετωπίζουμε σήμερα δημιουργήθηκαν από την ίδια την αύξηση της ανθρώπινης γνώσης.»

Οι επιπτώσεις των κινδύνων, στην καθημερινή ζωή (δημόσια και ιδιωτική) δεν οφείλονται στην φυσική αιτιότητα, αλλά μάλλον, είναι μια απρόβλεπτη συνέπεια της συσσωρευμένης γνώσης της ανθρωπότητας και της ασυναγώνιστης επιτυχίας, του αποικισμού, του χειρισμού, της εκμετάλλευσης και του μετασχηματισμού των ατομικών, υποατομικών, και μοριακών δυνάμεων της φύσης.

Για τον Beck η μεταβολή της φύσης του κινδύνου είναι αποτέλεσμα της μετάβασης από τη πρώτη φάση του νεωτερισμού, που χαρακτηρίζεται από την εκβιομηχάνιση και τη τάση κατάκτησης του φυσικού κόσμου, στη δεύτερη φάση του. Η φάση αυτή χαρακτηρίζεται από την αβεβαιότητα και την αμφιβολία, μετά από την αποδοχή ότι «τα απροσδόκητα αποτελέσματα πιθανόν να αποτελούν συνέπεια των αποφάσεων μας και όχι απλά μια πτυχή της κοσμολογίας, μια έκφραση της κρυμμένης έννοιας της φύσης ή... του Θεού.» (Luhmann, 1988:96)

Επομένως οι θεωρητικοί της κοινωνίας της διακινδύνευσης δεν εστιάζουν στις φυσικές καταστροφές (επιδημίες, πλημμύρες, σεισμοί κ.λπ.) που απειλούν την επιβίωση του ανθρώπου αλλά στους κατασκευασμένους κινδύνους, ως αποτέλεσμα της επιστημονικής γνώσης, των τεχνοκρατικών αποφάσεων και της πολιτικής εξουσίας, που δημιουργούνται στα πυρηνικά, χημικά και βιοϊατρικά εργαστήρια της σύγχρονης επιστημονικής κοινωνίας, χαρακτηριστικά «απροσπέλαστοι για τις ανθρώπινες αισθήσεις.» (Beck, 1999:55) Αυτό που ο Giddens (1998) ονομάζει «επιστημονικοποίηση της φύσης» (scientization of nature), «αποικισμό της φύσης» ή «το τέλος της φύσης». Το τέλος της φύσης ορίζεται από τη στιγμή που δεν σκεφτόμαστε για την επίδραση της φύσης σε μας, αλλά από το αν ανησυχούμε για την δική μας επίδραση σε αυτήν.

Για την πληρέστερη κατανόηση της μεταβαλλόμενης φύσης της διακινδύνευσης και τη διαφορετική αντιμετώπιση του κινδύνου στην κοινωνία της διακινδύνευσης, ο Beck μελέτησε διάφορες μεταβλητές, ώστε να προσδιορίσει την προέλευση και την επίπτωση της διακινδύνευσης, όπως: μετάβαση από τη φυσική στη

τεχνολογική ή από την πραγματική στην κοινωνικά δομημένη, το αυξανόμενο χάσμα μεταξύ της πραγματικής και αντιληπτής, την εξέλιξη από την ορατή στην αόρατη ή την εικονική και, την αλλαγή της χωρικής, χρονικής και δημογραφικής κατανομής της διακινδύνευσης, η οποία οδηγεί και στην χωρίς σύνορα διακινδύνευση.

Εφόσον λοιπόν, οι κίνδυνοι προκύπτουν από τις-πυρηνικές, χημικές και γενετικές τεχνολογίες, είναι κατασκευάσματα της επιστήμης, παρά έμφυτες ιδιότητες της φύσης, υπό την έννοια ότι «μπορούν να αλλάξουν, να ενισχυθούν, να δραματοποιηθούν ή να ελαχιστοποιηθούν μέσα στη γνώση, και κατ'επέκταση είναι ιδιαίτερα ανοικτοί στον κοινωνικό ορισμό και τη δομή (Beck, 1992:23). Αυτή η οργανωμένη ανευθυνότητα, που συνδυάζεται δηλαδή, με την αποτυχία των κοινωνικών οργάνων του πρώτου νεωτερισμού να διαχειριστεί αποτελεσματικά, τους άγνωστους και απεριόριστους κινδύνους, που προκύπτουν στο δεύτερο νεωτερισμό, ερμηνεύεται και ενισχύεται από την αποτυχία των ασφαλιστικών εταιρειών να προσφέρουν ασφάλεια ως προστασία ενάντια στον κίνδυνο, ή να προσφέρουν αποζημίωση στα θύματα. Κατά συνέπεια, η κοινωνία της διακινδύνευσης διαμορφώνει την διασφαλισμένη κοινωνία, ή όπως ο Beck (1999:53) πιστοποιεί: «οι επιπτώσεις της διακινδύνευσης είναι μια ανασφάλιστη κοινωνία.»

Η επικέντρωση Beck στο κοινωνικό επίπεδο, εκτός από την πολυσυζητημένη θέση του ότι οι κοινωνίες επιθυμούν να μειώσουν τον κίνδυνο των απρόβλεπτων ατυχημάτων και επιπτώσεων τους (ενώ συνεχίζουν να τον παράγουν για το κέρδος ή άλλους σκοπούς), προσδιορίζει και το ενδιαφέρον του για την διατήρηση των κοινωνιών ως κοινωνικο-πολιτιστικών και παραγωγικών συστημάτων, αγνοώντας το πώς βιώνει η ανθρωπότητα τον κίνδυνο, στη καθημερινή ζωή της. Κατά συνέπεια, η ανάλυση της κοινωνίας ως ένα σύστημα εκτιθέμενο και τρωτό στο κίνδυνο, προσδιορίζει και το πώς οι άνθρωποι είναι «προϊόντα» των διαφορετικών κοινωνικών συστημάτων στα οποία ζουν, ακόμα και το αν έχουν τη δυνατότητα τα επηρεάσουν. (Beck, 1992, 1996)

Αφού λοιπόν, η κοινωνία της διακινδύνευσης οφείλεται στην τεχνολογική ανάπτυξη, πώς αποφασίζουμε για το τρόπο και τη ποιότητα της διαβίωσής μας; Η κοινωνιολογία της διακινδύνευσης συνδέεται με την πολιτική της διακινδύνευσης, η οποία περιλαμβάνει και τον κίνδυνο για τα θεμελιώδη πολιτικά ιδανικά: ελευθερία, ισότητα, δικαιοσύνη, ανθρώπινα δικαιώματα και δημοκρατία. Εκτιμάται λοιπόν ότι οι πολιτικές οφείλουν να προσανατολίζονται στην προώθηση μιας καλύτερης ποιότητας ζωής, τη μείωση των κινδύνων για την υγεία και το περιβάλλον, την αξιολόγηση των επιδράσεων των νέων τεχνολογιών στην κοινωνία και την διασφάλιση κάθε είδους ασφάλειας, όπως και της επιβίωσης. Οι τάσεις αυτές χαρακτηρίζονται ως μετατόπιση από την πολιτική των κοινωνικών τάξεων στην οικολογική πολιτική (Beck, 1995), στην κατεύθυνση να θεωρήσουμε ως πολιτική «κοινωνικούς τόπους» που προγενεστέρα θεωρούσαμε απολίτικους. (Beck, 1999: 93)

Μια πρόταση για την αποτελεσματική διασφάλιση από τον κίνδυνο είναι ο εκδημοκρατισμός της επιστήμης (λήψη αποφάσεων), έστω και αν δεν υπάρχει

καμιά εγγύηση ότι αυτό, θα βελτιώσει απαραίτητα και την ποιότητά τους. (Beck, 1999:131) Εκτιμάται όμως, ότι έστω και αν η δημοκρατία μπορεί να είναι «επικίνδυνη», αλλά αξίζει να το διακινδυνεύσουμε για τις αξίες της ατομικής ελευθερίας και της ισότητας, επειδή προσφέρεται αφενός στους πολίτες, μια ευκαιρία να συμμετέχουν στην αξιολόγηση των αποδεκτών επιπέδων κινδύνου και αφετέρου στους επιστήμονες – πολίτες να απαιτήσουν τα δημοκρατικά δικαιώματά τους.

Στο πλαίσιο αυτό ο Beck προσπαθεί να προσδιορίσει τα εμπόδια στην πραγματοποίηση των δημοκρατικών ιδανικών. Φαίνεται να αντιλαμβάνεται το νεωτερισμό σαν μια νέα ευκαιρία να επαν-ανακάλυψης μιας επαναστατικής δράσης, επαν-εντοπισμού της θέσης και του χώρου της πολιτικής, επαν-εφεύρεσης της δημοκρατίας με στόχο την εκκίνηση ενός μετασχηματισμού των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών. (Beck, 1999:93).

2. Εκπαίδευση στα χρόνια της διακινδύνευσης

Στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης το Πρόγραμμα Σπουδών (Π.Σ.) αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο, αν όχι το σημαντικότερο για την ανάπτυξη και την κοινωνικοποίηση των νέων. Η ίδια η λέξη αγωγή (από το ρήμα άγω=οδηγώ) σημαίνει: καθοδήγηση, διαμόρφωση συνείδησης. Το Π.Σ. περιλαμβάνει συνιστώσες που εμπεριέχουν στόχους, περιεχόμενο, μεθοδολογία, προτεραιότητες και αξιολόγηση, που προέρχονται από την κανονιστική / παιδαγωγική και την εξουσία της κοινωνίας, που καθορίζουν - κυρίως και ανάλογα με την εποχή-, τις ανελαστικά απαιτήσεις στα άλλα σχολικά συστήματα, ιδιαίτερα της διδασκαλίας και του σχολικού έλεγχου, τη διοίκηση / ηγεσία και το εξεταστικό σύστημα.

Αναμφίβολα η εκπαίδευση είναι το ισχυρότερο όχημα μέσω του οποίου, η ιδιότητα / ταυτότητα του πολίτη, μεταβιβάζεται και εξελίσσεται και όχι μόνο μέσω του περιεχομένου του γενικού Π.Σ. αλλά ιδιαίτερα μέσω του Π.Σ. της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (ΚΠΑ), καθώς το Π.Σ. της ΚΠΑ προσδιορίζει τη γνώση, τα όρια και τις αξίες και διαπαιδαγωγεί στην πολιτειότητα. Η αίσθηση της εθνικής ταυτότητας και του πατριωτισμού εμπεριέχονται στον όρο έστω και αν ορισμένοι μελετητές εκτιμούν ότι η παγκοσμιοποίηση αναπτύσσει μια κοσμοπολιτική ταυτότητα όποτε η εθνική ταυτότητα απορρίπτεται ή είναι ξεπερασμένη (Beck & Edgar 2007, Κοντογιώργης, 2003: 55).

Ο εκπαιδευτικός θεσμός πάντοτε στόχευε στη διαμόρφωση πολιτών, ενώ στην τελευταία δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην διαμόρφωση της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη, ενώ τονίζονταν ότι η εκπαίδευση μπορεί να συμβάλλει σημαντικά στην κατάκτηση των ιδανικών της ειρήνης, της ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. *«Αν μοναδικός στόχος ενός δημοκρατικού κράτους είναι να προετοιμάζει τα μέλη του για την ιδιότητα τους ως πολιτών, αυτό θα πρέπει να το επιδιώκει με όσο γίνεται περισσότερη εκπαίδευση», τόνιζε η Gutmann. (1999 στο Καρακατσάνη 2003:X)*

Ο ορισμός του Althusser (1971:123-173) πως ο σχολικός θεσμός αποτελεί ιδεολογικό κρατικό μηχανισμό εξακολουθεί να ισχύει από την άποψη της εκπαίδευσης του πολίτη. Αυτή η βασική σύνδεση μεταξύ εκπαίδευσης και κράτους

εξακολουθεί να απασχολεί τη βιβλιογραφία, ιδιαίτερα αυτή της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, ειδικότερα για το Π.Σ. όπου η σχέση μεταξύ κράτους, πολιτικής εκπαίδευσης και υλοποίησής του αποτελεί μια διαρκή προβληματική (Bernstein, 1971, Apple, 1996, Pinar, 2006).

Ένα από επαναλαμβανόμενα θέματα της έρευνας είναι και ο ρόλος του περιεχομένου του Π.Σ. στην παγιοποίηση των πολιτικών αξιών και του εθνικισμού με στόχο τον κοινωνικό έλεγχο και εξουσία. Για παράδειγμα ο Grundy στη μελέτη του για τα σχολικά εγχειρίδια αποδεικνύει ότι αποτελούν «την επίσημη ιστορική γραμμή μιας κοινωνίας» όπου «στο διάλογο στη σχολική αίθουσα ανευρίσκονται πρακτικές με ευρεία κοινωνική αποδοχή» (Grundy, 1994:17) ή «η εθνική διαπαιδαγώγηση αποτελεί επομένως θεμελιακό μηχανισμό των σύγχρονων κρατών, που νομιμοποιεί την αρχή με βάση την οποία έχουν συγκροτηθεί, δηλαδή την ταύτιση των πολιτικών και των πολιτισμικών ιδιοτήτων του έθνους.» (Αβδελά 1997:31)

Παρόμοιες προοπτικές ενισχύουν την έρευνα για το πώς η εκπαίδευση ενθαρρύνει και προάγει την εθνική ταυτότητα η στην προσέγγιση του Bourdieu «σε μεγάλο βαθμό μέσω των σχολείων και του εκπαιδευτικού συστήματος το κράτος διαμορφώνει εκείνες τις μορφές αντίληψης, κατηγοριοποίησης, ερμηνείας και μνήμης που χρησιμεύουν να καθορίσουν την ενορχήστρωση του habitus, που είναι στη συνέχεια αποτελεί τη βάση για ένα είδος εθνικής κοινής λογικής», όπως καταλήγουν οι De Cillia κ.ά (1999:156) στη μελέτη τους για τα ευρωπαϊκά κοινωνικά κινήματα.

Ουσιαστικά δηλαδή η εθνική ταυτότητα ενσωματώνεται στη «εθνική γραμματεία» (Λέκκας, 2001, 2006,) ή στα «γραπτά κείμενα» της εκπαίδευσης (Αβδελά 1997, Barton και Levstik, 2004).

Όμως, άλλοι υποστηρίζεται ότι είναι σημαντικό για ένα άτομο να έχει διαμορφώσει την εθνική ταυτότητα και πολιτισμό, προκειμένου να αντιληφθεί και να σεβαστεί την εθνική ταυτότητα και τον πολιτισμό των άλλων («ΔΕΠΠΣ», 2003).

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η πολιτική και κοινωνική αγωγή, οφείλει να περιλαμβάνει μια πολύπλοκη διαδικασία εκπαίδευσης για την ιδιότητα του πολίτη, η οποία δεν στοχεύει απλώς στο να διαμορφώσει έναν ενημερωμένο και πληροφορημένο πολίτη-μαθητή, αλλά να βοηθάει τον μαθητή να αναπτύξει εργαλεία γνώσης και κατανόησης, να καλλιεργήσει δεξιότητες, ικανότητες και αξίες, οι οποίες θα του προσφέρουν τη δυνατότητα ενεργούς και υπεύθυνης κοινωνικής συμμετοχής. Η εκπαίδευση για τον ενεργό δημοκρατικό πολίτη (active democratic citizen) συνδέεται όχι μόνο με το θεσμικό πλαίσιο και το περιεχόμενο των Π.Σ. αλλά και με τον τρόπο παιδαγωγικής προσέγγισης και εκπαιδευτικής υλοποίησης του στόχου.(Καρακατσάνη, 2008:151-153).

Συνοπτικά φαίνεται ότι υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ κράτους, πολιτεύματος και Π.Σ., χωρίς να αποτελεί μονόδρομη σχέση που περιλαμβάνει την υποχρεωτική εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής από τους εκπαιδευτικούς, καθώς ουσιαστικά επηρεάζεται από την κυρίαρχη ιδεολογία ή την εξυπηρέτηση των επισήμων εκπαιδευτικών στόχων (Apple, 1996). Οι στόχοι αυτοί μέσω του Π.Σ. της παιδαγωγικής και της αξιολόγησης, αποτελούν συστήματα μηνυμάτων τα οποία

διαμορφώνουν και μεταδίδουν την επίσημη γνώση, ανάλογα με την κατανομή της κοινωνικής εξουσίας και τις αρχές του κοινωνικού ελέγχου, δημιουργούν «τρόπους συσχέτισης των πληροφοριών» και «μορφές συνείδησης», ασκώντας «συμβολικό έλεγχο» ώστε να εξυπηρετήσει την «έννοια» του πολίτη στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. (Bernstein, 1971) Η λειτουργία της πολιτειότητας στην εκπαίδευση προσφέρεται δηλαδή μέσω τουλάχιστον τριών μορφών:

α) Εκπαιδευτική δομή: Η θεσμική λειτουργία της εκπαίδευσης (δημόσια και ιδιωτικά σχολεία), χρηματοδότηση, τύποι σχολείων, διαδικασίες χάραξης εκπαιδευτικής πολιτικής κ.λπ) – όπου διαχέονται οι παραδοχές για το πώς η κοινωνία είναι ή θα μπορούσε να είναι δομημένη, ταξινομημένη και ενισχυμένη.

β) Σχολική κουλτούρα και διαδικασίες: Ο ενστερνισμός των αξιών και των ιδεών που συνδέονται με την πολιτειότητα μέσω διαδικασιών και εκδηλώσεων όπως: σχολικές γιορτές, εκδρομές, οργάνωση της τάξης και παιδαγωγική μέθοδο, κανονισμοί και διαπροσωπικές σχέσεις. (Λέκκας, 2001:117-124)

γ) Το πρόγραμμα σπουδών: Η γνώση που προσφέρεται μέσω του Π.Σ. ως αναφορά την κοινωνική και πολιτική αγωγή, συνήθως επικεντρώνεται στην δομή της εξουσίας και της διακυβέρνησης, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του πολίτη, και τις δεξιότητες του ενεργού πολίτη στην κοινωνία πολιτών. Ένα ζήτημα που διαχέεται στο Π.Σ. κυρίως της ΚΠΑ ή της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης ή μέσω παραδοσιακότερων μαθημάτων όπως: ιστορία, γεωγραφία, γλωσσικό μάθημα, κ.λπ. Η εμπειρία στο κοινωνικό γίνεσθαι των απροόπτων γεγονότων και των κινδύνων που συνεπάγονται, εκτιμούμαι ότι επηρεάζουν την κουλτούρα των νέων (ακραίος αθλητισμός, ναρκωτικά, αλκοόλ, μουσική κ.λπ.) «Υπάρχει σχέση μεταξύ της διακινδύνευσης και της εκπαίδευσης; Για να θέσουμε το ερώτημα περισσότερο ρηξικέλευθα και έντονα: Υπάρχει σχέση μεταξύ του τραύματος και της παιδαγωγικής; Σε έναν μετατραυματικό αιώνα, ένα αιώνα που έχει επιζήσει αδιανόητων ιστορικών καταστροφών, υπάρχει τίποτα που μάθαμε ή που πρέπει να μάθουμε για την εκπαίδευση, που δεν το ξέρουμε; Μπορεί το τραύμα να καθοδηγήσει την παιδαγωγική, και η παιδαγωγική μπορεί να διαλευκάνει το μυστήριο του τραύματος;» (Feuerverger 2001:85)

Οι ερευνητές προσπαθούν να ερμηνεύουν πειστικά ώστε να υποστηρίξουν τα σχολεία σε περιόδους σύγκρουσης ή/και προβλέπουν μια συστηματική απάντηση, για τα παιδιά που παρακολουθούν τη βασική εκπαίδευση (π.χ. Moltero κ.α.)

1. **Προπαρασκευή:** Η εκπαίδευση να μπορεί να ελέγξει τα προειδοποιητικά σημάδια, το εκπαιδευτικό υλικό, καθώς επίσης και τις στρατηγικές προγραμματισμού για να καλύψει τις ανάγκες διαφορετικών ομάδων.
2. **Ομαλοποίηση:** Το σχολείο με την καθημερινή δομημένη εργασία του, σε περιόδους κοινωνικής διάσπασης, μειώνει την ψυχοκοινωνική πίεση.
3. **Ζωτικό χώρο για τα παιδιά:** Τα σχολεία μπορούν να παρέχουν χώρο όπου τα παιδιά μπορούν να είναι παιδιά, να εκπληρώσουν την ανάγκη για παιχνίδι και την προσωπική ανάπτυξη, βελτιώνοντας την ψυχολογική ευημερία και τις δυνατότητές τους.

4. **Πρόληψη μελλοντικών κινδύνων:** Η ενθάρρυνση μιας ειρηνικής κοινωνίας, ενδέχεται να ενισχυθεί μέσω της επίλυσης ψυχικών συγκρούσεων, της περιβαλλοντικής συνειδητοποίησης και της ανοχής της ποικιλομορφίας.
5. **Ελπίδα:** Τα σχολεία προσφέρουν ελπίδα για το μέλλον στις επισφαλείς κοινότητες.
6. **Δεξιότητες:** Η εκπαίδευση μπορεί να αποτρέψει ολόκληρες γενεές από την σχολική εγκατάλειψη και να αναπτύξει δεξιότητες, που ενισχύουν τη μελλοντική αποκατάσταση και την εξέλιξη, μια επένδυση για το ανθρώπινο δυναμικό, που θα επιζήσει μιας καταστροφής.
7. **Χώρος για ανάπτυξη:** Η εκπαίδευση προσφέρει μια ευκαιρία για εκπαιδευτική ανάπτυξη, καινοτομία και βελτίωση κατά τη μετάβαση από τις έκτακτες ανάγκες, στην ομαλότητα.

Επομένως, η εκπαίδευση λειτουργεί ως σημαντικός ρυθμιστικός ή «θετικός ανατροφοδοτικός» μηχανισμός, που αποκαθιστά την ισορροπία που απαιτείται, πριν από οποιοσδήποτε αλλαγή. Όπως δε αναφέρουν οι Miller & Affolter (2002:4) η εκπαίδευση δεν επαρκή για τη μείωση της τοξικότητας που δημιουργεί η βία στο κοινωνικό περιβάλλον των παιδιών. Οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να «τολμούν», να διαμορφώνουν και να ενεργούν, εάν τα σχολεία τους λειτουργούν στη διακινδύνευση, έστω και αν φαίνεται «επικίνδυνο», ο κίνδυνος είναι βασικό μέρος της δράσης. Όπως επισημαίνει ο Murphy (1999:26), «η ανάπτυξη εξαρτάται από την προθυμία μας να διακινδυνεύσουμε [...] Η ανθρώπινη ζωή χωρίς σταθερό κίνδυνο είναι νοσηρή, εκφυλιστική, υπάνθρωπη [...] Και ο κίνδυνος δεν έχει καμία σχέση με την ανάλυση κόστους/κέρδους [...] Ο κίνδυνος είναι θέμα αξιών, όχι απόκτησης. Κάθε απόφαση του κινδύνου είναι μια επιλογή αξιών».

Ουσιαστικά, καθώς τα τελευταία χρόνια, υπάρχει προτεραιότητα για την παροχή ενός ασφαλούς φυσικού και συναισθηματικού περιβάλλοντος σε μαθητές και πολίτες, τα Π.Σ. της Αγωγής Υγείας, Φυσικής Αγωγής και Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής αναπτύσσονται για να εξετάσουν τους προσδιορισμένους τομείς της συμπεριφοράς κινδύνου και στοχεύουν στην προάσπιση, βελτίωση και προαγωγή της ψυχικής και σωματικής υγείας «και της κοινωνικής ευεξίας των μαθητών, αφενός με την ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων τους και της κριτικής τους σκέψης, αφετέρου με την αναβάθμιση του κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος τους» (ΔΕΠΠΣ: 741).

3. Η Διακινδύνευση και το Πρόγραμμα Σπουδών.

Η ραγδαία ανάπτυξη των σπουδών στο πρόγραμμα σπουδών (Π.Σ.) και της θεωρίας του προγράμματος σπουδών, στην σύγχρονη εκπαίδευση οφείλεται στην επίδραση των κοινωνιολογικών σπουδών στο περιεχόμενο της εκπαίδευσης.

Όπως αναφέραμε στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης το Π.Σ. αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο, αν όχι το σημαντικότερο, για την ανάπτυξη και την κοινωνικοποίηση των νέων, καθώς ενδιαφέρεται όχι μόνο για το περιεχόμενο, τη διδακτική προσέγγιση και την αξιολόγηση αλλά και τις απαρχές και την ενίσχυση των αυτονόητων και ρητών αξιών, τη θεσμοθέτηση, τις αποκάλυπτες και συγκεκριμενοποιημένες απόψεις διαμόρφωσής του και τους κοινωνικούς παράγοντες που προσδιορίζουν την επιλογή των γνωστικών αντικειμένων, το περιεχόμενο και τη

διδασκτική προσέγγιση. Ουσιαστικά διερευνά τους τρόπους, με τους οποίους μια κοινωνία επιλεγεί, ταξινομεί, μεταβιβάζει και αξιολογεί την «δημόσια» Γνώση, ενισχύοντας τη σημασία του Π.Σ. για την μεταβίβαση της κοινωνικής κουλτούρας. (Bernstein 1971)

Ο Freire (1972) σημειώνει: «είναι αδύνατο να σκεπτόμαστε την εκπαίδευση χωρίς να συζητάμε την οικονομία και την πολιτική εξουσία. Εάν μου περιγράψετε τη δομή της κοινωνικής εξουσίας και τη σχέση της με την παραγωγή θα σας περιγράψω το εκπαιδευτικό σύστημα.»

Ουσιαστικά το Π.Σ. περιλαμβάνει ένα αριθμό από συνιστώσες που εμπεριέχουν στόχους, περιεχόμενο, τεχνολογία (μεθοδολογία,) ωρολόγιο πρόγραμμα προτεραιότητα) και αξιολόγηση, που προέρχονται από την κανονιστική / παιδαγωγική και την εξουσία της κοινωνίας, που καθορίζουν κυρίως και ανάλογα με την εποχή, τις ανελαστικά απαιτήσεις στα άλλα σχολικά συστήματα, ιδιαίτερα της διδασκαλίας, αλλά και του σχολικού έλεγχου, τη διοίκηση / ηγεσία και το εξεταστικό σύστημα. (Eggleston, 1977:12-14)

Οι πολίτες στη σύγχρονη κοινωνία δέχονται διάφορες προκλήσεις στο πλαίσιο της τεχνολογικής αλλαγής, της παγκόσμιας αγοράς και των πολυπολιτισμικών κοινοτήτων, αντιμετωπίζουν τη διακινδύνευση στη καθημερινότητα είτε στον επικοινωνιακό λόγο (εθνικό, φυλετικό, γλωσσικό, διαφυλικό), παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση της προσωπικότητας και της ταυτότητας τους.

Σε αυτό το νεωτερισμό σύμφωνα με το Giddens (1987), είναι σημαντική η διαμεσολάβηση της εμπιστοσύνης και της ασφάλειας στη καθημερινή ζωή. Για το λόγο αυτό ο σημερινός μαθητής μαθαίνει να είναι ένας «πολίτης», με ευθύνες στην διακυβέρνηση του κράτους, όπου έχει «δυνατότητες» σαν εργαζόμενος, που μαθαίνει τις πολιτιστικές δεξιότητες και τις ευαισθησίες για μελλοντική «χρήση» και που αυτο-ενεργοποιεί τη συναισθηματική και γνωστική του ανάπτυξη.

Όμως έστω και αν και οργανισμοί και φόρα αναγνωρίζουν την κεντρικότητα του ζητήματος, μέχρι το 1990 στην παγκόσμια διάσκεψη (World Conference on Education for All) σχετικά με την εκπαίδευση για όλους το 1990, καταγράφεται μόνο η σκέψη για την σύνδεση της μειωμένης φοίτησης και των ένοπλων συγκρούσεων, αν και στη Διακήρυξη του Jomtien, γίνεται περιορισμένη αναφορά στις ένοπλες συγκρούσεις. Η αναθεώρηση του Αμμάν, το 1996, περιλάμβανε το θέμα: «Η εκπαίδευση στις έκτακτες ανάγκες» («Education in Emergencies»), προσδιορίζοντας την κλιμακούμενη βία, που προκλήθηκε μέσω των εθνικών εντάσεων και άλλων πηγών σύγκρουσης ως «αναδυόμενη πρόκληση» για την εκπαίδευση (Tawil 2001).

Παρά ταύτα σύμφωνα με τον Hobsbawm (2007:113) η πολιτεία είναι ελάχιστα εξοπλισμένη να διαχειριστεί παρόμοιες προκλήσεις δηλαδή αντιμετωπίζει τα προβλήματα του 21^{ου} αιώνα με μια σειρά δραματικά ανεπαρκών πολιτικών μηχανισμών, η αποτελεσματικότητα των οποίων περιορίζεται εντός των συνόρων του έθνους – κράτους, τα οποία αυξάνονται, ενώ η διαχείριση του πλανήτη ξεπερνά την εμβέλειά τους. Αντιμετωπίζουν και ανταγωνίζονται την παγκόσμια αγορά που λειτουργεί αποτελεσματικά μέσω διαφορετικών οργανισμών (πολυεθνικές εταιρίες), όπου η πολιτική νομιμότητα δεν είναι η πρώτη προτεραιότητα και ενίοτε παρακάμπτεται. Κυρίως αντιμετωπίζουν τα μελλοντικά θεμελιώδη προβλήματα σε

μια περίοδο, που η επίδραση της ανθρώπινης δραστηριότητας στη φύση και το πλανήτη συγκρίνεται με τις γεωλογικές περιόδους.

Οι προκλήσεις αυτές απασχολούν τις κυβερνήσεις καθώς αντιλαμβάνονται ότι η δημοκρατία προσαρμόζεται στις αλλαγές, ότι είναι αναγκαίος ο επαναπροσδιορισμός της έννοιας του πολίτη στο έθνος – κράτος του 21^{ου} αιώνα. Ο νέος δημόσιος χώρος αυτής της κοινωνίας δεν χαρακτηρίζεται πλέον από διαδικασίες επικοινωνίας και κοινής λήψης αποφάσεων, παρέχοντας το πλαίσιο ενός νέου φαινομένου των «πολιτικών γνώσης.» Όλα και όλοι εξαρτώνται από μια ασυνάρτητη διαδικασία στην οποία οι συμμετέχοντες διαπραγματεύονται, ανταγωνίζονται και συγκρούονται πέρα από τις προτάσεις τους και, με αυτόν τον τρόπο, πιθανά να καταλήξουν σε ένα συλλογικά έγκυρο και αποδεκτό αποτέλεσμα. (Delanty 2001).

Ακόμη, κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, μέσα στο πλαίσιο των αναδυόμενων «ιδεολογημάτων» όπως η παγκοσμιοποίηση, η κοινωνία της γνώσης, η κοινωνία της διακινδύνευσης και η στόχευση για την εξασφάλιση καθολικής πρόσβασης στην εκπαίδευση με την ταυτόχρονη κατανόηση «του κρίσιμου ρόλου της ειρήνης, της ασφάλειας, και του αφοπλισμού», η έννοια της πολιτειότητας συνδέθηκε με την εμφάνιση των νέων σημαντικών εννοιών και κατασκευών όπως: ο πολίτης του κόσμου, η μετα-εθνική πολιτειότητα και την ταυτότητα, απο-εθνικοποίηση, ευρωπαϊκή κοινωνία πολιτών κ.λπ. (Habermas, 1971). Τα ιδεολογήματα αυτά και οι πρακτικές επηρεάζουν την διαμόρφωση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, το περιεχόμενο της σχολικής γνώσης, το πρόγραμμα σπουδών και τα σχολικά εγχειρίδια, καθώς στοχεύουν στο συμβολικό έλεγχο, την κοινωνικο-πολιτιστική αναπαραγωγή και τη νομιμοποίηση της μεταρρύθμισης σε ότι αφορά τους θεσμούς, τους στόχους, το περιεχόμενο, τη μεθοδολογία, τα εγχειρίδια, την αξιολόγηση και άλλες εκπαιδευτικές ομιλίες και πρακτικές (Bernstein, 1996).

4 Το Πρόγραμμα σπουδών ως εργαλείο στη κοινωνία της διακινδύνευσης: Το ελληνικό παράδειγμα.

4.1. Το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) και τα Αναλυτικά; Προγράμματα Σπουδών (ΑΠΣ)

Στη χώρα μας, με ένα εκπαιδευτικό σύστημα εξαιρετικά συγκεντρωτικό, αλλά επιτρεπτό, το Πρόγραμμα Σπουδών είχε διαφοροποιηθεί ελάχιστα, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Το γεγονός οδήγησε στο χαρακτηρισμό του ως ανεπαρκούς, κατακερματισμένου ή περιχαρακωμένου. (Χατζηγεωργίου, 2004)

Μόλις το 2000 η μεταρρύθμιση του προγράμματος σπουδών προσπάθησε να αποτελέσει μια μακρόπνοη πολιτική, στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, για το περιεχόμενο της σχολικής γνώσης ειδικά στην υποχρεωτική εκπαίδευση, με τη θέσπιση του νέου προγράμματος σπουδών, του Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) και των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών, τα οποία συνδυάζονται και με την «Ευέλικτη Ζώνη» (Π.Ι., 2003).

Στο Δ.Ε.Π.Π.Σ. (2003), εκτιμάται ότι η εκπαίδευση και η πολιτειότητα προορίζονται να διαδραματίσουν έναν κρίσιμο ρόλο στην ανάπτυξη της σχολικής

κουλτούρας και την Παιδαγωγική. Στην πράξη, όμως το πρόγραμμα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής συντηρεί μια «μονολιθική» προσέγγιση και μεταβίβαση πληροφοριών για το πολιτικό σύστημα, καθώς το ΔΕΠΠΣ, ανταποκρίνεται στην πλαίσιο της κοινής ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής (www.pi-schools.gr), ώστε να παρέχει:

- Ευκαιρίες για την ατομική ανάπτυξη και δεξιότητες επικοινωνίας, όπως και θετική στάση απέναντι στη συνεργασία και την πρωτοβουλία, ώστε να καταστεί ο μαθητής υπεύθυνος πολίτης, σε πνεύμα της συνεργασίας και της συμμετοχής στην κοινωνία.
- Να βοηθήσει στην ανάπτυξη της ταυτότητας του ευρωπαίου πολίτη, ενισχύοντας τη εθνική ταυτότητα και την πολιτιστική του συνειδητοποίηση.
- Να βοηθήσει στη δια βίου μάθηση.

Στο ελληνικό πεδίο η πολιτειότητα στην υποχρεωτική εκπαίδευση διαμορφώνεται κυρίως μέσω των μαθημάτων της «Μελέτης του Περιβάλλοντος» (Νηπιαγωγείο και πρώτες τέσσερις τάξεις του Δημοτικού). Προσφέρατε δηλαδή ως συνδυασμός γνωστικών αντικειμένων όπως για παράδειγμα: ιστορία, περιβαλλοντική εκπαίδευση, γεωγραφία και φυσικές επιστήμες.

Ως διακριτό γνωστικό αντικείμενο της «Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής» προσφέρετε στην Ε'- ΣΤ' τάξεις του Δημοτικού και Γ' τάξη του Γυμνασίου. Τα μαθήματα υποβοηθούν με ένα συνεκτικό και συστηματικό τρόπο τους μαθητές να κατανοήσουν τους ρόλους, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους ως πολιτών. Ταυτόχρονα, μαζί με άλλα μαθήματα και δραστηριότητες της σχολικής ζωής όπως: Φυσική Αγωγή, Οικιακή Οικονομία, Σχολικό Επαγγελματικό Προσανατολισμό, Αγωγή Υγείας, Αγωγή Καταναλωτή, Κυκλοφοριακή Αγωγή και Περιβαλλοντική Αγωγή, συντελούν ώστε να καταστούν οι μαθητές ικανοί να διαχειρίζονται και να αντιμετωπίζουν τα δύσκολα κοινωνικά και ηθικά προβλήματα, που συχνά εμφανίζονται στη ζωή τους, τόσο στο άμεσο όσο και στο ευρύτερο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Επομένως, οι εκπαιδευτικοί πρέπει να είναι σε θέση να καθιστούν προσιτές στους μαθητές τους τις έννοιες και τις ιδέες της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας και της περιβαλλοντικής πολιτικής, ώστε να αναπτύξουν τη γνώση, τις αξίες και τις δεξιότητες συμμετοχής στις αποφάσεις (πολιτική ταυτότητα), ατομικά και συλλογικά, σε τοπικά και διεθνές επίπεδο, για να βελτιώσουν τη ποιότητα ζωής, αποτρέποντας την καταστροφή του μέλλοντος του πλανήτη.

Στο πλαίσιο αυτό ο σκοπός της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής είναι η πνευματική, ηθική, κοινωνική, οικονομική, πολιτική και πολιτισμική ανάπτυξη, με την ενίσχυση της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας των μαθητών, τη συνειδητοποίηση της φύσης και του ρόλου των διαφόρων ομάδων στις οποίες ανήκουν, και την αποδοχή της διαφορετικότητας και του πλουραλισμού. Η ανάπτυξη της ελληνικής μας ταυτότητας και συνείδησης με βάση την εθνική και πολιτιστική μας κληρονομιά, η καλλιέργεια των κοινωνικών σχέσεων και της κοινωνικής συνοχής, της ατομικής ευθύνης και της κοινωνικής αλληλεγγύης» (Π.Ι. 2003, σ. 230), όπως εξαιρετικά πρώιμα περιλαμβάνει στους στόχους τους ο ν. 1566/85.

Παρόλα αυτά το ΔΕΠΠΣ διατηρεί τα διακριτά γνωστικά αντικείμενα και το περιεχόμενο τους ακολουθεί τη γραμμική ανάπτυξη. Η διαμόρφωση όμως του Π.Σ. της ΚΠΑ αν και επιτρέπει τη διαθεματική προσέγγιση, εξακολουθεί να είναι υπερβολικά φορτωμένο, καθώς συνήθως προϋποθέτει προγενέστερη γνώση και οι προτεινόμενες θεματικές είναι πολύ σύνθετες και απαιτητικές για την ηλικία των μαθητών. Συνοπτικά περικλείει τις κριτικές θεωρίες του εκσυγχρονισμού, της οικολογικής πολιτειότητας, του μεταβιομηχανικού σοσιαλισμού, και της κριτικής παιδαγωγικής στη «κοινωνία της γνώσης».

Πίνακας 1	
Θέματα που περιλαμβάνει το Π.Σ. της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση	
Τάξεις	«Μελέτη του Περιβάλλοντος»
Α' Τάξη	<ul style="list-style-type: none"> • Χώρος (γύρω και πέρα) • Χρόνος (σήμερα - χτες) • Άτομο - Ομάδα (αλληλεπίδραση, κανόνες, υποχρεώσεις, δικαιώματα, Αγωγή Υγείας), • Επιστήμη (ενέργεια, ύλη, ήχος), • Τεχνολογία (μεταφορά, επικοινωνία λεκτική, μη λεκτική, ICT) • Περιβάλλον: φυσικό. Προστασία της πανίδας και της χλωρίδας • Πολιτισμός (εθνικός - διεθνής) • Οικονομία (Αγωγή καταναλωτή)
Β' Τάξη	
Γ' Τάξη	
Δ' Τάξη	
Τάξεις	«Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή»
Ε' Τάξη	<ul style="list-style-type: none"> • Άτομο - Ομάδα (αλληλεπίδραση, κανόνες, υποχρεώσεις, δικαιώματα, Αγωγή Υγείας), <p>Το άτομο στην κοινωνία (οικογενειακή ζωή, κανόνες, δικαιώματα, υποχρεώσεις).</p> <ul style="list-style-type: none"> • Πολιτισμός (εθνικός - διεθνής) • Οικονομία (Αγωγή καταναλωτή) • Επικοινωνία <p>Το άτομο και το κράτος (Τοπική Αυτοδιοίκηση και Κυβερνητικά Όργανα, δικαιώματα).</p> <p>Το άτομο και η Ευρωπαϊκή Ένωση (ευρωπαίος πολίτης, αρχές, όργανα).</p> <p>Το άτομο και ο κόσμος (Παγκόσμιοι Οργανισμοί και αντιπροσωπείες).</p>
Στ' Τάξη	<ol style="list-style-type: none"> 1. Το άτομο στην κοινωνία. 2. Το άτομο και το κράτος. 3. Το άτομο και η Ευρωπαϊκή Ένωση. 4. Το άτομο και ο κόσμος..

Τα θέματα που αναφέρονται στον Πίνακα 1 έχουν ως στόχους «Για να καταλάβουν [...] Για να εκτιμήσει [...] Στο σεβασμό [...] Για να ονομάσει [...] Για να δείξει [...]» κ.λπ. Οι στόχοι στις πρώτες τάξεις, εκφράζουν μια ευελιξία, καθώς η κοινωνική και πολιτική αγωγή μεταφέρεται μέσω της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Οι στόχοι όμως είναι απαιτητέοι στην Ε' και Στ' τάξη καθώς

συζητούνται θέματα του πολιτικού συστήματος και των οργανισμών. Μια προσέγγιση η οποία όπως αναφέρει η Kontogiannopoulou - Polydorides (2002, 163) δεν ενισχύει την πολιτειότητα, καθώς διαμορφώνει ένα δημοκρατικό άτομο με συγκεκριμένο κρίσιμο φορτίο γνώσεων, συμπεριφορών και δεξιοτήτων καθώς «το να μαθαίνω για το ρόλο των πολιτικών συστημάτων αλλά όχι τι ότι συμβαίνει στην καθημερινότητα και το ρόλο των μαθητών από την άποψη της κοινωνικής δράσης και διαμαρτυρίας», δεν ενισχύει την πρωτοβουλία και την καινοτομία.

Έστω και αν το ΔΕΠΠΣ αναγνωρίζει μια «αυτονομία» στις επιλογές των εκπαιδευτικών από τις θεματικές του Π.Σ., αυτές είναι περιορισμένες, εξαιτίας τις ασφυκτικής υποχρεωτικότητας των ΠΣ, της καθοδήγησης των εγχειριδίων και των «βοηθημάτων», καθώς ο εκπαιδευτικός λόγος στους «αναπλαισιώνεται» εντός της σχολικής διαδικασίας. (Bernstein 1971)

Τέλος, το 2003, ένας από τους άμεσους στόχους του ΔΕΠΠΣ ήταν παραγωγή ποιοτικών εγχειριδίων, από την άποψη ότι μέχρι τότε η διδασκαλία ήταν «βιβλιοκεντρική», μια και το διδακτικό βιβλίο αποτελούσε και το επίσημο Πρόγραμμα Σπουδών, ενώ παράλληλα προέβλεπε μια μεταγενέστερη τροποποίηση ή βελτίωση του προγράμματος σπουδών, ύστερα από έρευνες ή μελέτες διεθνών ερευνών, για την αποτελεσματικότητά του.

4.2. Το βιβλίο της Ε' Τάξης Δημοτικού

Η εργασία μας μελετά το κατά πόσον το πρόγραμμα σπουδών για την Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή αναφέρεται στη σύγκρουση και τις μορφές της, σύμφωνα με τη θεωρία του Beck. Για το σκοπό αυτό μελετάμε ως παράδειγμα ένα από τα νέα βιβλία της «Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής» το της Ε' τάξης του Δημοτικού Σχολείου.

Για την έρευνά μας χρησιμοποιήσαμε την μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου (Cohen & Manion 1997).

Ο παρακάτω πίνακας καταγράφει /ταξινομεί τις αναφορές στη σύγκρουση, που υπάρχουν στο εγχειρίδιο της **Ε' Τάξης** Δημοτικού:

Πίνακας 2	
Ευρωπαϊκή Συνεργασία	α) Η συνεργασία των σχολείων, πρόγραμμα Comenius :«μελετήσαμε τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των Ευρωπαίων πολιτών. Διαπιστώσαμε [...] ότι οφείλουν να προστατεύουν το περιβάλλον [...]απειλούμενα και αποδημητικά [...] οι μαθητές της Ισπανίας [...] μας ενημέρωσαν για τον κανονισμό της Ε.Ε. [...] πυροπροστασίας των δασών [...] μας έστειλαν φωτογραφίες από τις δασικές πυρκαγιές στη χώρα τους» (σ. 29) β) μη κυβερνητικές οργανώσεις (συνεργασία πολιτών) (σ. 34).
Φυσικές καταστροφές	Ανθρωπιστική βοήθεια - έργο της Εκκλησίας (σελ 10).
Κλιματικές αλλαγές - Μόλυνση περιβάλλοντος	α) περιοχές όπου οι άνθρωποι είναι πάρα πολύ φτωχοί - «ρίχνουν πολλά φυτοφάρμακα [...] Ρύπανση του εδάφους [...] κόβουν τα δέντρα από τα τροπικά δάση.» (σ.32) β) οι επιπτώσεις των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στο κλίμα και

	το περιβάλλον(σ. 35, 36). γ) κίνδυνοι οικοδόμησης (σ.34) δ) Κεραίες κινητών τηλεφώνων (μικροί δημοσιογράφοι) (σ. 42 άσκηση 5) στ) Εικόνες πυρκαγιές (σ. 24, 30, 35)
Παγκοσμιοποίηση	α) «Δίκαιο και Αλληλέγγυο Εμπόριο» (σ.32) β) Αναφορά στις οργανώσεις για την Ε.Κ.ΠΟΙ.ΖΩ., στο WWF και τον ΟΗΕ, και τους στόχους του για τη «διατήρηση της ειρήνης της ασφάλειας και τη συνεργασία για την επίλυση παγκόσμιων προβλημάτων».
Πολυπολιτισμικότητα	Η διαφορετικότητα των αναγκών μέσω διαφορετικών φυλών – εθνοτήτων(σ. 47 ασκ. 3) Πολιτισμικές διαφορές – αίτια σύγκρουσης στο σχολικό χώρο- ρατσισμός(σ. 72)
Φτώχεια	Στις ασκήσεις προβλήματα: φτώχεια, παιδική εργασία, λειψυδρία (σ.37). σχολική εγκατάλειψη, παιδική θνησιμότητα από ασθένειες στην Αφρική (σ. 41 άσκηση 4)
Δικαιώματα – Υποχρεώσεις	α) Τα δικαιώματα του ανθρώπου αναφέρεται μόνο στη γαλλική Επανάσταση και τη διακήρυξη του ΟΗΕ (19ος – 20ος αιώνας) (σ. 49). β) Αναφορά στη Δικτατορία του 1967 (σ. 62-63) γ)σχολική βία (bullying) – ελευθερία σκέψης – λόγου (σ. 47 άσκηση 5). δ) παιδική κακοποίηση - ξυλοδαρμός. (σ. 51) ε) Εικόνες, εκπαίδευσης, παιδικής εργασίας, φτώχειας – πείνας (Αφρική) (σ. 58) στ) Παρα-ολυμπιάδα (σ. 58)

Από την κωδικοποίηση των αναφορών παρατηρούμε ότι:

- Η πρώτη και μοναδική αναφορά για την ανθρωπιστική βοήθεια, και τις φυσικές καταστροφές αφορά μόνο το έργο της Εκκλησίας (σελ 10).
- Η ευρωπαϊκή συνεργασία και οι κοινοτικοί κανονισμοί αναφέρονται μόνο σε κάποιο ευρωπαϊκό πρόγραμμα Comenius.
- Τα μεγαλύτερα προβλήματα όπως: μετανάστευση, διεθνής φτώχεια - πείνα (δεν υπάρχει αντίστοιχο ελληνικό παράδειγμα;), παιδική εργασία – κακοποίηση, ελευθερία λόγου, συνεργασία λαών, προσεγγίζονται σε μαθητές ηλικίας 10-11 ετών μέσα από εργασίες κυρίως για το σπίτι. Αφήνονται δηλαδή η συζήτηση στην οικογένεια.
- Αναφέρονται οργανώσεις για την προστασία του πολίτη και τα δικαιώματα του εξαιρετικά επιλεκτικά, η UNISEF αναφέρεται μόνο στο βιβλίο για Δάσκαλο (σ. 36), χωρίς περαιτέρω ανάπτυξη για την ενίσχυση του εκπαιδευτικού σε ότι αφορά τους στόχους τους.
- Ενδιαφέρον είναι ότι τα δικαιώματα του ανθρώπου αφορούν μόνο τη γαλλική Επανάσταση και τη διακήρυξη του ΟΗΕ (19ος – 20ος αιώνας), ενώ το αντίστοιχο ελληνικό παράδειγμα είναι η πολιτογράφηση. Από τα σύγχρονα συγκρουσιακά γεγονότα στον ελληνικό χώρο, υπάρχει μόνο αναφορά στη Δικτατορία του 1967. Για το θέμα αυτό αξιοσημείωτο είναι ότι στις οδηγίες του Βιβλίου για το

Δάσκαλο(σ. 39) γράφει «καλώ μια φοιτήτρια». Φαίνεται ότι κατά τους συγγραφείς στην εξέγερση του Πολυτεχνείου συμμετείχαν μόνο φοιτητές και όχι άλλα κοινωνικά στρώματα («εργάτες, οικοδόμοι, φοιτητές» λέει ο Σαββόπουλος).

- Αν και σήμερα ζούμε σε μια ασφαλή και ειρηνική χώρα, η οποία πέρασε καταστροφές και πολέμους ο μόνος πόλεμος που αναφέρεται ως παράδειγμα είναι ο Πελοποννησιακός Πόλεμος (σ.21), για να προσεγγίσει την έννοια του πολίτη.

Συνολικά από τις 47 καταγραφές που αφορούν τη διακινδύνευση, διαπιστώσαμε ότι αναφέρεται:

- το 21,3% στο περιβάλλον,
- το 19% στη διεθνή φτώχεια (Αφρική),
- το 12,8% στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις,
- το 10,6% στην πολυπολιτισμικότητα,
- το 8,5% στους διεθνείς οργανισμούς,
- το 7,5% αντίστοιχα στους πολέμους και την σχολική βία και
- το 4,2% στους πρόσφυγες και την παιδική εργασία.

Από το σύνολο των αναφορών μόνο το 12,8% αφορά την ελληνική πραγματικότητα και αναφέρονται κυρίως στις πυρκαγιές, την ηλεκτρομαγνητική μόλυνση (κεραίες κινητής τηλεφωνίας), ρατσισμό (σχολική βία), μετανάστες.

Αξιοσημείωτο είναι ότι η «βιβλίο – μικρο-κοινωνία» αποτελείται αποκλειστικά από παιδιά- μαθητές, που μελετούν, συζητούν, σκέπτονται και αποφασίζουν, ατομικά ή συλλογικά. Το πώς απέκτησαν ή αποκτούν οι μαθητές αυτές τις δεξιότητες ώστε να κατανοούν, να προβλέπουν και να προστατεύονται από τον κίνδυνο, δεν διακρίνεται. Οι ενήλικες διαγράφονται στο πληροφορικό «φόντο» ως σοφοί – γνώστες (καλούνται να μιλήσουν για τη δουλειά τους, είναι παραδείγματα πολίτη ή συνεργάτες στη διαμαρτυρία), ουσιαστικά μη – συμμετοχοί, επισκέπτες στη τάξη, ειδήσεις άλλου τόπου άλλου τοπίου.

Στο πρόγραμμα σπουδών της Κ.Π.Α. σε ότι αφορά τις τέσσερις πρώτες τάξεις η διακινδύνευση είναι «προβλήματα» του περιβάλλοντος. Για την Ε', Στ' τάξη του Δημοτικού Σχολείου και την Γ' Γυμνασίου επικεντρώνονται στις σχέσεις του άτομου με τη κοινωνία, τη πολιτεία, την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Διεθνή κοινότητα, τονίζοντας την αλληλεπίδραση κρατών και λαών, συνεργασία για τη διεθνή ειρήνη, σε συνδυασμό με το σεβασμό στο δημοκρατικό πολίτευμα και την αναγκαιότητα οργάνωσης της διεθνούς κοινωνίας.

Σε ότι αφορά το συγκεκριμένο εγχειρίδιο, η διακινδύνευση ή η «κοινωνία της διακινδύνευσης» ταυτίζεται μόνο με τα «προβλήματα» του περιβάλλοντος και λιγότερο με αυτό που στηρίζει τους στόχους του, δηλαδή το να «αναγνωρίζουν την ανάγκη για διεθνή ειρήνη και ασφάλεια, καθώς και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και να δραστηριοποιούνται για την προστασία τους.»

Ουσιαστικά τα βιβλία της Κ.Π.Α. περιλαμβάνουν κυρίως την διακινδύνευση υπό τη μορφή **φυσικών, πραγματικών κινδύνων**, (σεισμοί, πλημύρες, πυρκαγιές), **κοινωνικών κατασκευασμάτων** (πόλεμοι, πείνα) και ελάχιστα **αοράτων ή εικονικών** (κινητή τηλεφωνία, κλιματική αλλαγή).

Το μήνυμα του βιβλίου είναι βεβαίως η συμμετοχή, ο ενεργός πολίτης, που διασφαλίζει την κοινωνία, αλλά σε ποια κοινωνία αναφέρεται;

Συμπεράσματα

Η πολιτική αγωγή δεν μπορεί ν' αγνοεί τους νόμους της εξέλιξης της κοινωνίας και τις ιδιαίτερες πτυχές της δομής της. Η πορεία της δεν αφορά τη παρουσίαση ενός ακαθόριστου κοινωνικού συνόλου, μια πέρα από μας κοινωνία, μια κοινωνία των ΜΜΕ ή μια δογματική μορφή πολιτικής οργάνωσης εξιδανικεύοντας γενικότερα, το κοινωνικό-πολιτικό σύστημα, χωρίς να ερευνώνται οι αιτίες και τα φαινόμενα της γέννησής του και η ουσία του.

Τα γεγονότα του Δεκέμβρη του 98 ή της πλατείας του Αγ. Παντελεήμονα στην Αθήνα, η διάσπαση της Γιουγκοσλαβίας, οι πανδημίες, διέρρηξαν το μύθο «εμείς» και «αυτοί» ή «εδώ» και «εκεί.» Ο πόλεμος και οι πολιτικές αναταραχές στην Ασία και την Αφρική δεν είναι μακριά, επειδή σήμερα συνδέονται άμεσα με κάποιο μαθητή στην τάξη μας. Η παγκοσμιοποίηση μας συνδέει παράδοξα σε μια σχολική τάξη κάποιου στην Αθήνα ή την ελληνική επαρχία.

Αν ακολουθήσουμε τον Freire (1972) τότε θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η εκπαίδευση στο δημοκρατικό ή τον ενεργό πολίτη, δεν είναι η μόνη λύση στα περιβαλλοντικά προβλήματα, αλλά μπορεί να ενισχύσει την πολιτική προσπάθεια να υιοθετηθούν περισσότερες βιώσιμες μορφές ανάπτυξης.

Άλλωστε την τελευταία δεκαετία όλο και περισσότερο τα προγράμματα σπουδών, προωθούν τις δεξιότητες του ενεργού πολίτη, ώστε να κατευθυνθούν στην αειφόρο και βιώσιμη ανάπτυξη (Steiner-Khamsi κ.α., 2002).

Τέλος, έστω και αν σήμερα στον ευρωπαϊκό χώρο, η πολιτειότητα, «χαρακτηρίζεται από διαφορετικές, θεμελιώδεις, σύνθετες και συχνά αντιφατικές πολιτικές και τάσεις [...] η πιωτική τάση στην τυπική συμμετοχή, συνδέεται με την αύξηση της επίσημης συμμετοχής και την ανάπτυξη των διεθνών και ευρωπαϊκών, δικτύων των ακτιβιστών και των συμμετεχόντων» (Lister & Pia 2008:196).

Ο δογματισμός για το τι είναι και τι μπορεί να είναι ή όχι κίνδυνος, περιορίζει τους ειδήμονες αλλά και τις προβλέψεις μας. Οφείλουμε να μαθαίνουμε από τα «σημάδια» των αρνητικών τάσεων, αλλά και να ξεπεράσουμε τις μοιρολατρικές υποθέσεις της σταθερότητας ή της πολυπολιτισμικής ανάπτυξης με ένα τοπικής εμβελείας πρότυπο, να επικεντρωθούμε στην οικο-συσχέτιση της σκέψης, να αφουγκραζόμαστε τους νέους, και τις πιθανές εποικοδομητικές ιδέες που προέρχονται από διαφορετικούς πολιτισμούς, όπως και τις εναλλακτικές παραδόσεις γνώσης, για την ευημερία, την ειρήνη, και την διαμόρφωση του ενεργού πολίτη. Πιθανά μέσω, των ηθικών επιλογών μας, σε μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση, «κάθε άτομο μοιράζεται το πεπρωμένο όλης της ανθρωπότητας.» (Tough 1991:121)

Το τι συμβαίνει στο κόσμο έχει ατομικές ή συλλογικές επιπτώσεις, στοιχεία που ελάχιστα περιέχονται στα σύγχρονα σχολικά εγχειρίδια ή βοηθήματα, τα οποία «αναπλαισιώνουν» μια παλαιά γνώση. Παραφράζοντας τον Gandhi οι επιλογές μας ως εκπαιδευτικών, γονέων ή μαθητών δεν είναι χωρίς επιπτώσεις. Το μέλλον εξαρτάται από τις πράξεις του παρόντος.

Βιβλιογραφία

- Althusser, L. (1971) *Ideology and ideological state Apparatuses in Lenin, philosophy and other essays*, London: New Left Books.
- Apple, M. (1996). *Cultural Politics and Education*. Buckingham: Open University Press.
- Anderson, B. (1991) *Imagined Communities*. London: Verso.
- Beck, U., & Edgar, G. (2007). *Cosmopolitan Europe*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1992) *The Risk Society*. London: Sage.
- Beck, U. (1995) *Ecological Politics in an Age of Risk*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1996) "Risk Society and the Provident State", in Scott Lash, Bronislaw Szerszyn-ski and Brian Wynne (eds) *Risk, Environment and Modernity: Towards a New Ecology*, pp. 28-41. London: Sage.
- Beck, U. (1998) *Democracy without Enemies*. Maiden, MA: Polity Press.
- Beck, U. (1999) *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press.
- Bell, D. (1974) *The Coming of Post-Industrial Society*. London: Heinemann.
- Bernstein B. (1971) "On the classification and framing of knowledge" in MFD Young (ed) *Knowledge and Control*, Basingstoke: Collier-Macmillan.
- Bernstein, B.(1996), *Pedagogy, Symbolic Control and Identity: Theory, Research, Critique, London: Taylor & Francis*.
- De Cillia, R., Reisigl, M. & Wodak, R. (1999) "The discursive construction of national identities". *Discourse and Society*, 10, 2, 149-173.
- Delanty, Gerard (2001) *Challenging Knowledge: The University in the Knowledge Society*. Buckingham/Philadelphia: Open University Press.
- Eggleston J. (1977). *The Sociology of the School Curriculum*. London: Routledge and Kegan Paul
- Feuerverger, G. (2001) *Oasis of Dreams: Teaching and Learning Peace in a Jewish-Palestinian Village in Israel* London: RoutledgeFalmer.
- Franklin J. (1998) "Introduction" in Franklin J. (ed) *The politics of risk society*. Cambridge: Polity Press
- Freire P. (1985). *The politics of education: culture, power, and liberation*. Greenwood Publishing Group
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens A. (1994). "Risk, trust, reflexivity" in Beck U., Giddens A. and Lash S. (eds) *Reflexive modernization: politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Polity in association with Blackwell, Cambridge 184-97
- Giddens, A. (1998) *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony (1999) *Runaway World*. London: Profile Books.
- Cohen M. & Manion L. (1994). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Grundy, S. (1994) "Being and becoming Australian: classroom discourse and the construction of identity". *Discourse*, 15, 1, 14-23.
- Gutmann, A. (1999). "Democratic Education" στο ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, Δ., (2003) *Εκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση, Γνώσεις, αξίες, πρακτικές*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. x
- Habermas, J. (1971) *Toward a Rational Society*. London: Heinemann
- Hobsawm, E. (2007) *Globalisation, Democracy and Terrorism*, London: Little, Brown.
- Kontogiannopoulou-Polydorides, G. (2002) "Cultural Appropriation of Social and Political Education". In Steiner-Khamsi, G., Torney-Purta, J. & Schwille, J.

- (eds) *New Paradigms and Recurring Paradoxes in Education for Citizenship: An International Comparison*. New York: JAI, an imprint of Elsevier Science.
- Lister M. and Pia E. (2008) *Citizenship in Contemporary Europe*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- Luhmann, N. (1993) *Risk: A Sociological Theory*. Berlin: de Gruyter.
- Luhmann N (1988) "Familiarity, confidence, trust: problems and alternatives" in Gambetta D. (ed) *Trust: making and breaking co-operative relations* Oxford: Blackwell
- McMylor, Peter (1996) 'Goods and Bads', *Radical Philosophy* 77: 52-3.
- Miller Vachel W. & Affolter Friedrich W (2002) *Helping Children Outgrow War*. SD Technical Paper Washington: Africa Bureau Information Center
- Molteno, M., Ogadhoh, K., Cain, E. and Crumpton, B. (eds) (1999) *Towards Responsive Schools: Case Studies from Save The Children*. London: Department for International Development.
- Murphy, B. (1999) *Transforming Ourselves, Transforming the World: An Open Conspiracy for Social Change* London: Zed Books.
- Mythen, G. (2004) *Ulrich Beck: a Critical Introduction to the Risk Society*. London: Pluto Press.
- Osler, A, Starkey H. (2003) *Changing Citizenship: Democracy and Inclusion in Education*. London: Open University Press.
- Osler, A, Starkey H. (2003) «Learning for cosmopolitan citizenship: theoretical debates and young people's experiences». *Educational Review*, 55, 3, 243-254.
- Pinar, W. (2006) *The Synoptic Text Today and other essays: Curriculum Development after the Reconceptualization*. New York: Peter Lang.
- Scott, Alan (2000) 'Risk Society or Angst Society? Two Views of Risk, Consciousness and Community', in Adam B., Beck U. and van Loon J. (eds) *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*. London: Sage.
- Steiner-Khamsi, G., Torney-Purta, J. & Schwille, J. (2002) *New Paradigms and Recurring Paradoxes in Education for Citizenship: An International Comparison*. New York: JAI, an imprint of Elsevier Science.
- Strydom, P. (2002) *Risk, environment and society*. Buckingham: Open University Press.
- Strydom, Piet (2000) *Discourse and Knowledge*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Touraine, Alain (1971) *The Post-Industrial Society*. New York: Random House.
- Αβδελά, Έ. (1997) «Η συγκρότηση της ελληνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: «εμείς» και οι «άλλοι», στο Φραγκουδάκη, Αν.-Δραγώνα, Θ. (επιμ.)-«Τι ειπή παιρίδα μας», Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Καρακατσάνη, Δ. (2008) «Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στο πλαίσιο της Κοινωνικής και Πολιτικής Εκπαίδευση. Επαγγελματισμός, αυτοανάπτυξη και διδακτικές στρατηγικές» στο Μπάλιας, Σ. (επιμ), *Ενεργός πολίτης και εκπαίδευση*. Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Κοντογιώργης, Γ.Δ. (2003) *Πολίτης και πόλις: έννοια και τυπολογία της «πολιειότητας»*. Αθήνα: Παπαζήσης
- Λέκκας, Ε. Π., (2001) *Το Παιχνίδι Με Το Χρόνο-εθνικισμός και νεωτερικότητα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Λέκκας, Ε. Π., (2006) *Η Εθνικιστική Ιδεολογία-Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα: Κατάρτι

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2003) Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών και αναλυτικά προγράμματα σπουδών: Φ.Ε.Κ. τεύχος Β' αρ. φύλλου 304/13-03-03
Χατζηγεωργίου, Γ. (2004). *Γνώθι το curriculum.* (2^η εκδ.) Αθήνα: Ατραπός.

B1-4. Η «ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ»: Επανεξετάζοντας τις αφηγήσεις νομιμοποίησης της δια – βίου προγραμματισμένης κατάρτισης

**Ευαγγελία Καλεράντε, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Αργύρης Κυρίδης, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Νίκος Φωτόπουλος, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας**

Η δια-βίου εκπαίδευση σε συνάρτηση με παγκοσμιοποιημένες πολιτικο-οικονομικές συνιστώσες

Η παγκοσμιοποίηση δημιουργεί νέες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που διαμορφώνουν και προσδιορίζουν την έννοια του εκσυγχρονισμού των συστημάτων, ως μια συνεχή, αδιάλειπτη και ψυχαναγκαστική διαδικασία ικανοποίησης εκτιμώμενων και επιβαλλόμενων αναγκών με διαφορετικούς όρους από αυτούς που όριζαν οι παραδοσιακές εθνοκεντρικές μορφές οργάνωσης και λειτουργίας. Για λειτουργικούς λόγους επιλεκτικά προβάλλεται η ταχύτητα των αλλαγών και η συνακόλουθη ανάγκη για αναπροσαρμογή. Έτσι, δεν αναδεικνύεται το ρευστό και αβέβαιο περιβάλλον, αντίθετα εστιάζει στην κουλτούρα της καινοτομίας και της αλλαγής. Επίσης, δεν προβάλλονται οι κοινωνικές ανισότητες και απαξιώνονται πολιτικές διόρθωσής τους, και συνακόλουθα κάθε απόπειρα κοινωνικής δικαιοσύνης που, με φιλελεύθερους όρους, ερμηνεύεται ότι θα έχει ως αποτέλεσμα την απίσχανση της «ισότητας ευκαιριών».

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο επανεξετάζονται και επαναοριοθετούνται οι στόχοι της εκπαιδευτικής πολιτικής στη βάση μιας ρύθμισης με ευμετάβλητη, χαλαρή σύνδεση των συνιστωσών, ώστε να επιτυγχάνεται η επιδιωκόμενη διαδικασία ρυθμίσεων και αναπροσαρμογών. Επομένως, σταδιακά και μεθοδικά, απαλείφονται εννοιολογήσεις που παραπέμπουν σε διαχωρισμούς, ενδεικτικούς των διαφορετικών αξιών των ατόμων, κυρίως αναφερόμαστε στο θέμα της θρησκείας ή των εθνικών προβολών, και ως αντιστάθμισμα δίνεται έμφαση σε ένα γενικό αξιακό πλαίσιο ή μοντέλο που εστιάζεται σε γενικούς προσδιορισμούς με βάση την επίκληση του δικαιώματος της ισότητας των πολιτών και της ευημερίας των κοινωνιών. Όπως θα δούμε, η ομογενοποίηση αυτή εμπεριέχει την αλλοτρίωση, καθώς πρέπει να αποφευχθεί οποιαδήποτε συνειδητοποίηση, κυρίως των ταξικών διακρίσεων. Ταυτόχρονα, υπονομεύεται και η ίδια η υπόθεση της πολυ-πολιτισμικότητας, καθώς ακυρώνεται το γνωστικό πεδίο που θα σχηματοποιούσε μια διαφορετική θεώρηση για ηθική, αξίες και δικαιώματα, ένα

ευρύτερο σεβασμό για την ανθρωπότητα.¹Τελικά, και η ίδια η έννοια των δικαιωμάτων ορίζεται μονοσήμαντα, ως δικαιωμάτων- ελευθεριών, που επιτρέπει στα άτομα να «είναι άτομα τυπικά, διότι οι υλικές ανισότητες καθιστούν την ισότητα των δικαιωμάτων κίβδηλη» (*Renaut,2006:53*).

Στο σημείο αυτό, παρατηρείται η ανάδειξη της συλλογικότητας, της ομάδας, του συνόλου, με έμφαση ότι ο νέος² είναι μέρος του συνόλου. Συνεπώς, οι ρόλοι και η δράση του καθορίζονται από τους γενικούς προκαθορισμένους όρους που συνδέονται με την ευημερία του συνόλου. Θα μπορούσαμε λοιπόν να ισχυριστούμε ότι στόχος είναι η εκτίμηση των προθέσεων και δράσεων των υποκειμένων, με αναφορά σε αυτό που έχει προκαθοριστεί ως στόχος μια διαρκώς διευρυνόμενης συλλογικότητας, της οποίας η λειτουργικότητα καθορίζεται από εξωτερικές δομές και θεσμούς που ερμηνεύονται από τα άτομα, ως νομιμοποιημένα δίκτυα λήψης και επιβολής αποφάσεων.

Έτσι, αν το ένα θέμα για την εκπαίδευση είναι η τυπική απαλοιφή όρων και νοηματοδοτήσεων που παραπέμπουν σε διαχωρισμούς εθνικούς ή θρησκευτικούς, το άλλο εστιάζεται στις λειτουργικές προϋποθέσεις εξοικείωσης των ατόμων-μαθητών με το παγκοσμιοποιημένο σύστημα οργάνωσης και δομικών συσχετίσεων σχετικών με την «απόδοση» που ως όρος και περιεχόμενο παραπέμπει σε οικονομικές διευθετήσεις (*Ραμονέ, 2009*), και επιταγές επιβολής αρχών, θέσεων και συνακόλουθης οργάνωσης της εκπαίδευσης, ως μοντέλου, όπου συντελεστές και φορείς θα εναρμονισθούν, ώστε και η εκπαίδευση να συμβάλει στο ευρύτερο σχέδιο εκσυγχρονισμού και ανανέωσης. Παρατηρούμε ότι η εξωτερική δομική αξιολόγηση της απόδοσης των συστημάτων περνά στην εκπαίδευση με αναφορά στη λειτουργία των δομών, όπου η έννοια της αξιολόγησης διερευνά και μετρά την απόδοση, ανταποκρινόμενη σε ένα ρόλο διευθέτησης, εναρμόνισης των δράσεων των ατόμων, μέσω της εξοικείωσης τους με τις νέες συνθήκες ή το ανοίκειο, αρχικά στα μικρο-περιβάλλοντα του σχολείου.

Τα μικρο-περιβάλλοντα στον εκπαιδευτικό χώρο λειτουργούν ως φίλτρα περιορισμού των στοιχείων της ατομικότητας, το άτομο διαρκώς αποβάλλει στοιχεία του εαυτού του που δεν ανταποκρίνονται σε αυτό που κάθε φορά του ζητείται (*Freire, 1977*)³. Σε ένα τέτοιο μοντέλο επιβολών αποχτά ιδιαίτερη σημασία ο μηχανισμός επιβολής και η ταυτόχρονη παροχή αντισταθμιστικών παροχών. Εδώ ακριβώς, φαίνεται ότι η κύρωση που είναι εμφανής και προκαθορισμένη είναι

¹ Όπως παρατηρεί η M.Nussbaum (1996), θα μπορούσε να είναι στόχος της εκπαίδευσης η ιδέα της οικουμενικής σκέψης, η ιδέα που συλλαμβάνει ολόκληρο τον κόσμο ως ένα ενιαίο σώμα, του οποίου τα μέλη είναι άνθρωποι.

Πρβλ.Η Ε. Duflo (2010), με βάση αυτή την οπτική των δικαιωμάτων, καλεί τους οικονομολόγους να αναμετρηθούν με τη δημόσια ευθύνη τους για τα προβλήματα της ανθρωπότητας, αναλαμβάνοντας παρεμβατικό ρόλο.

² Με την έννοια, νέος, αναφερόμαστε σε διαφορετικές κατηγορίες ατόμων που διακρίνονται μεταξύ τους με βάση την κοινωνική τους θέση, το πολιτισμικό τους κεφάλαιο και την αξία των κεφαλαίων, που αυτοί αποκτούν ή κληρονομούν στα διαφορετικά περιβάλλοντα. Βλ. Μελέτη για την κοινωνικοοικονομική κατάτμηση, που σχετίζεται με ζητήματα, όπως σχολική επιτυχία και αγορά εργασίας (Beaud & Pialoux, 1999; Galland, 1997; Galland & Roudet, 2001).

³ Βλ.(Ενδεικτικά) Για την «Αρχή της αντιστοιχίας» σχολικής δομής και καπιταλιστικής οικονομίας(Bowles & Gintis,1976.Για τη σχέση εκπαιδευτικού συστήματος και κυρίαρχης ομάδας(Collins,1976).Για την εξοικείωση των νέων με την τεχνολογία που είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη της φιλελεύθερης οικονομίας(Barrow,1990).

ο αποκλεισμός, η περιθωριοποίηση οποιασδήποτε μορφής. Το άτομο συμπορεύεται σε ένα σύστημα, γίνεται ενσυνείδητα μέρος του, με αντάλλαγμα ή με ωφελιμιστικό συμφέρον να είναι εντός του συστήματος.

Η ίδια η ανάδειξη της παγκοσμιοποίησης δημιουργεί το φόβο της απόρριψης, που εννοιολογείται με ψυχολογικούς και κοινωνικούς όρους. Ιδιαίτερα η εκτίμηση ότι η οικονομικής ύφεση θα δημιουργήσει ανακατατάξεις στην αγορά εργασίας⁴ φαίνεται να οδηγεί σε περισσότερες διακρίσεις που ισχυροποιούν την τάση για αναδίπλωση σε συντηρητικότερα σχήματα.

Αν μέχρι τώρα γινόταν λόγος για την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης και σε κάθετο επίπεδο συνέχισης των σπουδών, από το μικρότερο επίπεδο στο μεγαλύτερο, η σύγχρονη εκπαιδευτική θεώρηση δίνει περισσότερη έμφαση στα αυτοτελή πεδία δεξιοτήτων και τεχνικών, που εντάσσονται στο οριζόντιο επίπεδο εκπαίδευσης. Έτσι σχηματοποιήθηκε το μοντέλο της δια βίου εκπαίδευσης το οποίο, αν και θεωρητικά δεν είναι υποχρεωτικό, καταλήγει να είναι επιλέξιμο, καθώς διαμορφώνει μια νέα κατάσταση εξοικείωσης με επαγγελματικούς τομείς. Είναι αξιοσημείωτο ότι στα κείμενα των Οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και διεθνών οργανισμών, δίνεται λιγότερη έμφαση στη σύνδεση της «δια- βίου μάθησης» με το άτομο, ενώ μεθοδικά η επιχειρηματολογία επικεντρώνεται στη «δημιουργία μιας ανταγωνιστικής και δυναμικής οικονομίας»⁵.

Η διαμόρφωση της «κοινωνίας των δεξιοτήτων» με την εργαλειακή διαχείριση των γνώσεων

Με βάση τη μαρξιστική ιδέα⁶ διαφαίνεται ότι το άτομο διαρκώς καλείται να εξοικειωθεί με τις ταχύτατες αλλαγές στο υπόβαθρο, τόσο με την τεχνολογική πραγματικότητα, όσο και με την αντίστοιχη οικονομική, που παρουσιάζονται ως δομικές αλλαγές⁷.

Ειδικότερα, αναφερόμαστε στην ανάγκη προσαρμογής σε ένα ρευστό ευέλικτο περιβάλλον, «ευελιξία με ασφάλεια» (flex security), όπου ζητούμενο είναι το υψηλό ποσοστό μερικής απασχόλησης, η ταχύτατη μετάβαση από τη πλήρη στην μερική απασχόληση ή στο ωρομίσθιο, ή στις «τράπεζες ωρών», ή στην κινητικότητα των εργαζομένων από επιχείρηση σε επιχείρηση, ή στην αποδέσμευση από

⁴ Με βάση την έρευνα «Ευρωβαρόμετρο», το 80% των Ελλήνων (το δεύτερο υψηλό ποσοστό στην Ένωση έναντι το 64% του κοινοτικού Μ.Ο.) συνδέει την οικονομική ύφεση με την ανεργία των νέων. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι άλλοι δείκτες, όπου συνδέουν την ύφεση με διακρίσεις στην αγορά εργασίας, λόγω εθνοτικής καταγωγής και αντίστοιχες διακρίσεις, λόγω φύλου. Βλ.(Ενδεικτικά), Αναφορά στην έρευνα και σχολιασμό (Νέα, 10-11-2009).

Πρβλ. Συγκριτικά στοιχεία 2008-2009-2010 για το πώς αντιμετωπίζουν οι Έλληνες το θέμα της παρουσίας των μεταναστών στην Ελλάδα, ειδικότερα στο χώρο της εργασίας. Η οικονομική ύφεση αυξάνει το ποσοστό των Ελλήνων (2010) που θεωρούν ότι οι μετανάστες καταλαμβάνουν θέσεις εργασίας των Ελλήνων, όπως επίσης αυξάνεται το ποσοστό των Ελλήνων που δηλώνουν ότι η παρουσία των μεταναστών στην Ελλάδα βλάπτει την οικονομία. Έρευνα Εταιρείας, *Public Issue*, 25-27/1/2010.

⁵ Βλ. (Ενδεικτικά) Την κοινή απόφαση για τη «θέσπιση προγράμματος δράσης στον τομέα της δια- βίου μάθησης» την περίοδο από 1/1/2007 – 31/12/2013.Ειδικότερα σχόλια (*Ευρωπαϊκή Επιτροπή* 2005ε , 2006; *OECD/OECD*, 2006b; *European Commission*, 2004a; *Unesco*, 2005b, 2006; *United Nations*, 2005).

⁶ Την έννοια «ιδέα» την προσδιορίζουμε με τους όρους του Α.Βαδιού(2010),ως αφηρημένη ολοποίηση τριών στοιχείων, της διαδικασίας αλήθειας, της ιστορικής ένταξης και της ατομικής υποκειμενοποίησης. Η «ιδέα» παραπέμπει στην «υποκειμενοποίηση μιας σχέσης ανάμεσα στην ενικότητα μιας διαδικασίας αλήθειας και σε μια παράσταση ιστορίας [...]»

⁷ Βλ.(Ενδεικτικά)Μια μελέτη για την ανατροπή της συστημικής τάξης στον καπιταλισμό και τη συνακόλουθη αβεβαιότητα (Cohen, 2009)

συνταξιοδοτικά δεδομένα και από εργασιακά δικαιώματα.⁸ Με τους όρους της N.Klein, το άτομο βρίσκεται αντιμέτωπο με το «σοκ της ανάδυσης του καπιταλισμού της καταστροφής». Έτσι, το ανεπανάληπτο καθεστώς των κοινωνικών και οικονομικών ανατροπών νομιμοποιείται και ταυτόχρονα νομιμοποιεί και επιβάλλει αναδιαρθρώσεις για την αποκατάσταση του νεο- φιλελευθερισμού.⁹ Οι απόψεις της ίσως συμπληρώνονται με την παρατήρηση του Z. Λαμπικά για το κυρίαρχο φαινόμενο των ανισοτήτων σε όλα τα επίπεδα, ώστε η εκμετάλλευση και η αλλοτρίωση να είναι η αναπόφευκτη συνέπεια¹⁰.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο αλλαγών, κάθε φορά το επίπεδο δεξιοτήτων του ατόμου θεωρείται ανεπαρκές ως ελάχιστο, ή μη ανταποκρινόμενο στις ανάγκες του συστήματος¹¹. Επομένως, η εκπαίδευση διαμορφώνεται ως κομβικό στοιχείο σε μια διευρυνόμενη ανάγκη εξοικείωσης των διαθέσιμων ατόμων σε μια σειρά νέων δεξιοτήτων.¹²

Ένα νέο στοιχείο στη λειτουργία του συστήματος είναι τα «διαθέσιμα άτομα», των οποίων ο ρόλος είναι ιδιαίτερα σημαντικός στην ικανοποίηση των στιγμιαίων αναγκών του συστήματος. Είναι τα άτομα που διαρκώς καταρτίζονται και επανακαταρτίζονται, καλύπτοντας πρόσκαιρες θέσεις στην αγορά εργασίας¹³.

Ο ρόλος του διαθέσιμου ατόμου μαθαίνεται και καλλιεργείται στην εκπαίδευση, κυρίως αυτό που χρειάζεται είναι η παροχή γενικών βασικών γνώσεων πάνω στις οποίες θα οικοδομηθεί το νέο πακέτο της στιγμιαίας κατάρτισης, η οποία πρέπει

⁸ Βλ. (Ενδεικτικά) Το μοντέλο της Δανίας ,όπου υπάρχει πλήρης απελευθέρωση των απολύσεων. Οι Δανοί δαπανούν περίπου το 1% του ΑΕΠ για δια -βίου μάθηση, ενώ οι δαπάνες για τις πολιτικές απασχόλησης ανέρχονται στο 4,5%. *Καθημερινή*, 21 Μαρτίου 2010.

⁹ Η Naomi Klein υποστηρίζει ότι το «σοκ» που προκαλείται από τις καταστροφές δημιουργεί περιβάλλον χειραγώγησης της κοινής γνώμης για την αποδοχή άκρατων νεο-φιλελεύθερων πολιτικών. Βλ. ενδεικτικά <http://www.naomiklein.org/shock-doctrine>. Στην οπτική αυτή εντάσσονται και δημοσιεύματα του τύπου για τα «δημόσια οικονομικά» των διαφόρων χωρών. “The Economist”, Λονδίνο, 23 Ιανουαρίου 2010. Βλ. Μια προσέγγιση για την οικονομική κρίση (London, 2009).

¹⁰ Η παρατήρηση του Λαμπικά (1982) συνδέει την παγκοσμιοποίηση με την εγκυρότητα του μαρξισμού. Διαπιστώνει ότι επανερχόμαστε σε ένα λεξιλόγιο με ιδεολογική χροιά, όπως «κεφάλαιο», «ιμπεριαλισμός».

¹¹ Πρβλ. «Ρυθμίσεις στην Απασχόληση» ECS 2009, *Έκθεση Doing Business 2009-2010*, Παγκόσμια Τράπεζα.

	A	B	Γ	Δ
Ελλάδα	44	67	40	50
Δανία	0	20	0	7
Γερμανία	33	53	40	42
Ιρλανδία	11	0	20	0
Χώρες ΟΟΣΑ	26,5	30,1	22,6	26,4

A: Δυσκολία προσλήψεων(δείκτης 1 έως 100 μονάδες)

B: Δυσκαμψία στα ωράρια εργασίας (δείκτης 1-100)

Γ: Δυσκολία Απολύσεων (δείκτης 1-100)

Δ: Δυσκαμψία της αγοράς εργασίας (δείκτης 1-100)

¹² Πρβλ. Πρβλ. Σύμφωνα με την Eurostat 2009 η Ελλάδα, σε σύνολο 27 χωρών, καταλαμβάνει την προτελευταία θέση στη συμμετοχή ενηλίκων στη δια -βίου μάθηση (2,9%) ενώ ο Μ. Ο. Ε.Ε. 27 είναι 9,5%. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία που δείχνουν συγκριτικά την εξέλιξη της δια βίου μάθησης στην Ελλάδα (συμμετοχή των ενηλίκων ηλικίας 25-64) για περίοδο 4 εβδομάδων το χρόνο με το Μ.Ο. Ε.Ε. από το 2000 – 2008. Ειδικότερα όταν το 2000 ήταν 2,6% για την Ελλάδα, ο Μ.Ο. Ε.Ε. ήταν 8,5%. Αντίστοιχα όταν το 2008 ήταν 2,9%, ο Μ.Ο. Ε.Ε. ήταν 9,5%. Είναι σημαντικό ότι η Ε.Ε. έχει επενδύσει ιδιαίτερα στο θέμα της δια -βίου μάθησης, καθώς οι στόχοι για το 2010 διαμορφώνονται στο 12,5% και το 2020 στο 15%. Eurostat 2009 & E.C./Standing Committee on Indicators & benchmarks (2009), *Progress Towards the Lisbon Objectives. Indicators and benchmarks 2009*. Brussels: Commission of the European Communities 23-11-2009, pg.28.

¹³ Πρβλ. Σύμφωνα με το «Ευρωβαρόμετρο (9-11-2009)», το 80% των Ελλήνων θεωρεί ότι η οικονομική ύφεση θα οδηγήσει σε περισσότερες διακρίσεις, εκφράζοντας φόβους, για αύξηση της ανεργίας των νέων (έναντι 64% του κοινοτικού Μ.Ο.). Αντίστοιχα το 71% των Ελλήνων δηλώνει πως η διακριτική μεταχείριση λόγω εθνοτικής καταγωγής είναι «πολύ ή αρκετά διαδεδομένη» στη χώρα μας (έναντι 61% του κοινοτικού Μ.Ο.).

να δοθεί ως οδηγία ή συμπυκνωμένη γνώση για την οργάνωση του έργου που θα πρέπει να παρασχεθεί στο σύστημα. Αν το ένα θέμα είναι η παροχή αυτών των γνώσεων που έχουν προκαθορισθεί ως βασικές και χρήσιμες, το άλλο είναι η κοινωνικοποίηση των ατόμων με τη διαμόρφωση στάσεων και συμπεριφορών που θα συμβάλλουν στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική αποδοχή και νομιμοποίηση του μοντέλου του «διαθέσιμου ατόμου». Στη βάση αυτή αναιρούνται ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, μέσω και της νομιμοποίησης ρευστών εργασιακών σχέσεων, καθώς ανειλημμένοι ρόλοι εναλλάσσονται αυτοστιγμεί με άλλους σε διαφορετικούς χώρους και χώρες, καθιστώντας θετική και την ιδέα της εργασιακής μετανάστευσης¹⁴, ώστε αυτό που αξιολογείται κάθε φορά στα «διαθέσιμα άτομα» είναι και η δυνατότητα προσαρμογής τους.

Άρα, η αύξηση των ετών φοίτησης στις εκπαιδευτικές βαθμίδες, αν μέχρι τώρα προβαλλόταν ως κατάκτηση και αναδεικνυόταν η δυναμική των δικαιωμάτων, αυτό που φαίνεται να έχει νόημα σήμερα είναι η επιβολή μια διαρκούς εκπαίδευσης ως αναγκαιότητας, με την ταυτόχρονη διαμόρφωση μιας «κοινωνίας των δεξιοτήτων» με ρόλους για τα «διαθέσιμα άτομα». Είναι χαρακτηριστικό ότι τα «διαθέσιμα άτομα» αυξάνονται με βάση τις διαμορφούμενες εργασιακές δομές, που εντάσσουν ανέργους, αλλά και εργαζόμενους, με ευέλικτες εργασιακές σχέσεις, στην ανάγκη κατάρτισης και εξοικείωσης με το γνωστικό πεδίο των νέων τεχνολογικών απαιτήσεων, αλλά και των ίδιων των μορφών εργασίας¹⁵.

Παρατηρούμε ότι διαμορφώνεται μια μορφή εκπαίδευσης με αναπροσαρμογή στάσεων και στόχων, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες ενός μεταβαλλόμενου, ασταθούς συστήματος. Αυτό που προβάλλεται ως εκπαίδευση είναι τελικά η ανταπόκριση ή ετοιμότητα σε μια ρέουσα πολυ-επίπεδη μεταγνωσιακή κατάσταση, απροσδιόριστη, σε ένα ασαφές μέλλον.

Είναι κατανοητό ότι και η λειτουργία αυτής της μορφής εκπαίδευσης συμβάλει στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή ανισοτήτων¹⁶, έστω με άλλους όρους, στην ανοιχτή παγκοσμιοποιημένη αγορά. Το θέμα των ανέργων, αλλά και των «διαθέσιμων ατόμων», καθορίζεται κυρίως από τη δυνατότητα πρόσβασης στην πληροφορία¹⁷, δηλαδή από τη δυνατότητα εξοικείωσης με τις δομές, που σαφώς παραμένει ως πλεονέκτημα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Με το πλεονέκτημά τους, τα ανώτερα στρώματα, είτε δεν εντάσσονται στα «διαθέσιμα άτομα», είτε και αν ακόμα ενταχθούν θα είναι με διαφορετικούς όρους και για πιο σύντομο χρονικό διάστημα.

¹⁴ Το 34,8% των Ελλήνων δηλώνουν θετικοί, στην ιδέα της εργασιακής μετανάστευσης στην Ευρώπη, και το 39,7% σε όλο τον κόσμο όταν ο ευρωπαϊκός αντίστοιχος Μ.Ο. είναι 20,4% και 47,6%. Trendence Graduate Barometer 2009 Business/Engineering Edition.

¹⁵ Πρβλ. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat (Νοέμβριος 2009), η ανεργία στις ηλικίες 15-24 ήταν 27% έναντι 13,5% στις ηλικίες 25-34. Επίσης συγκριτικά με τα έτη 2004 - 2007, ενώ αυξάνεται η ανεργία αυξάνεται και η ημιαπασχόληση. Ενδεικτικά το 2004 ημιαπασχολούμενοι ήταν 90.071, το 2007, 110.472 και το 2009, 120.189.

¹⁶ Ο Z.Bauman(2007) περιγράφει την «καλπάζουσα» σύγχρονη ανισότητα, όχι ως μια συμπτωματική κατάσταση, αντίθετα είναι αποτέλεσμα «μιας σύλληψη της ανθρώπινης ευτυχίας και της άνετης διαβίωσης» που μπορεί να υλοποιηθεί και να κατανοηθεί ως «προνόμιο» για ορισμένους.

¹⁷ Σύμφωνα με τον M. Castells (1989) ο πληροφοριακός τρόπος ανάπτυξης χρησιμοποιεί τη γνώση ως πρώτη ύλη προκειμένου να δημιουργηθεί νέα γνώση.

Τελικά, το θέμα της ένταξης στα «διαθέσιμα άτομα», που κάθε φορά θα πρέπει να τύχουν εκπαίδευσης σε δεξιότητες, συνδέεται με τον κατακερματισμό της ζωής τους, μεγέθυνση της οικονομικής ανισότητας και κοινωνική αστάθεια. Το φαινόμενο των ατόμων που διαρκώς εκπαιδεύονται, χωρίς να το επιθυμούν, που η προσωπική τους ζωή αποπροσανατολίζεται, διαμορφώνει με παγκοσμιοποιημένους όρους μια δύσμορφη, επιβαλλόμενη, αναγκαστική «κοινωνία των δεξιοτήτων»¹⁸.

Είναι σημαντικό, έστω και αν δεν αποτελεί αντικείμενο της διερεύνησής μας, να εξετάσει κανείς στις βιο-αφηγήσεις των «διαθέσιμων ατόμων», το πώς λειτουργεί και ερμηνεύεται η απουσία των παραδοσιακών συνεκτικών ιστών που υπήρχαν στο εργασιακό τους περιβάλλον και στην κοινωνική τους ζωή, δηλαδή, πώς ερμηνεύουν οι ίδιοι την απουσία μιας κουλτούρας με την ανθρωπιστική οπτική.

Επιβαλλόμενες, βραχυχρόνιες επαγγελματικές ενασχολήσεις, μέσω της διαχείρισης των υποκειμένων

Η εκπαίδευση, με βάση αυτά που ήδη αναφέραμε, πρέπει να ανταποκριθεί σε τέσσερις προκλήσεις, όπως καθορίζονται από το επιβαλλόμενο παγκοσμιοποιημένο σύστημα.

Η πρώτη πρόκληση αφορά το χρόνο: Παραμένει ζήτημα πώς να ευθυγραμμιστεί με τις ταχύτατες αλλαγές σε όλους τους τομείς και πώς να εξοικειώσει άτομα με μια ρευστή εργασιακή κατάσταση, άτομα που θα περνούν από τον ένα εργασιακό χώρο στον άλλο. Το θέμα είναι πώς τα ίδια τα άτομα θα ενσωματωθούν σε ένα μεταβαλλόμενο, θεσμικό περιβάλλον εργασίας, όπου σταδιακά απαξιώνεται και η προσωπικότητα του ατόμου.

Η δεύτερη πρόκληση αφορά το ίδιο το περιεχόμενο των δεξιοτήτων: Ποιες δεξιότητες¹⁹ θα καλλιεργηθούν, ποια θα είναι τα κριτήρια επιλογής, πώς θα επιβληθούν στα άτομα και πώς μια δεξιότητα θα συνδεθεί με προηγούμενες ή θα συνδεθεί με μελλοντικές που θα θεωρηθούν απαραίτητες.

Η τρίτη πρόκληση αναφέρεται στην εξοικείωση, των προς μαθητεία ατόμων, με τις νέες εργασιακές ασταθείς δομές, όπου το παραδοσιακό μοντέλο, της προϋπηρεσίας, εμπειρίας ή και δικαιώματος του εργαζόμενου σε ένα εργασιακό χώρο, δεν θεωρείται πλέον δεδομένο, ακόμη σταδιακά και για το δημόσιο τομέα, μετά τη συρρίκνωση του κράτους – πρόνοιας και την στόχευση στη λειτουργία του με βάση την αγορά εργασίας.

Η τέταρτη πρόκληση είναι η ανασύνταξη των ιδίων των δομών της εκπαίδευσης, η μετάλλαξη της σε οργανισμό μέσα από επιλογές που θα ακυρώσουν παραδοσιακούς ρόλους και λειτουργίες, προκειμένου να ενσωματωθούν στο πρόταγμα της απόδοσης και της ισχύος.

Αναφερόμαστε λοιπόν, σε ένα σύστημα διαχείρισης υποκειμένων που πρέπει να ενταχθούν σε ένα νέο μοντέλο, έξω από τις σταθερές, προσδιορισμένες, αναγνωρίσιμες συνθήκες, που δημιουργούσε η ίδια η σχέση: α. της εκπαίδευσης

¹⁸Πρβλ. Μια διεξοδική μελέτη για την «κοινωνία των δεξιοτήτων» και το φάσμα της ανεργίας που δημιουργεί στους μορφωμένους και τους ειδικευμένους όταν η εργασία έχει «μεταναστεύσει». (Sennett, 2008).

¹⁹ Πρβλ. Σύμφωνα με τον R. Sennett(2006), αντί για την παραδοσιακή μαστοριά η σύγχρονη κουλτούρα εργασίας προβάλλει την ιδέα της αξιοκρατίας που αναδεικνύει τη δυναμική ικανότητα κι όχι την παρελθούσα επίδοση.

με την εργασία, β. της εργασίας με το κοινωνικό περιβάλλον και γ. της οικογένειας με το άτομο.

Στην πρώτη σχέση παρατηρούμε τη διάρρηξη των σχέσεων γνωστικού επιπέδου-εργασίας, όπου τελικά η παλιά πιστοποίηση της αποφοίτησης από μια βαθμίδα εκπαίδευσης δεν συνδέεται με την ένταξη σε ένα σταθερό εργασιακό περιβάλλον. Το σύστημα αναζητά κάθε φορά το ιδανικό άτομο με τα καθορισμένα προσόντα, τη χρονική αυτή στιγμή, στο συγκεκριμένο εργασιακό χώρο. Επομένως, η ίδια η έννοια της πιστοποίησης ερμηνεύεται ως καταλληλότητα από την αγορά εργασίας που αξιολογεί.

Στη δεύτερη σχέση, η μακροχρόνια ένταξή του στα «διαθέσιμα άτομα», έστω και αν τυγχάνει κατάρτισης που το διαφοροποιεί από τα άνεργα άτομα, σταδιακά τον περιθωριοποιεί. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να αναφέρει κανείς ότι η έξοδος από την αγορά εργασίας ταυτίζεται και με την έξοδο γενικότερα από την αγορά και την ιδιότητα του καταναλωτικού υποκειμένου, όπως ερμηνεύεται από την κοινωνία. Παρατηρείται ότι ταυτόχρονα διατηρείται η παραδοσιακή προβολή και ανάδειξη του ατόμου, με βάση την αξία της εργασίας του με τη συμμετοχή του ή όχι στην αγορά εργασίας, δηλαδή, το άτομο διαμορφώνει το κοινωνικό του status, με βάση την εργασία, συνεπώς, κάθε φορά που βρίσκεται εκτός εργασιακού χώρου αναμετράται με την κοινωνική απαξίωση.

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω επισημάνσεις, φαίνεται να διαταράσσεται και η σχέση του ατόμου με την οικογένεια του, αν το άτομο προσδιόριζε την προσωπικότητά του με βάση ένα σύνολο εμπειριών στο οποίο συμπεριλαμβάνει προσωπικά ενδιαφέροντα, επαφή με γνωστικούς τομείς, αξιακά πεδία, γίνεται σαφές ότι με την εκπαίδευση επικεντρωμένη μόνο στις δεξιότητες αποδομείται και ο εσωτερικός του κόσμος και οι λειτουργικές προϋποθέσεις για τη δημιουργία, διατήρηση αρμονικών οικογενειακών σχέσεων.

Οριοθέτηση της επιτυχίας ή της αποτυχίας, οικονομικά προσδιορισμένων, με συνακόλουθες κοινωνικές απολήξεις

Οι επιβαλλόμενες δομές διαμορφώνουν μία αστάθεια ως κανόνα και το σημείο στο οποίο συναντώνται οι επιδιώξεις του εκπαιδευτικού συστήματος με τα άτομα είναι η δόμηση συνθηκών που να συνάδουν με το γενικότερο μοντέλο της επιτυχίας, με ατομικούς και κοινωνικούς όρους, όπως ορίζονται στη σημερινή εποχή.

Η εκπαίδευση σταδιακά προσαρμόζεται με βάση ένα σχέδιο εξορθολογισμού, όπου συστατικό στοιχείο του είναι ο χρόνος με την έννοια ότι θα πρέπει να διαμορφώσει γνωστικά επίπεδα και λειτουργικές δομές, έτσι ώστε να ανταποκρίνεται σε αυτό που έχει προσδιοριστεί ως επιτυχία, που φαίνεται να ερμηνεύεται ως αποδοτικότητα με βάση την ανταπόκριση σε μεταβαλλόμενες ανάγκες και αποφάσεις.

Από την άλλη, η ίδια η έννοια της επιτυχίας διαπερνά τις επιδιώξεις των ατόμων ως μονάδων του συστήματος που προσδιορίζουν το ρόλο τους και τη σχέση τους με την αγορά εργασίας, με βάση το πώς το πλέγμα των επιλογών τους θα ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της αγοράς. Επομένως, κάθε φορά που αναφέρονται σε μία δέσμη επιλογών ερμηνεύουν καταστάσεις και δεδομένα, προκειμένου να

έχουν τις καλύτερες δυνατές συνθήκες- εργασιακές, κοινωνικές και οικογενειακές- μέσα σε ένα ασταθές παγκόσμιο σύστημα.

Σε αυτές τις μεταβαλλόμενες συνθήκες τα άτομα φαίνονται ως παίκτες, όπου οι επιλογές του νοηματοδοτούνται από πληροφοριακές ροές. Η δυνατότητα πρόσβασης σε αυτές έχει άμεση σχέση με τις προϋπάρχουσες μορφές ανισότητας, που διατηρούνται και ακριβώς σε ένα πεδίο περιορισμένων ευκαιριών, ενισχύονται διαμορφώνοντας έναν εκλεκτισμό, με τον οποίο οριοθετείται η εκπαιδευτική, επαγγελματική και προσωπική επιτυχία.

Στους εκλεκτούς του συστήματος δίνεται η δυνατότητα ποιοτικότερης εκπαίδευσης με ένα συνδυασμό δεξιοτήτων αλλά και γνώσεων, λαμβάνοντας υπόψη και τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα. Αν για τα κατώτερα στρώματα τα ενδιαφέροντα και η προσωπική καλλιέργεια είναι «χαμένος χρόνος», καθώς θα πρέπει να επιδοθούν στην εξοικείωση με τις δεξιότητες, που θεωρητικά θα τους εντάξουν στην αγορά εργασίας, τα ανώτερα στρώματα τυγχάνουν μιας διαφορετικής εκπαίδευσης που συνδυάζει δεξιότητα με κουλτούρα, έτσι ώστε, αυτό τελικά που κάνει τη διαφορά και στον εργασιακό χώρο και στην κοινωνική ζωή είναι μία εκλεπτυσμένη ποιότητα, που δημιουργεί προϋποθέσεις διαφορετικής ανάγνωσης της κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής και προσωπικής κατάστασης.

Τελικά, τα άτομα των ανώτερων τάξεων με το συνδυασμό των δύο γνωστικών αυτών ενοτήτων διαμορφώνονται σε ομάδες που θα καθορίσουν και θα ρυθμίσουν τη λειτουργία του συστήματος, αναδιανέμοντας περιορισμένα αγαθά στις ομάδες των «διαθέσιμων ατόμων» που διαρκώς θα εκπαιδεύονται αποσπασματικά σε εργασιακούς τομείς για να καλύψουν πρόσκαιρες ανάγκες.

Έτσι, σχηματίζεται ένα κοινωνικό μοντέλο με διάκριση της νεολαίας σε «αστική», που έχει το δικαίωμα να ονειρεύεται, να ζει τις χαρές της εφηβείας και της οποίας η είσοδος στην ενήλικη ζωή γίνεται με διαφορετικούς όρους από την άλλη, τη «νεολαία των λαϊκών τάξεων». Στο μοντέλο αυτό λαμβάνονται υπόψη, εκτός από τα γενικά κοινωνικοπολιτικά και οικονομικά κριτήρια, η προσωπική ευημερία των ατόμων, πώς την ορίζουν αλλά και πόσο εφικτός στόχος είναι να πραγματοποιηθεί, το δικαίωμα στη γνώση. Έτσι γίνεται φανερό τελικά, ποια κατηγορία νέων έχει το δικαίωμα της επιλογής να μελετήσει, να κατασκευάσει, να εκφράσει τις σκέψεις της και πώς ορίζεται ο ελεύθερος χρόνος, έτσι όπως αξιοποιείται από τις δύο κατηγορίες²⁰.

Η λειτουργικότητα μιας δια-βίου κατάρτισης σε ένα σχέδιο δια-βίου γνώσης

Το θέμα είναι πώς η εκπαίδευση θα μπορέσει να συγκεράσει γνωστικούς τομείς που συνδέονται με δεξιότητες και γνωστικούς τομείς που συνδέονται με την ευρύτερη καλλιέργεια των ατόμων. Αναζητούμε λοιπόν μία σύμβαση που θα λάβει υπόψη της τις ανάγκες της αγοράς, αλλά ταυτόχρονα θα συμβάλλει στην καλλιέργεια των ατόμων, ώστε η εργασία να μη θεωρηθεί μία εργαλειακή

²⁰ Μια ενδιαφέρουσα οπτική για την είσοδο της νεολαίας στην ενήλικη ζωή, παρουσιάζει ο A. Prost, (1992) με έμφαση στα προνόμια που απολαμβάνει η «αστική» νεολαία με την παράταση της νεότητας σε σύγκριση με τα μέλη των λαϊκών τάξεων, ειδικότερα τα άρρενα που τους επιβάλλεται ένας συγκεκριμένος τρόπος ζωής, ο οποίος εμπεριέχει και την πρόωπη εργασία.

διεκπεραίωση, αλλά να συμβάλλει στην οργάνωση μορφών επαφής με γνωστικούς τομείς, όπως λογοτεχνία, ποίηση και θεωρητικά πεδία επιστημών, ώστε το άτομο να αποκτήσει δυνητικές ικανότητες που θα του επιτρέψουν να έχει εσωτερική ισορροπία, να δημιουργήσει κοινωνικές σχέσεις σε ένα σύστημα που θα αντιπροτείνει ένα μοντέλο καταξίωσης, μέσα από έναν ελεύθερο εαυτό με προβολή των επιθυμιών ως αντιστάθμισμα των διευθυνόμενων πράξεων και επιλογών, διαμορφώνοντας συνθήκες που να του επιτρέπουν να έχει τη βούληση που επιθυμεί.

Η εννοιολογική παρατήρηση είναι ότι η λέξη «κοινωνία των δεξιοτήτων» έχει συναφείς συνδηλώσεις και προεκτάσεις στη μορφή της εκπαίδευσης και έχει δημιουργήσει μία μονομερή επικέντρωση στο θέμα των δεξιοτήτων και των αποσπασματικών γνώσεων, που τελικά αποστερεί από τα άτομα τη δυνατότητα να συγκροτήσουν ένα ολοκληρωμένο εαυτό, να σχηματιστούν διαισθητικές αντιλήψεις και να λειτουργήσει μια αναστοχαστική ισορροπία ανάμεσα σε επιμέρους διαισθήσεις ή κρίσεις ή γνώσεις.

Επομένως, αυτό που θα πρέπει να επιλεγεί ως εκπαιδευτικό μοντέλο προϋποθέτει την εννοιολογική σύνδεση της εκπαίδευσης για τις δεξιότητες και της εκπαίδευσης για το άτομο που προϋποθέτει μια θεωρία για την ελεύθερη βούληση και την πολιτική ελευθερία. Η έμφαση στην ελευθερία του υποκειμένου, ως δρώντος, σε ένα ενοποιητικό σχέδιο εκπαίδευσης έχει τρεις διαστάσεις: α. νομιμοποίηση της ελευθερίας του ατόμου να αναπτύσσει την προσωπικότητά του, όχι με βάση την εργαλειακή συνθήκη της καταλληλότητάς του για το σύστημα, αλλά της προσωπικής του ενδυνάμωσης για τη διεκδίκηση θέσης με τους δικούς του όρους, β. δημιουργία ενός περιβάλλοντος ελευθεριών, το οποίο θα προσφέρει εναλλακτικές δυνατότητες, ώστε να έχουν τα άτομα το δικαίωμα επιλογής σε ένα περιβάλλον ευκαιριών, όπου οι πράξεις θα αντικατοπτρίζουν ευρύτερες επιθυμίες που δεν θα ερμηνεύονται στενά με προκαθορισμένες φόρμες απόδοσης και καταλληλότητας, και γ. επανορισμός θεσμικών σχέσεων και γραφειοκρατικών δομών, ώστε το άτομο να αισθανθεί εμπιστοσύνη σε ένα πολιτικό περιβάλλον, που θα επαναπροσδιορίσει τη σχέση κράτους και πολιτικού υποκειμένου.

Η γενική γραμμή της θεώρησης εμπεριέχει ένα ερμηνευτικό πρίσμα που μας επιτρέπει να δούμε την εκπαίδευση ταυτόχρονα σε σχέση με τη δημιουργία των συλλογικοτήτων, την πολιτικοποίηση και τον εκδημοκρατισμό. Όπως παρατηρεί ο Z. Bauman (2009), εάν τα πολιτικά δικαιώματα κατοχυρώνουν τις προσωπικές ελευθερίες που βασίζονται στην οικονομικοί ισχύ οι αποστερημένοι- στη μελέτη μας οι άνεργοι και οι διαθέσιμοι- δύσκολα θα διατηρήσουν την πολιτική τους ελευθερία και «η δημοκρατία μπορεί να παραμείνει απλά στην πράξη, αλλά και τυπικά και ρητά, ένα ουσιαστικά ελιτίστικο ζήτημα».

Είναι χαρακτηριστικό ότι σε μια μεταβαλλόμενη πολιτικο-οικονομική κατάσταση όπου το νεο-φιλελεύθερο μοντέλο φαίνεται να αποτυγχάνει, και οι διαμορφούμενες κρίσεις να επανελέγχουν τις δυνατότητες του συστήματος, η εκπαίδευση θα καινοτομήσει αν προβάλλει ένα θεωρητικό μοντέλο, που να βασίζεται σε ανθρωπιστικά κριτήρια, να ενδυναμωθούν τα άτομα ως προσωπικότητες, τα άτομα σε σχέση με τα ενδιαφέροντά τους, να δομηθεί ένα σύστημα παροχής

ουμανιστικών επιστημονικών σπουδών, που θα προβάλλει το έργο των ανθρώπων, αναδεικνύοντας το λόγο και τις ιδέες σε ένα πλαίσιο που θα μειώνει τον ανταγωνισμό, θα προωθή την κοινωνική αλληλεγγύη, που στις παρούσες συνθήκες απαξιώνεται ως παραδοσιακή αρχή, μη αποδοτική και αντιπαραγωγική.

Βιβλιογραφία

- Apple, W. (1982), *Education and power*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Baccaro, L. & Rei, D. (2005), «Institutional determinants of unemployment in OECD countries: A time series cross-section analysis (1960-1998)», DP/160/2005 Recent Work Research, International Institute for Labour Studies, Geneva.
- Badie, B. (1995), *Κουλτούρα και Πολιτική*, Αθήνα: Πατάκης.
- Badiu, A., (2010), *Η κομμουνιστική υπόθεση*, Αθήνα: Πατάκης.
- Baker, D., Glyn, A., Howell, D. & Schmitt, J. (2005), «Labour market institutions and unemployment: A critical assessment of the crosscountry evidence.», στο D. Howell (επιμ.) *Fighting Unemployment. The Limits of Free Market Orthodoxy*, Oxford, Oxford University Press.
- Bauman, Z. (2007), *Ρευστός φόβος*, Αθήνα: Πολύτροπον.
- Bauman, Z. (2008), *Ρευστοί Καιροί*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Barrow, W. (1990), *Universities and the capitalist state: Corporate liberalism and the reconstruction of American higher education, 1894-1928*. Madison: University of Wisconsin Press .
- Becker, G.S. (1993) *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special References to Education*, 3rd edn. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Beaud, S. & Pialoux, M. (1999), *Retour sur la condition ouvriere*, Paris : Fayard.
- Blanchard, O. (2005), «European unemployment: the evolution of fact and ideas», Cambridge, Mass., NBER, WP 11750.
- Bowles, S. & Gintis, H. (1976), *Schooling and capitalist America*, New York, Basic Books.
- Castells, M. (1989), *The Informational City*, Oxford: Basil Blackwell.
- Cohen, D. (2009), *Η ευημερία του κακού [Μια ανήσυχη εισαγωγή στην οικονομία]*, Αθήνα: Πόλις.
- Cohen, T.F. (1987), “Remarking men: men’s experiences becoming and being husbands and fathers and their implications for reconceptualizing men’s lives”, *Journal of Family Issues*, 8, 57-77.
- Confederation of European Union Rector’s Conferences And The Association of European Union Universities (CRE), (1999), *Trends in Learning Structures in Higher Education*, June 7, 1999.
- The Copenhagen Process (2002a), *The Copenhagen Declaration*
- (2002b), *Maastricht Communiqué on the Future Priorities of Enhanced European Cooperation in Vocational Education and Training (VET)*.
 - (2005), *European Credit System for VET (ECVET) - Technical Specifications (Report of the Credit Transfer Technical Working Group, EAC/A3/MAR/28.06.2005)*
- Dalley, G. (1988), *Ideologies of Caring: Rethinking Community and Collectivism*, Basingstoke: Macmillan.
- Delors, J., (1996), *L’ Education, Un tresor est cache dedans*, Rapport a L’UNESCO de la Commission Internationale sur l’education pour le vingt et unieme siecle, presidee par Jacques Delors, Paris, UNESCO.

European Commission (2004a), High level group (Wim Kok), Facing the challenge, the Lisbon Strategy for Growth and Employment, Luxembourg.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2005ε), Έγγραφο εργασίας των υπηρεσιών της επιτροπής, Προς ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο προσόντων για τη δια βίου μάθηση, SEC(2005) 957.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2006), Εκσυγχρονισμός της εκπαίδευσης και κατάρτισης: μια συμβολή ζωτικής σημασίας στην ευημερία και την κοινωνική συνοχή στην Ευρώπη, Κοινή ενδιάμεση έκθεση του συμβουλίου και της επιτροπής για το 2006 σχετικά με την πρόοδο στο πλαίσιο του προγράμματος Εργασίας, Εκπαίδευση και Κατάρτιση 2010.

Dogan, M. (2005) ed., Political Mistrust and the Discrediting of Politicians, Boston, M. A: Brill

Duflo, E. (2010), Η πάλη κατά της φτώχειας, Αθήνα: Πόλις.

Freeman, R.B. (2005), «Labour market institutions without blinders: The debate over flexibility and labour market performance», NBER, WP 11286.

Freire P. (1977), Η αγωγή του καταπιεζόμενου, Κέδρος-Ράππα

Galland, O. (1997), Sociologie de la jeunesse, Paris: Armand Colin.

Galland, O. & Roudet (2001), Les valeurs des jeunes, tendances en France depuis 20 ans, Paris: L' Harmattan.

Gangl, M. (2003) "Returns to Education in Context: Individual Education and Transition Outcomes in European Labour Markets", in W. Muller and M. Gangl (eds) Transitions from Education to Work in Europe: The integration of Youth into EU Labour Markets, p.p.156-85, Oxford: University Press.

*Head, K. & Mayer, T. (2006), «Regional wage and employment responses to market potential in the EU», *Regional Science and Urban Economics*, 36 (5), pp. 573-594.*

Husmanns, R. (2005), Measuring the Informal Economy: From Employment in the Informal Sector to Informal Employment, Working Paper No. 53, Geneva: ILO Bureau of Statistics.

ILO (2007) 298th Session of Governing Body Committee on Employment and Social Policy: The informal Economy (GB. 298/ESP/4). Geneva: International Labour Office.

*IMF (2003), «Unemployment and labour market institutions: Why reforms pay off», *World Economic Outlook*, April, pp. 129-150.*

Jarvis, P. (2004), Οι θεμελιωτές της εκπαίδευσης ενηλίκων, επιμ. Α. Κόκκος, Μεταίχμιο.

*Kogan, I. and Unt, M. (2005), "Transition from School to Work in Transition Economies", *European Societies* 7(2):219-53.*

Κόκκος Αλ. (2005), «Εκπαίδευση ενηλίκων: Ανιχνεύοντας το πεδίο», Αθήνα: Μεταίχμιο

Koskela, E. & Stenbacka, R. (2007), «Product market competition, profit sharing and equilibrium unemployment», mimeo.

*Lampicka, G. (1982), *Dictionnaire Critique du Marxisme*, Paris : PUF.*

*Lordon, F. (2009), *La crise de top. Reconstruction d'un monde failli*. Fayard : Paris.*

*Martin, P. & Rey, H. (2006), «Globalization and emerging markets: With or without crash?», *American Economic Review*, 96(5), pp. 1631-1651.*

*Mayda, A.M. & Rodrik, D. (2005), «Why are some people (and countries) more protectionist than others», *European Economic Review*, 49(6), pp. 1393-1691.*

Mirza, D & Verdier, T. (2006), «International trade, security and transnational terrorism: Theory and empirics», PSE mimeo.

- Motta, M (2004), *Competition Policy, Theory and Practice*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Martinussen, J. (2007), *Κοινωνία, Κράτος, Αγορά: Θεωρίες της Ανάπτυξης*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Morgan, D.H.J. (1996), *Family Connections*, Cambridge: Polity Press.
- Nickell, S. Nunziata, L. & Ochel, W. (2005), «Unemployment in the OECD since the 1960s. What do we know?», *Economic Journal*, 115, pp. 1-27.
- Nussbaum, M.(2001) *Upheaval of Thought: The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. (1996), *Υπέρ Πατρίδος*, Αθήνα: Scripta.
- Obst, P. L. & White, K. M. (2004), «Revisiting the Sense of Community Index: A Group Memberships: A Confirmatory Factor Analysis», *Journal of Community Psychology*, 32(6), pp. 691-705.
- OECD/OECD, (2006b), *Work on Education*.
- Outhwaite, W. (2006), *The future of Society*. Oxford:Blackwell.
- Pettit, P. (2007), *Θεωρία της Ελευθερίας*, Αθήνα: Πόλις.
- Prost, A. (1992), «*Jeunesse et societe dans le France de l'entre-deux-guerres*», στο *Education, societe et politiques*, Paris : Seuil.
- Ραμονέ, Ι. (2009), *Το απόλυτο κραχ, Εκδόσεις του Εικοστού πρώτου*.
- Renaut, A. (2006), *Τι είναι δίκαιη πολιτική;*, Αθήνα: Πόλις.
- Sayer, A. (2005), *The Moral Significance of Class*. Cambridge University Press.
- Sennett, R. (2008), *Η κουλτούρα του νέου καπιταλισμού*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Stiglitz, J. (2010), *Freefall: Free markets and the sinking of the Global Economy*, Allen Lane.
- Unesco (2005b), *World Report, Towards Knowledge Societies*, Paris.
- Unesco (2006), *Literacy for life*, Education for all, Global Monitoring Report.
- United Nations (2005), Department of Economic and Social Affairs, Population Division, *World Population Ageing: 1950-2050*, New York.
- Wasmer, E. & Garibaldi, P. (2004), «Equilibrium employment in a model of imperfect labor markets», IZA, Institute for the Study of Labor, DP 950.
- Wasmer, E. & Weil, P. (2004), «The macroeconomics of labor and credit market imperfections», *American Economic Review*, 94(4), pp. 944-963.
- Wolfers, J. (2007), «Employment protection and job flows: Evidence from seasonal cycles» <http://bpps.wharton.upenn.edu/jwolfers/Papers/EmploymentProtection.pdf>

B1-5. Η Επείγουσα Κοινωνική Ανάγκη Εισαγωγής Ενός Αισθησιοκρατικού Παιδευσιακού Μοντέλου

Ηλίας Κορομηλάς, Δρ Κοινωνιολογίας, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών

A. Τα Δεδομένα Περιγραφής του Σημερινού Κοινωνικού Τοπίου

Δεδομένο α: Το διαφοροποιημένο αισθητηριακό εργαλείο (η υπερτιμημένη όραση)

Από τις αρχές του 20ου αιώνα και με συνεχή επίταση, κυρίως από τη δεκαετία του '90 και μετά, μορφοποιείται μια σχεδόν αμιγώς οπτική περίοδος. Αυτό σημαίνει πως ζούμε πια σε έναν οπτικό πολιτισμό (visual culture) (Mirzoeff, 1998), όπου σε κάθε τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας κυρίαρχο και καθοριστικό ρόλο παίζει ο τρόπος διαχείρισης και μετάδοσης των εικόνων. Ο άνθρωπος δέχεται έναν κατακλυσμό οπτικών αντιληψιών (visual percepts) δίχως ιστορικό προηγούμενο, μή δυνάμενος να τα επεξεργαστεί και να τα ταξινομήσει βάσει κάποιων αντικειμενιστικών κριτηρίων¹. Αυτό εξηγείται σε πρώτο επίπεδο τόσο λόγω του ότι είναι πραγματικά ασύλληπτος ο όγκος των οπτικών εισερχομένων που δέχεται από κάθε κατεύθυνση, όσο και λόγω του ότι είναι τρομακτική η ταχύτητα της μετάδοσής τους². Καθημερινά γινόμαστε αποδέκτες εικόνων τηλεοπτικής ειδησεογραφίας και διαφήμισης, εικόνων καλλιτεχνικού ή σχεδιαστικού ενδιαφέροντος (design), αισθητικών αντικειμένων ή δημιουργημάτων της μαζικής τέχνης (mass art), καθώς και του mainstream κινηματογράφου. Από τα τέλη της δεκαετίας του '90, την απόλυτη κυριαρχία της τηλεόρασης, ως επικρατέστερου μέσου μετάδοσης οπτικής πληροφορίας και ενημέρωσης, έρχεται να αμφισβητήσει ή ακόμη και να υπερκεράσει τελικά το διαδίκτυο (internet), το οποίο κατορθώνει να εισχωρήσει με ταχύτατους ρυθμούς στο μέσο νοικοκυριό του δυτικού κόσμου³. Τούτο θα το περιγράψαμε με πολύ λίγες λέξεις ως ένα νέο κόσμο εικονικής πραγματικότητας (virtual reality), όπου η δικτατορία της εικόνας καταλήγει κοινοτοπία... Βεβαίως, ο παγκόσμιος ιστός με την δικτύωση εκατομμυρίων ανθρώπων από κάθε γωνιά του πλανήτη αποτελεί μία νέα τεχνολογική επανάσταση στο χώρο των τηλεπικοινωνιών και η αξιοποίησή του μπορεί – υπό προϋποθέσεις – να έχει ευεργετικά αποτελέσματα τόσο στην προώθηση νέων ιδεών στο χώρο κάθε

1 ο Chris Jenks γράφει: « Το να κοιτάζει, να βλέπει και να γνωρίζει κανείς, είναι κάτι το οποίο έχει γίνει επικίνδυνα περιπλεγμένο, με αποτέλεσμα ο σύγχρονος κόσμος να θεωρείται μάλλον ως ένα εωρακός φαινόμενο» (Jenks, 1995:1), μετ. δική μου}.

2 Το πρόβλημα βέβαια που αποκαλύπτει αυτή η εξήγηση πρώτου επιπέδου είναι πως αναφερόμαστε πλέον σε οπτικά αντιλήψια (visual percepts) διαφορετικής φύσης από εκείνα που επεξεργάζονταν ο ανθρώπινος εγκέφαλος στις εποχές προ του οπτικού πολιτισμού. Και τούτο γιατί τα οπτικά αντιλήψια κάποτε είχαν αμετακίνητο σημείο αναφοράς τα δομικά στοιχεία της ρεαλιστικής πραγματικότητας, η οποία τα τροφοδοτούσε. Ωστόσο, τα οπτικά αντιλήψια που διακινούνται στο πλαίσιο του οπτικού πολιτισμού, παρουσιάζουν μεγάλη λογική ασάφεια ως προς την αναφορά τους σε ρεαλιστικές δομές του πραγματικού κόσμου. Αυτό που κάποτε ήταν μια εξαίρεση προς μελέτη (δηλαδή το φανταστικό, το συνειρμητικό, το αναθεωρησιακό [retrospective]), τώρα γίνεται μια κανονικότητα που ούτε καν εγκαθιστά υποψίες πως κάτι δεν πάει καλά.

³ Σε έρευνα που διεξήχθη στις Η.Π.Α. και δημοσιεύτηκε τον Ιούλιο του 2007 από το Ινστιτούτο PEW Research Center For the People and the Press αποκαλύπτεται ότι η έλλειψη εμπιστοσύνης που έχουν οι πολίτες απέναντι στα «παραδοσιακά» μέσα ενημέρωσης (τηλεόραση, ραδιόφωνο) αυξάνει διαρκώς ανά έτος. Ένας στους δύο Αμερικανούς (ποσοστό 55% έναντι 45% το 1985) τα θεωρεί ως ανακριβή, αναξιόπιστα και μη αντικειμενικά. Από την άλλη, οι πολίτες τείνουν να εμπιστεύονται ολοένα και περισσότερο το διαδίκτυο για την ενημέρωσή τους και πολλοί ασκούν κριτική μέσα από αυτό στα «παραδοσιακά» μέσα μαζικής ενημέρωσης (το 1999 το 9% διάβαζε εφημερίδα στο διαδίκτυο, σήμερα το ποσοστό ανέρχεται στο 27%).

Και ο ιδιοκτήτης της Microsoft *Bill Gates* προβλέπει πως η τεχνολογία του διαδικτύου δίνει λύση στα όποια προβλήματα είχαν να κάνουν κυρίως με το εύρος (bandwidth) και την ταχύτητα μεταφοράς δεδομένων. Αυτό εκτιμά ότι θα σημαίνει μια σταδιακή «μετάλλαξη» της τηλεόρασης και του τρόπου με τον οποίο τη διαχειριζόμαστε καθώς είναι δυνατή η παρακολούθηση προγραμμάτων μέσω του διαδικτύου.

Ακόμη, ο *Francesco Monico* (Καθηγητής Θεωρίας και Μεθόδου των Μέσων Ενημέρωσης [Theory and Method of Mass Media] στο Università Nuova Accademia di Belle Arti του Μιλάνο) θεωρεί πως «η τηλεόραση όπως την ξέρουμε είναι ήδη νεκρή», ο ίδιος μάλιστα έχει σταματήσει να την χρησιμοποιεί ως σημείο αναφοράς στις διαλέξεις του, αφού οι μαθητές του δεν παρακολουθούν τηλεοπτικές εκπομπές. «Οι μαθητές χρησιμοποιούν το *Ιντερνετ*, το βρίσκουν περισσότερο χαλαρωτικό και επιπλέον δεν ενδιαφέρονται για τις τεχνολογικές εξελίξεις στην τηλεόραση, ούτε καν στην τηλεφωνία. Το μόνο που θέλουν, όπως λένε, είναι το *Ιντερνετ*» (Καθημερινή, 2007).

επιστήμης, όσο και στη διακίνηση ιδανικών και αξιών όπως αυτά της δημοκρατίας, της ελευθερίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Όλοι όσοι έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο, έστω και αν οι πολιτικές ηγεσίες των χωρών στις οποίες κατοικούν κάθε άλλο παρά διακρίνονται για την φιλελεύθερη πολιτική τους κατεύθυνση, έχουν τη δυνατότητα να εντοπίσουν πληροφοριακά δεδομένα (data) για ό,τι επιθυμούν, ή να αντιπαρατεθούν και να ανταλλάξουν απόψεις πάνω σε οποιοδήποτε ζήτημα με ανθρώπους από την άλλη άκρη του πλανήτη υπό δημοκρατικούς όρους – είτε μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (email), είτε συμμετέχοντας σε ομάδες συζητήσεων (blogs, chat rooms). Αυτό το φαινομενικά αισιόδοξο προπέτασμα που φαίνεται να επαγγέλλεται ένα γενναίο νέο κόσμο ελεύθερης ανταλλαγής και εννοιακού εμπλουτισμού, όπως φιλόδοξα το περιγράφει ο Nicholas Negroponte (Negroponte, 1996), ήδη σκιάζεται από φαινόμενα όπως η συμφωνία της εταιρείας Google με την κινέζικη κυβέρνηση το 2004 (υπόθεση που έγινε γνωστή ως The Great Firewall of China⁴) κατά την οποία η πρόσβαση των Κινεζών χρηστών σε συνδέσμους (links) λημμάτων όπως δημοκρατία ή κοινωνικός φιλελευθερισμός να καταλήγει ανέφικτη.

Δεδομένο β: Ο χωροταξικός και κοινωνικός υποδοχέας των σύγχρονων αντιληπτόρων

Η άποψη του διαχωρισμού των υποομάδων μέσα σε έναν ευρύτερο αστικό υποδοχέα, κατά αντιστοιχία των φυλών μέσα σε ένα συνεκτικό φυσικό περιβάλλον, έχει χρησιμοποιηθεί ως κοινωνιολογική αναλογία προπάντων από τη δεκαετία του 1980 και μετά. Ο νεο – φυλετισμός (neo – tribalism) παρουσιάστηκε σε μετριοπαθή (Dunbar, 1999) ή και ακραία εκφορά (Zerzan, 2002· Jensen, 2006) στα έργα αρκετών κοινωνιολόγων (Maffesoli, 1996), κοινωνικών ανθρωπολόγων και κοινωνικών ψυχολόγων⁵. Στην πραγματικότητα, πίσω από το αναλογικό εργαλείο κρύβεται μία πολιτική ή μάλλον πολιτικοφανής κίνηση που δίνει έμφαση στην αναγκαιότητα της εγκαθίδρυσης ενός παγκόσμιου ή τουλάχιστον υπερεθνικού δικτύου από συνδεδεμένες συνεργαζόμενες «φυλές». Αυτές τις αντιπαρατάσσει προς τα απομονωμένα συγκρουόμενα σύνολα της παραδοσιακής (νεωτερικής) εθνοτικής κοινωνίας. Το σημείο ωστόσο που παραμένει αδιευκρίνιστο, είναι εκείνο των συνεκτικών ιστών που αναπτύσσονται μεταξύ των συνεργαζόμενων «φυλών». Δηλαδή δεν φωτίζονται επαρκώς οι παράπλευροι διαχειριστικοί μηχανισμοί που τείνουν όλο και περισσότερο να παροπλίσουν το

4 Για το λόγο τούτο, οι Κινέζοι αναγκάστηκαν να γίνουν εφευρετικοί με στόχο την υπέρβαση τέτοιου τύπου περιορισμών με αποτέλεσμα να καταφύγουν στη δημιουργία μιας τεράστιας μπλογκόσφαιρας (blogosphere) της τάξεως των 20,8 εκατ. συμμετεχόντων (κατά το 2006), ενώ το 2002 δεν ξεπερνούσαν τους 1000.

5 Ο Γάλλος κοινωνιολόγος M. Maffesoli, ο πρώτος ίσως που χρησιμοποίησε τον όρο νεο-φυλετισμός σε ακαδημαϊκό κείμενο, προέβλεψε ότι προϋπόθεση της καθίζησης των θεσμών και της κουλτούρας του μοντερνισμού, τα νέα κοινωνικά μορφώματα θα εναπέθεταν τον αυτοπροσδιορισμό τους σε οργανιστικές αρχές καταγόμενες από το απώτατο «φυλετικό» τους παρελθόν. Αρχές οι οποίες θα χρησίμευαν για καθοδήγηση, επομένως η μετανεωτερική νεο-φυλετική εποχή θα κατέγραφε τις δυναμικές των «φυλών» ως καθοδηγητικά μοντέλα. Βέβαια, παραμένει ανοικτό το πρόβλημα των παραγόντων που μπορούν να διεγείρουν την ανάγκη για αλίευση στοιχείων συνοχής μίας ομάδας από το ίδιο το φυλετικό της παρελθόν. Είναι αυτοί ακριβώς οι παράγοντες που υπαγορεύονται από παντοία επικοινωνιακά (μηντιακά) και πληροφορικά κανάλια. Και είναι τόσο πιο πολύ οπτικά αναγνωρίσιμα γενικώς, όσο απευθύνονται προς μεγαλύτερο πλήθος «φυλών». Έτσι, επιστρατεύοντας παρωχημένους φυλετικούς Τύπους, μια μηντιακή ή πληροφορική αρχή, λειτουργώντας εν είδει εκπαιδευτικού φορέα, μπορεί να παράγει ασαφώς αναγνωρίσιμα, αν και οικεία Σήματα, έτοιμα προς γενική υιοθέτηση.

ολιστικό μοντερνικό κράτος που διαχειριζόταν τις παραδοσιακές εθνικές κοινωνίες. Και τούτο γιατί, εάν έπρεπε να γίνει αυτή η διευκρίνιση, θα ήταν απαραίτητο να καταλογιστεί σε αυτούς τους μηχανισμούς και το ποσοστό ευθύνης για την εγκατάσταση και διαχείριση της βίας που παρουσιάζεται ως ενοχλητικό ίζημα κάτω από τις σχέσεις συνεργασίας των αλληλένδετων «φυλών». Καθώς, εξαιτίας του όλο και ασαφέστερου *Zeitgeist* (Πνεύματος Εποχής), ο ευρύτερος αστικός υποδοχέας δεν μπορεί να εγκαταστήσει κανόνες συμπεριφοράς και συμβάσεις ίσης αποδοχής από όλο το μωσαϊκό των υποομάδων που τον συναποτελούν. Ως εκ τούτου, οι σημερινές μετα – μητροπόλεις (*megacities*) παρουσιάζονται ως ισχυρά υποκατάστατα του παλιού νεωτερικού εθνοκράτους και οι μεταξύ τους συνεργασίες παίρνουν όλο και περισσότερο τη μορφή χαλαρών συμμαχιών. Έτσι, μεγεθύνεται και η ανάγκη εγκατάστασης διαρκώς σθεναρότερων δεσμών ανάμεσα στις επιμέρους φυλετικές θρυαλλίδες που τις συναποτελούν, μέσω των οποίων αυτές αυτοπροσδιορίζονται και περιχαράκωνονται.

Τα δύο παραπάνω δεδομένα περιγράφουν το σημερινό αστικό τοπίο ως εξαιρετικά αντιφατικό. Αφ' ενός, επειδή η διαχείριση του οπτικού πολιτισμού φαίνεται να μην επιτρέπει την ομαλή διαδοχή κυρίαρχων και κανονιστικών εξισορροπήσεων (*dominant & normative equilibriums*), όπως συνέβαινε κατά τις προ-εικονοκρατικές εποχές. Αφ' ετέρου, επειδή οι μεγα-αστικοί σχηματισμοί θα έπρεπε να παρέχουν ομαλότερες συνθήκες κοινωνικής αρένας, από ότι ένας συγκεντρωτικός κρατικός μηχανισμός. Παρά ταύτα, δεν μπορούν να θεραπεύσουν αποτελεσματικά τις τριβές κοινωνικής παθογένειας μεταξύ των υποομάδων τους. Τούτο καταλογίζεται στον μεταμοντερνισμό, ή στην παγκοσμιοποίηση;

Ο μεταμοντερνισμός και η παγκοσμιοποίηση έχουν χρησιμοποιηθεί κάποιες φορές εναλλάξ αναφορικά προς το ίδιο ζήτημα: μια θολή περιγραφή οικονομικοκοινωνικών παραμέτρων που προσδιορίζουν την ευρύτερη πολιτική εικόνα του ύστερου εικοστού και αρχόμενου εικοστού πρώτου αιώνα· την εποχή μετά το μοντερνισμό. Η σύγχυση αυτή είναι τις περισσότερες φορές εκ του πονηρού, τόσο, όσο και η σύγχυση ανάμεσα στη μετανεωτερικότητα (ή μεταμοντερνικότητα) και στο μετανεωτερισμό (ή μεταμοντερνισμό). Η πρώτη δεν είναι παρά ένα ερμηνευτικό σύστημα που αρχικά παρήγαγε η Σχολή της Φρανκφούρτης ως ισχυρό αφηγηματικό εργαλείο – φορέα των επικρίσεων της για το Διαφωτισμό και τις συνέπειές του. Σήμερα, η μετανεωτερική ερμηνευτική συντηρείται από τον Hirst (Hirst, 1994) και τους επιγόνους του, ώστε να αναλύονται συγκεκριμένα συμβολικά και μεταφορικά συστήματα.

Ο μεταμοντερνισμός θεωρήθηκε ακόμα και ως μή υπαρκτή, ή τουλάχιστον μή παγιωμένη, αυτόνομη κοινωνική κατάσταση. Αλλά, και ως άλλος ένας όρος για να περιγραφεί η διάλυση του μοντερνισμού. Τούτη δεν είναι παρά μια εύκολη διαφυγή από το πρόβλημα χαρτογράφησης και προσδιορισμού μιας κατάστασης που, όντας εν τω γίνεσθαι, δεν έχει ακόμα κατορθώσει να παγιώσει ένα δικό της χαρακτηριστικό λεξιλόγιο, πέρα από μερικούς όρους – κλειδιά (*keywords*). Ούτε έχει αποκτήσει τους επαρκώς προβεβλημένους εκπροσώπους που θα τη χαρακτήριζαν, ούτε βέβαια τους δεδηλωμένους αντιπάλους που θα προωθούσαν – μέσα από διαλογικές αντιπαραθέσεις – το απαραίτητο αρνητικό κλίμα που

περιχαρακώνει μια εδραιωμένη θεωρία. Ωστόσο, όλα τα παραπάνω δε σημαίνουν πως ο μεταμοντερνισμός δεν τείνει να αποτελέσει το πεδίο εξέτασης όλων των φαινομένων που πηγάζουν από την *ex principio* νευροφυσιολογική παραδοχή που κυριάρχησε από το 1975 και μετά: ότι δηλαδή, η ρεαλιστική πραγματικότητα είναι κατακερματισμένη και εμείς, ως μέρη της είμαστε το ίδιο κομματιασμένα δεδομένα, όσο κι αν τα συστήματα αισθητηριακής επεξεργασίας που διαθέτουμε προσπαθούν να μας πείθουν διαρκώς για το αντίθετο. Από αυτή την άποψη, ο μεταμοντερνισμός τροφοδοτεί με αυτή την αμφισβήτηση του συνεχούς και ενιαίου, όλα τα γνωστικά πεδία που κατά παράδοση βασιζόνταν σε ολιστικού τύπου αξιακές παραδοχές, όπως την φιλοσοφία, την κοινωνιολογία, την θεολογία, την βιολογία κλπ. Φυσικά τη μεγαλύτερη εισβολή δέχτηκαν οι τέχνες, προπάντων οι οπτικές. Κατ' αντίθεσιν, η παγκοσμιοποίηση προφανώς και δεν σημαίνει αποτίναξη ολιστικών παραδοχών. Σημαίνει υιοθέτηση κριτηρίων κοινής αποδοχής, ώστε να δοθεί προφανές αποτιμητικό περιεχόμενο σε κοινά πιστωμένες υπηρεσίες ή αντικείμενα κατανάλωσης. Και η υιοθέτηση τέτοιων κριτηρίων μπορεί να εγγυηθεί μια μή επιβεβλημένη συνοχή τότε και μόνον τότε, όσο αυτά αναγνωρίζονται και χρησιμοποιούνται τόσο αβίαστα, ώστε να μην μινιμαλίζεται η συμμετοχή των επιμέρους εταίρων σε ένα ευρύτατο αξιακό – οικονομικό σύστημα. Επειδή τούτο έχει αρκετές φορές μέχρι τώρα αποτύχει, (π.χ. Γάλλοι αγρότες – Αφρική⁶) μπορούμε να δεχτούμε πως η παγκοσμιοποίηση βρίσκεται σε στάδιο που επιδέχεται εποικοδομητικές διορθώσεις. Θα ήταν όμως άδικο να την θεωρήσουμε δεδομένη και *a priori* απορρίψιμη.

Είναι προφανές πως η μετανεωτερικότητα αφορά στη συμπλοκή σχέσεων ανθρώπινων ομάδων και των *Zeitgeist* που τις χαρακτηρίζουν. Έτσι, αφορά δευτερογενώς και σε ετερογενή γνωστικά πεδία, καθώς αυτά αποτελούν μέρος των συμπλεκόμενων *Zeitgeist*. Αντιθέτως, η παγκοσμιοποίηση αφορά στη συμπλοκή σχέσεων μικροοικονομικών οντοτήτων μέσα σε έναν μακροοικονομικό καμβά ανταλλαγής επιρροών νομισματικών μονάδων. Με άλλα λόγια, ανταλλαγής αναγκών για προϊόντα και ικανοποίησης των αναγκών αυτών με προβολή τους διαμέσου όλων των επικοινωνούντων ομοταγών *Zeitgeist*. Εν ολίγοις, ο συνεκτικός ιστός που φαίνεται να υφαίνει η παγκοσμιοποίηση, δεν είναι ολιστικού τύπου, αλλά συγκεντρωτικού.

Θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε άπειρα παραδείγματα αυτού του ασύμπτωτου μεταξύ μεταμοντερνισμού και παγκοσμιοποίησης, όπως λόγου χάρη τον κατακερματισμό των κοινωνικών υποομάδων της σύγχρονης γαλλικής κοινωνίας και τη συνοχή των οικονομικών συμφερόντων της Γαλλίας και των τέως αποικιών της.

6 Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτυχίας αποτελεί η περίπτωση κατά την οποία, λίγο πριν την επαναπρόταση του φόρου Tobin το 2002, έγινε προσπάθεια από την Ε.Ε. να διακινηθούν στους αγοραστικούς της κόλπους αφρικανικά γεωργικά προϊόντα εισαγωγής, ίσης ή και ανώτερης ποιότητας με τα παραγόμενα από τους επιδοτούμενους Γάλλους αγρότες. Οι τελευταίοι, εν όψει της απειλής απώλειας των επιδοτήσεών τους, κατέβηκαν στους δρόμους του Παρισιού σκορπίζοντας τα προϊόντα στην Place Vendôme. Η γαλλική κυβέρνηση ανέκρουσε πρύμναν και εκτεταμένες οικονομολογικές αναλύσεις γράφτηκαν κυρίως στις εφημερίδες *Le Monde* (Berthelot, 2005) και *Herald Tribune* (Gordon & de Boisgrollier, 2005). Αυτά τα παρεπόμενα τα είχε προβλέψει ο Tobin ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 (Tobin, 1978: 153-159).

B. Τα αίτια της μή ομαλής εξέλιξης των μεταμοντέρνων συνθηκών

Ο Διαφωτισμός βασίστηκε σε μια παιδεία ισχυρού ρασιοναλιστικού υποβάθρου και αποτέλεσε το υπόστρωμα της μετέπειτα φιλοσοφίας της γλώσσας. Σύμφωνα με αυτήν, η γνωσιολογική επιτυχία επικυρώνεται, αν διατυπωθεί λεκτικά (Martinich, 1990). Με άλλα λόγια δεν γνωρίζεις τίποτα αν δεν μπορείς να το πεις και πολύ περισσότερο να το περιγράψεις. Η διαφορά μάλιστα ανάμεσα στις κατά Leibniz σαφείς και διακριτές ιδέες είναι πως τις σαφείς μπορείς να τις ονοματίσεις, ενώ για τις διακριτές μπορείς να περιγράψεις και τις αιτιακές τους σχέσεις (τα αίτια παραγωγής τους).

Όταν ο μοντερνισμός στηρίζεται πάνω σε μια προϋπόθεση τέτοιου είδους, τότε κατασκευάζει κυρίαρχες εξισορροπήσεις (*dominant equilibriums*) που προετοιμάζουν την κοινωνικοποιητική διαδικασία μέσα από άσκηση της συνέπειας προς τα λόγια, της υπακοής σε εντολές και της ανάλυσης των λεκτικών περιεχομένων. Παίρνει πάρα πολύ καιρό, από τον Wittgenstein και μετά, για να αρχίσουν οι πρώτες ανατροπές ενός τέτοιου εκπαιδευτικού μοντέλου. Και όχι βέβαια με κάποιου είδους ακραία απόρριψη, αλλά με την συζήτηση για υποκατάσταση των εκφερομένων εννοιών (λέξεων) από μια ευρύτερη διατυπωτική δράση, τα *λεκτικά ενεργήματα* (Searle, 1969).

Επομένως, τα παιδευτικά εργαλεία του μοντερνισμού είναι εννοιακά συστήματα που εκπαιδεύουν το κοινωνικό υποκείμενο, ώστε να κατασκευάσει επόμενα εννοιακά συστήματα και μάλιστα τόσο πιο επιτυχημένα, όσο πιο ολιστικής αντίληψης μπορούν να γίνουν. Έχουμε δηλαδή, τον οπτιμισμό των εσωτερικών αναγωγών εννοιών σε έννοιες όλο και πιο γενικές, ώστε τελικά να περιλαμβάνουν σχεδόν τα πάντα σε μια σύμπραξη γενών γενικωτάτων. Και βέβαια, κάτι τέτοιο είναι εξαιρετικά βολικό για την εποχή του λόγου και των γραπτών καταγραφών του.

Αν όμως αυτά τα εκπαιδευτικά εργαλεία κληθούν να επιφέρουν ισχυρό γνωσιακό αποτέλεσμα κατά την Εποχή των Εικόνων, τότε το πρόβλημα παρουσιάζεται απτό. Γιατί μια ολιστική επιδίωξη, όταν δεν λάβει υπ' όψιν την αρχή της κατακερματισμένης πραγματικότητας, και κατά συνέπεια της κατακερματισμένης πληροφορίας, τότε είναι πιθανό πως θα καταλήξει σε αντιφατικές περιγραφές. Και τούτο διότι η αναγωγιστική της ευελιξία καταλήγει φρούδα και άχρηστη.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως, για να μπορέσει να ολοκληρωθεί ο μεταμοντερνισμός, πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπ' όψιν το υλικό που έχουμε στα χέρια μας. Δηλαδή, την ανιεράρχητη πληθώρα των προσομοιώσεων από τη μια και τα μεταφρασμένα σε εικόνες φυσικής κέρματα της ρεαλιστικής πραγματικότητας από την άλλη. Με μια νεωτερική παιδεία που υποτάσσεται σε γενικές και συγκεντρωτικές περιγραφές, ο *Homo Postmodernus* (Berger, 1998), όταν αναγκάζεται να δράσει στην κοινωνική αρένα, παρουσιάζει κατ' ανάγκην μειωμένα κοινωνικά και πολιτισμικά ανακλαστικά. Έτσι, καταλήγει δυσκίνητος και αναποτελεσματικός, επειδή με ένα αλλοτριωμένο εργαλείο, το λόγο, καλείται να αντιμετωπίσει εικόνες.

Το συμπέρασμα είναι πως χρειάζεται επείγοντως ένας επαναπροσανατολισμός των παιδευσιακών προϋποθέσεων όλων των κοινωνικών υποομάδων που συνωθούνται στους μεταμοντέρνους μεγα-αστικούς υποδοχείς.

Ο επαναπροσδιορισμός των παιδευσιακών προϋποθέσεων συνίσταται στην υποκατάσταση της παραδοχής *γνωρίζω ό,τι μπορώ να περιγράψω*, από την παραδοχή *γνωρίζω ό,τι μπορώ να σκεφτώ* (με νοητικές αναπαραστάσεις), άρα *γνωρίζω ό,τι μπορώ να εξεικονίσω*. Για να γίνει δυνατή μια τέτοια υποκατάσταση, πρέπει ολόκληρο το παιδευσιακό μοντέλο του Διαφωτισμού που συνωθούσε θεωρίες υπό μια ενιαία αφήγηση, να αντικατασταθεί από ένα νέο μοντέλο. Σύμφωνα με αυτό, πρέπει να προέχει η εκπαίδευση των αισθητηριακών ενεργειών (δηλαδή ενεργητική όραση, ενεργητική ακοή, ενεργητική αφή κλπ.) εις τρόπον ώστε αυτές να γίνουν οξείες (Gregory, 1966:9), που σημαίνει ικανές να αναλύσουν περίπλοκες φόρμες που τις προσβάλλουν (φόρμες οπτικές, ηχητικές, απτικές κλπ.) και να τις αναλύσουν με τέτοιον τρόπο ώστε να μπορούν να καταλήξουν τελικά σε έννοιες όχι μόνον σαφείς, αλλά και απολύτως διακριτές. Μία τέτοια παιδεία θα μπορούσε να εξοπλίσει τον φορέα της με υψηλή αντίσταση ως προς την θυμική διέγερση του δέκτη από οποιαδήποτε εισερχόμενη οπτική πληροφορία, και μάλιστα από τις παντός είδους εικόνες-προσομοιώσεις που συνωθούνται στο αντιληπτικό του πεδίο. Βέβαια, το εγχείρημα ίσως θα απαιτούσε και μια διαφορετική ανάγνωση τόσο του Descartes, όσο και του Leibniz. Επιπλέον, θα απαιτούσε και μια σαφή μετάβαση από μία επιστημολογική σε μία οντολογική οπτική. Ωστόσο, η περαιτέρω ανάλυση αυτής της θέσης δεν αποτελεί στόχο της παρούσας μελέτης.

Ας μην ξεχνάμε πως τα παιδευσιακά συστήματα αποτελούν τη βάση των dominant equilibriums ενός πολιτισμού. Και αυτό το αναφέρω, για να διαχωρίσω την έννοια του πολιτισμού από εκείνη της κουλτούρας. Η κουλτούρα διαχωρίζεται από τον πολιτισμό, καθώς αφορά σε ομάδες μικρότερες του άστεως (Braudel, 2002:68-72), ενώ ο πολιτισμός προϋποθέτει για την αποτύπωσή του ευρύτερους αστικούς υποδοχείς. Το Zeitgeist όμως συνδέεται άμεσα με τους πολιτισμούς που χαρακτηρίζει και τις κοινωνίες που τους οργανώνουν. Επομένως, μπορούμε να πούμε πως διαφορετικές κουλτούρες υποομάδων καθίστανται συγγενείς μέσω του συνεκτικού ιστού ενός πολιτισμού – υποδοχέα, καθώς επανατοποθετούν τις αρχές συγγενείας τους (συνήθως παιδευσιακές – θρησκευτικές), υπό την καθοδήγηση του κοινού τους Zeitgeist και αποκτούν κοινά αναγνωρίσιμα σύμβολα. Η ερμηνεία αυτών των συμβόλων προμηθεύει στις υποομάδες μια κοινή αφηγηματική γλώσσα, μια *αδρή περιγραφή* (thick description), τύπου Clifford Geertz (Geertz, 2000:3-30). Στην περίπτωση της μεταμοντέρνας σύγκρουσης πολιτικών ιδεολογιών, η διαμάχη δεν γίνεται μεταξύ εθνών ή ομάδων διαφορετικής κουλτούρας. Η αντίθεση εγκαθίσταται ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτισμούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σήμερα είναι η σύρραξη ανάμεσα στην Δύση και το Ισλάμ. Κατά την ερμηνεία του S. P. Huntington, το Ισλάμ δυσκολεύεται να ενταχθεί στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, επειδή το πολιτισμικό του status δεν έχει ενστερνιστεί τα αξιακά συστήματα του μοντερνισμού, ώστε να μπορέσει και να τον υπερβεί⁷. Δηλαδή, το

7 Ο Samuel P. Huntington γράφει: «Οι μη Δυτικοί πολιτισμοί έχουν αποπειραθεί να γίνουν μοντέρνοι δίχως να γίνουν Δυτικοί... Οι μη Δυτικοί πολιτισμοί θα συνεχίσουν να επιδιώκουν να αποκτήσουν τον πλούτο, την τεχνολογία, τις δεξιότητες, τις μηχανές και τα όπλα τα οποία συνιστούν την νεωτερικότητα. Ακόμη, θα αποπειραθούν να συμφιλιώσουν αυτή την νεωτερικότητα με την δική τους παραδοσιακή κουλτούρα και τις αξίες της» (Huntington, 1993:49, (μετ. δική μου)).

Ισλάμ δεν είναι έτοιμο να αντιμετωπίσει τον πολιτισμό των εικόνων, αν και μπορεί να έχει πρόσβαση στην τεχνολογία που τις παράγει και τις προωθεί. Και βέβαια, δεν μπορεί να εγκαταστήσει δεσμούς ομοιογένειας ανάμεσα στις ισλαμικές υποκουλτούρες και στις υποκουλτούρες δυτικού τύπου, ακόμα και όταν αυτές συνυπάρχουν στον ίδιο αστικό mega-υποδοχέα. Το παράδειγμα των ταραχών στην Γαλλία το φθινόπωρο του 2005, ή οι αντιδράσεις των ανά τον κόσμο φονταμενταλιστών μουσουλμάνων προς τα σατυρικά σκίτσα για τον Μωάμεθ που δημοσιεύθηκαν στην δανέζικη εφημερίδα Jyllands-Posten στις 30-9-2005 (βλ. εικόνα 1), δεν είναι παρά συμπτώματα ακριβώς τούτης της σύγκρουσης⁸. Πίσω από τα φαινόμενα αυτά βλέπουμε την αδυναμία των παράπλευρων διαχειριστικών μηχανισμών να διευθετήσουν διαφορότροπα δεδομένα θρησκευτικής ή άλλης προέλευσης, δηλαδή όλα εκείνα που μπορούσε να διαχειριστεί το ολιστικό μοντερνικό κράτος, ακόμα και έχοντας το κατά Weber μονοπώλιο της άσκησης βίας (Weber, 1987: 96-97). Η μή διευθέτηση δεδομένων κουλτούρας σημαίνει πως οι μηχανισμοί παροχής εικόνων, στο πλαίσιο των ευρύτερων αστικών υποδοχέων, έχουν αποτύχει να στείλουν Σήματα υιοθετήσιμα από όλες τις επιμέρους υποομάδες των υποδοχέων αυτών. Δηλαδή, έχουν αποτύχει να εγκαταστήσουν κοινούς Τύπους που θα μπορούσαν να ωθήσουν τις υποομάδες προς έναν ευρύτερο κοινό πολιτισμό. Είναι αυτός ο πολιτισμός που, για τον Huntington, αναδεικνύει την συνείδηση ως *πολιτισμική*, καθώς το κοινωνικό άτομο, κατά τη διαδικασία αυτοπροσδιορισμού του, κατέρχεται από τις γενικές σχέσεις (γέννη γενικώτατα) προς την ατομική του οντότητα (είδος ειδικώτατο) μέσα από αλληλεπιδράσεις που οξύνουν την επίγνωσή του αναφορικά προς την ειδική κουλτούρα προέλευσής του.

Γ. Η Πρόταση

Ένα παιδευσιακό σύστημα που θα αποφόρτιζε τις εικόνες από την συγκινησιακή / θυμική τους ανταπόκριση, θα τις έκανε περισσότερο συμβατές προς οποιαδήποτε κουλτούρα. Αν μάλιστα οι υποομάδες – ως φορείς κουλτούρας – αποκτούσαν τα μεθοδολογικά εργαλεία για δομική ανάλυση των εικόνων, θα μπορούσαν ευκολότερα να αποκτήσουν κοινούς Τύπους και να συνυπάρξουν στα πλαίσια ενός ευρύτερου πολιτισμού – χωρίς εσωτερικές συγκρούσεις. Και τούτο, γιατί η φορμαλιστική ανάλυση είναι ο κατ' εξοχήν νηφάλιος τρόπος επανεξέτασης της καθ' ημέραν διαχείρισης αισθητηριακών δεδομένων κι επομένως αιτία ανάδυσης της συνείδησης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Baert, P. (1998), "Bourdieu", *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, Version 1.0, London, Routledge.

⁸ Η «απάντηση» των μουσουλμανικών μέσων μαζικής επικοινωνίας, συγκεκριμένα της ιρανικής εφημερίδας Hamshahri, ήρθε σχεδόν αμέσως (ένα χρόνο μετά). Προσκάλεσε σε διεθνή – ανοικτό διαγωνισμό «σατυρικού» σκίτσου με θέμα το εβραϊκό ολοκαύτωμα. Παρακολουθώντας κανείς τη διένεξη σε αυτό το επίπεδο, καταλήγει μάλλον στο ότι μεταβήκαμε σε ένα νέο είδος «εικονομαχίας». Στους νικητές μοιράστηκε ως έπαθλο ένα διόλου ευκαταφρόνητο χρηματικό ποσό (\$12,000) και φυσικά πολλή δόξα (βλ. εικόνα 2).

- Banks, M. (2001), *Visual Methods in Social Research*, London, Sage.
- Berthelot, Jacques (2001), "An alternative model for agriculture", *Le Monde*, 4. "The WTO: food for thought?", Δεκέμβριος.
- Baudrillard, J. (1994), *Simulacra and Simulation* (S. F. Glaser trans.), Michigan, The Univ. of Michigan Press.
- Berger, A. A. (1998), "Homo Postmodernus: A New Kind of Human Being?", Berger, A.A. (ed.), *The Postmodern Presence: Readings on Postmodernism in American Culture and Society*, California, AltaMira Press.
- Braudel, F. (2002) *Η Γραμματική των Πολιτισμών* (Α. Αλεξάκης μετ.), Αθήναι, MIET.
- Dunbar, Knight, & Power (eds.) (1999) *The Evolution of Culture*, Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Geertz, C. (2000), *Interpretation of Cultures*, New York, Basic Books.
- Gordon Philip H. & de Boisgrollier, N. (2005/1-12), Yale Global: "Why the French love their farmers", *Herald Tribune*.
- Gregory, R. (1966) *Eye and Brain*, Princeton, Princeton Univ. Press.
- Hirst, P. (1994), *Associative Democracy: New Forms of Economic and Social Governance*, Mass., Univ. of Massachusetts Press.
- Huntington S. P. (1993), «The Clash of Civilizations?», *Foreign Affairs*, New York, 72, 3.
- Jenks, C. (1995), «The Centrality of the Eye in Western Culture – An Introduction», Jenks, C. (ed.), *Visual Culture*, London, Routledge.
- Jenkins, R. (1992), *Pierre Bourdieu*, London, Routledge.
- Jensen. D. (2006), *Endgame, Vol. 2: Resistance*, Seven Stories Press,.
- Lash S. (1990) *Sociology of Postmodernism*, International Library of Sociology Series, London, Routledge.
- Leibniz, G.W. (1684) 'Meditationes de Cognitione, Veritate et Ideis' (Meditations on Knowledge, Truth and Ideas), *Philosophical Essays* (R. Ariew and D. Garber trans.), (1989), Mass., Hackett Publishing Company, Cambridge.
- Liotard, J. F. (1984), "Narratives of the Legitimation of Knowledge" & "Delegitimation", *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, (G. Bennington, B. Missumi trans.), Manchester, Manchester Univ. Press.
- Maffesoli M. (1996), *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*, London, Sage.
- Martinich, A. (1990), *The Philosophy of Language*, Oxford, Oxford Univ. Press.
- Mirzoeff, N. (1998), "What is Visual Culture?", Mirzoeff, N. (ed.), *The Visual Culture Reader*, London, Routledge.
- Negroponte, N. (1996) *Being Digital*, N.Y., First Vintage Books Editions.
- Searle, J. (1969), *Speech Acts*, Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- Soja, E. W. (2000), *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*, Oxford, Blackwell.
- Pap, A. (1958), *Semantics and Necessary Truth*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Tobin, J. (1978) "A Proposal for International Monetary Reform", *Eastern Economic Journal*, July – October, σσ. 153-159.
- Weber, M. (1987), *Η Πολιτική ως Επάγγελμα* (Μ. Γ. Κυπραίος μετ.), Αθήναι, Παπαζήσης.
- Zerzan, J. (2002) *Running on Emptiness: The Pathology of Civilization*, Feral House.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Βοσνιάδου Στ. (επιμ.), (2004), *Γνωσιακή Επιστήμη, η Νέα Επιστήμη του Νου*, Αθήναι, Gutenberg.

Καφετζόπουλος Ε. (1995), *Εγκέφαλος, Συνείδηση και Συμπεριφορά*, Αθήναι, Εξάντας.

Κορομηλάς, Ηλ. (2009) *Μελέτες Εικονομαχίας, Οπτικός Πολιτισμός και Νεοαστικές Φυλές*, Αθήναι, Εκδόσεις Έλλην / Εκδοτικός Όμιλος Ίων.

Διαδικτυακές Πηγές

BBC, (31/10/2005) «Ghettos Shackle French Muslims», ανάκτηση από: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4375910.stm>

BBC, (13/2/2006) “Iran paper's Holocaust cartoons”, ανάκτηση από: http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/4709380.stm

Reuters (19-4-2007) *Bill Gates Sees Tech Revolution Without Limits*, ανάκτηση από: http://today.reuters.com/news/articlenews.aspx?type=technologyNews&storyid=2007-04-19T102358Z_01_PEK45028_RTRUKOC_0_US-GATES-CHINA.xml&src=rss&rpc=22.

SociologyOnline: <http://www.sociologyonline.co.uk/>

The PEW Research Center For the People and the Press, July 30, 2006, «Online Papers Modestly Boost Newspaper Readership Maturing Internet News Audience Broader Than Deep», ανάκτηση από: <http://people-press.org/reports/display.php3?PageID=1064>.

Washington Post «The Muhammad Cartoons Controversy», ανάκτηση από: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/linkset/2006/02/07/LI2006020701366.html>.

Η Καθημερινή (9-3-2007): «Ετοιμάζεται η Επανάσταση στη Διαδικτυακή Τηλεόραση», ανάκτηση από: http://portal.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_kathextra_23_09/03/2007_184043.

ΕΙΚΟΝΑ 1

Τα παραπάνω σκίτσα είναι δημοσιευμένα στην δανέζικη εφημερίδα Jyllands-Posten (30-9-2005).

ΕΙΚΟΝΑ 2

Το παραπάνω σκίτσο είναι του Carlos Latuff, δεύτερου νικητή του διαγωνισμού της ιρανικής εφημερίδας Hamshahri (1-11-2006).

B2. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ: ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

B2-1. Εθνικό Κράτος, Κοινωνία της Διακινδύνευσης και Μετανάστευση

Νιώτη Στέλλα,

Υποψήφια Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Το φαινόμενο της μετακίνησης των πληθυσμών εμφανίζεται διαχρονικά στην ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού και συνδέεται με τις ανάγκες και την εξέλιξη των κοινωνιών. Η μετακίνηση, όμως, του εργατικού δυναμικού έχει σχέση με την καπιταλιστική ανάπτυξη (T. Hammar, 1985) και τις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησής της, που εξυπηρετούν τους στόχους της οικονομικής επέκτασης και της κυριαρχίας των αγορών. Η μετανάστευση, λοιπόν, θεωρείται οικονομικό και κοινωνικό φαινόμενο που χαρακτηρίζει ένα συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής και κοινωνικής οργάνωσης.

Η θεματική μας επικεντρώνεται στην κατανόηση των οικονομικών και πολιτισμικών διαστάσεων της μετανάστευσης, που μπορούν να εξηγήσουν τη μεταχείριση και τη θέση των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής. Ειδικότερα, η κοινωνική θέση των μεταναστών προσεγγίζεται στο πλαίσιο των αντιφάσεων που δημιουργούν αφενός οι διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης, με τη διεύρυνση της αγοράς και της κινητικότητας του κεφαλαίου, και αφετέρου οι αυστηροί συνοριακοί έλεγχοι με τον περιορισμό της κινητικότητας των προσώπων (Γ. Νικολόπουλος, 2002). Οι αντιφάσεις αυτές εξετάζονται από την άποψη της κοινωνιολογίας των παρεκκλίσεων.

Βασικά εργαλεία της ανάλυσής μας αποτελούν οι έννοιες «απόρριμμα» του Z. Bauman (2005), έννοια που δηλώνει το περιττό υπόλοιπο της παραγωγικής διαδικασίας, και η «ταυτότητα» του E. Goffman (2000), που λειτουργεί ως πολιτισμικό παράγωγο των σχέσεων που διαμορφώνονται ανάμεσα στο χρήσιμο προϊόν και το περιττό απόβλητό του. Εν ολίγοις, το φαινόμενο της μετανάστευσης προσεγγίζεται στο πλαίσιο των διαδικασιών της ένταξης και του αποκλεισμού που διαμορφώνουν οι σχέσεις ανάμεσα αφενός στην πολιτισμική ταυτότητα, την ετερότητα και το στίγμα (A. Smith, 2000·E. Goffman, 2000 Δ. Χριστόπουλος, 2002) και αφετέρου στο ανθρώπινο απόρριμμα, την παρέκκλιση και την επικινδυνότητα (Z. Bauman, 2005·D. Mellossi, 2003· A. Ajani, 2003·Σ. Αλεξιάδης, 1996).

Οι παραπάνω σχέσεις και διαδικασίες διερευνώνται στο πλαίσιο των διαστάσεων της «παγκοσμιότητας» και της «τοπικότητας» που συγκροτούν τη δομή των κοινωνιών της παγκοσμιοποίησης (D. Horowitz, 1985·N. Δεμερτζής, 1996). Στην αντίληψη των D. Horowitz (1985) και A. Smith (1995) η σημασία της διάστασης της παγκοσμιότητας έγκειται στην «εγγενή» ικανότητά της να υπερβαίνει τις παραδοσιακές σημασίες της εθνικής επικράτειας και κυριαρχίας, τους κοινούς

δεσμούς και τις συνειδήσεις και να τις αντικαθιστά με ένα νέο πλαίσιο αξιών και λειτουργιών που στηρίζεται στην αρχή της πολυπολιτισμικότητας. Οι κοινωνίες της παγκοσμιοποίησης, που οργανώνονται στη βάση της αρχής της πολυπολιτισμικότητας, διακρίνονται από διεύρυνση των πολιτισμικών διαφοροποιήσεων και των κοινωνικών διακρίσεων (P. Blau, 1974· W. Catton, 1978).

Η αυξημένη κοινωνική και πολιτισμική διαφοροποίηση μεταβάλλει το περιεχόμενο και τους στόχους των διαδικασιών της πολιτισμικής αφομοίωσης και της κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής. Όπως υποστηρίζει σχετικά ο J. Young (2003) η ενσωμάτωση, εν γένει, των ετερογενών πληθυσμών στον κυρίαρχο εθνικό ιστό, αποτελεί υποχρέωση και δέσμευση προς την αρχή της πολυπολιτισμικότητας. Η δέσμευση αφορά στην προσαρμογή των συλλογικών αντιλήψεων και των λειτουργιών των εθνικών κοινωνιών ώστε να είναι σε θέση να ενσωματώνουν την ετερογένεια και τις εκφράσεις της. Η δε υποχρέωση αφορά στο σταδιακό περιορισμό του εθνικού παράγοντα, που τείνει να θεωρείται παρέκκλιση από την αρχή του πολιτισμικού πλουραλισμού.

Επομένως, η αντίφαση ανάμεσα στο παγκόσμιο και το εθνικό είναι συνάρτηση των αναγκών, των δεσμεύσεων και των υποχρεώσεων που δημιουργεί η πολυπολιτισμική συνύπαρξη ετερογενών πληθυσμών. Έτσι, μπορεί η αναφορά στην πολυπολιτισμικότητα να εξηγεί την παγκοσμιότητα του μεταναστευτικού φαινομένου και την περιορισμένη εμβέλεια των εθνικών πολιτικών, ως προς τις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων, η μεταχείριση, όμως, των μεταναστών εξακολουθεί να αποτελεί εθνική υπόθεση (T. Hammar, 1985 W. Cornelius, 1994). Στην πραγματικότητα οι πολιτικές για τη μετανάστευση ακολουθούν τις αρχές και τις δεσμεύσεις της παγκοσμιοποίησης, που ευνοούν την κινητικότητα των πληθυσμών και των πολιτισμών, αλλά ασκούνται από τα κυρίαρχα εθνικά κράτη, που εξακολουθούν να οργανώνονται και να λειτουργούν στη βάση των αρχών της εθνικής ομοιογένειας (E. Kedourie, 1999) και του εθνικού καταμερισμού εργασίας (T. Dye, 1969). Σε αυτό το πλαίσιο η μετανάστευση προσδιορίζεται από το οικονομικό περιθώριο που δημιουργούν οι ανάγκες της οικονομικής παγκοσμιοποίησης και της εθνικής κυριαρχίας. Το περιθώριο αυτό οριοθετείται αφενός από την επέκταση της παγκόσμιας αγοράς και αφετέρου από τους εθνικούς περιορισμούς που αποτρέπουν την πολυπολιτισμικότητα, αποθαρρύνουν τη συνύπαρξη μεταξύ ετερογενών πληθυσμών και ενισχύουν τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς διαχωρισμούς προς όφελος της εθνικής ισχύος.

Η εθνική ισχύς είναι αποτέλεσμα των συνδηλώσεων της εδαφικής επικράτειας, δηλαδή των εθνικών συνόρων, της ταυτότητας και του εθνικού καταμερισμού εργασίας. Τα παραπάνω στοιχεία εμπεριέχονται στην ιδιότητα του πολίτη. Από την ιδιότητα αυτήν αποκλείονται οι αλλόφυλοι και οι αλλογενείς. Τα προνόμια του πολίτη, δηλαδή η ελευθερία, η ισονομία και η ισότιμη μεταχείριση, η συμμετοχή και η εκπροσώπηση αποτελούν θεμελιώδεις αρχές της λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος. Σε αυτή τη βάση οι σύγχρονες δημοκρατίες εξακολουθούν να έχουν εθνικές αναφορές, οι οποίες καθορίζουν αφενός το πλαίσιο της οικονομικής ανάπτυξης, της κοινωνικής οργάνωσης και των πολιτικών

λειτουργιών, και αφετέρου τις διαδικασίες της κοινωνικής ενσωμάτωσης και του αποκλεισμού (D.Schnapper, 2008). Έτσι, η μετανάστευση θεωρείται παρέκκλιση από το πλαίσιο της δημοκρατικής οργάνωσης των εθνικών κοινωνιών.

Η παρέκκλιση του μετανάστη είναι αποτέλεσμα του αποκλεισμού του από τον εθνικό καταμερισμό εργασίας, ο οποίος καθορίζει τις προϋποθέσεις της κοινωνικής ενσωμάτωσής του (D. Schnapper, 2008). Οι αιτίες του αποκλεισμού θα εξετασθούν μέσα από την οπτική του Z. Bauman (2005) και του E. Goffman (2000).

Ο Z. Bauman (2005) συνδέει την παρέκκλιση και τον αποκλεισμό του μετανάστη με τις παραγωγικές διαδικασίες και σχέσεις. Οι διαδικασίες αυτές παράγουν τα προϊόντα και τα ανθρώπινα απορρίμματα και, ακριβέστερα τους απόβλητους ανθρώπους (Z. Bauman, 2005: 17). Συγκεκριμένα, η παραγωγή των ανθρώπινων απορριμμάτων είναι αποτέλεσμα της παγκοσμιοποίησης της καπιταλιστικής ανάπτυξης, που θεωρείται «η αποδοτικότερη και πιο ανεξέλεγκτη γραμμή παραγωγής ανθρώπινων απορριμμάτων» (Z. Bauman, 2005: 27), δηλαδή ανθρώπων που θεωρούνται παραγωγικά υπεράριθμοι ή αναλώσιμοι, επομένως περιττοί και άχρηστοι. Ο δε διαχωρισμός του χρήσιμου προϊόντος από το ανθρώπινο απόρριμμα (Z. Bauman, 2005: 51) γίνεται εντός των εθνικών συνόρων (P. Meadows, 1979·S. Harrison, 1999). Αυτό σημαίνει ότι το εθνικό κράτος, μέσω του καταμερισμού εργασίας και του πολιτικού συστήματος, λειτουργεί ως μηχανισμός κοινωνικής ενσωμάτωσης και αποκλεισμού των μεταναστών. Τα όρια ανάμεσα στην ενσωμάτωση και τον αποκλεισμό αναζητούνται στις σημασίες των εθνικών συνόρων και των ταυτοτήτων. Ταυτότητες και σύνορα διαμορφώνουν ένα κοινό πεδίο μέσα στο οποίο οριοθετείται η θέση του μετανάστη και ασκείται η μεταναστευτική πολιτική. Βασικό στοιχείο αυτής της πολιτικής είναι η κατασκευή της ταυτότητας του μετανάστη.

Στην αντίληψη του E. Goffman (2000: 67) η ταυτότητα του μετανάστη είναι συνώνυμη με το «φυλετικό στίγμα». Ο E. Goffman διευκρινίζει ότι πρόκειται για συλλογικό στίγμα που αποσκοπεί στη φθορά της αντίπαλης ή εχθρικής ταυτότητας και θεωρείται εγγενές γιατί στηρίζεται σε βιολογικές και πολιτισμικές παραμέτρους. Το «φυλετικό στίγμα» θεωρείται στοιχείο παθογένειας και μεταδίδεται μέσω των «εστιών» του έθνους. Τέτοιες εστίες αποτελούν τα σύνορα και οι ταυτότητες. Ειδικότερα, η εθνική ταυτότητα λειτουργεί ως πρότυπο και έχει δεσπόζουσα θέση απέναντι σε κάθε άλλο πολιτισμικό προσδιορισμό. Η διαφοροποίηση από αυτό το πρότυπο εγγράφεται στο χώρο της παρέκκλισης. Σε αυτόν χώρο λειτουργεί και το στίγμα του μετανάστη (A. Smith, 2000· E. Goffman, 2001 M. Yinger, 1985). Το status του μετανάστη προσδιορίζει την ταυτότητά του, που, κατά βάση, στηρίζεται σε αρνητικές αξιολογήσεις. Οι αξιολογήσεις αυτές αφορούν στους όρους εξόδου από τις κοινωνίες καταγωγής και τις διαδικασίες εισόδου στις κοινωνίες υποδοχής. Εν ολίγοις, η εθνική ταυτότητα και η ταυτότητα του μετανάστη αναφέρονται σε δύο διαφορετικές πραγματικότητες που διαμορφώνονται σε δύο διαφορετικές εδαφικές, οικονομικές και πολιτισμικές επικράτειες (S. Harrison, 1999). Ωστόσο, οι δύο ταυτότητες λειτουργούν ως διακριτά σημεία διαφορών και διακρίσεων που παράγονται σε άλλο επίπεδο της εθνικής δομής. Σε αυτό το επίπεδο, που οριοθετείται από τις παραγωγικές

διαδικασίες και τις οικονομικές σχέσεις, η κοινωνική θέση του μετανάστη συναρτάται από την ένταξή του στη νόμιμη αγορά εργασίας, που προϋποθέτει την, υπό όρους, κοινωνική ενσωμάτωσή του. Ο μετανάστης εντάσσεται ως αναγκαίο εργατικό δυναμικό στην παραγωγική διαδικασία, με ιδιαίτερο καθεστώς που σχετίζεται με την άδεια παραμονής και εργασίας, και αποβάλλεται ως «απόρριμμα».

Η ένταξη στην αγορά εργασίας δεν συνεπάγεται την κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών. Οι προβαλλόμενες αιτίες δεν αφορούν στις ανάγκες της παραγωγής, αλλά αποδίδονται σε βιολογικούς και πολιτισμικούς παράγοντες που εξηγούν τη διαφοροποίηση, δηλαδή την παρέκκλιση των μεταναστών, και τις σε βάρος τους κοινωνικές διακρίσεις (J. Blau & P. Blau, 1982 W. Frisbie & L. Neidert, 1997). Σε αυτό το σημείο η προσέγγιση του Z. Baumann (2005) για την παραγωγή των ανθρώπινων απορριμμάτων συναντά τις θέσεις του E. Goffman (2000) για την κατασκευή των φθαρμένων ταυτοτήτων. Η παραγωγική διαδικασία και η διαλογή του χρήσιμου προϊόντος από το περιττό υπόλοιπό του, το απόρριμμα, ευθύνονται για το στίγμα του μετανάστη. Στο πλαίσιο της ίδιας διαδικασίας το στιγματισμένο απόρριμμα κατηγοριοποιείται και κατατάσσεται σε μια κατώτερη κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα (R. Jenkins, 2007).

Απέναντι σε αυτήν την ταυτότητα το εθνικό κράτος δημιουργεί τις αντιστάσεις του, που αφορούν αφενός στην άρνηση της αρχής της πολυπολιτισμικότητας και αφετέρου στον έλεγχο των στιγματισμένων (A. Smith, 1995· W. Connor, 1972). Ειδικότερα, ο κοινωνικός έλεγχος των μεταναστών αφορά στην πρόληψη των κινδύνων που συνεπάγεται η διαδικασία μαζικής παραγωγής ανθρώπινων απορριμμάτων, διαδικασία, που υποστηρίξαμε ότι συνδέεται με την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας. Η πρόβλεψη και η πρόληψη των συμπεριφορών των επικίνδυνων πληθυσμών σχετίζεται με την εσωτερική ασφάλεια των εθνικών κοινωνιών (E. Λαμπροπούλου, 2001). Σε αυτό το επίπεδο η ασφάλεια συνταυτίζεται με την επιβίωση του κυρίαρχου εθνικού προτύπου. Η διασφάλιση της ασφάλειας των εθνικών κοινωνιών δικαιολογεί την ένταση των συνοριακών και εσωτερικών ελέγχων, γιατί με τον τρόπο αυτό προστατεύεται η εδαφική επικράτεια και η κοινωνική συνοχή των εθνικών κρατών από τον κίνδυνο των μεταναστών.

Στην αντίληψη του J. Young (2003: 456-458) η επικινδυνότητα των μεταναστών αφορά σε μια κοινωνική κατασκευή. Οι μετανάστες απεικονίζονται ως «δαίμονες» εξαιτίας της πολιτισμικής διαφοράς τους. Η επικινδυνότητα των μεταναστών είναι συνάρτηση της σχέσης ανάμεσα στην ταυτότητα και την ετερότητα και γίνεται συνώνυμη με την έννοια και τις κοινωνικές λειτουργίες της παρέκκλισης. Στην ουσία, ο κίνδυνος των μεταναστών θεωρείται επακόλουθο των εγγενών φόβων του αφανισμού και του θανάτου που απειλούν την ανθρώπινη ύπαρξη και τη συλλογική υπόσταση του έθνους (Z. Bauman, 2005).

Η πρόβλεψη και η πρόληψη των κινδύνων αφορά στην πιθανολόγηση της διάπραξης εγκληματικών πράξεων και έχει στόχο την αποτροπή τους. Έτσι, η δαιμονική απεικόνιση των μεταναστών συσχετίζεται με την «*αντικοινωνική τους δράση*» (Σ. Αλεξιάδης, 1996: 145-146), που θεωρείται συνώνυμη της πολιτισμικής διαφοροποίησής τους και προσδιορίζει την κοινωνική θέση τους.

Το πολιτισμικό στίγμα «μεταμφιέζει», προκειμένου να αποκρύψει, τις ανισότητες που δημιουργεί ο εθνικός καταμερισμός εργασίας. Οι ανισότητες αυτές ευθύνονται για την παραγωγή των ανθρώπινων απορριμμάτων. Η απόκρυψη του «προβλήματος» και των διαδικασιών που το παράγουν δημιουργεί την επιχειρηματολογία της επικινδυνότητας των μεταναστών, προκειμένου, με τον τρόπο αυτό, να δικαιολογηθούν οι πολιτικές της επιτήρησης και του αποκλεισμού τους (Γ. Νικολόπουλος, 2002). Το δε επιχείρημα της επικινδυνότητας αφορά εξίσου στις διαστάσεις της παγκοσμιότητας και της τοπικότητας.

Οι πολιτικές για τη μετανάστευση διαφοροποιούνται στο πλαίσιο των προτύπων οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής οργάνωσης. Έτσι, στην πρώτη προσέγγιση, που αφορά στο φιλελεύθερο πρότυπο, η μεταναστευτική πολιτική συνδέεται με την πρόβλεψη και την πρόληψη των κινδύνων που συνεπάγεται η μαζική «εισβολή» μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής. Στο επίπεδο της μεταχείρισης η προτεραιότητα αφορά στην ασφάλεια των κοινωνιών και συνδέεται με την επιτήρηση και την εξαφάνιση, μέσω της διολίσθησης στην παράλληλη και παράνομη αγορά εργασίας- δηλαδή στις αγορές που διαφεύγουν της θεσμικής ρύθμισης (Γ. Βαβούρας & Κούτρης Α., 1991·Γ. Βαβούρας & Ξ. Πετρινώτη, 1990)- των επικίνδυνων πληθυσμών (L. Wacquant, 2000· P. Arlaachi, 2002·A. Ajani, 2003) που σχηματίζονται από τα ανθρώπινα απορρίμματα. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται αφενός η αναπαραγωγή τους, εφόσον εξακολουθούν να έχουν ρόλο στην παραγωγική διαδικασία, και αφετέρου ο κοινωνικός αποκλεισμός τους.

Στη δεύτερη προσέγγιση, που αφορά στο προνοιακό πρότυπο διοίκησης (D. Schnapper, 2008), η μεταναστευτική πολιτική στοχεύει στον «επιπολιτισμό/ acculturation» (A. Aronowitz, 2002) και την κοινωνική ενσωμάτωση. Αντίστοιχα, η πρόβλεψη και η πρόληψη των κινδύνων έχει ως στόχο την προστασία των απειλούμενων ομάδων και πληθυσμών από το φόβο του αποκλεισμού. Με τον τρόπο αυτό επιδιώκεται αφενός ο έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας, από την οποία παράγονται τα χρήσιμα προϊόντα, και αφετέρου ο περιορισμός των συνεπειών από την παραγωγή των ανθρώπινων απορριμμάτων, εφόσον αυτά πρόκειται να χρησιμοποιηθούν εκ νέου.

Οι δύο προσεγγίσεις παρουσιάζουν σημεία τομής που αφορούν στους φόβους που προκαλεί η ενσωμάτωση, στην πρώτη εκδοχή, και ο κοινωνικός αποκλεισμός των μεταναστών, στη δεύτερη εκδοχή. Η αντιμετώπιση των παραπάνω φόβων σχετίζεται, εν τέλει, με την υπέρβαση των αντιφάσεων της καπιταλιστικής οργάνωσης. Σε αυτό το σημείο, λοιπόν, η μετανάστευση δοκιμάζει τα όρια του κοινωνικού συστήματος και συγκεκριμένα τις διαστάσεις της τοπικότητας και της παγκοσμιότητας, τις αρχές των εθνικών δημοκρατιών, τις αντιλήψεις για την παρέκκλιση και την επικινδυνότητα των πληθυσμών και τις πολιτικές για την ασφάλεια και την κοινωνική προστασία.

Βιβλιογραφία

A. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Ajani, A. (2003) «A Question of Dangerous Races?», *Punishment and Society*, Vol. 5(4), Oxford University, σελ. 433- 447

- Arlaachi, P. (2002) «Culture Conflict and Crime, A Global Perspective», στο Freilich J., Newman G., Shoham S., Addad M., *Migration, Culture Conflict and Crime*, Ashgate, Dartmouth, σελ. 13-22
- Aronowitz, A. (2002) «Assimilation, Acculturation and Juvenile Delinquency Among Second Generation Turkish in Berlin», στο Freilich J., Newman G., Shoham S., Addad M., «*Migration, Culture Conflict and Crime*», Ashgate, Dartmouth, σελ. 233- 260
- Bauman, Z. (2005) *Σπαταλημένες Ζωές, Οι απόβλητοι της νεωτερικότητας*, Μετάφραση: Μ. Καρασαρίνης, Επιστημονική Επιμέλεια: Π. Λέκκας, Κατάρτι, Αθήνα
- Blau, P. (1974) «Presidential Address: Parameters of Social Structure», *American Sociology Review*, Vol. 39(5), σελ. 615- 635
- Blau, J. & Blau, P. (1982) «The Cost of Inequality: Metropolitan structure and violent crime», *American Sociological Review*, Vol. 47(1), σελ. 114- 129
- Catton, W. (1978) «Understanding Social Differentiation», *Contemporary Sociology*, Vol. 7(6), σελ. 695- 698
- Connor, W. (1972) «Nation- Building or Nation- Destroying ?», *World Politics*, Vol. XXIX, Princeton University Press, σελ. 319- 355
- Cornelius, W., Hollifield, J. & Martin, F. (1994) «Introduction», στο *Controlling Immigration*, Stanford University Press, California, σελ. 5 -36
- Dye, T. (1969) «Inequality and Civil Rights Policy in the States», *The Journal of Politics*, Vol. 31(4), σελ. 1080- 1091
- Frisbie, W. & Neidert, L. (1977) «Inequality and the Relative Size of Minority Populations: A Comparative Analysis», *The American Journal of Sociology*, Vol. 82(5), σελ. 1007- 1020
- Goffman, E. (2000) *Στίγμα, Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, Εισαγωγή- Μετάφραση: Δ. Μακρυγιάννη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα
- Hammar, T. (1985) *European Immigration Policy, A Comparative Study*, Cambridge University Press
- Harrison, S. (1999) «Cultural Boundaries», *Anthropology Today*, Vol. 15(5), σελ. 10-13
- Horowitz, D. (1985) *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, London
- Ibrahim, Z. (1996) «Globalization and National Identity: Managing Ethnicity and Cultural Pluralism in Malaysia», στο Hannerz, U. *Transnational Connections: Cultural, People and Places*, London, Routledge
- Jenkins, R. (2007) *Κοινωνική Ταυτότητα*, Εισαγωγή: Χ. Λυριντζής, Μετάφραση: Κ. Γεωργοπούλου, Σαββάλας, Αθήνα
- Kedourie, E. (1999) *Ο Εθνικισμός*, Προοίμιο: Π. Κητρομηλίδης, Μετάφραση: Σ. Μαρκέτος, Επιστημονική Επιμέλεια: Π. Λέκκας, Κατάρτι, Αθήνα
- Meadows, P. (1979) «Insiders and Outsiders: Towards a Theory of Overseas Cultural Groups», *Social Forces*, Vol. 46(1), σελ. 341- 348
- Melossi, D. (2003) «In a peaceful life, Migration and the crime of Modernity in Europe/ Italy», *Punishment and Society*, Vol. 5(4), σελ. 371- 397
- Schnapper, D. (2008) *Η κοινωνική ενσωμάτωση, Μια σύγχρονη προσέγγιση*, Εισαγωγή- Επιστημονική Επιμέλεια: Δ. Παπαδοπούλου, Μετάφραση: Ε. Γιαταγάνας, Κριτική, Αθήνα
- Smith, A. (2000) *Εθνική Ταυτότητα*, Μετάφραση: Ε. Πέππα, Οδυσσεύς, Αθήνα
- Smith, A. (1995) *Nation and Nationalism in Global Era*, Polity Press

- Stein, H. (1975) «Ethnicity, Identity and Ideology», *The Social Review*, Vol. 83(2), σελ. 273- 300
- Yinger, M. (1985) «Ethnicity», *Annual Review of Sociology*, Vol. 11, σελ. 151-180
- Young, M. (2003) «To These Wet and Windy Stories, Recent Immigration Policy in U.K.», *Punishment and Society*, Vol. 5(4), σελ. 449- 492
- Wacquant, L. (2000) *Οι Φυλακές της μιζέριας*, Μετάφραση: Ν. Παναγιωτόπουλος, Πατάκης, Αθήνα

B. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αλεξιάδης, Σ. (1996) *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη
- Βαβούρας, Γ. & Κούτρης Α. (1991) *Παραοικονομία, Η επέκταση του φαινομένου στην Ελλάδα και το εξωτερικό*, Παπαζήσης, Αθήνα
- Βαβούρας, Γ. & Πετρινώτη, Ξ. (1990) «Απόπειρα ανίχνευσης μιας αθέατης δραστηριότητας, Η αδήλωτη απασχόληση στην Ελλάδα», *Παραοικονομία*, Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας, Κριτική, Αθήνα
- Δεμερτζής, Ν. (1996) *Ο λόγος του εθνικισμού*, Σάκκουλας, Αθήνα
- Λαμπροπούλου, Ε. (2001) *Εσωτερική ασφάλεια και κοινωνικός έλεγχος*, Κριτική, Αθήνα
- Νικολόπουλος, Γ. (2001- 2002) «Διαδικασίες εγκληματοποίησης και θυματοποίησης των μεταναστών», *Παραδόσεις*, Μ.Π.Σ. «Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μειονότητες», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα
- Χριστόπουλος, Δ. (2002) *Η ειερότητα ως σχέση εξουσίας*, Κριτική, Αθήνα

B2-2. Διακινδυνεύοντας την παγκόσμια ευημερία: Η Πρόκληση της Μετανάστευσης

**Βανέσσα Καββαδά,
Πολιτικός Επιστήμονας, Υπουργείο Εσωτερικών**

Η κοινωνία, στην οικουμενική της διάσταση, ως παγκόσμια κοινότητα, καλείται να διαχειριστεί στις μέρες μας μία σημαντική πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική πρόκληση για τη διατήρηση αλλά και την προώθηση της ευημερίας της στο μέλλον: **Την πρόκληση της μετανάστευσης.**

Στις συνήθεις βιβλιογραφικές αναφορές για τη μετανάστευση, καθώς και σε καθημερινούς σχολιασμούς και συζητήσεις υποστηρίζεται ότι η παγκόσμια σταθερότητα, οικονομική προοπτική και ειρήνη στον κόσμο απειλείται:

- **Τόσο από την έλλειψη αποτελεσματικών συνοριακών ελέγχων,**
- **Όσο και από την ανορθολογική οργάνωση και μη ενίσχυση της νόμιμης μετανάστευσης.**

Ο ανεπαρκής έλεγχος των συνόρων

Ο ανεπαρκής έλεγχος των συνόρων επιτρέπει:

- Τη λαθραία είσοδο μεταναστών και στη συνέχεια την αδήλωτη και ανασφάλιστη εργασία, καθώς και την εκμετάλλευση τους από τους εμπόρους ανθρώπων (πορνεία, αφαίρεση οργάνων).
- Κάνει έντονο το πρόβλημα της επαναπροώθησης τους στις χώρες προέλευσης ή διέλευσης και γενικά επιφέρει μείωση προσδοκιών ότι η Ευρώπη θα μπορούσε να λειτουργήσει ως κοινό καταφύγιο και ενιαία περιοχή ασύλου.
- Ευνοεί την ανάπτυξη της παραβατικότητας και τη διόγκωση του αισθήματος ανασφάλειας των πολιτών.
- Υπονομεύει εν κατακλείδι την κοινωνική συνοχή και την ανάπτυξη αφού οι ημεδαποί πολίτες δεν μπορούν να αποδεχτούν τους μετανάστες μέσα στο σημερινό περιβάλλον των μικρών οικονομικών μεγεθών και της συρρικνωμένης αγοράς εργασίας.

Η μη ορθολογική διαχείριση της νόμιμης μετανάστευσης

Από την άλλη, η μη ορθολογική διαχείριση της νόμιμης μετανάστευσης:

- Λειτουργεί αποτρεπτικά ως προς την είσοδο των αναγκαίων νεοεισερχόμενων μεταναστών.
- Υπονομεύει την ομαλή προσαρμογή και ένταξη όσων διαμένουν στις κοινωνίες υποδοχής για μεγάλα χρονικά διαστήματα.
- Νομιμοποιεί την ανισότητα κατά την πρόσβαση των μεταναστών σε αγαθά και υπηρεσίες και την εμφάνιση φαινομένων, περιθωριοποίησης, ρατσισμού και ξενοφοβίας σε βάρος τους.

Η ανωτέρω θεώρηση της μετανάστευσης είναι το αποτέλεσμα της μέχρι πρόσφατα **συγχρονικής προσέγγισης** του φαινομένου μονομερώς και μόνο από την πλευρά των χωρών προορισμού που θίγονται άμεσα.

Η ενασχόληση δηλαδή, θεωρητικών και εμπειρογνομόνων περιορίζονταν στην **εξέταση μίας περιόδου μικρής συνήθως διάρκειας** (για τη χώρα μας η αρχή της τοποθετείται γύρω στο 2000), από πολιτική - θεσμική κυρίως και λιγότερο από κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική άποψη. Η πολύπλευρη θεώρηση της μετανάστευσης ήταν αδιάφορη, το γεγονός ότι οι μετανάστες ήταν ταυτόχρονα θύματα πολιτικών επιλογών αλλά και ατομικών αποφάσεων παραγνωρίζονταν, και αν παρεμπιπτόντως γινόταν αναφορά σε «ανάπτυξη μέσω της χρήσιμης μετανάστευσης», αυτή δεν αφορούσε τις χώρες διέλευσης ή προέλευσης, αλλά μόνο την οικονομία των χωρών υποδοχής, πόσο δε μάλλον δεν συμπεριελάμβανε τους ίδιους τους μετανάστες, παρά μόνο τις επιχειρήσεις και τους εργοδότες που τους απασχολούσαν και γενικά τους ημεδαπούς.

Σε αντίθεση, η επεξεργασία μιας μακράς περιόδου που αφενός δεν αφορά μόνο στις χώρες υποδοχής, αλλά ενδιαφέρεται για τη διάδραση μεταξύ αυτών και των χωρών προέλευσης και διέλευσης των μεταναστών, αφετέρου δεν περιορίζεται σε στενά πεδία πολιτικής όπως είναι ο έλεγχος των συνόρων και η διαχείριση της νόμιμης μετανάστευσης, αλλά επεκτείνεται στην ανάλυση πολλών άλλων παραμέτρων που επηρεάζουν τη μεταναστευτική ροή (αλλαγές στη διακυβέρνηση των χωρών, κοινωνικές ανακατατάξεις, οικονομικές μεταβολές, οικολογικές παρεκκλίσεις – ξηρασίες, πλημμύρες, πολιτισμικοί και πολιτιστικοί αναβρασμοί

διεθνώς, κ.λ.π.), μπορεί να καταστήσει σαφές ότι η μετανάστευση είναι συνέπεια και όχι αίτιο της έλλειψης ανάπτυξης στον κόσμο και ως τέτοια μπορεί να μετασχηματιστεί σε κομμάτι της ίδιας της ανάπτυξης και εργαλείο για την περαιτέρω προώθηση της.

Πρόκειται για **διαχρονική προσέγγιση της μετανάστευσης ως ιστορικό γεγονός σύμφυτο με την εξελικτική πορεία και ιστορία του κόσμου για ένα καλλίτερο αύριο.**

Περισσότερο αναλυτικά:

Οι συνεχείς αναφορές σε όρους «σύγχρονο μεταναστευτικό πλαίσιο» και «σύγχρονη μεταναστευτική πολιτική» -και αυτό ισχύει για όλα τα ευρωπαϊκά κράτη και όχι μόνο στην Ελλάδα – εγκλωβίζει τους θεωρητικούς μελετητές αλλά και όσους χαράσσουν πολιτικές και εφαρμόζουν αποφάσεις, στο «μύθο» ότι η μετανάστευση αποτελεί εσωτερικό πρόβλημα της κάθε χώρας ξεχωριστά, των λανθασμένων ή ελλειπτικών στρατηγικών των ηγετών τους να το επιλύσουν και των θεσμών τους να προσαρμοστούν σε πρόσφατους, επίκαιρους, νέους, «σύγχρονους» κανόνες προστασίας των συνόρων τους και νομιμοποίησης των μέχρι τότε τακτικών που ακολουθούσαν σε σχέση με την είσοδο, τη διαμονή και την κοινωνική ένταξη των μεταναστών.

Η συμπερίληψη στη συγχρονική προσέγγιση της μετανάστευσης του στοιχείου της διαχρονικότητας, δίνει στο φαινόμενο μία νέα ώθηση ώστε να μετασχηματιστεί σε παράγοντα ανάπτυξης και προόδου τόσο για τις χώρες υποδοχής όσο και για τις χώρες προέλευσης και διέλευσης των μεταναστών. **Το μεταναστευτικό φαινόμενο δεν αποκόβεται από τα υπόλοιπα παγκόσμια φαινόμενα.** Αποκτά απεναντίας μία νέα δυναμική που το καθιστά ικανό να επιβιώσει σε ένα νέο μέλλον κάνοντας το μάλιστα καλλίτερο. **Πως;:**

- Με το να εστιάσει σε μία συνεκτική στρατηγική εταιρική σχέση με τις χώρες καταγωγής και διέλευσης μεταναστών που ευνοεί τον περιορισμό της εγκατάλειψης από τους κατοίκους τους.
- Με το να εφαρμόσει σχέδια αλληλέγγυας ανάπτυξης που βελτιώνουν τις συνθήκες διαβίωσης των πληθυσμών, κυρίως σε ότι αφορά τη διατροφή τους, αλλά και τους τομείς της υγείας, της παιδείας, της επαγγελματικής κατάρτισης και της απασχόλησης.

Αν ενδιαφερθούμε για την οικονομική κατάσταση των χωρών προέλευσης και διέλευσης διαχρονικά, τη σταδιακή πολιτική τους διαφοροποίηση, τις κοινωνικοπολιτιστικές και πολιτισμικές αλλαγές που συντελέστηκαν στα εδάφη τους στην εξέλιξη του χρόνου, αντιλαμβανόμαστε πλέον καλλίτερα τη διάκριση μεταξύ πλούσιου και φτωχού, ανώτερου και κατώτερου θεού, πολίτη πρώτης και δεύτερης κατηγορίας, τις κοινωνικές δηλαδή διαφορές και ανισότητες στο παρελθόν και στο παρόν που δεν οφείλονται στην ανικανότητα των δε έναντι των μεν.

Πρόοδο ως προς την ανωτέρω αλλαγή αντίληψης, θεωρείται ότι συνιστά το Ενιαίο Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο (European Pact on Immigration and Asylum), το οποίο επικυρώθηκε από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στη Σύνοδο Κορυφής, στις 16 Οκτωβρίου 2008. Το Σύμφωνο, αν και έχει κατηγορηθεί από

πολλούς, θα μπορούσε να σηματοδοτεί τις προσπάθειες για μία κοινή πολιτική μεταξύ των κρατών – μελών στον τομέα της μετανάστευσης και του ασύλου σε μία Ευρώπη χωρίς σύνορα που με δεδομένη την παγκόσμια πολιτική και οικονομική συγκυρία, αλλά και τον όγκο των μεταναστευτικών ροών από την Αφρική, τη Μέση Ανατολή και γενικά την Ασία, μπορεί να συμβάλλει τα μέγιστα στην παγκόσμια ειρήνη και ασφάλεια.

Παρακάτω εκτίθενται συνοπτικά μερικές **βασικές παραδοχές** που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε επιτυχή σύνδεση της μετανάστευσης με την ανάπτυξη σε ένα πλέον παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον όπου οι οικονομίες και οι κοινωνίες των χωρών είναι εξωστρεφείς, ιδιαίτερα ανταγωνιστικές και πάνω από όλα αλληλοεξαρτώμενες ¹.

Βασικές παραδοχές:

- Κατανόηση της παγκόσμιας πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής συγκυρίας από την οποία εξαρτάται η μετανάστευση.
- Αναγνώριση του γεγονότος ότι κανένα κράτος δεν μπορεί πλέον από μόνο του να διαχειριστεί επιτυχώς το μεταναστευτικό φαινόμενο και τις διαστάσεις που μπορεί να προσλάβει.
- Σύλληψη της ανάπτυξης ως έννοια που αφορά τόσο στις χώρες καταγωγής και διέλευσης των μεταναστών, όσο και στις χώρες υποδοχής, αλλά και στους ίδιους τους μετανάστες και στους ημεδαπούς κατοίκους.
- Αποδοχή της συσχέτισης της ανάπτυξης με την ορθολογική διαχείριση της νόμιμης οικονομικής ιδίως μετανάστευσης, την ανάληψη δράσεων κοινωνικής συνοχής και τον περιορισμό της παράνομης μετανάστευσης.
- Υιοθέτηση της αρχής ότι κάθε μορφής ανάπτυξη θεμελιώνεται πάνω στον πλήρη σεβασμό των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Με βάση τα ανωτέρω, **τα μέτρα** που πρέπει να αναληφθούν είναι ενδεικτικά τα εξής:

→ **Απλοποίηση του μηχανισμού παροχής βοήθειας από την Ευρώπη στις τρίτες χώρες** που εξακολουθεί να είναι εξαιρετικά πολύπλοκος έχοντας αρκετές φορές προκαλέσει τη δυσaráεσκεια των παραληπτών, αλλά και των ευεργετών τους. Πρέπει να απλουστευθεί με λίγα λόγια ο τρόπος χειρισμού της κάθε είδους βοήθειας από τις υπηρεσίες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που συνήθως σχεδιάζουν τα προγράμματα υποστήριξης, αλλά και από εκείνες που είναι υπεύθυνες για την εφαρμογή τους. Ο περιορισμός της γραφειοκρατίας

¹ Η χώρα μας το Νοέμβριο τρέχοντος είχε την προεδρία στο 3ο Παγκόσμιο Φόρουμ για τη Μετανάστευση και την Ανάπτυξη, που έλαβε χώρα στην Αθήνα, με πρωτοβουλία του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών και τη συμμετοχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Global Forum for Migration and Development - G.F.M.D.). Πρόκειται για ένα μη δεσμευτικό και άτυπο διακρατικό διάλογο στον οποίο συμμετείχαν με τις εμπειρίες και τις θέσεις τους κυβερνητικοί παράγοντες, αλλά και εκπρόσωποι της κοινωνίας των πολιτών. Η αρχή έγινε το Σεπτέμβριο του 2006 όταν οργανώθηκε ο πρώτος Διάλογος Υψηλού Επιπέδου (High Level Dialogue) για τη Διεθνή Μετανάστευση, τη συμβολή της στην Ανάπτυξη και την ελαχιστοποίηση των αρνητικών συνεπειών της, στο πλαίσιο της Γενικής Συνέλευσης του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών. Το 1ο Παγκόσμιο Φόρουμ διοργανώθηκε στο Βέλγιο το 2007, ενώ το 2ο στο τέλος Οκτωβρίου 2008, στις Φιλιππίνες. Να σημειώσουμε ότι στην προεδρεύουσα χώρα στην Ευρωπαϊκή Ένωση κατά την περίοδο διεξαγωγής του Forum, στη Σουηδία, όπως και στη Γαλλία, λειτουργεί ξεχωριστό Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής και Ασύλου, υπό τον κ. Billstrom..

αφορά και στις αντίστοιχες υπηρεσίες του Ευρωκοινοβουλίου που εμπλέκεται στις σχετικές διαδικασίες, αλλά και στις υπηρεσίες των λοιπών εμπλεκόμενων φορέων.

→ **Επαναδιαπραγμάτευση του ρόλου των ευρωπαϊκών και διεθνών οργανισμών και των τρόπων διάθεσης της οικονομικής αρωγής** από την Ευρωπαϊκή Ένωση και τη Διεθνή κοινότητα προς τις χώρες προέλευσης των μεταναστών, οι οποίες στην πλειονότητα τους ανήκουν στην Αφρική και τη Μέση Ανατολή και γειτονεύουν με την Ευρώπη.

→ **Έμφαση στο ρόλο των τρίτων χωρών.**

Μέχρι πρόσφατα η Ευρώπη ουσιαστικά επέβαλε τη δική της οπτική στις κυβερνήσεις των αναπτυσσόμενων κρατών, όσον αφορά στη διαχείριση των κεφαλαίων που διέθετε για τον περιορισμό της παράνομης μετανάστευσης, τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής και τη συγκράτηση του πληθυσμού στο έδαφος τους. Πλέον όμως είναι ανάγκη οι τρίτες χώρες προέλευσης των μεταναστευτικών ροών να αναδειχθούν σε ισότιμους και ουσιαστικούς εταίρους στις διενεργούμενες συνεργασίες, συζητήσεις και διαπραγματεύσεις, ακόμα και να περιοριστεί η Ένωση, αν απαιτηθεί, σε ένα ρόλο συμβουλευτικό, επιτρέποντας στην εκάστοτε κυβέρνηση των χωρών εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης να κρίνει πως θα αξιοποιήσει τη χορηγούμενη βοήθεια.

→ **Ενίσχυση της επικοινωνίας με την ευρύτερη κοινωνία των πολιτών και τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ)** που δραστηριοποιούνται στο συγκεκριμένο χώρο, ώστε να μειωθεί σημαντικά ο χρόνος που μεσολαβεί από την έγκριση μέχρι την τελική εφαρμογή των υποστηρικτικών προγραμμάτων, αλλά και να αποκατασταθεί και να τονωθεί το αίσθημα εμπιστοσύνης προς αυτούς. Ως παράδειγμα να αναφέρουμε τις ταραγμένες σχέσεις με τον πλέον επιφανή Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης (ΔΟΜ) όπου πολλάκις έχει κατηγορηθεί ότι στηρίζει μονομερώς κάποιες επιλογές αφού χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και τις εθνικές κυβερνήσεις. Η εν λόγω δραστηριοποίηση θεωρείται επιβεβλημένη λόγω και του γεγονότος ότι στις χώρες προέλευσης των μεταναστών δεν είναι πάντα εύκολη η συνεργασία με τις τοπικές κυβερνήσεις. Τα παραπάνω προϋποθέτουν αποτίμηση της αποτελεσματικότητας της δράσης των Διεθνών Οργανισμών, αλλά και των ΜΚΟ με αξιόπιστους μηχανισμούς συγκέντρωσης στατιστικών στοιχείων και αξιολόγησης των παρεχόμενων υπηρεσιών.

→ **Οικονομική και διοικητική βοήθεια προς τις χώρες προέλευσης παράνομων μεταναστών**, ώστε να υποστηριχθούν στις προσπάθειες τους για την αντιμετώπιση της λαθρομετανάστευσης –και δεν υπονοούμε τη δημιουργία στρατοπέδων συγκέντρωσης αλλά την ενημέρωση των πολιτών που επιθυμούν να μεταναστεύσουν νόμιμα, ή να επιστρέψουν σε αυτές, καθώς και στους τομείς της πρόληψης, επίλυσης και διαχείρισης των κρίσεων που συνδέονται με το φαινόμενο αυτό (capacity building), όπως είναι το δουλεμπόριο και η καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η ως άνω υποστήριξη της Ένωσης στα θέματα αυτά αφορά και στις χώρες που έχουν φιλικές σχέσεις και σχέσεις καλής γειτονίας μαζί της, καθώς και σε εκείνες που πρόκειται να γίνουν μέλη

της, ώστε να ανταπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους απέναντι στο φαινόμενο της παράνομης μετανάστευσης. Προϋποθέτει επίσης αφενός την έμπρακτη έκφραση της αλληλεγγύης, συνοχής και αλληλοκατανόησης από την Ένωση προς τις χώρες, ιδίως της Μεσογείου, που δέχονται τις μεγαλύτερες μεταναστευτικές πιέσεις με αναλογική κατανομή των βαρών, αφετέρου την προώθηση της συνεργασίας και το συντονισμό των πολιτικών που αναλαμβάνονται για την αντιμετώπιση της παράνομης μετανάστευσης και την ενίσχυση της προστασίας των συνόρων.

- **Καταγραφή των αναγκών για ανάληψη ολοκληρωμένων παρεμβάσεων πολλαπλής υποστήριξης των τρίτων χωρών**, με κάθε μέσο και σε όλους τους τομείς βελτίωσης της ποιότητας της ζωής, ιδίως των πλέον ευαίσθητων κοινωνικών ομάδων, της διατροφικής ασφάλειας και του πόσιμου νερού, των υγειονομικών έργων, της στέγασης, της εκπαίδευσης, της απασχόλησης, των έργων υποδομής, της ανάπτυξης της γεωργίας, του εμπορίου και του ιδιωτικού τομέα, της έρευνας, της τεχνολογίας, των επιστημών κλπ. Πρόκειται για τα γενεσιουργά αίτια της μετανάστευσης. Οι προσπάθειες πρέπει να αφορούν ιδίως χώρες όπου εξελίσσονται πόλεμοι ή φυσικές καταστροφές, διατηρούνται φαινόμενα καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κυριαρχούν αναχρονιστικά δικτατορικά καθεστώτα και υπάρχουν τεράστιες οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες που ισοδυναμούν με ανασφάλεια, φτώχεια, ανέχεια και πείνα, διότι η διόγκωση του μεταναστευτικού φαινομένου στις μέρες μας δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από αυτές τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που απασχολούν την παγκόσμια κοινότητα.
- **Μεταφορά ανθρώπινου δυναμικού και τεχνογνωσίας**, με στόχο ιδίως την παροχή ευκαιριών εκπαίδευσης στους ημεδαπούς κατοίκους των χωρών προέλευσης των μεταναστών ώστε να παραμείνουν στην πατρίδα τους και να δημιουργήσουν τις συνθήκες επαγγελματικής εμπειρίας και εξειδίκευσης που θα βοηθήσουν όσους από αυτούς επιστρέψουν στο μέλλον.
- **Ενίσχυση του συστήματος προστασίας ατομικών ελευθεριών και συναφών θεσμικών οργάνων και διοικητικών θεσμών για εγκατάσταση κράτους δικαίου, χρηστής διακυβέρνησης και δημοκρατίας**. Είναι περιττό να αναφερθεί ότι η καλή διακυβέρνηση, ο σεβασμός στα ανθρώπινα δικαιώματα και η δημοκρατία, αποτελούν προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται από τις χώρες που διαχειρίζονται την ευρωπαϊκή βοήθεια. Αυτό δεν το έχουν αντιληφθεί πλήρως οι χώρες προέλευσης των μεταναστών που προτιμούν τη βοήθεια που αποστέλλεται από κράτη όπως η Ινδία και η Κίνα, χώρες δηλαδή που δεν θεωρούν πάντα ως προαπαιτούμενο τη συμμόρφωση με τις αρχές της δημοκρατίας, αφού το κίνητρό τους είναι τις περισσότερες φορές το δικό τους οικονομικό όφελος και κέρδος.
- **Προώθηση ευκαιριών προσωρινής και κυκλικής μετανάστευσης**, προκειμένου να αποφευχθεί η απογύμνωση των χωρών του τρίτου κόσμου από τη μετανάστευση ατόμων υψηλών προσόντων και δεξιοτήτων. Πρόκειται για πολιτική μετανάστευσης περισσότερο προσαρμοσμένης από οποιαδήποτε άλλη στην κατάσταση της αγοράς εργασίας των κρατών – μελών.

- **Ανταλλαγή πληροφοριών, εμπειριών και καλών πρακτικών** μεταξύ των κρατών - μελών, αλλά και μεταξύ κρατών - μελών και Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις μέχρι σήμερα συμφωνίες που έχουν συναφθεί με τις χώρες προέλευσης και διέλευσης των μεταναστών και αξιολόγηση της συντελεσθείσας προόδου από τη δράση και όλων των υπόλοιπων ευρωπαϊκών φορέων και διεθνών οργανώσεων, προκειμένου να υπάρξει κοινή αποδοχή συγκεκριμένων θέσεων με κατά το δυνατόν πρακτικά και άμεσα εφαρμόσιμα αποτελέσματα Πρόκειται για μία προσπάθεια να συνεχιστεί ο όποιος διάλογος έχει ξεκινήσει σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο γύρω από τη διερεύνηση της σχέσης μετανάστευσης και ανάπτυξης και την αποτελεσματική αξιοποίηση της σχέσης αυτής προς όφελος όλων των εμπλεκόμενων χωρών, αλλά και των ίδιων των μεταναστών. Η εν λόγω ανταλλαγή πληροφορήσεως συνεπώς θα πρέπει να καλύπτει και τον τομέα της περαιτέρω έρευνας για τους τρόπους σύνδεσης της μετανάστευσης με την ανάπτυξη.
- **Σύναψη νέων και αξιολόγηση υφιστάμενων συμφωνιών επιστροφής τόσο των παρανόμων, όσο και νομίμων μεταναστών** στις χώρες προέλευσης τους ή/και εισδοχής τους σε άλλα κράτη όπου θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν δημιουργικά. Με τον τρόπο αυτό συνυπολογίζεται η μεταναστευτική πολιτική στις εξωτερικές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στη διεθνή διπλωματία και σταδιακά ενισχύεται η ζώνη ευημερίας, σταθερότητας και ασφάλειας γύρω από την Ένωση.²
- **Επέκταση των συμφωνιών** της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τις τρίτες χώρες, όσο και των διμερών συμφωνιών των κρατών - μελών με τις χώρες αυτές, όχι μόνο αριθμητικά αλλά και τομεακά. Έμφαση θα πρέπει να δοθεί στην ενημέρωση για τα οφέλη που επέρχονται από την εκλογίκευση των μεταναστευτικών ροών στην ανταγωνιστικότητα της Ευρώπης, από τη δημιουργία δηλαδή νέων αγορών στις οποίες θα μπορούσαν να αναπτυχθούν μελλοντικά επικερδείς εμπορικές σχέσεις και να επωφεληθούν από αυτές και οι κάτοικοι των χωρών καταγωγής των μεταναστών που παραμένουν στις πατρίδες τους. Οι δράσεις που θα αναλαμβάνονται στο πλαίσιο των συμφωνιών αυτών θα πρέπει να θεωρούνται δράσεις διεθνών συμφωνιών μεταξύ των συμμετεχόντων.
- **Θεσμικές διευκολύνσεις κατά τη μεταφορά εμβασμάτων** των μεταναστών στις γενέτειρες τους. Πρόκειται στην ουσία για κίνητρα προς τους μετανάστες ώστε να αποτελέσουν φορείς ανάπτυξης των χωρών καταγωγής τους, με μείωση του κόστους αποστολής των χρημάτων τους και επένδυσης τους σε σταθερούς αναπτυξιακούς σκοπούς. Οι προαναφερθείσες διευκολύνσεις, όπως αναλυτικά αναφέρεται και παρακάτω, πρέπει να συνδυάζονται με προγενέστερη μέριμνα τόσο για την επαγγελματική μόρφωση και εξειδίκευση των μεταναστών, όσο και για την ενίσχυση της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας στις χώρες υποδοχής, ώστε να τεθεί σε στέρεες βάσεις η οικονομική τους αυτοτέλεια κατά την επιστροφή τους στις χώρες από τις οποίες προέρχονται. Τα στοιχεία μιλούν:

² Η Ελλάδα υλοποιεί το πρόγραμμα «Αινείας» με αντικείμενο τη Δημιουργία Μηχανισμών για την Αποτελεσματική και Βιώσιμη Υλοποίηση των Συμφωνιών Επανεισδοχής μεταξύ Αλβανίας και Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και ενδιαφερομένων τρίτων χωρών».

Το 2007 το ύψος των εμβασμάτων προς τις αναπτυσσόμενες χώρες άγγιξε τα 240 δις δολάρια, αλλά λόγω της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και της ανεργίας, το 2009 θα είναι μειωμένα κατά 7 – 10%³.

- **Ανάληψη δράσεων ένταξης των μεταναστών στις χώρες υποδοχής, τέτοιων που ενισχύουν την ανταγωνιστικότητα και την παραγωγικότητα τους.** Πρόκειται για δράσεις που προάγουν περαιτέρω το εθνικό επιχειρηματικό πνεύμα, συμβάλλουν στην ανανέωση όλων των τομέων της οικονομίας, προωθούν την καινοτομία και τις σύγχρονες τεχνολογίες και εν τέλει αξιοποιούν τις νέες ιδέες ως πηγή έμπνευσης, ανανέωσης και προόδου του εθνικού πλούτου και πολιτισμού, επιδρώντας δημιουργικά στον νόμο της προσφοράς και της ζήτησης. Οι εν λόγω δράσεις εκτός του ότι ενισχύουν τους δημοκρατικούς θεσμούς των κρατών υποδοχής σχετικά με το επίπεδο προστασίας των δικαιωμάτων των ανθρώπων, σεβασμού της προσωπικότητας τους και ίσης πρόσβασης όλων σε αγαθά και υπηρεσίες, ευνοούν και την εγκαθίδρυση ενός συστήματος εμπιστοσύνης ανάμεσα σε ημεδαπούς και αλλοδαπούς, μεταξύ κράτους και κοινωνίας των πολιτών απόλυτα αναγκαίου για την ευμάρεια και κοινωνική συνοχή. Άλλωστε και ως ανταποδοτικό τέλος αξίζει να αναφερθεί: Στο 4% και πλέον φθάνει η συμβολή των μεταναστών στο ελληνικό ΑΕΠ.
- Τελικά, **Χάραξη μίας κοινής, ενιαίας πολιτικής** για την ανάπτυξη των χωρών προέλευσης και διέλευσης των μεταναστών με αύξηση της ενεργούς συμμετοχής όλων των κρατών – μελών, ιδίως των νέων, που οφείλουν να κατανοήσουν επαρκώς ότι η δημιουργία νέων συνεταιίρων στον αναπτυσσόμενο κόσμο είναι προς όφελος τους, προς όφελος των χωρών υποδοχής, αλλά και της Ευρώπης ως σύνολο⁴.

Βάζοντας στη συλλογιστική μας την ενσυναίσθηση (empathy), την κρίση μας δηλαδή για το γεγονός ότι πρόκειται για ιδιαίτερες συνθήκες εξέλιξης παγκοσμίως, μπορούμε να περιγράψουμε το μέλλον του κόσμου με βάση τη διαδοχή των γεγονότων που θα ακολουθήσουν σε σχέση με τη μετανάστευση, μακριά από στερεότυπα. Και να κατανοήσουμε ότι απαιτείται σύνδεση όλων των χωρών που εμπλέκονται άμεσα (προέλευσης, απλής διέλευσης, τελικού προορισμού), προκειμένου να επέλθει σταδιακά πλήρης μετασχηματισμός της μετανάστευσης σε αμιγώς αναπτυξιακό εργαλείο για όλη την ανθρωπότητα και την αρμονική συνύπαρξη των κατοίκων του πλανήτη⁵.

³ Από την ομιλία του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ κ. Μπανκ Κι Μουν στο 3^ο Παγκόσμιο Φόρουμ για τη Μετανάστευση στην Αθήνα στις 4 Νοεμβρίου τρέχοντος.

⁴ Για το θέμα της σύνδεσης μετανάστευσης και ανάπτυξης βλ. σχετικά: Συνθήκη ίδρυσης Ευρωπαϊκής Κοινότητας (TEC), αλλά και Συνθήκη της Λισαβόνας (ToL), καθώς και: <http://eur-lex.europa.eu/eu/accords/accords.htm> αλλά και γενικά: http://ec.europa.eu/justice_home και <http://www.europarl.europa.eu> για τις θεματικές ενότητες για τη μετανάστευση και τις σχέσεις με τις τρίτες χώρες.

⁵ Η Σφαιρική Προσέγγιση στην Μετανάστευση (global approach) υιοθετήθηκε από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο το Δεκέμβριο του 2005. Στο πλαίσιο της αναγνωρίστηκε ότι η μετανάστευση συνυπολογίζεται στις εξωτερικές σχέσεις της Ένωσης όταν κατευθύνεται με ενιαίο τρόπο προς τη διαχείριση των νόμιμων μεταναστών, τον έλεγχο των παράνομων και την ενθάρρυνση της συνέργειας μεταξύ χωρών προέλευσης, διέλευσης και προορισμού προς όφελος της ανάπτυξης. Στη συνέχεια ακολούθησε η υπογραφή του Συμφώνου στην 2η Ευρω-Αφρικανική Διάσκεψη για τη Μετανάστευση και την Ανάπτυξη, η οποία πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι στις 25 Νοεμβρίου 2008 ως άμεσο επακόλουθο της Υπουργικής Διάσκεψης του Ραμπάτ στο Μαρόκο, τον Ιούλιο 2006. Η Διακήρυξη που υιοθετήθηκε περιέχει Πολυετές Πρόγραμμα Συνεργασίας 2009-2011 μεταξύ

B2-4. Η Κοινωνική Κατασκευή του Στερεότυπου του Αλβανού Μετανάστη στην Ελλάδα: Μια Φαινομενολογική Προσέγγιση

**Kalie Kerpaci (Καλιε Κερπάτσι),
Λέκτορας, Πανεπιστήμιο “Aleksander Moisu”, Αλβανία.**

1. Εισαγωγή

Οι Αλβανοί μετανάστευσαν στην Ελλάδα από το 1990 και ύστερα. Πίσω τους άφησαν έναν κόσμο φτωχό, παραδοσιακό και υπό διάλυση, αλλά γνώριμο και υποκειμενικό. Στην Ελλάδα βρήκαν ένα διαφορετικό κόσμο, συγκριτικά πιο αναπτυγμένο, πιο μοντέρνο, αλλά άγνωστο και αντικειμενικό. Συνεπώς, έπρεπε να νοηματοδοτήσουν τα διάφορα ερεθίσματα αυτού του κόσμου, ώστε να μπορέσουν να τον κατανοήσουν. Η νοηματοδότηση έγινε, φυσικά, βάσει της διαντίδρασης με τους Έλληνες πολίτες. Μέσω της επαφής με τους Έλληνες, ο αλβανός μετανάστης προσπάθησε να υποκειμενικοποιήσει τον άγνωστο αυτό κόσμο.

Η επαφή, όμως, των μεταναστών με τους Έλληνες επέφερε μία σημαντική αλλαγή στην καθημερινή ζωή των τελευταίων. Ο κόσμος των Ελλήνων παρέμενε υποκειμενικός για τους ίδιους, αλλά οι μετανάστες αποτελούσαν έναν κόσμο αντικειμενικό. Συνεπώς, η προσπάθεια επικοινωνίας ήταν αμφίπλευρη, διότι και οι Έλληνες προσπάθησαν να νοηματοδοτήσουν τα νέα ερεθίσματα που οι μετανάστες έφεραν στον κόσμο τους. Η διαντίδραση με τους αλβανούς μετανάστες επέφερε αναπόφευκτα τη δημιουργία μιας γενικής εικόνας για τον «Αλβανό», η οποία γίνεται αντιληπτή από τους Αλβανούς μέσω των χαρακτηρισμών που οι Έλληνες επισύναπταν σε αυτή. Η διαδικασία της δημιουργίας αυτής της εικόνας και η επίδρασή της στο μετανάστη αποτελεί το βασικό στόχο αυτής της έρευνας. Επίσης, εξετάζεται ο τρόπος αντίδρασης του μετανάστη και οι διάφορες στρατηγικές που χρησιμοποιεί για να την αντιμετωπίσει.

2. Μεθοδολογία

2.1 Το Μεθοδολογικό Πλαίσιο

Η έρευνα προσεγγίζεται από την σκοπιά της θεωρίας του χαρακτηρισμού (Becker, 2000) στο πλαίσιο της προσέγγισης της συμβολικής διαντίδρασης (Atkinson and Housley, 2003; Charon, 1979) και της φαινομενολογικής κοινωνιολογίας (Berger και Luckmann, 2003). Η φαινομενολογική προσέγγιση, ακολουθώντας το πνεύμα των ποιοτικών μεθόδων, προσφέρει τη δυνατότητα πρισματικής θεώρησης για τον ερευνητή, έτσι ώστε να μπορέσει να αποτυπώσει το νοηματικό πλέγμα που

της Ένωσης και ενδιαφερόμενων χωρών, κυρίως της Δυτικής Αφρικής και περιλαμβάνει επιχειρησιακές δράσεις με αντικείμενο τη σύνδεση μετανάστευσης και ανάπτυξης, αλλά και ειδικά μέτρα για τη διευκόλυνση της νόμιμης και περιορισμό της παράνομης μετανάστευσης, όπως ενδυνάμωση της συνεργασίας μεταξύ των συναρμόδιων δομών διαχείρισης της νόμιμης μετανάστευσης, βελτίωση της πληροφόρησης για τις υφιστάμενες σχετικές ευκαιρίες, ενίσχυση των συνοριακών ελέγχων, υποστήριξη της ομαλής ένταξης των παρανόμων μεταναστών στις χώρες καταγωγής τους, καταπολέμηση της λαθρομετανάστευσης, της διακίνησης ανθρώπων και της πλαστογράφησης των ταξιδιωτικών εγγράφων, κλπ.

κατευθύνει τη σκέψη και συνεπώς τη δράση του υποκειμένου, στη συγκεκριμένη θεματολογία του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος (Cole and Knowles (eds.), 2001).

2.2 Δείγμα και τρόπος συλλογής δεδομένων

Η έρευνα αυτή βασίζεται σε δείγμα από τριάντα αλβανούς μετανάστες (δεκαπέντε γυναίκες και δεκαπέντε άντρες) οι οποίοι ανήκουν στην πρώτη γενιά μεταναστών. Αυτό σημαίνει ότι τα άτομα που επελέγησαν για την έρευνα θα πρέπει να είχαν έρθει στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1990-1995. Για τη συλλογή των στοιχείων χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος των δομημένων συνεντεύξεων. Οι συνεντεύξεις έγιναν με τέτοιο τρόπο, ώστε να δημιουργηθεί ένα κλίμα εμπιστοσύνης και ενθάρρυνσης ανάμεσα στον ερευνητή και τους μετανάστες. Οι ερωτήσεις ήταν ανοικτού τύπου, ώστε να δίνουν την ευκαιρία στα υποκείμενα να εκφράζουν ελεύθερα τις εμπειρίες τους.

3. Τα Αποτελέσματα της Έρευνας

3.1 Το στερεότυπο του Αλβανού

Το γενικό συμπέρασμα που εξάγεται από τις συνεντεύξεις είναι ότι η κοινωνική κατασκευή του στερεότυπου του αλβανού μετανάστη περιγράφεται αρχικά από τις λέξεις «ξένος», «άλλος» και «άγνωστος», στις οποίες επισυνάπτονται οι ιδιότητες που δηλώνουν οι λέξεις «εγκληματίας», «παράνομος», «επικίνδυνος», «αμόρφωτος», «απολίτιστος» και «βρώμικος». Αργότερα, το αρχικό στερεότυπο αναθεωρείται, με αποτέλεσμα να εμφανιστεί ένα καινούργιο. Ο Αλβανός περιγράφεται τώρα ως «νόμιμος», «εργατικός» και «προσαρμοσμένος» στην ελληνική κοινωνία, που δίνει έμφαση στη μόρφωση των παιδιών του.

3.1.1 Το αρχικό στερεότυπο

Όταν πρωτοήρθαν οι αλβανοί μετανάστες στην Ελλάδα αντιμετωπίστηκαν φιλικά. Μερικές απαντήσεις στο σχετικό ερώτημα ήταν: «Φιλικές», «Όταν περνούσαμε από τα χωριά μας φρόντιζαν, μας έδιναν ψωμί, κουβέρτες και άλλα πράγματα», «Στην αρχή, εγώ έμεινα στο Ωρωπό και οι Έλληνες έδειχναν πολύ αγάπη για μας και μας βοηθούσαν όσο μπορούσαν». Οι Έλληνες έδειχναν πρόθυμοι να μάθουν για τη ζωή στην Αλβανία και, γενικότερα, για οτιδήποτε συνέβαινε πέρα από τα σύνορα τους. Τα σαράντα πέντε χρόνια του κομμουνιστικού καθεστώτος είχαν κρατήσει τη χώρα φτωχή και κλειστή, ακόμα και από τους γείτονές της. Λογικό ήταν, συνεπώς, ότι ο Αλβανός θεωρήθηκε ως άγνωστος. Αμέσως μετά την πρώτη «γνωριμία», λόγω έλλειψης κοινών χαρακτηριστικών, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Simmel (1972), ο αλβανός μετανάστης θεωρήθηκε ως «ξένος» και αντιμετωπίστηκε ανάλογα («Ο ντόπιος κόσμος ήταν συνεσταλμένος, δηλαδή δεν ήξερε ποιόν αντιμετωπίζει, δεν ήξερε για μας. Δεν ήξερε τους αλβανούς μετανάστες, απλά ακουστά τους είχε γιατί τα σύνορα ήταν κλειστά για πολλά χρόνια», «... ως καθαρίστρια σε μια οικογένεια που ήταν πλούσια με έβλεπαν ως ξένη. Δεν ήξεραν τίποτα για την Αλβανία», «Η εικόνα του άγνωστου, του παράξενου»). Δεν συνέβη, όμως, το ίδιο με τον

«Βορειοηπειρώτη»*. Η σχέση του τελευταίου με τους Έλληνες ήταν πιο θερμή, διότι θεωρούνταν Έλληνες της μειονότητας στην Αλβανία και, συνεπώς, είχαν τα ίδια με αυτούς/ές χαρακτηριστικά (*«Εγώ δεν ήξερα τι ήταν ο Βορειοηπειρώτης, δεν είχα ακούσει αυτήν την λέξη. Αλλά έμαθα ότι αν τους έλεγες ότι ήσουν Βορειοηπειρώτης χαιρόντουσαν ενώ, αν τους έλεγες Αλβανός, έκαναν το κεφάλι έτσι. Πως να το πω, δεν τους άρεσε και πολύ»*).

Στο αρχικό στερεότυπο προστίθενται αργότερα οι χαρακτηρισμοί του εγκληματία, του επικίνδυνου και του παράνομου (*«ως άνθρωπο που κλέβει, σκοτώνει, που δεν ξέρει γράμματα. Τέτοια γνώμη είχαν για τον Αλβανό», «Τότε ο Αλβανός χαρακτηριζόταν ως κλέφτης, εγκληματίας, παράνομος», «...ειδοποιούσε την αστυνομία ότι υπάρχουν Αλβανοί στο κάμπινγκ, λαθραίου»*). Οι παράγοντες που συνέβαλαν στη δημιουργία αυτής της νέας εικόνας, σύμφωνα με τις απαντήσεις των ερωτηθέντων, ήταν οι πολιτικές εντάσεις ανάμεσα στις δυο χώρες και, κυρίως, η ελληνική τηλεόραση και άλλα μέσα ενημέρωσης.

Πολιτικά προβλήματα που επέδρασαν ώστε να ασκηθούν πιέσεις εκατέρωθεν και να δημιουργηθεί ένα κλίμα ψυχρότητας, ήταν το θέμα της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία και το θέμα των τσάμηδων στην Ελλάδα. Αυτά τα δύο προβλήματα έχουν ιστορική διάσταση. Υπήρχαν, ωστόσο, και άλλα πολιτικά ζητήματα που διατάραζαν τις σχέσεις ανάμεσα στις δυο χώρες, όπως για παράδειγμα η απόφαση του τότε αλβανού Προέδρου Σαλί Μπερίσα να απομακρύνει τον Αρχιεπίσκοπο Τιράνων και πάσης Αλβανίας Αναστάσιο από τη θέση του, με τη δικαιολογία ότι η Εκκλησία της Αλβανίας είναι αυτοκέφαλη και, άρα, τη θέση του Αρχιεπισκόπου μόνο Αλβανός πολίτης θα μπορούσε να καταλάβει. Άλλο ανάλογο θέμα ήταν η σύλληψη πέντε Ελλήνων κατασκόπων από τις αλβανικές αρχές (Biberaj, 2001: 267-8).

Κατά συνέπεια, κάθε φορά, που οι σχέσεις των δύο χωρών διέρχονταν κρίση, οι αλβανοί μετανάστες «πλήρωναν τη νύφη». (*«Ένας λόγος είναι η πολιτική του ελληνικού κράτους. Έχουν ακόμα το νόμο του πολέμου με τις γειτονικές χώρες, δηλαδή μόνο με την Αλβανία. Υπάρχουν και αυτά τα ακροδεξιά ρεύματα που δημιουργούν αυτήν την εικόνα για τον Αλβανό», «Ειδικά στην αρχή υπήρχε ένα αρνητικό κλίμα για το θέμα της ελληνικής μειονότητας. Όταν γινόταν κάτι στην ελληνική μειονότητα στην Αλβανία, που δεν γινόταν, η ελληνική κυβέρνηση εφάρμοζε τη επιχείρηση σκούπα. Έτσι οι αλβανοί μετανάστες έχουν χρησιμοποιηθεί ως πιόνι για πολιτικούς λόγους της ελληνικής κυβέρνησης»*).

Για παράδειγμα, μέχρι ο Σαλί Μπερίσα να ακυρώσει την απόφασή του σχετικά με την απομάκρυνση του Αναστάσιου, χιλιάδες αλβανοί μετανάστες απελάθηκαν από την Ελλάδα. Το ίδιο συνέβη και με το θέμα των κατασκόπων (Biberaj, 2001: 268-270). Έτσι, οι αλβανοί μετανάστες υποστήριζαν ότι χρησιμοποιήθηκαν ως «πιόνια» από την πολιτική του ελληνικού κράτους. Εκτός αυτού, το κράτος προέβαλε την εικόνα του «εγκληματία», διότι για να τους απελάσει προχωρούσε σε κανονικές συλλήψεις, οι οποίες γίνονταν σε πλατείες, κεντρικούς δρόμους, λεωφορεία, ακόμη

*Ο βορειοηπειρώτης είναι κάτοικος της Βορείου Ηπείρου. Η περιοχή αυτή, η οποία θεωρείται ως ελληνική από τους Έλληνες και αλβανική από τους Αλβανούς, περιλαμβάνει το νότιο τμήμα της Αλβανίας. Οι κάτοικοι της μιλούν και ελληνικά και αλβανικά.

και στα σπίτια τους, αφήνοντας έτσι τη χειρότερη εντύπωση στους Έλληνες. (*«Η αστυνομία μάζευε τους Αλβανούς στα στάδια, τους έβαζε τις χειροπέδες μέσα στα λεωφορεία ή στους δρόμους και έτσι οι Έλληνες έβλεπαν αυτό και δημιούργησαν μια γνώμη ότι ο Αλβανός είναι παράνομος και κάτι κακό θα έχει κάνει που του βάζουν τις χειροπέδες», «...η πολιτική του ελληνικού κράτους συνέβαλε στην δημιουργία της εικόνας του Αλβανού ως εγκληματία ή ως κάποιου που οι Έλληνες θα πρέπει να τον φοβούνται. Τους έπιαναν και τους έβαζαν τις χειροπέδες, αν και έβλεπαν ότι ο Αλβανός πήγαινε στην δουλειά και είχε μαζί του το φαγητό για το διάλειμμα»).*

Ο πιο σημαντικός παράγοντας για τη δημιουργία του στερεότυπου του Αλβανού ήταν αναντίρρητα η τηλεόραση (*«Εβγαιναν στην τηλεόραση οι δημοσιογράφοι χωρίς να έχουν στοιχεία και έλεγαν ότι πιθανώς να ήταν Αλβανός ο δράστης», «Μόλις άνοιγες την τηλεόραση άκουγες ως πρώτη είδηση: ο Αλβανός ο κλέφτης, ο εγκληματίας, ο κακοποιός», «Ας πούμε γινόταν κάτι στην Ελλάδα, κάποια κλεψιά και κάποιος σκοτωμός και το πρώτο πράγμα που έλεγε η τηλεόραση ήταν: Πιθανότητα να είναι Αλβανός»).* Εάν το κράτος άφησε περιθώρια για να αναπτυχθεί το στερεότυπο του αλβανού μετανάστη, η τηλεόραση ήταν αυτή που συστηματοποίησε, ενίσχυσε κι έδωσε άλλες σημασίες στην εικόνα αυτή. Τώρα, εκτός από εγκληματίας, ο Αλβανός έγινε και αμόρφωτος, απολίτιστος και χωρίς αξίες (*«Έχω φίλους που τους έχει τύχει να δουλεύουν με Έλληνες που έβλεπαν τον Αλβανό μειονεκτικά ή ως αμόρφωτο», «Νόμιζαν ότι εμείς στην Αλβανία ζούσαμε σαν άγριοι που δεν είχαμε τίποτα, χωρίς πολιτισμό», «Από την άλλη ήταν και τα ΜΜΕ που δημιούργησαν αυτή την εικόνα του Αλβανού εγκληματία, βάρβαρου, του απολίτιστου»).* Η τηλεόραση έφερε αυτή την εικόνα κάθε μέρα στα σπίτια των Ελλήνων. Λογική συνέπεια ήταν η δημιουργία αισθημάτων φόβου, που οδήγησε τελικά στην περιθωριοποίηση των Αλβανών.

Εκτός των παραπάνω χαρακτηριστικών, οι ερωτηθέντες πιστεύουν ότι, όσον αφορά στην εξωτερική τους εμφάνιση, οι Έλληνες τους έβλεπαν ως βρώμικους, κακοντυμένους, απεριποίητους και κοντούς με άγρια χαρακτηριστικά και κόκκινο δέρμα. (*«Εμφανισιακά, ως κοντός, με μεγάλο κεφάλι, κόκκινο δέρμα, με ένα κούρεμα του περασμένου αιώνα». «Οχι περιποιημένο, κακομοίρη, κοντό, απεριποίητο, αχτένιστο, μεγάλο κεφάλι», «..και εκείνος συνέχισε να μου πει ότι δεν έμοιαζα με Αλβανίδα διότι οι Αλβανοί έχουν άγρια χαρακτηριστικά και κακοντυμένοι», «Ο βιολογικός χαρακτηρισμός του αλβανού μετανάστη ήταν το μεγάλο κεφάλι, τα σκληρά χαρακτηριστικά, το χρώμα του δέρματος που ήταν κόκκινο»).* Αυτά τα επιπλέον χαρακτηριστικά που τους αποδίδονταν δικαιολογούνται εν μέρει λόγω των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας τους. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι Αλβανοί έκαναν τις δουλειές εκείνες που οι Έλληνες δεν δέχονταν να κάνουν (*«...προκαταλήψεις ή ρατσισμός....όταν οι αλβανοί μετανάστες βρεθήκανε σε πλατείες που δεν είχαν την δυνατότητα να φροντίζουν τον εαυτό τους. Έτσι όταν δεν μπορείς να πλυθείς και να ντύνεις με ωραία ρούχα αρχίζεις και περιθωριοποιείσαι», «...σχηματίζοντας μια κακή γνώμη για τον άνθρωπο επειδή είναι απεριποίητος και βρώμικος, χωρίς να σκέφτονται ότι αυτό το άτομο μπορεί να δουλεύει σε οικοδομή ή να είναι άνεργος διότι δεν μπορεί να βρει δουλειά λόγω της κακής φήμης που υπάρχει για τον Αλβανό συμπατριώτη του»).* Είναι, βέβαια, ρατσιστική υπερβολή να

θεωρούνται κοντοί και με «άγρια» χαρακτηριστικά. Η αντίληψη του Έλληνα, ωστόσο, τείνει να αλλάζει όταν έρχεται σε επαφή με τον Αλβανό. Αυτό σημαίνει ότι ο Έλληνας δεν είχε μια συνολική εικόνα γι' αυτόν, αλλά βασιζόταν μόνο στην εικονική παραποίηση της τηλεόρασης.

3.1.2 Το σημερινό στερεότυπο

Το στερεότυπο του Αλβανού αναθεωρείται και αλλάζει τα τελευταία χρόνια. Η νέα απεικόνιση παρουσιάζει τον Αλβανό ως εργατικό, προσαρμοσμένο και ενταγμένο στην ελληνική κοινωνία. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι το στερεότυπο θα παραμείνει με την τωρινή του μορφή. Κρίνοντας από τις διακυμάνσεις της εικόνας του Αλβανού στα μάτια του Έλληνα τα τελευταία χρόνια, είναι σίγουρο ότι θα υπάρξουν κι άλλες αλλαγές του στερεότυπου, το οποίο είναι, τελικά, υπό μια συνεχή διαπραγμάτευση (Berger και Luckmann, 2003).

Αυτή η αλλαγή του στερεότυπου, σύμφωνα με τους ερωτηθέντες, προκλήθηκε από την προσπάθεια του μετανάστη να ενταχθεί στην ελληνική κοινωνία. Τέτοιες προσπάθειες είναι η αγορά σπιτιού, η έναρξη επιχείρησης, η σημασία στη μόρφωση των παιδιών στα ελληνικά σχολεία και πανεπιστήμια, η συνεπής συμπεριφορά του στις σχέσεις με τον ιδιοκτήτη του σπιτιού που ενοικιάζει, τον εργοδότη του, τον γείτονα και τους συνεργάτες του. («...κατέβαζε το κεφάλι κάτω και δούλευε για να συντηρήσει την οικογένειά του», «Με την δουλειά τους έδειξαν ότι οι Αλβανοί ήρθαν για να ξαναφτιάξουν την ζωή τους εδώ χωρίς να θίγουν κανέναν», «...βλέπουν πως οι Αλβανοί είναι εργατικοί και έχουν αγοράσει σπίτια, έχουν ανοίξει δικές τους δουλειές», «Έχουν δουλέψει πάρα πολύ...οι Αλβανοί προσπαθούν να κάνουν μια καλή ζωή, να έχουν δικό τους σπίτι και να προσπαθήσουν πάρα πολύ να σπουδάσουν τα παιδιά τους»). Ένας άλλος λόγος είναι η νομιμοποίησή τους, η οποία δημιούργησε στους Έλληνες μια αίσθηση ασφάλειας («...δεύτερον είναι η νομιμοποίηση του εδώ. Τώρα ο Αλβανός ζει νόμιμα εδώ. Η συμπεριφορά του ελέγχεται από το ελληνικό κράτος. Έτσι, ο Έλληνας νιώθει ασφάλεια πιστεύοντας ότι το κράτος έχει αναλάβει αυτήν την διαδικασία να ελέγξει στους μετανάστες», «Το 1998 ξεκίνησε η διαδικασία της νομιμοποίησης των μεταναστών συμπεριλαμβάνοντας και τους Αλβανούς. Τότε το κράτος απέδειξε στους Έλληνες ότι οι Αλβανοί ελέγχονται μέσω των κρατικών θεσμών και τους φακέλωσε όλους. Με αυτό τον τρόπο το κράτος καθυσάχασε τους Έλληνες.....τώρα του Αλβανό του έχει υπό έλεγχο»).

Έτσι, ο αλβανός μετανάστης παύει να είναι ο ανεξέλεγκτος εγκληματίας, έχει ευθύνες απέναντι στην ελληνική κοινωνία, καθώς επίσης και δικαιώματα σε αυτήν. Τώρα εκτιμάται από τους Έλληνες σύμφωνα με τη δουλειά και τις αξίες του. Η εθνική ταυτότητα δεν παίζει καθοριστικό ρόλο («Τώρα δεν με βλέπουν απλώς ως Αλβανό, αλλά με βλέπουν ως Φ. που κάνει την δουλειά σωστά και του παρέχω τις υπηρεσίες μου στην ώρα που έχουμε κανονίσει. Δηλαδή, τώρα βλέπουν την ποιότητα της δουλειάς μου, όχι την εθνικότητά μου»).

3.2 Η αντιμετώπιση σύμφωνα με το φύλο και την εθνικότητα

Στα παραπάνω, η εικόνα που αναπτύσσεται αναφέρεται γενικότερα στους μετανάστες από την Αλβανία. Παρατηρείται, ωστόσο, μια διαφοροποίηση στην αντιμετώπιση των δύο φύλων από τους Έλληνες. Η Αλβανίδα τυγχάνει διαφορετικής μεταχείρισης. Μολονότι στην αρχή αντιμετωπίστηκαν το ίδιο ανεξαρτήτου φύλου, η εικόνα της Αλβανίδας άλλαξε πιο γρήγορα απ' ό,τι η εικόνα του Αλβανού. Η Αλβανίδα όχι μόνο δεν προκαλεί φόβο, αλλά, απεναντίας, εργάζεται ως οικιακή βοηθός στα σπίτια των Ελλήνων, κάτι που σημαίνει ότι έχουν δημιουργηθεί δεσμοί εμπιστοσύνης (*«Για τον Αλβανό έχουν την γνώμη ότι δείχνει λίγο άγριος και απόμακρος από την ελληνική κοινωνία. Τον βλέπουν με φόβο. Ενώ την γυναίκα την βλέπουν πολύ διαφορετικά γιατί την έχουν δεχτεί στα σπίτια τους», «Νομίζω ότι φοβούνται τον αρσενικό ενώ για την Αλβανίδα έχουν τις καλύτερες εντυπώσεις. Λένε ότι είναι νοικοκυρά, ευγενική», «Η Αλβανίδα πια έχει μπει στα σπίτια τους και έχει μάθει το δικό τους τρόπο ζωής, είναι αυτή που έχει ενταχθεί περισσότερο στην ελληνική κοινωνία. Ενώ ο Αλβανός θεωρείται λίγο ως άγριος»*). Η επαφή με την ελληνική οικογένεια και η ενασχόλησή της με την ανατροφή των παιδιών της, τα οποία σπούδαζαν στα ελληνικά σχολεία και μάθαιναν τον ελληνικό πολιτισμό, συνέβαλαν στην ευκολότερη προσαρμογή της στην κοινωνία και στην καλύτερη εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας (*«Η γυναίκα Αλβανίδα χαρακτηρίζεται ως γυναίκα που φροντίζει την οικογένεια που βοηθάει τα παιδιά με τα μαθήματα γιατί ο πατέρας δουλεύει πολλές ώρες και δεν έχει χρόνο»*). Έτσι, η Αλβανίδα θεωρήθηκε ως ηθική νοικοκυρά, που φροντίζει την οικογένειά της (*«Εργατική που πάνω από όλα είναι η οικογένειά της, ηθική και περήφανη», Νομίζουν ότι οι Αλβανίδες, δίνουν σημασία στην ηθική στην οικογένεια και προσπαθούν να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία»*). Αντίθετα, ο Αλβανός προσαρμόστηκε με αργούς ρυθμούς, λόγω της περιορισμένης επαφής του με τους Έλληνες. Οι συνάδελφοι στο χώρο εργασίας ήταν κυρίως συμπατριώτες του και, όπως είναι λογικό, συνεννοούνταν στα αλβανικά. Από τις συνεντεύξεις φανερώνεται ότι οι Αλβανοί άντρες δουλεύουν κυρίως στο χώρο της οικοδομής (*«Η Αθήνα στους Ολυμπιακούς Αγώνες κατασκευάστηκε από τα χέρια των Αλβανών. Οι περισσότεροι που δούλευαν στο φιάξιμο των δρόμων και των κτιρίων ήταν Αλβανοί»*).

Οι ερωτηθέντες συμφωνούν ότι η θέση του αλβανού μετανάστη είναι δυσχερέστερη σε σύγκριση με τους μετανάστες άλλων εθνοτήτων. Λόγω του δημιουργούμενου στίγματος, ο Αλβανός αντιμετωπίζεται πιο σκληρά από τους άλλους μετανάστες (*«Ναι στην αρχή, ο Αλβανός αντιμετωπιζόταν με φόβο από τους Έλληνες διότι είχε ήδη διαμορφωθεί αυτή η εικόνα του εγκληματία αλβανού μετανάστη. Δηλαδή, η αλβανική ομάδα μεταναστών επειδή ήταν και είναι η μεγαλύτερη ομάδα μεταναστών χαρακτηριζόταν ως η ομάδα μεταναστών που δημιουργούσε τα προβλήματα στην Ελληνική κοινωνία», «Ναι ήταν πιο σκληρή και ρατσιστική», «Νομίζω ναι. Νομίζω ότι για τους Αλβανούς είναι πιο μεγάλο το μίσος»*). Επίσης, όσον αφορά τις Αλβανίδες, φαίνεται πως η μορφή δουλειάς που ταιριάζει περισσότερο σε αυτές, σύμφωνα με τους Έλληνες, είναι η θέση της οικιακής βοηθού ή της καθαρίστριας γραφείου. Σε καμία περίπτωση η Αλβανίδα δεν φαίνεται να διαθέτει τα απαραίτητα προσόντα για να δουλεύει ως υπάλληλος γραφείου ή ως baby sitter (*«Προσπάθησα να μάθω όλα τα μηχανήματα. Τα έμαθα και ζήτησα να κάνω δουλειές γραφείου και να μην*

δουλεύω ως καθαρίστρια ... Μια μέρα μου απαγόρευσαν να καθίσω μπροστά στο κομπιούτερ και να συνεχίζω να κάνω τις μεταφράσεις λέγοντας ότι δεν έπρεπε να καθίσω εκεί. Δεν ήταν η θέση μου ... Νομίζω ότι ήθελαν να κρατήσουν την Αλβανίδα στη θέση της ... Η θέση της Αλβανίδας ήταν αυτή της καθαρίστριας, δηλαδή να σκουπίζει, να σφουγγαρίζει», «Προσπάθησα να βρω δουλειά ως baby sitter μέσω ενός γραφείου ευρέσεως εργασίας... μου απάντησαν ότι μπορούσαν να μου βρουν δουλειά μόνο ως καθαρίστρια. Από ό,τι κατάλαβα η θέση της Αλβανίδας στην ελληνική κοινωνία ήταν καθοριστικά αυτή της καθαρίστριας»).

Πολύ σημαντική είναι η διάκριση ανάμεσα στον Αλβανό και στον Βορειοηπειρώτη από τους Έλληνες. Ο δεύτερος θεωρείται ως Έλληνας της διασποράς και, ως εκ τούτου, η αντιμετώπισή του ήταν πολύ πιο ευνοϊκή, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, που οποιοδήποτε έγκλημα γινόταν από αλβανούς πολίτες (δηλαδή συμπεριλαμβανομένων των Βορειοηπειρωτών) οι Έλληνες το απέδιδαν στους Αλβανούς, ενώ οποιαδήποτε καλή πράξη στους Βορειοηπειρώτες («Δηλαδή υπήρχε αυτός ο διαχωρισμός ο Αλβανός ο κακός, ο κλέφτης, ο κακοποιός και ο βορειοηπειρώτης ο τίμιος, ο καλός ο εργαζόμενος», «Ελεγαν ότι εσύ είσαι καλός, εσύ θα πρέπει να είσαι βορειοηπειρώτης... που τον έβλεπαν σαν δικό τους άνθρωπο ενώ, τον Αλβανό τον έβλεπαν μειονεκτικά ως άχρηστο, αμόρφωτο», «Προφανώς ήταν Βορειοηπειρώτης. Όπως και να είναι, αυτοί αντιμετωπίστηκαν καλύτερα, ακόμα και από τα ΜΜΕ. Θυμάμαι αυτόν τον γελοίο δημοσιογράφο, του Ευαγγελίτο, όταν ήταν στον Αντέννα 1, να αναφέρει σε κάθε εκπομπή πόσα εγκλήματα είχαν κάνει οι Αλβανοί. Κάθε φορά όμως που κάτι καλό γινόταν από τους Αλβανούς, τότε δεν ήταν Αλβανοί αλλά Βορειοηπειρώτες»).

3.3 Η επίδραση του στερεότυπου στον αλβανό μετανάστη

Σύμφωνα με τη θεωρία του χαρακτηρισμού, «η ετικέτα, το στίγμα, η νέα ταυτότητα και η διαφοροποίηση των σχέσεων συνθέτουν το κυρίαρχο έκτροπο κοινωνικό status. Το status αυτό κάνει τη ζωή του έκτροπου ατόμου να ρυθμίζεται ολοκληρωτικά από την έκτροπη ιδιότητα του, αφού οι άλλοι στοιχειοθετούν τις σχέσεις τους με το έκτροπο άτομο μόνο μέσα από μια διαρκή αναφορά στο κυρίαρχο έκτροπο κοινωνικό status» (Τάτσης, 1989: 61). Έτσι, η ζωή του Αλβανού μετανάστη ρυθμίζεται ολοκληρωτικά από αυτή την καινούργια ταυτότητα ή στίγμα, η οποία συντίθεται από μία ή περισσότερες διαστάσεις του στίγματος και, σύμφωνα με το Goffman (2001), χρησιμοποιείται για να περιγράψει ένα χαρακτηριστικό το οποίο θεωρείται ως απαξιωτικό. Δηλαδή η ζωή του μετανάστη ρυθμίζεται από το στίγμα του ως εγκληματία, επικίνδυνου ή κλέφτη, το οποίο τον προσβάλλει και του προκαλεί αισθήματα θυμού και μίσους. («Με είχαν πειράξει πάρα πολύ», «Πως να αισθανόμουν, πληγωμένη, θυμωμένη», «Άσκημα», «Για μένα ήταν προσβολή», «Και ψυχολογικά με έχει επηρεάσει πολύ. Πολλές φορές διαμόρφωνα έτσι μια ρατσιστική στάση πράγμα που δεν το ήθελα απέναντι στους Έλληνες πολίτες»). Όσοι σπούδασαν και άσκησαν το ανάλογο επάγγελμα στην Αλβανία και αναγκάστηκαν να ασκήσουν οποιοδήποτε άλλο επάγγελμα στην Ελλάδα, αισθάνθηκαν περισσότερο από τους άλλους τις συνέπειες του κοινωνικού τους υποβιβασμού. Μολονότι ήξεραν ότι θα εργάζονταν σε δουλειές απαξιωτικές, αυτό που τους πλήγωσε ήταν η αντιμετώπιση

ως κατώτερους από τους Έλληνες («*Τσαντισμένη, πληγωμένη. Ψυχολογικά με είχε βλάψει πολύ η συμπεριφορά τους γιατί στην Αλβανία είχα μάθει να μου συμπεριφέρονται καλά... Αν και εγώ είχα τελειώσει πανεπιστήμιο και ήμουν πιο μορφωμένη από αυτούς, αυτοί με έβλεπαν ως κάποιον χωρίς αξία*»).

3.4 Οι κοινωνικοί περιορισμοί στον αλβανό μετανάστη

Πολύ συχνά στο στιγματισμένο άτομο δε δίνεται η δυνατότητα να εγκαταλείψει το στίγμα του και να διεκδικήσει ένα νέο κοινωνικό status με διαφορετικά χαρακτηριστικά (Becker, 2000: 51). Συνηθισμένο παράδειγμα είναι η άρνηση του Έλληνα πολίτη, λόγω της αρνητικής εικόνας που υπάρχει για τον Αλβανό, να του ενοικιάσει το σπίτι ή να τον προσλάβει στην επιχείρηση, με αποτέλεσμα ο μετανάστης να προβαίνει σε μικροκλοπές και να κοιμάται στους δρόμους («*δεν μπορούσα να βρω σπίτι λόγω της εθνικής μου ταυτότητας*», «*έλεγα ότι ήμουν Βορειοηπειρώτισσα για να με πάρουν στη δουλειά*»). Με αυτό τον τρόπο το στερεότυπο του Αλβανού που περιγράψαμε παραπάνω, δηλαδή την εικόνα του ως εγκληματία και ρακένδυτου, γίνεται αυτοεκπληρούμενη προφητεία (Brown 1995: 106), διότι ο μετανάστης δρα σύμφωνα με τους χαρακτηρισμούς που του έχει επιθέσει η ελληνική κοινωνία («*...ξεκίνησε όταν οι αλβανοί μετανάστες βρεθήκανε σε πλατείες που δεν είχαν την δυνατότητα να φροντίζουν τον εαυτό του, είχαν μια εξωτερική εμφάνιση που διέφερε πάρα πολύ από τα πρότυπα της ελληνικής κοινωνίας. Έτσι όταν δεν μπορείς να πλυθείς και να ντύνεις με ωραία ρούχα αρχίζεις και περιθωριοποιείσαι από το υπόλοιπο σώμα της ελληνικής κοινωνίας. Περιθωριοποιείσαι διότι ήδη η κοινωνία σε βάζει σε περιθώριο επειδή σου λέει αυτός είναι έτσι, είναι ντυμένος έτσι κλπ, προβαίνουν σε μικροκλοπές και έτσι όλα αυτά δημιουργούν μια αντίληψη*»).

Ένα άλλο παράδειγμα κοινωνικού περιορισμού προέρχεται από χώρους όπου ο μετανάστης αλληλεπιδρά (Lyman and Scot, 1968) με άλλους, όπως είναι ο χώρος εργασίας. Μολονότι πολλές από τις ερωτηθείσες μετανάστριες μπορούσαν να κάνουν και άλλες εργασίες σχετιζόμενες με το αντικείμενο της δουλειάς της εταιρίας, τα γραφεία της οποίας καθάριζαν, οι εργοδότες και οι άλλοι εργαζόμενοι υποδεικνυαν σε αυτές τη θέση τους στην εταιρεία, δηλαδή τη θέση της καθαρίστριας («*Προσπάθησα να μάθω όλα τα μηχανήματα. Τα έμαθα και ζήτησα να κάνω δουλειές γραφείου και να μην δουλεύω ως καθαρίστρια ... Μια μέρα μου απαγόρευσαν να καθίσω μπροστά στο κομπιούτερ και να συνεχίζω να κάνω τις μεταφράσεις λέγοντας ότι δεν έπρεπε να καθίσω εκεί. Δεν ήταν η θέση μου ... Νομίζω ότι ήθελαν να κρατήσουν την Αλβανίδα στη θέση της ... Η θέση της Αλβανίδας ήταν αυτή της καθαρίστριας, δηλαδή να σκουπίζει, να σφουγγαρίζει*»).

Ένα τρίτο παράδειγμα προέρχεται από το χώρο του σχολείου. Η δασκάλα της τάξης τοποθετούσε τα Αλβανόπουλα στα τελευταία θρανία, επειδή οι γνώσεις τους των ελληνικών ήταν περιορισμένες, κάτι που (θα) δημιουργούσε προβλήματα στην κανονική ροή του μαθήματος. Επίσης, οι έλληνες μαθητές δεν έκαναν παρέα μαζί τους («*το παιδί μπήκε στο σχολείο και κανένας δεν του έδινε σημασία. Τον άφησαν στο τελευταίο θρανίο και τα παιδιά δεν έπαιζαν μαζί του*»).

Στην επαρχία οι συνθήκες ήταν δυσχερέστερες για τους μετανάστες. Σε μερικά χωριά, μάλιστα, είχε απαγορευτεί η έξοδος από τα σπίτια στους αλβανούς μετανάστες από κάποια συγκεκριμένη ώρα το βράδυ, ενώ σε άλλα δεν τους δέχονταν στα μαγαζιά τους (*«σε ένα χωριό στη Πελοπόννησο, οι υιόπιοι είχαν απαγορεύσει στους αλβανούς μετανάστες να βγουν μετά τις 10 το βράδυ. Υπάρχουν χωριά που έχουν καθορίσει την τοποθεσία των αλβανών μεταναστών. Δηλαδή ότι στο τάδε καφενείο πηγαίνουν οι Αλβανοί, ας κάθονται μόνου εκεί»*).

3.5 Η κοινωνική απόσταση

Λόγω των διαφορών που υπάρχουν ανάμεσα στον Αλβανό μετανάστη και τον Έλληνα πολίτη, όπως η διαφορετική εθνικότητα, γλώσσα και θρησκεία, είναι αναπόφευκτο να υπάρχουν εντάσεις. Αυτές οι εντάσεις δημιουργούν ένα χάσμα ή, καλύτερα, μια απόσταση ανάμεσά τους. Σύμφωνα με τον Emory Bogardus, η κοινωνική απόσταση ορίζεται ως ο *«βαθμός κοινωνικής αποδοχής»* κάποιας ομάδας από ορισμένη κατηγορία προσώπων ή άλλων ετερογενών ομάδων κυρίαρχου κοινωνικού status (Τάτσης, 1999: 84). Ο Bogardus υποστηρίζει ότι η απόσταση μεταξύ δυο ομάδων ή ατόμων μειώνεται όταν οι σχέσεις τους είναι στενές, ενώ μεγαλώνει όταν οι σχέσεις τους χαρακτηρίζονται ως ψυχρές ή μη φιλικές (Bogardus, 1954: 535-6).

Στη δική μας έρευνα, προσπαθήσαμε να ερευνήσουμε την κοινωνική απόσταση, όπως αυτή ορίζεται από τον Bogardus, στη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον αλβανό μετανάστη και τον έλληνα πολίτη.

Ο βαθμός κοινωνικής αποδοχής του αλβανού μετανάστη από τον Έλληνα πολίτη μπορεί να συνοψιστεί στο εξής: Από την μια πλευρά, ο Έλληνας α) δεν θέλει τον Αλβανό στη χώρα του, β) δεν δέχεται το παιδί του να πάει στο ίδιο νηπιαγωγείο ή σχολική τάξη με τα Αλβανόπουλα, γ) δεν δέχεται τον αλβανό μετανάστη ως γείτονά του και δεν δέχεται να του ενοικιάσει το σπίτι του (*«Τι θέλουν εδώ. Γιατί δεν πάνε στα σπίτια τους», «...βγάλανε το παιδί τους από το νηπιαγωγείο όταν έμαθαν ότι το παιδί μου ή άλλων Αλβανών ήταν σε αυτό το νηπιαγωγείο», «Θεωρούσε ότι το αίτιο του προβλήματος που μπορεί να συνέβαινε στην πολυκατοικία ήμου εγώ ο Αλβανός. Μια μέρα είχα πάει στην ταρατσα για να φτιάξω την κεραία και ήρθαν όλοι να βλέπουν τι κάνω»*).

Από την άλλη, όμως, αα) δέχεται να γίνει νονός των παιδιών του Αλβανού, ββ) δέχεται να κάνει παρέα με τον Αλβανό και γγ) να τον προσλάβει για μερεμέτια στο σπίτι ή ως υπάλληλο στην επιχείρηση (*«μάλιστα μια δική μας γειτόνισσα θέλει να βαπτίσει το παιδί μας», «...ήμου με κάποιους φίλους μου Έλληνες...», «Τώρα κάνω περισσότερο παρέα με τους Έλληνες παρά με τους Αλβανούς», «Μια μέρα είχα πάει σε μια δημοσιογράφο της ΕΡΤ για να φτιάξω κάτι. Αυτή μου είπε ότι ευτυχώς που ήμασταν εμείς οι Αλβανοί γι' αυτές τις δουλειές γιατί τι θα γινότουσαν. Εγώ της απάντησα ότι πάντα θα υπάρξει κάποιος να κάνει αυτές τις δουλειές. Αν δεν ήμασταν εμείς θα τις έκαναν αυτοί οι Έλληνες»*).

3.6 Η αντίδραση του αλβανού μετανάστη

Μολονότι υφίσταται η διάκριση από τον Έλληνα, ο αλβανός μετανάστης προσαρμόζεται με την πάροδο του χρόνου στην ελληνική κοινωνία. Σύμφωνα με τον Rose, η προσαρμογή αυτή μπορεί να είναι πλήρης ή προσαρμογή εξ αποστάσεως (Rose, 1981: 159-160). Στην περίπτωση των Αλβανών ισχύει το δεύτερο είδος προσαρμογής, διότι οι Αλβανοί, ουσιαστικά, ζουν σε δύο κόσμους, τον κόσμο των ομοεθνών τους είτε στην πατρίδα είτε στην Ελλάδα, και τον κόσμο των Ελλήνων, στον οποίο σπουδάζουν, εργάζονται και διασκεδάζουν. (*«Το θέμα είναι ότι δεν μπορώ να αποφασίσω που είναι καλύτερα για μένα εδώ ή στην Αλβανία», «Εγώ θέλω να γυρίσω στη χώρα μου. Διαβάζω τις εφημερίδες και βλέπω ότι η κατάσταση εκεί καλύτερεύει, αλλά τα παιδιά μου βρίσκονται σε δίλημμα», «Δεν ξέρω. Στην Αλβανία έχω τους γονείς μου, τους συγγενείς μου, τις παλιές μου φίλες, νιώθω πως είμαι σπίτι μου. Εδώ δεν νιώθω τόσο άνετα. Θα μείνω μόνο για τα παιδιά μου γιατί σπουδάζουν εδώ, ήρθαν σε μικρή ηλικία και τους φαίνεται δύσκολο να γυρίσουν να ζήσουν εκεί», «Μάλλον όχι. Έχω το σπίτι μου εδώ, την δική μου επιχείρηση και δεν μπορώ να γυρίσω στην Αλβανία και να ξαναρχίσω τη ζωή μου από την αρχή, αν και εκεί είναι οι γονείς μου, τα αδέρφιά μου»).*

3.7 Στρατηγικές διαχείρισης του στίγματος

Σύμφωνα με τον Goffman (2001: 112), υπάρχουν δυο τύποι στιγματισμένου ατόμου, το απαξιώσιμο και το απαξιωμένο. Η κοινωνική ταυτότητα του απαξιώσιμου ατόμου δεν είναι γνωστή ή άμεσα εμφανής και πολλές φορές βρίσκεται σε δίλημμα αν πρέπει να τη φανερώσει ή όχι. Όταν ο αλβανός μετανάστης ανήκει σε αυτό τον τύπο στιγματισμένου και δεν θέλει να αποκαλύψει την καταγωγή του, τότε χρησιμοποιεί διάφορες στρατηγικές για να αντιμετωπίσει το στίγμα, όπως, για παράδειγμα, ο έλεγχος των πληροφοριών Goffman (2001: 169-180). Μια από τις τεχνικές ελέγχου των πληροφοριών είναι η απόκρυψη ή η εξάλειψη σημείων ή συμβόλων του στίγματος που μπορεί να ελκύσουν την προσοχή των άλλων και να αποκαλυφθεί η καταγωγή του. Έτσι, ο Αλβανός αναγκάζεται να αλλάξει το όνομά του σε ελληνικό ή να παριστάνει το Βορειοηπειρώτη ή και τον πολίτη άλλης ευρωπαϊκής χώρας, στην περίπτωση που τα χαρακτηριστικά του είναι διαφορετικά (*«Για να ενοικιάσουν σπίτι αναγκάστηκαν να πουν ότι είναι βορειοηπειρώτες, ή βαπτίστηκαν για να αλλάξουν τα ονόματα. Τα ονόματα τα άλλαζαν και στην δουλειά γιατί δεν έπαιρναν στην δουλειά Αλβανούς», «Σε κάποιες δουλειές έλεγα ότι ήμουν Βορειοηπειρώτισσα για να με πάρουν», «Αν έβλεπες τέτοια κάθε μέρα, λογικό είναι να ακούς όλους τους Αλβανούς να δηλώνουν Βορειοηπειρώτες. Μια μέρα μάλιστα, όταν ένας Αλβανός μου είπε ότι ήταν από τη βόρειο Ήπειρο, με βαριά βόρεια προφορά όμως, λύθηκα στα γέλια», «Ήταν πολύ δύσκολο να βρω σπίτι λόγω αυτής της εικόνας του εγκληματικού Αλβανού. Αναγκάστηκα να πω ότι ήμουν Τσέχος. Αυτήν τη δυνατότητα μου την έδωσε η εμφάνισή μου γιατί είμαι ξανθός με γαλάζια μάτια, λευκό δέρμα»). Ειδικά στα σχολεία τα παιδιά προσπαθούσαν να μην αποκαλύψουν την δική τους καταγωγή γιατί φοβόντουσαν την αντίδραση των ελλήνων συμμαθητών τους (*«Κάποιες φορές**

έχω ακούσει από φίλους μου ότι τα παιδιά τους ντρέπονται να πουν ότι είναι Αλβανοί δηλαδή κρύβουν την εθνική τους ταυτότητα»).

Μια άλλη στρατηγική που οι αλβανοί μετανάστες χρησιμοποίησαν ήταν η καλύτερη εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας («*Η ελληνική γλώσσα. Προσπαθούσα να μάθω όσο καλύτερα γινόταν τα Ελληνικά για να μη με αναγνωρίσουν ότι ήμουν ξένη*»).

Στην περίπτωση που ο μετανάστης δεν καταφέρνει να κρατήσει μυστική την καταγωγή του ή όταν εξαρχής την αποκαλύπτει, τότε ανήκει στο δεύτερο τύπο στιγματισμένου. Στην περίπτωση αυτή, η στρατηγική που χρησιμοποιεί ο απαξιωμένος μετανάστης είναι η *αναγνώριση του στίγματος*, προσπαθώντας παράλληλα να μειώσει τη σημασία του ή να το τροποποιήσει (Levitin, 1975: 551-2) (Goffman, 2001: 183). Έτσι, βλέπουμε τους μετανάστες να εργάζονται σκληρά για την απόκτηση μιας αποδεκτής ταυτότητας ή ενός κοινωνικού status, να διατηρήσουν καλές σχέσεις με τους Έλληνες ή, ακόμα, να χρησιμοποιούν το στίγμα τους με χιουμοριστικό τρόπο («*Σε όλες τις δουλειές που έκανα συμπεριφερόμουν καλά και έκανα την δουλειά μου σωστά. Μόνο με αυτό τον τρόπο μπορούσα να αποδείξω ποια ήμουν εγώ*», «*Προσπαθούσα να ήμουν ευτάξει απέναντί τους... ή να πάρω μέρος σε συζητήσεις που χρειαζόντουσαν γνώσεις για να συμμετέχεις σ' αυτές*», «*Μια μέρα ήμουν με κάποιους φίλους μου Έλληνες και έκανα πλάκα λέγοντάς τους ότι και για το σεισμό που έγινε έφταιγαν οι Αλβανοί, Αυτοί γέλασαν, γιατί πραγματικά οι Αλβανοί είχαν μετατραπεί σε σύμβολο που έφερνε όλα τα κακά στην ελληνική κοινωνία*», «*Στην αρχή όταν με φώναζαν: -Αλία έλα εδώ!, Εγώ τους έλεγα: -Ναι, Μητσοιάκη έρχομαι. Προσπαθούσα να ξεπεράσω με χιούμορ οτιδήποτε έλεγαν για τον Αλβανό*»).

Όσον αφορά στη στρατηγική κάλυψης, μολονότι φαίνεται να ανήκει στον πρώτο τύπο στιγματισμένου, χρησιμοποιείται από τους απαξιωμένους μετανάστες για να μετατοπίσουν την προσοχή των άλλων από το στίγμα και να την επικεντρώσουν στο όποιο θέμα συζήτησης έχουν στις καθημερινές τους συναναστροφές: διατομικές, εργασιακές, κοινωνικές. Με αυτό τον τρόπο διευκολύνεται η αλληλεπίδραση ανάμεσά τους (Goffman, 2001: 182). Για παράδειγμα, στο χώρο εργασίας, οι συνάδελφοι του μετανάστη γνωρίζουν την καταγωγή του. Στις συζητήσεις με τους πελάτες, ωστόσο, οι οποίοι δεν γνωρίζουν την καταγωγή του μετανάστη, ο τελευταίος καλύπτει την ταυτότητά του για να μη δημιουργηθεί μια «δυσάρεστη» εικόνα προς τα έξω («*...η νοικοκυρά του σπιτιού μου είπε ότι θα με φώναζε Ελένη γιατί δεν ήθελε οι φίλες της ή οι συγγενείς του άντρα της να μάθουν πως εγώ ήμουν Αλβανίδα. Δεν ήθελε να δημιουργηθεί στο σπίτι καμιά δυσάρεστη κατάσταση*», «*Ο εργοδότης μου επέμενε να με φωνάζουν στην δουλειά Γιάννη. Μια μέρα του ρώτησα γιατί επέμενε τόσο πολύ και αυτός μου είπε ότι στο κατάστημα έρχονται πελάτες και αν ανακάλυπταν ότι ήμουν Αλβανός μπορεί να μην ερχόντουσαν πια στο κατάστημα. Και έτσι όλοι με φώναζαν Γιάννη*»).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και μια στρατηγική συλλογικής αντιμετώπισης του στίγματος. Έτσι, πολλοί Αλβανοί έγιναν μέλη σε διάφορες οργανώσεις αλβανών μεταναστών, οι οποίες ζητούν από την ελληνική πολιτεία οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα ανάλογα με εκείνα των Ελλήνων («*...μαζί με κάποιους γνωστούς μου ιδρύσαμε το Φόρουμ των Αλβανών Μεταναστών*»).

για να παλέψουμε για τα δικαιώματά μας και να αντιστρέψουμε αυτή την εικόνα του Αλβανού. Έχουμε πάρει μέρος κάθε χρόνο στο αντιρατσιστικό φεστιβάλ και προσπαθούσαμε να βρούμε ή να φέρουμε από την Αλβανία πολιτιστικά αντικείμενα για να δείξουμε σε όλους τους επισκέπτες ότι και οι Αλβανοί είναι ένας λαός που έχει το δικό του πολιτισμό. Επίσης, έχουμε πάρει μέρος και σε διαδηλώσεις κατά του ρατσισμού»).

4. Συμπεράσματα

Η εικόνα του αλβανού μετανάστη που παρουσιάστηκε παραπάνω βασίζεται εξ ολοκλήρου στις απαντήσεις που έδωσαν οι ερωτηθέντες, οι οποίοι αποτέλεσαν το δείγμα της παρούσας έρευνας. Ωστόσο, μια προσεκτική διερεύνηση των απαντήσεων αυτών θα δείξει ότι απέχουν πολύ από το να είναι αμερόληπτες. Με άλλα λόγια, οι ερωτηθέντες δεν αναφέρουν τις πράξεις των αλβανών εγκληματιών ως ύστατες αιτίες υποκίνησης της όλης διαδικασίας κατασκευής του στερεότυπου, αλλά, απεναντίας, θεωρούν αποκλειστικά υπεύθυνες την ελληνική πολιτική και την ελληνική τηλεόραση. Επίσης, ένα άλλο στοιχείο που δεν φάνηκε αρκετά από τις συνεντεύξεις, είναι ο ρατσισμός των Αλβανών απέναντι στις άλλες εθνότητες που ζουν στην Ελλάδα. Ο στιγματισμένος Αλβανός στιγματίζει και ο ίδιος άτομα ετέρων μειονοτικών ομάδων, κυρίως τους μετανάστες με άλλο χρώμα δέρματος (*Και μάλιστα δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι κι εμείς οι Αλβανοί είμαστε ρατσιστές. Ένα βράδυ είχαμε κλείσει την Πανεπιστημίου κατά τη διάρκεια μιας διαδήλωσης υπέρ των μεταναστών. Εκεί, ακούω έναν Αλβανό να λέει αναφερόμενος σε κάποιους Αφρικανούς «τι θέλουν αυτοί οι αράπηδες εδώ! Άντε πάρ' τους από δω μη τους χτυπήσω». Το αξιοσημείωτο είναι ότι τα είπε ενώ στεκόταν κάτω από ένα πανό που έγραφε «Κάτω ο ρατσισμός!» και ότι οι Αφρικανοί ήταν όλοι τους «διώροφοι», δηλαδή τεράστιοι τύποι, ενώ ο Αλβανός με το ζόρι έφτανε το 1.60μ.»).*

Αυτή είναι μια συνηθισμένη τακτική που ακολουθούν οι στιγματισμένοι, όπως περιγράφεται από τον Gerhard Falk (2001).

Συνοπτικά, η έρευνα διαπιστώνει τη μετάβαση από το αρχικό στερεότυπο του «κακού» Αλβανού στην εικόνα του ως εργατικού και προσαρμοσμένου πολίτη. Αυτό προκύπτει από την συμμετοχή του Αλβανού στην οικονομική και κοινωνική ζωή της Ελλάδας, ο οποίος απλώς ζητά την αναγνώριση αυτής της πραγματικότητας.

Βιβλιογραφία

- Atkinson, P. and Housley, W. (2003) *Interactionism. An Essay in Sociological Amnesia*, London: Sage Publications.
- Augoustinos, M. and Walker, I. (1995) *Social Cognition. An Integrated Introduction*, London: Sage Publications.
- Becker, H. S. (2000) *Οι Περιθωριοποιημένοι: Μελέτες στην Κοινωνιολογία της Παρέκκλισης*, Αθήνα: Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη.
- Becker, H.S. (1973) *Outsiders, Studies in the Sociology of Deviance*, (rev.ed.), New York: Free Press.

- Berger, P. και Luckmann, Th. (2003) *Η Κοινωνική Κατασκευή της Πραγματικότητας*, Γ. Κουζέλης και Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.
- Berry, B. (1965) *Race and Ethnic Relations*, 3rd ed, Boston: Houghton Mifflin.
- Biberaj, E. (2001) *Shqiperia ne Tranzicion: Rruga e Veshtire drejt Demokracise (Η Αλβανία σε Μετάβαση: Ο Δύσβατος Δρόμος προς την Δημοκρατία)*, Tirane: Ora.
- Bogardus, (1954) *Sociology*, 4th edition, New York: MacMillan.
- Bogardus, S. E. (1938) «Social Distance and Its Implication», *Sociology and Social Research*, XII: 462-76.
- Bogardus, S. E. (1948) «The Social Distance Differential», *Sociology and Social Research*, 32: 882-87.
- Brown, R. (1995) *Prejudice. It's Social Psychology*, Blackwell.
- Bryman, A. and Burgess, R. (eds.), (1994) *Analyzing Qualitative Data*, London: Routledge.
- Charon, M, J. (1979) *Symbolic Interactionism. An Introduction, an Interpretation, an Integration*, Englewood Cliffs: Prentice – Hall.
- Clinard, B. M. (1968) *Sociology of Deviant Behavior*, New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Cole, A. L. and Knowles, G. J. (eds) (2001) *Lives in Context: The Art of Life History Research*, Walnut Creek CA: Altamira Press.
- Corbin, J. and Strauss, A. (1990) *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*, Newbury Park: Sage.
- Craib, I. (2000) *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία. Από το Πάρος στον Χάμπερμας*, Π. Λέκκας (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Davis, F. (1961) «Deviance Disavowal: The Management of Strained Interaction by the Visibly Handicapped» *Social Problems*, 9: 120-132.
- Dyer, R., (1993) *The Matters of Images. Essays on Representations*, London: Routledge.
- Gerhard, F. (2001) *Stigma. How We Treat Outsiders*, New York: Prometheus Books.
- Glaser, B. G and Strauss, A. (1967) *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, Chicago: Aldine.
- Goffman, E. (2001) *Στίγμα. Σημειώσεις για τη Διαχείριση της Φθαρμένης Ταυτότητας*, Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξανδρεία.
- Gouldner, A. W. (1973) *For Sociology: Renewal and Critique in Sociology Today*, New York: Basic Books.
- Gowman, A. G. (1956) «Blindness and The Role of the Companion», *Social Problems*, 4: 68-75.
- Hamilton, D. L. and Sherman, J. W. (1994) «Stereotypes», in R. S. Wyer, and T. K. Srull (Eds.), *Handbook of Social Cognition*, 2nd ed., vol. 2: 1-68, New York: Hillsdale.
- Lemert, M. E, (1951) *Social Pathology*, New York: MacGraw-Hill.
- Lemert, M. E. (1967) *Human Deviance, Social Problems and Social Control*, Prentice-Hall, New York: Englewood Cliffs.
- Levitin, T. (1975) «Deviants as Active Participants in the Labeling Process: The Case of the Visibly Handicapped», *Social Problems*, 22: 548-57.
- Lippmann, W. (1922) *Public Opinion*, New York: Harcourt Brace.
- Lyman, S. M. and Scott, M. B. (1967). «Territoriality: A Neglected Sociological Dimension», *Social Problems*, 15 (3): 235–249.

- Mankoff, M. (1971) «Societal Reaction and Career Deviances: A Critical Analysis», *Sociological Quarterly* 12 (2): 204-218.
- Martin, P.Y. and Turner, B.A. (1986) «Grounded Theory and Organizational Research», *The Journal of Applied Behavioral Science*, 22(2), 141-157.
- Mead, H. G. (1934) *Mind, Self and Society*, Chicago: University of Chicago Press..
- Parsons, T. (1951) *The Social System*, New York: The Free Press of Glencoe.
- Pfuhl, H. E. (1980) *The Deviance Process*, New York: Van Nostrand Company.
- Pickering, M. (2001) *Stereotyping. The Politics of Stereotyping*, New York: Palgrave.
- Richards, L. and Richards, T. (1987) «Qualitative Data Analysis: Can Computers do it?», *Australian and New Zealand Journal of Sociology* 23: 23-35.
- Richards, L. and Richards, T. (1991) «Computing an Qualitative Analysis: Computational Paradigms and Research Processes» in N.G. Fielding and R.M. Lee (eds) *Using Computers in Qualitative Research*, London: Sage.
- Ritzer, G. (1998) «Θεωρία των Συμβολικών Διαντιδράσεων», *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), 1^{ος} Τόμος, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Ritzer, G. (1998) «Φαινομενολογική Κοινωνιολογία και Εθνομεθοδολογία», *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), 1^{ος} Τόμος, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Rose, I. P. (1981) *They and We. Racial and Ethnic Relations in the United States*, 3rd ed., New York: Random House.
- Rubin, J. H. and Rubin, S. I. (1995) *Qualitative Interviewing. The Art of Hearing Data*, London: Sage Publication.
- Schur, M. E, (1969) «Reactions to Deviance: A Critical Assessment», *American Journal of Sociology*, 75: 309-22.
- Sherif, M. (1967) *Group Conflict and Cooperation*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Simmel, G. (1971) *Selected Writings on Individuality and Social Forms*, D. M. Levine (ed.), University of Chicago Press.
- Skidmore, W. (1979) *Theoretical Thinking in Sociology*, 2nd edition, Cambridge University Press.
- Stangor, C. and Lange, J. (1994) «Mental Representations of Social Groups: Advances in Understanding Stereotypes and Stereotyping», *Advances in Experimental Social Psychology*, 26: 357-416.
- Strauss, A. (1987) *Qualitative Analysis for Social Scientist*, Cambridge University Press.
- Tannenbaum, F, (1938) *Crime and Community*, New York: Ginn.
- Timasheff, S. N. και Theodorson, A.G (1983) *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών*, Τσαούση, Γ.Δ. (επιμ., μετάφ.), Αθήνα: Εκδόσεις Guttenberg.
- Yzerbyt, V., Rocher, S. and Schadron, G. (1997) «Stereotypes as Explanation: A Subjective Essentialistic View of Group Perception», in P.J. Oakes, N. Ellemens and S. A. Haslam (eds.), *The Social Psychology of Stereotyping and Group Life*, Blackwell.
- Αρχιμανδρίτου, Μ. (1996) *Η Διαχρονική Εξέλιξη της Προσέγγισης της Ετικέτας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σακκούλας.
- Καρύδης, Χ, Β., (1996) *Η Εγκληματικότητα των Μεταναστών στην Ελλάδα. Ζητήματα Θεωρίας και Αντεγκληματικής Πολιτικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Τάτσης Χ. Ν. (1989) «Η Θεωρία του Χαρακτηρισμού: Ανθρωπιστικές Προσεγγίσεις στην Κοινωνιολογία της Αποκλίνουσας Συμπεριφοράς» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τόμος 72: 44-74.

Τάτσης, Χ, Ν. (1997) *Κοινωνιολογία. Ιστορική Εισαγωγή και Θεωρητικές Θεμελιώσεις*, 1^{ος} Τόμος, 5^η έκδοση, Αθήνα: Οδυσσέας.

Τάτσης, Χ, Ν. (1999) *Κλασικές Έρευνες των Κοινωνικών Επιστημών. Πρώτος Κύκλος Αυθολόγησης*, 3^η έκδοση, Αθήνα: Οδυσσέας.

Τάτσης, Χ. Ν. (1983) *Ειδικά Θέματα Κοινωνιολογίας. Συλλογική Συμπεριφορά, Έκτροπη Συμπεριφορά*, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις, Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σακκούλα.

B3. ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

B3-1. Η πολιτική και μιντιακή διαπραγμάτευση μιας περιβαλλοντικής κρίσης: Το παράδειγμα των πυρκαγιών του 2007 και 2009.

**Φανή Κουντούρη,
Διδάσκουσα (Π.Δ.407/80), Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Δ.Π.Θ.**

Η ανακοίνωση αυτή αφορά στη διαδικασία δημόσιας συγκρότησης μιας περιβαλλοντικής κρίσης έτσι όπως αυτή αναδείχθηκε μέσα από τις πυρκαγιές του Αυγούστου του 2007, κυρίως στην Ηλεία και την Μεσσηνία, και τις πυρκαγιές του Αυγούστου του 2009 στην Αττική. Η παρέμβασή μας εστιάζει στη δυναμική διαδικασία συγκρότησης και επανασυγκρότησης του προβλήματος, μέσα από τις διαδράσεις ανάμεσα στους πολιτικούς, μιντιακούς και κοινωνικούς λόγους και τις πολιτικές και κοινωνικές πρακτικές. Η επιλογή αυτής της οπτικής γωνίας επιτρέπει, αφενός, τη συνθετική παρουσίαση των διαφορετικών δρώντων και την ανάδειξη του ειδικού τους ρόλου και, αφετέρου, την παρατήρηση της δημόσιας διαπραγμάτευσης των ορισμών του προβλήματος.

I. Θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις

Αναφερόμαστε στις διαδικασίες δημόσιας συγκρότησης και διαπραγμάτευσης ενός προβλήματος στηριζόμενοι στην κοινωνιολογική παράδοση της έρευνας στα δημόσια προβλήματα στη βάση τριών θεωρητικών κατευθύνσεων.

Η πρώτη θεωρητική μας κατεύθυνση εμπνέεται από την υπόθεση που έχει υποστηρικθεί από τον Η. Blumer (1971:300)¹ ότι τα προβλήματα αποτελούν

¹Στην ίδια ερμηνευτική γραμμή με τον Η. Blumer κινείται και ο Η. Becker (1966:32), ο οποίος αναλύοντας την κοινωνική κατασκευή της παραβατικότητας υποστηρίζει ότι αυτή δεν είναι μόνο η παράβαση ενός κανόνα κοινώς αποδεκτού, αλλά είναι επίσης μια κατασκευή των κοινωνικών ομάδων που «θεσμίζουν τους κανόνες η παράβαση των οποίων αποτελεί την παραβατικότητα».

προϊόντα μιας διαδικασίας συλλογικού ορισμού. Δεν υπάρχουν ως αντικειμενική συνθήκη αλλά υπό τους όρους που ορίζονται και συλλαμβάνονται ως τέτοια από την κοινωνία.

Το δεύτερο θεωρητικό πλαίσιο, σε συνέχεια του πρώτου, υπογραμμίζει ότι η σύσταση του δημόσιου προβλήματος, ως συλλογική δραστηριότητα, προκύπτει μέσα από μία διαδικασία διεκδίκησης, καταγγελίας, αναζήτησης αιτιών και ευθυνών, που έχει ως στόχο την παρέμβαση των δημόσιων αρχών και την πολιτική απόφαση². Το δημόσιο πρόβλημα γίνεται αντικείμενο αντιπαράθεσης, διαμάχης απόψεων μέσα στο δημόσιο χώρο, ενώ τίθεται επιτακτικά η αναγκαιότητα ανάληψης μιας οποιασδήποτε συλλογικής δράσης (Gusfield, 1981).

Τέλος ως δημόσια αντιπαράθεση, η συλλογική δραστηριότητα συγκρότησης των δημόσιων προβλημάτων συνιστά μία πάλη για τον ορισμό, μία διαδικασία σημασιοδότησης (Hall, 1978), ετικετοποίησης (labeling³) ή αλλιώς πλαισίωσης (framing) των προβλημάτων κατά τρόπο που ορισμένες ερμηνείες αναδεικνύονται και ενισχύονται τη στιγμή που άλλες παραμερίζονται ή ακόμα και αποκλείονται. Ο μηχανισμός της πλαισίωσης εστιάζει στη διαδικασία ορισμού ενός προβλήματος, μιας κατάστασης ή ενός πολιτικού διακυβεύματος, ως αποτέλεσμα της επιλεκτικής παρουσίασης και της διάκρισης ορισμένων χαρακτηριστικών που προσανατολίζουν σε μία συγκεκριμένη ερμηνεία του αντικείμενου (Gerstlé, 2008:89). Ο Gamsom (1996) σημειώνει ότι πρόκειται για την οργανωτική αρχή που δίνει συνάφεια και ερμηνεία σε ένα σύνολο συμβόλων, ενώ για τον Entman (1993), «πλαισίωση είναι η επιλογή ορισμένων πλευρών μιας αντιληπτής πραγματικότητας και η ανάδειξη τους σε προεξέχοντα μέρη ενός μηνύματος για την προώθηση ενός συγκεκριμένου ορισμού ενός προβλήματος, μίας αιτιακής ερμηνείας, μίας ηθικής εκτίμησης ή/και μίας υπόδειξης που αφορά στη διαχείριση του εν λόγω αντικείμενου». Η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει, επομένως, το περίγραμμα του προβλήματος, τον ορισμό των υπευθύνων και τον καταλογισμό των ευθυνών όχι μόνο για τη γένεση αλλά και για την επίλυση του προβλήματος, για την αναζήτηση, δηλαδή, των κατάλληλων λύσεων και πολιτικών. Στην ίδια λογική ο M. Edelman (1999:40) σημειώνει ότι «τα προβλήματα είναι προϊόντα του λόγου και ως εκ τούτου υφίστανται ως υποστυλώματα ιδεολογιών, όχι απλώς γιατί υπάρχουν ή γιατί απειλούν την κοινωνική ευημερία. Καθορίζουν ποιοι είναι ενάρετοι και χρήσιμοι, ποιοι είναι επικίνδυνοι και ποιοι ανίκανοι, ποιες πράξεις θα ανταμειφθούν και ποιες θα τιμωρηθούν».

Η διαδικασία σύστασης του προβλήματος εξελίσσεται σε μία συλλογική δραστηριότητα δημόσιας αντιπαράθεσης σχετικά με τους εχθρούς και τους φίλους, τις τιμωρητέες πράξεις και τις συνιστώμενες λύσεις και καταλήγει σε ερμηνείες που τείνουν να κυριαρχούν στο δημόσιο χώρο επηρεάζοντας όχι μόνο τις δημόσιες

2 Οι J. Kitsuse, M. Spector μίλησαν για διαδικασίες διεκδίκησης (claims making) όπου εστιάζεται η προσοχή ταυτόχρονα στην ύπαρξη κοινωνικών προβλημάτων, προσδιορίζοντας τις αιτίες, τα θύματα και τους υπεύθυνους ενώ αξιώνονται δράσεις επανόρθωσης ή βελτίωσης της κατάστασης.

3 Πρόκειται για τη θέση των Becker και Blumer, όπου υποστηρίζεται ότι ένα κοινωνικό πρόβλημα κατασκευάζεται ως τέτοιο όχι γιατί προέρχεται από μία δυσλειτουργία ή από μία αξιακή σύγκρουση, αλλά γιατί αποτελεί το αντικείμενο μιας διαδικασίας «ετικετοποίησης».

αντιλήψεις σχετικά με το πρόβλημα αλλά και το ίδιο το περιεχόμενο του όπως και τις πολιτικές αποφάσεις σχετικά με αυτό.

Βάσει αυτών των θεωρητικών προϋποθέσεων θα εξετάσουμε την ανταγωνιστική διαδικασία διαπραγμάτευσης των αποδιδόμενων ορισμών για τις πυρκαγιές του 2007 και 2009 μέσα από δύο διαδικασίες, τη *διαδικασία δημοσιοποίησης* και τη *διαδικασία πολιτικοποίησης* του προβλήματος.

Κατά τη *διαδικασία δημοσιοποίησης* (Gerstlé, 2008:18) διαπιστώνεται η απόκλιση από μια επιθυμητή κατάσταση⁴. Το αναδυόμενο πρόβλημα αποκτά το περίγραμμά του και τα συστατικά του στοιχεία. Πιο ειδικά, διενεργείται μία διαδικασία *εξορθολογισμού* κατά την οποία ένα γεγονός δραματικό μετατρέπεται σε πρόβλημα με ειδικά χαρακτηριστικά, κατασκευάζεται δηλαδή το περίγραμμα του προβλήματος, η ανάθεσή του σε μία ευρύτερη κατηγορία. Παράλληλα, εδώ εντοπίζουμε τον αιτιακό καταλογισμό, την απόδοση *ευθύνης πρόκλησης* του προβλήματος.

Η πρώτη διαδικασία είναι καθοριστική για τη δεύτερη, τη *διαδικασία πολιτικοποίησης* (Gerstlé, 2008:18). Πρόκειται για τη διεργασία εκείνη που αποσκοπεί στην ανάθεση σε μία δημόσια αρχή της *ευθύνης διαχείρισης* του προβλήματος έτσι όπως αυτό έχει δημόσια αναγνωριστεί⁵. Η διαδικασία αυτή συνοδεύεται είτε από καταγγελίες σχετικά με τις ευθύνες της αρχής στην οποία ανατίθεται η διαχείριση του προβλήματος, είτε από δέσμη προτάσεων στην κατεύθυνση επίλυσης του προβλήματος.

Θα εξετάσουμε τις δύο αυτές διαδικασίες μέσα από δύο μεθοδολογικά πρίσματα που αποτελούν και την υπόθεση εργασίας μας.

Το πρώτο πρίσμα είναι το πλαίσιο του πολιτικού ανταγωνισμού. Υποστηρίζουμε ότι η εννοιολογική διαπραγμάτευση των αιτιών, των ευθυνών και των λύσεων διαμεσολαβείται από το πλαίσιο του πολιτικού ανταγωνισμού. Τόσο οι θέσεις των πολιτικών κομμάτων στο ελληνικό πολιτικό σύστημα (κυβέρνηση, αξιωματική αντιπολίτευση, κόμματα της Αριστεράς) όσο και η συγκυρία της προκήρυξης των εκλογών πριν από τις καταστροφικές πυρκαγιές του 2007 αλλά και η έντονη φημολογία περί πρόωρων εκλογών το 2009 προσδιορίζουν τελικά τις διαδικασίες εννοιολόγησης των πυρκαγιών από τα πολιτικά κόμματα. Ο καταλογισμός των ευθυνών είναι πολιτικός και όχι ατομικός ή κοινωνικός, η αντιπαράθεση σχετικά με τις αιτίες πρόκλησης του προβλήματος προσδιορίζεται σε σχέση με τη θέση των κομμάτων στο σύστημα, ενώ η έγνοια της αποτελεσματικότητας, της επάρκειας, της αποδείξιμης ικανότητας και της διαχείρισης της καλής εικόνας του κόμματος και τους αρχηγού του προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές προτάσεις στη διαχείριση της κρίσης. Παράλληλα, οι κοινωνικοί λόγοι, επιστήμονες ή εμπλεκόμενες επαγγελματικές ομάδες, δεν αποκτούν ισχυρή πρόσβαση στη

4 Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο J. Gerstlé, «δημοσιοποίηση ενός προβλήματος είναι ακριβώς η διαδικασία μέσω της οποίας η ενδιαφερόμενη κοινωνική μονάδα αναγνωρίζει την ύπαρξή του σαν πρόβλημα, σαν απόκλιση σε σχέση με μία επιθυμητή κατάσταση».

5 Πρόκειται όπως επισημαίνει ο J. Gerstlé για τη «διεργασία ορισμού της δημόσιας αρχής που θα αναλάβει την ευθύνη του προβλήματος, έτσι όπως αυτό έχει δημόσια αναγνωριστεί. Η πολιτικοποίηση μιας κατάστασης συνίσταται στην αποδοχή ότι η διευθέτηση του προβλήματος ανήκει σε μια δημόσια αρχή, όποια και είναι αυτή, και ακόμη στην αναγνώριση της ευθύνης διαχείρισης του εν λόγω θέματος. Εν συντομία, πρόκειται για την κατασκευή αυτού που οι αγγλοσάξωνες ονομάζουν *accountability*».

δημόσια αντιπαράθεση κατά τις διαδικασίες δημοσιοποίησης και πολιτικοποίησης γεγονόσ που μας οδηγεί στη δεύτερη μεθοδολογική μας παρατήρηση.

Το δεύτερο μεθοδολογικό μας πρίσμα είναι ότι κατά τη δημόσια αντιπαράθεση επικρατούν κυρίαρχες και εναλλακτικές ερμηνείες που σε μεγάλο βαθμό αντανakλούν την υπάρχουσα ισορροπία δυνάμεων (Hall, 1978)⁶ και που τελικά προσανατολίζουν σε σημαντικό βαθμό τις πολιτικές πρακτικές και τις πολιτικές αποφάσεις. Εδώ σημαντικός αναδεικνύεται ο ρόλος των ΜΜΕ στην ένταση με την οποία θα αναδυθούν ορισμένες ερμηνείες και θα παραμεριστούν κάποιες άλλες. Οι μηχανισμοί της ιεράρχησης και της πλαισίωσης είναι καθοριστικοί στη μεντιακή συγκρότηση των προβλημάτων. Οι ορισμοί που προτείνονται από τα ΜΜΕ επιδρούν στη νομιμοποίηση κάποιων δρώντων και στον αποκλεισμό άλλων, ενώ προσφέρουν συναίνεση σε πρακτικές. Κατά τη διάρκεια των συγκυριών κρίσης η ορατότητα των θεμάτων, αλλά και η δυνατότητα που έχουν τα μέσα ενημέρωσης παρέμβασης στους ορισμούς των προβλημάτων, είναι μεγαλύτερη με αποτέλεσμα την κατασκευή «σταθμών» που λειτουργούν ως «αποθήκες μνήμης». Η ανάδειξη και η έντονη ορατότητα ορισμένων πλαισίων δρα αποτελεσματικά στην παγίωση αυτών των πλαισίων στο δημόσιο χώρο με μεγαλύτερη ένταση από ότι στην περίπτωση των συγκυριών ρουτίνας. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι στην περίπτωση των πυρκαγιών ο τύπος παραμένει πολιτικός με την έννοια ότι συμπαρατάσσεται με τους φιλικά προσκείμενους πολιτικούς σχηματισμούς αναδεικνύοντας και ενισχύοντας την ερμηνεία τους. Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε την παροχή πρόσβασης σε εναλλακτικές ερμηνείες που δεν καταφέρνουν ωστόσο να κατισχύσουν στη δημόσια πρόσληψη του θέματος.

Βάσει των παραπάνω θεωρητικών και μεθοδολογικών προϋποθέσεων προχωρούμε την υπόθεση ότι οι πυρκαγιές στην Ελλάδα συγκροτήθηκαν εννοιολογικά μέσα από τον πολιτικό και εκλογικό ανταγωνισμό όχι μόνο ως οικολογική, αλλά κυρίως ως εθνική κρίση (επομένως με κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις) πλαίσιο που καθόρισε σε σημαντικό βαθμό όχι μόνο τις αιτιάσεις αλλά και τις πολιτικές κατευθύνσεις που κυριάρχησαν στο δημόσιο χώρο. Θα δούμε ότι αυτού του τύπου η πρόσληψη των πυρκαγιών βοήθησε στο να αναδειχθούν ορισμένα θετικά αξιακά πλαίσια, ενώ δεν οδηγηθήκαμε σε αναδιανομή πόρων μεταξύ των πολιτικών παικτών και σε μεταβολή των ισορροπιών δυνάμεων, όπως είθισται να συμβαίνει κατά τη διάρκεια των πολιτικών κρίσεων (Dobry, 1992).

Στη συνέχεια παρουσιάζουμε τα κυρίαρχα και εναλλακτικά πλαίσια που αναδύονται κατά τη διάρκεια της δημόσιας διαπραγμάτευσης των πυρκαγιών του 2007 και 2009, καθώς και τις δομικές προϋποθέσεις στις οποίες εγγράφονται και

⁶ Στο σημείο αυτό, τίθεται το κρίσιμο ζήτημα της προνομιακής πρόσβασης στο πεδίο της πολιτικής δημοσιότητας των ηγετικών ομάδων, οι οποίες αποτελούν συχνά τους «πρωταρχικούς προσδιοριστές» των επίμαχων διακυβευμάτων. Η προνομιακή πρόσβαση των ισχυρών στην ημερήσια διάταξη είναι ένα γεγονός που έχει επισημάνει ο Hall και οι συνεργάτες του ήδη από το 1978. Οι συγγραφείς σημειώνουν ότι η πίεση των προθεσμιών που ασκείται στους δημοσιογράφους αλλά και οι «επαγγελματικές απαιτήσεις για αμεροληψία και αντικειμενικότητα επιφέρουν μια συστηματικά δομημένη υπερ-πρόσβαση στα μέσα ενημέρωσης εκείνων που καταλαμβάνουν τις ισχυρές και προνομιούχες θέσεις της κοινωνίας. Τα μέσα ενημέρωσης, έτσι, τείνουν να είναι πιστά στο να αναπαράγουν συμβολικά την υπάρχουσα δομή εξουσίας στη θεσμική τάξη της κοινωνίας (...). Το αποτέλεσμα αυτής της δομημένης προνομιακής μεταχείρισης είναι ότι αυτοί οι «εκπρόσωποι Τύπου» γίνονται αυτό που αποκαλούμε οι αρχικοί προσδιοριστές (αυτοί που αρχικά προσδιορίζουν ή ορίζουν τα θέματα)» (Hall, et. al, 1978:58).

μέσα από τις οποίες αναδεικνύονται ως κυρίαρχα ή εναλλακτικά. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει η δυναμική του πολιτικού ανταγωνισμού αλλά και ο ρόλος του τύπου είναι σε αυτό το σημείο καθοριστικοί παράγοντες. Θα εξετάσουμε το ρόλο τους πιο ειδικά. Θα καταλήξουμε με την επισήμανση της επιρροής των αναδυόμενων πλαισίων στο περιεχόμενο του προβλήματος αλλά και στη δημόσια αντιπαράθεση.

II. Η ανάδυση κυρίαρχων και εναλλακτικών πλαισίων

Θα προχωρήσουμε στην ανάλυση των πυρκαγιών του 2007 και 2009 διακρίνοντας μεταξύ κυρίαρχων και εναλλακτικών ερμηνειών. Όπως ήδη σημειώσαμε οι ερμηνείες των πυρκαγιών αντανάκλουν τις θέσεις των κομμάτων στο πολιτικό σύστημα, ενώ η μεθοδολογική μας διάκριση ακολουθεί την ισορροπία δυνάμεων που αντανάκλαται στις συστημικές θέσεις των πολιτικών ομάδων.

II.1. Φωτιές 2007: Η εθνική τραγωδία.

Οι πυρκαγιές του 2007 κατηγοριοποιήθηκαν συλλογικά ως εθνική τραγωδία. Αυτός ο πλαισιακός εξορθολογισμός συνόδευσε την τραγωδία της απώλειας ανθρώπων και την έκταση των καταστροφών που άφησαν πίσω τους οι πυρκαγιές. Οι διαφοροποιήσεις στην πλαισίωση του γεγονότος ακολουθούν κατά τη διαδικασία απόδοσης ευθυνών πρόκλησης της καταστροφής και διαχείρισής της. Με άλλα λόγια και ενώ όλοι συγκλίνουν στην πιστοποίηση της εθνικής καταστροφής, και οι αντιπολιτευτικοί πολιτικοί λόγοι στις κυβερνητικές ευθύνες, αναδύονται διαφοροποιημένες οι ειδικές διαστάσεις του προβλήματος ανάλογα με τους εκφορείς του λόγου: η ενοχοποίηση του άγνωστου εχθρού, η καταγγελία της κυβερνητικής απραξίας ή των οικονομικών συμφερόντων, η απουσία των δημόσιων πολιτικών πρόληψης είναι κάποιες από τις αναδυόμενες σημασιοδοτήσεις των καταστροφικών πυρκαγιών που θα εξετάσουμε παρακάτω.

II.1.2. Ευθύνες πρόκλησης- ευθύνες διαχείρισης

Οι κυρίαρχες ερμηνείες

Η πρώτη κυρίαρχη ερμηνεία, που είναι ουσιαστικά η κυβερνητική, προκύπτει μέσα από μία στρατηγική συστράτευσης σε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο που εξυπηρετεί την απόσχιση των ευθυνών και την απόδοσή τους σε έναν εχθρό μη προβλέψιμο και αντιμετώπισιμο. Οι πυρκαγιές είναι το αποτέλεσμα εμπρησμών, αποτέλεσμα ενός οργανωμένου σχεδίου που θα χαρακτηριστεί από χείλη υψηλόβαθμων κυβερνητικών εναλλακτικά ως «ασύμμετρη απειλή», υποκινούμενο από τους «εχθρούς της πατρίδας» σχέδιο ή ακόμα ως «νέα μορφή τρομοκρατίας». Απέναντι στην ενοχοποίηση του άγνωστου εχθρού της πατρίδας και του πολιτεύματος (που αναλόγως μπορεί να πάρει διαφορετικές μορφές) προκύπτει η ανάγκη συστράτευσης και ομοψυχίας⁷. Με αυτό το πλαίσιο της κυβερνητικής

⁷ Διαβάζουμε στο μήνυμα του Πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή (25/08/2007). «Τόσες πολλές εστίες φωτιάς, την ίδια ώρα, σε τόσα μέρη της χώρας, δεν μπορεί να είναι σύμπτωση. Η Πολιτεία, με τη βοήθεια όλων, θα κάνει ό,τι επιβάλλεται για να βρει τους ενόχους και να τους τιμωρήσει. Ελληνίδες, Έλληνες, σας καλώ σε συστράτευση. Όλες και όλοι μαζί να στείλουμε, ενωμένοι και με αποφασιστικότητα, το μήνυμα: Κανείς δεν έχει το δικαίωμα να αφαιρεί ανθρώπινες ζωές. Κανείς δεν έχει το δικαίωμα να πληγώνει το Περιβάλλον. Κανείς

ερμηνείας συντάσσεται και ο Γ. Καρατζαφέρης ο οποίος αναγνωρίζει στον άγνωστο εχθρό της πατρίδας τους λαθραίους μετανάστες⁸.

Η δεύτερη κυρίαρχη ερμηνεία της αξιωματικής αντιπολίτευσης έγκειται στην ενοχοποίηση της κυβέρνησης: Η κρατική ανικανότητα, η έλλειψη συντονισμού, η κυβερνητική ολιγωρία και αναποτελεσματικότητα φέρουν την ευθύνη της έκτασης των καταστροφών. Σύμφωνα με την αξιωματική αντιπολίτευση το κράτος δεν συμπεριφέρεται ως όφειλε με συνέπεια οι Έλληνες να μην αισθάνονται ασφάλεια. Η αντιπολιτευτική στρατηγική του ΠΑΣΟΚ κινείται από την αποκάλυψη της κυβερνητικής συγκάλυψης στην ανάδειξη της αδυναμίας διαχείρισης που ενισχύει την ανασφάλεια των πολιτών⁹.

Εναλλακτικές ερμηνείες

Διακρίνουμε τέσσερις βασικές εναλλακτικές ερμηνείες οι οποίες μπορούν να ομαδοποιηθούν σε δύο κατηγορίες τις πολιτικές ερμηνείες των αντιπολιτευόμενων κομμάτων της αριστεράς και τις κοινωνικο-επαγγελματικές ερμηνείες των επιστημόνων, των δασολόγων και άλλων διάσπαρτων φωνών.

Η πρώτη είναι η στοχοποίηση των οικονομικών συμφερόντων που αναδεικνύει επιλεκτικά το Κομμουνιστικό Κόμμα. Σε συνέντευξή της η Α. Παπαρήγα θα τονίσει ότι η «βασική αιτία των προβλημάτων βρίσκεται στην πολιτική που ακολουθείται χρόνια τώρα, αυτήν την πολιτική που καίει και τα λαϊκά δικαιώματα, αυτήν την πολιτική που καίει και τα δάση και τη γη με την ιδιωτικοποίηση, την εμπορευματοποίηση, την αλλαγή της χρήσης γης. Από εκεί προέρχεται η ουσία των προβλημάτων»¹⁰.

Ο ΣΥΡΙΖΑ θα στοχοποιήσει τις θεσμικές πολιτικές βάζοντας στο επίκεντρο της κριτικής του την αναθεώρηση του άρθρου 24. Η προσέγγισή του εντάσσεται σε ένα ευρύτερο περιβαλλοντικό πλαίσιο που αποτελεί άλλωστε και βασική προγραμματική πολιτική του κόμματος¹¹.

δεν έχει το δικαίωμα να δηλητηριάζει τις ψυχές των Ελλήνων. Κανείς δεν έχει το δικαίωμα να καταστρέφει την Πατρίδα μας. Η Πατρίδα ανήκει σε όλους μας. Ανήκει στις επόμενες γενιές. Έχουμε χρέος να την προστατέψουμε με αυτοθυσία.»

8 Σε δήλωσή του (25/08.2007) σημειώνει χαρακτηριστικά: «Η χώρα βρίσκεται σε πόλεμο. Κανείς δεν μπορεί να φανταστεί ότι ελληνικά χέρια καίνε την Πατρίδα. Η αδυναμία της κυβέρνησης να αντιμετωπίσει την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης επιβάλλει την άμεση σύγκληση του Συμβουλίου των Πολιτικών Αρχηγών. Κανείς από μάς δεν ξέρει ποιοι και πόσοι από όσους λάθρα εισήλθαν τα τελευταία χρόνια είναι φίλοι ή εχθροί αυτού του τόπου. Η Ελλάδα προσπαθεί να συνέλθει από μία εγκληματική και απάνθρωπη πρόκληση. Κάψανε ανθρώπους, κάψαν σπίτια, κάψαν τα δάση μας. Εκείνο που δε μπορούν να κάψουν είναι η ψυχή μας. Προέχει το φρόνημα και το ηθικό των Ελλήνων να παραμείνει υψηλό.»

9 Ο Γ. Παπανδρέου δηλώνει: «Με τη στάση της η κυβέρνηση αρνείται να αναλάβει τις ευθύνες της, παριστάνει το θύμα και με υπονοούμενα μιλά για συνωμοσίες και οργανωμένα σχέδια, όπως συνηθίζει όταν προσπαθεί να συγκαλύψει τις δικές της ευθύνες. Επιτέλους ας πράξει ό,τι έχει καθήκον να πράξει η κάθε κυβέρνηση, ας σταθεί στο ύψος των περιστάσεων και ας αναλάβει τις ευθύνες της. Με αυτήν την κυβέρνηση δεν μπορεί κανένας να αισθάνεται ήσυχος, δεν μπορεί να αισθανθεί σιγουριά και ασφάλεια ο Έλληνας πολίτης».

10 Παράλληλα διαβάζουμε στον Ριζοσπάστη (25/08/2007): «Η βασική αιτία για τις καταστροφικές πυρκαγιές είναι η εμπρηστική πολιτική της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ που επιτρέπει την εμπορευματοποίηση των δασών και των δασικών εκτάσεων σε όλη τη χώρα, που επιτρέπει την ασύδοτη δράση των επιχειρηματικών ομίλων σε καμένες εκτάσεις».

11 Γραφείο Τύπου ΣΥΡΙΖΑ (24/08/07): Η Αναθεώρηση του άρθρου 24 καίει τα δάση. Όσο ο κ. Καραμανλής δεν δεσμεύεται τώρα για την εξαίρεση του άρθρου 24 από την Συνταγματική Αναθεώρηση, αναλαμβάνει αμέσως την ευθύνη για την οικολογική καταστροφή που συντελείται σε ολόκληρη την Ελλάδα. Αν η κυβέρνηση εξακολουθήσει να κρύβεται πίσω από το δάχτυλό της, μπροστά σε αυτή την τρομακτική κατάσταση, οι πολίτες οφείλουν να βγάλουν τα συμπεράσματά τους.

Μία πιο εξειδικευμένη ερμηνεία αφορά στην ενοχοποίηση της κρατικής δασικής πολιτικής και στην ανάδειξη της ανάγκης αλλαγής δόγματος εμμένοντας στις επιστημονικές-τεχνικές πλευρές του θέματος (ανάγκη συνολικού σχεδίου αντιπυρικής προστασίας, διαχείρισης των δασών με αραιώσεις κλπ.). Οι επιστήμονες και οι ερευνητές στα ινστιτούτα δασολογίας εμμένουν στην απουσία της πολιτικής πρόληψης, ασκώντας έντονη κριτική στην κρατική πολιτική της καταστολής.

Ανιχνεύουμε, τέλος, μία ακόμα ενδιαφέρουσα εναλλακτική ερμηνεία που βάζει στο επίκεντρο την ατομική και κοινωνική ενοχοποίηση. Ανάμεσα σε όσους αναδεικνύουν τον ρόλο της ανθρώπινης αμέλειας αλλά και τον ειδικό ρόλο των καιρικών συνθηκών βρίσκονται μεμονωμένες φωνές ανθρώπων με ειδικό βάρος στο δημόσιο λόγο (όπως ο Στέφανος Μάνος) οι οποίοι επικρίνουν την τακτική απενοχοποίησης του συνόλου και της ατομικής ευθύνης. Πρόκειται για μία ιδιαίτερα μειοψηφική ανάδυση της ατομικής και κοινωνικής ευθύνης.

Δράσεις- διεκδίκηση της ανάληψης της ευθύνης από μία δημόσια αρχή δράσης.

Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε τρεις βασικές γραμμές δράσης.

Η Κυβέρνηση προσδιορίζει τις λύσεις μέσα από τη οικονομική διαχείριση της καταστροφής και της απώλειας. Προωθώντας το μοντέλο των οικονομικών αποζημιώσεων των πληγέντων στην πραγματικότητα η κυβέρνηση επιμερίζει το πρόβλημα απωθώντας τη συνολικότερη διαχείρισή του.

Από την άλλη, τα πολιτικά κόμματα προτείνουν την ανάληψη της συλλογικής πολιτικής ευθύνης διαχείρισης βάζοντας μπροστά το αίτημα σύγκλισης του συμβουλίου των πολιτικών αρχηγών. Πρόκειται ουσιαστικά για την πιστοποίηση της κυβερνητικής αδυναμίας διαχείρισης του προβλήματος μέσα από τη συνολική πολιτική ανάληψη της ευθύνης διαχείρισής του.

Τέλος, σημειώνουμε τον ρόλο των διαδηλώσεων (των μαυροντυμένων στο Σύνταγμα) ως την συλλογική εκείνη δράση που προκρίνει την κοινωνική ευσυνειδησία και την αλλαγή μοντέλου πολιτικής και θεσμικού πλαισίου.

II.2 Φωτιές 2009: Η οικολογική καταστροφή- Οι παθογένειες του συστήματος.

Η συνθήκη της απουσίας του τραγικού πλαισίου που προσδιόρισε τις φωτιές το 2007 προσανατόλισε τη δημόσια αντιπαράθεση στην αντιμετώπιση των πυρκαγιών του 2009 ως, κυρίως, οικολογική καταστροφή. Οι επιμέρους διαφοροποιήσεις στην απόδοση ευθυνών πρόκλησης και διαχείρισης του προβλήματος εγγράφονται σε δύο συνθήκες που αξίζει να υπογραμμίσουμε. Η πρώτη αφορά στο γεγονός ότι οι φωτιές του 2007 λειτούργησαν ως «αποθήκες μνήμης» διευρύνοντας τον τρόπο πρόσληψης των πυρκαγιών του 2009 και επηρεάζοντας σημαντικά τις προτάσεις διαχείρισής τους. Η δεύτερη αφορά στην πολιτική συγκυρία. Οι φωτιές του 2009 δεν λαμβάνουν χώρα εν μέσω προεκλογικής περιόδου, αν και το ενδεχόμενο των εκλογών είναι ορατό σε πολλούς. Το γεγονός αυτό ενισχύει την ανάδυση του πλαισίου της οικολογικής καταστροφής και των επιπτώσεών της στην ευρύτερη καθημερινότητά μας. Αυτό το πλαίσιο είναι έντονο ταυτόχρονα στους πολιτικούς και στους μιντιακούς λόγους, όπως θα εξετάσουμε παρακάτω.

II.2.1. Ευθύνες πρόκλησης- ευθύνες διαχείρισης

Κυρίαρχες ερμηνείες

Η κυβερνητική ερμηνεία αναζητά και το 2009 τις ευθύνες της καταστροφής σε εξωτερικούς παράγοντες. Οι συνωμοσιολογικές αναφορές παραχωρούν τη θέση τους στον «στρατηγό άνεμο» ενώ επιχειρείται και ο επιμερισμός των ευθυνών της κεντρικής διοίκησης στην αυτοδιοίκηση¹². Παράλληλα, έχουμε μία σημαντική μετατόπιση η οποία μπορεί να περιγραφεί και ως αλλαγή δόγματος: Από τη δασοπροστασία περνάμε στην ανθρωποπροστασία. Η προστασία της ανθρώπινης ζωής και της περιουσίας των πολιτών αποτελεί στη φάση αυτή πρώτη προτεραιότητα¹³.

Το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης που αντιμετωπίζει και το ενδεχόμενο των εκλογών θα πλαισιώσει τις πυρκαγιές ως μία οικολογική αλλά και εθνική καταστροφή, αναδεικνύοντας παράλληλα τις «τεράστιες πολιτικές ευθύνες». Η επικινδυνότητα της κυβέρνησης παραμένει σε πρώτο πλάνο όπως και στις πυρκαγιές του 2007, ενώ θα χρησιμοποιηθούν και εξωτερικές πηγές όπως ο Συνήγορος του Πολίτη¹⁴ αλλά και το πόρισμα των επιστημόνων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου¹⁵ για τις πυρκαγιές του 2007 προκειμένου η κρίση να πλαισιωθεί με έναν συνολικότερο τρόπο και η κρατική αναποτελεσματικότητα και απραξία να αποκτήσει ευρύτερο και εξειδικευμένο περιεχόμενο.

Εναλλακτικές ερμηνείες

Το ΚΚΕ αναδεικνύει το πλαίσιο του οργανωμένου σχεδίου εμπρησμού με στόχο τα φιλέτα της γης και του θεσμοθετημένου πλαισίου που επιτρέπει την κερδοσκοπία γης¹⁶. Ο ΣΥΡΙΖΑ επισημαίνει το οικολογικό έγκλημα αναδεικνύοντας τις

12 Δηλώσεις του Ευ. Αντώνιου στις 25/08/2009: «κάποιοι όλα τα ανάγουν σε ευθύνες της κεντρικής κυβέρνησης. Όταν η κεντρική κυβέρνηση διαπιστώσει ότι έχουν υπάρξει αστοχίες ή ελλείψεις με ευθύνη άλλων, τότε μεριμνά, ώστε αυτά τα οποία δεν έγιναν από εκείνους που έχουν την ευθύνη, να γίνουν.»

13 Στις 22/08/2009 ο Κ. Καραμανλής κάνει την ακόλουθη δήλωση: «...Δίνεται μια μεγάλη, πολύ δύσκολη μάχη από την Πυροσβεστική Υπηρεσία, τα εναέρια μέσα, την Τοπική Αυτοδιοίκηση, τους εθελοντές, τους άνδρες και τις γυναίκες στις περιοχές που πλήττονται. Εκείνο που θέλω να τονίσω είναι η αυτοθυσία όλων όσων μάχονται κάτω από εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες που δυσκολεύουν το έργο της κατάσβεσης. Εκείνο που προέχει, η πρώτη προτεραιότητα, είναι η προστασία της ανθρώπινης ζωής και της περιουσίας των πολιτών.»

14 Διαβάζουμε σε συνέντευξη τύπου του Γ. Παπακωνσταντίνου στις 25/08/2009: «Υπάρχουν, λοιπόν, βαρύτατες ευθύνες. Υπάρχουν ευθύνες στην έλλειψη μιας πολιτικής πρόληψης, υπάρχουν ευθύνες στην έλλειψη αποτελεσματικότητας στην καταστολή, ευθύνες τις οποίες έχει ήδη επιμερίσει ο Ελληνικός λαός, και το βλέπουμε τις τελευταίες ημέρες. Ευθύνες, τις οποίες αναδεικνύει και ο Συνήγορος του Πολίτη με σημερινή του ανακοίνωση, όπου μιλά για την έλλειψη κατάρτισης βασικών χαρτών και δασολογίου, για τις ελλείψεις στη διάκριση καθαρισμών δασικών δρόμων, ότι ήταν ανεκμετάλλετες οι μελέτες οι οποίες εκπονήθηκαν. Μιλάει για την έλλειψη κοινής επιχειρησιακής δράσης δασικών και πυροσβεστικών υπηρεσιών, για την Πολιτική Προστασία. Μιλάει για την εθελοντική δράση πολιτών, που δεν συντονίστηκε. Μιλά βεβαίως για την ανάγκη ταχείας κήρυξης αναδασωτέων εκτάσεων και για αντιπλημμυρικά έργα.»

15 Σε κοινή συνέντευξη τύπου σχετικά με τις καταστροφικές πυρκαγιές στην Αττική (26/08/2009) οι Χάρης Καστανίδης και Σπύρος Κουβέλης παρουσιάζουν το πόρισμα αυτό και σημειώνουν: «Το πόρισμα αυτό ολοκληρώθηκε τον Φεβρουάριο του 2008 και είναι αποκαλυπτικό για τα στοιχεία που δίνει, καθώς είναι αποκαλυπτικό και για τις τεράστιες ευθύνες εξαιτίας της κυβερνητικής απραξίας και της έλλειψης κυβερνητικού σχεδιασμού.»

16 Η Αλέκα Παπαρήγα σε παρέμβασή της σε μεσημεριανό δελτίο ειδήσεων της NET (22/08/09) δηλώνει: «Όταν υπάρχει οργανωμένο και καλά σχεδιασμένο σχέδιο εμπρησμού με στόχο τα φιλέτα της γης και όταν υπάρχει δεν μπορεί να υπάρξει ένα υψηλού επιπέδου σχέδιο πολιτικής προστασίας. Πιστεύω ότι θα μπορούσε να υπάρχει, ένα καλύτερο από αυτό που υπάρχει, αλλά μην ζητάμε να αντιμετωπιστεί το οργανωμένο σχέδιο με κάποια πυροσβεστικά μέσα. Και όταν το σχέδιο εξελίσσεται τη στιγμή που αλλάζει η φορά του ανέμου τραγικά».

κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές συνέπειες. Τέλος οι επαγγελματικές ομάδες (δασολόγοι και δασοπόνοι) επιμένουν να στηλιτεύουν τις αντιδασικές πολιτικές και τους δασοκτόνους νόμους.

Δράσεις- διεκδίκηση της ανάληψης της ευθύνης από μία δημόσια αρχή δράσης.

Παρατηρούμε δύο αλλαγές στις επιλεγμένες δράσεις. Η πρώτη αφορά στην στροφή στην Ευρωπαϊκή Ένωση τόσο στο επίπεδο της καταστολής της πυρκαγιάς όσο και στις αποζημιώσεις. Παρατηρούμε, αφενός, την ανάθεση ενός μέρους της διαχείρισης της κρίσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση μέσω του αιτήματος ενεργοποίησης του ταμείου αλληλεγγύης και, αφετέρου, την ενεργοποίηση του αιτήματος αποστολής βοήθειας στην καταστολή της πυρκαγιάς από άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η δεύτερη αλλαγή αφορά στην εμπέδωση του δόγματος της ανθρωποπροστασίας έναντι της δασοπροστασίας. Ο προσανατολισμός της δράσης αφορά στην ανακούφιση των πυροπαθών, ενώ έντονη παραμένει η επιδίωξη παραγωγής μιας εικόνας άμεσης δράσης και ανακούφισης των πληγέντων.

III. Η πολιτική δυναμική στην ανάδειξη και παγίωση των πλαισίων.

Η ανάδειξη και παγίωση στο δημόσιο χώρο των επιμέρους πλαισίων που διαγνώσαμε παραπάνω εγγράφεται στο ευρύτερο πλαίσιο των πολιτικών προδιαθέσεων που ανιχνεύουμε τόσο στα πολιτικά κόμματα όσο και στον ημερήσιο πολιτικό τύπο.

III.1. Η δυναμική του πολιτικού ανταγωνισμού.

Υποστηρίζουμε ότι η δυναμική του πολιτικού ανταγωνισμού σε συνδυασμό με τις προγραμματικές και συστημικές θέσεις των κομμάτων προσδιορίζουν την ανάδειξη των διαφορετικών ερμηνειών και πλαισιώσεων των πυρκαγιών ως εθνική αλλά και οικολογική καταστροφή, ως οικολογικό αλλά και οικονομικό έγκλημα αναγνωρίζοντας βαρύτατες πολιτικές ευθύνες όχι μόνο πρόκλησης αλλά και διαχείρισης στην κυβέρνηση, τους ΟΤΑ, την πυροσβεστική. Διακρίνουμε:

-Την μετατοπιστική-επιμεριστική ερμηνεία της κυβέρνησης σε εξωγενείς παράγοντες απέναντι στους οποίους τίθεται επιτακτική η ανάγκη συστράτευσης, καταστολής των πυρκαγιών και προστασίας των περιουσιών και των ανθρώπων.

-Την «πανουλλεκτική» ερμηνεία της αξιωματικής αντιπολίτευσης: Αντιπολιτευτική, εγκληματική προς την κυβέρνηση, οικεία προς τους επιστήμονες και τους άλλους κοινωνικούς λόγους, πλειοψηφική με προτεινόμενο σχέδιο δράσης και πλαίσιο ανασυγκρότησης των περιοχών. Πλαίσιο εθνικής και οικολογικής καταστροφής, καταλογισμός ευθυνών στην ανικανότητα του κράτους.

-Την οικονομική ταξική ερμηνεία του ΚΚΕ: Το έγκλημα είναι οικονομικό και οικολογικό, ευθύνες έχουν τα οικονομικά συμφέροντα μέσα από ένα οργανωμένο σχέδιο δράσης.

-Την θεσμική και περιβαλλοντική ερμηνεία του ΣΥΝ: Προσέγγιση που αντιμετωπίζει τις ευρύτερες οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνέπειες. Το περιβάλλον αποτελεί άλλωστε ένα θέμα εγγεγραμμένο από καιρό στην ατζέντα αυτού του κόμματος της αριστεράς.

-Την εθνικοπατριωτική-ξενοφοβική ερμηνεία του ΛΑΟΣ: Η μεγάλη εθνική τραγωδία επιτάσσει την ανάγκη συστράτευσης απέναντι στους εξωτερικούς εχθρούς της πατρίδας.

III.2. Ο πολιτικός Τύπος : Η χρήση των πηγών και η προνομιακή πρόσβαση.

Ο ρόλος του Τύπου είναι καθοριστικός στην ανάδειξη των κυρίαρχων πλαισίων στην πρόσληψη, με άλλα λόγια, των πυρκαγιών μέσα από το πρίσμα των εξωγενών παραγόντων και της κρατικής υπαιτιότητας. Η κυριαρχία αυτών των πλαισίων ερμηνείας και υπαιτιότητας διαμορφώνονται μέσα από το πλαίσιο του πολιτικού ανταγωνισμού που σε ένα βαθμό αναπαράγεται από τον Τύπο. Παράλληλα, χωρίς να αποσιωπούνται παραμένουν, ωστόσο, μειοψηφικές οι προσεγγίσεις που αναδεικνύουν αιτίες και τρόπους δράσης διαφορετικούς όπως η ανάγκη πρόληψης, η θεσμική θωράκιση, η ανασυγκρότηση του αστικού χώρου, οι συνέπειες της περιβαλλοντικής καταστροφής, ο ρόλος της ανθρώπινης αμέλειας.

Επιλέξαμε να παρουσιάσουμε συνοπτικά τον τρόπο πλαισίωσης των πυρκαγιών από δύο μεγάλης κυκλοφορίας εφημερίδες διαφορετικών πολιτικών κατευθύνσεων. Η Ελευθεροτυπία λειτουργεί σε μεγάλο βαθμό ως αντιπολιτευόμενος τύπος στο μέτρο που ακολουθεί την τακτική του ΠΑΣΟΚ της ενοχοποίησης της κυβέρνησης στην αναποτελεσματικότητα της πολιτικής της δράσης και πρακτικής. Παραθέτουμε ορισμένους τίτλους: Ελευθεροτυπία: « Κυβέρνηση της πυρκαγιάς», «Τραγωδία δίχως όρια» (24/08/2007), «Οπαδοί και φωτιές γυρίζουν σελίδα» (26/08/2007), «Στις φλόγες η γαλάζια αλαζονεία» (26/08/2007), «Και 22 μέτρα κατόπιν εορτής» (27/08/2007), «Απίστευτες ζημιές, απίστευτη ανευθυνότητα» (27/08/2007), «Αντεθνική συνωμοσία και μαύρη προπαγάνδα» (27/08/2007), «Το κράτος του εγκλήματος» (26/08/2009), «Κυβέρνηση πέρα βρέχει», «Καήκατε και εσείς κύριοι υπουργοί» (26/08/2009)

Η Καθημερινή πιο ήπια στην ανάθεση ευθυνών στην κυβέρνηση τείνει να αναπαράγει, αρχικά, τις θεωρίες συνωμοσίας χρησιμοποιώντας πηγές της ΕΥΠ και της ΕΛΑΣ που αναφέρονται σε συλλήψεις και σε επιβεβαιωμένες θεωρίες εμπρησμών (στην περίπτωση των πυρκαγιών του 2007), ενώ το 2009 ανοίγει τη συζήτηση στους ειδικούς και στο μοντέλο δασοπροστασίας στην χώρα ενώ επιμερίζει τις ευθύνες αναδεικνύοντας την κοινωνική ευθύνη, τα οικονομικά συμφέροντα αλλά και τους ΟΤΑ ως υπεύθυνους. Παραθέτουμε ορισμένους τίτλους: Καθημερινή: «Πυροσβεστική δεν είδαμε...» (25/08/2007), «Καθυστερημένα και με δυσκολίες στη μάχη της κατάσβεσης» (26/08/2007), «Ψάχνουν τα πάντα ΕΥΠ και αντιτρομοκρατική» (26/08/2007), «Δέσμη μέτρων για την ανακούφιση των πληγέντων από τις πυρκαγιές ανακοίνωσε σε διάγγελμά του ο πρωθυπουργός» (26/08/2007), « «Σημαντικές οι ευθύνες και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης» (28/08/2007), «Οι εμπρηστές και τα φιλέτα της Αττικής» (23/08/2009), «Επαναλήφθηκαν τα ίδια λάθη. Ενδείξεις για δυαρχία στο Πυροσβεστικό σώμα και υπόγειες συγκρούσεις και διεργασίες» (24/08/2009), «Ρυθμιστικό. Πολιτευτές, ΟΤΑ απέτρεψαν ζώνη προστασίας» (24/08/2009), «Περίπατος θρήνος στην Αττική των ευθυνών μας» (27/08/2009), «Οι παθογένειες της δασοπροστασίας» (27/08/2009).

IV. Η επιρροή των κυρίαρχων πλαισίων στο περιεχόμενο του προβλήματος.

Θα σημειώσουμε δύο κατηγορίες επιδράσεων των παραπάνω πλαισιώσεων στο ίδιο το περιεχόμενο του προβλήματος αλλά και στον πολιτικό ανταγωνισμό. Οι πυρκαγιές συστήνονται ως πολιτικό πρόβλημα που εγείρει θετικά αξιακά πλαίσια κατά την πολιτική διαχείρισή του, ενισχύοντας και παγιώνοντας περαιτέρω ορισμένα στοιχεία πολιτικής κουλτούρας, ενώ συνέβαλλε στην αλλαγή της κατεύθυνσης των δημόσιων πολιτικών, αλλαγή στην οποία δεν αναδείχθηκε κυρίαρχος ο ρόλος των ειδικών. Τέλος θα σημειώσουμε τις επιρροές της δημόσιας διαπραγμάτευσης των πυρκαγιών στη δημόσια αντιπαράθεση.

IV.1. Οι επιδράσεις στο περιεχόμενο του προβλήματος.

Θα σημειώσουμε ορισμένες επιδράσεις του προσανατολισμού που πήρε η δημόσια αντιπαράθεση στο περιεχόμενο του προβλήματος. Παρατηρούμε πέντε βασικά στοιχεία που προσδιορίζουν τη δημόσια συγκρότηση του προβλήματος των πυρκαγιών στον δημόσιο χώρο.

1. Οι πυρκαγιές ως πρόβλημα κατεξοχήν πολιτικό. Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι πυρκαγιές συγκροτούνται μέσα από τον πολιτικό ανταγωνισμό ως ένα κατά κύριο λόγο πολιτικό πρόβλημα με περιβαλλοντικές, κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες. Η ευθύνη διαχείρισης του προβλήματος είναι πολιτική ενώ μετατρέπεται σε επίμαχο αντικείμενο ανταγωνισμού μεταξύ των πολιτικών κομμάτων. Η επισήμανση αυτή έχει ήδη γίνει από τις πυρκαγιές του 1981 όταν «οι φωτιές αποκόπτονται από τη φυσική τους υπόσταση και γίνονται αντικείμενο πολιτικής αντιπαράθεσης, κοινωνικό φαινόμενο και δημόσιο διακύβευμα από το καλοκαίρι του 1981 και μετά.» (Λογοθέτη, Μαρκατάς, Ρετζέπη, 2009).

2. Η ανάδυση θετικών αξιακών πλαισίων. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε την ανάδυση θετικών αξιακών πλαισίων που συνοδεύουν τον εξορθολογισμό των καταστροφικών πυρκαγιών. Τόσο από τα πολιτικά κόμματα όσο και από τον Τύπο παράλληλα με την πιστοποίηση της καταστροφής και τα αρνητικά πλαίσια αναδεικνύονται τα πλαίσια της κοινωνικής αλληλεγγύης, του εθελοντισμού, της αυτοθυσίας και αυταπάρνησης, του νέου πατριωτισμού, της εθνικής ομοψυχίας.

3. Η παγίωση στοιχείων της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Οι δύο κρίσιμες περίοδοι των πυρκαγιών αναδεικνύουν και συμβάλλουν στην παγίωση δύο στοιχείων της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.

Το πρώτο αφορά στη συνέχεια της συνωμοσιολογικής παράδοσης που έχει ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1980 και που θέλει τη χώρα να απειλείται από εξωτερικούς αλλά και εσωτερικούς εχθρούς κατά τη διάρκεια των πυρκαγιών¹⁷.

¹⁷ Η συνωμοσιολογία δεν αποτελεί καινούριο στοιχείο στη διάρκεια των πυρκαγιών. Διαβάζουμε σε ρεπορτάζ της Ελευθεροτυπίας. «Το καλοκαίρι του 1981, ο τότε υπουργός Αμυνας, Ευ. Αβέρωφ, δεν συμμεριζόταν την άποψη του πρωθυπουργού Γ. Ράλλη για «κουκουνάρια». Μιλούσε για εμπρησμούς και χαρακτήριζε ύποπτο, το γεγονός ότι οι φωτιές ξέσπασαν «ταυτόχρονα σε τόσα πολλά σημεία». Στη διακυβέρνηση Μητσοτάκη (1990-93) ο αμερικανός σύμβουλος του Τζ. Γκλικ, υπεύθυνος για τις ποιοτικές μετρήσεις σε focus groups της Ν.Δ., μιλούσε για «φωτιές που βάζει το ΠΑΣΟΚ» στοχοποιώντας στέλεχος της Χαρ. Τρικούπη. Στη δεκαετία του '80 οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ απέδιδαν τις πυρκαγιές σε «ακροδεξιά σταγονίδια», «νοσταλγούς της 4ης Αυγούστου» και στο «παρακράτος της δεξιάς». Λίγο αργότερα ήταν η σειρά της θεωρίας των «ξένων και ντόπιων μυστικών υπηρεσιών». Το '90, με αφορμή πυρκαγιές σε νησιά του Αιγαίου, φούντωσαν τα σενάρια για τούρκους

Το δεύτερο αφορά στο γεγονός ότι και στις δύο περιπτώσεις των πυρκαγιών διατηρείται και ενισχύεται η καχυποψία, η έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στην κρατική μηχανή η οποία αποτελεί στοιχείο πολιτικής κουλτούρας που παγιώνεται και διαιωνίζεται μέσα από τις κρίσεις.

4. Αλλαγές στην κατεύθυνση των δημόσιων πολιτικών. Ένα τέταρτο σημαντικό στοιχείο αφορά στην επισήμανση των αλλαγών στην κατεύθυνση των δημόσιων πολιτικών. Το έχουμε ήδη σημειώσει ότι συντελείται μία σημαντική αλλαγή δόγματος που περιγράφεται ως μετάβαση από τη δασοπροστασία στην ανθρωποπροστασία. Οι φωτιές του 2007 λειτουργούν ως αποθήκες μνήμης και συμβάλλουν στην αλλαγή του δόγματος το οποίο προσανατολίζεται πλέον στην αξία της ανθρώπινης ζωής πρωτευόντως και δευτερευόντως του περιβάλλοντος. Παράλληλα παρατηρούμε την επαναφορά της συζήτησης στο δόγμα της πρόληψης έναντι του δόγματος της καταστολής στο οποίο αναδεικνύονται πλέον σημαντικές αδυναμίες.

5. Ο ρόλος των ειδικών. Ο ρόλος είτε των επιστημόνων είτε των επαγγελματικών ομάδων (δασολόγων, δασοπόνων), δεν αναδεικνύεται σε κεντρικό στοιχείο στη δημόσια αντιπαράθεση. Η κεντρική τους θέση αφορά στην ανάγκη αλλαγής δόγματος και στο πέρασμα στην πρόληψη επισημαίνοντας παράλληλα τις αδυναμίες της καταστολής. Οι έλληνες επαγγελματίες δασολόγοι και επιστήμονες δεν αναδεικνύονται σε αξιόπιστους συνομιλητές της πολιτικής εξουσίας. Η άποψη των ειδικών περί της σημασίας της πρόληψης σε βάρος της καταστολής στην αντιμετώπιση των πυρκαγιών αναδύεται μερικώς μέσα από τη δράση των κομμάτων της αντιπολίτευσης, κυρίως του ΠΑΣΟΚ και του ΣΥΡΙΖΑ. Στις πυρκαγιές του 2007 ο Αλ. Αλαβάνος, πρόεδρος του ΣΥΡΙΖΑ, ζητά από όλες τις πολιτικές δυνάμεις δέσμευση πάνω στις προτάσεις των επιστημόνων. Η ερμηνεία ωστόσο του ΣΥΡΙΖΑ παραμένει, όπως είδαμε, εναλλακτική μέσα στη δημόσια αντιπαράθεση. Παράλληλα με τον λόγο των ειδικών βλέπουμε ότι περιθωριακή παραμένει η συζήτηση σχετικά με τις συνέπειες της οικολογικής καταστροφής και τη συμβολή των συγκεκριμένων πυρκαγιών στην κλιματική αλλαγή.

IV.2. Επιδράσεις των κυρίαρχων πλαισίων στη δημόσια αντιπαράθεση.

Τρεις είναι οι παρατηρήσεις που μπορούμε να κάνουμε σχετικά με την επιρροή των πλαισίων στη δημόσια αντιπαράθεση και στα θέματα που αναδείχθηκαν στη διάρκεια της.

1. Η πλαισίωση των πυρκαγιών του 2007 ως εθνική τραγωδία, η κυριαρχία του πλαισίου της συνωμοσίας, των εμπρησμών και η ένταση της δημοσιοποίησης της κρατικής ανταπόκρισης στους πληγέντες δεν επέτρεψε την αναδιανομή των πόρων υπέρ εναλλακτικών ερμηνειών. Είναι χαρακτηριστικό ότι το πλαίσιο της εθνικής τραγωδίας στις πυρκαγιές του 2007 προσανατόλισε εν μέσω κρίσης και ανασφάλειας στο αίτημα της επαναφοράς της τάξης και της άμεσης

πράκτορες της MIT. Μάλιστα το 1995 ο τότε υπουργός Γεωργίας, Στ. Τζουμάκας, αφού στοχοποίησε τους διαμαρτυρόμενους δασολόγους, στη συνέχεια ταυτοποίησε ως δράστες τους ακροδεξιούς «Γκριζούς Λύκους» της Τουρκίας. Ελευθεροτυπία, «Συνωμοσίες που ανάβουν φλόγες», 01/09/2007.

αποκατάστασης των θυμάτων. Το αίτημα αυτό αποσιώπησε άλλες πλευρές αυτής της καταστροφής που δεν αναδείχθηκαν στο δημόσιο χώρο.

2. Η παγίωση των κυρίαρχων ερμηνειών στο δημόσιο χώρο. Δημοσκοπήση του Αυγούστου 2007 επιβεβαιώνει ότι οι ηγεμονεύουσες ερμηνείες του κοινού είναι αυτές που δημιουργούνται στο κοινό πεδίο της πολιτικής δημοσιότητας μεταξύ των δύο κυρίαρχων πολιτικών κομμάτων και των έντυπων και ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης. Ένας στους δύο ερωτηθέντες πολίτες πιστεύει ότι οι πυρκαγιές του 2007 οφείλονται σε εμπρησμούς και οικονομικά συμφέροντα ενώ περισσότερο από το 36% των πολιτών αποδίδει ευθύνες στην έλλειψη οργάνωσης του κρατικού μηχανισμού¹⁸.

3. Η πλαισίωση των πυρκαγιών του 2009 ως οικολογική καταστροφή αλλά και η παρουσίασή του ως επανάληψη της τραγωδίας του 2007 έφερε στο προσκήνιο και πάλι το πλαίσιο της κρατικής αναποτελεσματικότητας και των προβλημάτων στον συντονισμό της κατάσβεσης των πυρκαγιών. Ωστόσο, παράλληλα, ο προσδιορισμός του προβλήματος ως οικολογική καταστροφή έστρεψε το ενδιαφέρον, έστω και περιορισμένα, στις συνέπειες της πολιτικής δράσης στον χωροταξικό σχεδιασμό, στις χρήσεις γης και στις πολιτικές διαχείρισης των δασών.

Βιβλιογραφία

- Becker H.S. (1966), *Social Problems: a Modern Approach*, NY, John Wiley.
- Blumer H. (1971), «Social Problems as collective behaviour», *Social Problems*, 18, σ. 298-306.
- Dobry M. (1992), *Sociologie des crises politiques*. Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques.
- Edelman M. (1999), *Η κατασκευή του πολιτικού θεάματος*, Αθήνα, Παπαζήση.
- Gamson W. (1993), *Talking Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Gerstlé J. (2008), *La communication politique*, Paris, Armand Colin.
- Gusfield J. (1981), *The Culture of Public Problems: Drinking – Driving and the Symbolic Order*, Chicago, University of Chicago Press.
- Kitsuse J. I., Spector M. (1997), *Constructing Social Problems*, Menlo Park, California, Cummings.
- Hall S., Critcher C., Jefferson T., Clarke J., Robert B. (1978), *Policing the Crisis. Mugging the state and Law and Order*, London, Macmillan.
- Λογοθέτη Ι., Μαρκατάς Γ., Ρετζέπη Α., «Η κοινωνική και πολιτική διαχείριση της καταστροφής στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1980: μεταξύ συνωμοσιολογίας και εκσυγχρονισμού». Ανακοίνωση στην ημερίδα «Στο μεταίχμιο της Μεταπολίτευσης : όψεις της πολιτικής, της κοινωνίας και του μαζικού πολιτισμού στη δεκαετία του 1980», 29/10/2009, Όμιλος για τη μελέτη της ιστορίας και της κοινωνίας (ΟΜΙΚ).

Άλλες πηγές

- Αρχείο Εφημερίδας Ελευθεροτυπία: www.enet.gr

¹⁸ Αναφερόμαστε στο εκλογικό Βαρόμετρο της Public Issue/VPRC για τον ΣΚΑΪ και την ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ που πραγματοποιήθηκε μεταξύ 27-28/8/07 εν μέσω της κρίσης των πυρκαγιών. Διαβάζουμε στην Καθημερινή την ανάλυση του Γ. Μαυρή: «Ο 1 στους 2 ερωτηθέντες (47%) πολίτες είναι πεπεισμένος ότι οι φετινές πυρκαγιές οφείλονται σε εμπρησμούς και οικονομικά συμφέροντα, ενώ περισσότερο από το 1/3 των πολιτών (36%) αποδίδει τις ευθύνες στην έλλειψη οργάνωσης και προετοιμασίας του κρατικού μηχανισμού. Επιπρόσθετα, αποτελεί πλέον γενικευμένη κοινωνική πεποίθηση που ασπάζεται το 69% (σχεδόν 7 στους 10 πολίτες), ότι η κινητοποίηση του κρατικού μηχανισμού υπήρξε καθυστερημένη και χωρίς συντονισμό.» Καθημερινή, «Οργή αλλά και αίσθημα εθνικής απειλής», 29/08/2007.

Περίοδος αποδελτίωσης: 1/08/2007- 11/09/2007 και 23/08/2009 - 26/08/2009.
- Αρχείο Εφημερίδας Καθημερινή: www.kathimerini.gr
Περίοδος αποδελτίωσης: 3/08/2007 - 16/09/2007 και 23/08/2009 - 28/08/2009.
- Αρχείο εφημερίδας Ριζοσπάστης: www.rizospastis.gr
Περίοδος αποδελτίωσης: 29/08/2009-4/09/2009.
- Δελτία Τύπου κοινοβουλευτικών πολιτικών κομμάτων.
- Κυβέρνηση ΝΔ: www.minpress.gr
Περίοδος αποδελτίωσης: 24/08/2007 - 22/09/2007 και 22/08/2009 - 27/08/2009.
- ΠΑΣΟΚ: www.pasok.gr
Περίοδος αποδελτίωσης: 22/08/2009 - 25/08/2009.
- ΚΚΕ: www.kke.gr
Περίοδος αποδελτίωσης: 22/08/2009 και 26/08/2009.
- ΣΥΡΙΖΑ: www.syriza.gr
Περίοδος αποδελτίωσης: 24/08/2007 - 14/09/2007 και 22/08/2009 - 25/08/2009.
- ΛΑΟΣ: www.laos.g
Περίοδος αποδελτίωσης: 24/08/2007 - 30/08/2007 και 22/08/2009 - 26/08/2009.

B3-2. «Επικοινωνία των ‘μεγάλων προσδοκιών’ σε εξέλιξη»; Μια διερεύνηση για την κοινωνική δικτύωση στον κυβερνοχώρο

**Δημήτρης Σαρρής, υ. δ. Τμήματος Επικοινωνίας,
Μέσων και Πολιτισμού, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών**

Εισαγωγικά

Στην παρούσα εισήγηση γίνεται μια προσπάθεια ερμηνείας του τρόπου συνάντησης των προσδοκιών που έχουν οι χρήστες απ' τη μια και οι διαχειριστές των λογισμικών και ιστοχώρων κοινωνικής δικτύωσης από την άλλη. Οι προσδοκίες αυτές δεν είναι δεδομένο ότι συμπίπτουν, γι' αυτό προγραμματιστές και χρήστες κατά κανόνα βρίσκονται σε δυναμική πορεία επαναπροσδιορισμού των επιλογών και των δράσεών τους στο λογισμικό, «αντιδρώντας» ο ένας στις πράξεις του άλλου.

Οι προγραμματιστές δρουν μέσα από τις αναβαθμίσεις, τις ανανεώσεις και τα στησίματα της σελίδας και οι χρήστες μέσα από μια άτυπη «δια βίου μάθηση», και μια ιδιαίτερη δημιουργική επινοητικότητα που καλλιεργούν χρησιμοποιώντας τις δυνατότητες (utilities) των ιστοχώρων. Αυτό που κατ' αρχάς επισημαίνουμε στην συζήτησή μας είναι η πραγματοποίηση της «σύνθεσης» αυτής που ξεκινά από την προσπάθεια επίτευξης των προσδοκιών της κάθε πλευράς. Η σύνθεση αυτή οδηγεί

τελικά σε έσω και προσωρινά παγιωμένες πρακτικές κατά την κοινωνική δικτύωση.

Στη συνέχεια ερμηνεύουμε τις πρακτικές αυτές μέσα από τα εργαλεία της θεωρίας της προφορικότητας και του εγγραμματισμού. Οι δύο αυτοί πόλοι ερμηνείας των πολιτισμικών φαινομένων, συμβάλλουν στην κατανόηση του κομματιού εκείνου της πραγματικότητάς μας που μετουσιώνεται σε δυνητική (virtual) πραγματικότητα μέσα από την κοινωνική δικτύωση στον κυβερνοχώρο. Συμβάλλουν δηλαδή στην κατανόηση των τρόπων οργάνωσης της ζωής και της κουλτούρας, στον κυβερνοχώρο, έναν χώρο που όπως όλα δείχνουν¹ απορροφά ολοένα και μεγαλύτερα κομμάτια της καθημερινότητας και του πληθυσμού.

Το «λογισμικό της εγγραμματοσύνης» και ο «χρήστης της προφορικότητας» σε σύνθεση

Για να κατανοήσουμε τον εγγραμματισμό και την προφορικότητα ως ερμηνευτικά εργαλεία είναι σημαντικό να τα συνδέσουμε με τη χρήση τους στις θεωρίες των μέσων. Ειδικά τον 20ο αιώνα, με την ανάπτυξη των ηλεκτρονικών μαζικών μέσων, εμφανίστηκαν καινούργιες μορφές επικοινωνίας, όπου το ίδιο το μέσο περισσότερο από ποτέ έφερε πάνω του μηνύματα. Κύριο χαρακτηριστικό κάθε νεότερης τεχνολογίας ήταν ότι ενσωμάτωνε μέσα της μηνύματα, νοηματοδοτήσεις και πρακτικές παλιότερων αλλά και «απλούστερων» τεχνολογιών και μορφών επικοινωνίας. Τα λογισμικά των ιστοχώρων κοινωνικής δικτύωσης ενσωματώνουν όλα σχεδόν τα γνωστά μας μέσα, με κείμενο, εικόνα και βίντεο. Η θεωρία όμως δεν μπόρεσε να ταυτοποιήσει τα εξ ίσου σημαντικά μηνύματα αυτά, μέχρι τη στιγμή που ο Marshall McLuhan έδωσε το σύνθημα, ότι δηλαδή «το μέσο είναι το μήνυμα» (1964). Στις ατελείωτες συζητήσεις που ακολούθησαν γύρω από την επικοινωνιακή φύση των επερχόμενων μέσων, διακρίνουμε τον επίγονό του, W. Ong (1982), ο οποίος όχι μόνο εστίασε στις ήδη αναφερόμενες από τον McLuhan έννοιες της προφορικότητας και του εγγραμματισμού, αλλά και στην σύγχρονη, «δευτερογενή» προφορικότητα, που δημιουργούν τα νέα μέσα. Η δευτερογενής προφορικότητα επαναφέρει στο προσκήνιο τρόπους επικοινωνίας βασισμένους στην αμεσότητα του ήχου, της ζωντανής διάδρασης, της προφορικής επικοινωνίας, με καινούργια δεδομένα όμως ως προς τον χώρο και τον χρόνο που διαδραματίζονται αυτά. Η έννοια του «νέου» αυτού χρόνου είναι σημαντική για τη συζήτησή μας, γιατί περιλαμβάνει τους «κατακερματισμούς» και τις «ανασυνθέσεις» του χρόνου στην δυνητική πραγματικότητα, την πραγματικότητα του κυβερνοχώρου, όπως αυτά θα επισημανθούν αργότερα και θα μας τα αναφέρει ο P. Levy (1999).

Όπως μας έχει καταδείξει η εθνογραφία, (Calve, 1995) αλλά και η πολιτισμική μελέτη της προφορικότητας και του εγγραμματισμού διαχρονικά (Goody, 1987, Finnegan, 1989), μπορούμε να εντοπίσουμε την προφορικότητα και σε περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει ήχος (όπως είναι το chatting), αλλά και τον

¹ Ενδεικτικό άρθρα από την τρέχουσα επικαιρότητα σχετικά με το θέμα αυτό: Παπακώστα, Κ. (2009). «Αντί για τάβλι... Facebook». Άρθρο στην εφημερίδα «Τα Νέα», 13-05-2009. Διαθέσιμο online στο: <<http://www.tanea.gr/default.asp?pid=2&artid=4516419&ct=1>>

εγγραμματισμό σε περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει γραφή (όπως στα εικονίδια που αντικαθιστούν τις λέξεις).

Σύμφωνα με τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι στο διαδίκτυο ο εγγραμματισμός και η προφορικότητα δεν είναι απαραίτητα και μόνο διακριτά με βάση τα κριτήρια της «γραφής» και του «ήχου». Εκτός από το chat, που αν και πραγματοποιείται με κείμενο, ξεκινά δηλαδή από μια εγγράμματη δράση, είναι μια δραστηριότητα προφορικότητας κι άλλοι κώδικες βασίστηκαν στην προφορικότητα, όπως τα emoticons, και τα άλλα «ηλεκτρονικά σήματα» (Bolter, 1991), τα επαναλαμβανόμενα γράμματα με το παρατεταμένο πάτημα του πλήκτρου, οι μορφοποιήσεις και πολλές άλλες «αυτοσχέδιες» λύσεις επικοινωνίας, ο παραμερισμός της ορθογραφίας και η ανάπτυξη των «greeklish». Όλα αυτά χρησιμοποιούν τα στοιχεία μιας εγγράμματης κουλτούρας για να επικοινωνήσουν με όρους προφορικότητας. Γενικότερα η διαμόρφωση νέων κωδίκων από την διαδικτυακή «πολυτροπική» (Kress & van Leeuwen, 1996) επικοινωνία, δημιουργεί ένα ατέλειωτο πεδίο επικοινωνιακών ευρημάτων, όπου αρχικά εγγράμματα εργαλεία, εικονίδια και ιδεογράμματα, διαμορφώνουν πλαίσια προφορικής έκφρασης, έκφρασης δηλαδή με τη δυναμική, την συντακτική πλοκή, τη ροή, την αμεσότητα, τη διάδραση της ηχητικής, της προφορικής επικοινωνίας (Flusser, 2004).

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι από την πρώτη στιγμή που η πληροφορική απευθύνεται στους μη ειδικούς, οι συντάκτες των λογισμικών και οι χρήστες βρίσκονται σε μια διαρκή άρρητη διαπραγμάτευση. Αυτό ισχύει για κάθε πληροφορική εφαρμογή σε τέτοιο βαθμό, που ο Μ. Δερτούζος (2001), χρειάστηκε ένα ολόκληρο βιβλίο για να εξηγήσει τη δυσχέρεια αυτή, γιατί κατ' αυτόν η ασυμφωνία προσδοκιών προγραμματιστών και χρηστών είναι ένα «σφάλμα» της πληροφορικής. Σε αντιδιαστολή με αυτό, ονόμασε «ανθρωποκεντρικότητα» ένα μοντέλο δόμησης των πληροφορικών εφαρμογών, που χαρακτηρίζεται – με τους δικούς μας όρους – από υψηλό βαθμό προφορικότητας. Η πληροφορική που αντιπαραβάλλει ο Δερτούζος θεωρείται ολοκληρωμένη όταν θέτει τον χρήστη στο επίκεντρο, από κάθε άποψη. Είναι μια πληροφορική που «μιλάει», «καταλαβαίνει» και «αντιδρά» παραβλέποντας τις γραμμικές, εγγράμματες διαδικασίες προκειμένου να εξυπηρετηθεί ο χρήστης. Στην υφιστάμενη όμως πληροφορική κουλτούρα αυτό δεν ισχύει, καθώς πολυποίκιλοι τεχνολογικοί και επιστημονικοί εγγραμματισμοί απαιτούνται από τον χρήστη. Πρόκειται γι' αυτό που πολλές φορές ακούμε εργαζόμενους που διαχειρίζονται σύνθετες πλατφόρμες να αποκαλούν «σύστημα». Ένα σύστημα ανελαστικό, που κατά τον επικριτή του Neil Postman (1992) είναι μεν απρόσωπο, δημιουργείται όμως από πρόσωπα. Από αυτό δεν εξαιρούνται τα λογισμικά κοινωνικής δικτύωσης, στα οποία συντίθενται, όπως είπαμε, οι επιλογές και οι δυνατότητες των προγραμματιστών και των χρηστών.

Οι μεν πρώτοι διαρκώς αναδιατάσσουν, ανανεώνουν, αναβαθμίζουν τις δυνατότητες και τις διαδικασίες των λογισμικών, χωρίς να εγκαταλείπουν τις αρχές της εγγραμματοποίησης, της αρχειοθετικής λογικής, του εξορθολογισμού των

πραγμάτων, της γραμμικής καταγραφής, αποθήκευσης και απομνημόνευσης², και οι δε δεύτεροι διαρκώς είτε απενεργοποιούν με την μη χρήση κάποιες δυνατότητες³ είτε χρησιμοποιούν - πολλές φορές με την επισήμανση από το λογισμικό ότι κάνουν «κατάχρηση» - τις διαδικασίες που τους εξυπηρετούν⁴, είτε, τέλος, επινοούν νέες «αυτοσχέδιες» όπως τις αναφέραμε και πολύ αποτελεσματικές πρακτικές⁵. Χαρακτηρίζουμε αυτή τη διαδικασία «σύνθεση», γιατί οδηγεί σε ένα πρακτικό αποτέλεσμα, αυτό που βιώνουμε χρησιμοποιώντας τα λογισμικά τελικά, μέσα από την «διαπραγμάτευση» αυτή των προσδοκιών και των πρακτικών των δύο πλευρών. Η σύνθεση αυτή έχει έναν πολύ δημιουργικό χαρακτήρα καθώς γεννιούνται νέα στοιχεία άξια προσοχής, για τις κοινωνικές και πολιτισμικές τους σηματοδοτήσεις.

Για παράδειγμα, ένα λογισμικό κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να σχεδιάζεται για να αποτελέσει μια καταγραφή στις βάσεις δεδομένων του κυβερνοχώρου, μια απεικόνιση των πραγματικών κοινωνικών σχέσεων, συγγενειών, φιλιών, ερωτικών δεσμών. Οι χρήστες όμως «πειραματίζονται» με τη δυνατότητα αυτή, είτε απλά μη χρησιμοποιώντας κάποια στοιχεία της, είτε δηλώνοντας εικονικά στοιχεία, δυνητικά στοιχεία, δημιουργώντας εικονικές σχέσεις, γάμους, χωρισμούς, φιλίες και συγγένειες. Η δήλωση ενός «γάμου» ή ενός «συζύγου» στο δίκτυο που επιφαινεται ως απεικόνιση της πραγματικότητας, ίσως να είναι μια «δοκιμή», που μόνο στον κυβερνοχώρο θα μπορούσε να γίνει, αλλά δεν είναι ασυνάρτητη με τον πραγματικό χώρο. Μπορούμε ακόμη να αναρωτηθούμε αν η δήλωση του γάμου αυτή ισοδυναμεί με μια ψηφιακή «βέρα», δίνει συνέχεια δηλαδή σε προηγούμενες εθιμικές και ηθικές καταστάσεις. Παράλληλα τεράστια δίκτυα βλέπουμε να δημιουργούνται με «προφίλ» ανθρώπων που δεν γνωρίζονται και πιθανόν δε θα γνωριστούν δια ζώσης. Αυτή η δυνητική (virtual) σύνθεση δικτύων δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, είναι όμως μια πραγματικότητα (Levy, 1999). Στη διαμόρφωση της ρευστής - με προφορικούς όρους δομημένης - αυτής πραγματικότητας, όπου η τυχαιότητα, η αμεσότητα και μιας μορφής συγχρονία στη δράση παίζουν καθοριστικό ρόλο, το λογισμικό θέτει τους εγγράμματους περιορισμούς του, που όμως δεν έχουν τελικά την ισχύ της προφορικότητας. Μπορεί κανείς εύκολα να παρατηρήσει την ανακολουθία αυτή: Από τη μια λογισμικά κοινωνικής δικτύωσης που πασχίζουν να αποτυπώσουν το εγγράμματο ίχνος της πραγματικότητας στο διαδίκτυο και από την άλλη ανθρώπους να επινοούν και να διαδρούν με την αμεσότητα της προφορικότητας δημιουργώντας

² Μια ενδεικτική καταγραφή της εξέλιξης του «interface» του facebook καταγράφεται στο <<http://en.wikipedia.org/wiki/Facebook>>, αλλά πολλές άλλες αλλαγές και μετατροπές στα εσωτερικά του χαρακτηριστικά εκτυλίσσονται διαρκώς.

³ Ενδεικτικά αναφέρουμε λίστες δυνατοτήτων - χαρακτηριστικών: facebook: < http://en.wikipedia.org/wiki/Facebook_features >. Myspace: < <http://en.wikipedia.org/wiki/MySpace> >.

⁴ Αναφερόμαστε στην περίπτωση όπου τα λογισμικά προειδοποιούν και σε κάποιες περιπτώσεις «απενεργοποιούν» τους λογαριασμούς των χρηστών που υπερβαίνουν κάποια όρια χρήσης.

⁵ Παραδείγματα τέτοιων «αυτοσχέδιων» χρήσεων: άμεσος διάλογος (τύπου Chat) μέσα από λειτουργίες σχολιασμού (comment), χρήση των μορφών «micro-blogging», όπως είναι το «status», για την κοινοποίηση ειδήσεων, ανακοινώσεων και επειγόντων μηνυμάτων, τη χρήση των «σημειώσεων» για τη δημοσίευση κειμένων, τη χρήση «επισημάνσεων» φωτογραφικών (tag) για να κοινοποιηθεί μια φωτογραφία σε ένα πρόσωπο (και όχι γιατί το πρόσωπο αυτό βρίσκεται μέσα στη φωτογραφία) κ.α.

μια πραγματικότητα αυτόνομη και χωρίς προηγούμενο⁶. Τα λογισμικά κοινωνικής δικτύωσης που πασχίζουν να ταξινομήσουν μέσα τους μια εικόνα της πραγματικότητας, τελικά συνεισφέρουν στη δόμηση μιας καινούργιας κοινωνικής πραγματικότητας με τυχειότητα, ζύμωση μέσα στην ροή του βιώματος του κυβερνοχώρου, χωρίς γραμμικότητα, χωρίς πλέον δυνατότητα ταξινόμησης της πραγματικότητας μέσα στο λογισμικό, αφού μια πρόσθετη πραγματικότητα συντελείται μέσα στον κυβερνοχώρο, που πολλές φορές επιδρά και στον (μη κυβερνο-)χώρο. Δεδομένης της νεότητας των λογισμικών κοινωνικής δικτύωσης, μέσα από τη συζήτηση αυτή δε θα μπορούσαμε να δούμε την μελλοντική έκβαση μιας διαδικασίας, που είναι σε εξέλιξη. Είδαμε όμως μια οπτική για να κατανοήσουμε τον τρόπο της εξέλιξης αυτής. Με το ίδιο εργαλείο του εντοπισμού συνθέσεων προσδοκιών της εγγραμματοσύνης και προσδοκιών της προφορικότητας, θα εξετάσουμε το κομβικό σημείο της παρουσίας στον κυβερνοχώρο της κοινωνικής δικτύωσης, που είναι το προφίλ.

Το «εγγράμματο» σώμα – προφίλ σε επικοινωνία

Στα λογισμικά κοινωνικής δικτύωσης δημιουργείται ένα προφίλ («profile»), που, όπως μαρτυρεί η λέξη, είναι η κυβερνοχωρική παρουσία του ατόμου την οποία βλέπουν οι άλλοι συμμετέχοντες. Με βάση το σύνολο αυτών των προφίλ επικοινωνούν οι χρήστες μεταξύ τους. Συγκροτείται έτσι μια παρουσία, δομημένη σε μηδενική βάση (τίποτα δεν είναι δεδομένο όταν ξεκινάει κανείς να χτίζει το προφίλ του) μέσα από τον προγραμματισμό που κάνει ο χρήστης. Επιλογές γύρω από την παρουσία του ονόματος, τη γλώσσα, τα προσωπικά χαρακτηριστικά, τις φωτογραφίες, τις προσωπικές πληροφορίες, δίνουν ένα «πρόσωπο» με ελεγχόμενο βαθμό αποκάλυψης, αλλά πρωτίστως με ελεγχόμενη την ίδια την αποκάλυψη. Αν και το προφίλ αυτό δεν είναι ο πραγματικός χρήστης εκείνη τη στιγμή, λειτουργεί ως τέτοιο καθώς μέσα στον χώρο της κοινωνικής δικτύωσης έχουμε συναντήσεις από δημιουργημένα προφίλ. Σε αυτά κάθε συμμετέχων αναλαμβάνει να γίνει «μάντζερ» του εαυτού του, δίνοντας τα στοιχεία που επιθυμεί, όπως επιθυμεί, για την προσωπική του παρουσία. Ο διάλογος που πραγματοποιείται σε σύγχρονο χρόνο ή σε σχεδόν σύγχρονο χρόνο (ένας «διάλογος» με εναπόθεση σχολίων μπορεί να εκτυλίσσεται σε διάστημα πολλών ημερών) είναι η διαδραστική προέκταση του προφίλ αυτού που διενεργείται κάθε φορά σε έναν ελεγχόμενου εύρους δημόσιο χώρο.

Βασικό χαρακτηριστικό στην συμμετοχή στην κοινωνική δικτύωση του κυβερνοχώρου είναι η «ισότιμη» δυνατότητα κοινωνικής ανάπτυξης αλλά και διαμόρφωσης του προσωπικού προφίλ, δεδομένου ότι χρειάζεται μόνο ο συγκεκριμένος πληροφορικός εγγραμματοσυστημολογισμικός για να διαχειριστεί κανείς το λογισμικό. Στο «πολίτευμα» αυτό, οι δυνατότητες είναι ίδιες για όλους ή τουλάχιστον είναι δυναμικά ίδιες για όλους (Δεμερτζής, 2002).

⁶ Ένα άρθρο χαρακτηριστικό του προβληματισμού αυτού με τίτλο: Facebook "Friends" vs. Real "Friends" της Diane K. Danielson, βρίσκουμε στο: < <http://shine.yahoo.com/channel/none/facebook-quot-friends-quot-vs-real-quot-friends-quot-506686/>> δημοσιευμένο στις 28-8-09.

Στο λογισμικό κοινωνικής δικτύωσης δεν υπάρχουν «επώνυμοι σταρ» και ανώνυμο κοινό, με την έννοια που τα μαζικά μέσα χρησιμοποιούν το διαχωρισμό. Κάθε «χρήστης» γίνεται σλόγκαν, τις λέξεις και τα μέσα (media) που με βάση το ιδεολόγημά του θα προβάλλουν ένα πρόσωπο, μια ιδέα, ακόμη και ένα προϊόν (όχι απαραίτητα ένα κομμάτι της αγοράς, αλλά ένα κομμάτι που «διακινείται» και καταναλώνεται) ή ό,τι άλλο.

Γι' αυτό και μπορούμε να συναντήσουμε όλους τους δυνατούς πειραματισμούς στην κοινωνική δικτύωση: δημιουργία μιας ταυτότητας φανταστικής που δεν ανταποκρίνεται σε κανένα υπαρκτό πρόσωπο, εκπροσώπηση φορέων, ιδεών, στόχων, προϊόντων και άλλων υλικών και πολιτισμικών οντοτήτων με τα επικοινωνιακά χαρακτηριστικά ενός προφίλ. Η ακολουθία ενός κοινού φορμά («format»), δηλαδή των στοιχείων του προφίλ που το λογισμικό διαθέτει στον χρήστη, οδηγεί σε μιας ιδιόρρυθμη δημιουργικότητα τους χρήστες, λόγω της μεγάλης διαφορετικότητας των στοιχείων αυτών. Και πάλι, στην περίπτωση της δημιουργίας της «κυβερνοχωρικής ταυτότητας», ενός «σώματος», μια σύνθεση ανάμεσα στις εγγράμματα διαθέσεις του λογισμικού και τις ανάγκες προφορικότητας του χρήστη λαμβάνει χώρα.

Το αποτέλεσμα, όμως φαίνεται να έχει άκρως δημιουργικό χαρακτήρα. Η δυνατότητα που πάντα έδινε η τεχνολογία, της ένδυσης, της μεταμφίεσης μέσα από ψευδώνυμα και κατασκευασμένες ταυτότητες, τώρα διαστέλλεται στο έπακρο. Η σατυρική διάθεση του χρήστη, μπορεί να πάρει τη μορφή «καρναβαλικής αμφίεσης» μέσα από το προφίλ, καθώς η κυβερνο-μετ-αμφίεση αυτή φέρνει αυτούσια τα χαρακτηριστικά της «καρναβαλικής γλώσσας», όπως μας την παρουσίασε ο M. Bachtin (Κιουρτσάκης, 1995). Αξίζει να αναλογιστούμε, αν στην περίπτωση αυτή, όπου η προφορικότητα που εκφράζει ο χρήστης επιλέγοντας σε μεγάλο βαθμό να μεταμφιεστεί μέσω του προφίλ του, φέρει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά της «τρελής σοφίας», όπως την έχει αναφέρει ο Γιάννης Κιουρτσάκης (2003), να αντιδρά δηλαδή κανείς προφορικά και διασκεδαστικά, σε ένα περιβάλλον φαινομενικής κανονικότητας και εγγραμματισμού. Ας μην ξεχνάμε ότι η μεταμφίεση αυτή δεν αναιρεί τον κοινωνικό και κοινωνιακό χαρακτήρα των δρωμένων στον κυβερνοχώρο, αφού η ομάδα την αποδέχεται κάνοντας φίλο τον «μεταμφιεσμένο», θεωρώντας την καρναβαλική του διάθεση σχεδόν τον κανόνα και όχι την εξαίρεση.

Είναι δεδομένο ότι όταν κανείς ξεκινάει ως χρήστης να δομήσει ένα προφίλ αποδέχεται τους κανόνες και τις δυνατότητες που του δίνονται. Στη συνέχεια, το αποτέλεσμα είναι μια εγγράμματη δημιουργία (εξ' ορισμού αφού γίνεται με λογισμικό) με προφορικές εκφάνσεις «δευτερογενούς» χαρακτήρα. Με στοιχεία δηλαδή μιας προφορικότητας που μόνο σε αυτά τα «νέα μέσα» μπορεί και εμφανίζεται. Θα λέγαμε ότι τα προφίλ και η επικοινωνία μεταξύ τους, με τα χαρακτηριστικά αυτά χτίζουν ένα ατελείωτο «παιχνίδι» πολιτισμικών αντιπαραθέσεων, με χαρακτήρα και αισθητικό και ηγεμονικό. Η καρναβαλική γλώσσα δεν εξαιρείται από αυτό. Αισθητικό χαρακτήρα γιατί υπάρχει σε κάθε πτυχή ένα πεδίο δημιουργικών επιλογών με την ίδια ευρύτητα που ένας «art director» θα είχε χώρο να επιλέξει τα υλικά του και ηγεμονικό, γιατί όλα αυτά

εκτυλίσσονται σε ένα δημόσιο χώρο, όπου αφενός δεν θίγεται και δεν προσβάλλεται η κυβερνοχωρική προσωπικότητα κανενός, αφετέρου, η φινέτσα, η αποδοχή και ενός επιπέδου αλληλοκριτική με διάφορες αφορμές λαμβάνει χώρα. Το ζήτημα του αλληλοσεβασμού και της διατήρησης ισορροπιών ηγεμονικού χαρακτήρα περιλαμβάνεται και στον προγραμματισμό των λογισμικών (οι δημιουργοί ενημερώνουν πάντα για θέματα ιδιωτικότητας, αλληλοσεβασμού, θετικής δεοντολογίας και «καλής χρήσης») αλλά και διαμορφώνεται μέσα από τις συνήθειες και τους «καλούς τρόπους» που παγιώνουν μεταξύ τους οι επικοινωνούντες χρήστες.

Έτσι, η κοινωνική δικτύωση μετατρέπεται σε έναν ιδιότυπο χώρο εγγράμματης δόμησης και εναπόθεσης ενός «σώματος», που επιδίδεται σε μια προφορικοποιημένη, με πρωτόγνωρους όμως όρους ασυγχρονίας επικοινωνία. Την προφορικότητα την έχουμε ταυτίσει με την σύγχρονη δράση, κι όμως αυτός ο χρόνος τώρα κατακερματίζεται, μετατίθεται, διαστέλλεται.

Σε αυτό το επικοινωνιακό αμάγαλμα, η δημιουργία και η ύπαρξη του σώματος έχει τα «θετικά» της εγγράμματης κουλτούρας: είναι απαλλαγμένη από άκομψες, ακαλαιίσθητες ανεπιθύμητες πτυχές της προφορικότητας που ρέει ανεξέλεγκτη διαρκώς ενώ παράλληλα κινείται σε μια επίφαση προφορικότητας υπερνικώντας κάθε έννοια χρόνου. Ο χρόνος είναι το θεμελιώδες στοιχείο της προφορικότητας και τώρα για πρώτη φορά, δημιουργείται ένα σώμα που ζει «προφορικά» αλλά με τον χρόνο της δυνητικής πραγματικότητας. Το στοιχείο του χρόνου δεν αφαιρείται, αλλάζει όμως λειτουργία, είναι εγγράμματα ελεγχόμενο και μετρήσιμο. Αυτή η «ασύγχρονη προφορικότητα» θέλγει την ανθρώπινη φύση που έτσι κι αλλιώς αγωνίζεται κυρίως με τον χρόνο στο επίπεδο της κουλτούρας αλλά και των βιοτικών αναγκών. Και ίσως εκεί μπορούμε να αναζητήσουμε μερικές αιτιάσεις των έξεων που δημιουργούνται.

Όπως είπαμε και νωρίτερα, η διαδικασία είναι σε εξέλιξη. Με την περιγραφή της μέσα από όρους εγγραμματισμού και προφορικότητας, σταθήκαμε σε σημεία όπως τη διαρκή σύνθεση προσδοκιών και πρακτικών δημιουργών και χρηστών, την δόμηση μιας «εγγράμματης παρουσίας, δηλαδή του προφίλ, την καρναβαλική γλώσσα που δίνει μια διάσταση της κυβερνοχωρικής μεταμφίεσης κατά την κοινωνική δικτύωση. Η διαδικασία αυτή βέβαια και τώρα που συζητάμε μεταλλάσσεται δυναμικά και χρήζει μιας μελέτης δυναμικής, που θα «προφταίνει» τις εξελίξεις.

Βιβλιογραφία

- Jay David Bolter, J. - D., (1991), *Writing Space: a Hypertext*, Hillsdale - New Jersey, Lawrence Erlbaum
- Calvet, L. – J., (1995), *Η προφορική παράδοση*, Μτφρ. Καρυολέμου, Μ. Αθήνα, Καρδαμίτσα
- Δεμερτζής, Ν., (2002), *Πολιτική Επικοινωνία. Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*, Αθήνα, Παπαζήση
- Δερτούζος, Λ., Μιχάλης, (2001), *Η ανολοκλήρωτη επανάσταση. Οι ανθρωποκεντρικοί υπολογιστές και τι μπορούν να κάνουν για εμάς*, Μτφρ. Καψάλης, Χ., Αθήνα, Λιβάνης

- Goody, Jack, (1987), *The interface between the written and the oral*, London, Cambridge University Press
- Finnegan, R, (1989), *Oral traditions and the verbal arts. A guide to research practices*, London, Routledge
- Flusser, V., (2004), *Η γραφή*,. Μιφρ. Ηλιόπουλος, Γ., Αθήνα, Ποταμός
- Κιουρτσάκης, Γ., (1995), *Καρναβάλι και Καραγκιόζης. Οι ρίζες και οι μεταμορφώσεις του λαϊκού γέλιου*, Αθήνα, Κέδρος
- Κιουρτσάκης, Γ., (2003), *Η τρελή σοφία ή τα ανίερα ιερά. Δοκίμιο για το καρναβάλι και τη γλώσσα του*, Αθήνα, Νεφέλη
- Kress, G. – Van Leewen, T., (1996), *Reading Images: Grammar of Visual Design*, London, Routledge
- Levy, P., (1999), *Δυνητική πραγματικότητα. (Realite virtuelle), Η φιλοσοφία του πολιτισμού και του κυβερνοχώρου*, Μιφρ. Καραχάλιος Μιχάλης, Αθήνα, Κριτική
- McLuhan, M., (1964), *Understanding Media. The extensions of man*, New York, McGraw-Hill
- Ong, W., (1982), *Orality and literacy: the technologizing of the word*, London, Methuen
- Postman, N., (1992), *Technopoly: the surrender of culture to technology*, New York, Knopf

B3-3. Κίνδυνοι και Κινδυνολογία στον Ψηφιακό Κόσμο: Το Παράδειγμα των Διαδικτυακών Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης

Χρήστος Α. Γκατζιαλίδης,
Οικονομολόγος, M.Sc., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Το Παγκόσμιο Δίκτυο Διασυνδεδεμένων Υπολογιστών, ευρύτερα γνωστό ως Διαδίκτυο, αποτέλεσε τη βάση για την ανάπτυξη και υλοποίηση του Παγκόσμιου Ιστού, που από μεγάλη ιδέα της δεκαετίας του 1980, εξελίχθηκε σε δυναμικό στοιχείο στη διαμόρφωση της νέας τάξης πραγμάτων των σύγχρονων κοινωνιών. Από τη σύλληψη της ιδέας περί τα 1989 και μέχρι σήμερα, ο Παγκόσμιος Ιστός έχοντας συμπληρώσει την πρώτη δεκαετία της ακόμη περισσότερα υποσχόμενης πορείας του, έχει εμπλουτιστεί, ενδυναμωθεί και μετεξελιχθεί, εξασφαλίζοντας όλο και ριζοσπαστικότερες δυνατότητες τόσο προς τους χρήστες του, όσο και προς το περιβάλλον ανάπτυξης νέων εφαρμογών και υπηρεσιών, που ακόμη και σήμερα αποτελούν "ευσεβή πόθο".

Με τη ραγδαία ανάπτυξη και εξέλιξη του Παγκόσμιου Ιστού, οι νέες ηλεκτρονικές κατακτήσεις του σύγχρονου χρήστη συνοδεύτηκαν από νέες αντιλήψεις, στάσεις, τάσεις και πρακτικές, άλλοτε ευνοϊκές και άλλοτε ζημιογόνες για την κοινωνία, τον Παγκόσμιο Ιστό, τον ίδιο τον άνθρωπο. Ανάμεσα σε αυτές, η διαδικτυακή

κοινωνική δικτύωση των χρηστών, αποτελεί κοινή πρακτική τουλάχιστον κατά την τελευταία δεκαετία. Οι χρήστες, διαμορφώνοντας ψηφιακές ομάδες, κοινότητες και κάθε λογής συλλογικές δράσεις, επικοινωνούν, ανταλλάσσουν ιδέες, απόψεις, αντιλήψεις, αρχεία και κάθε είδους φυσική και ψηφιακή πληροφορία και δραστηριότητα.

Αν και από μόνη της η συνήθεια της διαδικτυακής κοινωνικής δικτύωσης δεν αποτελεί παράγοντα προβληματισμού, τουλάχιστον από πλευράς ασφάλειας (χρηστών, πληροφοριών, δεδομένων), άλλες πρακτικές και δραστηριότητες που ξεκινούν από μερίδα χρηστών και καταλήγουν – στοχεύουν επίσης σε μερίδα χρηστών, στα πλαίσια των διαδικτυακών κοινωνικών δικτύων, δημιουργούν έντονο προβληματισμό μέχρι και ανησυχία. Η παρούσα εργασία στοχεύει σε μία επισκόπηση των πρακτικών εκείνων που αναπτύσσονται στα πλαίσια του Διαδικτύου, με έμφαση στις Υπηρεσίες Διαδικτυακής Κοινωνικής Δικτύωσης, και αναγνωρίζονται ως επιβλαβείς ή ζημιογόνες για ένα μέρος ή το σύνολο των χρηστών. Παράλληλα, παρά την περιορισμένη βιβλιογραφία και αρθρογραφία, αναζητούνται πρακτικές διαχείρισης ή / και αντιμετώπισης των πρακτικών αυτών, επιχειρώντας την απάντηση στο ερώτημα του κατά πόσο πρόκειται για κίνδυνο ή κινδυνολογία στα πλαίσια του Ψηφιακού Κόσμου και δει στο περιβάλλον των Διαδικτυακών Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης.

Εισαγωγικές Έννοιες

Μελετώντας τα Κοινωνικά Δίκτυα και την Κοινωνική Δικτύωση, συναντώνται κάποιες βασικές έννοιες όπως αυτές του Διαδικτύου (Internet), του Παγκόσμιου Ιστού (World Wide Web), του Σημασιολογικού Ιστού (Semantic Web), του Ιστού 2.0 (Web 2.0), του Κοινωνικού Δικτύου (Social Network) και της Κοινωνικής Δικτύωσης (Social Networking). Όροι όπως αυτοί, αποτελούν μερικά από τα κύρια συστατικά στοιχεία των εξελίξεων στον ψηφιακό κόσμο. Παρά την αδιαμφισβήτητη δημοτικότητα τους, κρίνεται σκόπιμο στα πλαίσια της εισαγωγικής αυτής ενότητας να παρουσιασθούν επιγραμματικά.

Ιδιαίτερα απλοϊκά λοιπόν, το Διαδίκτυο (Internet) θα μπορούσε να ορισθεί ως το Παγκόσμιο Πληροφοριακό Σύστημα που επιτρέπει την Κοινόχρηστη Πρόσβαση αναπτύσσοντας κατ' αυτό τον τρόπο ένα σύστημα Διασυνδεδεμένων Δικτύων Υπολογιστών (Δουληγέρης κ.α., 2004). Αντίστοιχα, ο Παγκόσμιος Ιστός (World Wide Web), ως αποτέλεσμα του Διαδικτύου, δεν είναι παρά ένα Κατανεμημένο Ετερογενές Συνεργατικό Πληροφοριακό Σύστημα και ως εκ τούτου ένα Σύνολο Συνδεδεμένων Υπερκειμένων που είναι προσβάσιμα μέσω των Διαδικτύου (Berners – Lee et al., 1990).

Ο Παγκόσμιος Ιστός, λαμβάνοντας τις επεκτάσεις που επέβαλε η σύγχρονη ψηφιακή πραγματικότητα και σε μία προσπάθεια ανταπόκρισης στις απαιτήσεις των χρηστών, μετεξελίχθηκε σε έναν Σημασιολογικό Ιστό (Semantic Web), δίνοντας έμφαση στη δομή του εννοιολογικού περιεχομένου που φιλοξενείται στο Διαδίκτυο, δημιουργώντας έτσι ένα περιβάλλον όπου τα λογισμικά πράκτορες (software agents) θα μπορούν να εκτελούν ευχερώς, εξεζητημένα αιτήματα χρηστών (Berners – Lee et al., 2001). Καθώς όμως οι εξελίξεις στον Παγκόσμιο Ιστό

λαμβάνουν χώρα με γεωμετρική πρόοδο, δεν άργησε να εισαχθεί η έννοια του Παγκόσμιου Ιστού 2.0 (Web 2.0) σε μία προσπάθεια περιγραφής του ανανεωμένου και εμπλουτισμένου Παγκόσμιου Ιστού. Ο Ιστός 2.0 δεν αποτέλεσε μόνο μία επιχειρηματική επανάσταση στη βιομηχανία των υπολογιστών αλλά προέκυψε ως αποτέλεσμα της προσπάθειας κατάστασης του Διαδικτύου ως Πλατφόρμα και της προσπάθειας κατανόησης των κανόνων στους οποίους οφείλεται η επιτυχία της νέας αυτής πλατφόρμας (O' Reilly, 2005).

<ul style="list-style-type: none"> • Application Based • Isolated • OffLine • Licensed or Purchased • Single Creator • Proprietary Code • Copyrighted Content 	<ul style="list-style-type: none"> • Web Based • Collaborative • OnLine • Free • Multiple Collaborators • Open Source Code • Shared Content
Web 1.0	Web 2.0

Πίνακας 1: Τα Προσδιοριστικά Χαρακτηριστικά του Web 1.0 έναντι του Web 2.0

Στη νέα πραγματικότητα του Ιστού 2.0 η έννοια του Κοινωνικού Δικτύου ψηφιοποιήθηκε επαρκώς, ώστε να προκύψουν πληθώρα Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης. Έτσι, από την απλή θεώρηση του Κοινωνικού Δικτύου (Social Network) ως μία Κοινωνική Δομή (Social Structure) που αποτελείται στη βάση της από Κόμβους (Nodes) και Δεσμούς (Ties) μεταξύ των κόμβων (Wolfe, 1978), στα πλαίσια του Ιστού 2.0 η Κοινωνική Δικτύωση απέκτησε ενεργητικότερη διάσταση. Ως τέτοια, θεωρείται η διάδραση των χρηστών μέσω ενός συνόλου διαδικασιών, οι οποίες στηρίζουν τη δικτύωση των κόμβων και την ενδυνάμωση και επέκταση των δεσμών τους.

Ολοκληρώνοντας την εισαγωγική αυτή ενότητα και προετοιμάζοντας την μετάβαση στις επόμενες, σημειώνονται ακολούθως κάποιοι εξίσου απλουστευμένοι ορισμοί, αναφορικά με τις έννοιες – κλειδιά που συζητούνται σε όλη την έκταση του κειμένου. Οι βασικότερες των υπό συζήτηση εννοιών, είναι αυτές των Ιστολογίων (Blogs), των Wiki (Wikis), της Κοινωνικής Σήμανσης (Social Tagging) και των Ιστοτόπων Κοινωνικής Δικτύωσης (Social Networking Sites).

Ξεκινώντας με τα Ιστολόγια (Blogs), ως τέτοια θεωρούνται ιστοσελίδες στις οποίες καταχωρούνται εγγραφές που κατά κανόνα παρουσιάζονται με χρονολογική σειρά (Barger, 1997). Ακολούθως, ως Wiki (Wikis) χαρακτηρίζονται εκείνες οι on line βάσεις δεδομένων που παρέχουν στους επισκέπτες – χρήστες δυνατότητες παρέμβασης στο περιεχόμενο (Cunningham, 1994). Προχωρώντας στην έννοια της Κοινωνικής Σήμανσης (Social Tagging), γίνεται αναφορά στη σύγχρονη πρακτική και μεθοδολογία δημιουργίας και διαχείρισης ετικετών (tags) με στόχο τη σήμανση και κατηγοριοποίηση του περιεχομένου των πληροφοριών που φιλοξενούνται στον Παγκόσμιο Ιστό (Wal, 2005). Ολοκληρώνοντας με την έννοια των Ιστοτόπων Κοινωνικής Δικτύωσης (Social Networking Sites), πρόκειται για το σύνολο των ιστοσελίδων που παρέχουν δυνατότητες δημιουργίας και ανάπτυξης Δικτυακών Κοινοτήτων ανθρώπων που μοιράζονται κοινά ενδιαφέροντα ή / και

δραστηριότητες, ενώ παράλληλα μπορούν να ενδιαφέρονται και για διάδραση με τρίτους χρήστες (Boyd et al., 2007).

Έχοντας σκιαγραφήσει επιγραμματικά τις βασικές έννοιες που συναντώνται στη συζήτηση που ακολουθεί, παράλληλα με την αναφορά στους κινδύνους και την κινδυνολογία στον ψηφιακό κόσμο των Διαδικτυακών Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης, παρουσιάζονται ενδιαφέρουσες αλλά και αναγκαίες σχετικές πληροφορίες, με στόχο την κατά το δυνατό πληρέστερη επισκόπηση του υπό μελέτη ζητήματος.

Περί Δημοτικότητας και Κινδύνου

Διαχωρισμοί

Κινδυνολογώντας και Κινδυνεύοντας στα ψηφιακά «σοκάκια» των Διαδικτυακών Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης, ίσως ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα είναι αυτό του διαχωρισμού ή καλύτερα της οριοθέτησης των εννοιών, καθώς δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου η διαχωριστική γραμμή, μεταξύ υπαρκτής πραγματικότητας και φαντασιακής φοβίας, είναι ιδιαίτερα ισχνή. Στην κατεύθυνση του διαχωρισμού των εννοιών, ο Ελληνικός Κόμβος Ασφαλούς Διαδικτύου, αναφερόμενος σε παράνομο και επιβλαβές περιεχόμενο στο Διαδίκτυο, κάνει χρήση των ερμηνειών της έννοιας "ασφάλεια" σε μία προσπάθεια προσδιορισμού των ορίων.

Έτσι λοιπόν, η έννοια "ασφάλεια" στο Διαδίκτυο λαμβάνει δύο εξίσου ουσιαστικές διαστάσεις, αυτή της προστασίας από κινδύνους (security) και εκείνη της προστασίας από απάτες και αδικήματα. Ως κίνδυνος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μία κλασική περίπτωση προγράμματος – ιού (virus software) που θα προσέβαλλε κάποιο υπολογιστικό σύστημα, προκαλώντας διαταραχή ή / και διακοπή της κανονικής του λειτουργίας. Ως απάτη και αδίκημα θα μπορούσε να θεωρηθεί οποιαδήποτε προσπάθεια εξαπάτησης του χρήστη, με στόχο την πρόκληση κάποιας μορφής ζημίας (οικονομικής, ψυχικής, υλικής, κοινωνικής κ.ο.κ.). Ακριβώς γύρω από αυτές τις διαστάσεις της έννοιας "ασφάλεια", αναπτύσσεται όχι μόνο συζήτηση αλλά και ένας ολόκληρος μηχανισμός (ενημέρωσης, πρόληψης, αντιμετώπισης) περί κινδύνων και κινδυνολογίας.

Συμπληρωματικά, θα μπορούσε να σημειωθεί ένας διαχωρισμός βάσει της δυναμικότητας ή δυναμικότητας υλοποίησης ή ύπαρξης των παραπάνω αρνητικών περιπτώσεων. Παραδειγματικά, η περίπτωση προσβολής από κάποιο πρόγραμμα – ιό ή η παρενόχληση στο διαδίκτυο είναι μάλλον πιθανές και δυναμικές καταστάσεις. Ωστόσο, η ανάπτυξη ευρύτερης αίσθησης ανασφάλειας και ως εκ τούτου η αποφυγή δραστηριοποίησης στο διαδίκτυο με στόχο την αποφυγή των δυνητικών (οιονεί) κινδύνων, καταλήγει μάλλον σε κινδυνολογία παρά σε πρόληψη κινδύνου.

Δημοικότητες και Κίνδυνοι

Ένας σημαντικός παράγοντας στην προσέλκυση κινδύνων στο διαδίκτυο, παραμένει αυτός της δημοτικότητας. Έτσι, στην περίπτωση δημοφιλών και ευρέως αποδεκτών ιστοσελίδων, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ελλοχεύουν περισσότεροι

κίνδυνοι. Επιπλέον, καθώς η τεχνολογία εξελίσσεται παρέχονται όλο και περισσότερες δυνατότητες (τεχνικές και χρηστικές) σε υπολογιστικά συστήματα και τελικούς χρήστες, εξελίσσονται παράλληλα και πολλαπλασιάζονται εξίσου, τα κακόβουλα λογισμικά και τεχνικές εφαρμογές. Έτσι, καθίστανται ενιαίο σύνολο (για τον τελικό συμβατικό χρήστη) οι έννοιες: παρενόχληση, chat room, πορνογραφία, ρατσισμός, εμπορική παραπλάνηση, φιλτράρισμα, πνευματικό και συγγενικό δικαίωμα, κινητό τηλέφωνο και κινητή εφαρμογή, παιχνίδι και τζόγος, ιδιωτικότητα, ανεπιθύμητη ηλεκτρονική αλληλογραφία, παρεμβολή.

Η Σύσταση των Κοινωνικών Δικτύων ως Στοιχείο Ενίσχυσης της Δημοτικότητας

Είναι μάλλον προφανής η αναλογία μεταξύ δημοτικότητας και πιθανότητας έκθεσης σε κίνδυνο, καθώς η ίδια η φύση των Διαδικτυακών Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης, βασίζεται στους χρήστες και τη δραστηριότητά τους, καθιστώντας την σχέση Κοινωνικού Δικτύου – Χρήστη, αναμέτρηση μεταξύ ανθρώπων. Άλλωστε, τόσο τα μεγαλύτερα Κοινωνικά Δίκτυα, όσο και τα ισχυρότερα προγράμματα – ιοί, δεν είναι παρά δημιούργημα ανθρώπων. Στην προσπάθεια σκιαγράφησης της ουσίας των κοινωνικών δικτύων, η προσέγγιση των «στοιχείων ενεργητικού» (Söderström, 2009) πολύ επιτυχώς αναφέρει τις διαστάσεις της επικοινωνίας, της πληροφορίας και της συνάφειας, ως τα βασικά συστατικά των κοινωνικών δικτύων.

Επικοινωνία Communication	•Wall Posts / Status Texts / Direct Messages
Πληροφορία Information	•"Static"Info (eg . Interests / Groups)
Συνάφεια (Σχέση) Relation	•Social Graph / Map of Who - Knows - Who

Πίνακας 2: Τα «Στοιχεία Ενεργητικού» των Κοινωνικών Δικτύων σύμφωνα με τον Söderström

Αντίστοιχα, τα «σπρώματα» της «στοιβάδας» των κοινωνικών δικτύων (Carpenter, 2008) αναφέρονται σε δράσεις αλληλεπίδρασης, σύναψης και ανάπτυξης σχέσεων και τελικά αυτοέκφρασης των χρηστών.

Αλληλεπιδράσεις Interactions	•Groups / Apps / Activity Updates / Messages
Σχέσεις (Συνάφεια) Relationships	•Subscribe / Friend, Common Interest
Αυτοέκφραση Self-Expression	•Profile Page / Applications

Πίνακας 3: Τα «Σπρώματα» της «Στοιβάδας» των Κοινωνικών Δικτύων κατά τον Carpenter

Η τόσο απλή σύσταση των Κοινωνικών Δικτύων, αποτελεί ίσως και την σημαντικότερη αιτία επιτυχίας των. Καθώς λοιπόν τα Κοινωνικά Δίκτυα καθίστανται όλο και περισσότερο δημοφιλή μεταξύ των χρηστών, αποτελούν παράλληλα ένα εύφορο περιβάλλον για ανάπτυξη κακόβουλων δράσεων με στόχο την ζημία ανθρώπων (χρηστών) ώστε να επωφεληθούν ορισμένοι εξ' αυτών.

Δημοτικότητα Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης

Συζήτησης γενομένης περί δημοτικότητας, αξίζει να σημειωθούν κάποια χαρακτηριστικά μεγέθη, που εκφράζουν αποτελεσματικά τη δημοτικότητα των

Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης. Έτσι, στην blogόσφαιρα (στο ψηφιακό σύνολο που σχηματίζουν τα blogs και οι πληροφορίες που φιλοξενούν στις σελίδες τους) συναντώνται περισσότερα από 133.000.000 ιστολόγια και περί τα 300.000.000 προφίλ χρηστών, ενώ συνολικά ημερησίως παρατηρούνται περίπου 1.300.000 δημοσιεύσεις και 900.000 νέα blogs (<http://technorati.com/state-of-the-blogosphere/>). Αντίστοιχα, στο σύνολο των wikis που απαντώνται στο διαδίκτυο, φιλοξενούνται περισσότερα από 33.467.765 άρθρα, τα οποία επιδέχονται περί τις 1.034.807.197 τροποποιήσεις, από ένα σύνολο 551.229.998 χρηστών (<http://s23.org/wikistats/>). Και στις Υπηρεσίες Κοινωνικής Σήμανσης η εικόνα είναι παρόμοια, με περισσότερες από 20.000.000 ετικέτες να έχουν καταχωρηθεί, με 7.000.000 χρήστες να δραστηριοποιούνται στη δημοφιλέστερη μόνο υπηρεσία, αριθμώντας ημερησίως περισσότερους των 236.000.000 μοναδικών επισκέψεων (<http://www.flickr.com/>, <http://digg.com/>). Ίσως τα μεγέθη καθίστανται περισσότερο αντιληπτά με το παράδειγμα των Ιστοτόπων Κοινωνική Δικτύωσης και τους περισσότερους από 300.000.000 χρήστες, τους 125.000.000 ενεργούς μηνιαίως χρήστες και τις 5.500.000.000 δραστηριότητες ημερησίως (<http://www.facebook.com/>, <http://www.myspace.com/>, <http://poracular.com/gigatweet/>). Ενδεικτικά τέλος, της κινητικότητας των χρηστών στους «κόλπους» των Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης, παραμένουν τα μεγέθη επισκεψιμότητας, με παράδειγμα τους περισσότερους από 155.111.675 ξεχωριστούς χρήστες που έχουν αναπαράγει ένα συγκεκριμένο βίντεο μέσω αντίστοιχης υπηρεσίας διαμοίρασης βίντεο και περισσότερες από 13.696.986.400 προβολές δεδομένου καναλιού (<http://www.youtube.com/>).

Κίνητρα και Αντικίνητρα Κοινωνικής Δικτύωσης

Κίνδυνοι, κινδυνολογία, δυνατότητες και νέες εμπειρίες, για το σύνολο των ψηφιακών χρηστών. Μία αέναη αντιπαράθεση μεταξύ κινήτρων και αντικινήτρων. Σε μία προσπάθεια επισκόπησης τους, οι παράγοντες ενθάρρυνσης και αποθάρρυνσης των χρηστών από την δραστηριοποίηση στα πλαίσια των Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης, ομαδοποιούνται στη συνέχεια σε κατηγορίες αναλόγως του σημείου αναφοράς.

Έτσι, στη διάσταση του Ανθρώπου (χρήστη) η μοναχικότητα και η αναζήτηση τρίτων που μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά, αλλά και οι δυνατότητες επανασύνδεσης με παλαιότερους και «χαμένους» και μη γνώριμους και φίλους, αντιπαραβάλλονται με το παιχνίδι των πολλαπλών ταυτοτήτων, τη σύναψη κάθε είδους σχέσεων, τη διατήρηση της ανωνυμίας και την απόδραση από την πραγματικότητα.

Στο επίπεδο του Δικαίου, το «φακέλωμα» των χρηστών, το ζήτημα της ιδιωτικότητας και η έλλειψη σαφούς νομικού πλαισίου αναφοράς, σε συνδυασμό με τα ζητήματα που αφορούν στα πνευματικά και συγγενικά δικαιώματα, δημιουργούν ένα μάλλον θολό ψηφιακό τοπίο.

Στη διάσταση της Επικοινωνίας, αναγνωρίζεται αδιαμφισβήτητα ο βολικός τρόπος επικοινωνίας, η υποκατάσταση των παλαιότερων – ξεπερασμένων μεθόδων ασύγχρονης επικοινωνίας (όπως αυτή του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου), η

διαδραστικότητα αλλά και η δυνατότητα των πολιτών στην άσκηση δημοσιογραφίας (δημοσιογραφία πολιτών), σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που παρέχει δυνατότητες έκφρασης, απόκτησης φήμης και επανασύνδεσης.

Κοινωνικά, η Κοινωνική Δικτύωση τείνει να καταστεί μόδα ή / και στάση ζωής (life style), υποκαθιστώντας ωστόσο κατά περίπτωση φυσικές σχέσεις. Μορφώνεται κατ' αυτό τον τρόπο ένα νέο σύστημα έμμεσης κοινωνικοποίησης στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή.

Στο Οικονομικό επίπεδο, επιχειρηματικές εφαρμογές ενισχύονται και υλοποιούνται σε βαθμό ευρύτερο, ενισχύεται η δημόσια εικόνα και το ανθρωποκεντρικό προφίλ των οργανισμών που εφαρμόζουν μεθόδους Κοινωνικής Δικτύωσης, ενώ αναπτύσσονται νέα εργαλεία επιχειρησιακής έρευνας και εσωτερικής επικοινωνίας των ομάδων.

Στην Πολιτική, ενδυναμώνονται οι μηχανισμοί άσκησης επιρροής, η πληροφόρηση και παραπληροφόρηση αποκτούν νέες δυναμικές, η ισορροπία μεταξύ μεροληψίας και αντικειμενικότητας καθίσταται συνθετότερη, η διάχυση της δύναμης και η θεσμική προσαρμογή του τοπίου πραγματώνονται όλο και εντονότερα.

Και αν όλα αυτά οφείλονται στις κατακτήσεις της Τεχνολογίας, οι αυτοματοποιημένοι μηχανισμοί και οι ολοκληρωμένες – ενοποιημένες τεχνικές, ενισχύουν προς αυτή την κατεύθυνση, ενώ ο Χρόνος λαμβάνει ακόμη περισσότερο σχετική διάσταση, καθώς η έλλειψη ελεύθερης ώρας δεν αποτελεί απαραίτητα εμπόδιο, ωστόσο μπορεί να καταστεί εμπόδιο συμμετοχής σε δημιουργικές φυσικές δραστηριότητες.

Κίνδυνοι και Κινδυνολογία στις Υπηρεσίες Κοινωνικής Δικτύωσης

Εισαγωγικά

Με έμφαση στις Υπηρεσίες Κοινωνικής Δικτύωσης αλλά και ευρύτερα στις διαδικτυακές δραστηριότητες των χρηστών, συναντώνται, παρατηρούνται και σημειώνονται δεκάδες περιπτώσεις έκθεσης σε κίνδυνο. Παράλληλα, οργανισμοί και δράσεις παγκόσμια, εθνικά, τοπικά και εξειδικευμένα, δραστηριοποιούνται στην καταγραφή των κινδύνων που ελλοχεύουν κατά την πλοήγηση και χρήση των διαδικτυακών υπηρεσιών, μεταξύ των οποίων και οι Υπηρεσίες Κοινωνικής Δικτύωσης, με στόχο την ενημέρωση και πρόληψη. Στην παρούσα ενότητα, γίνεται αναφορά στις περιπτώσεις των Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης και των Ηλεκτρονικών Υπηρεσιών εν γένει και στους Κινδύνους που πιθανώς ο χρήστης μπορεί να αντιμετωπίσει στη δραστηριοποίησή του στα πλαίσιά τους, ενώ παράλληλα επιχειρείται η παράθεση κατασταλτικών μέτρων. Σε κάθε περίπτωση συστήνεται η πληρέστερη και διαρκώς επίκαιρη ενημέρωση από πηγές των καθ' ύλη αρμόδιων αρχών όπως ο Κόμβος Ασφαλούς Διαδικτύου, το Γραφείο Ευρωπαϊκού Δικτύου και Ασφάλειας Πληροφοριών και άλλων δράσεων και οργανισμών, όπως σημειώνουν οι παραπομπές της ενότητας των Πηγών και της Βιβλιογραφίας.

Διακινδύνευση στις Υπηρεσίες Κοινωνικής Δικτύωσης

Εξειδικεύοντας τη συζήτηση περί κινδύνου και κινδυνολογίας στο διαδίκτυο, στην περίπτωση των Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης, σημειώνονται συνοπτικά στη συνέχεια, χαρακτηριστικές περιπτώσεις διακινδύνευσης των χρηστών, στα πλαίσια της πλοήγησης και χρήσης των υπηρεσιών αυτών. Διευκρινίζεται ότι η διακινδύνευση μπορεί να αφορά στους ίδιους τους χρήστες ατομικά – προσωπικά, αλλά και στις πληροφορίες και δεδομένα που διαχειρίζονται ή / και διαμοιράζονται.

Ξεκινώντας από την ίδια την ταυτότητα του χρήστη, ένα από τα κύρια ζητήματα παραμένει αυτό της διασφάλισης της ιδιωτικότητας. Καθώς οι χρήστες στην πλειονότητά των υπηρεσιών, καλούνται να καταχωρήσουν ένα σύνολο προσωπικών πληροφοριών (όπως ονοματεπώνυμο, ταχυδρομικές διευθύνσεις, διευθύνσεις ηλεκτρονικού ταχυδρομείου), παραμένουν εκτεθειμένοι απέναντι σε «επιθέσεις» υποκλοπής της ηλεκτρονικής τους ταυτότητας. Και αν κάποιος τέτοιο ενδεχόμενο δεν φαντάζει ιδιαίτερα σημαντικό, αρκεί να αναλογιστεί κανείς ότι η υποκλοπή μίας ηλεκτρονικής ταυτότητας ενός δεδομένου χρήστη, μπορεί να οδηγήσει σε υποκλοπή και άλλων ταυτοτήτων. Επί παραδείγματι, η υποκλοπή της διεύθυνσης του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου ενός χρήστη, μπορεί συριακά να οδηγήσει στην υποκλοπή ονομάτων χρήστη (username) που πιθανώς χρησιμοποιεί ο χρήστης για πρόσβαση σε ηλεκτρονικές υπηρεσίες. Παράλληλα, ειδικοί μηχανισμοί επιτρέπουν την χρήση της ηλεκτρονικής ταυτότητας ενός χρήστη και χωρίς τον απαραίτητο κωδικό πρόσβασης. Έτσι, μπορεί εν αγνοία του χρήστη, τρίτοι να καταχρώνται την ταυτότητά του. Προς αποφυγή παρόμοιων περιπτώσεων πολλοί χρήστες επιλέγουν τη χρήση ψευδωνύμου (nickname), τουλάχιστον στις περιπτώσεις που τους επιτρέπεται, ενώ δεν απουσιάζουν περιπτώσεις χρήσης ψευδούς ταυτότητας, δηλαδή δήλωσης πλασματικών στοιχείων χρήστη, σε περιπτώσεις χρηστών που δεν προτίθεται να δηλώσουν – αποκαλύψουν την πραγματική τους ταυτότητα.

Επεκτείνοντας τη συζήτηση περί υποκλοπής ταυτότητας, οι περιπτώσεις καταπάτησης πνευματικών δικαιωμάτων αποτελούν ένα εξίσου σημαντικό ζήτημα. Μάλιστα, στην περίπτωση των πνευματικών ή / και συγγενικών δικαιωμάτων η προσβολή τους είναι ακόμη απλούστερη, εφόσον υλοποιείται ακόμη και με την άνευ άδειας μεταφόρτωση / μεταδημοσίευση πληροφοριών και δεδομένων ενός χρήστη σε σελίδες άλλων χρηστών. Σε τέτοιες περιπτώσεις πάντως, οι χρήστες μπορούν μόνο να αντιδράσουν απευθυνόμενοι στους παρόχους των υπηρεσιών και αιτούμενοι άμεση διευθέτηση. Πάντως σημειώνεται ότι με την μέχρι σήμερα κείμενη νομοθεσία, η ευθύνη των παρόχων, ξεκινά από τη στιγμή της καταγγελίας και εξαντλείται με τη διευθέτηση του ζητήματος, μέσω της άρσης / διαγραφής της προσβαλλόμενης πληροφορίας.

Ωστόσο, έχουν αναπτυχθεί μηχανισμοί που επιτρέπουν τη διαχείριση της ιδιωτικότητας από πλευράς των χρηστών. Έτσι, μπορούν να καθορίσουν ποιοι τρίτοι / εξωτερικοί χρήστες, θα διατηρούν δικαιώματα πρόσβασης και προβολής δεδομένων πληροφοριών, ενώ παράλληλα δύναται να περιορισθεί και η πρόσβαση των μηχανών αναζήτησης σε δεδομένες πληροφορίες. Ακόμη, πάροχοι επιτρέπουν την κατοχύρωση ηλεκτρονικών διευθύνσεων ανώνυμα, χωρίς την αντιστοίχησή τους σε φυσικά στοιχεία χρηστών.

Οι κατασταλτικοί μηχανισμοί που σημειώνονται παραπάνω, αποτελούν πρακτικές που κατά περιπτώσεις εφαρμόζονται πολλαπλώς, δημιουργώντας ένα σύνολο ψευδών προφίλ χρηστών, παραπλανώντας είτε σκόπιμα είτε ακούσια τρίτους χρήστες. Έτσι, περιπτώσεις παραπληροφόρησης και ανεύθυνων ισχυρισμών, δεν αποτελούν εξαιρέσεις στην ψηφιακή καθημερινότητα. Μάλιστα, οι παρενοχλήσεις και παραπλανήσεις, δεν περιορίζονται μόνο σε προσωπικό επίπεδο, αλλά μπορεί να στοχεύουν ομάδες ανθρώπων ή / και χρηστών και κάθε είδους σύνολα. Συνεπώς, η αποφυγή δημοσίευσης κάθε είδους προσωπικών πληροφοριών και στοιχείων, η αποθήκευση στον υπολογιστή κάθε είδους διαδικτυακών συνομιλιών και δραστηριότητας και ο κατά περίπτωση εντοπισμός της δικτυακής διεύθυνσης του συνομιλητή, μπορούν να συμβάλλουν στην μερική εξασφάλιση του χρήστη. Τα προσωπικά δεδομένα όμως στα πλαίσια των Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης, δεν περιορίζονται στην ταυτότητα του χρήστη ή στα ατομικά του στοιχεία. Καθώς η πλειονότητα των υπηρεσιών διατηρεί (για λόγους ασφαλείας, συμμόρφωσης με την κείμενη νομοθεσία, αποτελεσματικότερης εξυπηρέτησης του χρήστη) ψηφιακούς φακέλους προσωπικών δεδομένων, σύνολα πρωτευόντων και δευτερευόντων δεδομένων είναι διαθέσιμα διαδικτυακά. Παρά τα συστήματα ασφαλείας των υπηρεσιών, τα δεδομένα αυτά δεν είναι ανέφικτο να καταστούν προσβάσιμα και από μη εξουσιοδοτημένους χρήστες. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι κατά κανόνα, ο χρήστης δεν δύναται να διαγράψει πλήρως το προφίλ ή το σύνολο των πληροφοριών που τον αφορούν, από τα συστήματα κάποιας υπηρεσίας (παρομοίως για λόγους συμμόρφωσης των παρόχων με την νομοθεσία). Συνεπώς, οι χρήστες μπορούν μάλλον να περιορίσουν τις ευαίσθητες πληροφορίες που διαμοιράζονται, παρά να εξαλείψουν τις πιθανότητες προσβολής των. Έτσι, πρακτικές που ενισχύουν προς αυτή την κατεύθυνση, συνιστούν αποφυγή δημοσίευσης ή / και διαμοίρασης προσωπικών πληροφοριών (στοιχείων, κωδικών, μέσων), αναζήτηση και επισκόπηση των "δηλώσεων περί απορρήτου" των εκάστοτε υπηρεσιών, επιλεκτική δημοσίευση αρχείων μέσων και εφαρμογή ρυθμίσεων διαχείρισης της ιδιωτικότητας και τέλος χρήση των μηχανισμών αναφορών καταγγελιών, χωρίς δισταγμό και επιφυλάξεις.

Διακινδύνευση στις Ηλεκτρονικές Υπηρεσίες

Επεκτείνοντας τη μελέτη πέραν των Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης, παρόμοιες παρατηρήσεις προκύπτουν για τις Ηλεκτρονικές Υπηρεσίες εν γένει. Ξεκινώντας με το παράδειγμα των εμπορικών σελίδων, η αποστολή προσωπικών δεδομένων (κυρίως μέσω συμπλήρωσης φορμών) αποτελεί μία από συνηθέστερες μεθόδους επικοινωνίας χρήστη και υπηρεσίας. Παράλληλα οι πληρωμές με χρήση πιστωτικής κάρτας καθίστανται όλο και περισσότερο δημοφιλείς, εντείνοντας έτσι την κινδυνολογία περί κλοπής ταυτοτήτων. Για την αποφυγή ανεπιθύμητων υποκλοπών, το πλέον απλό μέτρο ασφαλείας που μπορεί εύκολα ο χρήστης να εφαρμόσει, είναι η εκτέλεση ηλεκτρονικών συναλλαγών μόνο μέσω ασφαλών σελίδων (<https://> έναντι <http://>), αναζητώντας παράλληλα τα στοιχεία της εταιρείας ή του οργανισμού, τα οποία και θα πρέπει να εμφανίζονται ξεκάθαρα στις σελίδες.

Ιδιαίτερα δημοφιλείς ωστόσο, επί σειρά ετών, παραμένουν πρακτικές παραπλάνησης ή «Ψαρέματος» (Phishing, Spear Phishing, Vishing, Social Networking Phishing) των χρηστών, που στοχεύουν στην απόσπαση προσωπικών δεδομένων. Έμφαση δίδεται σε οικονομικά στοιχεία (Εικόνα 1), ενώ δεν απουσιάζουν οι περιπτώσεις επίκλησης στην αυθεντία, την αξιοπιστία και το κύρος επώνυμων οργανισμών, όπως τραπεζικοί και χρηματοπιστωτικοί όμιλοι ή τηλεπικοινωνιακοί πάροχοι. Ο χρήστης, καλείται είτε να δηλώσει το όνομα χρήστη και τον κωδικό πρόσβασης του λογαριασμού του, είτε να αποστείλει ένα σύνολο προσωπικών πληροφοριών, ώστε να υλοποιηθεί η ενέργεια που περιγράφεται, που πάντοτε (κατά τους ισχυρισμούς των δηλώσεων) στοχεύουν στην καλύτερη εξυπηρέτηση του χρήστη.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ

Μετά από τον τελευταίο έτησιο υπολογισμό της φορολογικής δραστηριότητάς σας έχουμε καθορίσει ότι είστε επιλέξιμοι για να λάβετε μια επιστροφή φόρου 568.24 ευρώ. Παρακαλώ συμπληρώστε το έντυπο.

Ο τραπεζικός χρήστης Διαδικτύου σας - ταυτότητα: Ο αριθμός τραπεζικού λογαριασμού σας:

Ο τραπεζικός κωδικός πρόσβασης Διαδικτύου σας: Ο αριθμός δρομολόγησης τρέπεζάς σας:

Το όνομά σας: - (Τυπώστε το πλήρες όνομα σας) Ο εόρων αριθμός ταυτότητάς σας:

Η διεύθυνση κατοικίας σας Κράτος: Ο αριθμός Α.Φ.Μ. σας:

Τεχνολογικός κωδικός: Πόλη:

Το ποσό 568.24 ευρώ θα είναι σπένει στην κάρτα μου

Επιλέξτε το οικονομικό όργανό σας: ή γράψτε το οικονομικό όργανό σας

Αριθμός καρτών: Ο απολογισμός όπου θέλετε να λάβετε την επιστροφή φόρου 568.24

Ημερομηνία λήξης: 2009 CVV: - 3 ψηφία στο πίσω μέρος της κάρτας σας.

Καρτέρα: - Εκτύπωση τον ψηφιακό αριθμό αναγνώρισης του ΑΤΜ προσωπικό για την επεξεργασία και την επαλήθευση τραπεζών.

Σημαντικός: Ο φορολογικός νόμος επιβάλλει τις βαριές ποινικές ρητρες για το δόσιμο των φυσικών ή παραπλανητικών πληροφοριών

Δηλώνω ότι όλες οι πληροφορίες που έχω δώσει σε αυτήν την φορολογική επιστροφή, συμπεριλαμβανομένων απομνημόνευσις οι συνδέσεις, είναι αληθινές και σωστές

Εικόνα 1: Τυπική Φόρμα Προσπάθειας «Ψαρέματος» Χρηστών

Δημοφιλείς ακόμη, είναι και οι πρακτικές απάτης (Pharming) που εφαρμόζεται στις διευθύνσεις των ιστοτόπων (domain names). Στις περιπτώσεις αυτές, ο χρήστης παραπλανάται καθώς ενώ αντικρίζει μία γνωστή του ιστοσελίδα, στην πραγματικότητα βρίσκεται σε μία άλλη τοποθεσία. Ενώ λοιπόν το περιεχόμενο της σελίδας είναι προσφιλές, η διεύθυνση της ιστοσελίδας, είναι διαφορετική της πρωτότυπης. Σε ένα κλασικό παράδειγμα, ο χρήστης αντικρίζει την οθόνη δημοφιλούς μηχανής αναζήτησης, ωστόσο η διεύθυνση της ιστοσελίδας είναι διαφορετική της αυθεντικής (Εικόνα 2). Σε κάθε περίπτωση, ουσιαστικό και καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει η παρατηρητικότητα του ίδιου του χρήστη.

Εικόνα 2: Χαρακτηριστική Περίπτωση Pharming

Στην περίπτωση των παραπλανητικών Επιστολών (Scaming, Nigerian Scaming 419, Lottery, Auctions, Ransomeware) ο χρήστης τις λαμβάνει συνήθως μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Στο περιεχόμενό τους, καλείται να αποστείλει κάποια στοιχεία (προσωπικές πληροφορίες και οικονομικά δεδομένα) ή / και κάποια χρηματικά ποσά. Ανταποδοτικά ο χρήστης θα είναι ο αποδέκτης, μέσω του τραπεζικού του λογαριασμού, μεγάλων χρηματικών ποσών, ως αποτέλεσμα συναλλαγών που περιγράφονται στις σχετικές επιστολές. Παρομοίως, γίνεται επίκληση σε ηλεκτρονικές κληρώσεις ή δημοπρασίες, όπως παραδειγματικά παρουσιάζεται στη συνέχεια.

Lottery

«Our company promotions presents free email computer ballot summer bonanza (Coupon winning number: XWIN-01257DEN)

Dear Winner,

*You have won the sum of **EUR 1.000.000** from our database of internet email users held today, from which your email address was randomly balloted which came out attached to the winning coupon number XWIN-01257DEN.*

This winning prize is of a totally cash money of five millions euros which under five lucky winners with their e-mail in appendix to this same coupon winning number is shared one million to each five winners.

This lottery is an easter promotional program by our internationally established and prestigious company, to advertise to the world its existence. All participants were selected through a computer ballot system drawn from over 50,000 companies and 2,000,000 individual email addresses from all over the world, as part of our international promotions program, which we intend to conduct several times a year.

Being one of the luck winners, we hereby contact you to claim your winning amount quickly as this is a free email computer ballot bonanza lottery promotion. Failure to claim your winning will result to rollover or reversion of the winning sum. We also use this medium to notify you that the expiring or lapse date to claim your winning prize is within 5 days of receipt of this email.

To claim your winning prize, **contact the manager with your coupon winning number XWIN-01257DEN.**»

Απόσπασμα 1: Περίπτωση Επιστολικής Απάτης Αναφοράς σε Ηλεκτρονική Κλήρωση

«Αγαπητέ online πελάτη της τράπεζάς μας,

Στα πλαίσια μέτρου ασφαλείας, εξετάζεται κατά τακτά χρονικά διαστήματα η δραστηριότητα στο σύστημα της τράπεζας. Πρόσφατα παρατηρήσαμε το εξής ζήτημα σχετικά με τον λογαριασμό σας. Μετά από πρόσφατο έλεγχο του λογαριασμού σας θα πρέπει να απαιτήσουμε κάποιες πρόσθετες πληροφορίες από εσάς έτσι ώστε να σας παρέχουμε ασφαλείς υπηρεσίες. Μουσημάντος αριθμός σας: CA9908-8989. Για την ασφάλειά σας, περιορίσαμε την πρόσβαση στον λογαριασμό σας, έως ότου ολοκληρωθούν τα πρόσθετα μέτρα ασφαλείας. Σας ζητούμε συγγνώμη για οποιαδήποτε πιθανή ενόχληση. Παρακαλείσθε να κάνετε εισαγωγή στο σύστημα της τράπεζας μέσω της περιοχής ΤΑΝ για να ανακτήσετε την πρόσβαση στο λογαριασμό σας το συντομότερο δυνατόν.

Θα πρέπει να πατήσετε τον παρακάτω σύνδεσμο (<http://homebank.xyz.gr/homebank/logoi.asp>) και μέσω της περιοχής ΤΑΝ να κάνετε εισαγωγή στο σύστημα, στην ιστοσελίδα της Διαδικτυακής Τραπεζικής μας για την ολοκλήρωση της διαδικασίας επαλήθευσης.

Σύμφωνα με την Συμφωνία Χρήστη της τράπεζας, η πρόσβαση στο λογαριασμό σας θα παραμείνει περιορισμένη έως ότου λυθεί το ζήτημα. Δυστυχώς, εάν η πρόσβαση στο λογαριασμό σας παραμείνει περιορισμένη για εκτεταμένη χρονική περίοδο, είναι πιθανό να υπάρξουν επιπλέον περιορισμοί ή ακόμη και κλείσιμο του λογαριασμού. Σας προτρέπουμε να κάνετε εισαγωγή το συντομότερο δυνατόν για να την αποφυγή των παραπάνω.

Σας ευχαριστούμε για την άμεση προσοχή σας στο θέμα. Παρακαλούμε να λάβετε υπόψη σας ότι αυτό είναι ένα μέτρο το οποίο αποσκοπεί στη δική σας ασφάλεια και την προστασία του λογαριασμού σας.»

Απόσπασμα 2: Περίπτωση Επιστολικής Απάτης με Επίκληση στην Αυθεντία

Διακινδύνευση κατά τη Διασύνδεση και τη Χρήση Κινητών Συσκευών

Καθώς οι κινητές συσκευές – με δημοφιλέστερες ανάμεσά τους τα κινητά τηλέφωνα – έχουν εισβάλει στην καθημερινότητα του σύγχρονου ανθρώπου, είναι αναμενόμενο το δίκτυο των «επαγγελματιών» της παραπλάνησης και του "ψαρέματος", να μην άφησε ανεκμετάλλευτο το ευρύ σύνολο χρηστών που αξιοποιεί τις δυνατότητες των ψηφιακών κινητών συσκευών. Στις περιπτώσεις αυτές, γίνεται αναφορά στην "κινητή παρενόχληση", είτε αυτή αφορά σε τηλεφωνικές κλήσεις, αποστολές μηνυμάτων κειμένου (sms) ή μηνυμάτων πολυμέσων (mms). Ακόμη, δεν απουσιάζουν περιπτώσεις φωτογράφησης ή βιντεοσκόπησης σκηνών παρενόχλησης (Happy Slapping) και διαμοίρασης του υλικού μέσω διαδικτύου ή κινητών συσκευών.

Και στα πλαίσια των Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης όμως, συναντώνται αντίστοιχες περιπτώσεις προσβολής χρηστών. Αυτές αφορούν στην επισφαλή δημοσίευση αρχείων μέσων και δεδομένων από πλευράς των χρηστών, δημοφιλής πρακτική (όπως σε περιπτώσεις δημοσίευσης φωτογραφιών και βίντεο στις σελίδες των Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης). Έτσι, υπάρχει πάντα ενδεχόμενο υποκλοπής των αρχείων αυτών, καθώς σύγχρονοι μηχανισμοί επιτρέπουν την απόσπαση δεδομένων ακόμη και χωρίς την υποκλοπή προσωπικών κωδικών ή ονομάτων χρήστη.

Τέλος, και στην περίπτωση της ασύρματης επικοινωνίας και διάδρασης των ψηφιακών συσκευών, σημειώνονται ενδεχόμενα υποκλοπών. Με αξιοποίηση των ασύρματων πρωτοκόλλων (Bluetooth) αναπτύσσονται πρακτικές (Bluebugging) που παρέχουν δυνατότητες μη εξουσιοδοτημένης διαχείρισης επαφών, εκτροπών δεδομένων, διενέργειας κλήσεων ακόμη και παρακολούθησης συνομιλιών. Παράλληλα, αξιοποιώντας τις ίδιες τεχνολογίες, μπορούν να αποσταλούν και να ανταλλάγουν ανώνυμα μηνύματα σε δημόσιο χώρο (Bluejacking), ενώ δύναται να διενεργηθεί σύνδεση συσκευών ή δεδομένων, εν αγνοία του προσβαλλόμενου (Bluesnarfing), αλλά και "ζευγάρωμα" συσκευών (Backdoor) χωρίς ο επιτιθέμενος να συνειδητοποιήσει ότι η συσκευή του έχει εξουσιοδοτήσει τρίτη συσκευή ώστε να αποκτήσει πρόσβαση στα αρχεία της.

Διακινδύνευση και Προστασία Ιδιωτικότητας

Καθώς η δραστηριοποίηση στον ψηφιακό κόσμο των διευκολύνσεων και των πολλαπλών δυνατοτήτων δεν χαρακτηρίζεται ελεύθερη κινδύνων και προσβολών, η προστασία της ιδιωτικότητας είναι τόσο αναγκαία όσο και εφικτή. Στη βάση όλων, η ίδια η αποφυγή ή ο κατά το δυνατόν περιορισμός δημοσίευσης προσωπικών στοιχείων, δεδομένων και πληροφοριών, συμβάλλει ουσιαστικά στην προστασία του ίδιου του χρήστη.

Πέρα του ατομικού επιπέδου όμως, ο χρήστης εύκολα μπορεί να αναζητήσει και να επιβεβαιώσει την αξιοπιστία των ιστοσελίδων που επισκέπτεται και χρησιμοποιεί στο Διαδίκτυο. Αυτό επιτυγχάνεται είτε μέσω των ρητών δηλώσεων περί Πολιτικών Απορρήτου (Privacy Statements), είτε μέσω των Όρων και Προϋποθέσεων (Terms and Conditions) που κάθε υπεύθυνος δικτυακός τόπος οφείλει να υιοθετεί.

Την ίδια στιγμή, οι χρήστες οφείλουν να συνειδητοποιούν ότι κάθε ψηφιακός περιηγητής, παραμένει ορατός και ανευρέσιμος, μέσω των ιχνών ή των "πατημασιών" που αφήνει στο «πέρασμά» του (Cybertrails). Έτσι καθίσταται δυνατή η αναζήτηση και ανεύρεση τόσο του ιστορικού όσο και της δραστηριότητας κάθε χρήστη.

Σε ότι αφορά όμως τα δεδομένα που δημοσιεύονται στο Διαδίκτυο, τα πράγματα είναι μάλλον ξεκάθαρα. Η αναφόρτωση (upload) αρχείων ή δεδομένων στο διαδίκτυο, συνεπάγεται αυτόματα δημοσίευση τους και ως εκ τούτου απώλεια κάθε ιδιωτικότητας. Ακόμη και στις περιπτώσεις προστασίας των δεδομένων με χρήση κωδικών ή ρυθμίσεων περιορισμού της δημοσιότητάς τους. Από τη στιγμή που κάποιο δεδομένο, από τον τοπικό υπολογιστή του χρήστη, έχει μεταφερθεί πλέον στο διαδίκτυο, παύει να παραμένει απόλυτα ιδιωτικό. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι τοπικοί υπολογιστές αποκλείονται κινδύνων και προσβολών, ούτε όμως σημαίνει πως οι χρήστες πρέπει να αποφεύγουν οποιαδήποτε δημοσίευση πληροφοριών ή / και αρχείων. Ακριβώς εκεί, έρχεται η αξιοπιστία και η σύγχρονη τεχνολογία έγκριτων ιστοτόπων, να διασφαλίσουν κατά το δυνατόν τους χρήστες.

Καταληκτικές Σκέψεις

Περί Διαδικτύου και Παγκόσμιου Ιστού

Εξέλιξη. Η έννοια κλειδί, τόσο αναφορικά με τις επαναστατικές τεχνολογικές κατακτήσεις των τελευταίων δεκαετιών, όσο και αναφορικά με την δημοτικότητα του συνόλου των υπηρεσιών εκείνων που ενδυναμώνουν και προάγουν τη δραστηριοποίηση του χρήστη, στα πλαίσια ενός Παγκόσμιου Ιστού ουσιαστικά διαφοροποιημένου. Πλέον, το Διαδίκτυο είναι «ανοικτό» (Berners – Lee, 2007) όχι μόνο λόγω των απεριόριστων υπερσυνδέσμων που φιλοξενεί αλλά κυρίως λόγω των ελεύθερων τεχνικών προτύπων που επιτρέπουν, ενισχύουν και ενθαρρύνουν τις τεχνολογικές και λειτουργικές εξελίξεις.

Η νέα εποχή στον Παγκόσμιο Ιστό όμως, αποτελεί την "πύλη" για την «εποχή της συμμετοχής» (Tapscott et al., 2006). Την εποχή όπου οι παγκόσμιοι χρήστες από

την (παθητική) κατανάλωση της πληροφορίας, συμμετέχουν (ενεργητικά) στην παραγωγή της.

Καθώς λοιπόν οι τεχνολογίες εξελίσσονται, η έμφαση στον Παγκόσμιο Ιστό εστιάζεται στο περιεχόμενο της πληροφορίας που φιλοξενείται στο Διαδίκτυο και στη χρησιμότητα των υπηρεσιών για τον χρήστη, το ίδιο το Διαδίκτυο εξελίσσεται ακόμη πιο δυναμικά. Έτσι, ενώ στα τέλη του 2000 αριθμούνταν περί του 407.000.000 χρήστες σε 218 χώρες ανά τον κόσμο (Slater, 2002) και συνολικά φιλοξενούνταν περί τα 31.000.000 Ονόματα Ιστοτόπων (Domain Names) και 100 TeraBytes (TB) δεδομένων, το 2009 είχε πρόσβαση στο Διαδίκτυο το 24,7% του παγκόσμιο πληθυσμού (περί τα 1.668.870.408 χρήστες εκ των 6.767.805.208 παγκόσμιων κατοίκων).

Κοινωνική Δικτύωση και Υπηρεσίες Κοινωνικής Δικτύωσης

Στη νέα πραγματικότητα του Νέου Παγκόσμιου Ιστού και του σαφώς διευρυμένου Διαδικτύου, οι νέες τεχνολογίες και η νέα φιλοσοφία ανάπτυξης των τεχνολογιών αυτών, διατηρούν πάντα στο προσκήνιο την κατεύθυνση προς την ενδυνάμωση της συμμετοχής του χρήστη. Μεταξύ άλλων, οι χρήστες αλληλεπιδρώντας με τα συστήματα αλλά και μεταξύ τους, συγκροτούν δίκτυα και αναπτύσσουν δεσμούς. Έτσι, εφαρμογές όπως τα Ιστολόγια (Blogs), τα Wiki (Wikis), τα Συστήματα Κοινωνικής Σήμανσης (Social Tagging Systems) και οι πλέον δημοφιλείς Ιστοτόπου Κοινωνικής Δικτύωσης (Social Networking Sites), αποτελούν αναπόσπαστες πρακτικές ατομικής έκφρασης και δραστηριοποίησης των χρηστών στο Διαδίκτυο. Ωστόσο, οι Υπηρεσίες Κοινωνικής Δικτύωσης επεκτείνονται και πέραν των διαστάσεων του life style, αποκτώντας πρακτικές εφαρμογές σε καθημερινές και σύγχρονες ανάγκες και απαιτήσεις των χρηστών.

Ενδεικτικά, τα Ιστολόγια (Blogs) αξιοποιούνται ως εργαλεία εκπαίδευσης (Wang et al., 2007), ενώ συναντώνται και σε επιχειρηματικό επίπεδο ως εργαλείο δημοσίων σχέσεων (Kent, 2008). Οποσδήποτε παραμένουν υπό συζήτηση ζητήματα που αφορούν σε ηθικά και νομικά θέματα (Boudreau, 2006), όπως η ιδιωτικότητα, η νομοτυπία και η νομιμότητα χρηστών και περιεχομένου. Σαφώς, η τεχνολογία των Ιστολογίων διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο (Du et al, 2006) σε βαθμό που επιδρά ως νέο Μέσο (Gill, 2004) πληροφόρησης και επικοινωνίας.

Εστιάζοντας στο ζήτημα της χρησιμότητας των πληροφοριών, τα Wiki (Wikis) συμβάλλουν στην αποτελεσματικότερη διαχείριση των άναρχων και αδόμητων υπεράριθμων δεδομένων του Διαδικτύου, μορφώνοντας Κοινωνικά Δίκτυα (Klamma et al., 2008) προσανατολισμένα σε αυτή την κατεύθυνση. Είναι ενδεικτικό ότι η μεγαλύτερη εγκυκλοπαιδεια που αναπτύχθηκε ποτέ και το μεγαλύτερο λεξικό, δεν είναι παρά αποτέλεσμα συνεργατικής προσπάθειας παγκόσμιων χρηστών, στα πλαίσια υπηρεσιών Wiki.

Στοχεύοντας ωστόσο σε αποτελεσματικότερη διαχείριση του περιεχομένου της πληροφορίας και των μέσων που φιλοξενούνται στον Παγκόσμιο Ιστό, οι τεχνολογίες Σήμανσης (Tagging), μορφώνουν Ταξινομήσεις (Folksonomies) που παράγονται απ' ευθείας από τη δραστηριότητα των χρηστών (Xu et al., 2006). Έτσι, ο Νέος Παγκόσμιος Ιστός λαμβάνει διαστάσεις Κοινοπραξίας (Clarke, 2008), στα

πλαίσια της οποίας οι χρήστες δύνανται να διαμορφώσουν συστάδες (clusters) πληροφοριών (Giannakidou et al., 2008a & Giannakidou et al., 2008b), στοχεύοντας σε χρησιμότερη και πρακτικότερη οργάνωση του άναρχου περιεχομένου του Διαδικτύου.

Ίσως το απόγειο των νέων τεχνολογιών και των αναθεωρημένων προτεραιοτήτων του Παγκόσμιου Ιστού 2.0, να αποτελούν οι Ιστοτόποι Κοινωνικής Δικτύωσης (Social Networking Sites), γεφυρώνοντας τα Μη – Δικτυακά Δίκτυα, με τα Ψηφιοποιημένα Κοινωνικά Δίκτυα χρηστών (Boyd et al., 2007a). Σημαντικά ωστόσο παραμένουν τα ζητήματα που αφορούν στην εφηβική ηλικία και στη δραστηριοποίηση της στα πλαίσια των Ιστοτόπων Κοινωνικής Δικτύωσης (Boyd, 2007c) και φυσικά στην ιδιωτικότητα ενηλίκων και ανηλίκων και στη διασφάλισή της (Boyd, 2007a). Εκείνο όμως που μοιάζει αποδεκτό από χρήστες και ερευνητές, είναι η ενίσχυση του Κοινωνικού Κεφαλαίου που διενεργείται μέσω των Διαδικτυακών Κοινωνικών Δικτύων (Ellison et al., 2007), ενώ οι Υπηρεσίες Κοινωνικής Δικτύωσης συμβάλλουν σε ικανό βαθμό στην «ψηφιακή κοινωνικοποίηση» των παγκόσμιων χρηστών (Boyd, 2007b).

Εν γένει, οι εξελίξεις στις τεχνολογίες των Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης, μαρτυρούν μία κατευθυνόμενη προσέγγιση των επιμέρους λειτουργιών ως ενιαία σύνολα. Έτσι, από τις πρωτότερες Υπηρεσίες που προσέφεραν μεμονωμένες λειτουργίες, διαφαίνεται μία νέα κατεύθυνση προς την συγκέντρωση όσο το δυνατόν περισσότερων λειτουργιών στα πλαίσια πολυ-λειτουργικών ή / και δια-λειτουργικών εφαρμογών.

Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα, παραμένουν οι μέχρι πρότινος μεμονωμένες εφαρμογές ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (e-mail), που συνοδευόταν κατά περίπτωση από εφαρμογές διαχείρισης βιβλίου διευθύνσεων (address book). Παρομοίως, η δημιουργία, διαχείριση και διαμοίραση πληροφοριών και δεδομένων, αποτελούσε εξειδικευμένη και μεμονωμένη λειτουργική εφαρμογή.

Σήμερα, οι χρήστες απολαμβάνουν συνδυασμούς των υπηρεσιών αυτών, σε ενιαίες εφαρμογές, που εκτελούνται σε πληθώρα λειτουργικών συστημάτων, ενσωματώνοντας πληθώρα άλλοτε μεμονωμένων εφαρμογών. Έτσι, από τη θεώρηση των επιμέρους Λειτουργικών Εφαρμογών των Κοινωνικών Δικτύων (Social Network Functionality), επέρχεται η μετάβαση προς τη Στοιβάδα Κοινωνικής Δικτύωσης (Social Networking Stack) (Breslin et al., 2007) (Εικόνα 1).

Η πλαισίωση πολλαπλών υπηρεσιών σε ενιαίο λειτουργικό πεδίο, συνέβαλε καθοριστικά στην αύξηση της δημοτικότητας των Υπηρεσιών Κοινωνικής Δικτύωσης από τους χρήστες. Η αποδοχή τους δεν οφείλεται μόνο στην λειτουργική δυναμικότητα τους και στην έμφαση στην ικανοποίηση των αιτημάτων του χρήστη, αλλά και στην συγκέντρωση πολλών δυνατοτήτων σε ένα κοινό περιβάλλον.

Γράφημα 1: Από τις Επιμέρους Λειτουργικές Εφαρμογές στη Στοιβάδα Κοινωνικής Δικτύωσης

Ασφαλής Πλοήγηση στο Διαδίκτυο

Καθώς λοιπόν νέες υπηρεσίες εμφανίζονται, νέες δυνατότητες παρουσιάζονται και νέες προοπτικές διανοίγονται για τον μέσο χρήστη στον ανανεωμένο Παγκόσμιο Ιστό, την ίδια στιγμή εξίσου ενδυναμωμένες επιβλαβείς τεχνολογίες εφαρμόζονται. Η επίτευξη της ασφαλούς πλοήγησης στο Διαδίκτυο και της χρήσης των Νέων Υπηρεσιών μεταξύ των οποίων και οι Υπηρεσίες Κοινωνικής Δικτύωσης, δεν αποτελεί ακατόρθωτο εγχείρημα και επιτυγχάνεται με απλά ωστόσο αποτελεσματικά βήματα.

Ξεκινώντας από την ενημέρωση, ίσως αυτή αποτελεί την ισχυρότερη ασπίδα έναντι οποιασδήποτε κακόβουλης προσπάθειας εξαπάτησης ή βλάβης του χρήστη ή / και των συστημάτων του. Παράλληλα, προγράμματα προστασίας και λογισμικά ασφαλείας συμβάλλουν ουσιαστικά στην προφύλαξη του χρήστη και των δεδομένων του. Καθοριστικό ρόλο όμως, διατηρεί ο ίδιος ο χρήστης, είτε με την επιφυλακτικότητα έναντι των υποσχόμενων παροχών υπηρεσιών που απλόχερα προσφέρονται στο διαδίκτυο, είτε μέσω της πλοήγησης σε σελίδες αξιόπιστων πηγών. Σε κάθε περίπτωση, η δημιουργία και διατήρηση αντιγράφων ασφαλείας, εξασφαλίζει την ακεραιότητα των δεδομένων, ενώ η προστασία τους με χρήση ασφαλών κωδικών πρόσβασης συμβάλλει στην προστασία της ιδιωτικότητας. Εξίσου προσεκτικά, οι χρήστες οφείλουν να διαχειρίζονται τις ψηφιακές τους επικοινωνίες, αποφεύγοντας την φόρτωση άγνωστων μηνυμάτων, αρχείων και συνδέσμων, τηρώντας τα πνευματικά και συγγενικά δικαιώματα και καταφορτώνοντας νόμιμα οποιαδήποτε αρχεία μέσω.

Προσεκτική εξέταση όμως απαιτείται και στις περιπτώσεις διαδικτυακών γνωριμιών, ειδικότερα για τις μικρότερες ηλικιακές ομάδες, ενώ γενικότερα θα πρέπει να υπάρχει μέριμνα ασφαλούς σύνδεσης μέσω κοινόχρηστων συστημάτων. Την ίδια στιγμή, κρίνεται όλο και περισσότερο αναγκαία η θέσπιση κανόνων συμμετοχής σε ηλεκτρονικές δραστηριότητες, όπως τα παιχνίδια και η δραστηριοποίηση σε ομάδες.

Εν γένει οι βασικές γνώσεις περί διαδικτύου – χωρίς αυτό να συνεπάγεται γνώσεις περί τεχνολογιών και τεχνικών θεμάτων – εξασφαλίζουν σε ικανοποιητικό βαθμό δυνατότητες αντίληψης και αποφυγής κινδύνων. Η συμμόρφωση με τους κανόνες δικτυακής συμπεριφοράς συμβάλλει παράλληλα στην καταπολέμηση παρενοχλήσεων. Έτσι, η αποφυγή οποιαδήποτε απάντησης σε μη αξιόπιστα αιτήματα και η καταγγελία οποιασδήποτε περίπτωσης προσβολής της

ιδιωτικότητας διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ατομική προστασία. Άλλωστε, ο σεβασμός τόσο του εαυτού όσο και των τρίτων χρηστών, αποτελεί ουσιαστικό εφόδιο στην ευαρέσκεια της διαδικτυακής πλοήγησης.

Φορείς και Αρχές

Απαντώντας στις απαιτήσεις της σύγχρονης ψηφιακής εποχής, σειρά Φορέων και Αρχών, δραστηριοποιούνται προς την κατεύθυνση της διασφάλισης της ιδιωτικότητας και την προστασίας των χρηστών. Αυτοί οι φορείς αποτελούν όχι μόνο αρωγό των χρηστών αλλά και σύμμαχο σε κάθε ενδεχόμενο προσβολής των δικαιωμάτων και της ιδιωτικότητάς τους.

Όντας θεσπισμένη ακόμη και νομοθετικά, η προστασία του απορρήτου των επιστολών, της ελεύθερης ανταπόκρισης και επικοινωνίας με κάθε τρόπο και η ασφάλεια των δικτύων και των πληροφοριών, αποτελεί αντικείμενο εργασίας της Αρχής Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών, ενώ ακόμη και η Προστασία των Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα εμπίπτουν επίσης σε νομοθετικές διατάξεις με την ομώνυμη Αρχή να δραστηριοποιείται προς αυτή την κατεύθυνση.

Στο επίκεντρο βρίσκεται και η Προστασία της Πνευματικής Ιδιοκτησίας, με θεσπισμένες προσπάθειες ενημέρωσης των δημιουργών ή / και δικαιούχων πνευματικών έργων, ενώ ανεξάρτητες Αρχές ενέχουν ρόλο ρυθμιστή και εποπτεύοντα των αγορών ηλεκτρονικών επικοινωνιών και ταχυδρομικών αγορών. Την ίδια στιγμή, σε μία προσπάθεια ανταπόκρισης στις ανάγκες της εποχής της ταχύτητας, έχουν αναπτυχθεί Ανοιχτές Γραμμές Καταγγελιών, με στόχο την αμεσότερη και αποτελεσματικότερη υποστήριξη των χρηστών, ενώ σε συνεργασία με τη Δίωξη Ηλεκτρονικού Εγκλήματος επιχειρείται μία ολοκληρωμένη προσέγγιση του ζητήματος της ασφάλειας και της προστασίας στον ψηφιακό κόσμο.

Τόσο εθνικά όσο και διεθνώς κόμβοι και δίκτυα, στοχεύουν στη διαρκή ενημέρωση των χρηστών, προσφέροντας το σύνολο των απαραίτητων γνώσεων που οφείλει και δικαιούται, κάθε ψηφιακός συμμετέχων, να διατηρεί. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο Κόμβος Ασφαλούς Διαδικτύου και το Electronic Frontier Foundation που δραστηριοποιούνται τοπικά και διεθνικά αντίστοιχα.

Συμπερασματικά

Η Κοινωνική Δικτύωση, αποτελώντας ανέκαθεν αντικείμενο μελέτης, από τις απαρχές της σύστασης ανθρώπινων κοινωνιών, έρχεται στη σύγχρονη εποχή στο προσκήνιο, καθώς οι νέες τεχνολογίες και οι αναθεωρημένες προτεραιότητες του Νέου Παγκόσμιου Ιστού, ενισχύουν, ενδυναμώνουν και επεκτείνουν τις δυνατότητες των χρηστών. Ωστόσο τα Κοινωνικά Δίκτυα κατά περίπτωση καθίστανται όλο και λιγότερο κοινωνικά, προωθώντας τη σύσταση επιλεκτικών ψηφιακών ομάδων, αποκλείοντας τρίτους. Την ίδια όμως στιγμή, αυτή η εξειδίκευση και επιλεκτικότητα των κοινωνικών δικτύων δύναται να συμβάλει στην σύσφιξη των σχέσεων και στην ψηφιακή κοινωνικοποίηση των χρηστών, χωρίς να επιβάλλει την καώτητα του περιεχόμενου και τη δομική αναρχία του διαδικτύου.

Σε κάθε περίπτωση τα Κοινωνικά Δίκτυα επεκτείνονται και σε επίπεδα πέραν των ατομικών διαστάσεων, με την ενίσχυση επιχειρηματικών εφαρμογών. Έτσι, η αγορά των κοινωνικών υπηρεσιών (social business) αποκτά νέες διαστάσεις στην ψηφιοποιημένη εποχή. Στους ρυθμούς της νέας αυτής πραγματικότητας, η υιοθέτηση εταιρικής πολιτικής κοινωνικής μέσων, μοιάζει πολλές φορές επιβαλλόμενη, καθώς η έννοια της διαμοίρασης αποκτά νέο περιεχόμενο και διαστάσεις.

Και ενώ η δημοσίευση κάθε είδους πληροφορίας ή / και αρχείου στο διαδίκτυο, συνεπάγεται σαφώς την απώλεια της ιδιωτικότητας, τίθεται το ζήτημα της υποκατάστασης των κοινωνικών δικτύων από την ανάγκη διασφάλισης της ιδιωτικότητας. Προς αυτή την κατεύθυνση όμως έρχονται να συμβάλουν οι κανόνες αυτορύθμισης του διαδικτύου, καθώς η σχέση διάδρασης παραμένει πάντα η ίδια: άνθρωπος με άνθρωπο. Ίσως τελικώς το ουσιαστικότερο όλων, αναφορικά με την προστασία της ιδιωτικότητας, να παραμένει η αναφορά και καταγγελία οποιονδήποτε περιστατικών, ενώ η πρόληψη και η ενημέρωση αποτελούν σίγουρα δυναμικά στοιχεία αυτοπροστασίας των χρηστών.

Βιβλιογραφία και πηγές

Βιβλία και Άρθρα

Berners - Lee Tim, (1990), «Information Management: A Proposal», CERN.

<http://www.w3.org/History/1989/proposal.html>

Berners - Lee T. / R. Caillau, (1990), «WorldWideWeb: Proposal for a HyperText Project», CERN.

<http://www.w3.org/Proposal.html>

Berners - Lee Tim / James Hendler / Ora Lassila, (2001), «The Semantic Web: A new form of Web content that is meaningful to computers will unleash a revolution of new possibilities», *Scientific America*.

<http://www.scientificamerican.com/article.cfm?id=the-semantic-web>

Berners - Lee Timothy, (2007): *Hearing on the "Digital Future of the United States: Part I -- The Future of the World Wide Web"*, Massachusetts Institute of Technology: CSAIL Decentralized Information Group.

<http://dig.csail.mit.edu/2007/03/01-ushouse-future-of-the-web>

Boudreau Timothy, (2006), *Before you blog: legal and ethical concerns about joining the blogosphere*, Oklahoma City, Newspapers and Community - Building Symposium XII

Boyd Danah M. / Nicole B. Ellison, (2007), «Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship», *Journal of Computer - Mediated Communication*, 13 (1), article 11.

<http://jcmc.indiana.edu/vol13/issue1/boyd.ellison.html>

Boyd Danah M. / Nicole B. Ellison, (2007), «Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship», *Journal of Computer - Mediated Communication*, 13 (1), article 11.

<http://jcmc.indiana.edu/vol13/issue1/boyd.ellison.html>

Boyd Danah M., (2007), «Social Network Sites: Public, Private, or What?», *Knowledge Tree* 13.

http://kt.flexiblelearning.net.au/tkt2007/?page_id=28

Boyd Danah M., (2007), «Socializing digitally», *Vodafone Receiver Magazine* 18.

<http://www.receiver.vodafone.com/18-socializing-digitally>

- Boyd Danah M., (2007), *Why Youth (Heart) Social Network Sites: The Role of Networked Publics in Teenage Social Life. MacArthur Foundation Series on Digital Learning - Youth, Identity, and Digital Media Volume* (ed. David Buckingham), Cambridge, MA: MIT Press.
- Breslin John / Stefan Decker, (2007), «The Future of Social Networks on the Internet: The Need for Semantics», *IEEE Internet Computing*, Vol. 11, No. 6, pp. 86 - 90
- Carpenter Hutch, (2008), The Social Network Stack.
<http://bhc3.wordpress.com/2008/04/09/imagining-an-email-social-network/>
- Clarke Roger, (2008), «Web 2.0 as Syndication», *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, Vol. 3, Issue 2, pp. 30 - 43.
- Δουληγέρης Χρήστος / Ρόζα Μαυροπόδη / Εύη Κοπανάκη, (2004), *Τεχνολογίες Διαδικτύου: Αρχές Λειτουργίας και Προγραμματισμός Εφαρμογών στο Διαδίκτυο*, Αθήνα: Νηρηίδες.
- Du Helen S. / Christian Wagner, (2006), «Weblog success: Exploring the role of technology», *International Journal on Human - Computer Studies*, 64, 789 - 798.
- Ellison Nicole B./ Charles Steinfield/ Cliff Lampe, (2007), «The benefits of Facebook "friends": Social capital and college students' use of online social network sites», *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(4), article 1
<http://jcmc.indiana.edu/vol12/issue4/ellison.html>
- Giannakidou Eirini / Vassiliki Koutsonikola / Athena Vakali / Ioannis Kompatsiaris, (2008), «Co-Clustering Tags and Social Data Sources», *Proceedings of The Ninth International Conference on Web-Age Information Management*, 317 - 324
- Giannakidou Eirini / Athena Vakali / Ioannis Kompatsiaris, (2008), «SEMSOC: SEMantic, SOcial and Content-based Clustering in Multimedia Collaborative Tagging Systems», *Proceedings of IEEE International Conference on Semantic Computing*, 128 - 135.
- Gill Kathy E., (2004), «How can we measure the influence of the blogosphere?», *WWW2004*, W3C.
- Kent Michael, (2008), «Critical analysis of blogging in public relations», *Public Relations Review*, 34, 32 - 40.
- Klamma Ralf / Christian Haasler, (2008), «Wikis as Social Networks: Evolution and Dynamics», *The 2nd SNA-KDD Workshop '08 (SNA-KDD'08)*, ACM.
- O' Reilly Tim, (2005), «What Is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software», *O' Reilly OnLine Publishing*.
<http://www.oreillynet.com/pub/a/oreilly/tim/news/2005/09/30/what-is-web-20.html>
- Slater William F., (2002), *Internet History and Growth. Internet Society*, Chicago, Chicago Chapter of the Internet Society.
http://www.isoc.org/internet/history/2002_0918_Internet_History_and_Growth.ppt
- Söderström Gustav, (2009), The 3 assets of any social network - a valuation model.
<http://www.gustavsoderstrom.com/?p=215>
- Tapscott Don / Anthony D. Williams, (2006), *Wikinomics: How Mass Collaboration Changes Everything*, U.S.A., Penguin Group.
- Wal Thomas Vander, (2005), «Explaining and Showing Broad and Narrow Folksonomies».

http://www.personalinfocloud.com/2005/02/explaining_and_.html

Wang Kun Te / Yueh - Min Huang / Yu - Lin Jeng / Tzone - I Wang, (2007), *A blog-based dynamic learning map*, Elsevier, Computers & Education.

Wolfe Alvin W., (1978), «The Rise of Network Thinking in Anthropology», *Social Networks 1*, 53 - 64.

Xu Zhichen / Yun Fu / Jianchang Mao / Difu Su, (2006), «Towards the Semantic Web: Collaborative Tag Suggestions», *Proceedings of the WWW 2006 Tagging Workshop*, SemanticMetadata.net.

<http://www.semanticmetadata.net/hosted/taggingws-www2006-files/>

Ιστίοτοποι

CyberAngels.org: Internet Safety Program

<http://www.cyberangels.org/>

Dart.gr: Ομάδα Δράσης για την Ψηφιακή Ασφάλεια

<http://www.dart.gov.gr/>

E-yliko.gr: Διαδικτυακή Εκπαιδευτική Πύλη

http://www.e-yliko.gr/htmls/pc_use/safety.aspx

Enisa: Securing Europe's Information Society

<http://www.enisa.europa.eu/>

European Safer Internet Programme

http://ec.europa.eu/information_society/activities/sip/index_en.htm

InternetWorldStats: Internet Usage World Stats and Population Statistics

<http://www.internetworldstats.com/stats.htm>

Keepcontrol: European Safer Internet

<http://www.keepcontrol.eu/>

Observatory.gr: Παρατηρητήριο για την Κοινωνία της Πληροφορίας

<http://www.observatory.gr/>

SafeLine.gr: The Greek Hotline for Illegal Internet Content

<http://www.safeline.gr/>

<http://www.safeline.gr/documents/annual-report-el.pdf>

SaferInternet.gr: Για Ένα Ασφαλέστερο Διαδίκτυο

<http://www.saferinternet.gr/>

Thinknow.co.uk

<http://www.thinkuknow.co.uk/>

VGT: Global Taskforce Made Up of Police Forces Against Child Abuse

http://www.virtualglobaltaskforce.com/case_studies.html

Web | Wise | Kids: Wisdom Begins With You

<http://www.webwisekids.org/index.asp?page=statistics>

B3-4. “Πολιτική συμμετοχή και κοινωνικοποίηση μέσω του Διαδικτύου: Προς μια επιστροφή στον Χαμπερμασιανό ιδεότυπο της Δημόσιας Σφαιράς?”

**Μπουραντά Βασιλική, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Μουρέλου Δάφνη, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών**

Ο όρος “Κοινωνία της Διακινδύνευσης” συνδέεται με καταστάσεις ανασφάλειας, αβεβαιότητας και άγχους σχετικά με την θέση των υποκειμένων στην σύγχρονη, παγκοσμιοποιημένη τάξη πραγμάτων. Η έννοια της διακινδύνευσης λαμβάνει συγκεκριμένες διαστάσεις και διαφορετικούς βαθμούς έντασης στο πλαίσιο της νεωτερικότητας. Σύμφωνα με τον Anthony Giddens, το ειδικό νόημα της διακινδύνευσης στη νεωτερικότητα μπορεί να σκιαγραφηθεί με βάση τις παρακάτω διαστάσεις.

Κατ αρχήν, ο Giddens αναφέρεται στην παγκοσμιοποίηση της διακινδύνευσης υπό τις έννοιες της έντασης και του εκτεταμένου αριθμού ενδεχόμενων συμβάντων τα οποία είναι σε θέση να επηρεάσουν μεγάλες μάζες ανθρώπων στον πλανήτη. Τέτοιου είδους παραδείγματα αποτελούν το ενδεχόμενο πυρηνικού πολέμου, καθώς επίσης και οι αλλαγές στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας. Μια ακόμη διάσταση της διακινδύνευσης προκύπτει από την εκκοινωνισμένη φύση των υποκειμένων και αφορά την διάχυση της ανθρώπινης γνώσης στο φυσικό περιβάλλον. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η επικείμενη οικολογική καταστροφή. Παρατηρείται επίσης η ανάπτυξη θεσμικών πλαισίων διακινδύνευσης, όπως είναι οι επενδυτικές αγορές. Επιπρόσθετα, μια σημαντική διάσταση της διακινδύνευσης αφορά στην επίγνωσή της ως φαινομένου από τα νεότερικά υποκείμενα¹.

Κατά τον Giddens, μπορεί να θεωρηθεί ότι στις νεωτερικές κοινωνίες η έννοια της διακινδύνευσης έρχεται να αντικαταστήσει την έννοια της fortuna (τύχη ή πεπρωμένο). Ουσιαστικά, πρόκειται για μια μεταστροφή στην σύλληψη του προσδιορισμού και της ενδεχομενικότητας βάσει ηθικών αξιών, φυσικών αιτιών και συγκυριών έναντι των θρησκευτικών κοσμολογιών οι οποίες επικρατούσαν στις προ-νεωτερικές κοινωνίες². Επιπλέον, η διακινδύνευση συνδέεται στενά με την έννοια της οντολογικής ασφάλειας. Τα νεότερικά υποκείμενα αντιλαμβάνονται την ανάπτυξη παγκόσμιων κινδύνων οι οποίοι διαμορφώνονται εκτός του πλαισίου του ατομικού τους ελέγχου, με αποτέλεσμα να οδηγούνται σε καταστάσεις άγχους και ανασφάλειας³.

Η παρούσα εισήγηση επικεντρώνεται σε ένα κατ'εξοχήν παγκοσμιοποιημένο μέσο, το Διαδίκτυο. Η περίπτωση του Διαδικτύου είναι στενά συνδεδεμένη με την χώρο-χρονική αποσύνδεση η οποία λαμβάνει χώρα σε συνθήκες νεωτερικότητας. Σύμφωνα με τον Giddens, ο διαχωρισμός χώρου και χρόνου αποτελεί ένα από τα

¹ Giddens, 2001, σσ. 153-154

² ο.π., σσ. 52-53

³ ο.π., σσ. 161-165

ουσιαστικότερα χαρακτηριστικά των νεοτερικών κοινωνιών. Ουσιαστικά, πρόκειται για την αποσύνδεση της φυσικής παρουσίας από επιτόπιες δραστηριότητες, ενώ ταυτόχρονα το τοπικό και το παγκόσμιο συνδέονται με τρόπους αδιανόητους για τις παραδοσιακές κοινωνίες⁴.

Με βάση τις παραπάνω παραδοχές, είναι χρήσιμο να αναρωτηθεί κανείς με ποιους τρόπους και σε πιο βαθμό είναι σε θέση το διαδικτυακό φαινόμενο να προωθήσει την δημοκρατική λειτουργία της δημόσιας σφαίρας στις νεοτερικές κοινωνίες. Η ιδιαιτερότητα του Διαδικτύου ως επικοινωνιακού θεσμού της δημόσιας σφαίρας έγκειται στο γεγονός ότι πέρα από πηγή πληροφόρησης, αποτελεί ένα ιδιαίτερα διαδραστικό μέσο. Όπως αναφέρει ο Lincoln Dahlberg, στον διαδικτυακό χώρο διαμορφώνονται αναρίθμητες κοινότητες υποκειμένων τα οποία μοιράζονται κοινές αξίες, πεποιθήσεις, και ενδιαφέροντα. Σκοπό της σύστασης των κοινοτήτων αποτελεί η ανταλλαγή απόψεων, πληροφοριών, όπως επίσης και η κάλυψη συντροφικών αναγκών.

Τα πιο συνηθισμένα ηλεκτρονικά μέσα με την βοήθεια των οποίων πραγματοποιούνται ανταλλαγές απόψεων είναι το e-mail, τα chat rooms, τα παιχνίδια ανάληψης ρόλων κ.ο.κ.⁵. Στο πλαίσιο της παρούσας εισήγησης, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην περίπτωση συγκεκριμένων ιστολόγιων, των επονομαζόμενων ως blogs.

Τα blogs αποτελούν ιστολόγια μέσω των οποίων οι χρήστες παραθέτουν σχόλια, απόψεις, περιγραφές γεγονότων, ενώ συχνά γίνεται ανάρτηση σχετικών εικόνων, βίντεο και άλλων συνδέσμων. Τα παραπάνω ιστολόγια αποτελούν μετεξέλιξη προσωπικών διαδικτυακών ημερολογίων. Την πιο συνηθισμένη μορφή αποτελεί το προσωπικό blog (personal blog). Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι η υποκειμενικότητα συνιστά μια από τις σημαντικότερες διαστάσεις της χρήσης των blogs. Η κοινότητα των blogs, γνωστή και ως “μπλογκόσφαιρα” (blogsphere), τείνει να διαμορφώσει έναν δημόσιο χώρο σημαντικών διαστάσεων. Συχνό φαινόμενο αποτελεί η ανατροφοδότηση των υπόλοιπων Μ.Μ.Ε. από την μπλογκόσφαιρα, καθώς θεωρείται ως ενδεικτικός χώρος για των εντοπισμό απόψεων οι οποίες διαμορφώνονται στην κοινή γνώμη⁶.

Στο σημείο αυτό, τηρουμένων των αναλογιών, έχει ενδιαφέρον να επιχειρηθεί ένας παραλληλισμός ανάμεσα στην μπλογκόσφαιρα και την χαμπερμασιανή σφαίρα της λογοτεχνικής δημοσιότητας. Κατά τον Habermas, η σφαίρα της λογοτεχνικής δημοσιότητας λειτούργησε ως υπόβαθρο για την εμφάνιση της αστικής, πολιτικής δημόσιας σφαίρας⁷. Στο πλαίσιο της λογοτεχνικής δημοσιότητας ανταλλάσσονταν υποκειμενικές εμπειρίες κυρίως μέσω αλληλογραφίας. Λόγω της υποκειμενικής διάστασης της πλειοψηφίας των blogs, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ένας παραλληλισμός μεταξύ των μέσων με την βοήθεια των οποίων επιτυγχάνονταν σε παρελθόν και παρόν η ανταλλαγή υποκειμενικών εμπειριών. Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η χωρο-χρονική αποσύνδεση αποτελεί σημαντική

⁴ Giddens, 2001, σσ. 33-37

⁵ Dahlberg, 2001, σσ. 617

⁶ <http://en.wikipedia.org/wiki/Blog>

⁷ Habermas, 1997, σσ. 111-117

διάσταση των σύγχρονων μέσων χάρη στα οποία επιτυγχάνεται η προαναφερθείσα ανταλλαγή σε πλαίσια παγκοσμιοποίησης.

Σύμφωνα με ορισμένες θεωρητικές προσεγγίσεις, το Διαδίκτυο αποτελεί ένα μέσο το οποίο εκπληρώνει τις προϋποθέσεις σύμφωνα με τις οποίες μπορεί να προωθηθεί τόσο η προσωπική έκφραση, όσο και η πολιτική δραστηριότητα των υποκειμένων⁸. Λαμβάνοντας υπ όψιν το παραπάνω δεδομένο, έχει ενδιαφέρον να επιχειρηθεί μια προσέγγιση του διαδικτυακού φαινομένου συγκριτικά προς την χαμπερμασιανή θεώρηση της δημόσιας σφαίρας.

Στο έργο *Αλλαγή Δομής της Δημοσιότητας*, ο Habermas αναφέρεται στην ανάπτυξη της δημόσιας σφαίρας στους κόλπους της ευρωπαϊκής αστικής τάξης κατά την διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Κατά τον Habermas, ο διαχωρισμός μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου πεδίου αποτέλεσε βασικό παράγοντα ο οποίος συντέλεσε στην διαμόρφωση της αστικής δημόσιας σφαίρας. Λόγω του διαχωρισμού αυτού, προέκυψε η ανάγκη για την ανάπτυξη μιας κοινής γνώμης η οποία θα ήταν σε θέση να συνδέσει την κρατική εξουσία με τις ανάγκες της κοινωνίας⁹. Η δημόσια σφαίρα εγκαθιδρύθηκε ως μέσο ελέγχου και κριτικής προς την εξουσία. Η λειτουργία της προωθήθηκε μέσα από βασικούς δημόσιους χώρους όπως οι πολιτικές λέσχες, τα λογοτεχνικά σαλόνια, τα καφενεία, ενώ η ανάπτυξη του έντυπου τύπου διαδραμάτισε εξ ίσου σημαντικό ρόλο¹⁰.

Βασικές αρχές της πολιτικά λειτουργούσας δημόσιας σφαίρας αποτέλεσαν η δυνατότητα ισότιμης πρόσβασης σε αυτήν, η ελεύθερη διαβούλευση και ο δημόσιος ανταγωνισμός ορθολογικών επιχειρημάτων. Απώτερο σκοπό της διαδικασίας αποτελούσε η συναίνεση για το πρακτικά αναγκαίο προς το γενικό συμφέρον¹¹.

Η έννοια της ορθολογικής διαβούλευσης αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της χαμπερμασιανής δημόσιας σφαίρας. Η άσκηση ανεμπόδιστης κριτικής, η ειλικρίνεια, η ευελιξία, η επίσημη συμμετοχή και η ανεξαρτησία από κάθε είδους κρατικά ή άλλης φύσεως συμφέροντα, αποτελούν επίσης ουσιώδεις προϋποθέσεις. Επιπλέον, είναι βασική η έννοια της ιδεατής ανάληψης ρόλων από τους συμμετέχοντες, η οποία λαμβάνει χώρα μέσω αμερόληπτης κρίσης και προσεκτικής ακρόασης των αντιπαρατιθέμενων απόψεων. Με βάση τις προηγηθείσες προϋποθέσεις, θεωρείται πως θα αναδειχτεί η δυναμική του ορθότερου επιχειρήματος μέσα από την διαδικασία της διαβούλευσης. Κατά τον Dahlberg, η εκπλήρωση των παραπάνω προϋποθέσεων μπορεί να οδηγήσει σε έναν μετασχηματισμό του διαδικτυακού δημόσιου χώρου προς την κατεύθυνση του χαμπερμασιανού ιδεοτύπου¹².

Το χαμπερμασιανό μοντέλο της δημόσιας σφαίρας έχει δεχτεί επίσης ισχυρές κριτικές. Μια εκ των σημαντικότερων καταλογίζει στο μοντέλο τον αποκλεισμό των γυναικών, των υποκειμένων μη-δυτικής προέλευσης καθώς και εκείνων προερχόμενων από χαμηλές κοινωνικές τάξεις, γεγονός το οποίο υπονομεύει

⁸ Papacharissi, 2002, σσ. 13-14

⁹ Habermas, 1997, σσ. 83-87

¹⁰ Habermas, 1997, σσ. 87-111

¹¹ ο.π., σσ. 149-155

¹² Dahlberg, 2001, σσ. 622-623

σημαντικά την δημοκρατικότητά του. Επιπλέον, το εν λόγω μοντέλο έχει κατηγορηθεί για ακαμψία με το επιχείρημα ότι δεν δίνεται χώρος σε ευρύτερες μορφές έκφρασης όπως είναι η έκφραση συναισθημάτων, η χρήση χειρονομιών κ.ο.κ. Η πρακτική αυτή σύμφωνα με τις κριτικές, έχει ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό ομάδων οι οποίες δεν συμμορφώνονται με το κυρίαρχο επικοινωνιακό μοντέλο. Επιπλέον, υπάρχει η άποψη πως η κυριαρχία του ορθολογικού λόγου στο χαμπερμασιανό μοντέλο υπονομεύει την σημασία ασυνείδητων διαδικασιών οι οποίες είναι εξ ίσου ουσιώδεις για την αμοιβαία επικοινωνία¹³.

Πέραν των παραπάνω κριτικών, είναι χρήσιμο να επισημανθεί ότι η χαμπερμασιανή θεώρηση της δημόσιας σφαίρας αποτελεί περισσότερο έναν ιδεότυπο παρά μια απτή πραγματικότητα. Όπως επισημαίνει ο Dahlberg, η χρησιμότητα του μοντέλου ως ιδεοτυπικής κατασκευής είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς μπορεί να θέσει τις κατευθυντήριες γραμμές προς μια δημοκρατική επικοινωνία και μια ουσιαστική διαβούλευση¹⁴. Σε ανάλογη φιλοσοφία κινείται η παρούσα εισήγηση, καθώς το ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε μια κριτική προσέγγιση του διαδικτυακού φαινομένου με βάση το χαμπερμασιανό μοντέλο της δημόσιας σφαίρας. Δεν επιχειρείται η πλήρης εφαρμογή του μοντέλου στην διαδικτυακή πραγματικότητα, κάτι τέτοιο άλλωστε δεν θα ήταν δυνατό. Αντίθετα, η εισήγηση επιχειρεί να αναδείξει πλευρές της διαδικτυακής επικοινωνίας οι οποίες μπορούν να αποτελέσουν τις βάσεις για εξέλιξη της παραπάνω μορφής στην κατεύθυνση την οποία ορίζει η χαμπερμασιανή θεώρηση της δημόσιας σφαίρας.

Είναι ουσιώδες να γίνει μια σύντομη αναφορά στις αιτίες οι οποίες θεωρούνται από τον Habermas υπεύθυνες για την παρακμή και τον μετασχηματισμό της αστικής δημόσιας σφαίρας. Τα δύο βασικά αίτια τα οποία εντοπίζονται αφορούν στην εμφάνιση του κοινωνικού κράτους, όπως επίσης και στην γενικότερη εμπορευματοποίηση της κουλτούρας. Ο υπέρμετρος παρεμβατισμός του κοινωνικού κράτους κατέστησε ασαφή τα όρια μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου πεδίου. Ταυτόχρονα, η εμπορευματοποίηση της κουλτούρας με κυρίαρχο μέσο την τακτική της διαφήμισης θεωρείται υπεύθυνη για την εισαγωγή επιμέρους συμφερόντων στην δημόσια σφαίρα. Οι παραπάνω δομικές μεταβολές αντιμετωπίζονται ως υπαίτιες για την αποδυνάμωση της κριτικής λειτουργίας της δημόσιας σφαίρας και την αντικατάστασή της από ένα είδος “χειραγωγικά αναπτυσσόμενης” δημοσιότητας. Η μετασχηματισμένη δημόσια σφαίρα είναι διαμορφωμένη κατά τέτοιον τρόπο ώστε να χειραγωγεί γνώμες και απόψεις, αντί να συγκροτείται μέσα από την δημόσια αντιπαράθεσή αυτών¹⁵.

Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στην περίπτωση των blogs ως ηλεκτρονικής μορφής επικοινωνίας, η εισήγηση παραθέτει ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με την δομή και την θεματολογία των τελευταίων. Οι παρατηρήσεις αφορούν την ελληνική εκδοχή των blogs. Κατά το διάστημα 20 έως 30 Σεπτεμβρίου 2009 το ενδιαφέρον παρατήρησης επικεντρώθηκε στην δομή και την θεματολογία των 100 δημοφιλέστερων ελληνικών blogs. Η παραπάνω κατάταξη πραγματοποιείται βάσει

¹³ Dahlberg, 2005, σσ. 111-136

¹⁴ ο.π., σσ. 127

¹⁵ Habermas, 1997, σσ. 217-261

του αριθμού των συνδέσμων (links) τους οποίους παραθέτει κάθε blog. Σε ότι αφορά την θεματολογία, από το σύνολο των 100 δημοφιλέστερων blogs:

- 8 - εκτός λειτουργίας την δεδομένη χρονική στιγμή
- 72- δημοσίευση άρθρων κοινωνικο-πολιτικού χαρακτήρα
- 11-δημοσίευση άρθρων ευρύτερου ενδιαφέροντος
- 1 - δημοσίευση άρθρων πολιτικού-νομικού χαρακτήρα
- 1- δημοσίευση άρθρων πολιτικού-θρησκευτικού χαρακτήρα
- 1- δημοσίευση άρθρων ιστορικού χαρακτήρα
- 1- δημοσίευση άρθρων σχετικά με τα ΜΜΕ
- 2 - δημοσίευση άρθρων με αθλητική θεματολογία
- 1- δημοσίευση άρθρων σχετικά με ζητήματα παιδείας
- 2- δημοσίευση άρθρων σχετικά με θέματα υγείας¹⁶

Σε ότι αφορά την δομή των blogs, παρατηρήθηκε ότι στο 86% των περιπτώσεων (79 από τα 92 σε λειτουργία) υπάρχει δυνατότητα άμεσου σχολιασμού των δημοσιευμένων άρθρων από τους χρήστες. Επίσης στο 19% των περιπτώσεων (17 από τα 92), δίνεται στον χρήστη η δυνατότητα έκφρασης γνώμης μέσω ψηφοφοριών επάνω σε θέματα της πολιτικής -συνήθως- επικαιρότητας. Ακόμη, στο 24% (22 από τα 92) των περιπτώσεων δίνεται στον χρήστη η δυνατότητα να “μοιραστεί” κάποιο από τα δημοσιευμένα άρθρα σε άλλους ιστότοπους κοινωνικής δικτύωσης (Facebook, Twitter κ.ο.κ.). Τέλος, παρατηρήθηκε ότι στο 16% των περιπτώσεων (15 από τα 92) δημοσιεύονται διαφημιστικά μηνύματα¹⁷.

Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα, το μεγαλύτερο μέρος των blogs υπό παρατήρηση δημοσιεύει άρθρα κοινωνικο-πολιτικού χαρακτήρα σχετικά με θέματα της επικαιρότητας. Η δυνατότητα έκφρασης γνώμης δίνεται στους χρήστες κυρίως με τον άμεσο σχολιασμό των άρθρων, ο οποίος έχει ως φυσική συνέπεια την ανάπτυξη διαδικτυακού διαλόγου επάνω σε συγκεκριμένα θέματα.

Επιπλέον, οι ψηφοφορίες λειτουργούν ενισχυτικά προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης θέσεων αλλά και για την ενδεικτική παράσταση κοινών απόψεων σχετικά με θέματα της επικαιρότητας.

Η προσβασιμότητα στα blogs είναι ευρεία καθώς τα ιστολόγια είναι ανοιχτά σε όλους τους χρήστες του Διαδικτύου. Η εγκυρότητα των πληροφοριών που διαχέονται μπορεί να διασταυρωθεί εύκολα από τους χρήστες μέσω της ποικιλίας πηγών που προσφέρει ο διαδικτυακός χώρος. Όπως αναφέρει ο Antje Gimmler, μέσω του διαδικτύου είναι πλέον διαθέσιμος στους πολίτες μεγάλος όγκος πληροφοριών με χαμηλό ή και καθόλου κόστος¹⁸. Επιπλέον, θεωρείται πως οι πληροφορίες οι οποίες μεταφέρονται στο Διαδίκτυο είναι στο μεγαλύτερο βαθμό αδιαμεσολάβητες από επιμέρους συμφέροντα¹⁹. Στο σημείο αυτό είναι ουσιώδης η επισήμανση πως οι bloggers δεν είναι κατ ανάγκη επαγγελματίες δημοσιογράφοι, αλλά πολίτες διαφόρων επαγγελμάτων. Η διαδικασία διασταύρωσης πληροφοριών μπορεί να λειτουργήσει υποβοηθητικά για την κριτική αντίληψη, όπως επίσης και

¹⁶ [http:// blogs.sync.gr](http://blogs.sync.gr)

¹⁷ <http:// blogs.sync.gr>

¹⁸ Gimmler, 2001, σσ. 32

¹⁹ Papacharissi, 2002, σσ. 14

για την ορθολογικότερη διαμόρφωση επιχειρημάτων από μεριάς των εμπλεκόμενων. Όπως επισημαίνει η Zizi Papacharissi, η πρόσβαση στις διαδικτυακές πληροφορίες αποτελεί σημαντικό εργαλείο μέσω του οποίου μπορεί να επιτευχθεί η διαμόρφωση ενεργών πολιτών με αυξημένη συμμετοχή στην δημόσια σφαίρα²⁰.

Δεδομένου του γεγονότος ότι τόσο τα ασαφή όρια μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου πεδίου, όσο και το φαινόμενο της εμπορευματοποίησης της κουλτούρας εξακολουθούν να αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών, παρουσιάζει ενδιαφέρον να ληφθούν υπ όψιν για την περίπτωση του Διαδικτύου οι δύο βασικές αιτίες στις οποίες καταλογίζει ο Habermas τον μετασχηματισμό της δημόσιας σφαίρας.

Σε ο τι αφορά την κατάργηση των σαφών ορίων μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου πεδίου, είναι δεδομένο ότι στην περίπτωση του διαδικτυακού φαινομένου δεν υπάρχει ξεκάθαρη διαχωριστική γραμμή. Το Διαδίκτυο δίνει την δυνατότητα στα υποκείμενα να βρίσκονται μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου χώρου σε μια συγχρονική κατάσταση²¹, γεγονός το οποίο συνδέεται στενά με την προαναφερθείσα χωρο-χρονική αποσύνδεση. Ωστόσο, το παραπάνω δεδομένο δεν φαίνεται να λειτουργεί ανασταλτικά προς την επιδίωξη διαδικτυακής διαβούλευσης επάνω σε ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος. Όπως επισημαίνει ο Dahlberg, έχουν γίνει αναρίθμητες προσπάθειες προς αυτήν την κατεύθυνση²².

Σχετικά με την εμπορευματοποίηση της κουλτούρας και την τακτική της διαφήμισης μπορούν να γίνουν οι παρακάτω παρατηρήσεις. Όπως αναφέρει ο Antje Gimmler, η μη-ιεραρχημένη δομή του διαδικτυακού χώρου λειτουργεί υποβοηθητικά προς την αποτροπή μονοπωλιακών διαχειρίσεων. Η παραπάνω δομική ιδιότητα του διαδικτύου το καθιστά ιδανικό για την διαμόρφωση ενός δημοσίου πεδίου με στόχο την ανοικτή διαβούλευση. Ωστόσο, θεωρείται απαραίτητη η δημιουργία νομοθετικού πλαισίου σχετικά με τον δημόσιο αυτό χώρο, με την προϋπόθεση ότι δεν θα αλλάξει η δομή του και ότι δεν θα εισχωρήσουν επιμέρους συμφέροντα²³.

Σχετικά με την περίπτωση των παρατηρηθέντων blogs, μπορεί να θεωρηθεί πως η διαδικασία εμπορευματοποίησης βρίσκεται σε χαμηλά επίπεδα. Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα στοιχεία, διαφημιστικά μηνύματα ήταν δημοσιευμένα σε 15 από τα 92 σε λειτουργία blogs. Επομένως, μπορεί να θεωρηθεί πως βάσει των παρατηρήσεων οι συγκεκριμένοι διαδικτυακοί χώροι δεν φαίνεται να έχουν περιέλθει σε κατάσταση πλήρους εμπορευματοποίησης, καθιστώντας έτσι την επικοινωνία αδιαμεσολάβητη από επιμέρους συμφέροντα. Γίνεται σαφές ωστόσο, ότι οφείλει να λαμβάνεται υπ όψιν το γεγονός πως τα δεδομένα μεταβάλλονται συνεχώς στον διαδικτυακό χώρο.

Ένα σημαντικό αντεπιχείρημα το οποίο εγείρεται συχνά αφορά στην άνιση δυνατότητα πρόσβασης των πολιτών στο Διαδίκτυο και επομένως, στην συγκρότηση

²⁰ ο.π., σσ. 21

²¹ Papacharissi, 2002, σσ. 15

²² Dahlberg, 2001, σσ. 618-620

²³ Gimmler, 2001, σσ. 33

ενός άνισα διαμορφωμένου δημόσιου χώρου. Αν πάρουμε το παράδειγμα της Ελλάδας είναι χρήσιμο να επισημανθεί η έρευνα της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας σχετικά με την πρόσβαση των ελλήνων στο Διαδίκτυο για το 2008. Σύμφωνα με έρευνα που διεξήχθη σε 5045 νοικοκυριά, το 31% έχει πρόσβαση στο Διαδίκτυο, ενώ για το 45% ο κύριος λόγος μη πρόσβασης είναι η αντίληψη ότι στο internet δεν υπάρχουν χρήσιμες πληροφορίες. Το οικονομικό κόστος αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για το 14,1%²⁴.

Με βάση τα στοιχεία αυτά γίνεται αντιληπτό ότι η δυνατότητα πρόσβασης στο Διαδίκτυο, έστω και δυνητικά για κάποιο ποσοστό, είναι ευρεία. Η μη πρόσβαση, ως επί τω πλείστον, οφείλεται σε συνειδητή απόφαση. Επομένως, μπορεί να θεωρηθεί πως πρόκειται για ένα μέσο το οποίο είναι διαθέσιμο στο μεγαλύτερο μέρος των πολιτών. Επίσης, αξίζει να αναφερθεί πως το ποσοστό αυξάνεται ανά έτος, κάτι το οποίο συνηγορεί υπέρ μιας όλο και μεγαλύτερης προσβασιμότητας²⁵. Πέραν τούτου, είναι γεγονός πως για την ελληνική περίπτωση τουλάχιστον ένα ποσοστό πολιτών (14%) εξακολουθεί να μην διαθέτει πρόσβαση στο Διαδίκτυο. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε το ποσοστό αυτό μειώνεται ανά έτος. Επιπλέον, γίνεται σαφές πως οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες δεν υφίστανται ανεξάρτητα από τον διαδικτυακό δημόσιο χώρο. Πρόκειται για δομικά φαινόμενα στην εξάλειψη των οποίων ενδέχεται να συμβάλλουν θετικά σχετικές διαδικτυακές διαβουλεύσεις. Η ανάπτυξη διαδικτυακών χώρων οι οποίοι εξασφαλίζουν την ελεύθερη, ισότιμη πρόσβαση, ενώ ταυτόχρονα ευνοούν την αντιπαράθεση απόψεων και την κριτική, είναι σε θέση να λειτουργήσουν ενισχυτικά προς έναν γενικότερο εκδημοκρατισμό.

Έχουν διατυπωθεί αντιρρήσεις σχετικά με τα θετικά αποτελέσματα του Διαδικτύου σε ο τι αφορά την δημόσια διαβούλευση, καθώς θεωρείται ότι λαμβάνει χώρα ένα είδος άναρχης και περιορισμένης συζήτησης²⁶. Άλλες απόψεις αναφέρουν πως στην πραγματικότητα η διαδικτυακή διαβούλευση είναι ελεγχόμενη από συγκεκριμένες ελίτ²⁷. Ωστόσο, πρακτικές όπως το διαδικτυακό εγχείρημα της Minnesota προσφέρουν αποδείξεις προς την αντίθετη κατεύθυνση²⁸. Όπως επισημαίνει η Papacharissi, το Διαδίκτυο αποτελεί ένα μέσο το οποίο προσφέρει επιπλέον κανάλια επικοινωνίας σε σχέση με τα υπόλοιπα ΜΜΕ. Ο κυβερνοχώρος είναι σε θέση να ενισχύσει την δημοκρατικότητα της δημόσιας σφαίρας με πολύ διαφορετικό τρόπο σε σχέση με ο τι έχουμε συνηθίσει ως σήμερα. Παραδείγματος χάριν, η περίπτωση των hacker μπορεί να θεωρηθεί ως μια νέα μορφή πολιτικού ακτιβισμού²⁹.

Η διαδραστικότητα του Διαδικτύου αποτελεί ένα εκ των σημαντικότερων πλεονεκτημάτων του. Είναι ουσιώδες να αναφερθεί πως ο Habermas διατηρεί ιδιαίτερα επιφυλακτική στάση ως προς την μη-διαδραστική διάσταση των συμβατικών ΜΜΕ. Μαζικά μέσα όπως το ραδιόφωνο, η τηλεόραση και ο

²⁴ <http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE>

²⁵ ο.π.

²⁶ Papacharissi, 2002, σσ. 10

²⁷ Papacharissi, 2002, σσ. 13

²⁸ Dahlberg, 2001, σσ. 615-633

²⁹ Papacharissi, 2002, σσ. 18

κινηματογράφος συνιστούν κατά τον Habermas μορφές επικοινωνίας οι οποίες περιορίζουν τις αντιδράσεις των αποδεκτών. Η αιτία εντοπίζεται στο γεγονός ότι δεν δίνεται ευκαιρία για άμεση ανάπτυξη απόψεων ως απάντηση στα ερεθίσματα που εκπέμπονται³⁰.

Επιστρέφοντας στην περίπτωση των blogs, μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελούν ένα καλό παράδειγμα μιας διαδραστικού τύπου διαδικτυακής επικοινωνίας. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, οι αντιδράσεις των αποδεκτών απέναντι στα ερεθίσματα που λαμβάνουν είναι άμεσες, καθώς οι γνώμες και τα επιχειρήματα μπορούν να αναπτύσσονται επιτόπου. Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι η ορθολογική χρήση του μέσου αυτού μπορεί να ενισχύσει την ανάπτυξη ενός ουσιαστικού διαδικτυακού δημόσιου χώρου ο οποίος δύναται να αποτελέσει σημαντικό κομμάτι της δημόσιας σφαίρας.

Η Nancy Fraser επισημαίνει πως η χαμπερμασιανή θεώρηση της δημόσιας σφαίρας αναφέρεται στο πλαίσιο του εθνικού κράτους και όχι μιας παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας. Κατά συνέπεια, τίθεται υπό αμφισβήτηση η χρησιμότητα την οποία μπορεί να έχει το μοντέλο στην σύγχρονη πραγματικότητα, καθώς πλέον οφείλει να γίνεται λόγος για μια διεθνοποιημένη δημόσια σφαίρα³¹. Παρά ταύτα, είναι σημαντικό να ληφθεί υπ όψιν πως κατά την διαδικασία της παγκοσμιοποίησης δεν συνεπάγεται η εξαφάνιση του εθνικού κράτους, αλλά η αναπροσαρμογή του μέσα σε ένα σύστημα επιμέρους εθνικών κρατών³². Ωστόσο, γίνεται σαφές πως είναι απαραίτητος ένας θεωρητικός επαναπροσδιορισμός με βάση τα σύγχρονα δεδομένα³³.

Επομένως, με βάση όσα προηγήθηκαν μπορούν να γίνουν οι παρακάτω παρατηρήσεις. Ο διαδικτυακός δημόσιος χώρος προσφέρει σημαντικά πλεονεκτήματα σε ό,τι αφορά την δημόσια διαβούλευση. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, πρόκειται για έναν χώρο ο οποίος διευρύνεται συνεχώς σε ό,τι αφορά την δυνατότητα πρόσβασης των πολιτών. Επιπλέον, μέχρι τώρα αποτελεί έναν χώρο ανεξάρτητο σε μεγάλο βαθμό από επιμέρους συμφέροντα και μονοπώλια. Το είδος της άμεσης διαδραστικότητας η οποία προσφέρεται αποτελεί σημαντικό πλεονέκτημα για την δημόσια διαβούλευση σε σύγχρονα πλαίσια, καθώς συμβαδίζει με την νεότερη αποσύνδεση της φυσικής παρουσίας από συγκεκριμένα χωρικά και χρονικά πλαίσια. Ανατρέχοντας την περίπτωση της μπλογκόσφαιρας ως ενδεικτικής για την αναζήτηση των τάσεων οι οποίες διαμορφώνονται στην κοινή γνώμη, γίνεται αντιληπτό πως εναλλακτικά προς τους υπάρχοντες δημόσιους χώρους διαμορφώνεται ένας κυβερνοχώρος ο οποίος είναι σε θέση να υπηρετήσει την ίδια λειτουργία.

Επομένως, γίνεται κατανοητό πως βασικές ιδιότητες του χαμπερμασιανού μοντέλου της δημόσιας σφαίρας μπορούν να βρουν εφαρμογή στην περίπτωση της διαδικτυακής επικοινωνίας. Χαρακτηριστική άλλωστε είναι η συγκρατημένη αισιοδοξία του Habermas σχετικά με τον ρόλο που ενδέχεται να διαδραματίσουν

³⁰ Habermas, 1997, σσ. 250-251

³¹ Fraser, 2007, σσ. 7-14

³² Giddens, 2001, σσ. 90-95

³³ Fraser, 2007, σσ. 19-24

τα νέα ηλεκτρονικά μέσα για έναν περαιτέρω μετασχηματισμό της δημόσιας σφαίρας³⁴.

Ένα από τα πιο καιρία ζητήματα παραμένει ο αντίκτυπος τον οποίο μπορεί να έχει η διαδικτυακή διαβούλευση σε επίπεδο πολιτικής δράσης και πολιτικών αποφάσεων. Η προϋπόθεση αυτή αποτελεί μια εκ των ουσιαστικότερων διαστάσεων της χαμπερμασιανής θεώρησης της δημόσιας σφαίρας³⁵. Πρόκειται για μια από τις σημαντικότερες προκλήσεις στην οποία καλείται να ανταποκριθεί ο διαδικτυακός δημόσιος χώρος. Μέχρι στιγμής έχουν πραγματοποιηθεί ουσιαστικά βήματα προς την κατεύθυνση αυτή και αναμένεται εάν τα σημαντικά πλεονεκτήματα του διαδικτύου ως μέσου επικοινωνίας θα αξιοποιηθούν με βάση τον παραπάνω στόχο.

Βιβλιογραφία

- Dalhberg Lincoln(2001), “The Internet and Democratic Discourse”, *Information, Communication & Society*, Vol. 4, 615-633
- Dalhberg Lincoln(2005), “The Habermasian public sphere: Taking difference seriously?”, *Theory and Society*, Vol. 34, 111-136
- Fraser Nancy(2007), “Special Section: Transnational Public Sphere:Transnationalizing the Public Sphere: On the Legitimacy and Efficacy of Public Opinion in a Post-Westphalian World”, *Theory, Culture & Society*, Vol. 24, 7-30
- Giddens Anthony(2001), *Οι Συνέπειες της Νεωτερικότητας*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική
- Gimmler Antje(2001), “Deliberative Democracy, the Public Sphere and the Internet”, *Philosophy & Social Criticism*, Vol. 27, 21-39
- Habermas Jurgen(1997), *Αλλαγή Δομής της Δημοσιότητας*, Αθήνα, εκδόσεις Νήσος
- Papacharissi Zizi(2002), “The Virtual Sphere: the Internet as a Public Sphere”, *New Media & Society*, Vol. 4, 9-27
- <http://blogs.sync.gr>
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Blog>
- <http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE>

³⁴ Habermas, 1997, σσ. 46-48

³⁵ ο.π., σσ. 334-341

B4. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΥΓΕΙΑΣ

B.4-1. Κοινωνικές αντιλήψεις και προγραμματισμός /σχεδιασμός συστημάτων υγείας

**Σοφία Χατζηκοκόλη, Επ. Καθηγήτρια,
Τμ. Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Πολυτεχνική Σχολή, ΑΠΘ**

Περίληψη

Αν και είναι γενικά αποδεκτό ότι το σύστημα υγείας αποτελεί ένα σημαντικό συστατικό μέρος των κοινωνικών παροχών ενός τόπου, εντούτοις παρουσιάζει ιδιαίτερη δυσκολία η αναγνώριση του ρόλου των κοινωνικών αντιλήψεων στη διαμόρφωση των συστημάτων υγείας, ιδιαίτερα στον προγραμματισμό και σχεδιασμό τους.

Με την εργασία αυτή θα γίνει προσπάθεια να διερευνηθεί αρχικά η σημαντικότητα του ρόλου ορισμένων κοινωνικών, κοινωνικοπολιτικών ή κοινωνικοοικονομικών αντιλήψεων στη διαμόρφωση συστημάτων υγείας. Ιδιαίτερα, αναφορά γίνεται σε αντιλήψεις που σχετίζονται με θέματα όπως:

α) Η έννοια της υγείας, ως κοινωνική αξία. Αναφέρεται στην αξία που δίνεται από μια κοινωνία στην υγεία και που μπορεί να αντανακλάται στο βαθμό της οικονομικής και οργανωτικής υπευθυνότητας για την παροχή υπηρεσιών υγείας προς το κοινωνικό σύνολο. β) Η εξισορρόπηση των αντιλήψεων συλλογικότητας και ατομικότητας. Συνδέεται με τις σχέσεις ατόμου και συνόλου και μπορεί στα συστήματα υγείας να εκφραστεί μέσα από το τι θεωρείται ως βέλτιστη υγειονομική προσφορά προς το κοινωνικό σύνολο με παράλληλη διαβάθμιση της ατομικής ανοχής σε κανονισμούς, περιορισμούς και οδηγίες. γ) Η ευθύνη κατανομής υπηρεσιών. Σχετίζεται με τις αντιλήψεις διαβάθμισης της ανάληψης ευθύνης από μια κοινωνία σχετικά με την ίση και χωρίς διακρίσεις κατανομή των μέσων και των υπηρεσιών υγείας στους πολίτες της, κλπ.

Η παρουσία, η σχέση και οι συνδυασμοί των παραπάνω αντιλήψεων στο προγραμματισμό και σχεδιασμό μπορούν να διαμορφώσουν συστήματα υγείας με ισχυρότερο ή ισχνότερο σοσιαλιστικό ή φιλελεύθερο προσανατολισμό.

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στο σύστημα υγείας στην Ελλάδα. Επιχειρείται προσπάθεια αναγνώρισης των κοινωνικών αντιλήψεων που διακρίνονται και διαμορφώνουν τις διάφορες φάσεις της εξέλιξης του υγειονομικού της συστήματος. Προσπάθεια γίνεται τελικά για την αναγνώριση των κοινωνικών αντιλήψεων που ενσωματώνονται στον προγραμματισμό/σχεδιασμό του σύγχρονου υγειονομικού συστήματος στην Ελλάδα και διαμορφώνουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του.

Εισαγωγή

Στο σημερινό πολύπλοκο κόσμο μας είναι παραδεκτό ότι είναι δύσκολο να καθοριστεί ακριβώς τι είναι ένα σύστημα υγείας, από τι αποτελείται και ποιο είναι το περίγραμμα υπηρεσιών και εξυπηρητήσεών του. Μπορούμε ίσως να αναφερθούμε στο γενικό ορισμό της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας που

υποστηρίζει ότι ένα σύστημα υγείας περιλαμβάνει «... όλες τις δραστηριότητες των οποίων ο πρωταρχικός σκοπός είναι να προάγουν, να αποκαταστήσουν και να διατηρήσουν την υγεία (WHO, 2000:5).

Είναι γνωστό ότι το κοινωνικό περιβάλλον μπορεί να επηρεάσει σημαντικά, θετικά ή αρνητικά την υγεία των ανθρώπων (Coutts, Kawachi, 2006) και ότι κάθε οργανωμένη κοινότητα, οποιασδήποτε κλίμακας, θα πρέπει να περιλαμβάνει στους κύριους στόχους της και την διαφύλαξη και προαγωγή της υγείας των μελών της. Για το λόγο αυτό μια οργανωμένη κοινότητα αναμένεται να υποστηρίζεται από κάποια μορφή υγειονομικού συστήματος που παίζει σημαντικό ρόλο στην υπόθεση της υγείας του ατόμου, της οικογένειας και της κοινωνίας αναφοράς του. Είναι επίσης παραδεκτό ότι το σύστημα υγείας μιας κοινότητας ανήκει στον τομέα των κοινωνικών παροχών της (Fullilove, 2006).

Παράλληλα, ένα σύστημα υγείας συνήθως είναι ένα από τα πολυπλοκότερα συστήματα υποστήριξης μιας κοινότητας, με μακριά πορεία διαμόρφωσης και σταδιακών ή ριζικών αναδιαμορφώσεων στις οποίες σημαντικό ρόλο έπαιζαν οι διάφορες κοινωνικές αντιλήψεις που μπορεί να βασιζόταν, κατά τόπους, σε συλλογικές πεποιθήσεις, φυσικά χαρακτηριστικά, επιστημονικά στοιχεία, οικονομικά δεδομένα, εξωτερικές επιδράσεις, κ.α. Αρχικά, οι διαμορφώσεις αυτές παρουσιάζονταν αυθόρμητα και εμπειρικά. Αργότερα, με την ανάπτυξη των επιστημών, έγιναν αντικείμενο ειδικών επιστημονικών γνωστικών πεδίων που με την αυξανόμενη εξειδίκευση και τον κατακερματισμό τους ενίσχυαν την εσωστρέφεια, την απομόνωση και την αποξένωση από σημαντικές όψεις του αντικείμενου τους. Οι όψεις αυτές, με τη σειρά τους, αποτελούσαν αντικείμενο άλλων γνωστικών πεδίων με ανεξάρτητη εξέλιξη και πορεία.

Στη δεδομένη περίπτωση, το αντικείμενο της υγείας θεωρείται ως κεντρικό αντικείμενο της γνωστικής περιοχής της μοντέρνας Ιατρικής και των άλλων επιστημών υγείας, στα πλαίσια μιας θετικιστικής αντίληψης φυσικού προσανατολισμού, που περιθωριοποιεί άλλες όψεις του αντικείμενου (Gutenschwager, 2004:144). Αντίστοιχα, το αντικείμενο του προγραμματισμού και σχεδιασμού συστημάτων υγείας παρουσιάζεται ως ένα ειδικό αντικείμενο της γνωστικής περιοχής της Χωροταξίας και Ανάπτυξης και οι όψεις διαμόρφωσής του που σχετίζονται με τις κοινωνικές αντιλήψεις γίνονται αντιληπτές ως ειδικό αντικείμενο της Κοινωνιολογίας (Χατζηκοκόλη, 1985:203). Για τους λόγους αυτούς, αν και είναι γενικά αποδεκτό ότι το σύστημα υγείας αποτελεί ένα σημαντικό συστατικό μέρος των κοινωνικών παροχών ενός τόπου, εντούτοις παρουσιάζει ιδιαίτερη δυσκολία η αναγνώριση του ρόλου των κοινωνικών αντιλήψεων στη διαμόρφωση των συστημάτων υγείας, ιδιαίτερα στον προγραμματισμό και σχεδιασμό τους.

Με την εργασία αυτή γίνεται μια προσπάθεια να διερευνηθεί ο ρόλος των κοινωνικών αντιλήψεων στη διαμόρφωση των συστημάτων υγείας, με στόχο την ανάλογη αναγνώρισή τους ως παράγοντα προγραμματισμού και σχεδιασμού τους.

1. Στοιχειώδης δομή συστημάτων υγείας

Υπάρχουν διάφοροι τρόποι περιγραφής, ανάλυσης και αποτίμησης ενός συστήματος υγείας που σχετίζονται με τους εκάστοτε σκοπούς κατανόησης του (Chatzicocoli, 1994: 48). Παρόλα αυτά, η δομή και η μορφή ενός συστήματος υγείας επηρεάζεται από βασικούς στόχους και αξίες που διαμορφώνονται από τις επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις.

Σε ένα γενικό και στοιχειώδες επίπεδο η δομή ενός συστήματος υγείας, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, μπορεί να αναλυθεί και να κατανοηθεί σε ορισμένα συστατικά αλληλο-εξαρτώμενα και αλληλο-συνεργαζόμενα πεδία. Τα πεδία αυτά περιλαμβάνουν την ανάπτυξη των πόρων του συστήματος, την οργάνωση των πόρων αυτών, την διανομή φροντίδας υγείας, την οικονομική υποστήριξη και τη γενική διαχείριση του συστήματος (Kleczkowski et al, 1984:13).

Αν και όλα τα πεδία επηρεάζονται σημαντικά από τις εκάστοτε κοινωνικές αντιλήψεις, θα αναφερθούμε σε ορισμένα από αυτά που φαίνεται να δέχονται και να απαιτούν ισχυρότερες επιρροές.

2. Πόροι συστημάτων υγείας και κοινωνικές αντιλήψεις

Οι ανθρώπινοι, φυσικοί και άυλοι πόροι ενός συστήματος υγείας γίνονται κατανοητοί ως οι πρώτες προϋποθέσεις για τη λειτουργία του. Αναγνωρίζεται ότι πολλοί και διαφορετικοί τύποι πόρων είναι αναγκαίοι και η ανάπτυξή τους απαιτεί διαφορετικές δράσεις. Σε μια απλουστευμένη μορφή οι πόροι των συστημάτων υγείας μπορούν να ταξινομηθούν σε τέσσερις γενικές κατηγορίες που περιλαμβάνουν το υγειονομικό προσωπικό, τις εγκαταστάσεις υγείας, τον εξοπλισμό/εφοδιασμό και την ανάπτυξη της γνώσης και εμπειρίας (WHO, 2000:73-92).

Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι η οικονομική υποστήριξη ενός συστήματος υγείας δεν μπορεί να θεωρηθεί ως «πόρος» του συστήματος καθώς είναι ένα βασικό μέσον κοινωνικής συνδιαλλαγής, με τη μορφή ενός αόριστου εργαλείου «αξιών», το οποίο πρέπει να μετασχηματιστεί σε πόρο ή υπηρεσία για να μπορεί να ενσωματωθεί στο σύστημα (Kleczkowski et al, 1984:15-16).

Από το σύνολο των πόρων ενός συστήματος υγείας, το υγειονομικό προσωπικό θεωρείται από το κοινωνικό σύνολο ως ιδιαίτερα σημαντικό καθώς αντιπροσωπεύει την ανθρώπινη φυσική παρουσία και συμβολή.

Υπάρχουν διάφορες κατηγορίες υγειονομικού προσωπικού που περιλαμβάνουν το ιατρικό προσωπικό, με το πλήθος των ειδικοτήτων του, το νοσηλευτικό προσωπικό, με τις δικές του εξειδικεύσεις, το βοηθητικό προσωπικό και ένα πλήθος επαγγελματιών συνεργασίας, πλαισίωσης και υποστήριξης, όπως είναι το διοικητικό προσωπικό, το προσωπικό των φαρμακείων, της φυσιοθεραπείας και αποκατάστασης, των διάφορων εργαστηρίων, της διαγνωστικής, απεικονιστικής και επεμβατικής ακτινολογίας (Χατζηκοκόλη, 1987: 62), κ.α.

Από το προσωπικό αυτό την κύρια κοινωνική αναγνώριση φαίνεται να τη συγκεντρώνει το προσωπικό που έρχεται σε άμεση επαφή με το κοινωνικό σύνολο και τον ασθενή και ιδιαίτερα το ιατρικό προσωπικό που παρουσιάζεται να κατέχει μια κυρίαρχη θέση ανάμεσα στους επαγγελματίες υπηρεσιών υγείας (Germov

2003:283), αν και κατά τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια κριτική στάση απέναντι στην κυριαρχία αυτή κύρια από ορισμένα κοινωνικά κινήματα, όπως είναι το κίνημα καταναλωτών, το κίνημα υγείας γυναικών, κλπ (Weiss, Lonquist, 2009:159).

Από τον προγραμματισμό και σχεδιασμό των συστημάτων υγείας οι επαγγελματίες υγείας αντιμετωπίζονται, ως ένα σύνολο, με ισότιμα σημαντική συμβολή, του οποίου η αρμονική συνεργασία μπορεί να εξασφαλίσει την ομαλή λειτουργία του συστήματος. Εντούτοις διαφορετικές κοινωνικές αντιλήψεις παρουσιάζουν σημαντικές επιδράσεις πάνω στον ειδικό αυτό πόρο των συστημάτων υγείας που μπορεί να σχετίζονται με εσωτερικές και εξωτερικές δομές του, με την απαιτούμενη σύνθεσή του, τα πρότυπα συνεργασίας, τη μορφή της επαγγελματικής πρακτικής, κ.α. (Weiss, Lonquist, 2009:157-251), με τελικό αποτέλεσμα τη ιδιαίτερη διαμόρφωση του ίδιου του συστήματος.

Οι εγκαταστάσεις υγείας, που χαρακτηρίζονται ως φυσική υποδομή του συστήματος, παρουσιάζονται ως ένας άλλος σημαντικός υγειονομικός πόρος.

Οι εγκαταστάσεις αυτές μπορούν να ταξινομηθούν με διάφορους τρόπους σε διάφορους τύπους σε σχέση με ορισμένες βάσεις ταξινόμησης, που διαφέρουν από χώρα σε χώρα (Garde, 1978). Οι βάσεις ταξινόμησης παρουσιάζεται να σχετίζονται με το ιδιοκτησιακό καθεστώς, το διδακτικό ή μη ρόλο, το μέγεθος, την πληθυσμιακή ή χωρική κάλυψη, την κλιμάκωση του ύψους της εφαρμοζόμενης τεχνολογίας, κλπ. Αρχικά η ταξινόμηση λογική επικεντρωνόταν κύρια στην τυπολογική κατανόηση του μεγάλου νοσηλευτικού ιδρύματος. Αργότερα όμως, με την αμφισβήτηση της κυριαρχίας του μεγάλου νοσοκομείου και την αναβάθμιση του ρόλου της πρωτοβάθμιας περίθαλψης στα συστήματα φροντίδας υγείας παρουσιάζεται ένας νέος πληθωρισμός σε κτιριακούς τύπου που αναγνωρίζει ευρύτερες κτιριακές παραλλαγές στις εγκαταστάσεις φροντίδας υγείας (Χαιζηκοκόλη, 1999).

Ο πληθωρισμός και η πολυπλοκότητα, που παρουσιάζεται στις εγκαταστάσεις υγείας αντανάκλα και στον εξοπλισμό/εφοδιασμό και στην ανάπτυξη της σχετικής γνώσης και εμπειρίας, Τα χαρακτηριστικά αυτά φαίνεται να είναι και μέρος του προβλήματος ασάθειας και σύγχυσης που χαρακτηρίζει την προσπάθεια μιας κοινής παρακολούθησης και αξιολόγησης στο επίπεδο της υγείας διεθνώς αλλά και των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που αναγνωρίζεται ότι παρουσιάζει μια σχετική ομοιογένεια. Χαρακτηριστική είναι και η αναγνώριση από τα κέντρα αποφάσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης που δείχνουν να παραδέχονται ότι *"...τα στοιχεία και οι πληροφορίες είναι συχνά περιορισμένης συγκρισιμότητας μεταξύ των χωρών..."* (Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, 1997, Άρθρο 5.2.B της Απόφασης 1400/97/ΕΚ).

Ο δεδομένος πληθωρισμός και η πολυπλοκότητα, που χαρακτηρίζει τους πόρους αυτούς, αναγνωρίζεται ότι ευνοεί τις εκφράσεις των διαφορετικών κοινωνικών αντιλήψεων και ενισχύει το ρόλο τους στην αντίστοιχη διαμόρφωση διαφόρων συστημάτων υγείας μέσω του προγραμματισμού και σχεδιασμού τους.

3. Η κοινωνική οργάνωση των πόρων στα συστήματα υγείας

Η οργάνωση των πόρων στα συστήματα υγείας έχει ως στόχο την αποτελεσματική συνεργασία τους και την προώθηση της επαφής τους με τους ασθενείς και την κοινότητα αναφοράς τους, μέσα από την ανάπτυξη μηχανισμών κατάλληλης υγειονομικής προσφοράς και διανομής. Η οργάνωση αυτή, που σκοπεύει στη μετατροπή των υγειονομικών πόρων σε υγειονομικές δραστηριότητες και παροχές, απαιτεί τη συμβολή διαφόρων τύπων κοινωνικών οργανώσεων και παρεμβάσεων. Ο ρόλος και η σχέση των κοινωνικών οργανώσεων και παρεμβάσεων διαφέρει σημαντικά στους διαφορετικούς τύπους συστημάτων υγείας, μέσα από τα οποία προωθούνται και συντονίζονται οι υγειονομικές τους δραστηριότητες με διάφορους τρόπους (Weiss, Lonhquist, 2009:323-345). Οι δραστηριότητες αυτές μπορεί να προσφέρονται, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, μέσα από κεντρικές και συλλογικές δράσεις και πρωτοβουλίες ή/και μέσα από ιδιωτικές. Οι διάφοροι τύποι κοινωνικών οργανώσεων και παρεμβάσεων αναγνωρίζεται ότι μπορούν να ταξινομηθούν σε πέντε γενικές κατηγορίες: στις εθνικές υγειονομικές αρχές, στα προγράμματα υγειονομικής ασφάλισης, σε άλλες κυβερνητικές οργανώσεις, σε μη κυβερνητικές οργανώσεις και στον ανεξάρτητο ιδιωτικό τομέα (WHO, 1981).

3.1. Οι εθνικές υγειονομικές αρχές

Σύμφωνα με την Dr Gro Harlem Brundtland (WHO, 2000:viii), την ανώτερη υπευθυνότητα της λειτουργίας του συστήματος υγείας μιας χώρας την έχει η κεντρική κυβέρνηση καθώς η προσεκτική και υπεύθυνη διαχείριση της υγείας και ευημερίας των πολιτών είναι η ουσία μιας ορθής διακυβέρνησης.

Για το λόγο αυτό σε κάθε οργανωμένη κοινωνία αναμένεται να υπάρχει κάποια ανώτατη υγειονομική αρχή η οποία, στην πλειονότητα της, αντιπροσωπεύεται από κάποιο υπουργείο σχετικό με την υγεία. Σε μερικές περιπτώσεις η αρχή αυτή αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου φορέα, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στην περίπτωση ενός υπουργείου «Υγείας και Κοινωνικής Ασφάλισης». Σε άλλες περιπτώσεις η υγειονομική αυτή αρχή αποτελείται από ένα δίκτυο επιμέρους αρχών που έχουν ως περιοχή αναφοράς χαμηλότερα επίπεδα του εθνικού χώρου, όπως είναι οι υγειονομικές περιφέρειες, οι νομοί, κλπ.

Μια εθνική υγειονομική αρχή οργανώνεται με διάφορους τρόπους και φέρει διαφορετικού βαθμού υπευθυνότητες σε διαφορετικές χώρες. Σε ορισμένες χώρες η υπευθυνότητα για την κοινωνική οργάνωση των υγειονομικών πόρων και υπηρεσιών αναλαμβάνεται από ένα υπουργείο υγείας. Σε άλλες χώρες μόνο ένα τμήμα του υγειονομικού συστήματος αναλαμβάνεται ως υπευθυνότητα από κάποιο υπουργείο υγείας και διάφορες άλλες δημόσιες ή ιδιωτικές αρχές αναλαμβάνουν την ευθύνη των υπολοίπων όψεων του (WHO, 2000:62).

Βέβαια, καθώς οι τομείς της ιατρικής επιστήμης και τεχνολογίας, τα οικονομικά και πολιτικά δεδομένα και οι κοινωνικές αντιλήψεις για την υγεία εξελίσσονται, αλλάζουν παράλληλα και οι κοινωνικές απαιτήσεις για εξελίξεις και στους εκάστοτε ρόλους των εθνικών υγειονομικών αρχών πάνω στη υπευθυνότητά τους σχετικά με τα εκάστοτε συστήματα υγείας αναφοράς τους (Χαιζηκοκόλη, 1988).

3.2 Εθνικά Προγράμματα υγειονομικής ασφάλισης και άλλες κυβερνητικές οργανώσεις

Σε πολλές χώρες, κύρια της ομάδας των λεγόμενων αναπτυγμένων κρατών, υπάρχουν ειδικά εθνικά προγράμματα υγειονομικής ασφάλισης που χαρακτηρίζονται συνήθως ως προγράμματα 'κοινωνικής ασφάλισης' (CSDH, 2008:84-93).

Τα προγράμματα αυτά αναλαμβάνονται από κάποιο κυβερνητικό φορέα που σχετίζεται άμεσα ή έμμεσα με το υπουργείο υγείας της εκάστοτε χώρας. Το ποσοστό και τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού που καλύπτεται από τα γενικά εθνικά προγράμματα υγειονομικής ασφάλισης μπορεί να διαφέρει σημαντικά από χώρα σε χώρα (WHO, 2008:11-13).

Άλλες κυβερνητικές οργανώσεις μπορούν να πλαισιώνουν ή/και να συμπληρώνουν την γενική κοινωνική ασφάλιση με αναφορές σε εξειδικευμένες όψεις του συστήματος υγείας, όπως είναι η ασφαλιστική κάλυψη ειδικών ομάδων του πληθυσμού που αναφέρονται, για παράδειγμα, στους ναυτικούς, τους στρατιωτικούς, κ.α.

Σε γενικές γραμμές ένα πρόγραμμα κοινωνικής ασφάλισης αντιπροσωπεύει μια μέθοδο συλλογής οικονομικών πόρων για την προστασία πολιτών από ορισμένες δυσμενείς καταστάσεις στις οποίες περιλαμβάνονται και τα προβλήματα υγείας. Η απόδοση της προστασίας στους ασφαλισμένους πολίτες από το πρόγραμμα γίνεται συνήθως με άμεσο ή έμμεσο τρόπο. Άμεσος τρόπος θεωρείται η οργάνωση υγειονομικών εγκαταστάσεων και υπηρεσιών από το ίδιο το πρόγραμμα κοινωνικής ασφάλισης και η κάλυψη των αντιστοίχων αναγκών των ασφαλισμένων, άμεσα, μέσα από τις ίδιες τις οργανωμένες παροχές του. Έμμεσος τρόπος θεωρείται η κάλυψη, εκ μέρους του φορέα κοινωνικής ασφάλισης, μέρους ή όλου των οικονομικών υποχρεώσεων που δημιουργούνται από τη χρήση ανεξαρτήτων υγειονομικών υπηρεσιών, συνήθως ιδιωτικών, από τους ασφαλισμένους (WHO, 2000:93-116).

Τα προγράμματα κοινωνικής ασφάλισης, μέσα από την επιρροή που μπορούν να ασκούν ως οικονομικοί υποστηρικτές του συστήματος, μπορούν να υπερβαίνουν το ρόλο του απλού χρηματοδοτικού μηχανισμού και να μετατρέπονται επίσης σε καθοριστικούς κοινωνικούς παράγοντες διαμόρφωσης του περιεχομένου και της ποιότητας του συστήματος υγείας (Belcher, 2003).

3.3. Μη κυβερνητικές οργανώσεις

Οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, σε ορισμένες κοινωνίες, παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του γενικού συστήματος υγείας τους επηρεάζοντας άμεσα ή έμμεσα, υπό τις επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις, τη μορφή και τη δομή του καθώς και την απαίτηση για επικαιροποιήσεις και προσαρμογές στον προγραμματισμό και σχεδιασμό του.

Ορισμένες από τις οργανώσεις αυτές βασίζονται σε ομάδες εθελοντών με ειδικά ενδιαφέροντα πάνω σε συγκεκριμένες ασθένειες, όπως είναι για παράδειγμα οι διάφοροι τύποι καρκίνου, το AIDS, ή σε συγκεκριμένες μειονεκτικές ομάδες του

πληθυσμού, όπως είναι για παράδειγμα οι ανασφάλιστοι, οι άστεγοι, οι μετανάστες, κλπ.

Παράλληλα άλλες μη κυβερνητικές οργανώσεις προσφέρουν ειδικού τύπου φροντίδα υγείας, όπως είναι οι Ίατροί χωρίς Σύνορα' και ο Ερυθρός Σταυρός, που θεωρείται ως ο μεγαλύτερος μη κυβερνητικός οργανισμός στην Ελλάδα, και ένας από τους μεγαλύτερους στο διεθνή χώρο, με στόχο να ανακουφίσει τον ανθρώπινο πόνο σε καιρό πολέμου και ειρήνης (Forsythe, 2005), κ.α.

Οι επιστημονικές εταιρείες ιατρικών, νοσηλευτικών ή άλλων κλάδων επαγγελματιών υγείας μπορούν να ταξινομηθούν μέσα στις εθελοντικές μη κυβερνητικές κοινωνικές οργανώσεις με έμμεσες επιδράσεις πάνω στο προγραμματισμό και σχεδιασμό των συστημάτων υγείας καθώς μπορούν να διαμορφώνουν ηθικούς κώδικες συμπεριφοράς, να συμμετέχουν στη συνεχιζόμενη εκπαίδευση των μελών τους, να καθιερώνουν τα επιστημονικά και επαγγελματικά προσόντα τους, να παρεμβαίνουν σε σχετικές κυβερνητικές αποφάσεις, κλπ., κύρια στο πλαίσιο μιας ευρύτερης διεπιστημονικής συνεργασίας τους (Chatzicocoli, 1993).

Πρόσθετα, διεθνείς συναντήσεις μη κυβερνητικών φορέων, όπως είναι το World Social Forum, έχουν αρχίσει να ασχολούνται με την κατανόηση και περιγραφή των χαρακτηριστικών των κοινωνικών και πολιτικών συστημάτων που μπορούν να υποστηρίξουν με θετικότερο τρόπο την ατομική και δημόσια υγεία, καθώς και με κινητοποιήσεις για ενεργοποίηση των απαιτούμενων αλλαγών στα υπάρχοντα ανεπαρκή συστήματα του ιμπεριαλισμού και της παγκοσμιοποίησης (Sen, Anand, Escobar, Waterman, (eds), 2004).

3.4. Ο ανεξάρτητος ιδιωτικός τομέας

Διάφοροι επαγγελματίες υγείας δραστηριοποιούνται στον ιδιωτικό τομέα σχεδόν σε όλες τις χώρες. Αν και οι επαγγελματίες αυτοί δραστηριοποιούνται επαγγελματικά ως μεμονωμένα άτομα, εντούτοις σπάνια βρίσκονται απομονωμένοι. Συνήθως ανήκουν σε κάποιο παραπαραπμπτικό και συμβουλευτικό δίκτυο αναφοράς. Η τάση αυτή εντάξεων και συγχωνεύσεων φαίνεται να εντείνεται σε περιόδους οικονομικής κρίσης (Sharamitaro, Seiler, 2010:1).

Παράλληλα, οι υπηρεσίες των ιδιωτών επαγγελματιών υγείας συνήθως υποστηρίζονται από ιδιωτικά κεφάλαια αλλά, σε ορισμένες περιπτώσεις και από κεφάλαια προγραμμάτων κοινωνικής ασφάλισης.

Οι ιδιωτικές εταιρείες υγειονομικής ασφάλισης έχουν σε ορισμένες χώρες σημαντική συμμετοχή στη διαμόρφωση του συστήματος υγείας τους, κύρια όταν τα δημόσια προγράμματα κοινωνικής ασφάλισης παρουσιάζονται ανεπαρκή.

Σε γενικές γραμμές ο ανεξάρτητος ιδιωτικός τομέας ενός συστήματος υγείας παρουσιάζεται ως συμπληρωματικός του δημόσιου τομέα. Για το λόγο αυτό παρατηρείται γενικώς ότι σε συστήματα υγείας όπου ο δημόσιος τομέας έχει μια ισχυρή οργάνωση και παρουσία, ο ιδιωτικός τομέας είναι περιορισμένος. Αντίθετα σε συστήματα υγείας όπου ο δημόσιος τομέας δεν είναι επαρκώς αναπτυγμένος, ο ιδιωτικός τομέας έχει την τάση να ισχυροποιείται.

Σημαντική πρόκληση για τον προγραμματισμό και σχεδιασμό, αλλά και ιδιαίτερη σημασία για την αποτελεσματικότητα ενός συστήματος υγείας, δεν έχει μόνο η κάλυψη των τυχών αδυναμιών του συστήματος από τον ιδιωτικό τομέα, αλλά και η δυνατότητα ομαλής συνεργασίας δημόσιου και ιδιωτικού τομέα πάνω σε μια κοινή βάση κατανόησης και συνεννόησης (CSDH, 2008:189).

4. Κοινωνικές αντιλήψεις και δομή συστημάτων υγείας

Η μορφή και η δομή ενός συστήματος υγείας εξαρτάται από τη σύνθεση, την αναλογία και τις σχέσεις ανάμεσα στους υγειονομικούς πόρους και την κοινωνική τους οργάνωση, θέματα που αναπτύχθηκαν σχετικά στα προηγούμενα κεφάλαια.

Καθώς το σύστημα υγείας μιας χώρας αποτελεί μέρος των κοινωνικών της παροχών είναι φυσικό οι επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις να επηρεάζουν ή/και να διαμορφώνουν τους πόρους και την κοινωνική τους οργάνωση, τη μορφή και τη δομή του, και κατ' επέκταση τον προγραμματισμό και σχεδιασμό του. Είναι επίσης φυσικό διαφορετικές χώρες να αναπτύσσουν συστήματα υγείας με διαφορετικά χαρακτηριστικά (Weiss, Lonquist, 2009:295-322, 377-389). Στην προσπάθεια ταξινόμησης των χαρακτηριστικών αυτών έχουν επικεντρωθεί αρκετές μελέτες στοχεύοντας στην κατανόηση της κοινωνικοπολιτικής δομής των συστημάτων υγείας. Από το πλήθος των μελετών αυτών μπορούμε να αναφέρουμε εδώ την μελέτη των Kohn και White (1976), που σύμφωνα με τους Kleczkowski et al (1984:33), και την έγκριση της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας, *"...είναι αρκετά απλή ... και η πρακτική της χρησιμότητα έχει αποδειχθεί."*

Με βάση την παραπάνω μελέτη, οι κοινωνικές αντιλήψεις που παρουσιάζεται να έχουν τη σημαντικότερη επιρροή πάνω στη μορφή και τη δομή των συστημάτων υγείας είναι εκείνες που σχετίζονται με α) την έννοια της υγείας ως κοινωνική αξία, β) την εξισορρόπηση των αντιλήψεων συλλογικότητας και ατομικότητας και γ) τις αντιλήψεις πάνω στην ευθύνη κατανομής των υπηρεσιών υγείας.

α) Η έννοια της υγείας ως κοινωνική αξία. Πάνω στη βάση αυτή η αξία που δίνεται από μια κοινωνία στην υγεία, μπορεί να κυμαίνεται από υψηλή έως χαμηλή. Μπορεί να χαρακτηριστεί ως υψηλή όταν η κοινωνία αναλαμβάνει πλήρη οικονομική και οργανωτική υπευθυνότητα για την παροχή υπηρεσιών υγείας και οι υπηρεσίες αυτές είναι λογικά σχετισμένες με τις ανάλογες ανάγκες.

Μπορεί η αξία αυτή να χαρακτηριστεί ως μέτρια όταν η οικονομική και οργανωτική υπευθυνότητα για την παροχή υπηρεσιών υγείας μοιράζεται ανάμεσα στην κοινωνία και το άτομο. Στην περίπτωση αυτή μπορεί, για παράδειγμα, να ανήκει ένα σύστημα υγείας όπου η κοινωνική ασφάλιση καλύπτει ορισμένες από τις υγειονομικές υπηρεσίες, αποκλείοντας τις υπόλοιπες.

Μπορεί ακόμα η αξία που δίνεται από μια κοινωνία στην υγεία να χαρακτηριστεί ως χαμηλή όταν η κοινωνία αναλαμβάνει σχετικά μικρή οικονομική και οργανωτική υπευθυνότητα για την παροχή υπηρεσιών υγείας στους πολίτες της. Βέβαια, ορισμένες ειδικές υπηρεσίες υγείας ή ειδικές ομάδες πληθυσμού μπορεί να καλύπτονται κεντρικά στην περίπτωση αυτή. Όμως, η βασική υπευθυνότητα για τη φροντίδα υγείας αφήνεται στο άτομο.

β) Η εξισορρόπηση των αντιλήψεων συλλογικότητας και ατομικότητας. Οι αντιλήψεις αυτές σχετίζονται με τη σχέση κοινωνικού συνόλου και ατόμου. Η ισορροπία των εννοιών αυτών, ως κοινωνικοπολιτικό χαρακτηριστικό ενός συστήματος υγείας, μπορεί να λειτουργήσει ως ένας άλλος παράγοντας διαμόρφωσης συστημάτων υγείας. Η ισορροπία αυτή φαίνεται όμως να εξαρτάται από τις εκάστοτε αντιλήψεις για το τι θεωρείται ως βέλτιστο για το κοινωνικό σύνολο αλλά και από το βαθμό της ατομικής ανοχής σε κανονισμούς, περιορισμούς και οδηγίες (Hofer et al, 1998: 243-259).

Με τη βάση αυτή ο χαρακτηρισμός ενός συστήματος υγείας μπορεί να ποικίλει και να κυμαίνεται από υψηλά "συνολικό" σε υψηλά "ατομικό".

Έτσι, ένα σύστημα υγείας μπορεί να χαρακτηριστεί ως υψηλά "συνολικό" όταν ενδιαφέρεται κύρια για παροχή υπηρεσιών στην κοινωνία ως ένα σύνολο αφήνοντας λίγα ή και καθόλου περιθώρια επιλογής στο άτομο.

Αντίθετα, ένα σύστημα υγείας μπορεί να χαρακτηριστεί ως υψηλά "ατομικό" όταν αφήνει μεγάλα περιθώρια επιλογής στο άτομο θεωρώντας τη φροντίδα υγείας ως ατομικό πρόβλημα, εκτός βέβαια αν αυτό δημιουργεί κάποια άμεση απειλή για το κοινωνικό σύνολο, όπως στην περίπτωση των επιδημικών ασθενειών.

γ) Οι αντιλήψεις πάνω στην ευθύνη κατανομής των υπηρεσιών υγείας. Οι αντιλήψεις αυτές σχετίζονται με την υπευθυνότητα διανομής υγειονομικών υπηρεσιών. Ανάλογα, ο βαθμός υπευθυνότητας μιας κοινωνίας πάνω στο επίπεδο της διανομής των παροχών υπηρεσιών υγείας μπορεί να επηρεάσει τη μορφή και τη δομή των συστημάτων υγείας. Ο βαθμός αυτός υπευθυνότητας μπορεί να θεωρηθεί ως υψηλός, όταν κάθε πολίτης του κοινωνικού συνόλου δικαιούται το ίδιο επίπεδο υπηρεσιών υγείας και όταν φραγμοί χρήσης των υπηρεσιών αυτών, όπως οικονομική αδυναμία ή δύσκολες προσβάσεις έχουν κατά μεγάλο μέρος περιοριστεί.

Στο άλλο άκρο της διαβάθμισης μπορεί να τοποθετηθεί ο χαμηλός βαθμός υπευθυνότητας μιας κοινωνίας πάνω στο επίπεδο της διανομής των παροχών υπηρεσιών υγείας. Όταν δηλαδή η κοινωνία δεν αναλαμβάνει άμεση ευθύνη για την ίση και χωρίς διακρίσεις διανομή των μέσων και των υπηρεσιών υγείας στους πολίτες της, και όταν προγραμματισμένη τυχόν διανομή περιορίζεται από επιλεγμένους σκοπούς, όπως για παράδειγμα μπορεί να είναι η εκπαίδευση, η έρευνα, οι ανθρωπιστικοί και φιλανθρωπικοί σκοποί, κ.α.

Οι κοινωνικές αντιλήψεις μπορούν, επομένως, να είναι σημαντικοί παράγοντες διαμόρφωσης των συστημάτων υγείας προσδίδοντας ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που μπορούν να αναγνωρίσουν ειδικές τυπολογίες συστημάτων υγείας.

4.1. Κοινωνικές αντιλήψεις και τυπολογίες συστημάτων υγείας

Όπως γίνεται κατανοητό υπάρχει μια ευρεία βάση αναγνώρισης διαφόρων τύπων συστημάτων υγείας, αναφορικά με τις κοινωνικές αντιλήψεις διαμόρφωσής τους. Οι τύποι αυτοί μπορούν να κυμαίνονται από τύπους απόλυτα κεντρικά οργανωμένους γύρω από μια ισχυρή δημόσια παρουσία, ως στο άλλο άκρο που μπορεί να αντιπροσωπεύεται από τύπους που κυριαρχούνται από μια ισχυρή

ιδιωτική παρουσία, η οποία διέπεται από τους ρυθμιστικούς μηχανισμούς της ελεύθερης αγοράς (Giddens, 2002:196-200).

Στο ένα άκρο, επομένως, αυτής της κλίμακας μπορούμε να αναγνωρίσουμε την τυπολογία του Συστήματος Υγείας ενός καθαρού Σοσιαλιστικού Προσανατολισμού, το οποίο αναλαμβάνει πλήρη οικονομική και οργανωτική υπευθυνότητα για την παροχή υπηρεσιών υγείας, δίνοντας υψηλή κοινωνική αξία στην έννοια της υγείας. Παράλληλα, ο τύπος αυτός ενδιαφέρεται κύρια για παροχή υπηρεσιών στην κοινωνία ως ένα σύνολο, χαρακτηρίζοντας υψηλά "συνολικά" συστήματα. Πρόσθετα, αναγνωρίζεται στον τύπο αυτό ότι κάθε πολίτης του κοινωνικού συνόλου δικαιούται το ίδιο επίπεδο υπηρεσιών υγείας. Συνεπώς, τα συστήματα που υποστηρίζονται από τον τύπο αυτό αναγνωρίζεται ότι φέρουν ένα υψηλό βαθμό υπευθυνότητας.

Στο άλλο άκρο της κλίμακας μπορούμε να διακρίνουμε την τυπολογία του Συστήματος Υγείας ενός καθαρού Φιλελεύθερου Προσανατολισμού. Ο τύπος αυτός παρουσιάζεται να αναλαμβάνει σχετικά μικρή οικονομική και οργανωτική υπευθυνότητα για την παροχή υπηρεσιών υγείας, αναγνωρίζοντας χαμηλή κοινωνική αξία στην έννοια της υγείας. Αφήνει μεγάλα περιθώρια επιλογής στο άτομο θεωρώντας τη φροντίδα υγείας ως ατομικό πρόβλημα. Παρουσιάζεται, επομένως ως ένας τύπος υψηλά "ατομικός», και δεν αναλαμβάνει άμεση ευθύνη για την ίση και χωρίς διακρίσεις κατανομή μέσων και υπηρεσιών. Χαρακτηρίζεται, επομένως από ένα χαμηλό βαθμό υπευθυνότητας.

Στην πράξη, τα περισσότερα γνωστά συστήματα υγείας αντιπροσωπεύονται από τυπολογίες που τοποθετούνται σε ενδιάμεσες θέσεις στην τυπολογική αυτή κλίμακα, με κάποια ειδικά χαρακτηριστικά που μπορεί να τα έλκουν προς το ένα ή το άλλο άκρο (Πίνακας 1).

Κατηγορίες χωρών	Σοσιαλιστικού Φιλελεύθερου Προσανατολισμού Προσανατολισμού			
	-κοινωνική ασφάλιση -δημόσιο Σύστημα Υγείας	-κοινωνική ασφάλιση -δημόσια παρεχόμενες υπηρεσίες Υγείας	-κοινωνική ασφάλιση -ιδιωτικά παρεχόμενες υπηρεσίες Υγείας	-ιδιωτική ασφάλιση -ιδιωτικής επιχειρηματικής δραστηριότητας υπηρεσίες Υγείας
Αναπτυγμένες χώρες	-Πρώην Ανατολική Γερμανία -Πρώην Σοβιετική Ένωση	-Μεγάλη Βρετανία -Νορβηγία	-Γερμανία -Καναδάς	-Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
Πλούσιες Αναπτυσσόμενες χώρες		-Κουβέιτ	-Λιβύη	

Μέτριας οικονομικής κατάστασης αναπτυσσόμενες χώρες	-Κούβα	-Ισραήλ	-Βραζιλία	-Ταϊλάνδη
Χαμηλής οικονομικής κατάστασης χώρες	-Κίνα	-Τανζανία	-Ινδία	-Γκάνα

Πίνακας 1. Τυπολογικοί προσανατολισμοί Συστημάτων Υγείας. (Πηγή στοιχείων: Roemer M, 1991, Light D, 1994, Weiss, Lonnuquist, 2009, επεξεργασία της συγγραφέως).

5. Κοινωνικές αντιλήψεις στην εξέλιξη του Συστήματος Υγείας στην Ελλάδα

Είναι γνωστό ότι η Ελλάδα θεωρείται ως ο τόπος γέννησης τόσο της Ιατρικής Επιστήμης, με αναφορά στον 'πατέρα της Ιατρικής, τον Ιπποκράτη, όσο και των Συστημάτων Υγείας, με αναφορά στο δίκτυο των Ασκληπιείων, που αναγνωρίζεται ότι αποτελούν τις ιστορικές βάσεις της υγειονομικής συγκρότησης του λεγόμενου Δυτικού Πολιτισμού (Chatzicocoli, 1997).

Τα Ασκληπιεία ήταν οι χώροι λατρείας του ήρωα, ιερού ιατρού και θεραπευτή θεού Ασκληπιού, του οποίου η ιστορική και μυθολογική παρουσία εξαπλώνεται σε όλο σχεδόν το αρχαίο μας παρελθόν, στην περιοχή της Μεσογείου και πέρα από αυτή (Chatzicocoli, Syrakoy, 2000). Τα Ασκληπιεία ήταν στην πραγματικότητα τα πρώτα κέντρα υγείας του Ελληνικού χώρου αλλά και όλου του δυτικού πολιτισμού και πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους από την εποχή περίπου του Τρωικού πολέμου ως τον 6ο αιώνα μ.Χ. Οι κοινωνικές αντιλήψεις για την υγεία που διαγράφονται στον προγραμματισμό και σχεδιασμό του υγειονομικού αυτού συστήματος σχετίζονται με τις μυθολογικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων προγόνων μας (Chatzicocoli, Syrakoy, Syrakos, 1997).

Κατά τη διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας το σύστημα υγείας διαμορφωνόταν από το δίκτυο των Ξενώνων ή Νοσοκομείων που υποστηριζόταν κατά περίπτωση από την πολιτεία, την εκκλησία ή τις μονές. Οι κοινωνικές αντιλήψεις για την προσφορά υπηρεσιών υγείας φαίνεται να βασιζόταν στην πολύτιμη κληρονομιά της αρχαιοελληνικής περιόδου και χαρακτηριζόταν πρόσθετα από το χριστιανικό ιδεώδες της 'φιλανθρωπίας' (Chatzicocoli, 2007).

Κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κατοχής, σημαντικό μέρος των ανθρώπινων πόρων του υγειονομικού συστήματος διέφυγαν στο εξωτερικό μπολιάζοντας τις κοινωνίες υποδοχής τους με τις επιστημονικές αλλά και τις κοινωνικές αντιλήψεις τους για την υγεία. Στον Ελλαδικό χώρο η παροχή φροντίδας υγείας υποστηριζόταν από την τοπική κοινωνία και την ορθόδοξη εκκλησία, κάτω από κοινωνικές αντιλήψεις που καθοριζόταν από μια διαρκή προσπάθεια να αποφευχθούν αντιθέσεις με την οθωμανική ηγεσία.

Μετά την απελευθέρωση η Ελλάδα προσπάθησε να αναρρώσει και να προλάβει τις εξελίξεις των υπόλοιπων δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών. Ως κύριοι παράγοντες στη

δημιουργία και δομή του νέου συστήματος υγείας υπολογίζονται οι αντιλήψεις και τα επιτεύγματα στον προγραμματισμό και σχεδιασμό υγείας των 'δυτικών' κοινωνιών, η διαμόρφωση της κοινωνικοοικονομικής της δομής και οι προσδοκίες των πολιτών που επηρεάζονταν από την Ελληνική ιστορική παράδοση και τις σύγχρονες ανάγκες και απόψεις (Syrakos, Chatzicocoli, 2004:10).

5.1. Το σύγχρονο Σύστημα Υγείας στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα, σύμφωνα και με το Προεδρικό Διάταγμα 23.2.1987¹, αναφορικά με τις «Κατηγορίες και περιεχόμενο χρήσεων γης», το σύστημα υγείας και οι εγκαταστάσεις του φαίνεται να γίνονται κατανοητές ως τμήμα των κοινωνικών εξυπηρετήσεων στις οποίες περιλαμβάνονται επίσης τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας, παιδείας, πολιτισμού και αθλητισμού.

Σταθμοί στη σύγχρονη εξέλιξη του Συστήματος Υγείας στην Ελλάδα, μετά την απελευθέρωση, μπορούν να θεωρηθούν: η παρουσία από το 1836 εταιρών ιδιωτικής ασφάλισης Υγείας, η ίδρυση το 1917 του Υπουργείου Υγείας, με διάφορα κατά καιρούς ονόματα. Το 2004 μετονομάστηκε σε Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. Σημαντικός σταθμός είναι και η ίδρυση οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης, ΙΚΑ, ΟΓΑ, κλπ κατά τα έτη 1932-1961. Το 1937 παρουσιάζεται η νομοθεσία για τα Δημόσια Ιδρύματα Υγείας και τη λειτουργία του Ιατρικού Συστήματος. Το 1979 προτάθηκε ένα αρχικό σχέδιο Εθνικού Συστήματος Υγείας (ΕΣΥ).

Το έτος 1983 ιδρύθηκε το Ελληνικό Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ) (Ν 1397 / 7-10-1983). Σύμφωνα με το νόμο αυτό, στο Άρθρο 1, αναφέρεται ότι: *«Το κράτος έχει την ευθύνη για την παροχή υπηρεσιών υγείας στο σύνολο των πολιτών. Οι υπηρεσίες υγείας παρέχονται ισότιμα σε κάθε πολίτη ανεξάρτητα από την οικονομική, κοινωνική και επαγγελματική του κατάσταση, μέσα από ενιαίο και αποκεντρωμένο εθνικό σύστημα υγείας, που οργανώνεται σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου.»*

Πρόσθετα, η Χώρα διαιρείται σε υγειονομικές περιφέρειες με προεδρικό διάταγμα που εκδίδεται με πρόταση του Υπουργού Υγείας και μετά από γνώμη του Κεντρικού Συμβουλίου Υγείας (ΚΕ.Σ.Υ) ορίζονται ο αριθμός των υγειονομικών περιφερειών, τα όρια και η έδρα τους.

Το 2001 εφαρμόστηκε η περιφερειακή ανάπτυξη του ΕΣΥ στα Περιφερειακά Συστήματα Υγείας (ΠεΣΥ) (Ν. 2889 / 2-3-2001).

Ως σκοπός των περιφερειακών συστημάτων δηλώνεται: *«Η δημιουργία ενός ολοκληρωμένου συστήματος υγείας σε περιφερειακό επίπεδο που να μπορεί να εγγυηθεί υψηλής ποιότητας υπηρεσίες υγείας από το προαγωγικό και προληπτικό επίπεδο της Πρωτοβάθμιας Φροντίδας Υγείας και της Νοσοκομειακής Φροντίδας στη Μετανοσοκομειακή Φροντίδα, την Αποκατάσταση, τη φροντίδα στο σπίτι, κλπ.»*

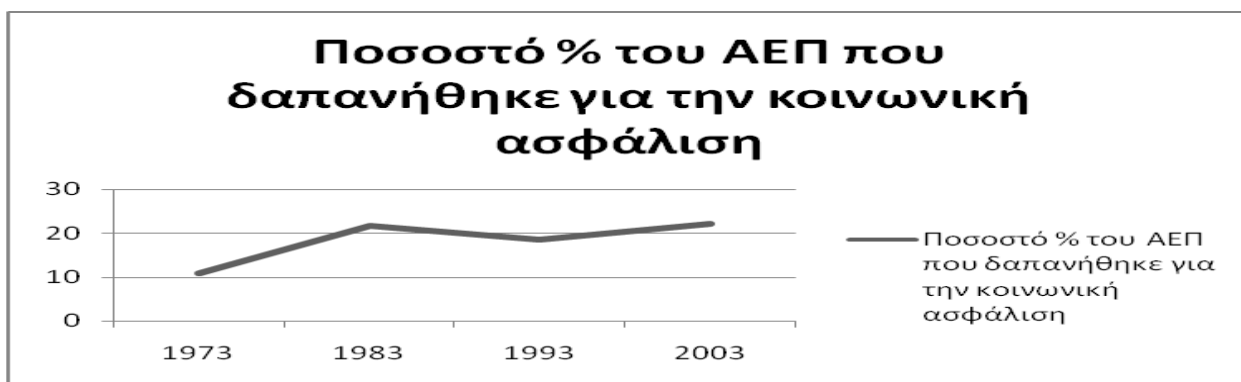
Διαφαίνεται με τις θέσεις αυτές ότι το σύστημα υγείας στην Ελλάδα προβάλλει σοσιαλιστικού προσανατολισμού προθέσεις με τάσεις δημοκρατικά αποκεντρωμένης ανάπτυξης.

¹ Προεδρικό Διάταγμα από 23.2.1987(ΦΕΚ 166Δ 6.3.1987) «Κατηγορίες και περιεχόμενο χρήσεων γης»: Ταξινόμηση χρήσεων γης σύμφωνα με τη γενική πολεοδομική λειτουργία.

Παρ' όλα αυτά η καμπύλη του ποσοστού % του ΑΕΠ που δαπανήθηκε για την κοινωνική ασφάλιση ανάμεσα στις δεκαετίες 1973 ως 2003 δείχνει μια σημαντική αύξηση ως το 1983, χρονολογία ίδρυσης του ΕΣΥ στην Ελλάδα, η οποία όμως στη συνέχεια, μετά την εφαρμογή του ΕΣΥ, φαίνεται να ισορροπεί μέσα από μικρή υποχώρηση (Πίνακας 2).

Ποσοστό % του ΑΕΠ που δαπανήθηκε για την κοινωνική ασφάλιση
(1973-2003)

1973	10,88
1983	21,65
1993	18,5
2003	22,1

Πίνακας 2. Ποσοστό % του ΑΕΠ που δαπανήθηκε για την κοινωνική ασφάλιση (1973-2003), (Πηγή στοιχείων: ΕΣΥΕ (2006), επεξεργασία της συγγραφέως).

5.2. Οι εγκαταστάσεις Υγείας στην Ελλάδα

Οι εγκαταστάσεις υγείας στην Ελλάδα, ως σημαντικός πόρος του υγειονομικού συστήματος, γίνονται κατανοητές πάνω σε τρεις κύριες βάσεις ταξινόμησης, που σχετίζονται με τη νομική μορφή τους, τη βαθμίδα φροντίδας υγείας στο υγειονομικό σύστημα, και με την ειδίκευσή τους.

Έτσι, πάνω σε μια βάση ταξινόμησης που σχετίζεται με τη νομική μορφή οι εγκαταστάσεις υγείας διακρίνονται σε: Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου (ΝΠΔΔ), Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου (ΝΠΙΔ), ιδιωτικές κλινικές και κέντρα υγείας (ΕΣΥΕ, 2006:156-157).

Παράλληλα, πάνω σε μια βάση ταξινόμησης που σχετίζεται με τη βαθμίδα φροντίδας υγείας, στην πυραμίδα του υγειονομικού συστήματος, οι εγκαταστάσεις υγείας διακρίνονται σε:

- α) Τριτοβάθμιες Εγκαταστάσεις Υγείας, που καταλαμβάνουν την κορυφή της πυραμίδας και περιλαμβάνουν τα περιφερειακά, πανεπιστημιακά νοσοκομεία, εξειδικευμένα κέντρα, κλπ.
- β) Δευτεροβάθμιες Εγκαταστάσεις Υγείας, που καταλαμβάνουν την ενδιάμεση βαθμίδα της πυραμίδας και περιλαμβάνουν τα νομαρχιακά νοσοκομεία, νομαρχιακά εξειδικευμένα κέντρα, κλπ.

γ) Πρωτοβάθμιες Εγκαταστάσεις Υγείας, που καταλαμβάνουν την βάση της πυραμίδας και αποτελούνται από τα κέντρα υγείας, τα περιφερειακά ιατρεία, κλπ (Χατζηκοκόλη, 2007).

Αντίστοιχα, πάνω σε μια βάση ταξινόμησης που σχετίζεται με την ειδίκευσή τους, οι εγκαταστάσεις υγείας, κύρια τα νοσοκομεία, διακρίνονται σε: Γενικά, Μεικτά, Αντικαρκινικά, Δερματολογικά, Καρδιολογικά, Λοιμωδών, Μαιευτικά-Γυναικολογικά, Χειρουργικά, Ορθοπεδικά, Οφθαλμολογικά, Παθολογικά, Παιδιατρικά, Νευροψυχιατρικά, Ωτορινολαρυγγολογικά, Φυματιολογικά, κλπ.

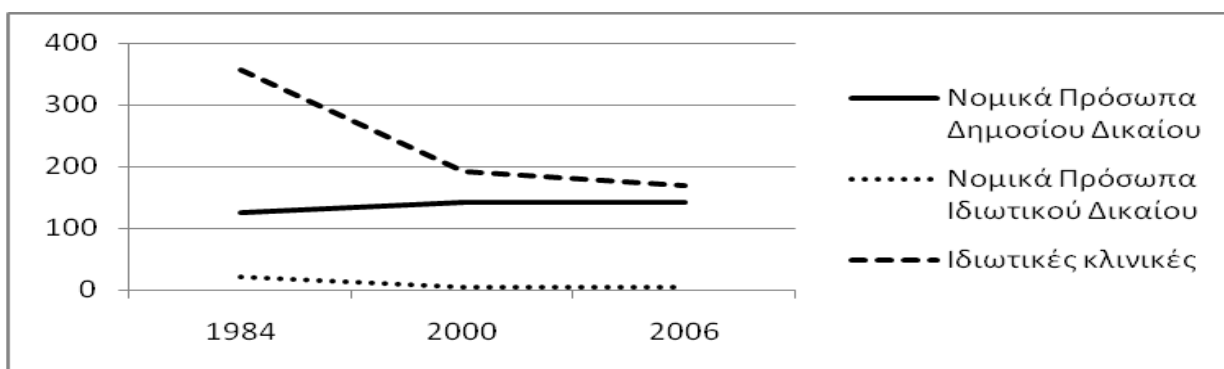
6. Οι εγκαταστάσεις Υγείας και η αποτίμηση του κοινωνικού προσανατολισμού του ΕΣΥ στην Ελλάδα

Η παρακολούθηση των επιπτώσεων της εφαρμογής του ΕΣΥ, στη διάρκεια της πλέον της 25ετίας λειτουργίας του στην εξέλιξη των εγκαταστάσεων υγείας μπορεί να μας δώσει μια εικόνα του βαθμού επίτευξης των αρχικά δηλωμένων προθέσεων και στόχων του, που σχετιζόταν με σοσιαλιστικού προσανατολισμού προθέσεις και με τάσεις δημοκρατικά αποκεντρωμένης ανάπτυξης.

Σε σχέση με την ταξινόμηση και κατανοήση των εγκαταστάσεων υγείας, με βάση τη νομική τους μορφή, η εφαρμογή του ΕΣΥ στην Ελλάδα παρουσιάζεται να έχει φέρει μετά το 1983, χρονολογία εφαρμογής του, την ελλάτωση του αριθμού των ΝΠΙΔ και τη δραστική ελλάτωση του αριθμού των ιδιωτικών εγκαταστάσεων υγείας, που όμως εξακολουθούν να υπερταίρουν σε αριθμό των δημοσίων (ΝΠΙΔΔ). Δεν παρατηρείται ανάλογη αύξηση των δημοσίων εγκαταστάσεων υγείας (ΝΠΙΔΔ) που θα μπορούσε να καλύψει το σχετικό κενό (Πίνακας 3).

Θεραπευτήρια κατά νομική μορφή (1984-2006)

	1984	2000	2006
Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου (ΝΠΙΔΔ)	125	140	141
Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου (ΝΠΙΔ)	22	5	6
Ιδιωτικές κλινικές	356	192	170

Πίνακας 3. Θεραπευτήρια κατά νομική μορφή (1984-2006), Πηγή στοιχείων: ΕΣΥΕ (2006), επεξεργασία της συγγραφέως).

Οι επιπτώσεις της εφαρμογής του ΕΣΥ στην εξέλιξη των εγκαταστάσεων υγείας, όταν αυτές ταξινομούνται με βάση τη νομική τους μορφή, δείχνουν μια σχετική

προσπάθεια επίτευξης των αρχικών στόχων και προθέσεων στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του. Στη συνέχεια, ιδιαίτερα μετά το 2000, οι προσπάθειες αυτές παρουσιάζονται να χαλαρώνουν αφήνοντας σε μια ισχυρή ιδιωτική πρωτοβουλία το ρόλο της κάλυψης της σχετικής ενεπάρκειας και των κενών.

Η εικόνα της επίτευξης των αρχικών στόχων του ΕΣΥ ως προς την εξέλιξη των εγκαταστάσεων υγείας σε σχέση με τη βαθμίδα φροντίδας υγείας, στην πυραμίδα του υγειονομικού συστήματος, φαίνεται ακόμη ποιο θολή.

Στην Υπουργική Απόφαση Αριθ. 10788 (ΦΕΚ 285/5-3-2004), που αφορά στην έγκριση των πολεοδομικών σταθεροτύπων (standards), τα σταθερότυπα που εγκρίνονται για τις Μονάδες Υγείας φαίνεται να βρίσκονται σε δυσαρμονία με την υπάρχουσα κατάσταση, όπως αυτή παρουσιάζεται στα στοιχεία της ΕΣΥΕ (2006:156-157).

Έτσι, παρατηρείται ότι ο υπάρχον αριθμός των 2βάθμιων και 3βάθμιων εγκαταστάσεων υγείας (ΝΠΙΔ) στην Ελλάδα παρουσιάζει αύξηση κατά 214% σε σχέση με τα θεοπισμένα σχετικά σταθερότυπα, ενώ αντίθετα ο υπάρχον αριθμός των πρωτοβάθμιων εγκαταστάσεων υγείας, και ιδιαίτερα των κέντρων υγείας, αστικού και μη αστικού τύπου, καλύπτει μόλις το 26% του απαιτούμενου αριθμού σε σχέση με τα δεδομένα σταθερότυπα (Chatzicocoli, Syrakoy, Syrakos, 2009).

Η αντίληψη αυτή παρουσιάζεται να βρίσκεται σε αντίθεση με τις επικρατούσες διεθνείς αντιλήψεις πάνω στον προγραμματισμό και σχεδιασμό των συστημάτων υγείας που θεωρούν την ανάπτυξη της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας ως τη σημαντικότερη προτεραιότητα και σημαντικό παράγοντα προαγωγής υγείας που μπορεί να αντιπροσωπεύει και να υποστηρίζει ένα κοινωνικό μοντέλο υγείας (Richmond, 2003).

Παράλληλα, πάνω σε μια βάση ταξινόμησης που σχετίζεται με την ειδίκευσή τους, οι εγκαταστάσεις υγείας αναγνωρίζονται κύρια σε σχέση με τη λειτουργία των νοσοκομείων, που αποτελούν τον κυρίαρχο κτιριακό τύπο τόσο στην 2βάθμια και 3βάθμια φροντίδα υγείας, όσο και σε όλο το σύστημα υγείας στην Ελλάδα, και αναπτύσσονται εις βάρος της πρωτοβάθμιας φροντίδα υγείας (Χατζηκοκόλη, 1999).

Πρόσθετα, η αδιαφάνεια και οι αυθαιρεσίες στον τομέα της μελέτης και κατασκευής των εγκαταστάσεων υγείας παρουσιάζονται να επιτείνουν το πρόβλημα καθώς φαίνεται να επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους περισσότερο στα μεγάλα νομαρχιακά, και ιδιαίτερα τα περιφερειακά νοσοκομεία, παρά τις μικρές εγκαταστάσεις των κέντρων υγείας (Chatzicocoli, Syrakos, Syrakos, Antonitsis, Spanos, Trigonis, Kiskinis, 2004).

Με το πρόβλημα αυτό έχουν ασχοληθεί επανειλημμένα κοινωνικοί και τεχνικοί φορείς, όπως είναι το Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος (ΤΕΕ), το οποίο σε ειδικό αφιέρωμα υποστήριξε ότι «...η ευρεία χρήση του συστήματος Μελέτη – Κατασκευή πολύ συχνά ξεπερνά τα όρια της κατάχρησης του συστήματος και της νομοθεσίας που στηρίζεται (ενώ) ... πίσω από την επιλογή του συστήματος Μελέτη - Κατασκευή, αναδεικνύεται η έλλειψη προγραμματισμού των υπηρεσιών.» Ειδική αναφορά γινόταν στην Δημόσια Επιχείρηση Ανέγερσης Νοσηλευτικών Μονάδων που ιδρύθηκε το 1983 και από το 1999 αποτελεί Ανώνυμη Εταιρεία (ΔΕΠΑΝΟΜ ΑΕ),

με στόχο τη μελέτη, κατασκευή και τον εξοπλισμό εγκαταστάσεων υγείας και πρόνοιας, «...προκειμένου να επιτευχθούν αποτελεσματικά οι στρατηγικοί στόχοι του Υπουργείου Υγείας Πρόνοιας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης».

Παρ' όλα αυτά η ΔΕΠΑΝΟΜ ΑΕ ανέθεσε «...σε ένα Γερμανό αρχιτέκτονα την προσαρμογή υπάρχουσας μελέτης του για γερμανικό νοσοκομείο... για να προκηρύξει με το σύστημα μελέτη - κατασκευή 4 νοσοκομεία σε αντίστοιχες πόλεις» (ΤΕΕ, 1997), αγνοώντας με τον τρόπο αυτό το τοπικό εξειδικευμένο επιστημονικό και τεχνικό δυναμικό και τις διαφανείς και δημοκρατικές διαδικασίες ανάθεσης μελέτης και κατασκευής των έργων αυτών.

Συμπεράσματα

Ένα από τα κύρια μέσα ανταπόκρισης στις προκλήσεις, τις οποίες μια κοινωνία έχει να αντιμετωπίσει, και ιδιαίτερα μια «Κοινωνία της Διακινδύνευσης», είναι και το σύστημα υγείας της όταν αυτό είναι κατάλληλα διαμορφωμένο ώστε να ενσωματώνει τις απαιτούμενες αρχές και να καλύπτει τις εκάστοτε ανάγκες.

Οι απαιτούμενες αρχές μπορούν να αναγνωρισθούν και μέσα από τις εκάστοτε κοινωνικές αντιλήψεις οι οποίες έτσι αποκτούν ένα σημαντικό ρόλο ως παράγοντες διαμόρφωσης συστημάτων υγείας.

Οι κοινωνικές αντιλήψεις που παρουσιάζεται να έχουν τη σημαντικότερη επιρροή πάνω στη μορφή και τη δομή των συστημάτων υγείας είναι εκείνες που σχετίζονται με την έννοια της υγείας ως κοινωνική αξία, με την εξισορρόπηση των αντιλήψεων συλλογικότητας και ατομικότητας και με τις αντιλήψεις πάνω στην ευθύνη κατανομής των υπηρεσιών υγείας.

Η μελέτη και η ενσωμάτωσή των εκάστοτε κοινωνικών αντιλήψεων στο προγραμματισμό και σχεδιασμό του συστήματος υγείας βοηθά αποφασιστικά στην κάλυψη των ειδικών τοπικών αναγκών και μπορεί να εξασφαλίσει την επιτυχή εφαρμογή του.

Το Σύστημα Υγείας της Ελλάδα παρουσιάζεται ως υγειονομικό σύστημα σοσιαλιστικού προσανατολισμού του οποίου η ανεπάρκεια υποστηρίζει φιλελεύθερου προσανατολισμού κοινωνικές επιλογές.

Το υγειονομικό σύστημα της Ελλάδας επικεντρώνεται στα περισσότερο δαπανηρά και λιγότερο αποτελεσματικά θεραπευτικά επίπεδα (2βάθμιο και 3βάθμιο) της πυραμίδας υγείας, ενώ τα επίπεδα της Πρωτοβάθμιας Φροντίδας Υγείας, που ασχολούνται με τα θέματα της προαγωγής, της πρόληψης, της αποκατάστασης και της επανένταξης στον κοινωνικό ιστό παρουσιάζονται ανεπαρκώς ανεπτυγμένα.

Η δομή του υγειονομικού συστήματος στην Ελλάδα παρουσιάζεται να κατανοεί στις προθέσεις αλλά να αγνοεί στην πράξη, τις κοινωνικές προσδοκίες για ένα κοινωνικά δίκαιο, διαφανές και ανταποκρινόμενο στις τοπικές ανάγκες σύστημα υγείας, καθώς βασίζεται σε επιφανειακές επιρροές και αντιγραφές ξένων προτύπων χωρίς να μελετά και να ενσωματώνει τις εκάστοτε τοπικές δημογραφικές, επιδημιολογικές, περιβαλλοντικές, κοινωνικές ιδιαιτερότητες και αντιλήψεις. Η Ελλάδα χρειάζεται να απομακρυνθεί από τις επιφανειακές αντιγραφές και τις αποσπασματικές εφαρμογές και να αναμορφώσει με σοβαρότητα το Σύστημα Υγείας της συνολικά, μέσα από ένα ορθολογικό προγραμματισμό και σχεδιασμό,

με ειδική ευαισθησία πάνω στις κοινωνικές αντιλήψεις διαμόρφωσής του. Οι προσπάθειες αναμόρφωσης δεν είναι δυνατόν να ευοδωθούν αν δεν βασιστούν σε επιστημονικές μελέτες από εξειδικευμένους προγραμματιστές και σχεδιαστές παροχών υγείας και εξειδικευμένα Πανεπιστημιακά η/και Ερευνητικά Κέντρα πάνω σε θέματα Χωροταξίας της Υγείας και Ανάπτυξης.

Βιβλιογραφία

Belcher, H, (2003), "Power, Politics and Health Care", Germov J.(ed), *Second Opinion. An introduction to Medical Sociology*, Oxford, Oxford University Press, pp 257-282.

Chatzicocoli S, Syrakos T., Raptis S. (1993), "The Multi-Professional Planning Team Contribution to the Organizational Problems of Transplantations", *8th ETCO Congress*, Rodos, European Transplant Coordinators Organization (ETCO), October 23-25.

Chatzicocoli S, (1994), "Evaluating the Healing of Health Care Environments", Nagasava Y. (ed), *Health Facility Design*, Proceedings, XIVth International Public Health Seminar, Tokyo, Japan, International Union of Architects-Public Health Group (UIA-PHG), Japan Institute of Architects (JIA), Japan Institute of Hospital Architecture (JIHA). The University of Tokyo, pp 48-50.

Chatzicocoli S, (1997), "The Asklepieion's Healing Environment - Learning from the Past", *World Hospitals and Health Services*, The Official Journal of the International Hospital Federation (IHF), Vol. 33, No. 2, 1997, pp. 22-27. Αναδημοσιεύτηκε επίσης στο Health Estate J. 1997, Dec;51(10):2-4.

Chatzicocoli S, Syrakoy AC, Syrakos T,(1997), "The Hellenic Mythology. A Source of Origin Research for the Philosophical and Ideological Foundations in Health Care", Fottland I., Del Nord R., Eriksmoen K., Dilani A. (eds), *Human Centred Design for Health Care Buildings*, Proceedings, International Conference and Workshop. 28-30 August 1997. Trondheim, Norway. Sintef Unimed - Health Care Research Institute, Wennbergs Trykkeri, Trondheim. pp 107-111.

Chatzicocoli S., Syrakoy A.C., (2000), "Asklepieian Ideas Supporting Contemporary 'Holistic' Healthcare Design", Pan Regional Conference: *Working together for better health*, Chapter for Architecture, International Hospital Federation (IHF), State of Bahrain, Ministry of Health, Bahrain, November 6-8.

Chatzicocoli S, Syrakos T, Syrakos S, Antonitsis P , Spanos K, Trigonis S, Kiskinis D, (2004), "Healthcare planning and regional development challenges", The I.H.F. Pan-regional Conference: *Towards the 'Smart' Hospital*, Thessaloniki, Greece, International Hospital Federation, Aristotle University of Thessaloniki (Faculty of Medicine, School of Architecture), November 4-7.

Chatzicocoli S, (2007), "Spiritual Care and Urban Life in Byzantine Beroia", Session 1606, 14th International Medieval Congress 2007: *"Medieval Cities"*, Institute for Medieval Studies, University of Leeds, 9-12 July (to be published at the Congress Proceedings).

Chatzicocoli S, Syrakoy A C, Syrakos S, (2009), "Urban Development and Health Problems in Greece", 8th International Symposium of the International Urban Planning and Environment Association (IUPEA): *"Parallel Patterns of Urban Growth and Decline. Sustainability Issues and Challenges for Spatial Planning in the 21st Century Cities and Regions"*, Kaiserslautern, Germany, University of Kaiserslautern, March 23-26.

- Coutts A, Kawachi I, (2006), "The Urban Social Environment and its Effects on Health", Freudenberg N., Galea S., Vlahov D (eds), *Cities and the Health of the Public*, Nashville, Tennessee, Vanderbilt University Press, pp 49-60.
- CSDH (2008), *Closing the gap in a generation: health equity through action on the social determinant of health*, Final Report of the Commission on Social Determinants of Health, Geneva, Switzerland, World Health Organization.
- Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, (1997), *Πρόγραμμα Κοινωνικής Δράσης στον Τομέα της Παρακολούθησης της Υγείας*, Σχέδιο Προγράμματος Εργασίας 1998-1999, Απόφαση 1400/97/ΕΚ.
- ΕΣΥΕ, (2006), *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος. 2004*, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Πειραιάς.
- Forsythe D P, (2005), *The Humanitarians. The International Committee of the Red Cross*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Fullilove M T, (2006), "Fifty Ways to Destroy a City: Undermining the Social Foundation of Health", Freudenberg N., Galea S., Vlahov D (eds), *Cities and the Health of the Public*, Nashville, Tennessee, Vanderbilt University Press, pp 176-193.
- Garde A (ed), (1978), *Hospitals in the EEC*, The Hospital Committee of the European Economic Community, Copenhagen, Gyldendal publishers, Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag A.S.
- Germov J, (2003), "Challenges to Medical Dominance", Germov J.(ed), *Second Opinion. An introduction to Medical Sociology*, Oxford, Oxford University Press, pp 283-305.
- Giddens A, (2002), *Κοινωνιολογία*. Τσαούσης Δ.Γ. (μεταφ.επιμ), Αθήνα, Gutenberg.
- Gutenschwager G, (2004), *Σχεδιασμός και κοινωνική επιστήμη. Μια ανθρωπιστική προσέγγιση*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Hofer T, Wolfe R, Tedeschi P, McMahon L, Griffith J, (June 1998), "Use of Community Versus Individual Socioeconomic Data in Predicting Variation in Hospital Use". *Health Services Research*, Vol. 33, No 2, Part 1, pp. 243-259.
- Kleczkowski B, Roemer M, Van Der Werff A, (1984), *National Health Systems and their Reorientation towards Health for All*. Public Health Papers, No 77, Geneva, Switzerland, World Health Organization.
- Kohn R, White K, (eds). (1976), *Health Care: An International Study*, Oxford, Oxford Medical Publication.
- Light D, (1994), "Comparative Models of Health Care Systems", Conrad P, Kern R (eds), *The Sociology of Health and Illness*, New York, St. Martin's Press, pp 455-470.
- Richmond K, (2003), "Health Promotion Dilemmas", Germov J.(ed), *Second Opinion. An introduction to Medical Sociology*, Oxford, Oxford University Press, pp 195-214.
- Roemer M, (1991), *National Health Systems of the World*, Vol.1, New York, Oxford University Press.
- Sharamitaro A, Seiler R, (2010), "Trends in Physician Practice Settings: Shift from Independent Private Practice to Hospital-centric", *Health Capital Topics*, Volume 3, Issue 2, p. 1-2.
- Sen J, Anand A, Escobar A, Waterman P, (eds), (2004), *The World Social Forum: Challenging Empires*, New Delhi, Viveka.
- Syrakos T, Chatzicocoli S, (2004), "The development of the Greek health care system", *World Hospitals and Health Services*, The Official Journal of the

International Hospital Federation, International Hospital Federation, Vol. 40, No 3, pp 10-11.

ΤΕΕ, (1997), "Αφιέρωμα: Μελέτες Δημοσίου. (Μέρος Β)", *Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ*, Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, Τεύχος 1941, Δευτέρα 3 Φεβρουαρίου.

Weiss G, Lonnquist L, (2009), *The Sociology of Health, Healing and Illness*, USA, Pearson Prentice Hall.

WHO (1981), *Health programme evaluation: guiding principles for its application in the managerial process for national health development*, 'Health for All' Series, No 6, Geneva, Switzerland, World Health Organization.

WHO (2000), *The World Health Report 2000. Health Systems: Improving Performance*, Geneva, Switzerland, World Health Organization.

WHO (2008), *The World Health Report 2008. Primary Health Care: now more than ever*, Geneva, Switzerland, World Health Organization.

Χατζηκοκόλη Σ, (1985), "Σχεδιασμός σε Συστήματα Υγείας - Η Αναγκαιότητα της Διεπιστημονικής Συνεργασίας", Ειδικό Άρθρο, *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, περιοδικό της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών, Τόμος 2, Τεύχος 4, Αθήνα, σελ. 201-204.

Χατζηκοκόλη Σ, (1987), "Εκτίμηση Ηλεκτροϊατρικών Εφαρμογών ως Στοιχείο Υγειονομικού Προγραμματισμού", *Τεχνικά Χρονικά*, 7-9/1987, Πρακτικά της Διημερίδας: *Ηλεκτροϊατρική Τεχνολογία*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος. ΤΕΕ, Αθήνα, σελ. 49-56.

Χατζηκοκόλη Σ, (1988), "Ιατρική Τεχνολογία - Πανάκεια ή Μύθος ;", Άρθρο Σύνταξης, *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, περιοδικό της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών, Τόμος 5, Τεύχος 1, Αθήνα, Ιαν.-Φεβ., σελ. 19-20.

Χατζηκοκόλη Σ, (1999), *Ταξινομικές και Τυπολογικές Θεωρήσεις του Μεταπολεμικού Νοσοκομειακού χώρου*, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Πολυτεχνική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Χατζηκοκόλη Σ, (2007), «Επίπεδα οργάνωσης στον προγραμματισμό-σχεδιασμό των εγκαταστάσεων υγείας», Εκπαιδευτικό Επιστημονικό Συνέδριο: *Αρχιτεκτονική-Πολεοδομία-Χωροταξία. Η έννοια της κλίμακας στην οργάνωση του χώρου*, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Πολυτεχνική Σχολή, ΑΠΘ και Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πολυτεχνείου Κρήτης, Κέντρο Αρχιτεκτονικής Μεσογείου, Χανιά, Κρήτη, 31 Μαΐου - 4 Ιουνίου (υπό δημοσίευση στα πρακτικά του Συνεδρίου).

B4-2. Κοινωνιολογικοί Παράγοντες που επηρεάζουν την πρόσβαση στην Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας (ΠΦΥ)

**Φωτεινή Α. Τζαβέλλα,
Τμήμα Νοσηλευτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου**

*We know what makes us ill.
When we are ill we are told
That it's you who will heal us.
When we come to you*

*Our rags are torn off us and you listen all over our naked body.
As to the cause of our illness one glance at our rags would tell you more.
It is the same cause that wears out our bodies and our clothes.*
Bertolt Brecht (1898-1956), Worker's Speech to a Doctor

- **Εισαγωγή – Κοινωνικές Ανισότητες**

Η κοινωνική πραγματικότητα επιβεβαιώνει ότι η ισότητα είναι ένα κοινωνικό αγαθό, όπως η ελευθερία και η αδελφοσύνη, το οποίο αν και δεν μπορεί να είναι απόλυτο αποτελεί θεμέλιο λίθο για τη δημιουργία μιας «καλής κοινωνίας». (Κοην, 2006) Κοινωνικές ανισότητες με την έννοια της ιεραρχικής κοινωνικής στρωμάτωσης, παρατηρούνται σε κάθε κοινωνία όπου οι διάφορες κοινωνικές ομάδες, κατέχουν λιγότερο ή περισσότερο προνομιακές κοινωνικές θέσεις με συνέπεια διαφοροποιημένη πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά. Η κοινωνική ανισότητα είναι κοινωνικά δομημένη και θεσμοθετημένη σε ένα σταθερό και επαναλαμβανόμενο σύστημα το οποίο μεταφέρεται από γενιά σε γενιά, συνδέεται άμεσα με την οικονομική ανισότητα και αντικατοπτρίζεται σε διαφοροποιήσεις στη διανομή του πλούτου και την κατανομή των οικονομικών προτερημάτων αλλά μπορεί να συνδέεται και με άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά όπως π.χ. το φύλο, η ηλικία, η φυλή, η θρησκεία, η γλώσσα ακόμα και η σωματική ακεραιότητα. Συνέπειά της αποτελεί και η διαφορετική πρόσβαση στα διάφορα κοινωνικά αγαθά στα οποία περιλαμβάνονται τα δικαιώματα στην ιδιοκτησία, η ελευθερία του λόγου, το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, η εκπαιδευτικές ευκαιρίες αλλά ακόμα και το υπέρτατο αγαθό της υγείας.

- **Κοινωνικές Ανισότητες και Υγεία**

Ο ορισμός ο οποίος έχει επικρατήσει για το τι είναι υγεία είναι ο «θετικός ορισμός» του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας - ΠΟΥ (WHO, 1948), σύμφωνα με τον οποίο «Υγεία θεωρείται η κατάσταση πλήρους σωματικής, ψυχικής και κοινωνικής ευεξίας του ανθρώπου». Πέραν του ορισμού του WHO υπάρχουν και πολλοί άλλοι εξαρτώμενοι από το πλαίσιο που έχει επιλεχθεί για την τοποθέτηση της έννοιας της υγείας. Έτσι σύμφωνα με τον «αρνητικό – ιατρογενή ορισμό», ο οποίος οδηγείται από την πεποίθηση ότι η ιατρική επιστήμη οφείλει να βρίσκει θεραπείες για τις ασθένειες έτσι ώστε να κάνει τους ανθρώπους υγιείς, ως υγεία θεωρείται «η απουσία συμπτωμάτων και ασθένειας». Ο ορισμός αυτός, θεωρητικά τουλάχιστον, γίνεται περισσότερο κατανοητός δεδομένου ότι προσφέρει στην υγεία «μετρήσιμη υπόσταση» εξυπηρετώντας παράλληλα και το επικρατούν βιοϊατρικό μοντέλο, αν και ασφαλώς δεν μπορεί να αποτελεί πάντα και το μέτρο αυτού που όλοι οι άνθρωποι και άλλες απόψεις ορίζουν ως υγεία. Σύμφωνα με το βιοματικό ορισμό του Kelman (Kelman, 1975) σημασία έχει «ο τρόπος με τον οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται την υγεία» ενώ σύμφωνα με το λειτουργιστή Parsons (Parsons, 1979) «το χαρακτηριστικό που σηματοδοτεί την ύπαρξη υγείας είναι η δυνατότητα ικανοποιητικής ανταπόκρισης στους κοινωνικούς ρόλους που κάθε άνθρωπος καλείται να διαδραματίσει». Τέλος λαμβάνοντας υπόψη κυρίως κοινωνιολογικές παραμέτρους «η υγεία και η ευ γένει καλή κατάσταση του

ανθρώπου επηρεάζονται από μια σειρά από παράγοντες όπως τα πιστεύω και το πολιτιστικό σύστημα στο οποίο είναι ενταγμένο το άτομο, το εισόδημά του, οι διατροφικές ανάγκες, συνήθειες αλλά και δυνατότητές του, η στέγασή του, οι εκπαιδευτικές ευκαιρίες και σε τελική ανάλυση και το ευρύτερο οικολογικό και κοινωνικό-οικονομικό περιβάλλον στο οποίο το άτομο ζει και αναπτύσσεται».

Συνεπώς, από κοινωνιολογική άποψη, η υγεία εξαρτάται καταρχήν από το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον στο οποίο το άτομο ζει και αναπτύσσεται και στο περιβάλλον αυτό περιλαμβάνονται οι οικιστικές και σιτιστικές δυνατότητες, οι εκπαιδευτικές ευκαιρίες που θα δοθούν στο κάθε άτομο όπως και το γενικότερο εργασιακό και οικολογικό του περιβάλλον. Θεωρητικά όλοι οι άνθρωποι που ζουν σε μια χώρα έχουν δικαίωμα να έχουν πρόσβαση και να κάνουν χρήση των υπηρεσιών υγείας; έτσι για παράδειγμα στην Ελλάδα και σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ.2 του Συντάγματος *«οφείλεται σε όλα τα άτομα που βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια η απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας»* και φυσικά δεν μπορεί να υπάρχει απόλυτη προστασία της ζωής χωρίς υγεία και συνεπώς χωρίς την πρόσβαση και τη χρήση των υπηρεσιών υγείας.

Στην πράξη, σε παγκόσμιο επίπεδο, δυστυχώς και σύμφωνα με τις διεθνείς στατιστικές: (Global Issues, 2009)

- Το 1/5 των ανθρώπων του πλανήτη μας δεν έχουν πρόσβαση στις σύγχρονες υπηρεσίες υγείας
- Το 1/4 δεν έχει ικανοποιητική στέγαση
- Τα 3/5 δεν έχουν δυνατότητα για τήρηση των βασικών κανόνων υγιεινής και το τραγικότερο
- Περίπου το 1/3 δεν έχει πρόσβαση σε καθαρό νερό!

Αποτέλεσμα φυσικά όλων αυτών είναι το να μαστιζείται μεγάλο μέρος του πλανήτη από λοιμώξεις, νεογνική και βρεφική θνησιμότητα και εξαιρετικά χαμηλό προσδόκιμο επιβίωσης. Στο πρόσφατο παράδειγμα της κατεστραμμένης από τους σεισμούς Αϊτής (Haiti Foundation Against Poverty, 2010) (Haiti Micah Project, 2006) της φτωχότερης χώρας του δυτικού ημισφαιρίου, περίπου οι μισοί κάτοικοί της είναι κάτω των δεκαοκτώ (18) ετών, τέσσερα (4) στα δέκα (10) παιδιά μεγαλώνουν στην απόλυτη φτώχεια και ένα (1) στα πέντε (5) παιδιά δεν έχει πρόσβαση σε καθαρό νερό; ενώ και στις ΗΠΑ, της θεωρητικά πλουσιότερης χώρας του πλανήτη, μέχρι και την πρόσφατη μεταρρύθμιση Ομπάμα το μεγαλύτερο ποσοστό των κατοίκων είναι τελειώς ανασφάλιστο και συνεπώς στερείται κάθε πρόσβασης στο σύστημα υγείας.

Ακόμα, περίπου μισοί από τους Ρομά δεν έχουν καμία ασφάλεια υγείας ενώ παράλληλα δεν έχουν δυνατότητα να πληρώσουν για ιατρικά έξοδα και αγορά φαρμάκων. (Παρατηρητήριο Ελσίνκι, 2003) (Διεθνής Αμνηστία, 2009) (Hajioff, 2000) Ως αποτέλεσμα, περίπου τα 2/3 από τους Ρομά αναγκάζονται πολύ συχνά να καταφεύγουν σε μεθόδους αυτοθεραπείας ή να χρησιμοποιούν «εναλλακτικές» μεθόδους θεραπείας και τέλος ακόμα και αν κατορθώσουν να προσεγγίσουν το σύστημα και τις υπηρεσίες υγείας, τις θεωρούν εξαιρετικά γραφειοκρατικές και δεν αισθάνονται αρκετά ασφαλείς όταν έρχονται σε επαφή με τους εργαζόμενους στο χώρο της υγείας.

Οι ανισότητες στην υγεία μπορούν να προσδιοριστούν με μια σειρά δεικτών και μεταβλητών που τελικά καθορίζουν την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας και συνακόλουθα στην πρόληψη και στη θεραπευτική αγωγή αν και φαίνεται ότι η προσβασιμότητα αυτή δεν προσδιορίζεται ούτε από την κατάσταση της υγείας του ατόμου αυτή καθεαυτή αλλά ούτε και από τις επιλογές του ίδιου του ατόμου». Δυστυχώς σήμερα αποτελεί ένα αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι *«οι άνθρωποι που περισσότερο χρειάζονται τις υπηρεσίες της υγείας είναι αυτοί που λιγότερο γίνονται αποδέκτες των υπηρεσιών αυτών»* (Hart, 1971).

• Υγειονομικές Ανισότητες

Στις ανισότητες των υπηρεσιών υγείας, περιλαμβάνονται καταρχήν η ύπαρξη και συνεπώς διάθεση άνισων πηγών, ή διαφορετικά η μη ύπαρξη και συνεπώς μη διάθεση για όλους πηγών υπηρεσιών υγείας. Μια δεύτερη πραγματικότητα αποτελεί η άνιση πρόσβαση στις πηγές αυτές και τέλος η άνιση δυνατότητα για χρήση των θεωρητικά προσφερόμενων πηγών. Ένας ενδιαφέρον δείκτης μέτρησης των ανισοτήτων αυτών είναι και το λεγόμενο «degree of fit» το οποίο επηρεάζεται και είναι αντιστρόφως ανάλογο των εμποδίων πρόσβασης και χρήσης των υπηρεσιών υγείας (Pechansky and Thomas, 1981) .

Είναι φανερό ότι κάποιοι άνθρωποι, και ειδικά κάποιες περισσότερο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, θα έχουν να αντιμετωπίσουν τη διάκριση και τα αυξημένα εμπόδια στην πρόσβαση και στη χρήση των υπηρεσιών υγείας. Τα εμπόδια πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας εμποδίζουν άτομα αλλά και ολόκληρες κοινωνικές ομάδες, ασθενή αλλά και υγιή άτομα, εφόσον μέρος της παρεχόμενης υγειονομικής περίθαλψης αφορά και στην παροχή πρόληψης σε υγιή άτομα, που ανήκουν σε «ευάλωτες ομάδες» πληθυσμών από το να λάβουν την απαιτούμενη φροντίδα υγείας ή να λάβουν φροντίδα κατώτερη από αυτήν που λαμβάνουν άλλες προνομιούχες ομάδες. Το «ευάλωτο» (vulnerability), μια γενικότερη έννοια που δεν σχετίζεται μόνο με το κοινωνικό αγαθό της υγείας, χαρακτηρίζει *«τη μη ικανοποιητική πρόσβαση σε αγαθά οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά περιορίζοντας λόγω αυτής της ένδειας και την πρόσβαση σε καλή περίθαλψη και σε όλες εν γένει τις υπηρεσίες του χώρου της υγείας»*.

Το πρόβλημα της αντιμετώπισης των υγειονομικών ανισοτήτων και της προαγωγής της υγείας σε παγκόσμιο επίπεδο έχει απασχολήσει και συνεχίζει να απασχολεί την παγκόσμια κοινότητα μέσω κυρίως των προσπαθειών του WHO και την καταρχήν συμφωνία σε διεθνές επίπεδο ότι επιβάλλεται και απαιτείται μεγάλη και συνεχής προσπάθεια για να βελτιωθούν οι υγειονομικοί όροι και να προαχθεί η υγεία σε κάθε σημείο του πλανήτη. Στη διεθνή διάσκεψη της ALMA ATA που διεξήχθη στις 12.9.1978 στο Καζακστάν της πρώην ΕΣΣΔ από τον WHO και την UNICEF με συμμετοχή εκατόν τριάντα τεσσάρων (134) χωρών, εξήντα επτά (67) διεθνών οργανισμών και μεγάλου αριθμού διεθνών μη κυβερνητικών οργανισμών «επαναεπιβεβαιώθηκε ο στόχος που δεν μπορεί να είναι παρά «Υγεία για όλους» και μάλιστα με περισσότερο κατάλληλο και πρόσφορο τρόπο για την επίτευξη του στόχου αυτού την ανάπτυξη της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας». (WHO, 1978) Συνέχεια στην προσπάθεια αυτή αποτελεί και η 1^η Διεθνής Διάσκεψη για την

Προαγωγή της Υγείας του WHO στις 21.11.1986 στην Οττάβα του Καναδά (WHO, 1986) όπου «συμφωνήθηκε» ότι «οι άνθρωποι δεν μπορούν να αναπτύξουν την καλύτερη δυνατή υγεία, αν δεν καταστούν ικανοί οι ίδιοι να ελέγχουν τους παράγοντες που ορίζουν την υγεία τους» και αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω της «Προαγωγής της Υγείας», δηλαδή «με τη διαδικασία μέσω της οποίας οι ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες θα αναπτυχθούν έτσι ώστε να βελτιώσουν την Υγεία τους» .

- **Υγειονομικές Ανισότητες. Γιατί;**

Οι υπηρεσίες υγείας, όπως και ειδικότερα οι υπηρεσίες ενός πρωτοβάθμιου συστήματος υγείας, ανήκουν καταρχήν σε ένα σύστημα υγείας και η προσέγγιση ενός ορθολογικού συστήματος υγείας οφείλει να είναι ένας τρόπος για πιο σφαιρική και ανθρώπινη προσέγγιση των αναγκών όλων των κοινωνικών ομάδων. Ερμηνείες για τις ανισότητες στο χώρο της υγείας υπάρχουν πολλές και εξαρτώνται σαφώς από τον γενικότερο τρόπο προσέγγισης του θέματος των κοινωνικών ανισοτήτων. Έτσι στη βιβλιογραφία οι ανισότητες στην υγεία έχουν τύχει μαρξιστικών και νεομαρξιστικών αναλύσεων, φιλελεύθερων, κοινωνιολογικών, κοινωνικοψυχολογικών, συμπεριφορολογικών, αλλά και βιολογικών, μηχανιστικών ακόμα και “artefact” αναλύσεων και ερμηνειών.

Σύμφωνα με το «υπόδειγμα αντιλήψεων για την υγεία» του Rosenstock, (Rosenstock, 1969) θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη ως βασικές μεταβλητές η κοινωνική τάξη, η προσωπικότητα αλλά ακόμα και η πρότερη επαφή με την ασθένεια ενώ ο Andersen στο συμπεριφοριστικό μοντέλο του διακρίνει ορισμένους βασικούς παράγοντες που καθορίζουν την πρώτη επαφή αλλά και στη συνέχεια την έκταση της χρήσης των υπηρεσιών υγείας και τους κατατάσσει σε τρεις (3) μεγάλες κατηγορίες (Andersen, 1995):

- Στην πρώτη κατηγορία εντάσσει την ηλικία, το φύλο, τις προσωπικές αντιλήψεις και στάσεις για το σύστημα υγείας
- Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσει μεταβλητές όπως το εισόδημα, η ασφαλιστική κάλυψη αλλά και η διαθεσιμότητα των υπηρεσιών υγείας
- Στην τρίτη κατηγορία περιλαμβάνονται οι παράμετροι που σχετίζονται με το γενικότερο επίπεδο υγείας.

Ακόμα πιο πρόσφατα, το 2007, η μελέτη SACOCO κατέληξε στο ότι οι βασικοί παράγοντες που επιδρούν στη μη αίτηση για περίθαλψη, της οποίας φυσικά πρώτο στάδιο οφείλει να αποτελεί η πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας, μπορούν να συνοψισθούν με σχετική αξιολογική σειρά ως εξής (Goudge, 2007)

1. **Κοινωνικο-οικονομικά εμπόδια. Έλλειψη χρημάτων.** Η έλλειψη χρημάτων θεωρείται ως ο βασικότερος παράγων, αποτελώντας συχνά και τον πρόδρομο παράγοντα όλων των υπολοίπων, ενώ πολύ συχνά συνδέεται και με την παντελή ή περιορισμένη ύπαρξη ιατροφαρμακευτικής ασφαλιστικής κάλυψης. Μερική ή απόλυτη φτώχεια.
2. **Διάφορα εμπόδια πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας.** Τα εμπόδια αυτά μπορούν επίσης να καταταγούν σε κάποιες υποκατηγορίες. Έτσι υπάρχουν:

- Γεωγραφικά εμπόδια, για π.χ. μη ύπαρξη κέντρων υγείας σε προσβάσιμη απόσταση, κακό οδικό δίκτυο, έλλειψη δημόσιων συγκοινωνιών, έλλειψη δυνατότητας για κατ' οίκον νοσηλεία.
- Οργανωτικά εμπόδια, για π.χ. μεγάλες «ουρές», αναμονές και καθυστερήσεις που μπορεί να είναι απαγορευτικές για έναν πιεσμένο χρονικά εργαζόμενο. Ανυπαρξία αναπηρικών αμαξιδίων, διευκολύνσεων «brail» και συνοδών για να εξυπηρετηθούν άτομα με ειδικές ανάγκες (ΑΜΕΑ), απουσία ξενόγλωσσου υλικού, μεταφραστών ή προσωπικού το οποίο θα μπορέσει να επικοινωνήσει ικανοποιητικά π.χ. με μετανάστες και πρόσφυγες.
- Εμπόδια πολιτισμικών διαφορών. Από την πλευρά των ασθενών αλλά και των υγιών που για προληπτικούς λόγους ή για λόγους ενημέρωσης έρχονται σε επαφή με το ιατροφαρμακευτικό σύστημα, περιπτώσεις διαφορετικών πεπειθήσεων όσον αφορά στην υγεία, την ασθένεια και τον τρόπο αντιμετώπισής τους αλλά και διαφορές όσον αφορά σε απλές υγειονομικές συνήθειες. Από την πλευρά του υγειονομικού προσωπικού (ιατρών, νοσηλευτών, οδοντογιατρών, φαρμακοποιών) προκαταλήψεις, στερεότυπα, ταμπού και ρατσισμός.

3. **Η ασθένεια δεν ήταν σοβαρή.** Τρίτη κατηγορία λόγων που σχετίζεται με τη μη προσέγγιση του ασθενούς με το σύστημα υγείας υπήρξε σύμφωνα με τη μελέτη SACOCO η μη σοβαρότητα της ασθένειας ή και η σημαντική βελτίωσή της.

4. **Άλλα εμπόδια.** Στην κατηγορία αυτή συγκαταλέγονται κάθε φύσης τυχαία γεγονότα που δεν μπορούν να συμπεριληφθούν στις προηγούμενες κατηγοριοποιήσεις όπως και συνδυασμός κάποιων από τα παραπάνω εμπόδια.

Είναι φανερό ότι υπάρχουν κάποιες ομάδες που είναι περισσότερο ευάλωτες στον κοινωνικό αποκλεισμό και συνήθως έχουν να αντιμετωπίσουν ένα συνδυασμό όλων των παραπάνω εμποδίων όταν θελήσουν να έρθουν στην πρώτη τους επαφή με τις υπηρεσίες του συστήματος υγείας, ακόμα και με τις θεωρητικά ευκολότερα προσεγγίσιμες πρωτοβάθμιες υπηρεσίες υγείας. Τέτοιες ευάλωτες ομάδες είναι κυρίως οι εξής:

- Άτομα που βιώνουν φτώχεια, άστεγοι, άνεργοι και κυρίως χρόνια άνεργοι
- Ναρκομανείς, πρώην ναρκομανείς, πρώην φυλακισμένοι
- Μονογονικές οικογένειες
- Ηλικιωμένοι
- Άτομα με χρόνια προβλήματα υγείας
- Άτομα με πνευματικές ή ψυχικές διαταραχές
- Θρησκευτικές μειονότητες
- Μειονότητες εθνικές /εθνοτικές, μετανάστες, πρόσφυγες

Ειδικά η τελευταίες ομάδες, οι εθνικές / εθνοτικές μειονότητες, οι μετανάστες και οι πρόσφυγες, υφίσταται διεθνώς έντονους κοινωνικούς αποκλεισμούς με συνέπεια και τους αποκλεισμούς και στο κοινωνικό αγαθό της προσβασιμότητας στις υπηρεσίες και ειδικά στις πρωτοβάθμιες υπηρεσίες υγείας. Το βασικότερο ίσως εμπόδιο που έχουν να αντιμετωπίσουν οι ευάλωτες αυτές ομάδες είναι καταρχήν αυτό που σχετίζεται με την πρώτη επαφή και επικοινωνία, δηλαδή αυτό της διαφορετικής, της ξένης με ότι η έννοια του «ξένου» γενικότερα συνεπάγεται,

γλώσσας. Η έλλειψη της κοινής γλώσσας συνοδεύεται και από τα επιπλέον εμπόδια της έλλειψης σε ξενόγλωσσο ενημερωτικό υλικό, της έλλειψης μεταφραστών αλλά και ενημέρωσης και πληροφόρησης από τη χώρα υποδοχής. Το προσωπικό επίσης, εφόσον δεν είναι συχνή η ύπαρξη μειονοτικού ιατρονοσηλευτικού προσωπικού, δεν είναι επαρκώς εκπαιδευμένο σε προβλήματα που μπορεί να ανακύψουν και σχετίζονται με διαφορές κουλτούρας, «taboo», διαφορετικές συνήθειες και πεποιθήσεις όσον αφορά στην υγεία και την υγιεινή με συνέπεια από μέρους του προκαταλήψεις και στερεότυπα. Συνέπεια των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων αυτών είναι από την πλευρά των «ξένων», η γενικότερη κακή επικοινωνία και οι παρεξηγήσεις με το ιατρονοσηλευτικό προσωπικό, φόβος για τον τρόπο αντιμετώπισης, για στιγματισμό κάποιων νοσημάτων, για κακή ή λάθος θεραπεία ακόμα και φόβος απέλασης (immigration status).

• **Επίλογος**

Θεωρητικά τα δικαιώματα του κάθε ανθρώπου συνεπώς και αυτό της προσβασιμότητας στις υπηρεσίες υγείας προστατεύεται διεθνώς. Διεθνής νομοθεσία, κατευθυντήριες οδηγίες και συνθήκες με βασικότερο ίσως άξονα το «Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε» (Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, 2000) είναι παρόντες με στόχο την προστασία κυρίως των ευάλωτων ατόμων και ομάδων. Πρακτικά ο δρόμος παραμένει μακρύς εφόσον υπάρχουν ανάγκες και υποχρεώσεις που παραμένουν ανεκπλήρωτες. Στους στόχους ενός ορθολογικά λειτουργούντος συστήματος υγείας που θα προσεγγίζει με ανθρώπινο τρόπο τις ανάγκες όλων των κοινωνικών ομάδων θα πρέπει να περιλαμβάνονται:

- Η ανάγκη για βελτίωση και ανάπτυξη των υποδομών υγείας
- Η ανάγκη για προσφορά της σωστής υπηρεσίας υγείας τη σωστή ώρα και στο σωστό μέρος
- Η ανάγκη για να εξασφαλισθεί υγεία για όλες τις διαφορετικές ομάδες πληθυσμών
- Η ανάγκη για σφαιρική εκπαίδευση των εργαζόμενων στο χώρο της υγείας
- Η ανάγκη για βελτίωση της πρόσβασης προς τις υπηρεσίες του συστήματος υγείας με όρους διαφάνειας και κοινωνικής δικαιοσύνης και καταρχήν της πρόσβασης προς τις «πρωτοβάθμιες υπηρεσίες υγείας»

Βιβλιογραφία

1. Andersen R. (1995) "Revisiting the Behavioral Model and Access to Medical Care: Does it Matter?" *J of Health and Social Behavior*, Vol 36, No 1, pp1-10
2. Global Issues (2009) <http://www.globalissues.org/article/26/poverty-facts-and-stats>
3. Goudge J, Gumede T, Russell S, Gilson L, Mills A. (2007) "The SACOCO Study: Poor households & the health system", June 2007
4. Haiti Foundation Against Poverty (2010) <http://haitifoundation.com>
5. Haiti Micah Project (2006) <http://www.haiti-micah.org/haiti-facts.html>
6. Hajioff S and McKee M. (2000) "The health of the Roma people: a review of the published literature". *J Epidemiol Community Health* 2000;54:864-869
7. Hart J T(1971) "The Inverse Care Law" *Lancet* Feb 27:1(7696): 405 - 12

8. Kelman S. (1975) "The Social Nature of the definition Problem in Health", *International Journal of Health Services*, 5:625-642
9. Kohn, M. (2006) "From top to bottom". *New Statesman*, 10.7.2006 p50, <http://www.newstatesman.com/200607100045>
10. Parsons T. (1979) "Definitions of Health and Illness in the Light of American Values and Social Structure", in E.Jaco & E.Gartley (eds), *Patients, Physicians and Illness: A source Book in Behavioral Science and Health* (3rd edn), London: Collier-Macmillan
11. Pechansky R. and Thomas C. (1981). "The concept of access: Definition and relation to customer satisfaction", *Medical Care*, Volume 19, Number 2, p p. 127-140 (128)
12. Rosenstock I. (1966) "Why people use health services", *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, Vol 44, No 3, pp 94-124
13. WHO (1948) Preamble to the Constitution of the World Health Organization as adopted by the International Health Conference, New York, 19-22 June, 1946; signed on 22 July 1946 by the representatives of 61 States (Official Records of the World Health Organization, no. 2, p. 100) and entered into force on 7 April 1948
14. WHO (1978) Declaration of Alma Ata
http://www.who.int/hpr/NPH/docs/declaration_almaata.pdf
15. WHO (1986) International Health Promotion Conference <http://www.who.int/healthpromotion/conferences/previous/ottawa/en/>
16. Διεθνής Αμνηστία (2009) <http://www.amnesty.org.gr/library/reports/2009/report2009/regional-eu.htm>
17. Παρατηρητήριο Ελσίνκι (2003) http://www.greekhelsinki.gr/bhr/english/organizations/ghm/greeceS_2003.rtf
18. Χάρτης Θεμελιωδών δικαιωμάτων της ΕΕ, Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000/C364/01), άρθρο 35, Ισότητα στην πρόσβαση στην Υγεία, Νίκαια, 2000 http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf

B4-3. Η πραγματικότητα του δικαιώματος της υγείας στην Ελλάδα

**Αλεβίζος Αντώνης, Κοινωνιολόγος,
ΜΑ, Υποψήφιος Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν άρθρο αποτελεί μια προσπάθεια κοινωνιολογικής διερεύνησης της σύγχρονης κατάστασης που επικρατεί στα ζητήματα των δικαιωμάτων. Πιο συγκεκριμένα, στοχεύουμε στην εξέταση της πραγματικότητας του ανθρώπινου και κοινωνικού δικαιώματος της υγείας στην Ελλάδα. Για τον λόγο αυτό επιχειρούμε να αναδείξουμε τις ανισότητες που επικρατούν στην πρόσβαση στο Εθνικό

Σύστημα Υγείας, το οποίο αποτελεί τον βασικότερο πυλώνα της Ελληνικής υγειονομικής πολιτικής, αλλά και να προτείνουμε πιθανούς παράγοντες που συμβάλλουν, τόσο στην ύπαρξη του φαινομένου των κοινωνικών ανισοτήτων στην υγεία, όσο και στην εξάλειψή του.

Τα κοινωνικά δικαιώματα αποτελούν μια από τις πιο σημαντικές κατακτήσεις των κοινωνιών του ανθρώπου, ενώ παράλληλα εντάσσονται στο κύκλο εργασιών του κοινωνικού κράτους. Η υγεία, η εργασία και η εκπαίδευση αποτελούν τα βασικότερα κοινωνικά δικαιώματα γύρω από τα οποία αρθρώνονται όλες οι διαπραγματεύσεις και διαμάχες μεταξύ πολιτών και συνδικάτων από την μια πλευρά και κράτους και αγοράς από την άλλη. Η κεντρική σημασία που καταλαμβάνει η εργασία, η υγεία και η εκπαίδευση ενός ατόμου για την κοινωνική του δράση, αλλά και ο ρόλος που κατέχουν τα παραπάνω στην άμβλυση των κοινωνικών ανισοτήτων, την κοινωνική συνοχή και ανάπτυξη καθιστά την σημασία των κοινωνικών δικαιωμάτων μείζονα για την κοινωνιολογική επεξεργασία.

Η υγεία ως περίπτωση κοινωνικού δικαιώματος και ακόμη περισσότερο, ως πεδίου έρευνας και μελέτης προσελκύει το ενδιαφέρον των επιστημόνων από τις απαρχές της επιστήμης. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι η υγεία αποτελεί ένα από τα πιο πολύτιμα, αν όχι το πολυτιμότερο, αγαθά στην ζωή του ανθρώπου. Τις τελευταίες δεκαετίες η υγεία καθίσταται ένα πεδίο γύρω από το οποίο η διεπιστημονική προσέγγιση αναπτύσσεται ολοένα και περισσότερο. Στο πλαίσιο της Κοινωνιολογίας ο Talcott Parsons¹ υπήρξε από τους πρώτους, που πραγματοποίησαν μελέτες γύρω από την σχέση, που αναπτύσσεται μεταξύ κοινωνίας και υγείας, καταδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό την σημαντικότητα που διαδραματίζει, τόσο το ατομικό επίπεδο υγείας ενός ατόμου, όσο και το πλαίσιο μέσα στο οποίο μια κοινωνία διαχειρίζεται την υγεία του πληθυσμού της, στις κοινωνικές λειτουργίες και στις κοινωνικές σχέσεις.

Σε αντιδιαστολή με άλλες δυτικές χώρες, όπου οι κοινωνιολογικές μελέτες γύρω από τα ζητήματα υγείας (και κοινωνικών ανισοτήτων στην υγεία) εμφανίζονται με υψηλή συχνότητα στην Ελλάδα δεν παρατηρείται αντίστοιχη παραγωγή. Το συγκριτικά μικρό, σε σχέση με τις υπόλοιπες δυτικές χώρες, χρονικό διάστημα στο οποίο η Κοινωνιολογία έχει ενταχθεί στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα αποτελεί, σύμφωνα με την άποψή μας, παράγοντα που μπορεί να εξηγήσει, ως ένα βαθμό, γιατί κάποιοι κοινωνιολογικοί κλάδοι δεν έχουν ακόμα αναπτυχθεί επαρκώς. Έτσι, με το παρόν άρθρο προσπαθούμε να συμβάλλουμε στον εμπλουτισμό της κοινωνιολογικής διερεύνησης του τρόπου λειτουργίας και εφαρμογής της πολιτικής υγείας, αλλά και της διασύνδεσής της με τις κοινωνικές ανισότητες και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Με τον τρόπο αυτό επιχειρούμε να διαπιστώσουμε, εάν το Εθνικό Σύστημα Υγείας (Ε.Σ.Υ.), που αποτελεί τον βασικότερο άξονα υλοποίησης της ελληνικής πολιτικής υγείας, αίρει ή όχι τις κοινωνικές ανισότητες στην υγεία (και συγκεκριμένα στην πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας), συμβάλλει στην προστασία από τον κοινωνικό

¹ Για μια πρώτη προσέγγιση σχετικά με τις απόψεις του Parsons γύρω από το θέμα της σχέσης κοινωνίας και υγείας βλ. ενδεικτικά: Gerhardt U., (1979), «The Parsonian paradigm and the identity of medical sociology», *Sociological Review*, vol.27, no 2, p.p. 229-251

αποκλεισμό των ανθρώπων που αντιμετωπίζουν προβλήματα υγείας και βρίσκονται σε δυσμενή κοινωνική και οικονομική θέση και εγγυάται, έτσι, την παροχή της υγείας ως κοινωνικό δικαίωμα. Με άλλα λόγια προσπαθούμε να ανιχνεύσουμε την θεωρητική θεμελίωση και την πρακτική εφαρμογή της ελληνικής πολιτικής υγείας, επιχειρώντας να αναδείξουμε την πραγματικότητα του κοινωνικού δικαιώματος στην υγεία για τις διάφορες ομάδες του πληθυσμού και ιδιαίτερα για τις ομάδες εκείνες που είτε βιώνουν, είτε απειλούνται από τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Προς τους σκοπούς αυτούς το άρθρο μας χωρίζεται σε τέσσερα τμήματα. Το πρώτο περιλαμβάνει μια γενική εισαγωγή σχετικά με το ζήτημα της συμπερίληψης της υγείας στα βασικά κοινωνικά και ανθρώπινα δικαιώματα. Στο δεύτερο τμήμα παρουσιάζουμε με συνοπτικό τρόπο το Ελληνικό συνταγματικό και νομικό καθεστώς για το ζήτημα της υγείας, ενώ στο τρίτο εξετάζουμε την πρακτική εφαρμογή των παραπάνω καθεστώτων μέσα από την παρουσίαση της λειτουργίας του Ε.Σ.Υ. και των προβλημάτων που αντιμετωπίζει. Τέλος, στο τέταρτο τμήμα καταθέτουμε κάποιες πρωταρχικές σκέψεις για την άμβλυση των κοινωνικών ανισοτήτων στην υγεία και την περαιτέρω κατοχύρωση του σχετικού δικαιώματος.

Η ΥΓΕΙΑ ΩΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ

Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι τα δικαιώματα που έχει ένα άτομο απλά και μόνο επειδή είναι άνθρωπος (Ishay, 2008:31). Οι ιδέες για τα δικαιώματα του ανθρώπου έλκουν την καταγωγή τους από αρκετούς αρχαίους πολιτισμούς και θρησκείες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, όπως του Ζήνωνα, ή του Αριστοτέλη, καθώς και τα θρησκευτικά κείμενα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης. Μάλιστα, πολλοί μελετητές αποδίδουν στον Χριστιανισμό την ιδέα της οικουμενικότητας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πιο συγκεκριμένα, κλειδί για την παραπάνω αυτή αντίληψη αποτελεί το απόφθεγμα εκείνο της Καινής Διαθήκης σύμφωνα με το οποίο «δεν υπάρχει δούλος και ελεύθερος, άνδρας και γυναίκα· όλοι σας είστε ένας, χάρη στον Ιησού Χριστό» (οπ. 63).

Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο και έπειτα από αρκετές ιδεολογικές και φιλοσοφικο-θρησκευτικές διαμάχες, οι ιδέες περί των δικαιωμάτων του ανθρώπου πέρασαν τις σκοπέλους των αιώνων για να λάβουν την πάγια μορφή τους, με την οποία λίγο έως πολύ υπάρχουν και σήμερα, στην εποχή του Διαφωτισμού. Την περίοδο εκείνη μια σειρά εξελίξεων καθοριστικής σημασίας για την μετέπειτα πορεία της Δύσης, όπως το κίνημα της Μεταρρύθμισης, η δημιουργία του έθνους-κράτους, η Γαλλική και Αμερικάνικη Επανάσταση, ή η ραγδαία άνθηση της καπιταλιστικής οικονομίας και συνεπώς της ελεύθερης διακίνησης προϊόντων και εμπορευμάτων, δημιούργησαν τις συνθήκες της θεωρητικής θεμελίωσης των δικαιωμάτων του ανθρώπου² (οπ. 119-129).

Ωστόσο, παρά την θεωρητική ανάδυση των δικαιωμάτων του ανθρώπου η θεσμική κατοχύρωσή τους σε διεθνές επίπεδο πραγματοποιήθηκε στα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ιδιαίτερο κοινωνικό και οικονομικό συγκείμενο της

² Την περίοδο εκείνη, όπως παρατηρήσαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο αναδύθηκαν τα ατομικά δικαιώματα για να ακολουθήσουν τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα τα πολιτικά και τα κοινωνικά.

εποχής εκείνης. Οι ανεκδιήγητες βιαιότητες του Α' και του Β' παγκοσμίου πολέμου καθώς και η μακράιωνη καταπίεση και ανισότητα που υπήρχε μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και των άλλων ομάδων του πληθυσμού, δηλαδή ανισότητες εις βάρος της εργατικής τάξης, των γυναικών, των Αφρικανών, ή των μειονοτήτων, γενικότερα, σε συνδυασμό με τις έντονες κοινωνικές πιέσεις που κατά καιρούς λάμβαναν χώρα μέσα από τα κοινωνικά κινήματα, όπως για παράδειγμα το εργατικό κίνημα, οδήγησαν τα νικηφόρα δυτικά κράτη στην προώθηση μιας ιδέας περί της ισότητας, η οποία θα είχε και ένα βαθμό θεσμικής κατοχύρωσης. (Ishay, 2008:295-336, Tarantola, 2008 42-53, Kinney, 2008:335-379)

Έτσι, το 1948 ο νεοσύστατος τότε Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών προχώρησε στην κύρωση της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για να ακολουθήσουν στη συνέχεια άλλες διακηρύξεις με ειδικότερο περιεχόμενο (Ishay, 2008:321). Οι ελλείψεις υποδομών κοινωνικής προστασίας και κοινωνικού κράτους κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, που είχαν ως αποτέλεσμα τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των εργατικών τάξεων, αλλά και την πληθώρα εργατικών ατυχημάτων οδήγησαν μεταξύ άλλων στη συμπερίληψη ειδικών άρθρων που διακήρυτταν την υποχρέωση των κρατών και για την προστασία της υγείας των πολιτών τους (οπ, 337-338). Ταυτόχρονα, δημιουργούνται και μια σειρά εξειδικευμένων οργανώσεων και διεθνών οργανισμών, όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, που θέτουν ως αποκλειστική τους προτεραιότητα την θεωρητική θεμελίωση και πρακτική εφαρμογή της υγείας.

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (Π.Ο.Υ.), η υγεία είναι ένας από τους κρισιμότερους, αν όχι ο κρισιμότερος, παράγοντες για την συμμετοχή ή την αποστασιοποίηση του ανθρώπου από τις κοινωνικές σχέσεις και την κοινωνία (WHO, 2008:1). Για τον λόγο αυτό το δικαίωμα στην υγεία αποκτά θεμελιώδη σημασία, και η μέριμνα για την εφαρμογή του πρέπει να είναι πρωταρχικό μέλημα όλων των αρμόδιων φορέων (κράτη, διεθνείς οργανισμοί κλπ).

Έτσι, με βάση τον Π.Ο.Υ. το δικαίωμα στην υγεία ορίζεται από πέντε κεντρικές διαστάσεις (WHO, 2008:3-5):

1. **το δικαίωμα στην υγεία είναι ένα σύνθετο δικαίωμα.** Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι παροχή και εγγύηση του δικαιώματος στην υγεία δεν συνίσταται μόνο στην κατασκευή νοσοκομειακών μονάδων και στην παροχή υπηρεσιών υγείας. Το δικαίωμα στην υγεία σημαίνει και πρόσβαση σε μια σειρά από άλλα προαπαιτούμενα, τα οποία σύμφωνα με την Επιτροπή για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτισμικά Δικαιώματα είναι:

- η πρόσβαση σε πόσιμο νερό
- η πρόσβαση σε καλής ποιότητας φαγητό
- η εξασφάλιση διατροφής και στέγασης
- η εξασφάλιση υγιεινών εργασιακών και περιβαλλοντικών συνθηκών
- η ενημέρωση και η εκπαίδευση σε θέματα υγείας
- η ισότητα μεταξύ των φύλων

2. **το δικαίωμα στην υγεία εμπεριέχει ελευθερίες.** Κάτι τέτοιο σημαίνει ότι το άτομο, όταν έρχεται σε επαφή με υπηρεσίες ή επαγγελματίες υγείας, δεν πρέπει να υπόκεινται ανάρμοστες συμπεριφορές, που προσβάλλουν ή εξευτελίζουν την

προσωπικότητά του, καθώς επίσης και να μην γίνεται αντικείμενο πειραματικών μεθόδων θεραπείας.

3. το δικαίωμα στην υγεία εμπεριέχει ένα σύνολο παροχών. Οι παροχές αυτές περιλαμβάνουν:

- το δικαίωμα πρόσβασης σε ένα σύστημα υγείας, που θα παρέχει σε ολόκληρο τον πληθυσμό ισότιμα την δυνατότητα απόλαυσης του υψηλότερου δυνατού επιπέδου υγείας
- το δικαίωμα στην πρόληψη και στον έλεγχο των ασθενειών
- πρόσβαση στην στοιχειώδη-απαραίτητη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη
- φροντίδα για την υγεία των μητέρων, των παιδιών και την αναπαραγωγική διαδικασία
- ίση και έγκυρη πρόσβαση στις βασικές υπηρεσίες υγείας
- προώθηση της ενημέρωσης και της αγωγής υγείας
- συμμετοχή του πληθυσμού σε ένα επίπεδο υγείας, που δεν θα αποκλίνει από αυτό των εθνικών και κοινοτικών επιπέδων

4. οι υπηρεσίες υγείας, τα αγαθά και οι εγκαταστάσεις που σχετίζονται με την υγεία πρέπει να παρέχονται σε ολόκληρο τον πληθυσμό χωρίς διακρίσεις. Το δικαίωμα στην υγεία σημαίνει δικαίωμα απόλαυσης του υψηλότερου δυνατού επιπέδου υγείας χωρίς διακρίσεις.

5. Όλες οι υπηρεσίες υγείας, τα αγαθά και οι εγκαταστάσεις που σχετίζονται με την υγεία πρέπει να είναι διαθέσιμα, προσβάσιμα, κατάλληλα και ποιοτικά. Οι προαναφερθείσες αυτές διαστάσεις σημαίνουν:

- οι υπηρεσίες που σχετίζονται με την δημόσια υγεία και την φροντίδα υγείας, τα αγαθά και οι εγκαταστάσεις υγείας πρέπει να είναι διαθέσιμες σε επαρκή ποσότητα στο πλαίσιο ενός κράτους
- οι υπηρεσίες υγείας πρέπει να είναι προσβάσιμες σε όλες τις πληθυσμιακές κατηγορίες (πχ. παιδιά, έφηβοι, άτομα με ειδικές ανάγκες κλπ.) να χρηματοδοτούνται και να οργανώνονται με τρόπο, που να μην επιτρέπει τις διακρίσεις. Προσβασιμότητα, σημαίνει επίσης, το δικαίωμα στην αναζήτηση, λήψη και μετάδοση πληροφοριών που σχετίζονται με την υγεία και την προαγωγή υγείας, αλλά όχι και σε προσωπικά δεδομένα εμπιστευτικού χαρακτήρα.
- οι υπηρεσίες και οι υποδομές υγείας πρέπει να παρέχονται με τέτοιο τρόπο που να γίνεται σεβαστή η εθνική και πολιτισμική διαφορετικότητα.
- τέλος, οι υποδομές υγείας, πρέπει να είναι επιστημονικά και ιατρικά κατάλληλες και να χαρακτηρίζονται από υψηλή ποιότητα.

Σε αυτό το πλαίσιο, γίνεται κατανοητό ότι το δικαίωμα στην υγεία, σύμφωνα με τον Π.Ο.Υ., είναι ένα σύνθετο δικαίωμα που προϋποθέτει το σεβασμό μιας σειράς παραμέτρων και την ύπαρξη πολλαπλών εγγυήσεων και παροχών. Για τους λόγους αυτούς ο Π.Ο.Υ. κατηγοριοποιεί μια σειρά παρανοήσεων σχετικά με την σημασία του δικαιώματος στην υγεία. Οι παρανοήσεις αυτές είναι (WHO, 2008:5):

1. Το δικαίωμα στην υγεία ΔΕΝ είναι το ίδιο με το να είναι κανείς υγιής. Η υγεία είναι το αποτέλεσμα βιολογικών και κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών. Το δικαίωμα στην υγεία αναφέρεται στην παροχή μιας σειράς αγαθών, συνθηκών και

υπηρεσιών που απαιτούνται για την εξασφάλιση της ψυχικής και σωματικής υγείας.

2. Το δικαίωμα στην υγεία ΔΕΝ είναι ένας προγραμματικός σκοπός με μακροπρόθεσμο ορίζοντα υλοποίησης. Αντίθετα, τα κράτη πρέπει να προσπαθούν με όλα τα μέσα που διαθέτουν να κάνουν τις απαραίτητες ενέργειες για την άμεση εξασφάλιση και παροχή του δικαιώματος στην υγεία.

3. Η οικονομική αδυναμία και ανεπάρκεια μιας χώρας ΔΕΝ την απαλλάσσει από την υποχρέωση του σεβασμού και της εξασφάλισης του δικαιώματος στην υγεία. Κάθε κράτος πρέπει να φροντίζει, με όποια μέσα και αν διαθέτει να παρέχει στους πολίτες του το δικαίωμα στην υγεία.

Όπως γίνεται κατανοητό, το δικαίωμα στην υγεία πρέπει να αποτελεί πρωταρχική μέριμνα του κάθε κράτους και να μην αποκλείει καμία ομάδα του πληθυσμού. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Π.Ο.Υ., το κάθε κράτος οφείλει να επιδεικνύει ιδιαίτερη προσοχή και να θεσμοθετεί ξεχωριστό νομικό πλαίσιο υλοποιώντας στοχευμένες πολιτικές για τις ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού, οι οποίες πολλές φορές είναι πιθανό να υπόκεινται και σε διακρίσεις. Έτσι, ο Π.Ο.Υ. αναγνωρίζει πέντε ομάδες του πληθυσμού για τις οποίες απαιτείται ιδιαίτερη μέριμνα. Αυτές είναι:

- Οι γυναίκες
- Τα παιδιά και οι έφηβοι
- Τα άτομα με ειδικές ανάγκες
- Οι μετανάστες
- Τα οροθετικά άτομα

Οι ομάδες αυτές, για διαφορετικούς λόγους, αντιμετωπίζουν προβλήματα πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας. Η διάκριση και η συνακόλουθη διαφορετική μεταχείριση, αποτέλεσμα προκαταλήψεων και στερεοτύπων, είναι κοινοτοπία για όλες τις παραπάνω ομάδες. Το γεγονός αυτό καθιστά, κατά τον Π.Ο.Υ., επιτακτική την ανάγκη αυστηρών νομοθετικών πλαισίων και ενημερωτικών δράσεων, που θα αποτρέπουν την εμφάνιση διακρίσεων στις προαναφερθείσες ομάδες του πληθυσμού (WHO, 2008:11-20).

Στη βάση των παραπάνω, αντιλαμβανόμαστε ότι το δικαίωμα στην υγεία, όπως και κάθε ανθρώπινο δικαίωμα, είναι αλληλένδετο και τοιούτοτρόπως αδιαίρετο από όλα τα υπόλοιπα ανθρώπινα, ή κοινωνικά δικαιώματα. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι η εξασφάλισή του συνεπάγεται και την εξασφάλιση μιας σειράς άλλων προϋποθέσεων, όπως για παράδειγμα την πρόσβαση σε κατάλληλες συνθήκες διατροφής και στέγασης, στην εργασία, ή την εκπαίδευση. Για τον λόγο αυτό απαιτείται μια συνολική προσέγγιση της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας από τις αρμόδιες αρχές και κυβερνήσεις.

Στις ενότητες που ακολουθούν, θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε, στο μέτρο του δυνατού, τον βαθμό στον οποίο το δικαίωμα στην υγεία, όπως αυτό γίνεται κατανοητό από τον Π.Ο.Υ. (τουλάχιστον στα βασικά του χαρακτηριστικά), αποτελεί πραγματικότητα στην Ελλάδα.

Η ΘΕΣΜΙΚΗ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η Συνταγματική κατοχύρωση

Στο επίπεδο της ελληνικής πραγματικότητας το Σύνταγμα αναγνωρίζει την υγεία, παρόλο που δεν της δίνει ένα σαφή ορισμό, ως πρωταρχικό ατομικό και κοινωνικό δικαίωμα και αγαθό με ρητό και κατηγορηματικό τρόπο. Έτσι, μια σειρά άρθρων διασφαλίζουν την υποχρέωση του Κράτους να μεριμνά για την υγεία των πολιτών. Πιο συγκεκριμένα, τα άρθρα 2 παρ. 1, 5 παρ. 1, 18 παρ.3, 21 παρ. 2,3,6, 22 παρ.4 εδ. β, 24 και 25 παρ. 1 αποτελούν τα σημεία εκείνα του Συντάγματος που πραγματοποιούνται οι κεντρικότερες αναφορές γύρω από την αναγνώριση και κατοχύρωση, τόσο, των ανθρώπινων και κοινωνικών δικαιωμάτων, γενικά, όσο και της υγείας, ειδικά (Παπακωνσταντίνου, 2005:43-81).

Τα προαναφερθέντα αυτά άρθρα προβλέπουν την κρατική μέριμνα για την καλή υγεία των πολιτών, αλλά και των ιδιαίτερων ομάδων του πληθυσμού, όπως τους νέους, τους πάσχοντες από ανίατες ασθένειες, τους άπορους ή τους ηλικιωμένους. Ταυτόχρονα, αναφέρονται και στη διασύνδεση της υγείας με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως αυτά της εργασίας και της κοινωνικής ένταξης, αναγνωρίζοντας με τον τρόπο αυτό την διασύνδεση μεταξύ των ανθρώπινων και κοινωνικών δικαιωμάτων. Έτσι, σε αυτές τις συνταγματικές βάσεις, θεμελιώνεται το υπόβαθρο της υγειονομικής πολιτικής του Κράτους, η οποία υλοποιείται μέσα από συγκεκριμένους νόμους και διατάξεις.

Η νομική κατοχύρωση

Η δεκαετία του 1980 αποτελεί σταθμό για την πολιτική υγείας στην Ελλάδα. Με τον ν. 1397/1983 θεσμοθετείται το Εθνικό Σύστημα Υγείας και για πρώτη μέχρι τότε φορά στην ιστορία του νεοελληνικού κράτους, η υγεία αντιμετωπίζεται ως κοινωνικό αγαθό, που τελεί υπό την αποκλειστική ευθύνη του κράτους. Πιο συγκεκριμένα, ο ν. 1397/1983 θεμελιώνει την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας σε κάθε πολίτη, ανεξάρτητα από την κοινωνική και οικονομική του θέση (ν. 1397, 1983:άρθρο 1).

Για τους λόγους αυτούς προβλεπόταν η διαίρεση της χώρας σε υγειονομικές περιφέρειες (ν. 1397, 1983:άρθρο 2,παρ. 1), ο θεσμός του νοσοκομειακού γιατρού πλήρους και αποκλειστικής απασχόλησης (όπ. άρθρο 14, παρ. 1), η ίση κατανομή πόρων, η αποκέντρωση (οπ. άρθρο 1, παρ. 2), καθώς και ο ενιαίος προγραμματισμός στη λειτουργία των υπηρεσιών υγείας (οπ. άρθρο 14). Έτσι, ιδρύθηκαν τα κέντρα υγείας, τα νοσοκομεία μετατράπηκαν σε Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου, ενώ απαγορεύτηκε η ίδρυση ιδιωτικών κλινικών (Οικονόμου, 2004:202). Ταυτόχρονα, έλαβε χώρα η διάκριση των νοσοκομείων σε περιφερειακά και νομαρχιακά με στόχο να παρέχονται υπηρεσίες υγείας στο σύνολο του πληθυσμού (ν. 1397, 1983: άρθρο 8)

Ωστόσο, παρά τον καινοτόμο και φερέλπιδο χαρακτήρα του νέου νόμου δεν κατέστη δυνατή η κάλυψη ορισμένων προβλημάτων. Τα ζητήματα της ίσης και αποδοτικής χρηματοδότησης, καθώς και της περιφερειακής αποκέντρωσης αποτελούσαν χαρακτηριστικά παραδείγματα. Οι παράγοντες αυτοί, είχαν σημαντικές επιπτώσεις όπως: η ανεπαρκής πρωτοβάθμια φροντίδα, που είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση ιδιωτικών διαγνωστικών κέντρων, η συνέχιση της ύπαρξης ανισοτήτων στην πρόσβαση των υπηρεσιών υγείας, αλλά και η απουσία

συγκεκριμένων πηγών χρηματοδότησης του συστήματος (Οικονόμου, 1994:83-95· Νιάκας, 1993:199-222· Οικονόμου, Κυριόπουλος, Καραλής, 2000:229-234).

Στη βάση των παραπάνω, γίνεται κατανοητό πως παρά τις σημαντικές μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε ο νέος νόμος δεν κατόρθωσε να αντιμετωπίσει το σύνολο των προγραμματικών του επιδιώξεων. Η αδυναμία ελέγχου κατανομής και απορρόφησης των πόρων, καθώς και ο ελλιπής σχεδιασμός για την γεωγραφική κατανομή των υπηρεσιών υγείας θεωρούνται, από εμάς, παράγοντες κρίσιμης σημασίας για την μη επίτευξη της ισότητας στην πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας από το σύνολο του πληθυσμού. Άμεσο αποτέλεσμα των προαναφερθέντων ήταν η ένταξη του Ε.Σ.Υ. σε μια σειρά μεταρρυθμιστικών προσπαθειών.

Οι βασικότερες αναμορφωτικές προσπάθειες του συστήματος υγείας πραγματοποιήθηκαν το 1992, το 1994, το 1997, το 2001 και το 2005. Στο σύνολό τους οι προσπάθειες αυτές επιδίωξαν να αποκεντρώσουν το σύστημα υγείας, να ρυθμίσουν τα ζητήματα των περιφερειακών ανισοτήτων, να εκσυγχρονίσουν τον τρόπο οργάνωσης και διαχείρισης του Ε.Σ.Υ., ενώ ταυτόχρονα επέτρεψαν την ίδρυση ιδιωτικών νοσοκομείων, που είχε απαγορευθεί με το νόμο του 1983, και εισήγαγαν χάρτες δικαιωμάτων των ασθενών (Οικονόμου, 2004:205-210).

Παρά ταύτα, καμία από τις μεταρρυθμίσεις που προαναφέρθηκαν δεν κατάφερε να διορθώσει, συνολικά, τα προβλήματα του Ε.Σ.Υ., καθώς οι περισσότερες νομικές διατάξεις τους παρέμειναν ανεφάρμοστες ή εφαρμόστηκαν μερικώς. Το γεγονός αυτό έχει αποδοθεί σε μια σειρά παραγόντων με κυριότερους αυτούς της ύπαρξης κομματοκρατικής δημοκρατίας, που εξυπηρετεί μικρο- κομματικά συμφέροντα και εμποδίζει την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων, της ελλιπώς ανεπτυγμένης κοινωνίας των πολιτών, που δεν διεκδικεί με σθένος την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων, καθώς και της ελλιπούς χρηματοδότησης, ή της αδυναμίας συντονισμού των εμπλεκόμενων φορέων (Μουζέλης, 2003· Βούλγαρης, 2003).

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΥΓΕΙΑΣ (Ε.Σ.Υ.)

Το Ε.Σ.Υ. εποπτεύεται, χρηματοδοτείται και αξιολογείται από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, το οποίο έχει όπως γίνεται κατανοητό και την ευθύνη για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση του συνόλου της εθνικής πολιτικής υγείας (Οικονόμου, 2004:221).

Το Ε.Σ.Υ., παρέχει επείγουσα προνοσοκομειακή φροντίδα μέσω του Εθνικού Κέντρου Άμεσης Βοήθειας (Ε.Κ.Α.Β.), πρωτοβάθμια φροντίδα από τα κέντρα υγείας, τα αγροτικά ιατρεία και τα εξωτερικά ιατρεία των νοσοκομείων και νοσοκομειακή περίθαλψη μέσω των δημόσιων νοσοκομείων (ο.π. 223).

Ωστόσο, όπως καταμαρτυρούν οι συνεχόμενες νομοθετικές μεταρρυθμίσεις για τις οποίες κάναμε λόγο και παραπάνω το Ε.Σ.Υ., παρά τις ως επί το πλείστον υψηλού επιπέδου επιστημονικές υπηρεσίες που προσφέρει, εμφανίζεται ανεπαρκές να εξαλείψει ή έστω να περιορίσει σημαντικά τις ανισότητες που παρατηρούνται στην υγεία και σχετίζονται με την δυνατότητα ισότιμης πρόσβασης του πληθυσμού (ανεξάρτητα από κοινωνικούς, οικονομικούς και γεωγραφικούς παράγοντες) στις υπηρεσίες υγείας.

Ειδικότερα, οι ανισότητες που εμφανίζονται στην πρόσβαση³ μεταξύ των ομάδων του πληθυσμού οφείλονται, κατά κύριο λόγο, σε προβλήματα που έχουν σχέση με το ανθρώπινο δυναμικό, την οργάνωση και την διοίκηση, την πρωτοβάθμια περίθαλψη, τις περιφερειακές ανισότητες, τις υλικοτεχνικές υποδομές, τις ξενοδοχειακές παροχές και τα οικονομικά ελλείμματα των δημόσιων νοσοκομείων. Πιο συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά στο ανθρώπινο δυναμικό έχουν παρατηρηθεί προβλήματα που σχετίζονται με τον αριθμό, τη σύνθεση, την ποιότητα εκπαίδευσης, αλλά και στη γεωγραφική κατανομή του (Ανδριώτη, 1998:18). Έτσι, έχει σημειωθεί άνιση κατανομή του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού μεταξύ της πρωτεύουσας και των περιφερειών της χώρας, σημαντική έλλειψη προσωπικού στο σύνολο των νοσοκομείων της χώρας (Οικονόμου, 2004:246), αλλά και προβλήματα κατάρτισης του ιατρικού, νοσηλευτικού και διοικητικού προσωπικού (Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας, ΤΕΙ Αθήνας, 1998).

Τα προβλήματα οργάνωσης και διοίκησης, εν πολλοίς, οφείλονται στην έλλειψη σύγχρονων πληροφοριακών συστημάτων μηχανοργάνωσης, καθώς και στην απουσία εξειδικευμένου προσωπικού σε θέματα νοσοκομειακής διοίκησης (Πολύζος, Υφαντόπουλος, 2000, 627-639). Τα νοσοκομειακά ελλείμματα, που όπως προαναφέραμε αποτελούν ένα ακόμα πρόβλημα του Ε.Σ.Υ., δρουν επιβαρυντικά, τόσο για την λειτουργία των νοσοκομείων, όσο και για τον κρατικό προϋπολογισμό, ο οποίος επιβαρύνεται σημαντικά, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό περαιτέρω προβλήματα στην δυσμενή δημοσιονομική κατάσταση της χώρας (Γείτονα-Κοντούλη, 1997:279-315· Γείτονα, Υφαντόπουλος, 1995:133-141).

Επίσης, σημαντικό πρόβλημα του Ε.Σ.Υ. αποτελεί η ανεπαρκής ανάπτυξη του πρωτοβάθμιου συστήματος φροντίδας. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τον χαμηλό αριθμό γενικών ιατρών αποτελεί ένα ακόμα έντονο πρόβλημα που έχει ως αποτέλεσμα την επιφόρτιση των νοσοκομείων με αρκετά περιστατικά ήσσονος σημασίας, τα οποία δημιουργούν μεγάλους χρόνους αναμονής. Έτσι, πολλοί ασθενείς, οδηγούνται στον ιδιωτικό τομέα, όπου η εξυπηρέτησή τους καθίσταται ταχύτερη και πραγματοποιείται σε ένα πλαίσιο αρτιότερων ξενοδοχειακών υποδομών και κτηριακών εγκαταστάσεων, που όπως αναφέραμε και παραπάνω, αποτελούν πρόβλημα για το Ε.Σ.Υ. (Κυριόπουλος, Γκρέγκορ, Οικονόμου, 2003:61-76· Νιάκας, 2003:99-138).

Ως αποτέλεσμα των προαναφερθέντων, οι ιδιωτικές δαπάνες υγείας στην Ελλάδα κυμαίνονται σε πολύ υψηλά επίπεδα. Ειδικότερα, το έτος 2000 οι ιδιωτικές δαπάνες υγείας κυμαίνονταν μεταξύ του 42,9% και του 44,5% επί του συνόλου των δαπανών. Αξίζει να σημειωθεί ότι παρόμοιας τάξης ποσοστά εμφανίζονται μόνο σε χώρες με αμιγώς ιδιωτικά συστήματα υγείας, όπως οι Η.Π.Α. και η Ελβετία (Οικονόμου, 2004:248).

Το μεγαλύτερο ποσοστό ιδιωτικών δαπανών υγείας αφορά στις υπηρεσίες που δεν καλύπτονται από τα ασφαλιστικά ταμεία, στη συμμετοχή στο κόστος των φαρμάκων, στην αγορά ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας, καθώς και στην παράτυπες πληρωμές ιατρικού προσωπικού. Οι παράτυπες αμοιβές των ιατρών, οι οποίες

³ Με τον όρο πρόσβαση εννοούμε την δυνατότητα χρήσης των υγειονομικών υπηρεσιών όλων των βαθμίδων (πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια, τριτοβάθμια)

καλύπτουν ένα σημαντικό μέρος των αμοιβών τους, πραγματοποιούνται, σε επίπεδο νοσοκομειακών ιατρών, για εξασφάλιση μεγαλύτερης προσοχής ή ποιότητας υπηρεσιών, καθώς επίσης και για παράκαμψη της λίστας αναμονής. Είναι ενδεικτικό ότι το έτος 1994 οι πληρωμές αυτές εκτιμήθηκαν σε ποσοστό 1,13% επί του ΑΕΠ της χώρας (Γείτονα, Κυριόπουλος, Καραλής, 1997:284-297).

Στη βάση των προαναφερθέντων κατανοούμε ότι παρά τη νομική και συνταγματική κατοχύρωση του εν λόγω κοινωνικού δικαιώματος δεν εξασφαλίζεται η αντίστοιχη προστασία των πολιτών από την κοινωνική ανισοτιμία στην υγεία, η οποία συνίσταται στις άδικες ανισότητες πρόσβασης στο σύστημα υγείας. Το γεγονός αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις ιδιαίτερα στις ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού, όπως τα χαμηλά οικονομικά στρώματα, τα άτομα με αναπηρίες, ή οι μετανάστες.

Τα αυξημένα ποσοστά ιδιωτικών δαπανών που απαιτούνται για την βελτίωση των όρων πρόσβασης στις υγειονομικές υπηρεσίες, ιδιαίτερα στις πόλεις της περιφέρειας όπου εμφανίζονται σημαντικές υλικοτεχνικές αδυναμίες, καθώς και ελλείψεις ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού, αποτελούν επιταχυντικούς παράγοντες εμφάνισης, ή επιβάρυνσης των διαδικασιών της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε από την Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας σε συνεργασία τον Π.Ο.Υ. διαπιστώθηκε ότι τα νοικοκυριά της Ελλάδος (σε ποσοστό 2,44%) βρίσκονται αντιμέτωπα με την ανάγκη καταβολής ιδιωτικών δαπανών υγείας σε ποσοστό που υπερβαίνει κατά 40% το διαθέσιμο εισόδημά τους (Κυριόπουλος, Γκρέγκορ, Οικονόμου, 2003:77-84).

Σε αυτή τη βάση αντιλαμβανόμαστε πως η ύπαρξη δημόσιου συστήματος υγείας, το οποίο χρηματοδοτείται από τον κρατικό προϋπολογισμό και θεμελιώνεται νομικά και συνταγματικά δεν κατοχυρώνει στον αναμενόμενο βαθμό τα νοικοκυριά και τους πολίτες από την ανάγκη καταβολής ιδιωτικών δαπανών για την υγεία. Η σχετική αυτή ανεπάρκεια του δημόσιου συστήματος υγείας και κοινωνικής προστασίας στην κάλυψη των καταστροφικών επιπτώσεων επί των οικογενειακών προϋπολογισμών εμφανίζεται κατά κύριο λόγο στις ομάδες των πολύ φτωχών, των εργαζομένων στον άτυπο τομέα της παραγωγής, ή τους μετανάστες.

Έτσι, γίνεται κατανοητό ότι κοινωνική ανισότητα στην υγεία, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός αποτελούν τα στοιχεία ενός ανατροφοδοτούμενου κύκλου (Κυριόπουλος, Γκρέγκορ, Οικονόμου, 2003:77-84). Για τον λόγο αυτό η αναμόρφωση του συστήματος υγείας και ο προσανατολισμός του σε ένα πλαίσιο μείωσης της ανισοτιμίας πρόσβασης είναι, σύμφωνα με την άποψή μας, μείζονος σημασίας και πρέπει να καταστεί άμεση πολιτική προτεραιότητα.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΜΒΛΥΝΣΗ ΤΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ Ε.Σ.Υ.

Στις ενότητες που προηγήθηκαν διαπιστώσαμε μια σειρά δομικών προβλημάτων που ενυπάρχουν στο Ε.Σ.Υ. Τα προβλήματα αυτά, τα οποία όπως αναφέραμε, οδηγούν μια σειρά ασθενών στην έξοδο από το δημόσιο σύστημα και στη χρήση ιδιωτικών υπηρεσιών, (αντιλαμβανόμαστε εδώ ότι η έξοδος αυτή εξαρτάται από την

εισοδηματική κατάσταση των ασθενών και επομένως δεν είναι πάντα δυνατή) δεν κατέστη δυνατό, όπως διαπιστώσαμε, να αντιμετωπιστούν επαρκώς από τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που κατά καιρούς επιχειρήθηκαν.

Το γεγονός αυτό έχει αποδοθεί από την σχετική βιβλιογραφία στο ιδιαίτερο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό συγκείμενο της Ελλάδος. Έτσι, η κοιμματικοκρατική δημοκρατία, που επικρατεί στο ελληνικό πολιτικό σύστημα κατέχει πρωταγωνιστικό ρόλο στην αποτυχημένη εξέλιξη των μεταρρυθμίσεων (Μουζέλης, 2003). Με τον τρόπο αυτό τα κοιμματικά συμφέροντα υπεισέρχονται σε κάθε μεταρρυθμιστική προσπάθεια με αποτέλεσμα να εξυπηρετούνται μικροκοιμματικοί στόχοι και να αποτυγχάνουν οι αναδιαρθρωτικές προσπάθειες. Επιπλέον, έχει παρατηρηθεί η απουσία οράματος και μακρόπνοου σχεδιασμού πίσω από κάθε προσπάθεια μεταρρύθμισης (Παπούλιας, Τσούκας, 1998:59-60). Τέλος, η έλλειψη κουλτούρας κοινωνικού διαλόγου μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων, που να βοηθά και όχι να παρεμποδίζει την εφαρμογή των αναγκαίων μεταρρυθμίσεων, αποτελεί ένα ακόμη πρόβλημα στο πλαίσιο της ελληνικής περίπτωσης.

Στο σύνολο των όσων προηγήθηκαν κεντρικό ρόλο διαδραματίζει η λεγόμενη κοινωνία των πολιτών, η οποία σε τελική ανάλυση συνίσταται στην δραστηριοποίηση των μελών της κοινωνίας. Ο ρόλος των πολιτών (καθώς και της ιδιαίτερης ομάδας των διανοουμένων, οι οποίοι θα πρέπει να διατυπώνουν τις απόψεις και τις προτάσεις τους δημόσια και με σαφήνεια) αποτελεί, κατά κοινή παραδοχή, τον κεντρικότερο παράγοντα καθορισμού της κοινωνικής αλλαγής και της κοινωνικής μεταβολής. Στην περίπτωση της Ελλάδος όμως η κοινωνία των πολιτών εμφανίζει μια αδυναμία δράσης και συντονισμένου προσανατολισμού (Βούλγαρης, 2003).

Σε αυτή τη βάση ο ρόλος της εκπαίδευσης διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Ειδικότερα, η αναμόρφωση του αναλυτικού προγράμματος σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αποτελεί, σύμφωνα με την άποψή μας, ένα πρωταρχικό και παράλληλα καθοριστικό βήμα για τον αναπροσδιορισμό της κοινωνίας των πολιτών και κατ' επέκταση της ατομικής και συλλογικής κοινωνικής δράσης και πρακτικής. Ο προσανατολισμός του προγράμματος σπουδών σε μαθήματα που οξύνουν την κριτική και πολιτική σκέψη, όπως η φιλοσοφία, η κοινωνιολογία και η λογοτεχνία, η αποδέσμευση από την έντονη θετικοποίηση, καθώς και η συνολικότερη αλλαγή της αντίληψης για την εκπαίδευση (αύξηση των δαπανών, αξιολόγηση και δια βίου εκπαίδευση των καθηγητών, εισαγωγή μαθημάτων που θα καταλύουν κοινωνικά στερεότυπα, όπως για παράδειγμα η σεξουαλική αγωγή) αποτελούν για εμάς βασικούς άξονες της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Με τον τρόπο αυτό, γίνεται κατανοητό, ότι οι πολίτες πρέπει να δραστηριοποιούνται και να διεκδικούν με συντονισμένες και θεσμικά κατοχυρωμένες δράσεις την εφαρμογή των συνταγματικών και νομικών επιταγών. Έτσι, οι κάτοικοι περιοχών της περιφέρειας που δεν έχουν επαρκείς υγειονομικές μονάδες, θα πρέπει, σύμφωνα με την άποψή μας, να διεκδικούν την αγωγιμότητα του δικαιώματος στην υγεία με επιμονή και συντονισμένη συλλογική διεκδίκηση.

Επιπρόσθετα, απαιτείται άμεση αλλαγή της πολιτικής και κομματικής κουλτούρας, ιδιαίτερα δε για τα ζητήματα που σχετίζονται με τα πρωταρχικά ατομικά και κοινωνικά αγαθά, όπως αυτό της υγείας. Για τον λόγο αυτό απαιτείται, σύμφωνα με την άποψή μας ένας υπέρ- κομματικός και μακρόπνοος σχεδιασμός, ο οποίος θα επιδιώκει την όσο το δυνατόν πιο γρήγορη κατοχύρωση του δικαιώματος στην υγεία. Ο ρόλος των πολιτών καθίσταται και εδώ κρίσιμος. Η αμφισβήτηση των προσώπων, ή των κομμάτων εκείνων που εμπράκτως αποδεικνύεται ότι αδιαφορούν για το ζήτημα της κατοχύρωσης των πρωταρχικών αγαθών και δικαιωμάτων του ανθρώπου αποτελεί σύμφωνα με την άποψή μας, μέγιστη υποχρέωση των πολιτών, ενώ ταυτόχρονα είναι δυνατό να επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα στα όσα σχετίζονται με την εγγύηση και εφαρμογή της κοινωνικής δικαιοσύνης και ευημερίας.

Στα πλαίσια αυτά και ειδικότερα σε ό,τι αφορά στο ζήτημα της υγείας, η επιδιωκόμενη πολιτική θα πρέπει να προσανατολίζεται στην αντιμετώπιση της υγείας ως ενός παράγοντα κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης. Το γεγονός αυτό συνεπάγεται την επιδίωξη τριών στόχων:

1. ανάπτυξη ενεργητικών κοινωνικών πολιτικών καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού
2. αναμόρφωση του τρόπου χρηματοδότησης των υπηρεσιών υγείας, καθώς και του γενικότερου φορολογικού και κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος
3. ποιοτική αναβάθμιση των παρεχόμενων υπηρεσιών και επένδυση στο ανθρώπινο δυναμικό (Κυριόπουλος, Γκρέγκορ, Οικονόμου, 2003:96-97).

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στον τρίτο στόχο απαιτείται, σύμφωνα με την άποψή μας, η κάλυψη των κενών προσωπικού που εμφανίζονται στο σύστημα υγείας, η ισότιμη περιφερειακή τους κατανομή, η αύξηση των αποδοχών του επιστημονικού προσωπικού, και οι συστηματικές επενδύσεις στην δια βίου εκπαίδευση του επιστημονικού και ανώτερου-ανώτατου διοικητικού προσωπικού, καθώς και η ανάπτυξη ενός πανελλαδικού και αποτελεσματικού δικτύου πρωτοβάθμιας και επείγουσας φροντίδας (κάτι τέτοιο σημαίνει, για εμάς, αφενός την ανάπτυξη του Ε.Κ.Α.Β. – γεγονός που ισοδυναμεί με απόκτηση επαρκέστερου εξοπλισμού, επάνδρωση με πιο σύγχρονο στόλο και μέσα, περαιτέρω στελέχωση και ανάπτυξη των τηλεφωνικών κέντρων, καθώς και των γεωγραφικών περιοχών δράσης- και αφετέρου την ίδρυση άρτια εξοπλισμένων ολοήμερων δημοτικών ιατρείων).

Επίσης, ιδιαίτερα σημαντική είναι, κατά την άποψή μας, και η ανάπτυξη ενός φορέα που θα εστιάζει την προσοχή του στην πρόληψη των ασθενειών και θα καλεί τους πολίτες στις απαραίτητες προληπτικές-διαγνωστικές εξετάσεις που επιτάσσουν οι επιστημονικές έρευνες για την κάθε ηλικία. Με τον τρόπο αυτό καθίσταται δυνατή τόσο η βελτίωση της υγείας των πολιτών, όσο και η εξοικονόμηση πόρων που απαιτεί η θεραπεία ασθενειών που βρίσκονται σε προχωρημένο στάδιο και απαιτούν υψηλή φαρμακευτική αγωγή, ή νοσηλεία. Η ένταξη των παραπάνω επιδιώξεων στις βασικές προτεραιότητες του πολιτικού σχεδιασμού είναι βέβαιο ότι θα συμβάλλει στην αναβάθμιση, τόσο του Ε.Σ.Υ., όσο και στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη, στην κοινωνική και ατομική ευημερία των πολιτών της χώρας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε ότι, η υγεία αποτελεί ένα πρωταρχικό και θεμελιώδες, αν όχι το θεμελιοδέστερο, αγαθό με ατομικό και κοινωνικό περιεχόμενο, το οποίο προσδιορίζει αποφασιστικά την ατομική και κοινωνική δράση και ευημερία. Το γεγονός αυτό καθιστά, δίχως αμφιβολία, την υγεία ένα από τα πιο κεντρικά ανθρώπινα και κοινωνικά δικαιώματα με οικουμενική διάσταση. Στο επίπεδο της ελληνικής πραγματικότητας η υγεία αποτελεί ένα αγαθό το οποίο κατοχυρώνεται και προστατεύεται με ρητό και κατηγορηματικό τρόπο από το Σύνταγμα και τους σχετικούς Νόμους, ως βασικό κοινωνικό και ανθρώπινο δικαίωμα.

Ωστόσο, παρά την θεωρητική θεμελίωση του δικαιώματος στην υγεία, διαπιστώσαμε την ύπαρξη μιας σειράς προβλημάτων (ελλείψεις ανθρώπινου δυναμικού, ανεπάρκεια κτηριακών εγκαταστάσεων κλπ.) στο πλαίσιο λειτουργίας του Ε.Σ.Υ., που αποτελεί τον βασικότερο άξονα υλοποίησης της εθνικής πολιτικής υγείας και κατά συνέπεια εφαρμογής των νομικών και συνταγματικών δεσμεύσεων. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα την ύπαρξη ανισότητας στην πρόσβαση των υπηρεσιών υγείας του Ε.Σ.Υ. Με τον τρόπο αυτό το Ε.Σ.Υ. αδυνατεί να επιτελέσει πλήρως τον κοινωνικό του ρόλο και η εφαρμογή του δικαιώματος στην υγεία παραμένει μερική.

Για τους λόγους αυτούς καθίσταται αναγκαίος ο σχεδιασμός στρατηγικών στόχων και προγραμμάτων που θα επιδιώκουν την ποιοτική αναβάθμιση των υπηρεσιών υγείας, καθώς και την συνολική αναμόρφωση του συστήματος κοινωνικής πολιτικής και φορολογίας. Ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών, η οποία σε τελική ανάλυση συνίσταται στους ίδιους τους πολίτες, καθίσταται πρωταγωνιστικός για την υλοποίηση του συνόλου των προαναφερθέντων. Ο προσανατολισμός του εκπαιδευτικού συστήματος στην καλλιέργεια κοινωνικής και πολιτικής συνείδησης αποτελεί, σύμφωνα με την άποψή μας, κεντρικό παράγοντα στην καλλιέργεια συνθηκών για την δράση της κοινωνίας των πολιτών.

Σε αυτές τις βάσεις κατανοούμε, ότι η συζήτηση για το δικαίωμα στην υγεία και την υγειονομική πολιτική εγείρει μια σειρά ζητημάτων που σχετίζονται με την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τον αλληλένδετο χαρακτήρα των κοινωνικών γεγονότων και παραπέμπει στις αλυσιδωτές συνέπειες των κοινωνικών και πολιτικοοικονομικών αλλαγών. Για τον λόγο αυτό η όποια μεταρρύθμιση στον τομέα της υγείας θα πρέπει να εντάσσεται σε ένα μακρόπνοο σχέδιο, που θα αντιλαμβάνεται την υγεία ως δείκτη κοινωνικής και ατομικής προστασίας και ανάπτυξης.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Gerhardt U. (1979), «The Parsonian paradigm and the identity of medical sociology», *Sociological Review*, 27(2): 229-251
- Kinney D. E., (2008) «Recognition of the international human right to health and health care in the United States» *Rutgers law review* vol.60, No. 2, p.p. 335-379

- Tarantola D., (2008), «A perspective on the history of health and human rights from the cold war to the gold war» *Journal of Public Health Policy*, vol. 29, No. 10, p.p. 42-53
- WHO (2001), *Macroeconomics and Health: Investing in Health for Economic Development*
- WHO Regional Office for Europe (2001), *Poverty and Health- Evidence and Action in WHO's European Region*, Document EUR/RC51/8: Copenhagen
- WHO, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, (2008) *The Right to Health*, Fact Sheet No. 31:Geneva

Ελληνογλώσση

- Βούλγαρης Γ., (2003), «Γιατί δεν γίνονται μεταρρυθμίσεις. Φταίνε τα κόμματα και το κράτος;», Τα Νέα, 9/8/2003
- Γείτονα Μ., Υφαντόπουλος Γ., (1995), «Η διαχείριση των δημόσιων νοσοκομείων στην Ελλάδα», *Ιατρική* 79, 3: 259-267
- Γείτονα- Κοντούλη Μ., (1997), *Πολιτική και οικονομία της υγείας*, Αθήνα:Εξάντας
- Γείτονα Μ., Κυριόπουλος Γ., Καραλής Γ., (1997), «Η άτυπη συμμετοχή στο κόστος των υπηρεσιών υγείας από ίδιες πληρωμές και η παραοικονομική δραστηριότητα», στο Κυριόπουλος Γ., Σισσούρας Α., (επιμ.), *Ενιαίος Φορέας Υγείας. Αναγκαιότητα και αυταπάτη*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας, ΤΕΙ Αθήνας, (1998), *Μελέτη καθορισμού των αναγκών επαγγελματικής κατάρτισης εργαζομένων και ανέργων ανά περιφέρεια και ειδικότητα στον τομέα της υγείας*, Αθήνα: Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας
- Ishay R. M., (2008), *Η ιστορία των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Από την αρχαιότητα έως την εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Σαββάλας
- Κυριόπουλος Γ., Γκρέγκορυ Σ., Οικονόμου Χ.,(2003) *Υγεία και Υπηρεσίες Υγείας στον Ελληνικό Πληθυσμό*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Μουζέλης Ν. (2003), « Γιατί αποτυγχάνουν οι μεταρρυθμίσεις», Το Βήμα, 29/6/2003
- Νιάκας Δ., (1993), *Υγεία και περιφερειακή ανάπτυξη. Η περιφερειακή πολιτική υγείας στην Ελλάδα*, Αθήνα:Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Υγείας
- Νιάκας Δ., (2003), «Μέτρηση της ικανοποίησης των ασθενών στα νοσοκομεία του ΕΣΥ» στο Νιάκας Δ., (επιμ.), *Θέματα διοίκησης και διαχείρισης υπηρεσιών υγείας*, Αθήνα: Mediforce
- Νόμος 1397 (1983), «Εθνικό Σύστημα Υγείας», ΦΕΚ 143 Α' Οικονόμου Χ., (1994), «Η πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας στην Ελλάδα. Η εφαρμογή των κέντρων υγείας», *Κοινωνία, Οικονομία και Υγεία*, τόμος 3, τεύχος 2:83-95
- Οικονόμου Χ., Κυριόπουλος Γ., Καραλής Γ., (2000), «Περιφερειακή κατανομή των πόρων στο νοσοκομειακό τομέα στην Ελλάδα: Διαχρονική προσέγγιση», *Νοσοκομειακά Χρονικά*, τόμος 62, τεύχος 3: 229-234
- Οικονόμου Χ. (2004), *Πολιτικές Υγείας στην Ελλάδα και τις Ευρωπαϊκές Κοινωνίες*, Αθήνα: Διόνικος
- Παπακωνσταντίνου Α. (2005), *Το κοινωνικό δικαίωμα στην υγεία. Συνταγματική θεμελίωση*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλα
- Πολύζος Ν., Υφαντόπουλος Ι., (2000), «Η ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού στην υγεία και η στελέχωση των υπηρεσιών του Εθνικού Συστήματος Υγείας», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 17, 6:627-639

B5. Η ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ

B5-2. «Η ιδεολογία των προτύπων γυναικείας αισθητικής μέσα από την αναπαράσταση της γυναικείας σεξουαλικότητας/ ελκυστικότητας στον «ερωτικό» κινηματογράφο της δεκαετίας του εξήντα.»

**Κοσσυφολόγου Αλίκη,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών**

1. α. Υπόθεση εργασίας

Θα μελετήσουμε τρεις διαφορετικές περιπτώσεις κινηματογραφικής αναπαράστασης της, οριζόμενης από την ανδρική σκοπιά, γυναικείας σεξουαλικής ελκυστικότητας στις ταινίες του Γιάννη Δαλιανίδη, « *Κατήφορος*» (1961_) « *Εγωισμός*» (1964) και «*Λολίτες της Αθήνας*» του Γιώργου Παπακώστα (1965)

Οι στόχοι της μελέτης ήταν δύο: από τη μία η διερεύνηση της κινηματογραφικής αναπαράστασης της γυναικείας σεξουαλικής ελκυστικότητας από την ανδρική σκοπιά, από τον εγχώριο κινηματογράφο και σε δεύτερη φάση, με αφορμή αυτή την κινηματογραφική αναπαράσταση των εκδοχών της γυναικείας σεξουαλικής ελκυστικότητας, η διατύπωση ορισμένων των υποθέσεων σχετικά με την «κυρίαρχη» αντίληψη στα «ελληνικά» sixties για τη σχέση των ελληνίδων με το ετερόφυλο σεξ.

Οι δύο από τις τρεις ταινίες οι οποίες επιλέχθηκαν για την ανάλυση, θεωρούνται εισπρακτικά επιτυχημένες,- « *Κατήφορος*»(1961), « *Εγωισμός*»(1964)- ενώ, η λιγότερο γνωστή ταινία « *Οι Λολίτες της Αθήνας*»(1965) (β προβολής) επιλέχθηκε ως πρώιμο δείγμα του ερωτικού κινηματογράφου, που σταδιακά διαμορφωνόταν την ίδια περίοδο. Η μεθοδολογία στην οποία στηρίχτηκε η μελέτη ήταν αυτή της ανάλυσης λόγου.

β. Τα «στόρι» των ταινιών

Συνοψίζοντας τα στόρι των ταινιών:

• **Ο Κατήφορος**, σενάριο/σκηνοθεσία, Γιάννης Δαλιανίδης, 1961, Φίνος Φιλμς, Πρωταγωνιστούν: Ζωή Λάσκαρη, Νίκος Κούρκουλος, Κώστας Βουτσάς, Παντελής Ζερβός, Ελένη Ζαφειρίου κα. (161.331 εισιτήρια)

Πολύ συνοπτικά θα αναφερθώ στο στόρι:

Στην ταινία παρουσιάζονται οι περιπέτειες μιας παρέας μοντέρνων νέων – εφήβων, στις αρχές της δεκαετίας του εξήντα στην Αθήνα. Ο Δαλιανίδης, άφησε για λίγο τις ευχάριστες κωμωδίες, για να ασχοληθεί για ένα «καυτό» κοινωνικό θέμα της εποχής του: τον «τεντιμποισμό», δηλαδή το φαινόμενο της αντικοινωνικής συμπεριφοράς των νέων, καταγγέλλοντας την αποσύνθεση της ελληνικής πυρηνικής οικογένειας, ως υπαίτια της κοινωνικής «παρακμής». Διογκώνοντας τα γεγονότα, κατέληξε σε ένα κήρυγμα εναντίον των μικροαστικών ηθών που διαφθείρουν τους νέους και τις νέες, ενώ, *παράλληλα προχώρησε το ρεαλισμό του σε σκηνές της σεξουαλικής ζωής των νέων, τέτοιες που να διεγείρουν το ενδιαφέρον του*

κοινού¹. Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι στους τίτλους έναρξης της ταινίας δηλώνεται το εξής: «*Κάθε εποχή έχει τη διαφθορά της, δε σημαίνει όμως, ότι είναι μία διεφθαρμένη εποχή. Η ταινία αυτή παρουσιάζει τη διαφθορά της εποχής μας, τα επεισόδια, δε, σταχυολογήθηκαν από πραγματικά γεγονότα της εποχής μας. Μόνο τα ονόματα των ηρώων είναι φανταστικά*».

Κεντρικό πρόσωπο της ταινίας, η Ρέα (Ζωή Λάσκαρη), μια μετέφηβη, η οποία, μπλέκει σε μία θυελλώδη ερωτική περιπέτεια με τον «αλήτη» Κώστα (Νίκος Κούρκουλος). Η ιστορία περιπλέκεται τόσο, ώστε, η Ρέα φτάνει να δολοφονήσει τον Κώστα, τυφλωμένη, από το πάθος της και την οργή της, επειδή εκείνος αποπλάνησε και την μικρότερη της αδερφή. Στο τέλος της ταινίας η Ρέα καταδικάζεται σε επταετή φυλάκιση. Η συγκεκριμένη ταινία, περιλαμβάνει, αρκετά, προκλητικές, για τα κινηματογραφικά μέτρα της εποχής σκηνές, μεταξύ άλλων και την περίφημη σκηνή, με τη Ρέα (Ζ. Λάσκαρη), να τρέχει γυμνόστηθη σε ένα δημόσιο δρόμο.

• **Εγωισμός**, (1964) σενάριο – σκηνοθεσία Γιάννης Δαλιανίδης, Φωτογραφία: Νίκος Δημόπουλος, Μουσική: Μίμης Πλέσσας, Φίνος Φιλμς, 1964, εισπράξεις: 344.675 εισιτήρια

Πρωταγωνιστούν: Ζωή Λάσκαρη, Σπύρος Φωκάς, Βαγγέλης Βουλγαρίδης, Τζένη Ρουσσέα, Ελένη Ζαφειρίου

Υπόθεση της ταινίας: Σε αυτήν την ταινία, η Ζωή Λάσκαρη, υποδύεται, την εγώστρια Μαρία. Η Μαρία είναι ανταγωνιστική ως προς την καλοπροαίρετη αδερφή της Αλίκη(Τζένη Ρουσσέα), για να εκδικηθεί, το οικογενειακό της περιβάλλον που την αποδοκιμάζει για τη στάση ζωής που έχει επιλέξει, αλλά και την αδερφή της που συγκεντρώνει την αγάπη και την εκτίμηση όλων στο πρόσωπο της, περιπλέκει στα δίχτυα του «αμαρτωλού» έρωτα της, τον Κώστα, τον αραβωνιαστικό της Αλίκης, ο οποίος, όπως ομολογεί, έτρεφε για καιρό έναν ανομολόγητο πάθος για αυτήν.

Τελικά, η Μαρία, την «πατάει» κι αυτή από τον έρωτα, αφού ερωτεύεται έναν φτωχό πλην τίμιο νέο – ιδιοκτήτη συνεργείου- τον οποίο υποδύεται ο Βουλγαρίδης. Όταν εκείνος μαθαίνει την αλήθεια για την Μαρία και τις πράξεις της – ότι δηλαδή «έκλεψε» τον αραβωνιαστικό της αδελφής της- τότε την εγκαταλείπει «αηδισμένος», και η Μαρία οδηγείται στην κατάθλιψη και στην κοινωνική απομόνωση. Τελικά, η «μεγαλόψυχη» αδερφή της Αλίκη, μην αντέχοντας στο θέαμα της αδελφής της ως «τρελής», παρακαλεί τον Γιώργο να συγχωρήσει την αδερφή της, και έτσι ο έρωτας τους «ευοδώνεται».

«**Λολίτες της Αθήνας**», Σενάριο/σκηνοθεσία Γιώργος Παπακώστας, Παραγωγή Φάρος Φιλμς ,1965., 139.266

Πρωταγωνιστούν: Μίρκα Καλαντζοπούλου, Δημήτρης Μυράτ, Παύλος Λιάρος, Ζέτα Αποστόλου κα

Υπόθεση της ταινίας:

Κεντρικό πρόσωπο της ταινίας είναι η Ρόζυ Καρέλη(Μίρκα Καλατζοπούλου), μια ανήλικη «πεταλούδα» του σεξ, η οποία εκμεταλλεύεται οικονομικά, έναν εύπορο

¹ Σολδάτος Γ. , ό.π, σελ. 287

παντρεμένο αρχιτέκτονα τον Ζανίτο, που είναι ερωτευμένος μαζί της. Στην πραγματικότητα η Ρόζυ παραμένει «παθολογικά», ερωτευμένη με τον Τζιμ, τον πρώτο της έρωτα, στο βαθμό που του συγχωρεί ακόμη και την απόπειρα του να τη δολοφονήσει, κατηγορώντας άδικα τον ταλαίπωρο Ζανίτο. Τελικά, η Ρόζυ δολοφονείται από την ζηλότυπη Φρίντα, την φίλη του Τζιμ, αφού προηγουμένως, έχει ομολογήσει στον «τίμιο» μπάτσο, που ερευνά την υπόθεση, την αλήθεια για την αθωότητα του Ζανίτου, απαλλάσσοντας τον από τις κατηγορίες.

2. Τρεις εκδοχές γυναικείας σεξουαλικής ταυτότητας μέσα από την κινηματογραφική τους αναπαράσταση

Με αναφορά τις τρεις αυτές ταινίες, θα δούμε την κινηματογραφική αναπαράσταση τριών εκδοχών γυναικείας σεξουαλικής ελκυστικότητας από την ανδρική σκοπιά: Την Μαρία του « Εγωισμού» ως «*συναισθηματικά ανίκανη*», την Ρέα ως ένα « *θύμα του σεξ*», και την Ρόζυ ως «*λολίτα με ταξική συνείδηση*» .

• *Μαρία « η συναισθηματικά Ανίκανη*»

Η Μαρία συγκροτείται ως εκ διαμέτρου αντίθετη προσωπικότητα από την σεμνή, αγαθή και ευνοούμενη της οικογένειας, αδερφή της, την Αλίκη. Η Μαρία παρουσιάζεται ως σκληρή, ατίθαση, αυτάρεσκη, και διαρκώς αποδοκιμαζόμενη από το οικείο περιβάλλον (άξονας των αντικειμένων). Ο μόνος που, τολμά, να την «υπερασπιστεί», έστω, έμμεσα, για την «ατάσθαλη» συμπεριφορά της, είναι ο Θεός της, ο οποίος, μάλιστα, αποδίδει την ευθύνη για την εξέλιξη του χαρακτήρα της Μαρίας, στην μεροληπτική φροντίδα και αγάπη προς την «ασθενική» Αλίκη, που έδειξαν οι γονείς των κοριτσιών, κατά τα παιδικά τους χρόνια.

Ο τίτλος της ταινίας, αναφέρεται στο στοιχείο , που κυριαρχεί στον χαρακτήρα της Μαρίας, δηλαδή, στον εγωισμό της (άξονας αντικειμένων²). Η εγωίστρια Μαρία, «θέλει τα πάντα για τον εαυτό της» και συγκεκριμένα, κι όλους τους άνδρες για τον εαυτό της. Η εγωίστρια Μαρία – η οποία αναγνωρίζει τον εαυτό ως σεξουαλικά ελκυστικό από την ανδρική σκοπιά- ως υποκείμενο, παρουσιάζεται να βρίσκει τη λιβιδική της ικανοποίηση δια μέσου της κατάκτησης (αγαθών υλικών ή ανδρών). Για αυτό εμφανίζεται να περιπλέκει στα δίκτυα του αμαρτωλού της έρωτα, τον Κώστα, όχι γιατί τον επιθυμεί ερωτικά, αλλά για να τον κατακτήσει και να τον εκδικηθεί.

Στο πλαίσιο της αφήγησης ο ψυχολογισμός, ως στρεβλή κινηματογραφική αναπαράσταση της ψυχαναλυτικής θεωρίας(άξονας των εννοιών³), γίνεται εργαλείο ανάλυσης της συγκρότησης της υποκειμενικότητας της Μαρίας. Επιπλέον, από την αρχή της αφήγησης, την συμπεριφορά της Μαρίας, παρουσιάζεται, να «καθοδηγεί» το δίπολο **έρωτας (libido) /θάνατος (καταστροφική ενόρμηση)**, όπου, όμως, τελικά, φαίνεται, να επικρατεί η επιθετική της ενόρμηση ως ακόρεστη επιθυμία διαρκούς κατάκτησης των «άλλων».

² «Άξονας αντικειμένων: διερεύνηση των σχέσεων του λόγου με τα εκτός λόγου», Δοξιάδης Κύρκος, *Ανάλυση Λόγου: Κοινωνικό - Φιλοσοφική Θεμελίωση*, Αθήνα: Πλέθρον, 2008, σελ. 176

³ «Άξονας των εννοιών»: διερεύνηση των σχέσεων του λόγου με άλλους λόγους, Δοξιάδης Κύρκος, ό.π, σελ. 179

Η ίδια η Μαρία, ως αυτοαναλυόμενη- καθώς, συχνά έρχεται στην αφηγηματική θέση(άξονας των εσωτερικών τρόπων εκφοράς)⁴- αποδίδει την εμμονή της αυτή για κατάκτηση, - δηλαδή την αναγνωρίζει ως παράλογη- στο φρουδικό της μοί, το οποίο κατισχύει του λογικού της je (καρτεσιανό υποκειμένο). Η ίδια, δηλαδή, έχει εντοπίσει τη διάσταση μεταξύ των δύο και αναγνωρίζει το φρουδικό εγώ ως ισχυρότερο, ως καθοδηγητική αρχή των πράξεων της.) Η Μαρία αποδίδει την εμμονή της για κατάκτηση στον υποστασιοποιημένο ψυχισμό της(εγώ το οποίο δομείται από το υπερ-εγώ και το ιδεώδες του εγώ), που αναγνωρίζει ως κινητήριο μοχλό της αντικειμενικής της συμπεριφοράς. Εν προκειμένω, η Μαρία, αναγνωρίζει, ότι το Εγώ της είναι υπερβατικό, σχεδόν αυτονομημένο, της «επιβάλλεται», ως έξωθεν καταναγκασμός και την οδηγεί σε αυτή την συμπεριφορά. Είναι αρκετά ενδιαφέρον, ότι η Μαρία, ως αυτοαναλυόμενη έρχεται στη θέση της αφηγήτριας (άξονας των εσωτερικών τρόπων εκφοράς) αποδίδοντας την σκληρότητα του χαρακτήρα της και την στάση που κρατά απέναντι στους άντρες στα αρνητικά συναισθήματα που τρέφει για τον αποθανόντα πατέρα. Η Μαρία υποστηρίζει, ότι ο πατέρας τη μισούσε, επειδή, έμοιαζε πολύ στην, εξίσου, όμορφη μητέρα της. Δηλαδή, η Μαρία διαπιστώνει, από μέρους του πατέρα της, μια προβολή στην ίδια, της ενόρμησης θανάτου προς τη μητέρα της. Με άλλα λόγια, η Μαρία, ως ψυχαναλύτρια – αφηγήτρια αναγνωρίζει την σχέση της με τον πατέρα της ως μια αντεστραμμένη εκδοχή του Οιδιποδείου. Η ενόρμηση θανάτου του πατέρα της Μαρίας προς την μητέρα της Μαρίας εκφράστηκε κοινωνικά – την έδωσε από το σπίτι και την άφησε να πεθάνει καταχρεωμένη σε άσυλο-, ενώ ως προς τη Μαρία εκδηλώθηκε ως συναισθηματική εγκατάλειψη/απόρριψη. Η ίδια η Μαρία ως αυτοαναλυόμενη - αφηγήτρια, περιγράφει ως τραυματική την εμπειρία της απόρριψης από το πραγματικό, αντικείμενο της επιθυμίας τον πατέρα, και μάλιστα υποστηρίζει, ότι σε αυτήν την τραυματική της εμπειρία οφείλεται η συναισθηματική της ανικανότητα, η αλλιώς η αδυναμία της να αγαπήσει.

Επομένως, σύμφωνα με την αφηγηματική σκοπιά, η ψυχική/συναισθηματική ανικανότητα της Μαρίας προκύπτει από την μη σύμπτωση της αισθησιακής και τρυφερής κατεύθυνσης, εξαιτίας του καθηλωτικού παιδικού τραύματος και, τελικά, εξαιτίας του εμποδίου της αιμομιξίας⁵. Η λιβιδική της ικανοποίηση πληρώνεται μόνο με την κατάκτηση ερωτικών αντικειμένων υποκατάστατων του πρωταρχικού και αξεπεράστου ερωτικού αντικειμένου, του πατέρα δηλαδή. Η αισθησιακή κατεύθυνση της Μαρίας είναι ενεργητική, όμως προσανατολίζεται σε άνδρες, οι οποίοι δεν τις θυμίζουν το αγαπημένο αιμομικτικό πρόσωπο, τον πατέρα⁶.

Αφού, έχει συγκροτηθεί, αυτή η ταυτότητα, η Μαρία με τη στάση της ως μυθοπλαστικό αντικείμενο, διαρκώς, επιφέρει ρήγματα με τη στάση της στην «ελληνοχριστιανική» ηθική τάξη. Σοκάρει τον Θείο, ο οποίος σε όλη τη διάρκεια

⁴ Άξονας των τρόπων εκφοράς – εσωτερικές συνθήκες: διερεύνηση των σχέσεων του λόγου με τον εαυτό του, Δοξιάδης Κύρκος, ό.π, σελ. 179

⁵ Φρόνιτ Σίγκμουντ, *Η ψυχολογία της ερωτικής ζωής*, μτφρ Γ. Βάμβαλης, Αθήνα: Επίκουρος, 1974, σελ. 29

⁶ Φρόνιτ Σίγκμουντ, ό.π, σελ. 29

της ταινίας, γίνεται το επιτηρητικό- επικριτικό βλέμμα προς την Μαρία, λέγοντας του, ότι αδιαφορεί για τον «κόσμο».

Δηλαδή, από την αρχή της αφήγησης συγκροτείται μια διπολική τάξη, όπου η Μαρία τίθεται σε αντιπαράθεση προς τον «κόσμο», που εν προκειμένω, αποτελείται από μικροαστούς με «ελληνοχριστιανικές» αξίες. Η κοινωνική συμπεριφορά της Μαρίας προκαλεί αλλεπάλληλα «σοκ» στον απέναντι πόλο, εκείνο των μικροαστών: παραβαίνει τους κανόνες του πένθους – διασκεδάξει, δεν υιοθετεί την «αυτομαστιγωτική» στάση του μακρόχρονου πένθους- και κυριότερα παραβιάζει τον κανόνα της εξωγαμιαίας παρθενίας(άξονας των εννοιών)⁷.

Όμως, τελικά, η στάση της Μαρίας, η οποία περιφρονεί την τάξη της παράδοσης, δεν παρουσιάζεται ως έλλογη και έμπρακτη απόρριψη ενός ορισμένου συστήματος αξιών, - εν προκειμένω του ελληνοχριστιανικού- αλλά ως αποτέλεσμα μιας ψυχοπαθολογίας(άξονας των θεματικών⁸) η οποία προέκυψε από το παιδικό τραύμα της άνισης μεταχείριση, την οποία της επιφύλαξε ο πατέρας.

Από την αρχή της αφήγησης, δηλώνεται, ότι η στάση της Μαρίας, καθοδηγείται από δύο υποστασιοποιημένες ενορμήσεις: το μίσος αλλά και το φθόνο για τον Κώστα. Η επανόρθωση της ταξινομίας, έρχεται, πριν καν, διαπιστωθούν τα ρήγματα σε αυτήν, αφού, η Μαρία παρουσιάζεται ως εγκλωβισμένη στη νεύρωση της, ακριβώς, επειδή, δεν συμμορφώνεται με τις επιταγές του «εμφυλου» ρόλου, για τον οποίο κοινωνικά προορίζεται.

Η «φαλλοκεντρική» ψυχανάλυση -ψευτοανάλυση που «υποβάλλει» το σενάριο την Μαρία την εμφανίζει ως ψυχικά διαταραγμένη, ακριβώς, επειδή απαρνήθηκε τον «κοινό νου», δηλαδή, τις κυρίαρχες αξίες, δίνοντας, έτσι, μια απλοϊκή ερμηνεία της διαπλοκής της ατομικής ψυχολογίας με κοινωνικούς – πολιτισμικούς παράγοντες(άξονας Θεματικών⁹).

Η Μαρία πετυχαίνει, να κατακτήσει τον Κώστα, και για το λόγου το αληθές, ακολουθούν αρκετά «προκλητικές», για τα μέτρα της εποχής, ερωτικές σκηνές. Με τη Μαρία να παρουσιάζεται στην πλεονεκτική θέση, να κινεί τα νήματα του ερωτικού πάθους του Κώστα. Από την άλλη, βλέπουμε την Μαρία, να προσπαθεί να σκηνοθετήσει τον εαυτό της ως σεξουαλικά υποταγμένο, χωρίς στην πραγματικότητα να είναι (άξονας των αντικειμένων). Το ότι η Μαρία βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση, δηλαδή, ότι στην πραγματικότητα δεν είναι σεξουαλικά υποταγμένη, οι θεατές το γνωρίζουν(άξονας των εσωτερικών τρόπων της εκφοράς'), ενώ το σεξουαλικά υποταγμένο σε αυτή θύμα της, ο Κώστας, το αγνοεί.

Εδώ, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, ότι η αφήγηση θέτει ένα ρήγμα ως προς την φροϋδική ανάλυση της σεξουαλικής υποταγής, αντιστρέφοντας το σχήμα, αφού, τελικά, βάζει τον Κώστα στη θέση του σεξουαλικά υποταγμένου, ως το πρόσωπο το οποίο περιέρχεται σε ένα ασυνήθιστα μεγάλο βαθμό εξάρτησης από ένα άλλο, με το οποίο έχει σεξουαλικές σχέσεις. Μάλιστα, αυτή η σεξουαλική του υποταγή, τον οδηγεί σε βαρύτερες θυσίες σε βάρος του προσωπικού του

⁷ Δοξιάδης Κύρκος, *ό.π* , σελ.179

⁸Άξονας Θεματικών (ιδεολογία): Διερεύνηση των σχέσεων του λόγου με την εξουσία, Δοξιάδης Κύρκος, *ό.π*, σελ. 179

⁹ Δοξιάδης Κύρκος, *ό.π*, σελ. 179

συμφέροντος¹⁰ – εν προκειμένω, παραβαίνει τη δέσμευση την οποία έχει αναλάβει απέναντι στην Αλίκη και επίσης καταχράται δημόσιο χρήμα για χάρη της.

Όμως, η σχέση της Μαρίας με το σεξ, επαναπροσδιορίζεται, όταν γνωρίζει και ερωτεύεται τον Γιώργο. Η ίδια η Μαρία έχει αρχίσει να αντιλαμβάνεται, το ασύμπτωτο του ερωτικού συναισθήματος και της ερωτικής της επιθυμίας που βιώνει. Το ζητούμενο, είναι, ότι με το που ερωτεύεται, γίνεται ευάλωτη, και δεν τα καταφέρνει να «διαχειριστεί» τη σεξουαλική ελκυστικότητα της, για να πετύχει τους «ιδίους» σκοπούς

Με άλλα λόγια, η Μαρία αρχίζει να αντιλαμβάνεται, ότι, ερωτεύτηκε, ακριβώς, επειδή δε μπορεί, να χρησιμοποιήσει το σεξ, ως μέσο επίτευξη στόχων, ακριβώς, επειδή, το σεξ έχει αρχίσει να της γίνεται δυσάρεστο, επειδή αγαπά ένα άνδρα. Η συναισθηματική πρόσδεση, δηλαδή, την οδηγεί σε σεξουαλική ψυχρότητα.

Από τη στιγμή που η Μαρία περιέρχεται στη θέση της συναισθηματικά υποταγμένης, γίνεται και σεξουαλικά «μη ικανή». Εδώ, πρέπει να αποσαφηνιστεί, ότι σε κάθε περίπτωση η σεξουαλική της «ικανότητα», συνδέεται με τη δυνατότητα της να διαχειρίζεται τη σεξουαλικά ελκυστική διάσταση της εμφάνισής της, για να πετυχαίνει τους στόχους της και όχι για να προσπορίζει η ίδια ικανοποίηση από την ερωτική πράξη.

Η σεξουαλικότητα της Μαρίας, τελικά, «απενεχοποιείται» ως αποτέλεσμα της ψυχοπαθολογίας της, δηλαδή, ως αποτέλεσμα του υπέρμετρου και παράλογου εγωισμού της. Το πλήγμα που δέχεται ο εγωισμός της Μαρίας, όταν δέχεται την συναισθηματική απόρριψη από τον Γιώργο, την «αποσεξουαλικοποιεί» πλήρως.

• *Ο Κατήφορος, σενάριο/σκηνοθεσία, Γιάννης Δαλιανίδης, 1961, Φίνος Φιλμς*
Η Ρέα ως «θύμα του σεξ»

Η Ρέα ως νεαρή/μετέφηβη και σεξουαλικά ελκυστική από την ανδρική σκοπιά, παρουσιάζεται ανώριμη(άξονας των αντικειμένων¹¹), για να διακρίνει την κοινωνική «επικινδυνότητα» των σεξουαλικών σχέσεων(άξονας των εννοιών κ θεματικών¹²). Από σεναριακής «σκοπιάς» η Ρέα παθαίνει, ό,τι παθαίνει, ακριβώς, επειδή, σπάει το «κανόνα της Παρθενίας¹³», υποκύπτοντας στις ερωτικές/ σεξουαλικές πιέσεις του Κώστα. Το σεξουαλικό της «παραστράτημα», γίνεται «πάθημα», που οδηγεί στην ωρίμανση και στη μετάνοια, αφού έχει προηγουμένως, πάρει το «γερό μάθημα» της επταετούς φυλάκισης.

Στην αφηγηματική αφειτηρία, η Ρέα, ως επιτόλαιη νέα, δε χρησιμοποιεί την σεξουαλική ελκυστικότητα της για να πετύχει κάποιο σκοπό, αλλά, αντίθετα, φαίνεται να αντλεί ικανοποίηση από αυτήν. Η αφήγηση εμφανίζει την Ρέα, να παίζει ένα επικίνδυνο παιχνίδι με το εξωγαμιαίο σεξ, ακριβώς, επειδή δε μπορεί να αντιληφθεί τη σοβαρότητα των πράξεων της.

¹⁰ Φρόνιτ Σ. , *ό.π.*, σελ.42

¹¹ Δοξιάδης Κύρκος, *ό.π.*, σελ. 179

¹² Δοξιάδης Κύρκος, *ό.π.*, σελ. 179

¹³ Στον δημοφιλή ελληνικό κινηματογράφο της δεκαετίας του εξήντα, διατηρείται ακέραιος ο κανόνας της Παρθενίας, Ελίζα – Άννα Δελβερούδη, *Οι Νέοι στις Κωμωδίες του Ελληνικού Κινηματογράφου 1948 -1974*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 2004, σελ 171

Η Ρέα παρουσιάζεται «σεξουαλικά υποταγμένη στο σεξ»/θύμα του σεξ, και γι αυτό παθαίνει, ό,τι παθαίνει. Το περιστατικό της δημόσιας διαπόμπευσης της συνιστά μια τιμωρία για την επιπόλαιη, ανεύθυνη στάση της. Με άλλα λόγια, στην ταινία μεγάλο φροϋδικό ταμπού είναι το εξωγαμιαίο σεξ, καθώς αναγνωρίζεται ως κίνδυνος για την πυρηνική οικογένεια.

Το ενδιαφέρον, είναι, ότι η μεταστροφή της προσωπικότητας της Ρέας, από την ανωριμότητα – ανευθυνότητα στην επίγνωση/ωριμότητα γίνεται με άξονα τη σχέση της με το εξωγαμιαίο σεξ ως ταμπού, αναγκαία περιοριζόμενο, στον ελληνικό υλικό μικροαστικό πολιτισμό.

Στην Ρέα καταλογίζεται η ατομική ευθύνη της παραβίασης του κανόνα και της, πρόσδεσης της στη σεξουαλική αγάπη ως της μεγαλύτερη ικανοποίηση, ως το πρότυπο της ευτυχίας, *το οποίο μπορεί να αναζητηθεί, μόνο στον τομέα των σεξουαλικών σχέσεων*¹⁴. Η Ρέα, αρχικά, σφάλει, γιατί επιλέγει την αισθησιακή/σεξουαλική αγάπη, αντί να αρκестεί στην- με φροϋδικούς όρους- *ανασταλμένη* αγάπη, αυτή που υπάρχει ως εκτονωμένη τρυφερότητα, εντός του πλαισίου του γάμου, και της οικογένειας, και η οποία δεν ελλοχεύει κινδύνους αποσταθεροποίησης της τάξης(άξονας των εννοιών¹⁵).

• « *Λολίτες της Αθήνας*», Σενάριο/σκηνοθεσία Γιώργος Παπακώστας, Παραγωγή Φάρος Φιλμ

Ρόζυ μια «λολίτα» με ταξική συνείδηση

Η ταινία « *Οι Λολίτες της Αθήνας*» (β' προβολής), βασίζεται, σε ένα «αφελές» αλλά, συνάμα εξαιρετικά ενδιαφέρον για ιδεολογική ανάλυση σενάριο, όμως, εν προκειμένω, θα επιμείνουμε στην σκιαγράφηση της σεξουαλικής «ταυτότητας» της πρωταγωνίστριας Ρόζυ. Και στην ταινία αυτή, στο επίκεντρο τίθεται η έννοια της σεξουαλικής υποταγής(άξονας των εννοιών)¹⁶ ως ψυχολογικής - συναισθηματικής εξάρτησης από το αντικείμενο της ερωτικής επιθυμίας, στο πλαίσιο, ετεροφυλοφιλικών σχέσεων.

Η Ρόζυ αν και φαίνεται, «να παίζει στα δάχτυλα της» τον μεσήλικα Ζανίτο, ο οποίος παρουσιάζεται ως έρμαιος, της σεξουαλικής του επιθυμίας για αυτήν, τελικά, αποδεικνύεται ότι, η ίδια υποφέρει από μεγάλη συναισθηματική εξάρτηση από τον πρώτο έρωτα της, τον Τζίμ, έναν νεαρό μικροκακοποιό. Η Ρόζυ παρουσιάζεται σεξουαλικά υποταγμένη, αρά και ψυχολογικά εξαρτημένη, από αυτόν που της πήρε την παρθενιά, αλλά και συναισθηματικά - σεξουαλικά «ανίκανη»/ψυχρή από τη στιγμή που αυτός, «ο πρώτος» , την απέρριψε. Δηλαδή, με άλλα λόγια, ούτε η Ρόζυ, εμφανίζεται, να τα «χαίρειται» αυτά που κάνει, απλώς, να τα αξιοποιεί τα θέλητρα της με όρους ανταλλαγής, με στόχο την επιβίωση και την πιο άνετη ζωή. Δηλαδή, από την αφηγηματική σκοπιά(άξονας των τρόπων εκφοράς¹⁷) η σχέση που αναπτύσσει η Ρόζυ με την σεξουαλικότητα της, η σεξουαλική της

¹⁴ Φρόντι Σ, *Ο πολιτισμός ως πηγή δυστυχίας*, μφρ: Βάμβαλης Γιώργος, Αθήνα: Επίκουρος, 1974, σελ. 62

¹⁵ Δοξιάδης Κύρκος, *ό.π.*, σελ. 179

¹⁶ Δοξιάδης Κύρκος, *ο.π.*, σελ. 179

¹⁷ Δοξιάδης Κύρκος, *ό.π.*, σελ.178

συμπεριφορά, καθορίζεται από την σεξουαλική εμπειρία με τον διακορευτή της, αλλά και την τραυματική της εγκατάλειψη από αυτόν τον πρώτο εραστή.

Βεβαίως, όπως, αποκαλύπτεται στην πορεία της αφηγηματικής εξέλιξης, υπαίτιος για την «στρεβλή» ανάπτυξη της σεξουαλικότητας της Ρόζυ, υπήρξε ο βιασμός, ο οποίος υπέστη από τον πατέρα της, όταν ήταν ακόμη μικρό κορίτσι.

Επομένως, και σε αυτή την περίπτωση, η σεξουαλική συμπεριφορά της Ρόζυ, γίνεται αντιληπτή, ως προϊόν μιας ψυχοπαθολογίας. Η έκπληξη, έρχεται στο τέλος, αφού ως αφηγήτρια- αυτοαναλυόμενη αναγνωρίζει, ως αιτία της « σεξουαλικής της παθολογίας» , - όπως, ομολογεί η ίδια στον αστυνόμο-, το «μίσος» για την κοινωνία(άξονας των εσωτερικών τρόπων της εκφοράς¹⁸). Δηλαδή, από σεναριακής σκοπιάς, η ταξική της συνειδητοποίηση, ως «υποπρολετάριας», γίνεται το εφιαλτήριο, της σεξουαλικής της «διαφθοράς».

Εκδικείται, τους άνδρες και την αστική κοινωνία, στο όνομα της χαμένης παιδικής της αθωότητας, αλλά και της «ταξικής» της τιμής και μέσα από αυτή την εκδίκηση αντλεί λιβιδική ικανοποίηση. Ειδικά, στην περίπτωση, της Ρόζυ, κάνοντας, μια μη θεμελιωμένη θεωρητικά, αναγωγή, σε έναν όρο που ακούμε συχνά στην επικαιρότητα, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι, η Ρόζυ, ως λολίτα –σεξοβόμβα, παρουσιάζεται, από αφηγηματική σκοπιά, να διασπείρει «σεξουαλικές βόμβες», προβαίνοντας σε πράξεις ατομικής- σεξουαλικής τρομοκρατίας για κοινωνικούς λόγους φυσικά(άξονας θεματικών)¹⁹.

Συμπερασματικά, λοιπόν, σε σχέση τις τρεις εκδοχές γυναικείας σεξουαλικής ελκυστικότητας τις οποίες παρουσιάσαμε, μπορούμε να εντοπίσουμε δύο κοινά χαρακτηριστικά: είναι όλες σεξουαλικά, ελκυστικές, από την ανδρική σκοπιά, αλλά και σεξουαλικά δραστήριες.

Επιπροσθέτως, στις δύο περιπτώσεις, αυτή της λολίτας Ρόζυ, και της εγωίστριας Μαρίας, η σεξουαλική τους συμπεριφορά ή αλλιώς η στάση τους απέναντι στο σεξ, καθοδηγείται από μια ενόρμηση, που στην περίπτωση της Ρόζυ είναι το μίσος για τον πατέρα που τη βίασε αλλά και για την αστική κοινωνία που τη «βιάζει» και εξακολούθησε, και στην περίπτωση της Μαρίας είναι ο «εγωισμός», που δημιουργήθηκε, εξαιτίας της απόρριψης, την οποία δέχτηκε από τον πατέρα της. Δηλαδή, και οι δύο ηρωίδες γίνονται σεξουαλικά υποκείμενα-εξαιτίας ενός τραύματος. Και στην περίπτωση, της μετέφηβης Ρέας, η ανάπτυξη της σεξουαλικής της συμπεριφοράς, σύμφωνα με την σεναριακή «ψυχανάλυση», παρουσιάζεται αποτέλεσμα της αδιάφορης στάσης των γονιών της. Με άλλα λόγια η αφηγηματική σκοπιά, προσπαθεί να μας πείσει, ότι η Ρέα «ξεσαλώνει» σεξουαλικά, ακριβώς, για να τραβήξει την προσοχή των γονιών της. Άρα, πάλι, το ερέθισμα, το οποίο αφυπνίζει την σεξουαλικότητα της, ερμηνεύεται ως τραυματικό βίωμα της απόρριψης κι από τους δύο γονείς.

Δηλαδή, και στην περίπτωση των τριών ηρωίδων, η σεξουαλικότητα τους, εκδηλώνεται, ως αποτέλεσμα, μιας νευρωτικής – ψυχωτικής κατάστασης, η οποία

¹⁸ Δοξιάδης Κύρκος, ό.π, σελ. 179

¹⁹ Δοξιάδης Κύρκος, ό.π, σελ. 179

προέρχεται από το απωθημένο τους ιστορικό²⁰, η καλύτερα ως αποτέλεσμα της επίδρασης στην ατομική συμπεριφορά, της διαπλοκής ψυχολογικών και κοινωνικών λόγων. Επιπροσθέτως, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, ότι και στις τρεις περιπτώσεις, η σεξουαλικότητα – με την έννοια της σεξουαλικής διάθεσης, επιθυμίας- σχεδόν, αποσυνδέεται από τη βιολογική της διάσταση, δεν παρουσιάζεται ως σεξουαλική ενόρμηση, ως δύναμη της οποίας η αιτία είναι οργανική. Η σεξουαλική τους συμπεριφορά έχει μόνο κοινωνικά «κίνητρα», άρα και «αποβιολογικοποιείται». Η ψυχική δύναμη, η οποία καθοδηγεί τις ηρωίδες, και τις οδηγεί να χρησιμοποιούν το σεξ, και από την ικανοποίηση της να προσβλέπουν στην λιβιδική ικανοποίηση, είναι η ανάγκη να εκδικηθούν τον πατέρα, τους γονείς και την κοινωνία.

Από την άλλη, τελικά, παρατηρούμε και κάτι άλλο: ότι, αν και οι τρεις ελληνικές ταινίες σκιαγραφούν το εξωγαμιαίο σεξ, ως κοινωνικά επικίνδυνο, βάζοντας τις ηρωίδες να περνούν «των παθών τους τον τάραχο», μόνο επειδή «επιδίδονται» σε αυτό, τελικά, με πρόφαση αυτήν την ιδεολογική απαγόρευση πολλαπλασιάζουν τους κινηματογραφικούς λόγους για το σεξ. Επομένως, θα μπορούσαμε – φουκωικά – να υποθέσουμε για την εγχώρια κινηματογραφία, ότι η αναπαράσταση του σεξ ως ταμπού, λειτούργησε παραγωγικά, αφού παράχθηκαν ταινίες οι οποίες, αν κ'όχι –κατάδηλα- πορνογραφικές, τελικά, επηρέασαν την εξέλιξη της πορνογραφίας στη χώρα μας²¹.

Το ίδιο συμβαίνει και με την κινηματογραφική αναπαράσταση των σεξουαλικά ελκυστικών από την ανδρική σκοπιά γυναικών: ενώ τις «καταγγέλλουν» για τη σχέση τους με το σεξ, και συγκεκριμένα για το ότι κάνουν εξωγαμιαίο σεξ, τελικά, στήνουν μια ολόκληρη κινηματογραφική αφήγηση με επίκεντρο αυτές, αναζωπυρώνοντας το ενδιαφέρον του κοινού με τις γυμνές εμφανίσεις, των *παραστρατημένων κορασίδων και των γυναικών στο βούρκο της αμαρτίας*, οι οποίες, τελικά, μένουν αξέχαστες²².

Από τη δεκαετία του εξήντα κι έπειτα, ο εγχώριος κινηματογράφος «καταγγέλλει» το σεξ, μέσω ολοένα και ρεαλιστικότερων αναφορών, που αγγίζουν τα όρια της εμμονής και συνοδεύονται από απεριόριστα «συσσωρευμένες» λεπτομέρειες²³. Το ίδιο συμβαίνει και με τις σεξουαλικές γυναίκες, δηλαδή, τις σεξουαλικά ελκυστικές από την ανδρική σκοπιά, αφού το ενδιαφέρον για αυτές και για τον τρόπο που μοιράζονται, το σεξουαλικό τους «χάρισμα», παρουσιάζεται ολοένα και αυξανόμενο στις ταινίες.

Από τη μία θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, ότι, αυτό συμβαίνει, για να υπηρετηθεί ο στόχος της εμπορικότητας των ταινιών, αφού οι συντελεστές/δημιουργοί αναγνώριζαν την έμμεση ανάγκη για πορνογραφία, ή

²⁰ Ντετι Μισέλ, *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση του Φρόντ*, μτφρ: Σοφία Λεωνίδη, Αθήνα: Καστανιώτης, 2002,σελ 193

²¹ Γεώργιος Βάσος, *Greek Erotica: Εικονογραφημένη Ιστορία του ελληνικού ερωτικού κινηματογράφου*, Αθήνα: Τσαγκαρουσιάνος,, 2005, σελ 16

²² Γεώργιος Βάσος, *ό.π.*, σελ. 15

²³ Φουκώ Μισελ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τόμος 1: η δίψα της γνώσης, μτφρ: Γκλόρυ Ροζάκη, επιμέλεια: Κρητικός Γιάννης, Αθήνα: Κέδρος, 1978, σελ 28

αλλιώς όπως εύστοχα το περιέγραφε ο D. H. Laurence, αναγνωρίζουν την ανάγκη για *λελογισμένη σεξουαλική διέγερση*²⁴.

Ακόμη, όμως, κι έτσι, δηλαδή, ακόμη κι αν οι προθέσεις των δημιουργών, είναι να κεντρίσουν τα σεξουαλικά αισθήματα των θεατών, να τους προσφέρουν μια δόση *σεξουαλικής γοητείας*²⁵, οριακά, μη πορνογραφικής, παραμένει εξαιρετικά ενδιαφέρον, ότι επικεντρώνονται στην γυναικεία σεξουαλική ελκυστικότητα. Αν και της αποδίδουν μία διάσταση παθολογίας, και την «καταδικάζουν», τελικά, έμμεσα την θέτουν, ως ταξινομική αρχή στο ερωτικό παιχνίδι, ως αφετηρία για «ο,τιδήποτε» σεξουαλικό. Αυτό, βεβαίως, δεν ισχύει για όλες τις περιπτώσεις της γυναικείας σεξουαλικότητας, αλλά για την σεξουαλικότητα των γυναικών, οι οποίες είναι σεξουαλικά ελκυστικές από την ανδρική σκοπιά και οι οποίες φτιάχνουν και συντηρούν τον εγχώριο κινηματογραφικό μύθο των ωραίων και μοιραίων γυναικών. Το ενδιαφέρον στρέφεται απροκάλυπτα προς αυτές, κι όπως φαίνεται επισκιάζονται αυτές, τις οποίες ο Laurence θα περιέγραφε ως *ουδέτερα πλάσματα ξεθωριασμένης αγνότητας*²⁶.

Επομένως, με ποιο τρόπο θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε την αντίφαση: από τη μία να τις καταγγέλλουν κι από την άλλη να τις αναδεικνύουν, όχι μόνο ως τα καίρια εξοχήν αντικείμενα της ανδρικής επιθυμίας, αλλά και ως πρότυπα γυναικείας αισθητικής, ακόμη περισσότερο, ως πρόσωπα τα οποία, θέτουν την ταξινόμηση της γυναικείας αισθητικής, σεξουαλικής ελκυστικότητας. Υπό την έννοια αυτή, το γυναικείο πρότυπο, το οποίο αντιπροσωπεύουν, γίνεται μάλλον πρότυπο προς μίμηση/ταύτιση για τις γυναίκες, παρά πρότυπο προς αποφυγή.

Επομένως, το συμπέρασμα, είναι, ότι, από τη μία, οι ίδιες οι ταινίες, απέβλεπαν στην ηδονοβλεπτική εκτόνωση, που προασπίζει τις ελληνοχριστιανικές αξίες, από την άλλη, όμως, οι εστέτ κυρίες, οι οποίες τις υποδύθηκαν όλες τις παραστρατημένες κορασίδες - ηφαιστεια, με την δυναμική της παρουσίας τους, «ξεσήκωναν», σεξουαλικό επαναστατικό κίνημα, το οποίο, δυνητικά, συσπείρωνε άνδρες γυναίκες, ετερόφυλου και ομόφυλου προσανατολισμού, μέσα σε ένα κινηματογραφικό λόγο καταστολής.

Βιβλιογραφία

1. Γεώργιος Βάσος, *Greek Erotica: Εικονογραφημένη Ιστορία του ελληνικού ερωτικού κινηματογράφου*, Αθήνα: Τσαγκαρουσιάνος,, 2005
2. Δελβερούδη Ελίζα - Άννα, *Οι Νέοι στις Κωμωδίες του Ελληνικού Κινηματογράφου 1948 -1974*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 2004
3. Δοξιάδης Κύρκος, *Ανάλυση Λόγου: Κοινωνικό - φιλοσοφική θεμελίωση*, Αθήνα: Πλέθρον, 2008
4. Φουκώ Μισελ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τόμος 1: η δίψα της γνώσης, μτφρ: Γκλόρυ Ροζάκη, επιμέλεια: Κρητικός Γιάννης, Αθήνα: Κέδρος, 1978
5. Φρόνιτ Σίγκμουρντ, *Η ψυχολογία της ερωτικής ζωής*, μτφρ Γ. Βάμβαλης, Αθήνα: Επίκουρος, 1974,
6. Φρόνιτ Σίγκμουρντ, *Τοτέμ και Ταμπού: ο Πολιτισμός ως πηγή δυστυχία*, Αθήνα: Επίκουρος, 1974

²⁴ D. H. Laurence, *Πορνογραφία και Αισχροπία*, β έκδοση, μτφρ: Βασίλης Ρούπας, Αθήνα: Ροές, 2009, σελ 32

²⁵ Για την έννοια της σεξουαλικής γοητείας βλ: D. H. Laurence, *ό.π.*, σελ.35

²⁶ D. H. Laurence, *ό.π.*, σελ. 40

7. Μπάτλερ Τζούντιθ, *Σώματα με σημασία: Οριοθετήσεις του φύλου στο λόγο*, μτφρ: Πελαγία Μαρκέτου, Εισαγωγή, επιστημονική επιμέλεια: Αθηνά Αθανασίου, Αθήνα: Εκκρεμές, 2008
8. Σολδάτος Γιάννης, *Ιστορία του Ελληνικού Κινηματογράφου*, 4 τόμος, Αθήνα: Αιγόκερως, 2002

B5-3. Φύλο, Φυλή και Κοινωνική Τάξη στις Κοινωνίες της Διακινδύνευσης : Το παράδειγμα της Μπάρμπι

**Λεγάκη Μαρία,
Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών**

Εισαγωγή

Κύριο διακύβευμα της παρούσας εισήγησης συνιστά η διεξαγωγή μιας πρώτης ικνηλάτησης του περιεχόμενου και της λειτουργίας της κανονιστικής φυλετικής και ταξικής ταυτότητας του υποκειμένου από τη σκοπιά του φύλου και πιο συγκεκριμένα του υποκειμένου "γυναίκα όπως αναπαριστάται στο σύγχρονο ιστορικό συγκείμενο που περιγράφεται με τον όρο κοινωνίες της διακινδύνευσης. Η έμφυλη ταυτότητα εκλαμβάνεται ως πολιτικό πεδίο σχέση και δομή εξουσίας που κινητοποιείται και συγκροτείται ως τέτοια στο επίπεδο της διαρκούς επιτέλεσης μέσα απ' την ιζηματοποίηση των έμφυλων, ηγεμονικών κανονιστικών λόγων. Επιπλέον, η έμφυλη ταυτότητα επιτελείται και νοηματοδοτείται διάμεσου μιας στρατηγικής αλληλοδιαπλοκής κοινωνικοπολιτικών και οικονομικών λόγων που αφορούν την φυλή, την κοινωνική τάξη, την εθνότητα. Οι έννοιες αυτές λειτουργούν ως ρυθμιστικά ιδεώδη και υφίστανται ως δομές και σχέσεις εξουσίας που εκφέρουν ηγεμονικούς λογούς ιεράρχησης, διάκρισης αποκλεισμού και καταστολής. Στο υφιστάμενο εγχείρημα υποστηρίζεται ότι οι κοινωνικές αυτές δομές και σχέσεις εξουσίας στο σύγχρονο ιστορικό συγκείμενο αναδιοργανώνουν το περιεχόμενο και τη μορφή τους, ταυτόχρονα ενισχυμένες ως παράγοντες αποκλεισμού και διακρίσεις.

Στις σύγχρονες κοινωνίες της διακινδύνευσης ο παράγοντας του συνεχούς και αοράτου η και ορατού πιθανού επερχόμενου κινδύνου κινητοποιεί και σηματοδοτεί δανείσιμους αλλά και αδιανόητους κινδύνους που αναδιοργανώνουν το περιεχόμενο των κυριάρχων αφηγημάτων αναφορικά με την κανονιστική επιτέλεση του φύλου της φυλής και το χαρακτήρα της κοινωνικής τάξης.

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια στόχος του υφιστάμενου εγχειρήματος τίθεται η ικνηλάτηση του περιεχομένου της εμφυλης κανονιστικής φυλετικής και ταξικής ταυτότητας. Επιπλέον, επιχειρείται η ανάδειξη της αλληλοδιαπλοκής του φύλου, της φυλής και της κοινωνικής τάξης. Στο σημείο αυτό επιχειρείται και η ικνηλάτηση της εμπλοκής του παράγοντα του ρίσκου σ' αυτή τη διαδικασία. Εδώ το ρίσκο ενισχύει τις εμφυλες ταξικές και φυλετικές διακρίσεις και οδηγεί το υποκείμενο στην αυτοεπιτήρηση του (ακόμα και αν είναι το ίδιο που υφίσταται την

καταπίεση , διάκριση) ενώ αντλεί μέσα από την αυτοεπιτήρηση μια ιδιότυπη ικανοποίηση. Για παράδειγμα το φυλετικά στιγματισμένο υποκειμένο οδηγείται στην αυτοεπιτήρηση του χρησιμοποιώντας την κοσμητική χειρουργική και αντλεί μια ιδιότυπη ικανοποίηση απ' τα αποτελέσματα της. Η ανάδειξη της κοινωνικό πολιτικής και οικονομικής σημασίας των παραπάνω κοινωνικών σχέσεων και δόμων για την παγκοσμιοποίηση του καπιταλισμού και της κυριαρχίας θεωρείται εδώ κεντρικής σημασίας. Καθώς οι προνεωτερικές και νεωτερικές κοινωνικές ανισότητες εξακολουθούν να υφίστανται μετασχηματισμένες κατά τη μετανεωτερικότητα, αναδύονται νέα ρίσκα που κατασκευάζονται ως μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου και που οι νέες κουλτούρες φόβου που παράγουν συντελούν στην αναπαραγωγή του κοινωνικοπολιτικού συστήματος.

Ως αντικείμενο ανάλυσης επιλέγεται το παιχνίδι της Μπάρμπι, ως μίας περίπτωσης διαμέσου της οποίας επιχειρείται η κανονιστική συγκρότηση του υποκειμένου. Γίνεται αντιληπτή ως αναπαράσταση και μοντέλο της κανονιστικής θηλυκότητας η όποια συναρθρώνεται από ηγεμονικούς φυλετικούς και ταξικούς λόγους που αναδύονται μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό συγκείμενο των κοινωνιών της επικινδυνότητας .

Τα στοιχεία έχουν αντληθεί μέσα απ την ανάλυση και ερμηνεία των μοντέλων της Μπάρμπι που κυκλοφόρησαν στην αμερικανική και ελληνική αγορά κατά τα έτη 2007- 2009 μέσα από τους επίσημους διαδικτυακούς τόπους της Mattel. Κύριο μεθοδολογικό εργαλείο συνιστά η ποιητική ανάλυση περιεχόμενου και η ανάλυση λόγου. Η παρούσα εισήγηση αφορά κομμάτι μιας ευρύτερης εργασίας της διπλωματικής μου εργασίας με θέμα τη κατασκευή του υποκειμένου «γυναίκα» διαμέσου του παραδείγματος της Μπάρμπι η οποία εκπονήθηκε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο με επιβλέπουσα την Επίκουρη καθηγήτρια κυρία Χαλκιά.

Αναπαράσταση της Φυλής σε Καθεστώς Ρίσκου

Παρακάτω θα δούμε πως δομείται η έμφυλη ταξική και φυλετική κανονιστική ταυτότητα στις κοινωνίες της διακινδύνευσης διάμεσου της ανάλυσης και ερμηνείας συγκεκριμένων μοντέλων της Μπάρμπι. Καθώς η Μπάρμπι συνιστά αναπαράσταση και μοντέλο κατασκευής της κανονιστικής θηλυκότητας η όποια συναρθρώνεται διάμεσου έμφυλων, φυλετικών και ταξικών λόγων η κυρίαρχη ταυτότητα της Μπάρμπι συνίσταται σε μια λεύκη, νέα, υγιή, ετεροφυλόφιλη, μεσοαστή τουλάχιστον, γυναίκα. Διαμέσου των πολυπολιτισμικών της μοντέλων η Μπάρμπι φαίνεται σε ένα πρώτο επίπεδο να διατείνεται ότι αντιπροσωπεύει και να απεικονίζει την πολυπολιτισμικότητα και διαφορετικότητα. Πάραυτα σε μια προσεκτικότερη ανάγνωση φαίνεται να εμφορείται με τις κυρίαρχες εννοιολογήσεις αναφορικά με τη φυλή όπου μέσα στην πολυπλοκότητα και ρευστότητα των συγχρόνων ρίσκων ο Άλλος αναπαρίσταται στο φαντασιακό του δυτικού υποκειμένου ως σημείο ενός πιθανού και αόριστου κινδύνου και αβεβαιότητας που συνδέεται σε ένα τελικό επίπεδο με την αγωνιά του ιδίου του δυτικού υποκειμένου να καταστεί και ο ίδιος καταστασιακά εκτός του κυρίαρχου αληθειακού καθεστώτος. Η Rana (Rogers, 1999:53) υποστηρίζει καθώς μας παραθέτει ένα λευκό, ένα μαύρο, ένα ισπανικό και ένα ασιατικό μοντέλο της

Μπάρμπι ότι η διάφορα στο χρώμα του δέρματος του είναι αμυδρή με αποτέλεσμα το χρώμα του μαύρου μοντέλου της Μπάρμπι να συνιστά απόχρωση του λευκού.

Holliday Barbie (2007), Miss Opal Barbie (2007), Miss Diamond Barbie (2007), Miss Aquamarine (2007)

Το ίδιο γεγονός παρατηρήθηκε και κατά την παρούσα έρευνα μεταξύ της σύγκρισης του χρώματος στο δέρμα της Μπάρμπι στα διπλά μοντέλα (σε λευκό και μαύρο χρώμα δέρματος) που παρήχθησαν από την Mattel το 2007 στις ΗΠΑ. Πιο συγκεκριμένα, τα μοντέλα αυτά είναι η Holiday Barbie 2007, η Miss Opal, η Miss Diamond και η Miss Aquamarine. Επιπλέον, τα μαλλιά της παραμένουν ακόμα και στα μαύρα μοντέλα ίσια πράγμα που δε συνάδει με τη πραγματική εικόνα των Αφρικανών γυναικών. Φαίνεται ότι το χρώμα του δέρματος συνιστά έναν παράγοντα κοινωνικής ανέλιξης και στάτους που ξεπερνά την εικόνα του κανονιστικού φαίνεσθαι. Η κανονιστική ομορφιά η οποία ταυτίζεται με το δυτικό υποκείμενο συνεπάγεται την κοινωνική επιτυχία ενώ το υποκείμενο τροποποιεί τεχνολογικά το σώμα του για να την επιτύχει είτε με τις μεθόδους της κοσμητικής χειρουργικής είτε με χρήση καλλυντικών προϊόντων. Η χρήση αυτών των προϊόντων και υπηρεσιών είναι επιπλέον ταξικά προσδιορισμένη και στοχευμένη και φυλετικά στιγματισμένη. Η πλαστικότητα του σώματος της Μπάρμπι φαίνεται να αφορά κάτι περισσότερο από τη χημική της σύνθεση ως καταναλωτικού προϊόντος. Η πλαστικότητα συνιστά μια διάσταση της συμβολικής απεικόνισης της κανονιστικής θηλυκότητας όπου το πλαστικό και τεχνολογικά τροποποιήσιμο σώμα εμπορευματοποιείται μέσα από μια διαδικασία συνεχούς κανονιστικού μετασχηματισμού και αναδιαμόρφωσης. Στις σύγχρονες καταναλωτικές κοινωνίες της διακινδύνευσης η κανονιστική εμφάνιση (η οποία συναρθρώνεται γύρω από το φύλο, τη φυλή και την κοινωνική τάξη) γίνεται παράγοντας ρίσκου που οδηγεί το υποκείμενο στην αυτοεπιτήρηση του. Όπως μας πληροφορεί άλλωστε και ο Beck το ρίσκο στις σύγχρονες κοινωνίες συνδέεται με τις ανθρώπινες αποφάσεις καθώς συνιστά προϊόν της προόδου του πολιτισμού (Beck, 2005:140). Το υποκείμενο εδώ θεωρείται υπεύθυνο για την εξεύρεση ατομικών λύσεων για την αντιμετώπιση των σύγχρονων ρίσκων και οδηγείται σε μια ιδιότυπη αυτοεπιτήρηση. Εδώ το ρίσκο μετασχηματίζεται σε ενδεχόμενες κοινωνικές ευκαιρίες όπως υποστηρίζει και η Boden (Adam, 2000:28). Όταν λοιπόν η κοινωνική ανισότητα διαχέεται και εντείνεται, η εμφάνιση ως καταναλωτικό σημείο της επιτέλεσης κοινωνικών ταυτοτήτων και αυτοπροσδιορισμού γίνεται σημείο και σύμβολο αναφοράς της εξατομίκευσης των κοινωνικών υποκειμένων, της άρσης της συλλογικότητας και της ανάδυσης του σύγχρονου ναρκισσιστή.

Ιαπωνέζα Μπάρμπι (2008), Σουμάτρα Μπάρμπι (2008)

Τα πολυπολιτισμικά μοντέλα της Μπάρμπι ενδέχεται να απεικονίζουν όμως και την ιδέα του κοσμοπολιτισμού, του νέου «πολίτη του κόσμου» όπου η αλληλοδιαπλοκή «τοπικών» και «πλανητικών» στοιχείων και χαρακτηριστικών, ο

«από- τοπισμός» και η διάχυση του τοπικού στο παγκόσμιο¹ σχηματίζουν σύνθετες υβριδικές υποκειμενικότητες όπου η αναγνώριση και κατανόηση του Άλλου και του Εαυτού καθίσταται πολλαπλό διακύβευμα. Ακόμα όμως και εάν τα δυτικά χαρακτηριστικά στα πολυπολιτισμικά μοντέλα αναγνωσθούν μ' αυτόν τον τρόπο δε παρατηρούμε κάτι αντίστοιχο στα αμιγώς δυτικά μοντέλα της Μπάρμπι. Ενώ λοιπόν τα σύγχρονα ρίσκα χαρακτηρίζονται από κοσμοπολιτισμό (βλέπε περιβαλλοντολογικές καταστροφές, ασθένειες κ.ο.κ) η κοινωνική ταυτότητα του υποκειμένου συγκροτείται και μέσα από εθνικιστικούς ηγεμονικούς λογούς διαχωρισμού, ιεράρχησης και αποκλεισμού.

Παρότι λοιπόν η Μπάρμπι, διατείνεται ότι είναι πολυπολιτισμική και εμφανίζεται ενίοτε μαύρη, μεξικανή, κινέζα ή και ιρανή, στην ουσία της παραμένει λευκή, ξανθιά, με μπλε μάτια και πάνω απ' όλα δυτική. Τα μοντέλα αυτά ενδέχεται να συγκαλύπτουν τις σχέσεις κυριαρχίας μεταξύ της δύσης και του υπόλοιπου κόσμου («west and the rest»). Άλλωστε ο δυτικός χαρακτήρας και προσανατολισμός της Μπάρμπι, η εθνική της υποκειμενικότητα δεν παραβιάζεται απ' τη συμπαρουσία του μειοψηφικού Άλλου όπως θα υποστήριζε και ο Gellner (Gellner, 1992:14-16). Μέσα απ' την αντίθεση και την αντιπαράθεσή της με τον εξωτικό Άλλο, διαρθρώνεται και διαφαίνεται η λευκή δυτική κυριαρχία. Η διαπολιτισμική επικοινωνία που απεικονίζεται να διατηρεί διαμέσου της ύπαρξης των πολυπολιτισμικών μοντέλων φαίνεται να εδραιώνει την «αυθεντικότητα» της δυτικής της εκφοράς μέσα απ' την παγκοσμιοποιημένη της κυριαρχία.

Τα πολυπολιτισμικά μοντέλα της Μπάρμπι με την παραδοσιακή τους ενδυμασία δεν απεικονίζονται να απολαμβάνουν μερίδιο της «καθημερινότητας» της αυθεντικής Μπάρμπι. Αντιθέτως αναπαρίστανται ως εξωτικά αντικείμενα μέσα στο λευκό, δυτικό κόσμο της Μπάρμπι. Σύμφωνα μάλιστα με την Saunders (Saunders, 2000:38) η πρώτη Μπάρμπι που παρήχθη για λογαριασμό της Mattel στην Ιαπωνία διέθετε οχιστά μάτια πράγμα το οποίο και θεωρήθηκε μία πραγματική κρίση για την εταιρεία. Ακόμα και σήμερα στο μοντέλο της Ιαπωνέζας Μπάρμπι του 2008 τα μάτια φαίνεται να έχουν προσαρμοστεί στο δυτικό πρότυπο ομορφιάς. Η πολυπολιτισμική Μπάρμπι υφίσταται και λειτουργεί ως όριο κατά μία έννοια της επικράτειας του έμφυλου κανονιστικού δυτικού υποκειμένου. Όπως η Ιαπωνέζα Μπάρμπι ως φαντασική αναπαράσταση της κανονιστικής θηλυκότητας φαίνεται να προχώρησε σε τεχνολογικό μετασχηματισμό των χαρακτηριστικών του προσώπου της διαμέσου της κοσμητικής χειρουργικής έτσι και η πραγματική γυναίκα φαίνεται να προχωρά σε επεμβάσεις δυτικοποίησης. Σύμφωνα με τη Berry μεταφέροντας μας στο πεδίο της κοινωνικής, βιωμένης υπερπραγματικότητας του Βιετνάμ και της μετά- Μao Τσε Τουνγκ Κίνα παρατηρεί μία στατιστικά σημαντική αύξηση των επεμβάσεων κοσμητικής χειρουργικής με έμφαση τις επεμβάσεις δυτικοποίησης² που αφορούν το υποκείμενο «γυναίκα».

¹ Για τη σχέση του παγκόσμιου με το τοπικό βλέπε Ν. Δεμερτζής, *Ο Λόγος του Εθνικισμού: Αμφίσημο Σημασιολογικό Πεδίο και Σύγχρονες Τάσεις*, Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1996, σσ.336-341

² Πιο συγκεκριμένα γίνεται αναφορά για επεμβάσεις δυτικοποίησης των ματιών και της μύτης διαμέσου της αύξησης τους όπως επίσης και επεμβάσεις για αύξηση στήθους. Β. Berry, *Ομορφιά και Προκατάληψη*, Πολύτροπον, Αθήνα 2008, σσ.121

Κάτι ανάλογο συμβαίνει επίσης και με τις Ασιατοαμερικανίδες (Berry, 2008: 115-131).

Στο κείμενο που συνοδεύει την Ιαπωνέζα Μπάρμπι (μοντέλο ΗΠΑ, 2008) η Μπάρμπι δίνει «χαιρετίσματα από την Ιαπωνία» ενώ τονίζεται η εξωτική της ενδυμασία και μαλλιά («white kimono...with hair styled in an exotic updo») κάτι που συμβαίνει και με το μοντέλο της Μπάρμπι από τη Σουμάτρα (μοντέλο ΗΠΑ, 2008). Εδώ εμφανίζεται ως εξωτική όπου το μακιγιάζ και τα καστανά μαλλιά της αναδεικνύουν την εθνικότητα της («captures the beauty of her exotic Indonesian ancestry...long flowing brown hair and exquisite face paint captures the doll's ethnic heritage»). Εδώ αναδύεται η μετααποικιακή ή νέο-αποικιακή υποκειμενικότητα η οποία και δομείται ως τέτοια μέσα από την αντίθεση της με το κανονιστικό δυτικό υποκείμενο. Μέσα απ' τη θέαση του οριενταλιστικού υποκειμένου, της υβριδικής μετα-αποικιακής υποκειμενικότητας όπου η φειτικοποίηση του τοπικού συνοδεύεται απ' τη δυτικοποίηση του, το δυτικό κανονιστικό υποκείμενο αναγνωρίζει σ' αυτό (το οριενταλιστικό υποκείμενο) τον Εαυτό και τον Άλλο που ενοικεί όπως ο τερατώδης Άλλος της Braidotti σε μία «ενδιάμεση» και «αρνητική» ζώνη έξω απ' την κανονιστική επικράτεια του ανθρώπινου (Braidotti, 2004: 164-165). Μέσα και διαμέσου αυτής της διαδικασίας το υποκείμενο κατασκευάζει και αναπαράγει συγχρόνως την κανονιστική δυτική κοσμοεικόνα του Εαυτού και του Άλλου.

Η θεμελίωση του κανονιστικού δυτικού υποκειμένου επιτυγχάνεται μέσα από τη διαδικασία σύγκρισης και αντιπαράθεσης, μέσα από την «απαξίωση των υπάλληλων υποκειμενικοτήτων» (Αθανασίου, 2006:51). Η εθνική ταυτότητα της Μπάρμπι συνοδεύεται απ' τις «ναρκισσιστικές φαντασιώσεις της αυτάρκειας και της παντοδυναμίας και τις συλλογικές νευρώσεις της υπεροχής που υποστηρίζουν κάθε εθνικισμό» (Δεμερτζής, 1996: 256). Τα πολυπολιτισμικά μοντέλα της Μπάρμπι απεικονίζουν τη διαφορά μέσα απ' την επανάληψη της ομοιομορφίας. Όπως υποστηρίζει και ο Δεμερτζής το μέσο υποκείμενο στις κοινωνίες της διακινδύνευσης τείνει να θεωρεί την κατάσταση έκτακτης ανάγκης μια φυσιολογική συνθήκη με αποτέλεσμα ο φόβος να μεταβιβάζεται σ' αλλά αντικείμενα τα όποια λειτουργούν ως αποδιοπομπαίοι τράγοι (Δεμερτζής, 2002:322). Εδώ το υποκείμενο μεταθέτει τους συλλογικούς φόβους που απορρέουν απ' την κοινωνικό- πολιτική και οικονομική συγκρότηση της κοινωνίας και την αδυναμία του για συλλογική δράση στη μορφή του φυλετικά Άλλου που συνιστά συγχρόνως μια οικεία και αναγνωρίσιμη μορφή αλλά και ξένη.

Η «οικεία ξενικότητα» της πολυπολιτισμικής Μπάρμπι στην αντιπαράθεση της με το κανονιστικό δυτικό «γυναικείο» υποκείμενο, κατασκευάζει θα μπορούσαμε να πούμε την πολυπολιτισμική Μπάρμπι ως Μπάρμπι Monstrosus, παραφράζοντας την έννοια του homo monstrosus της Braidotti (Braidotti, 2004:165-173). Επιπλέον, το πεδίο της αποικιακής τερατολογίας συνιστά έναν προνομιακό τόπο μελέτης της αλληλοδιαπλοκής φύλου και φυλής. Το κανονιστικά εμφυλοποιημένο δυτικό υποκείμενο γίνεται αντιληπτό ως τέτοιο διάμεσου της αντιπαράθεσης του με την απειλητική πλέον ετερότητα. Η αποκλήρυξη των αδιανόητων αυτών μορφών ύπαρξης επιβεβαιώνει το φόβο του ιδίου του δυτικού υποκειμένου να καταστεί και

το ίδιο μη βιώσιμο να εκπέσει στην επικράτεια του καταστασιακά εκτός. Επιπλέον, το δυτικό υποκείμενο ενδέχεται να φέρει μέσα στην θραυσματική του ταυτότητα την ετερότητα. Όντας για παράδειγμα «φυλετικά καθαρό» (λευκό) αλλά συγχρόνως φτωχό μπορεί να εκληφθεί ως υποκείμενο σε διαδικασία-δοκιμασία όπως έχει οριστεί από την Κρίστεβα (Αθανασίου, 2007:99-100). Άλλωστε ο εθνικισμός μπορεί να ειπωθεί σύμφωνα και με τον Beck και ως μια αντίδραση εναντίον της οικουμενοποίησης του ρίσκου, τουλάχιστον αναφορικά με τα ρίσκα της λεγόμενης «πρώτης νεωτερικότητας» (Beck, 2005:158-159). Στα πλαίσια πάντως του υφιστάμενου κειμένου υποστηρίζεται ότι κατά τις σύγχρονες μετανεωτερικές κοινωνίες της διακινδύνευσης υφίστανται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους ρίσκα που εντοπίζονται τόσο στην «πρώτη νεωτερικότητα» όσο και στη «δεύτερη νεωτερικότητα» του Beck.

Αναπαράσταση της Κοινωνικής Τάξης μέσα σε καθεστώς Ρίσκου

Παρότι η κατανάλωση της Μπάρμπι ως προϊόντος φαίνεται να αφορά και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, ο τρόπος ζωής της και τα καταναλωτικά πρότυπα που προάγει αντιστοιχούν κυρίως στην ανώτερη κοινωνικά τάξη, σε μία παγκόσμια αστική τάξη. Η Μπάρμπι συνδέεται κατά την Rogers εικονικά με την κοινωνική τάξη, μέσω της κατανάλωσης (Rogers, 1999:82).

Η Μπάρμπι απεικονίζεται να διαθέτει (Rogers, 1999:66-67) διάφορα αυτοκίνητα όπως μία Austin Healy, μια κόκκινη Ferrari, μια Corvette, μία λευκή Porsche, ένα ροζ Mustang, μία κόκκινη jaguar, ένα 4X4. Εμφανίζεται να κολυμπά στην πισίνα της, να κάνει ορειβασία, να παίζει πιάνο, να κάνει θαλάσσιο σκι, σε κάποιο απ' τα πολλά πολυτελή της σπίτια και εξοχικά (Dream House, Deluxe Dream House, Country Living Home, Townhouse, Dream Cottage, Glamour Home, Magical Mansion κ.ά.). Ως εκ τούτου η Μπάρμπι ενδέχεται να συνιστά μία «κλειστή ομάδα» ακραίας καταναλωτικής συμπεριφοράς η οποία μπορεί να δραστηριοποιείται ως τέτοια εκκινώντας απ' το εξουσιαστικό πρόταγμα της κανονιστικής θηλυκότητας³. Συνιστά (η κατανάλωση) μέρος του κυρίαρχου έμφυλου αληθειακού καθεστώτος όπου το υποκείμενο «γυναίκα» βιώνει «το μέγιστο αποκλεισμό του ιστορικού κόσμου» ως υπόσχεσης ασφάλειας που «αποσκοπεί στην ελαττωματική ευτυχία» (Μπωντριγιάρ, 2005:26). Καθώς η κατανάλωση στο σύγχρονο ιστορικό συγκείμενο προσφέρει στο υποκείμενο μια συμβολική απεικόνιση του Εαυτού του, γίνεται σημείο ρίσκου και διακινδύνευσης. Σύμφωνα με το Δεμερτζή η καταναλωτική κοινωνία είναι και βιώνεται πλέον ως κοινωνία της διακινδύνευσης (Δεμερτζής, 2002:313). Η Μπάρμπι διαμέσου της ακραίας καταναλωτικής συμπεριφοράς μετέχει του καπιταλιστικού προτάγματος για τη λεγόμενη fun-morality προσαρμοσμένη στην οικονομική ευχέρεια της ανώτερης τάξης την οποία φαίνεται και να αναπαριστά. Εδώ το ρίσκο είναι αόρατο και απροσδιόριστο και εμπεριέχει σχέσεις δύναμης και επίδειξης.

³ Μία κλειστή ομάδα ορίζεται κατά τον Weber ως μία ομάδα ατόμων με κοινές βιοτικές ευκαιρίες τα οποία διατηρούν αυτή τη θέση ως απόρροια μη υλικών παραγόντων κοινωνικής ανέλιξης. Βλέπε Α. Μοσχονας, *Τάξεις και Στρώματα στις Σύγχρονες Κοινωνίες: Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις*, Οδυσσέας, Αθήνα 1998, σσ.36-37

Armani Barbie, Dior Barbie, Todd Oldham Barbie, Versace Barbie, Ralph Lauren Barbie, Donna Karan Barbie, Vera Wang Barbie

Επιπλέον, η Μπάρμπι φορά επώνυμα ρούχα από γνωστούς οίκους μόδας, ενώ το 1989 ο κατάλογος παραγγελιών του Spiegel Rogers, 1999:67) προσέφερε ένα αληθινό γούνινο παλτό μινκ για την Μπάρμπι. Οίκοι όπως οι Armani, Dior, Todd Oldham, Versace, Ralph Lauren, Donna Karan, Vera Wang φροντίζουν για τα πολυτελή ρούχα της Μπάρμπι, τα οποία διατίθενται στην αμερικανική αγορά σε περιορισμένο αριθμό. Η Μπάρμπι αναζητά τη κοινωνική ασφάλεια μέσα απ τις νέες αβεβαιότητες που της προσφέρει η κατανάλωση και «χειροτέχνει τη βιογραφία της» (Γεωργιάδου, 1999:97) στη βάση υπερπραγματικών προσομοιώσεων του Εαυτού και του κόσμου. Η πολυτελής της διαβίωση είναι εκείνη άλλωστε που της προσδίδει κύρος και σιγουριά. Μέσα στα ακριβά και πολυτελή της ρούχα αισθάνεται «κομψή, αιθέρια, λαμπερή» ότι «εισάγει την μόδα... σίγουρη για την πολυτελή και λαμπερή της εμφάνιση». Ως εκ τούτου το σώμα της τροποποιείται, κατασκευάζεται και νοηματοδοτείται κοινωνικά διαμέσου μίας σειράς εξουσιαστικών και ηγεμονικών λόγων που αφορούν το φύλο, τη φυλή, την κοινωνική τάξη, το χρώμα του δέρματος. Η ίδια πραγματοποιείται και επιπλέον εμφανίζεται ως αντικείμενο πλέον να «ερωτοτροπεί με τα αντικείμενα» (Μπώντριγιάρ, 2005:16) (τα ρούχα της) ταυτιζόμενη με το αντρικό φετιχιστικό βλέμμα. Τα ρούχα της Μπάρμπι δηλώνουν την επένδυση του έμφυλου σώματος με πολιτικούς, εξουσιαστικούς λόγους οι οποίοι και το τοποθετούν μέσα σ' ένα πολιτικό πεδίο όπου το υλικό σώμα υπόκειται σε διαρκή ανασυγκρότηση, ανακατασκευή και τροποποίηση διαμέσου μίας διαδικασίας αυτοεπιτήρησης του ίδιου του έμφυλου υποκειμένου. Εδώ το σώμα του υποκειμένου «γυναίκα» μετατρέπεται σε καταναλωτικό σημείο που με τη σειρά του συνδηλώνει συγκεκριμένες πολιτισμικές και πολιτικά σημαντικές ταυτότητες.

Η Μπάρμπι με το Συναγερμό Ασφαλείας της

Ο Cox υποστηρίζει ότι η ζωή της συνιστά μία «μινιατούρα ουτοπίας» (Rogers, 1999:71) ή θα μπορούσαμε να πούμε μία καπιταλιστική ουτοπία πλήρους αλλοτρίωσης. Η Μπάρμπι ως απεικόνιση του υπερκαταναλωτικού δυτικού υποκειμένου προσβλέπει διαμέσου της κατανάλωσης την εύρεση νοήματος, πράγμα που την απομακρύνει από την «πραγματικότητα» της ζωής και την αλλοτριώνει. Μέσα σ' αυτήν την καπιταλιστική μινιατούρα, ο φόβος του απρόβλεπτου κινδύνου κάνει την εμφάνισή του. Σύμφωνα με τον Lord το 1979 κυκλοφορεί στην αγορά ο συναγερμός ασφαλείας για την Μπάρμπι (Lord, 2004:106). Μέσα στην κοινωνία της επικινδυνότητας (risk society) αναδύονται νέες κουλτούρες κινδύνου και φόβου με αποτέλεσμα να προσδιορίζουν καινούργιους τρόπους διάρθρωσης και έκφρασης των κοινωνικών σχέσεων. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια έχει επέλθει μία «αισθητικοποίηση του τρόμου» όπως μας πληροφορεί και η Zukin (Stevenson, 2007:84) όπου η βιομηχανία της ασφάλειας κατασκευάζει νέα ρίσκα και μέσα σωτηρίας. Το ρίσκο σχηματίζεται και ονοματίζεται ως τέτοιο διάμεσου ηγεμονικών πολιτικο-οικονομικών λόγων φόβου και επικινδυνότητας. Νέα υποκείμενα αναδύονται που συγκροτούνται γύρω και

πάνω στην έννοια του κινδύνου (risk identity) (Αλεξιάς, 2006:134-146). Εδώ η γενικευμένη επιτήρηση του υποκειμένου η οποία και καταλήγει στην αυτοεπιτήρηση του ίδιου του υποκειμένου δύναται «χωρίς ύπαρξη απειλής ... να επεμβαίνει κατασταλτικά μόνο με την ενδεχόμενη εμφάνιση του κινδύνου» (Αλεξιάς, 2006:135). Το ζήτημα της αστικής και ειδικότερα οικιακής ασφάλειας φέρει ταξική και έμφυλη διάσταση καθώς συνιστά σημείο επαφής της ανασφάλειας που βιώνουν οι γυναίκες στη χρήση του χώρου όπου η απειλή μίας φυσικής επίθεσης στο δημόσιο και στον ιδιωτικό χώρο επηρεάζει τη σχέση τους με το χώρο και της ταξικής ιδιοποίησης, περιφραξης και νοηματοδότησης του χώρου όπου οι «οχυρές κυψέλες»(Stevenson, 2007:84) των πλουσίων αποκλείουν κάθε επαφή με τους «χώρους τρόμου» (Davis, 1998:39-42) των φτωχών. Η αίσθηση του επερχομένου μελλοντικού κινδύνου εντοπίζεται στο παρόν που βιώνεται ως ρίσκο και επιχειρείται να ελεγχτεί διάμεσου της οριοθέτησης του χώρου.

Juicy Couture Beverly Hills Barbie Dolls» (2008)

Συγχρόνως νέα αγαθά πολυτελείας αναδύονται ως αποτέλεσμα της παγκοσμιοποίησης του καπιταλισμού και της κυριαρχίας. Ο χώρος, ο χρόνος, ο καθαρός αέρας, το νερό, η ησυχία μετατρέπονται σε αγαθά πολυτελείας. Επιπλέον οι κίνδυνοι που συνοδεύουν τη μετανεωτερικότητα δε γίνονται αντιληπτοί αποκλειστικά διαμέσου των αισθήσεων του υποκειμένου ούτε διαμέσου της εικόνας. Για παράδειγμα η μόλυνση του νερού και της ατμόσφαιρας μετατρέπεται συγχρόνως σε παγκόσμιο ρίσκο αλλά και αγαθό πολυτελείας για περιοχές που θεωρούνται λιγότερο μολυσμένες. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια η Μπάρμπι απεικονίζεται να ζει μέσα σε γκέτο. Ένα όμως πολυτελές γκέτο, σχεδιασμένο κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι φτωχοί όχι μόνον να μην εισέρχονται μέσα α' αυτό αλλά και να μένουν εκτός οπτικού πεδίου των πλούσιων κατοίκων του. Έτσι και η Μπάρμπι από το Μπέβερλι Χιλς (μοντέλα «Juicy Couture Beverly Hills Barbie Dolls», 2008, ΗΠΑ) ζει μέσα σ' έναν «αστικό προσομοιωτή», όπως θα έλεγε και ο Davis, μέσα σε μία «εξειδανικευμένη πραγματικότητα», όπως και εκείνη που θα πρόσφερε σε ορισμένους κατοίκους του Λος Άντζελες το City Walk (Davis, 1998: 39-42). Στο μοντέλο αυτό της Μπάρμπι συναντάται επίσης η αλληλοδιαπλοκή της κοινωνίας του ρίσκου με την παγκόσμια κοινωνία του ρίσκου. Η έννοια της οικιακής ασφάλειας που εντοπίζεται στα πλαίσια της κοινωνίας του ρίσκου συνδιαλέγεται με παγκόσμια ρίσκα όπως ο καθαρός αέρας και κατασκευάζει την εξιδανικευμένη υπερπραγματικότητα του Μπέβερλι Χιλς.

Μέσα σ' αυτή την πραγματικότητα εντάσσονται όπως μας πληροφορεί η Stevenson και οι λεγόμενες «στεγασμένες τάξεις» (housing classes) των Rex και Moore, μία χωρική πόλωση που σύμφωνα με το P. Marcuse διχοτομεί την πόλη σε νησίδες πλούτου και φτώχειας στη βάση της τάξης, της φυλής, της εθνοπολιτισμικής ομάδας (Stevenson, 2007:81-84). Η Μπάρμπι φαίνεται εδώ να απεικονίζει το «αμερικάνικο όνειρο», το «όνειρο του προαστίου» όπου κατοικεί και διασκεδάζει μέσα σ' έναν επιτηρούμενο χώρο ο οποίος αποκλείει τον οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά παρεκκλίνον του κανονιστικού δυτικού υποκειμένου. Η υστερία λοιπόν της ασφάλειας, η γκετοποίηση του χώρου και ιδιωτικοποίηση του

δημόσιου χώρου ενισχύει όπως υποστηρίζει και ο Davis την ταξική πόλωση η οποία παίρνει και χωροταξικό χαρακτήρα (Davis, 1998: 70). Όμως περά της ταξικής αυτής διάστασης η αστική ασφάλεια συνδέεται και με τον έμφυλο διαχωρισμό του χώρου και της πόλης ειδικότερα, σε ασφαλή μέρη και μη, σε μέρη προσβάσιμα και μη για τις γυναίκες. Η Μπάρμπι διαθέτει πέραν της ταξικής γνώσης που προϋποθέτει έναν κοινό τρόπο ζωής και ταξική συνείδηση μιας και συνειδητοποιεί ότι ο τρόπος ζωής της υποδηλώνει ένα ορισμένο ταξικό δεσμό και αναγνωρίζει ότι υφίστανται συγχρόνως και άλλες τάξεις που διαφοροποιούνται από αυτήν (Μοσχονάς, 1998:63-66). Και ενώ το προλεταριάτο δε φαίνεται να διαθέτει μία τέτοια ταξική συνείδηση που θα το καθιστούσαν επαναστατικό υποκείμενο η Μπάρμπι που αναπαριστά διαμέσου των καταναλωτικών της πρακτικών την ανώτερη κοινωνικά τάξη αντιλαμβάνεται πλήρως την ταξική της θέση την οποία επιχειρεί να διατηρήσει και να διαιωνίσει μέσα από εξουσιαστικές στρατηγικές οικιακής ασφάλειας (πολυτελές γκέτο, σύστημα οικιακού συναγερμού) και να διαφοροποιηθεί από τον ταξικά Άλλο (πολυτελής ένδυση από οίκους μόδας)⁴.

Κορίτσι Καριέρας Μπάρμπι (2006) ,Γραμματέας Μπάρμπι (2007), Ταξιθέτρια Μπάρμπι (2007), Κορίτσι του Θεάματος Μπάρμπι (showgirl ,2008), Μαζορέτα Μπάρμπι (2008), Παιδιάτρος Μπάρμπι (2008), Μανεκέν Μπάρμπι (2007), Στάρλετ του Χόλυγουντ Μπάρμπι (2007), Χορεύτρια Καμπαρέ Μπάρμπι (2007)

Η κοινωνική τάξη στην οποία τοποθετείται η Μπάρμπι μπορεί επίσης να εντοπιστεί διαμέσου της θέσης της στην παράγωγη. Εδώ η Μπάρμπι φαίνεται να αναπαριστά κυρίως τη λεγόμενη νέα μεσαία τάξη. Πιο συγκεκριμένα εμφανίζεται ως κορίτσι καριέρας, γραμματέας ταξιθέτρια, κορίτσι του θεάματος (showgirl 2008), μαζορέτα, παιδιάτρος, φωτογράφος για μωράκια, μανεκέν, στάρλετ του Χόλυγουντ, χορεύτρια καμπαρέ κ.ο.κ.

Η νέα μεσαία τάξη περιλαμβάνει τις νέες κατηγορίες μισθωτών των αναπτυγμένων βιομηχανικά χωρών και αναφέρεται όπως υποστηρίζει και ο Πουλαντζάς σε άτομα τα οποία εργάζονται τόσο στη σφαίρα της μη παραγωγικής εργασίας όσο και σε άτομα που εργάζονται στα πλαίσια της παραγωγικής εργασίας αλλά η θέση και η λειτουργία τους σ' αυτήν θεωρείται εκμεταλλευτική και κυριαρχική ως προς τους υπόλοιπους εργαζόμενους (για παράδειγμα διευθυντής ή προϊστάμενος σε εργοστάσιο)(Λύτρας, 1993:30-38). Στη νέα μεσαία ή μικροαστική τάξη αναδύεται και εντάσσεται όπως υποστηρίζει και ο C.W. Mills σύμφωνα με το Λύτρα ένας «νέος τύπος ανθρώπου ο οποίος είναι φορέας των χαρακτηριστικών της καταναλωτικής συμπεριφοράς, του ατομισμού και επέκταση της εμμονής στην επιδίωξη της

⁴Μία ακόμα διάσταση της μελέτης της κοινωνικής τάξης, διαμέσου της Μπάρμπι, δύναται να πραγματοποιηθεί, μέσω της εξέτασης της ταξικής θέσης των εργατριών κατά τη διαδικασία της βιομηχανικής της παραγωγής. Σε εργοστάσιο της Mattel στην Ταϊλάνδη, οι εργάτριες εργάζονται κάτω από άκρως ανθυγιεινές συνθήκες, που τις οδηγούν σε σοβαρά προβλήματα υγείας (λόγω χρόνιας δηλητηρίασης), υπερωρίες, για λιγosta δολάρια την ημέρα. Βλέπε A. Foek, «Sweatshop Barbie: “Dynamics” Factory in Thailand», *The Humanitarist*

Διαμέσου πολλαπλών κοινωνικών ιεραρχιών και αποκλεισμών, που απορρέουν απ' το φύλο, την κοινωνική τους τάξη, τη θέση της χώρας στο σύστημα της κοσμοοικονομίας, της φυλής τους, μετασχηματίζονται σε μία «απόλυτη» αναπαράσταση της εκμετάλλευσης, μέσα στα κοινωνικό- πολιτικά και οικονομικά συγκείμενα της παγκοσμιοποίησης του καπιταλισμού και της κυριαρχίας

ατομικής κοινωνικής ανόδου... απομονωμένος και ανίκανος για συλλογική οργάνωση και δράση» (Λύτρας, 1993:28). Ως εκ τούτου η νέα μεσαία τάξη αποκτά ιδεολογικά χαρακτηριστικά προσπαθώντας να μιμηθεί τη ζωή της αστικής τάξης. Εδώ το μικροαστικό όνειρο εμφορείται από τα πρότυπα της κυρίαρχης τάξης ενώ μέσα απ' την ανεκτικότητα και το φιλελευθερισμό που διατείνεται ότι αναδεικνύει και προωθεί, αναπαράγει έντονα συντηρητικές αντιλήψεις και δομές. Επιπλέον, ενδέχεται τα διαφορετικά μοντέλα της Μπάρμπι ως προς το επάγγελμα να υποδηλώνουν και τη γενικότερη θέση της εργασίας μέσα στο καθεστώς του ρίσκου. Όπως υποστηρίζει ο Beck η εργασία στην κοινωνία της διακινδύνευσης γίνεται ευέλικτη, προσωρινή, εξατομικευμένη, άτυπη και απρόβλεπτη. Η κοινωνία της εργασίας που βασιζόταν στη σχετική ασφάλεια, στην πλήρη απασχόληση, σ' ένα επάγγελμα που το ασκεί κάποιος για όλη του τη ζωή έχει παρέλθει ενώ το μετανεωτερικό υποκείμενο δε βλέπει εναλλακτικές πηγές νοήματος και λύσεις πέραν της εργασίας διότι αυτές απεμπολήθηκαν απ' την κοινωνία της εργασίας (Beck, 2005:189-191).

Τα μοντέλα της Μπάρμπι που την αναπαριστούν σε ένα επάγγελμα θεωρούνται πάραυτα σημαντικό μέρος των προϊόντων Μπάρμπι που παράγει η Mallel πράγμα που φαίνεται απ' το γεγονός ότι κάθε χρόνο κατασκευάζει αρκετά τέτοια μοντέλα. Η Μπάρμπι ως μοντέλο της κανονιστικής θηλυκότητας που οικοδομεί την ταυτότητα της γύρω απ' την έννοια της αυτοεπιτήρησης οφείλει να αναπαρίσταται ως εργαζόμενη στο βαθμό που «η εργασία αποτελεί πρωταρχική και σιωπηρή νομιμοποίηση της κοινωνικής ανισότητας»(Beck, 2005:193).

Καταληκτικά

Η Μπάρμπι διαμέσου των πολυπολιτισμικών της μοντέλων και των καταναλωτικών πρακτικών της υλικοποιεί και αναπαριστά το κανονιστικά έμφυλο σώμα. Οριοθετεί την κανονιστική επικράτεια του ανθρώπινου μέσα από το αποικιοκρατικό βλέμμα της δύσης. Ως εκ τούτου, συγκροτούνται πολιτικά σημαντικές ταυτότητες που ανήκουν στα σώματα που υλικοποιήθηκαν κανονιστικά επαρκώς και αποκείμενες ταυτότητες που ανήκουν στο φετιχοποιημένο φυλετικά, εξωτικό Άλλο. Επιπλέον, ο τρόπος ζωής της Μπάρμπι αναπαριστά το δυτικό καταναλωτικό ιδεατό τρόπο ζωής και συνοψίζει την επιθυμία της μεσαίας τάξης για κοινωνική ανέλιξη. Η πολυπολιτισμική Μπάρμπι ενδέχεται να αναπαριστά και το παγκόσμιο προλεταριάτο ενώ η «αυθεντική» Μπάρμπι την παγκόσμια αστική τάξη έτσι όπως έχουν οριστεί απ' τον Αμίν.

Η Μπάρμπι συγκροτεί έναν λόγο για την αλληλοδιαπλοκή και αλληλεξάρτηση του φύλου με την κοινωνική τάξη και τη φυλή, καθώς επίσης απεικονίζει και τη σχέση αυτών των κοινωνικών κατηγοριών με το ευρύτερο κοινωνικό- πολιτικό συγκείμενο μέσα στο οποίο τοποθετούνται στις σύγχρονες κοινωνίες της διακινδύνευσης. Συνεκδοχικά, υποδηλώνεται μέσα απ' αυτήν την διαδικασία, η διάσπαση της λεγόμενης «ενιαίας» ταυτότητας και η ανάδυση της υβριδικής, θραυσματικής, ρευστής, νομαδικής, συμπτωματικής, πολυπρισματικής, μετανεωτερικής ταυτότητας η οποία δεν παραπέμπει σε μία συμπαγή κοινωνική πραγματικότητα. Η ταυτότητα του υποκειμένου δεν απορρέει αποκλειστικά απ' την οικονομική

δομή και σχέσεις του ιστορικού συγκείμενου. Ως αποτέλεσμα, η κοινωνική σύγκρουση γίνεται πιο σύνθετη και πολυπαραγοντική, όταν η πολυπλοκότητα του κοινωνικού επιστητού και η ύπαρξη των πολλαπλών υβριδικών ταυτοτήτων δε γίνεται να ανάγονται αποκλειστικά σε ταξικές θέσεις. Καθώς τα σύγχρονα πολιτικά πεδία διασπώνται και ενώ τα πρότυπα μαζικής κατανάλωσης αντικαθίστανται από μεμονωμένες αγορές ιδιαίτερου τρόπου ζωής, η κατάτμηση των κοινωνικών τάξεων αναδεικνύει το ρόλο και τη σημασία άλλων σχέσεων και δομών εξουσίας για τη διαμόρφωση του κόσμου, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται και την υποβάθμιση της αναλυτικής σημασίας της έννοιας της κοινωνικής τάξης. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια τοποθετείται και η έννοια του ρίσκου, της απόλυτης αβεβαιότητας ως ρυθμιστικός παράγοντας καταστολής και χειραγώγησης. Διαμέσου των σύγχρονων τεχνολογιών παραγωγής ρίσκων κατασκευάζονται νέες κουλτούρες φόβου όπου το αδιάλειπτα εστιασμένο βλέμμα της εξουσίας δε νομιμοποιείται απλά υπό την επίφαση του επερχόμενου αόριστου πολλές φορές κινδύνου αλλά ο ίδιος ο φόβος την αναζητά προτάσσοντας το αίτημα για ασφάλεια.

Βιβλιογραφία

- Adam, Barbara and Ulrich, Beck (2000). *The Risk Society and Beyond*. London: Sage
- Αθανασίου, Αθηνά (επιμ) (2006). *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*. Αθήνα: Νήσος
- Αθανασίου, Αθηνά (2007). *Ζωή στο Όριο: Δοκίμια για το Σώμα, το Φύλο και τη Βιοπολιτική*. Αθήνα: Εκκρεμές
- Αλεξιάς, Γεώργιος (2006). *Ανθρωπολογία του Σώματος: Από τον άνθρωπο του Νεότερου στον Εξολοθρευτή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Beck, Ulrich (2005). *Ελευθερία ή Καπιταλισμός: Συζητήσεις με τον Γιохάνες Βίλμς*. Αθήνα: Καστανιώτης
- Berry, Bonnie (2008). *Ομορφιά και Προκατάληψη: Η Δύναμη της Εμφάνισης*. Αθήνα: Πολύτροπον
- Braidotti, Rosi (2004). «Σημάδια θαύματος και ίχνη αμφιβολίας; Περί τερατολογίας και σωματοποιημένων διαφορών», στο Μακρυνιώτη, Δήμητρα (επιμ). *Τα Όρια του Σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Νήσος, σελ. 161- 177
- Butler, Judith (2006). «Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου: Δοκίμιο πάνω στη φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία», στο Αθανασίου, Αθηνά (επιμ). *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*. Αθήνα: Νήσος, σελ. 381- 407
- Butler, Judith (1993). *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of «Sex»*. New York: Routledge
- Butler, Judith (2008). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge
- Gellner, Ernest (1992). *Εθνη και Εθνικισμός*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Γεωργιάδου, Βασιλική (1999). «Οι Διακινδυνεύσεις στην Ύστερη Νεωτερικότητα: μία πολιτική- κοινωνιολογική ανάλυση», στο Λουλούδης, Λεωνίδας και Γεωργιάδου, Βασιλική. *Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην Εποχή των «Τρελών Αγγελάδων»: διακινδύνευση και αβεβαιότητα*. Αθήνα: Νεφέλη
- Davis, Mike (1998). *Πέρα από το Blade Runner: Αστικός έλεγχος, Η Οικολογία του Τρόμου*. Αθήνα: Futura

- Δεμερτζής, Νίκος (1996). *Ο Λόγος του Εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*. Αθήνα: Σάκκουλα
- Δεμερτζής, Νίκος (2002). *Πολιτική Επικοινωνία: Διακινδύνευση, δημοσιότητα, διαδίκτυο*. Αθήνα: Παπαζήσης
- Lord, M.G. (2004). *Forever Barbie: The Unauthorized Biography of a Real Doll*. New York: Walker
- Λύτρας, Ανδρέας (1993). *Προλεγόμενα στη Θεωρία της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής*. Αθήνα: Νέα Σύνορα- Λιβάνη
- Μιχαηλίδου, Μάρθα και Χαλκιά, Αλεξάνδρα (επιμ) (2005). *Η Παραγωγή του Κοινωνικού Σώματος*. Αθήνα: Κατάρτι και Δίνη
- Μοσχονάς, Ανδρέας (1998). *Τάξεις και Στρώματα στις Σύγχρονες Κοινωνίες: ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Οδυσσέας
- Μπουρντιέ, Πιέρ (1996). *Η Ανδρική Κυριαρχία*. Αθήνα: Δελφίνι
- Μπωντριγιάρ, Ζάν (2005). *Η Καταναλωτική Κοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες
- Πάσχος, Γεώργιος (2005). *Η Επιστροφή των Λύκων: Πολιτικές του Τρόμου στον 21^ο Αιώνα*. Αθήνα: Σαββάλας
- Rogers, Mary (1999). *Barbie Culture*. California: Sage
- Stevenson, D (2007). *Πόλεις και Αστικοί Πολιτισμοί*. Αθήνα: Κριτική
- Foek, Anton (1997). «Sweatshop Barbie: “Dynamics Factory” in Thailand», *The Humanitarist*, January- February, p. 1- 2
- Φουκώ, Μισέλ (2007). *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*. Αθήνα: Κέδρος
- Halkias, Alexandra (2004). *The Empty Cradle of Democracy: Sex, abortion and nationalism in modern Greece*. Durham: Duke University Press

B6. ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

B6-3. “Καπιταλισμός και Κοινωνικές Τάξεις στα γραπτά των Jean Baudrillard και Zygmunt Bauman”

**Αθανάσιος Γκαραγκούνης,
Διδάκτορας Γεωγραφίας, University of Wales Swansea, United Kindom**

Περίληψη

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η ανάλυση της κοινωνικής τάξης και του καπιταλισμού μέσα από τα γραπτά του Jean Baudrillard και του Zygmunt Bauman. Οι ιδιαίτερα επίκαιρες αναλύσεις τους, μέσα στα πλαίσια του ευρύτερου προβληματισμού για το μεταμοντέρνο, θα περιοριστούν εδώ σε μερικά κομβικά σημεία: α) Σε ότι αφορά τον Baudrillard το άρθρο επικεντρώνεται στη λογική τη ‘πολιτικής οικονομίας του σημείο’ ως το ανώτατο στάδιο καπιταλιστικής ανάπτυξης, β) Σε ότι αφορά τον Bauman το άρθρο αναδεικνύει τον τρόπο που οι τάξεις σφυρηλατήθηκαν μέσα από ένα πειθαρχικό σύστημα εξουσίας και του μετασχηματισμού του, παρά στη προμηθεακή αντίληψη της παραγωγικής και

οικονομικής υποδούλωσης. Αυτό το ονομάζει 'οικονομοποίηση της κοινωνικής σύγκρουση', γ) Κοινή συνισταμένη και των δύο θεωρήσεων η πλήρης ανάπτυξη μιας καταναλωτικής κοινωνίας, η σταχυολόγηση της οποίας επιχειρείται σύντομα στο τελευταίο τμήμα του άρθρου.

Εισαγωγή

Τα γραπτά των Μπωντριγιάρ και Μπάουμαν προσφέρουν μια γόνιμη ευκαιρία συζήτησης γύρω από τα ακανθώδη ζητήματα του καπιταλισμού και της τάξης. Απαιτείται όμως μια προσεκτική ανάγνωση του σκεπτικού τους τόσο γιατί οι έννοιες αυτές προκαλούν ασυμφωνία μεταξύ πολλών θεωρητικών όσο και γιατί οι Μπωντριγιάρ και Μπάουμαν αναγνωρίζονται πρόσφατα ως οι πλέον επίκαιροι συζητητές του μετανεωτερικού προτάγματος. Φυσικά θα ήταν αδύνατο να γίνει μια εξαντλητική ανασκόπηση των διάφορων μορφών που πήραν οι θεωρίες τους κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών. Επιπλέον η οικονομία του κειμένου δεν θα επέτρεπε μια ανάλογη φιλοδοξία από τη στιγμή που ελάχιστα βιβλία τους έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά. Αναγκαστικά θα συμβουλευτώ τις αγγλικές εκδόσεις και για τους δύο παρόλο που στη περίπτωση του Μπωντριγιάρ αυτό είναι διπλά προβληματικό αφού έχει προηγηθεί η μετάφραση από τα γαλλικά. Αυτές είναι κάποιες απαραίτητες προφυλάξεις αλλά δεν αποτελούν δικαιολογία για τη μερικότητα του εγχειρήματος.

Ειδικότερα θα περιοριστώ στη θεώρηση του καπιταλιστικού συστήματος του Μπωντριγιάρ ως σημειακού κώδικα που εξαπλώνεται σε όλες τις σφαίρες της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής. Αναγκαστικά λοιπόν θα παρουσιαστούν και οι πρώιμες εργασίες του που θα διαφωτίσουν περισσότερο ευελπιστώ και τις μεταγενέστερες και θα επιτρέψουν μια ωριμότερη κριτική να απευθυνθεί εναντίον του. Στη περίπτωση του Μπάουμαν επιχειρείται να αποδοθεί η προσέγγιση του για το σχηματισμό των τάξεων όπως κυρίως εμπνέεται από τις αναλύσεις του Φουκώ για την εξουσία. Και εδώ είναι εμφανή τα όρια του διακυβεύματος και γιατί η τάξη είναι μια χαοτική έννοια αλλά κυρίως διότι σκοπός της εργασίας δεν είναι η ανάδειξη των διαφορών των προσεγγίσεων γύρω από τις τάξεις. Στο τρίτο μέρος της εργασίας εν είδη ενός συμπεράσματος που περισσότερο απαιτεί περαιτέρω διασάφηση και διερεύνηση παρά παράγει ατράνταχτα επιχειρήματα υπέρ της κατεύθυνσης που σκιαγραφείται εδώ, αναδεικνύω τη σημασία της καταναλωτικής κοινωνίας όπως συνίσταται από τις ενότητες που προηγήθηκαν, δηλαδή α) την πολιτική οικονομία του σημείου (*political economy of the sign*) (Baudrillard, 1981) και β) την οικονομοποίηση της κοινωνικής σύγκρουσης (*economisation of social conflict*) (Bauman, 1982, 1983).

Προς μια Πολιτική Οικονομία του Σημείου

Παρόλο που έγινε γνωστός τουλάχιστον σε ένα ευρύτερο κοινό με την αρθρογραφία του περί ενός πολέμου που δεν έγινε ποτέ, ο Μπωντριγιάρ αρκετά νωρίς είχε προϋδεάσει την κοινωνιολογική κοινότητα για τις επερχόμενες αναλύσεις του. Είναι στο Σύστημα των Αντικειμένων (*System of Objects*, 1996) που ξεδίπλωσε τις πρώτες αρχές της καταναλωτικής κοινωνίας, ένα κείμενο που βρίθει μαρξιστικών

δομικών επιρροών που εμπλουτίζονται από τη θητεία του Μπωντριγιάρ δίπλα στον Roland Barthes (με την πολύ εμφανή παρακαταθήκη του βιβλίου του Μπάρτ, *The fashion System*). Σύμφωνα με τον Μπωντριγιάρ “σήμερα τα αντικείμενα δεν αντιστοιχούν το ένα στο άλλο, αλλά επικοινωνούν - δεν έχουν μια μοναδιαία παρουσία αλλά απλώς στη καλύτερη μια γενική συνάφεια που επιτυγχάνεται από την ικανότητα της απλοποίησης τους ως συστατικά ενός κώδικα και του τρόπου που οι σχέσεις τους υπολογίζονται” (Baudrillard, 1996: 25). Η σχέση του ανθρώπου με τον περιβάλλοντα χώρο και κυρίως με τα αντικείμενα που τον συναποτελούν μπορεί να ειπωθεί όπως η σχέση του με την εργασία, δηλαδή ως ένα παραγωγικό μέλημα που κοπιωδώς φέρει εις πέρας. Αφορά δηλαδή ένα αντικειμενοποιημένο στόχο που ορίζεται ορθολογικά, μετράται και υπολογίζεται όπως και η βιομηχανική εργασία. Έτσι “η σχέση του ανθρώπου με τα αντικείμενα του υπόκειται σε μια κοινωνική διαλεκτική που είναι βασικά αυτή των σχέσεων παραγωγής. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ο αντίκτυπος αυτής της μεταφοράς στη σφαίρα της καθημερινότητας” (Baudrillard, 1996: 48). Είναι φυσικά η κατανάλωση που αρχίζει να διαγράφεται πίσω από αυτό που ο Μπωντριγιάρ ονομάζει σύστημα αντικειμένων αλλά δεν έχει πάρει ακόμη την πιο διεισδυτική μορφή που μπορεί να διακρίνει κανείς στα κατοπινά γραπτά.

Ποια είναι η σχέση όμως των αντικειμένων με την υπόσταση του υποκειμένου; Εν πρώτοις υιοθετείται μια προσέγγιση που παραπέμπει στην μαρξιστική αλλοτρίωση, αφού “τα αντικείμενα μας επιτρέπουν να εφαρμόσουμε την εργασία του πένθους στους εαυτούς μας εδώ και τώρα στην καθημερινή μας ζωή και αυτό από την άλλη μας επιτρέπει να ζούμε-να ζούμε αναδρομικά χωρίς αμφιβολία αλλά να ζούμε τουλάχιστον” (Baudrillard, 1996: 97). Διακρίνει κανείς παραπάνω τη ταύτιση του καταναλωτικού κόσμου και των αντικειμένων του, όπως εκτίθεται από τον Μπωντριγιάρ, με το Φροϋδικό ένστικτο του θανάτου (*death instinct*) που αναπτύσσεται ως καταπιεζόμενη σεξουαλική επιθυμία (ο έρωσ για τον Μαρκούζε) που οι δυσαρέσκειες του πολιτισμού επιβάλλουν. Αυτή η πεσιμιστική αντίληψη του Μπωντριγιάρ για ένα πολιτισμό που όπως λέει “έχει ολοένα και περισσότερα αντικείμενα και ολοένα και λιγότερα ονόματα για αυτά” (Baudrillard, 1996: 115) δεν πρέπει να αξιολογηθεί αδιάκριτα από την μέχρι τότε μαρξιστική προσήλωση του Μπωντριγιάρ.

Παρόλο που επιμένει ότι “Σήμερα τα αντικείμενα είναι μαζί μας πριν παραχθούν ... η κατανάλωση τους προηγείται της παραγωγής” (Baudrillard, 1996: 159), εισάγοντας τη βασικότερη θεώρηση της καταναλωτικής κοινωνίας δηλαδή τη συστηματικότητα της, ο Μπωντριγιάρ υπογραμμίζει, πιστός στον μαρξιστικό παραγωγισμό για την ώρα, ότι “είναι η κοινωνική τάξη της παραγωγής με τη εξολοκλήρου συνενοχή της που στοιχειώνει τον εσώτερο κόσμο του καταναλωτή και της συνείδησης του” (Baudrillard, 1996: 163). Μολαταύτα όσο και αν το εγχείρημα του δεν γνώφει ακόμη ακράδαντα προς τη μεταμοντέρνα κοινωνιολογία της προσομοίωσης (*simulation*) που διαπραγματεύεται σε επόμενες εργασίες του, η οριοθέτηση του συστήματος των αντικειμένων ως ένα σύστημα κατανάλωσης προαναγγέλλει αυτή την διανοητική απόσχιση από την κληρονομιά του μαρξισμού. Για να γίνει πιο σαφής όμως αυτή η στροφή του Μπωντριγιάρ είναι

προτιμότερο να στραφούμε σε ένα κείμενο του που αποπνέει περισσότερο ευδιάκριτα την απόρριψη της πολιτικής οικονομίας.

Στον Καθρέφτη της Παραγωγής (*Mirror of Production*, 1975) επιχειρείται με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο ο απογαλακτισμός από την μαρξιστική παράδοση. Οι επιρροές που διακρίνονται σε τούτη την εργασία είναι κυρίως ανθρωπολογικές και απορρέουν από το έργο του Μωσ για τη συμβολή του Δώρου στη πρωτόγονη οργάνωση των κοινωνιών. Από εκεί και η επιμονή του Μπωντριγιάρ στον καταναλωτικό, επιδεικτικό και δαπανηρό τρόπο κοινωνικής οργάνωσης που γεννά το τελευταίο στάδιο του καπιταλισμού ως κώδικα της πολιτικής οικονομίας του σημείου που όμως μπορεί να διασωθεί μόνο ως μια στρεβλή επιβίωση των κυριοτέρων αρχών της δωρεάς. Υποστηρίζει για παράδειγμα ο Μπωντριγιάρ ότι "αποτυγχάνοντας να συλλάβουμε ένα τρόπο κοινωνικού πλούτου άλλου από αυτού που βασίζεται στην εργασία και την παραγωγή, ο Μαρξισμός δεν μπορεί πλέον να καλύπτει μακροπρόθεσμα μια αληθινή εναλλακτική απέναντι στον καπιταλισμό (Baudrillard, 1975: 29). Αυτού του είδους η αντιμετώπιση της πολιτικής οικονομίας, ως κώδικα που εκπορεύτηκε από το σύστημα του καπιταλισμού και δεν μπορεί να ευσταθεί εκτός των κοινωνικών συμφραζομένων της βιομηχανικής κοινωνίας και της ιστορικής πραγματικότητας που τον υπέθαλψε, αναγκάζει τον Μπωντριγιάρ να επεξεργαστεί ένα άλλο σύστημα 'μη ανταλλαγής' που θεωρητικά θα αποτελεί μια απάντηση στην υπερτροφία και τον γιγαντισμό του συστήματος της δομικής αξίας της ανταλλαγής. Αυτό το σύστημα το ονομάζει συμβολική ανταλλαγή (*symbolic exchange*) (Baudrillard, 1993). Εδώ βέβαια αν κάποιος σκαλίσει λίγο βαθύτερα θα έβρισκε τον Καστοριάδη, δεδομένου ότι το 'φαντασιακό' του τελευταίου υπό προϋποθέσεις εμπεριέχει το "συμβολικό" του Μπωντριγιάρ.

Αρκεί για την ώρα όμως να τονίσουμε ότι συμπυκνώνονται σε αυτό τον ευριστικό όρο του συμβολικού θεωρήσεις τόσο από την έννοια του συμβολικού στη λακανική ψυχανάλυση, τη δωρεά του Μωσ όσο και από την έννοια του ενστίκτου του θανάτου που επεξεργάστηκε ο Φρόντ. Χαρακτηριστικά ο Μπωντριγιάρ υπογραμμίζει "Δεν υπάρχει ούτε τρόπος παραγωγής ούτε παραγωγή στις πρωτόγονες κοινωνίες. Δεν υπάρχει διαλεκτική ούτε ασυνείδητο στις πρωτόγονες κοινωνίες. Αυτές οι έννοιες αναλύουν μόνο την κοινωνία μας που κυβερνάται από την πολιτική οικονομία" (Baudrillard, 1975, 49). Προβάλλοντας το δυτικοευρωπαϊκό διανοητικό παρόν μέσα από μια άχρονη και στείρα σειρά δυϊσμών, ισχυρίζεται ο Μπωντριγιάρ, είναι αδύνατο να μελετήσει κανείς όχι μόνο άλλους τρόπους παραγωγής αλλά το απλό γεγονός της ύπαρξης ρεαλιστικά ενός τρόπου παραγωγής που να ξεφεύγει από την δυτική κουλτούρα και τρόπο σκέψης. Αναμφίβολα, παραδέχεται ο Μπωντριγιάρ όλες οι κοινωνίες παράγουν ένα απόθεμα, αλλά είναι αυτό το απόθεμα, το εμπορικοποιημένο προϊόν της αλλοτρίωσης που ανέλυσε ο Μαρξ (ή έστω και ο πραγματοποιημένος προλετάριος του Λούκαις) ή μήπως υφίστανται άλλες διεργασίες που όπως υπογράμμισαν ο Μπατάιγ, ο Μωσ και ενδεχομένως ο Μαλινόφσκι διεμβολίζουν την ανταλλαγή μετατρέποντας την σε ένα επαμφοτερίζων κύκλο ασταμάτητων καταστροφών και επιδεικτικών αλληλοπροσφορών γενναιοδωρίας; Σε περίπτωση που η απάντηση είναι καταφατική τότε δεν θα πρέπει να απορεί κανείς για την "ανεπάρκεια των

όρων της εργασίας, παραγωγής, παραγωγικών δυνάμεων στην προσπάθεια να υπολογίσουμε, ως μας επιτραπεί η έκφραση, τις προβιομηχανικές και αγροτικές κοινωνίες” (Baudrillard, 1975: 101). Όπως το τοποθετεί ο Μπωντριγιάρ άλλωστε η ανικανότητα του καπιταλισμού δεν αφορά κατά κύριο λόγο την αδυναμία του “να αναπαραχθεί οικονομικά και πολιτικά αλλά την αδυναμία του να αναπαραχθεί συμβολικά” (Baudrillard, 1975: 143). Προτού λοιπόν διατυπώσουμε, ολοκληρώνοντας, την πρόταση του Μπωντριγιάρ για την πολιτική οικονομία του σημείου, η έννοια της συμβολικής ανταλλαγής απαιτεί μια σύντομη εξήγηση.

Στη Συμβολική Ανταλλαγή και Θάνατος (*Symbolic Exchange and Death*, 1993), ο Μπωντριγιάρ επεξεργάζεται ένα σχέδιο που θα αποτελεί αντίδοτο στη λογική του κώδικα της πολιτικής οικονομίας. Η συμβολική ανταλλαγή αποτελεί αυτή την εναλλακτική. Είναι μια έννοια όμως παρεξηγημένη και εξαιρετικά δύσκολη να οριστεί τουλάχιστον με την τρέχουσα κοινωνιολογική ορολογία. Το κείμενο αν και διαυγές αρκετά, εξελίσσεται υπό τον αφοριστικό τρόπο γραφής που διακρίνει τα μετέπειτα γραπτά του Μπωντριγιάρ. Θα επιχειρηθεί να προστατευτεί το γραπτό από τα σχόλια που πιθανόν να επισκιάζουν τη δυναμική αυτή θεώρηση κυρίως για να αποκρυσταλλωθεί μια πιο ψύχραιμη κριτική.

Η δομική επανάσταση της αξίας, όπως την ορίζει ο Μπωντριγιάρ, σηματοδοτεί το τέλος της παραγωγής. Όχι υπό μια έννοια κυριολεκτικού τέλους αλλά ουσιαστικά ως μια ιδεολογική παρακαταθήκη του Διαφωτισμού. Εξυπακούεται ότι το τέλος της παραγωγής αφορά και ένα ανάλογο τέλος της έννοιας της αξίας όπως συντίθεται στις δύο συνιστώσες της, δηλαδή ως αξία ανταλλακτική και ως αξία χρήσης. Η αξία όπως ειδώνεται μέσα από το δίσημο αυτό πρίσμα, λέει ο Μπωντριγιάρ, προϋποθέτει ότι το ένα σκέλος, δηλαδή η ανταλλακτική αξία λειτουργεί ως το ενεργό μέρος ενός δυϊσμού που υποτάσσει το παθητικό σκέλος και που εκπροσωπεί πλήρως η παρούσα αξία χρήσης. Σύμφωνα με τον Μπωντριγιάρ σε αυτή την εξίσωση το πρόβλημα είναι ότι οι αξίες χρήσεις ουδέποτε μπορούν να θεωρηθούν ούτε να αφεθούν αποστασιοποιημένες από το ιστορικό-πολιτισμικό πλαίσιο που της παρήγαγε, επί των οποίων ένα αλλότριο κακό έρχεται να προστεθεί, εν προκειμένης η ανταλλακτική αξία. Δεν θα πρέπει να υποπέσουμε συνεπώς στον ιδεαλισμό του Μαρξ που δέχεται ότι η καπιταλιστική ανταλλαγή επιβάλλεται πάνω σε ένα δοσμένο από τη φύση πανανθρώπινο χαρακτηριστικό, δηλαδή τη χρήση, την ωφελιμότητα και την αξία. Η έξω από κάθε πλαίσιο αναδρομική ισχύ της εργατικής καθυπόταξης συμπληρώνει τη παραπάνω μεταφυσική όπως και η διπρόσωπη τύπου Ιανού μορφή της αξίας. Εάν οι ανισότητες όμως αναπαράγονται δομικά και η κοινωνική ιεραρχία δεν αίρεται ούτε σχετίζεται με την αύξηση της παραγωγής (ανάπτυξη της υπανάπτυξης, άνιση ανταλλαγή) είναι πολύ δύσκολο να υιοθετηθεί ένα επαναστατικό πρόταγμα στη βάση για παράδειγμα των σχέσεων παραγωγής ή στη λογική της αλλαγής τους. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για τη μετάβαση σε ένα νέο καθεστώς διανομής του κοινωνικού πλούτου εφόσον τα όποια μέτρα αναδιανομής δεν θα έπλητταν τη δομική λειτουργία του συστήματος και του μεταφυσικού κώδικα της αξίας, ούτε θα απέτρεπαν την παραγωγή της υπεραξίας και την εκ νέου άνιση ουσιαστικοποίησης της. Η υπεραξία άλλωστε δεν μπορεί παρά να καρπώνεται άνισα διαφορετικά δεν

είναι υπεραξία. Ούτε βοηθά να αντιστρέψουμε απλοϊκά τους όρους της εξίσωσης δηλαδή την θέση των καπιταλιστών να πάρουν συνδικάτα εργατών ή άλλες μορφές συλλογικής οργάνωσης (ουτοπικός σοσιαλισμός). Αυτό απλά θα μετακινούσε το εκκρεμές της καπιταλιστικής κίνησης στην αντιδιαμετρική θέση αλλά δεν θα άλλαζε κατά ελάχιστο την τροχιά του και αναντίρρητα την υπόσταση του. Κάτι ανάλογο έχει ήδη διατυπωθεί και για τη διαλεκτική της μεθόδου ή τη μέθοδο της διαλεκτικής και τον βαθύτατα εγγελιανό της χαρακτήρα (Καστοριάδης, 1985: 81).

Ο Μπωντριγιάρ συνεπώς ισχυρίζεται ότι μόνο ένα χτύπημα εναντίον της δομικής βάσης της αξίας και της εξάπλωσης του κώδικα της πολιτικής οικονομίας μπορεί να κλονίσει και να βραχυκυκλώσει τη λειτουργία του συστήματος-εδώ συμπεριλαμβάνεται και η πολιτική οικονομία ως μια θεωρητική πρακτική, ένα μοντέλο γνώσης άρρηκτα συνδεδεμένο με τον καπιταλισμό. Δεδομένου ότι η παραγωγή έχει αποψιλωθεί από κάθε τελικότητα και αυτοτέλεια και από τη στιγμή που εν πολλοίς αφορά μόνο μια ικανή αλλά όχι και αναγκαία συνθήκη αναπαραγωγής του συστήματος, είναι καιρός να θεωρητικοποιήσουμε, προτείνει ο Μπωντριγιάρ, μια νέα μορφή ανταλλαγής αλλά όχι στα στενά οικονομιστικά όρια της πολιτικής οικονομίας. Αυτή η λογική ως μια μέθοδος αντίστασης έναντι στην παντοδυναμία του κώδικα έγκειται στη συμβολική λογική. Πράγματι όπως το διατυπώνει “ποτέ δεν θα νικήσουμε το σύστημα ακολουθώντας τη λογική του, της ενέργειας, του υπολογισμού, του λόγου και της επανάστασης, της ιστορίας και δύναμης ή κάποιας τελικότητας ή αντι-τελικότητας” (Baudrillard, 1993: 36).

Βασική συνισταμένη του συμβολικού, όπως το αντιλαμβάνεται ο Μπωντριγιάρ μετασχηματίζοντας τις θεωρίες του Φρόντ, του Σωσσύρ και του Μως είναι το αντί-δωρο ή διαφορετικά η αρχή της αντιστροφής (principle of reversibility). Αυτή η αρχή βάζει ένα τέλος στη γραμμικότητα του χρόνου, τη γλώσσα, την οικονομική ανταλλαγή, τη συσσώρευση και την εξουσία. Το συμβολικό είναι πράγματι αναπόφευκτο και είναι μόνο η συμβολική αταξία που μπορεί να διακόψει και να διασπάσει τον καπιταλιστικό κώδικα. Κατά συνέπεια η εργασία όταν δεν μπορεί να ανταλλαχθεί συμβολικά και να επιστραφεί στη πηγή που τη γέννησε ως μέσο καθυπόταξης οδηγεί σε “ένα αργό θάνατο” (Baudrillard, 1993: 39).

Από την άλλη πλευρά ο θάνατος είναι κατεξοχήν ένα προϊόν που διαρρηγνύει τις σχέσεις εξουσίας αφού είναι βίαιος και ακαριαίος και εκ τούτου ασυμβίβαστος με την παραγωγική εργασία. Στην "παταφυσική" επιστήμη του Μπωντριγιάρ, που αναζητά φαντασιακές λύσεις σε αληθινά προβλήματα, η απαγόρευση της χρήσης του θανάτου ως αντι-δωρεάς απέναντι στον αργό θάνατο του κόσμου της εργασίας σηματοδοτεί την υπο-τιμημένη λογική της υποδούλωσης των σύγχρονων μαζών. Υποτίμηση που έχει να κάνει με την αδυναμία χρήσης του αντίδωρου του θανάτου. Βέβαια είναι περισσότερο η κοινωνική οργάνωση του θανάτου που τον ενδιαφέρει δηλαδή ο θάνατος όπως εισπράττεται από τους ζωντανούς δηλαδή ο θάνατος όπως κωδικοποιείται από τον καπιταλιστικό κόσμο της εργασίας, του ωφελιμισμού και του πουριτανού ανθρώπου, παρά η θανατική μορφή που παίρνει ο ερωτισμός για παράδειγμα στα γραπτά του Μπατάιγ. Πάντως δεν θα πρέπει να συγχέεται το συμβολικό με τη δωρεά του Μως. Η συμβολική ανταλλαγή στέκεται απέναντι στη

λογική του δώρου. Είναι μόνο το αντίδωρο και η αντιστρεψιμότητα που αποσυνθέτουν και κατανικούν την εξουσία και υποχρέωση που θεσμίζει το δώρο.

Στο Για μια Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας του Σημείου (*For a Critique of the Political Economy of the Sign*, 1981) η σουρεαλιστική λύση του συμβολικού που αντιτίθεται στον κώδικα της πολιτικής οικονομίας παίρνει την πιο ευκρινή μορφή παρόλο που χρονολογικά η έκδοση του προηγείται από την συμβολική ανταλλαγή. Όπως το τοποθετεί ο Μπωντριγιάρ “τα αντικείμενα δεν είναι το μέρος της ικανοποίησης των αναγκών, αλλά μια συμβολική εργασία, μια ‘παραγωγή’ και με τις δύο έννοιες του όρου: *pro-ducers* - κατασκευάζονται αλλά παράγονται και ως *proof*” (Baudrillard, 1981: 33). Η έννοια της διάκρισης είναι καιρία και ίσως σε κάποιο βαθμό συγγενεύει με αυτή του Μπουρντιέ (*distinction*) στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Σημασία έχει όμως ότι τα αντικείμενα και συνεπώς η κατανάλωση αφορούν πρώτιστα μια συμβολική, κοινωνική, επιδεικτική, ανταγωνιστική λειτουργία άμιλλας και δευτερευόντως μια χρησιμοθηρική, οργανικιστική και βιολογική ανάγκη.

Αυτό βέβαια δεν συνεπάγεται απλώς ότι τα αντικείμενα σηματοδοτούν ή υποδαυλίζουν το κοινωνικό πρεστιζ-παρόλο που δεν είναι αδόκιμο να το υποθέσει κανείς, έστω και αν διακινδυνεύει να μην πάει μακρύτερα της προφανούς αντίληψης ότι η κοινωνική τάξη αναπαράγεται και πολιτισμικά ή με ιδεολογικούς μηχανισμούς (όπως για παράδειγμα το βλέπουμε στους Gramsci, Althusser, Roulantzas). Αυτό που υπονοείται εδώ όμως είναι κάτι πιο ριζοσπαστικό σε ότι αφορά τις ανάγκες και τα αντικείμενα. Ο Μπωντριγιάρ ουσιαστικά αμφισβητεί την ύπαρξή τους όχι ως προς το βαθμό ύπαρξής τους ή ρεαλιστικότητας αλλά ως προς το βαθμό της κοινωνικής τους σημασίας. Λέει δηλαδή ότι πρωτίστως οι ανάγκες υποβάλλονται από τη δομική επανάσταση της αξίας, διαφοροποίησης, ταξινόμησης και ιεράρχησης και κατηγοριοποιούν τους ανθρώπους και κατόπιν ότι οι ανάγκες υπάρχουν και ότι οι κοινωνικές τάξεις όπως προκύπτουν από τις σχέσεις παραγωγής ικανοποιούν κάποιες από αυτές. Αυτό είναι κάτι διαφορετικό από τις ‘ψευδείς’ ανάγκες του μονοδιάστατου ανθρώπου του Μαρκούζε για παράδειγμα που η διαλεκτική του διαφωτισμού και οι σκοτεινές πλευρές του κληροδότησαν στην αστική επανάσταση του ορθολογισμού. Για να το θέσουμε πιο άμεσα είναι το σύστημα αξιολόγησης και κοινωνικής ιεράρχησης που ενίοτε χρησιμοποιεί το βιομηχανικό καπιταλισμό και άλλοτε τον καταναλωτικό καπιταλισμό δια των αναγκών και των αντικειμένων που αλληλοσυμπληρώνονται αναπαράγοντας την πειθαρχική εξουσία και ανισότητα (φυλετική, εθνικιστική, ταξική κτλ) και όχι το ανάποδο.

Εάν λοιπόν και η πολιτική οικονομία δεν είναι παρά μια άλλη θεωρητική πρακτική που το ίδιο το σύστημα εξαπέλυσε προς όφελος της αναπαραγωγής του, τότε ενδεχόμενα είναι μια νέα θεωρητική πρακτική που θα λύσει την ανακύκλωση και αναπαραγωγή αυτής της κυριαρχίας του κώδικα της πολιτικής οικονομίας. Αυτή η λύση δεν είναι άλλη από την “πολιτική οικονομία του σημείου” ισχυρίζεται ο Μπωντριγιάρ. Η ιδεολογική γέννηση των αναγκών που επιτρέπει το μετασχηματισμό και μετάβαση από την συμβολική ανταλλαγή και αξία στην οικονομική ανταλλαγή και την αξία του σημείου (*sign value*) κατέχει κεντρική

θέση στο οικοδόμημα του Μπωντριγιάρ. Για αυτό και ο ίδιος δηλώνει ότι μια θεωρία των αναγκών είναι μάλλον περιττή αφού “Μόνο μια θεωρία της ιδεολογικής έννοιας της ανάγκης θα είχε νόημα” (Baudrillard, 1981: 79).

Το συμβολικό κυριολεκτικά δεν έχει αξία, ούτε χρήσης ούτε ανταλλαγής. “Αυτό που κάνει το αντικείμενο στην συμβολική ανταλλαγή είναι ότι κάποιος ξεχωρίζει τον εαυτό του από αυτό για να το δώσει, να το πετάξει στα πόδια του άλλου, στη πόρτα του άλλου” (Baudrillard, 1981, 65). Το αντικείμενο της αντι-δωρεάς λοιπόν αναφέρεται σε μια υπαρκτή σχέση μεταξύ δύο μερών, είναι δηλαδή το μέρος ενός όλου που αποκτά αξία μέσα από το όλο και αδυνατεί να υποστασιοποιήσει οποιαδήποτε δυναμική ανεξάρτητα από το όλο δηλαδή την κοινωνική σχέση που το εξέθρεψε ως μέσο αρχικά. Αντίθετα η αξία του σημείου αφορά μια μη σχέση εφόσον στην οικονομική ανταλλαγή τα μέρη του όλου προηγούνται της ανταλλαγής όπως δηλαδή και το ίδιο το αντικείμενο. Παρόλο δηλαδή που αποκτά την αξία του μέσα από την ανταλλαγή (ανταλλακτική αξία και αξία χρήσης) στην ουσία το αντικείμενο της καπιταλιστικής ανταλλαγής δηλαδή το εμπόρευμα, καταστρέφει την ολική σχέση των ανταλλαγών (δώρο) διασπώντας και κατακερματίζοντας τη σχέση που το παρήγαγε. Από εδώ και η ονομασία του ως σημείο αντικείμενο (sign object), εφόσον δηλαδή δεν αντιστοιχεί σε μια πραγματική σχέση αλλά στην απουσία της σχέσης.

Άρα δικαίως ο Μπωντριγιάρ διακρίνει τέσσερα είδη, δηλαδή τέσσερις λογικές αξίας και ανταλλαγής, με την επιφύλαξη ότι το συμβολικό συνεπάγεται μια ανταλλαγή μη ανταλλαγής. Αυτές είναι “1. Μια λειτουργική λογική της αξίας χρήσης, 2. Μια ανταλλακτική λογική της ανταλλακτικής αξίας, 3. Μια λογική συμβολικής ανταλλαγής, 4. Μια λογική της αξίας του σημείου” (Baudrillard, 1981: 66). Έχει σημασία να διευκρινιστεί ότι η συμβολική ανταλλαγή δεν έχει αξία απλούστατα διότι η αξία ως έννοια παίρνει σάρκα και οστά μόνο μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα που γεννά τη φυσικότητα και τον πανανθρώπινο χαρακτήρα των αναγκών. Δεν ωφελεί λοιπόν να μιλάμε για συμβολική αξία αν θέλουμε να ξεφύγουμε από τον ολοκληρωτισμό και την ιδεολογική γέννηση των αναγκών. Είναι μόνο μια γενική πολιτική οικονομία (μια βελτιωμένη γενική οικονομία πρότεινε ήδη ο Μπατάιγ με μια δόση νατουραλισμού βέβαια) της συμβολικής ανταλλαγής πέρα από την Μαρξιστική ανάλυση που μπορεί κριτικά να σταθεί απέναντι στο αντικείμενο-σημείο (sign object) και την αξία-σημείο (sign value), δηλαδή μια πολιτική οικονομία του σημείου. Αυτή θα περιλαμβάνει “1. Την επέκταση της κριτικής της πολιτικής οικονομίας σε μια ριζοσπαστική κριτική της αξίας χρήσης, ώστε να υποβαθμίσει τη ιδεαλιστική ανθρωπολογία και των υποκλάδων της ακόμη και στο Μαρξ (είτε στο επίπεδο των ‘αναγκών’ των ατόμων είτε στο επίπεδο της ‘της αξίας χρήσης’ της εργασίας). Μια κριτική του φετιχισμού των αξιών χρήσης είναι απαραίτητη-μια ανάλυση της μορφής του αντικειμένου στη σχέση του με το αντικείμενο εμπόρευμα. 2. Η επέκταση της κριτικής της πολιτικής οικονομίας επί του σημείου ή επί συστημάτων σημείων απαιτείται ώστε να δειχθεί πως η λογική, το ελεύθερο παιχνίδι και η ανακύκλωση των σημαινόντων οργανώνεται όπως το σύστημα της ανταλλακτικής αξίας· και πως η λογική των σημαινόντων υποτάσσεται

κρυφίως σε αυτό, όπως οι αξίες χρήσης υποτάσσονται στις ανταλλακτικές αξίες ...

3. Μια θεωρία συμβολικής ανταλλαγής” (Baudrillard, 1981: 129).

Αυτό που κυριολεκτικά αποσιωπάται από την πολιτική οικονομία του Μαρξ, υπογραμμίζει ο Μπωντριγιάρ, είναι ότι ο φετιχισμός των αξιών χρήσης είναι εξίσου σημαντικός και έντονος όσο και αυτός που παρατηρείται στον εμπορευματικό χαρακτήρα των οικονομικών ανταλλαγών. Είναι όμως κάτι που ο ίδιος ο Μαρξ παραβλέπει. Με την ιδεολογική γέννηση των αναγκών ο Μπωντριγιάρ δεν εννοεί ότι η ανάγκη για αυτοκίνητο, ψυγείο ή σπίτι είναι ψεύτικες, αλλά ότι είναι παράγωγα ενός συστήματος κατηγοριοποίησης, ταξινόμησης και ιεράρχησης που προηγείται των αναγκών. Ακόμη και αν δεν υπήρχαν δηλαδή τα αντικείμενα αυτά, το σύστημα θα στρέφονταν σε άλλα ενδιαμέσα που ούτως ή άλλως θα στόχευαν να μετακινήσουν απλώς το τραπεζομάντιλο μη μετακινώντας τη διάταξη των πιάτων, δηλαδή την υφιστάμενη ιεραρχία. “Η αξία χρήσης υπό αυτή την έννοια είναι μέρος μια ολόκληρης μεταφυσικής: αυτή της χρησιμότητας” (Baudrillard, 1981: 133).

Μικρή απορία λοιπόν προκαλεί το γεγονός ότι ο Μπωντριγιάρ δηλώνει ότι η αξία χρήσης είναι απλά το άλλοθι της ανταλλακτικής αξίας. “Έτσι εξηγείται και η παρεξηγημένη φράση “ο αληθινός πίνακας δεν υπάρχει” ή ότι δεν υπάρχει καμία μεταγλώσσα που σε άλλη περίπτωση σημείωσε ο Λακάν. Εάν θέλαμε πάντως να το τοποθετήσουμε σε μια φράση θα λέγαμε ότι η πολιτική οικονομία του σημείου είναι η μεταφορά στον τομέα της κουλτούρας, του πολιτισμού, της επικοινωνίας και της γλώσσας αυτού που ο Μαρξ διέκρινε στην οικονομική ανταλλαγή των εμπορευμάτων.

Οικονομοποίηση της κοινωνικής σύγκρουσης

Όπως εξηγήθηκε και στην περίπτωση του Μπωντριγιάρ η παρούσα συζήτηση δεν μπορεί με τίποτα να εξαντλήσει ούτε τη συνθετότητα ούτε το σύνολο της θεώρησης του Μπάουμαν αφενός για τη συνθήκη του μεταμοντερνισμού αφετέρου για το ζήτημα που μας απασχολεί εδώ δηλαδή την ιστορική εξέλιξη και εμφάνιση των τάξεων. Από την σκοπιά που μας ενδιαφέρει εδώ τόσο η πολιτική οικονομία του σημείου όσο και η οικονομοκρατία της κοινωνικής σύγκρουσης συγκροτούν τη σύσταση και ίδρυση της καταναλωτικής καπιταλιστικής οικονομίας. Ο Μπάουμαν διαπραγματεύεται κυρίως σε δύο εργασίες του την κοινωνική σύγκρουση και επιχειρεί να αναιρέσει την αδιαπραγμάτευτη οικονομική της προέλευση. Στο Αναμνήσεις της Τάξης (*Memories of Class*, 1982) ο Μπάουμαν ισχυρίζεται ότι αυτό που γέννησε το κατεξοχήν ταξικό ανήκειν ή έστω μια υποτυπώδης μορφή ταύτισης, ιδανικών και θεώρησης του κόσμου μέσα από τον στενό κλοιό της τάξης ήταν πρωταρχικά η αλλαγή του συστήματος εξουσίας που προκλήθηκε από τη διάσπαση και χρεοκοπία των παραδοσιακών κοινοτήτων παρά η οποιαδήποτε άλλη ανάπτυξη μιας καπιταλιστικής τεχνικής ή ενός πνεύματος ορθολογισμού. Η χρεοκοπία και αδυναμία των μικρών κοινοτήτων να αναπαράγουν τη συνοχή, συνάφεια και ομοιογένεια τους οδήγησε σε ένα πρωτοφανή μετασχηματισμό της συνάρθρωσης των κοινωνικών και φυσικών χώρων (Bauman, 1993: 140). Εκ των πραγμάτων λοιπόν έπρεπε η νέα κοινωνική ιεραρχία να αναδιαρθρώσει διαφορετικά τους φυσικούς και κοινωνικούς χώρους ή να ελέγξει τη συνάρθρωση

τους, δεδομένου ότι η φυσική απόσταση στο χώρο δεν αναλογεί πλέον σε μια αντίστοιχη μετατόπιση στον κοινωνικό χώρο όπως ίσχυε μέχρι τότε. Από εδώ και η δήλωση ότι "Η τάξη των βιομηχανικών εργατών προήλθε ως απόρροια της αντίστασης των παραγωγών στο νέο σύστημα εξουσίας" (Bauman, 1982: 18).

Έτσι "Τα σπίτια εργασίας και τα εργοστάσια ήταν εργαλεία διατήρησης της κοινωνικής τάξης πολύ πριν πάρουν το ρόλο των μέσων της οικονομικής προόδου και των εγγυητών του εθνικού πλούτου" (Bauman, 1982: 54). Δεν ωφελεί λοιπόν αναδρομικά να συνδέουμε την βιομηχανική επανάσταση μονοδιάστατα με ένα οικονομικό ορθολογισμό έξω από την ιστορική και θρησκευτική συγκυρία που τον στήριξε, όπως το έδειξε ο Βέμπερ. Ούτε πρέπει με τις τρέχουσες εξελίξεις να ιστοριοποιούμε σχήματα ερμηνευτικά που αναδρομικά έχουν μια διακοινωνική και διαχρονική ισχύ. Πρωταρχικά λοιπόν "η βιομηχανική εργασία ειδώθηκε ως ένα βολικός και δίκαιος τρόπος να καταπιαστεί κανείς με το θέμα των 'επικίνδυνων τάξεων'" (Bauman, 1982: 68) παρά μια ορθολογική οδός παραγωγής κοινωνικού πλούτου και ανάπτυξης, άσχετα αν στην πορεία η εντατικοποίηση και παραγωγικότητα της εξουσίας θα απαιτούσε ολοένα και συνθετότερη, μαζικότερη και για αυτό ορθολογικότερη βιομηχανική παραγωγή. Από τη σκοπιά του Φουκώ δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ακόμη ότι η εξουσία δεν είναι μόνο αρνητική και καταπιεστική, αλλά συνάμα θετική και παραγωγική. Υπό αυτή τη φουκωική αντίληψη ο Μπάουμαν θέλει να ερμηνεύσει την οικονομική απαίτηση για αυξημένα ημερομίσθια και την ανάγκη για κατανάλωση ως το αντίτιμο που πληρώνεται ο βιομηχανικός εργάτης για την υπαγωγή του στο εργοστασιακό σύστημα πειθαρχίας. Αν δηλαδή η ταξική συγκρότηση μιας ομάδας υποδεικνύεται από τη σχέση της ομάδας με τα μέσα παραγωγής και αν οι σχέσεις παραγωγής καθορίζουν τις κοινωνικές σχέσεις (εμπράγματα σχέσεις ανθρώπων, κοινωνικές σχέσεις πραγμάτων), για τον Μπάουμαν είναι η υποδούλωση και αποδοχή της εργοστασιακής τυραννίας που παίρνει την ταξική μορφή και συνοχή της οικονομικής διεκδίκησης και όχι το ανάποδο. Για να το θέσουμε πιο σύντομα δεν είναι η οικονομική ικανοποίηση που παρέχει ο μισθός αυτό που συγκροτεί και οργανώνει τις τάξεις. Η αναγκαία συνθήκη ταύτισης μιας θέσης στην παραγωγική αλυσίδα με μια πολιτική αντίληψη οικονομικής διεκδίκησης δεν μπορεί, ισχυρίζεται ο Μπάουμαν σε κάτι που μπορεί να παραπέμψει στην 'αυτονομία' του Καστοριάδη, παρά να είναι η ανταλλαγή της εξάρτησης και πρόσδεσης στο εργοστασιακό σύστημα με ένα οικονομικό αντίδωρο.

Δηλαδή ο μετασχηματισμός των κοινοτήτων που χρησιμοποιούσαν για την αναπαραγωγή τους, στοιχειώδεις μηχανισμούς συνάρθρωσης κοινωνικών και φυσικών χώρων (οι κοντινοί στο φυσικό χώρο να είναι περιπτώσιακά στον κοινωνικό χώρο είτε φίλοι είτε εχθροί), διαταράσσονται από την παρουσία των ξένων, των επικίνδυνων τάξεων, των ανένταχτων, των ακατηγοριοποίητων και άλλων αμφιρεπών, αμφίβολων και περιέργων κοινωνικών υπάρξεων. Το νέο σύστημα εξουσίας, που πασχίζει να περιορίσει και να ελέγξει τις ταχύτατες, πολιτικές, δημογραφικές και οικονομικές αλλαγές που εύστοχα συνόψισε ο Hobsbawm με τον όρο 'διπλή επανάσταση', αναγκαστικά ξεφεύγει πλέον από την παραγωγική δυνατότητα, δυναμικότητα και αυτονομία της κοινότητας και απαιτεί την ύπαρξη

ενός κεντρικού διοικητικού μηχανισμού εξουσίας που ορθολογικά και προοδευτικά να εκ-παιδεύει τις μάζες.

Και αν οι βρισκόμενοι στον πάτο της κοινωνικής ιεραρχίας και των σχέσεων εξουσίας στις εκάστοτε κοινότητες δεν είχαν τίποτα να ζητήσουν ως αντάλλαγμα για τον ενστερνισμό του νέου πειθαρχικού συστήματος του εργοστασίου, εφόσον δεν είχαν κάτι να προσφέρουν ούτε φυσικά να χάσουν, υπήρχαν και άλλες περιπτώσεις κοινωνικών ομάδων που εντός των κοινοτήτων απολάμβαναν ιδιαίτερα προνόμια αυτονομίας και δύσκολα θα αποδέχονταν χωρίς αγώνα και αντίσταση το νέο καθεστώς καταναγκασμού. Οι τεχνίτες είναι, υπογραμμίζει ο Μπάουμαν, μια κλασσική περίπτωση αυτού του τύπου κοινωνικών υπάρξεων που αντιστάθηκαν και δεν θα άφηναν το προηγούμενο καθεστώς όχι απαραίτητα για ένα σκληρότερο αλλά πιθανόν ούτε για ένα στο οποίο θα είχαν λιγότερη αυτονομία, χωρίς τουλάχιστον τα απαραίτητα ανταλλάγματα. Αυτή τη διαπραγμάτευση που έχει αφετηρία την ανταλλαγή της ανεξαρτησίας και αυτονομίας που οι τεχνίτες απολάμβαναν στην κοινότητα του Tonnies, της μηχανικής αλληλεγγύης του Durkheim, απαιτώντας ένα οικονομικό αντίτιμο για την παράδοση της αυτονομίας τους, είναι που ο Μπάουμαν εύγλωττα ονομάζει 'οικονομοποίηση της κοινωνικής σύγκρουσης'.

Όπως το θέτει ο Μπάουμαν "Πάνω από όλα το 'Σε βλέπω, με βλέπεις' σύστημα κοινοτικού ελέγχου που λειτουργούσε προηγουμένως τόσο απαλά (και συνεπώς απαραίτητο) κατέρρευσε, μόλις η αμοιβαιότητα που στηριζόταν σε κοινή συμμετοχή υποβαθμιζόταν. Η προκαλούμενη κρίση απαίτησε την επανάπτυξη της κοινωνικής εξουσίας" (Bauman, 1987: 42). Είναι η χρεοκοπία λοιπόν των παραδοσιακών μηχανισμών αναπαραγωγής των κοινοτήτων που αφενός έχρισε αναγκαίο τον επανασχεδιασμό και την εφαρμογή της εξουσίας και αφετέρου δημιούργησε την ανάγκη ταξικών σχηματισμών από τους παραγωγούς που είχαν στα χέρια τους μέχρι πρότινος περισσότερο μια αυτονομία επί της τεχνικής που απαιτούσε η εργασία και λιγότερο κοινωνικό προϊόν από αυτό που οι ευγενείς και ιδιοκτήτες γης καρπώνονταν. Αλλά προφανώς δεν τους απασχολούσε τόσο ο υλικός πλούτος όσο η αυτονομία και η κυριαρχία πάνω στις τεχνικές παραγωγής και κατόπιν πάνω στη ίδια τη ζωή τους. Η μετάβαση συνεπώς σε ένα κεντρικό διοικητικό μηχανισμό εξουσίας που το τέλος της κοινότητας σηματοδότησε με απολήξεις που κυριεύαν κάθε γωνιά της ψυχής και του σώματος, όπως το έδειξε ο Φουκώ, των τεχνιτών, εργατών και των φτωχών μαζών γενικότερα και της καθημερινής τους ζωής, είναι στην καρδιά του μετασχηματισμού της κοινωνικής σύγκρουσης από ένα μηχανισμό που μάχεται την ετερονομία σε ένα σχηματισμό που διεκδικεί ατυχώς μόνο οικονομικά ανταλλάγματα και μερίδιο από τον παραγόμενο κοινωνικό πλούτο. Όπως θα δούμε και στο τελευταίο μέρος της εργασίας η παραπάνω τροπή δεν είναι άσχετη με τη δημιουργία και συστηματικότητα της καταναλωτικής κοινωνίας που φυσικά δεν αφορά ούτε την βιολογική ανάγκη για κατανάλωση ούτε απλοϊκώς αναπαριστά τη σημασία ή το prestige μιας κάστας ή μιας τάξης. Αντιθέτως έχει να κάνει με αυτό που ο Καστοριάδης ονόμασε κοινωνικό πράττειν, δηλαδή μια παραγωγική, φετιχοποιημένη εργασία κατανάλωσης σημείων και κωδίκων κενή περιεχομένου

και φυσικά έξω από τα σημαίνοντα της ηδονής, της ικανοποίησης και της ευχαρίστησης. Η καταναλωτική κοινωνία απλώς ορθολογικοποιεί και αναπτύσσει η αλήθεια είναι χωρίς προηγούμενο αυτό τον τομέα για τον οποίο η πρώτη οικονομική μάχη δόθηκε, δηλαδή τη διανομή του κοινωνικού πλούτου. Το παράδοξο της λήθης της πρωταρχικής κοινωνικής σύγκρουσης είναι ότι αφορούσε καταρχήν τη αυτονομία πάνω στις τεχνικές εργασίας και τους πειθαναγκασμούς της καθημερινότητας της διαδικασίας εκπολιτισμού του Elias, και λιγότερο τη διανομή του προϊόντος και του κοινωνικού πλούτου. Αυτή η μετατόπιση του κοινωνικού αγώνα από την αυτονομία στην οικονομία ίσως εξηγεί και την πύρρεια ταξική νίκη επί των μισθών (αν υπήρξε ποτέ).

Από την άλλη πλευρά η καταστροφή των παραδοσιακών κοινοτήτων “ήταν ο κύριος λόγος υπεύθυνος για την απαίτηση ειδικών, διοικητικών, δασκάλων και κάποιων επιστημόνων που ειδικεύονται στη μετατροπή και καλλιέργεια ανθρωπίνων ψυχών και σωμάτων” (Bauman, 1987: 67). Υπό το φως αυτό δεν προκύπτει μόνο μια οικονομική ερμηνεία των κοινωνικών συγκρούσεων στη βάση των διεκδικήσεων των παραγωγών που πήρε στην Μαρξιστική ερμηνεία της την πληρέστερη μορφή της, αλλά και μια αντίστοιχη μετατροπή στην κορυφή της πυραμίδας, με το Πανόπτικο του Μπένθαμ να κατέχει ξεχωριστή θέση ως η γεωγραφική υπόσταση αυτής της εξειδίκευσης και της απαίτησης για την ύπαρξη μιας άλλης τάξης που θα αντιμετωπίσει αυτές τις διεκδικήσεις. Οι σύγχρονοι νομοθέτες διανοούμενοι ανήκουν συλλήβδην και πηγάζουν από αυτό το δεύτερο μετασχηματισμό στην κορυφή της πυραμίδας των σχέσεων εξουσίας. Συμπερασματικά ο Μπάουμαν ισχυρίζεται λοιπόν ότι ο οικονομισμός της κοινωνικής σύγκρουσης οδήγησε “στην αντικατάσταση, από τις διεκδικήσεις για το μισθό και τις ώρες εργασίας, του αρχικού πολέμου για τον έλεγχο της διαδικασίας της παραγωγής και του σώματος και ψυχής των παραγωγών” (Bauman, 1982: 100). Μικρή απορία προκαλεί λοιπόν το γεγονός ότι “Τα πρώτα εργοστάσια μπορούν να ξαναδιαβαστούν ως ένα κεφάλαιο ή ένα θέμα μιας ευρύτερης ιστορίας εγκλεισμού των νέων φτωχών, ανεξέλεγκτων και έτσι επαναπροσδιοριζόμενων ως επικίνδυνων τάξεων” (Bauman, 1983: 37).

Συμπέρασμα: Προς μια εννοιολογική οριοθέτηση της Καταναλωτικής Κοινωνίας

Προηγούμενα εξηγήσαμε την πολιτική οικονομία του σημείου ως τη θεωρητική πρακτική που επιτρέπει την εξέταση του μετασχηματισμού του καπιταλιστικού συστήματος από ένα κώδικα φετιχοποιημένων ανταλλακτικών αξιών και εμπορευματικών ανταλλαγών σε ένα κώδικα του σημείου και της δομικής επανάστασης της αξίας που διακορεύει κάθε γωνία του γλωσσικού και πολιτισμικού επικοινωνιολογικού. Η διεύρυνση και εξάπλωση της πολιτικής οικονομίας σε όλους του τομείς του βιόκοσμου, δηλαδή η συστηματοποίηση της καθημερινότητας που κατά τον Χάμπερμας οδηγεί αφενός σε αυτό που αποκαλεί *legitimation crisis* (Habermas, 1976) και αφετέρου σε αυτό που ονομάζει *colonization of everyday life* (Habermas, 1984) είναι σίγουρα εντός του ευρύτερου προβληματισμού και του Μπώντριγιάρ, μόνο που επιδιώκεται με διαφορετικό

τρόπο. Από την άλλη πλευρά ο Μπάουμαν προσπάθησε να εξηγήσει την ταξική προέλευση με βάση την χρεοκοπία των παραδοσιακών μηχανισμών αναπαραγωγής των μικρών κοινοτήτων και την ανάγκη επιβολής ενός νέου συστήματος εξουσίας που θα μπορούσε πλέον να ανταποκριθεί στις μεταβολές συνάρθρωσης των κοινωνικών και φυσικών χώρων και στην παρουσία των επικίνδυνων τάξεων που ξεγλιστρούσαν από το απαραίτητο σύστημα συνέχειας και συγκρότησης της παραδοσιακής κοινότητας.

Σε αυτό το τελευταίο τμήμα της εργασίας υποστηρίζω ότι οι παραπάνω μεταβολές δεν είναι έξω από την ανάπτυξη της καταναλωτικής κοινωνίας. Είναι προς αυτή την κατεύθυνση που θα στραφώ τώρα επιχειρώντας να άρω τις παρεξηγήσεις και αγκυλώσεις που μια μη συστηματική θεώρηση της κατανάλωσης έχει καλλιεργήσει. Ακροθιγώς θα επιχειρηθεί επίσης να ανοίξει μια διαφορετική προοπτική για την έννοια του μεταμοντερνισμού που συνδέεται άρρηκτα με την εξέλιξη της καταναλωτικής κοινωνίας. Η θεώρηση της καταναλωτικής κοινωνίας ξεπερνά τη μυθική αντίληψη και ιδεολογία που η ίδια η κατανάλωση προϋποθέτει και επιφυλάσσει για τον εαυτό της. Αυτό το είδαμε σε δύο δόσεις σε ότι αφορά τον Μπωντριγιάρ. Δηλαδή και στο σύστημα των αντικειμένων που διαρθρώνονται σαν μια γλώσσα στη λογική της εξήγησης του γλωσσικού δομισμού του Σωσσύρ, αλλά και στην ιδεολογική γέννηση των αναγκών που αναπαριστώνται από τον κυρίαρχο λόγο της πολιτικής οικονομίας ως ώριμα φρούτα που αναμένουν τη συλλογή τους στο νησί του Ροβινσώνα. Για την πρώτη περίπτωση ο Μπωντριγιάρ υποστηρίζει ότι “οι άνθρωποι της εποχής της αφθονίας περικυκλώνονται λιγότερο από άλλα ανθρώπινα όντα και περισσότερο από άλλα αντικείμενα” (Baudrillard, 1998: 25). Η κατανάλωση κατέχει κεντρική θέση σε αυτό το σύστημα των αντικειμένων. Έχει σημασία όμως ότι δεν είναι κάτι πρωτόγνωρο. Το γεγονός ότι όλες οι κοινωνίες, πράγμα που βλέπουμε και στις εθνολογικές μελέτες μη δυτικών κοινωνιών, καταναλώνουν και μάλιστα με ένα εορταστικό τρόπο αναδεικνύει τη σημασία των μηχανισμών της δωρεάς και αντιδωρεάς που συνθλιβονται κάτω από το βάρος της ανταλλακτικής αξίας και της οικονομικής ανταλλαγής. Αυτό που έχει σημασία όμως είναι ότι η καταναλωτική κοινωνία προσομοιώνει και μιμείται με στρεβλό τρόπο τη δυναμική των πρωτόγονων δωρεών και αντι-δωρεών.

Πράγματι “Όλες οι κοινωνίες καταστρέφουν, καταναλώνουν ... δαπανούν πέρα από αυτό που είναι στοιχειωδώς απαραίτητο για τον απλό λόγο ότι είναι στην κατανάλωση του περισσεύματος ... που το άτομο-και η κοινωνία- αισθάνονται ότι όχι απλώς ζουν αλλά ότι είναι ζωντανοί” (Baudrillard, 1998: 43). Είναι μακριά λοιπόν από τη θεώρηση του Μπωντριγιάρ οποιαδήποτε εξιδανίκευση για το καταναλωτικό σύστημα από τη στιγμή που το θεωρεί ως ένα άλλο πειθαρχικό καταναγκασμό που αναλαμβάνει τα σκήπτρα από την εργοστασιακή κοινωνικοποίηση. Έτσι δικαιολογεί και την ερμηνεία του όρου σαγήνη (seduction) που κατ' αυτόν παίρνει τη θέση του βιομηχανικού καταναγκασμού (oppression). Διακρίνει επιπλέον τη λογική της αντιδωρεάς από το καταναλωτικό αφαιρετικό σύστημα που οργανώνει το αντικείμενο σημείο (sign object). Άλλωστε “Για αυτό το λόγο η καταστροφή παραμένει η ριζική εναλλακτική στην παραγωγή: η

κατανάλωση είναι απλώς ένας ενδιάμεσος όρος μεταξύ των δύο” (Baudrillard, 1998: 47).

Η κατανάλωση λοιπόν κυοφορεί κάτι από τη συστηματικότητα της παραγωγής και του φετιχισμού των εμπορευμάτων αφού αυστηρώς μιλώντας στέκει μεταξύ της καταστροφής και εορταστικής δαπάνης του πότλας των πρωτόγονων και τον ορθολογισμό της καπιταλιστικής παραγωγής των σύγχρονων κοινωνιών. Τα παραπάνω εύλογα “μας οδηγούν πέρα από τη μεταφυσική των Αναγκών και της Αφθονίας σε μια νέα ανάλυση της κοινωνικής λογικής της κατανάλωσης” (Baudrillard, 1998: 60). Είναι δηλαδή άλλο να ισχυριστεί κανείς ότι η κατανάλωση ικανοποιεί κάποιες πανανθρώπινες ανάγκες που η συστηματικότητα της παραγωγής διαφθείρει και είναι τελείως διαφορετικό πράγμα να ισχυρίζεται κανείς όπως ο Μπωντριγιάρ περί ενός συστήματος καταστρατήγησης των συμβολικών ανταλλαγών που υποστασιοποιούνται στα σημεία αντικείμενα που μας περιβάλλουν μέσα από μια λογική αυτοαναφορικότητας. Το τελευταίο επιχείρημα βοηθά την υπερκέραση και ενός άλλου ψευδούς και μη παραγωγικού προβλήματος που έθεσε ο Μαρκούζε στη λογική των ψευδών αναγκών. Αυτό παράγει περισσότερη θερμότητα από ότι διαφωτίζει εφόσον το ψεύδος κάποιων αναγκών υπονοεί την αλήθεια κάποιων άλλων. Είδαμε όμως ότι το πρόβλημα όταν τίθεται σε μια τέτοια βάση αναπαράγει το ιδεολογικό χαρακτήρα των αναγκών και την μυθολογία που ο λόγος της κατανάλωσης χρησιμοποιεί για να δικαιολογήσει τον κυριολεκτικά απεριόριστο χαρακτήρα της κατανάλωσης. Μικρή απορία προκαλεί έτσι το γεγονός ότι ο Μπωντριγιάρ εξανίσταται και καυτηριάζει τη φυσιοκρατική αυτή θέση της ηδονοκεντρικής ανάδυσης της κατανάλωσης. Όπως το θέτει “Η αλήθεια είναι όχι ότι ‘οι ανάγκες είναι οι καρποί της παραγωγής’ αλλά ότι το *σύστημα των αναγκών* είναι το *αποτέλεσμα του συστήματος της παραγωγής*” (Baudrillard, 1981: 74, έμφαση στο πρωτότυπο).

Άρα η κατανάλωση είναι μακριά από τη λογική της ικανοποίησης και της ηδονικής αρχής του παρασιτισμού και της επιδεικτικής δαπάνης παρόλο που υποδόρια γνέφει προς μια τέτοια κατεύθυνση. Επιγραμματικά “Η αλήθεια της κατανάλωσης είναι ότι *δεν είναι μια λειτουργία ευχαρίστησης αλλά μια λειτουργία της παραγωγής και εκ τούτου άμεσα και εξολοκλήρου συλλογική*” (Baudrillard, 1998: 78, έμφαση στο πρωτότυπο). Βέβαια ο Μαρξ είχε ήδη θίξει στο Κεφάλαιο για τις στιγμές παραγωγής και κατανάλωσης ότι αποτελούν μέρη ενός όλου, είναι όμως στον Μπωντριγιάρ που μια τέτοια θεώρηση αναλαμβάνεται με τον πιο υπεύθυνο τρόπο ξεδιπλώνοντας πειστικά τη συνάφεια μεταξύ αυτών των δύο στιγμών του καπιταλιστικού συστήματος. Έτσι “το βιομηχανικό σύστημα έχοντας κοινωνικοποιήσει τις μάζες ως εργατική δύναμη έπρεπε να πάει μακρύτερα ώστε να συμπληρώσει την αποστολή του κοινωνικοποιώντας αυτές (ελέγχοντας δηλαδή αυτές) ως καταναλωτική δύναμη” (Baudrillard, 1981: 82). Για να επιστρέψουμε στην ιδεολογική γέννηση των αναγκών τότε “ο καταναλωτής ποτέ δεν έρχεται πρόσωπο με πρόσωπο με τις ανάγκες του περισσότερο από ότι με το προϊόν της εργασίας του” (Baudrillard, 1981: 192).

Ο μεταμοντερνισμός αν μια τέτοια έννοια συνδέεται με την εξέλιξη και ανάπτυξη της συστηματικότητας της κατανάλωσης θα πρέπει έπειτα από όλα τα παραπάνω

να ειδωθεί με προσοχή και ευαισθησία. Πέρα από τις απλουστεύσεις της ομογενοποίησης των πάντων, που αρκετοί υπαινίχτηκαν εναντίον του, είναι στη λογική της παραπάνω έκθεσης που πιθανότατα αξίζει να διερευνηθεί η σημασία μιας τέτοιας έννοιας. Ο Μπάουμαν δηλώνει χαρακτηριστικά ότι ο μεταμοντερνισμός “είναι ένα καθεστώς του πνεύματος” (Bauman, 1992: vii), υπογραμμίζοντας τη στενή σχέση μεταξύ κουλτούρας, εκπολιτισμού, διανοουμένων και του μετασχηματισμού της κοινωνικής εξουσίας από τη βιομηχανική καταπίεση στην καταναλωτική σαγήνη. Επιπλέον δηλώνει ότι πρέπει να σχετίζεται πρωταρχικά με την ανάγκη εκπολιτισμού των μαζών, εκπαίδευσης και καλλιέργειας. Είδαμε αλλά μπορούμε εξίσου εύκολα να αντιληφθούμε ότι απαιτούνται τρία πράγματα τουλάχιστον για να ολοκληρωθεί μια τέτοια διαδικασία. Καταρχήν το πλήθος των μαζών οι οποίες πρόκειται να διαπαιδαγωγηθούν, επιπλέον ένας ισχυρός διοικητικός μηχανισμός που θα αναλάβει υλικά αυτή τη διαδικασία και τέλος οι οργανικοί διανοούμενοι που θα επιχειρήσουν να εκπληρώσουν αυτή την διαδικασία εκπολιτισμού. Εάν τα τρία παραπάνω σηματοδοτούν κάποια από τα χαρακτηριστικά της βιομηχανικής κοινωνίας, η άνοδος της καταναλωτικής κοινωνίας προαναγγέλει την αντικατάσταση του κράτους από την αγορά, την αντικατάσταση των νομοθετών από τους διάφορους ερμηνευτές, καθοδηγητές και γκουρού της διαφήμισης και την αντικατάσταση των μαζών από ένα πλήθος αεικίνητων καταναλωτών. Με τον τρόπο που το τοποθετεί ο Μπάουμαν “Ο νέος τρόπος κυριαρχίας διακρίνεται για την αντικατάσταση της καταπίεσης από τη σαγήνη, της αστυνόμευσης από τις δημόσιες σχέσεις, της κυριαρχίας από τη διαφήμιση, και της επιβολή νορμών από τη δημιουργία αναγκών” (Bauman, 1987: 168). Είναι όμως ένα καθεστώς εξουσίας που παραλαμβάνει τη σκυτάλη από ένα άλλο και αυτό είναι κάτι που δεν θα πρέπει να λησμονηθεί και λιγότερο ένα καθεστώς ευημερίας, ελευθέριας και ευδαιμονίας όπως αμφότεροι υποστηρικτές και πολέμιοι της νέα εποχής προσπαθούν να μας πείσουν.

Βιβλιογραφία

- Baudrillard, J. (1975) *The Mirror of Production*. Telos Press, St Louis.
- Baudrillard, J. (1981) *For a Critique of the Political Economy of the Sign*. Telos Press, St Louis.
- Baudrillard, J. (1993) *Symbolic Exchange and Death*. Sage, London.
- Baudrillard, J. (1996) *The System of Objects*. Verso, London.
- Baudrillard, J. (1998) *The Consumer Society*. Sage, London.
- Baudrillard, J. (2002) *Screened Out*. Verso, London.
- Bauman, Z. (1982) *Memories of Class*. Routledge, London.
- Bauman, Z. (1991) *Modernity and Ambivalence*. Polity Press, Cambridge.
- Bauman, Z. (1992) *Intimations of Postmodernity*. Routledge, London.
- Bauman, Z. (1993) *Postmodern Ethics*. Blackwell, Oxford.
- Bauman, Z. (1997) *Postmodernity and its Discontents*. Polity Press, Cambridge.
- Bauman, Z. (2000) *Liquid Modernity*. Polity Press, Cambridge.
- Bauman, Z. (2001) *Community: Seeking Safety in an Insecure World*. Polity Press, Cambridge.
- Bauman, Z. (2003) *Liquid Love*. Polity Press, Cambridge.

Β.6-4. Από την (ανορθολογική) διακινδύνευση στην (ορθολογική) αναγνώριση. Ή επανενεργοποιώντας ένα λουκασιανό σχήμα σκέψης στην «μεταμοντέρνα κατάσταση»

**Χρήστος Νάτσης, Κοινωνιολόγος,
απόφοιτος Π. Μ. Σ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών**

Εισαγωγή

Οι¹ περιλήψεις στα συνέδρια συχνά θυμίζουν προγραμματικές δηλώσεις κυβέρνησης: σπανίως υλοποιούνται ή τουλάχιστον, αυτό θα συμβεί στην δική μου περίπτωση. Οφείλω λοιπόν να σας πω –αν και το θεμιτό αυτής της εξομολόγησης δεν μου είναι δεδομένο καθώς δυσκολεύομαι να φανταστώ κάποιον να μελετά με προσοχή μεγαλύτερη αυτής που αφιερώνει στο τηλεοπτικό πρόγραμμα ένα πρόγραμμα συνεδρίου- πως θα παρεκλίνω σε αρκετά σημεία από το αρχικό μου πλάνο.

Αυτό που θα επιχειρήσω θα είναι η εφαρμογή της τυπολογικής διάκρισης «ορθολογισμός» - «ανορθολογισμός», λυδίας λίθου της φιλοσοφικής ιστοριογραφίας του Γκέοργκ Λούκατς, στην περίπτωση του Ούλριχ Μπεκ. Αφού πρώτα εξηγηθώ αναφορικά με το πώς εννοώ την διάκριση αυτή, θα ασχοληθώ με την *Επιπόηση του Πολιτικού* (Μπεκ 1996), προσπαθώντας να δείξω πώς η κεντρικότητα της έννοιας της διακινδύνευσης στην κατασκευή των μπέκειων εννοιολογικών εργαλείων οδηγεί μέσα από μια προβληματική φιλοσοφία της ιστορίας σε μια ακόμη προβληματικότερη προσέγγιση του πολιτικού.

Η εισήγηση στηρίζεται έτσι σε μια σειρά προϋποθέσεων το εύλογο των οποίων δεν είναι προφανές: εξετάζω το έργο του Μπεκ από μια εξαρχής δοσμένη και εκθρική θέση, αυτή ενός ιδιότυπου εγγελιανού μαρξισμού, το εξετάζω δε όχι ως κοινωνιολογική θεωρία –όπως αυτοκατανοείται (δεν με ενδιαφέρει δηλαδή να δω αν οι θέσεις του ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα) αλλά υπό τους ιστορικούς και φιλοσοφικούς του όρους δυνατότητας. Έχω στο νου μου, προσπαθώντας να δικαιολογήσω αυτή την πρακτική, την ρήση του Κικέρωνα, που χρησιμοποιεί ως μόντο ο Έγγελος στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης της *Μεγάλης Λογικής*: «Η φιλοσοφία αρκείται σε μικρό αριθμό κριτών, εσκεμμένα αποφεύγει το πλήθος, που την θεωρεί ύποπτη και απεχθή».² Διαβάζω όμως την πρόταση όχι αριστοκρατικά αλλά στο πνεύμα του Λέο Φερρέ, του αναρχικού τραγουδιστή που οδηγούσε μερσεντές διεκδικώντας ο καθένας να μπορεί να οδηγεί μία.

¹ Θεωρώντας αυτό που καλείται «εισήγηση» τον κατεξοχήν *τρόπο* της επιστημονικής πρακτικής, στο μεταίχμιο κειμενικότητας και προφορικότητας, ολοκληρωμένου και εν εξελίξει, μόνιμου και συγκυριακού, παρουσιάζω εδώ αυτούσιο και χωρίς προσθήκες ή διορθώσεις το κείμενο της εισήγησής μου. Το κείμενο σφιερώνεται στην *πολύτροπη* Αγγελική Παπαθανασίου, που *ιδίω τω τρόπω* καθόρισε αποφασιστικά την *τροπή* του.

² Κικέρων, *Τουσκουλανές διατριβές*, βιβλ. II, κεφ. I, όπως παρατίθεται στο G. W. F. Hegel 1986: 13. Χρησιμοποίηω την αδημοσίευτη μετάφραση του Γ. Φαράκλα.

Ορθολογισμός vs Ανορθολογισμός υπό λουκατσιανή έποψη

Το εννοιολογικό δίπολο «ορθολογισμός – ανορθολογισμός» αναπτύσσεται από τον Λούκατς στα μέσα της δεκαετίας του 1930, οπότε και συγγράφει, στα πλαίσια της προσπάθειας ανάπτυξης για πρώτη φορά μίας μαρξιστικής ιστορίας της φιλοσοφίας (Lukács 1980: 13) , τα έργα *Ο νεαρός Χέγκελ*³ και *Η καταστροφή του Λόγου*⁴ (τα έργα αυτά ως γνωστόν θα δουν το φως της δημοσιότητας πολύ αργότερα).⁵ Η λουκατσιανή ιστορία της φιλοσοφίας είναι αξεδιάλυτα συνδεδεμένη αφενός με την πορεία της εμμενούς διανοητικής εξέλιξης του Ούγγρου φιλοσόφου, αφετέρου με το ιστορικό υπόβαθρο της ανάπτυξής του. Όσον αφορά στο πρώτο σκέλος, θα πρέπει να επισημανθεί πως η λουκατσιανή φιλοσοφία της ιστορίας αναπτύσσεται υπό την σκέπη της έννοιας της *συμφιλίωσης με την πραγματικότητα*, η οποία και αποτελεί το λάιτ μοτίφ των λουκατσιανών αναλύσεων μέχρι και την πτώση του Στάλιν. Από την άλλη, η άνοδος του φασισμού στην Ευρώπη, σε συνδυασμό με την ανάγκη υπεράσπισης του μαρξισμού σε μία μόνο χώρα καθορίζουν εν πολλοίς τις επιλογές της λουκατσιανής ιστοριογραφίας. Οι διατυπώσεις περί γραμμής εξέλιξης από «τον Σέλλινγκ στον Χίτλερ» (Lukács 1980: 10) και η προσπάθεια εντοπισμού στο παρελθόν αναλογιών με το παρόν (όπως στην ανάλυση του εγγελιανού *Πολιεύματος της Γερμανίας* ή του δοκιμίου της περιόδου της Ιένας για το *Φυσικό δίκαιο*) δεν συνιστούν απλά λάθη αλλά συνδέονται με τις πρακτική – ιδεολογική μέριμνά της. (Πρβλ. Ψυχοπαίδης 2006: 184)

Το να εστιάσουμε ωστόσο την προσοχή μας στα προβλήματα των επιμέρους αναλύσεων του Λούκατς δεν σημαίνει και πολλά όσο αφήνουμε ανεξέταστο τον πυρήνα της τυπολογίας του. Η θέση μου είναι πως αν αποστασιοποιηθούμε από την συχνά χυδαία μαρξιστική γλώσσα των κειμένων, μπορούμε να επανακτήσουμε μία θεωρία της συγκρότησης των φιλοσοφικών – αλλά και όχι μόνον- θεωριών που έχει αξίωση αντικειμενικής αποτίμησης τους.

Η λουκατσιανή έποψη του διπόλου ορθολογισμός – ανορθολογισμός θα πρέπει έτσι να ιδωθεί υπό διπλή οπτική γωνία. Τα κριτήρια της κατάταξης στην μία ή στην άλλη πλευρά του διπόλου έχουν να κάνουν τόσο με τη σχέση της θεωρίας με αυτό που καλείται πραγματικότητα, όσο και με την συνεπή εσωτερική της συγκρότηση. Το πρώτο σκέλος φυσικά είναι υπέρτερο του δευτέρου, στο βαθμό που η προτεραιότητα δίδεται στο αντικείμενο: «Τα προβλήματα και οι κατευθύνσεις επίλυσής τους, τίθενται στην φιλοσοφία από την εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων, από τις κοινωνικές εξελίξεις και από την εξέλιξη του ταξικού αγώνα». (Lukács 1980: 10). Είναι το αντικείμενο της φιλοσοφίας αυτό που πρέπει να αφηθεί να καθοδηγήσει την θεωρία στην επεξεργασία των νοητικών προσδιορισμών της. Το σχήμα αυτό έλκει την καταγωγή του από την εγγελιανή γνωσιοθεωρία. Όπως και σ' αυτήν έτσι και εδώ προϋποτίθεται η υπέρβαση των σχημάτων σκέψης που επιβάλλουν την έννοια στην πραγματικότητα, που την υποστασιοποιούν. Έτσι, ο τρόπος που πρέπει να διαβαστεί η θεωρία της απεικόνισης [Abbildlehre] στον

³ *Der junge Hegel. Über die Beziehungen von Dialektik und Ökonomie*, 1^η έκδοση Europa Verlag, Zuríchη 1948.

⁴ *Die Zerstörung der Vernunft*, 1^η έκδοση Aufbau, Βερολίνο 1954.

⁵ Πρβλ. τα όσα λέει ο ίδιος ο Lukács (Lukács 1983: 101 κ. ε.).

Λούκατς είναι, θεωρώ, στο πνεύμα της έννοιας του «φιλού κοιτάζει» [blosses Zusehen] του Έγκελου. Ισχύει όμως και η αντίθετη κατεύθυνση: στο βαθμό που η πραγματικότητα δεν είναι ανεξάρτητη του υποκειμένου, καθώς συγκροτείται μέσω αυτού (η μαρξιστική έννοια της πράξης θεωρούμενη εδώ γνωσιοθεωρητικά), θα πρέπει η εκάστοτε θεωρία να υποβληθεί και σε εμμενή έλεγχο. (Lukács 1980: 6). Οι ανακολουθίες της θεωρίας αποτελούν με τους δικούς της όρους τα αίτια της αναγκαιότητας της υπέρβασής της, εκφράζουν την ανάγκη για αλλαγή του τρόπου με τον οποίο εννοιολογείται το αντικείμενο.

Είναι σ' ένα τέτοιο πλαίσιο που η αποδοχή της προόδου καθίσταται όρος εκ των ων ουκ άνευ για τον χαρακτηρισμό μίας θεωρίας ως ορθολογικής. Η ταυτότητα θεωρίας και πραγματικότητας, νοούμενη, επαναλαμβάνω, ως πλήρωση των νοητικών προσδιορισμών με περιεχόμενο κατά τρόπο που απολύει ελεύθερο το αντικείμενο, έχει ως συνέπεια την ταυτόχρονη αποδοχή της προόδου τόσο σε επίπεδο κοινωνίας όσο και θεωρίας. Εξάλλου, η σωστή γνώση μίας μη ορθής κοινωνίας (ήτοι αντιφατικής) δεν μπορεί εν τέλει να είναι σωστή. Αντιθέτως ωθεί στην υπέρβαση των υφιστάμενων εννοιολογήσεων. Όλο αυτό μπορεί απλώς να θεωρηθεί ως ορθολογική ανακατασκευή του εννοιολογικού πλαισίου της θεωρίας. Οι δε ουσιολογικές συμπαραδηλώσεις αυτών των διατυπώσεων μπορούν να υπερβαθούν αν αναγνώσουμε το όλο σχήμα γνωσιοθεωρητικά και όχι οντολογικά. Όλα αυτά συνοψίζονται από τον Λούκατς, αν και όχι με συστηματική αυστηρότητα, σε διατυπώσεις όπως η ακόλουθη: «Η υποτίμηση της διάνοιας και του Λόγου, ένας άκρατος εκθειασμός της ενόρασης, μία αριστοκρατική επιστημολογία, η δημιουργία μύθων κοκ είναι ζωτικά μοτίβα κάθε ανορθολογισμού». (Lukács 1980: 10).

Αντιφάσεις της μπέκειας φιλοσοφίας της ιστορίας

Μπορούμε τώρα να περάσουμε στο έργο του Μπεκ. Υπενθυμίζω ότι όσα ακολουθήσουν αφορούν στην *Επινόηση του Πολιτικού*.

Αυτό που ονομάζω ιστορικοφιλοσοφικό σχήμα στον Μπεκ, συνίσταται σε μία εξελικτική περιγραφή σε τρεις χρόνους. Αρχικά, υπάρχει η *παράδοση*. Ο όρος χαρακτηρίζει συλλήβδην όλες τις προνεωτερικές κοινωνίες. Η επενέργεια του εκσυγχρονισμού οδηγεί στην μετάβαση στην απλή νεωτερικότητα. Η εφαρμογή του εκσυγχρονισμού στον εαυτό του (αυτό που ο Μπεκ αποκαλεί «ανακλαστικό εκσυγχρονισμό») οδηγεί στη μετάβαση στην τρίτη φάση, στην ανακλαστική νεωτερικότητα. Το ουσιώδες γνώρισμα της ανακλαστικής νεωτερικότητας είναι η δικακινδύνευση (Risiko). Πάνω σ' αυτό το απλό σχήμα βασίζεται η θεωρητική συνεισφορά του Μπεκ στις συζητήσεις για τη φύση του παρόντος. Πριν προχωρήσω στην εξέταση αυτών που θεωρώ ως αντινομίες του μοντέλου, θα υπενθυμίσω πως η θεωρία του Μπεκ αναπτύσσεται «μετά το πάρτυ». Όπου πάρτυ φυσικά ήταν η χρυσή εποχή της μεταπολεμικής καπιταλιστικής ανάπτυξης και του κράτους πρόνοιας. Η κατάρρευση των θεμελιωδών βεβαιιοτήτων αυτής της περιόδου προκάλεσε ένα σοκ ανάλογο αυτού που υφιστάμεθα ξυπνώντας μετά από ένα γερ' ξεφάντωμα –συνήθως μην αναγνωρίζοντας καν το που. Το χαγκόβερ, όμως, δεν είναι ο κατάλληλος σύμμαχος αναστοχασμού της προηγούμενης βραδιάς.

Το πρώτο πρόβλημα λοιπόν του σχήματος του Μπεκ έχει να κάνει με την απόδοση περιεχομένου στον όρο νεωτερικότητα. Διακρίνω δύο επόψεις στη χρήση του όρου. Η πρώτη είναι ιστορικής υφής. Ο όρος περιγράφει έτσι κοινωνίες που συγκεντρώνουν ένα σύνολο γνωρισμάτων (πρωτοκαθεδρία έθνους – κράτους, ύπαρξη στέρεων συλλογικών ταυτοτήτων κ.ο.κ.). (Μπεκ 2005: 52). Αυτά ακριβώς τα γνωρίσματα τίθενται υπό αμφισβήτηση σήμερα. Σύμφωνα όμως με τον Μπεκ δεν έχουμε υπερβεί την νεωτερικότητα. Άρα υπάρχει μία δεύτερη, ανώτερου επιπέδου, έποψη σύμφωνα με την οποία έχουμε να κάνουμε με φαινόμενα ίδιας φύσης. Αυτή η δεύτερη έποψη αντιμετωπίζει την νεωτερικότητα ως *στάση*, ως *ήθος*. Η νεωτερικότητα υπ' αυτήν την έννοια ταυτίζεται με την αλλαγή. «Στη νεωτερικότητα, γράφει ο Μπεκ, αποδίδουμε, χάρη στη δυναμική της, τη δύναμη της αυθυπέμβασης, της αυτομεταλλαγής». (Μπεκ 1996: 102). Η έποψη αυτή, όμως, που οι ιστορικές της καταβολές μπορούν να ανιχνευτούν στον Μποντιέρ,⁶ δεν ταυτίζεται λογικά με την πρώτη. Διότι, μπορεί για την ιστορικά νοούμενη νεωτερικότητα η αλλαγή να είναι όρος *sine qua non*, η αλλαγή όμως δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με δεδομένα ιστορικά πλαίσια.

Η έκφραση αυτού του στοιχείου της αλλαγής στο μοντέλο του Μπεκ είναι ο εκσυγχρονισμός. Η έννοια του εκσυγχρονισμού νοείται εδώ αυστηρά κοινωνιολογικά ως διαφοροποίηση συστημάτων υπό τον μανδύα της ορθολογικότητας ως προς τον σκοπό. Σύμφωνα με το μοντέλο η διαφορά απλού και ανακλαστικού εκσυγχρονισμού συμφύρεται με την διαφορά απλής και ανακλαστικής νεωτερικότητας: ο πρώτος προϋποθέτει ένα πλαίσιο προβλεψιμότητας – αναστοχασμού, ο δεύτερος συνιστά τρόπο τινά την ασυνείδητη όψη του δεύτερου – είναι ο πρώτος αυτοεφαρμοσμένος. Η θέση του Μπεκ είναι ότι η αυτοεφαρμογή αυτή συνιστά ένα τυφλό σημείο. Παράγει δηλαδή απροσδιοριστία. Αυτή δε η απροσδιοριστία είναι ο γενέθλιος τόπος της διακινδύνευσης και των παραγώγων της. Απ' αυτή προκύπτουν η «κοινωνία», ο «πολιτισμός», η «νεωτερικότητα» της διακινδύνευσης (ο Μπεκ χρησιμοποιεί τα τρία επίθετα ουσιαστικά χωρίς διάκριση).⁷ Η θέση πως η αυτοεφαρμογή υπερβαίνει τα πλαίσια της αυτοκατανόησης συνιστά κατά τη γνώμη μου τον πυρήνα της ανορθολογικότητας της θεωρίας του Μπεκ, ακριβώς διότι προϋποθέτει ένα σχήμα σκέψης που υποστασιοποιεί το εφαρμόζον και το εφαρμοζόμενο αντί να τα συλλάβει ως νοητικά παράγωγα μίας σχέσης. Δυσκολεύομαι να κατανοήσω τι σημαίνει αυτοεφαρμογή του εκσυγχρονισμού, καθώς ο εκσυγχρονισμός δεν είναι ένα ον που επιτελεί κάτι, αλλά μία γενική ονομασία των αποτελεσμάτων του, ήτοι των θεσμών που παράγει.

Από την πολιτική στην υπο-πολιτική

Η άλλη όψη του εξελικτικιστικού και μηχανιστικού φιλοσοφικοιστορικού σχήματος του Μπεκ είναι η ακραία βολονταριστική θέση του περί της πολιτικής στην ανακλαστική νεωτερικότητα. Η διακινδύνευση από την μια και η εξατομίκευση, ως δευτερογενής συνέπεια του εκσυγχρονισμού, από την άλλη

⁶ Πρβλ. Μποντιέρ 1994: 69 κ.ε..

⁷ Βλ. ενδεικτικά Μπεκ 1996: 84, 85, 92.

εξαρθρώνουν τις κυρίαρχες στην απλή νεωτερικότητα συλλογικές υποκειμενικότητες (π.χ. τάξεις, κόμματα κτλ.). Η διακινδύνευση υπερβαίνει το σχήμα της κατανομής: δεν εντοπίζεται αλλά διαχέεται με αποτέλεσμα να δύναται να πλήξει τον καθένα ανεξαρτήτως τάξης και κοινωνικής θέσης. Η εξατομίκευση αίρει την ταύτιση με μονοσήμαντα ορισμένες ομάδες. Αποκεντρώνει το υποκείμενο και το καλεί να επινοήσει εκ νέου την ταυτότητά του. Αυτή η διαδικασία πολιτικοποίησης του ατόμου καλείται από τον Μπεκ υπο-πολιτική και καιριέται ως η έναρξη της επινόησης του πολιτικού, ως πηγή δυνατοτήτων για άλλες νεωτερικότητες. Η υπο-πολιτική φέρνει έτσι στο προσκήνιο υπο-ομάδες συμφερόντων (από τοπικούς συλλόγους έως Μ. Κ. Ο.) και καλεί σε αναθεώρηση της σχέσης κράτους και κοινωνίας πολιτών. Ως μοντέλο της νέας σχέσης ανάμεσα σε παραδοσιακή πολιτική και υπο-πολιτική προτείνεται από τον Μπεκ η «στρογγυλή τράπεζα», μια μορφή δηλαδή διαβούλευσης επί των δημοσίων θεμάτων που θα λαμβάνει υπόψη της όλα τα εμπλεκόμενα μέρη.

Η θεωρία του πολιτικού όπως αναπτύσσεται από τον Μπεκ πάσχει σε τρία σοβαρά σημεία: πρώτον παραβλέπει την ιεραρχία ανάμεσα στα πολιτικά υποκείμενα. Είτε το θέλουμε είτε όχι οι εθνικές κυβερνήσεις δεν μπορούν να εξισώνονται με τις τοπικές οργανώσεις για τον εξωραισμό της γειτονιάς. Όταν ο Μπεκ γράφει πως «μπροστά στις συνέπειες μιας ατομικής καταστροφής δεν υπάρχει κανένας αμέτοχος (...)η απειλή αφορά τους πάντες ως θιγόμενους και συμμετόχους και άρα μπορούν να συμπεριφερθούν με την ανάλογη υπευθυνότητα», (Μπεκ 1996: 89) δυσκολεύεται κανείς να καταλάβει αυτό το *μπορούν*. Ένας προτεσταντισμός της θεωρίας που μας θέλει όλους ένοχους παραβλέπει τον συσχετισμό της ισχύος που καλώς ή κακώς λειτουργεί αρκετά «παραδοσιακά» ακόμη.

Δεύτερον, στη θεώρηση του Μπεκ είναι αντινομική η αποτίμηση της εξατομίκευσης. Αν και ο Μπεκ δεν δείχνει να αγνοεί τον χαρακτήρα της ως παραγωγού συστημικών όρων, την αντιμετωπίζει εντούτοις ως ευκαιρία απελευθέρωσης. Όπως συνοψίζει ο Νικόλαος Τάτσης «[γ]ια τον Μπεκ (...)ο κόσμος μας είναι ένας κόσμος ατομοκεντρικός. (...) Η αναγνώριση του ατόμου ως βάσης του σύγχρονου πολιτικού αλλά και κοινωνικού-πολιτισμικού μας σύμπαντος υπονοεί μία έμμεση αναγνώριση της υπεροχής του σε σχέση με την οποιαδήποτε βάση συστημικής θεώρησης» (Τάτσης 2004: 160). Αυτή η αναγνώριση όμως δεν συνιστά και την ουσία του φιλελευθερισμού, της κατεξοχόν ιδεολογίας της βιομηχανικής νεωτερικότητας που υπερβαίνει υποτίθεται η κοινωνία της διακινδύνευσης; Αυτή η ρομαντική πίστη⁸ στην επινόηση και δημιουργία του εαυτού παραβλέπει το γεγονός πως αν η υποκειμενικότητα ανοίγεται στις επανεγγραφές είναι διότι έχει εισαχθεί κι αυτήν σε μια πολιτική οικονομία των ταυτοτήτων. Σαφώς και πρόκειται για ελευθερία, ανάλογη όμως της ελευθερίας του κινέζου εργάτη να αγοράζει μακ ντόναλντς.

Τρίτον, η ίδια αντινομία εντοπίζεται και στο διαβουλευτικό μοντέλο του Μπεκ. Αν στην περίπτωση του Χάμπερμας το πρόβλημα εντοπίζεται στην υπερβατικολογικοποίηση του ζητουμένου, στην περίπτωση του Μπεκ το μοντέλο

⁸ Ο συσχετισμός ρομαντισμού και ανακλαστικής νεωτερικότητας γίνεται από τον ίδιο τον Μπεκ. (1996: 328, σημ. 40).

μοιάζει με καρικατούρα: μέσα στην αβεβαιότητα της κοινωνίας της διακινδύνευσης η οποία απαγορεύει την πίστη στην προβλεπτική ικανότητα της επιστήμης, υποκείμενα διαφορετικής ισχύος καλούνται να ανταλλάξουν απόψεις για να αποφασίσουν από κοινού. Απευθυνόμενος κριτικά στον Λούμαν, ο Μπεκ γράφει: «σ' αυτόν τον 'καθαρό' κόσμο της καθαρής επιστήμης (...) βρόμικα πράγματα όπως τα συμφέροντα, η εξουσία, οι καταναγκασμοί, το χρήμα, οι επενδυτικές αποφάσεις, οι πολιτισμικές και πολιτικές διαπλοκές δεν επηρεάζουν σε τίποτα τον αυτοματισμό των αποφάσεων 'αληθές-ψευδές'» (Μπεκ 1996: 327, σημ. 27). Ανάλογα προσαρμοσμένη η μομφή αυτή μπορεί να απευθυνθεί και στον ίδιο τον Μπεκ. Ο θεωρητικός ανορθολογισμός του έγκειται ακριβώς στην ταύτιση φαινομένου και ουσίας της κοινωνικής πραγματικότητας, ταύτιση που γίνεται ακριβώς γιατί η ουσία απεμπολιζείται ως γνώρισμα μιας ξεπερασμένης εποχής. Δυστυχώς ο χρόνος δεν μου επιτρέπει να αναπτύξω το δεύτερο σκέλος του τίτλου αυτής της εισήγησης. Περιορίζομαι μόνο να πω πως η κατά τη γνώμη λύση στο πρόβλημα της πολιτικής θα πρέπει να αναζητηθεί προς την κατεύθυνση της έλλογης θεμελίωσης του πολιτικού πράττειν στη διϋποκειμενικότητα.⁹ Το έργο στοχαστών όπως ο Αξελ Χόνετ και ο Ντίτερ Χένριχ δίνουν μία εικόνα αυτού που εννοώ.¹⁰

Επιτρέψτε μου να κλείσω με μια παρομοίωση. Η εξέλιξη της φιλοσοφίας –ή με πιο πολιτισμικοθεωρητικά πολιτικά ορθή ορολογία- της θεωρίας θυμίζει την *Ορέστεια*. Η νεωτερική θεωρία με την αυτοπεποίθησή της και την μεγαλομανία της είναι ο Αγαμέμνων. Η μεταμοντέρνα στροφή συνστά την κλυτεμνήστρεια απάντηση. Εμείς σήμερα βρισκόμαστε μπροστά στην αναγκαιότητα της διαπραξης μητροκτονίας. Η θεωρία οφείλει να γίνει ο Ορέστης που ανακτά, ξέροντας πια, το πρωταρχικό, πατρικό μήνυμα.

Βιβλιογραφία

- Έγκελς (2007), *Φαινομενολογία του νου*, μτφ. Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας».
- Hegel, G. W. F. (1986), *Wissenschaft der Logik I, Werke 5*, Φρανκφούρτη επί του Μάιν: Suhrkamp.
- Henrich Dieter (2007), *Denken und Selbstsein. Vorlesungen über Subjektivität*, Φρανκφούρτη επί του Μάιν: Suhrkamp.
- Honneth, A. (1992), *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*, Φρανκφούρτη επί του Μάιν: Suhrkamp.
- Lukács, Georg (1980), *The Destruction of Reason*, μτφ. Peter Palmer, Λονδίνο: Merlin.
- Lukács, Georg (1983), *Record of a Life. An Autobiographical Sketch*, επιμ. Istvan Eörsi, μτφ. R. Livingstone, Λονδίνο: Verso.
- Μπεκ, Ούλριχ (1996), *Η επινόηση του Πολιτικού. Για μια θεωρία του εκουγχρονισμού*, μτφ. Κ. Καβουλάκος, Αθήνα: Λιβάνης.
- Μπεκ, Ούλριχ (2005), *Ελευθερία ή καπιταλισμός. Συζητήσεις με τον Γιόχανες Βίλμς*, μτφ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα: Καστανιώτης.

⁹ Η πηγή μιας τέτοιας προοπτικής μπορεί αντί άλλων να αναζητηθεί στην εγγεληνή διαλεκτική κυρίου και δούλου. Βλ. Έγκελς 2007: 187 κ.ε.

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά Honneth 1992· Henrich 2007.

Μπωντλαίρ, Σαρλ (1994), «Ο ζωγράφος της μοντέρνας ζωής» στο *Αποφθέγματα παρηγοριάς για τον έρωτα./Ο ζωγράφος της μοντέρνας ζωής*, μτφ.-σημ. Στέργιος Βαρβαρούσης, Αθήνα: Ερατώ.

Τάτσης, Ν. (2004), *Νεωτερικότητα και κοινωνική αλλαγή*, Αθήνα: Νήσος.

Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (2006), «Προβλήματα πρόσληψης και κριτικής της εγγελιανής διαλεκτικής στο έργο του Γκέοργκ Λούκατς» στο Γ. Σαγκριώτης – Α. Α. Χρύσης (επιμ.), *Γκέοργκ Λούκατς. Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

B6-5. «Ο ρόλος της κοινωνικής λαογραφίας στην κατανόηση της κοινωνίας της Διακινδύνευσης»

**Πετράτου Ειρήνη, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών**

Η νεωτερική εποχή έχει περάσει στη φάση της «ρευσιτότητας», δηλαδή, σε συνθήκες όπου οι κοινωνικές μορφές δεν μπορούν, και δεν αναμένεται πλέον να διατηρούν τη μορφή τους για πολύ, γιατί αποσυντίθενται και διαλύονται πιο γρήγορα από το χρόνο που χρειάζεται για να διαμορφωθούν, πόσο μάλλον για να έχουν και συνέπειες (Μπάουμαν, 2007: 15). Όπως, άλλωστε, αναφέρει και ο Giddens: *Οι σύγχρονες κοινωνίες είναι εξ ορισμού αδιάκοπης, γρήγορης και διαρκούς αλλαγής. Αυτή είναι η κύρια διάκριση ανάμεσα στις «παραδοσιακές» και τις «σύγχρονες» κοινωνίες* (Giddens 1990: 37-38).

Ένα από τα βασικά φαινόμενα που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες και που συμβάλλουν τόσο στη διάλυση όσο και στην αναδιαμόρφωση τους, είναι: η παγκοσμιοποίηση.

Σε σχέση με άλλες ιστορικές εποχές, η νεωτερική εποχή χαρακτηρίζεται από την παγκοσμιοποίηση των ανθρωπίνων σχέσεων. Οι βασικοί θεσμοί της δυτικής νεωτερικότητας απέκτησαν κατά τον 20^ο αιώνα παγκόσμια εμβέλεια. Για να γίνει αυτό όμως το ανθρώπινο κόστος ήταν τεράστιο, καθώς η δυτική παγκοσμιοποίηση τροφοδοτείται από τρομακτική «αλαζονεία και βία» (Modelski, 1972: 49). Ενώ οι πρώιμες φάσεις της παγκοσμιοποίησης επέφεραν τη φυσική ενοποίηση του κόσμου, οι πιο πρόσφατες έχουν μετασχηματίσει τον κόσμο σε ένα και μόνο παγκόσμιο σύστημα, όπου οι ιστορικές κοινωνίες και οι πολιτισμοί που παλαιότερα ήταν διακριτοί έχουν συμπυκνωθεί.

Αυτό δε σημαίνει, βέβαια, ότι η παγκοσμιοποίηση διαθέτει παγκόσμια πολιτιστική ομογενοποίηση ή παγκόσμια πολιτική ολοκλήρωση. Μάλλον προσδιορίζει μια πολύ πιο σύνθετη κατάσταση, όπου τα πλαίσια της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης, αλληλοσύνδεσης και συνειδητοποίησης ανασυνθέτουν τον κόσμο ως ενιαίο κοινωνικό χώρο (Stuart, 2009: 103- 104).

Η παγκοσμιοποίηση, γενικότερα, έχει τις ρίζες της στα πρώτα στάδια της νεωτερικής κοινωνίας, διαμορφώνοντας και μεταβάλλοντας την πολιτική, την

οικονομία και τον πολιτισμό με γοργό ρυθμό και σε μεγάλη κλίμακα. Η εξάπλωση των διεργασιών της παγκοσμιοποίησης, που λειτουργούν μέσα από μια ποικιλία θεσμικών διαστάσεων και η αυξανόμενη έντασή τους στις σφαίρες αυτές, δημιουργεί νέες μορφές και όρια στη «νεωτερικότητα» (Stuart, 2009: 19).

Συγκεκριμένα, ένα από τα βασικότερα κοινωνικά φαινόμενα στο οποίο έχει παίξει ενεργό ρόλο η παγκοσμιοποίηση είναι το πέρασμα από τη «σταθερή» στη «ρευσιτή» φάση της νεωτερικότητας. Οι κοινωνικές μορφές, είτε οι υφιστάμενες είτε οι προδιαγραφόμενες, είναι απίθανο να διαθέτουν αρκετό χρόνο ώστε να σταθεροποιηθούν. Συνεπώς, λόγω του μικρού προσδόκιμου βίου τους, δεν μπορούν να έχουν το ρόλο του πλαισίου αναφοράς για την ανθρώπινη δράση και τη διαμόρφωση μακροχρόνιων στρατηγικών για τη ζωή (Μπάουμαν, 2007: 15).

Επίσης, τα όρια ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον έχουν αρχίσει να γίνονται δυσδιάκριτα ή σε κάποιες περιπτώσεις, ακόμα και ανύπαρκτα. Γενικότερα, στις σύγχρονες κοινωνίες επικρατεί ρευστότητα ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν για τον εξής λόγο: το ένα προσαρμόζεται μέσα στο άλλο. Το παρελθόν ξεχωρίζει από το παρόν και αντιπαρατίθεται μέσα σ' αυτό μόνο από τη στιγμή που θα καταγραφεί, από τη στιγμή που «κείται» και αποκτά αντικειμενική υπόσταση (Νέστορος, 1993: 37).

Για να μπορέσουν να αναγνωριστούν καλύτερα τα όρια αυτά και για να γίνει περισσότερο κατανοητή η σχέση ανάμεσα σε παρελθόν και παρόν η επιστήμη της λαογραφίας¹ μελετά το παρελθόν αντιπαραθέτοντάς και συγκρίνοντας το με το παρόν, χωρίς, όμως, να τα διαχωρίζει ή να τα αντιπαραθέτει. Μάλιστα, διαθέτει δύο δρόμους προσανατολισμού: από τη μία γίνεται η ίδια ένα είδος ιστορικής επιστήμης, του κοινού ανθρώπου, της καθημερινότητας, που χειρίζεται αρχαιολογικές και ιστορικές μεθόδους και, από την άλλη, ανοίγεται στο μέλλον, και έτσι είναι η μελέτη της σύγχρονης μεταβολής του πολιτισμού στα χρόνια της παγκοσμιοποίησης και των αντιστάσεων σ' αυτήν (Πούχνερ, 2009: 33- 35).

Η σύγχρονη λαογραφία, πλέον, στρέφεται σε νέες μορφές και νέες εκδοχές του παραδοσιακού, όπως η ζωή των πόλεων, τα θέματα των μειονοτήτων, η συσχέτιση και η μεταλλαγή των εθίμων (Λουκάτος, 1963: 432).

Σαν επιστημονικός κλάδος μπορεί να:

- *Ασχοληθεί με την καθημερινή ζωή*
- *Υιοθετήσει νέες ερευνητικές μεθόδους*
- *Διαχωρίσει το λαό από τον πολιτισμό του.*
- *Κινηθεί σε δύο κατευθύνσεις: κοινωνική ιστορία και σύγχρονη έρευνα*
- *Διαλυθεί ως αυτόνομος κλάδος της επιστήμης. Θα μπορούσαν διάφορα πεδία της να ενταχθούν σε άλλες επιστήμες* (Maus, 1946: 351).

¹ Η Λαογραφία ως ειδικός επιστημονικός κλάδος που μελετάει τον πολιτισμό ιστορικών λαών, γεννάται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ο οποίος υπήρξε ένας αιώνας πνευματικής και κοινωνικής ανησυχίας. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα γεννήθηκε η λαογραφία, που θέλησε κιόλας να αντιρροπήσει τις επαπειλούμενες αναστατώσεις και κοινωνικές ανακατατάξεις επικαλούμενη, ορισμένες σταθερές αξίες, των οποίων θεσμοφύλακας ήταν ο κατά κανόνα ήσυχος κόσμος των αγροτών με τους οποίους, άλλωστε, εκείνη ταύτιζε με το λαό (Μερακλής, 2001: 9).

Τα διάφορα λαογραφικά φαινόμενα αναγνωρίζονται ως συνήθειες του παρόντος ή πολιτισμικές συμπεριφορές, που δεν έχουν μακρόχρονη παρουσία. Πρόκειται, δηλαδή, γι' αυτό που αποκαλείται, κατά τον Μερακλή: *ήθη*.

Τα ήθη αποτελούν, από μια άποψη, ένα άμορφο υλικό συμπεριφοράς των μελών των κοινωνικών ομάδων. *Είναι τα αισθήματα, οι αντιλήψεις, οι νοοτροπίες, οι κλίσεις κ.λπ., που επικρατούν σε μια δεδομένη εποχή* (Μερακλής, 1986: 7). Πρόκειται, δηλαδή, για νέες συμπεριφορές που γεννήθηκαν ως απάντηση στις νέες συνθήκες στα αστικά κέντρα αλλά και την εκτεταμένη διαχείριση του ελεύθερου χρόνου από την αγορά (καταναλωτικά πρότυπα). Η μετακίνηση από τα έθιμα στα ήθη, με την επισήμανση της ρευστότητας του χρόνου, διεύρυνε, μάλιστα, και τον ορίζοντα της λαογραφικής έρευνας (Αυδίκος, 2009: 274).

Η απεμπλοκή από την επικρατούσα έννοια της παράδοσης δημιούργησε τις προϋποθέσεις ώστε, πλέον, να συστηματοποιηθεί η σχέση της λαογραφίας με τον αστικό χώρο. Εμφανίζεται, δηλαδή, ένας καινούριος κλάδος της Λαογραφίας, η *αστική λαογραφία*, η οποία αναπτύσσεται για να παρακολουθήσει τον αγροτικό πληθυσμό που μετακινείται στα αστικά κέντρα. Ο αστικός χώρος, αναδιατάσσει τις κοινωνικές σχέσεις και διαρρηγνύει τους δεσμούς με τη φύση, που διασφάλιζαν την ισορροπία του πολιτισμικού συστήματος.

Ο λαός, επίσης, ως έννοια αποκτά διαφορετική σημασία σε σχέση με το παρελθόν. Δεν πρόκειται, πλέον, για το λαό του αγροτικού χώρου που, λόγω της *γεωγραφικής ακινησίας* του, προστατευόταν από ξενικές δυνάμεις (Αυδίκος, 2009: 214). Πρόκειται για έναν λαό ευρύτερο και ανοικτό σε ξενικές επιρροές. Άλλωστε, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Μερακλής, *ο λαός είναι πολυταξική και πολυστρωματική έννοια. Είναι κοινωνικός χώρος μέσα στον οποίο μπορούν εύκολα και γρήγορα να διαδοθούν και να ανταλλάγουν κοινωνικά κοινά πολιτιστικά χαρακτηριστικά*.

Ο ίδιος, επίσης, διαχωρίζει τα συστήματα σκέψης ανάμεσα στον αγροτικό και τον αστικό χώρο. Συγκεκριμένα για τον αστικό χώρο σημειώνει ότι καθώς είναι εκτεθειμένος στην αγορά, αναδιατάσσει τις ανθρώπινες σχέσεις και διαρρηγνύει τους δεσμούς με τη φύση, που διασφάλιζαν την ισορροπία του πολιτισμικού συστήματος. Οι νέες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες αναδιαμορφώνουν, ακόμα, και τη νοοτροπία του λαού για γεγονότα που αφορούν την καθημερινότητα. Παλαιότερες συνήθειες και αντιλήψεις αντικαθίστανται από νέες περισσότερο ευέλικτες (Μερακλής, 1986).

Οι καινούριες αυτές συνήθειες αναπτύσσονται και εκδηλώνονται στα πλαίσια ενός κοινωνικού χώρου, ενός κοινωνικού περιβάλλοντος το οποίο, ολοένα και περισσότερο, εισπράττει νέες πληροφορίες και αντιμετωπίζει νέα δεδομένα, καθώς το ίδιο εκτίθεται, κάθε φορά, σε νέα ερεθίσματα και προσαρμόζεται σε νέες πραγματικότητες. Μέσα, λοιπόν, σε αυτό το περιβάλλον επιτελούνται λειτουργίες, οι οποίες εξυπηρετούν τις ανάγκες κάθε θεσμού ξεχωριστά. Η αρμονία αλλά και η αλληλοσυμπληρωματικότητα των λειτουργιών αυτών από τη μία εξασφαλίζει την κοινωνική ισορροπία και από την άλλη βοηθά και στην γενικότερη ανάπτυξη και εξέλιξη του κοινωνικού συνόλου.

Η ίδια η κοινωνική ισορροπία (στον βαθμό που δεν διαταράσσεται από εσωτερικές συγκρούσεις του λαού) εκφράζει στην πράξη τον τρόπο με τον οποίο μια κοινωνική ομάδα ή ένας λαός έχει:

- οργανώσει την ικανοποίηση των ατομικών και συλλογικών του αναγκών,
- έχει δημιουργήσει τους προσαρμοσμένους θεσμούς και
- ασκεί τις διάφορες λειτουργίες της κοινωνικής ζωής (Γκασούκα, 2006).

Δηλαδή, είναι μια δραστική κοινωνία που την ενδιαφέρει η διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας και που η ίδια διακρίνεται για το «κοινωνικό συνεχές», δηλαδή τη μορφή ενότητας και διάρκειας των οργανωμένων μορφών κοινωνικού βίου. Πρόκειται για τους τρόπους αλληλεπίδρασης, τους τύπους των κοινωνικών σχέσεων, τις κοινωνικές δομές και ιεραρχίες, τους θεσμούς, τα ήθη, τους κανόνες και τις δεσπόζουσες αξίες.

Ωστόσο, η εμφανέστερη πλευρά της κοινωνικής ισορροπίας και του κοινωνικού συνεχές εκφράζεται μέσα από τα έθιμα, τις παραδόσεις και τις συνήθειες ενός λαού τα οποία αποτελούν ενσωματωμένα στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού.

Η έννοια λαϊκός πολιτισμός περιλαμβάνει τόσο τον πολιτισμό ενός λαού σαν ευρύτερο σύνολο όσο και τον πολιτισμό διαφορετικών και ξεχωριστών κοινωνικών ομάδων που ζουν και αναπτύσσουν τις δραστηριότητές τους μέσα στην κοινωνία. Η συνύπαρξη και συμβίωση κοινοτήτων με διαφορετικούς πολιτισμούς και πολιτισμικές παραδόσεις καθιστά την έννοια πολυπολιτισμικότητα. Η πολυπολιτισμικότητα αναφέρεται τόσο στη γεωγραφική συμβίωση σε αστικοποιημένες περιοχές, όπως είναι τα γκέτο, οι μαχαλάδες, οι κοσμοπολίτικες πόλεις, όσο και στη συνύπαρξη διαφορετικών εθνικών κοινοτήτων στα πλαίσια μεγάλων κρατών, αυτοκρατοριών και συνομοσπονδιών.

Την κοινωνική πραγματικότητα της πολιτισμικής ποικιλότητας της νεωτερικής εποχής περιγράφουν τέσσερις διαφορετικοί όροι με παραπλήσιο περιεχόμενο:

- Πολυπολιτισμός (Prulicultural), που αναφέρεται σε κοινωνίες στις οποίες υπάρχουν αναμειγμένες αυτόνομες πολιτισμικές οντότητες και μέσα στις οποίες κυκλοφορούν μηνύματα προερχόμενα από διαφορετικές παραδόσεις.
- Διαπολιτισμός (Intercultural/ Multicultural), που αφορά κοινωνικές συνθήκες όπου υπάρχει συνεργασία ανάμεσα σε διάφορους πολιτισμούς. Στη διάρκεια των αλληλεπιδράσεων οι κώδικες επικοινωνίας έχουν περιεχόμενα που είναι αμοιβαία κατανοητά.
- Πολιτισμικό μωσαϊκό (Mosaïque culturel), δημιουργείται όταν διάφορες κοινότητες, καθεμιά με το δικό της έδαφος συνυπάρχουν η μία δίπλα στην άλλη (Βερνίκος, 2002: 37-38).

Η πλήρης κατανόηση και γνώση της πολυπολιτισμικότητας της νεωτερικής ρευστής εποχής, μαζί με τα συνακόλουθα της, απαιτεί κοινωνικές μελέτες και έρευνες οι οποίες θα κινούνται με γνώμονα την πολιτισμική ποικιλία. Βέβαια, ο πολιτισμός, γενικότερα, δεν είναι μετρήσιμο μέγεθος, δεν αποτιμάται με μοναδικό κριτήριο ποσοτικά μεγέθη, υψηλούς οικονομικούς δείκτες ανάπτυξης, τεχνολογικά και επιστημονικά επιτεύγματα. Είναι σύμπλεγμα πράξεων, έργων, αντιλήψεων, θρησκευτικότητας, δεισιδαιμονιών, δοξασιών, καλλιτεχνικών εκδηλώσεων και

βιοφιλοσοφίας που ξεκινά από το πολιτισμικό και ιστορικό λίκνο του λαού, σχετίζεται με την ιστορική ύπαρξή του και προβάλλεται στην πολιτισμική εποχή, στην οποία ζει. Διαμορφώνει και επηρεάζει τη συλλογική μνήμη της κοινωνικής ομάδας με την οποία «συμβιώνει», αποτελεί μέρος της καθημερινής ζωής, ιδιωτικής και δημόσιας, θρησκευτικής και λαϊκής των ανθρώπων που τον αποδέχονται, εν μέρει ή εξ ολοκλήρου, και είναι λειτουργικά δεμένος με αξίες και αρχές. Ο πολιτισμός, ως ζωντανός οργανισμός, είναι μια διαρκώς ανανεωόμενη δύναμη, φέρνει πολιτισμική ύλη από το χθες στο σήμερα, επηρεάζεται από τους πολιτισμούς γειτονικών χωρών και εμπλουτίζεται με νέα στοιχεία μετά από συνάντηση και συνύπαρξη με μέλη άλλων πολιτισμικών κύκλων. Η βαθύτερη και η θεμελιωδέστερη αξία του έγκειται στη θέση που συνειδητά παίρνει απέναντι στη ζωή, στην ουσία της ανθρώπινης ύπαρξης. Η ανανεωτική του δυναμική προέρχεται από τις εσωτερικές του αντιθέσεις (τοπικές, ευρύτερες, γεωγραφικές, ατομικές, κοινωνικές, μορφωτικές, θρησκευτικές κ.τ.λ.) και από τη διαλεκτική του σχέση σε διαδικασίες αφομοίωσης ξένης, «εισαγόμενης» πολιτισμικής ύλης και νεωτεριστικών τάσεων.

Η ιδιοφυΐα του κάθε λαού και η εσωτερική δυναμική του έγκειται στην ικανότητα να αναπροσαρμόζει, να μορφοποιεί και να δημιουργεί, να αφομοιώνει, να αποδέχεται ή να απορρίπτει αυτήν την κληρονομιά που του παραδίδεται, γεγονός που διαφοροποιεί και ξεχωρίζει κατά βάθος τον έναν λαό από τον άλλον (Μπενέκος, 2008: 17-19).

Η μελέτη του λαϊκού πολιτισμού διαφορετικών χωρών και εθνοτήτων (είτε βρίσκονται μέσα στον ίδιο κοινωνικό χώρο είτε όχι) βοηθά, γενικότερα στην καλύτερη κατανόηση κοινωνικών φαινομένων που συμβαίνουν στον κόσμο (αίτια που οδηγούν στην ύπαρξη τους- τρόπους αντιμετώπισής τους κτλ) αλλά και στη βαθύτερη γνώση της αντίληψης και νοοτροπίας ενός λαού.²

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά που, θα μπορούσαμε να πούμε ότι γεννιούνται και αναπτύσσονται μέσα στο κοινωνικό σύνολο, αλλά και που επηρεάζουν την ισορροπία των λειτουργιών του (την κοινωνική ισορροπία), είναι το αίσθημα του φόβου και του κινδύνου, όπως αυτό καλλιεργείται και εκδηλώνεται τόσο ατομικά όσο και μαζικά.

Πρόκειται για ένα αίσθημα το οποίο εμφανίζεται και επικρατεί από τις πρωτόγονες κοινωνίες μέχρι και σήμερα, με κάποιες βέβαια διαφοροποιήσεις ως προς τα αίτια ύπαρξής του ή τους τρόπους εκδήλωσής του. Τα υπαρξιακά ρίγη έχουν συνοδεύσει τους ανθρώπους στη διάρκεια της ιστορίας τους, διότι κανένα από τα κοινωνικά πλαίσια μέσα στα οποία οι επιδιώξεις των ανθρώπων έχουν λάβει χώρα δεν έχει ποτέ προσφέρει απόλυτη προστασία και ασφάλεια απέναντι στα χτυπήματα της «μοίρας».³

Σήμερα, από τη στιγμή που ο φόβος «επισκέπτεται» τον ανθρώπινο κόσμο, αποκτά τη δική του αναπτυξιακή λογική και δυναμική και έχει ανάγκη λιγοστής φροντίδας

² Ειδικότερα σε σχέση με θέματα που αφορούν την λειτουργία μιας κοινωνίας ή την συνολική κατάσταση στην οποία η ίδια βρίσκεται κάθε φορά.

³ Η «μοίρα» χτυπά χωρίς προειδοποίηση και αδιαφορεί για το τι θα κάνουν ή δεν θα κάνουν τα θύματά της με στόχο να διαφύγουν από τα χτυπήματά της. Η «μοίρα» σηματοδοτεί την ανθρώπινη άγνοια και ανημποριά και χρωστά την τρομερή και φοβερή της δύναμη στις αδυναμίες των θυμάτων της.

και ελάχιστων καινούριων επενδύσεων για να διογκωθεί και να εξαπλωθεί ασταμάτητα (Μπάουμαν, 2008: 26- 27).

Άλλωστε, όπως σημειώνει ο David L. Altheide, το πιο κρίσιμο στοιχείο δεν είναι ο φόβος του κινδύνου, αλλά σε τι μπορεί αυτός ο φόβος να εξελιχθεί, σε τι μπορεί να μετασχηματιστεί. Μάλιστα, το συναίσθημα αυτό μπορεί να προέρχεται είτε μέσα από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο (όπου τα άτομα δίνουν τις δικές του ερμηνείες για τα πράγματα καθιστώντας τα άξια φόβου ή όχι) είτε διοχετεύεται από εξωγενείς παράγοντες (π.χ. ΜΜΕ) και δυνάμεις (όπου πρόκειται για επιτηδευμένη, πλέον, καλλιέργεια αυτού του συναισθήματος στο κοινωνικό χώρο).

Βέβαια, εφόσον, ο φόβος έχει πλέον εγκατασταθεί στο εσωτερικό της κοινωνίας, διαποτίζοντας την καθημερινή ρουτίνα των ανθρώπων, δεν χρειάζονται ερεθίσματα από τον εξωτερικό χώρο, στο βαθμό που οι πράξεις στις οποίες υποκινεί καθημερινά παρέχουν τα κίνητρα και όλη την ενέργεια που απαιτείται για την αναπαραγωγή του. Οι φόβοι μιας κοινωνίας παρουσιάζονται να έχουν την ικανότητα να είναι αυτοδιαϊωνιζόμενοι και αυτοενισχυόμενοι. Να έχουν αποκτήσει μια εσωτερική δυναμική και να μεγαλώνουν αντλώντας πόρους αποκλειστικά από το εσωτερικό τους. Πρόκειται για μια αυτοπροωθούμενη και αυτοτροφοδοτούμενη αέναη κίνηση. Η κυκλική κίνηση φόβου και δράσεων που καθορίζονται από φόβο δεν λειτουργεί τόσο ομαλά και δεν θα συνέχιζε να επιταχύνεται εάν δεν αντλούσε συνεχώς ενέργεια από τα υπαρξιακά ρίγη.

Τα υπαρξιακά ρίγη έχουν συνοδεύσει τους ανθρώπους στη διάρκεια της ιστορίας τους, διότι κανένα από τα κοινωνικά πλαίσια μέσα στα οποία οι επιδιώξεις των ανθρώπων έχουν λάβει χώρα δεν έχει ποτέ προσφέρει απόλυτη προστασία και ασφάλεια απέναντι στα χτυπήματα της «μοίρας». Τα τελευταία αποκαλούνται έτσι με σκοπό να διαχωριστούν από τις αντιξοότητες που τα ανθρώπινα όντα δύνανται να αποτρέψουν, αλλά και για να εκφραστεί όχι τόσο η ιδιαίτερη φύση αυτών των χτυπημάτων, όσο η αναγνώριση της ανθρώπινης ανικανότητας να τα προβλέψει, πόσο μάλλον να τα αποτρέψει ή να τα δαμάσει (Μπάουμαν, 2008: 28- 29).

Αποτελεί, λοιπόν, αναγκαία διαδικασία η συστηματική μελέτη και ουσιαστικότερη γνώση των φόβων αλλά και γενικότερα του αισθήματος της ανασφάλειας μιας κοινωνίας σε σχέση με την καθημερινότητα και το μέλλον. Μέσα από αυτή τη γνώση όχι μόνο θα αναδειχθούν τα βαθύτερα αίτια που ωθούν στα συναισθήματα φόβου της νεωτερικής εποχής, αλλά, επίσης, θα μπορέσουν να προταθούν τρόποι αντιμετώπισης και χειρισμού οποιασδήποτε απρόσμενης αλλαγής.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα συστηματικής μελέτης όχι του ίδιου του φόβου αλλά της αντοχής σε απρόσμενες αλλαγές που πραγματοποιούνται μέσα σε διαφορετικές κοινωνίες, αποτελεί το παράδειγμα του Geer Hofstede. Ο Hofstede, ερεύνησε εθνικές πολιτισμικές διαφορές σε 64 χώρες. Μέσα από αυτή την έρευνα αναγνωρίστηκαν και επικυρώθηκαν 5 ανεξάρτητες μεταβλητές εθνικών πολιτισμικών διαφορών: Απόσταση δύναμης (Power distance), Ατομικισμός (Individualism), Ανδροπρέπεια- Θηλυκότητα (Masculinity- Femininity), Αποφυγή

αβεβαιότητας (Uncertainty avoidance), Μακροπρόθεσμος - Βραχυπρόθεσμος προσανατολισμός (Long vs Short- term orientation).⁴

Βέβαια, αυτό αποτελεί μόνο ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς μπορούν ποιοτικά χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας να ποσοτικοποιηθούν και να ερευνηθούν με αποτέλεσμα να διευκολύνεται η εξαγωγή έγκυρων συμπερασμάτων για την επικρατούσα κατάσταση ή νοοτροπία κάθε χώρας ξεχωριστά, για οποιοδήποτε θέμα (π.χ. ανασφάλεια, φόβος, αντοχή κ.λπ.). Ένας επιστημονικός χώρος στον οποίο μπορεί να πραγματοποιηθεί τέτοια έρευνα, και μάλιστα σε διαφορετικές κουλτούρες και νοοτροπίες, είναι η λαογραφία.

Η κοινωνική λαογραφία, μπορεί με εμπειρικές μελέτες να μελετήσει και να αναλύσει τόσο τα αίτια ύπαρξης όσο και τις συνθήκες διατήρησης του αισθήματος του φόβου στα άτομα μιας κοινωνίας. Άλλωστε, όπως τονίζει ο Cohen οι αντανάκλασεις του κινδύνου απορροφώνται, πλέον, σ' ένα ευρύτερο πολιτισμό της αβεβαιότητας και του φόβου (Cohen 2002). Δεν πρόκειται, δηλαδή, μόνο για προσωπική υπόθεση.

Ο φόβος, όπως χαρακτηριστικά έχει υποστηρίξει ο Elias, είναι ένας από τους σημαντικότερους μηχανισμούς, μέσω του οποίου οι δομές της κοινωνίας διαβιβάζονται στις ψυχολογικές λειτουργίες κάθε ατόμου ξεχωριστά. Επίσης, ο ίδιος αναφέρει ότι ο *εκπολιτισμένος* χαρακτήρας κατασκευάζεται, εν μέρει, μέσω της εσωτερικοποίησης των φόβων από τους ανθρώπους. Δηλαδή, η δύναμη, το είδος και οι δομές των φόβων και των ανησυχιών (αγωνιών) που αναπτύσσονται μέσα στο κάθε άτομο δεν οφείλονται απλώς στη «φύση του». Αντίθετα, αυτό που διαφαίνεται μέσα από την ίδια την ιστορία είναι ότι καθορίζονται πάντα από τις δομές των σχέσεων του κάθε ατόμου με τους άλλους ανθρώπους. Έτσι, ναι μεν ο φόβος παρουσιάζεται και εκδηλώνεται ανάλογα με τον ψυχικό κόσμο κάθε ανθρώπου, αλλά, από την άλλη, αναμφισβήτητα πρόκειται και για μια κοινωνική κατασκευή (Elias 1982).

Ο φόβος, λοιπόν, καθορίζεται από τον εαυτό και την αλληλεπίδραση του εαυτού με τους άλλους. Διαμορφώνεται επίσης από ένα «πολιτιστικό χειρόγραφο» το οποίο καθοδηγεί τους ανθρώπους στο πώς οι ίδιοι να ανταποκριθούν στις απειλές της προσωπικής τους ασφάλειας.

Συνεπώς, για να μπορέσει κανείς να εξηγήσει τον φόβο μέσα σε μια κοινωνία, θα πρέπει να ασχοληθεί και με την επιρροή του εκάστοτε πολιτισμού ξεχωριστά. Αντί, δηλαδή, να αντιμετωπίζεται ο φόβος σαν ένα φυσικό προσωπικό αίσθημα, σαν μια αυτονόητη έννοια, είναι καλό να ερευνηθεί το νόημα που είναι ενσωματωμένο με τον φόβο και τους νόμους και τα έθιμα που καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο ο φόβος κατακτιέται εμπειρικά και εκφράζεται.

Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Μπάουμαν, ο φόβος είναι πραγματικά ο πιο απειλητικός από τους δαίμονες που φωλιάζουν στις ανοικτές κοινωνίες της εποχής μας. Ωστόσο, η ανασφάλεια του παρόντος και η αβεβαιότητα για το μέλλον είναι αυτά που επωάζουν και εκτρέφουν τον πιο τρομακτικό και αφόρητο φόβο των

⁴ Για περισσότερες πληροφορίες: www.geer-hofstede.com

ανθρώπων. Η ανασφάλεια και η αβεβαιότητα, με τη σειρά τους, γεννιούνται από την αίσθηση της ανημποριάς (Μπάουμαν, 2007: 54).

Γενικότερα, το αίσθημα της αβεβαιότητας, προκύπτει ειδικά σε περιπτώσεις όπου οι άνθρωποι έρχονται αντιμέτωποι με δυσάρεστες και άβολες περιπτώσεις για τις οποίες δεν είχαν πάρει προφυλάξεις, δεν είχαν προετοιμαστεί και τις οποίες δεν επιθυμούν να βιώσουν. *Το ξαφνικό των χτυπημάτων, η ακανόνιστη συχνότητά τους, η απειλητική ικανότητά τους να εμφανίζονται από οπουδήποτε τα κάνουν απρόβλεπτα και τους ανθρώπους ανυπεράσπιστους. Στο βαθμό που οι κίνδυνοι παραμένουν κατεξοχήν ευμετάβλητοι, αλλόκοτοι και επιπόλαιοι, τα άτομα είναι καθιστικοί στόχοι- λίγα είναι τα πράγματα που μπορούν να κάνουν, εάν μπορεί να γίνει κάτι, για να τους αποτρέψουν.* (Μπάουμαν, 2007: 157).

Το αίσθημα του φόβου, από την πλευρά εκείνου που το αισθάνεται, θα μπορούσε να χωριστεί σε δύο ξεχωριστές κατηγορίες οι οποίες βασίζονται στην προϋπάρχουσα ή μη εμπειρία κάποιου γεγονότος. Μπορεί, λοιπόν, να εκδηλώνεται: 1). Φόβος λόγω άγνοιας κάποιου θέματος, 2). Φόβος λόγω προϋπάρχουσας δυσάρεστης γνώσης.

Η πρώτη περίπτωση, αφορά το φόβο για το άγνωστο και το διαφορετικό για το οποίο δεν υπάρχουν πληροφορίες για το τι θα συμβεί στο άμεσο ή έμμεσο μέλλον, δεν υπάρχει, δηλαδή, γνώση για το εάν θα είναι θετική ή αρνητική η τελική έκβαση της εκάστοτε κατάστασης (είτε αφορά μια κοινωνική συναναστροφή, είτε μία εμπειρία φυσικού φαινομένου κτλ). Στη δεύτερη περίπτωση, από τη στιγμή που υπάρχει *καταγεγραμμένη* στη μνήμη η προηγούμενη εμπειρία ενός γεγονότος η οποία τελικά κατέληξε να είναι άσχημη, δημιουργούνται ξανά βιωμένα συναισθήματα φόβου. Για παράδειγμα, όσον αφορά το φόβο ενός εγκλήματος, *οι φόβοι και οι δυσάρεστες των ανθρώπων, σε συνδυασμό με τις αφηγήσεις και κατανοήσεις της κοινής λογικής, γίνονται καθιερωμένα πολιτιστικά γεγονότα τα οποία είναι συνεχή και αναπαραγμένα μέσω των «πολιτιστικών χειρογράφων»* (Garland 2001).

Στις πρωτόγονες και αγροτικές κοινωνίες, όπου υπήρχε λιγότερη γνώση για τα πράγματα που περιβάλλουν τον άνθρωπο και που η κοινωνική ζωή αναπτυσσόταν κυρίως σε φυσικό περιβάλλον, οι άνθρωποι ανέπτυσαν συναισθήματα φόβου για τα φυσικά φαινόμενα ή στοιχεία της φύσης που υπήρχαν ή συνέβαιναν γύρω τους τα οποία είτε δεν αναγνώριζαν είτε δεν μπορούσαν να εξηγήσουν. Για παράδειγμα, όταν οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να εξηγήσουν την έκλειψη της σελήνης, θεωρούσαν το φαινόμενο κακό οιωνό, ένα προμήνυμα ότι κάτι κακό θα συμβεί στο μέλλον. Έτσι, προσπάθησαν να «εξημερώσουν» τον φόβο καταθέτοντας δικές τους εξηγήσεις για τα φαινόμενα που συνέβαιναν. Συνακόλουθα, κατασκεύαζαν και τεχνάσματα «αποφυγής» του κακού ή επιδίωκαν την *καλοτυχία* με ποικίλα μέσα: *«Αμα σπάσεις ένα ρόδι στην είσοδο του σπιτιού μόλις αλλάξει ο χρόνος, θα κυλήσουν ευχάρια οι μέρες του χρόνου που έρχεται».*

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της προσπάθειας εξημέρωσης του φόβου από τον λαό είναι και η περίπτωση των προκαταλήψεων και δεισιδαιμονιών που η θεματολογία τους καλύπτει βασικά θέματα που απασχολούσαν και που συνεχίζουν να προβληματίζουν την κοινωνία. Όπως είναι για παράδειγμα: ο θάνατος, οι

ανθρώπινες σχέσεις, τα διάφορα φυσικά φαινόμενα, η καλή ή κακή τύχη, η πρόβλεψη κάποιου γεγονότος κ.ά.

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί το ότι ο άνθρωπος θεωρώντας ότι ο ίδιος αποτελεί το κύριο μέσο της δημιουργίας, συμπέρανε πως ότι υπάρχει γύρω του ορίστηκε για την δική του εξυπηρέτηση από τις υπερφυσικές δυνάμεις που επηρέαζαν τη μοίρα του. Έτσι, ξεκίνησε και η αντίληψή του για τους οiwονούς, τα σημάδια, την καλή ή κακή τύχη και ότι συμπεριλαμβάνει τις προκαταλήψεις του. Δημιουργήθηκε, δηλαδή, η τάση να θεωρεί πως ό,τι συμβαίνει γύρω του είναι ενέργειες των υπερφυσικών δυνάμεων που τον προειδοποιούν έμμεσα για όσα πρόκειται να συμβούν. Μάλιστα, όπως στην κοινωνία οι ηθικές επιταγές στηρίζονται στην απειλή τιμωρίας του παραβάτη, έτσι και η τήρηση των πατροπαράδοτων ηθών και εθίμων προσέλαβε με την πάροδο του χρόνου χαρακτήρα ανάλογο, σύμφωνα με τον οποίο απειλούνταν με συμφορά όποιοι δεν συμμορφώνονταν. Γι' αυτό πολλές συστάσεις για την περιφρούρηση της υγείας, της πρόγνωσης του καιρού, της εξασφάλισης καλής τύχης και άλλες κοινωνικά χρήσιμες επιταγές, που η τήρησή τους ήταν προαιρετική και αμφίβολη, έλαβαν αυτό τον χαρακτήρα κι έγιναν έτσι πηγή σχετικών προκαταλήψεων (Hankiss, 2001: 1-4).

Έτσι, μπορεί, για παράδειγμα, να έχουμε την πρόβλεψη του καιρού: *«όταν τα ξύλα στο τζάκι σκάζουν πετώντας σπίθες προς τα μέσα, θα χιονίσει»* ή την πρόβλεψη της κακής τύχης: *«εάν σπάσει καθρέφτης είναι γρουσουζιά»*, και πολλά άλλα...

Αυτό που προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι παρά την εξέλιξη της τεχνολογίας και την ανάπτυξη των επιστημών, όπου ο άνθρωπος απέκτησε πλέον καλύτερη γνώση του κόσμου που τον περιβάλλει και μπορεί πλέον να εξηγήσει πολλά από τα φαινόμενα που εμφανίζονται γύρω του και που υπήρχαν από το παρελθόν, ο ίδιος εξακολουθεί να πιστεύει (είτε συνειδητά είτε ασυνειδητά) ή να επηρεάζεται από προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες. Βέβαια, η φύση πλέον σταμάτησε ν' αποτελεί «επικίνδυνη ζώνη», και όλοι εκείνοι οι εξωτερικοί φόβοι για τα φυσικά φαινόμενα ή τα στοιχεία της φύσης αντικαταστάθηκαν από εσωτερικές φοβίες και άγχη. Πλέον, το αίσθημα της ανασφάλειας και της αβεβαιότητας ή της φοβίας για το μέλλον προκύπτει όχι μέσα από ανεξήγητα καιρικά φαινόμενα αλλά μέσα από μεταβολές που εμφανίζονται στους κοινωνικούς θεσμούς.

Αναφερόμαστε σήμερα, λοιπόν, σε μια *ρευστή κοινωνία* η οποία συνεχώς αλλάζει και αναδιοργανώνεται ανάλογα με τα διαφορετικά ερεθίσματα στα οποία εκτίθεται κάθε φορά. Μάλιστα, η ρευστότητα αυτή αντανακλάται είτε στις ίδιες τις ανθρώπινες σχέσεις, είτε σε αξίες, σε συνήθειες ή ακόμα και σε φοβίες που παλαιότερα δεν ήταν οι ίδιες.

Η κατανόηση της ρευστότητας αυτής σε σχέση με κάποιες σταθερές επιβιώσεις του παρελθόντος μπορεί να ερευνηθεί από την κοινωνική λαογραφία. Πρόκειται για το τμήμα εκείνο της λαογραφίας που ασχολείται με τη βαθειά γνώση του λαού (λαογνωσία- folklore) σε σχέση όμως με ότι αφορά *«τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες της σημερινής εποχής. Οι κοινωνικές διαιρέσεις και ιεραρχίες, οι πληθυσμιακές μετακινήσεις (άρα και οι μετακινήσεις συμπεριφορών, πίστεων, εθίμων κ.λπ.), η δημιουργία πλήθους ομάδων με διαφορετικά αλλά ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά (υποκοουλτούρες), η ετερότητα και η πολυπολιτισμικότητα, η*

συνύπαρξη του εγώ και του άλλου, αποτελούν πεδία με τα οποία ασχολείται ο κοινωνικός λαογράφος (Γκασούκα, 2006).

Έτσι, στη σημερινή κοινωνία της Διακινδύνευσης, η κοινωνική λαογραφία μπορεί, μέσα από εμπειρικές μελέτες να διακρίνει τις συνεχείς διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην παράδοση και τη νεωτερικότητα. Μπορεί, δηλαδή, να διακρίνει τα στοιχεία εκείνα που παραμένουν αναλλοίωτα αλλά και εκείνα που έχουν εν μέρει επηρεαστεί, αλλοιωθεί ή ακόμα και εξαφανιστεί από τις συνθήκες της νεωτερικής εποχής.

Η μελέτη των αξιών, των εθίμων, της λαϊκής παράδοσης που υπάρχει από το παρελθόν, όπως αυτή αντανακλάται στο παρόν μέσα από τις ανθρώπινες συνήθειες και συμπεριφορές αλλά και μέσα από τη γενικότερη νοοτροπία του λαού για τα διάφορα κοινωνικά θέματα, μπορεί να βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση τόσο της ρευστότητας της ίδιας της κοινωνίας όσο και την διάκριση των πραγματικών αιτιών που οδηγούν σε συναισθήματα φόβου και ανασφάλειας του λαού σήμερα. Μάλιστα, τα συναισθήματα αυτά μπορεί να εκδηλώνονται μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις, ή μπορεί να διαφαίνονται μέσα από τον τρόπο με τον οποίο έχει οργανωθεί η κάθε κοινωνία ξεχωριστά.

Επίσης, οι μελέτες αυτές θα μπορέσουν να αναδείξουν ακόμα και το πώς οι ίδιες οι αξίες του παρελθόντος «αντιμετωπίζουν» την ρευστότητα της σημερινής κοινωνίας. Κατά πόσο, δηλαδή, αλλοιώνονται τελείως και παύουν πλέον να υπάρχουν ή, αντιθέτως, παραμένουν οι ίδιες με μερικές ίσως παραλλαγές που απλά τις επιτρέπουν να ενσωματωθούν στα σημερινά δεδομένα.

Έτσι, τελικά, ο κοινωνικός επιστήμονας θα μπορέσει να διακρίνει ευρύτερα πόσο άκαμπτη ή ελαστική είναι μια κοινωνία όταν βρεθεί σε κατάσταση αναμενόμενης ή μη αλλαγής και ανάλογα με την κάθε περίπτωση ξεχωριστά, θα μπορέσουν να προβλεφθούν, κιόλας, τρόποι αντίδρασης αλλά και ανθρώπινες συμπεριφορές σε σχέση με τα νέα δεδομένα που προκύπτουν κάθε φορά.

Η γνώση αυτή που θα αποκομισθεί θα παίξει σημαντικό ρόλο στα μέτρα που θα παρθούν για την αντιμετώπιση του φόβου της κοινωνίας για την αλλαγή. Τα μέτρα αυτά όμως θα πρέπει να είναι μαζικά και όχι τοπικά (μόνο σε έναν συγκεκριμένο τόπο). Σε έναν αρνητικά παγκοσμιοποιημένο πλανήτη τα πιο θεμελιακά προβλήματα, τα μετα-προβλήματα που θέτουν τις συνθήκες για την αντιμετώπιση όλων των άλλων προβλημάτων (όπως είναι το αίσθημα του φόβου και της αγωνίας), είναι παγκόσμια, και όντας τέτοια δεν αποδέχονται τοπικές λύσεις. Δεν υπάρχουν, ούτε είναι δυνατό να υπάρξουν, τοπικές λύσεις σε προβλήματα τα οποία προκαλούνται και ενισχύονται σε παγκόσμιο επίπεδο⁵ (Μπάουμαν, 2007: 53).

Έτσι, δε θα μιλάμε πλέον για μια κοινωνία που συνεχώς βρίσκεται σε κίνδυνο (κοινωνία της Διακινδύνευσης), αλλά για μια κοινωνία η οποία ζει με τον κίνδυνο, τον αποδέχεται και τον χρησιμοποιεί για την ανάπτυξη και εξέλιξη της.

⁵«Κανένα παιδί στην Αμερική δεν μπορεί να αισθάνεται ασφαλές στο κρεβάτι του, εάν στο Καράτσι ή στη Βαγδάτη τα παιδιά δεν νιώθουν ασφαλή στα δικά τους» Μπέντζαμιν Μπάρμπερ.

Βιβλιογραφία

Ελληνική και Μεταφρασμένη

- Αντόρνο Γ., Χορκχάιμερ Μ. (1987), *Κοινωνιολογία- Εισαγωγικά δοκίμια*, Αθήνα, Κριτική.
- Αυδίκος Ε. (2009), *Εισαγωγή στις σπουδές του Λαϊκού Πολιτισμού*, Αθήνα, Κριτική.
- Βερνίκος Ν., Δασκαλοπούλου Σ. (2002), *Πολυπολιτισμικότητα- Οι διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας*, Αθήνα, Κριτική.
- Γκασούκα Μ. (2006), *Κοινωνιολογία του Λαϊκού Πολιτισμού*, Αθήνα, Ψηφίδα.
- Λουκάτος Δ.Σ. (1963), *Σύγχρονα Λαογραφικά*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Μαλαβάκης Ν. (1997), *Λαϊκή Μετεωρολογία*, Αθήνα, Ενάλιος.
- Μερακλής Μ. (1986), *Ελληνική Λαογραφία, Β'. Ήθη και έθιμα*, Αθήνα, Οδυσσεάς.
- Μερακλής Μ. (2001), *Νεοελληνικός Λαϊκός Βίος- Όψεις και Απόψεις*, Αθήνα, Λιβάνη.
- Μπάουμαν Σ. (2007), *Ρευστοί καιροί- Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Νέστορος Α.Κ. (1993), *Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα, Πορεία.
- Πούχνερ Β. (2009), *Θεωρητική Λαογραφία*, Αθήνα, Αρμός.
- Giddens A. (2002), *Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Gutenberg.
- Stuart H., David H., McGrew A., *Η Νεωτερικότητα σήμερα- (Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός)*, Αθήνα, Σαββάλας.

Ξένα

- Cohen S. (2002), *Folk Devils and Moral Panics*, London, Routledge.
- Elias N. (1982), *The Civilizing Process Vol 2: State Formation and Civilization*, Oxford, Basil Blackwell.
- Garland D. (2001) *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*, Oxford, Oxford University Press.
- Giddens A. (1990), *The Consequences of Modernity*, Stanford University Press.
- Hankiss E. (2001), *Fears and Symbols*, United Kingdom, CEUPress.
- Maus H. (1946), *Zur Situation der Deutschen Volksunde, Der International Umschau* 1-3, 351.
- Modelski G. (1972), *The principles of World Politics*, New York, Free Press.
- Roud S. (2006), *The Superstitions of Britain and Ireland*, United Kingdom, Penguin Books.

Διαδικτυακές πηγές

- www.geer-hofstede.com

B7. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ

B7-1. Η μορφωτική αποστολή της εκπαίδευσης στη σημερινή κοινωνία

**Καντζάρα Βασιλική,
Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών**

Ποια είναι η αποστολή της εκπαίδευσης στην κοινωνία του 21^{ου} αιώνα; Και με ποιους τρόπους δύναται η εκπαίδευση να συμβάλει στη διαμόρφωση της μελλοντικής κοινωνίας; Στα ερωτήματα αυτά προσπαθούν να δώσουν απάντηση κοινωνιολόγοι και άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες, που διερευνούν θέματα σχετικά με τη σχέση εκπαίδευσης και κοινωνίας. Το ερώτημα σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους η εκπαίδευση συμβάλλει στη λειτουργία της κοινωνίας ως οργανωμένου συνόλου έχει τεθεί εδώ και εκατοντάδες, αν όχι χιλιάδες χρόνια, και έχει απαντηθεί ποικιλοτρόπως. Παρ' όλες τις διαφορές οι απαντήσεις συγκλίνουν σε κοινά σημεία, αφού εμπεριέχουν απόψεις σχετικά με τα άτομα, τη φύση τους και τις ικανότητές τους από τη μια, και από την άλλη απόψεις σχετικά με τη συγκρότηση της κοινωνίας και τη θέση του ατόμου σ' αυτήν.

Το θέμα ξανατίθεται υπό συζήτηση στη σημερινή, μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο εποχή, καθώς ο εκπαιδευτικός θεσμός προσελκύει όλο και πιο πολύ το ενδιαφέρον της οργανωμένης κοινωνίας. Η εκπαίδευση έχει κατακτήσει σημαντική θέση στην κοινωνική ζωή και τη συνείδηση των λαών. Στην κοινωνική ζωή, διότι αποτελεί ένα καθολικό θεσμό, στον οποίο φοιτά η πλειονότητα των νέων μελών της κοινωνίας αφ' ενός και αφ' ετέρου είναι ο θεσμός που διευκολύνει ή παρεμποδίζει επιδιώξεις για κοινωνική άνοδο πολιτών που προέρχονται από λιγότερο προνομιούχα κοινωνικά στρώματα. Στη συνείδηση των λαών, η εκπαίδευση έχει καθιερωθεί ως αξία, που υπερκεράζει άλλες, αφού επιφέρει αξιοσύνη και κύρος στα άτομα που μορφώνονται και καλλιεργούνται, η οποία επίσης είναι απαραίτητη για περαιτέρω ατομική και κοινωνική ανάπτυξη.

Από τις σχετικές συζητήσεις, που διεξάγονται τα τελευταία χρόνια, ξεχωρίσαμε τη συμβολή δυο θεωρητικών του Savater (Σαβατέρ) και του Morin (Μορέν), που προέρχονται από διαφορετικές χώρες, επιστημονικές πειθαρχίες, και υιοθετούν ξεχωριστό αναλυτικό πλαίσιο και οπτική γωνία. Οι προσεγγίσεις τους έχουν ενδιαφέρον διότι συγκεράζουν πολλές από τις συζητήσεις που διεξάγονται σήμερα, τις κριτικές ή και τις λύσεις που προτείνονται (ενδεικτικά βλ. Adorno, 2000, και τις προτάσεις του Bourdieu στο Παναγιωτόπουλος, 2004).

Ο Savater,¹ Ισπανός φιλόσοφος, αναλύει στο βιβλίο του με τίτλο *Η αξία του εκπαιδευέω*' (2004) τους λόγους, για τους οποίους σύμφωνα με την άποψή του η μόρφωση αποτελεί μια από τις ύψιστες κοινωνικές αξίες και συγχρόνως εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους η εκπαίδευση μπορεί και οφείλει να συνεχίσει να υπηρετεί το σκοπό αυτό.

¹ Τις προσεγγίσεις του Savater και του Morin εξετάζουμε διεξοδικότερα σε άλλη εργασία (βλ. 2010: κεφ. 7).

Ο Morin, Γάλλος κοινωνιολόγος, στο βιβλίο με τίτλο *Οι επτά γνώσεις κλειδιά για την παιδεία του μέλλοντος* (2000), που έγραψε μετά από πρόσκληση της οργάνωσης ΟΥΝΕΣΚΟ προτείνει τις αρχές των γνώσεων, που η εκπαίδευση οφείλει να διδάσκει σε παγκόσμιο επίπεδο: ορισμένες εξ αυτών είναι παλαιότερες και γνωστές, όπως η εκμάθηση της αλληλεγγύης, ενώ στις νεότερες αναφέρει την απομάθηση του κυρίαρχου αιτιοκρατικού μοντέλου σκέψης.

Παρ' όλες τις διαφορές στις προσεγγίσεις, στο πλαίσιο ανάλυσης, και στην οπτική γωνία που υιοθετούνται, οι δυο θεωρητικοί έχουν κοινά στοιχεία, τα οποία θα προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε στο κείμενο που ακολουθεί. Στη βάση αυτών επιχειρούμε επίσης να αναλύσουμε περαιτέρω τη μορφωτική αποστολή της εκπαίδευσης, αναφερόμενοι και στην αξία της στη σημερινή κοινωνία.

Στο κείμενο που ακολουθεί, αναφερόμαστε εν συντομία στο κοινωνικό πλαίσιο και την προβληματική για την εκπαίδευση και ακολούθως εξετάζουμε σε αντίστοιχες ενότητες τις εργασίες των δυο θεωρητικών. Στη συνέχεια σχολιάζουμε τις προσεγγίσεις επισημαίνοντας διαφορές, αποκλίσεις και κοινά σημεία και το κείμενο κλείνει με ορισμένα συμπεράσματα

Κοινωνικό πλαίσιο και προβληματική

Η εκπαίδευση ιστορικά ορίζεται ως μετάδοση γνώσεων και παροχή εφοδίων στα νέα μέλη της κοινωνίας με σκοπό την ένταξή τους σ' αυτήν και τη συμμετοχή τους ως ενηλίκων. Η εκπαίδευση αποτελεί ιδίως μετά το 18^ο αιώνα και εφεξής μια εξατομικευμένη διαδικασία, αν και δεν αφορά τα άτομα αποκλειστικά, αλλά τη σχέση και τη θέση του ατόμου στην κοινωνία στην οποία ζει. Οι γνώσεις που μεταδίδονται και τα ψήγματα αλήθειας που περιέχουν αποτελούν τη λυδία λίθο για τη συνέχιση της κοινωνικής οργάνωσης, τόσο με όρους επιβίωσης όσο και περαιτέρω ανάπτυξης της. Η σχέση ατόμου και κοινωνίας αποτελεί το πλαίσιο από την καθιέρωση των εκπαιδευτικών συστημάτων και εφεξής στο οποίο μπορούν να αναχθούν κάθε φορά οι διαφορετικές απαντήσεις που δόθηκαν και μάλιστα όχι τόσο για το είδος της σχέσης αυτής όσο για το ποια οφείλει να είναι. Το πλαίσιο αυτό έχει πυροδοτήσει συζητήσεις και εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις λιγότερο ή περισσότερο ριζοσπαστικές, οι οποίες άπτονται της οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων (βλ. Bowen, 1980, Καντζάρα, 2008: κεφ. 1, 2009).

Σήμερα, η καθολική και υποχρεωτική εκπαίδευση θεωρείται ως ένα κεκτημένο και αυτονόητο δικαίωμα των πολιτών του κράτους στις δυτικές κοινωνίες. Επιπλέον, οι κυριότεροι εκπαιδευτικοί σκοποί προσβλέπουν στη διάνοιξη των πνευματικών οριζόντων των μαθητών και μαθητριών, στην καλλιέργεια της σκέψης και της προσωπικότητας τους, καθώς και της παροχής διαφόρων εφοδίων με σκοπό την καλύτερη ένταξή τους στον κόσμο και την κοινωνία των ενηλίκων. Πολύ νωρίς στην ιστορία της καθιέρωσης του εκπαιδευτικού θεσμού επίσης, η εκπαίδευση συνδέθηκε με την εξάσκηση ενός επαγγέλματος, που εκτός των άλλων προσπαθούσε να ισορροπήσει ανάμεσα στα ιδανικά μιας κοινωνίας και την σκληρή της πραγματικότητα (βλ. και Collins, 1979). Σήμερα παρατηρούμε ότι διαταράσσεται η ισορροπία αυτή και φαίνεται ότι η εκπαίδευση γέρνει προς μια πιο ωφελιμιστική κατεύθυνση (Torres, 2002).

Η εκπαίδευση θεωρείται ως ένα μέσο για την κοινωνική ανέλιξη και επιτυχία, μέσω του επαγγέλματος. Επιπλέον συνειδητά χρησιμοποιείται ως ένα θεσμικό εργαλείο για να συμβάλει περαιτέρω στην οικονομική ανάπτυξη, στα πλαίσια τόσο του έθνους-κράτους όσο και σε διεθνές επίπεδο. Έτσι, οι τελευταίες δυο δεκαετίες χαρακτηρίζονται από εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην τριτοβάθμια εκπαίδευση τέτοιες που να μετατρέπουν το δημόσιο αυτό θεσμό στην ουσία σε ιδιωτική επιχείρηση, αφού υιοθετούν αντίστοιχα μέσα και τρόπους διοίκησης και ελέγχου. Κι έτσι ενώ η εκπαίδευση μέχρι πρόσφατα καλούνταν να μορφώνει με σκοπό να διαμορφώσει ανιδιοτελείς πολίτες, εμφορούμενους από υψηλά ιδανικά, σήμερα μορφώνει για ιδιοτελείς και επωφελείς σκοπούς πρώτα και κύρια σε ατομική βάση και κατόπιν σε κοινωνική. Η βάση της κοινότητας όμως, που αποτελεί και το θεμέλιο της κοινωνίας ως οργάνωσης είναι η συνεργασία και η αλληλεγγύη, δομικά στοιχεία που αναγνωρίζονται και από διεθνείς οργανισμούς όπως είναι της ΟΥΝΕΣΚΟ. Σημειωτέον ότι η οργάνωση αυτή κρούει τον κώδωνα του κινδύνου επισημαίνοντας ότι δεν θα πρέπει να δίνεται έμφαση μέσω της εκπαίδευσης στην οικονομική ανάπτυξη, αλλά στην κοινωνική, ευρέως εννοουμένης, ώστε να μην διακινδυνεύσει η υφιστάμενη κοινωνική συνοχή και οι δεσμοί, που ενώνουν την κοινωνία (βλ. Καντζάρα, 2010, Ματθαίου, 2003, 2005, Unesco, 2002). Στο πλαίσιο αυτό του προβληματισμού τίθεται και οι θεωρήσεις που θα αναφερθούμε στις επόμενες ενότητες, που ανασυγκροτούν τη μορφωτική αποστολή της εκπαίδευσης.

Η προσέγγιση του Fernando Savater για την αξία της μόρφωσης

Η εργασία του Savater, Ισπανού φιλοσόφου, εμπίπτει στη φιλοσοφία της εκπαίδευσης και μεταφράστηκε στην ελληνική γλώσσα με τίτλο *Η αξία του εκπαιδύειν* το 2004.² Το βιβλίο αριθμεί 303 σελίδες και χωρίζεται σε έξι κεφάλαια. Αρχίζει σημειωτέον με ευχαριστήρια επιστολή προς τη δασκάλα του και κλείνει με επιστολή προς την Υπουργό παιδείας σχετικά με την αξία του εκπαιδύειν, που τη θεωρεί σημασιολογικά ευρύτερη από την έννοια εκπαίδευση. Σε γενικές γραμμές, αφειτηριακή θέση του Savater είναι ότι η αποστολή της ανθρώπινης ύπαρξης είναι να γίνει άνθρωπος.³ Από τη θέση αυτή απορρέει ότι αποστολή της εκπαίδευσης είναι να 'εξανθρωπίζει' τα άτομα, η οποία διαδικασία επιτυγχάνεται με τη διδασκαλία της πολιτισμικής παράδοσης και των σημασιών από τις οποίες αποτελείται ο ανθρώπινος πολιτισμός. Η γνώση αυτή είναι σημαντική για το άτομο ώστε να μπορεί να συνυπάρχει με τους συνανθρώπους του. Προς το σκοπό όμως αυτό, το νέο μέλος της κοινωνίας χρειάζεται να υποστεί ως ένα σημείο τον καταναγκασμό του σχολείου, με την έννοια ότι θα αναγκαστεί να

² Στην ελληνική γλώσσα κυκλοφορούν μεταφρασμένα ακόμη δυο βιβλία του Savater (1994, 2009). Το δεύτερο όμως αποτελεί επανέκδοση του πρώτου (1994).

³ Η ρήση αυτή προέρχεται ως γνωστόν από τον Καντ, όπως διατυπώθηκ στην πραγματεία του *Περί Παιδαγωγικής* (2004 [1803]). Η εργασία του Καντ στηρίζεται στην αντίστοιχη του Ρουσό για τον Αιμίλιο ή περί αγωγής (1762). Η προβληματική τους συνεχίζεται στο έργο του Ντυρκέμ (τέλη 19^{ου} αρχές του 20^{ου} αιώνα), ειδικά για το θέμα της ηθικής, το οποίο αφομοιώνει τις απόψεις τους προτείνοντας όμως και κάτι νέο (Durkheim, 1973). Ο Σαβατέρ το γνωρίζει και στηρίζεται με τη σειρά του στο έργο τους.

υποστεί και να μάθει την αρχή της πειθαρχίας (της αυτοπειθαρχίας δηλαδή), ώστε να μάθει και να εμπεδώσει τα όρια που υφίστανται ανάμεσα σ' αυτόν και στους άλλους ανθρώπους. Ταυτόχρονα θα μάθει πώς να γίνει ένα αυτόνομο υποκείμενο, που είναι ελεύθερο και διαθέτει κριτική σκέψη.

Για τον Savater, ο εξανθρωπισμός του ανθρώπου αποσκοπεί τόσο στη διατήρηση της κοινωνικής και πολιτισμικής συνέχειας όσο και στην προσπάθεια βελτίωσής της. Η μορφωτική αποστολή του εκπαιδευτικού συστήματος έγκειται στο να κάνει το άτομο κοινωνό, να το μυήσει δηλαδή στην κοινωνία της οποίας είναι μέλος. Η εκπαίδευση εννοιολογείται ως διαδικασία μόρφωσης, εκγύμανσης, και εκμάθησης, η οποία επιτυγχάνεται μέσω του παραδείγματος και της μίμησης, και η οποία ενώ ακολουθεί πρότυπα που έχει θέσει η κοινωνία αφήνει ωστόσο περιθώρια για ατομική και συλλογική δημιουργικότητα. Προς επίτευξη του σκοπού αυτού, οι κύριες αρετές που οφείλει να διδάξει η εκπαίδευση είναι τρεις: *η ελευθερία*, *η γενναιοψυχία* (γενναιοφροσύνη) και *η σωφροσύνη*. Οι υπόλοιπες κοινωνικές αρετές απορρέουν και βασίζονται σ' αυτές, που προϋποθέτουν τη μόρφωση, δηλαδή την εκπαίδευση (σελ. 103). Το άτομο με άλλα λόγια καλείται μέσω της μόρφωσης να δημιουργεί, να σκέφτεται κριτικά και να μην ακολουθεί τυφλά επιταγές άλλων.

Η εκπαίδευση επίσης εμφυσά ελπίδα και δεν 'τυφλώνει' κάνοντας προπαγάνδα υπέρ του ενός ή άλλου (τυραννικού) καθεστώτος, κι αυτό διότι δεν θέλει άτομα υποταγμένα, που ακολουθούν τις επιταγές ηγετών χωρίς κριτική σκέψη. Σ' αυτό το είδος των ατόμων συγκαταλέγει ο συγγραφέας οπαδούς σεχτών, θρησκευτικών ή πολιτικών. Στην άλλη άκρη βρίσκονται άτομα ασύδοτα, και σ' αυτά συγκαταλέγει όσα άτομα δε γνωρίζουν μέχρι που φθάνουν τα δικά τους και που αρχίζουν τα όρια των συνανθρώπων τους.

Όμως το σχέδιο αυτό, δηλαδή η ολοκλήρωση της ανθρώπινης προσωπικότητας προϋποθέτει και κάποια δόση καταναγκασμού, που αποσκοπεί στο λύγισμα, ως ένα βαθμό, της 'ελεύθερης' από τη φύση δοσμένης βούλησης του ατόμου. Κι ενώ ακολουθεί το Ρουσό σε γενικές γραμμές εδώ διαφωνεί μαζί του. Ο Ισπανός φιλόσοφος θεωρεί ότι η βούληση δεν είναι από τη φύση της ελεύθερη, όπως πιστεύει ο Ρουσό, επειδή η έννοια της βούλησης για τον Savater προϋποθέτει ένα πλαίσιο δράσης, το οποίο όταν υπάρχει σημαίνει ότι έχει τεθεί και έχει νοηματοδοθεί από την κοινωνία (σελ. 119-151).

Ο Savater δεν πιστεύει ότι το παιδί είναι ένας 'άγραφος χάρτι', αλλά ούτε ότι ενυπάρχουν ψήγματα μέσα του που πολλοί θεωρητικοί νομίζουν ότι πρέπει απλά 'ν' αφυπνιστούν' μόνο, μέσω της εκπαίδευσης. Το παιδί χρειάζεται καλλιέργεια, για να αναπτυχθεί, και η διαδικασία αυτή προϋποθέτει την πειθαρχία. Για το λόγο αυτό η ωρίμανση γενικώς 'πονάει λίγο' (σελ. 128). Στην ουσία η εκπαίδευση του νέου μέλους της κοινωνίας αρχίζει από την οικογένεια και συνεχίζει στην εκπαίδευση και στηρίζεται σε δυο αρχές που ενδόμυχα το παιδί μαθαίνει: την 'αρχή της πραγματικότητας' και την 'αρχή του πολιτισμού'. Στα πλαίσια της οικογένειας, η 'αρχή της πραγματικότητας' συνίσταται στο ότι το παιδί μαθαίνει να αναβάλει την εκτέλεση πράξεων που προκαλούν ευχαρίστηση (όπως το παιχνίδι) προς όφελος πράξεων που απαιτούν μόχθο, όπως είναι η εργασία (σελ. 73-118). Η εκπαίδευση κατά το Savater μπορεί να διδάξει την 'αρχή της ανθρώπινου

πολιτισμού', που αφορά τη δυνατότητα συνύπαρξης με άλλους ανθρώπους (σελ. 63), το ζητούμενο κάθε κοινωνίας, και γι' αυτό η μόρφωση συνίσταται στην απωδικοποίηση των ανθρώπινων σημασιών, από τις οποίες αποτελείται ο πολιτισμός. Γράφει χαρακτηριστικά ότι η εκπαίδευση διδάσκει:

«το κλειδί που ανοίγει το συμβολικό κήπο των σημασιών [και το οποίο] πρέπει πάντοτε να το ζητάμε από τους ομοίους μας» (σελ. 42-3).

Η εκπαίδευση, δηλαδή η διδασκαλία (που λειτουργεί με το παράδειγμα και όχι με κύκλους σεμιναρίων', όπως γράφει χαρακτηριστικά) παρέχει τα μέσα ώστε τα παιδιά να οικειοποιηθούν τις πολιτισμικές σημασίες, αλλά και να τις κατανοήσουν έχοντας και τα μέσα για την απωδικοποίησή των σημασιών αυτών. Ο λόγος γι' αυτή την προσπάθεια έγκειται στο ότι η είσοδος του ατόμου σε μια κοινωνία προϋποθέτει την εκμάθηση ενός 'δάσους από συμβολικές ισορροπίες' (σελ. 71).

Η αποστολή επομένως της εκπαίδευσης είναι να διδάξει στα νέα μέλη κατά κύριο λόγο τους κοινωνικούς συμβολισμούς και τις πολιτισμικές σημασίες της κοινωνίας, παρά τις τεχνικές δεξιότητες, που είναι απαραίτητες για την εξάσκηση ενός επαγγέλματος. Εξ άλλου ο ίδιος δε δέχεται τη διχοτομική διάκριση ανάμεσα στη γενική και την τεχνική εκπαίδευση, διότι, όπως υποστηρίζει, η εξάσκηση της τέχνης προϋποθέτει γενικές γνώσεις, που επιτρέπουν σε κάποιον να κατανοήσει τι πράττει. Ενώ η ικανότητα να μαθαίνει κάποιος και να προχωρά στις γενικές γνώσεις προϋποθέτει επίσης επιδεξιότητα και γνώσεις τεχνικής φύσης.

Επανερχόμενοι στο συλλογισμό του, ότι τα παιδιά δεν είναι ελεύθερα δε σημαίνει αντίθετα ότι είναι 'σκλάβοι' κάποιου. Τα παιδιά αντίθετα χρήζουν 'αναγνώρισης'. Η αναγνώριση επιτυγχάνεται μέσω της απροϋπόθετης αγάπης και του σεβασμού της αξιοπρέπειας των παιδιών (που έχουν δικαιώματα εκτός από υποχρεώσεις) από τους ενήλικες που τα φροντίζουν (σελ. 70). Η αναγνώριση του νεαρού ατόμου συντελεί στη δημιουργία μιας υγιούς βάσης της προσωπικότητάς του, που διαπνέεται από σιγουριά και αυτοπεποίθηση.

Επειδή λοιπόν η εκπαίδευση έχει καταναγκαστικό χαρακτήρα γι' αυτό και 'πονάει και λίγο', όπως εν γένει ισχύει για διαδικασίες που σηματοδοτούν το πέρασμα στην ενηλικίωση. Στην προσπάθεια αυτή η εκπαιδευτική οφείλει να μη δημιουργεί υπερβολικό φόβο στα παιδιά, αλλά 'ελεγχόμενο' κι αυτό διότι σύμφωνα με το Savater ο (ανεξέλεγκτος) υπερβολικός φόβος οδηγεί σε ανεξέλεγκτες κοινωνικές συμπεριφορές. Ο σεβασμός, ο φόβος και η πειθαρχία συνδέονται κατά το Savater και συντελούν στην επιτυχία των διαδικασιών ενηλικίωσης, αλλά οφείλουν να ισχύουν για τα παιδιά ως ένα σημείο, να είναι δηλαδή, ή να δίνουν την αίσθηση ότι είναι *ελεγχόμενες* καταστάσεις από το άτομο.

Εν συνεχεία, δε συμμερίζεται την άποψη ότι η κοινωνία θέτει τα πρότυπα εκπαίδευσης τα οποία σχολείο, εκπαιδευτικοί και μαθητές δεν έχουν παρά να τα ακολουθήσουν απαρέγκλιτα. Θέτει το ζήτημα της καταναγκαστικότητας της εκπαίδευσης προς συζήτηση και προτείνει προσοχή στην άσκηση εξουσίας, η οποία παρ' όλα αυτά δικαιολογείται διότι το παιδί από μόνο του δεν θα αναπτύξει τις ικανότητες εκείνες που χρειάζεται για την ενήλικη κοινωνική του συμμετοχή.

Η ελευθερία πιστεύει ο Savater μαθαίνεται σταδικά, καθώς μαθαίνει το άτομο πώς να γίνει ελεύθερο. Τα στάδια για την απόκτησή της περνούν μέσα από τον

καταναγκασμό, διότι αφορούν διαδικασίες που ορίζονται από άλλους, όπως είναι η παρακολούθηση μαθημάτων σε συγκεκριμένες ώρες, και η ενασχόληση με τις σχολικές εργασίες ή τις. Η θέση του με άλλα λόγια είναι ότι ο άνθρωπος δεν γεννιέται, αλλά γίνεται ελεύθερος. Κι ενώ η έννοια της ελευθερίας σημαίνει την απουσία εξαρτήσεων και δεσμεύσεων, η ενηλικίωση αντίθετα σηματοδοτείται από την συνειδητοποίηση ότι το άτομο δεν είναι απόλυτα ελεύθερος, καθώς εξαρτάται και δεσμεύεται κοινωνικά από τους άλλους, απαραίτητοι για την επιβίωση του σε πολλά επίπεδα ταυτόχρονα. Η ελευθερία, επομένως, για τον Ισπανό φιλόσοφο συνεπάγεται και την εκμάθηση της ανάληψης ευθυνών εκ μέρους του ατόμου και όχι την επίρριψή τους σε άλλους. Κι αυτού του είδους την ελευθερία είναι χρέος του σχολείου να τη διδάξει, μαζί με την αυτοπειθαρχία, δηλαδή την ικανότητα να αναβάλουμε την τέλεση πράξεων που γίνονται μόνο προς ευχαρίστηση, όπως το παιχνίδι, για πιο εύθετο χρόνο.

Ο Savater είναι πολύ προσεκτικός στις θέσεις του. Συζητά διάφορες απόψεις για την εκπαίδευση και λειτουργίες της εκπαίδευσης, όπως είναι η αναπαραγωγική, για την οποία το έργο που παρέχει η μόρφωση έχει επικριθεί σφοδρά. Θέτει δηλαδή ζητήματα κοινωνικών ανισοτήτων και δεν αποσείει το γεγονός ότι η υποχρεωτική εκπαίδευση που συντελείται στα πλαίσια του εκπαιδευτικού συστήματος δε λειτουργεί πάντα στο επιθυμητό επίπεδο ποιότητας. Κατ' αυτόν υπάρχουν εκπαιδευτικοί που δεν γνωρίζουν ή που διακατέχονται από 'σύγχυση' ως προς το ρόλο το δικό τους, όσο και της εκπαίδευσης. Παρ' όλες όμως τις επικρίσεις, ο Savater αναδεικνύει θετικές πλευρές της εκπαίδευσης, ορισμένες εκ των οποίων αναφέρονται στην ηθική διάσταση των κοινωνικών σχέσεων, την ελευθερία και τη δημιουργία μιας πιο δίκαιης κοινωνίας.

Ο Ισπανός φιλόσοφος προσπαθεί να αποδομήσει ποικίλες απόψεις, που χαρακτηρίζει ως μονόπλευρες ή κοντόφθαλμες. Έτσι πιστεύει ότι με τη διδασκαλία του πολιτισμού και της αποκωδικοποίησης των συμβολικών της σημασιών, η εκπαίδευση παρέχει τα εφόδια στα νέα μέλη της κοινωνίας και τους προετοιμάζει, για να ζήσουν αργότερα μια ζωή με νόημα, πράγμα πολύ πιο σημαντικό από την απλή χρησιμότητα των εφοδίων για τις θέσεις που θα καταλάβουν και στους ρόλους που θα κληθούν να εκπληρώσουν ως ενήλικες. Καταλήγοντας επισημαίνει, ότι η εκπαίδευση δεν δύναται να είναι κοντόφθαλμη, ούτε να διδάσκει μόνο αρχές της οικονομίας της αγοράς, όπως είναι η προσπόριση κέρδους και ο άκρατος ανταγωνισμός. Οι αρχές αυτές δεν αποτελούν αρετές, εφόσον δεν συμβάλλουν στο εκπολιτισμό των ανθρώπων, αλλά αντίθετα προάγουν μια μορφή κοινωνίας, που στηρίζεται στη σύγκρουση και τον ανταγωνισμό με σκοπό την κυριαρχία για την επιβίωση.

Η εκπαίδευση έχει σκοπό για τον Savater να εναρμονίσει το νέο μέλος με την υφιστάμενη κοινωνική δομή, εξοικειώνοντάς το με τους θεσμούς και τον πολιτισμό της συλλογικότητας. Σε γενικές γραμμές ο Savater προσπαθεί ν' αποφύγει τη δυϊκή σκέψη, δεχόμενος τα όρια και τις προϋποθέσεις ενός κοινωνικού διαλόγου για την εκπαίδευση, καθώς εξαιρεί τη συμβολική, αλλά κυρίως την πολιτισμική του διάσταση. Για τον Savater, η εκπαίδευση δεν είναι μόνο αφηρημένη αξία, αλλά κυρίως πράξη. Προσπαθεί να εξηγήσει τους λόγους για τους οποίους, ο

εξανθρωπισμός του ανθρώπου, που παραμένει ένα ημιτελές και ανολοκλήρωτο σχέδιο (σε κάθε γενιά), παραμένει ταυτόχρονα και ένα αξιόλογο (κοινωνικό) πρόταγμα, το οποίο οφείλει να υπηρετείται σε συνδυασμό όμως με την καλλιέργεια δημοκρατικής συνείδησης. Το πρόταγμα αυτό υπηρετείται στην εκπαίδευση, όταν η διδασκαλία και η μάθηση προσβλέπει περισσότερο προς ένα βασίλειο ελευθερίας παρά καταναγκασμού. Προσπαθεί επίσης συνειδητά να οικοδομήσει την προσέγγισή του στην επιστημονική παράδοση, τόσο της φιλοσοφίας, όσο και της παιδαγωγικής και άλλων συγγενών κοινωνικών επιστημών. Εξέχουσα θέση στην προσέγγιση αυτή έχει ο Ντυρκέμ, στα κείμενα του οποία παραπέμπει αρκετές φορές, ενώ μπορεί κάποιος να αναγνώσει και τις σκέψεις που εξέφρασε ο Καντ, ιδιαίτερα σχετικά με την ελευθερία του ατόμου και την αυτονομία μου (βλ. υποσημ. 3).

Ο Savater προσπαθεί να αποφύγει τη σκόπελο της διχοτομικής σκέψης και δεν ερωτά αν αν ισχύει τούτο ή εκείνο, αλλά διερωτάται σε τι βαθμό ισχύει ένας κανόνας ή μια αρχή, όπως και υπό ποιες συνθήκες. Σημειωτέον επίσης ότι είναι ευδιάκριτα τα βήματα του συλλογισμού του, καθώς συζητά διλήμματα και ερωτηματικά, αντιφάσεις της εκπαίδευσης, διαδικασίας ενηλικίωσης και προτείνει αντίστοιχα τις ενδεδειγμένες κατ' αυτόν λύσεις. Μπορεί κάποιος να διαφωνεί ή να συμφωνεί με τις λύσεις που προτείνει, δεν είναι όμως εκεί το ζητούμενο, κατά τη γνώμη μου, αλλά ότι ανοίγει τη συζήτηση σε μια σειρά ζητήματα που άπτονται της εκπαίδευσης και που η μελέτη τους επιμερίζεται σε διάφορες αλληλένδετες αλλά ξεχωριστές επιστημονικές πειθαρχίες.

Θεωρώ την εργασία του Savater αξιόλογη διότι αποτελεί μια ισορροπημένη διατριβή για την εκπαίδευση εννοιολογημένης ως διαδικασία μόρφωσης, και νοηματοδοτημένης ως διαδικασία μύησης του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο, στην ιστορία του, στον πολιτισμό του και στα προτάγματα του (συνόλου) για ένα πιο δίκαιο και 'καλύτερο μέλλον'. Η εργασία του εμπεριέχει και δημιουργεί πάνω σε υφιστάμενες προσεγγίσεις, τις οποίες μπορεί να ανιχνεύσει στην εργασία του, αλλά και από το τέλος του βιβλίου του, όπου παρατίθενται μεταφρασμένα αποσπάσματα από γνωστούς συγγραφείς, φιλοσόφους, παιδαγωγούς και κοινωνιολόγους, με επικρατέστερο τον Ντυρκέμ.

Στην επόμενη ενότητα ακολουθεί η προσέγγιση του Morin.

Ο Edgar Morin για την παιδεία προς τη μελλοντική κοινωνία

Ο Edgar Morin (Έντγκαρ Μορέν)⁴, Γάλλος κοινωνιολόγος, εκπόνησε μετά από πρόσκληση της ΟΥΝΕΣΚΟ μια μελέτη με θέμα τις αρχές τις οποίες οφείλει να υπηρετεί η εκπαίδευση για να προετοιμάσει τα νέα μέλη για το μέλλον. Η μελέτη αυτή δημοσιεύτηκε σε βιβλίο στην ελληνική γλώσσα το 2000 με τίτλο *Οι εφτά γνώσεις κλειδιά για την παιδεία του μέλλοντος*. Στο βιβλίο αυτό, που αριθμεί 155 σελίδες, αναλύει και εξηγεί τους λόγους για τους οποίους η εκπαίδευση του

⁴ Ο Morin είναι γνωστός στην Ελλάδα από μεταφράσεις έργων του, ανάμεσα στα οποία και το βιβλίο με τίτλο *Κοινωνιολογία*. Οι εργασίες του συγγραφέα, που έχουμε δει στα ελληνικά, διερευνούν θέματα που εμπιμπουν όχι μόνο στην κοινωνική θεωρία, αλλά και στις πειθαρχίες της επιστημολογίας και της κοινωνιολογίας της γνώσης.

μέλλοντος οφείλει να διδάσκει ορισμένες γνώσεις-κλειδιά, που τις ονομάζει και αρχές.

Το έργο του αντλεί στοιχεία από την κοινωνιολογία, τη φιλοσοφία και την επιστημολογία. Το κεντρικό θέμα στο οποίο αναφέρεται συχνά είναι τα λάθη και οι ψευδαισθήσεις, που παρεισφρύουν στην αντίληψη και στον τρόπο σκέψης των ατόμων. Για το λόγο αυτό, οι προτάσεις στις οποίες προβαίνει σχετίζονται με ό,τι θεωρεί 'θεμελιώδεις' ως γνώσεις ή αρχές στις οποίες οφείλει να στηρίζεται η παραγωγή και η μετάδοση της γνώσης στο σχολείο. Κατ' αυτόν η μελλοντική εκπαίδευση οφείλει να ασχοληθεί και να διδάξει τις ακόλουθες επτά αρχές: ⁵ α) τις *τυφλώσεις της γνώσης: το λάθος και η ψευδαισθήση*, β) τις *αρχές της σωστής γνώσης*, γ) τη *διδασκαλία της ανθρώπινης συνθήκης*, δ) τη *διδασκαλία της γήινης ταυτότητας*, ε) την *αντιμετώπιση των αβεβαιοτήτων*, στ) τη *διδασκαλία της κατανόησης*, και ζ) την *ηθική του ανθρώπινου είδους*.

Ειδικότερα, ο Morin αναλύει και εξηγεί κάθε μια από τις αρχές αυτές σε κάθε κεφάλαιο χωριστά. Εν αναφορά με τις δυο πρώτες αρχές εντοπίζει το λάθος στο 'παράδειγμα', το οποίο ορίζει ως τον κάθε οργανωμένο τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε σύμφωνα με μια δομή, που δεν είναι ορατή ή συνειδητή, και που μπορεί να οδηγήσει σε λάθη και ψευδαισθήσεις. Ο λόγος έγκεται στο ότι το παράδειγμα θεμελιώνει αξιώματα κατά τον Morin, «μέσω αυτών που ορίζει και αυτών που εξορίζει» (σελ. 32). Το παράδειγμα επιπλέον θέτει το πλαίσιο της αντίληψης των ατόμων και καθορίζει τον τρόπο σύλληψης και έκφρασης των θεωριών. Με τα δικά του λόγια:

«Το παράδειγμα εγκαθιδρύει τις πρώτιστες σχέσεις που συγκροτούν τα αξιώματα, καθορίζει τις εννοιολογικές συλλήψεις, διέπει την επιχειρηματολογία και/ή τις θεωρίες. Οργανώνει την οργάνωσή τους και παράγει την παραγωγή τους ή την αναπαραγωγή τους» (σελ. 33).

Το παράδειγμα είναι συνειδητό, αλλά παίζει και 'υπόγειο ρόλο' στη συγκρότηση των θεωριών. Στις επιστήμες, ακόμη και σήμερα το ισχύον παράδειγμα, που στηρίζεται στον Καρτέσιο και κυριάρχησε ήδη από τον 17^ο αιώνα, βασίζεται σε δικοτομικές έννοιες και στη 'διάζευξη', όπως για παράδειγμα υποκειμένου και αντικειμένου (σελ. 33-4). Εκτός αυτού άλλες γνωστές δικοτομίες, που κυριαρχούν στη δυτική σκέψη αναφέρονται στη διάζευξη πνεύματος και ύλης, ψυχής και σώματος, συναισθήματος και λογικής, και σκοπιμότητας και αιτιότητας.

Ο Morin προτείνει λοιπόν να μην διδάσκονται οι δικοτομίες, που αναφέραμε, αλλά να καλλιεργείται η εκμάθηση του συνδυαστικού τρόπου σκέψης, και ο οποίος στην αναλυτική σύζευξη των θεωρούμενων ως αντίθετα (πράγματα ή θέματα). Ο τρόπος αυτός θα στηρίζεται στη διδασκαλία του κοινωνικού 'πλαισίου', στο οποίο τοποθετούνται οι πληροφορίες, στη διδασκαλία της σφαιρικότητας με την οποία μπορούν να εξεταστούν, αγγίζοντας το 'πολυδιάστατο' και την 'πολυπλοκότητα' του κόσμου που μας περιβάλλει (σελ. 45). Με λίγα λόγια ο Γάλλος κοινωνιολόγος προτείνει ότι για να έχει σημασία η εκπαίδευση και για να προετοιμάζει τα νέα μέλη για το μέλλον οφείλει να διδάσκει τη συνθετικότητα και την πολυπλοκότητα

⁵ Διερωτώμαι μήπως ο αριθμός επτά επιλέχθηκε τυχαία ή μήπως παραπέμπει στα λεγόμενα επτά θαύματα του κόσμου.

του κόσμου που μας περιβάλλει, διδάσκοντας συγχρόνως και μια συγκεκριμένη αντίληψη, που ταιριάζει στη σύλληψη της συνθετότητας και του πολυδιάστατου του κόσμου που μας περιβάλλει.

Ο συνδυαστικός τρόπος σκέψης έρχεται επιπλέον για τον Morin σε αντίθεση με τις αιτιοκρατικού τύπου συλλήψεις και εξηγήσεις των φαινομένων, που συνήθως ακολουθούν μια ευθύγραμμη συλλογιστική, από το ειδικό στο γενικό ή αντίθετα αδιαμεσολάβητη από τον τρόπο που σκεφτόμαστε. Οι αιτιοκρατικές εξηγήσεις, αυτές που ψάχνουν μόνο τις αιτίες και που πιστεύουν ότι μπορούν να τις δουν δια γυμνού οφθαλμού, συνήθως διαχωρίζουν και ανάγουν τα επί μέρους σε άλλες αρχές, χωρίς να συνδέουν και να εξηγούν τα υπό μελέτη γεγονότα και φαινόμενα. Υποστηρίζει επίσης ότι οι αιτιοκρατικές εξηγήσεις συνίστανται κυρίως και καθοδηγούνται από μια 'αιτιοκρατία πεποιθήσεων', καθώς αυτές προηγούνται της επιστημονικής διερεύνησης και μελέτης ενός φαινομένου. Στην αιτιοκρατία πεποιθήσεων επιπλέον συγκαταλέγονται συμπεριφορές, όπως η προσταγή και έμφαση στη κανονιστική λειτουργία του σχολείου. Ως ατομική στάση η αιτιοκρατία αυτή βρίσκεται πίσω 'ανόητες πίστεις' και γνωστικά στερεότυπα, ιδέες δηλαδή που γίνονται αποδεκτές, χωρίς έλεγχο. Αυτά, κατά την έκφρασή του '*ανεβάζουν στο θρόνο, σε όλα τα μέρη του κόσμου το γνωστικό και διανοητικό κομφορμισμό*' (σελ. 35, δική μας έμφαση), που είναι εκθρός της κατανόησης του κόσμου και της ανθρώπινης συνθήκης.

Η *τρίτη και τέταρτη αρχή* της γνώσης αναφέρεται στη συνειδητοποίηση ότι η μοίρα των ανθρώπων είναι κοινή ανεξάρτητα από τη χώρα, στην οποία τα άτομα ζουν. Μάλιστα υποστηρίζει ότι η διδασκαλία περί της 'πλανητικής εποχής', οφείλει να αρχίσει από τον 16^ο αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου τέθηκαν τα θεμέλια του σύγχρονου κόσμου στην επικοινωνία, το εμπόριο, την παγκόσμια κυριαρχία, και στις επιστήμες (σελ. 60-102).

Η *πέμπτη και έκτη αρχή* σηματοδοτούν τη στροφή προς τη διδασκαλία της 'αβεβαιότητας', με σκοπό να προετοιμαστούν οι μαθητές για το αναπάντεχο και το αβέβαιο μέλλον, έτσι ώστε τα άτομα δεν θα εκπλήσσονται και θα μπορούν να αντιμετωπίζουν με νηφαλιότητα ό,τι προκύψει. Η διδασκαλία της αρχής της κατανόησης είναι επίσης σημαντική, με σκοπό να διευκολύνει την επικοινωνία αντί της ασυννενοησίας και της παρανόησης ανάμεσα στους ανθρώπους (σελ. 103-139).

Στην *έβδομη αρχή*, τη διδασκαλία της ηθικής του ανθρώπινου είδους, ο Morin συζητά την πολυπλοκότητα της σχέσης ατόμου-κοινωνίας-είδους. Ο πολιτισμός απορρέει απ' αυτή τη σχέση ή καλύτερα στηρίζεται σ' αυτή τη σχέση και της δίνει αξία (σελ. 140-154). Η διδασκαλία της 'ανθρωπο-ηθικής' όπως την ονομάζει, σημαίνει ότι η αποστολή της κοινωνίας στη νέα χιλιετία είναι πολυσχιδής και συνίσταται στον (περαιτέρω) εξανθρωπισμό της ανθρωπότητας. Ο σκοπός αυτός θα επιτευχθεί όταν διδαχθούμε ότι υπάρχει ενότητα και μάλιστα πλανητική, η οποία εδράζεται στη διαφορετικότητα των ανθρώπων και την ποικιλομορφία και όχι στην ομοιότητα. Ισχυρίζεται επίσης ο Morin ότι η εκμάθηση του σεβασμού της διαφορετικότητας του άλλου συμβαδίζει με τη διδασκαλία των κοινών χαρακτηριστικών που συνδέουν τους ανθρώπους. Επιπλέον, υποστηρίζει την

καλλιέργεια της ηθικής, που γι' αυτόν σημαίνει την 'ηθική της αλληλεγγύης', και η οποία μπορεί να επιτευχθεί στην πράξη αν στηριχθεί στην 'ηθική της κατανόησης' αυτή με τη σειρά της στηρίζεται και επιτυγχάνεται με τη διδασκαλία της 'ηθικής του ανθρώπινου είδους' (σελ. 142).

Ο Morin προτείνει ουσιαστικά για την εκπαίδευση του μέλλοντος μια «μεταρρύθμιση της σκέψης», όπως γράφει και ο ίδιος, μια αλλαγή εκ βάθρων θα λέγαμε ενός από τους κυρίαρχους τρόπους αντίληψης και σύλληψης της κοινωνικής πραγματικότητας, όπως και της θεμελίωσης της γνώσης και των επιστημών. Ο Morin με την εργασία του αυτή προχωρά πιο πέρα από τις εν γένει παραδεκτές και αποδεκτές απόψεις, κι αυτό σημαίνει ότι η σκέψη του αποφεύγει μια απλοϊκή και ευθύγραμμη συλλογιστική. Σε κάθε κεφάλαιο επανέρχεται σε προηγούμενα θέματα και τα συνδέει αναλυτικά ή επεξηγηματικά. Υπεισέρχεται σε θέματα επίσης που κάποιος θα μπορούσε να πει ότι ανήκουν περισσότερο στην κοινωνιολογία της γνώσης παρά στην παιδαγωγική ή την εκπαιδευτική πράξη και ότι γι' αυτό το λόγο δύσκολα να γίνουν κατανοητά από τους 'απλούς' εκπαιδευτικούς. Αυτό είναι ένα σημαντικό θέμα στο οποίο ο Γάλλος κοινωνιολόγος δεν έχει άμεση απάντηση από τη μια. Από την άλλη κατά τη γνώμη μου οι δυνατότητες των εκπαιδευτικών οφείλουν να διερευνηθούν και να μην παραγνωρίζονται, αλλά ούτε και να υποτιμώνται.

Η βασική θέση στην εργασία του Morin ότι η εκπαίδευση ουσιαστικά διδάσκει λάθη στον τρόπο που σκεφτόμαστε και στη συμπεριφορά που υιοθετούμε, καθώς διδάσκει διχοτομίες και άλλες απλές διαζευτικές αναλύσεις χωρίς αναλυτική σύνδεση και προσπάθεια να εξηγηθεί το πολύπλοκο και πολυδιάστατο της ανθρώπινης κοινωνίας και των κοινωνικών σχέσεων. Αυτές οι διδασκαλίες αποτελούν κατά τη γνώμη του ψευδαισθήσεις, διότι δεν αναπαρίσταται ο κόσμος όπως είναι, αλλά όπως σκεφτόμαστε και νομίζουμε ότι είναι. Για το λόγο αυτό η εκπαίδευση οφείλει να ξαναρχίσει τρόπος του λέγειν από την αρχή.

Ο συγγραφέας εξηγεί το έργο που έχει να επιτελέσει η εκπαίδευση στο πλαίσιο μιας σύνθετης σκέψης, που ενώνει και συνδέει αναλυτικά αντίθετα εκ πρώτης όψεως πράγματα ή θέματα. Χρησιμοποιεί δηλαδή ο ίδιος αυτό που διδάσκει τη χρήση δηλαδή της σύζευξης αντί της διάζευξης ως τρόπου σκέψης. Ο Morin προσεγγίζει την εκπαίδευση ως ένα μετασχηματιστικό, κοινωνικά, θεσμό, που θα θεραπεύσει τα κακώς κείμενα από πλευράς τρόπου σκέψης και νοοτροπίας των ανθρώπων, εξηγώντας τις βάσεις των λαθών και των ψευδαισθήσεων. Οι βάσεις αυτές εμποδίζουν στην αναζήτηση της αλήθειας, και της 'ορθολογικότητας', η οποία εμπεριέχει κατά το Γάλλο κοινωνιολόγο τη συναισθηματική κατανόηση, και που είναι 'ανοιχτή' σε αντίθεση με την 'ορθολογικοποίηση', που είναι ένα κλειστό σύστημα σκέψης και που αποκλείει εξ ορισμού τη λειτουργία των συναισθημάτων. Ο δογματικός τρόπος σκέψης εμπίπτει στον ορθολογικοποιημένο τρόπο σκέψης, ο οποίος επίσης βρίσκεται στη βάση απόψεων, που προκαλούν φανατισμούς. Για το λόγο αυτό, το σχολείο δεν θα πρέπει να διδάσκει το αιτιοκρατικό μοντέλο σκέψης, αλλά ένα σφαιρικό τρόπο αντίληψης και σύλληψης των πραγμάτων. Όταν διδάσκει τη σχέση των μερών με το όλο, να διδάσκει τη συνδυαστική σκέψη και τα κοινά χαρακτηριστικά, την κοινότητα των ανθρώπων μέσα από την διαφορετικότητά τους

και την ποικιλομορφία τους. Η ανθρώπινη συνθήκη συνθήκη συνίσταται στην ενότητα που διακρίνεται στην ποικιλομορφία.

Η προώθηση της παγκόσμιας και πολυπολιτισμικής ταυτότητας και η διδασκαλία της ηθικής όχι του ανθρώπου απλά, αλλά του ανθρώπινου είδους εμπίπτει και στις προτάσεις της ΟΥΝΕΣΚΟ για την εκπαίδευση. Για τις υπόλοιπες αρχές ίσως ο οργανισμός αυτός να δυσκολευόταν να τους κατανοήσει ή να τους δεχτεί. Το συμπέρασμα αυτό εξάγουμε από τη σελίδα στην αρχή του βιβλίου, όπου αναγράφονται τα πνευματικά δικαιώματα και όπου διαβάζουμε ότι «η παρουσίαση των γεγονότων που εμφανίζεται σ' αυτή τη δημοσίευση, καθώς και οι γνώμες που εκφράζονται, δεν είναι αναγκαστικά θέσεις της UNESCO και δε δεσμεύουν τον Οργανισμό» (σελ. 4). Στέκομαι στη λέξη 'δεσμεύουν' και διερωτώμαι τις δυνατότητες που θα προσφέρονταν αν δεσμευόταν ο οργανισμός να προάγει τις προτάσεις του Morin, αν όχι προς εφαρμογή τουλάχιστον προς συζήτηση. Μια τέτοια πράξη πιθανόν να έλυνε και ένα από τα ερωτήματα που προκύπτουν από την προσέγγιση του Morin: ποιος θα είναι ο φορέας που θα αναλάβει την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, ώστε να κατανοήσουν και να διδάξουν σύμφωνα με τη νέα φιλοσοφία; Ποιος με άλλα λόγια, παραφράζοντας τη γνωστή ρήση του Μαρξ, θα εκπαιδεύσει τους εκπαιδευτικούς;

Ένα δεύτερο ερώτημα που τίθεται είναι αν οι ιδέες και οι απόψεις προηγούνται της κοινωνικής πραγματικότητας. Και συνυφασμένη μ' αυτό, αν η κοινωνική αλλαγή επομένως προέρχεται από αλλαγή του τρόπου σκέψης. Η θεώρηση του Morin απ' όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε δεν υπεισέρχεται σε μια τέτοιου είδους διχοτομία, αλλά διαπραγματεύεται το θέμα της εκπαίδευσης, και αφού εκπαίδευση σημαίνει μόρφωση και διαμόρφωση προσωπικοτήτων και καλλιέργεια πνεύματος, αλλά και τάσεων, στάσεων ζωής τότε δικαιολογούνται οι προτάσεις, που κάνει και που αναφέρονται σε αρχές της γνώσης που οφείλει το σχολείο να μεταδίδει. Κατά τη γνώμη μας η θεώρησή του δεν δύναται να κριθεί με όρους αυτού που προηγείται και αυτού που έπεται αλλά περισσότερο με όρους ανάλυσης και εσωτερικής σύνδεσης και αλληλουχίας της γνώσης και των βάσεων στις οποίες αυτή θεμελιώνεται. Προτείνει τη συζήτηση δηλαδή και την αναλυτική σύνδεση των επιμέρους φαινομένων με την κοινωνία. Η 'νοόσφαιρα' όπως ονομάζει ο Morin το κόσμο των ιδεών, των επιστημών και του πολιτισμού και ο οποίος στηρίζεται στο παράδειγμα του διαχωρισμού, του δυισμού και του διαζευτικού τρόπου σκέψης δεν νοείται ως μια ξεχωριστή σφαίρα, αλλά ως μια σφαίρα που έχει αντικειμενικοποιηθεί αποτελώντας μέρος του κόσμου που μας περιβάλλει, εμποδίζοντας όμως την κατανόησή του, την αλλαγή του και εν τέλει την πλανητική και γήινη επιβίωση του ανθρώπινου είδους.

Θεωρώ την εργασία του Morin πολύ σημαντική και ως ένα βαθμό ριζοσπαστική, χωρίς απαραίτητα να συμφωνώ απόλυτα με όλες τις απόψεις που εκφράζει και τις θέσεις που υπερασπίζεται. Συμφωνώ όμως και' αρχάς με τον τρόπο που ο Morin αναλύει και προσεγγίζει την εκπαίδευση, τη μέθοδο δηλαδή της συνδυαστικής σκέψης, που κατά τη γνώμη μου επίσης ανοίγει και δεν κλείνει δρόμους, δημιουργεί ελπίδα εκεί που υπάρχει απογοήτευση και θεμελιώνει μια διαλεκτική αντίληψη, αντί της μονομέρειας και της απλοϊκής εξήγησης των

πραγμάτων. Οι προτάσεις του είναι δύσκολα εφαρμόσιμες, αλλά για το λόγο αυτό δεν είναι ανέφικτες.

Ο Morin εκπονεί ένα έργο βασισμένο σε θεμελιώδεις αρχές, τις οποίες δανείζεται και χρησιμοποιεί δημιουργικά από την παράδοση των κοινωνικών επιστημών δείχνοντας στην πορεία τους τρόπους εφαρμογής των αρχών που προτείνει όπως για παράδειγμα σε σχέση με τη σύνθετη σκέψη, επανερχόμενος συχνά σε επιχειρήματα, που είχε εκφράσει πιο πριν δίνοντας έτσι την αίσθηση περισσότερο της συζήτησης παρά της κομπορρήμονος εξαγγελίας αρχών, κανόνων και ιδεωδών. Μια στάση σημειωτέον που έχει υιοθετήσει και ο Savater, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα. Προσπαθεί επίσης να δείξει πώς συνδέονται εσωτερικά οι εφτά γνώσεις-κλειδιά, τις οποίες προτείνει.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα αναστοχασμού, που υιοθετεί, είναι ότι αρχές, μέτρα ή μέθοδοι σκέψης που προτείνει προσπαθεί να τις εφαρμόσει ο ίδιος πρώτα στην ανάλυσή του και έτσι η γραφή του αναφέρεται σε πλαίσιο ανάλυσης, επιχειρώντας συνάμα να είναι σφαιρικός. Δεν αποφεύγει επίσης να αγγίζει την πολυδιάστατη φύση πραγμάτων και φαινομένων, χωρίς να καταφεύγει, τουλάχιστον στην ελληνική μετάφραση, σε πολύ αφηρημένες έννοιες.

Σχολιασμός και κριτική

Στις δυο προσεγγίσεις, του Savater και του Morin, παρατηρούμε ότι η αξία της εκπαίδευσης θεμελιώνεται και απορρέει από το εύρος της αποστολής του θεσμού στην κοινωνία.

Στην προσέγγιση του Savater, η εκπαίδευση συνεχίζει να επιτελεί το ρόλο της μύησης του ατόμου στην κοινωνία με σκοπό την ένταξή του σ' αυτήν. Η ένταξη αυτή προϋποθέτει περισσότερο τη διδασκαλία πολυδοκιμασμένων αρετών και πολιτισμικών στοιχείων παρά την κατάρτιση σε δεξιότητες και ικανότητες στον τεχνικο-επαγγελματικό εργασιακό τομέα. Η προσέγγιση του Savater εντάσσεται στο υπόδειγμα του δομολειτουργισμού και του φιλελευθερισμού, αλλά συνδυάζει με δημιουργικό τρόπο, θα λέγαμε, στοιχεία από άλλες προσεγγίσεις.

Η θεωρητική προσέγγιση του Morin στην εκπαίδευση φέρει στοιχεία μαρξιστικών προσεγγίσεων και κριτικής θεωρίας, αλλά η θεωρία του ξεφεύγει από γνωστά ή παραδεκτά γενικότερα θεωρητικά πλαίσια και οπτικές γωνίες. Στηρίζεται επίσης και στην φιλοσοφική παράδοση της φαινομενολογίας και της προσέγγισης του Schutz.⁶ Ο Morin δε στηρίζεται σε κάποιον συγκεκριμένο θεωρητικό, αλλά οικοδομεί το δικό του εννοιολογικό και θεωρητικό πλαίσιο συνδυάζοντας στοιχεία από πολλές πηγές και διαφορετικές προσεγγίσεις. Για τον Morin η εκπαίδευση έχει νόημα, όταν θα μπορέσει να διδάξει ένα συνδυαστικό και σύνθετο τρόπο σκέψης, που στηρίζεται σε πλαίσια, διαθέτει σφαιρικότητα και μεθοδικότητα. Ένας

⁶ Ο Schutz, Γερμανός φιλόσοφος και κοινωνιολόγος, επιχειρήσε να θεμελιώσει μια κοινωνιολογία της γνώσης στηριζόμενος στη φιλοσοφική παράδοση της φαινομενολογίας προσπαθώντας να προσεγγίσει την *κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας* (που είναι και ο τίτλος του γνωστού βιβλίου των Berger και Luckmann) από την άποψη της γνωστικής της κατασκευής. Ο Luckmann υπήρξε συνεργάτης του Schutz και συνέβαλε στη δημοσίευση του έργου του τελευταίου μετά το θάνατό του, βασιζόμενος σε εκτενείς σημειώσεις (βλ. Schutz & Luckmann (1973) *The structures of the life world*, vol. 1 &2, Evanston: Northwestern University Press).

τέτοιος τρόπος σκέψης δε μπορεί παρά να διακρίνει σχέσεις πιθανόν ανάμεσα και σε διαφορετικά μεταξύ τους φαινόμενα και να αποδοκιμάζει οποιαδήποτε προσπάθεια μονόπλευρης αντιμετώπισης και θέασης του κόσμου και του ανθρώπου μέσα σ' αυτόν. Με άλλα λόγια η 'ανακάλυψη της κοινότητας των ανθρώπων μέσα στην διαφορετικότητα' είναι το ζητούμενο για τον Morin και εκεί στηρίζεται και η ηθική, την οποία προτείνει, δηλαδή της έκφρασης αλληλεγγύης ανάμεσα στους ανθρώπους.

Οι διαφορές ανάμεσα στους δυο θεωρητικούς είναι σημαντικές, αλλά δεν είναι αγεφύρωτες. Ο Savater υπεισέρχεται σε θέματα αυτονομίας του ατόμου, το πρόταγμα του φιλευθερισμού που εμπνέει τις αρχές στις οποίες προτείνει ότι οφείλει να στηρίζεται το αναλυτικό πρόγραμμα. Προς τούτο συζητά διλήμματα και αντιφάσεις, όπως και το ερώτημα μέχρι ποιου σημείου επιτρέπεται η εκπαίδευση να είναι καταναγκαστική προς τους μαθητές. Ο Morin αντίθετα υπεισέρχεται στους λόγους για τους οποίους η 'διάνοιξη' πνευματικών οριζόντων οφείλει να είναι αυτό που εννοεί και για το λόγο αυτό προτείνει ότι αποστολή του σχολείου είναι η 'μεταρρύθμιση της σκέψης', του κυρίαρχου δηλαδή μοντέλου αντίληψης και δόμησης θεωριών, γνωρίζοντας φυσικά ότι αυτό που μαθαίνουμε στο σχολείο δεν είναι μόνο γνώσεις κατακερματισμένες ή μη, αλλά κυρίως ένας τρόπος, μια μέθοδος σκέψης, αντίληψης και σύλληψης του κόσμου γύρω μας, που ειρήσθω εν παρόδω είναι παρόμοιος μ' αυτόν των παλαιότερων γενεών.

Τα κοινά σημεία ανάμεσα στους δυο θεωρητικούς αναφέρεται κυρίως στην άποψή τους ότι η εκπαίδευση συνεχίζει να έχει ως ένα βαθμό υπερβατικές ιδιότητες θα λέγαμε σε σχέση με το κοινωνικό σύνολο. Κι αυτό διότι η εκπαίδευση θεωρείται ότι γεφυρώνει τις επιμέρους διαφορές των ανθρώπων και τις διαφοροποιήσεις τους, μέσω της επίγνωσης της κοινής καταγωγής, της κοινής ταυτότητας και επομένως και της κοινής μοίρας τους. Για να γίνουν όμως όλα αυτά τα στοιχεία κατανοητά, η κοινωνία χρειάζεται την εκπαίδευση, που με το παράδειγμα, τη μίμηση και την εγκύμναση θα μυήσει το άτομο στην κοινωνία.

Και στις δυο θεωρήσεις παρατηρούμε ότι το άτομο δεν εξαϋλώνεται προς όφελος της κοινωνίας, όπως και να εννοιολογείται αυτή, αλλά ότι έχει περιθώρια ελευθερίας και αυτονομίας, τα οποία περιθώρια και όρια οφείλει να διδαχθεί (στο Σαβατέρ) ή και να τα διανοίξει ακόμη περισσότερο μεταβάλλοντας τον τρόπο που σκέφτεται (στον Μορέν). Αν και η απάντηση στο ερώτημα των ορίων της αυτονομίας του ατόμου μένει μετέωρη, εν τούτοις παρατηρούμε ότι και οι δυο επιστήμονες προσπαθούν να ισορροπήσουν σε ένα σκοινί, που από τη μια μένει πιστό σε αρχές του φιλευθερισμού και διαφωτισμού περί ελευθερίας βούλησης και προσωπικής αυτονομίας και από την άλλη σε αρχές και συνθήκες που είναι προϋποθετικά απαραίτητες για την ύπαρξη της κοινωνίας ως μιας ενωμένης και οργανωμένης συλλογικότητας. Στην πρώτη πλευρά οι δυο θεωρητικοί συμφωνούν, διαφωνούν όμως ως προς τις προτάσεις που υιοθετούν. Διαφωνούν και ως προς τη δεύτερη πλευρά, κι αυτό διότι το θεωρητικό τους πλαίσιο διαφέρει, αλλά που οι προτάσεις τους αυτές όμως δεν είναι αντιθετικές, καθώς υπάρχει θα λέγαμε μια συνέχεια από τη μια στην άλλη. Η προσέγγιση του Μορέν πηγαίνει ένα βήμα πιο πέρα προτείνοντας λύσεις στον τρόπο με τον οποίο θα βελτιώσουμε την κοινωνία,

βελτιώνοντας την εκπαίδευση. Κι αυτό δεν θα επιτευχθεί με κονδύλια, χρηματοδοτήσεις, πειράματα και διαφόρων ειδών ‘αναβαθμίσεις’, που εξωραϊζουν ίσως την υποβάθμιση του περιεχομένου, αλλά με τη μεταρρύθμιση της σκέψης.

Επίλογος και Συμπεράσματα

Οι προσεγγίσεις τους δυο θεωρητικών Savater και Morin, τις οποίες παρουσιάσαμε, διαφέρουν σημαντικά. Σηματοδοτούν ωστόσο μια συζήτηση και προβληματική που συνεχίζεται και στα πλαίσια της οποίας τίθεται ως ερώτημα η αποστολή της εκπαίδευσης στην κοινωνία και από την οποία τεκμαίρεται η αξία της. Μια αξία που δεν καταμετράται με ποσοτικούς δείκτες και μεταβλητές, αλλά που απορρέει από τη σχέση ατόμου και κοινωνίας.

Παρ’ όλο που οι προσεγγίσεις τους μπορεί να πει κάποιος ότι είναι πολύ διαφορετικές, εν τούτοις συγκλίνουν σε διάφορα σημεία. Το σημαντικότερο των οποίων είναι ότι θεωρούν την εκπαίδευση ως μέσο, που μπορεί να τεθεί στην υπηρεσία της ανθρωπότητας, συνεχίζοντας το έργο του εξανθρωπισμού του ανθρώπινου είδους, που έχει αρχίσει βέβαια εδώ και πολλές χιλιάδες χρόνια. Εκεί που διαφέρουν οι δυο θεωρητικοί σημαντικά είναι ως προς το ερώτημα με ποιο τρόπο μπορεί να επιτευχθεί κάτι τέτοιο. Ο Savater επιστρέφει θα λέγαμε στη διδασκαλία παλαιών και ‘δοκιμασμένων’ αρετών, ενώ ο Morin προχωρά πιο πέρα, προς το μέλλον στηριζόμενος σε λιγότερο γνωστές προσεγγίσεις στην επιστήμη, και μάλιστα σε όσες δε διαχωρίζουν τον κόσμο από το άτομο, ούτε και τα φαινόμενα από τη μέθοδο της κατανόησής του, αλλά σε όσες σκέφτονται συνδυαστικά ανιχνεύοντας σχέσεις και διασυνδέσεις μη ορατές εκ πρώτης όψεως. Στην προσέγγιση του Morin ανιχνεύονται και στοιχεία από την ανατολική φιλοσοφία θα αντέτεινε κάποιος, αλλά κατά τη γνώμη μας αυτό αποτελεί θέμα άλλης εργασίας.

Αξίζει να μνημονεύσουμε ότι ο Savater εξετάζει την εκπαίδευση από την άποψη σχέση ατόμου και συλλογικότητας και ότι η προσέγγιση σχετικά με το άτομο ακολουθεί φιλοσοφικά μονοπάτια περί ελευθερίας, ευθύνης και αυτονομίας. Κατ’ αναλογία με την εργασία του Καντ, στο έργο του *Περί παιδαγωγικής*, αλλά και του Ντυρκέμ περί ηθικής προσπαθεί να ισορροπήσει ανάμεσα στην απόλυτη υποταγή και υποδούλωση του ατόμου στα κελεύσματα και τις επιταγές της συλλογικότητας από τη μια και στην ανάγκη για ελεύθερη βούληση και πράξη, αλλά και τον κίνδυνο από την ασύδοτη και ανεξέλεγκτη κοινωνικά συμπεριφορά από την άλλη. Ο Morin αντίθετα δεν εξετάζει αυτό το θέμα, αλλά θεματοποιεί τη μετάδοση της γνώσης, κύριος φορέας της οποίας είναι το σχολείο σε όλες του τις βαθμίδες και μαζί μ’ αυτήν την αντίληψη περί των πραγμάτων, και πίσω απ’ αυτήν τον τρόπο σύλληψης των φαινομένων.

Οι δυο θεωρητικοί πάντως συγκλίνουν στην ελπίδα την οποία αποπνέουν οι προσεγγίσεις τους. Κι αυτό γιατί στοχεύουν στην απελευθέρωση του ανθρώπου όχι μόνο από την άγνοια, αλλά και από τα δεσμά της καταναγκαστικότητας στην οποία η σύγχρονη εκπαίδευση είναι πισθάγκωνα δεμένη, αφού φαίνεται να κυριαρχεί περισσότερο ο ωφελιμιστικός της χαρακτήρας ως μια μορφής, δηλαδή, ωφέλιμης βαχυπρόθεσμης επένδυσης και λιγότερο ως αξιακός προσανατολισμός. Εν ολίγοις,

η αξία της εκπαίδευσης δεν συνίσταται στην ποσοτική καταμέτρηση ωφελειών που αποφέρει ή όχι σε άτομα ή συλλογικότητες, αλλά από την κατάδειξη του εύρους και της σημασίας της για την κοινωνία, όπως είναι η ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων, η βελτίωση της ‘ανθρώπινης συνθήκης’ αποτελώντας έτσι την προϋπόθεση εκ των ουκ άνευ για την επιβίωσή της.

Κατά τη γνώμη μου η μορφωτική αποστολή και συνάμα αξία της εκπαίδευσης είναι πολλαπλή. Συμφωνώντας και με τους Donalddo Macedo και Ana Maria Freire ότι η εκπαίδευση μαθαίνει στα άτομα την κατανόηση του κόσμου και των σημασιών, και των κοινωνικών συμβόλων. Είναι μια πράξη “the act of reading the world by reading the word”, (πράξη της ανάγνωσης του κόσμου με την ανάγνωση της λέξης) (Macedo & Freire, 2005: xv.) Είναι εκτός από γνωστική και πολιτική η αξία της εκπαίδευσης, καθώς μας παρέχει τη δυνατότητα να αναστοχαστούμε και να αποδομήσουμε και να ‘διαβάσουμε’ τον κόσμο γύρω μας, ‘διαβάζοντας’, αποκωδικοποιώντας δηλαδή το λόγο στον οποίο είναι γραμμένος καθώς και τις εξουσιαστικές, κοινωνικές σχέσεις που (άθελά του;) στηρίζει.

Και οι δυο θεωρητικοί αγγίζουν θέματα και συμβάλλουν ο καθένας με τον τρόπο του σε περαιτέρω συζήτηση και προβληματισμό. Ανήκει στη μορφωτική αποστολή της εκπαίδευσης να παρέχει ελπίδα ότι η κοινωνία επιδέχεται βελτίωση απαντώντας σε αιτήματα περί κοινωνικής δικαιοσύνης. Και είναι ο τρόπος προσέγγισης των δυο θεωρητικών ελπιδοφόρος, διότι κρατά τους ορίζοντες της σκέψης ανοιχτούς μαζί με τις διαύλους συζήτησης. Ο λόγος τους επίσης είναι γεμάτος αποχρώσεις, που δε φυλακίζει τον διάλογο σε μονοσύλλαβες θετικές ή αρνητικές απαντήσεις σε δύσκολα ερωτήματα. Και οι δυο θεωρητικοί προσκαλούν τον αναγνώστη να σκεφτεί και να αναστοχαστεί και όχι απλά να συμφωνήσει ή να διαφωνήσει. Σημαντικό επίσης είναι ότι επιχειρούν να αποδομήσουν την έννοια της διαφοράς και της ομοιότητας.

Ο υφιστάμενος πλουραλισμός των αξιών και των πολιτισμών δεν αποτελούν στοιχεία αποδυνάμωσης των κοινωνιών, αλλά αντίθετα ενδυνάμωσής τους. Η ενότητα στη διαφορά έγκειται στην αναγνώριση και αποδοχή των κοινών χαρακτηριστικών, που συνδέουν τους ανθρώπους ως είδος. Το σημείο αφετηρίας στην προσέγγιση του Savater είναι η αυτονομία του ατόμου, ενώ στου Morin η ελευθερία της σκέψης δεν αποτελούν και οι δυο προτάσεις άλλωστε τις δυο όψεις του ίδιου νομίσματος;

Βιβλιογραφία

- Adorno, Th. (2000[1989]) *Θεωρία της ημιμόρφωσης*, (εισ. & μτφρ. Λ. Αναγνώστου), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Καντ, Ι. (2004 [1803]) *Περί παιδαγωγικής*, (μτφρ. Π. Σ. Λύτρα), Θεσσαλονίκη: αφοί Κυριακίδη.
- Καντζάρα, Β. (2008) *Εκπαίδευση και κοινωνία. Κριτική διερεύνηση των κοινωνικών λειτουργιών της εκπαίδευσης*, Αθήνα: Πολύτροπον.
- Καντζάρα Β. (2009) «Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην κοινωνία» Ανακοίνωση στο Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας, Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, Αθήνα 16-17/1/09 (υπό έκδοση στα πρακτικά του συνεδρίου).

- Καντζάρα, Β. (2010) *Τα όρια της εκπαίδευσης. Δοκίμια*, Αθήνα: Ατραπός.
- Collins, R. (1979) *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification*, New York: Academic Press.
- Macedo, F. & A. M. Araujo Freire (2005) "Foreword" στο Freire, P. *Teachers as Cultural Workers. Letters to those who Dare Teach*, Boulder: Westview Press (σσ. vii-xxvi).
- Ματθαίου, Δ. (2003) «Το Πανεπιστήμιο στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας και η προσπάθεια χειραγώγησης της ιδεολογικής και θεσμικής μεταλλαγής του» στο *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, τχ. 1 (Οκτ): 43-66.
- Ματθαίου, Δ. (2005) Ο ενιαίος χώρος της Ανώτατης Εκπαίδευσης στην Ευρώπη και η νέα θεσμική ταυτότητα του Πανεπιστημίου», στο *Ηώς*, τομ. 1, σσ. 90-99.
- Μορέν, Ε. (2000) *Οι επτά γνώσεις κλειδιά για την παιδεία του μέλλοντος*, (μτφρ. Θ. Τσαπακίδης), Αθήνα: εκδ. του Εικοστού Πρώτου.
- Durkheim, E. (1973) *Moral Education: A Study on the Theory and Application of the Sociology of Education*, New York: The Free Press.
- Bowen, J. (1980) *A History of Western Education: The Modern West*, vol. 3, London: Methuen.
- Unesco (2002) *Εκπαίδευση. Έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής για την εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα*, (μτφρ. Ομάδα εργασίας Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας) Αθήνα: Gutenberg.
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (2004) «Για μια εκπαίδευση ενάντια στη δημαγωγική χειραγώγηση και τον αυτοκαταστροφικό ουτοπισμό» στο Παναγιωτόπουλος, Ν (επιμ.), σσ. 9-69.
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (επιμ.) (2004) *Για την εκπαίδευση του μέλλοντος. Οι προτάσεις του Πιέρ Μπουρντιέ*, Αθήνα: Νήσος.
- Rousseau, J.-J. (2006 [1762]) *Αμιλίος ή περί αγωγής*, βιβλία I-III, (μτφρ. Π. Γκέκα), βιβλία IV-V (μτφρ. Γ. Σπανός), Αθήνα: Πλέθρον
- Σαβατέρ, Φ. (1994) *Κάνε αυτό που θέλεις, αλλά...*, (μτφρ. Φ. Σπαθάρη), Αθήνα: Οδυσσέας.
- Σαβατέρ, Φ. (2009) *Μιλώντας στο γιο μου για ηθική και ελευθερία*, (μτφρ. Α. Δημητρούκα), β' έκδ., Αθήνα: Πατάκη.
- Savater, F. (2004) *Η αξία του εκπαιδευέω* (μτφρ. Β. Νικολόπουλος), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Torres, C. A. (2002) "Globalization, Education, and Citizenship: Solidarity versus Markets?" *American Educational Research Journal*, vol. 39(2): 363-378.

B7-2. Οι σημαντικότεροι Έλληνες σύμφωνα με τις απόψεις φοιτητών ελληνικών ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Κοινωνικά στερεότυπα, πολιτισμικά πρότυπα, εθνικιστικές και ιστορικές εμμονές και life style: οι επιδράσεις της εθνικής ιστοριογραφίας, της εθνικής μυθοπλασίας και του σύγχρονου τρόπου ζωής στην ελληνική κοινωνία και στην ανάδειξη των ηρωικών της προτύπων.

**Αργύρης Κυρίδης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Χρήστος Ζάγκος, Υπ. διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Ιφιγένεια Βαμβακίδου, Επίκ. καθηγήτρια, Πανεπ. Δυτικής Μακεδονίας
Αναστασία Αλευριάδου, Επίκ. καθηγήτρια, Πανεπ. Δυτικής Μακεδονίας
Νίκος Φωτόπουλος, Σ.Ε.Π., Ε.Α.Π.**

Εισαγωγικά

Η έννοια του «σημαντικού Έλληνα» χωρίς να ταυτίζεται με το ηρωικό (Miller 1999:1053 – 1060) το συνδηλώνει στον «μυθοπλαστικό», έμφυλο και ηγεμονικό κώδικα της ιστορικής σκέψης: η έννοια του ηρωικού στο πεδίο του μαθήματος της ιστορίας και των κοινωνικών σπουδών εμπλέκεται επίσης με τα σύγχρονα κοινωνικά και πολιτισμικά στερεότυπα, ρεαλιστικά και μυθολογικά, όπως διαμορφώνονται και προβάλλονται στα ΜΜΕ. Οι ιστορικές περιγραφές συμμορφώνονται αναγκαστικά με την επικαιρότητα της γνώσης, πολλαπλασιάζονται μαζί με τους μετασχηματισμούς της και με τη σειρά τους διαρρηγνύουν τους δεσμούς με τον εαυτό τους, γράφει ο Foucault. Η ιστορία του κοινωνικού ανθρώπου μετατρέπεται σε ιστορία «λόγων», και τη θέση της κοινωνικής - ιστορικής πράξης λαμβάνουν οι ποικίλες λεκτικές πρακτικές του ανθρώπου (pratiques discursives). Ο Foucault βάζει στη θέση της ιστορίας μια «αρχαιολογία», η οποία περιγράφει τους λόγους σαν εξειδικευμένες πρακτικές σημειώνοντας μια ρήξη με τη μαρξιστική φιλοσοφία: η αρχαιολογία δεν είναι η επιστροφή στο ίδιο το μυσικό της ρίζας, της καταγωγής, είναι η συστηματική περιγραφή ενός λόγου – αντικείμενου.

Στην Αρχαιολογία της Γνώσης ορίζεται η «νέα ιστορία» ως οργανική ενσωμάτωση της διαφοράς στον ιστορικό λόγο. Η ασυνέχεια εντοπίζεται και αναδεικνύεται στην ιστορική έρευνα, παρατηρείται η μετατόπιση του ασυνεχούς και προβάλλεται το αίτημα για τη γενική/σφαιρική/ολιστική θεώρηση και ιστοριογραφική ανασυγκρότηση του παρελθόντος.

Η νέα ιστορία, όπως διαμορφώθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα αποδέχεται τη διάκριση του ιστορικού γεγονότος από την ερμηνεία του, αλλά δεν δέχεται την ισοτιμία των ιστορικών ερμηνειών, ενώ δίνεται έμφαση στο διεπιστημονικό χαρακτήρα των ιστορικών εγχειρημάτων και στην ιστορική ανάλυση vs στην ιστορική αφήγηση.

Όταν διαφορετικοί άνθρωποι, διαφορετικές ομάδες και τάξεις ρωτούν «τι σημαίνει η ιστορία για μένα/μας και πώς μπορεί αυτό να χρησιμοποιηθεί ή να μην χρησιμοποιηθεί σωστά» τότε διαπιστώνουμε ότι η ιστορία γίνεται ιστορία-πρόβλημα όσον αφορά στη χρήση και στη διαχείρισή της, αλλά όχι και στον ορισμό της (Foucault 1969:1-23, Κόκκινος 2003: 231).

Στο πεδίο αυτό *οι σημαντικοί Έλληνες* είναι διαφορετικοί για διαφορετικές ομάδες νέων, οι οποίοι επιλέγουν αφενός από τη συλλογική μνήμη της ιστορίας, από την πολιτισμική παραγωγή, αλλά και από τη νεανική κουλτούρα «Έλληνες» *ως στρατιωτικούς, φιλοσόφους καλλιτέχνες και πολιτικούς*. Η διαδικασία παραγωγής στερεοτύπων συνδέεται με τη θεωρία των εξαρτημένων ανακλαστικών, και συγκεκριμένα με τη λειτουργία της γενίκευσης. Η γενίκευση ενός ερεθίσματος αναφέρεται στο φαινόμενο εκείνο, κατά το οποίο η εξαρτημένη αντίδραση δεν προκαλείται μόνο από το εξαρτημένο ερέθισμα με το οποίο έχει συνδεθεί, αλλά και από άλλα παρόμοια με αυτό εξαρτημένα ερεθίσματα. Αντίστοιχα, όταν πρόσωπα ή κοινωνικές ομάδες παρουσιάζονται μ' έναν τυποποιημένο τρόπο, τότε διευκολύνεται ο μηχανισμός κατασκευής στερεοτύπων .

Οι ρόλοι που καλούνται να αναλάβουν οι γυναίκες και οι άνδρες, τόσο στην προσωπική όσο και στην επαγγελματική ζωή καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις προσδοκίες που έχει η κοινωνία γι' αυτούς, με βάση τον τρόπο που ορίζει το φύλο και τα χαρακτηριστικά που του αποδίδει. Στις σύγχρονες έρευνες για το φύλο διαπιστώνεται ότι:

- Η γνώση για τον κόσμο της εργασίας προσεγγίζεται από τα κορίτσια μέσα από πληροφορίες που παρέχει το σχολείο και η οικογένεια και προσδιορίζεται αρκετά από το γυναικείο ρόλο που θα κληθούν να παίξουν στην ενήλικη ζωή τους .
- Οι προτιμήσεις τους στρέφονται σε επαγγέλματα εκπαιδευτικά με υπαλληλική σχέση-μισθωτή εργασία-, σε επαγγέλματα παροχής υπηρεσιών και στελεχών υγείας (βρεφονηπιοκόμοι, αισθητικοί), ενώ φανερό είναι και η προτίμηση σε εργασία που ανήκει στο χώρο του θεάματος (ηθοποιός, τραγουδιστής) (Δεληγιάννη & Ζιώγου 1997: 645-666, Κεραμυδά 2006).

Είναι σαφές ότι ο όρος πολιτισμικά πρότυπα επιδέχεται πολλές ερμηνείες και αποδόσεις από τη στιγμή που η ίδια η έννοια «πολιτισμός» σε αντιδιαστολή με την έννοια «κουλτούρα» έχουν προκαλέσει μια ενδιαφέρουσα και περιεκτική συζήτηση περισσότερο από δύο αιώνες στο χώρο των κοινωνικών επιστημών (Elias 1997).

Παρά ταύτα, σε μια προσπάθεια να προσδιορίσουμε το σημασιολογικό περιεχόμενο του πεδίου, απαιτείται να επικαλεστούμε αρχικά τον όρο «πρότυπο» ο οποίος στις κοινωνικές επιστήμες σηματοδοτεί την εικόνα ενός «προ - διαμορφωμένου σχήματος» το οποίο διέπεται από συμβολικές σημασίες οι οποίες γίνονται αντικείμενο μίμησης, ταύτισης, αντιγραφής. Στο πλαίσιο της εννοιολόγησης αυτής, τα πολιτισμικά πρότυπα, όπως αυτά διαμορφώνονται στην κοινωνική ζωή, περιλαμβάνουν μια σειρά ιδεοτυπικές συμβολικές κατασκευές μέσα στις οποίες ενσωματώνονται αξίες, ιδεώδη, ήθη, παραδόσεις, ηθικές και αισθητικές προβολές οι οποίες προσδιορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά στις φανερές ή αφανείς εκδηλώσεις της. Καθορίζουν με άλλα λόγια την ατομική συμπεριφορά, αφού μέσω της διαπαιδαγώγησης, μεταβιβάζεται ένα ολόκληρο

σύστημα ρητών ή υπόρρητων κινήτρων, επιταγών, απαγορεύσεων, δεσμεύσεων, που άτομο «εγκιβωτίζει» ασυνείδητα στην καθημερινότητά του. Πρόκειται ουσιαστικά για αυτό που, όπως αναφέρεται και από τον D.Cuche, η M. Mead αποκαλεί διαδικασία της «πολιτισμικής μεταβίβασης» και η οποία συντελείται μέσω των πολιτισμικών προτύπων (Cuche 2001).

Ειδικότερα τώρα, σε ότι αφορά τα πολιτισμικά πρότυπα στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, η διαμόρφωσή τους εδράζεται στη σχηματοποίηση μιας σειράς συμβολικών κατασκευών οι οποίες λειτουργούν ως πιλότος στην εκδήλωση της ατομικής και κοινωνικής συμπεριφοράς (Goldschmidt 1990). Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η διαδικασία της πολιτισμικής μεταβίβασης και ουσιαστικά επιβολής, η οποία στην εποχή μας συντελείται μέσω της πολιτιστικής βιομηχανίας και της εμπορευματοποιημένης μαζικής κουλτούρας (Adorno & Horkheimer 1984) δεν μπορεί να επιφέρει ένα ολοκληρωτικό μετασχηματισμό της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Είναι σαφές ότι, ενώ επηρεάζει βαθιά τις εκδηλώσεις της ανθρώπινης δράσης δεν μπορεί να ξεριζώσει επιμέρους χαρακτηριστικά και νοοτροπίες τα οποία ακόμα και σε λανθάνον βαθμό ενυπάρχουν και επιβιώνουν σε δευτερογενές επίπεδο. Μπορεί δηλαδή να συντελείται πραγματικά ένας πολιτιστικός ιμπεριαλισμός μέσω της κουλτούρας (Said 1997) ή μέσω ενός χυδαίου εξαμερικανισμού ή μιας «μακντοναλντοποίησης» της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής (Smith 2006), ταυτόχρονα όμως επιβιώνουν και αντέχουν στοιχεία τα οποία έχουν τη ρίζα τους στο συλλογικό ασυνείδητο, το οποίο ενδεχομένως κρύβει κατάλοιπα, στερεότυπα, άλυτα συλλογικά και «ενοχικά» σύνδρομα προγενέστερων εποχών.

Μέσα σ' αυτήν τη διαδικασία αναδύονται πρακτικές οι οποίες σχετίζονται με ήθη, έθιμα, πατροπαράδοτες συνήθειες και συμπεριφορές οι οποίες σε τελευταία ανάλυση αποδεικνύονται ιδιαίτερα αυθεντικές μέσα στο ιστορικό συνεχές (Goldschmidt 1990). Επιπλέον, οι εδραιωμένες αυτές πρακτικές είτε συνυπάρχουν, είτε συγχωνεύονται, είτε αλληλοδιαπλέκονται με τις «εισαγόμενες πολιτισμικές εισβολές» χωρίς όμως να θίγεται εύκολα ο αρχετυπικός πυρήνας των πολιτισμικών προτύπων. Στην περίπτωση αυτή επέρχεται η δημιουργία ενός είδους πολιτισμικής σύγχυσης αφού παραδοσιακά πρότυπα ενσωματώνουν νεωτερικά στοιχεία τα οποία προκαλούν «αλλοιώσεις». Κατά τη γνώμη μας, οι αλλοιώσεις αυτές μας έχουν πολιτισμική αξία όχι γιατί προσβάλλουν την καθαρότητα της φυλής αλλά γιατί απηχούν ουσιαστικά την πλαστογράφηση της αυθεντικής ζωής οδηγώντας την κοινωνική ζωή στο κιτς και την κακογουστιά.

Στην εποχή της πολιτιστικής βιομηχανίας και της βιομηχανίας της διασκέδασης πέρα από την επιβολή μιας ομοιογενοποιημένης κουλτούρας, τα πρότυπα που επιβάλλονται βλέπουμε να συνυπάρχουν με την ντόπια κουλτούρα χωρίς θίγεται πάντα η πεμπουσία και ο εσωτερικός πυρήνας του παραδοσιακά κυρίαρχου αξιακού συστήματος. Ας δώσουμε ένα παράδειγμα για να γίνει πιο κατανοητό. Βλέπουμε να συνεχίζονται τα πανηγύρια ως θρησκευτικές και ψυχαγωγικές συνάξεις σε χωριά και σε πλατείες, αλλά αυτό να συνδυάζεται όχι με κρασί και όργανα παραδοσιακής μουσικής αλλά με ουίσκι, ηλεκτρικά κλαρίνα, συνθεσάιζερ, «σκυλοτράγουδα» και ποπ αισθητική. Ή οι νέοι άνθρωποι με μεγαλύτερη ευκολία

μπορούν να χωρίζουν, να αλλάζουν σύντροφο, να βιάφονται και ντύνονται πιο αντισυμβατικά σε σχέση με το παρελθόν, ενώ σε καμία περίπτωση δεν τίγουν ζητήματα που αφορούν στη θρησκευτική τους πίστη, τους ρόλους μεταξύ ανδρών και γυναικών, τις αντιλήψεις για τις κοινωνικές μειονότητες ή τις κυρίαρχες απόψεις για το ατομικό δικαίωμα του σεξουαλικού προσανατολισμού. Με άλλα λόγια, το πρόβλημα δεν έγκειται στη θολή απειλή της πολιτισμικής καθαρότητας από έναν επιχειρούμενο πολιτιστικό ιμπεριαλισμό στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Κατά τη γνώμη μας σήμερα είμαστε αντιμέτωποι με την πολιτισμική σύγκυση που επιφέρει η μονοδιάστατη επιβολή μιας κυρίαρχης ιδεολογίας η οποία εδράζεται στη κλασική κεφαλαιοκρατική λογική της οικονομικής και συμβολικής επιβολής. Αυτό όμως δεν είναι κάτι καινούργιο. Συνέβαινε και στο παρελθόν και θα συνεχίζει να συμβαίνει και στο μέλλον.

Το ζητούμενο λοιπόν είναι τόσο η δημιουργία πολιτισμικών προτύπων σε πιο στέρεα και αυθεντική βάση, όσο και η δημιουργική αφομοίωση και διαχείριση της πολιτισμικής διαφοράς. Η επιλογή να περιφρουρήσουμε την καθαρότητα της φυλής και του έθνους είναι στρατηγική εξίσου επιζήμια όσο και η άποψη να ισοπεδώσουμε τους όρους που συγκροτούν την πολιτισμική μας διαφορά. Το θέμα είναι να κατανοήσουμε ότι οι πολιτισμικές ταυτότητες και τα πρότυπα που αυτές προβάλλουν είναι ένα ιστορικό και διαχρονικό προϊόν σύνθεσης των διαφορών, των μεταβολών, των αντιθέσεων και των συγκρούσεων που ενυπάρχουν στο ανθρώπινο είδος. Αυτό πρακτικά συνεπάγεται ότι μια δημιουργική κοινωνική λειτουργία των πολιτισμικών προτύπων, δεν νομιμοποιείται και δεν είναι αποδεκτή στη βάση μιας εκ των άνω κατευθυνόμενης ιδεοτυπικής σχηματοποίησης των όρων κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής των ανθρώπων. Αντίθετα, προϋποθέτει τους όρους μιας αμοιβαίας συν-διαμόρφωσης, σύνθεσης και συν-διαχείρισης του πολιτισμικού «είναι και γίνεσθαι» από το διαλεκτικό σύνολο όλων όσοι συναπαρτίζουν μια κοινωνία. Μόνο αν τα πολιτισμικά πρότυπα τεκμηριώνονται σε γνήσιες ανάγκες και αυθεντικά βιώματα, τότε μόνο μπορούν να συνεχίζουν να εμπνέουν, να καθοδηγούν και να νοηματοδοτούν την ανθρώπινη δράση.

Η αντίληψη για την έννοια και τα χαρακτηριστικά του ήρωα αλλάζει με το πέρασμα της ηλικίας, ακολουθώντας ένα αναπτυξιακό πρότυπο (White & O'Brien 1999: 84). Με βάση αυτό, τα παιδιά της προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας (5-6 ετών) θεωρούν ως ήρωα κάποιον με υπερφυσικές δυνάμεις ή κάποιον διάσημο που είναι όμορφος, σύμφωνα με τη «μόδα» της εποχής, και ελκυστικός. Στην πρώτη εφηβική ηλικία (11-13 ετών), τα παιδιά θεωρούν ήρωα κάποιον που έχει ξεχωριστές ψυχολογικές ιδιότητες (θάρρος, σοφία, καλοσύνη, κτλ.). Τέλος, στα 15-16 τους χρόνια, οι έφηβοι εκτιμούν ότι ο ήρωας είναι ένα πρόσωπο με γενναιότητα, πίστη στις ηθικές αξίες και αυτοθυσία. Επιπρόσθετα, οι προσωπικές πεποιθήσεις έχουν βαρύνοντα ρόλο. Ηρωας θεωρείται εκείνος που μένει σταθερός και συνεπής στις προσωπικές του αξίες, παρά τις όποιες γι' αυτόν αρνητικές συνέπειες (π.χ. Σωκράτης) (Πλατσίδου 2001, 61).

Μια σχετική έρευνα (Πλατσίδου & Μεταλλίδου 2002) έγινε στην Ελλάδα με στόχο να διερευνήσει πώς άτομα ηλικίας 10 έως 20 ετών αξιολογούν την ηρωική συμπεριφορά ορισμένων διάσημων προσώπων. Διαπιστώθηκε ότι οι έφηβοι

αξιολογούν υψηλά την ηρωική συμπεριφορά προσώπων των οποίων η ζωή και το έργο έχουν δικαιωθεί από το χρόνο, σε ποικίλους τομείς διάκρισης. Υψηλότερα αξιολογήθηκαν οι εθνικοί ήρωες (π.χ. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης), πρόσωπα από την ιστορική πραγματικότητα (π.χ. Περικλής) αλλά και σύγχρονα πρόσωπα που έχουν διακριθεί για την κοινωνική τους προσφορά (π.χ. Μητέρα Τερέζα). Με αρκετά ηρωικά στοιχεία εκτιμήθηκαν τα πρόσωπα που υπηρετούν την επιστήμη και την «κλασική» τέχνη (π.χ., Αϊνστάιν, Μαρία Κάλλας) και οι Έλληνες διανοούμενοι με διεθνή αναγνώριση (π.χ. Οδυσσέας Ελύτης). Τα λιγότερα ηρωικά στοιχεία συγκέντρωσαν οι κατηγορίες της καλλιτεχνικής επικαιρότητας (π.χ. Άννα Βίση) και των αθλητών (π.χ. Νίκος Γκάλης). Διαπιστώθηκαν αναπτυξιακές αλλαγές με το πέρασμα της ηλικίας. Τα μικρότερα παιδιά θεωρούσαν πρόσωπα με ηρωική συμπεριφορά αυτά στα οποία η κοινωνική προσοδίδει λάμψη, αντίθετα οι έφηβοι εκτιμούσαν περισσότερο τα πρόσωπα που δείχνουν ηθική υπεροχή. Αυτή η αλλαγή ως προς τον τρόπο αντίληψης δείχνει την πρόοδο των ατόμων στη γνωστική σκέψη, την κοινωνική ανάπτυξη και την ηθική κατανόηση.

Σκοπός

Σκοπός της έρευνας είναι να καταγραφούν τα ηρωικά πρότυπα που έχει αποκτήσει μια συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα του ελληνικού πληθυσμού όπως αυτή των φοιτητών. Οι εθνικές επιστήμες, η εθνική αφήγηση, η συλλογική κοινωνική συνείδηση, η κυρίαρχη κοινωνική ιδεολογία, το πολιτικό, το ταξικό και το πολιτισμικό σύστημα κάθε κοινωνίας συμπράττουν ώστε να διαμορφώνονται κάθε φορά τα αξιακά της πρότυπα και οι εθνικές και οι πολιτισμικές της εμμονές. Σε κάθε κοινωνικό σύστημα, οι αξίες συνδέονται με πρότυπα που επικρατούν κάθε φορά και που ενστερνίζεται ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Καθώς η κοινωνία αλλάζει, αναδιαμορφώνονται σε ένα βαθμό και τα κοινωνικά πρότυπα και οι κοινωνικές αξίες. Η ιεράρχηση που η κάθε κοινωνία επιφυλάσσει στα «σημαντικά» της μέλη και στις αξίες που εκπροσωπούν αναδεικνύει το σύστημα διάχυσης των κυρίαρχων κοινωνικών ιδεολογημάτων και των κοινωνικών προτύπων. Τα «σημαντικά» μέλη μιας κοινωνίας, τα σύγχρονα και αυτά του παρελθόντος, δεν αποτελούν τίποτα άλλο από το ενσαρκωμένο σύστημα αξιών που κυριαρχεί σε έναν κοινωνικό ιστό. Έτσι, σκοπός της έρευνας είναι να αναδείξει τις επιλογές ατόμων μετεφηβικής ηλικίας (18-22 ετών) με θεωρητικά υψηλό μορφωτικό επίπεδο ως προς τα ηρωικά τους πρότυπα και τις κοινωνικές αξίες που τα πρόσωπα αυτά ενσαρκώνουν.

Μέθοδος και δείγμα

Δείγμα της έρευνας ήταν 350 φοιτητές πανεπιστημιακών τμημάτων και τμημάτων Τ.Ε.Ι. των Πανεπιστημίων Δυτικής Μακεδονίας, Α.Π.Θ., Πα.Μακ. και των Α.Τ.Ε.Ι. Δυτικής Μακεδονίας και Θεσσαλονίκης. Η ικανότητα της τυπικής αφηρημένης σκέψης έχει ήδη κάνει την εμφάνισή της από την ηλικία των 12-13 ετών (Piaget, 1970) η συστηματική διαδικασία της κριτικής αξιολόγησης των παρεχόμενων γνώσεων είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα και η ουσιαστική πρόκληση για τα νέα ενήλικα άτομα που φοιτούν στο πανεπιστήμιο. Συγκεκριμένα, πολλές έρευνες

(Hagedorn, Pascarella, Edison, Braxton, Nora, & Terenzini, 1999, Tan 1995, Pascarella 1989) διαπίστωσαν ότι τα νεαρά ενήλικα άτομα με πανεπιστημιακή εκπαίδευση είχαν περισσότερες ευκαιρίες για την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και των σχετικών δεξιοτήτων που ενισχύουν τη δια-βίου μάθηση σε σχέση με τους νέους ενήλικες μη-πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Επιπρόσθετα, άλλη έρευνα (Flowers, Osterlind, Pascarella, & Pierson 2001: 568-569) υποστήριξε ότι ακόμα και στο πρώτο έτος της πανεπιστημιακής φοίτησης, οι φοιτητές έχουν σημαντικές γνωστικές και μαθησιακές απολαβές. Σύμφωνα με τις θεωρίες κορυφαίων αναπτυξιακών ψυχολόγων (Baxter-Magolda 2006:53, King & Kitchener 1994, Perry 1970, West 2004) οι οποίοι μελέτησαν τη γνωστική ανάπτυξη στη πρώιμη ενηλικίωση, διαπιστώθηκε ότι η πανεπιστημιακή φοίτηση επιτρέπει τη μετάβαση από την απλοϊκή και απόλυτη βεβαιότητα κατάκτησης της γνώσης σε σύνθετα εκλεπτυσμένα πιθανολογικά συστήματα αξιολόγησής της. Όλες αυτές οι γνωστικές-αναπτυξιακές προσεγγίσεις, παρά τις επιμέρους διαφορές τους, τονίζουν ότι η στοχαστική προσέγγιση της γνώσης βοηθά στον καθορισμό της φύσης και των περιορισμών της, ενώ θέτει τις βάσεις για τη διανοητική ενασχόληση με σύγχρονα σύνθετα δυσεπίλυτα προβλήματα (Baxter-Magolda 2004:40, King & Kitchener 1994: 12). Συγκεκριμένα, οι φοιτητές/τριες αρχίζουν να εγκαταλείπουν το δυαδικό μοντέλο επίλυσης προβλημάτων («σωστό» - «λάθος») υπέρ μιας «πολλαπλής» πιθανολογικής προσέγγισης. Έτσι, διαμορφώνονται οι συνθήκες για τη διευκόλυνση της κριτικής σκέψης με απώτερο στόχο την προσπάθεια ερμηνείας σύγχρονων κοινωνικο-πολιτισμικών καταστάσεων, αλλά και μια ουσιαστική ανάγκη για ενασχόληση με υποθετικά και ιδεολογικά προβλήματα (Thompson, 1999).

Ζητήθηκε από τα ερωτώμενους να κατονομάσουν 5 σημαντικούς Έλληνες και να δικαιολογήσουν τις επιλογές τους. Οι «σημαντικοί Έλληνες» ταξινομήθηκαν σε κατηγορίες και αναλύθηκε το περιεχόμενο της λεκτικής δικαιολόγησης των επιλογών. Οι απαντήσεις των υποκειμένων ταξινομήθηκαν με βάση δύο συνιστώσες: την ιδιότητα του «Μεγάλου Έλληνα» και την χρονική περίοδο κατά την οποία έδρασε ή δρα. Η δεύτερη ταξινόμηση χρησιμοποιεί κατ' ανάγκην αντικειμενικά κριτήρια. Ως προς την πρώτη ταξινόμηση χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου (Grawitz 1981, Holsti 1969, Lasswell & Leites 1965, Lasswell, Merner & De S. Pool 1952, Moscovici 1970, Mucchieli 1988, Veron 1981, Bandin 1977, Berelson 1971) για την εξασφάλιση της αξιοπιστίας της ταξινόμησης, οπότε και χρησιμοποιήθηκαν 2 κριτές. Ο έλεγχος αξιοπιστίας της ταξινόμησης των αναφορών σε κατηγορίες από τους δύο κωδικογράφους έγινε με την εφαρμογή του στατιστικού μέτρου Cohen's kappa coefficient του οποίου ο τύπος είναι ο ακόλουθος:

$$\kappa = \frac{\text{Pr}(a) - \text{Pr}(e)}{1 - \text{Pr}(e)},$$

Θεωρήσαμε ότι ο δείκτης kappa του Cohen είναι περισσότερο ασφαλής ως προς τον έλεγχο της εγκυρότητας της ταξινόμησης επειδή μπορεί να ελέγξει και τις συμφωνίες που επιτυγχάνονται τυχαία (Cohen 1960: 40, Banerjee et al. 1999: 21-22, Scott 1955: 321-325, Sim & Wright 2005:260).

Η τιμή του κ είναι 0.982, η οποία δηλώνει ότι υπήρξε σχεδόν απόλυτη συμφωνία μεταξύ των δύο κωδικογράφων.

Δείγμα

Το δείγμα αποτελείται από 348 φοιτήτριες και φοιτητές ελληνικών Α.Ε.Ι., που φοιτούν σε τμήματα ανθρωπιστικών – θεωρητικών επιστημών, θετικών επιστημών και επιστημών της εκπαίδευσης σπουδών. Στους ακόλουθους πίνακες (π.1.) παρουσιάζονται οι κατανομές του δείγματος ανάλογα με τα κοινωνικά του χαρακτηριστικά. Η δειγματοληψία ήταν τυχαία βολική.

Πίνακας 1. Κατανομή του δείγματος ανάλογα με τα κοινωνικά του χαρακτηριστικά

Φύλο	f	%
Άντρας	109	31,3
Γυναίκα	239	68,7
Ηλικία	f	%
18-22 ετών	217	62,4
23-30 ετών	122	35,1
31 και άνω	9	2,6
Κατεύθυνση σπουδών	f	%
Ανθρωπιστικές-Θεωρητικές επιστήμες	79	22,7
Θετικές επιστήμες	134	38,5
Επιστήμες της αγωγής	135	38,8
Έτος σπουδών	f	%
1 ^ο	59	17,0
2 ^ο	142	40,8
3 ^ο	68	19,5
4 ^ο	75	21,6
5 ^ο και άνω	4	1,2
Βαθμός αστικότητας	f	%
Πολεοδομικά συγκροτήματα Αθήνας και Θεσσαλονίκης	132	37,9
Αστικές περιοχές	189	54,3
Ημιαστικές περιοχές	25	7,2
Αγροτικές περιοχές ¹	2	0,6

¹ Η βολική και τυχαία δειγματοληψία δεν απέδωσε στάθμιση στον βαθμό αστικότητας των φοιτητών με αποτέλεσμα να υποαντιπροσωπεύονται οι αγροτικές περιοχές. Βλέπε Robson, C. (2007). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*. Αθήνα: Gutenberg, σ. 314.

Πίνακας 2. Κατανομή του δείγματος ανάλογα με το επάγγελμα και τη μόρφωση των γονέων

Επαγγέλματα γονέων	Πατέρας		Μητέρα	
	ν	%	ν	%
Ελεύθερος/η επαγγελματίας - επιστήμονας	32	9,2	17	4,9
Δημόσιος υπάλληλος	114	32,8	74	21,3
Ιδιωτικός υπάλληλος	64	18,4	64	18,4
Ελεύθερος/η επαγγελματίας - τεχνίτης	50	14,4	22	6,3
Έμπορος	34	9,8	18	5,2
Εργάτης/τρια	16	4,6	20	5,7
Αγρότης/ισσα	38	10,9	20	5,7
Οικιακά			113	32,5
Μόρφωση γονέων	ν	%	ν	%
Αγράμματος/η	2	0,6	3	0,9
Απόφοιτος/η δημοτικού	70	20,1	85	24,4
Απόφοιτος/η β/θμιας εκπαίδευσης	135	38,8	133	38,2
Απόφοιτος/η ανώτερης εκπαίδευσης (π.χ. ΤΕΙ κ.λπ.)	75	21,6	76	21,8
Απόφοιτος/η ανώτατης εκπαίδευσης	51	14,7	39	11,2
Κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου	15	4,3	12	3,4

Αποτελέσματα

Η ταξινόμηση των «Μεγάλων Ελλήνων» ανάλογα με την ιδιότητά τους παρουσιάζεται στον πίνακα (3) και ανάλογα με την χρονική περίοδο της δράσης τους στον πίνακα (4).

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι προτιμήσεις των φοιτητών συγκεντρώθηκαν κατά το ¼ στους καλλιτέχνες - λογοτέχνες, ενώ ακολούθησαν οι πολιτικοί, οι στρατιωτικοί και οι φιλόσοφοι (βλ. π.3). Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι προτιμήσεις επικεντρώθηκαν χρονικά από την επανάσταση του 1821 έως σήμερα (61,7%) και ιδιαίτερα από το 1974 και μετά (36,1%). Υψηλό ποσοστό, μεγαλύτερο από το 1/3 των επιλογών συγκεντρώνει και η αρχαιότητα (35,4%) (βλ. π.4.).

Πίνακας 3. Κατανομή των «Μεγάλων Ελλήνων» ανάλογα με την ιδιότητα τους

Ιδιότητα	ν	%
Πολιτικός	389	22,3
Στρατιωτικός	283	16,3
Καλλιτέχνης - Λογοτέχνης	456	26,2
Αθλητής	82	4,7
Φιλόσοφος	273	15,7
Επιστήμονας	205	11,8
Άλλο (εφοπλιστές, συγγενικά πρόσωπα κ.α.)	53	3,0
Σύνολο	1741	100,0

Πίνακας 4. Κατανομή των «Μεγάλων Ελλήνων» ανάλογα με το φύλο τους

Φύλο	ν	%
Άντρας	1570	90,2
Γυναίκα	171	9,8
Σύνολο	1741	100,0

Πίνακας 5. Κατανομή των «Μεγάλων Ελλήνων» ανάλογα με την χρονική περίοδο της δράσης τους

Χρονική περίοδος	ν	%
Αρχαιότητα	616	35,4
Βυζάντιο	51	2,9
Νεότερη Ελλάδα	1074	61,7
<i>Επανάσταση του 1821 – Α παγκόσμιο πόλεμο</i>	<i>143</i>	<i>8,2</i>
<i>Α παγκόσμιος – 1974)</i>	<i>299</i>	<i>17,2</i>
<i>1974 – Σήμερα</i>	<i>628</i>	<i>36,1</i>
Σύνολο	1741	100,0

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι μόνο 169 επιλογές από τις 1741 (9,7%) αφορούσαν γυναίκες. Και μάλιστα ο έλεγχος απονα δεν έδειξε καμία στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος.

Πίνακας 6. Κατανομή των «Μεγάλων Ελλήνων» ανάλογα με το φύλο των υποκειμένων του δείγματος

Ιδιότητα	Άντρας		Γυναίκα	
	ν	%	ν	%
Πολιτικός	137	24,7	252	22,3
Στρατιωτικός	95	17,1	188	16,3
Καλλιτέχνης	126	22,7	330	26,2
Λογοτέχνης				
Αθλητής	50	9,0	32	4,7
Φιλόσοφος	70	12,6	203	15,7
Επιστήμονας	59	10,6	146	11,8
Άλλο	18	3,2	35	3,0
Σύνολο	555	100,0	1186	100,0

F= 7,499, df=6, sig=0,000

Πίνακας 7. Κατανομή των «Μεγάλων Ελλήνων» ανάλογα με την κατεύθυνση σπουδών των υποκειμένων του δείγματος

Ιδιότητα	Ανθρωπιστικές – Θεωρητικές επιστήμες		Θετικές επιστήμες		Επιστήμες της εκπαίδευσης	
	v	%	v	%	v	%
Πολιτικός	71	18,0	151	22,7	167	24,5
Στρατιωτικός	67	17,0	103	15,5	113	16,6
Καλλιτέχνης -Λογοτέχνης	115	29,2	182	27,4	159	23,3
Αθλητής	31	7,9	27	4,1	24	3,5
Φιλόσοφος	45	11,4	120	18,0	108	15,8
Επιστήμονας	49	12,4	60	9,0	96	14,1
Άλλο	16	4,1	22	3,3	15	2,2
Σύνολο	394	100,0	665	100,0	682	100,0

F= 2,951, df=6, sig=0,007

Πίνακας 8. Κατανομή των «Μεγάλων Ελλήνων» ανάλογα με το επάγγελμα των μητέρων των υποκειμένων του δείγματος

Ιδιότητα	1	2	3	4	5	6	7	8								
	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%
1	11	13,9	101	27,3	83	25,5	31	29,2	21	23,6	10	9,9	24	24	108	19,1
2	13	12,7	83	15,4	41	12,6	20	18,9	15	16,9	18	17,8	19	19	100	17,7
3	23	26,6	41	26,8	94	28,8	27	25,5	31	34,8	27	26,7	29	29	126	22,3
4	10	12,7	94	3,1	10	3,1	3	2,8	5	5,6	4	4	5	5	36	6,4
5	16	20,3	10	14,4	47	14,4	13	12,3	9	10,1	21	20,8	12	12	108	19,1
6	8	10,1	47	11,7	38	11,7	10	9,4	6	6,7	15	14,9	9	9	72	12,7
7	3	3,8	10	4,0	13	4	2	1,9	2	2,2	6	5,9	2	2	15	2,7
Σύνολο	79	100	270	100	325	100	106	100	89	100	101	100	100	100	565	100

F= 2,284, df=6, sig=0,001

Κάθετα: 1: πολιτικός, 2: στρατιωτικός, 3: καλλιτέχνης - λογοτέχνης, 4: αθλητής, 5: φιλόσοφος, 6: επιστήμονας, 7: άλλο

Οριζόντια: 1: ελεύθερη επαγγελματίας – επιστήμονας, 2: δημόσιος υπάλληλος, 3: ιδιωτικός υπάλληλος, 4: ελεύθερη επαγγελματίας – τεχνίτης, 5: έμπορος, 6: εργάτρια, 7: αγρότισσα, 8: οικιακά

Ο έλεγχος απονα έδειξε ότι οι επιλογές των υποκειμένων ως προς τις ιδιότητες των Μεγάλων Ελλήνων που επέλεξαν σχετίζονται με το φύλο τους, την κατεύθυνση των σπουδών τους και το επάγγελμα της μητέρας τους. Οι γυναίκες έδειξαν μεγαλύτερη προτίμηση από τους άντρες στους καλλιτέχνες, στους φιλοσόφους και στους επιστήμονες, ενώ οι άντρες στους πολιτικούς, στους αθλητές, στους στρατιωτικούς και στην κατηγορία «άλλο» (βλ. π.5). Στους πολιτικούς έδειξαν μεγαλύτερη προτίμηση οι φοιτητές των παιδαγωγικών τμημάτων και ακολούθησαν οι φοιτητές των θετικών επιστημών. Στους στρατιωτικούς έδειξαν μεγαλύτερη προτίμηση οι φοιτητές των θεωρητικών τμημάτων και ακολούθησαν οι φοιτητές των

παιδαγωγικών τμημάτων. Στους καλλιτέχνες έδειξαν μεγαλύτερη προτίμηση οι φοιτητές των θεωρητικών τμημάτων και ακολούθησαν αυτοί των θετικών, στους αθλητές οι φοιτητές των θεωρητικών επιστημών και ακολούθησαν των θετικών. Στους φιλοσόφους έδειξαν μεγαλύτερη προτίμηση οι φοιτητές των θετικών επιστημών και ακολούθησαν αυτοί των Π.Τ., στους επιστήμονες οι φοιτητές των Π.Τ. και ακολούθησαν των θεωρητικών επιστημών. Τέλος, στην κατηγορία «άλλος» έδειξαν μεγαλύτερη προτίμηση οι φοιτητές των θεωρητικών επιστημών και ακολούθησαν αυτοί των θετικών (βλ. π.6). Ανάλογα με το επάγγελμα της μητέρας, οι πολιτικοί συγκέντρωσαν τις προτιμήσεις των φοιτητών με μητέρα δημόσιο υπάλληλο, οι στρατιωτικοί των φοιτητών με μητέρα αγρότισσα, οι καλλιτέχνες των φοιτητών με μητέρα έμπορο, οι αθλητές των φοιτητών με μητέρα που ασκεί ελεύθερο-επιστημονικό επάγγελμα, οι φιλόσοφοι, οι επιστήμονες και η κατηγορία «άλλο» των φοιτητών με μητέρα εργάτρια (βλ. π.7).

Ο έλεγχος απονα έδειξε ότι οι επιλογές των υποκειμένων ως προς τις χρονικές περιόδους που έδρασαν οι Μεγάλοι Έλληνες που επέλεξαν σχετίζονται με το επάγγελμα της μητέρας ($F=4,909$, $df=2$, $sig= 0,007$) και την κατεύθυνση των σπουδών ($F=6,536$, $df=2$, $sig= 0,001$). Οι φοιτητές με μητέρα εργάτρια έδειξαν μεγαλύτερη προτίμηση στην αρχαιότητα (46,5%), στη βυζαντινή περίοδο έδειξαν μεγαλύτερη προτίμηση οι φοιτητές με μητέρα έμπορο (11,2%) και στη νεότερη ελληνική ιστορία έδειξαν μεγαλύτερη προτίμηση οι φοιτητές με μητέρα αγρότισσα (71%). Στην αρχαιότητα έδειξαν μεγαλύτερη προτίμηση οι φοιτητές των Π.Τ. (39,9%), στη βυζαντινή περίοδο οι φοιτητές των κοινωνικών επιστημών (4,1%) και στη νεότερη ελληνική ιστορία οι φοιτητές των θετικών επιστημών (64,7%). Ειδικότερα, οι επιλογές των φοιτητών σε σχέση με τη νεότερη ελληνική ιστορία σχετίζονται με το φύλο τους ($F=5,822$, $df=2$, $sig= 0,003$) και την κατεύθυνση των σπουδών τους ($F=4,330$, $df=2$, $sig= 0,001$). Οι άντρες έδειξαν την προτίμηση τους στις δύο πρώτες περιόδους (1821 έως 1974) (15,4% και 29% αντίστοιχα) ενώ οι γυναίκες στην τρίτη περίοδο 1974 και μετά (65,1%). Στην πρώτη και στη δεύτερη περίοδο της νεότερης ελληνικής ιστορίας έδειξαν μεγαλύτερη προτίμηση οι φοιτητές των θετικών επιστημών (16% και 32,1%), και στην τρίτη περίοδο οι φοιτητές των κοινωνικών επιστημών (73%).

Τέλος, ο έλεγχος απονα δεν έδειξε κάποια στατιστικά σημαντική συσχέτιση των επιλογών των φοιτητών ως προς το φύλο του Μεγάλου Έλληνα με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά τους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ονομαστικές επιλογές των φοιτητών ως προς τα ηρωικά τους πρότυπα. Ο ακόλουθος πίνακας (π.9) παρουσιάζει τις 20 επικρατέστερες επιλογές του δείγματος.

Πίνακας 9. Οι είκοσι επικρατέστερες επιλογές του δείγματος ως προς τα ηρωικά του πρότυπα

Πρόσωπο	ν	%
Μ. Αλέξανδρος	147	8,4
Παπανικολάου	85	4,9
Αριστοτέλης	85	4,9
Βενιζέλος	77	4,4
Πλάτωνας	71	4,1
Καραμανλής	68	3,9
Περικλής	57	3,3
Σωκράτης	56	3,2
Α. Παπανδρέου	48	2,7
Κολοκοτρώνης	47	2,7
Μ. Μερκούρη	43	2,5
Καποδίστριας	34	1,9
Σολωμός	34	1,9
Ελύτης	28	1,6
Ιπποκράτης	26	1,5
Θεοδωράκης	26	1,5
Καβάφης	24	1,4
Όμηρος	24	1,4
Αριστοφάνης	21	1,2
Ζαγοράκης	21	1,2
Σύνολο	1741	100,0

Αξιζει να σημειωθεί ότι από 30% των επιλογών έλαβαν οι πολιτικοί και οι καλλιτέχνες – λογοτέχνες, το 15% έλαβαν οι φιλόσοφοι και από 10% οι επιστήμονες και οι στρατιωτικοί. Ως προς την χρονική περίοδο της δραστηριοποίησης των κυριοτέρων επιλογών, το 60% αφορά στη νεότερη Ελλάδα και το 40% στην αρχαιότητα.

Κριτική ανάλυση λόγου του δείγματος

Το μεγαλύτερο ποσοστό των επιλογών των υποκειμένων για το «σημαντικότερο Έλληνα» κατέχουν άνθρωποι της τέχνης και του πολιτισμού (26,2%). Σαφές είναι βέβαια το γεγονός ότι στην εν λόγω κατηγορία εντάχθηκαν άνθρωποι από ποικίλους χώρους και με διαφορετική δράση. Σημαντική θέση μεταξύ των ανθρώπων της τέχνης κατέχει η Μελίνα Μερκούρη, η οποία βέβαια επιλέχθηκε από μερίδα των υποκειμένων και για την πολιτική της δράση, καθώς χαρακτηρίζεται «σπουδαία ηθοποιός και πολιτικός», ενώ αρκετές είναι οι αναφορές στη δράση της Μελίνας Μερκούρη αναφορικά με την επιστροφή των μαρμάρων του Παρθενώνα.

Αρκετές επίσης είναι οι αναφορές σε ποιητές, με κυριότερους εκπροσώπους τον Διονύσιο Σολωμό που «έγραψε τον εθνικό μας ύμνο μέσα από τον οποίο εκφράζει όλα όσα πέρασαν οι Έλληνες για την κατάκτηση της ελευθερίας τους», τον

Οδυσσέα Ελύτη του οποίου «η ποίησή ήταν τόσο σπουδαία που κατάφερε να πάρει και νόμπελ κάνοντας ακόμη πιο γνωστή την Ελλάδα», ενώ «από τους σημαντικότερους ποιητές» χαρακτηρίζεται ο Αλεξανδρινός Κωνσταντίνος Καβάφης, ο οποίος «ενίσχυσε τα γράμματα στην Αλεξάνδρεια και μεγέθυνε τη φήμη της Ελλάδας». Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι ο ομότεχνος των προαναφερθέντων και κάτοχος βραβείου Νόμπελ Γεώργιος Σεφέρης, ο οποίος και χαρακτηρίζεται ως «αξιόλογος ποιητής και συγγραφέας», συγκεντρώνει μονοψήφιο αριθμό αναφορών. Όπως ήταν φυσικό από τις επιλογές των υποκειμένων δεν μπορούσαν να απουσιάζουν και οι «θεμελιωτές» της αρχαίας ποίησης και θεατρικής συγγραφής όπως ο Όμηρος και ο Αριστοφάνης, με τον πρώτο να χαρακτηρίζεται ως «ένας θρυλικός επικός ποιητής» με «σημαντική συνεισφορά σε ολόκληρη την ανθρωπότητα» και τον δεύτερο να παρουσιάζεται ως ο άνθρωπος που «καθιέρωσε την σάτιρα» και του οποίου «τα έργα είναι πάντα επίκαιρα και παίζονται ως τις μέρες μας». Από το χώρο της συγγραφής και της ποίησης εντοπίζουμε επίσης μεταξύ των επιλογών των υποκειμένων «τον ποιητή της Ρωμιοσύνης» και «του λαού» Γιάννη Ρίσο, τον «σημαντικότερο Έλληνα συγγραφέα και φιλόσοφο του 20ου αιώνα», Νίκο Καζαντζάκη, αλλά και τους Κωστή Παλαμά και Κώστα Καρυωτάκη. Από το χώρο της μουσικής τις περισσότερες αναφορές συγκέντρωσε ο συνθέτης Μίκης Θεοδωράκης, ένας «από τους μεγαλύτερους μουσικούς του αιώνα μας», ο οποίος «μέσα από τα τραγούδια του βοήθησε την Ελλάδα κατά την περίοδο της χούντας και μέσα από αυτά μεγαλώσαμε και μάθαμε την ιστορία της πατρίδας μας», ενώ «διέδωσε την ελληνική μουσική διεθνώς». Από το χώρο των performing arts ακόμα πλην του Θεοδωράκη και της Μερκούρης συναντάμε στις αποκρίσεις των ερωτηθέντων τον Στέλιο Καζαντζίδη «που τίμησε τους Έλληνες της ξενιτιάς», τον Βασίλη Τσιτσάνη «που ανέδειξε τη λαϊκή και ρεμπέτικη μουσική», την Μαρία Κάλλας, η οποία «υπήρξε σταθμός στη κλασική μουσική», τον «ογκόλιθο της μουσικής», Μάνο Χατζιδάκι, αλλά και την «κορυφαία των τραγουδιστών στην ελληνική show-biz», Δέσποινα Βανδή, τον «σπουδαίο Έλληνα συνθέτη» Νίκο Καρβέλα και την «νικήτρια της Eurovision» Έλενα Παπαρίζου. Σημαντικό μέρος των αναφορών των υποκειμένων αφορά σε άτομα με πολιτική δράση (22,3%), από αυτά πρωτεύουσα θέση στις επιλογές των ερωτηθέντων κατέχει ο Ελευθέριος Βενιζέλος ο οποίος σύμφωνα με τα υποκείμενα «θεμελιώσε τη δημοκρατία στην Ελλάδα», «επέκτεινε τα σύνορα της Ελλάδας», ενώ χαρακτηρίζεται ως «ο μεγαλύτερος Έλληνας πολιτικός του 20ου αιώνα», «χαρισματική διπλωματική μορφή» ή ως «ένας από τους μεγαλύτερους πολιτικούς με κριτική σκέψη». Πιο αναλυτικές αναφορές στο πρόσωπο του Κρητικού πολιτικού αναφέρουν μάλιστα ότι «χάρη σε αυτόν και την πολύμορφη προσωπικότητά του μπορέσαμε κατά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο να καταλάβουμε ένα μεγάλο κομμάτι της σημερινής Ελλάδας και να φτάσουμε πιο κοντά στην κατάκτηση της Μεγάλης Ιδέας» ή ότι «κατάφερε να επανιδρύσει το ελληνικό κράτος και να το καταστήσει ικανό να ανταποκριθεί στις νέες προκλήσεις του 20ου αιώνα». Σημαντική θέση επίσης στις επιλογές των ερωτηθέντων κατέχει ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, καθώς είναι ο πολιτικός αυτός που «οδήγησε την Ελλάδα στην ευρωπαϊκή της πορεία και τελικά στην ένταξή της το 1980», ενώ ως πρώτος

μεταπολιτευτικός πρωθυπουργός της χώρας χαρακτηρίζεται και ως «εδραιωτής της δημοκρατίας», ενώ όπως ήταν αναμενόμενο δεν απουσιάζει και ο χαρακτηρισμός του ως «Εθνάρχης». Άξιο αναφοράς πάντως είναι το γεγονός ότι δεν γίνεται καμία αναφορά στο κόμμα της Νέας Δημοκρατίας του οποίου υπήρξε ιδρυτής.

Εξάλλου ως «μεγάλος Έλληνας πολιτικός» χαρακτηρίζεται από πλήθος υποκειμένων και ο Ανδρέας Παπανδρέου «επί κυβερνήσεων του οποίου ,η Ελλάδα προόδευσε στους τομείς της ανάπτυξης», ενώ επίσης χαρακτηρίζεται και ως «ο μεγαλύτερος μεταρρυθμιστής της Δημοκρατίας καθώς κατάφερε να απαλλάξει τον λαό από τις φοβίες για εξορίες-φακελώματα και άλλα δεινά που είχαν προκαλέσει οι προηγούμενες κυβερνήσεις της συντήρησης και της χούντας». Αρκετές επίσης είναι και οι αναφορές στην περίοδο της «Αλλαγής» κατά την οποία ο Αχαιός πολιτικός «ευνόησε τον λαό», «έδωσε στο λαό καλύτερες συνθήκες ζωής», «τάχθηκε υπέρ των ασθενέστερων τάξεων» και «αύξησε τις συντάξεις των αγροτών». Και στην περίπτωση του Ανδρέα Παπανδρέου πάντως τα υποκείμενα αποφεύγουν να συνδέσουν τον πολιτικό άνδρα με την ίδρυση του ΠΑ.ΣΟ.Κ., ενώ καμία αναφορά δεν γίνεται σε πτυχές της ζωής του Παπανδρέου όπως η επιστημονική του πορεία, η αντιδικτατορική του δράση κ.α.

Ένας ακόμα πολιτικός που κατέλαβε υψηλή θέση μεταξύ των επιλογών των ερωτηθέντων ήταν ο Ιωάννης Καποδίστριας είτε γιατί υπήρξε «ο πρώτος Πρωθυπουργός στη νεοσύστατη Ελλάδα», είτε για τι ήταν «ο ιδρυτής της Σχολής Ευελπίδων». Επίσης τονίζεται η συνεισφορά του επτανήσιου πολιτικού «στον αγώνα για την απελευθέρωση», ενώ χαρακτηρίζεται «έξυπνος», δίκαιος» και ανιδιοτελής».

Μια διαφορετική περίπτωση πολιτικού άνδρα ήταν αυτή του Περικλή ο οποίος και ο χαρακτηρίζεται από τα υποκείμενα της έρευνας ως «ο μεγαλύτερος πολιτικός της Αρχαίας Αθήνας με τεράστιο έργο», ενώ σημειώνεται ότι «θεμελίωσε τη δημοκρατία παγκοσμίως» και ότι «η περίοδος που διακυβέρνησε ο Περικλής θεωρήθηκε ο 'χρυσός αιώνας'», ο οποίος «ακόμα και σήμερα προκαλεί θαυμασμό σε όλους».

Ενδιαφέρον βέβαια παρουσιάζει και η επιλογή κάποιων πολιτικών ανδρών με μικρότερη σαφώς απήχηση στο σύνολο των υποκειμένων όπως ο αγωνιστής Αλέκος Παναγούλης επειδή «ήταν παλικάρι. Άντρας με ουσιαστικό ανάστημα. Φέρθηκε με απόλυτη αξιοπρέπεια», ο Νίκος Μπελογιάννης που «ήταν γενναίος και θυσιάστηκε για το Κ.Κ.Ε.», αλλά και ο Κωνσταντίνος Σημίτης που χαρακτηρίζεται «πανέξυπνός και «διπλωμάτης» ή ο δικτάτορας Ιωάννης Μεταξάς ο οποίος «είπε το ΟΧΙ στους Ιταλούς και έσωσε την χώρα μας».

Το 16,3% των αναφορών από το σύνολο του δείγματος αφορά σε στρατιωτικούς ηγέτες που έδρασαν από την αρχαιότητα μέχρι τις ημέρες μας. Τη μερίδα του λέοντος στην εν λόγω κατηγορία κατέχει ο «μεγαλύτερος ηγέτης όλων των εποχών», ο άνθρωπος που «κατέκτησε τον κόσμο και διέδωσε τον ελληνικό πολιτισμό», ο Μέγας Αλέξανδρος που «πολέμησε για την Ελλάδα» και «μεταλαμπάδευσε τον ελληνικό πολιτισμό στον κόσμο. Ένας ακόμα στρατηγός της αρχαιότητας που συνεχίζει να «εμπνέει με τα ιδανικά του» είναι ο Λεωνίδας του οποίου «η θυσία στις Θερμοπύλες μας κάνει να ανατριχιάζουμε ακόμα κ σήμερα» καθώς αποτελεί «πρότυπο γενναιότητας, ανδρείας και αυτοθυσίας».

Αρκετά εξάλλου υπήρξαν και τα υποκείμενα που αναφέρθηκαν στους «ήρωες της ελληνικής επανάστασης», μεταξύ των οποίων προεξέχουσα θέση καταλαμβάνει ο «ανδρείος» και «γενναίος» Θεόδωρος Κολοκοτρώνης «επειδή σκότωνε Τούρκους» και διότι «χάρη στην ανδρεία του είμαστε τώρα ελεύθεροι». Τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο έδρασαν επίσης και ο Αθανάσιος Διάκος που «θυσιάστηκε για την ελευθερία της Ελλάδας», ο Γεώργιος Καραϊσκάκης «ένα από τα πιο σημαντικά πρόσωπα της επανάστασης», ο «μεγάλος πολεμιστής και λάτρης των γραμμάτων», Ιωάννης Μακρυγιάννης, αλλά και η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα η οποία υπήρξε «ευεργέτιδα, επαναστάτρια και παρά το θηλυκό φύλο της θυσιάστηκε για την Ελλάδα και τα οράματα της».

Επίσης από την στρατιωτική ιστορία της χώρας προέρχεται τόσο ο Άρης Βελουχιώτης που «έγινε μια από τις λαοφιλείς μορφές του ελληνικού αγώνα για την ελευθερία», αλλά και ο «αγνός πατριώτης» Παύλος Μελάς.

Ως επί το πλείστον σε άτομα που έδρασαν κατά τους αρχαίους χρόνους αναφέρονται οι απαντήσεις που σχετίζονται με άτομα που δραστηριοποιήθηκαν στο χώρο της φιλοσοφίας (15,7%). Έτσι διακρίνεται πλήθος αναφορών στον «σπουδαίο Έλληνα φιλόσοφο» Πλάτωνα που χαρακτηρίζεται και ως «ο πατέρας της φιλοσοφίας που όλοι οι φιλόσοφοι ανά τον κόσμο τον αντιγράφουν», αλλά και στον μέντορα του τον Σωκράτη που «ήταν ο απόλυτος δάσκαλος που επισφράγισε με τον θάνατό του όσα πίστευε», ενώ αρκετές αναφορές γίνονται και στη «διαλεκτική» και «μαιευτική» μέθοδο του Αθηναίου φιλοσόφου. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι παρά το ότι δεκάδες φιλόσοφοι της αρχαιότητας, όπως «Λακεδαιμόνιος σοφός» Χίλωνας, ο Κλεοβουλος ο Ρόδιος, ή ο Ισοκράτης, αναφέρονται από τα υποκείμενα, ελάχιστες είναι οι αναφορές σε σύγχρονους φιλοσόφους όπως ο «σύγχρονος Έλληνας σοφός» Κορνήλιος Καστοριάδης.

Όπως διακρίνεται και στον πίνακα 3, το 11,3% των επιλογών των ερωτηθέντων για τους «σημαντικότερους Έλληνες» αφορούσε σε άτομα που έδρασαν στο χώρο της επιστήμης. Την πρωτοκαθεδρία στην συγκεκριμένη κατηγορία κατέχει ο «μεγάλος επιστήμονας» Γεώργιος Παπανικολάου ο οποίος «εισήγαγε το τεστ ΠΑΠ αποτελώντας σανίδα σωτηρίας για εκατομμύρια γυναίκες σε όλο τον κόσμο», «άνοιξε νέους ορίζοντες στην ιατρική», αλλά και «αγαπούσε ειλικρινά την πατρίδα του αν και ζούσε στην Αμερική». Όσον αφορά στους παλιότερους επιστήμονες, πολλά υποκείμενα αναφέρθηκαν μεταξύ άλλων στον Αρχιμήδη που «θεωρείται ο θεμελιωτής των φυσικών επιστημών», στον Ευκλείδη που «θέσπισε τις βασικές αρχές της γεωμετρίας», στον Θουκυδίδη που «έθεσε τις βάσεις της επιστήμης της ιστοριογραφίας», αλλά και στον Πυθαγόρα για «τη μεγάλη συμβολή του στην επιστήμη των μαθηματικών».

Όσον αφορά στις αναφορές σε αθλητές (4,7%), παρατηρείται ιδιαίτερη ποικιλία, με αποτέλεσμα να εντοπίζονται αναφορές σε Ολυμπιονίκες όπως ο Πύρος Δήμας και ο Ιωάννης Μελισσανίδης, «που τίμησαν την Ελλάδα με τα χρυσά μετάλλια σε Ολυμπιακούς αγώνες», σε ποδοσφαιριστές «που ανέβασαν την Ελλάδα στην κορυφή της Ευρώπης», όπως ο Θεόδωρος Ζαγοράκης και ο Άγγελος Χαριστέας, αλλά και αθλητές «σύμβολα», όπως ο Νίκος Γκάλης ο οποίος αποτέλεσε «την αφορμή για να βγουν οι νέοι στις αλάνες και στα γήπεδα».

Στην τελευταία κατηγορία τοποθετήθηκαν πρόσωπα διαφορετικών ιδιοτήτων, όπως ο «ευεργέτης της Ελλάδας» Αριστοτέλης Ωνάσης, ο οποίος «δημιούργησε από το μηδέν μία επιχειρηματική αυτοκρατορία ξεπερνώντας τα σύνορα», η Μαριάννα Βαρδινογιάννη που «βοηθάει τα παιδιά που πάσχουν από καρκίνο», ο πρώην Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος ο οποίος «κατάφερε να φέρει τη νεολαία κοντά στην εκκλησία», αλλά και ο Νίκος Παλαιοκόστας επειδή «έχει ξεφτιλίσει την Ελληνική Αστυνομία με την ευκολία που αποδρά από τις φυλακές».

Συζήτηση

Σε κάθε κοινωνικό σύστημα, η έννοια των αξιών συνδέεται με τα πρότυπα που επικρατούν κάθε φορά και ενστερνίζεται ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Καθώς η κοινωνία αλλάζει, αναδιαμορφώνεται σε ένα βαθμό και η ιδέα του προτύπου με αντίκτυπο στο χώρο της εκπαίδευσης. Ο προσδιορισμός της μνήμης ως συλλογικής, κοινωνικής, ιστορικής, πολιτισμικής, δημόσιας, εθνικής, τοπικής, έμφυλης, μνημειακής ή και άλλης αναδεικνύει κάθε φορά τις πολλαπλές προσλήψεις «του σημαντικού» στην ιστορία.

Όσον αφορά στα κοινωνικά στερεότυπα και στα πολιτισμικά πρότυπα παρατηρούμε ότι οι γυναίκες έδειξαν μεγαλύτερη προτίμηση από τους άντρες στους *καλλιτέχνες, στους φιλοσόφους και στους επιστήμονες* ακολουθώντας το στερεότυπο του οικογενειακού και ψυχαγωγικού ρόλου που της αποδίδεται.

Όσον αφορά στην επιλογή των προσώπων,

- το ιστορικό πρότυπο του ήρωα/ηγέτη/ηγεμόνα Μ. Αλεξάνδρου είναι πρώτο στις επιλογές των φοιτητών/τριών και *σημαίνει* το τοπογεωγραφικό context της προέλευσης και δράσης του στην Μακεδονία, αλλά και το ισχυρό ανδρικό/ηγετικό πρότυπο του κατακτητή σε στρατιωτικό πεδίο.
- Η επιλογή του σύγχρονου γιατρού Παπανικολάου², αλλά και του Ιπποκράτη *σημαίνει* την μεγάλη προσφορά της προληπτικής ιατρικής, αλλά και την εξάπλωση του καρκίνου μαστού.
- Των κλασικών φιλοσόφων Αριστοτέλη, Πλάτωνα, Σωκράτη *σημαίνει* την κλασική παιδεία των ερωτηθέντων από την πρώτη σχολική ηλικία, αλλά και την μεγάλη επίδραση του έργου τους στην εθνική και διεθνή βιβλιογραφία.
- Των ηγετών Βενιζέλου, Καραμανλή, Περικλή, Α. Παπανδρέου, Κολοκοτρώνη, Καποδίστρια *σημαίνει* τη διδασκαλία της ιστορίας σύμφωνα με το παραδοσιακό ηγεμονικό/ανδρικό/δυτικότροπο μοντέλο της στρατιωτικής και πολιτικής ιστορίας, αλλά και της επίδρασης του έργου τους στα νεότερα και σύγχρονα πολιτικά και πολιτειακά πρότυπα.
- Της μοναδικής γυναίκας, πολιτικού/αγωνίστριας και καλλιτέχνη Μ. Μερκούρη *σημαίνει* την αποσιώπηση των γυναικών (επόνυμων και ανώνυμων) στην τυπική

² Γεννήθηκε στην Κύμη Ευβοίας και πέθανε στη Φλώριδα των ΗΠΑ. Το 1943 δημοσιεύτηκε η μελέτη «Diagnosis of Uterine Cancer by the Vaginal Smear». Έτσι αναγνωρίστηκε η σημασία των συμπερασμάτων του Παπανικολάου και επινοήθηκαν διάφορα τεστ για εύκολο εντοπισμό ιστολογικών αλλοιώσεων. Έκτοτε διαδόθηκε η φήμη του Παπανικολάου, ο οποίος παρουσιάστηκε σε πολλά παθολογικά και καρκιнологικά συνέδρια για την εξήγηση των συμπερασμάτων του και του τρόπου εφαρμογής του ονομαζόμενου έκτοτε «Pap test». Στα επόμενα χρόνια απονεμήθηκαν στον γιατρό και ερευνητή πολλά βραβεία και διακρίσεις. Το 1961 έγινε διευθυντής του Cancer Research Institute στο Μαϊάμι της Φλώριδας.

και άτυπη εκπαίδευση και στα ΜΜΕ. Σημαίνει επίσης την μεγάλη επίδραση του συγκεκριμένου προσώπου καθώς εμπλέκεται σε πολλά πεδία δράσης σε εθνικό και διεθνές πεδίο.

Πολλά χρόνια στην ελληνική πραγματικότητα οι μύθοι των αδελφών, συζύγων, θυγατέρων σπουδαίων πολιτικών και στρατιωτικών ανδρών συγκροτούν μικρές παραγράφους και υποσημειώσεις στα σχολικά ιστορικά εγχειρίδια, αλλά και στην επίσημη ελληνική ιστορία, η οποία γράφεται και διδάσκεται με άξονα το πολιτικό, στρατιωτικό και χριστιανικό γίγνεσθαι και φαίνεσθαι (Κόκκινος 1998: 373-430). Οι γυναίκες για το διάστημα 1956-1986 υποαντιπροσωπεύονταν στο σύνολο του φοιτητικού πληθυσμού στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο μετέχει στην μεταβίβαση ιδεολογικών προταγμάτων για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία. Οι έρευνες στα σχολικά εγχειρίδια της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αναδεικνύουν ακόμη τον προσανατολισμό των κοριτσιών προς την παραδοσιακή ιεραρχία, τη ραπτική, την κομμωτική, τα φιλολογικά διπλώματα, τη γραμματεία, ενώ των αγοριών προς τα τεχνικά και επιστημονικά διπλώματα (Κυρίδης & Δρόσος 2001:71-73, Καταρτζή 2001: 60-61).

- Των «εθνικών» ποιητών Σολωμού, Ελύτη, Καβάφη, Ομήρου, Αριστοφάνη σημαίνει την κλασική παιδεία των ερωτηθέντων από την πρώτη σχολική ηλικία, αλλά και την εκλαΐκευση του έργου τους μέσα από την μελοποίηση της ποίησης και τις κινηματογραφικές/θεατρικές παραστάσεις και βιογραφοποιήσεις.
- Του αγωνιστή και μουσικού Θεοδωράκη σημαίνει την μεγάλη επίδραση της στρατευμένης τέχνης, αλλά και του συγκεκριμένου προσώπου καθώς εμπλέκεται σε πολλά πεδία πολιτικής και μουσικής δράσης.
- Του ποδοσφαιριστή Ζαγοράκη, πανελλήνιας ομάδας σημαίνει την επίδραση του «λαϊκού» αθλήματος vs κλασικά αθλήματα.

Ο χορός, το θέατρο και το τραγούδι, είτε ως θέαμα είτε ως δημιουργική πράξη – βίωμα, ενσωματωμένα στη φύση του ανθρώπου από την νηπιακή ηλικία, αποτελούν δόκιμο όχημα και μετασχηματιστή συμπεριφορών και συνηθειών. Σύμφωνα με την Κοινωνία του Θεάματος του Γάλλου θεωρητικού Guy Debord (1931-1994), η έννοια του θεάματος ορίζεται ως έκθεση σχετικά με την κατασκευή καταστάσεων: η κατασκευή καταστάσεων αρχίζει πέρα από τη σημερινή κατάρρευση της έννοιας θέαμα. Δεν είναι δύσκολο να δει κανείς πόσο πολύ η ίδια η αρχή του θεάματος συνδέεται με την αλλοτρίωση του παλιού κόσμου. Δεν είναι τυχαίο το ότι το βιβλίο του Debord συνέβαλε στην πυροδότηση μιας γενικευμένης εξέγερσης που θέλησε να αμφισβητήσει ακριβώς ό,τι περιέγραφε ο Debord ως ύστατη φάση της καπιταλιστικής κοινωνίας - είναι η φάση όπου πλέον το έχει διολισθαίνει σε φαίνεσθαι, όπου σύνολη η ζωή των κοινωνιών στις οποίες δεσπόζουν οι σύγχρονες συνθήκες παραγωγής εκδηλώνεται ως μία τεράστια συσσώρευση θεαμάτων, όπου ό,τι αποτελούσε κάποτε άμεσο βίωμα έχει απομακρυνθεί και εκπέσει σε μία αναπαράσταση. Ο Debord ορίζει το θέαμα ως *το κεφάλαιο που έχει φτάσει σε τέτοιο βαθμό συσσώρευσης ώστε να μετατρέπεται πλέον σε εικόνα* (Debord 2000)

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι μόνο 171 επιλογές από τις 1741 (9,8%) αφορούσαν γυναίκες.

Οι ρόλοι που καλούνται να αναλάβουν οι γυναίκες και οι άνδρες, τόσο στην προσωπική όσο και στην επαγγελματική ζωή καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις προσδοκίες που έχει η κοινωνία γι' αυτούς, με βάση τον τρόπο που ορίζει το φύλο και τα χαρακτηριστικά που του αποδίδει. Στις σύγχρονες έρευνες για το φύλο διαπιστώνεται ότι:

- Η γνώση για τον κόσμο της εργασίας προσεγγίζεται από τα κορίτσια μέσα από πληροφορίες που παρέχει το σχολείο και η οικογένεια και προσδιορίζεται αρκετά από το γυναικείο ρόλο που θα κληθούν να παίξουν στην ενήλικη ζωή τους .
- Οι προτιμήσεις τους στρέφονται σε επαγγέλματα εκπαιδευτικά με υπαλληλική σχέση-μισθωτή εργασία-, σε επαγγέλματα παροχής υπηρεσιών και στελεχών υγείας (βρεφονηπιοκόμοι, αισθητικοί), ενώ φανερό είναι και η προτίμηση σε εργασία που ανήκει στο χώρο του θεάματος (ηθοποιός, τραγουδιστής) (Δεληγιάννη & Ζιώγου 1997).

Σε έρευνα του 2005 στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση για το ρόλο των γυναικών στην ιστορία διαβάζουμε ότι η σχολική ιστορία μοιάζει να απο-ιστορικοποιεί και να φυσικοποιεί τις γυναίκες, ενώ ιστορικοποιεί τους άνδρες: η πλειοψηφία των παιδιών (κοριτσιών και αγοριών) απάντησε ότι οι γυναίκες ήταν σημαντικές στην ιστορία, γιατί έκαναν σημαντικά πράγματα- *στην ερώτηση ποια σημαντικά; επέλεξαν τους ρόλους εντός της οικίας, αλλά και της έμπνευσης/ στήριξης των αντρών για τις επαναστάσεις και τους πολέμους. Σε πολλές απαντήσεις επίσης φαίνεται σαν να μην έχουν την ίδια εθνικότητα με τους άντρες, βοήθησαν τους Έλληνες στην απελευθέρωσή τους. Σε μερικές απαντήσεις αγοριών διαβάζουμε ότι οι γυναίκες ήταν σημαντικές, γιατί έκαναν το νοικοκυριό και έπλεναν τα πόδια των αντρών. Όσον αφορά στην ταυτοποίησή τους με ένα ιστορικό πρόσωπο, το 50% των κοριτσιών ταυτίζεται με γυναίκα, 25% με άντρα και 25% με κανέναν (Repoussi 2005).*

Σε άλλη έρευνα (απόψεις φοιτητών/τριών για τον εθνικισμό) έχουμε καταγράψει στις δηλώσεις των κοριτσιών την αδιαφορία για το δημόσιο/κοινωνικό χώρο θυμίζοντας την ιδεολογία των «χωριστών σφαιρών», η οποία διαμορφώθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα και σύμφωνα με την οποία ο ρόλος της γυναίκας φυσικά και ουσιαστικά ήταν οικιακός και οικογενειοκεντρικός, ενώ ο ρόλος του άνδρα βρισκόταν στο δημόσιο κόσμο της εργασίας και της πολιτικής (Κυρίδης, Βαμβακίδου & Γκόλια υ.ε, 79).

Στο σημείο αυτό πολλές απαντήσεις εντοπίζουμε στο έργο του P. Bourdieu όσον αφορά στη φεμινιστική ανάλυση: «ο άνδρας είναι ένα ιδιαίτερο ον που βιώνεται ως καθολικό ον, ο οποίος έχει το μονοπώλιο, και αντικειμενικά και δικαιωματικά μετέχει του ανθρώπινου, δηλαδή του καθολικού, ο οποίος είναι κοινωνικά εξουσιοδοτημένος να αισθάνεται κομιστής ολόκληρης της μορφής της ανθρώπινης κατάστασης [...] ο έντιμος άνθρωπος είναι εξ ορισμού ένας άντρας, και όλες οι αρετές που τον χαρακτηρίζουν και που αδιακρίτως συνιστούν εξουσίες, δικαιώματα, ικανότητες, καθήκοντα ή προσόντα, αποτελούν χαρακτηριστικά καθαρά ανδρικά» (Bourdieu 1999: 18).

Οι άντρες επιλέγουν τους πολιτικούς, αθλητές, στρατιωτικούς και την κατηγορία «άλλο» ακολουθώντας επίσης τα έμφυλα στερεότυπα του ρόλου που τους

αποδίδεται τόσο στη διδασκαλία της ιστορίας, αλλά και στα προσωπικά/οικογενειακά βιώματα της πολιτικής –κοινωνικής πραγματικότητας.

Οι «σημαντικοί Έλληνες», που προκρίνει το σχολείο στα ΑΠ και παράλληλα αυτοί που τα ΜΜΕ κατασκευάζουν³, φαίνεται ότι ανταποκρίνονται στις κλασικές συλλήψεις του ηρωισμού για τον μοναδικό, άνδρα απελευθερωτή ή/και κατακτητή, ηγέτη, πολεμιστή και σπανιότερα διανοούμενο/στοχαστή.

Η έννοια και ο ρόλος του ήρωα/άνδρα στην κοινωνία είναι ένας εκπαιδευτικός στόχος (Helbig & Perkins 1997, Γαλάνη 2004, Πλατσιδίου 2001), ωστόσο την ίδια στιγμή αποδομείται και απομυθοποιείται όταν γίνεται συζήτηση για τον «καθημερινό σημαντικό καλλιτέχνη ή άλλο» .

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι προτιμήσεις επικεντρώθηκαν χρονικά από την επανάσταση του 1821 έως σήμερα (61,7%) και ιδιαίτερα από το 1974 και μετά (36,1%) δίνοντας έμφαση στη νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία. Οι ιστορικές περίοδοι που καλύπτουν οι απαντήσεις αποτυπώνουν την πολυπλοκότητα της ιστορικής πραγματικότητας, η οποία δεν συρρικνώνεται σε μάχες, πολέμους, σφαγές και ήρωες πολεμιστές. Αν σε προηγούμενες εποχές, η ιστορία των κατορθωμάτων του ανθρώπου δεν θεωρούνταν τίποτε περισσότερο από την ιστορία των ηρωικών άθλων, που τόλμησαν να επιχειρήσουν και κατάφεραν να εκτελέσουν με επιτυχία άνθρωποι/άνδρες ξεχωριστοί των οποίων η μνήμη παραμένει ακόμη ζωντανή, σήμερα θεωρείται κατόρθωμα η εφήμερη προσωπική προβολή ατόμων στους τομείς της πολιτικής, της οικονομίας, του αθλητισμού και της διασκέδασης.

Τα άτομα αυτά, μάλιστα, προκαλούν θαυμασμό αντίστοιχο μ' αυτόν που προκαλούσαν οι ήρωες προηγούμενων εποχών, το θαυμασμό ειδώλων. Τα ερωτήματα που προκύπτουν είναι α) εάν στις απαντήσεις των νέων ανδεικνύεται η εποχή μας ως *αντιηρωική, εποχή κατά την οποία το είδωλο εγκαθίσταται στην θέση του ήρωα και η ανάγκη της αυτοπροβολής και του προσωπικού οφέλους υπερνικά αυτήν της συλλογικής προόδου;* (Vernant 1989, Διαμαντοπούλου 2006)

β) εάν στις απαντήσεις/επιλογές των νέων και ταυτόχρονα σε ό,τι δεν επιλέγεται, αλλά συνδηλώνεται ως *απουσία* (Fiske 1982:62) (*σημαντικές γυναίκες πολιτικοί, επιστήμονες, άλλο*) εντοπίζονται ιδεολογικά προτάγματα ως *γλωσσικό και οπτικό σημείο (πολιτικοί και καλλιτέχνες) υπερβολής, επιλεγμένης πληροφόρησης, συναισθηματικής και αισθησιακής έλξης.*

Η ιδεολογία όπως υποστηρίζεται στο γαλλικό, δομικό μαρξισμό (Althusser & Balibar 1968: 120-125) δεν μπορεί παρά να υλοποιείται σε ένα «σημειωτικό υλικό», όπως είναι οι λέξεις, οι πράξεις, η συμπεριφορά, η ενδυμασία, η οργάνωση ανθρώπων και πραγμάτων, οδηγώντας σε προϊόντα, όπως είναι τα έργα τέχνης, το επιστημονικό έργο, αλλά και τα καταναλωτικά προϊόντα. Η σημασία δεν είναι διαφοροποιημένη από την υλική ζωή, ούτε αποτελεί υστερόχρονη αντανάκλασή της.

³ Όπως υπογραμμίζει ο Fairclough, η ιδεολογική λειτουργία των ΜΜΕ συνίσταται στο γεγονός ότι αυτά κατασκευάζουν στερεότυπα για ορισμένες κοινωνικές ομάδες, δημιουργούν κοινωνικές ταυτότητες και βοηθούν στη συγκρότηση κοινωνικών σχέσεων . Με τον τρόπο αυτό η τηλεοπτική εικόνα γίνεται μηχανισμός παραγωγής και αναπαραγωγής στερεοτυπικών αντιλήψεων για τις κοινωνικές σχέσεις, τα άτομα και τους θεσμούς, Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*. London: Edward Arnold, 12.

Παρόμοια θέση υποστηρίζει ο R. Williams (1977:129) για την υλικότητα των σημείων σύμφωνα με τον *πολιτισμικό υλισμό*: διακρίνει ανάμεσα σε μια επίσημη συνείδηση τυπικών και συστηματικών απόψεων, που καλύπτεται από τις έννοιες «κοσμοθεωρία» και «ιδεολογία» και σε μια πρακτική συνείδηση, δηλαδή μια δομή συναισθημάτων, εμπειρίας, που αποτελείται από νοήματα, αξίες και συναισθήματα

Βιβλιογραφία

- Adorno, Th. & Horkheimer, M. (1984). “Η βιομηχανία της κουλτούρας : Ο Διαφωτισμός ως εξαπάτηση των μαζών” στο Αντόρνο, Λόβενταλ κ.α *Τέχνη και μαζική κουλτούρα*, (μετφ. Ζ. Σαρίκας), Αθήνα: Ύψιλον.
- Althusser, L. & Balibar. E. (1968). *Lire le Capital*. Paris: Maspero.
- Bandin, L. (1977). *L' analyse de contenu*. Paris: PUF.
- Banerjee, M. et al. (1999). “Beyond Kappa: A Review of Interrater Agreement Measures”, *The Canadian Journal of Statistics / La Revue Canadienne de Statistique*, 27(1), 3-23 <http://www.jstor.org/stable/3315487>.
- Baxter Magolda, M.B. (2006). “Intellectual development in the college years”, *Change*, 38, 50-54.
- Baxter-Magolda, M.B. (2004). “Evolution of a constructivist conceptualization of epistemological reflection”, *Educational Psychologist*, 39 (1), 31-42.
- Berelson, B. (1971). *Content Analysis in Communication Research*, New York: Hafner.
- Bourdieu, P. (1999). *Η ανδρική κυριαρχία. (επιμ.-επίλογος) Νίκος Παναγιωτόπουλος*. Αθήνα: Στάχυ.
- Bryson, V. (2004). *Φεμινιστική Πολιτική Θεωρία*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Cohen, J. (1960). “A coefficient of agreement for nominal scales”, *Educational and Psychological Measurement*, 20(1), 37-46.
- Cuche, D. (2001). *Η έννοια της κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες*, (μτφ. Φ. Σιατίτσας), Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Curley, K. (1990). “Content Analysis”, in: Asher E. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Edinburgh: Pergamon Press.
- Debord, G.E. (2000). *Η κοινότητα του θεάματος* (μτφ. Σύλβια). Αθήνα: Διεθνής βιβλιοθήκη.
- De Sola, P., I. (1959). *Trends in Content Analysis*, Urbana: University of Illinois Press.
- Elias, N. (1997). *Η Εξέλιξη του Πολιτισμού*, (μτφρ. Έ. Βαϊκούση) (τ. Α & Β). Αθήνα: Νεφέλη.
- Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*, London: Edward Arnold.
- Fiske, J. (1982). *Introduction to Communication Studies*, London: Routledge.
- Flowers, L.A., Osterlind, S.J., Pascarella, E.T., & Pierson, C.T. (2001). “How much do students learn in college? Cross-sectional estimates using the College BASE”, *Journal of Higher Education*, 72, 565-583.
- Goldschmidt, W. (1990) *The Human Career: The Self in the Symbolic World*, Oxford: Basil Blackwell.
- Grawitz, M. (1981). *Methods des sciences sociales*, Paris: Dalloz.
- Hagedorn, L.S., Pascarella, E.T., Edison, M.I., Braxton, J.M., Nora, A., & Terenzini, P.T. (1999). “Does institutional context influence the development of critical thinking? A research note”, *Review of Higher Education*, 22, 247-263.

- Helbig, A. K. & Perkins, A. R. (1997). *Myths and Hero Tales: A cross-cultural guide to literature for children and young adults*, Westport, CT: Greenwood Press.
- Holsti, O. (1969) *Content Analysis for the Social Sciences and the Humanities*, Addison Wesley, Reading, MA. Publication.
- King, P. M., & Kitchener, K. S. (1994). *Developing reflective judgment: Understanding and promoting intellectual growth and critical thinking in adolescents and adults*, San Francisco: Jossey-Bass.
- King, P. M., & Kitchener, K. S. (2004). "Reflective judgement: Theory and research on the development of epistemic assumptions through adulthood", *Educational Psychologist*, 39 (1), 5-18.
- Lasswell, H. D., Merner, O. & De Sola Pool, I. (1952). *The comparative study of symbols*, Stanford: Stanford University Press.
- Lasswell, H., D. & Leites, W. (1965). *The Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, New York: MIT Press.
- Moscovici, S. (1970). *La psychanalyse son image et son public*, Paris : PUF.
- Mucchieli, R. (1998). *L' analyse de contenu des documents et des communications*, Paris: Les Editions ESF.
- Palmquist, M. (1990). *The lexicon of classroom: language and learning in writing classrooms*, Doctoral Dissertation, Carnegie Mellon University.
- Pascarella, E.T. (1989). "The development of critical thinking: Does college make a difference?", *Journal of College Student Development*, 30, 19-26.
- Perry, W. G., Jr. (1970). *Intellectual and eethical development in the college years: A scheme*, New York.: Holt, Rinehart and Winston.
- Piaget, J. (1970). *Structuralism, Basic Books: New York*.
- Repoussi, M. (2005). « A la recherche des femmes dans l'histoire enseignée, Rapports de sexes et construction de leur différence », *Le cartable de Clio/ 5* 89-97.
- Robson, C. (2007). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*, Αθήνα: Gutenberg.
- Said, E. (1997) *Ιμπεριαλισμός και Κουλτούρα*, (μτφ. Φ. Τερζάκης), Αθήνα: Νεφέλη
- Scott, W. (1955). "Reliability of content analysis: The case of nominal scale coding", *Public Opinion Quarterly*, 17, 321-325.
- Sim, J. and Wright, C. C. (2005). "The Kappa Statistic in Reliability Studies: Use, Interpretation, and Sample Size Requirements", *Physical Therapy*, 85, 257—268.
- Smith, P. (2006) *Πολιτισμική Θεωρία*, (Εισαγωγή: Ν. Μπουμπάρης), Αθήνα: Κριτική.
- Tan, D.L. (1995). "Do students accomplish what they expect out of college?", *College Student Journal*, 29, 449-454.
- Thompson, J. M. (1999). "Enhancing cognitive development in college classrooms: A review", *Journal of Instructional Psychology*, 26 (1), 56-63.
- Vernant, J. P. (1989). *Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα*. Μτφρ. Στ. Γεωργούδη. Τ. Α' & Β'. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Veron E. (1981). *La construction des evenement*, Paris: PUF.
- Weber, R. (1990). *Basic Content Analysis*, Newbury Park: Sage.
- West, E.J. (2004). "Perry's legacy: Models of epistemological development", *Journal of Adult Development*, 11(2), 61-70.
- White, S. H., & O'Brien, J. E. (1999). What is a hero? An explanatory study of students' conceptions of heroes. *Journal of Moral Education*, 28 (1), 81-95.
- Williams, R. (1977). *Marxism and Literature*. Oxford University Press.

Γαλάνη, Α. (2004). *Ο Χάρυ Πότερ, ο Πίτερ Παν και ο Τζέιμς Μπουτ από την κινηματογραφο-φική αίθουσα στα παιδικά δωμάτια. Οι κινηματογραφικοί ήρωες ως ηρωικά πρότυπα για τα παιδιά ηλικίας 11 - 12 ετών*. Φλώρινα: Π.Δ.Μ. (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία).

Δεληγιάννη, Β. & Ζιώγου, Σ. (επιμ.). *Φύλο και σχολική πράξη*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Δημακάκου, Δ. (1997). "Εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές των δύο φύλων: Ο ρόλος του σχολικού επαγγελματικού προσανατολισμού", στο Δεληγιάννη, Β. & Ζιώγου, Σ. (επιμ.). *Φύλο και σχολική πράξη*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας. 645-666.

Διαμαντοπούλου, Ευαγ. (2006). *Μιλώντας για ήρωες: Ο ζωγράφος Θεόφιλος και η εικονογράφηση της ιστορίας*. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://eipe.gr/praktika/praktika/diamandopoulou.pdf> (ημερ. πρόσβασης 22-6-2008).

Κανταρτζή, Ε. (2001). "Η εικόνα της γυναίκας στα βιβλία των Μαθηματικών", *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 118, 56-67.

Κεραμυδά, Μ. (2006). *Κουζινικά για κορίτσια, Action men για αγόρια, οι λευκές Barbie και οι πολυλαμπάδες του Πάσχα: κοινωνικά στερεότυπα και ιδεολογικά προτάγματα στις διαφημίσεις παιδικών παιχνιδιών*, μεταπτυχιακή αδ. Εργασία, ΠΤΝ, ΠΔΜ.

Κόκκινος, Γ. (1998). *Από την Ιστορία στις ιστορίες*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Κυρίδης, Α. Δρόσος, Β. (2001). "Τριάντα χρόνια ανισότητας στην Ελληνική Ανώτατη Εκπαίδευση" *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 118, 68-79.

Κυρίδης, Α. Βαμβακίδου, Ι. & Γκόλια, Β. (υπό έκδοση). "Από την «πίστη στα ιδανικά και στις αξίες του έθνους» στις «ιδεολογικές ακρότητες». Το φαινόμενο του εθνικισμού σύμφωνα με τις απόψεις φοιτητών ελληνικών Α.Ε.Ι". *Αφιερωματικός τόμος για τα 20 χρόνια του Π.Τ.Ν. του Δ.Π.Θ.*

Πλατσιδίου, Μ. & Μεταλλίδου, Γ. (2002). "Η εκτίμηση ηρωικών χαρακτηριστικών γνωστών προσώπων από άτομα ηλικίας 11-20 ετών", Στο Α.Ε. Παπάς, Α. Τσιπλητάρης, Ν.Β. Πετρουλάκης, Σ. Νικόδημος, Κ. Χάρης & Ν.Δ. Ζούκης (Επ. Εκδ.), *Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος*. Αθήνα: Ατραπός.

Πλατσιδίου, Μ. (2001). "Τα ηρωικά πρότυπα των παιδιών: Ένα παράδειγμα εφαρμογής της εκπαίδευσης για την ηθική", *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 5, 57-68.

B7-3. Η Κοινωνιολογία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση: Έρευνα των στάσεων των μαθητών απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας

**Νικολάου Σουζάννα – Μαρία, Λέκτορας ΠΤΔΕ Πανεπ. Ιωαννίνων.
Μπαρμπαρούσης Χαράλαμπος, Κοινωνιολόγος – Εκπαιδευτικός Δ/θμιας
Εκπ/σης, μεταπτυχιακός φοιτητής ΠΤΔΕ Πανεπ. Ιωαννίνων.**

Εισαγωγή

Η Κοινωνιολογία ως διδακτικό αντικείμενο εισήχθη στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση το σχολικό έτος 1982-1983 και εντάχθηκε στην Δ' δέσμη σπουδών.

Το γεγονός ότι τα μαθήματα των κοινωνικών σπουδών κατείχαν σημαντικό ρόλο στα Αναλυτικά Προγράμματα άλλων χωρών (Φωτόπουλος, 1999: 4; Παπαϊωάννου, 2000: 6-10), αλλά και το αίτημα των κοινωνιολόγων για την ένταξη του μαθήματος της Κοινωνιολογίας στο Αναλυτικό Πρόγραμμα, ως απαραίτητου για την ενίσχυση και προώθηση της κριτικής σκέψης μαθητών και εκπαιδευτικών, αποτέλεσαν καθοριστικούς παράγοντες για την εισαγωγή του μαθήματος στη μέση εκπαίδευση. Η δεκαετία του 1980 υπήρξε μια περίοδος ακμής και άνθησης της Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα με ιδιαίτερη απήχηση και σε επίπεδο επιλογής σπουδών και σε επίπεδο ερευνητικών αναζητήσεων. Κατά τη δεκαετία του 1990 το μάθημα της Κοινωνιολογίας στο ελληνικό σχολείο σταδιακά υποβαθμίστηκε με αποτέλεσμα την αποπομπή του από το Πρόγραμμα Σπουδών του Λυκείου με τον νόμο 2525/97. Επανεντάχθηκε στα διδασκόμενα μαθήματα κατά το σχολικό έτος 2001-2002, δημιουργώντας μια νέα πραγματικότητα περισσότερο ελπιδοφόρα και γεμάτη προκλήσεις για την επιστήμη της Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα και τους κοινωνιολόγους.

Σήμερα, σύμφωνα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών η Κοινωνιολογία διδάσκεται ως υποχρεωτικό μάθημα γενικής παιδείας στη Γ' τάξη του Γενικού Λυκείου για δύο ώρες την εβδομάδα. Το μάθημα αποσκοπεί στην αξιοποίηση της κοινωνιολογικής σκέψης και των κοινωνιολογικών εργαλείων, προκειμένου να κατανοήσουν οι μαθητές τη δυναμική της κοινωνίας, να αναπτύξουν αυτογνωσία, κοινωνική συνείδηση και κριτική κοινωνική σκέψη στην ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων και των πολλαπλών κοινωνικών ερεθισμάτων, που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη κοινωνία των νέων τεχνολογιών και της πληροφορίας (Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Κοινωνιολογίας Γενικής Παιδείας της Γ' τάξης Ενιαίου Λυκείου, σ. 2). Ωστόσο, αναφορικά με το μάθημα της Κοινωνιολογίας κυριαρχούν συγκεκριμένες αντιλήψεις που συνήθως δημιουργούνται εκ των συνθηκών. Ειδικότερα:

Σύμφωνα με την επικρατούσα αντίληψη η κοινωνική πραγματικότητα χαρακτηρίζεται συχνά από τους μαθητές ως «οικεία και αυτονόητη» και ως εκ τούτου το μάθημα της Κοινωνιολογίας, επειδή καλείται να υποκινήσει το ενδιαφέρον των μαθητών να διερευνήσουν την κοινωνική πραγματικότητα μέσα στην οποία διαβιών, θεωρείται «γνώριμο και εύκολο» μέσω της γενικότερης αντίληψης ότι «όλοι είμαστε λίγο – πολύ κοινωνιολόγοι» (Κουζέλης στο: Ritsert, 1991: 314).

Επειδή αποτελεί μάθημα που εξετάζεται σε επίπεδο σχολικής μονάδας, ενδεχομένως να ερμηνεύεται και αρνητικά από τους μαθητές ως μάθημα λιγότερο χρήσιμο σε σχέση με άλλα (τα οποία βαθμολογούνται) για την ακαδημαϊκή τους σταδιοδρομία (Χριστοδούλου, 2007: 67).

Είναι, επίσης, γεγονός ότι δεν εντάσσεται στην ομάδα των «δημοφιλέστερων» μαθημάτων, γιατί ακόμα και οι μαθητές που θα ενδιαφέρονταν να σπουδάσουν Κοινωνιολογία, γνωρίζουν ότι είναι πολύ δύσκολο μέσω των σπουδών της συγκεκριμένης επιστήμης να αποκατασταθούν επαγγελματικά και οικονομικά (Σαματάς, 1999: 34).

Από την άλλη, αν όντως το ελληνικό σχολείο λειτουργεί ως χώρος αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας και αν ως προς την οργάνωση της μαθησιακής διαδικασίας και του παιδαγωγικού κλίματος το εκπαιδευτικό μας σύστημα παραμένει ακόμη σε μεγάλο βαθμό προσκολλημένο σε παραδοσιακές διδακτικές πρακτικές, με βασικά χαρακτηριστικά τη μετωπική διδασκαλία, την αποστήθιση, τη χρησιμοποίηση του ενός διδακτικού εγχειριδίου (Αθανασούλα-Ρέππα & Χαραμής, 1998: 77), τότε το μάθημα της Κοινωνιολογίας δεν δύναται να εκπληρώσει τους ειδικούς σκοπούς που επιδιώκεται να επιτευχθούν με τη διδασκαλία του. Πολύ περισσότερο, όταν επικρατεί η άποψη, ιδιαίτερα στην ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ότι η επιτυχία ουσιαστικά ταυτίζεται με την εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο (Χριστοδούλου, 2007: 68).

Υπό αυτές τις συνθήκες κρίνεται απαραίτητο να επαναπροσδιοριστεί ο ρόλος του μαθήματος της Κοινωνιολογίας, έτσι ώστε να δημιουργηθούν κατάλληλες προϋποθέσεις άρσης των αδιεξόδων και αναβάθμισης του μαθήματος αλλά και δυνατότητες εκπλήρωσης των σκοπών και στόχων που θέτει (Φακιολάς & Λάζος, 1993: 189). Πέραν τούτων όμως, κρίνεται σημαντικό να διερευνήσουμε την ανταπόκριση των μαθητών απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας. Με την παρούσα έρευνα εξετάζουμε τις στάσεις απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας των μαθητών της Γ' τάξης των Γενικών - δημόσιων λυκείων σε έναν συγκεκριμένο νομό της Ελλάδας, στον Ν. Καρδίτσας.

1. Η έρευνα

Η παρούσα έρευνα αποσκοπεί στην αποτύπωση των στάσεων των μαθητών της Γ' τάξης των γενικών λυκείων απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας και στην περαιτέρω διερεύνηση της συσχέτισης αυτών των στάσεων με το φύλο, τη γεωγραφική τοποθέτηση του σχολείου, την κατεύθυνση σπουδών, τη γενική επίδοση στη Β' τάξη του Λυκείου και την κοινωνική διαστρωμάτωση των γονέων.

Οι στάσεις απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας μετρώνται μέσω λεκτικών εκφράσεων-δηλώσεων (Παπαδόπουλος, 1994:509) των μαθητών, οι οποίες αναφέρονται (Ajzen, 1988: 5; Spooncer, 1992: 126; Rosenberg & Hovland, 1960): α) στη γνωστική παράμετρο (cognitive: συντίθεται από πεποιθήσεις οι οποίες αναπαριστούν τη γνώση/πληροφορία που διαθέτει ο μαθητής για το μάθημα της Κοινωνιολογίας), β) στη συναισθηματική παράμετρο (affective: έγκειται στην ελκυστικότητα ή την απώθηση που δοκιμάζει ο μαθητής για το μάθημα της Κοινωνιολογίας) και γ) στη βουλητική παράμετρο (conative ή behavioral: σχετίζεται με την ετοιμότητα του μαθητή να αντιδράσει κατά ένα ορισμένο τρόπο απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας σε συγκεκριμένο πλαίσιο και χρόνο και με αφορμή κάποιο ερέθισμα). Καθώς η στάση δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί ως το αποτέλεσμα της επίδρασης ενός και μόνου παράγοντα, είναι αναγκαίο να συνεκτιμώνται όλες οι συνιστώσες που την απαρτίζουν, ώστε να είναι δυνατή η ολοκληρωμένη εκτίμησή της. Αυτό σημαίνει ότι το δικό μας ερευνητικό εργαλείο περιλαμβάνει ποικιλία προτάσεων (items), καθεμιά από τις οποίες αναφέρεται σε κάποια από τις τρεις συνιστώσες της στάσης (Μπίκος, 1995: 40-41).

2. Μεθοδολογία

2.1. Δείγμα

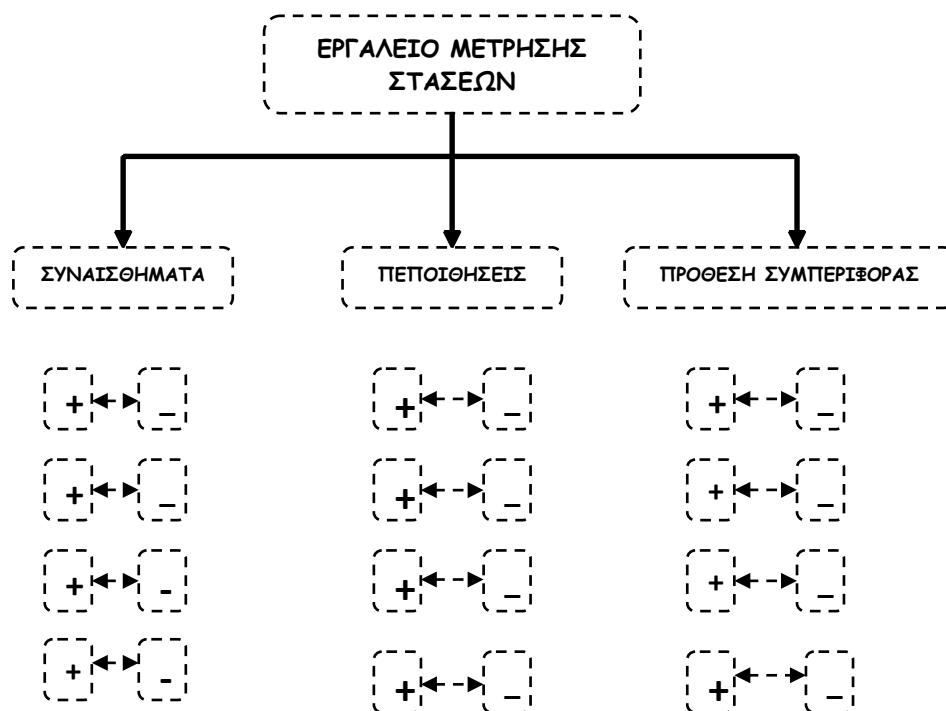
Η έρευνα είναι πιλοτική και διεξήχθη στον Ν. Καρδίτσας από 25 Φεβρουαρίου έως 5 Μαρτίου 2009. Το δείγμα αποτέλεσαν 569 μαθητές της τρίτης Λυκείου από 15 Γενικά – δημόσια λύκεια, εκ των οποίων 5 Λύκεια λειτουργούν στην πρωτεύουσα του νομού και τα υπόλοιπα 10 στην περιφέρεια. Ως μέθοδος επιλογής του δείγματος επιλέχθηκε η δειγματοληψία κατά δεσμίδες, μια και το δείγμα αποτέλεσαν τάξεις σχολείων του Ν. Καρδίτσας. Το τελικό δείγμα της έρευνάς μας αποτελεί το 67,50% του υπό έρευνα μαθητικού δυναμικού και το 22,55% του συνολικού μαθητικού πληθυσμού των δημόσιων Γενικών Λυκείων του Ν. Καρδίτσας.

2.2. Κατασκευή του εργαλείου μέτρησης των στάσεων των μαθητών απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας.

Για την κατασκευή της κλίμακας των στάσεων χρησιμοποιήθηκε 5-βαθμη κλίμακα τύπου Likert (Κυριαζή, 2006: 71-72; Μιχαλοπούλου, 2002: 45-46; Anastasi, 1990: 585; Koballa, 1984) που απαιτεί από τον ερωτώμενο μαθητή μια απάντηση σύμφωνα με τις ακόλουθες πέντε κατηγορίες: “διαφωνώ απόλυτα”, “διαφωνώ λίγο”, “ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ”, “συμφωνώ λίγο”, “συμφωνώ απόλυτα”. Οι επιλογές αυτές βαθμολογούνται από το 1 έως το 5, όταν η πρόταση εκφράζει αρνητική στάση και από το 5 έως το 1, όταν η πρόταση εκφράζει θετική στάση. Στις αρνητικές προτάσεις η βαθμολογία των απαντήσεων αντιστράφηκε έτσι ώστε να αντανakλά θετική στάση. Το άθροισμα των βαθμών αντιπροσωπεύει το συνολικό βαθμό του κάθε ατόμου.

Η εξασφάλιση της εγκυρότητας (Δαφέρμος, 2005: 44) της κλίμακας των στάσεων των μαθητών απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας επιδιώχθηκε με τον έλεγχο της εγκυρότητας “αντιπροσωπευτικού περιεχομένου”, την ανάλυση των ερωτήσεων από ένα σώμα “κριτών” και το στατιστικό έλεγχο της εγκυρότητας μέσω της τεχνικής της ανάλυσης των ερωτημάτων (item analysis). Το τελικό ερωτηματολόγιο που προέκυψε αποτελείται από 24 προτάσεις, 4 θετικές και 4 αρνητικές για κάθε πεδίο. Στο σχήμα 1 παρουσιάζεται η δομή του εργαλείου (Παπανούσκας, 2005: 22) ως προς την κατανομή των προτάσεων:

Σχήμα 1. Δομή Εργαλείου Μέτρησης Στάσεων

Το ερωτηματολόγιο δόθηκε για δοκιμαστική εφαρμογή σε μικρό αριθμό μαθητών (N=60). Η στατιστική ανάλυση των απαντήσεων έδειξε ότι ο συντελεστής Cronbach alpha για την κλίμακα των στάσεων ήταν $\alpha=0,927$ και κρίθηκε υψηλός. Κατά την τελική εφαρμογή του ερωτηματολογίου πραγματοποιήθηκε έλεγχος της εσωτερικής συνοχής της κλίμακας των στάσεων. Τα αποτελέσματα του στατιστικού ελέγχου έδειξαν ότι οι συντελεστές διάκρισης των προτάσεων (βλ. Πίνακα 1 και Πίνακα 2), οι οποίοι εξετάζουν το βαθμό δυσκολίας των προτάσεων, ανταποκρίνονται στα απαιτούμενα όρια (0,20-0,80) (Κοντοπούλου, 2002: 164). Ο συντελεστής Cronbach alpha για την κλίμακα των στάσεων βρέθηκε υψηλός $\alpha=0,916$. Η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων της έρευνάς μας έγινε με το πρόγραμμα STATISTICA 7.0.

Πίνακας 1. Συντελεστές διάκρισης των προτάσεων (N=569)

Δείκτες συνάφειας ερώτησης- συνόλου	Αριθμός ερωτήσεων Κλίμακα Στάσεων ($\alpha=0,916$)	Αξιολόγηση
$r>0,40$	22	Πολύ κατάλληλες
$0,39>r>0,30$	2	Κατάλληλες
$0,29>r>0,20$	-	Οριακά κατάλληλες

3. Στοιχεία Περιγραφικής Στατιστικής των Δημογραφικών Στοιχείων του Ερωτηματολογίου

Από τους 569 μαθητές του δείγματός μας οι 390 (68,54%) φοιτούν σε σχολεία της πόλης της Καρδίτσας, ενώ οι υπόλοιποι 179 (31,46%) φοιτούν σε σχολεία της

περιφέρειας του νομού Καρδίτσας. Οι 255 μαθητές (44,82%) είναι αγόρια και οι 314 (55,18%) είναι κορίτσια. Στην τεχνολογική κατεύθυνση ανήκουν 289 μαθητές (50,79%), στη θεωρητική κατεύθυνση 188 μαθητές (33,04%) και στη θετική 92 μαθητές (16,17%). Με βάση τη βαθμολογική κλίμακα στο επίπεδο 10 έως 14 κατατάσσονται 46 μαθητές (8,08%), στο επίπεδο 14 έως 16 κατατάσσονται 117 μαθητές (20,56%), στο επίπεδο 16 και 18 κατατάσσονται 205 μαθητές (36,03%), ενώ τέλος στο υψηλότερο επίπεδο της βαθμολογικής ιεραρχίας και συγκεκριμένα μεταξύ 18 και 20 κατατάσσονται 201 μαθητές (35,33%). Λαμβάνοντας υπόψη το επίπεδο εκπαίδευσης και το επάγγελμα του πατέρα διαπιστώνουμε ότι στο ανώτερο μεσαίο κοινωνικό στρώμα κατατάσσονται 72 πατέρες (12,65%), στο ενδιάμεσο μεσαίο και στο κατώτερο μεσαίο τοποθετούνται 114 (20,04%) και 174 (30,58%) πατέρες αντίστοιχα, ενώ στο άνω κατώτερο τοποθετούνται 209 (36,73%). Σχετικά με το επίπεδο εκπαίδευσης και το επάγγελμα της μητέρας διαπιστώνουμε ότι στο ανώτερο μεσαίο κοινωνικό στρώμα βρίσκονται 39 (6,85%) μητέρες, στο ενδιάμεσο μεσαίο και στο κατώτερο μεσαίο κοινωνικό στρώμα κατατάσσονται 158 (27,77%) και 105 (18,45%) μητέρες αντίστοιχα, ενώ στο άνω κατώτερο στρώμα κατατάσσονται 43 (7,56%) και στο κάτω κατώτερο 24 (4,22%) εργαζόμενες μητέρες. Οι μητέρες των μαθητών, οι οποίες ασχολούνται με τα οικιακά, χωρίς καμία επαγγελματική απασχόληση, αντιστοιχούν στο 35,15% (N=200) του δείγματος μας.

4. Αποτελέσματα μέτρησης των Στάσεων των μαθητών απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας

Στον Πίνακα 2 παρατίθενται η κατανομή συχνοτήτων, οι δείκτες των μέσων όρων, των διαμέσων, των τυπικών αποκλίσεων και των συντελεστών διάκρισης των προτάσεων. Οι τιμές του πίνακα αναφέρονται στην αρχική κλίμακα μέτρησης (24 – 120). Οι τιμές της σειράς “Στάσεις (%)” αναφέρονται στην προσαρμογή στην εκατοντάβαθμη κλίμακα. Η τιμή των στάσεων του συνολικού δείγματος προκύπτει χαμηλή (Μ.Ο. 54,09%), είναι όμως μια τιμή που έστω και για λίγο βρίσκεται πάνω από τη “βάση”.

Πίνακας 2. Κλίμακα Μέτρησης Στάσεων: Στοιχεία Περιγραφικής Στατιστικής (N=569)

A/A	Προτάσεις	Κατανομή Συχνοτήτων					Δείκτες			
		Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ απόλυτα	Μ.Ο.	Δ.	T.A.	r_{it}^1
1	Πηγαίνω προετοιμασμένος/η κάθε φορά που έχουμε μάθημα Κοινωνιολογίας στο σχολείο	48,33 (275)	15,82 (90)	20,04 (114)	11,07 (63)	4,75 (27)	2,08	2,00	1,24	0,42
2	*Πιστεύω ότι οι ώρες της Κοινωνιολογίας στο σχολείο πρέπει να είναι λιγότερες	35,50 (202)	17,57 (100)	22,50 (128)	9,49 (54)	14,94 (85)	3,49	4,00	1,43	0,54

3	Θα ήμουν ευχαριστημένος/η να αναγνωριστώ ως καλός/ή μαθητής/μαθήτρια στην Κοινωνιολογία *Στο μάθημα της Κοινωνιολογίας	13,53 (77)	7,03 (40)	34,80 (198)	19,68 (112)	24,96 (142)	3,36	3,00	1,30	0,37
4	αφαιρούμαι περισσότερες φορές απ' ότι σε άλλα μαθήματα Το μάθημα της Κοινωνιολογίας είναι χρήσιμο για την κατανόηση και άλλων μαθημάτων του σχολείου	20,74 (118)	20,39 (116)	20,56 (117)	17,22 (98)	21,09 (120)	3,02	3,00	1,43	0,54
5	*Όταν πρέπει να διαβάσω Κοινωνιολογία, αισθάνομαι ότι κάνω μια καταναγκαστική δουλειά Το μάθημα της Κοινωνιολογίας με βοηθάει να κατανοώ καλύτερα τις ανθρώπινες σχέσεις	14,76 (84)	13,53 (77)	21,79 (124)	26,89 (153)	23,02 (131)	3,30	3,00	1,35	0,46
6	*Αν μου δοθεί η ευκαιρία να απουσιάσω στο μάθημα της Κοινωνιολογίας, το κάνω Νιώθω ευχαριστημένος/η που το μάθημα της Κοινωνιολογίας με βάζει σ' ένα κόσμο κοινωνικού προβληματισμού	18,80 (107)	14,59 (83)	21,44 (122)	13,53 (77)	31,63 (180)	2,75	3,00	1,50	0,59
7	*Υπάρχουν πιο χρήσιμα μαθήματα που θα μπορούσαν να ενταχθούν στο σχολικό πρόγραμμα αντί της Κοινωνιολογίας	6,33 (36)	5,27 (30)	13,18 (75)	28,65 (163)	46,57 (265)	4,04	4,00	1,17	0,57
8	Ακόμα κι όταν συναντώ δυσκολίες στο μάθημα της Κοινωνιολογίας, συνεχίζω να προσπαθώ	17,93 (102)	13,18 (75)	16,52 (94)	14,94 (85)	37,43 (213)	2,59	2,00	1,53	0,51
9	*Δεν μ' ενδιαφέρει ιδιαίτερα, αν θα έχω καλούς βαθμούς στο μάθημα της Κοινωνιολογίας	9,31 (53)	5,80 (33)	22,14 (126)	29,35 (167)	33,39 (190)	3,72	4,00	1,24	0,65
10	Ανατρέχω συχνά στο σχολικό βιβλίο της Κοινωνιολογίας και διαβάζω τα κείμενά του	20,74 (118)	18,45 (105)	23,73 (135)	16,87 (96)	20,21 (115)	3,03	3,00	1,41	0,60
11	*Το να συμμετέχω στο μάθημα της Κοινωνιολογίας δε μου προκαλεί κανένα ενδιαφέρον	26,01 (148)	14,06 (80)	27,24 (155)	15,99 (91)	16,70 (95)	2,83	3,00	1,41	0,62
12	Οι γνώσεις που αποκτώ από το μάθημα της Κοινωνιολογίας με βοηθούν να κατανοώ τις απόψεις και τα	31,28 (178)	23,90 (136)	14,24 (81)	14,41 (82)	16,17 (92)	3,40	4,00	1,46	0,37
13		55,36 (315)	19,33 (110)	12,30 (70)	8,61 (49)	4,39 (25)	1,87	1,00	1,18	0,47
14		35,85 (204)	25,48 (145)	16,17 (92)	7,91 (45)	14,59 (83)	3,60	4,00	1,41	0,73
15		11,42 (65)	9,14 (52)	20,74 (118)	30,23 (172)	28,47 (162)	3,55	4,00	1,30	0,63

	συναισθήματα των άλλων										
16	*Μου προκαλεί πλήξη η σκέψη ότι την επόμενη ώρα έχουμε Κοινωνιολογία	37,96 (216)	18,98 (108)	20,91 (119)	11,42 (65)	10,72 (61)	3,62	4,00	1,37	0,53	
17	Πρόθεσή μου είναι να στραφώ σ' ένα επάγγελμα που θα μου είναι χρήσιμη η Κοινωνιολογία	33,74 (192)	17,40 (99)	28,47 (162)	11,95 (68)	8,44 (48)	2,44	2,00	1,29	0,42	
18	*Πιστεύω ότι ελάχιστα θα μου χρειαστεί η Κοινωνιολογία, όταν τελειώσω το σχολείο	27,94 (159)	25,31 (144)	16,87 (96)	13,53 (77)	16,34 (93)	3,35	4,00	1,43	0,54	
19	Μου αρέσουν οι συζητήσεις που αναπτύσσονται στο μάθημα της Κοινωνιολογίας	8,26 (47)	4,04 (23)	15,82 (90)	27,77 (158)	44,11 (251)	3,95	4,00	1,23	0,57	
20	*Στην ώρα του μαθήματος της Κοινωνιολογίας ασχολούμαι με άλλα μαθήματα	29,35 (167)	13,36 (76)	17,22 (98)	17,40 (99)	22,67 (129)	3,09	3,00	1,54	0,49	
21	Η Κοινωνιολογία στο σχολείο μου αποκάλυψε νέες και ενδιαφέρουσες αντιλήψεις για τη λειτουργία της Κοινωνίας	13,53 (77)	12,83 (73)	23,20 (132)	28,30 (161)	22,14 (126)	3,33	4,00	1,32	0,61	
22	*Προσπαθώ να ασχολούμαι, όσο γίνεται λιγότερο, με το μάθημα της Κοινωνιολογίας	12,30 (70)	18,45 (105)	26,01 (148)	15,29 (87)	27,94 (159)	2,72	3,00	1,37	0,57	
23	Η ώρα του μαθήματος της Κοινωνιολογίας περνάει ευχάριστα, χωρίς να το καταλαβαίνω	10,72 (61)	14,59 (83)	19,51 (111)	19,51 (111)	35,68 (203)	3,55	4,00	1,38	0,49	
24	*Η Κοινωνιολογία είναι ένα από τα λιγότερο ελκυστικά μαθήματα στο σχολείο	24,43 (139)	22,14 (126)	21,27 (121)	17,05 (97)	15,11 (86)	3,24	3,00	1,39	0,57	
							75,92	77,00	19,15		
Στάσεις (%)							54,09	55,21	19,95		

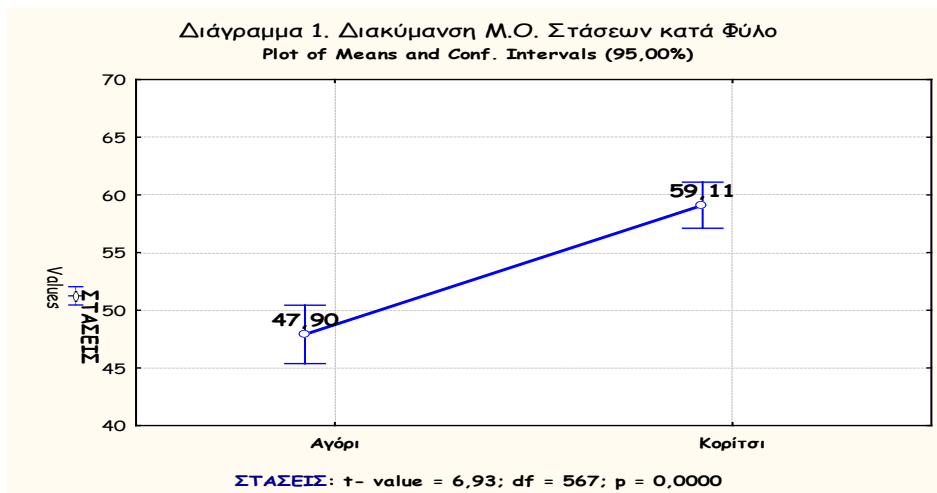
¹Γι=συντελεστής διάκρισης

Με αστερίσκο σημειώνονται οι προτάσεις η βαθμολογία των οποίων αντιστράφηκε

Ένας σημαντικός παράγοντας διαφοροποίησης των στάσεων είναι το φύλο των μαθητών. Το κριτήριο t-test για τον έλεγχο της στατιστικής σημαντικότητας των δύο μέσων όρων κατέδειξε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ($t=6,93$, $df=567$, $p=0,00$) μεταξύ των τιμών των μέσων όρων των αγοριών και των κοριτσιών, με θετικότερες εκείνες των κοριτσιών ($m=59,11$) έναντι των αγοριών ($m=47,90$). Στον πίνακα 3 και στο διάγραμμα 1 παρουσιάζονται οι διαφορές στις τιμές των Μ.Ο. των στάσεων σε σχέση με το φύλο των μαθητών.

Πίνακας 3. Στάσεις και Φύλο (N=569)

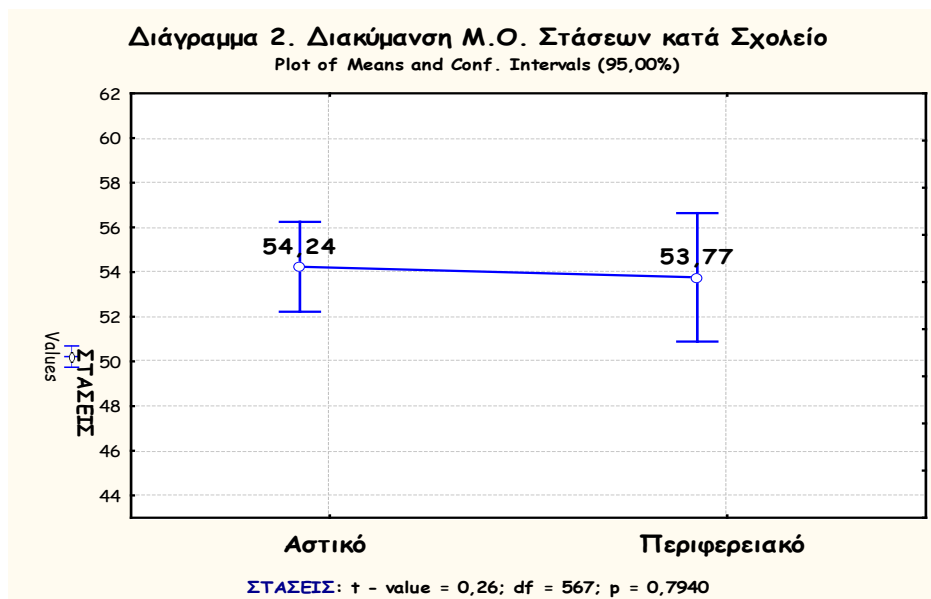
ΣΤΑΣΕΙΣ	ΦΥΛΟ	Μ.Ο.	N	T.A.	t-value	df	p
	ΑΓΟΡΙ		47,90	255	20,54	6,93	567
ΚΟΡΙΤΣΙ		59,11	314	17,99			

Στον πίνακα 4 και στο διάγραμμα 2 παρουσιάζονται οι διαφορές στις τιμές των Μ.Ο. των στάσεων σε σχέση με το σχολείο των μαθητών.

Πίνακας 4. Στάσεις και Σχολείο (N=569)

	ΣΧΟΛΕΙΟ	Μ.Ο.	N	T.A.	t-value	df	p
ΣΤΑ-ΣΕΙΣ	ΠΟΛΗ	54,24	390	20,18	0,26	567	0,79
	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	53,77	179	19,48			

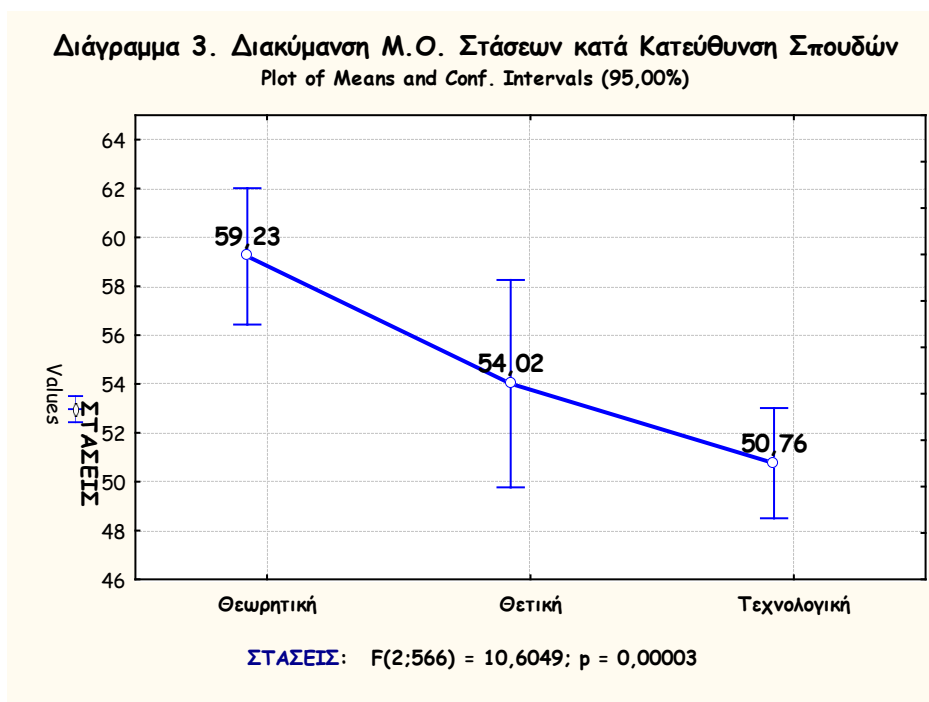

Ο Μ.Ο. των στάσεων των μαθητών των σχολείων της πόλης ($m=54,24$) είναι υψηλότερος από τον αντίστοιχο των μαθητών των σχολείων της περιφέρειας ($m=53,77$). Το κριτήριο t-test ($t=0,26$, $df=567$, $p=0,79$) για τον έλεγχο της στατιστικής σημαντικότητας των δύο μέσων όρων κατέδειξε ότι η διαφορά των τιμών των Μ.Ο. των στάσεων μεταξύ των μαθητών των σχολείων της πόλης και της περιφέρειας δεν είναι στατιστικά σημαντική και επομένως δεν σχετίζεται με τον παράγοντα “σχολείο”.

Στον πίνακα 5 και στο διάγραμμα 3 παρουσιάζονται οι διαφορές στις τιμές των Μ.Ο. των στάσεων σε σχέση με την κατεύθυνση σπουδών των μαθητών.

Πίνακας 5. Στάσεις και Κατεύθυνση Σπουδών (N=569)

	ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΣΠΟΥΔΩΝ	M.O.	N	T.A.	df Effect	df Error	F	p
ΣΤΑΣΕΙΣ	ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ	59,23	188	19,40	2	566	10,60	0,00
	ΘΕΤΙΚΗ	54,02	92	20,50				
	ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ	50,76	289	19,48				

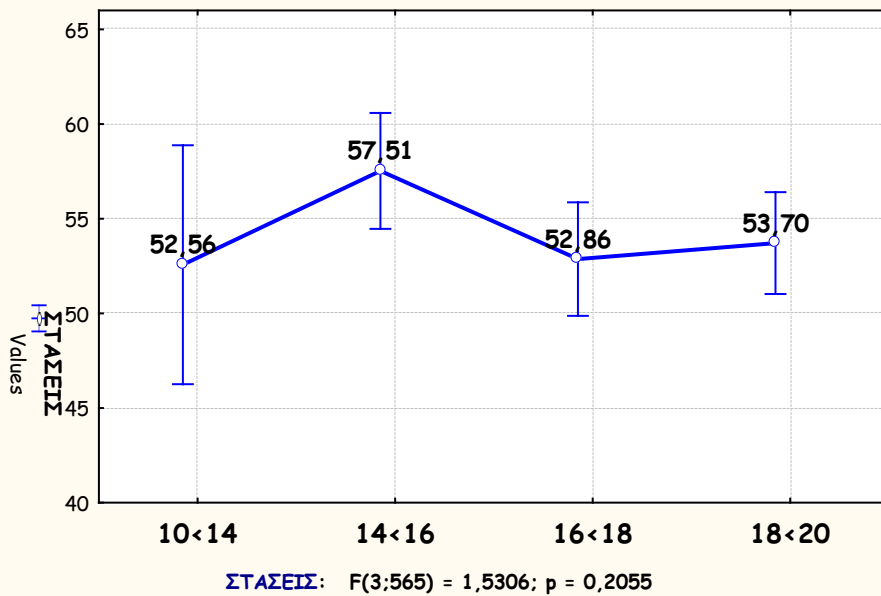
Σε ό,τι αφορά στις στάσεις, η breakdown ANOVA έδειξε ότι οι διαφορές των τιμών των Μ.Ο. είναι στατιστικά σημαντικές και σχετίζονται με τον παράγοντα “κατεύθυνση σπουδών” [F(2,566)=10,60, p=0,00]. Έτσι, θετικότερες εμφανίζονται οι στάσεις, απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας, των μαθητών της θεωρητικής κατεύθυνσης (m=59,23) σε σχέση με τους μαθητές της θετικής (m=54,02) και της τεχνολογικής κατεύθυνσης (m=50,76). Επομένως η κατεύθυνση σπουδών των μαθητών διαφοροποιεί σημαντικά τις στάσεις των μαθητών.

Στον πίνακα 6 και στο διάγραμμα 4 παρουσιάζονται οι διαφορές στις τιμές των Μ.Ο. των στάσεων σε σχέση με την γενική επίδοση των μαθητών στη Β' τάξη Λυκείου.

Πίνακας 6. Στάσεις και Γενική Επίδοση Β' Λυκείου (N=569)

	ΒΑΘΜΟΣ Β' ΛΥΚΕΙΟΥ	M.O.	N	T.A.	df Effect	df Error	F	p
ΣΤΑΣΕΙΣ	10<14	52,56	46	21,25	3	565	1,53	0,21
	14<16	57,51	117	16,71				
	16<18	52,86	205	21,78				
	18<20	53,70	201	19,33				

Διάγραμμα 4. Διακύμανση Μ.Ο. Στάσεων κατά Γενική Επίδοση Β΄ Λυκείου
Plot of Means and Conf. Intervals (95,00%)

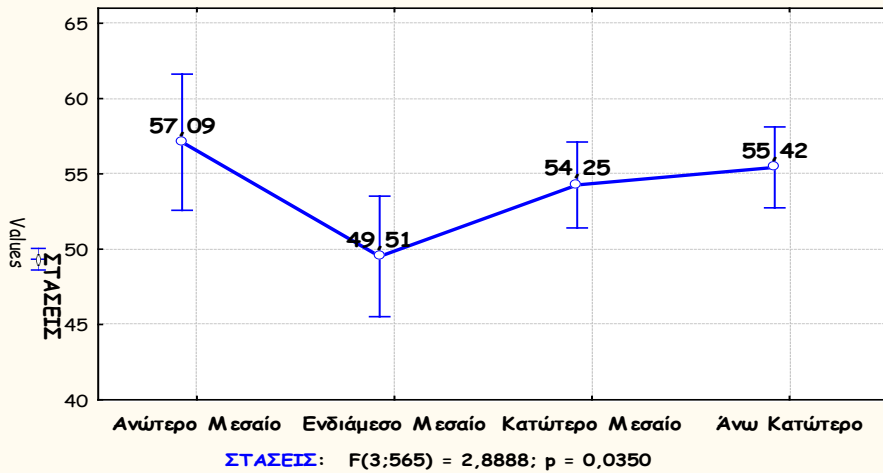
Αν και οι θετικότερες στάσεις απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας εμφανίζονται στις μεσαίες βαθμολογικές επιδόσεις ($m=57,51$) σε σχέση με τις υψηλότερες ($m=52,86$) ή άριστες ($m=53,70$), οι διαφορές των στάσεων σε σχέση με τη γενική επίδοση των μαθητών στη Β΄ τάξη Λυκείου δεν είναι στατιστικά σημαντικές [$F(3,565)=1,53$, $p=0,21$].

Στον πίνακα 7 και στα διαγράμματα 5 και 6 παρουσιάζονται οι διαφορές στις τιμές των Μ.Ο. των στάσεων σε σχέση με την κοινωνική διαστρωμάτωση των γονέων των μαθητών.

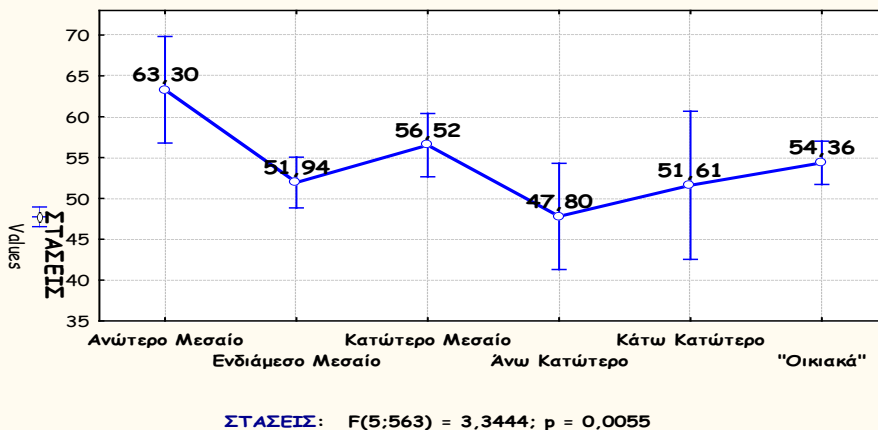
Πίνακας 7. Στάσεις κατά Κοινωνική Διαστρωμάτωση Γονέων (N=569)

ΣΤΑΣΕΙΣ	ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ ΠΑΤΕΡΑ	M.O.	N	T.A.	df Effect	df Error	F	p
	Ανώτερο Μεσαίο		57,09	72	19,24	3	565	2,89
Ενδιάμεσο Μεσαίο		49,51	114	21,57				
Κατώτερο Μεσαίο		54,25	174	19,08				
Άνω Κατώτερο		55,42	209	19,71				
ΣΤΑΣΕΙΣ	ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ ΜΗΤΕΡΑΣ	M.O.	N	T.A.	df Effect	df Error	F	p
	Ανώτερο Μεσαίο	63,30	39	20,12	5	563	3,34	0,01
	Ενδιάμεσο Μεσαίο	51,94	158	19,77				
	Κατώτερο Μεσαίο	56,52	105	20,02				
	Άνω Κατώτερο	47,80	43	21,13				
	Κάτω Κατώτερο	51,61	24	21,46				
Οικιακά	54,36	200	19,00					

Διάγραμμα 5. Διακύμανση Μ.Ο. Στάσεων κατά Κοινωνική Διαστρωμάτωση Πατέρα
Plot of Means and Conf. Intervals (95,00%)

Διάγραμμα 6. Διακύμανση Μ.Ο. Στάσεων κατά Κοινωνική Διαστρωμάτωση Μητέρας
Plot of Means and Conf. Intervals (95,00%)

Σε ό,τι αφορά στην κατανομή των στάσεων σε σχέση με την κοινωνική διαστρωμάτωση των γονέων (Παπαλεωνίδα, 2008: 209), οι μέγιστες τιμές αντιστοιχούν στο ανώτερο μεσαίο κοινωνικό στρώμα και για τους δύο γονείς (57,09 για τον πατέρα ενώ η αντίστοιχη της μητέρας εμφανίζεται υψηλότερη 63,30). Οι χαμηλότερες τιμές των στάσεων εμφανίζονται στους μαθητές, των οποίων ο πατέρας κατατάσσεται στο ενδιάμεσο μεσαίο κοινωνικό στρώμα (49,51) και η μητέρα κατατάσσεται στο άνω κατώτερο κοινωνικό στρώμα (47,80). Οι διαφορές των Μ.Ο. των στάσεων σε σχέση με την κοινωνική διαστρωμάτωση του πατέρα και της μητέρας είναι στατιστικά σημαντικές [$F(3,565)=2,89, p=0,03$ για την “κοινωνική διαστρωμάτωση του πατέρα” και $F(4,364)=4,00, p=0,00$ για την “κοινωνική διαστρωμάτωση της μητέρας” αντίστοιχα].

5. Συμπεράσματα

A) Ένα πρώτο γενικό συμπέρασμα που εξάγεται από τη συγκεκριμένη έρευνα είναι

ότι οι μαθητές του δείγματός μας εμφανίζουν ουδέτερες ή ελάχιστα θετικές στάσεις για το μάθημα της Κοινωνιολογίας (54,09).

Ειδικότερα, παρατηρούνται τα εξής:

Οι υψηλότερες τιμές των μέσων όρων της κλίμακας των στάσεων (4,04 - 3,95 - 3,72 - 3,62 - 3,60 - 3,55 και 3,55) παρατηρούνται αντίστοιχα στις προτάσεις 7, 19, 9, 16, 14, 23 και 15 (βλ. Πίνακα 2). Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι μαθητές αισθάνονται ότι η ώρα του μαθήματος της Κοινωνιολογίας περνάει ευχάριστα, τους προκαλεί ενδιαφέρον η συμμετοχή τους στο μάθημα της Κοινωνιολογίας και δεν πλήττουν στη σκέψη ότι την επόμενη ώρα θα έχουν κοινωνιολογία. Ταυτόχρονα, αναγνωρίζουν ως θετικά τα συναισθήματα που παράγονται τόσο από την ικανότητα του μαθήματος να τους ευαισθητοποιεί σε ζητήματα κοινωνικού προβληματισμού όσο και από τις συζητήσεις που αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια της διδακτικής ώρας της Κοινωνιολογίας. Τέλος, πιστεύουν ότι το συγκεκριμένο μάθημα είναι πραγματικά χρήσιμο γιατί τους βοηθάει να κατανοούν καλύτερα τις ανθρώπινες σχέσεις, όπως επίσης πιστεύουν ότι οι γνώσεις που αποκτούν από το μάθημα της Κοινωνιολογίας τους βοηθάει να κατανοούν τις απόψεις και τα συναισθήματα των άλλων.

Οι χαμηλότερες τιμές των μέσων όρων της κλίμακας των στάσεων (1,87 - 2,08 - 2,44 - 2,59 - 2,72 - 2,75) παρατηρούνται αντίστοιχα στις προτάσεις 13, 1, 17, 8, 22 και 6 (βλ. Πίνακα 2). Βάσει των τιμών των μέσων όρων που εμφανίζουν οι παραπάνω πιο αρνητικές στάσεις μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι σε επίπεδο πρόθεσης συμπεριφοράς οι μαθητές δεν μελετούν το σχολικό βιβλίο της Κοινωνιολογίας, δεν προετοιμάζονται ιδιαίτερα στο σπίτι για τις ανάγκες του μαθήματος και δεν θέλουν να στραφούν σε κάποιο επάγγελμα που θα τους είναι χρήσιμη η Κοινωνιολογία. Επιπλέον, δηλώνουν ότι αν τους δοθεί η ευκαιρία να απουσιάσουν από το συγκεκριμένο μάθημα θα το κάνουν, ότι γενικά ασχολούνται όσο γίνεται λιγότερο με αυτό και ότι όταν πρέπει να διαβάσουν Κοινωνιολογία αισθάνονται ότι κάνουν μια καταναγκαστική δουλειά.

Β) Σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνας τα κορίτσια ($m=59,11$) εμφανίζουν θετικότερες στάσεις απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας σε σχέση με τα αγόρια ($m=47,90$) και η διαφορά αυτή είναι στατιστικά σημαντική ($t=6,93$, $df=567$, $p=0,00$). Από την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας διαπιστώνεται ότι τα διάφορα μαθήματα του Αναλυτικού Προγράμματος της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης συνδέονται με την μεταβλητή του φύλου σε επίπεδο σεξιστικών προτύπων. Στην έρευνά τους οι Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Σακκά κ.ά. (2000) διαπιστώνουν ότι κατά την άποψη των μαθητών η Κοινωνιολογία, η Ψυχολογία, τα Νέα Ελληνικά εντάσσονται στα θεωρητικά μαθήματα και ταιριάζουν περισσότερο στα κορίτσια σε αντίθεση με τα Μαθηματικά, την Πληροφορική, τη Χημεία, που εντάσσονται στα θετικά μαθήματα και προσιδιάζουν περισσότερο στην ανδρική φύση. Τα αγόρια χαρακτηρίζουν το μάθημα της Κοινωνιολογίας «ανδρικό» σε ποσοστό 11,8% και «γυναικείο» σε ποσοστό 40,8%. Τα κορίτσια το χαρακτηρίζουν «ανδρικό» σε ποσοστό 5,3% και «γυναικείο» σε ποσοστό 42,1%. Αλλά και σχετικές έρευνες δείχνουν ότι, ενώ τα κορίτσια έχουν ίδιους ή καλύτερους βαθμούς από τα αγόρια στις Φυσικές επιστήμες, προτιμούν τα θεωρητικά μαθήματα (PISA 2003

και PISA 2006).

Γ) Οι στάσεις των μαθητών απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας που εξετάζονται στην παρούσα έρευνα δεν διαφοροποιούνται σημαντικά με βάση τη γεωγραφική τοποθέτηση του σχολείου (πόλη- $m=54,24$, περιφέρεια- $m=53,77$, $t=0,26$, $df=567$, $p=0,79$). Μέχρι και τη δεκαετία του 1970 που οι έρευνες αναζητούσαν κυρίως τη σχέση μεταξύ σχολικής επίδοσης και κοινωνικοοικονομικής στάθμης της οικογένειας ο τόπος διαμονής του μαθητή και η γεωγραφική τοποθέτηση του σχολείου αποτελούσαν σημαντικούς παράγοντες επιρροής. Σύμφωνα με την Isambert-Zamati η γεωγραφική κατανομή των σχολείων ακολουθούσε τη διαίρεση των αστικών και αγροτικών περιοχών αλλά και στις πόλεις η κατανομή των σχολικών μονάδων ακολουθούσε την κοινωνική σύνθεση των συνοικιών. Μάλιστα η κοινωνική σύνθεση των σχολείων επηρεαζόταν από την κοινωνική σύνθεση της συνοικίας και δη την κοινωνική προέλευση των παιδιών. Έτσι, λοιπόν, σε περιοχές με μεγάλη συγκέντρωση εργατικού πληθυσμού τα σχολεία ήταν απλής μορφής, χωρίς εξειδικεύσεις και με πολλούς μαθητές. Στις περιοχές των προνομιούχων στρωμάτων υπήρχαν πολλές διαφοροποιήσεις, μικρά σχολεία με λίγους μαθητές και καλύτερη εκπαίδευση (Isambert-Zamati, 1976; Τομπαΐδης, 1982). Σήμερα ο παράγοντας της γεωγραφικής κατανομής σε σχέση με τα ζητήματα υποδομής, εξοπλισμού και επάρκειας σε διδακτικό προσωπικό ή σχολικά εγχειρίδια δεν φαίνεται να διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο στην αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος (Μαράτου-Αλιπράντη, Τεπέρογλου & Τσιγκάνου, 2006).

Δ) Θετικότερες στάσεις απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας εμφανίζουν οι μαθητές της θεωρητικής κατεύθυνσης ($m=59,23$) σε σχέση με τους μαθητές της θετικής ($m=54,02$) και τεχνολογικής κατεύθυνσης ($m=50,76$). Οι διαφορές στις τιμές των μέσων όρων που παρατηρούνται είναι στατιστικά σημαντικές [$F(2,566)=10,60$, $p=0,00$].

Ε) Οι τιμές των στάσεων είναι υψηλότερες στις μεσαίες βαθμολογίες ($14<16$ - $m=57,51$), ενώ παρατηρείται επιδείνωση των τιμών των στάσεων στις υψηλότερες ($16<18$ - $m=52,86$) ή άριστες βαθμολογίες ($18<20$ - $m=53,70$). Ωστόσο, οι διαφορές των τιμών των Μ.Ο. δεν είναι στατιστικά σημαντικές [$F(3,565)=1,53$, $p=0,21$]. Εδώ διαπιστώνεται ότι το Λύκειο αποτελεί στάδιο προετοιμασίας των μαθητών για την είσοδο στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση, αποστασιοποιημένο από τον παιδαγωγικό και εκπαιδευτικό του στόχο και επικεντρωμένο αποκλειστικά στη σύνδεση του Λυκείου με την είσοδο στο Πανεπιστήμιο (βλ. και την έρευνα Μαράτου-Αλιπράντη, Τεπέρογλου & Τσιγκάνου, 2006: 214).

ΣΤ) Σύμφωνα με την έρευνά μας η κοινωνική θέση των γονέων διαφοροποιεί τις στάσεις των μαθητών και οι διαφορές είναι στατιστικά σημαντικές [$F(3,565)=2,89$, $p=0,03$ για την “κοινωνική διαστρωμάτωση του πατέρα” και $F(5,563)=3,34$, $p=0,01$ για την “κοινωνική διαστρωμάτωση της μητέρας” αντίστοιχα]. Οι μαθητές, των οποίων οι γονείς βάσει του επαγγέλματός τους και της μόρφωσής τους κατατάσσονται στο ανώτερο μεσαίο κοινωνικό στρώμα, έχουν θετικότερες στάσεις σε σχέση με τους μαθητές, των οποίων οι γονείς κατατάσσονται σε χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Λαμβάνοντας υπόψη τα συμπεράσματα των ερευνών

διαπιστώνει κανείς, ότι οι μαθητές, που επιτυγχάνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό στο σχολείο, προέρχονται κατά κανόνα από οικογένειες υψηλής κοινωνικοοικονομικής στάθμης (Τσουκαλάς, 1975; Παπακωνσταντίνου, 1981; Μυλωνάς, 1982; Τζάνη, 1983; Ηλιού, 1984; Bourdieu & Passeron, 1996; Σιάνου – Κύργιου, 2005; Μαράτου-Αλιπράντη, Τεπερόγλου & Τσιγκάνου, 2006, κ.ά.). Το αντίθετο ισχύει για τους μαθητές που παρουσιάζουν προβλήματα στις επιδόσεις τους στο σχολείο.

6. Προτάσεις

Η έρευνα κρίνεται σημαντική, γιατί δίνει μια απάντηση σε ερωτήματα που έχουν σχέση με τις στάσεις των μαθητών απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας, ενώ ταυτόχρονα ερευνώνται παράγοντες, οι οποίοι σχετίζονται με αυτές.

Βασικό εύρημά της είναι ότι οι μαθητές της Γ' λυκείου εμφανίζουν ουδέτερες ή ελάχιστα θετικές στάσεις απέναντι στο συγκεκριμένο μάθημα. Θεωρούμε ότι οι 24 ερωτήσεις της κλίμακας αποτυπώνουν, αυτή τη χρονική στιγμή, μια εικόνα η οποία δεν είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντική. Βέβαια, ελπιδοφόρο είναι το γεγονός ότι, αναδεικνύεται η χρησιμότητα του μαθήματος αφού, όπως πιστεύουν οι μαθητές, τους βοηθάει να κατανοούν καλύτερα τις ανθρώπινες σχέσεις (ερ. 7: Συμφωνώ απόλυτα και συμφωνώ λίγο 75,22%) ή ότι οι γνώσεις που αποκτούν από το μάθημα της Κοινωνιολογίας τους βοηθούν να κατανοούν τις απόψεις και τα συναισθήματα των άλλων (ερ. 15: Συμφωνώ απόλυτα και συμφωνώ λίγο 58,7%).

Η Κοινωνιολογία με τον εκσυγχρονιστικό και αποκαλυπτικό της λόγο αποτελεί ένα σημαντικό διδακτικό αντικείμενο για την προώθηση της κριτικής σκέψης των μαθητών και των εκπαιδευτικών. Όσο πιο θετικές είναι οι στάσεις των μαθητών απέναντι στο συγκεκριμένο μάθημα, τόσο περισσότερες πιθανότητες έχουμε να συμβάλλουμε στη διαμόρφωση προσωπικοτήτων με αυτογνωσία, κοινωνική συνείδηση και κριτική κοινωνική σκέψη, ικανών να ανταπεξέλθουν στις σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες και στις ραγδαίες αλλαγές σε κάθε επίπεδο της ζωής μας.

Κρίνεται, λοιπόν, σκόπιμη η λήψη μέτρων ενίσχυσης της αποτελεσματικότητας της εκπαιδευτικής διαδικασίας και ιδίως της διδασκαλίας του συγκεκριμένου γνωστικού αντικείμενου, όπως για παράδειγμα τα παρακάτω:

- Να διεξαχθεί έρευνα, η οποία σε ένα πρώτο επίπεδο θα ασχοληθεί με την βαθύτερη διερεύνηση και την εμπειριστατωμένη καταγραφή όλων των στρατηγικών και δραστηριοτήτων που εφαρμόζονται στη διδακτική πρακτική του μαθήματος και η συσχέτισή τους ως παράγοντα που επηρεάζει τις στάσεις των μαθητών απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας. Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας να εφαρμοστούν σε ένα δεύτερο επίπεδο εναλλακτικές στρατηγικές (π.χ. καινοτόμες προσεγγίσεις στη διδασκαλία του μαθήματος της Κοινωνιολογίας) στην αίθουσα διδασκαλίας, με στόχο τη βελτίωση των στάσεων όλων των μαθητών προς το μάθημα αυτό.
- Να δραστηριοποιηθούν οι μαθητές ως ερευνητές για την αναζήτηση, επιλογή και αξιολόγηση των στοιχείων κάθε κοινωνικού φαινομένου που αναλύεται. Κρίνεται σκόπιμη η δημιουργία σε κάθε Λύκειο ενός εργαστηρίου κοινωνικών επιστημών, ώστε να προσφέρεται η δυνατότητα της ανάπτυξης της διερευνητικής αποστολής του μαθήματος της Κοινωνιολογίας. Με την εφαρμογή της συνεργατικής μάθησης

και τη συμβολή των εργαλείων του υπολογιστή (π.χ. στατιστικά προγράμματα, αξιοποίηση λογισμικού προσομοίωσης ποικίλων κοινωνικών φαινομένων, λογισμικά κατασκευής εννοιολογικών καρτών, του WebQuest ως νέου τύπου εκπαιδευτικής δραστηριότητας που αξιοποιεί το διαδίκτυο ως πηγή πληροφοριών και δραστηριοτήτων) θα συμβάλλουμε στην αναμόρφωση της μαθησιακής/διδασκτικής διαδικασίας. Μια τέτοια εξέλιξη αναμένεται να συμβάλει και στην ανάπτυξη θετικότερων στάσεων απέναντι στο μάθημα της Κοινωνιολογίας .

- Οι διδάσκοντες του μαθήματος της Κοινωνιολογίας να αξιοποιήσουν το διαθέσιμο εκπαιδευτικό υλικό για την ισότητα των φύλων στη διδακτική πράξη (π.χ. εργαλεία με οδηγίες για την εφαρμογή διδακτικών και παρεμβατικών δραστηριοτήτων, οι οποίες προβάλλουν και ενισχύουν αρχές και θέσεις σχετικά με την ισότητα των δύο φύλων και γενικότερα υπέρ της ισότητας των πολιτών και της προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων) (βλ. ενδεικτικά Δεληγιάννη-Κουϊμτζή & Σακκά, 2007; Κορωνάιου, 2007; Μαραγκουδάκη, κ.ά., 2007; COMPASS, 2002) με στόχο την αποδόμηση λανθασμένων κοινωνικών αναπαραστάσεων, οι οποίες σχετίζονται με τις διαφορές των δύο φύλων σε ό,τι αφορά τη στάση τους προς το μάθημα της Κοινωνιολογίας και την αναδόμηση νέων βασισμένων σε έγκυρες επιστημονικές πηγές.

- Να δοθεί η δυνατότητα συνεχούς επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών σε ζητήματα διδακτικής, ώστε να είναι σε θέση να σχεδιάζουν και να υλοποιούν εκπαιδευτικές δραστηριότητες που θα προκαλούν το ενδιαφέρον των μαθητών και θα καθιστούν περισσότερο γόνιμη και δημιουργική τη σχέση τους με το μάθημα (π.χ. πρακτικές δραστηριότητες, μικρά ερευνητικά προγράμματα, κ.λπ.).

- Να ενισχυθούν οι μαθητές που προέρχονται από χαμηλά κοινωνικά στρώματα στην απόκτηση εμπειριών, στο διάλογο και στην αξιολόγηση θεμάτων που αφορούν στην Κοινωνιολογία (ελευθερία, ισότητα, δικαιοσύνη, ανθρώπινα δικαιώματα).

- Να προωθηθεί η συνεργασία του σχολείου με κοινωνικούς φορείς της τοπικής κοινότητας (π.χ. δημοτικά συμβούλια νεότητας, πολιτιστικά ιδρύματα, εθελοντικοί οργανισμοί, κ.λπ.) και η ανάπτυξη δραστηριοτήτων, όπως για παράδειγμα ο σχεδιασμός μικρών «εκπαιδευτικών σχεδίων» (project). Η ευαισθητοποίηση των μαθητών στα κοινωνικά προβλήματα της κοινότητας θα διαμορφώσει μια θετική στάση για τη συμβολή της Κοινωνιολογίας στην επίλυση ή εξομάλυνση κοινωνικών προβλημάτων. Είναι γεγονός ότι η υλοποίηση τέτοιων δραστηριοτήτων καθίσταται δύσκολη υπόθεση εξαιτίας του περιορισμένου χρόνου των μαθητών της Γ' Λυκείου λόγω των πανελλαδικών εξετάσεων. Γι' αυτό το λόγο η εισαγωγή του μαθήματος, ως υποχρεωτικό γενικής παιδείας, και στις τρεις τάξεις του Λυκείου θα ήταν ένα βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση. Για όλα τα παραπάνω σημαντική κρίνεται η συμβολή του κοινωνικού ιστού των τοπικών κοινωνιών στην ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων με κοινωνικές δράσεις για τον ελεύθερο χρόνο, για την απασχόληση των νέων, με κέντρα νεότητας και αναπτυξιακά προγράμματα, που θα προκαλέσουν περαιτέρω το ενδιαφέρον των νέων για τα κοινωνικά δρώμενα.

Βιβλιογραφία

- Ajzen, I. (1988). *Attitudes, personality and behavior*, Chicago, Ill.: The Dorsey Press.
- Anastasi, A. (1990). *Psychological Testing*, New York: Macmillan Pub. Co.
- COMPASS, *A Manual on Human Rights Education with Young People, 49 Practical Activities and Methods for Human Rights Education*, Author: Patricia Brander et al., Council of Europe Publishing, Publication Date: 2002. [<http://eycb.coe.int/compass/en/contents.html>].
- Isambert-Zamati, V. (1976). *Les enseignants et la division sociale à l'école aujourd' hui, Le pensée*, αρ. 190, Δεκέμβριος, σε ελληνική μετάφραση στο: Α. Φραγκουδάκη, (1985), *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Παπαζήση: «Οι εκπαιδευτικοί και ο κοινωνικός καταμερισμός στο σχολείο σήμερα», σσ. 493-518.
- Koballa, T. (1984). «Designing a Likert – type scale to asses attitude toward energy conservation: a nine step process», στο: *Journal of Research in Science Teaching*, Vol. 20, No. 7, σσ. 709 – 723.
- PISA 2003. *Lernen für die Welt von Morgen - Erste Ergebnisse von PISA 2003*, OECD 2004.
- PISA 2003. *The PISA 2003. Assessment Framework – Mathematics, Reading, Science and Problem Solving Knowledge and Skills*, OECD.
- PISA 2006. *Naturwissenschaftliche Kompetenzen für die Welt von morgen. Kurzzusammenfassung. Programme fuer International Student Assessment*, OECD.
- Rosenberg, M.J. & Hovland, C.I. (1960). «Cognitive, affective and behavioral components of attitudes», στο: C. I. Hovland & M. J. Rosenberg (Eds.) *Attitude Organization and Change: An analysis of consistency among attitude components*, New Haven, CT: Yale University Press, σσ. 1-14.
- Spooncer, F. (1992). *Behavioral Studies for Marketing and Business*, Leckhampton, UK: Stanley Thornes (Publishers) Ltd.
- Αθανασούλα-Ρέππα, Α. & Χαραμής, Π. (επιμ.) (1998). *Το ενιαίο λύκειο. Εμπειρίες και προοπτικές. Σεμινάρια ενημέρωσης και εργασίας των εκπαιδευτικών με θέμα την αναβάθμιση του λυκείου*, ΥΠΕΠΘ - Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα.
- Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Κοινωνιολογίας Γενικής Παιδείας της Γ' τάξης Ενιαίου Λυκείου, στην ιστοσελίδα: [<http://www.pi-schools.gr>].
- Bourdieu, P. & Passeron, G.CL. (21996). *Οι κληρονόμοι – Οι φοιτητές και η κουλτούρα*, μτφρ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Μ. Βιδάλη, Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου– Α. Καρδαμίτσα.
- Δαφέρμος, Β. (2005). *Κοινωνική Στατιστική με το SPSS*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. & Σακκά, Δ. (2007). *Εφηβικές Ταυτότητες Φύλου: Διερευνώντας τον παράγοντα Φύλο στο Σχολικό Πλαίσιο. Εγχειρίδιο με ερευνητικά εργαλεία για εκπαιδευτικούς*, ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ-ΑΕΟΝΑΣ 4-ΜΕΤΡΟ 4.1-ΕΝΕΡΓΕΙΑ 4.1.1-ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΡΑΞΗΣ 4.1.1.α, Ευαισθητοποίηση Εκπαιδευτικών και Παρεμβατικά Προγράμματα για την Προώθηση της Ισότητας των Φύλων, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, Αθήνα: Κ.Ε.Θ.Ι.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β., Σακκά, Δ., Ψάλτη, Α., Φρόση, Λ., Αρκουμάνη, Σ., Στογιαννίδου, Α. & Συγκολλίτου, Ε. (2000). «Ταυτότητες Φύλου στην Εφηβεία και Επιλογές Ζωής». Τελική Έκθεση. Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας & Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη, στο: Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, κ.ά. (2008) (επιμέλεια). *Φύλο και Εκπαιδευτική Πραγματικότητα στην Ελλάδα: Προωθώντας Παρεμβάσεις για την*

Ισότητα των Φύλων στο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα, ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ-ΑΕΟΝΑΣ 4-ΜΕΤΡΟ 4.1- ΕΝΕΡΓΕΙΑ 4.1.1-ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΡΑΞΗΣ 4.1.1.α, Ευαισθητοποίηση Εκπαιδευτικών και Παρεμβατικά Προγράμματα για την Προώθηση της Ισότητας των Φύλων, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.ΕΘ.Ι.), chapter 6. [http://www.kethi.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=149%3A2008-12-18-09-53-35&catid=35%3A-2008&Itemid=23&lang=el].

Ηλιού, Μ. (1984). *Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική*, Αθήνα: Πορεία.

Κοντοπούλου, Ε. (2002). *Ψυχομετρία*, Αθήνα: Interbooks.

Κορωναίου, Α. (επιστ. επιμ.) (2007). *Ασκήσεις Ευαισθητοποίησης Επιμορφούμενων Εκπαιδευτικών. Για μια εκπαίδευση ίσων ευκαιριών για όλους και όλες*, ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ-ΑΕΟΝΑΣ 4-ΜΕΤΡΟ 4.1-ΕΝΕΡΓΕΙΑ 4.1.1-ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΡΑΞΗΣ 4.1.1.α, Ευαισθητοποίηση Εκπαιδευτικών και Παρεμβατικά Προγράμματα για την Προώθηση της Ισότητας των Φύλων, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, Αθήνα: Κ.ΕΘ.Ι.

Κουζέλης, Γ. (1991). «Η Κοινωνιολογία ως Άσκηση», στο: J. Ritsert, *Τρόποι σκέψης και βασικές έννοιες της Κοινωνιολογίας: μια εισαγωγή*, Αθήνα: Κριτική Επιστημονική Βιβλιοθήκη.

Κυριαζή, Ν. (2006). *Η Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μαραγκουδάκη, Ε. (επιστ. υπεύθ.) (2007). *Βοηθητικό Εκπαιδευτικό Υλικό για τα Σχολικά Εγχειρίδια Μαθημάτων Θεωρητικής Κατεύθυνσης. Γενικό Λύκειο, Εισαγωγή θεμάτων για την προώθηση της ισότητας των φύλων στην εκπαιδευτική διαδικασία*, ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ- ΜΕΤΡΟ 4.1-ΕΝΕΡΓΕΙΑ 4.1.1- ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΡΑΞΗΣ 4.1.1.δ., Ιωάννινα.

Μαραγκουδάκη, Ε. (επ. υπεύθ.) (2007). *Βοηθητικό Εκπαιδευτικό Υλικό για τα Σχολικά Εγχειρίδια Μαθημάτων Θετικής Κατεύθυνσης. Γενικό Λύκειο, Εισαγωγή θεμάτων για την προώθηση της ισότητας των φύλων στην εκπαιδευτική διαδικασία*, ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ- ΜΕΤΡΟ 4.1-ΕΝΕΡΓΕΙΑ 4.1.1- ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΡΑΞΗΣ 4.1.1.δ., Ιωάννινα.

Μαράτου-Αλιπράντη, Λ., Τεπέρογλου, Α. & Τσιγγάνου, Ι. (2006). *Το Ελληνικό Σχολείο με την Αυγή του 21^{ου} αιώνα. Εκπαιδευτικές Ανάγκες, Προβλήματα και Προοπτικές*, Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.-Gutenberg.

Μιχαλοπούλου, Κ. (2002). *Κλίμακες Μέτρησης Στάσεων*, Αθήνα: Εκδ. Οδυσσεάς.

Μπίκος, Κ. (1995). *Εκπαιδευτικοί και Ηλεκτρονικοί Υπολογιστές. Στάσεις ελλήνων εκπαιδευτικών απέναντι στην εισαγωγή ηλεκτρονικών υπολογιστών στη Γενική Εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Μυλωνάς, Θ. (1999). *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς. Η μέση εκπαίδευση στο χωριό και την πόλη*, Αθήνα: Gutenberg.

Παπαδόπουλος, Ν. (1994). *Λεξικό της Ψυχολογίας*, Αθήνα.

Παπαϊωάννου, Μ. (2000). «Οι κοινωνικές επιστήμες στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στη Γαλλία και η θέση της Κοινωνιολογίας. Σύγκριση με τα ελληνικά δεδομένα», στο: *Κοινωνιόγραμμα*, τχ. 49-50, σσ. 6-10.

Παπακωνσταντίνου, Π. (1981). «Η ανισότητα στην ελληνική υποχρεωτική εκπαίδευση», στο: *Ο Πολίτης* 44, σσ. 46-51.

Παπαλεωνίδα, Π. (2008). *Ο Προγραμματισμός Υπολογιστών στη Δευτεροβάθμια Επαγγελματική Εκπαίδευση: Απόψεις και Στάσεις των Μαθητών*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα.

- Παπανούσκας, Μ. (2005). *Στάσεις και Ενδιαφέρον των μαθητών Γυμνασίου και Λυκείου για το μάθημα της Χημείας*, Διπλωματική Εργασία, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Σπουδές στην Εκπαίδευση, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.
- Σαματάς, Μ. (1999). «Ποια Κοινωνιολογία και για ποιόν; Σκέψεις για μια αντιγραφειοκρατική, ανθρωπιστική Κοινωνιολογία», στο: *Πρακτικά Επιστημονικού Δημέρου, Προοπτικές και Μέλλον των Κοινωνικών Επιστημών στην Ελλάδα*, Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, σσ. 17-41.
- Σιάνου-Κύργιου, Ε. (2005). *Εκπαίδευση και κοινωνικές ανισότητες. Η μετάβαση από τη Δευτεροβάθμια στην Ανώτατη Εκπαίδευση (1997-2004)*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Τζάνη, Μ. (1983). *Σχολική επιτυχία: Ζήτημα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας*, Αθήνα: Γρηγόρη.
- Τομπαΐδης, Δ. (1982). *Η ισότητα ευκαιριών στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Τσουκαλάς, Κ. (1975). Η ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα ως μηχανισμός κοινωνικής αναπαραγωγής, στο: *Δευκαλίων* 13, σσ. 18-33.
- Φακιολάς, Ν. & Λάζος, Γ. (1993). «Η σημασία της Κοινωνιολογίας και ο ρόλος του κοινωνιολόγου στη μέση εκπαίδευση», στο: *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τόμ. Γ', τχ. 12, σσ. 185-196.
- Φλουρής, Γ. (1989). *Αυτοαντίληψη. Σχολική επίδοση και Επίδραση Γονέων*, Αθήνα: Γρηγόρη.
- Φωτόπουλος, Ν. (1999). «Η κοινωνιολογία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Το χρονικό ενός μαθήματος», στο: *Κοινωνιόγραμμα*, τχ. 45, σ. 4.
- Χριστοδούλου, Μ. (2007). «Ζητήματα Διδακτικής της Κοινωνιολογίας: η περίπτωση του νέου Σχολικού Βιβλίου», στο: *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 148, σσ. 63-71.

B7-4. Ηλεκτρική Ενέργεια και περιβάλλον: Οι απόψεις καταρτιζομένων πτυχιούχων Ανωτάτων Σχολών στην Παιδαγωγική

**Βασίλειος Ε. Πανταζής, Ανώτατη Σχολή
Παιδαγωγικής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης Αθήνας
Ευάγγελος Ι. Μανωλάς, Τμήμα Δασολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος
και Φυσικών Πόρων Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Στυλιανός Α. Ταμπάκης, Τμήμα Δασολογίας και Διαχείρισης
Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης**

1. Εισαγωγή

Αφειτηρία της παρούσας εργασίας αποτελεί ο προβληματισμός για το εξαιρετικά ενδιαφέρον και ευαίσθητο ζήτημα αντιλήψεων και συμπεριφορών απέναντι στις πηγές παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας αλλά και απέναντι στη διαχείριση της ηλεκτρικής ενέργειας σε σχέση με το περιβάλλον σε συλλογικό και προσωπικό επίπεδο. Στην Ελλάδα η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας στηρίζεται σε συντριπτικό ποσοστό σε μη ανανεώσιμες πηγές ενέργειας. Σύμφωνα με πρόσφατα στατιστικά στοιχεία για την ηλεκτροπαραγωγή στην Ελλάδα περίπου το 60% της ηλεκτρικής

ενέργειας προέρχεται από την καύση λιγνίτη, 14% από την καύση πετρελαίου, το 10% από ανανεώσιμες πηγές (συμπεριλαμβανομένων και των μεγάλων υδροηλεκτρικών) και το 15% από φυσικό αέριο (European Union 2006).

Στην εργασία αυτή ως υποκείμενα έρευνας επιλέξαμε τους σπουδαστές του Ετήσιου Προγράμματος Παιδαγωγικής Κατάρτισης (ΕΠΠΑΙΚ) και του Προγράμματος Εξειδίκευσης στη Συμβουλευτική και τον Προσανατολισμό (ΠΕΣΥΠ) της Ανώτατης Σχολής Παιδαγωγικής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης (ΑΣΠΑΙΤΕ) Αθήνας. Στο ΕΠΠΑΙΚ φοιτούν πτυχιούχοι ανωτάτων σχολών πανεπιστημιακής και τεχνολογικής εκπαίδευσης, οι οποίοι καταρτίζονται στην Παιδαγωγική επί δύο ακαδημαϊκά εξάμηνα, ενώ στο ΠΕΣΥΠ φοιτούν πτυχιούχοι ανωτάτων σχολών εκπαιδευτικών ειδικοτήτων πανεπιστημιακής και τεχνολογικής εκπαίδευσης, κυρίως εν ενεργεία εκπαιδευτικοί ή/και στελέχη της εκπαίδευσης, οι οποίοι καταρτίζονται στη Συμβουλευτική και τον επαγγελματικό προσανατολισμό επί δύο ακαδημαϊκά εξάμηνα.

Η επιλογή των υποκειμένων της έρευνας και της συγκεκριμένης ερευνητικής προσέγγισης του θέματος έγινε με βάση τα παρακάτω κριτήρια-πτυχές που συνδέονται άμεσα με το ζήτημα που διερευνάται στην παρούσα εργασία:

α) Οι πτυχιούχοι ανωτάτων σχολών πανεπιστημιακής και τεχνολογικής εκπαίδευσης, οι οποίοι καταρτίζονται στην Παιδαγωγική και στη Συμβουλευτική εργάζονται ήδη ή πολύ σύντομα θα εργαστούν ως μόνιμοι εκπαιδευτικοί σε σχολεία κυρίως δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, συνήθως, αλλά όχι μόνο, τεχνικής-επαγγελματικής κατεύθυνσης. Ως εκπαιδευτικοί διδάσκουν και ενότητες των μαθημάτων της ειδικότητάς τους που σχετίζονται με την περιβαλλοντική γνώση και ευαισθητοποίηση, και επίσης έχουν τη δυνατότητα να συμμετάσχουν σε ειδικά σχολικά Προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης ως συντονιστές εκπαιδευτικοί.

β) Οι πτυχιούχοι ανωτάτων σχολών πανεπιστημιακής και τεχνολογικής εκπαίδευσης, οι οποίοι καταρτίζονται στην Παιδαγωγική και στη Συμβουλευτική προέρχονται από διαφορετικά εκπαιδευτικά περιβάλλοντα σπουδών (κοινωνικών, οικονομικών, μηχανολογικών, ιατρικών, γεωπονικών κ.ά.). Αυτή η ποικιλία των επιστημονικών αφετηριών δημιουργούν ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον πεδίο διεπιστημονικότητας και διεπιστημονικού διαλόγου, το οποίο αποτελεί μια σπάνια διεπιστημονική συνεύρεση και είναι ερευνητικά πολύτιμο.

γ) Η σχέση μεταξύ ηλεκτρικής ενέργειας και περιβάλλοντος συνδέεται άμεσα με το σχολείο, που αποτελεί πολύ σημαντικό χώρο για την ενημέρωση των σημερινών μαθητών - αυριανών πολιτών σχετικά με περιβαλλοντικά ζητήματα που αφορούν γνώση, ευαισθητοποίηση και υιοθέτηση πρακτικών περιβαλλοντικής προστασίας (Ψαλλίδας κ.ά. 2005, Σπυροπούλου κ. ά. 2007: 69-85).

δ) Επιπροσθέτως, επειδή ένα μεγάλο μέρος των σημερινών σπουδαστών της ΑΣΠΑΙΤΕ-εκπαιδευτικών θα εργαστούν σε εκπαιδευτικές μονάδες τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, δηλαδή θα είναι οι δάσκαλοι των σπουδαστών Επαγγελματικών Σχολών και Λυκείων, δηλαδή των αυριανών τεχνικών ηλεκτρολογικών και μηχανολογικών ειδικοτήτων, η βαρύτητα της φυσιογνωμίας

των υποκειμένων της έρευνας είναι εμφανής. (Καραφύλλη 2002: 19-58. Ζάγκα 2003: 19-96)

Αναφορικά με τη φυσιογνωμία των υποκειμένων της έρευνας υπογραμμίζεται, επίσης: α) Η εν γένει πληρότητα της επιμέρους επιστημονικής κατάρτισης των σπουδαστών-εκπαιδευτικών, οι οποίοι κατά τεκμήριο είναι κάτοχοι ιδιαίτερων και αυξημένων ακαδημαϊκών προσόντων, τα οποία μοριοδοτούνται για να επιτευχθεί η εισαγωγή τους στα εν λόγω Προγράμματα Κατάρτισης της Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε., και β) η ηλικία και η κοινωνική πείρα των εκπαιδευτικών-σπουδαστών της Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε., πολλοί εκ των οποίων είναι εργαζόμενοι αρκετά χρόνια στο βασικό επιστημονικό τους αντικείμενο ή στην εκπαίδευση. (Κοκογιάννης 2005: 11-166)

2. Μέθοδος έρευνας

Περιοχή έρευνας ήταν ο χώρος της ΑΣΠΑΙΤΕ στην Αθήνα. Διερευνήθηκε η άποψη 109 πτυχιούχων ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (μη καθηγητικών σχολών) που μέσα από το ΕΠΠΑΙΚ αλλά και το ΠΕΣΥΠ της ΑΣΠΑΙΤΕ αποκτούν την δυνατότητα είτε να διδάξουν είτε να εργαστούν στο πεδίο της συμβουλευτικής και προσανατολισμού, ιδιαίτερα στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Η διεξαγωγή της έρευνας έγινε με τη χρήση ερωτηματολογίων αυτο-διαχείρισης και πραγματοποιήθηκε το Φεβρουάριο του 2009.

Για τις μεταβλητές «σβήσιμο των φώτων», «ενεργειακές ετικέτες» και «ύπαρξη ηλιακού θερμικού συλλέκτη» έγινε ανάλυση συχνοτήτων κατά κριτήρια περισσότερα από δύο. Ειδικότερα χρησιμοποιήθηκε η ιεραρχική λογαριθμογραμμική ανάλυση (Loglinear Analysis).

Είναι σκόπιμο, πριν την εκκίνηση της λογαριθμογραμμικής ανάλυσης (συγκεκριμένα, της ιεραρχικής, να εξετάζεται το μέγεθος των αναμενόμενων συχνοτήτων στο πίνακα διασταυρώσεων (Σιάρδος 1999: 27-65). Μεγάλος αριθμός αναμενόμενων συχνοτήτων (μεγαλύτερος του 20%) με τιμή μικρότερη του 5 –όχι όμως μικρότερη του 1, κινδυνεύει να οδηγήσει στην απώλεια της δύναμης της ανάλυσης που χρησιμοποιούμε (Tabachick και Fidell 1989). Η εξέταση αυτή γίνεται με έλεγχο δίπλευρων πινάκων διασταυρώσεων (Norusis 1994: 145-169, Φράγκος 2004: 446-455). Μάλιστα έγινε ομαδοποίηση των κατηγοριών των μεταβλητών ώστε να ικανοποιούνται οι παραπάνω παραδοχές.

Τα δεδομένα μας είναι ταξινομημένα κατά 3 κριτήρια και εκφράζουν συχνότητες. Η υπόθεση H_0 είναι: H_0 : υπάρχει πλήρης ανεξαρτησία μεταξύ των 3 κριτηρίων.

Για τον υπολογισμό του βαθμού αντιστοιχίας μεταξύ μοντέλου και δεδομένων χρησιμοποιούνται στατιστικοί έλεγχοι βέλτιστης προσαρμογής. Η στατιστική σημαντικότητα δείχνει ότι το μοντέλο που εξετάζεται δεν αναπαριστά τέλεια τις παρατηρηθείσες συχνότητες, ενώ αντίστοιχα η στατιστική μη σημαντικότητα σημαίνει πως το προς ανάλυση μοντέλο προσαρμόζεται στις παρατηρηθείσες συχνότητες. Ως στατιστικός έλεγχος χρησιμοποιείται ο έλεγχος X^2 (Howitt και Gramer 2003: 123-140).

Τέλος για να ερμηνεύσουμε τις επιδράσεις στο μοντέλο της βέλτιστης προσαρμογής παρουσιάζουμε τα δεδομένα με τη μορφή μονοδιάστατου ή διοδιάστατου πίνακα

(Howitt και Gramer 2003: 123-140). Το λογισμικό που χρησιμοποιήθηκε στις στατιστικές αναλύσεις ήταν το SPSS.

3. Αποτελέσματα

Το 48,6% των ερωτώμενων που πήραν μέρος στην έρευνα ήταν άνδρες και το 51,4% γυναίκες. Ηλικιακά το 35,8% ήταν ηλικίας 18-30, το 39,4% 31-40 ετών, το 18,3% 41-50 ετών και 3,7% πάνω από 50 ετών. Δεν απάντησε στην ερώτηση το 2,8%. Το 54,1% δήλωσε ότι ήταν ανύπαντροι, το 43,1% παντρεμένοι και 2,8% χωρισμένοι ή χήροι. Το 11% των ερωτώμενων είχε ένα παιδί το 16,5% δύο παιδιά και το 4,6% τρία παιδιά.

Αρχικά ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να αξιολογήσουν τις τεχνολογίες παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας ανάλογα με την φιλικότητα τους προς το περιβάλλον σε μια κλίμακα από το 1 έως το 10 (όπου το 1 αντιπροσωπεύει την χαμηλότερη συνεισφορά και το 10 την μεγαλύτερη). Πιο φιλική τεχνολογία προς το περιβάλλον αξιολογήθηκε η ηλιακή ενέργεια με μ.ο. 9,34 και η αιολική ενέργεια με μ.ο. 9,22. Ακολουθεί η υδροηλεκτρική ενέργεια με μ.ο. 7,94, η χρήση βιοκαυσίμων με μ.ο. 7,33 και η καύση φυσικού αερίου με μ.ο. 6,53. Πολύ χαμηλότερα αξιολογούνται η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας από πυρηνικά καύσιμα (μ.ο. 3,77), από καύση πετρελαίου (μ.ο. 3,01), καύση κάρβουνου (μ.ο. 2,97) και καύση λιγνίτη (μ.ο. 2,75).

Είναι σημαντικό να διευκρινισθεί αν αυτή η θετική τοποθέτηση των ερωτώμενων για τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας είναι βαθύτερη στάση ζωής. Έτσι ερωτήθηκαν αν είναι πρόθυμοι να πληρώσουν προκειμένου να καλυφθεί το 10% της παραγόμενης ποσότητας ηλεκτρισμού από ανανεώσιμες πηγές ενέργειας. Το 2,8% των ερωτώμενων αποδέχεται αύξηση στην τιμή του ρεύματος ακόμα και πάνω από 10%, το 33% αύξηση από 5% έως 10% και το 35,8% κάτω από 5%. Δεν δέχεται να πληρώσει καμιά αύξηση το 26,6% και δεν απάντησε στην ερώτηση το 1,8%

Μάλιστα σε συντριπτική πλειοψηφία οι ερωτώμενοι θεωρούν πολύ ακριβό έως ακριβό (45% και 50,5% αντίστοιχα) το ρεύμα που τους χρεώνεται. Ενώ μόνο το 4,6% βρίσκει ότι το ρεύμα δεν είναι ούτε ακριβό ούτε φθηνό. Σε μια προσπάθεια μείωσης της ατομικής (οικογενειακής) κατανάλωσης η ΔΕΗ ακολουθεί διαφορετική τιμολογιακή πολιτική ανάλογα με την κατανάλωση, δηλαδή επιβάλλει αύξηση της τιμής της κιλοβατώρας ανάλογα με την κλάση κατανάλωσης. Οι πολίτες φαίνεται ότι σε μεγάλο ποσοστό (62,4%) δεν συμφωνούν με την παραπάνω πολιτική. Το 35,8% συμφωνεί και το 1,8% δεν απάντησε στην ερώτηση. Εντούτοις, βλέπουν σε ποσοστό 49,5% ότι η πολιτική αυτή οδηγεί σε μείωση της κατανάλωσης ηλεκτρικού ρεύματος. Το 47,7% πιστεύει ότι αυτό δεν επιτυγχάνεται με αυτή την πολιτική και 2,8% δεν τοποθετήθηκε.

Το ενδιαφέρον των ερωτώμενων για το περιβάλλον φανερώνεται από την αποδοχή ότι σε μεγάλο ποσοστό (68,8%) συμφωνούν απόλυτα με την ανάγκη εξοικονόμησης ενέργειας από όλους. Το 27,5% συμφωνούν, ενώ το 1,8% διαφωνούν και το ίδιο ποσοστό (1,8%) διαφωνούν απόλυτα.

Η μείωση της κατανάλωσης του ηλεκτρικού ρεύματος μπορεί να επιτευχθεί και με την καλύτερη χρησιμοποίηση των συσκευών. Στην ερώτηση αν κατά την έξοδο τους

από ένα δωμάτιο συνηθίζουν να σβήνουν τα φώτα, το 57,8% απάντησε ότι αυτό συμβαίνει πάντοτε, το 33,9% συχνά, το 7,3% σπάνια και το 0,9% ποτέ. Με τις συσκευές όμως που καταναλώνουν ρεύμα ενώ βρίσκονται σε αναμονή η τοποθέτηση των ερωτώμενων ήταν λιγότερο αποδεκτή. Στην ερώτηση σε ποια κατάσταση βρίσκεται η τηλεόραση όταν αυτή δεν χρησιμοποιείται, το 47,7% απάντησε ότι βρίσκεται σε αναμονή και ανοίγει με το τηλεκοντρόλ και το 52,3% ότι είναι κλειστή.

Μάλιστα οι ίδιες συσκευές ανάλογα με την ενεργειακή απόδοση που ανήκουν καταναλώνουν περισσότερο ή λιγότερο ρεύμα. Για παράδειγμα, ένα ψυγείο νέας τεχνολογίας μπορεί να εξοικονομήσει ετησίως 300 kWh και ένα πλυντήριο ρούχων επίσης νέας τεχνολογίας 200 kWh (Μπαλαράς 2001). Έτσι κατά την αγορά των συσκευών αυτών, οι ενεργειακές ετικέτες που τις συνοδεύουν, μας παρέχουν πληροφορίες για την κατανάλωση ενέργειας από αυτές. Οι ερωτώμενοι δηλώνουν σε ποσοστό 33,9% ότι δίνουν πάρα πολύ βαρύτητα στις ενεργειακές ετικέτες κατά την αγορά οικιακών συσκευών, σε ποσοστό 28,4% πολύ, σε ποσοστό 17,4% αρκετά, 10,1% λίγο και 10,1% καθόλου βαρύτητα. Μια χαρακτηριστική περίπτωση ενεργειακά αποδοτικής ηλεκτρικής συσκευής είναι οι οικονομικές-οικολογικές λάμπες που σιγά-σιγά αντικαθιστούν τις λάμπες πυράκτωσης. Το 24,8% των ερωτώμενων δηλώνει ότι τις χρησιμοποιεί πάντοτε, το 52,3% συχνά, το 20,2% σπάνια και το 2,8% ποτέ.

Επίσης εξοικονόμηση ενέργειας μπορεί να επιτευχθεί με την χρήση αυτόνομων συστημάτων όπως ο ηλιακός θερμικός συλλέκτης, καθώς και από την μείωση των απωλειών θερμότητας από τις οικίες. Περίπου οι μισοί (48,6%) από τους ερωτώμενους δηλώνουν ότι έχουν εγκαταστήσει στο σπίτι τους ηλιακό θερμικό συλλέκτη για την παραγωγή ζεστού νερού. Ενώ το 73,4% συμφωνεί με την εφαρμογή μέτρων ενεργειακής απόδοσης στα κτίρια, δηλαδή την ανάγκη πιστοποιητικού ενεργειακής απόδοσης για σπίτια που ενοικιάζονται ή πουλιούνται. Το 8,3% διαφωνεί, ενώ το 18,3% δεν εκφράζει άποψη.

Η συντήρηση του ηλεκτρικού και μηχανολογικού εξοπλισμού των σπιτιών εγγυάται την εξοικονόμηση ενεργειακών πόρων. Συντήρηση στο κλιματιστικό του σπιτιού κάνει πάντοτε το 27,5%, συχνά το 45%, σπάνια το 12,8%, ποτέ το 3,7% και δεν έχει κλιματιστικό το 11% των ερωτώμενων. Τα πράγματα διαφαίνονται λίγο καλύτερα με την συντήρηση του λέβητα θέρμανσης του σπιτιού, όπου το 43,1% δηλώνει ότι πάντοτε κάνει την αναγκαία συντήρηση, το 44% συχνά, το 8,3% σπάνια, το 1,8% ποτέ και δεν απάντησε στην ερώτηση το 2,8%.

Πριν εφαρμόσουμε την λογαριθμογραμμική ανάλυση ελέγχουμε τον πίνακα διασταυρώσεων (Πίνακας 1) και παρατηρούμε ότι καμιά προσδοκούμενη συχνότητα δεν είναι μικρότερη του 5, άρα δεν υπάρχει πρόβλημα με μικρές προσδοκούμενες συχνότητες. Παρατηρούμε επίσης ότι υπάρχει ανισότητα μεταξύ παρατηρούμενων και προσδοκούμενων συχνοτήτων. Άρα η υπόθεση της πλήρους ανεξαρτησίας μεταξύ των 3 κριτηρίων δεν είναι σωστή.

Με την εφαρμογή του προγράμματος της Ιεραρχικής Λογαριθμογραμμικής Ανάλυσης διαπιστώθηκε ότι το καταλληλότερο υπόδειγμα, μετά την απομάκρυνση του όρου της αλληλεπίδρασης τρίτης τάξης είναι εκείνο που περιλαμβάνει εκτός

από τις κύριες επιδράσεις και τις αλληλεπιδράσεις ανά δύο των μεταβλητών. Έχουμε εξάλειψη της αλληλεπίδρασης κατά 3 κριτήρια, γιατί ισχύει χ^2 του Pearson = 0,425 με πιθανότητα (p) = 0,809 και χ^2 λόγου πιθανοφάνειας = 0,421 με πιθανότητα (p) = 0,810. Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται με τους ελέγχους «μηδενικότητας» των επιδράσεων των k όρων και όρων υψηλότερης τάξης καθώς και τους ελέγχους «μηδενικότητας» των επιδράσεων των k όρων (Norusis 1994: 145-169).

Φαίνεται λοιπόν στον Πίνακα 2 ότι δεν υπάρχει αλληλεπίδραση κατά τα 3 κριτήρια αφού η τιμή πιθανότητας (p) = 0,755, υπάρχει όμως αλληλεπίδραση κατά 2 κριτήρια (αφού πιθανότητα (p) < 0,05). Μάλιστα στα δύο ζευγάρια των μεταβλητών (σβήσιμο των φώτων – ενεργειακές ετικέτες και ενεργειακές ετικέτες – ύπαρξη ηλιακού θερμικού συλλέκτη) υπάρχει σημαντική στατιστική αλληλεπίδραση.

Για να ερμηνεύσουμε τις επιδράσεις, πρέπει να παρουσιάσουμε τα δεδομένα με μορφή δύο δισδιάστατων πινάκων (Crosstabs). Με τη βοήθεια του Πίνακα 3 βλέπουμε ότι οι ερωτώμενοι που δηλώνουν ότι από την έξοδο τους από το δωμάτιο του σπιτιού τους πάντοτε σβήνουν τα φώτα λαμβάνουν πάρα πολύ έως πολύ υπόψη τους κατά την αγορά οικιακών συσκευών τις ενεργειακές ετικέτες τους, ενώ αντίστοιχα αυτοί που δηλώνουν ότι από την έξοδο τους από το δωμάτιο του σπιτιού τους σβήνουν τα φώτα συχνά έως ποτέ λαμβάνουν αρκετά έως καθόλου υπόψη τους τις ενεργειακές ετικέτες.

Πίνακας 1. Πίνακας διασταυρώσεων των τριών μεταβλητών.

Ενεργειακές ετικέτες	Σβήσιμο των φώτων		Ύπαρξη ηλιακού συλλέκτη		Σύνολο
			Ναι	Όχι	
Πολύ πολύ - πολύ	Πάντοτε	Παρατηρ. συχν.	28	20	48
		Προσδοκ. συχν.	27,5	20,5	48,0
	Συχνά - ποτέ	Παρατηρ. συχν.	11	9	20
		Προσδοκ. συχν.	11,5	8,5	20,0
	Σύνολο	Παρατηρ. συχν.	39	29	68
		Προσδοκ. συχν.	39,0	29,0	68,0
Αρκετά - καθόλου	Πάντοτε	Παρατηρ. συχν.	6	9	15
		Προσδοκ. συχν.	5,1	9,9	15,0
	Συχνά - ποτέ	Παρατηρ. συχν.	8	18	26
		Προσδοκ. συχν.	8,9	17,1	26,0
	Σύνολο	Παρατηρ. συχν.	14	27	41
		Προσδοκ. συχν.	14,0	27,0	41,0

Πίνακας 2. Έλεγχοι μηδενικότητας.

Έλεγχοι «μηδενικότητας» των επιδράσεων των k όρων και όρων υψηλότερης τάξης							
K	DF	χ^2 λόγου πιθανοφάνειας	Πιθανότ.	χ^2 του Pearson	Πιθανότ.	Επανάληψη	
3	1	0,098	0,7545	0,098	0,7546	3	
2	4	18,215	0,0011	19,832	0,0005	2	
1	7	27,717	0,0002	29,789	0,0001	0	
Έλεγχοι «μηδενικότητας» των επιδράσεων των k όρων							
K	DF	χ^2 λόγου πιθανοφάνειας	Πιθανότ.	χ^2 του Pearson	Πιθανότ.	Επανάληψη	
1	3	9,503	0,0233	9,957	0,0189	0	
2	3	18,116	0,0004	19734,000	0,0002	0	
3	1	0,098	0,7545	0,098	0,7546	0	

Πίνακας 3. Πίνακας διασταυρώσεων των μεταβλητών «σβήσιμο των φώτων» και «ενεργειακές ετικέτες».

Σβήσιμο των φώτων		Ενεργειακές ετικέτες		Σύνολο
		Πολύ πολύ - πολύ	Αρκετά - καθόλου	
Πάντοτε	Παρατηρ. συχν.	48	15	63
	Προσδοκ. συχν.	39,3	23,7	63,0
	Υπόλοιπα	8,7	-8,7	
Συχνά - ποτέ	Παρατηρ. συχν.	20	26	46
	Προσδοκ. συχν.	28,7	17,3	46,0
	Υπόλοιπα	-8,7	8,7	
Σύνολο	Παρατηρ. συχν.	68	41	109
	Προσδοκ. συχν.	68,0	41,0	109,0

Αντίστοιχα στο Πίνακα 4 βλέπουμε ότι οι ερωτώμενοι που δηλώνουν ότι λαμβάνουν πάρα πολύ έως πολύ υπόψη τους κατά την αγορά οικιακών συσκευών τις ενεργειακές ετικέτες έχουν εγκαταστήσει στην οικία τους ηλιακό θερμικό συλλέκτη, ενώ αντίθετα αυτοί που λαμβάνουν αρκετά έως καθόλου υπόψη τους τις ενεργειακές ετικέτες δεν έχουν εγκαταστήσει ηλιακό συλλέκτη.

Πίνακας 4. Πίνακας διασταυρώσεων των μεταβλητών «ενεργειακές ετικέτες» και «ύπαρξη ηλιακού συλλέκτη».

Ενεργειακές ετικέτες		Ύπαρξη ηλιακού συλλέκτη		Σύνολο
		Ναι	Όχι	
Πολύ πολύ - πολύ	Παρατηρ. συχν.	39	29	68
	Προσδοκ. συχν.	33,1	34,9	68,0
	Υπόλοιπα	5,9	-5,9	
Αρκετά - καθόλου	Παρατηρ. συχν.	14	27	41
	Προσδοκ. συχν.	19,9	21,1	41,0
	Υπόλοιπα	-5,9	5,9	
Σύνολο	Παρατηρ. συχν.	53	56	109
	Προσδοκ. συχν.	53,0	56,0	109,0

4. Συζήτηση – Συμπεράσματα

Οι ερωτώμενοι αξιολογούν την ηλιακή και την αιολική ενέργεια ως περισσότερο φιλικές στο περιβάλλον. Ακολουθεί η υδροηλεκτρική ενέργεια, η χρήση βιοκαυσίμων και η καύση φυσικού αερίου. Ενώ λιγότερο φιλικές για το περιβάλλον χαρακτηρίζονται η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας από πυρηνικά καύσιμα, καύση πετρελαίου, κάρβουνου και λιγνίτη.

Γίνεται αντιληπτή μια θετική στάση των σπουδαστών στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας. Μάλιστα οι περισσότεροι σπουδαστές (71,6%) είναι διατεθειμένοι να επωμισθούν κάποια αύξηση στην τιμή του ηλεκτρικού ρεύματος για να καλυφθεί το 10% της ηλεκτρικής ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές, αν και οι περισσότεροι θεωρούν το ηλεκτρικό ρεύμα πολύ ακριβό (45%) και ακριβό (50,5%).

Οι σπουδαστές δεν συμφωνούν σε μεγάλο ποσοστό (62,4%) στην τιμολογιακή πολιτική της ΔΕΗ για την αύξηση της τιμής της kW/h ανάλογα με την κλάση κατανάλωσης, παρόλο που οι μισοί περίπου (49,5%) συμφωνούν ότι η πολιτική

αυτή οδηγεί σε μείωση της κατανάλωσης. Είναι γεγονός ότι για να προστατευτεί ένας φυσικός πόρος, τότε είναι αναγκαία η αύξηση της τιμής του, ώστε να μειωθεί η ζήτηση του και κατά συνέπεια η κατανάλωσή του.

Το παραπάνω φανερώνει ότι οι σπουδαστές αντιλαμβάνονται ότι υπάρχει σπατάλη στην διαχείριση της ηλεκτρικής ενέργειας. Έτσι στην ανάγκη εξοικονόμησης ενέργειας από όλους, συμφωνεί απόλυτα το 68,8% και συμφωνεί το 27,5% των σπουδαστών.

Η εξοικονόμηση ηλεκτρικής ενέργειας μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από απλές ενέργειες όπως είναι:

α) Σβήσιμο των συσκευών όταν αυτές δεν τις χρησιμοποιούμε. Ειδικότερα το σβήσιμο των φώτων κατά την έξοδο από το δωμάτιο. Το μέτρο αυτό το 57,8% των ερωτώμενων απάντησε ότι το υιοθετεί πάντα, το 33,9% συχνά, το 7,3% σπάνια και το 0,9% ποτέ.

β) Κανονικό κλείσιμο των συσκευών ώστε να μην βρίσκονται σε αναμονή και να καταναλώνουν ρεύμα. Ειδικότερα για την τηλεόραση το 52,3% απάντησε ότι είναι κλειστή όταν δεν χρησιμοποιείται και το 47,7% ότι βρίσκεται σε αναμονή και ανοίγει με το τηλεκοντρόλ. Βλέπουμε ότι το συγκεκριμένο μέτρο έχει μικρότερη αποδοχή από τους ερωτώμενους σε σχέση με το πρώτο, είτε γιατί χρειάζεται μεγαλύτερη προσπάθεια για την εφαρμογή του είτε γιατί θεωρούν ότι έχει μικρή αξία στην εξοικονόμηση ενέργειας.

γ) Η επιλογή ηλεκτρικών συσκευών υψηλής ενεργειακής απόδοσης. Οι ενεργειακές ετικέτες που συνοδεύουν τις ηλεκτρικές συσκευές μας παρέχουν πληροφορίες για την κατανάλωση ενέργειας από αυτές. Κατά την αγορά νέων συσκευών οι ερωτώμενοι δίνουν σε ποσοστό 33,9% πάρα πολύ βαρύτητα στις ενεργειακές ετικέτες και 28,4% πολύ βαρύτητα.

Για το πόσο η οικολογική στάση μετατρέπεται σε ενέργεια για την αγορά ενεργειακά αποδοτικών συσκευών χρησιμοποιήθηκε η περίπτωση των οικονομικών-οικολογικών λαμπτήρων. Οι ερωτώμενοι δήλωσαν σε ποσοστό 24,8% ότι τις χρησιμοποιεί πάντοτε και το 52,3% συχνά.

δ) Στο ίδιο πνεύμα με τα παραπάνω κινείται και το πιστοποιητικό ενεργειακής απόδοσης στα κτίρια. Η εξοικονόμηση ενέργειας μπορεί να επιτευχθεί με την μείωση των απωλειών θέρμανσης και ψύξης από τα κτίρια. Τελευταία συζητείται η ανάγκη πιστοποιητικού ενεργειακής απόδοσης για κάθε σπίτι που ενοικιάζεται ή πουλιέται. Οι περισσότεροι των ερωτώμενων (73,4%) συμφωνούν με την εφαρμογή ενός τέτοιου μέτρου.

ε) Η εξοικονόμηση ενέργειας μπορεί να επιτευχθεί επίσης και με προμήθεια και χρήση αυτόνομων συστημάτων παραγωγής ενέργειας όπως ο ηλιακός θερμικός συλλέκτης. Περίπου οι μισοί (48,6%) από τους ερωτώμενους δηλώνουν ότι έχουν εγκαταστήσει στο σπίτι τους ηλιακό θερμικό συλλέκτη για την παραγωγή ζεστού νερού. Με την ανάπτυξη και εφαρμογή νέων τέτοιων ολοκληρωμένων συστημάτων είναι δυνατή η κάλυψη ενός μέρους των ενεργειακών αναγκών των σπιτιών.

στ) Τέλος η συντήρηση του ηλεκτρικού και μηχανολογικού εξοπλισμού των σπιτιών εγγυάται την εξοικονόμηση ενεργειακών πόρων. Συντήρηση στο κλιματιστικό του

οπιτιού κάνει συχνά το 45%, ενώ συντήρηση του λέβητα θέρμανσης του οπιτιού δηλώνει ότι κάνει πάντοτε το 43,1% των ερωτώμενων.

Μάλιστα, με την βοήθεια της λογαριθμογραμμικής ανάλυσης βλέπουμε ότι οι ερωτώμενοι που δηλώνουν ότι από την έξοδο τους από το δωμάτιο του οπιτιού τους πάντοτε σβήνουν τα φώτα λαμβάνουν πάρα πολύ έως πολύ υπόψη τους κατά την αγορά οικιακών συσκευών τις ενεργειακές ετικέτες τους και αυτοί που δηλώνουν ότι λαμβάνουν πάρα πολύ έως πολύ υπόψη τους κατά την αγορά οικιακών συσκευών τις ενεργειακές ετικέτες έχουν εγκαταστήσει στην οικία τους ηλιακό θερμικό συλλέκτη. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η οικολογική συμπεριφορά των ερωτώμενων στην διαχείριση της ηλεκτρικής ενέργειας οδηγεί από τις πιο απλές και εύκολες ενέργειες σε πιο συνειδητοποιημένες και δαπανηρές.

Βιβλιογραφία

European Union (2006). *Energy and Transport 2006 in Figures. Part 2: Energy*. Directorate General for Energy and Transport in co-operation with Eurostat. Διαθέσιμο: http://politics.wwf.gr/images/stories/political/press/situation_greece.pdf

Howitt, D., Gramer, D. (2003). *Στατιστική με το SPSS 11 για Windows*. Αθήνα: Εκδόσεις Κλειδάριθμος.

Ζάγκα, Α. (2003). *Ο Θεσμός των Τεχνικών Επαγγελματικών Εκπαιδευτηρίων στην Ελληνική Επαγγελματική Εκπαίδευση: Θεωρητική και Εμπειρική Προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη.

Καραφύλλη, Μ. (2002). *Η Συμβολή των ΤΕΛ στην Επαγγελματική-Εκπαιδευτική Σταδιοδρομία και Αποκατάσταση των Νέων. Η Περίπτωση του 3ου και 4ου ΤΕΛ Θεσσαλονίκης: Θεωρητική και Εμπειρική Προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη.

Κοκογιάννης, Κ. (2005). *Ανθρωπιστική Παιδεία και Τεχνική Εκπαίδευση: Θεωρητική και Εμπειρική Προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη.

Μπαλαράς Κ. (2001). *Οδηγός εξοικονόμησης ενέργειας στις κατοικίες*. Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών, Ευώνυμος Οικολογική Βιβλιοθήκη. Διαθέσιμο: http://www.minenv.gr/4/47/00_4701/odigos_katoikion.pdf

Norusis M. J. (1994). *SPSS Advanced Statistics 6.1*. Chicago: SPSS Inc.

Σιάρδος Γ. Κ., 1999. *Μέθοδοι Πολυμεταβλητής Στατιστικής Ανάλυσης. Μέρος Πρώτο: Διερεύνηση Σχέσεων μεταξύ Μεταβλητών*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.

Σπυροπούλου, Δ., Αντωνάκη, Τ., Κονταξάκη, Σ., Μπούρας, Σ. (2007). «Η συμβολή της λυκειακής εκπαίδευσης στη διαμόρφωση περιβαλλοντικής παιδείας των μαθητών: Απόψεις και προτάσεις των εκπαιδευτικών». *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, τ. 12, σελ. 69-85.

Tabachnick, B. G., Fidell, L. S. (1989). *Using Multivariate Statistics*. 2nd Edition. New York: Harper and Row.

Φράγκος Χ. Κ. (2004). *Μεθοδολογία Έρευνας Αγοράς και Ανάλυση Δεδομένων με χρήση του Στατιστικού Πακέτου SPSS for Windows*. Αθήνα: Εκδόσεις "Interbooks".

Ψαλλίδας, Β., Καρράς, Κ., Καλαϊτζίδης, Δ., Δημόπουλος, Δ., Μαρινάκη, Α., Θηβαίου, Ι., Μίχου, Τ., Σιμιτζής, Τ. (2005). «Η επίδραση του σχολείου και της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στη Νεολαία». *1ο συνέδριο Σχολικών Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης*, Ισθμός Κορίνθου, 23-25 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο: http://kpe-kastor.kas.sch.gr/kpe/yliko/sppe1/oral/PDFs/801-809_oral.pdf

B7-5. Η Περιβαλλοντική εκπαίδευση στο πλαίσιο περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων

**Μιμίκου Μαρία, ΜΑ.,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών**

Θεωρητικός προβληματισμός και ερευνητικά ερωτήματα

Η παρουσίαση αυτή αποτελεί μέρος της έρευνας που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας μου στο πρόγραμμα 'Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα' στο Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Η έρευνα διεξήχθη στις αρχές του 2009, και σκοπό είχε την ανάδειξη των θεωρητικών προσανατολισμών των περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων της έρευνας σε σχέση με την προβληματική και τις τάσεις που έχουν αναπτυχθεί στους κόλπους του σύγχρονου περιβαλλοντικού κινήματος καθώς και της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Για την ανάδειξη αυτών, δόθηκε έμφαση στις πρακτικές που εφαρμόζουν γενικά, και ειδικότερα στο τομέα της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, ενημέρωσης κι ευαισθητοποίησης του κοινού, ακριβώς επειδή υπάρχει η πεποίθηση πως όλες οι πρακτικές καθοδηγούνται από κάποια θεωρία, όπως υποστηρίζουν και οι Carr και Cemmis (σε Δασκολιά, 2005: xiii). Η έρευνα περιλάμβανε τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με στελέχη περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων, ενώ στην ερευνητική διαδικασία ακολουθήθηκε η ποιοτική μεθοδολογία έρευνας.

Αφετηρία για την εξέταση του συγκεκριμένου πεδίου στάθηκε ο αυξανόμενα σημαντικός ρόλος που αποδίδεται σε παγκόσμιο, ευρωπαϊκό, αλλά κι ελληνικό επίπεδο στις μη κυβερνητικές οργανώσεις γενικά, και στις περιβαλλοντικές ειδικότερα. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής:

- στην Agenda 21, για την προώθηση της αειφόρου ανάπτυξης, ανατίθεται στις μη κυβερνητικές οργανώσεις, σε συνεργασία με τοπικές και κρατικές αρχές, ο σχεδιασμός, η οργάνωση κι εφαρμογή προγραμμάτων εκπαίδευσης, ανάπτυξης, περιβαλλοντικής διαχείρισης, κ.ά.
- στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στις μη κυβερνητικές οργανώσεις, έναντι μάλιστα των πολιτικών κομμάτων, για τη διαμόρφωση των κοινοτικών πολιτικών. Ο ρόλος αυτός των μη κυβερνητικών οργανώσεων απέκτησε και νομική μορφή με τη δήλωση 23 που επισυνάφθηκε στη συνθήκη του Μάαστριχτ (Ανθόπουλος, 2002)
- ειδικότερα για τις περιβαλλοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις και στην περίπτωση της Ελλάδας, όπως αναφέρει ο Σιταρόπουλος στο άρθρο του με τίτλο 'Το ζήτημα της παρέμβασης μη κυβερνητικών οργανώσεων σε υποθέσεις σχετικές με την προστασία δικαιωμάτων του ανθρώπου' (2002), οι περιβαλλοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις απολαμβάνουν ενός 'προνομιακού' δικονομικού καθεστώτος σε περιβαλλοντικές ακυρωτικές δίκες, σε αντίθεση με μη κυβερνητικές οργανώσεις προστασίας δικαιωμάτων του ανθρώπου, ώστε προβάλλεται σχεδόν το

περιβάλλον ως ανώτερο έννομο συμφέρον έναντι των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Από την άλλη, το σύγχρονο περιβαλλοντικό κίνημα βρίσκει έκφραση μέσα από ρεύματα τόσο διαφορετικά, και, αντιθετικά, ίσως, μεταξύ τους, όπως αυτό της βαθιάς οικολογίας και αυτό της υποστήριξης της αφθονίας. Ουσιαστικά, τα διάφορα ρεύματα που βλέπουμε παρακάτω στο σχεδιάγραμμα, προσπαθούν να απαντήσουν στα ερωτήματα:

- τι συνιστά περιβαλλοντικό πρόβλημα,
- από τι προκαλείται,
- πώς θα το λύσουμε

Η ιδεολογική δομή του σύγχρονου περιβαλλοντισμού.

Οικοκεντρισμός		Τεχνοκεντρισμός	
Βαθιά οικολογία ή γαιανισμός	Κοινοτισμός ή Οικοσοσιαλισμός ή ήπια τεχνολογία	Διαχείριση	Αισιοδοξία υποστήριξη της αφθονίας
Πίστη στα δικαιώματα της φύσης και στη συνεξέλιξη των ανθρώπινων και φυσικών φαινομένων.	Πίστη στις ικανότητες συνεργασίας των κοινωνιών να είναι αυτοσυντηρούμενες χρησιμοποιώντας την «κατάλληλη» τεχνολογία, και επιστήμες.	Πίστη στην προσαρμογή των δομών και τους μηχανισμούς αξιολόγησης και λήψης αποφάσεων να διαχειριστούν τις περιβαλλοντικές απαιτήσεις.	Πίστη στην εφαρμογή των επιστημών, των δυνάμεων της αγοράς και στη διαχειριστική ικανότητα.
Ανακατανομή της δύναμης σε μια αποκεντρωμένη οικονομία βασισμένη στην αλληλοσύνδεση περιβαλλοντικής και κοινωνικής δικαιοσύνης.		Διατήρηση του status quo στις υπάρχουσες δομές της κυβερνητικής δύναμης.	

(O'Riordan σε Παπαδημητρίου, 1998: 100)

Και το κάθε ένα ρεύμα από αυτά δίνει τις δικές του απαντήσεις. Η θεωρητική αυτή προβληματική έχει κληροδοτηθεί και στην περιβαλλοντική εκπαίδευση. Και αυτή, λοιπόν, μάς προσφέρει, σύμφωνα με την ευρύτατα αποδεκτή ταξινόμια του Lucas, τρεις προσεγγίσεις, στις οποίες προωθείται μια διαφορετική σχέση εκπαίδευσης και περιβάλλοντος, και θέση του περιβάλλοντος σε αυτήν. Η εκπαίδευση γύρω από το περιβάλλον είναι προσανατολισμένη στη διδασκαλία γεγονότων και εννοιών σχετικών με το περιβάλλον και τα περιβαλλοντικά προβλήματα. Η εκπαίδευση από και μέσα στο περιβάλλον χρησιμοποιεί το περιβάλλον κυρίως ως μέσο και πλαίσιο απόκτησης γνώσεων, και προσωπικής ανάπτυξης του ατόμου. Τέλος, η εκπαίδευση για το περιβάλλον στοχεύει στην καλλιέργεια ενός ενεργού και με γνώση ενδιαφέροντος για την ποιότητα και τη διατήρηση της ανθρώπινης ζωής και του περιβάλλοντος (Fien, 1993: 99).

Τα τελευταία χρόνια, με την ανάδυση του μοντέλου της αειφόρου ανάπτυξης, η περιβαλλοντική εκπαίδευση έχει θεωρηθεί από πολλούς ανεπαρκής να εκφράσει

και να προωθήσει το νέο αυτό μοντέλο, και, για το λόγο αυτό, έχει αναπτυχθεί η εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη. Η πολυσημία της ίδιας της έννοιας της αειφορίας ακολουθεί, όπως είναι φυσικό, και την εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη.

Η επίσημη προσέγγιση για την εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη είναι αυτή που προβάλλεται μέσω των διακηρύξεων και του λόγου των διεθνών κι επίσημων φορέων, και προωθεί την ανάπτυξη – κατά το γνωστό, πλέον, ορισμό που δίνεται στην έκθεση Brundtland – «η οποία ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος, χωρίς να διακυβεύει τη δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους». Η κοινωνικά κριτική προσέγγιση τονίζει τον χειραφετικό και ενδυναμωτικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης για τα κοινωνικά υποκείμενα, και την κοινωνία συνολικά, μέσα από τη διαπραγμάτευση εννοιών, όπως αυτής της αειφόρου ανάπτυξης. Η οικοσυστημική προσέγγιση προχωράει ακόμη πιο πέρα από την αμφισβήτηση των κοινωνικο-οικονομικών δομών της κοινωνίας, και προωθεί την αλλαγή σε επίπεδο πια επιστημολογικού παραδείγματος. Η πολιτιστική, τέλος, προσέγγιση της εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη δίνει έμφαση στην αβεβαιότητα και την πολυπλοκότητα που χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά και τα περιβαλλοντικά προβλήματα.

Στόχος, λοιπόν, της έρευνας ήταν η διερεύνηση των προσανατολισμών των μη κυβερνητικών οργανώσεων σε σχέση με καθένα από τα θεωρητικά ρεύματα που μόλις είδαμε, δεδομένου, μάλιστα, ότι οι μη κυβερνητικές οργανώσεις – ως έκφραση της κοινωνίας των πολιτών – παρουσιάζουν το πλεονέκτημα της μεγαλύτερης ευελιξίας και αντιπροσώπευσης των κοινωνικών ομάδων σε σύγκριση με ένα κεντρικά και γραφειοκρατικά σχεδιασμένο κρατικό μηχανισμό, καθώς και με την περιβαλλοντική εκπαίδευση που υλοποιείται μέσα στο σχολικό πλαίσιο.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που διαμορφώθηκαν ήταν τα εξής:

- από ποιο θεωρητικό ρεύμα του περιβαλλοντισμού διαφαίνεται από τις πρακτικές τους να αντλούν οι περιβαλλοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις;
- ποια είναι η θέση τους σε σχέση με τις προσεγγίσεις για την περιβαλλοντική εκπαίδευση;
- ποια είναι η θέση τους σε σχέση με τις προσεγγίσεις για την εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη;

Μεθοδολογία ερευνητικής διαδικασίας

Οι μη κυβερνητικές οργανώσεις επιλέχθηκαν με βάση στοιχεία από έρευνα του ΕΚΚΕ (1997). Η συγκεκριμένη έρευνα σκοπό είχε την αποτύπωση της εικόνας των περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων, και αφορούσε τόσο τις μη κυβερνητικές οικολογικές-περιβαλλοντικές οργανώσεις, όσο και τους φορείς που σχετίζονται με το περιβάλλον. Πραγματοποιήθηκε αρχικώς το 1996, σε πανελλαδική κλίμακα, κι έκτοτε, τα στοιχεία επικαιροποιούνται ανά έτος.

Το κύριο κριτήριο επιλογής των μη κυβερνητικών οργανώσεων ήταν η δραστηριοποίησή τους στο τομέα που οι ίδιες ορίζουν ως περιβαλλοντική εκπαίδευση. Τα στοιχεία από την έρευνα του ΕΚΚΕ στη συνέχεια διασταυρώθηκαν με αυτά που παρουσιάζονται στην ιστοσελίδα κάθε μίας από αυτές. Με κριτήρια τη

συστηματική και μακρόχρονη εκπόνηση δράσεων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, το εύρος της θεματολογίας τους και του πληθυσμού στον οποίο απευθύνονται, καθώς και του τόπου που βρίσκεται η έδρα τους, προέκυψε ο πληθυσμός της έρευνας, ο οποίος συνίστατο, ουσιαστικά, στις επίσημες¹ περιβαλλοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις, καθώς ήταν οι μόνες που πληρούσαν τα κριτήρια αυτά. Δεδομένων των χρονικών αλλά και ερευνητικών απαιτήσεων μιας μεταπτυχιακής εργασίας, επιλέχθηκαν επτά από τις οργανώσεις αυτές, εφαρμόζοντας και πάλι τα παραπάνω κριτήρια. Η επιλογή των ερωτώμενων-στελεχών περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων πραγματοποιήθηκε με κριτήριο τη θέση που έχουν στη μη κυβερνητική οργάνωση, καθώς και τις γνώσεις γύρω από αυτή, και το τομέα της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, ώστε να είναι σε θέση να προσφέρουν όσο το δυνατό πληρέστερο και πλουσιότερο ερευνητικό υλικό².

Συμπεράσματα

Μέσα από την ανάλυση των συνεντεύξεων, βασικός προσανατολισμός των περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων αναδεικνύεται η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος. Αν και αναγνωρίζεται η αλληλεξάρτηση φυσικού περιβάλλοντος και κοινωνίας, τα κοινωνικά προβλήματα είναι δυνατό να παραβλέπονται κατά την εξέταση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης, και την προσπάθεια ανατροπής της. Οι περιβαλλοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις φαίνεται να στρέφονται προς την κοινωνία περισσότερο για να εξασφαλίσουν τη συναίνεσή της σχετικά με τις δράσεις και τα προγράμματα που εκπονούν αφενός, και την υποστήριξη για άσκηση πίεσης προς την πολιτεία αφετέρου. Είναι, βέβαια, δυνατό να δικαιολογηθεί η παραπάνω έμφαση στο φυσικό περιβάλλον ακριβώς εξαιτίας της για τόσα χρόνια ισχύουσας παραγνώρισής του, και της έντασης των περιβαλλοντικών προβλημάτων τα τελευταία χρόνια.

Παρά το φαινομενικό εύρος των προτάσεων που διατυπώνονται σχετικά με τη βελτίωση της κατάστασης του περιβάλλοντος και την προώθηση μιας αειφόρου κοινωνίας, μπορούμε να ισχυριστούμε πως ουσιαστικά αποτυπώνονται θέσεις που σχετίζονται με το ρεύμα του τεχνοκεντρισμού, και την επίσημη εκδοχή για την αειφόρο ανάπτυξη. Από τη μια, θέσεις που σχετίζονται με το ρεύμα του οικοκεντρισμού, και την κοινωνικά κριτική και οικοσυστημική προσέγγιση για την αειφόρο ανάπτυξη εμφανίζονται μεμονωμένα, και αποδυναμωμένες, καθώς δεν υπάρχουν ταυτόχρονα άλλα στοιχεία που να τις υποστηρίζουν. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η προσέγγιση ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, η οποία πραγματοποιείται παραγνωρίζοντας τα κοινωνικά προβλήματα ως αίτια πολλές φορές της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Από την άλλη, μέσα από τις άλλες θέσεις που διατυπώνονται, οι περιβαλλοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις φαίνεται πως επιθυμούν τη διατήρηση της ισχύουσας κοινωνικής δομής και προσβλέπουν σε επιμέρους μόνο αλλαγές, όπως την ενίσχυση ορισμένων θεσμικών

¹ Στη σχετική βιβλιογραφία, οι περιβαλλοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις κατηγοριοποιούνται σε επίσημες, σε οργανώσεις λαϊκής βάσης, και στις ριζοσπαστικές οικολογικές ομάδες (Kousis, della Porta, and Jiménez, 2008: 1635).

² Για το λόγο αυτό, εξάλλου, πραγματοποιήθηκαν εννιά συνεντεύξεις με στελέχη από επτά οργανώσεις.

φορέων μέσω της αρμοδιότητάς τους για επιβολή περιβαλλοντικής νομοθεσίας. Οι θέσεις, όμως, αυτές είναι χαρακτηριστικές τόσο του τεχνοκεντρισμού, όσο και της επίσημης προσέγγισης στην αειφόρο ανάπτυξη.

Ως προς το τομέα της εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη, οι παραπάνω τάσεις παραμένουν, και, μάλιστα, εμπλουτίζονται και από την πολιτιστική προσέγγιση, με την έμφαση που δίνεται, κάποιες φορές, στην ανάδειξη της πολυπλοκότητας των περιβαλλοντικών ζητημάτων, και στις αξίες ως μέσου προσέγγισης και κατανόησής τους. Ενώ, ως προς τις προσεγγίσεις στην περιβαλλοντική εκπαίδευση, οι θέσεις των περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων διαφαίνονται να αντλούν στοιχεία, κυρίως, από την προσέγγιση *γύρω* από το περιβάλλον, και *για* το περιβάλλον. Ωστόσο, η έμφαση που δίνεται σε συμμετοχικές διαδικασίες αφορά περισσότερο στην αλλαγή συνηθειών στην καθημερινότητα, μέσα στο ισχύον πλαίσιο σχέσεων εξουσίας και οργάνωσής της. Συνεπώς, η προσέγγιση της εκπαίδευσης *για* το περιβάλλον, με τον κοινωνικά κριτικό χαρακτήρα της, αποδυναμώνεται αισθητά.

Το εξαιρετικά ενδιαφέρον στην περίπτωση των προγραμμάτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης είναι ότι, αν και συνιστούν μη τυπική περιβαλλοντική εκπαίδευση αφού υλοποιούνται εκτός του επίσημου σχολικού συστήματος, τελικά απευθύνονται κυρίως σε μαθητές, και ακολουθούν τις περισσότερες φορές το χώρο, το χρόνο, και την ιδεολογία του σχολείου. Ακόμη και στις περιπτώσεις προγραμμάτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης ενηλίκων, αυτά αφορούν συνήθως είτε σε εκπαιδευτικούς και άλλους ασχολούμενους με την περιβαλλοντική εκπαίδευση, είτε σε γονείς. Αυτό φαίνεται να έχει ως αποτέλεσμα την αδυναμία της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, ακόμη και στο πλαίσιο των περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων, να ακολουθήσει την εξέλιξη της περιβαλλοντικής σκέψης.

Βέβαια, δεν είναι δυνατό να παραγνωρίσουμε το γεγονός πως αναφερόμαστε σε επίσημες περιβαλλοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις, και ακριβώς για το λόγο αυτό να παρατηρείται η σχετική αυτή σύμπλευση μεταξύ του σχολικού πλαισίου και των ίδιων, δεδομένου του αποριζοσπαστικοποιημένου χαρακτήρα που οι σχέσεις με τα κέντρα εξουσίας -και, φορές, εύρεσης πόρων - επιβάλλουν.

Η σύμπλευση όμως αυτή περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων και σχολείου, εκτός από την αποδυνάμωση του περιβαλλοντικού λόγου, έχει κι άλλο ένα αποτέλεσμα. Οι επίσημες περιβαλλοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις με το τρόπο αυτό, τουλάχιστον στο πεδίο της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, αποτυγχάνουν στο ρόλο τους να αποτελέσουν γνήσια έκφραση της κοινωνίας των πολιτών, ως σφαίρας με σχετική ανεξαρτησία³ από το κράτος. Είναι ασφαλώς πιθανό, σε δεδομένη χρονική περίοδο, οι επιλογές των επίσημων περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων, του κράτους, και των πολιτών ως μελών-διαμορφωτών της κοινωνίας των πολιτών να ταυτίζονται μεταξύ τους. Η συνεχής όμως προσκόλληση των πρώτων στο κράτος, το τρόπο λειτουργίας του και τους

³Γίνεται αναφορά σε *σχετική* ανεξαρτησία, γιατί, παρότι θεωρητικά υποστηρίζεται η ανεξαρτησία της κοινωνίας των πολιτών από το κράτος, αυτή δε νοείται με όρους απόλυτους. Το γεγονός, πχ. ότι υπάρχει νομικά η δυνατότητα να συσταθεί μια μη κυβερνητική οργάνωση, σχετίζεται με το τρόπο λειτουργίας του κράτους.

φορείς του, αποκλείει την περίπτωση ουσιαστικής εκπροσώπησης των τελευταίων. Ζητήματα όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, μειονοτικές και περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες, ο καταμερισμός των περιβαλλοντικών κινδύνων ελάχιστα διαφαίνονται να περιλαμβάνονται στο λόγο και τις πρακτικές των περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων στο πλαίσιο των προγραμμάτων και των δράσεων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης που πραγματοποιούν.

Εν τέλει, ιδιαίτερα μέσα από την προσκόλληση στην έννοια της αειφορίας, διαφαίνεται πως οι περιβαλλοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις προσβλέπουν μέσα από την περιβαλλοντική εκπαίδευση στο μετριασμό των κινδύνων, στο πλαίσιο μιας κοινωνίας της διακινδύνευσης, υπό όρους περιβαλλοντικούς. Όπως όμως χαρακτηριστικά υποστηρίζει ο Stables, «ένα 'αειφόρο' οικοσύστημα, με όρους απόλυτης λογικής, ακόμη και αναφορικά με την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης, δεν εγγυάται ένα κόσμο στον οποίο θα αξίζει να ζούμε» (2001:43) Νομίζω ότι χρειάζεται να διερωτηθούμε σε αυτό ακριβώς, αν δηλαδή θέλουμε ένα είδος εκπαίδευσης για μια κοινωνία της διακινδύνευσης ή εκπαίδευση για μια κοινωνία στην οποία αξίζει να ζούμε.

Βιβλιογραφία

- Ανθόπουλος, Χ. (2002) «Πολιτικά κόμματα και ΜΚΟ: Ρόλοι συμπληρωματικοί ή αναπληρωματικοί;» σε www.koinoniapoliton.gr, τ.8.
- Δασκολιά, Μ. (2005) *Θεωρία και Πράξη στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Οι Προσωπικές Θεωρίες των Εκπαιδευτικών*, Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Ε.Κ.Κ.Ε. (1997) *Έρευνα για τις Μη Κυβερνητικές Οικολογικές-Περιβαλλοντικές Οργανώσεις (ΜΚΟ-ΠΟ) και Καταγραφή Δημοσίων και Ιδιωτικών Φορέων που σχετίζονται με το Περιβάλλον*, σε www.ekke.gr/estia.
- Fien, J. (1993) «Education for the Environment: Critical Curriculum Theorising and Environmental Education» σε Scott, W. and Gough, St. (eds.) (2004) *Key Issues in Sustainable Development and Learning: A Critical Review*, London: Routledge Falmer: 93-100.
- Kousis, M., della Porta, D. and Jiménez, M. (2008) «Southern European Movements in Comparative Perspective» σε *American Behavioral Scientist*, Vol.51, (11):1627-1647, σε <http://abs.sagepub.com>.
- Παπαδημητρίου, Β. (1998) *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Σχολείο: Μια Διαχρονική Θεώρηση*, Αθήνα: τυπωθήτω.
- Σπαρόπουλος, Ν. (2002) «Το ζήτημα της παρέμβασης Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων σε υποθέσεις σχετικές με την προστασία δικαιωμάτων του ανθρώπου», σε *Το Σύνταγμα*, τ.2, σε <http://tosyntagma.ant-sakkoulas.gr>
- Stables, (2001) «Who drew the sky? Conflicting assumptions in environmental education» σε Scott, W. and Gough, St. (eds.) (2004) *Key Issues in Sustainable Development and Learning: A Critical Review*, London: Routledge Falmer: 41-44.

B8. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

B8-3 Οι Κοινωνικές σχέσεις Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων Στρατηγικές Προσέγγισης

Αντωνίου Ελευθέριος

Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μέσα στα πλαίσια των στόχων της παρούσας μελέτης είναι η ανάδειξη και η τεκμηρίωση των τρόπων και των μεθόδων εφαρμογής στρατηγικής, καθώς επίσης και η πρόταση νέων πολιτικών μέτρων για την κατάλυση των οποιονδήποτε δομικών εμποδίων για ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων “επαναπροσέγγισης” μεταξύ των δύο πλευρών (Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων) μέσα στην κυπριακή κοινωνία, μέσα σε μια νέα πιο στέρεα βάση μακροχρόνιας προοπτικής για το μέλλον.

Μέσα από μια “άλλη” θεώρηση των πραγμάτων θα προσπαθήσουμε να μελετήσουμε τις μέχρι τώρα σημαντικότερες δικοινοτικές πρωτοβουλίες στην κυπριακή κοινωνία, κυρίως μετά το 1974 μέχρι το 2005, και θα γίνει προσπάθεια να αναλυθούν οι ανασταλτικοί παράγοντες που υπήρξαν και εξακολουθούν να υφίστανται σε μια κοινωνία που διακρίνεται από δομικά και θεσμικά ελλείμματα, τα οποία απορρέουν από την εποχή της Βρετανικής αποικιοκρατίας (1878-1959)¹. Τα ελλείμματα της κυπριακής κοινωνίας αποδίδονται στο ότι δεν είχε τη δυνατότητα να ακολουθήσει όλα τα στάδια μεταβολής από την παραδοσιακή κοινωνία στη βιομηχανική – νεωτερική κοινωνία. Το ιστορικό κοινωνικό συνεχές διαταράχθηκε επανειλημμένα τόσο από τον Άγγλο αποικιοκράτη όσο και από άλλους παράγοντες, με αποτέλεσμα να σημειωθούν αγκυλώσεις στις κοινωνικές λειτουργίες και στην κοινωνική διαστρωμάτωση των δύο κύριων συγκατοίκων, Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων, στην κοινή πατρίδα τους. Η διατάραξη των σχέσεων και η αστάθεια μεταξύ των δύο σύνοικων στοιχείων, πλανώνται στα κοινωνικά πλαίσια της Νήσου. Οι θεσμοί κοινωνικής οργάνωσης δεν υπήρξαν απόρροια ενός κοινωνικού αμοιβαίου γίνεσθαι, αλλά ήταν “δοτοί”, “μεταμοσχευμένοι”.

Τα ελλείμματα αυτά παραμένουν ως κατάλοιπα και μετά την απόκτηση της Ανεξαρτησίας το 1960, ιδιαίτερα μετά τα τραγικά γεγονότα, επακόλουθο της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο το 1974. Η κυπριακή κοινωνία περιμάζεψε την “αξιοπρέπεια” που της είχε εναπομείνει και ακολούθησε μια πορεία εκσυγχρονισμού και εναρμόνισης με τα ισχύοντα δεδομένα σε ανεπτυγμένες νεωτεριστικές κοινωνίες. Η προσπάθεια για εναρμόνιση συνέβαλε σε επιτάχυνση του μετασχηματισμού της κυπριακής κοινωνίας, από παραδοσιακή σε νεωτεριστική. Με τον τρόπο αυτό καθίσταται η πρώτη χώρα με αποικιακό παρελθόν, μαζί με τη Μάλτα, που εντάχθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), ως

¹Για την περίοδο αυτή υπάρχει πληθώρα μελετών και εκδόσεων στις οποίες παρατίθενται στοιχεία και σοβαρές αναλύσεις που αφορούν τη Βρετανική πολιτική στην Κύπρο από την προσάρτηση της Κύπρου στη Βρετανία το 1914 μέχρι σήμερα. Χρήσιμα και αποκαλυπτικά στοιχεία περιέχονται στο τετράτομο έργο του Sir George Hill, *A History of Cyprus*, London.

πλήρες και ισότιμο μέλος. Η μόνη χώρα, κράτος-μέλος, με άλυτο το πολιτικό της πρόβλημα, της διαίρεσης και της απόσχησης της τουρκοκυπριακής πλευράς από τη νόμιμη και αναγνωρισμένη Κυπριακή Δημοκρατία.

Κεντρικός άξονας και αντικείμενο μελέτης είναι η διάγνωση των αντιλήψεων που έχει η κάθε πλευρά για την άλλη. Η επικέντρωσή μας εστιάζεται μέσα στο χώρο της επιστήμης της Κοινωνιολογίας και προσπάθειά μας είναι η μη παρέκκλιση προς άλλες κατευθύνσεις, προς άλλες επιστημονικές περιοχές και θεματολογίες.

Είναι σημαντικό να τονισθεί το γεγονός ότι η κατάληξη σε αξιόπιστα επιστημονικά συμπεράσματα είναι αποτέλεσμα του βασικού ζητήματος που τέθηκε ως κεντρικός άξονας και αντικείμενο μελέτης των ερωτημάτων καθώς και οι στόχοι που αναπόφευκτα τέθηκαν.

Όπως προαναφέρθηκε, πρώτο και κύριο μέλημα είναι η διάγνωση των αντιλήψεων που είχε η κάθε πλευρά για την άλλη (ιδιαίτερα των Ελληνοκυπρίων).

Μερικές ελληνοκυπριακές αντιλήψεις ήταν και ακόμη εν μέρει παραμένουν:

- α. Οι Τουρκοκύπριοι δεν έχουν ελεύθερη βούληση, αφού βρίσκονται έρμαιο στο κατοχικό καθεστώς της Άγκυρας.
- β. Σκοπός των τουρκικών στρατευμάτων² είναι η κατάκτηση ολόκληρης της κυπριακής επικράτειας της Δημοκρατίας, ολόκληρης της κυπριακής κοινωνίας.
- γ. Οι έποικοι αλλοιώνουν την πληθυσμιακή δομή της κυπριακής κοινωνίας ανεπανόρθωτα.
- δ. Οι Τουρκοκύπριοι είναι ικανοποιημένοι με την de facto κατάσταση.
- ε. Η τουρκική πλευρά είναι υπέρ του εθνικού ξεκαθαρίσματος.
- στ. Ο χρόνος εργάζεται εναντίον των Ελληνοκυπρίων.

Αντίθετα η αντίδραση των Τουρκοκυπρίων στις ίδιες αντιλήψεις ήταν ότι:

- α. Μετά τη δημιουργία “κράτους” να έχουν αποκτήσει ελευθερία βούλησης για πρώτη φορά.
- β. Πραγματικός σκοπός των Ελληνοκυπρίων ήταν η ένωση ή η επιστροφή στην κατάσταση πριν το 1974.
- γ. Μια μεγάλη μερίδα των Τουρκοκυπρίων, οι έποικοι,³ ήταν εποχιακοί εργάτες ή Τουρκοκύπριοι μετανάστες.
- δ. Ο χρόνος εργαζόταν υπέρ των Τουρκοκυπρίων, εφόσον κατοχύρωνε τα κεκτημένα με πιθανότητα μελλοντικής αναγνώρισης.
- ε. Μόνο με την τουρκική στρατιωτική παρουσία⁴ νοιώθουν ασφαλείς, εφόσον μακροπρόθεσμα δεν βλέπουν ικανοποιητικές εγγυήσεις ασφαλείας.

² Αφού η Τουρκία έχει μετατρέψει σε επιστήμη τη θεωρία του “ζωτικού χώρου”, προκειμένου να προωθήσει τους στόχους της. Το επιχείρημα της “εθνικής ασφάλειας” είναι το βασικό της σημείο σ’ όλα τα ανοιχτά μέτωπα, το Κυπριακό, το Αιγαίο, τη Θράκη, τον Καύκασο και τα σύνορα με τις Αραβικές χώρες.

³Μεχμέτ Αλί Μπιράντ (Τούρκος δημοσιογράφος, Πολιτικός Αναλυτής), *Παζαρέματα*, Μετάφραση Κωνσταντίνος Χατζηβέργης, Εκδόσεις Ιωάννης Φλώρος, Αθήνα 1985, σελ. 105, “*Με πρόοχημα ότι στην κατεχόμενη περιοχή ο πληθυσμός ήταν ελάχιστος με αποτέλεσμα να παρουσιάζεται έλλειψη εργατικού δυναμικού που θα επέτρεπε την οικονομική βιωσιμότητά της, η Άγκυρα αποφάσισε, να καλύψει αυτό το “κενό” με εποίκους. Η απόφαση αυτή λήφθηκε στις 2 Μαΐου, 1975, κατά τον Μπιράντ*”.

⁴ βλ. Νεοκλή Σαρρή, *Η άλλη πλευρά*, Τόμος 1, Βιβλίο Ι, Εκδόσεις Γραμμή, Αθήνα 1977, “*Στην Τουρκία το σύνολο σχεδόν του τύπου είχε εμπλακεί σε μια σταυροφορία για την κινητοποίηση της κοινής γνώμης στο Κυπριακό, με άξονα τις εθνικιστικές, επεκτατικές θέσεις της Επιτροπής “Η Κύπρος είναι Τουρκική”. Λεπτομέρειες της σταυροφορίας αυτής με εκτενείς αναφορές στα εμπρηστικά άρθρα του τουρκικού τύπου*”.

Σ' αυτή την προκαταρκτική φάση, αποπειράται η αποκάλυψη των συναισθημάτων και των ανησυχιών των δύο πλευρών της κυπριακής κοινωνίας, Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων. Μερικά από τα συμπεράσματα που εξάγονται σ' αυτό τον τομέα είναι ότι οι Τουρκοκύπριοι εκφράζουν τις υποθέσεις τους σε σχέση με το παρελθόν και το παρόν και πολύ λιγότερο για το μέλλον, διότι είναι αντιμέτωποι με ένα "δυσάρεστο" παρελθόν και ένα μάλλον "ευτυχές" παρόν. Η βασική τους ανησυχία αφορά αποτροπή επιστροφής στο παρελθόν.⁵ Αντίθετα οι ελληνοκυπριακές αντιλήψεις εκφράζουν ανησυχίες και φόβους αναφορικά με το παρόν και το μέλλον.

Αβίαστα εξάγεται το συμπέρασμα ότι η πλευρά που ενδιαφέρεται να υπάρξει λύση το συντομότερο είναι η ελληνοκυπριακή πλευρά. Παρατηρείται επίσης το γεγονός ότι η ελληνοκυπριακή πλευρά, με αυτά τα δεδομένα, θα ήταν περισσότερο επιρρεπής και ευάλωτη σε πιέσεις και επηρεασμούς. Βεβαίως, η συνεχής διογκούμενη οικονομική δυσχέρεια της τουρκοκυπριακής πλευράς αποτέλεσε και ίσως θα συνεχίσει να αποτελεί σοβαρότατο παράγοντα πιέσεων, σε συσχετισμό με άλλες συνθήκες.

Ένας από τους κυριότερους λόγους αδυναμίας εξεύρεσης λύσης μέχρι τώρα, μέσω των διακοινοτικών συνομιλιών, είναι η πίεση χρόνου την οποία δέχονται οι Ελληνοκύπριοι και η άνεση χρόνου την οποία έχουν οι Τουρκοκύπριοι. Διότι, εξεύρεση λύσης μέσω συνομιλιών, είναι δυνατή μόνο αν και οι δύο πλευρές πιέζονται από πλευράς χρόνου να καταλήξουν σε μια λύση.

Ένα στοιχείο που υπήρξε καθοριστικό στη διαμόρφωση της στρατηγικής, σε σχέση με την πορεία της πολιτικής εφαρμογής των διακοινοτικών συνομιλιών, με βάση τις αντιλήψεις-στάσεις, στερεότυπα που διακατείχε κάθε πλευρά, αποτέλεσε το γεγονός της εξαγωγής ενός κοινού παρονομαστή αυτών των αντιλήψεων-στάσεων. Οι αντιλήψεις και πεποιθήσεις των ακραίων πολιτικών δυνάμεων κάθε πλευράς, εκτός εάν αυτές είχαν αποφασιστικό λόγο στην εξουσία, δεν αντικατόπτριζαν συνήθως όλες τις μεταβλητές που συνθέτουν την κοινή αντίληψη του συνόλου των ατόμων ή ομάδων κάθε πλευράς. Εάν συνεπώς η ένωση για τους Ελληνοκύπριους και η διχοτόμηση για τους Τουρκοκύπριους ήσαν ακραίες θέσεις τότε ίσως να υπήρχε δυνατότητα, με την απόρριψη των θέσεων, να επέλθει η κατανόηση και μεγαλύτερη πρόοδος. Η αρχική προσπάθεια στράφηκε στην απόρριψη, τυπικά από τους Ελληνοκύπριους, της ακραίας θέσης της ένωσης και από τους Τουρκοκύπριους της ακραίας θέσης της διχοτόμησης. Αλλά, εδώ έγκειται το

⁵ Άννα Μάντογλου (2005), Μνήμες Ατομικές-Συλλογικές-Ιστορικές, σελ. 73-74. Σύμφωνα με τον Hobsbawm (1998) όλοι οι άνθρωποι έχουν συνείδηση του παρελθόντος της περιόδου, δηλ. που προηγείται των γεγονότων τα οποία είναι άμεσα καταγραμμένα στην ατομική τους μνήμη, αφού ζουν μόνο με ανθρώπους μεγαλύτερους τους. Το παρελθόν αποτελεί μια σταθερή διάσταση της ανθρώπινης συνείδησης, εφόσον είναι ένα αναπόφευκτο συστατικό των θεσμών, των αξιών και των άλλων στοιχείων της ανθρώπινης κοινωνίας. Ιστορία και παρελθόν καταγράφονται στη μνήμη και μπορούμε να τα ξαναζήσουμε χάρη στις ενθυμήσεις μας. Τα άτομα ανήκουν σε ομάδες που έχουν παρελθόν. Η μνήμη βοηθά και παρεμβαίνει στο παρόν και συνδέει τις ομάδες με το παρελθόν τους, τις ενδυναμώνει, διασφαλίζει τη συνοχή των μελών τους και συνιστά, κατ' αυτό τον τρόπο στοιχείο και αναπόσπαστο μέρος της ταυτότητας των συλλογικοτήτων. Άννα Μάντογλου (2005), ό.π., σελ 41. Σύμφωνα με τον Halbwachs (1950), η μνήμη διακρίνεται σε ατομική και σε συλλογική ή κοινωνική. Η πρώτη αφορά τη μνήμη μιας ομάδας ατόμων που έζησαν τα πράγματα από κοινού - ένα κοινό παρελθόν - τα οποία τους καθόρισαν (πχ σχολική τάξη, οικογένεια, διάφορες ομάδες υπαγωγής). Η συλλογική ή κοινωνική μνήμη αφορά μεγάλες ομάδες (έθνος, κοινότητες, ευρύτερες περιοχές). Βέβαια, μια ξεκάθαρη διάκριση μεταξύ της ατομικής και συλλογικής μνήμης είναι λεπτή υπόθεση.

ανισολόγιο που αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα. Φαίνεται ότι η αντίστοιχη ακραία θέση της ένωσης, υπήρξε για τους Τουρκοκύπριους και τους Τούρκους τυπικά η διχοτόμηση, αλλά στην ουσία υπάρχει η συλλογική για πλήρη τουρκοποίηση της Κύπρου. Η ανισοσκέλεια αυτή, επενέργησε αρνητικά στη διαπραγματευτική διαδικασία, εφόσον ουσιαστικά οι δύο πλευρές – επί πλέον του στρατιωτικού ανισοζυγίου – δεν διαπραγματεύονταν επί ίσοις όροις. Τα πραγματικά συμφέροντα και οι επιδιώξεις της κάθε πλευράς είτε αγνοήθηκαν, είτε δεν αποτέλεσαν αντικείμενο σοβαρής ή έγκαιρης μελέτης από διάφορους παράγοντες. Στον παράγοντα “συναίσθημα”, οι Ελληνοκύπριοι είχαν υψηλό δείκτη δυσχερών καταστάσεων, ενώ οι Τουρκοκύπριοι είχαν σχετικά προτιμητέες καταστάσεις. Η δύσκολη κατάσταση των Ελληνοκυπρίων είχε ως αποτέλεσμα σύγχυση, διστακτικότητα και άγχος, με αποτέλεσμα να αποτελούν πιο πρόσφορο στόχο πιέσεων. Ίσως αυτός να ήταν και άλλος ένας σημαντικός παράγοντας εγγενούς διαπραγματευτικής αδυναμίας της ελληνοκυπριακής πλευράς.

Ένα άλλο βασικό ζήτημα είναι η ειλικρινής στάση και πρόθεση που θα πρέπει λογικά να διέπει τις δύο πλευρές ενόψει όποιας μελλοντικής συμφωνίας εξεύρεσης λύσης συμβίωσης σε μια νέα κοινή κυπριακή κοινωνία. Τα μηνύματα για να γίνονται δεκτά πρέπει να αποστέλλονται με καθαρότητα και σαφήνεια χωρίς παρερμηνείες και συγκρουσιακές επιπτώσεις.

Υπάρχει μια αβασάνιστη άποψη ότι η τραγωδία των κατοίκων του νησιού είναι ένα απλό αποτέλεσμα της αδυναμίας των Ελληνοκυπρίων και των Τουρκοκυπρίων να ζήσουν μαζί, δηλαδή “ένα πρόβλημα Ελλήνων και Τούρκων”. Εκφράζεται η γνώμη ότι η ελληνική πλειοψηφία εξουσίαζε την τουρκική μειοψηφία σε τέτοιο μάλιστα σημείο που η τουρκική εισβολή στην κυπριακή κοινωνία ήταν αναπόφευκτη, εάν όχι δικαιολογημένη. Αυτή η άποψη είναι λανθασμένη και εξηγείται το γιατί. Εάν δεν υπήρχε η επιρροή της Βρετανίας και αργότερα των ΗΠΑ, οι Ελληνοκύπριοι και οι Τουρκοκύπριοι θα ζούσαν μέχρι σήμερα μαζί, αρμονικά.

Το ζήτημα της Ομοσπονδίας που τίθεται καθημερινά ενώπιον της κυπριακής κοινωνίας έπειτα και από τις Συμφωνίες κορυφής Μακαρίου - Ντενκτάς 1977⁶ και Κυπριανού - Ντενκτάς 1979⁷, αποτελεί το ορόσημο στη σημερινή πολιτική πραγματικότητα. Ας θυμηθούμε όμως τους τρεις όρους που έθεσε ο John Stuart για μια βιώσιμη “Ομοσπονδία των εθνότητων”.

Ο πρώτος είναι ένας βαθμός αμοιβαίας συμπάθειας μεταξύ των πληθυσμών. Ο δεύτερος είναι ένας βαθμός αμοιβαίας ανάγκης και ο τρίτος είναι ότι δεν θα υπήρχε δυνατότητα η μια ομάδα να επικρατεί της άλλης.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Ξ Χρυσόχοδου:⁸ “Όταν άνθρωποι που έχουν γεννηθεί και κοινωνικοποιηθεί σε διαφορετικές κουλτούρες ζουν μαζί, χρειάζεται να

⁶ Οι συναντήσεις Μακαρίου - Ντενκτάς, υπό την αιγίδα των ΗΕ κατέληξαν στις 12 Φεβρουαρίου 1977 στη Συμφωνία σε τέσσερα σημεία με κυριότερο την επιδίωξη μιας ανεξάρτητης, αδέσμευτης και διακοινοτικής ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Κύπρου.

⁷ Οι συναντήσεις Κυπριανού - Ντενκτάς υπό την αιγίδα των ΗΕ κατέληξαν στη συμφωνία των 10 σημείων, 19 Μαΐου 1979, για την έναρξη των διακοινοτικών συνομιλιών.

⁸ Ξένια Χρυσόχοδου, *Πολυπολιτισμική Πραγματικότητα – Οι κοινωνιολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας*, 2005, σελ. 47.

προσαρμοστούν στην καινοτομία που αντιπροσωπεύει ο “άλλος”, καθώς επίσης να προσαρμόσουν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τον κόσμο”.

Αυτό το γεγονός παρουσιάστηκε και στην κυπριακή κοινωνία, την προ του '74 περίοδο, μεταξύ της ελληνοκυπριακής και της τουρκοκυπριακής πλευράς. “Κατά κανόνα” συνεχίζει η Ξ Χρυσόχου (και αυτό παρατηρήθηκε και για την κυπριακή κοινωνία), “όσοι ανήκουν σε μια πλειονοτική ομάδα – είτε αριθμητική είτε βάσει πραγματικής ή συμβολικής δύναμης ή/και υλικών πόρων – καταφέρνουν να επιβάλουν την άποψή τους για τον κόσμο ως την ισχυρότερη άποψη και καταλήγει λέγοντας ότι, εάν οι άλλοι άνθρωποι θέλουν να γίνουν μέλη της δικής τους ομάδας, το μόνο που χρειάζεται να κάνουν είναι να εγκαταλείψουν τις παραδόσεις τους και να ακολουθήσουν τους πολιτισμικούς κανόνες της πλειονοτικής ομάδας. Όλα αυτά φυσικά αναφέρονται σε “νέους επισκέπτες” νεοφερμένους που έρχονται στις διάφορες χώρες και κοινωνίες και η προσπάθεια προσαρμογής περνά απ’ όλα τα στάδια.

Όπως υποστηρίζει άλλωστε και ο Gordon (1964), κατά τη διάρκεια της ζωής τους, τα μέλη των πολιτισμικών μειονοτήτων,⁹ κατευθύνονται σιγά-σιγά προς την αποδοχή της κουλτούρας της πλειονοτικής ομάδας. Η πορεία τους πραγματοποιείται κατά μήκος ενός συνεχούς, το οποίο ξεκινά από τη διατήρηση της δικής τους κουλτούρας και καταλήγει στην υιοθέτηση της κουλτούρας της πλειονοτικής ομάδας. Στο μέσο αυτό του συνεχούς βρίσκεται η υιοθέτηση και των δύο πολιτισμικών παραδόσεων (διπολιτισμός).

Η επιβολή του Συντάγματος του 1960 μ’ όλα τα αρνητικά και θετικά συνεπακόλουθά του από τρίτους πάνω στην κυπριακή κοινωνία δεν άφησε την “ομαλή” πορεία των γεγονότων να εξελιχθεί όπως θα μπορούσε να πραγματοποιούνταν, αφήνοντας δηλαδή τα δύο κύρια μέρη της κυπριακής κοινωνίας να “συγκρουστούν” ή και να “αφομοιωθούν” σύμφωνα πάντοτε με τις πολιτισμικές παραδόσεις που πρέσβευε η κάθε πλευρά ξεχωριστά. Τουναντίον τα τραγικά γεγονότα και οι συγκρούσεις του 1963 είχαν σαν αποτέλεσμα την αντιπαλότητα σε άλλο επίπεδο, της βίαιης επιβολής και επικράτησης, το οποίο και αποδείχτηκε (επίπεδο) καταστροφικό για τις όποιες “κοινωνικές σχέσεις” μεταξύ των δύο μερών Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων.

Ο C W Mill¹⁰ μιλούσε για ένα κράτος με σημαντικές και ιδιάζουσες κοινότητες. Το ερώτημα-υπόθεση αναφορικά με την “επικράτηση” είναι ένας άλλος παράγοντας και μια άλλη παράμετρος που θα μας απασχολήσει. Η Τουρκία διατηρεί στρατεύματα στην Κύπρο και επιμένει να είναι διαιτητής σε οποιαδήποτε διευθέτηση, είναι καθαρά κύριος του παιχνιδιού και εύλογα οι Ελληνοκύπριοι νοιώθουν ανασφαλείς. Στην περίπτωση που η Τουρκία θα αποχωρούσε πλήρως στρατιωτικά από την Κύπρο, είναι γεγονός ότι οι Ελληνοκύπριοι θα ήταν σε θέση να επικρατήσουν. Έτσι, οποιαδήποτε λύση θα πρέπει πάντοτε να λάβει υπόψη και τα πιθανά θέματα που συναρτώνται με τον παράγοντα “επικράτηση”, που τόνισε ο

⁹Ξένια Χρυσόχου, *ό.π.*, 2005, σελ. 48.

¹⁰Βλ. ιδιαίτερα *White Collar*, 1951 -Ελληνική μετάφραση Φ Σοφινανού “*οι καρτογιακάδες*”, Αθήνα, Κάλβος 1970.

Mill. Αυτός είναι ο λόγος που οι Ελληνοκύπριοι πολιτικοί ηγέτες πάντοτε επανέρχονται στο πρόβλημα των εγγυήσεων και της εφαρμογής μέτρων ασφάλειας. Η εκπόνηση της παρούσας μελέτης και επιστημονικής έρευνας όσον αφορά τις κοινωνικές σχέσεις Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων στην κυπριακή κοινωνία και την προσπάθεια μεθόδων στρατηγικής προσέγγισης δεν αποτελεί πολυτέλεια, αλλά επιτακτική ανάγκη και απάντηση στην πρόκληση. Είναι πολύ εύκολο στη δίνη της καθημερινότητας να ξεχνάμε την αξία που έχει η δημιουργία “απόστασης” από τα πράγματα, για να επιχειρήσουμε ένα ψυχραιμό απολογισμό, μια κριτική τομή του ιστορικοκοινωνικού γίνεσθαι.

Είναι λυπηρό που στη σημερινή κυπριακή κοινωνία, παρά τη μεγάλη “ανάπτυξη” και παρά τα μεγάλα και διαχρονικά προβλήματα που χρίζουν επίλυσης και απάντησης, δεν έχει δοθεί η ανάλογη σημασία στην ανάγκη της επιστημονικής προσέγγισης και γνώσης. Μιας γνώσης απολύτως αναγκαίας,¹¹ εάν θέλουμε να προστατευθούμε από την υπέρμετρη επιρροή του υποκειμενισμού, του συναισθηματισμού, της ιδεοληψίας και του ερασιτεχνισμού, στη λήψη των συλλογικών αποφάσεων και στον καθορισμό μιας μελλοντικής κοινής ακολουθητέας πορείας. Για να αυξήσει τέτοια γνώση μια κοινωνία χρειάζεται πρώτα να πιστέψει στην αξία της και να επενδύσει στην παραγωγή και αναπαραγωγή του πλέον πολύτιμου αυτού “άδηλου πόρου” της έρευνας!

Θα πρέπει να αναλυθεί ο σχεδιασμός ερευνητικής στρατηγικής για την εξέταση κοινωνικών φαινομένων (κοινωνικές σχέσεις – στάσεις – προκαταλήψεις Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων) λαμβανομένου υπόψη της διαμάχης θετικιστικής και ερμηνευτικής, που ισοδυναμεί με απόρριψη χρήσιμων ερευνητικών εργαλείων στην αναζήτηση γνώσεων για την κοινωνική πραγματικότητα.

Για τον καθορισμό της ερευνητικής στρατηγικής στην παρούσα έρευνα επιλέγησαν οι κατάλληλες μέθοδοι και πρακτικές, ώστε να εξυπηρετούνται οι σκοποί της έρευνας, ως επίσης και να εξασφαλιστούν αξιόπιστες απαντήσεις στα ερωτήματα που τίθενται και να ελεγχθούν με τεκμηριωμένο και επιστημονικό τρόπο όλες οι υποθέσεις. Προσπάθεια του ερευνητή ήταν να αποφύγει ενσυνείδητα την άκρατη “αφηρημένη εμπειριοκρατία”, όπως και τη “μεγαλεπήβολη θεωρία”, και ακολούθησε αυτό που ο C W Mills ¹² αποκαλούσε “κοινωνιολογική φαντασία”.

¹¹ Άννα Μάντογλου, *Μνήμες Ατομικές-Συλλογικές-Ιστορικές*, 2005, σελ 99, *Η κοινωνική αμνησία, η προσπάθεια να αδειάσει η μνήμη ενός λαού – κυρίως των λαών τους οποίους θέλουν να υποτάξουν, ως επίσης και στην απώλεια της ταυτότητας*. Όπως παρατηρεί και ο *Moscovici (1979)*, για να επηρεάσεις πρέπει να υπάρχει και να είσαι ενεργός. Άννα Μάντογλου, *Μνήμες Ατομικές-Συλλογικές-Ιστορικές*, 2005, σελ. 101. Όλες αυτές οι αποσιωπήσεις θέτουν ερωτήματα, όπως τι τελικά είναι η ιστορία, τι αξίζει να θυμόμαστε και να μεταβιβάζουμε από γενιά σε γενιά και τι να διαγράφουμε ή να αποσιωπούμε. Η ιστορική και η συλλογική μνήμη επιλέγουν τα αντικείμενα που έχουν σημασία σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό – ιστορικό πλαίσιο. Η ιστορία των ταπεινών, των φτωχών, των ηττημένων, των (παιδιών, των γυναικών, των ψυχικά ασθενών – μέχρι πρόσφατα εγκλειστών στα σπύτια ή στα ψυχιατρεία (*Jodelet 1989*) περικλείεται από σιωπή. Η αρνητική ή σιγματισμένη ταυτότητα αποσιωπάται μέχρι να λησμονηθεί. Και “ότι δεν διηγούμαστε δεν υπάρχει. Ότι δεν γίνεται, κάποια στιγμή, αντικείμενο αφήγησης, αντικείμενο ιστορίας, δεν υπάρχει” (*Perrot, 1999, σελ. 75*). Η απώλεια της μνήμης συνεπάγεται και την απώλεια της ταυτότητας.

¹² C W Mills (1997), σελ. 120. “Σύμφωνα με τον C W Mills κάθε κοινωνικός επιστήμονας πρέπει να είναι πνευματικός τεχνίτης που δημιουργεί δική του μεθοδολογία και θεωρία, που αποφεύγει τις αυστηρές προκαθορισμένες διαδικασίες και ταξινομήσεις, καθοδηγούμενος από την απελευθέρωση παρά από τον περιορισμό της κοινωνιολογικής φαντασίας.”

Την ίδια θέση επικαλείται και ο A Giddens.¹³ Η κοινωνιολογική φαντασία “... συνδέεται στενά με το καθήκον που έχει η Κοινωνιολογία να συμβάλλει στην κριτική των υφισταμένων μορφών κοινωνίας”.

Επιδιώκοντας να διερευνήσει τον τρόπο που οι δύο πλευρές συμπεριφέρονται η μια στην άλλη και το τι πιστεύει, ποιες είναι οι στάσεις και οι αντιλήψεις, έγινε προσπάθεια από τον ερευνητή να προχωρήσει με τομές σε συγκεκριμένους θεσμούς, προκειμένου να προβεί σε διάγνωση και να καταλήξει σε συμπεράσματα. Περιγράφεται η πολυσχιδής και πολυεπίπεδη μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε. Η πρώτη έρευνα, η οποία και αναφερόταν στην ελληνοκυπριακή πλευρά, πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο έρευνας (κλίμακες Louis Guttman), η δεύτερη έρευνα που αφορούσε την τουρκοκυπριακή πλευρά πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της ποσοτικής έρευνας (κλίμακες Likert).

Στην πρώτη έρευνα, η οποία αποτελεί παράδειγμα κλίμακας Louis Guttman, το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο που συντάχθηκε αποτέλεσε το κύριο εργαλείο της ποσοτικής και στατιστικής ανάλυσης των στοιχείων που συγκεντρώθηκαν. Οι ερωτήσεις κλειστού τύπου (ΝΑΙ/ΟΧΙ) τοποθετήθηκαν σε διάταξη σύμφωνα με τη βαρύτητα που φέρουν ως προς την υπό μέτρηση στάση. Το χαρακτηριστικό στοιχείο των κλειστών ερωτήσεων είναι ότι ο ερευνητής επιβάλλει συγκεκριμένο φάσμα απαντήσεων στον ερωτώμενο. Το γεγονός ότι οι πτυχές του θέματος προσδιορίζονται από τον ερευνητή σημαίνει ότι ο ερωτώμενος δεν ανατρέχει στις δικές του εμπειρίες για να τις αναζητήσει, αλλά οργανώνει τη σκέψη του στο πλαίσιο του σχήματος που παρουσιάζεται. Έτοιμες εναλλακτικές απαντήσεις από τις οποίες επιλέγει την πιο κατάλληλη, με αυτή την τεχνική διευκολύνεται η κωδικοποίηση των απαντήσεων. Στη συγκεκριμένη έρευνα, ακολουθήθηκε η μέθοδος της προσωπικής συνέντευξης σε 130 άτομα ως αντιπροσωπευτικό δείγμα. Καταβλήθηκε μεγάλη προσπάθεια να μειωθούν οι διαφορές και οι τρόποι που τίθενται οι ερωτήσεις πανομοιότυπα, ούτως ώστε οι διαφορές στις απαντήσεις να είναι συγκρίσιμες. Αυτό βέβαια προϋποθέτει ότι οι ερωτήσεις ερμηνεύονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο από όλους τους ερωτώμενους, κάτι το οποίο δεν είναι καθόλου αυτονόητο αν αποστέλλονταν ταχυδρομικώς τα ερωτηματολόγια ή αν τα ερωτηματολόγια διανέμονταν σε άτομα ή σε ομάδες και επιστρέφονταν συμπληρωμένα πίσω στον ερευνητή, είτε ακόμη μέσω τηλεφώνου.

Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης και συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου δεν συμμετείχαν άλλα άτομα και δεν αναπτύσσεται ο οποιοσδήποτε διάλογος ή ανταλλαγή απόψεων ή παραινέσεων προς τον ερωτώμενο. Υπήρξε από τον ερευνητή προσπάθεια δημιουργίας φιλικού και άνετου κλίματος που θα συνέβαλλε στην άμεση και ειλικρινέστερη ανταπόκριση των ερωτώμενων. Καταβλήθηκε υπέρμετρη προσπάθεια με τον ανάλογο τόνο και τη χροιά της φωνής, ώστε να μην οδηγήσει ή να γνωστοποιήσει ο ερευνητής τις δικές του απόψεις προς αποφυγή οποιουδήποτε επηρεασμού του ερωτώμενου. Διαβάζονταν οι ερωτήσεις πάντα βάση της προκαθορισμένης σειράς, χωρίς οποιεσδήποτε διαφοροποιήσεις προς επίτευξη

¹³Anthony Giddens (1993), σελ. 39. “Ο Giddens ωστόσο σημειώνει ότι ο ασαφής τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούσε τον όρο ο C W Mills, καθώς επίσης και η συχνή χρήση του όρου, εμπερικλείει τον κίνδυνο της κοινοτυπίας.”

αξιόπιστου και πραγματικού αποτελέσματος. Η χρονική διάρκεια της συμμετοχικής έρευνας διήρκεσε έξι μήνες (Ιανουάριος – Ιούνιος 2001).

Τα πιο σημαντικά συμπεράσματα από την έρευνα αυτή είναι ότι θα πρέπει να γίνονται επαναπροσεγγιστικές επαφές μεταξύ Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων, πάντοτε όμως υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών, παρόλο του ότι δεν μπορεί να υπάρξει αναγνώριση οποιουδήποτε κράτους από άτομα αλλά μόνο από άλλα κράτη, εντούτοις οι ερωτώμενοι είναι επιφυλακτικοί. Οι επαναπροσεγγιστικές συναντήσεις πιστεύεται ότι εξομαλύνουν και υποβοηθούν στην ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων. Τέλος, η Κυπριακή Δημοκρατία είναι παραδεκτό ότι αποτελεί το πιο ισχυρό όπλο στα χέρια της ελληνοκυπριακής κοινωνίας και πρέπει να διαφυλάσσεται αυτό το γεγονός, ως κόρη οφθαλμού.

Η δεύτερη πρωτογενής έρευνα που διεξήχθη το Νοέμβριο του 2003, με τυχαίο δείγμα από εκατό (100) Τουρκοκύπριους, έγινε με σκοπό την καταμέτρηση στάσης για τις αντιλήψεις και τις προσδοκίες της “άλλης” πλευράς, με ερωτήσεις κλειστού τύπου, κλίμακες Likert, λιτές, σύντομες για ορθότερα αποτελέσματα. Παρά τις νέες συνθήκες που επιβλήθηκαν με τη “νέα τάξη πραγμάτων” και τη διάνοιξη των διόδων στις 23 Απριλίου 2003 και παρά την προσπάθεια του ερευνητή να διεξαχθεί η έρευνα στα κατεχόμενα μέρη εντούτοις αυτό δεν έγινε κατορθωτό, αφού το ερωτηματολόγιο θεωρήθηκε αντικανονικό και κατασχέθηκε από την ούτω καλούμενη “Τουρκοκυπριακή αστυνομία”.

Ο ερευνητής συνελήφθηκε στην κατεχόμενη Κερύνεια μαζί με την Τουρκοκύπρια φοιτήτρια Murcide (η οποία υποδείχθηκε από τον καθηγητή κ Ν Σαρρή και η οποία βοήθησε τόσο στη μετάφραση των κειμένων όσο και την επεξήγησή τους, στους ερωτώμενους, παρόλο που οι ερωτήσεις που τέθηκαν ήταν γραμμένες τόσο στην ελληνική όσο και στην τουρκική γλώσσα).

Τα κατασχεθέντα συμπληρωμένα ερωτηματολόγια (γύρω στα 60) ποτέ δεν επιστράφηκαν στον ερευνητή, αφού του ζητήθηκε να υπογράψει σχετική αίτηση για εξασφάλιση ειδικής άδειας διεξαγωγής της έρευνας από το λεγόμενο “Υπουργείο Εξωτερικών” του ψευδοκράτους. Αυτό δεν βρήκε σύμφωνο τον ερευνητή και έτσι η έρευνα διεξήχθη στις ελεύθερες περιοχές παρά το οδόφραγμα του Λήδρα Πάλας στη Λευκωσία με Τουρκοκύπριους που εισέρχοντο στις ελεύθερες περιοχές. Μερικά σημαντικά και χρήσιμα συμπεράσματα από την έρευνα αυτή με τους Τουρκοκύπριους υπέδειξαν ότι αντιλαμβάνονται μεν τη συμφιλίωση, τη συνεύρεση και την επανένωση, αλλά εννοώντας ότι οι δύο πλευρές θα ζουν πλάι-πλάι αρμονικά και ειρηνικά, δεν θα ήθελαν επιστροφή στην προ του 1974 περίοδο, είναι υπέρ της ανάπτυξης κοινωνικοοικονομικών σχέσεων και συνεργασίας, προσβλέπουν σε οφέλη από την ΕΕ και δεν αποκαλούν τους Ελληνοκύπριους Greek Cypriots αλλά Rum (έγινε σχετική ανάλυση περί αυτού του θέματος).

Επιχειρείται μια σύντομη ιστορική αναδρομή από το 1571 (εισβολή Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Κύπρο) μέχρι τη σημερινή περίοδο, μια αναδρομή μέσα από διάφορα σημαντικά γεγονότα που σημάδεψαν και στιγμάτισαν τις κοινωνικό-οικονομικές και όχι μόνο σχέσεις των δύο πλευρών της κυπριακής κοινωνίας.

Η εμφάνιση της εθνικότητας των δύο σύνοικων στοιχείων, καθώς και το εθνικό ρήγμα που επήλθε μεταξύ τους, μέσα από διάφορα λάθη και παραλείψεις, ο προαιώνιος αλυτρωτικός¹⁴ πόθος της ελληνοκυπριακής κοινωνίας για ένωσή της με τη “μητέρα” Ελλάδα από τη μια και η “αναπόληση” της τουρκοκυπριακής κοινωνίας του παλιού status quo του κυρίαρχου τουρκικού στοιχείου από την άλλη, μέσα σε ένα σύμπλεγμα συμφερόντων της Αγγλικής Διοίκησης 1878-1960.

Επίσης, θα ασχοληθούμε και θα παρατηρήσουμε την εθνική σύγκρουση της κυπριακής κοινωνίας πάντοτε υπό τις ευλογίες του Αγγλικού Στέμματος – των δύο μερών μετά την ανεξαρτησία του 1960. Θα μελετηθούν και θα παρουσιαστούν οι προοπτικές κατεύνασης των παθών και του “προαιώνιου” μίσους τόσο των Ελλήνων όσο και των Τούρκων της Νήσου.

Μια προσπάθεια που θα ασχοληθεί με παράθεση διαφόρων επιστημονικών στοιχείων, τα οποία να δίνουν μια ξεχωριστή πλέον οντότητα στο “νέο κόσμο”. Εδώ άλλωστε στέκει και παραμένει η υπόθεση – ερώτημα – αν δηλαδή αυτή η προσπάθεια είναι ίσως και ο καταλύτης για μια ουσιαστική λύση, η οποία μέσα σ’ ένα μακροεπίπεδο να δώσει τέλος στο πολιτικό πρόβλημα που ταλανίζει την κυπριακή κοινωνία το τελευταίο μισό του 20^{ου} αιώνα.

Παρατίθενται, μελετούνται και αναλύονται ενδελεχώς οι δύο κύριες ελληνοκυπριακές στάσεις που επικρατούν κυρίως διαχρονικά στο εσωτερικό σκηνικό της κυπριακής κοινωνίας. Η πρώτη ελληνοκυπριακή στάση εκδηλώνεται και συντηρείται πιστεύοντας στην επαναπροσέγγιση και στην ανάπτυξη δεσμών φιλίας και αλληλοκατανόησης με την τουρκοκυπριακή πλευρά, δίνοντας παράλληλα και μια πολιτικοκοινωνική πορεία στη συμφιλίωση και στη συνένωση. Η δεύτερη ελληνοκυπριακή στάση αντίθετα τοποθετεί το άλυτο πολιτικοκοινωνικό πρόβλημα της Κύπρου ως αποτέλεσμα της βίαιης και παράνομης εισβολής και κατοχής του 37% μ’ όλες τις τραγικές διαστάσεις και παραμέτρους, και η οποιαδήποτε διαπραγμάτευση, συνεύρεση και συνεννόηση με τον εχθρό υπό τις παρούσες επικρατούσες συνθήκες δεν είναι νοητή και απτή.

Οι διάφορες παράμετροι που συνθέτουν τις δύο ισχύουσες κύριες στάσεις των Ελληνοκυπρίων όσον αφορά τις κοινωνικές σχέσεις που πρέπει ή δεν πρέπει να αναπτύξουν, ποιος ο αληθινός αντίπαλος, Τουρκοκύπριος ή η ξένη χώρα εισβολέας Τουρκία, όλα αυτά τα ζητήματα θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια.

Πάντοτε μέσα στα πλαίσια της έρευνας και στην προσπάθεια ανίχνευσης του περιβάλλοντος και των στάσεων που επικρατούν για το συγκεκριμένο θέμα, τέθηκαν συγκεκριμένα ερωτήματα (συνεντεύξεις με τον ερευνητή) προς διάφορα πολιτικά πρόσωπα της πολιτικής σκηνής της κυπριακής κοινωνίας “opinion leaders”. Τα ερωτήματα αφορούσαν τις ακολουθούμενες διαδικασίες διακοινοτικών επαφών – την πολιτική πτυχή των επαναπροσεγγιστικών επαφών, τον κίνδυνο υποβάθμισης της Κυπριακής Δημοκρατίας με τη μη θεσμοθέτηση των

¹⁴ Ο πόθος της ελληνοκυπριακής κοινωνίας για ένωση με τη μητέρα Ελλάδα, ήταν απότοκο του ελληνικού αλυτρωτισμού που έκανε την εμφάνισή του από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ειδικά μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα στην Κύπρο και τη Μικρά Ασία, με κυρίως εκπαιδευτικούς που έρχονταν από την Ελλάδα (Κιτρομηλίδης 1990).

συναντήσεων αυτών, καθώς επίσης και τα σχόλια και τις θέσεις τους όσον αφορά διάφορους όρους που τίθενται από τον ερευνητή.

Παρατηρείται μια χαρακτηριστική ασυμφωνία μέσα από τις επίσημες θέσεις και πολιτικές απόψεις των κομμάτων της κυπριακής κοινωνίας όσον αφορά την επαναπροσέγγιση και κατά προέκταση τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των δύο μερών. Τα κοινοβουλευτικά ιδίως κόμματα παρουσιάζονται διχασμένα και δείχνουν να αντιλαμβάνονται πολύ διαφορετικά και ξεχωριστά τη σχέση της επαναπροσέγγισης με το υφιστάμενο κυπριακό πρόβλημα. Τέλος παρατίθεται και η επίσημη θέση της Κυπριακής Δημοκρατίας η οποία είναι υπέρ των συναντήσεων αυτών αρκεί να αποφεύγονται ενέργειες που μπορεί να εμπεριέχουν στοιχεία αναγνώρισης του ψευδοκράτους.

Σημειώνεται και διερευνάται η συγκρουσιακή περίπτωση όλων των τάσεων για επαναπροσέγγιση ή και αντίθετα, με την τουρκοκυπριακή πλευρά και κατ' επέκταση του κυπριακού προβλήματος. Το γεγονός ότι δεν υπάρχει ομοθυμία και κυρίαρχη-απόλυτη-ομόθυμη στάση των Ελληνοκυπρίων ως προς το σημείο αυτό, είναι ένα γεγονός το οποίο από μόνο του, αποτελεί αρνητικό παράγοντα για ευελιξία και επιτυχή καθολική ομόψυχη λήψη αποφάσεων.

Στο υπό διερεύνηση θέμα μας, παρατηρούνται και σημειώνονται συμπεράσματα στα ερωτήματα-υποθέσεις που τέθηκαν ευθύς εξαρχής μέσα από μια γενική-συνοπτική αναφορά και διαδρομή από το γενεσιούργημα του 1960 και εντεύθεν, μέχρι το σημερινό status quo, που επικρατεί ολοκληρωτικά σαν δαμόκλειος σπάθη στην κυπριακή κοινωνία. Τίθενται σημεία στο πάντα επίκαιρο θέμα που κυριαρχεί στις σχέσεις των δύο μερών της κυπριακής κοινωνίας, όπως η προσοχή και ο σεβασμός της ιδιαιτερότητας του καθενός ξεχωριστά, η αλληλοκατανόηση και η υπερπήδηση οποιωνδήποτε κοινωνιοψυχολογικών εμποδίων. Τα άτομα ή οι ομάδες αναπτύσσουν στρατηγικές¹⁵ τις οποίες ακολουθούν για τον ορισμό και τη διατήρηση της κοινωνιοψυχολογικής τους ταυτότητας. Στόχος των στρατηγικών αυτών είναι:

- α. Η ομάδα να γίνει ορατή και να αναγνωριστεί η ύπαρξή της από τους άλλους.
 - β. Η αφοσίωση του ατόμου σε κάποια κοινωνική ομάδα με την οποία ταυτίζεται και μπορεί να χρησιμοποιήσει το “εμείς” σε σχέση με τους “άλλους”, άρα το άτομο υπάρχει ως προς τον άλλο.
 - γ. Η διαφοροποίηση της ομάδας από τους “άλλους”, που δεν ανήκουν σε αυτή, δηλαδή το “εμείς” από το “όχι εμείς”.
 - δ. Η αναβάθμιση της ομάδας και η απόδοση αξιών σε αυτή.
 - ε. Η διατήρηση της ομάδας στο χρόνο, με την αναφορά στις ιστορικές ρίζες του παρελθόντος της και την προβολή της στο μέλλον.
 - στ. Η διασφάλιση των κοινωνικών συμφερόντων της ομάδας, τα οποία μπορεί να είναι πολιτικά, κοινωνικά ή εθνικά.
- Η αναζήτηση των ψυχολογικών ωφελειών της.

¹⁵ Άννα Μάντογλου, *Μνήμες Ατομικές- Συλλογικές-Ιστορικές*, 2005, σελ. 77.

Οι ατομικές ή οι ομαδικές στρατηγικές συμβάλλουν στην οικοδόμηση του παρελθόντος και την ιδιοποίησή του σύμφωνα με πεποιθήσεις και αναπαραστάσεις που διασφαλίζουν την ταυτότητα.

Το Κυπριακό εμπίπτει στην κατηγορία εκείνη των συγκρούσεων που ορισμένοι μελετητές έχουν ονομάσει “παρατεταμένες κοινωνικές συγκρούσεις”¹⁶ ή “βαθιά ριζωμένες συγκρούσεις”¹⁷.

Γίνεται μια γενική αποτίμηση των εξαχθέντων αποτελεσμάτων με τη μέθοδο των γενικών συμπερασμάτων και συλλογισμών, εργαλείο στο μελλοντικό ερευνητή – μελετητή, να εγκύψει βαθύτερα και ενδότερα και να ενδιατρίψει ενδελεχώς συνεισφέροντας και αυτός με τη σειρά του στην επιστημονική παρέμβαση που επιχειρείται.

Βιβλιογραφία

- (1992), *Κυπριακή Μαρτυρία (Υπάρχει κρίση στον Ελληνισμό) προβλήματα και προοπτικές*
- (1995), *Κύπρος και Στρατηγική του Ελληνισμού*, Εκδόσεις Γνώση
- Peter Loizos (Μετάφραση Μάρκετος Σπύρος) (1981), *Το χρονικό της Κυπριακής Προσφυγιάς*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
- Αβέρωφ Τσοίτσας Ευάγγελος (1982), *Ιστορία των Χαμένων Ευκαιριών*
- Ανδρέου Χρ - Παπαναστασίου Ν (1990), *Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός*, Εκδόσεις Μαλιαρής Παιδεία
- Ανδρέου Χρ, *Μακάριος*, Εκδόσεις Χρ. Ανδρέου
- Γετίμης Π - Γράβαρης Δ (1993), *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική - Η Σύγχρονη Προβληματική*, Εκδόσεις Θεμέλιο
- Γεωργιάδης Γιαννάκης (2002), *Η Κύπρος και το Διεθνές σκηνικό - Εξελίξεις, κρίσεις και αλλαγές στον κόσμο*, Εκδοτικός οίκος Α Λιβάνη
- Γιαλλουρίδη Χριστόδουλος (1997), *Η Ελληνοκυπριακή Σύγκρουση - από την Κύπρο έως τα Ίμια 1955-1996. Η Οπτική του Τύπου*, Εκδόσεις Ι Σιδέρη
- Γιαλλουρίδη Χριστόδουλος (2001), *Κόσσοβο: Η Εικόνα του Πολέμου (όψεις σύγχρονου μιλιταριστικού ανθρωπισμού)*, Εκδόσεις Ι Σιδέρη
- Γιαννίτσης Τάσος (1988), *Η Ελληνική Βιομηχανία (Ανάπτυξη και Κρίση)*, Εκδόσεις Gutenberg
- Δεμερτζής Νίκος (1989), *Κουλτούρα, Νεοτερικότητα - Πολιτική Κουλτούρα*, Εκδόσεις Παπαζήση
- Ηρακλείδης Αλέξης (2002), *Κυπριακό - Σύγκρουση και Επίλυση*, Εκδόσεις Ι Σιδέρη
- Θεοχάρης Δ Ρ (1984), *Ιστορία της Οικονομικής Ανάλυσης - Τόμος Β'*, Εκδόσεις Παπαζήση
- Ιεροδιακόνου Λεόντιος (1975), *Το Κυπριακό Πρόβλημα*, Εκδόσεις Παπαζήση
- Καλουδιώτη Αθ. Δημήτρης (1989), *Η άλλη όψη μιας εθνικής δοκιμασίας (Κείμενα Πολιτικής Κριτικής)*, Εκδόσεις Γνώση
- Κιζιλγιουρέκ Νιαζί (1990), *Ολική Κύπρος*, Τυπογραφείο Κασουλίδη
- Κιζιλγιουρέκ Νιαζί (1993), *Η Κύπρος Πέραν του Έθνους*, Τυπογραφείο Κασουλίδη
- Κυριαζή Νότα (1999), *Η Κοινωνιολογική Έρευνα (Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών)*, Ελληνικά Γράμματα

¹⁶ Azar, *Protected social conflicts*, 1983.

¹⁷ Burton, *Deep-rooted conflicts*, 1987.

- Κύρρης Π Κ (1991), *Η Εξωτερική Πολιτική της Τουρκίας (Καταγωγή, Μέθοδοι, Χαρακτήρες)*, Εκδόσεις Ρήσος
- Νιτσάκος Γ Βασίλης (1991), *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, Εκδόσεις Οδυσσέας
- Παναγιώτης Ήφαιστος - Πλατιάς Γ Αθανάσιος (1992), *Ελληνική αποτρεπτική στρατηγική*, Εκδόσεις Παπαζήση
- Παπαστάμου Στάμος - Μαντόγλου Άννα, *Σύγχρονες Έρευνες στην Κοινωνική Ψυχολογία - Κοινωνικές Αναπαραστάσεις*, Εκδόσεις Οδυσσέας
- Παπαστάμου Στάμος - Μιούνυ Γκάμπριελ (1983), *Μειονότητες και Εξουσίες*, Εκδόσεις Αλέτρι
- Παπαστάμου Στάμος, *Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας*, Εκδόσεις Οδυσσέως
- Παυλίδης Α (1983), *Φάκελος Κύπρος (άκρως απόρρητου)*, Β' έκδοση, Εκδόσεις Χρ. Ανδρέου
- Περισιάνης Νίκος - Τσαγγαρά Γιώργος (1995), *Ανατομία μιας Μεταμόρφωσης (Η Κύπρος μετά το 1974: Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική - Πολιτισμός)*, Εκδόσεις Intercollege
- Πετεμερίδη-Τσουλουβή Μαρία (1987), *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμός κοινωνικής αναπαραγωγής*, Εκδόσεις Εξάντας
- Χρυσοχόου Ξένια (2005), *Πολυπολιτισμική Πραγματικότητα (Οι κοινωνιολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας)*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα ΑΕ
- Adorno W Theodor (1990), *Elestiri, Toplum Ustene Yazilar, Belge Yayinlari, Istanbul*
- Alexander C Jeffrey - Dan Se Steven (1990), *Culture and Society - Contemporary Debates*, Cambridge University Press
- Alexander C Jeffrey (1988), *Durkheimian sociology: Cultural Studies*, Cambridge University Press
- Andersen Heine - Kaspersen Bo Lars(1996), *Classical and Modern Social Theory*, Copenhagen
- Anderson Benedict (1983), *Immagined Communities*, London
- Anthon y Giddens (1997), *Critical Assessments - Edited by Christopher G A Bryant and David Jarm*, London and New York
- Anthon y Giddens (1997), *Critical Assessments - Edited by Christopher G A Bryant and David Jarm*, Volume I, London and New York
- Anthon y Giddens (1997), *Critical Assessments - Edited by Christopher G A Bryant and David Jarm*, Volume II, London and New York
- Anthon y Giddens (1997), *Critical Assessments - Edited by Christopher G A Bryant and David Jarm*, Volume III, London and New York
- Anthon y Giddens (1997), *Critical Assessments - Edited by Christopher G A Bryant and David Jarm*, Volume IV, London and New York
- Attalides Michael (1981), *Social Change and Urbanization in Cyprus*, Publications of the Social Research Centre
- Avineri Shlomo (1968), *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge University Press
- Ballard Chet - Gubbay John - Middleton Chris (1997), *The Student's companion to Sociology* - Blackwell Publishers
- Bash H Harry (1995), *Social Problems and Social Movements (An exploration into the Sociological construction of alternative realites)*, Humanities Press New Jersey
- Beck Ulrich - Giddens Anthony - Lash Scott (1994), *Reflexive Modernization -*

Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order
 Beck Ulrich (1999), *World risk Society*, Polity Press
 Behar Ersanli Busra (1992) *Iktidar ve Tarih, Turkiyede "Resmi Tarih" Tezinin Olusumu*, Istanbul
 Berner Uwe (1992), *Das Vergessene Volk, Der Weg der Zypernturken von der kolonialzeit zur Unabhangigkeit* Pfaffenweiler, Centavrus Verl
 Bottomore T B (1964) *Elits and Society*, London
 Burgess G Robert (1989), *Investigating Society*, Long Man Press, London and New York
 Calhoun Craig (1994), *Social Theory and the Politics of Identity*, Blackwell (Oxford and Cambridge USA)
 Calhoun Graig - Light Donald - Keller Suzanne (1989), *Sociology - Sixth Edition*, Mc Graw Hill, Inc.
 Calhoun Graig (1990), *Comparative Social Research*, JAI press Inc. Greenwich, Connecticut London, England
 Calhoun Graig (1995), *Critical Social Theory*, Blackwell Publishers, Oxford UK & Cambridge USA, Editor Charles C Lemert
 Campbell Colin (1996), *The myth of Social Action*, University of York, Cambridge University Press
 Campbell T Donald - Fusso Jean M (1999), *Social Experimentation*, Sage Publications (International Educational and Professional Publisher) Thousand Oaks - London New Delhi
 Coufoudakis Van (1978), *Essays of the Cyprus Conflict*, Pella Publishing
 Crane Diana (1994), *The Society of Culture - Emerging Theoretical Perspectives*, Basil - Blackwell Ltd
 Crick Bernard (1962), *In Defence of Politics*, London
 Denktas R (1966), *12ye 5 Kala*, Ankara
 Durkheim (1982), *The rules of Sociological Method and Selected texts on Sociology and its Method*, Edited with an introduction by Steven Lukes, Translated by W D Halls, The Free Press
 Dutt R Palme (1957) *The Crisis of Britain and the British Empire*, London
 Emile Durkheim on *Institutional Analysis (1978)* - Edited, translated, and with an introduction by Mark Travgott - The University of Chicago Press
 Engels Marx (1968), *Selected Works* - Progress Publishers, Moscow
 Ertekun M N (1981), *The Cyprus Dispute and the birth of the Turkish Republic of Northern Cyprus*, Published by K Kustem & Brozher
 Gellner Ernest (1983), *Nations and the Nationalisms*, Oxford
 Giddens Anthony (1985), *The Nation-State and Violence*, Cabridge
 Giddens Anthony (1989), *Structuration Theory (Theoretical Traditions in the Social Sciences)*, Macmillan
 Giles Judy - Midpleton Tim (1999), *Studying Culture (A practical introduction)*, Blackwell Publishers Ltd, Oxford UK
 Hamilton Peter - Cohen P Anthony (1988), *Key ideas Series - The Symbolic Construction of Community*
 Hamilton Peter - Jenkins Richard (1996), *Social Identity*, The Open University Milton Keynes - London
 Heinze Christian (1964), *Der Zypern Konflikt, eine Verwahrungsprobe westlicher Friedensordnung*, Europa
 Hobsbawm J E (1990), *Nations and Nationalisms Science 1780*, Cambridge
 Insel Ahmet (1992), *Turkiye Toplumunum Bunalimi*, Istanbul

Joseph S Joseph (1997), *Cyprus: Ethnic Conflict and International Politics*, St Martin's Press Inc.

Julian Joseph - Kornblum William (1983), *Social Problems*, Prentice-Hall Inc Englewood cliffs, New Jersey

Karagil Nevzat (1964), *Derleyen ve hasirlayan - Kibris Meselesi Uzerinde Son Konusmalar ve Yanithal*, Istanbul

Kumar Krishan (1995), *From Post-Industrial to Post-Modern Society - New Theories of the Contemporary World*

Leslie R Gerald - Larson F Richard - Gorman L Benjamin (1980), *Introductory Sociology - Order and Change in Society (Thrid Edition)*, Oxford University Press - New York

Lippincott B J (1975), *Social Problems as Social Movements* - Washington State University, Philadelphia, New York, Toronto

Mayall James (1990), *Nationalism and International Society*, Cabridge

McGee Reeca (1980), *Sociology - An Introduction (Second edition)*, USA

Mieke Bal (1999), *The Practice of Culture Analysis - Exposing Interdisciplinary Interpretation*, Stanford University Press, Stanford California

Millas Herkull (1989), *Turk Yanan Iliskilerine Bir Onsoz: Tencere Dabin Kara*, Istanbul

Morin Edgar (1988), *Avrupayi Dusunmek, Afa Yayinlari*, Istanbul

Narim Tom (1977), *The Break Up of Britain*, New Left Books

Patric A Richard (1964), *Political Geography and the Cyprus conflict: 1963-1971*, Department of Geography Publication Series, No. 4, University of Waterloo, Canada 1976, Pelican books

Polyviou G Polyvios (1980), *Cyprus: Conflict and Negotiation 1960-1980*, Duckworth publications

Ritzer George - Kammeyer W C Kenneth - Yetman K Norman (1979), *Sociology - experiencing a changing society (second edition)* Allyn and Bacon Inc Boston London Sydney Toronto

Roberston Ian (1977), *Sociology (Third Edition)*, Worth Publishers Inc

Schoefer T Richard - Lamm P Robert (1994), *Sociology a Brief Introduction*, Mc Graw-Hill Inc

Scott Lash (1999), *Another Modernity - A different Rationality*, Blackwell Publishers Ltd

Solomon C Robert (1987), *From Hegel to Existentialism*, New York, Oxford

Sullivan J Thomas (1994), *Social Introduction to Problems*, USA

Tahsin Hasan Arif (1989), *Ayni Yolu Yuruyenler Farkli Yerlere Varamazlar Cilt II*, Soz Yayincilik, Lefkosa

The Free Press New York (1968), *Social Technology and Social Structure - 1968 Enlarged Edition* - Collier Mac Millan Publishers

Thio Alex (1992), *Sociology and Introduction (Third Edition)*, Ohio University, Harper Collins Publishers

Thompson Kenneth - Tunstall Jeremy (1971), *Sociological Perspectives*, Penguin Books

Thorpe L D - Go E J (1996), *The Sociology of Post-Colonial Societies - Economic Disparity, Cultural diversity and Development*, Cambridge University Press

Toluner Sevim (1976), *Kibris Uyusmazligi ve Milletlerarasi Hukuk*, Ankara

Wassrman Stanley - Faust Katherine (1994), *Structural Analysis in the Social Sciences - Social Network Analysis (Methods and Applications)* University of Illinois & University of South Caroline - Cambridge University Press

Weber Max 1 (1991), *Critical Assessments* - Edited by Peter Hamilton - Volume I, London and New York

Weber Max 1 (1991), *Critical Assessments* - Edited by Peter Hamilton - Volume II, London and New York

Weber Max 1 (1991), *Critical Assessments* - Edited by Peter Hamilton - Volume III, London and New York

Weber Max 1 (1991), *Critical Assessments* - Edited by Peter Hamilton - Volume IV, London and New York

Weber Max 2 (1991), *Critical Assessments* - Edited by Peter Hamilton - Volume I, London and New York

Weber Max 2 (1991), *Critical Assessments* - Edited by Peter Hamilton - Volume II, London and New York

Weber Max 2 (1991), *Critical Assessments* - Edited by Peter Hamilton - Volume III, London and New York

Weber Max 2 (1991), *Critical Assessments* - Edited by Peter Hamilton - Volume IV, London and New York

Weick Karle (1979), *The Social Psychology of Organizing (Second Edition)*, McGraw-Hill Inc

Wesley Peter - Bechhofer Fank - Brown Richard - Jeffers Margot - McIntosh Mary - Newby Howard - Rex John - Sharrock Wesley - Young Jack - Young Michael (1970), *The New Introduction Sociology*, Penguin Books

Wetherell Margaret (1996), *Social Psychology - Identities Groups and Social Issues*, Sage Publications London, Thousand Oaks, New Delhi in association with the Open University

Worsley P - Kitromelides P (1979), *Small States of the Modern World*, Nicosia

Worsley Peter (1991), *The New Modern Sociology Readings*, Penguin Books

Adorno Theodor (1990), *Θεωρία της Ημιμόρφωσης* - Εισαγωγή μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Alfoldy Geza (1988), *Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*, Μετάφραση Άγγελος Χανιώτης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας

Badie Bertrand (1993), *Κουλτούρα και Πολιτισμός, Επικοινωνία και Κουλτούρα*, Μετάφραση Στάθης Μπαλιάς, Εκδόσεις Πατάκη

Bauman Zygmunt (1992), *Ο Πολιτισμός ως Πράξη - Επικοινωνία και Κουλτούρα*, Μετάφραση Γιάννης Σκαρπέλος, Εκδόσεις Πατάκη

Birand Mehmet Ali (1985), *Παζαρέματα*, Εκδόσεις Milliyet Istanbul 1979

Birand Mehmet Ali (1984), *Απόφαση - Απόβαση*, Μετάφραση Κωνσταντίνος Χατζηβγέρη, Εκδόσεις Ι Φλώρος

Bottomore B T (1983), *Κοινωνιολογία, Κεντρικά προβλήματα και βασική βιβλιογραφία* (Εισαγωγή Μετάφραση και επιμέλεια Α Γ Τσαούση), Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Gutenberg

Butsking Murrey (1993), *Ξαναφτιάχνοντας την Κοινωνία*, Μετάφραση Τάσος Κυπριανίδης, Εκδόσεις Εξάντας

Evans E E - Pritchard (1991), *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Μετάφραση Αριστέα Παρίση, Εκδόσεις Καρδαμίτσα

Foreign Office (1992), *Έτσι κατάσφραξαν την Κύπρο*, Εκδόσεις Αδούλωτη Κύπρος

Giddens Anthony (2001), *Οι συνέπειες της Νεοτερικότητας*, μετάφραση Γιώργος Μερτικός, Εκδόσεις Κριτική Επιστημονική Βιβλιοθήκη,

Weber Max (1972), *Βασικές έννοιες κοινωνιολογίας*, Εκδόσεις ΕΚΚΕ

Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών (1997), *Ψηφίσματα των Ηνωμένων Εθνών για το Κυπριακό Πρόβλημα 1964-1977*

Κανέτι Έλια (1971), *Μάζα και Εξουσία* - Μετάφραση Αγγελική Βερυκοκάκη-Αρτέμη, Εκδόσεις Ηριδανός
Λιένχαρντ (1985), *Κοινωνική Ανθρωπολογία* - Επιμέλεια Δ Γ Τσαούση, Μετάφραση Μ Πετρονιώτη - Η Κοινωνική Ανθρωπολογία στην Ελλάδα, Gutenberg 1985
Λυκούδη Μπάμπης (1993), *Η Εξέλιξη της Κοινωνιολογικής σκέψης*, (Raymon Aron) τόμος Β (Ντυρκέμ, Παρέτα, Βέμπερ), Εκδόσεις "Γνώση"

A5. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES

A5-1. The challenges of Risk Society, a Simmelian approach

**Georgia Lagoumitzi, (M.Phil.),
Adjunct Preceptor in Sociology, American College of Greece**

When Ulrich Beck's **Risk Society** appeared in German in 1986, it advocated the "end of the latency phase of risk threats." (Beck, 1992: p. 55) By the time its first English translation appeared in 1992, risk society had long ceased to be an anticipated condition and was rapidly becoming a reality, albeit an ambivalent reality¹.

Yet, the paradox of the reality of risk society was that, while risk was becoming a reality² society was rapidly moving to the opposite direction. It was becoming a metaphor for the imagined totality meant to tie together the various streams of "human- being-in-the-world." Just as the consciousness of risk was becoming widespread, the notion of society was in retreat. Thus, the very notion of 'risk society' appeared as a contradiction in terms, since the new environment of risks antagonized the very possibility of society. 'Risk society' was challenging directly the image of society as 'common property' of its members that sociology kept alluding to for the last hundred years at least.

Against hope, risk became the only 'certainty' in a world where contingency, summed up in transience, fragmentation and fragile commitments ruled.³

¹ The adjective 'ambivalent' is used to indicate that certain dimensions of the new reality of risk society had a double meaning. For example, individualization indicated an increase in individual autonomy and at the same time an anomie loss of orientation.

² I am using here the term 'reality' in the classic Durkheimian sense, that is, as something to 'be recognized by its power of external coercion on the individuals'.

³ Yet, not everyone associates contingency with fragmentation, social disintegration or 'the corrosion of character'. **Luhmann** sees contingency as "something that is, but does not have to be", denying thus any kind of teleological necessity, while privileging chance and free will as the core elements of contingency. Elsewhere, Luhmann's conviction is rephrased as "almost everything could be possible, and I can change almost nothing". In Juergen Habermas' *Legitimation Crisis* (London: 1976) p.131.

Joas dismisses the 'pessimistic' accounts of Sennett's work and celebrates Luhmann's use of contingency as a concept that 'sensitized us to the increase of number of options of our choice and our action and to the number of paradoxical consequences the collective expansion of individual options can have" p. 395 **Hans Joas**, (2004) ("Morality in an Age of Contingency" *Acta Sociologica*, 47 no. 4, pp. 394-395)

Against this background, I propose to reflect on two crucial observations made by Ulrich Beck regarding 'risk society':

(a) First, in this type of society, "it is consciousness (knowledge) that determines being" and therefore, political sociology and the theory of risk are essentially part of the Sociology of Knowledge. Yet, this knowledge is not determined by the cognitive means and experiences of the subjects who, "being dependent on *external knowledge*, lose a substantial part of their sovereignty". (Beck, 1992: p. 53)

(b) The second observation refers to an almost compelling turn to a form of 'cosmopolitanism' or 'cosmopolitization', a kind of constitutional cosmopolitanism, as a shield of unity in the face of fragmentation, and the knowledge deficit that global risk society imposes. (Beck, 2005: 2009)

I hope to show through the discussion of the above points, that the way to the possibility of the cosmopolitan state as a shield of unity through the principle of constitutional tolerance, is through a sociology that takes seriously the Simmelian view of society as an 'objective' unit in which: "the consciousness of constituting with others a unity is actually all there is to this unity." (Simmel, 1908, 1971: p. 75)

What can then constitute a basis for this special consciousness?

With this question in mind, I will explore Simmel's theory of social groups and its reconstruction by Margaret Gilbert, and then, I will focus on the importance of small groups for the new civil society.

1. THE QUESTION OF THE KNOWLEDGE DEFICIT

The assertion that 'risks are risks in knowledge', establishes the equation between risks and the perception of risks. The example of the recent financial meltdown is a case in point with respect to the self-referentiality of risks. People could 'sense' the risks of the illusory growth created by the banks as they played with fictional money. The 2004 demonstrations in Washington, organized by the Million Worker March movement, were protests about the 'perceived' attack of the Bush administration on jobs as well as about a more diffused danger of a financial collapse. On the other hand, experts like Joseph Stiglitz and Paul Krugman gave loud and clear warnings about the false promises of continuous growth.

Yet, when the crisis broke out, "no one really knew what to do." (Zizek, 2009: p.9) The main reason for this loss for action alternatives was that people were forced to act without having at their disposal the knowledge that would enable a qualified choice. The controversial philosopher John Gray has captured the 'spirit' of the times with the phrase: "we are forced to live as if we were free." (Gray, 2007: p. 110)

The '**as if**' becomes the central cognitive tenet around which individuals organize their lives.

In fact, one of the most challenging ideas of 'risk society' is the conclusion that: how individual actors live becomes *the biographical solution of systemic contradictions*.⁴ (Beck, 1992: p. 137)

The contradictions produced by institutions are translated into individualized risks, leading people to inconclusive and inconsequential choices.⁵

In his discussion of the personal consequences of work in the New Capitalism, Richard Sennett re-tells two such stories of alleged 'choices' that his heroes are forced to make in the face of 'flexible specialization', 'reengineering', 'downsizing' etc. in the work environment. "Rose's and Rico's life-trajectories bring home risk as 'a daily necessity shouldered by the masses'. (Sennett, 1998: p.80)

Rico, an electrical engineer, moved and changed jobs four times in fourteen years, lived through the Silicon Valley 'miracle' days, did well in Chicago later on, until he experienced 'downsizing' in a Missouri firm and finally started his own consulting firm in a New York suburb. Yet, the price of success and prosperity for Rico and his wife Jeannette was the fear of lacking control over their lives. (Ibid. p.19) Setting up their own firms on the road to independence and flexibility, resulted in subservience to the schedules of other people in the case of Rico, while Jeannette's experience of bureaucracy increased.

Rose's story unfolds in the opposite direction. She left her own business to work for an advertising agency where she experienced 'culture shock' in an environment where a person's real record of success or failure counts less than contacts and networking skills. (Ibid. p.79) Boltanski and Chiapello describe this new situation in their work *Le Nouvel Esprit du Capitalisme* as the move from 'savoir-faire' –the know how, the acquired skills of doing things- to 'savoir-être' -to know how to be- the knowing of how to be connected to others who are similarly well-connected. (Boltanski and Chiapello, 1999: p.151)

In global risk society, 'as-if' extends further to transnational organizations, which function as private 'as-if-states', to 'translegal' arrangements in search of legitimation, to a kind of meta-politics based at the same time on a *minimalist* state (its responsibilities and autonomy are tailored to the enforcement of the norms of global economy), and on a *stronger* state (in matters of surveillance and repression). (Beck, 2005: pp.153-154) Beck elaborates on 'translegality' as a new global condition. He draws our attention to the fate common to all human beings called globalization and the cataclysmic changes it brings. For example, 'the state monopoly of law is being privatized' (Ibid. p.152). Legal changes are under way as a result of the pressure of the International Monetary Fund or the World Bank. A multitude of NGOs "are contributing to the diversity of forms of regulation, to the variety of settings of rule creation and to proliferation of methods of interpretation and application of norms and standards" (Ibid. p.152). These new actors are becoming 'private "*as-if-states*",⁶

⁴ Italics by the author

⁵ My bold letters. It follows that risk society casts doubt on the job of the sociological imagination

⁶ Italics by the author

marking the transition from politics to “translegal meta-politics” (Ibid.) Nation-states lose their autonomy, but not necessarily their sovereignty.

These changes may carry a promise for the future through the coming of the new *cosmopolitan state*⁷, which will transcend “the fundamentalism of nation-state-centered modernity” (Beck and Lau, 2005: p.531). Yet the question of the knowledge deficit remains begging and indeed the deficit seems to grow stronger, because in the global risk society it cannot count as an individual deficit any longer, but rather as a built-in characteristic of all institutions, including those characteristic of the ‘second modernity’.

2. COSMOPOLITIZATION AND THE QUESTION OF A SOLID SOCIETY

I will not repeat Ulrich Beck’s arguments in favor of the cosmopolitan state which guarantees co-existent national identities through the principle of constitutional tolerance. I would like, however, to pose a crucial question, especially in view of the previously discussed knowledge deficit in conditions of global risk: what if cosmopolitization leaves us lacking the old sources of solidarity, such as national identity without adequate new ones? If the *desideratum* is an imagined new global citizenship, where might the basis of this imagination be?

The ‘old’, ‘solid’ modernity (Bauman, 2005: p.136, 2006) left us with little to imagine. “Most of its life society spent in the garb of reality.” (Bauman, 2005: p.136) It was an often contested reality, but a reality nevertheless. It formed a reality reinforced by “the experience of coercive constraint, but also of collectively sustained welfare provisions, and finally a sense of solidity and continuity of shared social institutions” (Bauman, 2005: p.137). This society, a society without risks or still latent risks still survives as a widely shared cognitive frame.

“It remains an integral part of an inherited world image and a powerful presence in collective memory” (Ibid. p.138). And because, as Maurice Halbwachs pointed out, we remember not as individuals but as **group members**⁸, remembering implies being tied to collective frameworks provided by groups occupying specific material spaces. We situate what we recollect within the mental spaces provided by the group. But these mental spaces always refer back to material spaces that particular groups occupy. It was Halbwachs who ‘collapsed’ the duality between individual and collective memory by demonstrating that individual memory separated from social memory is a meaningless abstraction. Thus, Halbwachs insisted that we remember through shared culture, but also by categorical identities, like race, ethnicity, class and nation.⁹ (Halbwachs: (1950, 1992)

⁷ Italics by the author

⁸ My bold letters

⁹ A number of studies should be mentioned in connection to Halbwachs’ analysis of collective memory. Zygmund Bauman (1982) *Memories of Class*, London. Eric Hobsbawm, T. Ranger (eds.) (1983) *The Invention of Tradition*, London Paul Connerton (1989) *How Societies Remember* (Cambridge: CUP)

Yet, this kind mapping involves ‘durable and sustained paths of action’ as Richard Sennett suggests. (1998: p.147) In modern capitalism, however, spatial change is so common, that it becomes disorienting. Through ‘reengineering’ people are made disposable and this has a catastrophic impact on their very sense of belonging. Loss or change means loss of the Other, hence loss of familiarity, and of collective memory. Moreover, the loss of familiarity entails not only ‘the end of well-defined goals, routines and timetables, but also the lack of successful means to realize them’. Situations must be redefined, new solutions formulated. In the meantime, nowhere in this process do we come across the ‘dangerous’ pronoun “We”.

The argument is not about nostalgia or the ‘reconstruction’ of what once existed. This could not be possible or desirable in any case. In my view, however, it would be impossible to not to take into consideration that whatever shape the new society takes, will depend on **an existing cognitive mould**. (groups as loci of trust, commitment, mutual responsibility) It remains to explore what **new shared experiences** will be cast into the mould.

3. A RECONSTRUCTION OF SIMMEL’S VIEW OF SOCIETY AS A SOCIAL GROUP

In this exploration the emphasis is just as much on the form of ‘sharing’, as it is on the content of experiences waiting to be ‘shared’. On this point, I regard Simmel’s contribution to the notions of ‘society’ and ‘social groups’ very illuminating, since, in my view, it goes beyond the ‘knowledge deficit’ problem and offers a synthesis of ‘knowing’ and action.

In the essay “How Is Society possible?” he comments on the nature or conditions of existence of society:

“the consciousness of constituting with others a unity ... {this consciousness} is actually all there is to this unity.” “This consciousness {of sociating or of being sociated} is perhaps better called a ‘knowing’ than a ‘cognizing’. For here the subject is not confronting an object of which he will gradually gain a theoretical picture. The consciousness of sociation is rather the immediate agent, the inner significance of sociation itself” (1908,1971: p.75)

Simmel seems to imply here that:

1. social groups are real phenomena, as opposed to fictions or illusions of some kind
2. the core or the essence of a social group is to be found in a specific mental state common to group members
3. the mental state in question involves the conception of the people concerned as linked by a certain special tie.

In Margaret Gilbert's reconstruction of the Simmelian view, groups have a 'natural existence'¹⁰ is because they do not exist independently of people's ideas and beliefs, that is mental states.

This does not simply imply common knowledge, consciousness or the feeling that they belong together. Elsewhere, Simmel provides an answer to the problem of common knowledge as a condition for the existence of the group. As he states in "The Sociology of Secrecy and of Secret Societies", "reciprocal knowledge, which is the positive condition of social relationships, is not the sole condition. On the contrary, such as those relationships are, they actually presuppose also a certain nescience, a ration, that is immeasurably variable to be sure, of reciprocal concealment." (Simmel, 1906: p.448) Instead, it requires that "each one of a certain set of persons must correctly view each one of their number, including himself, as 'one of us' (Gilbert, 1992: p. 152) The 'secret' of group life seems to dwell on the construction of a 'plural subject' of a "We", which in turn refers to "a set of people each of whom shares, with oneself, in some action, belief, attitude, or other such attribute, that is, in some traditionally so-called 'mental' attribute" (Ibid., p. 153) This 'mental attribute' is the apprehension by a group of people of others, linked to them by 'a single common tie' (Ibid. p. 149) The special tie is a conditional commitment of individual wills that is common knowledge and recognized by all. (Gilbert, 2003: pp. 51-55) On the other hand, the conditions of such commitment must be specified: sharing and action as partners, not just participants, having reciprocal knowledge about a common goal, being jointly responsible with the other for achieving that goal, establishing a 'fit' between intention and behavior are all necessary conditions upon which plural subjects ('we') stand.

Finally, the Simmelian definition of a social group is reconstructed to reflect:

1. a unity of wills, (or willingness to constitute with others a unity),
2. the manifestation of willingness as common knowledge, and
3. recognition by all members of the group that the group exists. (Gilbert, 1992: pp. 154-173)

Joint commitment, responsibility for the Other, presupposes that there is an Other. Yet, in conditions of global risk, this Other is still to be constructed.

4. CONCLUDING REMARKS

How will this unity, translated into joint commitment, be forged today? What form will it take? Cosmopolitanism with its emphasis on tolerance will not necessarily ground mutual commitment. As Craig Calhoun observes, "not only

¹⁰ By 'natural units', Gilbert suggests that: (a) the people who are members of social groups always constitute natural units, (b) their constituting natural units is independent of their being social groups, and (c) their being social groups is a simple function of their perception that they already constitute natural units (1992: pp. 151-52) She continues to focus on what she considers to be the major strength of the Simmelian formulation, namely that first, human group membership is a function of the ideas and beliefs of humans regarding their situation, and, second, that if human groups sometimes look as if they are organisms or machines, the existence of such phenomena does not occur independently of the beliefs and ideas of human beings. (p. 152)

tolerance, but **solidarity** is required for people to live together and join in democratic self-governance". (Calhoun, 2003: p.112)

The site where solidarity is forged is public discourse or the *Agora* in Bauman's terminology. This is the sight of considerable conflict, not simply agreement. It is Simmel, who first formulated the notion that conflict is good in a society. As he wrote, "the strenuous organizing forms which appear to be the real constructors of society, or to construct society as such, must be continually disturbed, unbalanced and detached by individualistic and irregular forces, in order that their reaction and development may gain vitality by alternate concession and resistance ... concord, harmony, mutuality, which count as the socializing forces proper, must be interrupted by distance, competition, repulsion in order to produce the actual configuration of society" (Simmel, 1906: p.448) The same powerful idea resonated seventy years later in Coser's "Functions of Social Conflict".

The notions of society and social groups must come to life again, as a challenge to risk. Yet, social groups are not just found, they are created. The conditions necessary for their creation include trust, joint commitment, responsibility, recognition, common knowledge, unity of wills.

A substantial part of recent literature anchors on Simmel's notion of social groups, couched in network theory terms. Network structures are seen as 'alternatives for community identity as well as personal identity, setting the characteristic nature of opportunities and problems for the group and the individual.' (Pescosolido and Rubin, 2000:p.54) It seems that global risk society as such, has become a huge network requiring 'a revaluation of values'. (Boltanski and Chiapello, 1999) Speed and facility, the ability to move from one network to another and back, flexibility, lack of exclusive commitments are some of the emergent values. Above all, modern transnational networks (not societies) seem to depend on what Ulrich Beck calls 'despatialization' of state, politics and identity.' (Beck, 2005: p.134) Major institutions in the global risk society 'function' in a transnational space while they promote 'transnational forms of cooperation, responsibility and obligations'. Yet, these will remain empty words if they are not accompanied by a sociological account of the Other, to whom we are bonded, responsible, obliged. It is social groups, even small groups, that show the potential of becoming the 'creators' of society, since "they serve as the creative nexus, the context, and the consequence of civic engagement"¹¹ As such, they are seen as bases of cohesion and integration but also of conflict and resistance. Networks, according to Richard Sennett, 'weaken character', because they are incapable of functioning as sites for the engagement of differences. (Sennett, 1998: p.146) The Other as partner, not mere participant, the special tie which will metamorphose networks into

¹¹ Gary Alan Fine, Brooke Harrington. 2004 "Tiny Publics: Small Groups and Civil Society" *Sociological Theory*, 22 no.3 (September) p. 353
Bernice A. Pescosolido, Beth A. Rubin. 2000 "The Web of Group Affiliations Revisited: Social Life, Postmodernism, and Sociology" *ASR*, Vol. 65 (February)pp. 52-76

groups, is missing. What then could constitute this special tie within the conditions of the 'new modernity'? What is certain, is that the inner mental bond that Simmel was alluding to when discussing social groups, will provide a good start towards answering the problem.

I believe that Simmel's insistence on society as the 'consciousness of unity', a unity that is recognized by all is **the new challenge for sociology today**.

To Ulrich Beck's "risk is the consciousness of risk", Simmel juxtaposes that "the consciousness of constituting with others a unity ... is actually all there is to that unity". The ways in which we reflect on that unity still goes back to the memory of the 'solid modernity' that we have 'left behind'. A new cosmopolitan order is yet to 'imagine' the bases of social solidarity and the formation and transformation of social groups.

References

- Bauman, Zygmund (2005) "Chasing Elusive Society" *International Journal of Politics, Culture and Society* Vol. 18, pp. 143-159
- _____ (2006) *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty* Cambridge: Polity Press)
- Beck, Ulrich (1992) *Risk Society: Towards A New Modernity* London: Sage
- _____ (2005) "The Cosmopolitan State: Redefining Power in the Global Age" *International Journal of Politics, Culture, and Society* Vol. 18, pp. 143-159
- _____ (2009) "Critical Theory of World Risk Society: A Cosmopolitan Vision" *Constellations* Vol. 16 (1) pp. 3-22
- Beck, Ulrich, Christoph Lau (2005) "Second Modernity as A Research Agenda: Theoretical and Empirical Explorations in the 'meta-change' of Modern Society" *The British Journal of Sociology*, Vol. 56 (4) pp. 525-557
- Boltanski, Luc, Eve Chiapello (1999) *Le nouvel esprit du capitalisme* Paris : Gallimard
- Calhoun, Craig (2003) "The Class Consciousness of Frequent Travellers: Towards A Critique of Actually Existing Cosmopolitanism" in Daniele Archibugi (ed.) *Debating Cosmopolitics* London: Verso, pp. 86-116
- Fine, Gary Alan, Brooke Harrington (2004) "Tiny Publics: Small Groups and Civil Society" *Sociological Theory*, 22 (3) pp. 341-356
- Coser, Lewis (1976) *The Functions of Social Conflict* New York: Free Press)
- Gilbert, Margaret (1992) *On Social Facts* Princeton, NJ: Princeton University Press
- _____ (2003) "The Structure of Social Atom: Joint Commitment as the Foundation of Human Social Behavior" in Frederick F. Schmitt (ed.) *Socializing Metaphysics: The Nature of Social Reality* Oxford: Rowman & Littlefield
- Gray, John (2007) *Straw Dogs: Thoughts on Humans and Other Animals* New York: Farrar Straus and Giroux
- Habermas, Juergen (1976) *Legitimation Crisis* London: Heinemann
- Halbwachs, Maurice (1950, 1992) *On Collective Memory* Chicago, Ill.: University of Chicago Press (ed. By Lewis A. Coser)
- Pescosolido, Bernice A., Beth A. Rubin. 2000 "The Web of Group Affiliations Revisited: Social Life, Postmodernism, and Sociology" *American Sociological Review*, Vol. 65, pp. 52-76

- Sennett, Richard (1998) *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism* New York: W.W. Norton & Company
- Simmel, Georg (1906) "The Sociology of Secrecy and of Secret Societies" *American Journal of Sociology*, Vol. 11 (4) pp. 441-498
- _____ (1908, 1971) "How Is Society Possible?" in D. N. Levine (ed.) *Georg Simmel: On Individuality and Social Forms* Chicago: University of Chicago Press
- Vromen, Suzanne (1986) "Maurice Halbwachs and the Concept of Nostalgia" in *Knowledge and Society: Studies in the Sociology of Culture Past and Present* Vol. 6 pp. 55-66
- Joas, Hans (2004) "Morality in an Age of Contingency" *Acta Sociologica* Vol. 47 (4), pp. 392-399
- Zizek, Slavoj (2009) *First As Tragedy, Then As Farce* London: Verso

A5-2. Η Οριοθέτηση του Διαχωρισμού μεταξύ Ατόμου και Κοινωνίας μέσα από το έργο του Georg Simmel.

Αθανασία Χάλαρη, Λέκτορας Κοινωνιολογίας, School of Social Sciences, Department of Sociology, The University of Manchester, Manchester, UK

Περίληψη

Το παρόν κείμενο υποστηρίζει ότι οι θεωρητικές ρίζες του ενεργού κοινωνιολογικού διάλογου αναφορικά με την σχέση μεταξύ άτομου και κοινωνίας εντοπίζονται στο κλασικό έργο του Simmel. Προκειμένου να αναπτύξω αυτήν την εισήγηση, θα ξεκινήσω με μια σύντομη περιγραφή του σχετικού κοινωνιολογικού προβληματισμού καθώς και των κυρίων εννοιών που απορρέουν από το έργο του Simmel. Η σχέση του ατόμου και της κοινωνίας θα αναζητηθεί στην θεωρία του συγγραφέα, αναλύοντας επιλεγμένα τμήματα από το έργο του. Μια κεντρική έννοια στο έργο του Simmel, είναι εκείνη της σύγκρουσης μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας, καθώς και μεταξύ των αντιφατικών συστατικών από τα οποία αποτελείται το ίδιο το άτομο. Ιδιαίτερη προσοχή θα δοθεί στην ιδέα της αρμονίας καθώς και σε εκείνη των «ρολών» που ερμηνεύουν τα άτομα στην καθημερινότητα τους. Ο «εγωισμός» και ο «αλτρουισμός» χρησιμοποιούνται από τον Simmel ως αλληγορικά μέσα ώστε να απαντηθεί το ερώτημα: Κοινωνία η Ατομο; Αν και το ερώτημα παραμένει ανοικτό σε διαφορετικές ερμηνείες ο Simmel προασπίζει την σημαντικότητα της εσωτερικής ελευθερίας, ενώ ταυτόχρονα θεμελιώνει την κυριότητα της αλληλεπίδρασης. Μέσα από τις αντιφάσεις του έργου του, ο Simmel προσφέρει μια πρώτη απόπειρα διαχωρισμού των εννοιών της κοινωνίας και του ατόμου, ενώ ταυτόχρονα θέτει τις βάσεις του μεταγενεστέρου κοινωνιολογικού διάλογου που παραμένει ανολοκλήρωτος.

Εισαγωγή

Ο διαχωρισμός της σχέσης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, αποτελεί ένα κοινωνιολογικό ερώτημα που έχει απασχολήσει κατ' επανάληψη τόσο την κλασική όσο και την σύγχρονη κοινωνική θεωρία. Η χρήση του όρου «Κοινωνία» σχετίζεται με την έννοια της αντικειμενικότητας και της αλληλεπίδρασης σε αντιδιαστολή με την χρήση του όρου «Άτομο» που ενέχει την διάσταση της υποκειμενικότητας. Δεν υπάρχει ομοφωνία ή συμφωνία στην κοινωνική θεωρία για το πώς η μια έννοια επηρεάζει την άλλη, πώς δηλαδή η αντικειμενικότητα επηρεάζει την υποκειμενικότητα και σε ποιο βαθμό η κοινωνία ορίζει το άτομο. Το ερώτημα συνεπώς εστιάζεται στον τρόπο συσχέτισης ή διαχωρισμού ατόμου και κοινωνίας.

Όπως έχω εξηγήσει αλλού (Χάλαρη, 2010), στον χώρο της κοινωνικής θεωρίας επικρατούν δύο κυρίαρχες προσεγγίσεις. Η μία (α) βασίζεται στη αρχή της «Διπτότητας» (dualism)¹ βάση της οποίας οι όροι Άτομο και Κοινωνία αποτελούν δύο έννοιες, όπου η μία δεν είναι δυνατόν να γίνει αντιληπτή ξέχωρα/ανεξάρτητα από την άλλη. Αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος (Ritzer, 2008). Αυτήν την προσέγγιση ακολουθούν για παράδειγμα θεωρητικοί όπως ο Giddens (1979, 1984), ο Bourdieu (1989, 1990, 1993), ο Beck (1992) και ο Goffman (1956, 1961). Η δεύτερη (β) προσέγγιση βασίζεται στην αρχή της «Διαρχίας» (duality) η οποία υποστηρίζει ότι Άτομο και Κοινωνία διαφέρουν σημαντικά και διαθέτουν σχετική αυτονομία (Ritzer, 2008). Οι βασικοί φορείς αυτής της οπτικής είναι η σχολή σκέψης του Κριτικού Ρεαλισμού και ιδιαίτερα οι κοινωνικοί θεωρητικοί Margaret Archer (2000, 2003, 2007) και Nobert Wiley (1994, 2006). Η πρώτη προσέγγιση αποτελεί την πλέον αποδεκτή κοινωνιολογική ερμηνεία, ενώ η δεύτερη πρόσφατα άρχισε να λαμβάνει την προσοχή που της αναλογεί.

Πολύ πριν μορφοποιηθούν αυτά τα δύο ρεύματα - ενεργοποιώντας ένα κοινωνιολογικό διάλογο - αναφορικά με τον τρόπο που η υποκειμενικότητα σχετίζεται με την υποκειμενικότητα - ο Simmel (1905) πραγματοποίησε μια από τις πρώτες απόπειρες κοινωνιολογικής προσέγγισης και μελέτης της έννοιας του ατόμου. Ο Simmel ασχολήθηκε με την μελέτη του διαχωρισμού του ατόμου και της κοινωνίας (ή όπως εκείνος τα ονομάζει μορφή και περιεχόμενο) κάνοντας σαφές ότι αν και υπάρχει άρρηκτος δεσμός μεταξύ τους, το άτομο μπορεί να μελετηθεί ανεξάρτητα από το την κοινωνία. Πριν όμως αναλύσουμε την κοινωνιολογική προσέγγιση του Simmel αναφορικά με την σχέση ατόμου και κοινωνίας, ίσως θα ήταν σκόπιμη μια σύντομη αναφορά στις κεντρικές έννοιες που εισήγαγε.

Γνωριμία με τον Simmel

Ο Simmel² είναι ένας από τους 4 'πατέρες' της κοινωνικής θεωρίας, αν και παρέμεινε εκείνος που έλαβε την μικρότερη αναγνώριση. Το έργο του εκτιμήθηκε

¹ Οι μεταφράσεις των όρων καθώς και των αναφορών εντός εισαγωγικών αποδόθηκαν από τον συγγραφέα του άρθρου.

² Περαιτέρω πηγές αναφορικά στο έργο του Simmel μπορούν να βρεθούν στα παρακάτω: Jaworski (1997); Craib (1997); Watier, (1998: 71-83); Oakes (1984); Frisby (1992, 1997).

μετά τον θάνατο του, και η κοινωνική θεωρία του επηρέασε την Αμερικανική κοινωνιολογία (σχολή του Σικάγο & συμβολική αλληλεπίδραση). Σε αντίθεση με την κλασική κοινωνική θεωρία, το έργο του Simmel επικεντρώθηκε στην σημαντικότητα της «καθημερινής ζωής» και της «κοινωνικοποίησης» παρά στην μελέτη ευρύτερων κοινωνικών δομών. Όπως ο ίδιος χαρακτηριστικά εξηγεί, η κοινωνιολογία πρέπει να δίνει ανάλογο βάρος στην μελέτη των αλληλεπιδράσεων μικρότερης κλίμακας, καθώς απαρτίζουν και υποστηρίζουν τις μεγαλύτερες κοινωνικές δομές (Ritzer, 2008). Σε ένα από τα πιο γνωστά του έργα (Soziologie, 1905) δίνει έμφαση στην μετάβαση από την «δυάδα» (ομάδα που αποτελείται από δυο άτομα) στην «τριάδα» (ομάδα που αποτελείται από τρία άτομα). Η σημαντικότητα της μετάβασης επικεντρώνεται στον ρόλο του επιπρόσθετου μέλους, καθώς αυτό μπορεί να μεσολαβήσει μεταξύ των δυο μελών της ομάδας ή τα δύο μέλη μπορούν να περιθωριοποιήσουν το τρίτο. Σε οποιαδήποτε περίπτωση ο Simmel εξηγεί την τεράστια διαφορά στις δυναμικές που ασκούνται στην περίπτωση της δυάδας και σε εκείνη της τριάδας ενώ υπογραμμίζει ότι η τριάδα ως ομάδα είναι ισχυρότερη από αυτή της δυάδας (Wolff, 1950: 118-162).

Κεντρική σημασία στην σκέψη του Simmel κατέχει η έννοια της κοινωνικοποίησης. Με αυτόν τον όρο ο Simmel δεν αναφέρεται στο άθροισμα των ατόμων που συμμετέχουν στην διαδικασία αυτή αλλά στο αποτέλεσμα των αλληλεπιδράσεων/σχέσεων μεταξύ τους, οι οποίες συνεχώς ανατροφοδοτούνται. Επίσης σημαντική είναι η αποδοχή και επίγνωση των ψυχολογικών στοιχείων που σχετίζονται με την ατομική υπόσταση (πχ συναισθήματα, σκέψεις, ανάγκες). Για τον Simmel υπάρχει σαφής διαχωρισμός μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας παρότι μεταξύ των δυο εννοιών υπάρχει συνεχής αλληλεπίδραση και σαφής αλληλεξάρτηση. Πιο αναλυτικά ο Simmel θεωρεί ότι η βάση της κοινωνίας μπορεί να αναζητηθεί στη έννοια της «κοινωνικοποίησης» η οποία με την σειρά της είναι εφικτή και αποκτά υπόσταση χάρη στον κεντρικό ρόλο της αλληλεπίδρασης (Watier, 1998). Για τον Simmel, η μικρο-κοινωνιολογία αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση της αλληλεπίδρασης, την οποία μελέτησε σε μια σειρά εργασιών που αφορούν θεματικές, όπως για παράδειγμα η αγάπη και ο έρωτας (1984), η τέχνη, και η φιλία (1971).

Σχέση Ατόμου και Κοινωνίας

Ακλουθώντας το έργο του Simmel μέσα από τις μεταφράσεις του έργου του από τον Wolff (1950) συναντούμε την κεντρική ιδέα της σχέσης του ατόμου και της κοινωνίας. Ο Simmel εξηγεί ότι το άτομο προσπαθεί να συμμετέχει ενεργά και να προσφέρει στο κοινωνικό σύνολο ονομάζοντας αυτή του την τάση αλτρουισμό αλλά ταυτόχρονα προσπαθεί να ολοκληρωθεί ως άτομο και να εκπληρώσει τις προσωπικές του προσδοκίες, με την τάση αυτή να αποδίδεται ως εγωισμός. Αυτή η διχοτόμηση των εννοιών του αλτρουισμού και του εγωισμού παραμένει κεντρική στο έργο του Simmel και όπως θα συζητηθεί αναλυτικά παρακάτω σχετίζεται με τον διαχωρισμό που επιδιώκει ο Simmel μεταξύ του προσωπικού / ιδιωτικού

κόσμου και του δημόσιου / κοινωνικού περιβάλλοντος (Spykman, 1965). Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «το πραγματικά πρακτικό πρόβλημα της κοινωνίας είναι η σχέση μεταξύ των ίδιων της των δυνάμεων και αυτής καθεαυτής της ζωής του ατόμου» (Wolff, 1950: 58). Συνεπώς για τον Simmel είναι σαφές ότι κεντρικό σημείο αναφοράς στην μελέτη της κοινωνίας παραμένει το άτομο. Γίνεται δε πιο συγκεκριμένος λέγοντας ότι «οι ατομικές δράσεις μας απελευθερώνουν και οι μαζικές δράσεις μας επιβάλλονται σαν να ορίζονται από φυσικούς νόμους» (Wolff, 1950: 26). Κατά τον Simmel, από τη μία πλευρά, οι κοινωνικές δράσεις μπορούν να μας 'κατευθύνουν' εφόσον το άτομο πρέπει να τις ακολουθήσει σαν να ήταν φυσικοί νόμοι, ενώ από οι ατομικές πράξεις μας απελευθερώνουν.

Από το έργο του γίνεται κατανοητό ότι τα άτομα ορίζουν τους εαυτούς τους μέσω των άλλων ατόμων, αναγνωρίζοντας ότι, οι διαφορές μεταξύ τους είναι περισσότερο σημαντικές από τις ομοιότητες τους. Αν και ο ρόλος του κοινωνιολόγου εστιάζεται στην μελέτη ομοιοτήτων μεταξύ των μελών της κοινωνίας και των αλληλεπιδράσεων που αναπτύσσονται (πχ κοινωνικές δομές, θεσμοί, μορφές και δράσεις), ο Simmel εξηγεί ότι δεν θα πρέπει να παραμελήσουμε την σημαντικότητα των διαφορών που παρατηρούνται μεταξύ των μελών της κοινωνίας. Αυτές οι διαφορές, θα μπορούσαν να γίνουν αντιληπτές ως οι διαφορές της προσωπικότητας του κάθε ατόμου, και ως εκ τούτου να ανατεθεί η μελέτη τους στην επιστήμη της ψυχολογίας. Παρά ταύτα, ο Simmel ξεκαθαρίζει ότι η μελέτη αυτών των διαφορών παραμένει κεντρικό ερώτημα και για την επιστήμη της κοινωνιολογίας (Spykman, 1965).

Σύγκρουση

Ο Simmel γίνεται περισσότερο περιγραφικός όταν αναφέρεται στην σχέση μεταξύ της κοινωνικής και της προσωπικής ζωής. Χαρακτηριστικά σημειώνει ότι ο άνθρωπος έχει την δυνατότητα να αποδομεί τον εαυτό του σε κομμάτια, βιώνοντας το καθένα από αυτά ως τον «κανονικό» εαυτό του (Wolff, 1950). Εντούτοις κάθε κομμάτι μπορεί να ενώνεται με οποιοδήποτε άλλο και να μάχεται για την επιβολή του στην δράση του ατόμου. Αυτή η δυνατότητα αναγάγει τον άνθρωπο σε κοινωνικό όν που βασίζεται στην συχνά συγκρουσιακή σχέση μεταξύ των κοινωνικών του χαρακτηριστικών. Με άλλα λόγια «η σύγκρουση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας συνεχίζεται και στο εσωτερικό του ατόμου ως σύγκρουση μεταξύ των μερών από τα οποία αποτελείται» και ο Simmel καταλήγει ότι «η κύρια μάχη μεταξύ ατόμου και κοινωνίας ενυπάρχει στην γενικότερη μορφή της ατομικής ζωής» (Wolff, 1950: 58-59). Ακολουθώντας το σκεπτικό του Simmel το άτομο αποτελείται από διαφορετικά μέρη τα οποία μπορούν να περιγραφούν με συγκρουσιακούς όρους. Κάποιες εκφάνσεις του ατόμου προέρχονται από το κοινωνικό περιβάλλον και κάποιες άλλες παραμένουν προσωπικά χαρακτηριστικά. Οι διαφορετικές αυτές εκφάνσεις συγκροτούν την ολότητα του ατόμου, που για τον Simmel αποτυπώνεται στην κοινωνική πραγματικότητα.

Για τον ίδιο, κάθε άτομο αποτελείται από διαφορετικά, εξίσου σημαντικά και ενίοτε συγκρουόμενα μέρη, που είναι δυνατόν να προκαλέσουν εσωτερικές συγκρούσεις.

Αυτό μπορεί να παρατηρηθεί στη καθημερινότητα του κάθε ανθρώπου. «Καθένας αποτελείται από διαφορετικά μέρη τα οποία μπορεί να είναι αλληλοσυγκρουόμενα» (Strykman, 1965: 30). Ο Simmel εξηγεί πως αυτό το χαρακτηριστικό μπορεί να θέσει το άτομο σε μια κατάσταση όπου οι εσωτερικές ανάγκες συγκρούονται με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Στην καθημερινή ζωή, το άτομο βιώνει μια πάλη μεταξύ των εσωτερικών του προσανατολισμών και των αντίστοιχων κοινωνικών κατευθύνσεων. Αυτή η πάλη δεν καταλήγει σε μια συγκεκριμένη απόφαση (ατομική ή κοινωνική), αλλά στη μορφοποίηση της σχέσης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας. Συνεπώς, ο τρόπος που το άτομο αλληλεπιδρά με τους γύρω του, βασίζεται στην συγκρουσιακή σχέση που δημιουργείται μεταξύ των διαφορετικών μερών από τα οποία αποτελείται, αλλά και μεταξύ του ίδιου του ατόμου και της κοινωνίας.

Αρμονία

Πέρα όμως από την συγκρουσιακή σχέση που μπορεί να αναπτυχθεί στο εσωτερικό και το εξωτερικό περιβάλλον του ατόμου, ο Simmel αναφέρεται επίσης στις αρμονικές σχέσεις που επιτρέπουν και εξασφαλίζουν την εξέλιξη και την ολοκλήρωσή του. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι σε περιόδους 'ευτυχίας' το άτομο μπορεί να συνδυάσει τα διαφορετικά μέρη από τα οποία αποτελείται με αρμονικούς τρόπους. «Σε αυτές τις περιόδους οι εσωτερικές συγκρούσεις και αντιφάσεις σταματούν» (Simmel, 1950: 84). Όταν υπάρχει ισορροπία και αρμονική συνύπαρξη μεταξύ των αντιφατικών μερών από τα οποία αποτελείται το άτομο, τότε ο καθένας μπορεί να προχωρήσει μπροστά, να εξελιχτεί όντας παραγωγικός και δημιουργικός. Αντιστρόφως, αν σε αυτήν την σχέση κυριαρχεί η σύγκρουση τότε το άτομο γίνεται ανασφαλές και συνεχώς προσπαθεί να ανακτήσει την χαμένη ισορροπία του (Chalari, 2009). Αυτό που παραμένει σημαντικό είναι το γεγονός ότι η ανάγκη για επίτευξη της εσωτερικής ισορροπίας είναι υποκειμενικά ορισμένη από τον καθένα μας.

Ρόλοι και Ερμηνείες

Πέρα από την αρμονική ή συγκρουσιακή φύση των διαφορετικών μερών που συγκροτούν το άτομο, αυτά καθαυτά μπορούν επίσης να γίνουν αντιληπτά ως διαφορετικά «προσωπεία» ή «ρόλοι». Ρόλοι που ο καθένας ακολουθεί στην καθημερινότητα του καθώς συμμετέχει σε διαφορετικές αλληλεπιδράσεις με άλλα άτομα. Για τον Simmel το κάθε άτομο αξιοποιεί το κάθε «κομμάτι» του εαυτού του, ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες που πρέπει να αντιμετωπίσει. Το ερώτημα εντούτοις εντοπίζεται στο αν αυτά τα διαφορετικά κομμάτια είναι κοινά για όλα τα άτομα. Αν δηλαδή ο Simmel πιστεύει ότι το κάθε άτομο απαρτίζεται από τα ίδια μέρη τότε γεννώνται ερωτήματα σε σχέση με το πότε και πώς αυτά δημιουργήθηκαν, όπως επίσης, κάτω από ποιες συνθήκες. Τα παραπάνω αποτελούν κεντρικά ερωτήματα που απορρέουν από το έργο του Simmel και που παραμένουν αναπάντητα.

Αρκετές δεκαετίες μετά τον θάνατο του Simmel, ο Goffman (1961:75-77) επανέφερε την συζήτηση που ξεκίνησε ο πρώτος, υποστηρίζοντας ότι τα άτομα εκτελούν συγκεκριμένους «ρόλους» κατά την διάρκεια των αλληλεπιδράσεων με άλλα άτομα ή ομάδες ή την ίδια την κοινωνία, και ότι τα άτομα πρέπει να 'υποδύονται ρόλους' με συγκεκριμένους τρόπους κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες. Ο Goffman όμως υποστηρίζει ότι υπάρχει μία ομοιομορφία των ρόλων μεταξύ διαφορετικών ατόμων και γίνεται αρκετά περιγραφικός σε σχέση με τους τρόπους που ακολουθούν τα άτομα/ηθοποιοί στα πλαίσια των διαφορετικών «παραστάσεων» που συμμετέχουν (πχ εναγκαλισμός ή απόσταση από τον ρόλο). Για τον Goffman η αλληλεπίδραση μεταξύ των ατόμων βασίζεται στην «δραματουργία» ενώ καταλήγει ότι ο «σκηνοθέτης της παράστασης δεν είναι άλλος από την ίδια την κοινωνία» (Chalari, 2009: 48-49). Ο Goffman επεκτείνοντας τον στοχασμό του Simmel, καταλήγει στην ολική και εγκλοβιστική κυριαρχία της κοινωνίας, άποψη που διαφοροποιείται από αυτή του Simmel.

«Το Ατομο είναι ένα κοινωνικό εκκρεμές που πάλλεται μεταξύ εγωισμού και αλτρουισμού» (Simmel, 1971: 22)

Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, ο Simmel θεωρεί ότι η προσπάθεια του ατόμου για πληρότητα προσδιορίζεται ως «εγωισμός» σε αντιδιαστολή με τον «αλτρουισμό» που προσδιορίζεται ως ροπή του ατόμου να παραμείνει δομικό μέρος της κοινωνίας. Η έννοια του εγωισμού και του αλτρουισμού μας βοηθούν να κατανοήσουμε ουσιαστικότερα τον τρόπο που αποτυπώνει ο Simmel την σχέση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας. Ο εγωισμός μπορεί να γίνει αντιληπτός με όρους ατομικούς ενώ ο αλτρουισμός με όρους κοινωνικούς. Για τον Simmel το κάθε άτομο αποτελείται τόσο από αλτρουιστικές όσο και από εγωιστικές τάσεις και συνεπώς το κάθε άτομο αποτελείται τόσο από προσωπικά όσο και από κοινωνικά χαρακτηριστικά.

Κατά τον Simmel «οι αμιγώς προσωπικές / ατομικές ιδιότητες όπως εκείνες της ομορφιάς, του στοχασμού, του κουράγιου, της καλοσύνης, έχουν την δική τους αυτόνομη σημαντικότητα. Αυτές οι ιδιότητες είναι ανεξάρτητες από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Είναι αξίες που εκπορεύονται από την ανθρώπινη ύπαρξη και ως εκ τούτου διαφοροποιούνται από τις κοινωνικές αξίες που εκπορεύονται από τις ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις» (Wolf, 1950: 248). Για τον Simmel είναι ξεκάθαρη η διττή υπόσταση του ατόμου που απαρτίζεται από χαρακτηριστικά που εκπορεύονται αφενός από την προσωπικότητά του και αφετέρου από το κοινωνικό περιβάλλον. Ταυτόχρονα, αν και κάθε άτομο έχει προσωπικές πεποιθήσεις, σκέψεις και αρχές, οφείλει να τις προσαρμόζει ή να τις «θυσιάζει» προκειμένου να προσαρμοστεί στο κοινωνικό περιβάλλον. Δηλαδή (ακλουθώντας το παράδειγμα του αλτρουισμού και του εγωισμού), μολονότι το άτομο προσδοκεί την προσωπική του αυτοπραγμάτωση, ταυτόχρονα επιδιώκει και την ενεργή του συμμετοχή στο κοινωνικό σύνολο. Αυτή η διπλότητα που επιζητεί το άτομο εξαρτάται από την ισορροπία που θα εξασφαλίσει μεταξύ των προσωπικών του επιδιώξεων και της κοινωνικής του συμμετοχής.

Όπως όμως ο ίδιος ο Simmel περιγράφει, ο καθένας αποτελείται από δύο «κόσμους» και η επίτευξη της ισορροπίας μεταξύ τους, είναι ομολογουμένως μια σύνθετη υπόθεση. Το πρίσμα μέσω του οποίου είναι δυνατόν να γίνει κατανοητό το άτομο καθορίζεται τόσο από τον εσωτερικό όσο και από τον εξωτερικό κόσμο. «Η ολότητα της ζωής του, μπορεί να προσδιοριστεί είτε ως το κεντρομόλο πεπρωμένο του, είτε ως προϊόν και στοιχείο της κοινωνικής του ζωής. Συνεπώς, η διαδικασία της κοινωνικοποίησης φέρει αντιμέτωπο το άτομο με μια διπλή κατάσταση. Αφενός συμπεριλαμβάνεται σε αυτήν την διαδικασία και αφετέρου έρχεται σε αντιδιαστολή με αυτήν. Είναι μέλος αυτού του οργανισμού καθώς και αυτοτελής οργανική οντότητα» (Spryckman, 1965: 84).

Κοινωνία ή Ατομο;

Η κοινωνία «αναμένει» από κάθε άτομο την ανεύρεση ενός ουσιαστικού τρόπου προκειμένου να συνυπάρξει με τους γύρω του. Δηλαδή, το άτομο αλληλεπιδρά με άλλα άτομα αλλά και με την κοινωνία, με τρόπους «κοινωνικά αποδεκτούς» και «παραδεκτούς». Στην αντίθετη περίπτωση η συμπεριφορά του ατόμου μπορεί να χαρακτηριστεί «αποκλίνουσα» όπως θα έλεγε ο Goffman (1961). Ταυτόχρονα το άτομο έχει ανάγκη να ανήκει σε έναν (ή περισσότερους) κοινωνικούς κύκλους αλληλεπιδρώντας τόσο με αυτούς ως κοινωνικές οντότητες (φορείς ρόλων, ταυτοτήτων και αξιών) όσο και με τα άτομα που τους_απαρτίζουν. Ο Simmel υποστηρίζει ότι οφείλουμε να μελετήσουμε την κοινωνία ως μια σύνθεση μακροφαινομένων και ταυτόχρονα να αναγνωρίσουμε το γεγονός ότι η κοινωνία απαρτίζεται ταυτόχρονα από καθημερινές αλληλεπιδράσεις που οφείλουν να γίνουν κατανοητές, ενώ καταλήγει ότι η κοινωνία με τη ευρύτερη έννοια, αποτελείται τόσο από «μορφή» όσο και από «περιεχόμενο».

Παρά ταύτα ο Simmel ξεκαθαρίζει ότι η ζωή του ατόμου δεν είναι ποτέ αμιγώς κοινωνική. Μπορεί να γίνει κατανοητή αφενός σαν ατομική και αφετέρου σαν κοινωνική ύπαρξη. Αυτό συμβαίνει διότι το άτομο για τον Simmel περιγράφεται ως μέλος και συστατικό στοιχείο της κοινωνίας ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζεται ως προσωπική και ιδιωτική υπόσταση. Όπως προαναφέρθηκε, τα ατομικά και κοινωνικά κομμάτια που απαρτίζουν το άτομο δεν είναι ξεχωριστά ή διακριτά από την κοινωνική πραγματικότητα και δεν είναι δυνατόν να μελετηθούν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Συνεπώς ο Simmel αρνείται να αναλύσει την κοινωνία ανεξάρτητα από το άτομο, αλλά ταυτόχρονα δεν καθιστά σαφές το σημείο διαχωρισμό τους. Αναφερόμενος όμως στη σχέση του ατόμου με την κοινωνία, επικαλείται τις έννοιες του αλτρουισμού και του εγωισμού εξηγώντας τον τρόπο με τον οποίο το άτομο προσπαθεί να κατακτήσει την ισορροπία μεταξύ αυτών των δύο τάσεων. «Ο άνθρωπος εσωτερικά, στέκεται αντιμέτωπος με δύο εξίσου αλλότριες τάσεις [...] την περιστροφή γύρω από το δικό του κέντρο (κάτι τελείως διαφορετικό από τον εγωισμό), γεγονός εξίσου απαραίτητο με αυτό της περιστροφής του γύρω από το κοινωνικό του κέντρο. Για την ακρίβεια αυτό θεωρείται το καταλυτικό νόημα στη ζωή» (Wolff, 1950: 248).

Ατομική και Κοινωνική Ελευθερία

Στην καθημερινότητα ο καθένας έχει την ευκαιρία να ενταχθεί σ' έναν κοινωνικό κύκλο ο οποίος ενδεχομένως προσφέρει τα προτερήματα της συμμετοχής σε μια ομάδα (όπως πχ η οικογένεια, μια αθλητική ομάδα ή ο στρατός). Παράλληλα έχει την ευκαιρία να εκφράσει την ατομικότητα του σε συγκεκριμένους συνδυασμούς κοινωνικών κύκλων και ομάδων. Για παράδειγμα, μια γυναίκα μπορεί να εκπληρώσει την προσωπική της επιθυμία να γίνει μητέρα συμμετέχοντας στον κοινωνικό κύκλο / θεσμό της οικογένειας. Σε αυτόν τον θεσμό η ίδια γυναίκα ενδεχομένως να συνδυάζει «ρόλους» όπως εκείνος της συζύγου, αδελφής, κόρης κλπ. Εντούτοις, μέσα από τον συνδυασμό αυτών των ρόλων (αλτρουισμός) μια γυναίκα ενδεχομένως να βιώσει την αυτοπραγμάτωση (εγωισμός). Η εξήγηση που προσφέρει ο Simmel εστιάζεται στο ότι το κάθε άτομο είναι μια ελεύθερη οντότητα που μπορεί να εκφράσει την ελευθερία του στο ενδεικνυόμενο περιβάλλον και άρα μπορεί να είναι ελεύθερο μέσα στην κοινωνία (πχ ελευθερία ψήφου, επιλογής συντρόφου). Η ελευθερία του καθενός από εμάς να μορφοποιεί την προσωπικότητα του, αποτελεί συστατικό στοιχείο της κοινωνίας.

Η αναγνώριση της εσωτερικής ελευθερίας είναι σημαντική παρακαταθήκη του έργου του Simmel διότι με αυτόν τον τρόπο καθιστά σαφές ότι η έννοια της ελευθερίας δεν εξαρτάται αποκλειστικά και απόλυτα από το εξωτερικό περιβάλλον. Αντιθέτως θεωρεί ότι «απόλυτη επιβολή και καταστολή δεν υφίσταται παρά μόνο στην περίπτωση της άμεσης βιαιοπραγίας» (Wolff, 1950: 181). Σε κάθε άλλη περίπτωση θεωρεί ότι το άτομο διατηρεί στοιχεία ελευθερίας στο εσωτερικό της ύπαρξης του. Επομένως η κοινωνική κυριαρχία δεν είναι καθολική ούτε σαρωτική. Αντιθέτως, ο Simmel αναγνωρίζει ότι «ακόμη και στα πιο τυραννικά καθεστώτα διατηρείται ένας υπολογίσιμος βαθμός εσωτερικής ελευθερίας» (Wolff, 1950: 181). Ωστόσο, το άτομο επηρεάζεται από την κοινωνία ή την ομάδα με την οποία αλληλεπιδρά και ο Simmel καταλήγει ότι το άτομο διαθέτει προσωπική ελευθερία που μορφοποιεί και μορφοποιείται από την κοινωνική πραγματικότητα. Η ισορροπία μεταξύ του ατομικού και το κοινωνικού πεδίου εξαρτάται από την προσαρμοστικότητα και το μέγεθος των θυσιών που διατίθεται να κάνει ο καθένας από εμάς, προκειμένου να συνυπάρξει αρμονικά μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Συνεπώς ο βαθμός κατά τον οποίο το άτομο θα ακολουθήσει τις κοινωνικές δομές και προσαγές εξαρτάται από το κάθε άτομο και προσδιορίζεται υποκειμενικά.

«Το άτομο βιώνει εσωτερική ελευθερία που διαχωρίζει τον εσωτερικό από τον εξωτερικό κόσμο, επιτρέποντας την ανάπτυξη της προσωπικότητας του. Συνεπώς και οι εξωτερικές δομές έχουν κάποια αυτονομία» (Wolff, 1950: 385-386). Για τον Simmel η εσωτερική ελευθερία σχετίζεται με τον σχηματισμό της προσωπικότητας, τον διαχωρισμό, καθώς και την αυτονομία τόσο του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού κόσμου. Δηλαδή ο εσωτερικός/ιδιωτικός κόσμος του ατόμου σχετίζεται αλλά δεν καθορίζεται αποκλειστικά από το κοινωνικό περιβάλλον. Ο Simmel θεωρεί ότι υπάρχουν κάποιες διεργασίες που τελούνται στο εσωτερικό της ύπαρξης

του ατόμου, και είναι υπό συνεχή εξέλιξη. Αυτές οι διαδικασίες σχετίζονται με τον εσωτερικό κόσμο του κάθε ατόμου και την εξέλιξη της προσωπικότητας του.

Αντιφάσεις

Ο Simmel παραμένει ένας από τους λίγους και σημαντικότερους στοχαστές που αναφέρθηκαν ευθέως στον διαχωρισμό του ατόμου και της κοινωνίας³. Εντούτοις υπάρχουν αντιθέσεις στη ροή της θεωρίας του, που δεν επιτρέπουν την γενικευμένη παραδοχή της προσέγγισης του. Ενώ θεωρεί ότι το άτομο και οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ατόμων αποτελούν την βάση της κοινωνίας και παρότι δεν μπορεί να διαχωρίσει το άτομο από την κοινωνία, επιμένει στην άποψη ότι το άτομο οφείλει να αναπτύξει την προσωπικότητα του ξέχωρα από το κοινωνικό περιβάλλον. Με άλλες λέξεις, ενώ ο Simmel υποστηρίζει την αυτονομία και την αυτοτέλεια του ατόμου, συγχρόνως προάγει με την ίδια ένταση και απολυτότητα την σημαντικότητα της αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων, τοποθετώντας την στον πυρήνα της κοινωνίας. Στην περίπτωση αυτή γίνεται κατανοητό ότι για τον Simmel, άτομο και κοινωνία αποτελούν αυτοτελής οντότητες, οι οποίες όμως αλληλεπιδρούν και είναι αλληλοεξαρτώμενες. Αυτό που φαίνεται να λείπει από την θεώρηση του Simmel είναι ο ακριβής προσδιορισμός του σημείου τομής αλλά και διαχωρισμού τους.

Συμπεράσματα

Ο Simmel εισάγει την ιδέα του διαχωρισμού μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας αποτελώντας έναν από τους πρώτους θεωρητικούς που αναγνωρίζει ένα βαθμό ελευθερίας στην εσωτερική υπόσταση του ατόμου. Ταυτόχρονα όμως θεωρεί ότι καθώς το άτομο αλληλεπιδρά με την κοινωνία, οι εξωτερικές / κοινωνικές δομές καταλήγουν να μορφοποιούν τον εσωτερικό κόσμο του ατόμου μολονότι ο εσωτερικός κόσμος παραμένει εν μέρει αυτόνομος. Αντιλαμβάνεται λοιπόν την σχέση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας ως μια σύνθεση των αντιφατικών στοιχείων από τα οποία απαρτίζεται, ενώ ταυτόχρονα τονίζει την συνεχή προσπάθεια του ατόμου να αποκαταστήσει την ισορροπία μεταξύ τους.

«Το άτομο που αντλεί την ύπαρξη του από τον εσωτερικό του κόσμο, που μπορεί να λογοδοτήσει για τις πράξεις του εφόσον κατευθύνονται από δικές του αποφάσεις, οφείλει να προσανατολίζει την δική του βούληση προς το όφελος των άλλων ατόμων. Το γεγονός αυτό ως ηθικό χαρακτηριστικό παραμένει ζήτημα που άπτεται της προσωπικής του βούλησης. Απορρέει από την εσωτερικό πυρήνα της προσωπικότητας του. Εντούτοις παράλληλα οφείλει να καταλήξει (στην ατομοκεντρική του ύπαρξη) μέλος ενός συνόλου που έχει τον πυρήνα του έξω από το άτομο» (Wolff, 1950: 248). Ο Simmel παραμένει σταθερός στο έργο του σε σχέση με την αναγνώριση τόσο της ατομικής αυτονομίας όσο και της αποδοχής της κοινωνικής επιρροής. Συνεπώς, αν και δεν εξηγεί ποιο από τα ίδιο υπερισχύει,

³ Ενδεικτικά οι σημαντικότεροι θεωρητικοί που επιχειρήσαν κάτι ανάλογο είναι οι Peirce (1934), James (1890), Vygotsky (1934).

καθιστώντας αδιευκρίνιστο τον τρόπο με τον οποίο το άτομο αφενός συνδέεται και αφετέρου διαχωρίζεται από την κοινωνία, καθιστά σαφές ότι το άτομο δεν ταυτίζεται με την κοινωνία και ούτε είναι έρμαιο των κοινωνικών συνθηκών. Το ερώτημα του διαχωρισμού μεταξύ ατόμου και κοινωνίας παραμένει μια ατελής κοινωνιολογική συζήτηση η οποία πρόσφατα ξεκίνησε να λαμβάνει την προσοχή που της αρμόζει⁴. Το έργο του Simmel με όλες τις αντιφάσεις και τις ατέλειες του, αποτελεί το πρώτο βήμα στην κατανόηση αυτού του κεντρικού κοινωνιολογικού προβλήματος, και θέτει τη βάση της αναζήτησης μιας πιο στερεάς θεώρησης της σχέσης μεταξύ υποκειμενικότητας και αντικειμενικότητας.

Βιβλιογραφία

- Archer, M. S. (2000) *Being Human: the Problem of Agency* Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. S. (2003) *Structure, Agency and Internal Conversation* Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. S. (2007) *Making our Way Through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beck, U., Giddens, A. and Lash, S. (1994) *Reflective Modernization* Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P. (1989) 'Social Space and Symbolic Power' *Sociological Theory* V.7: 14-25.
- Bourdieu, P. (1990) *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology* - Translated by Matthew Adamson Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P. (1993) *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature* (edited and introduced by Randal Johnson) Cambridge: Polity Press.
- Chalari, A. (2009) *Approches to the Individual: the Relationship between Internal and External Conversation*. London: Palgrave Macmillan
- Craib, I. (1997) *Classic Social Theory: an Introduction to the Thought of Marx, Weber, Durkheim and Simmel*. Oxford: Oxford University Press.
- Frisby, D. (1992) *Simmel and Since: Essays on Georg Simmel's Social Theory*. London: Routledge.
- Frisby, D. and Featherstone, M. (1997) *Simmel on Culture- Selected Writings* London: Sage Publications.
- Giddens, A. (1979) *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis* London : Macmillan
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society* Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Goffman, E. (1956) *The Presentation of Self in Everyday Life*, London: Allen Lane
- Goffman, E. (1961) *Encounters: Two Studies in Sociology of Interaction* London: Allen Lane The Penguin Press.
- James, W. (1890) *The Principles of Psychology*. V.1, London: Macmillan.
- Jaworski, G., D. (1997) *Georg Simmel and the American Prospect*. New York: State University of New York Press
- Mouzelis, N. (2008) *Modern and Postmodern Social Theorising: Bridging and Divide*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁴ Ενδεικτικές μελέτες είναι οι ακόλουθες: Giddens, Beck & Lash (1994), Archer (2000, 2003, 2007), Mouzelis (2008).

- Oakes, G. (1984) *G. Simmel on Women, Sexuality and Love*. Translated and Edited by Guy Oakes. Yale: Yale University Press.
- Peirce C. S., 1934 *Collected Papers on Charles Sanders Peirce* V.5: Pragmatism and Pragmaticism. Cambridge University Press.
- Ritzer, G. (2008) *Modern Sociological Theory* (7th Edition) New York: McGraw Hill.
- Simmel G, (1905) *Soziologie* (2nd Ed) Leipzig: Dunker und Humbolt
- Simmel G, (1984) *Georg Simmel: on Women, Sexuality and Love* Translated, and Edited by Oakes, G. (1984) New Haven and London, Yale University Press.
- Simmel, G. (1971) *Georg Simmel on Individuality and Social Forms – Selected Writings* Translated and Edited by Levine, D., N. (1971) Chicago, University of Chicago Press.
- Simmel, G. (1859) *Georg Simmel – a Collection of Essays with Translations and Bibliography* Translated and Edited by Wolff, K., H. (1959) USA, Columbus, The Ohio State University Press.
- Simmel, G. (1950) *The Sociology of Georg Simmel* Translated and Edited by Wolff, K., H. Glencoe, Illinois, The free Press.
- Simmel, G. (1986) *Schopenhauer and Nietzsche*. Translated by Helmut Loiskandl, Renna Weinstein and Michael Weinstein. Massachusetts: Massachusetts Press.
- Spykman, N., J. (1965) *The Social Theory of Georg Simmel* New York, Atherton Press
- Vygotsky, L., S. ([1934]1962) *Thought and Language* 12th printing (2000), Cambridge MA: MIT Press.
- Watier, P. (1998) 'Georg Simmel' In Stones. R. (Ed) *Key Sociological Thinkers*. New York: Palgrave (71-83).
- Wiley, N. (1994) *The Semiotic Self*, Cambridge, Polity Press.
- Wiley, N. (2006) 'Inner Speech as Language: A Saussurean Inquiry' *Journal for the Theory of Social Behaviour* V. 36(3): 319-341.
- Χάλαρη, Α. (2010) «Η Οριοθέτηση του Διαχωρισμού και της Σχέσης του Ατόμου και της Κοινωνίας» *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών* (υπό αξιολόγηση)

A5-3. Theorizing alternative media in the era of digital culture

**Chrysanthi Zachou,
Adjunct Professor of Sociology – American College of Greece**

Introduction

Throughout the history of Sociology during the last two centuries, as all its theorists from Comte to Giddens and beyond have documented (Ritzer 1996), sociologists have tried to capture in a variety of ways the constantly emerging new phenomena within the context of modernity, whether in its early or late form of socio-cultural dynamics.

From the classics all the way to contemporary thinkers (Harrington, 2005; Delanty 1999), one can easily find many theorems that attempt to grasp the

noematic web of processes, trends, patterns, mobilities, etc. that come to characterize social reality in the advent of history. From Marx's "alienation" and Durkheim's "anomie" to Baudrillard's "hyperreality" and Beck's "risk society", to mention only a few selected examples, the list of core ideas compose a rich anthology of interpretative schemes. Following this rich sociological tradition, Comte's heirs have tried lately to synthesize their conceptual frames with those of other epistemological fields, like political science or media and cultural studies, in an effort to develop more comprehensive explanatory tools and multi-dimensional interpretative schemes of recent social dynamics.

A typical example of conceptualizing such a significant current in the period of digital culture (Gere 2008), that is a culture which combines Information and Communication Technology (ICT) with what is broadly understood as "knowledge society", is "alternative media". It is precisely the interest to examine the manifest and latent consequences that new digital culture has on (global) civil society of a transnationally inter-connected activist world that attracted scholars' interest in the study of alternative media.

The Problem of Definition

The multiple efforts by various theorists to offer a widely accepted definition of alternative media, points to the fact that it has been a area of contestation. As Atton (2002: 9-19) admits, the common in social sciences disputes, have been expressed in the many competing definitions. There are in all of them two underlying issues: On the one hand, specifications depend on the given each time emphasis- media by enlarge or alternative media concretely, and on the other, alternative media in technical and organizational terms or alternative media in social, political and/ or cultural terms. No efforts have been made so far to synthesize their disparate elements due to their evolving world wide morphology.

1. A common and quite popular approach in the still developing literature is to juxtapose alternative media to popular media (Fiske 1992). The later term refers to mass media, owned and directed by (multi-national corporate enterprises i.e press, radio, television) whose products are widely available to be consumed in a free market by often dispersed and large audiences. Alternative media clearly differ from them in a number of ways in that they:

- a. Don't offer knowledge or information in a codified manner
- b. Don't address the "mass society" but (primarily) selected audiences
- c. Remain non-commercial and uncontrolled by elites
- d. Empower minorities in their almost unlimited diversity
- e. Provide access to ordinary people as citizens of a state or members of a world community
- f. Reject the idea that the "medium is the message"
- g. Provide missing links in the often weak "public sphere"
- h. Introduce and legitimate issues usually excluded from the common agenda
- i. Provide a forum for underprivileged groups or collectivities

- j. And more than anything else, offer an alternative to official discourse as an anti-logos

Others point out that alternative media should be viewed as “heteroglossic texts”, “another voice that tells another story”. The American utopian essayist Thoreau once remarked that instead of blaming the ordinary individual who does not follow the steps of a march, we should pay attention to the possibility that he or she might be listening to another song. One could rightly claim that alternative media play a different song for all those who don’t wish to follow that of the mainstream media. Alternative media center messages in ways that not only deconstruct the official discourse but they also construct their own meaningful articulation of reality. The means used to publicise their ideological synthesis, whether explicitly stated or not, could be anything that serves their purpose: marginal pamphlets, local newspapers, underground magazines, independently produced films, amateur videos and documentaries, non-syndicated radio stations etc, or most recently websites, blogs, emails, e-zines, wikis, and the indymedia network, social networking sites, etc.

Placing an emphasis on alternative media’s long history, certain writers considered “radicalism” as their primary component. Influenced by Marxist ideas, particularly as they were expounded by such theorists as Gramsci, Downing (2001;2003) understands alternative media as “radical media”. In the spirit of Gramsci’s writing Downing characterises them as: (a) counter-hegemonic, (b) often underground, (c) tied to the Left or to anarchism, (d) class bound, (e) historically sensitized and (f) affiliated to extreme political parties. This attempt of politicising alternative media and tie them to another broad conception of socioeconomic activism directed against the capitalist system is also followed by Waltz (2005). She considers as necessary the distinction between “alternative” and “activist” media, in an effort to offer more accurate defining terms. “Activist” media refers strictly to political struggles for social change in the traditional Marxist sense as opposed to “alternative” media which are culturally designated. Finally, there are those who define alternative media in more specific terms. For example (a) by relating them to various issues about current social problems, (b) challenging institutionalized policies, (c) promoting local communities, (d) having a non-commercial concern for profit, (e) expressing social responsibility, (f) opposing globalisation, and (g) solidifying democracy.

Towards a Theoretical Interpretation

The concept of alternative media has recently excited the “sociological imagination”. Predictably, empirical studies were followed by efforts to reach in Weber’s terms an “interpretative understanding” of the complex phenomenon. It is not surprising therefore, that a variety of theoretical efforts have followed different routes. Olga Bailey et al (2008) in a recent book entitled *Understanding Alternative Media*, realizing the diversity and contingency that characterizes them, formulated a scheme which presents the four dominant theoretical strands developed in the study of alternative media. Each one of the four

theoretical approaches focuses on different aspects of alternative media. According to these authors, the first two approaches are “media –centered”, while the other two “society –centered”:

1. *Alternative Media as Serving a Community*

Reconceptualizing Tonnies’ old scheme, the proponents of this approach move beyond the geographic parameters, focusing either on interests, practices and communication or on cultural aspects like meaning and symbols in intersubjective terms. Media serve a community, whether this is territorially or geographically defined or not, such as in the case of “communities of interest”, “meaning communities” or “imagined communities”. An animal rights group or a virtual or online cyberspace community can extend across nations or even continents in strong cohesive ways (Pickerill 2003; Van de Donk, et al 2004). Alternative media validate and strengthen the community by enabling and facilitating its members’ access and participation and opening up a channel of communication for the misrepresented, stigmatized or repressed societal groups whose access to mainstream media is restricted. By strengthening collective consciousness, and inspiring communal trust, alternative media encourage commonality of involvement, offer direct access to information, and establish a new interactive model of communication between the medium and the public. More importantly, they facilitate participation and mobilization for political action at the macro level.

2. *Alternative Media as an “Alternative” to Mainstream*

The supporters of this theoretical scheme place their emphasis on the notion of the “alternative’. The new media are seen as either supplementing or as ‘counter-hegemonic critique” (Waltz 2005, Atton 2003; 2002) of the mainstream media. Influenced by Gramsci’s ideas, they see that on an organized level, alternative media are more horizontally structured and independent of the state and the market, while in terms of their content they offer ideologies, representations and discourses that vary widely or even become directly oppositional to that of the mainstream. This sharp difference emanates from the fact that alternative media exhibit a higher level of participation and self-representation of many and consequently diverse societal groups and communities. They give, as a result, greater space for experimentation, which is reflected in a variety of formats and genres, and allows a multiplicity of societal voices to be heard and have an impact on the public. Beyond this they reject commercialism, attract young people, do not use advertisements to increase their revenues, stress independence, democratize communication, encourage voluntary engagement and have different criteria for news selection.

3. *Alternative Media and the Civil Society*

These theorists understand alternative media as one of the many types of organizations active in civil society, providing a “third voice” between the state and private commercial media. They constitute a societal segment crucial for the viability of democracy, one that can contribute to its deepening by means of increasing the level of participation. Therefore, alternative media are not an

ordinary part of civil society. They become important because they contribute to the democratization *through* media (Wasco and Mosco in Bailey et al. 2008:25). Allowing citizens to be active in one of the micro-spheres of daily life, they eventually “teach” them to adopt democratic and civic attitudes strengthening the possible forms of macro-participation. As Baily at al. (2008:25) claim:

“Alternative media can overcome the absolutist interpretation of media neutrality and impartiality, and offer different societal groups and communities the opportunity for extensive participation in the (or a) public sphere”.

As important agents of civil society can be considered a threat to repressive states. In some ways, they supplement on a communal level the role of public broadcasting, and thus counterbalance the monopolies of mainstream media. They contribute to the overcoming of civil society’s isolation, powerlees and estrangement.

4. *Alternative Media as a Rhizome*

The last approach involves Bailey’s et al. own efforts towards theoretical synthesizing (Bailey et al. 2008:25-30). Alternative media express a “rhizomatic” attitude characterized by a fluid articulation of diversity. This approach utilizes the metaphor of rhizome which, according to Deleuze and Guattari who introduced it, is characterized as non-linear, anarchic and nomadic. “Unlike trees or their roots, the rhizome connects any point to any point” they say. The rhizomatic thesis avoids the dichotomized positing of alternative and mainstream media and allows the incorporation of high level contingencies. In other words, the main characteristic of the rhizomatic approach is its elusiveness in relating to specific organizations. For example an activist radio station or other independent media pop up when an event requires their presence and often silently disappear or transform into another media activity. This way, alternative media are very difficult to be regulated and controlled. They cut across borders, build linkages, connect organizations and deepen democracy. They become the crossroads where people from different social movements meet and collaborate. Alternative media unite diverse democratic forces by questioning and destabilizing the rigidities and certainties of public and commercial media organizations.

To the four theoretical strands presented in Baily’s and her co-authors’ scheme, we need to add some other important theoretical contributions. One such influential contribution has been Rodriguez’ analysis of “citizens’ media”. Rodriguez argues that “citizens’ media” is a more appropriate term for “alternative media” which can entrap us in binary thinking. Additionally, she claims that its use “predetermines the outcome, the type of oppositional thinking that limits the potential of these media to their ability to resist the alienating power of mainstream media” (Rodriguez 2001: 20). In the heterogeneity of alternative media experiments she recognizes the heterogeneity of social actors (i.e. grassroots organizations and citizens’ groups) and the differences in their lived experiences derived from their different social, political cultural and historical contexts. ‘Citizens’ media result from a complex

interaction between people's attempts to democratize the mediascape and their contextual circumstances", she claims (Rodriguez 2001:164). Defining citizenship in broader terms, Rodriguez believes that it is enacted on a "day to-day basis, through the participation in everyday political practices" (Rodriguez 2001: 19). In this sense the role of the citizens' media becomes critical. They are "not -for- profit organizations" which they seek social change and are mainly characterized by open access and voluntarism. Such media products would be both alternative and activist she claims, excluding from her definition those media that are not associated with progressive movements and don't respect diversity (i.e. far-right, racist media).

Albert (in Waltz 2005) points out that since alternative media intend to make some form of activism mainstream, it is necessary not to ignore the institutional norm that directs their operation. Waltz (2005) stressing the activist factor and its oppositional stance, claims that alternative media offer a counter -narrative for society. Atton (2002a), in his work on *Alternative media* that has been particularly influential articulates a more synthetic model that privileges the transformatory potential of the media as reflexive instruments of communication practices through social networks. Drawing on the earlier works of Downing (1984; 2001), Dickinson and Duncombe, Atton expands their work to propose a theory that is not limited to political and "resistance" media, but which also accounts for newer cultural forms applicable to artistic and literary media, (i.e. e-zines and hybrid forms of electronic communication), acknowledging the heterogeneity of styles, contributions and perspectives that exist even in a single area. Atton proposes a scheme which is concerned both with how alternative media are organized within their sociocultural context, and their subject matter, and he connects them to specific groups which they come to represent. Groups not of powerful elites that have routinely access to mass media but marginalized and disempowered by their treatment in them. This implies that "alternative media" don't simply criticize mass media, but respond to their construction of news, offering a different set of values and frameworks of news- gathering and access. Alternative media, therefore, wish to present stories that would not normally be considered by mass media as news, to offer their own interpretations, and to challenge their prevailing "hierarchy of access" that commonly excludes dissidents, protesters, minority groups or even 'ordinary' people.

A Critical Assessment

The dialogue among all those who study the aspects of this phenomenon still goes on in sociology and the related fields. Following the brief and reflective references to definitional specifications and theoretical articulations about alternative media, it is useful to make some critical and reflective remarks:

The first issue refers to the noematic constructions of alternative media. Although some scholars have elaborated on media content communicated to alternative media audiences, they rarely interrelate the respective "frames" to

the broader worldview such media reflect. As a result of this, there is no reference to the aetiology of such frames' appeal to people's lifeworld in individual or collective terms. In doing so, they commit the fallacy of ignoring the constitutive principle of sociology of knowledge that relates being to action. Moreover media theorists don't study alternative media in terms of the historical and socio-cultural context in which they have emerged in modernity. Thus, schemes like Castells (1996)' "network society", could prove particularly useful in this task. Castells offers a broad theoretical paradigm in order to explain the dimensions of new society that emerged at the turn of the century. A new society dominated by: (a) the technological paradigm, (b) material culture, (c) new forms of social organization, (d) global processes and internationalization (e) the "culture of virtuality" -with individuals and groups linked among themselves to a shared multimedia hypertext, (f) the demise of the nation-state, (g) the progress of scientific knowledge and (h) the net - self dialectic. – Elaborating on these dimensions, one can extract the unifying themes behind the specific or more general alternative media "frames", from local online protest to universal networks on human rights at the micro-mezzo and macro-level, or underlying processes such as communitarianism or cosmopolitanism. Beyond these, we can proceed to uncover other more substantial currents, such as the digital culture ("the culture of virtuality"), the merging of new global hypertext, corresponding utopian images of (global) civil society and above all the "net-self" dialectic. More importantly, we can discover interesting intercultural dynamics, such as the link of ICT to the center and periphery /North and South global division, or the resonance of counterculture initiatives and the hegemonic capitalist spirit. As expert analysts inform us, the digital culture owes its rapid development and diffusion mainly to the American counter-culture, as well as to the independent individual contributors who conducted research in university lab centers. Somehow, the link between counter-culture and alternative media has been limited to the use of ICT and not to the actual reasons that led to its emergence. It is critically important to take into account the resonance of the counter culture to alternative media and examine them as a by-product of the same deep alienation for those who have activated both of them.

The second issue to be addressed concerns the element of radicalism. It has been commonly observed by European students of collective mobilization (Habermas, Tourrain, Mellucci) (Mellucci 1985; 1996; Crossley 2002; Ruggiero & Montagna 2008) that since the 1960's the "New Social Movements" have altered their objectives from social classes to culture and subjectivity. They focused instead on a different activist agenda on such items as gender, human rights, ecology, etc. In a parallel fashion, it has been claimed that alternative media abandoned their earlier political radicalism or rather, to be more exact, modified it accordingly, in order to address current trends in (post) modern reality. This shift of emphasis, that coincided with the emergence and availability of ICT (Information and Communication Technology), brought along

a similar re-orientation. Alternative media became fragmented and dispersed into a number of functions that continued, of course, to have indirectly political interests, but these interests were now transformed and redefined in largely cultural and /or political terms. It is interesting that the Gramscian view on counter-hegemonic activism remains relevant for its emphasis on the predominance of culture. This is the reason some researchers simply prefer to talk about alternative media as activist media. Without abandoning politics or power struggles in whichever diverse forms they may take, it is critical to recognize that at present alternative media place their attention on the intercultural-dynamics of advocacy groups.

The third issue addresses the dimension of “radicalism” once again, yet from a different analytical level. Despite the aforementioned devaluation of the radical argument reflected in the transformation of New Social Movements, as we have just said, the current state of Transnational Social Movement Organizations (TSMOs) and their undisputed success world-wide through global networks, brings the issue of radicalism once again in the front. The massive explosion in the last decade of alternative media activity, and especially the use of the Internet and other digital technologies, facilitated the rise of global protest movements and brought us closer to more people’s various forms of media resistance (i.e. blogs, e-zines, mobile phones, youtube videos).

Whether originally focusing on cultural issues or identity politics, the latest developments mark an increasing politicization of social movements’ agenda. Women’s and ecological movements and their transnational networks across the globe, constitute cases of movements which are experiencing a similar shift. Facilitated by the new opportunities opening to them due to the use of ICT, they utilize “alternative media” for communication and information exchanges in order to build coalitions, mobilize people, lobby governments, advance the goals of feminism/ ecology respectively and develop a common agenda (Zachou 2010a, 2010 b). In simple terms, their renewed radical character, is exhibited through the dispute of the patriarchal, anthropocentric, and capitalist status quo. From the “identity politics” that marked the previous decades - whether these involved minorities, ethnically and culturally diverse groups, or women, we witness a shift towards a radical thought of a different type. Radicalism, as Marx said, is to go to the roots of the matter, but the roots of humanity is humanity itself.

The fourth issue is also related to politics. For different reasons, in the various theoretical approaches introduced in the study of alternative media, there seems to be a missing element: Although the role of the socio-cultural context is commonly stressed by various thinkers, the role of the political environment is frequently undermined, if not negated. Whether narrowly defined as radical or broadly defined as cultural in their form and content, alternative media operate and are (indirectly) facilitated to carry out their objectives in their own terms. This brings to mind, the relevant idea of the “Social Movement Society” proposed by Tarrow (Tarrow 1998; Meyer and Tarrow 1998), which basically

asserts that social protest by diverse constituencies within conventional politics has become a key element of modern life. From the perspective of “political processes” in social movement theory, with its emphasis on “political opportunity structures”, one may justifiably argue that alternative media, directly or indirectly, express political and/ or other socio-cultural collective challenges in sustained interaction with elites, opponents and authorities in liberal democratic societies. By providing a new social and political space for such formal or informal, permanent or less permanent interaction,- to paraphrase Tarrow’s basic definition of “political opportunities”, they “encourage people to engage in contentious politics” (Tarrow 1998: 20). Unlike older social movements that were making direct claims to the state, especially with respect to voting rights (i.e labor or civil rights movements), political process theories now see social movements as resulting from opportunities provided by the state. So, while in the case of the former “the state was involved not only as the target but also the adjudicator of grievances” (Goodwin and Jasper 2006: 6), in the case of the latter, social movements interact with the state making demands as part of normal politics using “extra-institutional means”.

The Media- Activism Dialectic

As it has become obvious, the interplay between alternative media and social movements needs further explanation. Thus, the political processes approach explains the emergence of social movements - and by extension, other forms of mobilization and protest - by focusing on conflict and the environments in which such collective reactions develop. The lessening of repression or divisions among political and economic elites, are therefore perceived by rationally acting protestors as leeways to pursue their interests (Goodwin and Jasper 2006: 6-8). As protests and social movements tend to “emerge and flourish in periods when opportunities are being opened up”, as in the case of “extension of political rights to new groups, shifts in alignments within the polity or emergence of cracks within an elites’ hegemony” (Crossley 2002:110), activist media assist this process by making such cracks visible. They are shaping the activists’ perception of opportunities for mobilization and in doing so further expand the very range of opportunities for successful collective action. With alternative media dramatically multiplying - due to the availability of new ICT- in the context of “social movement societies”, as opposed to the rigidity of repressive states, one could claim that they become an indicator of increased range of political opportunity structures, regardless of their narrowly or broadly defined scope and objectives.

But to claim that opportunities are largely undifferentiated even in the context of a single society, will not only negate the multiple forms that opportunity or constraints (not exclusively political) may take, but also the very nature of modern societies (Crossley 2002: 124). Not only different branches of the state may offer different forms of opportunities (Tarrow 1998), but as Crossley

(2002:123) correctly claims, other relatively autonomous structures beyond the state play an important role. Media is most definitely such an important source. Media give publicity and visibility to social movement activity, forms of mobilization or forms of protest. “Media opportunity structures” become particularly instrumental in this respect. Like resource mobilization theorists, one cannot but accept that media are a valuable resource, not only because they “mediate” social reality but primarily because of their representational power. As Couldry and Curran claim (2003:4), “media power is an *emergent form of social power* in complex societies whose basic infrastructure depends increasingly on the fast circulation of information and images”, and at the same time an “*emergent form of social conflict*... as the mechanisms for representing social conflict themselves multiply”. It is for the first time in media history that media power is so openly and explicitly contested. What is novel and unique in late modernity is the access that all sides have to “global means of self-representation” and the ability of local actors to reach out to global audiences. As media power becomes an increasingly significant theme of social conflict, non-mainstream media-(regardless of their effects in terms of political or social empowerment) seek to directly or indirectly challenge the “actual concentrations of media power, whatever form those concentrations may take in different locations” (Couldry and Curran 2003: 7).

Whether the “new media” and the extensive use of ICT will open up new spaces of democratic engagement or not, as many scholars have pointed out, stressing their emancipatory potentials, remains to be seen in the future. The realization of the true global civil society, as it has been claimed, via the use of the Web, is not automatically guaranteed by the mere speedy and cheap access. Such a view would fall in to the trap of sheer technological determinism and would negate the segmented by interests character of the global civil society. It would also mistakenly lead to a circular- tautological argument that “new media” and new media practices are by definition “alternative”. For one thing, conventional mass media practices are increasingly employed on the web. At the same time, many portable electronic media (i.e. mobile phones with their enhanced operating functions and digital cameras) not only give access to email and the web, but allow their users to post material as well. Paraphrasing McLuhan, we may say that the medium is not necessarily the message. New media can be and are used not only for activist purposes, protests, mobilizations, to serve the community goals or to empower the socially disfranchised. Fun-seeking leisure activities, the need for self- expression or escape, are private or quasi-private in essence activities. Yet, through the availability of “convergence media systems personal content has more pathways to enter mass media channels” (Benett 2003:25).

At another level however, the issue is implicated to “identity shifts”, which have taken place in the context of globalization. This is well documented in the works of many scholars (Beck, 1999, 2001; Giddens 1991; Tarrow, 2002; Bennett 2003). Globalization they claim, by altering the conditions of group life has

“transformed the process of group-based identity formation and resistance” across the world. As a result of this, individuals actively engaging in project of discovering the self, “are more able to identify with ‘other’ classes, causes, cultures, places” (Mittleman in Bennett 2003: 28).

The case of identifying with distant and diverse partners in problem definition, solution and cosmopolitan community is the engine that drives the process of individualization into new collective forms. The Internet happens to be a medium well suited for easily linking (and staying connected) to others in search of new collective actions that do not challenge individual identities (Bennett 2003: 28). In Castells (1996) terms, the development of social networks as loose collectivities—usually incorporating diverse identities—mediated through the Internet, is bound to the very transformation of identity itself. It is new potential of the crossing of different social, cultural and geographic boundaries that transcends the “private” sphere. From the millions of sms messages urging for mobilization into action during the December 2009 Athens’ riots, to the footage provided by bystanders through videos uploaded on youtube and the numerous facebook groups formed, all the way various antisweatshop campaigns against world brands, the examples that show how “radical messages can leap from the seemingly remote spheres of micro-media (e-mail, lists, personal weblogs) to mass media (newspapers, TV talk shows)” (Bennett 2003: 33) tend to multiply.

Realizing the potentials of interactive communication and responding to new demands for less mediated, more in-depth news, some corporate mainstream media, exploring the multi-media nature of web (i.e. on-line newspapers and news sites) begin to promote ideas of “contributed journalism”. They encourage the more active engagement of their readers, thus changing the former asymmetrical relationship between journalists and audiences (Atton 2007; Bennett 2003; Couldry 2003).

On the other hand, many nonmainstream media, operating in the margins of institutional media production, begin to adopt more conventional mass media approaches. As Gillmor (2004) claims, “citizen journalists” and bloggers change the way news are gathered, reported and used. Newspapers, “connect with new forms of community media, open up their editorial pages to a multiplicity of voices, and consider moving away from subscription models that have come to dominate online news archives” (Waltz 2005: 131).

Which model will prevail at the end remains to be seen. In her closing section entitled “imagining tomorrow’s media”, Waltz contemplates three alternative scenarios: The first, “the doomsday scenario”, involves the taking over of very aspect of mediated communication through the writing of global legislation to suit large media corporations interests. The second, involves the radical transformation of corporate media, which begin to act as brokers, channelling news created by others (including non-professionals and bloggers) and at the same time having their commercial interests being served. In this scenario, considerable space exists for alternative and activist media. In the third, and

most optimistic scenario, a “grassroots revolution in communication” becomes possible by opening up a new space for a globalized public sphere in which access to information as well as to the tools for the creation and distribution of their own media become equally available to all. In all cases, one thing is certain: the existing hierarchies will change once again. Let’s hope that Couldry’s views about the new uses of the media and the major cultural changes in people’s thinking about them and media production, will rule out the “doomsday scenario” of concentration of media power. After all, it was the present seemingly uncontrollable concentration of global communication networks in the hands of “few” corporate media, that gave rise to the spectacular presence of “new” alternative media of our days. Drawing on the cultural rather than merely the economic implications of globalization (Bennett 2003) - and despite the fact that they use the same communication space as corporate enterprises - social movement theorists stress the prospects of networking and coalition building (Tarrow 2005; Pickerill, 2003; Zachou 2010a; 2010b) through the use of digital communication channels that facilitate information exchanges and coordination of action. The new media- including personal digital media- are not therefore simply new communication tools, as Bennett correctly stresses, but reflect the changing social, psychological and economic conditions experienced by people who use them” (Bennett 2003:35). With mainstream media on the one hand, increasingly altering their gatekeeping standards and succumbing to the demand for greater audience involvement and less elite editorial standards, and alternative media on the other, substantially changing ordinary people’s experiences (political or other), one has to admit that through the use of new communication technologies a “revolutionary” break has taken place in the media landscape.

References

- Atton, C. (2007) “A Brief History: The Web and Interactive Media” in Coyer, K. Dowmunt, T & Fountain, A. eds *The Alternative Media Handbook*, London: Routledge.
- Atton, C. (2003) “Infoshops in the Shadow of the State” in Couldry, N. & Curran, J. eds *Contesting Media Power: Alternative Media in a Networked World*, Oxford: Rowman & Littlefield
- Atton, C. (2002a) *Alternative Media*, London: Sage.
- Atton, C. (2002b) “News Cultures and New Social Movements: Radical Journalism and the Mainstream Media”, *Journalism Studies*, 3 (4): 491-505.
- Atton, C. (1999) “A Reassessment of Alternative Press” *Media, Culture and Society*, 21(1): 51-76.
- Atton, C. & Couldry, N. (2003) “ **Alternative Media: Introduction**” *Media, Culture and Society*, 25 (5): 579-586.
- Bailey, O. [Cammaerts](#), B. & [Carpentier](#), N. (2008) *Understanding Alternative Media*, Maidenhead: Open University Press.
- Beck, U. (1999) *What is Globalization?* Cambridge, UK: Polity.
- Beck, U. (2001) *World Risk Society*, Cambridge, UK: Polity.

- Bennett, L. W. (2003) "New Media Power: The Internet and Global Activism", in Couldry N. & Curran, J. eds (2003) *Contesting Media Power: Alternative Media in a Networked World*, Oxford: Rowman & Littlefield.
- Castells, M. (1996) *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell.
- Couldry, N. (2003) "Beyond the Hall of Mirrors" Some Theoretical Reflections on the Global Contestation of Media Power", in Couldry N. & Curran, J. eds (2003) *Contesting Media Power: Alternative Media in a Networked World*, Oxford: Rowman & Littlefield.
- Couldry, N. (2002) "Mediation and Alternative Media, or Relocating the Centre of Media and Communication Studies", *Media International Australia, Incorporating Culture & Policy*, 103: 24-31
- Couldry, N. (2000) *The Place of Media Power: Pilgrims and Media Witnesses of the Media Power*, London: Routledge.
- Couldry, N. & Curran, J. eds (2003) *Contesting Media Power: Alternative Media in a Networked World*, Oxford: Rowman & Littlefield.
- Coyer, K. Downum, T & Fountain, A. eds (2007) *The Alternative Media Handbook*, London: Routledge.
- Crossley, N. (2002) *Making Sense of Social Movements*, Buckingham, MK: Open University.
- Delanty, G. (1999) *Social Theory in a Changing World: Conceptions of Modernity*, Cambridge: Polity.
- Downey, J. & Fenton, N. (2003) "New Media, Counter Publicity and the Public Sphere", *New Media & Society*, 5 (2): 185-202.
- Downing, J. (2001) *Radical Media: Rebellious Communication and Social Movements*, Thousand Oaks: Sage.
- Downing, J. (2003) "Audiences and Readers of Alternative Media: The Absent Lure of the Virtually Unknown" *Media, Culture and Society*, 25(5):625-645.
- Gere, C. (2008) *Digital Culture* (2nd ed), London: Reaktion Books.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford: Stanford University Press.
- Gillmor, D. (2004) *We the Media: Grassroots Journalism by the People for the People*, Sebastopol, CA: O'Reilly.
- Goodwin, J. and Jasper J. M. eds (2006) *The Social Movements Reader: Cases and Concepts*, Malden, MA: Blackwell.
- Habermas, J. (1989) ***The Structural Transformation of the Public Sphere***, Cambridge: Polity Press
- Hamilton, J. (2000) "Alternative Media: Conceptual Difficulties, Critical Possibilities", *Journal of Communication Inquiry*, 24 (4): 357-378.
- Harcup, T. (2003) "The Unspoken – Said", *Journalism*, 4 (3): 356-376.
- Harrington, A. ed (2005) *Modern Sociological Theory: An Introduction*, Oxford: Oxford University Press.
- Jenkins, H & Thorburn, D. (2003) "The Digital Revolution, the Informed Citizen, and the Culture of Democracy", Cambridge, MIT Press, <http://web.mit.edu/transition/subs/demointro.html>, accessed February 28, 2010.
- Mellucci, A. (1985) "The Symbolic Challenge of Contemporary Movement, Social Research", 52 (4): 789-816.
- Melluci, A. (1996) *Challenging Codes*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Milioni, D. L. (2009) "Probing the Online Counter Public Sphere: The Case of Indymedia Athens", *Media, Culture & Society*, 31 (3): 409-431.

- Meyer, D.M. & Tarrow, S. eds (1998) *The Social Movement Society: Contentious Politics for a New Century*, Boulder, CO: Rowman & Littlefield.
- Pickerill, J. (2003) *Cyberprotest: Environmental Activism Online*, Manchester: Manchester University Press.
- Rodriguez, C. (2001) *Fissures in Mediascapes: An International Study of Citizens' Media*, Cresskill, N.J: Hampton Press.
- Ruggiero, V. & Montagna, N. eds (2008) *Social Movements: A Reader*, NY: Routledge.
- Stevenson, N. (2002) *Understanding Media Cultures*, London: Sage.
- Tarrow, S. (1998) *Power in Movement: Social Movements, Collective action and Politics*, NY: Cambridge University Press.
- Tarrow, S. (2005) *The New Transnational Activism*, Cambridge, «Cambridge University Press».
- Van de Donk, W., Loader, B. Nixon, P.G. & Rucht, D. (2004) *Cyberprotest: New Media, Citizens and Social Movements*, London: Routledge.
- Vatikiotis, P. (2005) 'Communication Theory and Alternative Media' Westminster Papers in Communication and Culture", London: University of Westminster, 2(1) 4-29.
- <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.109.2756..> (assessed 28.2.2010)
- Waltz, M. (2005) *Alternative and Activist Media*, Edinburgh University Press.
- Ζάχου, Χ. (2010) «Παγκόσμια και Διεθνοτικά Δίκτυα: Κοινωνιολογικές Επισημάνσεις για το Σύγχρονο Μεταναστευτικό και Φεμινιστικό Ακτιβισμό», Πρακτικά Συνεδρίου Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας, Αθήνα: ΕΚΕ. (υπό έκδοση)
- Zachou, C. (forthcoming) "Women's Activism in Greece: Exploring the Dialectic of Local Politics with Global Agendas through the Ecological Movement" in E. Chow, and Tan Lin (eds) *Gender and Social Transformation: Global, Transnational and Local Realities and Perspectives*, Beijing: WSIC (forthcoming).

A5-5. Biographical Approach in Research of Social Processes in a Case Study

**Maruta Pranka, Researcher-sociologist,
Institute of Philosophy and Sociology, Latvia University**

The paper is reflection on the biographical approach possibilities in researching social processes in a case study. Experience of the study done by researchers of the Institute of Philosophy and Sociology of Latvia University is analyzed. The biographical approach in the research combining the life story interviews, researchers' observations and the respondents' personal archive documents, has a special methodological advantage in the space and time of rapidly transforming society.

Material of a longitudinal study records the life stories and information of personal archives of inhabitants of a single apartment building in Riga. In the

process of the research all the households of a house (consisting of 20 apartments) were interviewed repeatedly in the period of some years thereby examining the process of social changes in the case of the definite group. The House as the research object gives opportunity to organize relative borders of the social space and time. These life stories are not individual only but they appear as the biographies of definite social groups, reflecting the different expressions of the historical process through individual experience. The political and economic changes beginning in 1991 after regaining the Independence brought about new aspects of social processes and pushed the breakout of memories of people born in 1920-ies, making possible the transmission of memories of a whole generation. The collected life stories reveal memories which were discussed only in a closed private space during the soviet time but became available in social space after regaining Independence.

Individual human biography is a reflection of the development of society and the history of consistent patterns predominating in it. Individual's experience is formed both by relationships within the surrounding microenvironment and by relationships occurring in the macroenvironment, i.e. the place and the role of an individual in different social structures, having a different level of significance in the individual's life.

The issue of individual's autonomy in relationship with the social system is one of the principal problems of sociology. Classical sociology from Marx to Weber considered the role of the social system to be primary, where Marx emphasised domination of class over individual. Weber and his followers stressed the role of socialisation in the internalisation of social norms and values of the society in an individual. Later on social systems were interpreted not as objectively existing beyond the activities of an individual, but rather as constructed within the activities and communication of an individual.¹

In the sixties-seventies of the 20th century there happened an important turn in sociology, which determined acceptance of the value of personal evidences as serious and reliable sources and methods of social cognition, stressing their importance in the cognition of both past and present social processes. T.S.Kuhn in his work "The Structure of Scientific Revolutions" in 1962 set up a kind of revolution in scientific knowledge, having demonstrated that scientific knowledge itself is a result of the social process and arguing that the truth about the world is acquired through human perception and comprehension. Though nature exists beyond human mind and regardless of it, direct insight in it is impossible. Scientific discoveries are further facilitated by what scientists add subjectively to research. This sociologic approach has expanded science comprehension and demonstrated its diversity, including qualitative and interpretive approach in human sciences, which so far were associated with art rather than science. The experience accumulated intellectual capital, and

1 Lauristin M., "Lives and Ideologies: A sociologist's View on the life Stories of Two Female – Tractor-Drivers", (2004), Kirss T.,Koresaar E., Lauristin M.(eds.), *She Who Remembers Survives, Inetrpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories*, Tartu University press

worldview of scientists influence also the process of cognition in the field of exact and natural sciences. However, quantification of social knowledge and information by assigning statistical values to social facts and phenomena, and further interpretation process bear scientists' subjective signs just as the information acquired by a social scientist in the framework of a qualitative research, *inter alia*, by listening to life stories and working out conclusions on the dynamics of social processes on the basis of this knowledge.²

French sociologist Daniel Bertaux, who made a considerable contribution to the development of methodology and theory of the biographical approach, reasons that with the help of the biographical approach it is possible to acquire objective information about the society-structuring forces underlying social phenomena and social processes. Such research design enables development of a reasoned interpretation of social processes and even advancing hypotheses on their further evolution basing upon the knowledge of inner dynamics.³ According to D. Bertaux,⁴ "private experiences" vary in association with a specific era. Each such private experience is special and allows construing every edge of the reality. Each interview and investigation of biographical experience provides both new actual material and the opportunity to take a step closer to understanding people. In the times of social changes individuals develop various adaptation techniques and new life strategies. How does it happen? What are the mechanisms of adaptation of an individual? How successful adaptation to new situation is? Biographical research plays a great role in answering these questions. Application of the biographical approach, including life stories, as a research method is acceptable and even necessary for investigation of social processes and patterns, allowing:

1. Researching social processes under the conditions of fast dynamic, where an investigator appears in the context of these events;
2. Researching and analysing of individual-society interaction emphasising the importance of the processes of socialisation;
3. Studying the role and importance of an individual in micro and macro processes of social changes.

Application of the biographical approach to the cognition of social processes in sociology provides reliable and reasoned data, as well as enables obtaining in-depth information on sensitive problems that used to be suppressed and concealed for a long time.

Basic principles of classical modernity are the significance and weight of an individual, citizen, professional, and *self*. One of the modern sociology discussion issues deals with the role of biographies for an understanding of

2 Rustin M., (2000), "Reflections on the biographical turn in social science", Chamberlayne Prue, Bornat Joanna, Wengraf Tom (eds.), *The Turn to Biographical Methods in Social Science*, London and New York: Rotledge

3 Bertaux D, (1997), "The Usefulness of Life Stories of a Realistic and Meaningful Sociology", *Biographical Perspectives on Post-Socialistic Societies, Proceedings of the Seminar*, St Petersburg

4 Bertaux D., Bertaux -Wiame, I. (1981), "Life Stories in the Beckers Trade", Bertaux D.(ed.) *Biography and society; the life history approach in the social sciences*. London: SAGE

social identity. An important aspect here is the idea of limitation of different demographic factors, such as class, gender, and age, in the context of the diversity of individual life experience - because these demographic factors equalize individuals too much and, therefore, social aspect is fragmented.

Within the framework of the National oral history project in the Institute of Philosophy and Sociology of Latvia University a longitudinal study, named "The House", has been conducted with the biographical approach on the use of life story interviews, as well as different personal documents and photos made available by narrators as the source of information.

The objective of the study project "The House" is to construct a portrait of dwellers of an apartment house in Riga from 1936 to the beginning of our millennium. Owing to the opportunity to come back to the House over the period of several years interviewing went on. Life stories of some of the dwellers of the House were listened to several times.

Changes in the state economy and legislation have also influenced the lives of the dwellers of the House. Macroprocesses taking place in the country are reflected in each individual private life.

The life stories heard in the context of a single case (in this case the House) were told within the frame of one space and, in compliance with the objective of the study, within a specified framework. Investigation of life trajectories of owners and dwellers of one particular house gives an opportunity to speak about a joint experience of a certain group of people, taking into account localisation of these persons limited to the house. It is essential that at the commencement of data collection (just after denationalisation) there were families, who had been living in the House for several decades, even from the time of commissioning, and, therefore, were able to trace the changes happening in the course of time. It is very important for the study that the situation of changes is fixed „from inside” in the course of these changes, where investigators stay in direct contact with subjects carrying memories. This gives an opportunity to obtain and analyse information acquired not only from retrospective memories that have already “undergone” an internal evaluative censure, but also provide direct reflection of the occurring changes. Metaphorically speaking the history of the house has grown together with the history of the tenants.

Using the material gathered in the course of the study information about the flow of dwellers, dynamics of the role of genders, influence of political and economical changes on individual life trajectories and strategies can be obtained.

The building of 20 apartments is situated on a quiet street in the center of Riga. It was built by two young lawyers in 1936 with the aim of having a stable living place for their families and children and earning some money by renting out the apartments.

Both of the owners moved to the city from the countryside, thereby representing the rural-urban migration process and the formation of the urban middle class at the beginning of the twentieth century. One of the present owners (L.V.) tells: *“My father was born in 1891. After my grandfather’s death, my father had to take responsibility for the family—his mother and two younger sisters. Father began to work as a clerk, but in 1914 he was drafted into the army. He received the Lāčplēsis Order medal for the job he did for Latvia. He had studied in the Alexander gymnasium and the theological seminary. Later my father was the chief of the Political department. He defended the peaceful life of Latvia. My father’s salary was good enough. As he had fought for the independence of Latvia, he received a plot of land in Saldus district. So he sold the land and began to build the house in Riga. And he built the house together with his colleague, we had loans, we had to economize... He had to work hard to build the house for his children. But in the end—a few days after the beginning of the Soviet occupation—he was killed by the Soviets.”*⁵

The life story of the other owner told by his daughter V.K., (the other present owner of the House), is similar:

*“Father was from the countryside; he was the youngest of two sons. The oldest got the farm, but the youngest had to search for education and a job. He began to study in the Orthodox theological seminary, too, because this kind of education was for free. The Orthodox Church policy was to teach for free and realize assimilation. Many Latvian young men studied there to get a good education and then escaped for other studies later. And so did he. He escaped from the seminary and went to Warsaw, where he graduated from the Faculty of Law some years later. He was drafted into the army during World War I and then arrived in Riga and worked as a lawyer. In 1936 he began to build the house.”*⁶

In 1939 the House witnessed the emigration, or repatriation, of the ethnic Germans. The owner V.K. remembers the events:

*“There were 4 apartments with Baltic German families. I remember we played together with their children. The boys wore interesting shorts. It was funny. And then they left in 1939. I did not understand why.”*⁷

The repatriation of the Germans is also mentioned by two other informants, both long-term dwellers of the House, who moved into the apartments left empty by the Baltic Germans. It was the first major migration to affect the House, the first major migration from the House and from Latvia. This migration-repatriation introduced further great changes. The House dwellers remember feeling that for the most part essential changes do not affect Latvia, though some fear was felt.

5 Latvian National Oral History Archive resources, interview #NMV-301

6 Latvian National Oral History Archive resources, interview #NMV-302

7 Latvian National Oral History Archive resources, interview #NMV-301

Forced migration

The beginning of the 1940s was the borderline separating the peaceful everyday life from further events. The Soviet occupation brought conflicts, the destruction of families, and expulsions from homes. The new political power asserted itself by destroying the former stable reality, the human essence of the home.

As explained in the order “On the Expulsion of Anti-Soviet Elements from Lithuania, Latvia, and Estonia” signed by Ivan Serov, the official goal of the Soviet deportations in the Baltic States was to rid them of “alien elements”: members of non-Communist organizations, policemen, owners of enterprises, officers, government employees, and their families. Such was the official justification of the forced migration, or deportations. Thereby approximately 100,000 persons (including ethnic minorities) were deported from the Baltic States to the far regions of the Soviet Union in the first months (June—July 1940) of the Soviet occupation.⁸

Memories of the forced migration are still alive in the messages expressed by life stories, as is also the case in this study. Both the owners’ families were deported. The memories of present owner L.V.:

“The apartment of the Krūze family became absolutely empty in 1941. The whole family was taken away. I heard strange noises from the upper floor that night. I stayed with my granny after my mummy and daddy were taken away.”⁹

The whole Krūze family experienced deportation, from their home and country. The father was killed by the occupying power during the first days of occupation. The mother was separated from the children and died after two years in exile in Siberia. Three children stayed together and returned to Latvia in 1945, but they were not allowed to live in their House. In 1949 they were deported again; the daughter of the family was deported together with her two month old child.

The subject of deportation—either their own or their relatives' experience—also appears in the stories told by other House dwellers. The separation of families and the forcible displacement from the home and the native country to an alien, very poor place is not only a painful trauma, but it is also a process with further consequences: the destruction of families; the inability to further a family's financial, cultural, and social resources; and the risk of losing social memory.

At the same time, the Soviet occupying power began an active process of immigration, namely, the relocation of Soviet citizens to Latvia. Radical changes in the composition of the House's dwellers subsequently occurred.

The influx of people from other areas of the former Soviet Union started as early as 1940. A large inflow began in mid-1941, after the first mass deportation of

⁸ Budryte D., (2003), „Today’s Politics and Yesterday’s Embitterments: Ethnic Reconstructing and its Alternative in the Baltic States”, R. Münz, R. Ohliger, F. Cass, eds., *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, London: Frank Cass

⁹ Latvian National Oral History Archive resources, interview #NMV-302

Balts and ethnic minorities residing in the Baltic States. The percentage of ethnic Russians and Russian-speakers in Latvia increased significantly, mostly as a result of industrialization after the Second World War.

The peak of the influx occurred in the post-war years. Between 1945 and 1959 about 400,000 ethnic Russians and 100,000 people of other ethnic minorities immigrated to Latvia. During that same time at least 60,470 Latvians were deported. Provisions of the 1945 Potsdam Agreement, signed by the victorious Western Allies and the Soviet Union, led to one of the largest European migrations and definitely the largest in the 20th century. It involved the migration and resettlement of close to or over 20 million people.¹⁰ Thousands of Lithuanians, Latvians, and Estonians were expelled eastwards from Europe to the Soviet Union.

L.V. remembers the active, post-war immigration process:

“You cannot imagine how many people have lived for a shorter or longer time in the House. So many from the Soviet Union searching for a better life... They were recruited from different places. They filled all the apartments of the people who went away or were deported. Velta (the other owner) has the old house registers.”¹¹

The names of the registered residents who have lived in the House can be found in the house book kept by the present owner V.K. In the post-war period (1945—1949) military or KGB persons with their families and relatives (sisters, brothers, sisters-in-law, brothers-in-law, etc.) were registered in 14 of the 19 apartments in the House, and in a short time these persons received new apartments in Riga. Persons of different ethnicity are also registered in the house book: Russians, Ukrainians, Tartars, Jews, and representatives of smaller ethnic groups from throughout the Soviet Union. Some of these people still lived in the House during the interviews for “The House” research:

- Andrej¹² was born in 1929 in Sestroretsk near Leningrad. He is Russian. His family lived in Leningrad. After his parents’ death in 1942, he was placed in the orphanage, where he spent two years until his aunt found him and brought him to Moscow. His aunt’s husband was an officer in the MVD. At the end of 1944 his aunt’s family arrived in Riga together with Andrej. Andrej has lived in Riga since 1944. He is a former officer of the Soviet-era Ministry of Interior Affairs and is now a pensioner. He often goes to Moscow to present lectures at the school of the militia. He says:

*“The best ideology and the best dream is that of the Soviet Communist Party, but this ideology and its dream failed in the process of realization.”*¹³

- Nelly was born in 1925 in the village of Klenovoje in Zadonsky district, Russia. She was an employee in the Baltic military district and is now a

10 Budryte D., (2003), „Today’s Politics and Yesterday’s Embitterments: Ethnic Reconstructing and its Alternative in the Baltic States”,. R. Münz, R. Ohliger, F. Cass, eds., *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, London: Frank Cass

11 Latvian National Oral History Archive resources, interviews #NMV-312

12 To protect the anonymity of the respondents, their names have been changed.

13 Latvian National Oral History Archive resources, interviews #NMV-311

pensioner. She has lived in Riga since 1946 and in the House since 1948. She arrived in Riga together with her brother, Ivan, who was invited to move to Latvia for the reconstruction efforts after the war. Later, their three sisters were also invited to live in Latvia.

- Marija was born in 1922 in Novgorod district. She arrived in Latvia in 1951 as a railroad worker. She remembers: *“You could see posters everywhere inviting people to work in Latvia.”*¹⁴ She has lived in Riga since 1962.
- Lena was born in 1931 in Omsk, and Igor was born in 1932 in Odessa. Lena arrived in Latvia and the House in 1944 together with her family. Her father moved to Latvia to work as an electrical engineer in reconstruction work.
- Vladimir was born in Kazan in 1918. He was in the Soviet army in Berlin throughout the whole war and arrived in Riga and the House in 1947. He also moved to Latvia to work as an engineer in reconstruction work. The interview with him took place in Russian, but he said he could also do the interview in English or Japanese.

The migration of Russians out of Latvia began already in 1989–1990 and received the official backing of the Latvian government. Emigration peaked in 1992 and 1993, and the rate of emigration or repatriation began to decline in 1994.

In the narrations of those who lived in the house before the war, the House—which had been left because of forced migration—appeared to become a goal of return, the end of wanderings, and the end of migration. V.K. remembers how she went to the House in 1957 after returning from the second deportation:

*“I called my son and my goddaughter to look at the House after our return. It was forbidden for us to live there. We were allowed only to look at it from the outside. We went around and I said then, ‘This is our House. Look at it and remember!’”*¹⁵

Only after the denationalization process could she return to the House. By then both of her brothers had already died.

The political and economic changes after Latvia regained its independence in 1990 brought with them the processes of denationalization and privatization, causing new migrations and consequently more changes in the composition of the House. The main changes there took place from 1994 to 2000. The people who are not able to pay the high rent are predominantly old people with low incomes.

Families who are able to pay high rent for an apartment in a comfortable house situated in the city center are the new arrivals to the House. These are business people and a new social group in Latvian reality: people who return to their fatherland after long-term emigration in Western countries initiated by World War II and the Soviet occupation.

Regaining the House and returning to it is on the one hand the regaining of the physical property and living space, but on the other hand it is the reconstruction of a symbol and the reconnection of a life trajectory gap.

14 Latvian National Oral History Archive resources, interviews #NMV-310

15 Latvian National Oral History Archive resources, interviews #NMV-307/308

Although the regaining of the property is complete, the reconstruction of the symbol is not entire due to the very difficult loss: two generations have been physically separated from the House and the families of the storytellers have suffered and perished. The life stories, being testimonies about the Houses as property, are also testimonies about it as a symbol.

The stories about the House—and likewise the life stories in general—are selective and contain gaps due to factors of time and memory, as well as the tellers' subjective inner filters. These subjective personal filters are changing and dynamic, which could be ascertained during the research process by interviewing the same persons repeatedly at different times. Nevertheless, the experience exposed in the life stories and communicated with other experiences, thereby being social in its origin and character, represents information about the tellers' place in the social processes and the impact of social context on an individual life trajectory.

References

- Bertaux D. (1997), "The Usefulness of Life Stories of a Realistic and Meaningful Sociology", Voronkov V. & Zdravomislova E. (eds.), *Biographical Perspectives on Post-Socialistic Societies. Proceedings of the Seminar*, St Petersburg, Centre for Independent Social Research
- Bertaux D., Bertaux -Wiame, I. (1981), "Life Stories in the Beckers Trade", Bertaux D.(ed.) *Biography and society; the life history approach in the social sciences*. London: SAGE
- Берто Д., (1996), „Социальная генеалогия – от анализа семей к анализу проблем”, , *Судьбы людей: Россия XX век*, Москва
- Budryte D., (2003), „Today's Politics and Yesterday's Embitterments: Ethnic Reconstructing and its Alternative in the Baltic States”,. R. Münz, R. Ohliger, F. Cass, (eds)., *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, London: Frank Cass
- Chamberlayne, P., Bornat, J., & Wengraf, T. (2000), „Introduction: the biographical turn”, Chamberlayne P., Bornat J., & Wengraf T, (eds)., *The Turn to Biographical Methods in Social Science*, London and New York: Routledge
- Elksne G., (1998), „Mājas īpašnieku dzīves trajektorijas meitu skatījumā”, *Māja. Pagātnes atmiņas-nākotnes vīzijas*, Rīga, Latvia university
- Hammersley M.,(1990), „*The Dilemma of Qualitative Method: Herbert Blumer and the Chicago Tradition*”, London, Routledge
- Lauristin M. ((2004), „Lives and Ideologies: A sociologist's View on the life Stories of Two Female – Tractor-Drivers”, Kirss T.,Koresaar E., Lauristin M.(eds.), *She Who Remembers Survives, Inetrpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories*, Tartu University press
- Pranka, M., (2001). „Mutvārdu vēsture kā izziņa socioloģijā”, *Spogulis*, Riga: FSI NMV
- Rustin M., (2000), “Reflections on the biographical turn in social science”, Chamberlayne Prue, Bornat Joanna, Wengraf Tom (eds.), *The Turn to Biographical Methods in Social Science*, London and New Yourk: Rotledge
- Schrager S., (1983), “*What is Social in Oral History*”, *IJOH* Vol.2, June, pp.76-97
Latvian National Oral History Archive resources, interviews #NMV-301, 302, 307/308, 310, 311, 312.

B9. ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑ

B9-4. Ανασφάλεια στην αγορά εργασίας και επιλογή επαγγέλματος

**Ηλίας Μαδεμλής, Δάσκαλος, πτυχιούχος Πολιτικών Επιστημών,
Υπ. Διδάκτορας, Παν/μιο Paris 8, Γαλλία**

Η κοινωνική σύνθεση των φοιτητών των Παιδαγωγικών τμημάτων στην Ελλάδα

1. Εισαγωγή

Η παρουσίαση αυτή έχει ως στόχο να θέσει ένα κλασικό κοινωνιολογικό πρόβλημα που απασχολεί εδώ και δεκαετίες το δυτικό κόσμο και το οποίο, παρά τον εντοπισμό του και την πολύπλευρη ανάλυσή του, εξακολουθεί να υφίσταται και να είναι επίκαιρο όσο ποτέ: το κατά πόσο εξακολουθεί και σήμερα το εκπαιδευτικό σύστημα να αποτελεί τον κλασικό μηχανισμό αναπαραγωγής των κοινωνικών δομών και ανισοτήτων.

Κύριος στόχος μας δεν είναι να εκτεθεί στην ολότητά του ένα τόσο ευρύ και πολυσύνθετο θέμα, το οποίο άλλωστε έχει μελετηθεί και ερευνηθεί πολύπλευρα εδώ και δεκαετίες, αλλά να περιοριστούμε σε μια συγκεκριμένη πτυχή του, αυτήν της κοινωνικής σύνθεσης των φοιτητών των Παιδαγωγικών τμημάτων στην Ελλάδα.

Πιο συγκεκριμένα, τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα η ανεργία, και κυρίως των νέων, αποτελεί ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας το οποίο επηρεάζει σημαντικά τους νέους ανθρώπους, και ιδιαίτερα τους μαθητές της τελευταίας τάξης του Λυκείου και τις οικογένειές τους, μια και οι πρώτοι καλούνται να επιλέξουν τη σχολή φοίτησής τους στο Πανεπιστήμιο.

Σύμφωνα με τις ως τώρα γνώσεις μας, οι σχολές «υψηλής ζήτησης και κύρους» στην Ελλάδα (Ιατρική, Νομική, Πολυτεχνείο κ.ά.) καταλαμβάνονται από τις ανώτερες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες ενώ οι σχολές που οδηγούν στη δημόσια διοίκηση από τις κατώτερες (Τσουκαλάς, 1986: 131- 133). Εξαιτίας όμως της νέας πραγματικότητας, οι Παιδαγωγικές Σχολές, μια επιλογή με όχι ιδιαίτερο «κοινωνικό κύρος» ως πρόσφατα, προσελκύουν το ενδιαφέρον όλο και περισσότερων τελειοφίτων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, εξαιτίας του υψηλού αριθμού διορισμών στη δημόσια εκπαίδευση, μέσω των εξετάσεων του Ανωτάτου Συμβουλίου Επιλογής Προσωπικού (ΑΣΕΠ) και τη σχετικά εύκολη και άμεση επαγγελματική τους αποκατάσταση.

Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις παραμέτρους, στόχος της παρούσας έρευνας είναι να εξετάσει από ποιες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες¹ προέρχονται οι σπουδαστές των Παιδαγωγικών Σχολών τα τελευταία χρόνια και ποια είναι η διαφαινόμενη τάση. Θα επιχειρηθεί να δοθεί μια σαφής και τεκμηριωμένη εικόνα

¹**Διευκρίνιση:** Στην παρούσα έρευνα επιλέγεται ο όρος *Κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία* σύμφωνα με τη συνήθη ερευνητική πρακτική, ενώ αποφεύγεται για μεθοδολογικούς λόγους η χρήση του όρου *Κοινωνική τάξη*. Η κάθε Κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία διαφοροποιείται από τις άλλες με βάση τόσο τη φύση της εργασίας της, όσο και το μορφωτικό επίπεδο που προϋποθέτει αυτή η εργασία.

της κοινωνικής σύνθεσης των φοιτητών των Παιδαγωγικών Τμημάτων, με πηγές τα στατιστικά στοιχεία της τελευταίας απογραφής του 2001 που αφορούν το γενικό πληθυσμό, καθώς και τα στοιχεία που αφορούν στους νεοεισαγόμενους σπουδαστές των τελευταίων χρόνων.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

2.1. Η έννοια της «διακινδύνευσης» σε σχέση με την αγορά εργασίας και τις επαγγελματικές επιλογές

Ποια όμως είναι η σχέση της θεματολογίας του συνεδρίου με τη δική μας παρουσίαση; Πώς εμπλέκεται η έννοια «διακινδύνευση/ρίσκο» με την κοινωνική σύνθεση των σπουδαστών των Παιδαγωγικών τμημάτων;

Ξεκινώντας από την έννοια της «διακινδύνευσης», στόχος μας είναι, εκτός από το να δώσουμε ένα γενικό περίγραμμα της χρήσης της, να τη συνδέσουμε με τις νέες συνθήκες στην αγορά εργασίας. Για το λόγο αυτό θα περιοριστούμε σε αυτήν κυρίως την πτυχή της, αποφεύγοντας να μπούμε σε λεπτομέρειες, αφού για τη συγκεκριμένη έννοια έχουν ήδη ειπωθεί πολλά και δεν αποτελεί άλλωστε το κυρίαρχο ερευνητικό μας πεδίο.

Η «διακινδύνευση» αποτελεί αντικείμενο έρευνας ήδη από το 17^ο αιώνα, με την ανάπτυξη της θεωρίας των πιθανοτήτων και των πρώτων ποσοτικών μοντέλων. Βέβαια, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα μετατοπίζεται το κέντρο βάρους της, εξαιτίας της ανόδου του καπιταλισμού και της επιχειρηματικότητας, και η συγκεκριμένη έννοια ταυτίζεται με την ενθάρρυνση ανάληψης επιχειρηματικού ρίσκου το οποίο αποτελεί κυρίαρχη αξία μια και συνδέεται με την ατομική επιτυχία. Κατά τη διάρκεια όμως του 20^{ου} αιώνα η έννοια της «διακινδύνευσης/ρίσκου» διαφοροποιείται τόσο από αυτές του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα όσο και από αυτή του 19^{ου}. Συγκεκριμένα η «διακινδύνευση» φορτίζεται αρνητικά γιατί συνδέεται με τις αρνητικές συνέπειες των μεταμοντέρνων κοινωνιών μας και συγκεκριμένα με τους τεχνολογικούς, βιομηχανικούς και περιβαλλοντικούς κινδύνους που αναδύονται τα τελευταία χρόνια (Δεμερτζής, 2002: 314-316).

Σύμφωνα με τον επίσημο προσκεκλημένο του συνεδρίου, Γερμανό κοινωνιολόγο Ulrich Beck, ο οποίος θεωρείται και «πατέρας» της θεωρίας για την «Κοινωνία της Διακινδύνευσης» (Risk Society), με τη σύγχρονη νοηματοδότηση του όρου, η κοινωνία της διακινδύνευσης αποτελεί μια φάση στην εξέλιξη της σύγχρονης κοινωνίας, στην οποία οι κοινωνικές, πολιτικές, οικολογικές και ατομικές διακινδυνεύσεις, ως αποτέλεσμα του εκσυγχρονισμού, μειώνουν όλο και περισσότερο τον έλεγχο και την ασφάλεια των βιομηχανικών κοινωνιών που γνωρίζαμε ως τώρα. Κατά συνέπεια, η «διακινδύνευση» είναι ένας συστηματικός τρόπος αντιμετώπισης κινδύνων και ανασφαλειών, η οποία στοιχειοθετείται από υποκειμενική αίσθηση και συνδέεται με ανθρώπινες αποφάσεις. Εδώ πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η έννοια της διακινδύνευσης είναι ταυτισμένη με αυτήν της *απόφασης*. Δηλαδή η διακινδύνευση προϋποθέτει την εκ των προτέρων απόφαση για δράση ή πιθανή δράση εκ μέρους του υποκειμένου, η οποία όμως θα οδηγήσει σε μη προβλέψιμα και πιθανώς ανεπιθύμητα μελλοντικά αποτελέσματα (Beck, 1992: 21).

Σύμφωνα πάντα με τον U. Beck, ενώ στη βιομηχανική κοινωνία το διακύβευμα ήταν η αναδιανομή του πλούτου, στις κοινωνίες της διακινδύνευσης το διακύβευμα είναι η διανομή των κινδύνων που αναδύονται και παρά το γεγονός ότι σε μια πρώτη ματιά οι δύο μορφές κοινωνιών διαφοροποιούνται, τελικά η κοινωνία της διακινδύνευσης παραμένει βιομηχανική αφού βιομηχανία και επιστήμη διαπλέκονται συμμετέχοντας από κοινού στην άμεση δημιουργία κινδύνων (Beck, 1986/1992: 3). Όσον αφορά το εργασιακό πεδίο που μας αφορά, ενώ στη βιομηχανική κοινωνία η *εργασία* αποτελούσε κυρίαρχο κεκτημένο, αντίθετα στη σημερινή κοινωνία της διακινδύνευσης επιχειρείται να αντικατασταθεί το παραδοσιακό μοντέλο εργασίας από μορφές *ελαστικοποιημένης* εργασίας, οπότε συσκοτίζονται τα όρια μεταξύ εργασίας και μη εργασίας. Η κοινωνία της διακινδύνευσης, ενσωματώνοντας τη μαζική ανεργία μέσα σ' ένα σύστημα *εργασίας* με μαζικές μορφές *πολλαπλής υποαπασχόλησης* καταφέρει να δημιουργεί σχετικούς κινδύνους αλλά και ευκαιρίες (Beck, 1992: 91-92). Στην κοινωνία της διακινδύνευσης επίσης, οι κίνδυνοι και η φτώχεια συσσωρεύονται στη βάση ενώ αντίθετα ο πλούτος και η δυνατότητα αποφυγής κινδύνων στην κορυφή, αφού οι πλούσιοι (σε εισόδημα, εξουσία ή εκπαίδευση) μπορούν να προστατευθούν από τους κινδύνους (πρόκειται για το νόμο *της ταξικής διανομής των κινδύνων*) πράγμα που οδηγεί σε όξυνση των ταξικών ανταγωνισμών (Beck, 1992: 35-36). Ως παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε τους δείκτες που αφορούν την αγορά εργασίας και οι οποίοι έχουν άμεση σχέση με τις επαγγελματικές επιλογές των νέων, αφού η αναμενόμενη απειλητική ανεργία είναι ένα ουσιώδες και αποφασιστικό στοιχείο των συνθηκών της σύγχρονης ζωής. Κατά συνέπεια και με βάση όλα τα παραπάνω, σύμφωνα με τη θεωρία της διακινδύνευσης, το παρόν μας δεν καθορίζεται από το παρελθόν μας, αλλά αντίθετα από το μέλλον, το οποίο, εφ' όσον είναι απειλητικό, τελικά είναι αυτό που καθορίζει και τις επιμέρους επιλογές μας. Δηλαδή, γινόμαστε ενεργητικοί σήμερα προκειμένου να προφυλαχθούμε από προβλήματα και κρίσεις του αύριο (Beck, 1992: 34).

2.2. Το σχολείο ως μηχανισμός κοινωνικής αναπαραγωγής

Μετά από την προηγούμενη σύντομη αναφορά στον όρο της «διακινδύνευσης», περνάμε στο δεύτερο τμήμα του σύντομου αυτού θεωρητικού πλαισίου, που αφορά το σχολείο ως μηχανισμό κοινωνικής αναπαραγωγής.

Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, μια σειρά ερευνητών εντόπισαν το ρόλο του οικονομικού και κοινωνικοπολιτιστικού περιβάλλοντος στη διανοητική εξέλιξη των παιδιών, καθώς και το ρόλο του σχολείου ως μηχανισμού αναπαραγωγής των κοινωνικών δομών, με χαρακτηριστική περίπτωση αυτήν του Emile Durkheim (*Education et sociologie, L'Education morale*).

Κάνοντας μια σύντομη αναφορά στις διάφορες κυρίαρχες σχολές σκέψης που αφορούν στο σχολείο ως μηχανισμό αναπαραγωγής των κοινωνικών ανισοτήτων, θα αναφέρουμε επιγραμματικά τη Φονξιοναλιστική σχολή (Λειτουργισμός) με πρωτεργάτη τον Talcott Parsons (1902-1979), τη σχολή του «Πολιτιστικού Κεφαλαίου» με πρωτεργάτη τον Pierre Bourdieu (1930-2002) και την αμιγώς Μαρξιστική σχολή με το Louis Althusser (1918-1990) και τη θεωρία του περί

Ιδεολογικών Μηχανισμών Καταπίεσης (IMK). Στη συνέχεια παρουσιάζονται συνοπτικά τα βασικά σημεία αυτών των θεωρητικών κατευθύνσεων.

Σύμφωνα με τη *Λειτουργιστική* σχολή, το εκπαιδευτικό σύστημα μεταβιβάζει στις νεότερες γενιές τις ηθικές αξίες της κοινωνίας συμβάλλοντας έτσι στη διαιώνισή της. Η αποδοχή αυτών των αξιών αποτελεί μια βασική παράμετρο σχολικής επιτυχίας των μαθητών, συνοδευόμενη πάντα από τις ατομικές ικανότητες και τα ατομικά κίνητρα του κάθε μαθητή. Ως προς τη σχολική αποτυχία ή επιτυχία, υποστηρίζεται ότι η κοινωνική κατηγορία του κάθε μαθητή δρα καταλυτικά, εφόσον αυτός πορεύεται με βάση τις κοινωνικές φιλοδοξίες της οικογένειάς του, έτσι ώστε να γίνεται λόγος ότι κάποιες από αυτές πάσχουν από «σύνδρομο επιτυχίας». Τέλος, υποστηρίζεται ότι εξαιτίας της βιομηχανικής κοινωνίας, ένα όλο και μεγαλύτερο μέρος των νέων θα βρίσκεται στο σχολείο, και άρα θα έχουμε διεύρυνση της συμμετοχής τους στην ανώτατη εκπαίδευση (Φραγκουδάκη, 1985: 152-157).

Σύμφωνα με τη θεωρία του *Πολιτιστικού Κεφαλαίου*, η κοινωνική προέλευση του φοιτητικού πληθυσμού είναι ο σημαντικότερος παράγοντας από όλους τους άλλους που τον καθορίζουν, όπως το φύλο, η ηλικία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις. Σύμφωνα με σειρά ερευνών έχει καταδειχθεί ότι η κοινωνική προέλευση των νέων παιδιών παίζει κυρίαρχο ρόλο σε μια σειρά επιλογών, κορυφαίων ή λιγότερο σημαντικών, καθ' όλη τη διάρκεια της σχολικής τους διαδρομής. Ως παραδείγματα μπορούμε να αναφέρουμε τα παρακάτω: ένα παιδί συνειδητοποιεί ότι κάποιες σπουδές διαρκούν πολλά χρόνια και άρα δεν επιλέγει τη συγκεκριμένη σχολή εφόσον αυτή του η επιλογή κοστίζει σημαντικά (σκολές εξαιτούς φοίτησης), δεν μπορεί να επιλέξει ένα επάγγελμα το οποίο προϋποθέτει κάποια οικογενειακή-κληρονομική παράδοση (διπλωμάτης, δικαστικός), δεν έχει πληροφόρηση για μια σειρά σχολών και την επαγγελματική τους προοπτική (πρωτοποριακοί τομείς της οικονομίας), δέχεται έντονες οικογενειακές και κοινωνικές επιρροές για την επιλογή της σχολής φοίτησης με βάση το φύλο (το κορίτσι θα γίνει φιλόλογος, το αγόρι μηχανικός). Τέλος όσο υψηλότερο είναι το κοινωνικό status της οικογένειας (εισοδηματικά, μορφωτικά, πολιτισμικά), τόσο ευκολότερα προσαρμόζεται το παιδί στα πρότυπα, τις αξίες και τους κανόνες του σχολείου το οποίο αισθάνεται τελικά ως ένα χώρο οικείο. Άρα, οι επιτυχείς ή μη ακαδημαϊκές επιδόσεις των φοιτητών οφείλονται κυρίως σε παλαιότερες επιρροές που έχουν σχέση με το οικογενειακό περιβάλλον και πολύ λιγότερο σε πρόσφατες επιλογές ή κάποιο «φυσικό χάρισμα». Μέσα στο φοιτητικό πληθυσμό, συλλαμβάνουμε τη συνισταμένη ενός συνόλου επιδράσεων που εξαρτώνται από την κοινωνική προέλευση, και που η επίδρασή τους ασκείται συνεχώς (Bourdieu & Passeron, 1985: 23-26).

Σύμφωνα πάντα με την ίδια σχολή σκέψης, όσον αφορά την πολυπληθή μικροαστική τάξη, μέσω του σχολείου επιχειρεί να ικανοποιήσει όλες τις κοινωνικές της προσδοκίες, ενώ τα μέλη της μεσοαστικής τάξης επιχειρούν μέσω της εκπαίδευσης να αποκτήσουν υλικό πλούτο που δεν έχουν, καθώς συγχρόνως αποδέχονται το δικαίωμα των μεγαλοαστών να καθορίζουν την τύχη της κοινωνίας γιατί ευελπιστούν ότι κάποτε και αυτοί θα γίνουν τέτοιοι. Κατά συνέπεια, οι δύο προαναφερθείσες τάξεις έχουν κάποια επαφή με την κυρίαρχη κουλτούρα και σε

κάθε περίπτωση επιχειρούν να την αποκτήσουν. Αντίθετα, τα παιδιά των αγροτών και των εργατών συχνά δε τα προτρέπει η οικογένεια να μορφωθούν, και για να συμβεί αυτό χρειάζονται συνεχείς σχολικές επιτυχίες («το παιδί έχει κλίση στα γράμματα»), καθώς και τη συνεχή προτροπή των δασκάλων (Bourdieu & Passeron, 1985: 37-38).

Τέλος, σύμφωνα με τη *Μαρξιστική σχολή* σκέψης και τον Louis Althusser, μέσα από το σχολείο αναπαράγεται ο κυρίαρχος κώδικας συμπεριφοράς είτε με άμεσο τρόπο, μέσω των μαθημάτων της ηθικής, της φιλοσοφίας, της αγωγής του πολίτη, είτε με έμμεσο τρόπο, εξωραϊσμένος και καμουφλαρισμένος πάντα με μια σειρά από άλλες δραστηριότητες, όπως η φιλολογία, η μουσική, οι ξένες γλώσσες. Το παιδί σε μια κρίσιμη ηλικία, αδύναμο και τρωτό καθώς είναι, αποτελεί το κατάλληλο υλικό για να εγγραφούν με σχετική ευκολία όλες οι νόρμες που αναπαράγουν το κυρίαρχο σύστημα.

Μετά από τα δεκάξι τους χρόνια ένα μέρος των παιδιών που θα αποχωρήσουν από το εκπαιδευτικό σύστημα, θα γίνουν εργάτες και μικροϊδιοκτήτες αγροτικών καλλιεργειών, ενώ αυτό που θα συνεχίσει θα αποτελέσει τη μεγάλη μικρομεσαστική μάζα των μικρών και μεσαίων στελεχών του ιδιωτικού τομέα, των μικρομεσαίων κρατικών λειτουργών και των κάθε είδους μικροαστών.

Το μικρότερο κομμάτι που θα τελειώσει το πανεπιστήμιο, είτε θα ενταχθεί στα γρανάζια του συστήματος σε επιτελικά πόστα με κύρος και ισχύ (κεφαλαιοκράτες καπιταλιστές και διευθυντές), είτε στους μηχανισμούς κρατικής καταπίεσης και βίας (αστυνομία και στρατός), είτε θα αναγορευθεί σε επαγγελματίες ιδεολόγους του συστήματος (παπάδες, «πολιτικοί» και κάθε είδους «διανοούμενοι»), είτε θα βρεθεί ημι-άνεργο.

Εν κατακλείδι, το σχολείο διαμορφώνει τα παιδιά με τέτοιο τρόπο ώστε να αποτελούν τα εργαλεία αναπαραγωγής του υπάρχοντος καπιταλιστικού συστήματος: ως εκμεταλλευτές θα χαρακτηρίζονται από τη δυνατότητα εκβιαστικής επιβολής «χωρίς δεύτερη κουβέντα», από δημαγωγική ρητορεία, κυνισμό, έπαρση, «ατιδοσύνη» και περιφρόνηση, ενώ ως εκμεταλλεζόμενοι θα χαρακτηρίζονται από επαγγελματική ευσυνειδησία, ηθικές αρχές, πολιτικό ήθος, εθνικά αισθήματα, ταπεινοφροσύνη, καρτερία, υποταγή και κυρίως απολιτική συνείδηση. Βέβαια, όλες αυτές τις αντιφατικές «αρετές» τις μαθαίνει το παιδί και από την οικογένεια, την εκκλησία, το στρατό, τα βιβλία κλπ. Αλλά μόνο το σχολείο διαθέτει το προνόμιο να έχει ένα τόσο μεγάλο και συχνό ακροατήριο, και μάλιστα δωρεάν, σαν αυτό των παιδιών για 5 μέρες της εβδομάδας προς 6 ώρες τη μέρα (Althusser, 1976: 93-95).

2.3. Οι φοιτητές σε κατάσταση «διακινδύνευσης»

Μετά από αυτήν τη σύντομη θεωρητική ανασκόπηση, το αρχικό ερώτημα παραμένει: πώς διαπλέκεται η έννοια «διακινδύνευση/ρίσκο» με την κοινωνική σύνθεση των φοιτητών των Παιδαγωγικών τμημάτων;

Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα είναι η εξής: Εφόσον η «διακινδύνευση» ταυτίζεται με κάποιο «ανησυχητικό παρόν», τότε λαμβάνουμε ως τέτοιο τον κίνδυνο της ανεργίας, ο οποίος ελλοχεύει μετά την απόκτηση του πτυχίου. Έπειτα, αν η «διακινδύνευση» συλλαμβάνεται επίσης ως «πιθανότητα εκδήλωσης ενός

βλαπτικού μέλλοντος», το οποίο είναι αποτέλεσμα δική μας απόφασης – εμείς επιλέγουμε τη σχολή φοίτησης – τότε λαμβάνουμε ως τέτοια την πιθανότητα να είναι κάποιος άνεργος ή να κληθεί να ασκήσει ένα επάγγελμα μόνο από ανάγκη. Άρα, το «ανησυχητικό παρόν» είναι οι άμεσες δυσκολίες επιβίωσης στην αγορά εργασίας και η «έλευση του βλαπτικού μέλλοντος» η ενδεχόμενη πιθανότητα της ανεργίας, εφόσον εμείς επιλέξαμε το αντικείμενο των σπουδών μας.

3. Κυρίως μέρος της έρευνας

Μετά από τις παραπάνω θεωρητικές διευκρινίσεις, περνάμε στο αμιγώς ερευνητικό μέρος της εργασίας, επιχειρώντας να προσεγγίσουμε κοινωνιολογικά την επαγγελματική επιλογή των Παιδαγωγικών τμημάτων από τους τελειόφοιτους του Λυκείου.

Πρόκειται για πρωτογενή έρευνα, αφού τα στοιχεία έχουν επιλεγεί και γίνει αντικείμενο επεξεργασίας από τον ομιλούντα.

3.1. Ανεργία και Παιδαγωγικές σχολές

Σύμφωνα με την έρευνα της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς (ΓΓΝΓ)² που πραγματοποιήθηκε το Μάιο του 2005 σε δείγμα 1.600 ατόμων επιμερισμένων ηλικιακά σε τρεις κατηγορίες (15-17, 18-24 και 25-29 ετών), το βασικό θέμα που απασχολεί, προβληματίζει και φοβίζει τους νέους σε όλες τις ηλικιακές ομάδες είναι η εκπλήρωση των επαγγελματικών στόχων και η εξασφάλιση δουλειάς. Ειδικά δε για τους ερωτώμενους των μικρότερων ηλικιακών κατηγοριών, οι οποίοι βρίσκονται ακόμη σε στάδια της εκπαιδευτικής διαδικασίας (σχολείο, Ανώτερες ή Ανώτατες Σχολές), η «είσοδος στο Πανεπιστήμιο» και το «πτυχίο» αποτελούν τους κυριότερους στόχους. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις απαντήσεις των νέων στη συγκεκριμένη έρευνα, το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η χώρα είναι η ανεργία, η οποία και συγκεντρώνει 49.4% των απαντήσεων, ενώ ακολουθούν σε μεγάλη απόσταση η οικονομία γενικά (15.4%), τα ναρκωτικά (6.1%), η ακρίβεια (3.6%), η φτώχεια και η εγκληματικότητα (αμφότερες καταγράφοντας 3.3%), η διαφθορά (3.0%), η παιδεία (2.6%), οι οικονομικοί μετανάστες και η αποξένωση (2.1% και 0.8% αντίστοιχα).

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, παρουσιάζουμε παρακάτω (Πίνακας 1) τα ποσοστά της ανεργίας των πτυχιούχων της ανώτατης εκπαίδευσης (πτυχιούχοι ΑΕΙ και κάτοχοι μεταπτυχιακών τίτλων σπουδών) των τελευταίων χρόνων (στο ποσοστό αυτό δε συμπεριλαμβάνεται η λεγόμενη «κρυφή ανεργία», δηλαδή ένα ποσοστό πτυχιούχων οι οποίοι ημιαπασχολούνται ή ασχολούνται προσωρινά σε οικογενειακές επιχειρήσεις)³.

²Βλ. το διαδικτυακό τόπο: [www.neagenia.gr /appdata/documents /.../research_summary .doc](http://www.neagenia.gr/appdata/documents/.../research_summary.doc)

³http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/PAGE-themes?p_param=A0101

Πίνακας 1
Ποσοστά ανεργίας από το έτος 2000 ως το 2008⁴

ΕΤΟΣ	1*	2*	3*
2000	504.900 11%	276.000 54,7%	41.800 15,1%
2001	513.400 11,2%	286.900 55,8%	41.200 14,4%
2002	476.000 10,2%	279.100 58,6%	38.500 13,8%
2003	471.100 9.9%	280.800 59,7%	43.900 15,6%
2004	500.400 10,4%	296.500 59,3%	47.800 16,1%
2005	470.900 9,7%	279.700 59,4%	46.700 16,7%
2006	429.100 8,8%	256.000 59,7%	40.100 15,7%
2007	396.500 8,4%	247.500 62,4%	44.400 18%
2008	393.000 8%	238.500 60,7%	40.000 16,8%

Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 1, το ποσοστό της ανεργίας των πτυχιούχων κινείται τα τελευταία χρόνια σταθερά πάνω από το 15% των ανέργων από 25 έως 44 ετών.

Στη συνέχεια, παρουσιάζεται ένας συγκριτικός πίνακας, ο οποίος αφορά την αναλογία μεταξύ θέσεων διορισμού και συμμετεχόντων στο διαγωνισμό του ΑΣΕΠ τριών κλάδων της εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα, στον Πίνακα 2, βλέπουμε τόσο σε πραγματικούς αριθμούς όσο και αναλογικά, τη δυνατότητα επιτυχίας και, άρα, επαγγελματικής αποκατάστασης των πτυχιούχων των Παιδαγωγικών τμημάτων από το 2002 ως το 2008, μέσω του διαγωνισμού του Ανωτάτου Συμβουλίου Επιλογής Προσωπικού (ΑΣΕΠ), καθώς και κάποιων άλλων κλάδων της εκπαίδευσης με σχετικά υψηλό αριθμό διορισμών οι οποίοι λειτουργούν γι' αυτό το λόγο ανταγωνιστικά προς τα Παιδαγωγικά τμήματα.⁵

⁴1*: Συνολική ανεργία σε πραγματικούς αριθμούς και επί τοις εκατό (%) του συνολικού εργατικού δυναμικού.

2*: Ανεργία σε ηλικίες από 25 ως 44 ετών σε πραγματικούς αριθμούς και επί τοις εκατό (%) του συνόλου των ανέργων.

3*: Ανεργία πτυχιούχων και κατόχων μεταπτυχιακών τίτλων σπουδών σε πραγματικούς αριθμούς και επί τοις εκατό (%) των ανέργων από 25 ως 44 ετών.

⁵<http://www.asep.gr/asep/site/home/LC+Menu/downloads/oldSiteContest.csp?tabId=0&lcmenuId=lc5>.

Πίνακας 2

Αναλογία θέσεων/ συμμετεχόντων διαφόρων κλάδων εκπαιδευτικών κατά τους διαγωνισμούς του ΑΣΕΠ 2002, 2004, 2006, 2008.⁶

	2002	2004	2006	2008
	ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΘΕΣΕΩΝ/ ΣΥΜ/ΝΤΕΣ	ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΘΕΣΕΩΝ/ ΣΥΜ/ΝΤΕΣ	ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΘΕΣΕΩΝ/ ΣΥΜ/ΝΤΕΣ	ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΘΕΣΕΩΝ/ ΣΥΜ/ΝΤΕΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΟΙ	1102/11295 1:10	863/13285 1:15	840/13986 1:17	480/15716 1:33
ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΙ	483/3884 1:8	388/4885 1:12,5	570/4194 1:7	270/4120 1:15
ΔΑΣΚΑΛΟΙ	3180/4073 1:1,2	1320/2970 1:2,25	2580/3257 1:1,3	2120/2352 1:1

Όπως παρατηρούμε στον παραπάνω πίνακα, τόσο σε πραγματικούς αριθμούς, όσο και αναλογικά η δυνατότητα επαγγελματικής αποκατάστασης των πτυχιούχων των Παιδαγωγικών τμημάτων είναι πολύ μεγαλύτερη σε σχέση με τους άλλους δύο κλάδους που έχουμε εντάξει στην έρευνά μας.

3.2. Κατηγοριοποίηση του εργατικού δυναμικού της Ελλάδας

Μετά από την παραπάνω καταγραφή που αποδεικνύει την οξύτητα του προβλήματος της ανεργίας και τις προοπτικές επαγγελματικής αποκατάστασης που προσφέρουν τα Παιδαγωγικά τμήματα, περνάμε στην παρουσίαση της κατηγοριοποίηση του εργατικού δυναμικού της χώρας μας (Πίνακας 3), όπως αυτό έχει καταγραφεί στην τελευταία απογραφή που πραγματοποιήθηκε από την ΕΣΥΕ το 2001⁷. Τα στοιχεία αυτά θα μας διευκολύνουν στη σύγκριση που θα επιχειρήσουμε παρακάτω ανάμεσα στο ποσοστό των διαφόρων κοινωνικών κατηγοριών και την εκπροσώπησή τους στα Παιδαγωγικά τμήματα.

⁶**Διευκρίνιση:** Στην έρευνά μας λαμβάνουμε υπόψη όχι τον αριθμό των αιτούντων, αλλά των συμμετεχόντων. Στο διαγωνισμό, π.χ., του 2006, ενώ οι αιτούντες, όσον αφορά τους δασκάλους, είναι 3.741 για 2.580 θέσεις και η αναλογία 1:1,5, τελικά οι συμμετέχοντες είναι 3.257 και κατά συνέπεια η αναλογία μετατρέπεται σε 1:1,3,

⁷http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/PAGE_themes?p_param=A_1604.

Διευκρινίσεις: α) Όσον αφορά το ποσοστό των διαφόρων επαγγελματικών ομάδων σε σχέση με το συνολικό εργατικό δυναμικό, όπως αυτό έχει καταγραφεί στην απογραφή του 2001, δεχόμαστε ότι δεν έχουν συντελεστεί τα επόμενα 6 χρόνια, όσα δηλαδή ερευνά η εργασία μας, σημαντικές αλλαγές που να αποκλίνουν σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αμφισβητείται η εγκυρότητα της έρευνας.

β) Ενώ το σύνολο που δηλώνει *Οικονομικώς ενεργός πληθυσμός* είναι 4.614.499, τελικά αφαιρέσαμε τις 246.426 οι οποίοι είναι νέοι που ψάχνουν για δουλειά και δεν ενδιαφέρουν τον πληθυσμό της έρευνάς μας.

Πίνακας 3⁸

ΣΥΝΟΛΟ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
4368073	378188	509055	341910	417637	604284	555319	665071	308346	396203	192060
100%	8,65%	11,65%	7,82%	9,56%	13,83%	12,71%	15,24%	7,05%	9,07%	4,39%

3.3. Ακριβής αριθμός νεοεισαγομένων στα Παιδαγωγικά Τμήματα

Στην υποενότητα αυτή, παρουσιάζουμε αναλυτικά (Πίνακας 4) τον ακριβή αριθμό των νεοεισαγόμενων φοιτητών όλων των Παιδαγωγικών τμημάτων της χώρας κατά το πανεπιστημιακό έτος 2001-2002, καθώς επίσης και το σύνολό τους.⁹

Πίνακας 4

Αριθμός των πρωτοετών σπουδαστών στα Παιδαγωγικά Τμήματα της χώρας το πανεπιστημιακό έτος 2001-2002

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΝΕΟΕΙΣΑΓΟΜΕΝΩΝ
ΑΘΗΝΑΣ	404
ΑΙΓΑΙΟΥ	192
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	77
ΦΛΩΡΙΝΑΣ	122
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	194
ΘΡΑΚΗΣ	153
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	209
ΚΡΗΤΗΣ	194
ΠΑΤΡΑΣ	158
ΣΥΝΟΛΟ	1703

Εργαζόμενοι κατά τον ίδιο τρόπο, συλλέξαμε τα στοιχεία ως και το πανεπιστημιακό έτος 2006-2007 (Πίνακας 5) (από το 2006-2007 και μετά δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία καταγεγραμμένα).

⁸1: Μέλη των βουλευομένων σωμάτων: ανώτερα διοικητικά και διευθυντικά στελέχη του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα.

2: Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα.

3: Τεχνολόγοι, τεχνικοί βοηθοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα.

4: Υπάλληλοι γραφείου και ασκούντες συναφή επαγγέλματα.

5: Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές σε καταστήματα και υπαίθριες αγορές.

6: Ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι και αλιείς.

7: Ειδικευμένοι τεχνίτες και ασκούντες συναφή τεχνικά επαγγέλματα.

8: Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και εξοπλισμού και συναρμολογητές (μονταδόροι).

9: Ανεπίδοτοι εργάτες, χειρώνακτες και μικροεπαγγελματίες.

10: Μη μισθωτοί που δεν αναζητούν δουλειά (π.χ. οικιακή απασχόληση), άνεργοι που αναζητούν εργασία, άγνωστη.

⁹ http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/PAGE-themes?p_param=A1403.

Πίνακας 5

Συνολικός αριθμός των πρωτοετών σπουδαστών στα Παιδαγωγικά Τμήματα της χώρας από το πανεπιστημιακό έτος 2001-2002 ως το 2006-2007.

	ΑΡΙΘΜΟΣ ΝΕΟΕΙΣΑΓΟΜΕΝΩΝ
2001-2002	1703
2002-2003	1852
2003-2004	1842
2004-2005	1859
2005-2006	2012
2006-2007	1985

3.4. Κατηγοριοποίηση των νεοεισαγόμενων φοιτητών των Παιδαγωγικών τμημάτων κατά κοινωνική κατηγορία

Στη συνέχεια παρουσιάζουμε έναν αναλυτικό πίνακα (Πίνακας 6) ο οποίος δείχνει την κοινωνική σύνθεση των πρωτοετών φοιτητών των Παιδαγωγικών Τμημάτων του πανεπιστημιακού έτους 2001-2002. Οι αριθμοί από 1 ως και 10 εκπροσωπούν τις διάφορες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες (έχουν ήδη παρουσιαστεί στην υποενότητα 3.2. Κατηγοριοποίηση του εργατικού δυναμικού της Ελλάδας) όπως αυτές παρουσιάστηκαν στην έρευνα και δίνονται επίσημα από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας (ΕΣΥΕ).

Πίνακας 6

Αναλυτικά η κοινωνική σύνθεση των πρωτοετών φοιτητών των Παιδαγωγικών Τμημάτων του πανεπιστημιακού έτους 2001-2002

ΠΑΝ/ΜΙΟ	1*	2*	3*	4*	5*	6*	7*	8*	9*	10*
ΑΘΗΝΑΣ	17	79	29	73	41	28	80	31	25	1
ΑΙΓΑΙΟΥ	4	24	34	28	22	13	43	17	2	5
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	2	13	13	13	8	8	13	3	2	2
ΦΛΩΡΙΝΑΣ	4	22	20	15	12	9	27	2	9	2
ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ	7	44	20	32	23	10	33	20	1	4
ΘΡΑΚΗΣ	5	22	15	33	19	15	23	9	5	7
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	4	38	18	36	18	26	43	10	9	7
ΚΡΗΤΗΣ	8	35	24	45	23	15	34	5	4	1
ΠΑΤΡΑΣ	5	23	15	33	18	20	29	6	5	4
ΣΥΝΟΛΟ	56 3,28%	300 17,61%	188 11,03%	308 18,08%	184 10,80%	144 8,45%	325 19,08%	103 6,04%	62 3,64%	33 1,93%

Κατά τον ίδιο τρόπο δουλέψαμε και παρουσιάζουμε τα στοιχεία (Πίνακας 7) από το πανεπιστημιακό έτος 2001-2002 ως και το 2007-2008.

Πίνακας 7

Η κοινωνική σύνθεση των πρωτοετών φοιτητών των Παιδαγωγικών Τμημάτων από το πανεπιστημιακό έτος 2001-2002 ως το 2007-2008

ΠΑΝ/ΚΟ ΕΤΟΣ	1*	2*	3*	4*	5*	6*	7*	8*	9*	10*
2001-02	56 3,28%	300 17,61%	188 11,03%	308 18,08%	184 10,80%	144 8,45%	325 19,08%	103 6,04%	62 3,64%	33 1,93%
2002-03	67 3,61%	354 19,11%	188 10,15%	308 16,63%	184 9,93%	144 7,77%	325 17,54%	103 5,56%	62 3,34%	33 1,78%
2003-04	58 3,14%	410 22,25%	159 8,63%	337 18,29%	193 10,47%	162 8,79%	306 16,61%	104 5,64%	48 2,60%	54 2,93%
2004-05	86 4,62%	404 21,73%	167 8,98%	385 20,71%	176 9,46%	137 7,36%	256 13,77%	113 6,07%	75 4,03%	58 3,11%
2005-06	105 5,21%	523 25,98%	196 9,73%	361 17,93%	186 9,23%	165 8,19%	275 13,66%	117 5,81%	54 2,68%	31 1,53%
2006-07	111 5,59%	487 24,53%	154 7,75%	342 17,22%	214 10,78%	132 6,64%	256 12,89%	132 6,64%	56 2,82%	91 4,58%
2007-08	138 6,56%	563 26,78%	164 7,80%	362 17,22%	239 11,37%	139 6,61%	291 13,84%	89 4,23%	58 2,75%	59 2,80%

3.5. Διευκρινίσεις- Αποσαφηνίσεις

Πριν από την παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνάς μας, θεωρούμε ότι πρέπει να γίνουν μερικές χρήσιμες αποσαφηνίσεις και διευκρινίσεις, τεχνικού κυρίως χαρακτήρα. Αυτές είναι:

1. Ενώ στον επίσημο φύλλο της ΕΣΥΕ που αφορά το επάγγελμα του πατέρα του πρωτοετούς φοιτητή οι εργαζόμενοι στις Ένοπλες δυνάμεις αποτελούν ξεχωριστή κατηγορία, στο φύλλο που αναφέρεται στα επαγγέλματα του γενικού πληθυσμού οι ένοπλες δυνάμεις συμπεριλαμβάνονται στην πρώτη κατηγορία. Για το λόγο αυτό και εμείς τις έχουμε συμπεριλάβει στην πρώτη κατηγορία.

2. Στην κατηγορία 10, ενώ οι τρεις κατηγορίες [μη μισθωτοί που δεν αναζητούν δουλειά (π.χ. οικιακή απασχόληση), άνεργοι που αναζητούν εργασία, άγνωστη] στο σχετικό φυλλάδιο είναι ξεχωριστές, εμείς τις έχουμε συμπύξει εξαιτίας του πολύ μικρού ποσοστού που αντιπροσωπεύουν.

3. Από το πανεπιστημιακό έτος 2001- 2002 ως 2003-2004 δεν υφίσταται Παιδαγωγικό τμήμα Φλώρινας, κάτι το οποίο ισχύει από εκεί και ύστερα.

3.6. Συμπεράσματα

Στη συνέχεια περνάμε στη βασική μας έρευνα που αφορά την κοινωνική σύνθεση των πρωτοετών φοιτητών των Παιδαγωγικών τμημάτων από το ακαδημαϊκό έτος 2001-2002 ως το 2006-2007 (Πίνακας 8).

Πίνακας 8

Συνοπτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων, ομαδοποιήσεις και ποσοστιαίες μεταβολές

Κοινωνική κατηγορία	Ποσοστό στο συνολικό εργατικό δυναμικό/ απογραφή 2001	Έτος 2001-2002	Έτος 002-2003	Έτος 2003-2004	Έτος 2004-2005	Έτος 2005-2006	Έτος 2006-2007	Έτος 2007-2008	Μεταβολή % από το 2001-2002 ως το 2007-2008
1	8,65%	3,26%	3,61%	3,14%	4,62%	5,24%	5,59%	6,56%	+101,22%
2	11,65%	17,61%	19,11%	22,25%	21,73%	25,98%	24,53%	26,78%	+28,32%
3	7,82%	11,03%	10,15%	8,63%	8,98%	9,73%	7,75%	7,80%	-29,28%
4	9,56%	18,08%	16,63%	18,29%	20,71%	17,93%	17,22%	17,22%	-4,765%
5	13,03%	10,80%	9,93%	10,47%	9,46%	9,23%	10,78%	11,37%	+5,28%
6	12,71%	8,45%	7,77%	8,79%	7,36%	8,19%	6,64%	6,60%	-21,89%
7	15,24%	19,08%	17,54%	16,61%	13,77%	13,66%	12,89%	13,84%	-27,46%
8	7,05%	6,04%	5,56%	5,64%	6,07%	5,81%	6,64%	4,23%	-29,97%
9	9,07%	3,64%	3,34%	2,60%	4,03%	2,68%	2,82%	2,75%	-24,45%
10	4,39%	1,93%	1,78%	2,93%	3,11%	1,53%	1,58%	2,80%	+45,10%

Αναλύοντας τα ποσοστά του παραπάνω πίνακα καταλήγουμε για κάθε κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία στα εξής συμπεράσματα:

Ενώ το ποσοστό της **κατηγορίας 1** (ανώτερα διοικητικά και διευθυντικά στελέχη του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα) στο συνολικό πληθυσμό του εργατικού δυναμικού αποτελεί το 8,65% το πανεπιστημιακό έτος 2001- 2002, το ποσοστό των εισαγόμενων φοιτητών στα Παιδαγωγικά Τμήματα από αυτήν την κατηγορία ήταν 3,28%. Αλλά, όπως βλέπουμε στον παραπάνω πίνακα το ποσοστό αυτό κάθε χρονιά αυξάνεται ώσπου το 2007- 2008 διπλασιάζεται (6,56%). Άρα, τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότερα παιδιά αυτής της κοινωνικής κατηγορίας εντάσσονται στα Παιδαγωγικά Τμήματα και το ποσοστό εισαγωγής πλησιάζει το ποσοστό τους στο συνολικό πληθυσμό (6,56%/8,65%).

Όσον αφορά την **κατηγορία 2** (επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα), αυτή αποτελεί το 2001 το 11,65% του συνολικού εργατικού δυναμικού και εκπροσωπείται το ίδιο έτος στα Παιδαγωγικά Τμήματα κατά 17,61%, δηλαδή 1,5 φορά πάνω. Παρακολουθώντας όμως τη σταδιακή εξέλιξη του πίνακα συμπεραίνουμε ότι το ποσοστό από τη συγκεκριμένη κατηγορία κάθε χρόνο αυξάνεται και τελικά φτάνει το 2007-2008 στο 26,78% των εισαγόμενων (αύξηση 52% σε 6 χρόνια). Άρα συμπεραίνουμε ότι κάθε χρονιά όλο και περισσότερα παιδιά αυτής της κοινωνικής κατηγορίας προτιμούν το συγκεκριμένο τμήμα και ο μέσο όρος είναι σχεδόν τριπλάσιος από ό,τι στο συνολικό πληθυσμό (26,78%/11,65%).

Το ποσοστό της **κατηγορίας 3** (τεχνολόγοι, τεχνικοί βοηθοί και συναφή επαγγέλματα) στον ενεργό πληθυσμό το 2001- 2002 είναι 7,82% και στους εισαγόμενους φοιτητές των Παιδαγωγικών τμημάτων 11,03%, άρα σχεδόν 1,5 φορά πάνω. Σταδιακά βλέπουμε όμως ότι το ποσοστό αυτό μειώνεται κάθε χρόνο – το

2006-2007 γίνεται 7,80% – και τελικά προσεγγίζει ποσοστιαία αυτό του γενικού πληθυσμού (7,80%/7,82%).

Η **κατηγορία 4** (υπάλληλοι γραφείου και συναφή επαγγέλματα) αποτελεί το 2001 στο συνολικό εργατικό δυναμικό το 9,56%, ενώ στους εισαγόμενους φοιτητές, το ίδιο έτος, εκπροσωπείται στο διπλάσιο, δηλαδή 18,08%. Στην πορεία του χρόνου βλέπουμε ότι το ποσοστό αυτό με μικρές αυξομειώσεις διατηρείται ώσπου το 2006-2007 γίνεται 17,22%.

Όσον αφορά την **κατηγορία 5** (απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές σε καταστήματα και υπαίθριες αγορές), το ποσοστό της στο συνολικό πληθυσμό το έτος 2001 είναι 13,83%, ενώ στους νεοεισαγόμενους φοιτητές των Παιδαγωγικών τμημάτων, το ίδιο έτος, είναι 10,8%. Στη συνέχεια η τάση παραμένει σταθερή με μικρές αυξομειώσεις και είναι σταθερά λίγο κάτω από το ποσοστό της στο συνολικό πληθυσμό (το 2006-2007 ήταν 11,37%).

Η **κατηγορία 6** (ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι και αλιείς) ενώ στο συνολικό πληθυσμό το 2001 καταλαμβάνει το 12,71%, η ίδια εκπροσωπείται στα Παιδαγωγικά τμήματα κατά 8,45, δηλαδή περίπου κατά 50% μικρότερο. Στη συνέχεια, και παρά το γεγονός ότι το ενδιαφέρον αυξάνεται για το συγκεκριμένο τμήμα, το ποσοστό αυτής της κοινωνικής ομάδας παραμένει σχεδόν σταθερό με τάση μικρής μείωσης, ώσπου το 2006-2007 καταλαμβάνει το 6,6% των νεοεισαγόμενων στα υπό έρευνα πανεπιστημιακά τμήματα.

Η **κατηγορία 7** (ειδικευμένοι τεχνίτες και ασκούντες συναφή τεχνικά επαγγέλματα) το 2001 αποτελούσε το 15,24% του εργατικού δυναμικού και εκπροσωπούσαν, όσον αφορά τους πρωτοετείς φοιτητές των Παιδαγωγικών τμημάτων, σε ποσοστό 19,08%. Στη συνέχεια όμως βλέπουμε ότι αυτό το ποσοστό μειώνεται σταδιακά ώσπου τελικά φτάνει το 2006-2007 στο 13,84% (μείωση 27,5%) ενώ πέφτει και κάτω από το ποσοστό της στο σύνολο του εργατικού δυναμικού (13,84%/15,24%).

Στη συνέχεια, η **κατηγορία 8** (χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και εξοπλισμού και συναρμολογητές – μονταδόροι) εκπροσωπείται με χαμηλό ποσοστό, το οποίο με το πέρασμα των χρόνων δεν παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερη αυξομείωση, αλλά διατηρείται γύρω στο 6% με μια αξιοσημείωτη μείωση το 2006-2007, οπότε μειώνεται σε 4,23%.

Η κοινωνική **κατηγορία 9** (ανειδίκευτοι εργάτες, χειρώνακτες και μικροεπαγγελματίες) έτσι κι αλλιώς εκπροσωπείται με μικρό ποσοστό στα Παιδαγωγικά Τμήματα. Αλλά παρόλο που τα Παιδαγωγικά Τμήματα αποτελούν ένα σημαντικό δέλεαρ για επαγγελματική αποκατάσταση στο Δημόσιο, εντούτοις το ποσοστό εξακολουθεί να διατηρείται σε πολύ χαμηλό επίπεδο, κάτω από το 3%, ενώ η συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα εκπροσωπεί το 9,07% του συνολικού εργατικού δυναμικού.

Τέλος, η κοινωνική **κατηγορία 10** (μη μισθωτοί που δεν αναζητούν εργασία – π.χ. οικιακή απασχόληση –, άνεργοι που αναζητούν εργασία, άγνωστη) η οποία αποτελεί το 4,39% του συνολικού εργατικού δυναμικού, εκπροσωπείται σταθερά, όπως και η προηγούμενη, με χαμηλό ποσοστό, γύρω στο 2%.

Στη συνέχεια, θέλοντας να ομαδοποιήσουμε τις παραπάνω 10 κοινωνικές κατηγορίες όπως αυτές δίνονται από την ΕΣΥΕ, προχωρήσαμε σε σύμπυξή τους (Πίνακας 9), ώστε να παρουσιάσουν κάποια σχετική κοινωνική ομοιογένεια η οποία θα μας βοηθήσει στη εξαγωγή ακόμα πιο χρήσιμων συμπερασμάτων.

Λαμβάνοντας υπόψη άλλες σχετικές κοινωνιολογικές έρευνες, τη σχετική βιβλιογραφία, καθώς επίσης και τη βιωματική μας εμπειρία κάναμε τις παρακάτω συμπιύξεις θεωρώντας ότι υπάρχει κοινωνική συγγένεια ανάμεσα στις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες που έχουν συμπυκωθεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Κοινωνική κατηγορία	Ποσοστό στο συνολικό εργατικό Δυναμικό/ απογραφή 2001	Έτος 2001-2002	Έτος 2002-2003	Έτος 2003-2004	Έτος 2004-2005	Έτος 2005-2006	Έτος 2006-2007	Έτος 2007-2008	Μεταβολή % από το 2001-2002 ως το 2007-2008
1+2	20,30%	20,87%	22,72	25,39	26,35	31,22	30,12	33,34%	+59,75%
3+4+5	30,41%	39,91%	36,71	37,39	39,15	36,89	35,75	36,39%	-8,82%
6+7+8	35,00%	33,57%	30,87	31,04	27,2	27,66	26,17	24,67%	-26,52%
9+10	13,46%	5,57%	5,12	5,53	7,14	4,21	4,4	5,55%	-0,36%

Παρατηρώντας στον Πίνακα 9 τις αυξομειώσεις των ποσοστών των παραπάνω τεσσάρων κοινωνικών κατηγοριών, καταλήγουμε ότι όλο και αυξάνεται το ποσοστό εκπροσώπησης των ανώτερων κοινωνικών κατηγοριών (Κατηγορία 1+2: από 20,87% το 2001 σε 33,34% το 2006, +56,75%) στα Παιδαγωγικά τμήματα, σε αντίθεση με το ποσοστό των κατώτερων κοινωνικών κατηγοριών (Κατηγορία 6+7+8) που όλο και μειώνεται (από 33,57% το 2001 σε 24,67% το 2006, -26,52%). Αντίθετα, όσον αφορά στις μεσαίες κοινωνικές κατηγορίες (Κατηγορία 3+4+5), παρατηρείται σταθερότητα εκπροσώπησης τους (από 36,71% το 2001 σε 36,39% το 2006, -8,82%), ενώ για τις ασθενέστερες όλων κοινωνικές κατηγορίες (Κατηγορία 9+10) το ποσοστό παραμένει σταθερά χαμηλό (από 5,57% το 2001 σε 5,55% το 2006, -0,36%).

Στο τέλος της παρουσίασης αυτής είναι αναγκαίο να γίνει κατανοητό ότι στόχος δεν είναι να ερμηνευθούν τα παραπάνω δεδομένα, αλλά απλώς να καταγραφούν ως μια νέα πραγματικότητα ικανή να προβληματίσει τόσο την πανεπιστημιακή κοινότητα, όσο και αυτούς που χαράσσουν την εκπαιδευτική μας πολιτική, εφόσον βέβαια θεωρούν ότι η καταγραφείσα πραγματικότητα αποτελεί πρόβλημα.

Είναι ωστόσο θεμιτό να προταθούν κάποιες ερμηνείες, οι οποίες στη συνέχεια ως υποθέσεις εργασίας δε μένει παρά να επιβεβαιωθούν ή να διαψευστούν.

Οι ερμηνείες αυτές είναι:

- Ένα όλο και αυξανόμενο ποσοστό των ανώτερων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών επιλέγει μια αρκετά σίγουρη επαγγελματική επιλογή εξαιτίας της ρευστότητας στην αγορά εργασίας, αδιαφορώντας για τις παραδοσιακές προσλήψεις περί της σχέσης του επαγγέλματος και «κοινωνικού κύρους» που το συνοδεύει. Η επιλογή αυτή δεν είναι άσχετη βέβαια με την επαγγελματική αποκατάσταση που προσφέρει η συγκεκριμένη σχολή. Πέρα από τις επιμέρους

ρυθμίσεις που εξασφαλίζουν εργασία σε μια σειρά πτυχιούχους παιδαγωγικών τμημάτων (οκτάμηνα, αναπληρωτές, ωρομίσθιοι κλπ.), προφανώς το βασικό δέλεαρ είναι η αναλογία Θέσεων/ Συμμετεχόντων στους διαγωνισμούς που προκηρύσσει το ΑΣΕΠ τα τελευταία χρόνια και αφορούν το διορισμό των δασκάλων (ΠΕ70). Πολύ απλά κάνουν μια αρκετά «σιγουρατζίδικη» επιλογή σε μια περίοδο κρίσης στη αγορά εργασίας. Η επιλογή τους αυτή αποδεικνύει ότι το «κοινωνικό κύρος» κάθε σχολής, παρά τις ριζωμένες από χρόνια αντιλήψεις, καθορίζεται σε σημαντικό βαθμό από τον παράγοντα «οικονομία», και ειδικότερα από τον παράγοντα «επαγγελματική αποκατάσταση». Με βάση επίσης την επιλογή των Παιδαγωγικών Τμημάτων από τις ανώτερες κοινωνικές κατηγορίες, αποκαθίσταται σε σημαντικό βαθμό το κοινωνικό κύρος του δασκάλου. Ενώ για δεκαετίες θεωρούνταν ως υποδεέστερη επαγγελματική επιλογή, τα τελευταία χρόνια αναβαθμίζεται και κοινωνικά.

- Τα μεσαία κοινωνικά στρώματα εξακολουθούν όμως να έχουν τα ίδια πρότυπα κοινωνικής ανέλιξης. Παρά το γεγονός ότι τα Παιδαγωγικά τμήματα προσφέρουν επαγγελματική αποκατάσταση, η ποσοστιαία συμμετοχή τους σε αυτά, αν και ήδη υψηλή, δεν αυξάνεται. Προφανώς εξακολουθούν να θεωρούν ότι μέσα από άλλες πανεπιστημιακές σχολές θα επιτύχουν την πολυπόθητη κοινωνική τους ανέλιξη, συγχέοντας προφανώς τις αξίες της κοινωνικής επιτυχίας με τις αξίες του πολιτιστικού γοήτρου που προσφέρει το πτυχίο και αδιαφορώντας ότι πιθανώς τα παιδιά τους «θα ξεπέσουν στην ημι- ανεργία των διανοουμένων».

- Τέλος, οι χαμηλές κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες είναι και πάλι οι χαμένες. Ενώ παραδοσιακά είχαν ένα επαγγελματικό «αποκούμπι» για τα παιδιά τους, προφανώς εξαιτίας της κρίσης στην αγορά εργασίας, εκτοπίζονται από τις ανώτερες κοινωνικές κατηγορίες. Ενώ το πανεπιστημιακό έτος 2001-2002 εκπροσωπούσαν στα Παιδαγωγικά τμήματα κατά 33,57%, μετά από 5 χρόνια εκπροσωπούσαν κατά 24,67%, ενώ αντίστοιχα οι ανώτερες κατηγορίες από 22,72% έφτασαν στο 33,34%. Λειτουργήσε δηλαδή σε σημαντικό βαθμό η λογική των *συγκοινωνούντων δοχείων*. Φυσικά, τα παιδιά των χαμηλών κοινωνικών κατηγοριών δε θα μείνουν ανικανοποίητα. Όλο και σε κάποια σχολή θα περάσουν, αλλά χωρίς βέβαια ισχυρή προοπτική επαγγελματικής αποκατάστασης. Τα Παιδαγωγικά Τμήματα που τους την πρόσφεραν έχουν ήδη καταληφθεί από γόνους των ανώτερων και μεσαίων κοινωνικών κατηγοριών που αθροιστικά αποτελούσαν το 2006-2007 το 70% των νεοεισαγόμενων φοιτητών στα Παιδαγωγικά Τμήματα.

Βέβαια η παρούσα έρευνα θα μπορούσε να εμπλουτιστεί και με μια σειρά άλλων καίριων ερωτημάτων όπως:

Ποια η σχέση μεταξύ της κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας των φοιτητών των Παιδαγωγικών τμημάτων και του χρόνου απόκτηση του πτυχίου;

Ποια η σχέση μεταξύ κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας των φοιτητών και της ανάγκης να εργάζεται κάποιος κατά τη διάρκεια της φοίτησής του, πράγμα που επηρεάζει τόσο το βαθμό του πτυχίου όσο και το χρόνο λήψης του;

Ποια η σχέση μεταξύ του ποσοστού επιτυχίας στα Παιδαγωγικά τμήματα και του μορφωτικού επιπέδου των γονιών (με την έννοια της τυπικής εκπαίδευσης);

Ποια η σχέση μεταξύ του ποσοστού επιτυχίας στα Παιδαγωγικά Τμήματα και του μηνιαίου ή ετήσιου εισοδήματος των γονιών;

Ποια η σχέση μεταξύ του ποσοστού επιτυχίας στα Παιδαγωγικά Τμήματα και της διάκρισης του επαγγέλματος των γονιών σε χειρωνακτικά και πνευματικά;

Ποια η σχέση μεταξύ του ποσοστού επιτυχίας στα Παιδαγωγικά Τμήματα και του φύλου;

Ποια η σχέση μεταξύ του ποσοστού επιτυχίας στα Παιδαγωγικά Τμήματα και του τόπου κατοικίας (αστικό κέντρο/ χωριό, πρωτεύουσα/ επαρχία, μεγαλοαστικές συνοικίες/ μεσοαστικές συνοικίες/ λαϊκές συνοικίες);

Ποια η σχέση μεταξύ του ποσοστού επιτυχίας στα Παιδαγωγικά Τμήματα και της φοίτησης σε δημόσια ή ιδιωτικά σχολεία;

Σε ποιες κοινωνικές ομάδες ανήκουν τα παιδιά που επιλέγουν τα Παιδαγωγικά τμήματα ως πρώτη τους επιλογή;

Ποια παιδιά μένουν και φοιτούν κανονικά και ποια επιλέγουν να ξαναδοκιμάσουν την τύχη τους με στόχο κάποια άλλη σχολή;

Οι απαντήσεις σε όλα τα παραπάνω ερωτήματα αποτελούν αδιαμφισβήτητα καθοριστικές παραμέτρους ως προς τη γνώση μας για το συγκεκριμένο κοινωνικό φαινόμενο. Αλλά, πάντως η σημερινή παρουσίαση έκανε μια πρώτη καταγραφή των νέων δεδομένων.

Είναι βέβαια αμφίβολο ότι κάποια από τα παραπάνω ερωτήματα είναι πρακτικά δυνατόν να απαντηθούν. Ο τρόπος με τον οποίο συλλέγονται τα στοιχεία τόσο από την ΕΣΥΕ, όσο και από τα πανεπιστήμια δε μας βοηθούν ώστε να έχουμε όλο εκείνο το ερευνητικό υλικό που θα μας βοηθήσει να εμπλουτίσουμε τις γνώσεις μας. Δυστυχώς, αυτό αποτελεί ένα ακόμα πρόβλημα της Έρευνας στην Ελλάδα, η οποία υποχρηματοδοτούμενη και ανυπόληπτη, εν πολλοίς, προσπαθεί να φωτίσει πλευρές την κοινωνικής μας ζωής με στόχο να επιτευχθούν λύσεις προς όφελος όλων μας.

Κλείνοντας, ένας επιπλέον προβληματισμός κρίνεται απαραίτητος: μήπως η πολυπόθητη και επιτυχανόμενη τελικά κοινωνική ανέλιξη μέσω της εκπαίδευσης, η οποία ίσχυε για πολλές δεκαετίες στην Ελλάδα, δεν ισχύει πια; Μήπως το μοντέλο της βαλκανοευρωπαϊκής ιδιαιτερότητας, παρ' όλα τα αρνητικά του σημεία, το οποίο έδινε τη δυνατότητα μέσω της εκπαίδευσης να διεκδικήσουν «μια θέση στον ήλιο» και τα παιδιά των χαμηλών στρωμάτων, δεν ισχύει ή δεν ισχύει στον ίδιο βαθμό σήμερα; Πολύ απλά, μήπως καθώς η ελληνική κοινωνία εντάσσεται όλο και περισσότερο στο διεθνή καταμερισμό εργασίας, το εκπαιδευτικό μας σύστημα αποκτά όλο και περισσότερο ταξικά χαρακτηριστικά;

Όλα αυτά αποτελούν ερευνητικά ερωτήματα και προκλήσεις του αύριο. Ελπίζω και εύχομαι στην επόμενη συνάντησή μας να αποτελέσουν επίσης ερευνητικά πεδία του δικού μας προβληματισμού.

Βιβλιογραφία

Althusser L. (1976), *Positions, 1964-1975*, Paris, Editions Sociales.

Beck U. (1986) 1992, *Risk society. Towards a New Modernity*, London, SAGE Publications.

- Beck U. (1994), «D'une théorie critique de la société vers la théorie d'une auto-critique sociale», *Déviance et Société*, vol. 18, no 3.
- Bourdieu P. & Passeron J.C. (1964/1985), *Les Héritiers : les étudiants et la culture*, Paris, Editions de Minuit.
- Δεμερτζής Ν. (2002), *Πολιτική επικοινωνία. Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Durkheim E. (1922/1973), *Education et sociologie*, Paris, puf.
- Τσουκαλάς Κ. (1986), *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Φραγκουδάκη Α. (1985), *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Αθήνα, Παπαζήσης.

B10. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗ

B10-1. Ο Ρόλος του Εμπνευσμένου Ηγέτη στην Προσωπική Ολοκλήρωση των Εργαζομένων και στην Οργανωσιακή Αποτελεσματικότητα μέσω Ενθάρρυνσης της Συνεχούς Μάθησης

**Βικτώρια Πέκκα Οικονόμου,
Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων – Πανεπιστήμιο Πειραιά
Σοφία Γεωργαλή, Απόφοιτη MBA-TQM,
Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων – Πανεπιστήμιο Πειραιά**

1. Εισαγωγή

Στο σύγχρονο πολυτάραχο εξωτερικό περιβάλλον, οι επιχειρήσεις αγωνίζονται να επιβιώσουν και να διατηρήσουν την ανταγωνιστικότητά τους. Για το σκοπό αυτό προσπαθούν διαρκώς να βελτιώνουν τη θέση τους μέσω της εφαρμογής ποικίλων στρατηγικών αλλά και μέσω της εκπλήρωσης στόχων όπως αύξηση του μεριδίου αγοράς, απόκτηση και διατήρηση ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος, ενδυνάμωση άυλων πόρων για παράδειγμα της φήμης. Ουσιαστικός ωστόσο είναι ο μετασχηματισμός της διοίκησης (management) προκειμένου να διασφαλιστεί η επιτυχής εφαρμογή μιας αποτελεσματικής επιχειρησιακής στρατηγικής.

Ο μετασχηματισμός της διοίκησης (management) δεν αφορά στην αλλαγή της αποστολής, των αξιών και στόχων αλλά στη χρήση νέων προσεγγίσεων κι εργαλείων. Η αποστολή, οι βασικές αξίες και οι βασικοί στόχοι θα αποτελούν κατευθυντήρια γραμμή του οργανισμού και θα παραμένουν σταθεροί, ενώ αντίθετα ο τρόπος διαχείρισης και οι εφαρμοζόμενες στρατηγικές θα πρέπει να προσαρμόζονται καλύτερα στις νέες απαιτήσεις του συνεχώς μεταβαλλόμενου εξωτερικού περιβάλλοντος της επιχείρησης.

Σήμερα, τα υψηλόβαθμα ιεραρχικά στελέχη (managers) χρησιμοποιούν νέα εργαλεία διοίκησης προκειμένου να αντιμετωπίσουν το έντονο ανταγωνιστικό περιβάλλον. Έχοντας πλέον μετατοπισθεί το γενικό ενδιαφέρον από την απλή

παραγωγή στην ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων και υπηρεσιών, τα νέα εργαλεία στοχεύουν στη διασφάλιση της ποιότητας και κατά συνέπεια στη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας του οργανισμού.

Τα πιο σημαντικά από τα νέα αυτά εργαλεία είναι: η Διοίκηση Ολικής Ποιότητας (Total Quality Management), ο Ανασχεδιασμός Επιχειρηματικών Διεργασιών (Business Process Reengineering), η Συγκριτική Προτυποποίηση (Benchmarking) και ο Μαθησιακός Οργανισμός (Learning Organization).

Από τα παραπάνω εργαλεία, το μοντέλο του Μαθησιακού Οργανισμού είναι άμεσα συνδεδεμένο με την αέναη εκπαίδευση του ανθρώπινου δυναμικού της επιχείρησης. Η εκπαίδευση του ανθρώπινου δυναμικού και η ενίσχυση συνθηκών συνεχούς μάθησης δημιουργούν προστιθέμενη αξία και εξασφαλίζουν διαρκές και μη «αντιγράψιμο» ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, γεγονός το οποίο είχε ήδη διατυπωθεί από τον Marshall (1920), σύμφωνα με τον οποίον « Η Γνώση είναι η πιο ισχυρή «μηχανή» παραγωγής μας».

Σε αυτό το νέο ανταγωνιστικό επιχειρησιακό περιβάλλον, ο σύγχρονος ηγέτης θα πρέπει να λειτουργεί ως δάσκαλος, συνοδοιπόρος και εμπνευστής των εργαζομένων ως προς στις αρχές του Μαθησιακού Οργανισμού, προβάλλοντας παράλληλα τα θετικά αποτελέσματα του συγκεκριμένου μοντέλου τόσο για την βελτιωμένη ανταγωνιστικότητα και οργανωσιακή αποτελεσματικότητα της επιχείρησης, όσο και για τα αναβαθμισμένα επίπεδα προσωπικής ολοκλήρωσης και ευτυχίας των εργαζομένων.

Ωστόσο, ο ηγέτης δε θα πρέπει να απορροφηθεί από τα πλεονεκτήματα που μπορεί να αποκομίσει ο οργανισμός υιοθετώντας το μοντέλο αυτό και να απορρίψει οποιοδήποτε άλλο καινοτομικό στοιχείο, διότι στην περίπτωση αυτή το ίδιο το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα μπορεί να καταστεί εν δυνάμει ανταγωνιστικό μειονέκτημα. Αυτό που απαιτείται από τον αποτελεσματικό ηγέτη και από όλα τα μέλη του οργανισμού είναι η υιοθέτηση κριτικής στάσης και η αποδοχή σταδιακής υιοθέτησης της αλλαγής προκειμένου να αξιοποιηθούν οι ευκαιρίες και να ελεγχθούν οι ενδεχόμενοι κίνδυνοι.

Το παραπάνω άρθρο στοχεύει στην ανάδειξη του Ανθρώπινου Παράγοντα ως καθοριστικού για την επιβίωση των επιχειρήσεων στην Κοινωνία της Διακινδύνευσης. Επιπλέον, σκοπός είναι να τονιστεί η άποψη, πως όταν ο άνθρωπος υποκινείται μπορεί να δράσει πολύ θετικά προς όφελος ολόκληρου του οργανισμού και να συμβάλλει στην οργανωσιακή αποτελεσματικότητά.

2. Απόκτηση και Διατήρηση Ανταγωνιστικού Πλεονεκτήματος

Σύμφωνα με τον Grant, «όταν δύο επιχειρήσεις ανταγωνίζονται μεταξύ τους, ανταγωνιστικό πλεονέκτημα αποκτά εκείνη που επιτυγχάνει ή έχει τη δυνατότητα να έχει υψηλότερη αποδοτικότητα». Ο ορισμός αυτός υπογραμμίζει τη σημασία του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος, γιατί αποτελεί το διακριτικό γνώρισμα μεταξύ των επιτυχημένων και των λιγότερο επιτυχημένων επιχειρήσεων (Grant, 1998: 181-192).

Στα πλαίσια του σύγχρονου επιχειρησιακού περιβάλλοντος που χαρακτηρίζεται από τον έντονο ανταγωνισμό, την πολυπλοκότητα και τις ραγδαίες συνεχείς

αλλαγές, οι επιχειρήσεις χρησιμοποιούν το στρατηγικό μάνατζμεντ προκειμένου να εντοπίσουν την κατάλληλη στρατηγική και κατά συνέπεια το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα που θα τους εξασφαλίσει όχι μόνο την επιβίωση αλλά και το προβάδισμα έναντι των ανταγωνιστών.

Το Στρατηγικό Μάνατζμεντ ολοκληρώνεται σε τέσσερα στάδια τα οποία αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και είναι: Ανάλυση περιβάλλοντος, Διαμόρφωση στρατηγικής, Υλοποίηση στρατηγικής, Αξιολόγηση και Έλεγχος.

Προκειμένου, λοιπόν, μια επιχείρηση ή ένας οργανισμός να προχωρήσει στη διαμόρφωση και υλοποίηση της στρατηγικής, είναι αναγκαίο να ανιχνεύσει και να αξιολογήσει τόσο το εξωτερικό περιβάλλον, ώστε να εντοπίσει ενδεχόμενες ευκαιρίες και απειλές αλλά και το εσωτερικό περιβάλλον για να αναγνωρίσει τις πιθανές δυνάμεις και αδυναμίες.

Σήμερα τα στελέχη των επιχειρήσεων κάνουν χρήση της S.W.O.T Analysis αλλά και άλλων σχετικών εργαλείων και θεωριών για να αποτυπώσουν το ανταγωνιστικό περιβάλλον εντός του οποίου δραστηριοποιούνται. Συγκεκριμένα, για την ανάλυση του εξωτερικού περιβάλλοντος χρησιμοποιούν το εργαλείο “Pest” και το «Υπόδειγμα των 5 Δυνάμεων του Porter», ενώ στην ανάλυση του εσωτερικού περιβάλλοντος σημαντικό ρόλο έχουν η «Θεωρία των πόρων και των ικανοτήτων» καθώς και η «Θεωρία της αλυσίδας αξίας» (Παπαδάκης, 2007: 60-80).

Μετά την ολοκλήρωση της ανίχνευσης του εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος, τα στελέχη των επιχειρήσεων επιδίδονται σε ένα διαρκή αγώνα διαμόρφωσης της κατάλληλης στρατηγικής σε τρία επίπεδα: σε επιχειρησιακό, σε επιχειρηματικό και σε λειτουργικό επίπεδο (Wheelen, Hunger, 2006: 10-15).

Μια διευρυμένη επιχείρηση έχει τρία αλληλοεξαρτώμενα επίπεδα στρατηγικής: το επίπεδο επιχειρησιακής ή εταιρικής στρατηγικής (corporate level strategy), το επίπεδο επιχειρηματικής ή ανταγωνιστικής στρατηγικής (business level strategy) και το επίπεδο λειτουργικής στρατηγικής (functional level strategy).

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η ενασχόληση με το επίπεδο επιχειρηματικής ή ανταγωνιστικής στρατηγικής. Οι επιχειρηματικές στρατηγικές κατηγοριοποιούνται σε δύο ομάδες, τις ανταγωνιστικές (competitive) και τις συνεργατικές ή υποστηρικτικές (cooperative). Οι ανταγωνιστικές στρατηγικές διακρίνονται σε στρατηγικές ηγεσίας κόστους, διαφοροποίησης κι εστίασης. Σκοπός τη ανταγωνιστικής στρατηγικής είναι να βρει η επιχείρηση μία θέση στον κλάδο όπου θα μπορούσε να αμυνθεί καλύτερα έναντι των ανταγωνιστικών δυνάμεων ή θα μπορούσε να τις αξιοποιήσει για δικά της επιχειρηματικά οφέλη.

Η ταυτόχρονη, βέβαια, χρήση των στρατηγικών αυτών αποτελεί δύσκολη υπόθεση, καθώς η επιτυχής υλοποίηση της καθεμιάς απαιτεί διαφορετικούς πόρους, ικανότητες και οργανωσιακή κουλτούρα.

Υπάρχουν ωστόσο πραγματικά παραδείγματα που αποδεικνύουν ότι δε χρειάζεται η επιχείρηση να επιλέξει μια μόνο στρατηγική προκειμένου να επιτύχει ανταγωνιστικό πλεονέκτημα (Campell – Hunt, 2000:127-154). Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί η αυτοκινητο-βιομηχανία Toyota και τα έπιπλα ΙΚΕΑ, τα οποία κατάφεραν την επίτευξη ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων κόστους και διαφοροποίησης ταυτόχρονα.

Ο Porter επίσης συμφωνεί ότι είναι δυνατό μια επιχείρηση να εφαρμόζει ταυτόχρονα στρατηγική κόστους και διαφοροποίησης, ωστόσο θεωρεί ότι κάτι τέτοιο δεν μπορεί να επιτευχθεί μακροπρόθεσμα (Hodgetts, 1999: 24-33).

Σήμερα υπάρχουν σύγχρονα συστήματα διοίκησης που υποστηρίζουν την επιτυχή υλοποίηση των στρατηγικών κόστους και διαφοροποίησης. Τέτοια συστήματα είναι (Hill, 2001: 178-179): τα Ευέλικτα Συστήματα Παραγωγής (Flexible Manufacturing Systems), ο Ανασχεδιασμός Επιχειρηματικών Διαδικασιών (Business Process Re-engineering), τα Συστήματα Άμεσου Χρόνου (Just in Time), η Διοίκηση Ολικής Ποιότητας (Total Quality Management).

Οι παράγοντες από τους οποίους εξαρτάται η απόκτηση ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος είναι η αποδοτικότητα, η ποιότητα, η καινοτομία και η απόκριση στους πελάτες (Γεωργόπουλος, 2002: 155). Παράλληλα, σύμφωνα με τον Porter, η απόκτηση ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος επιτυγχάνεται μέσω της εφαρμογής της στρατηγικής ηγεσίας κόστους, διαφοροποίησης ή εστίασης (Porter., 1980). Πιο σημαντική ωστόσο από την απόκτηση είναι η δυνατότητα διατήρησης του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος. Τα υψηλόβαθμα διοικητικά στελέχη των επιχειρήσεων θα πρέπει να εξετάζουν τη δυνατότητα αυτή, ώστε να μην καταλήξουν τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα να αποτελούν ανταγωνιστικά μειονεκτήματα.

Η διατήρηση είναι δυνατή μόνο αν οι ανταγωνιστές της επιχείρησης στον κλάδο δε μιμούνται και δεν είναι σε θέση να αναπτύξουν παρόμοια συστήματα με αυτά που προσφέρουν οφέλη στην ενδιαφερόμενη επιχείρηση. Επιπλέον, η εμπειρία έχει δείξει ότι επιχειρήσεις που μένουν διαρκώς καινοτόμοι και πρωτοπόροι, εξασφαλίζουν τη διατήρηση ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων.

Κατά τον D'Aveni, η μακροπρόθεσμη διατήρηση του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη. «Η σταθερότητα της αγοράς απειλείται από μικρούς κύκλους ζωής των προϊόντων, από μικρούς κύκλους σχεδίασης των προϊόντων, νέες τεχνολογίες, συχνές εισβολές από μη αναμενόμενους αντιπάλους (outsiders), και συχνούς αναπροσδιορισμούς των ορίων της αγοράς καθώς διάφορες επιχειρήσεις συνενώνονται».

Επομένως, μια επιχείρηση πρέπει διαρκώς να «βελτιώνει» το ανταγωνιστικό της πλεονέκτημα. Ο D'Aveni, δηλαδή, συνιστά πως για μία επιχείρηση που δραστηριοποιείται μέσα σ' ένα τόσο ανταγωνιστικό περιβάλλον, ο μόνος τρόπος για να διατηρήσει ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα είναι μέσα από μια διαρκή σειρά πολλαπλών βραχυπρόθεσμων πρωτοβουλιών που στοχεύουν στην αντικατάσταση των επιτυχημένων νυν προϊόντων με άλλα προϊόντα της επόμενης γενιάς, προτού οι ανταγωνιστές δράσουν ανάλογα. Στην περίπτωση αυτή βέβαια η επιχείρηση διατρέχει τον κίνδυνο της υπερβολικής εστίασης σε βραχυπρόθεσμα πλεονεκτήματα (D'Aveni, 1994: xiii-xiv).

Τέλος, σύμφωνα με τον Barney και το πλαίσιο εργασίας VRIO, ένα προϊόν έχει συνεχές ανταγωνιστικό πλεονέκτημα όταν: προσφέρει αξία στο πελάτη (Value), διακρίνεται για τη σπανιότητα του (Rarity), δεν αντιγράφεται εύκολα (Inimitability) και ο οργανισμός έχει τους πόρους και επιθυμεί να το παράγει (Organization) (Barney, 2003: 159-172).

Η «Θεωρία των πόρων και των ικανοτήτων» βοηθά στην ανάλυση του εσωτερικού περιβάλλοντος της επιχείρησης. Σύμφωνα με αυτήν η επιχείρηση διακρίνεται από τους ανταγωνιστές της ως προς τους πόρους και ικανότητες που διαθέτει και ως προς τον τρόπο που τους εκμεταλλεύεται. Ανταγωνιστικό πλεονέκτημα προκύπτει στην περίπτωση όπου η επιχείρηση διαθέτει πόρους και ικανότητες οι οποίοι είναι δύσκολο να αποκτηθούν και να αναπαραχθούν από τους ανταγωνιστές (Γεωργόπουλος, 2002: 156-157).

Ωστόσο, οι πόροι από μόνοι τους δεν έχουν αξία. Πρέπει να συνδυάζονται και να μετασχηματίζονται σε ικανότητες (Hitt, Ireland, Hoskisson, 1997).

Οι ικανότητες αυτές χωρίζονται σε βασικές και διακεκριμένες ή μοναδικές. Οι βασικές είναι απαραίτητες για την επιχείρηση, ενώ οι μοναδικές της προσδίδουν ένα διατηρήσιμο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Όταν οι μοναδικές κινδυνεύουν να μετατραπούν σε βασικές ικανότητες, τότε η διατηρησιμότητα του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος τίθεται υπό αμφισβήτηση.

Το ότι μια επιχείρηση διαθέτει και μπορεί να χρησιμοποιήσει τους πόρους και τις ικανότητες της για να αναπτύξει ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα δε σημαίνει απαραίτητα ότι μπορεί να το διατηρήσει μακροχρόνια. Δύο χαρακτηριστικά καθορίζουν τη διατήρηση των μοναδικών ικανοτήτων μιας επιχείρησης: η διάρκεια (durability) και η ικανότητα μίμησης (imitability) (Wheelen, Hunger, 2006: 108).

Η «διάρκεια» είναι ο ρυθμός με τον οποίο οι πόροι ή οι μοναδικές ικανότητες απαρχαιώνονται. Η «ικανότητα μίμησης» είναι ο ρυθμός με τον οποίο οι ανταγωνιστές μπορούν να αντιγράψουν κάποια μοναδική ικανότητα της επιχείρησης.

Μια μοναδική ικανότητα μπορεί εύκολα να αποτελέσει αντικείμενο μίμησης στο βαθμό που αποτελεί προϊόν ρητής και σαφούς γνώσης (explicit knowledge). Η σιωπηρή γνώση (tacit knowledge) έχει μεγαλύτερη αξία και μπορεί να οδηγήσει σε διατηρήσιμο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα καθώς είναι βαθιά ριζωμένη στην εμπειρία των εργαζομένων και στην κουλτούρα του οργανισμού, τα οποία είναι δύσκολο να γίνουν αντικείμενο μίμησης από τους ανταγωνιστές (McEvily, Chakravarthy, 2002: 285-305).

3. Λόγοι μετατροπής των επιχειρήσεων σε Μαθησιακούς Οργανισμούς

Σήμερα τα στελέχη της διοίκησης χρησιμοποιούν νέα εργαλεία προκειμένου να αντιμετωπίσουν το έντονο ανταγωνιστικό περιβάλλον. Έχοντας πλέον μετατοπιστεί το γενικό ενδιαφέρον από την απλή παραγωγή στην ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων και υπηρεσιών, τα νέα εργαλεία στοχεύουν στη διασφάλιση της ποιότητας και κατά συνέπεια στην διατήρηση της ανταγωνιστικότητας του οργανισμού (Salvatore D., 2004).

Το πιο διαδεδομένο από αυτά εργαλείο είναι η Συγκριτική Προτυποποίηση (Benchmarking) και ακολουθεί η Διοίκηση Ολικής Ποιότητας (Total Quality Management). Κάποιες λίγες επιχειρήσεις κάνουν χρήση του Ανασχεδιασμού Επιχειρηματικών Διεργασιών (Business Process Reengineering), ενώ ο Μαθησιακός Οργανισμός (Learning Organization) είναι σχετικά νέα προσέγγιση

και βασίζεται στην αρχή της «συνεχούς» μάθησης σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο.

Όπως η συνεχής και δια βίου εκπαίδευση είναι ουσιαστική για τη διαρκή ανταγωνιστικότητα, ευτυχία και κοινωνική συνοχή μιας χώρας, παρομοίως για το μοντέλο του Μαθησιακού Οργανισμού, η επένδυση στην διαρκή εκπαίδευση του προσωπικού αποτελεί το κλειδί για την βελτίωση της απόδοσης του οργανισμού (Saisana, Cartwright, 2007).

Κατά τους Pearn et al, υπάρχουν πέντε λόγοι για τους οποίους οι επιχειρήσεις επιλέγουν να μετατραπούν σε Μαθησιακούς Οργανισμούς και είναι οι εξής (Pearn et al, 1996):

A) Ο ανταγωνισμός: Με τη δημιουργία Οργανισμού Μάθησης η επιχείρηση αποκτά ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Προκειμένου να ανταποκριθεί η σύγχρονη επιχείρηση στις απαιτήσεις της αγοράς χρειάζονται νέες μέθοδοι συνεχούς εκπαίδευσης και κατάρτισης του ανθρώπινου δυναμικού της.

B) Η προοδευτική μεταμόρφωση της επιχείρησης ή του οργανισμού: Όταν η επιχείρηση μετατρέπεται σε Οργανισμό Μάθησης, μπορεί να προσαρμόζεται πιο εύκολα στις αλλαγές του περιβάλλοντος.

Γ) Το σκεπτόμενο, προσαρμοστικό και ευέλικτο ανθρώπινο δυναμικό: Το ανθρώπινο δυναμικό της επιχείρησης μετατρέπεται σε προσωπικό γνώσης, αποκτώντας τη δυνατότητα αποτελεσματικής χρήσης της νέας τεχνολογίας και των νέων μεθόδων οργάνωσης της εργασίας. Με τη συνεχή κατάρτιση, το ανθρώπινο δυναμικό προσαρμόζεται εύκολα, γίνεται πιο ευέλικτο και μετατρέπεται σε σκεπτόμενο προσωπικό.

Δ) Η συμπληρωματική εκπαίδευση: Σύμφωνα με διάφορες επιστημονικές μελέτες παρατηρείται πως τα εκπαιδευτικά συστήματα σε πολλές χώρες δε μπορούν να παράσχουν σε ικανοποιητικό βαθμό στο ανθρώπινο δυναμικό τις κατάλληλες γνώσεις, για να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις των βιομηχανιών.

Ε) Η ομαδική εργασία: Με την ομαδική εργασία μπορεί να επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή παραγωγικότητα και να χρησιμοποιηθούν κατά το μέγιστο τα τεχνολογικά συστήματα παραγωγής. Τα προβλήματα μπορούν να επιλυθούν ταχύτερα κι επίσης να προταθούν περισσότερες και πλέον πρωτοποριακές ιδέες.

4. Το μοντέλο του Μαθησιακού Οργανισμού

Η έννοια του Μαθησιακού Οργανισμού δεν είναι νέα. Στην δεκαετία του 1930 και 1940 ο Reginald Revans, ο πατέρας της «ενεργούς μάθησης» προσπάθησε να μεταδώσει τις αξίες της «οργάνωσης που μαθαίνει» στους ανθρώπους που εργάζονταν στον τομέα της υγείας και στα λατομεία (Hill, 1996: 23).

Ωστόσο η φιλοσοφία του Μαθησιακού Οργανισμού αντιπροσωπεύει ένα νέο είδος εργασιακού οργανισμού, στο οποίο το περιεχόμενο της εργασίας είναι απαιτητικό και οι εμπλεκόμενοι ασκούν καθοριστικό ρόλο στον τρόπο επιτέλεσης της εργασίας. Η κατανόηση της σχέσης ανάμεσα στην εργασία και τη μάθηση προάγει τη βελτίωση των ατομικών ικανοτήτων αλλά ενδεχομένως να επιφέρει και αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο επιτελείται η εργασία. Ο εργαζόμενος δεν οφείλει απλά να μάθει τη φύση της δουλειάς, τον τρόπο εκτέλεσής της και τις δομές του

οργανισμού ως κάτι δεδομένο και προκαθορισμένο. Η αλληλεξάρτηση ανάμεσα στην εργασία και τη μάθηση υποδηλώνει την ανάγκη βελτίωσης και καινοτομίας και στα δύο αυτά επίπεδα της οργανωτικής λειτουργίας

Βασική ικανότητα του Μαθησιακού Οργανισμού αποτελεί το γεγονός ότι κτίζει τις δραστηριότητές του γύρω από τις δομές με γνώμονα την Οργανωσιακή Μάθηση. Ποια είναι όμως η διαφορά μεταξύ Μαθησιακού Οργανισμού και οργανωσιακής μάθησης;

Η οργανωσιακή μάθηση, ως θεωρία, επιχειρεί να ερμηνεύσει τις συνθήκες μέσα στις οποίες οι επιχειρήσεις μαθαίνουν, ή αντιθέτως, αντιστέκονται στην αλλαγή. Ο Μαθησιακός Οργανισμός αποτελεί μια οργανωτική μορφή που επιτρέπει στα μέλη της να αναβαθμίζουν συνεχώς τις γνώσεις τους. Η θεωρία της οργανωσιακής μάθησης επιδιώκει να προσδιορίσει τις συνθήκες που είναι αναγκαίες για την προσαρμογή, την εξέλιξη και το μετασχηματισμό των επιχειρήσεων μέσα σε περιβάλλον που μεταβάλλεται διαρκώς, έτσι ώστε να μετατραπούν σε Μαθησιακούς Οργανισμούς.

Ο Μαθησιακός Οργανισμός, λοιπόν, αφορά στην ιδανική μορφή οργανισμού, ενώ η Οργανωσιακή Μάθηση αναφέρεται σε υπάρχουσες διαδικασίες. Τέλος, η θεωρία της οργανωσιακής μάθησης αποτελεί προϋπόθεση μετατροπής της επιχείρησης σε Μαθησιακό Οργανισμό (Ortenblad A., 2001: 125).

Ο Peter Senge που θεωρείται ένας από τους πρωτεργάτες του Μαθησιακού Οργανισμού ορίζει τον Μαθησιακό Οργανισμό ως την «οργάνωση που συνεχώς οι άνθρωποι επεκτείνουν την ικανότητά τους να δημιουργούν τα αποτελέσματα που πραγματικά επιθυμούν, όπου νέοι και δημιουργικοί τρόποι σκέψης καλλιεργούνται, όπου συλλογικές προσδοκίες και αξιώσεις εκφράζονται ελεύθερα, όπου οι άνθρωποι συνεχώς μαθαίνουν πώς να μαθαίνουν σε συνεργασία και συνεχώς ανακαλύπτουν πώς αυτοί δημιουργούν την πραγματικότητα και πώς μπορούν να την αλλάζουν» (Senge, 1990: 50-67).

Από την άλλη πλευρά, ο Chris Argyris, διατύπωσε ότι η Οργανωσιακή Μάθηση είναι η διαδικασία «εντοπισμού και διόρθωσης των λαθών». Κατά τη γνώμη του, οι οργανισμοί μαθαίνουν μέσω των μεμονωμένων μελών τους τα οποία λειτουργούν ως μεσάζοντες. Οι μαθησιακές δραστηριότητες των μεμονωμένων μελών διευκολύνονται από ένα σύνολο παραγόντων που μπορεί να αποτελέσει ένα οργανωσιακό σύστημα μάθησης (Argyris, Schon, 1978).

5. Αρχές του Μαθησιακού Οργανισμού σύμφωνα με τον P. Senge

Καθώς ένας οργανισμός χαρακτηρίζεται ως Μαθησιακός Οργανισμός, τα ζητήματα οργανωσιακού ενδιαφέροντος αλλάζουν. Τα άτομα που εμπλέκονται, βρίσκουν ότι όλο και περισσότερο είναι σε θέση να κατανοήσουν την πολυπλοκότητα του περιβάλλοντος του οργανισμού, παρά να ανταποκρίνονται μόνο σε εξωτερικά προβλήματα.

Σχετικές εμπειρικές προσεγγίσεις υποστηρίζουν, ότι συνεχώς αυξάνεται ο αριθμός των υψηλόβαθμων στελεχών που αποδέχονται την άποψη ότι οι εργαζόμενοι έχουν την ικανότητα να αντιμετωπίζουν επιτυχώς τα περισσότερα ζητήματα, όταν

δραστηριοποιούνται σε ένα περιβάλλον που ενθαρρύνει την ανεξαρτησία και την πρωτοβουλία.

Τα υψηλόβαθμα στελέχη ενός Μαθησιακού Οργανισμού ισχυρίζονται, ότι το προσωπικό της επιχείρησης διαθέτει τις απαντήσεις σε αντίθεση με τα παραδοσιακά στελέχη των επιχειρήσεων, τα οποία πιστεύουν ότι αποκλειστικά οι ίδιοι οφείλουν να έχουν τις απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα που προκύπτουν. Η εργασία του υψηλόβαθμου στελέχους σε ένα Μαθησιακό Οργανισμό συνίσταται στη διαμόρφωση των συνθηκών εκείνων που επιτρέπουν στη γνώση, η οποία συσσωρεύεται τοπικά ή ατομικά μέσα στην επιχείρηση, να κοινωνικοποιηθεί επιτυχώς σε όλο τον οργανισμό.

Μέσω των πέντε αρχών του Peter Senge, ο ίδιος προσπαθεί να εγκαθιδρύσει μια βάση, ένα εργασιακό μοντέλο, μέσα από το οποίο κάθε επιχείρηση θα μπορεί να χρησιμοποιεί αποτελεσματικά την ικανότητα για μάθηση. Το μοντέλο αυτό έκανε ευρύτερα γνωστή την έννοια των Μαθησιακών Οργανισμών.

Κατά τον Senge υπάρχουν κάποιες αρχές που συμβάλλουν στην οργανωσιακή μάθηση. Αυτές οι αρχές δίνουν και το χαρακτήρα που έχει ένας οργανισμός. Οι πέντε αρχές για τις οποίες γίνεται λόγος είναι: προσωπική κυριαρχία (personal mastery), νοητικά μοντέλα (mental models), ομαδική μάθηση (team learning), κοινό όραμα (shared vision) και συστημική σκέψη (systems thinking).

Πιο αναλυτικά οι πέντε αρχές του Senge είναι:

1. Προσωπική κυριαρχία: Η προσωπική κυριαρχία είναι η ικανότητα του ατόμου να αναπτύσσει διαρκώς την ικανότητα του να μαθαίνει. Οι άνθρωποι που χαρακτηρίζονται από υψηλό επίπεδο «προσωπικής κυριαρχίας» συνειδητοποιούν το ποιοι είναι, που θέλουν να πάνε και πώς, τις συνέπειες των πράξεων, των συναισθημάτων και των αποτελεσμάτων τους. Επίσης διακρίνονται από ένα αίσθημα αποστολής, αυτογνωσία και διάθεση για συνεχή ανάπτυξη, πράγματα που αποτελούν το θεμέλιο της μάθησης.

Σύμφωνα με τον Senge η «προσωπική κυριαρχία» αφορά α) στην ανάπτυξη της ικανότητας να ξεκαθαρίζουμε τι είναι σημαντικό για μας και γιατί είναι σημαντικό, β) στη συνειδητοποίηση του χάσματος μεταξύ της παρούσας και μιας επιθυμητής κατάστασης και στην ανάπτυξη της δυνατότητας να καλύψουμε το χάσμα (αυτοανάπτυξη) και γ) στην ικανότητα και προσπάθεια του καθενός να ξεκαθαρίζει και να εμφανίζει το προσωπικό του όραμα, να αντιλαμβάνεται και να αντιμετωπίζει την πραγματικότητα όσο γίνεται αντικειμενικά (Senge, 1990: 139-141).

2. Νοητικά μοντέλα: Τα νοητικά μοντέλα συνίστανται σε υποθέσεις, παραδοχές, γενικεύσεις, σημασίες, εικόνες κ.λ.π. οι οποίες προσδιορίζουν το πώς αντιλαμβανόμαστε και κατανοούμε τον κόσμο ή την πραγματικότητα, το πώς σκεφτόμαστε και ενεργούμε. Κάθε άνθρωπος έχει την προσωπική του άποψη για τον κόσμο, τις δικές του διαμορφωμένες ιδέες και αντιλήψεις. Έτσι, ο καθένας αντιδρά σύμφωνα με το νοητικό μοντέλο που συντηρεί υποσυνείδητα και όχι με τις αρχές που υποτίθεται πως έχει. Αν τα μέλη μιας ομάδας μπορούν να προκαλούν δημιουργικά τις παραδοχές και αντιλήψεις των υπολοίπων, τότε προσεγγίζουν τα νοητικά τους πρότυπα. Σε αντίθετη περίπτωση έχουμε διαφωνίες και αντιδράσεις.

Η συλλογική μάθηση προϋποθέτει αφ' ενός τη συνειδητοποίηση και την αποσαφήνιση των δικών μας νοητικών μοντέλων και αφετέρου την κατανόηση των νοητικών – μοντέλων των άλλων.

3. Ομαδική μάθηση: Η εργασία σε ομάδες θεωρείται, σήμερα, ως ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της οργάνωσης της εργασίας (French, Bell, 1995).

Ο Senge θεωρεί ότι η ομάδα αποτελεί τη μονάδα μάθησης στους Οργανισμούς Μάθησης και δίνει έμφαση στη δύναμη του διαλόγου. Αναγνωρίζει επίσης τρεις διαστάσεις της ομαδικής μάθησης: α) Την ανάγκη να σκέφτεται κανείς διορατικά για πολύπλοκα ζητήματα, β) Την ανάγκη για καινοτομία και γ) Την ανάγκη να δημιουργούνται ρόλοι για τα άτομα μιας ομάδας (Senge, 1994).

Με αυτές τις διαστάσεις, ο Senge προσπαθεί να εκφράσει τον τρόπο με τον οποίο η συνεργασία μπορεί να αναπτυχθεί ανάμεσα στα μέλη του οργανισμού και να οδηγηθούν έτσι από την ατομική στην ομαδική μάθηση. Αυτό σημαίνει πως τα αποτελέσματα της ομαδικής μάθησης πρέπει να είναι σπουδαιότερα από αυτά της ατομικής που λαμβάνουν τα άτομα μιας ομάδας. Με αυτό το τρόπο, η ομαδική μάθηση μπορεί να γίνει ο μεσολαβητής ανάμεσα στην ατομική και την ομαδική μάθηση.

Τέλος, κατά τον Senge, η ομαδική μάθηση είναι μια δεξιότητα που μπορεί να αποκτηθεί μέσω της εξάσκησης, με διάλογο, με κατάρτιση, καθώς και με ασκήσεις και προσομοιώσεις.

4. Κοινό όραμα: Ο Senge αναφέρεται στο κοινό όραμα ενός οργανισμού ως τον κύριο σκοπό, που είναι η υποκίνηση όλων προς τον ίδιο στόχο. «Έτσι όπως τα προσωπικά οράματα είναι εικόνες ή είδωλα που οι άνθρωποι έχουν στο μυαλό ή στην καρδιά τους, έτσι επίσης είναι κοινές εικόνες και τα οράματα που υπάρχουν στην ατμόσφαιρα του οργανισμού. Οι κοινές εικόνες και τα οράματα, δημιουργούν μια αίσθηση κοινότητας που διαπερνά την οργάνωση και δίνει συνοχή στις διαφορετικές δραστηριότητες» (Senge, 1990).

Συνεπώς, εάν ένας οργανισμός μπορεί να οδηγήσει το κοινό όραμά του στο δρόμο της ανάπτυξης και της αλλαγής μέσω της μάθησης, θα είναι πιο εύκολο να επιτύχει την πλέον αποτελεσματική μάθηση.

Ο Senge περιγράφει στο βιβλίο του *The Fifth Discipline* πέντε στάδια για τη δημιουργία κοινού οράματος (Senge, 1994):

- Τη «διακήρυξη»: η διοίκηση της επιχείρησης διατυπώνει το όραμα της.
- Την «πώληση»: η διοίκηση προσπαθεί να πείσει και να εμπνεύσει τους εργαζομένους με το όραμα της.
- Την «επαλήθευση»: η διοίκηση επιδιώκει να διαπιστώσει αν οι εργαζόμενοι υποστηρίζουν ή συμμερίζονται το όραμα της, ή ακόμη πόσο ενθουσιώδης είναι αυτή η υποστήριξη.
- Τη «διαβούλευση»: οι εργαζόμενοι εκφράζονται σχετικά με τους δυνατούς τρόπους μετατροπής, συμπλήρωσης ή βελτίωσης των στόχων (του οράματος).
- Την «από κοινού δημιουργία»: η διοίκηση από κοινού με τους εργαζομένους τροποποιεί και εμπλουτίζει το κοινό όραμα.

Όταν μια επιχείρηση διαθέτει κοινό όραμα, η κινητήρια δύναμη της αλλαγής προέρχεται από αυτό που ο Senge αποκαλεί «δημιουργική ένταση», δηλαδή από

την διαφορά μεταξύ του κοινού οράματος και της παρούσας κατάστασης. Μέσα σε τέτοιες συνθήκες, δημιουργικής έντασης, η επίτευξη των στόχων της επιχείρησης καθίσταται κατά πολύ ευκολότερη.

5. Συστημική σκέψη: Ο ακρογωνιαίος λίθος της προσέγγισης του Senge είναι η 5^η αρχή, η συστημική αντίληψη, η οποία ενσωματώνει όλες τις προηγούμενες αρχές. Αφορά στην ικανότητα να βλέπει κανείς την πλήρη εικόνα και να αντιλαμβάνεται τις εσωτερικές σχέσεις ενός συστήματος, και όχι απλά τον γραμμικό αιτιολογικό τρόπο σκέψης. Η συστημική σκέψη ορίζει ότι οι σχέσεις δεν είναι πάντα γραμμικές και η αιτιότητά τους μπορεί να ανιχνευθεί μέσα από συστήματα ανατροφοδότησης.

Ιδιαίτερα σήμερα που ο κόσμος έχει καταστεί εξαιρετικά πολύπλοκος και υπάρχει καθολική αλληλεξάρτηση, προκειμένου να κατανοήσουμε τη φύση των προβλημάτων και να προσδιορίσουμε τις λύσεις τους, η αναλυτική, γραμμική σκέψη που επικρατεί πρέπει να παραχωρήσει τη θέση της στη μη γραμμική, συστημική σκέψη, δηλαδή σε έναν τρόπο σκέψης που εξετάζει τα πράγματα στην καθολική αλληλεξάρτησή τους.

Η συστημική σκέψη απαιτεί δεξιότητες και εργαλεία τα οποία αποκτώνται με συνεχή εξάσκηση. Θεμέλιο της συστημικής σκέψης είναι ο προσδιορισμός κυκλικών σχέσεων αιτιότητας, δηλαδή σχέσεων ανάδρασης (feedback loops). Οι σχέσεις αυτές μπορούν να είναι εξισορροπητικές (balancing) ή διευρυνόμενες (reinforcing) και μπορούν να ενέχουν υστέρηση (τα αποτελέσματα τους δηλαδή να επέρχονται, όχι αμέσως, αλλά μελλοντικά). Με τον όρο της «διευρυνόμενης ανάδρασης» εννοούμε ότι μια αρχική αλλαγή σε ένα σημείο του συστήματος προκαλεί μια αλλαγή σε ένα άλλο σημείο του, η οποία με την σειρά της διευρύνει την αρχική αλλαγή και ούτω καθεξής. Αντιστρόφως, με τον όρο της «εξισορροπητικής ανάδρασης» εννοούμε ότι μια αρχική αλλαγή σε ένα σημείο του συστήματος προκαλεί μια αλλαγή σε ένα άλλο σημείο του, η οποία με την σειρά της περιορίζει την αρχική αλλαγή, οδηγώντας έτσι το σύστημα σε κατάσταση ισορροπίας (Smith, 2001: 3).

Η ουσία της αρχής της συστηματικής αντίληψης έγκειται στην αλλαγή του τρόπου σκέψης (Senge, 1990: 50-67):

- ◆ Να αντιλαμβανόμαστε και να κατανοούμε το όλο και όχι μόνο τα μέρη.
- ◆ Να κατανοούμε, να αναλύουμε και να συνθέτουμε αλληλοσυσχετίσεις, αλληλεξαρτήσεις και αλληλεπιδράσεις μεταξύ των μερών που συνιστούν την ολότητα.
- ◆ Να προσδιορίζουμε και να κατανοούμε βαθιές αιτίες και συμπτώματα και τις σχέσεις μεταξύ τους.
- ◆ Να χρησιμοποιούμε μια κοινή γλώσσα και ένα κοινό εργαλείο για την κατανόηση, ανάλυση και σύνθεση πολύπλοκων φαινομένων.

Ουσιαστικά, μέσω αυτής της διατύπωσης, ο P.Senge μας οδηγεί σε νέους τρόπους προσέγγισης για τη βαθύτερη κατανόηση των πραγμάτων και πιστεύει ότι αυτό είναι απόλυτα απαραίτητο λόγω της πολυπλοκότητας των αλληλεπιδράσεων στο σημερινό κόσμο και στη σύγχρονη επιχείρηση. Το ζητούμενο, λοιπόν, για τον Senge είναι η ανάπτυξη της «συστημικής σκέψης», δηλαδή της σκέψης που

αντιλαμβάνεται τις διασυνδέσεις κάθε στοιχείου με αυτά που το περιβάλλουν, διότι τα άτομα που διαθέτουν συστημική σκέψη είναι ιδανικά για κάθε βαθμίδα της επιχείρησης ώστε αυτή να μετατραπεί σε Μαθησιακό Οργανισμό.

Οι παραπάνω πέντε αρχές δεν είναι νέες, ωστόσο νέος είναι ο τρόπος με τον οποίο αυτές συνδυάζονται για να δημιουργήσουν ένα Μαθησιακό Οργανισμό. Ένας Μαθησιακός Οργανισμός δεν περιορίζεται σε προγράμματα εκπαίδευσης μόνο. Ενδιαφέρεται επίσης για την εξωτερίκευση μιας συλλογικής διαδικασίας συνεχούς μάθησης για όλους τους εργαζομένους, ώστε η νέα γνώση να μετατραπεί σε νέα συμπεριφορά και πράξη (Pekka – Economou, Fafaliou:10).

6. Κοινά Χαρακτηριστικά και Αξιολόγηση των Μαθησιακών Οργανισμών

Από διάφορες εμπειρικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν, έχουν εντοπιστεί ένδεκα κοινά χαρακτηριστικά που μπορούν να μας δώσουν την «ταυτότητα» ενός Μαθησιακού Οργανισμού (Pedler et al, 1996: 15-17).

Τα κοινά αυτά χαρακτηριστικά αναφέρονται στα εξής: α) Μαθησιακή προσέγγιση στη στρατηγική της επιχείρησης, β) Δημιουργία συμμετοχικής πολιτικής, γ) Πληροφόρηση, δ) Καθορισμένη λογιστική και ελεγκτική διαδικασία, ε) Εσωτερική επικοινωνία, στ) Ευέλικτες ανταμοιβές, ζ) Αποτελεσματικές δομές οργάνωσης, η) Υπάλληλοι ως παρατηρητές του έσω-έξω επιχειρησιακού περιβάλλοντος, θ) Έσω-επιχειρησιακή μάθηση, ι) Μαθησιακό κλίμα, κ) Ευκαιρίες αυτό-εξέλιξης για όλους.

Μέσω της υιοθέτησης κι εφαρμογής του μοντέλου του Μαθησιακού Οργανισμού, μια επιχείρηση υιοθετεί αυτόματα και τη συνεχή μάθηση ως βάση για την περαιτέρω ανάπτυξη. Ωστόσο, είναι γεγονός πως η δημιουργία ενός Μαθησιακού Οργανισμού είναι μια πραγματικά επίπονη διαδικασία και για το λόγο αυτό οι επιχειρήσεις δε θα υλοποιούσαν ένα τέτοιο εγχείρημα, αν δεν ανέμεναν σημαντικά απτά αποτελέσματα και οφέλη από την εφαρμογή του. Τα οφέλη εντοπίζονται σε ατομικό, ομαδικό και εταιρικό επίπεδο.

Στον «οργανισμό που μαθαίνει» τα άτομα αποκτούν ισχυρά κίνητρα, γίνονται πιο ευπροσάρμοστα, πιο δημιουργικά και βελτιώνουν την κοινωνική τους αλληλεπίδραση. Παράλληλα, επιτυγχάνεται η αποδοτικότερη λειτουργία των ομάδων στο εσωτερικό της επιχείρησης, χωρίς όμως να εξαφανίζεται ο παράγων άτομο. Ειδικότερα, τα κύρια οφέλη για τις ομάδες είναι η ανταλλαγή γνώσεων και η αλληλεξάρτηση. Σε επίπεδο επιχειρησιακό τέλος, η επιχείρηση ή ο οργανισμός που καθίσταται Μαθησιακός αποκτά αυτομάτως ένα προβάδισμα έναντι των άλλων επιχειρήσεων ή οργανισμών που δραστηριοποιούνται στον ίδιο κλάδο και όχι μόνο. Τα πιο σημαντικά, λοιπόν, οφέλη για την επιχείρηση εντοπίζονται στην κατάργηση των παραδοσιακών φραγμών στην επικοινωνία, στη βελτίωση στις σχέσεις με τους πελάτες, στη διεύρυνση των πηγών πληροφοριών και τέλος στην ανάπτυξη καινοτομίας και δημιουργικότητας.

Συμπερασματικά, μέσω της εφαρμογής του μοντέλου του Μαθησιακού Οργανισμού η επιχείρηση αποκτά ισχυρά πλεονεκτήματα, τα οποία τελικά της επιτρέπουν την εξοικονόμηση σημαντικών οικονομικών και ανθρώπινων πόρων. Ωστόσο, στην περίπτωση εφαρμογής της Μαθησιακής Οργάνωσης υπάρχουν και

κάποιοι ενδεχόμενοι κίνδυνοι για την επιχείρηση. Τέτοιοι κίνδυνοι στην περίπτωση που εφαρμοστούν οι αλλαγές είναι: Η προσκόλληση στο μοντέλο του Μαθησιακού Οργανισμού μπορεί να οδηγήσει σε «στρατηγική μυωπία», δηλαδή στην απόρριψη όποιας άλλης ιδέας η οποία δεν έχει σχέση με το μοντέλο. Ενδεχομένως, οι εργαζόμενοι να μην έχουν διάθεση να μάθουν κι έτσι ορισμένοι θα αντιδράσουν έντονα με την αναγκαία αλλαγή. Η ανάγκη δημιουργίας ανοικτών χαρακτήρων ίσως θέσει σε κίνδυνο την εμπιστοσύνη ανάμεσα στους εργαζόμενους. Επίσης, υπάρχει ο κίνδυνος να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη μάθηση και όχι στην εκτέλεση της εργασίας. Ταυτόχρονα, η υπερβολική ελευθερία και πληροφόρηση μπορεί να δημιουργήσει παρεξηγήσεις ενώ θα υπάρχει υπερβολικός όγκος πληροφοριών που θα πρέπει να φιλτράρεται. Τέλος, η υπάρχουσα κουλτούρα του εξωτερικού περιβάλλοντος, μπορεί να αποτελεί εν δυνάμει ανασταλτικό παράγοντα υιοθέτησης της νέας προσέγγισης.

Από την άλλη πλευρά, οι κίνδυνοι στην περίπτωση που δεν εφαρμοστούν οι αλλαγές είναι: επιβίωση του πιο δυνατού, νίκη των ανταγωνιστών που ενδεχομένως να εφαρμόσουν τις συγκεκριμένες αλλαγές, αναποτελεσματικότητα στη γενικότερη λειτουργία της επιχείρησης, αποτυχία αποδοχής νέων ιδεών και αύξησης της παραγωγικότητας.

7. Ηγεσία και Μαθησιακός Οργανισμός

Ο Peter Senge υποστηρίζει ότι οι αποτελεσματικοί Μαθησιακοί Οργανισμοί απαιτούν μια νέα μορφή ηγεσίας (Smith, 2001: 6-8). Οι Ηγέτες έχουν την ευθύνη να αναπτύξουν την Οργανωσιακή Μάθηση και να δημιουργήσουν τη Μαθησιακή Οργάνωση καταργώντας τους φραγμούς της μάθησης. Κατά τον Senge, η νέα μορφή Ηγεσίας ορίζει πως το έργο των Ηγετών συνίσταται στη δημιουργία μιας βασικής προϋπόθεσης και σε τρεις βασικούς ηγετικούς ρόλους (Senge, 1990).

Η βασική προϋπόθεση που οφείλουν να δημιουργήσουν οι Ηγέτες προκειμένου να συμβάλλουν στο χτίσιμο του Μαθησιακού Οργανισμού είναι η καλλιέργεια και η διαχείριση της «δημιουργικής έντασης» (creative tension). Η «δημιουργική ένταση» εκφράζει την επιθυμία του ανθρώπου να περάσει από την παρούσα κατάσταση σε μια μελλοντική και ιδεατή, που αποτελεί το όραμά του. Βασική ευθύνη των Ηγετών είναι να κάνουν τα άτομα να πιστέψουν ότι μπορούν να πραγματοποιήσουν το όραμά τους, φέρνοντας την πραγματικότητα κοντά στο όραμα.

Οι Ηγέτες στους Μαθησιακούς Οργανισμούς εκτός από την καλλιέργεια της «δημιουργικής έντασης» πρέπει να ασκούν και τους ρόλους του σχεδιαστή (designer), του υπηρέτη (steward) και του δασκάλου (teacher).

Α) Ηγέτης - Σχεδιαστής: Ενώ η διαδικασία του σχεδιασμού δεν είναι ορατή, ωστόσο τα αποτελέσματα του είναι καθοριστικά για την ομαλή λειτουργία. Ο Ηγέτης συλλαμβάνει τις κυρίαρχες ιδέες του σκοπού, της αποστολής, του οράματος, των βασικών αξιών με τις οποίες οι άνθρωποι θα ζουν και στη συνέχεια σχεδιάζει τις στρατηγικές, τις πολιτικές, τις δομές και τα συστήματα μετατρέποντας τις ιδέες σε επιχειρηματικές αποφάσεις και αναπτύσσοντας τη στρατηγική σκέψη της ομάδας του. Επιπλέον, ο ρόλος του συνίσταται στο σχεδιασμό των διαδικασιών – συστημάτων μάθησης. Σύμφωνα με τον Senge «έργο των Ηγετών είναι να

σχεδιάζουν τις διαδικασίες μάθησης με τις οποίες οι άνθρωποι στον οργανισμό θα μπορούν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά βασικά ζητήματα και να αναπτύξουν την κυριαρχία του στις μαθησιακές αρχές» (Senge, 1990: 345).

Β) Ηγέτης - Δάσκαλος: «Ο Ηγέτης ως δάσκαλος δε διδάσκει στα άτομα πως να πετύχουν το όραμα τους, αλλά αναπτύσσει την ικανότητα μάθησης τους. Τέτοιοι ηγέτες βοηθούν τα άτομα του οργανισμού να αναπτύξουν τη συστημική αντίληψη» (Senge, 1990: 356). Επομένως ο ρόλος του Ηγέτη-Δασκάλου είναι να διευκολύνει τους ανθρώπους να αποκτήσουν μια πιο διορατική ικανότητα ώστε να αντιληφθούν τα βαθύτερα αίτια και νοήματα των γεγονότων κι τις αλληλεπιδράσεις τους. Επιπλέον, προσπαθεί να βοηθήσει το άτομο να κατανοήσει τις ριζωμένες πεποιθήσεις και να τις αναθεωρήσει και τέλος δίνοντας ο ίδιος το παράδειγμα «διδάσκει» κι εμπνέει να πράττει με τον ίδιο τρόπο (Senge, 1990: 353).

Γ) Ηγέτης - Υπηρέτης: Οι Ηγέτες στο Μαθησιακό Οργανισμό είναι υπηρέτες των εργαζομένων και του οράματος και το έργο τους είναι να το διαχειρίζονται προς όφελος όλων. Πρέπει να βλέπουν το όραμα τους ως μέρος κάποιου μεγαλύτερου οράματος και να το αλλάζουν αν διαβλέπουν ότι έρχεται σε αντίθεση με το όραμα των άλλων εργαζομένων και του οργανισμού.

Για να ανταποκριθεί ο σύγχρονος Ηγέτης στους ρόλους του θα πρέπει να αναπτύξει νέες ικανότητες, όπως το χτίσιμο κοινού οράματος, η αναγνώριση και ο έλεγχος των νοητικών μοντέλων καθώς και η καλλιέργεια της συστημικής σκέψης (Μπουραντάς, 2001: 489), αλλά επίσης και να εφαρμόσει νέες διαδικασίες στους κόλπους της επιχείρησης, όπως την Personal Balanced Scorecard.

Personal Balanced Scorecard: ο δρόμος προς την ευτυχία και ολοκλήρωση των εργαζομένων

Η δέσμευση του εργαζόμενου με τον σκοπό και το όραμα της επιχειρηματικής μονάδας όπου δραστηριοποιείται, αποτελεί ένα από τα βασικά συστατικά της επιτυχίας της επιχείρησης και της προσωπικής του ευτυχίας (Wallis, 2005: Α7). Η έλλειψη της οδηγεί πολλές επιχειρήσεις παγκοσμίως να σπαταλούν πολλούς πόρους χωρίς να καταφέρνουν να ικανοποιήσουν τους εσωτερικούς ή τους εξωτερικούς τους πελάτες. Η βελτίωση της οργανωσιακής επίδοσης απαιτεί δεσμευμένους υπαλλήλους και χαρούμενο εργατικό δυναμικό. Έρευνα πάνω στην ευτυχία των εργαζομένων έχει δείξει ότι η ευτυχία των υπαλλήλων έχει μεγάλη σημασία στην οργανωσιακή επίδοση και επομένως υπάρχει στενός δεσμός μεταξύ της ευτυχίας των εργαζομένων και της δέσμευσης του εργατικού δυναμικού ¹.

Ο σύγχρονος ηγέτης, λοιπόν, μαζί με τους ρόλους που πρέπει να ασκήσει στα πλαίσια της εφαρμογής του μοντέλου του Μαθησιακού Οργανισμού, θα πρέπει να πειραματιστεί με διάφορα εργαλεία, προκειμένου να συμβάλει στην βελτιωμένη ανταγωνιστικότητα και οργανωσιακή αποτελεσματικότητα της επιχείρησης, στα αναβαθμισμένα επίπεδα προσωπικής ολοκλήρωσης και ευτυχίας των εργαζομένων, αλλά και στην επίτευξη κοινωνικής συνοχής.

Η Personal Balanced Scorecard (PBSC), αποτελεί μία νέα προσωπική προσέγγιση για την προσωπική και εργασιακή επίδοση που βασίζεται στην αυτό-εξέταση και

¹ http://www.total-performancescorecard.com/articles_int_detail.php

διαφέρει από την Balanced Scorecard των Kaplan και Norton (BSC). Δηλαδή ενώ η BSC εφαρμόζεται μηχανιστικά και είναι προσανατολισμένη προς τα αποτελέσματα, η PBSC επιβεβαιώνει πως τα επιχειρησιακά αποτελέσματα επιτυγχάνονται μέσω της εστίασης τους στον άνθρωπο. Αυτό είναι πολύ σημαντικό για τη διατήρηση της βελτιωμένης επίδοσης και την ανάπτυξη ενός πραγματικού Μαθησιακού Οργανισμού.

Σε κάποιες επιχειρήσεις σε διάφορες χώρες όπου εφαρμόστηκε η προσέγγιση αυτή, παρατηρήθηκε μια σταδιακή αύξηση στην ατομική ευτυχία, στην επίγνωση, στην αυτογνωσία και στη δημιουργικότητα τόσο στον εργασιακό βίο όσο και στη ζωή γενικά.

Κάνοντας χρήση της PBSC καθίσταται εύκολη η αποτελεσματική διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού. Η καινοτόμος αυτή προσέγγιση συντελεί στη συνεχή ανάπτυξη και χρήση των ταλέντων, σε μεγαλύτερη επίγνωση των αρμοδιοτήτων και της αυτό-πειθαρχίας και στην ανάπτυξη ηθικών συμπεριφορών ².

8. Φάσεις εισαγωγής της προσέγγισης του «Μαθησιακού Οργανισμού» στην επιχείρηση

Οι οργανισμοί σήμερα είναι υποχρεωμένοι να πραγματοποιούν ουσιαστικές αλλαγές, προκειμένου να επιβιώσουν στο περιβάλλον της αγοράς που διαρκώς αλλάζει. Η ανάγκη αυτή επιβάλλεται από ένα σύνολο προβλημάτων και συνθηκών που δημιουργούνται στο περιβάλλον στο οποίο διαμορφώνονται, λειτουργούν και αναπτύσσονται οι επιχειρήσεις (Χυτήρης, 2001: 325-326).

Οι ταχύτατες και σε αρκετές περιπτώσεις ταυτόχρονες αυτές αλλαγές οδηγούν στην υιοθέτηση συγκεκριμένων προσεγγίσεων και στρατηγικών. Οι νέες προσεγγίσεις της διοίκησης επιχειρήσεων, έχουν ήδη αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζονται και διοικούνται οι εταιρείες, ενώ αναμένεται πως περισσότερες επιχειρήσεις θα τον αλλάξουν στο μέλλον εξαιτίας της αυξανόμενης χρήσης αυτών των νέων εργαλείων. Από εμπειρικές μελέτες προκύπτει ότι οι Επιχειρήσεις και οι Οργανισμοί που υιοθέτησαν αυτές τις καινοτόμες προσεγγίσεις, ακολούθησαν μια σειρά αλλαγών και πέτυχαν.

Από την άλλη πλευρά, μεγάλες πρωτοβουλίες αλλαγής συχνά δεν επιτυγχάνουν, παρά τις μέγιστες προσπάθειες που καταβάλλονται εκ μέρους της ανώτατης διοίκησης. Κοινό αίτιο αυτών των αποτυχιών είναι ότι η διοίκηση και οι υπάλληλοι μπορεί να αντιμετωπίζουν τις αλλαγές με διαφορετικούς τρόπους. Η ανώτατη διοίκηση ενδεχομένως να αντιλαμβάνεται τις αλλαγές ως ευκαιρία για την επιχείρηση και τους ίδιους, ενώ από την άλλη πλευρά, κάποιοι υπάλληλοι μπορεί να βλέπουν τις επερχόμενες αλλαγές ως ενόχληση και «εισβολή».

Ένα μήνυμα που προέρχεται από τις πιο επιτυχημένες περιπτώσεις είναι ότι η αλλαγή περιλαμβάνει μια σειρά φάσεων που συχνά απαιτείται μεγάλο χρονικό διάστημα, ώστε να εδραιωθούν και τελικά να διεκπεραιωθούν επιτυχώς. Ένα δεύτερο μήνυμα είναι ότι σοβαρά λάθη σε οποιαδήποτε φάση μπορεί να έχουν καταστροφικό αποτέλεσμα ακυρώνοντας ισχυρά διατηρήσιμα οφέλη.

² <http://rampersad.wordpress.com/2008/01/18/>

Ο Kotter, καθηγητής στο Harvard Business School προτείνει ένα σύγχρονο και πρακτικό μοντέλο για την υλοποίηση οργανωσιακών αλλαγών όπως η εισαγωγή της προσέγγισης του Μαθησιακού Οργανισμού, στο οποίο καθοριστικός είναι ο ρόλος του Ηγέτη. Αυτό αποτελείται από τα οκτώ ακόλουθα διαδοχικά στάδια (Kotter, 1998).

Βήμα 1^ο: Ανάπτυξη της «αίσθησης του επείγοντος»: Το πρώτο βήμα αναγνωρίζεται ως το πιο σημαντικό, από τη στιγμή που ο οργανισμός πρέπει να εξετάσει την ανταγωνιστική του θέση και να αναγνωρίσει τους υπάρχοντες και πιθανούς κινδύνους καθώς και τις μέγιστες ευκαιρίες.

Αυτές οι προσπάθειες καταβάλλονται από άτομα ή ομάδες που προσπαθούν να μεταδώσουν τις διαθέσιμες πληροφορίες παντού στον οργανισμό, καθώς κάθε πρόγραμμα μετασχηματισμού απαιτεί εμπλοκή και κινητοποίηση όλων των ατόμων. Με την απουσία κινητοποίησης οι άνθρωποι δε θα συμμετάσχουν και θα αρνηθούν να υποστηρίξουν την αλλαγή. Αντίθετα, αν η ανώτατη διοίκηση δώσει στους υπαλλήλους την ευκαιρία, τα εργαλεία και την απαιτούμενη εκπαίδευση, τότε υπάρχει πιθανότητα η προσπάθεια μετασχηματισμού να αποβεί επιτυχής.

Το βήμα αυτό δεν είναι κάτι εύκολο υπό πραγματικές συνθήκες. Περισσότεροι από τους μισούς οργανισμούς που έχουν εξεταστεί από τον Kotter απέτυχαν σε αυτό το στάδιο. Σε κάποιες περιπτώσεις τα στελέχη υποτίμησαν τις δυσκολίες στο να καθοδηγήσουν τους υπαλλήλους, ενώ σε άλλες περιπτώσεις υπερτίμησαν την επιτυχία τους στο στάδιο αυτό.

Η κοινοποίηση ακόμα και των πιο δυσάρεστων συγκυριών σχετικά με την επίδοση της επιχείρησης, όπως μειωμένα περιθώρια κέρδους και έσοδα, συρρίκνωση του μεριδίου της αγοράς ή απώλεια ενός ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος, μπορεί να βοηθήσει την επιχείρηση ως σύνολο να αποδεχτεί την ανάγκη άμεσης αλλαγής.

Επιτυχή προγράμματα αλλαγής συχνά διεξάγονται από ηγέτες που διαβλέπουν την ανάγκη για δραστικές αλλαγές. Μόνο όταν οι ηγέτες γίνονται γνώστες της σοβαρής ανταγωνιστικής κατάστασης, μπορούν εκτάκτως να αναλάβουν μια διαδικασία αλλαγής εκμεταλλευόμενοι μεγάλες ευκαιρίες. Επιπλέον, καλά αποτελέσματα επιτυγχάνονται, όταν τα άτομα όλων των ιεραρχικών επιπέδων εμπλέκονται στην προσπάθεια μετασχηματισμού της επιχείρησης το συντομότερο δυνατό.

Βήμα 2^ο: Δημιουργία ομάδας καθοδήγησης: Τα περισσότερα προγράμματα αλλαγής χρειάζονται μια ομάδα ατόμων-κλειδιά που στηρίζουν την αλλαγή και που μπορούν να επηρεάσουν θετικά τους υπόλοιπους εργαζόμενους στην επιχείρηση.

Ο σχηματισμός μιας δυναμικής ομάδας καθοδήγησης και συντονισμού μπορεί να οδηγήσει το εγχείρημα του μετασχηματισμού σε επιτυχή έκβαση. Μέλη της ομάδας καθοδήγησης μπορεί να είναι ανώτερα στελέχη, στελέχη παραγωγής, άλλοι υπάλληλοι του οργανισμού ή ακόμα ένας πελάτης - κλειδί ή ένας ηγέτης που μοιράζεται το ίδιο όραμα.

Τα προγράμματα μετασχηματισμού που δεν είναι εμπνευσμένα από μια δυναμική ομάδα αλλαγής, δεν εγγυώνται συνήθως την απαραίτητη επιτυχία αλλαγής. Μερικές εταιρίες αποτυγχάνουν να μετασχηματιστούν επειδή υποτιμούν τη σημασία της ομάδας καθοδήγησης.

Πραγματικά γεγονότα έδειξαν πως μια δυναμική ομάδα μπορεί να οδηγήσει σε μια επιτυχή προσπάθεια αλλαγής, όταν όλα τα μέλη της δουλεύουν μαζί ως ομάδα και συνειδητοποιούν το αίσθημα ανάγκης στην αρχική διαδικασία μετασχηματισμού.

Βήμα 3^ο: Διαμόρφωση Οράματος: Η δημιουργία του οράματος της επιχείρησης είναι βασικό και μέγιστης σημασίας στοιχείο, καθώς δηλώνει την κατεύθυνση και το μέλλον της επιχείρησης σε κάθε εμπλεκόμενο. Πιο συγκεκριμένα, το όραμα αναγνωρίζει την πορεία του οργανισμού στο μέλλον σε ένα πιο ευρύ πλαίσιο από τους ποσοτικούς στόχους.

Η δημιουργία του οράματος είναι δύσκολο έργο και μπορεί να απαιτηθεί μεγάλο χρονικό διάστημα προκειμένου να ξεκαθαριστούν τα βασικά του σημεία. Το όραμα μπορεί να καθορίσει τα κύρια σημεία που θα πρέπει να διατηρηθούν, όπως οι κύριες αξίες και ο κύριος σκοπός, καθώς και το μέλλον προς το οποίο θα έπρεπε η επιχείρηση να οδηγηθεί.

Μερικές μεγάλες επιχειρήσεις γνωρίζουν καλά τι δε θα έπρεπε ποτέ να αλλάξει και τι θα έπρεπε να αλλάξει μέσα στο χρόνο. Όταν οι υπάλληλοι αντιληφθούν το όραμα της επιχείρησης, ίσως το δεχτούν και μπορέσουν να βοηθήσουν δραστικά στην προσπάθεια του μετασχηματισμού. Αν το όραμα δεν είναι αρκετά σαφές και εύκολα κατανοητό, η πορεία των προσπαθειών αλλαγής δεν θα είναι συγκεκριμένη και διάφορα προγράμματα αλλαγής μπορεί να είναι αμφιλεγόμενα δημιουργώντας μια σοβαρή σπατάλη οικονομικών πόρων και χρόνου.

Πέντε λεπτά μπορεί να θεωρηθούν ως καλός χρόνος να μεταδοθεί ένα επιτυχές όραμα σε οποιοδήποτε εμπλεκόμενο στην επιχείρηση. Από τη στιγμή που το όραμα αναπτύσσεται, η απαραίτητη στρατηγική μπορεί να υιοθετηθεί ώστε να το πετύχει. Η επιχείρηση μπορεί να μετακινηθεί στο επόμενο βήμα της αλλαγής υπό την προϋπόθεση ότι το όραμα είναι αρκετά ξεκάθαρο, εύκολα κατανοητό και αποδεκτό. Σε αντίθετη περίπτωση, η επιχείρηση θα πρέπει να ξαναπροσπαθήσει στην ανάπτυξη του οράματος.

Βήμα 4^ο: Διάδοση του οράματος της αλλαγής: Από τη στιγμή που το όραμα είναι καλά θεμελιωμένο, θα πρέπει να μεταδοθεί σε οποιοδήποτε εμπλεκόμενο στην επιχείρηση. Τα πιο επικοινωνιακά στελέχη μπορούν να εμπνεύσουν και να μεταδώσουν στους υπαλλήλους το όραμα της επιχείρησης χρησιμοποιώντας κάθε διαθέσιμο μέσο επικοινωνίας. Είναι πολύ ουσιαστικό γι' αυτούς όχι μόνο να μιλούν αλλά επίσης να δρουν σύμφωνα με το νέο εταιρικό όραμα.

Η διαδικασία ενός επιτυχούς μετασχηματισμού απαιτεί μεγάλο αριθμό εργαζομένων που αντιλαμβάνονται το όραμα της επιχείρησης, το αποδέχονται και μπορούν δραστικά να βοηθήσουν στην προσπάθεια αλλαγής της επιχείρησης. Σε τέτοια περίπτωση, όλοι συνειδητά προσπαθούν να εκπληρώσουν τις παραμέτρους της νέας εταιρικής κουλτούρας και είναι γενικά αποδεκτό ότι όσο περισσότεροι άνθρωποι συμμετέχουν στον κοινό στόχο τόσο καλύτερο είναι το αποτέλεσμα της αλλαγής για την επιχείρηση. Η συμμετοχή υπαλλήλων όλων των ιεραρχικών επιπέδων είναι ουσιαστική, ειδικότερα όταν η εφαρμογή του μετασχηματισμού βασίζεται σε βραχυπρόθεσμες θυσίες από μέρους τους.

Όταν μια πολιτική συρρίκνωσης κρίνεται απαραίτητη προκειμένου η επιχείρηση να μπορέσει να επιβιώσει στις νέες συνθήκες της αγοράς, τότε οι βραχυπρόθεσμες

θυσίες μπορεί να περιλαμβάνουν ακόμα και απώλειες θέσεων εργασίας. Στην περίπτωση αυτή, η ουσιαστική επικοινωνία μπορεί να ενημερώσει και να πείσει τους εργαζομένους ότι οι απαιτούμενες αλλαγές είναι αναγκαίες και χρήσιμες. Επιπλέον, η αποδοχή από τους εργαζόμενους ότι θα αντιμετωπίζονται δίκαια, μπορεί να βοηθήσει σοβαρά τον οργανισμό να κερδίσει την κατανόηση και την υποστήριξη των υπαλλήλων του. Σε κάθε περίπτωση η δυνατότητα της προώθησης της επικοινωνίας με τους υπαλλήλους μπορεί να τους εμπνεύσει να συμμετέχουν στην προσπάθεια του νέου οράματος.

Βήμα 5ο: Ενδυνάμωση και ευρεία συμμετοχή: Όσο περισσότερα άτομα επιτυγχάνει να κινητοποιήσει η ομάδα καθοδήγησης να εμπλακούν στην προσπάθεια της συνολικής αλλαγής, τόσο πιο πιθανό είναι η διαδικασία του μετασχηματισμού να αποβεί επιτυχής.

Ουσιαστική είναι ωστόσο η συμφωνία των πράξεων των εργαζομένων με τα βασικά στοιχεία του οράματος. Αν τα ανώτερα διοικητικά στελέχη προβούν σε μια επιτυχημένη ενδυνάμωση των υπαλλήλων, αυτόματα αποκτούν προσωπική δύναμη και έλεγχο πάνω στη δουλειά καθώς και υπευθυνότητα για τις αποφάσεις τους που αφορούν στην διαδικασία αλλαγής και στην ολοκλήρωση του νέου οράματος. Σύμφωνα με τον Gretton, «Οι σημερινοί ηγέτες αντιλαμβάνονται ότι πρέπει να ασκήσεις έλεγχο για να έχεις αποτελέσματα» (Gretton, 1995).

Όμως μερικές φορές η μετάδοση του νέου οράματος δεν είναι αρκετή για ένα φιλόδοξο αποτέλεσμα. Υπάρχει επίσης η ανάγκη ν' απομακρυνθούν τα εμπόδια που αναστέλλουν ολόκληρη τη διαδικασία. Σε μερικές περιπτώσεις, η επικοινωνία μπορεί να βοηθήσει να πειστεί ένα άτομο ότι το εμπόδιο δεν είναι τόσο σοβαρό και ότι η προσπάθεια αλλαγής μπορεί να συνεχιστεί χωρίς κανένα δισταγμό. Σε άλλες περιπτώσεις, είναι απαραίτητο να απομακρυνθεί κάθε ενδεχόμενο εμπόδιο, ώστε να ολοκληρωθεί η προσπάθεια μετασχηματισμού.

Η οργανωσιακή δομή μπορεί να καθυστερήσει ολόκληρη την αλλαγή, καθώς τα άτομα μπορεί να λειτουργήσουν βάσει των ατομικών τους συμπεριφορών και φιλοδοξιών ανατρέποντας σε κάποιο βαθμό το όραμα της επιχείρησης. Επίσης, όταν η διοίκηση δεν εμπιστεύεται το νέο όραμα ή αισθάνεται ότι απειλείται προσωπικά, μπορεί να συμπεριφέρεται εναντίον του νέου οράματος. Η κατάσταση αυτή μπορεί να είναι καταστροφική για τη διαδικασία μετασχηματισμού της επιχείρησης ή του οργανισμού, αν δεν αντιμετωπιστεί άμεσα και δεν τερματιστεί αποτελεσματικά και έγκαιρα.

Συχνά μια προσπάθεια αλλαγής δε συμπίπτει με την προθυμία όλων των ατόμων από την αρχή της διαδικασίας μετασχηματισμού και είναι σημαντικό όλα τα πιθανά εμπόδια να περιοριστούν. Οι πρακτικές της απομάκρυνσης των εμποδίων θα πρέπει να χαρακτηρίζονται από δικαιοσύνη και ειλικρίνεια και να είναι συμβατές με το όραμα της επιχείρησης.

Βήμα 6ο: Προγραμματισμός και δημιουργία βραχυπρόθεσμων επιτυχιών: Ένας συστηματικός σχεδιασμός της διαδικασίας μετασχηματισμού της επιχείρησης ή του οργανισμού θέτει βραχυπρόθεσμους στόχους προκειμένου να βοηθήσει την προσπάθεια ολικής αλλαγής. Βραχυπρόθεσμες νίκες μπορεί να οδηγήσουν το ανθρώπινο δυναμικό να διατηρήσει ζωντανό το αίσθημα ανάγκης της αλλαγής.

Αν δεν υπάρχουν βραχυπρόθεσμες νίκες ή αν οι νίκες δεν είναι αρκετά ορατές σε μια περίοδο κάποιων μηνών, μερικοί άνθρωποι μέσα στην επιχείρηση ίσως παραιτηθούν των προσπαθειών τους ή ίσως συνταχθούν με τα άτομα που είναι αντίθετα με τις αλλαγές.

Επομένως, για έναν επιτυχημένο μετασχηματισμό, βασικό έργο των στελεχών αποτελεί η βελτιωμένη επίδοση της επιχείρησης, ο καθορισμός στόχων συμβατών με αυτές τις βελτιώσεις, η επίτευξη αυτών των στόχων καθώς και η αναγνώριση και η επιβράβευση όλων των εμπλεκομένων στις βελτιώσεις υπαλλήλων.

Βήμα 7ο: Παγίωση βελτιώσεων και προώθηση περαιτέρω αλλαγών: Σε αρκετές περιπτώσεις έχει παρατηρηθεί ότι ενώ το βασικό εγχείρημα αρχικά ολοκληρώθηκε επιτυχώς, δύο ή τρία χρόνια αργότερα μερικές από τις αλλαγές που είχαν εισαχθεί εξαφανίστηκαν.

Αυτό οφείλεται σε λάθη κατά τα αρχικά βήματα της διαδικασίας μετασχηματισμού, για παράδειγμα λόγω της μη ύπαρξης αισθήματος ανάγκης αλλαγής. Επιπλέον μια πρόωρη δήλωση επιτυχίας ίσως αποτελέσει τροχοπέδη για τη συνολική προσπάθεια του μετασχηματισμού της επιχείρησης. Απαιτείται, λοιπόν, παγίωση των βελτιώσεων πριν την προώθηση περαιτέρω αλλαγών.

Βήμα 8ο: Ενσωμάτωση νέων προσεγγίσεων: Οι απαραίτητες αλλαγές ολοκληρώνονται εντελώς όταν είναι πλήρως ενσωματωμένες στην εταιρική κουλτούρα. Για να γίνει αυτό, δύο παράγοντες είναι πολύ σημαντικοί στο να οδηγήσουν τους οργανισμούς σε σταθερές και διατηρήσιμες διαδικασίες αλλαγών:

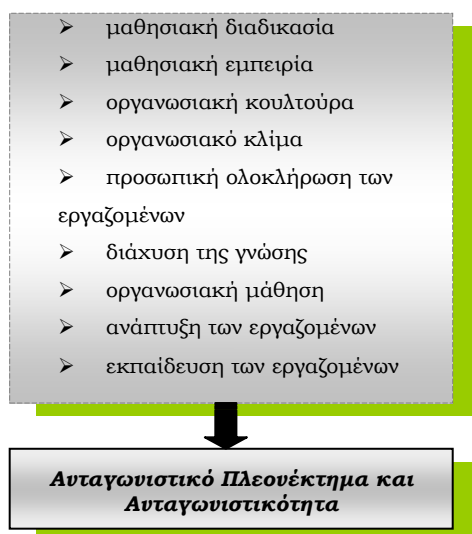
Όταν τα βελτιωμένα εταιρικά αποτελέσματα ενσωματωθούν στις νέες συμπεριφορές, τότε και οι εργαζόμενοι είναι σε θέση να συνειδητοποιήσουν ότι το πρόγραμμα μετασχηματισμού και το σύνολο των υιοθετημένων αλλαγών μπορεί πραγματικά να βελτιώσει τους δείκτες απόδοσης των οργανισμών.

Επιπλέον, όταν το πρόγραμμα αλλαγής ενσωματωθεί επιτυχώς, ο επόμενος κύριος σκοπός είναι η απόλαυση και η διατήρηση της επιτυχίας. Τα ανώτατα στελέχη είναι η απάντηση-κλειδί σε αυτό το θέμα. Ιδιαίτερα, η επόμενη γενιά αυτών είναι υπεύθυνη για το μέλλον των νέων προσεγγίσεων. Ενδεχόμενη κακή διαδοχή μπορεί να ακυρώσει μερικά χρόνια σκληρής δουλειάς. Για το λόγο αυτό ο μετασχηματισμός δε θα πρέπει να αφεθεί στην «καλή τύχη».

Εμπειρική μελέτη έχει δείξει ότι οι οκτώ φάσεις της διαδικασίας αλλαγής μπορούν να βοηθήσουν ένα οργανισμό να αποκτήσει και να διατηρήσει ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Επιπλέον, όταν οι προσπάθειες μετασχηματισμού της αλλαγής αποτύχουν, δε σημαίνει απαραίτητα ότι ακολουθήθηκε ένα λάθος ή ακατάλληλο πρόγραμμα αλλαγής. Η ανεπιτυχής έκβαση ίσως οφείλεται στην αποτυχία των αρχών να κοινοποιηθούν πέρα από τα όρια του οργανισμού καθώς και στην απουσία επικοινωνίας ανάμεσα στα στελέχη. Γενικότερα, μια ευρεία βάση εμπλοκής και συμμετοχής των ενδιαφερομένων και η δημιουργία ενός καθαρού οράματος θα μπορούσε ουσιαστικά να βοηθήσει στην ενσωμάτωση μιας φιλόδοξης διαδικασίας μετασχηματισμού (Pekka – Economou, Fafaliou, 2005: 17).

9. Εμπειρική Έρευνα: Συσχετίσεις κατά Spearman

Με τη βοήθεια ερωτηματολογίου διερευνήθηκε η ύπαρξη συσχέτισης κατά Spearman μεταξύ των παρακάτω μεταβλητών και της δυνατότητα απόκτησης ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος και βελτιωμένης ανταγωνιστικότητας σε δείγμα 167 σύγχρονων ΜΜΕ επιχειρήσεων της Νομαρχίας Πειραιά, που υιοθετούν και ενθαρρύνουν συνθήκες ανάπτυξης ενός μαθησιακού οργανισμού. Οι μεταβλητές που προσεγγίσθηκαν μέσω κατάλληλων ερωτήσεων στα ερωτηματολόγια που χρησιμοποιήθηκαν αποτυπώνουν τη μαθησιακή διαδικασία, τη μαθησιακή εμπειρία, την οργανωσιακή κουλτούρα, το οργανωσιακό κλίμα, την προσωπική ολοκλήρωση των εργαζομένων, διάχυση της γνώσης, οργανωσιακή μάθηση, ανάπτυξη των εργαζομένων, εκπαίδευση των εργαζομένων

Πίνακας 9.1: Μεταβλητές που συσχετίζονται με την δυνατότητα θεμελίωσης ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος.

Οι μεταβλητές αυτές, που αποτυπώνονται στον παραπάνω Πίνακα 9.1 εξετάζονται σε σχέση με τη μεταβλητή που αφορά στη δυνατότητα απόκτησης ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος και βελτιωμένης ανταγωνιστικότητας στις σύγχρονες επιχειρήσεις, οι οποίες υιοθετούν και ενθαρρύνουν συνθήκες ανάπτυξης ενός Μαθησιακού Οργανισμού.

Για την ανάλυση των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό Statgraphics. Η μέθοδος που ακολουθήθηκε ήταν η Spearman καθώς τα δεδομένα δεν παρουσίασαν κανονικότητα, ενώ το διάστημα εμπιστοσύνης αντιστοιχεί στο 90%. Τα αποτελέσματα της διερεύνησης αυτής εμφανίζονται στον Πίνακα 9.2.

ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ	ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ
Μαθησιακή διαδικασία	0.2913 (0.0003)
Μαθησιακή εμπειρία	0.2845 (0.0004)
Οργανωσιακή κουλτούρα	0.4326

	(0.0000)
Οργανωσιακό κλίμα	0.3839 (0.0000)
Προσωπική ολοκλήρωση των εργαζομένων	0.3058 (0.0001)
Διάχυση της γνώσης	0.3295 (0.0000)
Οργανωσιακή μάθηση	0.3894 (0.0000)
Ανάπτυξη των εργαζομένων μέσω της μαθησιακής εμπειρίας	0.4553 (0.0000)
Εκπαίδευση των εργαζομένων	0.3926 (0.0000)

Πίνακας 9.2: Συσχετίσεις κατά Spearman

Οι συντελεστές που αποτυπώνουν τις εκτιμηθείσες κατά Spearman συσχετίσεις μετρούν το βαθμό συσχέτισης της κάθε μεταβλητής με τη δυνατότητα απόκτησης ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος και βελτιωμένης ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων του δείγματος. Ταυτόχρονα έχουν εκτιμηθεί τα P-Values στις παραπάνω συσχετίσεις τα οποία είναι μικρότερα του 0.05, που σημαίνει ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ των παραπάνω μεταβλητών και της δυνατότητας απόκτησης ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος και βελτιωμένης ανταγωνιστικότητας.

Όλες οι παραπάνω σχέσεις έχουν επίσης εξετασθεί και ως προς το φύλο αν και τα αποτελέσματα δεν φαίνεται να διαφέρουν σημαντικά μεταξύ ανδρών και γυναικών.

10. Συμπεράσματα

Στην εποχή της Διακινδύνευσης, οι επιχειρήσεις πρέπει να προσαρμοστούν γρήγορα και με ευελιξία αν θέλουν να επιβιώσουν και να διατηρήσουν την ανταγωνιστικότητά τους. Οι διάφοροι κίνδυνοι που ελλοχεύουν στο διεθνές εξωτερικό και εσωτερικό περιβάλλον των επιχειρήσεων χρειάζονται στρατηγικές αποφάσεις προκειμένου να αντιμετωπιστούν.

Για τον παραπάνω λόγο κρίνεται αναγκαία η ύπαρξη ενός ατόμου με ηγετικές ικανότητες μέσα στον οργανισμό, ο οποίος θα εμπνέει εμπιστοσύνη στους εργαζομένους και θα χαράσσει την πορεία προς την οποία πρέπει να οδεύει ο οργανισμός. Για να πετύχει το στόχο του ο Ηγέτης δε διστάζει να πειραματιστεί με διάφορα σύγχρονα εργαλεία και ωθεί και τους υπόλοιπους να τα χρησιμοποιήσουν.

Ο Μαθησιακός Οργανισμός είναι ένα εξαιρετικά χρήσιμο εργαλείο καθώς λαμβάνει υπόψη του τον ανθρώπινο παράγοντα και στηρίζει τη διαρκή του εκπαίδευση. Ο εργαζόμενος ακόμα και της χαμηλότερης ιεραρχικά βαθμίδας βλέποντας πως αποκτά αξία στα πλαίσια του Μαθησιακού οργανισμού, οδηγείται

στην προσωπική ολοκλήρωση και συμβάλλει αβίαστα στην οργανωσιακή αποτελεσματικότητα και αποδοτικότητα.

Ωστόσο, ο Μαθησιακός Οργανισμός όπως και κάθε άλλο εργαλείο πρέπει να εισάγεται σταδιακά στους κόλπους μιας επιχείρησης. Η απότομη υιοθέτηση του μόνο αναστάτωση μπορεί να προκαλέσει. Σε αυτό το δύσκολο έργο καθοριστικός είναι και πάλι ο ρόλος του εμπνευσμένου Ηγέτη, ο οποίος εξηγώντας πόσο αναγκαία είναι η αλλαγή, θα αποκομίσει τη δέσμευση των εργαζομένων για την εισαγωγή του νέου αυτού μοντέλου.

Το κλειδί επομένως της Κοινωνίας της Διακινδύνευσης είναι η αναγνώριση της σημασίας της επένδυση στο Ανθρώπινο Δυναμικό και η διακοπή αντιμετώπισης του ως πολυέξοδο βάρος της επιχείρησης. Υπάρχουν άλλωστε απτά παραδείγματα επιχειρήσεων που χάρη στην αξία που έδωσαν στους ανθρώπινους πόρους τους κατάφεραν όχι μόνο να επιβιώσουν αλλά και να έχουν το συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των ανταγωνιστών τους.

Συμπερασματικά, αξίζει οι επιχειρήσεις να επενδύσουν στο ανθρώπινο δυναμικό τους λαμβάνοντας, βέβαια, υπόψη τις ανάγκες του, αν θέλουν να διασφαλίσουν ένα πιο σίγουρο και ασφαλές μέλλον.

Βιβλιογραφία

- Argyris C., Schon D.A., (1978), *Organizational learning: a theory of action perspective*, Reading, MA: Addison – Wesley
- Barney J.B., (2003), *Gaining and sustaining competitive advantage*, NJ, Upper Saddle River, NJ, Prentice Hall, 2nd edition
- Campell C. – Hunt, (2000), “What have we learned about generic competitive strategy? A meta analysis”, *Strategic Management Journal*, pp.127-154
- D’Aveni R.A., (1994), *Hyper competition*, New York, The Free Press
- French W., Bell C., (1995), *Organization Development*, Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Grant R.M., (1998), *Contemporary Strategy Analysis: Concepts, Techniques, Applications*, UK, Blackwell Publishing, 3rd edition, pp.181-192
- Hill C.W.L, Jones G.R., (2001), *Strategic Management: an Integrated Approach*, Houghton Mufflin Company, 5th edition
- Hill R., (1996), “A measure of the learning organization, Industrial and Commercial Training”, *MCB University Press*, Vol. 28, No 1, pp.19-25
- Hitt C., Ireland D., Hoskisson R., (1997), *Strategic Mngement: Competitiveness and Globalization*, West Pubishing, 2nd edition
- Hodgetts R.M., (1999), “A conversation with Michael E. Porter: A significant extension toward Operational Improvement and Positioning”, *Organizational Dynamics*, Vol.28, pp.24-33
- Kotter P.J., (1998), “Leading Change: Why transformation efforts fail”, *Harvard Business Review on Change*, HBS Press
- McEvily S.K., Chakravarthy B., (2002), “The Persistence of Knowledge-Based Advantage: an empirical test for product performance and technological knowledge”, *Strategic Management Journal*, Vol. 23, n°4, pp. 285-305
- Ortenblad A., (2007), “Senge’s many faces: problem or opportunity?”, *The learning Organization*, Vol.14, No.2, pp.108-122
- Pearn M., Roderick C., Mulrooney C., (1995), *Learning organizations in practice*, London: New York: McGraw-Hill

Pedler M., Burgoyne J., Boydell T., (1991, 1996), *The Learning Company. A strategy for sustainable development*, London, McGraw-Hill, pp.15-17

Pekka - Economou V., Fafaliou I., (2005), “How an under what preconditions new management approaches facilitate organizational competitiveness of modern firms?”, *Proceedings of the first European Conference on Economic Intelligence*, Poitiers, Paris

Porter M., (1980), *Competitive Strategy*, NY, Free Press

Rampersad, H.K., (2006), **The Personal Balanced Scorecard; The Way to Individual Happiness, Personal Integrity and Organizational Effectiveness**, Greenwich, USA, Information Age Publishing Inc.
<http://rampersad.wordpress.com/2008/01/18/>

Rampersad, H.K., (2003), Total Performance Scorecard; Redefining Management to Achieve Performance with Integrity, Butterworth - Heinemann Business Books, Elsevier Science.
http://www.totalperformancescorecard.com/articles_int_detail.php

Saisana M., Cartwright F., (2007) “Measuring Lifelong Learning and its impact on Happiness – The Canadian paradigm”, *International Conference on Policies for Happiness*, Siena

Salvatore D., (2004), *Managerial Economics in a Global Economy*, U.S., Thomson: South Western, 5th edition

Senge P.M. et al, (1990), *The fifth discipline field book: strategies and tools for building a learning organization*, New York: Currency- Doubleday

Senge P.M., (1990), *The fifth discipline: The art and Practice of The Learning Organization*, New York, Doubleday

Senge P.M., et al, (1994), *The fifth discipline field book: strategies and tools for building a Learning Organization*, New York: Currency- Doubleday

Smith M.K., (2001), “Peter Senge and the learning organization”, *the encyclopedia of informal education*, (www.infed.org/thinkers/senge.htm) Last update: April 11, 2008)

Sun Peter Y.T., Scott J.L., (2003), “Exploring the divide – organizational learning and learning organization”, *The learning organization*, Vol.10, No4, pp. 202-215

Wallis Cl., (2005), “The new science of Happiness”, *Time Magazine*, p.A7

Wheelen T., Hunger D, (2006), *Concepts in Strategic Management and Business Policy*, Pearson Prentice Hall, 10th edition

Γεωργόπουλος Ν., (2002), *Στρατηγικό Μάνατζμεντ*, Αθήνα, εκδ. Μπένου, Α έκδ.

Μπουραντάς Δ., (2001), *Μάνατζμεντ*, Αθήνα, εκδ. Μπένου

Παπαδάκης Β., (2007), *Στρατηγική των Επιχειρήσεων: ελληνική και διεθνής εμπειρία*, Αθήνα, εκδ. Μπένου, 5^η έκδοση, Α τόμος

Χυτήρης Λ., (2001), *Οργανωσιακή συμπεριφορά: η ανθρώπινη συμπεριφορά σε οργανισμούς και επιχειρήσεις*, Αθήνα, Interbooks
<http://oak.cats.ohiou.edu/~kd636398/>
http://www.see.ed.ac.uk/~gerard/MENG/MEAB/learning_organisation/case_index.html

B10-2. Περιβαλλοντικοί φόροι και ανεργία: Μια θεωρητική προσέγγιση

**Σταματίνα Χατζηδήμα, Πανεπιστήμιο Πειραιώς
Κωνσταντίνος Ελευθερίου, Πανεπιστήμιο Πειραιώς**

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια, η χρήση του φόρου ρύπανσης έχει αποτελέσει κεντρικό θέμα του διαλόγου για την άσκηση αποτελεσματικής περιβαλλοντικής πολιτικής. Όλο και περισσότερες χώρες προσανατολίζονται προς την υιοθέτηση ή την αύξηση των περιβαλλοντικών φόρων, καθώς και την παροχή επιδοτήσεων για τη μείωση της ρύπανσης. Παρ' όλα αυτά, ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας υποστηρίζει ότι οι περιβαλλοντικοί φόροι αποτυγχάνουν να έχουν ένα αποτέλεσμα «διπλού οφέλους» και οδηγούν σε μια ανταλλακτική σχέση μεταξύ επιπέδου ρύπανσης και ανεργίας. Υπό αυτό το πρίσμα, αναπτύσσουμε ένα απλό μαθηματικό υπόδειγμα, το οποίο ενσωματώνει τις τριβές στην αγορά εργασίας, έτσι ώστε να εξετάσουμε την επίπτωση ενός φόρου ρύπανσης στην απασχόληση. Επίσης, επιχειρούμε να προσδιορίσουμε το αποτελεσματικό επίπεδο του φόρου αυτού στη βραχυχρόνια περίοδο, όπου η υπόθεση της ελεύθερης εισόδου των επιχειρήσεων στην αγορά είναι πιθανό να μην ισχύει.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο πλαίσιο της νεοκλασικής οικονομικής και με αφορμή το πρόβλημα ατμοσφαιρικής ρύπανσης του Λονδίνου, πρώτος ο Ρίγου παρουσίασε το 1920 μια συστηματική ανάλυση του ρόλου του περιβάλλοντος. Έτσι, ο όρος «εξωτερικές επιδράσεις» γνώρισε την πρώτη του περιβαλλοντική εφαρμογή με την εισήγηση του Ρίγου στο Λονδίνο για ένα φόρο εκπομπής ρύπων, λόγω της κατάστασης που είχε διαμορφωθεί στο Λονδίνο του μεσοπολέμου. Στο έργο του «Economics of Welfare» προτείνει τη θέσπιση περιβαλλοντικού φόρου και αναλύει τον μηχανισμό της ευεργετικής του επίδρασης στην ποιότητα του περιβάλλοντος. Η νεοκλασική προσέγγιση αποτελεί τη βάση της σύγχρονης *Οικονομικής του Περιβάλλοντος*.

Μέχρι το 1960, ασχολήθηκαν άμεσα ή έμμεσα με τις *εξωτερικές επιδράσεις* πολλοί διαπρεπείς οικονομολόγοι¹. Στη συνέχεια κατά την δεκαετία 1960-1970, αναδείχθηκε σε σημαντικό βαθμό από τον Mishan το θέμα των *εξωτερικών οικονομιών* και το θέμα της *οικονομικής του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων*. Η σχέση περιβάλλοντος-οικονομίας ετέθη πάλι έντονα μόνον στη δεκαετία του '70 και στις συνθήκες που δημιουργήθηκαν από την ενεργειακή κρίση. Κατά την περίοδο αυτή ανακυκλώθηκαν σε μεγάλο βαθμό οι προσεγγίσεις των κλασικών οικονομολόγων και διατυπώθηκαν προβλέψεις, που στηρίζονταν συνήθως σε κατασκευή μαθηματικών υποδειγμάτων με σημαντικές όμως απλουστεύσεις και

¹ Meade, Scitovsky, Viner, Allyn Young, Robertson, Dolan, Sraffa, Knight, Ellis, Felner, Samuelson, Lindanl, Musgrave, Bowen, Clark, Rosenstein-Rodan, Sidgwick, Eckaus, Fleming, Fr. Bator κ.ά.

παραδοχές. Ενδεικτικά αναφέρονται δύο ακραίες προσεγγίσεις της εποχής, η *απαισιόδοξη προσέγγιση* «The Limits to Growth» (D. Meadows et al., 1972) και η *αισιόδοξη προσέγγιση* «The next 200 years: A scenario for America and the World» (H. Kahn et al., 1976).

Από τότε, η δυναμική του όρου των «*εξωτερικών επιδράσεων*» αυξάνεται συνεχώς, ενώ αναπτύσσονται οι κατηγορίες της και οι εξειδικεύσεις της. Οι *εξωτερικές επιδράσεις* γίνονται καθοριστικές και αναδεικνύονται πρόδηλα, όταν πλησιάζουμε στο σημείο περιβαλλοντικού και οικονομικού κορεσμού ή αλλιώς στο όριο της φέρουσας ικανότητας. Αυτό ισχύει και για τα δημόσια αγαθά και την κοινή ωφέλεια. Στον πίνακα των κατηγοριών *εξωτερικών επιδράσεων* προσθέτουμε τουλάχιστον δύο ακόμη διακρίσεις κατηγοριών: (α) της διακινδύνευσης και (β) τις θεσμικές ή λειτουργικές. Αναδεικνύοντας αυτό τον όρο της οικονομικής επιστήμης σε ένα εκτεταμένο πλαίσιο, δημιουργώντας παράλληλα και μια κατηγοριοποίηση, στοχεύουμε στο να λειτουργεί αυτός ο όρος πιο καταλυτικά στις αποφάσεις και τους σχεδιασμούς του Κράτους.

Οι *εξωτερικές επιδράσεις* είναι λειτουργική έννοια για την αξιοποίηση του περιβάλλοντος και την εναρμόνιση με αυτό της πράσινης επιχειρηματικότητας. Η έννοια αυτή είναι στρατηγική για την οικονομολογική προσέγγιση και τον πολιτικό σχεδιασμό της *βιώσιμης ανάπτυξης*. Είναι στρατηγική και θεμελιώδης για τη σύνδεση περιβαλλοντικών και οικονομικών ζητημάτων και προσεγγίσεων. Αποτελεί έναν όρο-κλειδί για την ολοκλήρωση της περιβαλλοντικής οικονομικής πολιτικής και για τη διαμόρφωση στρατηγικών και εργαλείων για τη *βιώσιμη ανάπτυξη*. Ο όρος αυτός αναφέρεται σε εκείνες τις περιπτώσεις που δεν έχουμε δυνατότητα ολοκληρωμένης οικονομικής αποτίμησης και που επίσης έχουμε να κάνουμε με αδιαίρετα αγαθά ή με έμμεσες επιδράσεις, που δεν μπορεί να τις αντιμετωπίσει ο μηχανισμός της αγοράς. Αυτές οι περιπτώσεις αντιμετωπίζονται είτε με σχεδιασμένα εργαλεία ρύθμισης της αγοράς, είτε με μια λειτουργία της αγοράς που λαμβάνει υπόψη όχι μόνον το ατομικό κόστος και όφελος αλλά και το συλλογικό και κοινωνικό.

2. ΡΥΠΑΝΣΗ ΚΑΙ ΑΣΚΗΣΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το *περιβάλλον* και η ποιότητά του εξελίσσεται στις αναπτυσσόμενες οικονομίες σε ένα βαθμό οικονομικό. Η εξέλιξή του αυτή οδηγεί στα *περιβαλλοντικά αγαθά*, τα οποία συμβάλλουν στην ευημερία είτε παρέχοντας ευεξία, είτε αξιοποιούμενα άμεσα ή έμμεσα στην παραγωγή. Η ρύπανση του περιβάλλοντος αποτελεί μια αρνητική εξωτερική οικονομία ή *εξωτερική επιβάρυνση* και το εξωτερικό κόστος που προκαλείται από την ρύπανση δεν εντάσσεται στον μηχανισμό της αγοράς. Για παράδειγμα, αν η παραγωγική διαδικασία ενός αγαθού προκαλεί εξωτερικές επιβαρύνσεις με τη μορφή μόλυνσης του περιβάλλοντος (π.χ. απόβλητα, ηχορύπανση κλπ.), δημιουργείται ένα εξωτερικό κόστος, το οποίο ο μηχανισμός της αγοράς αδυνατεί να το ενσωματώσει και κατά συνέπεια το κόστος αυτό διαχέεται στην κοινωνία, ενώ ο παραγωγός δεν επωμίζεται αυτό το κόστος. Το ύψος της παραγωγικής δραστηριότητας που δημιουργεί το εξωτερικό αυτό κόστος είναι πιο υψηλό από το ύψος που θα

εξασφάλιζε μια αποδοτική κατανομή των πόρων. Όσο δεν ενσωματώνεται αυτό το εξωτερικό κόστος στο κόστος παραγωγής του προϊόντος, ο παραγωγός δεν έχει κίνητρο να αναζητήσει λιγότερο ρυπογόνους - αλλά και ακριβότερους - τρόπους παραγωγής. Επιπλέον, η τιμή του προϊόντος, που προέρχεται από αυτή την παραγωγική δραστηριότητα, είναι πιο χαμηλή από την τιμή που θα εξασφάλιζε μια αποδοτική κατανομή των πόρων. Επομένως, όσο δεν αυξάνεται η τιμή του προϊόντος, ο καταναλωτής δεν έχει κίνητρο να αναζητήσει άλλα, πιο φιλικά στο περιβάλλον - αλλά και ακριβότερα - υποκατάστατα προϊόντα.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η μείωση της ρύπανσης προϋποθέτει τη διόρθωση της ανεπάρκειας του μηχανισμού της αγοράς με την άμεση ή έμμεση ενσωμάτωση του εξωτερικού κόστους στις τιμές των προϊόντων, η παραγωγική διαδικασία των οποίων προκαλεί εξωτερικές επιβαρύνσεις με τη μορφή μόλυνσης του περιβάλλοντος. Η διαδικασία αυτή είναι γνωστή με τον όρο «εσωτερικευση» των εξωτερικών επιβαρύνσεων και στο σημείο αυτό εμφανίζεται ο ρόλος του Κράτους και η αναγκαιότητα του «κρατικού παρεμβατισμού» στο σύστημα της ελεύθερης αγοράς. Η κρατική παρέμβαση, είτε με τη μορφή της υποχρεωτικής χρήσης αντιρρυπαντικής τεχνολογίας ή/και άλλων καθαρότερων (και ακριβότερων) πρώτων υλών και ενεργειακών πόρων, είτε με τη μορφή ασκήσεως της κατάλληλης δημοσιονομικής πολιτικής (γνωστή ως λύση Pigou), δηλαδή την επιβολή φόρου από το Κράτος, για την αντιστάθμιση του εξωτερικού κόστους που επιβαρύνει την κοινωνία, επιφέρει και στις δύο περιπτώσεις αύξηση του κόστους παραγωγής και κατά συνέπεια την αύξηση της τιμής του προϊόντος. Αυτό οδηγεί σε μείωση της ζήτησης, που συνεπάγεται την μείωση της παραγωγικής δραστηριότητας και ως εκ τούτου και του επιπέδου της ρύπανσης. Εναλλακτικά, είναι απαραίτητη η εκ μέρους του Κράτους επιβολή στον παραγωγό ενός χαμηλότερου επιπέδου παραγωγής ή η πλήρης απαγόρευση της παραγωγικής δραστηριότητας.

Συνήθως, η «εσωτερικευση» των εξωτερικών επιβαρύνσεων δεν είναι πλήρης. Για να εσωτερικευθούν πλήρως οι εξωτερικές επιβαρύνσεις, που προκαλούνται π.χ. από την παραγωγή ενός αγαθού, θα πρέπει να επιβληθεί φόρος κατά μονάδα του παραγόμενου προϊόντος ίσος με το ποσό της εξωτερικής επιβάρυνσης που προκαλεί η παραγωγική του διαδικασία. Μετά από την επιβολή του φόρου αυτού (λύση Pigou) η παραγόμενη ποσότητα του αγαθού (άριστη από κοινωνική άποψη) θα είναι μικρότερη από εκείνη που είχε προσδιορίσει ο μηχανισμός της αγοράς πριν από την κρατική παρέμβαση. Αυτό σημαίνει ότι οι εξωτερικές επιβαρύνσεις θα εσωτερικευθούν πλήρως με την ενσωμάτωση του εξωτερικού κόστους στην τιμή του προϊόντος.

Στην περίπτωση όμως των εξωτερικών επιβαρύνσεων με τη μορφή της *μόλυνσης του περιβάλλοντος*, που είναι γνωστές ως *μικτές εξωτερικές επιβαρύνσεις* και λαμβάνουν χώρα μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών, το επίπεδο των εξωτερικών επιβαρύνσεων δεν εξαλείφεται πλήρως. Αυτό που επιχειρούν να προσδιορίσουν οι οικονομολόγοι στην περίπτωση αυτή είναι το «άριστο επίπεδο της ρύπανσης» για την κοινωνία. Το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο θα πρέπει να μειωθεί η ρύπανση, καθόσον επιφέρει στην κοινωνία αφ'ενός κοινωνική ωφέλεια και αφ'ετέρου κοινωνικό κόστος. Πράγματι, η μείωση της ρύπανσης δημιουργεί

όφελος στην κοινωνία με την αποφυγή του εξωτερικού κόστους που επιφέρει. Παράλληλα όμως, δημιουργεί και ένα κοινωνικό κόστος στους παραγωγούς, λόγω της αύξησης του κόστους παραγωγής και στους καταναλωτές, λόγω της αύξησης της τιμής των προϊόντων και αποστέρησης από την κατανάλωση χρήσιμων αγαθών, που συμβάλλουν στην κοινωνική ευημερία. Αυτό το κοινωνικό κόστος είναι γνωστό με τον όρο «συλλογικό κόστος καταπολέμησης της ρύπανσης». Ως παράδειγμα αναφέρουμε τις εξωτερικές επιβαρύνσεις που προκαλούνται από την παραγωγή ενέργειας. Η παραγωγή ενέργειας από μια επιχείρηση δημιουργεί ρύπανση που επιβάλλει κόστος σε εργαζόμενους και πολίτες. Εξ' άλλου, ακόμη και η χρήση ενέργειας από ένα νοικοκυριό ή ένα αυτοκίνητο δημιουργεί ρύπανση, που επιβάλλει κόστος στους πολίτες. Το κόστος αυτό δεν ενσωματώνεται στην τιμή της ενέργειας, αποτελεί εξωτερικό κόστος. Η ρύπανση και το εξωτερικό κόστος δεν είναι ίδια σε όλες τις μορφές ενέργειας και σε όλες τις τεχνολογίες. Αγνόηση των εξωτερικών επιβαρύνσεων οδηγεί σε μη αποδοτική χρήση των ενεργειακών πόρων, άρα και σε μείωση της κοινωνικής ευημερίας. Βασική επιδίωξη του παρόντος άρθρου είναι να εξετάσει κατά πόσον η επιβολή ενός φόρου ρύπανσης είναι συμβατή με ένα αποτέλεσμα «διπλού οφέλους», δηλαδή αν η κοινωνική ωφέλεια που θα προκύψει μπορεί να έχει διπλό χαρακτήρα: αφενός την μείωση του επιπέδου της ρύπανσης και αφετέρου την αύξηση της απασχόλησης. Επίσης, στην παρούσα μελέτη επιχειρείται ο προσδιορισμός του άριστου επιπέδου του φόρου ρύπανσης και γίνεται μία σύγκριση αυτού με τον παραδοσιακό φόρο Pigou. Η προσέγγιση των παραπάνω θεμάτων γίνεται με τη χρήση ενός μαθηματικού υποδείγματος της αγοράς εργασίας, όπου τα άτομα είναι ετερογενή αναφορικά με τις παραγωγικές τους δυνατότητες και τα φορολογικά έσοδα που προκύπτουν από την επιβολή του φόρου ρύπανσης δεν επιστρέφονται από το Κράτος στις επιχειρήσεις με την μορφή επιδοτήσεων. Συγκεκριμένα, η μαθηματική ανάλυση βασίζεται σε ένα υπόδειγμα που αναπτύχθηκε από τον Burdett (2001), το ποίο με την σειρά του μπορεί να θεωρηθεί ως μία προέκταση των μοντέλων των Mortensen (1980), Diamond (1982) και Pissarides (1990) και «συλλαμβάνει» την διορατικότητα του υποδείγματος που παρουσιάστηκε από τον Lockwood (1986). Το θέμα της ύπαρξης «ανταλλακτικής» (trade off) σχέσης ανάμεσα στην περιβαλλοντική ρύπανση και την ανεργία, όταν επιβάλλεται ένας φόρος ρύπανσης στις επιχειρήσεις, προσεγγίστηκε για πρώτη φορά από την οικονομική βιβλιογραφία στα μέσα της δεκαετίας του '90. Αντιπροσωπευτικά δείγματα αυτής της βιβλιογραφίας αποτελούν οι εργασίες των Bovenberg & de Mooij (1994), Bovenberg & van der Ploeg (1994a, b) και Goulder (1995). Όλες οι παραπάνω μελέτες καταλήγουν στο ίδιο κοινό συμπέρασμα: Ο περιβαλλοντικός φόρος της δεύτερης άριστης λύσης (second best) θα πρέπει να είναι χαμηλότερος από τον φόρο Pigou και η αύξηση ενός φόρου ρύπανσης θα οδηγήσει σε μία ανταλλακτική σχέση μεταξύ επιπέδου ρύπανσης και ανεργίας. Ο Strand παρουσίασε το 1999 ένα υπόδειγμα, όπου οι επιχειρήσεις αποφασίζουν εκ των προτέρων για το επίπεδο των ρύπων που θα εκπέμπουν μέσα στο πλαίσιο της διαδικασίας μεγιστοποίησης των κερδών τους. Η μεθοδολογική αυτή προσέγγιση του Strand βρίσκει εφαρμογή και στην παρούσα μελέτη και από αυτή

την άποψη οι δύο μελέτες μπορούν να χαρακτηριστούν συγγενείς. Παρόλα αυτά, η ανάλυσή μας διαφοροποιείται από αυτή του Strand στα παρακάτω τρία βασικά σημεία: 1) Υποθέτουμε ότι υπάρχουν κενές θέσεις εργασίας 1) Τα άτομα χαρακτηρίζονται από ετερογένεια αναφορικά με τις παραγωγικές τους δυνατότητες. Η υπόθεση αυτή λαμβάνει υπόψη της την ύπαρξη μισθολογικών διαφορών μεταξύ των απασχολούμενων 11) Θεωρούμε ότι υπάρχουν εμπόδια εισόδου για τις νέες επιχειρήσεις που θέλουν να εισέλθουν στην αγορά. Μία τέτοια εξέλιξη είναι πιθανή κατά την βραχυχρόνια περίοδο (βλέπε και Ours & Ridder, 1992). Ένα από τα βασικά συμπεράσματα της ανάλυσης του Strand είναι ότι, δεδομένης της μη «ανακύκλωσης» των φορολογικών εσόδων από τον φόρο ρύπανσης, ο περιβαλλοντικός φόρος της πρώτης άριστης λύσης (first best) θα είναι υψηλότερος από το φόρο Pigou και χαμηλότερος από τον φόρο της δεύτερης άριστης λύσης (second best), ο οποίος με την σειρά του είναι μεγαλύτερος από το οριακό κοινωνικό κόστος της μόλυνσης (δηλ. τον φόρο Pigou). Όμως, ο φόρος της πρώτης άριστης λύσης απορρίπτεται από τον Strand, αφού σύμφωνα με το υπόδειγμά του οδηγεί σε μία κατάσταση πλήρους απασχόλησης, η οποία συνεπάγεται έναν απείρως υψηλό φόρο. Επίσης, κατά τον Strand δεν μπορεί να επιτευχθεί αποτέλεσμα «διπλού οφέλους» από την αύξηση του φόρου ρύπανσης, όταν τα έσοδα του εν λόγω φόρου δεν επιστρέφονται με την μορφή αντίστοιχων επιδοτήσεων (π.χ. επιδότηση για την εγκατάσταση κεφαλαιουχικού εξοπλισμού φιλικού προς το περιβάλλον κτλ.). Η συνεισφορά της παρούσας εργασίας είναι ο εντοπισμός των σύνθετων αποτελεσμάτων, τα οποία επηρεάζοντας την παραγωγικότητα «επιφύλαξης» (δηλ. το επίπεδο της παραγωγικότητας κάτω από το οποίο οι επιχειρήσεις δεν δέχονται να απασχολήσουν τα άτομα), οδηγούν σε ένα αποτέλεσμα «διπλού οφέλους», καθώς ο φόρος ρύπανσης αυξάνεται. Επιπρόσθετα, η πρώτη άριστη λύση είναι εφικτή στο υπόδειγμά μας και χαρακτηρίζεται από ένα επίπεδο ανεργίας χαμηλότερο από αυτό που προκύπτει από τον μηχανισμό της αγοράς, καθώς επίσης και από έναν άριστο περιβαλλοντικό φόρο υψηλότερο από τον αντίστοιχο του Strand (και επομένως και του Pigou).

Η δομή του παρόντος άρθρου είναι η ακόλουθη: Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει την εισαγωγή. Στην ενότητα που ακολουθεί (δεύτερη ενότητα) γίνεται αναφορά στη δικαιολογητική βάση της κρατικής παρέμβασης για την εσωτερικευση των εξωτερικών επιβαρύνσεων στην περίπτωση της ρύπανσης του περιβάλλοντος. Στην τρίτη ενότητα παρουσιάζεται επιγραμματικά, μέσω της παράθεσης και της περιγραφής των βασικών εξισώσεων, το βασικό υπόδειγμα της μελέτης. Η τέταρτη ενότητα εξετάζει την φύση της ισορροπίας σταθερής κατάστασης και παρουσιάζει τα αποτελέσματα της συγκριτικής στατικής. Το θέμα της κοινωνικής αποτελεσματικότητας σχολιάζεται στην πέμπτη ενότητα. Τέλος, τα συμπεράσματα παρατίθενται στην έκτη ενότητα.

3. ΤΟ ΒΑΣΙΚΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ

Η οικονομία του υπό εξέταση υποδείγματος αποτελείται από ένα μεγάλο, δεδομένο αριθμό ατόμων και από τον ίδιο αριθμό επιχειρήσεων. Για λόγους απλοποίησης, οι παραπάνω αριθμοί κανονικοποιούνται στην μονάδα. Ο χρόνος είναι συνεχής. Κάθε

επιχείρηση μπορεί να δημιουργήσει μία θέση εργασίας και επομένως μπορεί να απασχολήσει μόνο ένα άτομο και αντιστρόφως (δηλ. ένα άτομο δεν μπορεί να απασχολείται ταυτόχρονα σε διαφορετικές επιχειρήσεις). Οι επιχειρήσεις είναι *ex ante* ομοιογενείς. Τα άτομα χαρακτηρίζονται από μία ετερογένεια αναφορικά με το επίπεδο ικανοτήτων/προσόντων που διαθέτουν. Πιο συγκεκριμένα, πριν από την είσοδό του στην αγορά εργασίας, κάθε άτομο έχει «προικοδοτηθεί» από τη φύση με ένα επίπεδο ικανοτήτων y , όπου y είναι μία τυχαία μεταβλητή που κατανέμεται ομοιόμορφα μέσα στο διάστημα $[0, 1]$. Εάν ένα άτομο με επίπεδο ικανοτήτων y εργάζεται, τότε παράγει y μονάδες προϊόντος ανά μονάδα χρόνου (άρα το y εκφράζει την παραγωγικότητα του ατόμου). Τα άτομα και οι επιχειρήσεις προεξοφλούν το μέλλον με τον ίδιο ρυθμό προεξόφλησης r . Έστω a ο ρυθμός με τον οποίο ένας άνεργος «εντοπίζει» κενές θέσεις εργασίας, όπου a είναι η παράμετρος μίας διαδικασίας Poisson. Το επίδομα ανεργίας είναι πολύ μικρό και εξισώνεται με το μηδέν.

Όταν ένας άνεργος με παραγωγικότητα y «εντοπίσει» μία κενή θέση εργασίας, τότε η διαδικασία πρόσληψης έχει την ακόλουθη δομή: Κατ'αρχήν, η *en* λόγω επιχείρηση αποφασίζει αν θα προσλάβει ή όχι τον ενδιαφερόμενο. Αν η απόφαση είναι θετική, τότε ο μισθός (ανά μονάδα χρόνου) που θα λάβει ο απασχολούμενος, $w(y)$, καθορίζεται από μία συμμετρική διαδικασία διαπραγμάτευσης κατά Nash (με άλλα λόγια, το άτομο και η επιχείρηση μοιράζονται ισομερώς το παραγόμενο προϊόν). Αν η απόφαση είναι αρνητική, τότε το άτομο παραμένει άνεργο και συνεχίζει την αναζήτηση εργασίας. Η παραπάνω ανάλυση υπονοεί ότι θα υπάρχει μία παραγωγικότητα (ικανότητα) «επιφύλαξης», y^R , όπου τα άτομα με $y \leq y^R$ θα παραμένουν πάντα άνεργα. Μία επιπλέον υπόθεση που ενσωματώνεται στο παρόν υπόδειγμα είναι ότι, όταν το άτομο απασχολείται, δεν αναζητά παράλληλα μία άλλη θέση εργασίας. Το γεγονός ότι όλες οι επιχειρήσεις είναι ομοιογενείς συνεπάγεται ότι, όταν ένα άτομο γίνεται δεκτό για εργασία από μία επιχείρηση, τότε θα γίνεται δεκτό και από τις υπόλοιπες.

Ο ρυθμός με τον οποίο οι εργαζόμενοι απολύονται είναι εξωγενής και ίσος με δ . Όταν ένας απασχολούμενος απολύεται, τότε ο ίδιος επιστρέφει στην ανεργία και η επιχείρηση αντικαθίσταται από μία νέα, η οποία προσφέρει μία καινούργια θέση εργασίας. Ο ρυθμός με τον οποίο οι επιχειρήσεις «εντοπίζουν» άνεργα άτομα είναι ίσος με γ . Εξ αιτίας των υποθέσεων του σταθερού ρυθμού απολύσεων και της ισότητας του αριθμού των επιχειρήσεων με αυτόν των ατόμων, συνεπάγεται ότι $a = \gamma$. Το κόστος της δημιουργίας μίας κενής θέσης εργασίας και επομένως μίας επιχείρησης, σύμφωνα με τις υποθέσεις, είναι ίσο με C και αντιπροσωπεύει το κόστος της αρχικής επένδυσης που είναι απαραίτητο για την δημιουργία της επιχείρησης (επένδυση εγκατάστασης). Το κόστος αυτό δεν υφίσταται, όταν η θέση εργασίας δεν είναι κενή. Η παραγωγή προϊόντος ρυπαίνει το περιβάλλον με σταθερό ρυθμό P ανά μονάδα παραγόμενου προϊόντος, όπου $0 < P < 1$. Παρόλα αυτά, η επιχείρηση μπορεί να μειώσει το επίπεδο του P , μέσω της αρχικής της επένδυσης με τον ακόλουθο τρόπο: $C'(P) < 0$, $C''(P) > 0$, δηλαδή καθώς το κόστος της αρχικής επένδυσης αυξάνεται, ο ρυθμός ρύπανσης ανά μονάδα προϊόντος

μειώνεται. Όσο όμως μειώνεται το P , το κόστος της αρχικής επένδυσης αυξάνεται με φθίνοντα ρυθμό. Τέλος, ένας γραμμικός φόρος τ επιβάλλεται στο P , όπου $0 < \tau < 1$. Τα έσοδα από τον φόρο δεν επιστρέφονται στην κοινωνία με την μορφή επιδοτήσεων. Χρησιμοποιώντας τα μαθηματικά εργαλεία της θεωρίας αναζήτησης – ταιριάσματος (search and matching theory) και πραγματοποιώντας τους σχετικούς υπολογισμούς, η εξίσωση προσδιορισμού της παραγωγικότητας «επιφύλαξης» θα είναι ίση με:

$$y^R(1 - \tau P) = -C(P) + \frac{a(1 - \tau P)}{2(r + \delta) + a} \int_{y^R}^1 (y - y^R) f(y) dy \quad (1)$$

όπου $f(y)$ είναι η συνάρτηση πυκνότητας πιθανότητας του επιπέδου ικανοτήτων μεταξύ των ανέργων στην σταθερή κατάσταση.

4. ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ΣΤΑΘΕΡΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Στην σταθερή κατάσταση, ο ρυθμός με τον οποίο μεταβάλλεται ο αριθμός των απασχολούμενων είναι ίσος με το μηδέν, δηλαδή η «εισορή» ανέργων στην απασχόληση είναι ίση με την «εκροή» απασχολούμενων στην ανεργία. Αφού, σύμφωνα με τις υποθέσεις του υποδείγματος, το y κατανέμεται ομοιόμορφα μεταξύ 0 και 1, ο αριθμός των ατόμων που θα είναι μόνιμα άνεργοι είναι ίσος με y^R . Από τα άτομα που έχουν $y > y^R$, κάποια είναι άνεργα στην σταθερή κατάσταση. Πραγματοποιώντας τους κατάλληλους υπολογισμούς, λαμβάνουμε ότι η συναθροιστική συνάρτηση πιθανότητας του επιπέδου ικανοτήτων μεταξύ των ανέργων στην σταθερή κατάσταση είναι ίση με:

$$F(y) = \begin{cases} \frac{y(a + \delta)}{\delta + ay^R} & \text{if } y \leq y^R \\ \frac{ay^R + \delta y}{\delta + ay^R} & \text{if } y > y^R \end{cases}$$

Άρα, η εξίσωση (1) λαμβάνει την ακόλουθη μορφή:

$$y^R(1 - \tau P) = -C(P) + \frac{a\delta(1 - \tau P)(1 - y^R)^2}{2[2(r + \delta) + a](\delta + ay^R)} \quad (2)$$

Το C προσδιορίζεται από την επιχείρηση πριν από την πρόσληψη του εκάστοτε ατόμου και λαμβάνοντας το ύψος του τ ως εξωγενώς δεδομένο. Έτσι, λοιπόν, η επιχείρηση προσδιορίζει το ύψος του C και επομένως του P , μεγιστοποιώντας το αναμενόμενο προεξοφλημένο κέρδος, που αυτή έχει από την είσοδό της στην αγορά (δηλ. το αναμενόμενο προεξοφλημένο κέρδος μίας κενής θέσης εργασίας). Σύμφωνα με τα παραπάνω, το ύψος του P προσδιορίζεται από την ακόλουθη εξίσωση:

$$C'(P) = -\frac{a\delta\tau(1 - y^R)^2}{2[2(r + \delta) + a](\delta + ay^R)} \quad (3)$$

Λύνοντας το σύστημα των εξισώσεων (2) και (3), λαμβάνουμε τις αγοραίες τιμές ισορροπίας των P και y^R . Παραγωγίζοντας τις εξισώσεις (2) και (3) και πραγματοποιώντας τους κατάλληλους υπολογισμούς, λαμβάνουμε ότι αν η

απόλυτη τιμή της ελαστικότητας (e_{cc}) του C' ως προς το P είναι μεγαλύτερη από την απόλυτη τιμή της ελαστικότητας (e_c) του C ως προς το P , τότε $\frac{dy^R}{d\tau} < 0$ και $\frac{dP}{d\tau} < 0$, δηλαδή έχουμε αποτέλεσμα «διπλού οφέλους».

Μία αύξηση του περιβαλλοντικού φόρου θα μειώσει τα καθαρά έσοδα της επιχείρησης (το κόστος της ρύπανσης θα είναι τώρα μεγαλύτερο για την επιχείρηση). Το γεγονός αυτό θα αναγκάσει τις επιχειρήσεις να είναι πιο ελαστικές ως προς τα κριτήρια πρόσληψης που έχουν, δηλαδή θα μειώσουν την παραγωγικότητα «επιφύλαξης», έτσι ώστε να μετριάσουν το φορολογικό βάρος², με δεδομένο το τρέχον επίπεδο του P . Η μείωση του y^R θα οδηγήσει στην μείωση της ανεργίας. Η ανισότητα $e_{cc} > e_c$ υποδηλώνει ότι το επιπλέον κόστος επένδυσης, που προκύπτει από την μείωση του ρυθμού ρύπανσης ανά μονάδα προϊόντος, μειώνεται με πιο γρήγορο ρυθμό σε σχέση με την αύξηση του συνολικού κόστους επένδυσης. Το γεγονός αυτό δίνει ένα κίνητρο στις επιχειρήσεις να μειώσουν το ρυθμό ρύπανσης ανά μονάδα προϊόντος μέσω της αύξησης της αρχικής επένδυσης. Το επιπλέον κόστος θα καλυφθεί από την προκύπτουσα μείωση του φορολογικού βάρους και από τα κέρδη που θα προκύψουν από την μείωση του y^R .

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Μέσα στα πλαίσια της άσκησης περιβαλλοντικής πολιτικής, η αντικειμενική συνάρτηση του Κράτους θα είναι:

$$H = \int_0^{\infty} e^{-rt} [(1-zP) \int_{y^R}^1 y \frac{(1-u)}{1-y^R} dy - C(P)u] dt \quad (4)$$

όπου z είναι η οριακή κοινωνική εκτίμηση της ζημίας που προκαλεί η ρύπανση.

Η παράσταση μέσα στις αγκύλες εκφράζει την τρέχουσα αξία του καθαρού κοινωνικού πλεονάσματος, το οποίο είναι ίσο με την κοινωνική αξία του προϊόντος (πρώτος όρος) μείον το κόστος της αρχικής επένδυσης στο σύνολο της οικονομίας (δεύτερος όρος). Επίσης, το Κράτος αντιμετωπίζει και τον ακόλουθο περιορισμό, ο οποίος εκφράζει την διαχρονική εξέλιξη της ανεργίας

$$\dot{u} = \delta(1-u) - a(u - y^R) \quad (5)$$

Μεγιστοποιώντας την (4) ως προς P και y^R , υπό τον περιορισμό (5), λαμβάνουμε τις ακόλουθες εξισώσεις

$$(1/2)r(1-zP) \frac{(1-y^R)}{a+\delta} = y^R - zPy^R + C(P) \quad (6)$$

² Υψηλότερες τιμές του y^R συνεπάγονται περισσότερο χρόνο «αναμονής» μέχρι την πλήρωση μίας κενής θέσης εργασίας και επομένως μεγαλύτερο κόστος για την επιχείρηση. (Το $C(P)$ δεν υφίσταται, όταν η θέση εργασίας δεν είναι κενή). Επιπλέον, το αναμενόμενο επίπεδο της ρύπανσης, δεδομένου του ρυθμού ρύπανσης ανά μονάδα προϊόντος και συνεπώς και η αναμενόμενη φορολογική επιβάρυνση μειώνονται, όταν μειώνεται το y^R .

$$C'(P) = \frac{za(y^R - 1)(y^R + 1)}{2(\delta + ay^R)} \quad (7)$$

Λύνοντας το σύστημα των εξισώσεων (6) και (7), λαμβάνουμε τις κοινωνικά αποτελεσματικές τιμές των P και y^R . Μέσω των κατάλληλων αλγεβρικών υπολογισμών μπορεί να αποδειχθεί ότι εάν $(1-zP) < 2C(P)/(a+\delta)$, τότε η κοινωνικά αποτελεσματική τιμή της παραγωγικότητας «επιφύλαξης» είναι ίση με το μηδέν και επομένως το κοινωνικά αποτελεσματικό επίπεδο ανεργίας είναι χαμηλότερο από αυτό που προκύπτει από τη λειτουργία της αγοράς. Για να βρούμε του ύψος του κοινωνικά άριστου φόρου τ^* , αντικαθιστούμε την (7) στην (3) και λύνουμε ως προς τ :

$$\tau^* = \frac{[2(r + \delta) + a](y^{R*} + 1)z}{(1 - y^{R*})\delta} \quad (8)$$

όπου y^{R*} είναι η κοινωνικά αποτελεσματική τιμή του y^R .

Η εξίσωση (8) συνεπάγεται ότι ο περιβαλλοντικός φόρος της πρώτης άριστης λύσης είναι μεγαλύτερος από το οριακό κοινωνικό κόστος της ρύπανσης, z , και επομένως από τον παραδοσιακό φόρο Pigou. Επίσης, η τιμή του τ^* στην παρούσα μελέτη είναι μεγαλύτερη από αυτή του Strand (1999). Το πρώτο αποτέλεσμα μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι (όπως και στη μελέτη του Strand, 1999) ένα μέρος του φορολογικού βάρους από τον περιβαλλοντικό φόρο μεταφέρεται από τις επιχειρήσεις στους εργαζόμενους μέσω της διαδικασίας διαπραγμάτευσης, οδηγώντας στην μείωση του κινήτρου που έχει η επιχείρηση να μειώσει το ρυθμό ρύπανσης στο *ex ante* στάδιο. Το δεύτερο αποτέλεσμα μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι το προαναφερθέν κίνητρο είναι ακόμα χαμηλότερο στην ανάλυσή μας, αφού όπως ήδη επισημάνθηκε εξετάζουμε την βραχυχρόνια περίοδο, όπου ο ανταγωνισμός των επιχειρήσεων είναι λιγότερο έντονος (υπάρχουν εμπόδια εισόδου).

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο άρθρο αυτό οι συγγραφείς επιχειρούν να εξετάσουν την επίπτωση που έχει η άριστη περιβαλλοντική φορολογική πολιτική στο επίπεδο της ανεργίας και της ρύπανσης. Σύμφωνα με την ανάλυση της παρούσας μελέτης, όταν βρισκόμαστε στη βραχυχρόνια περίοδο, μία πιο αυστηρή περιβαλλοντική πολιτική, όπως αυτή εκφράζεται από τη αύξηση των περιβαλλοντικών φόρων, οδηγεί σε ένα αποτέλεσμα «διπλού οφέλους» (δηλ. μείωση της ανεργίας και του ρυθμού ρύπανσης), δεδομένης της μη «ανακύκλωσης» των φορολογικών εσόδων. Επίσης, το αποτελεσματικό επίπεδο ρύπανσης επιτυγχάνεται, όταν ο περιβαλλοντικός φόρος που επιβάλλεται στις επιχειρήσεις είναι μεγαλύτερος από την οριακή ζημία που προκαλεί η ρύπανση. Μία ενδεχόμενη επέκταση της παρούσας μελέτης θα μπορούσε να περιλαμβάνει την επίδραση του περιβαλλοντικού φόρου στην μακροχρόνια περίοδο. Τέλος, ένα θέμα για μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να είναι η εξέταση της περίπτωσης, κατά την

οποία τα φορολογικά έσοδα από τον φόρο ρύπανσης «ανακυκλώνονται» με τη μορφή επιδοτήσεων στα άτομα και στις επιχειρήσεις.

Βιβλιογραφία

- Bovenberg, A. L. and De Mooij, R. A. (1994). 'Environmental Levies and Distortionary Taxation', *American Economic Review*, 84, 1085–1089.
- Bovenberg, A. L. and Der Ploeg, F. van (1994a). 'Optimal Taxation, Public Goods, and Environmental Policy with Involuntary Unemployment', *Journal of Public Economics*, 55, 349–390.
- Bovenberg, A. L. and Der Ploeg, F. van (1994b). 'Green Policies and Public Finance in a Small Open Economy', *Scandinavian Journal of Economics*, 96, 343–363.
- Burdett, K. (2001). 'A Note on the Distribution of Wages and Worker Heterogeneity', mimeo, Essex, University of Essex.
- Diamond, P. A. (1982). 'Aggregate Demand Management in Search Equilibrium', *Journal of Political Economy*, 90, 881-894.
- Goulder, L. H. (1995). 'Environmental Taxation and the "Double Dividend": A Reader's Guide', *International Tax and Public Finance*, 2, 157–184.
- Kahn, H., Brown, W., and Martel, L. (1976). *The Next 200 Years: A Scenario for America and the World*, New York, William Morrow and Company.
- Lockwood, B. (1986). 'Transferable Skills, Job Matching, and the Inefficiency of the Natural Rate of Unemployment', *The Economic Journal*, 96, 961-974.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers J., Behrens W. W. (1972). *The Limits to Growth*. New York, Universe.
- Mortensen, D. T. (1980). 'The Matching Process as a Noncooperative Game'. In: McCall, JJ (Eds), *The Economics of Information and Uncertainty*, Chicago, University of Chicago.
- Ours, J. van and Ridder, G. (1992). 'Vacancies and the Recruitment of New Employees', *Journal of Labour Economics*, 10, 138-155.
- Pigou, A. C. (1920). *The Economics of Welfare*, London, Weidenfeld and Nicolson.
- Pissarides, C. A. (1990). *Equilibrium Unemployment Theory*, London, Basil Blackwell.
- Strand, J. (1999). 'Efficient Environmental Taxation Under Worker-Firm Bargaining', *Environmental and Resource Economics*, 13, 125-141.

B10-3. The impact of education on the greek socio – economic system

Erasmia Valma, University of Piraeus

Education is an ornament in prosperity and a refuge in adversity
Aristotle

Abstract

The basic objective of this paper was to analyse in a quantitative way the impact of Education on the total economy. This is accomplished providing a set of numerical estimates, which are essential in understanding the role of Education within the economy system.

The methodology approach based on input – output analysis, can make a valuable contribution in this field by offering output, income and employment multipliers for all processing sectors.

The research limitations of input – output analysis presupposed a rigid production and consumption technology. This limitation is well known and unavoidable if we use an input – output model.

Based on the insights from the calculation of multipliers and other estimates, policy suggestions were made. It is hoped, therefore, that policy makers will embody the results and suggestions of this study to programs required for the development of Education.

Key words: Impact of Education, Input – output analysis, Multipliers of Education, Significance of Education, Education Policy.

Introduction

The educational system although recognised early as contributing a quality to its human output which would be considered as a part of capital, is not of particular interest to the economists. The approaches of education as an economic good have been carried out mainly at macroeconomic level. As a result of the expenditures necessary to support the sector of education, there has been a trend to incorporate a significant amount of economic thoughts in educational planning.

Before the tools of analysis can be applied to the problems of educational sector the goal sought in this paper must be clear.

The purpose of this study is to construct a model of the structure and the significance of education and the role played in the generation of wealth, income and employment for the people.

The ultimate goal of this paper is to provide a set of numerical estimates of sector relationships, which is essential in understanding the role of education in the total economy.

The features of sector of education are examined in a static framework. The input – output table for the year 2000 has 29 sectors including education. The data results that are processed by matlab software are given below.

1. Historical review

This section will describe the approaches used in the application of economic principles to problems, which exist within the educational environment. The historical setting for economic analysis is presented by a short reference of macroeconomic and microeconomic approaches emphasising education. Shultz attempted to measure the total investment in education in the United States.

Machlup approached the problem of measuring governmental expenditures for education. An additional area of research related to the investigation of the relationships which exist between investments in education and economic growth was pursued by Solow and Kuznets. Denison provided estimates of the effect of educational attainment on labour and productivity. The attempts of introducing economic concepts into the field of educational planning are aimed to achieve a certain manpower requirement with specific resources within an economy.

Tinbergen and Bos and Correa refined the manpower requirements approach to educational planning. Stone formulated a model which provides a framework to present implications of future levels of educational activity.

An important model presented by Bowles for use in educational planning. A critique of the methods employed in educational planning is presented by Blaug. An important work in the field of educational planning at the institutional level is presented by Keeney.

Emphasis in this study falls on input – output analysis as most useful to the problems of identifying the range of effects in education.

The Physiocrats developed the first model which analysed the complete economy. Walras contributed much to the mathematical foundation of interindustry economics. Leontief applied modern mathematical techniques to the Walrasian framework. Input – output analysis has been applied to regional, state and sector studies. Other studies on the application of input analysis are found in the works of Chenery and Clark and Miernyk.

In addition there have been a number of studies conducted at the sector level. These sectoral studies will enable us to implement the provided concepts and effects to this research effort.

An economic impact study can fully quantify a sector's economic impact. The economic impact study is based on input – output analysis, using a framework of input – output tables. The general solution of the model, then, provided the needed data to develop the impact of education on the total economy.

The input – output tables used in this study make it possible to calculate the consequences to the economic system from the introduction of exogenous changes in demand. These tables serve as a basis for the total, direct and indirect impact of education sector. In order to determine this direct and indirect economic impact, an input – output analysis is applied.

2. The model

As referred, previously, this research effort is oriented toward implementation of input – output technique in order to provide a quantitative description of economic relationships of Education.

Input – output model is an analytical instrument that gives essential information of the impact of a sector in terms of direct and indirect income and employment effects. The instrument can also be applied to derive direct and indirect value added. The relationship between the initial spending in final

demand and the total effects generated by the spending is known generally as the impact of the sector. The input – output model consists of the three following parts.

The transaction matrix is the heart of the model. Goods and services are produced for one of two purposes. They are, either consumed from the public or they serve as an input for the production of other goods and services. The transactions matrix shows this distribution of goods and services among the sector defined in the model.

The matrix of technical coefficient is derived from the transaction matrix, and the matrix of direct and indirect coefficients, or interdependence coefficients matrix, from the matrix of technical coefficients.

In matrix notation they are described by the following equations:

A = the matrix of technical coefficients

B = the inverted matrix, $(I - A)^{-1}$

a_{ij} = an element of the technical coefficients matrix

b_{ij} = an element of the interdependence coefficients matrix

The economic significance of sectors including their impact on the structure of the economy can be described through the use of multipliers. This can be achieved by computing output income and employment multipliers.

These multipliers are readily derived from the input – output model once the general solution has been found.

The output multiplier is computed directly from the Leontief inverse matrix and is found by summing in the sector one vector of the matrix:

$$b_{1j} + b_{2j} + b_{3j} + \dots + b_{nj} \sum_{i=1}^n b_{ij}$$

The output multiplier indicates that one unit increase in final demand for output of education sector will increase output in all sectors by an amount

equal to $\sum_{i=1}^n b_{ij}$. Therefore it is possible to calculate a number of multipliers or

a multiplier for each intermediate sector.

The income multipliers provide a measure of total repercussions in terms of changes of income in different sectors.

The total direct and indirect incomes generated by one unit of final demand can be measured by summation of the elements of the jth column of the inverse matrix multiplied by the corresponding households coefficients. It is given by

$$I_j = b_{1j} \cdot h_1 + b_{2j} \cdot h_2 + b_{3j} \cdot h_3 + \dots + b_{nj} \cdot h_n$$

Here,

I_j : total direct and indirect income generated of jth sector

$b_{1j}, b_{2j}, b_{3j} \cdot h_3, \dots, b_{nj}$: the elements in the jth column of the inverse matrix

h_i : the households coefficient of sector j

In terms of type II income generation we use the extended inverse matrix $(I - A^*)^{-1}$.

Reducing unemployment, generating more jobs is one of the main objectives of socio – economic development strategy in every country.

Employment multiplier can be measured in terms of changes in final demand for the product of a given sector that can bring about changes in employment.

As a first step, is the calculation employment per unit of gross output

$$l_i = \frac{L_i}{X_i} \quad (i = 1, 2, 3, \dots, n)$$

Here,

l_i : labor coefficient of the ith sector

L_i : total employment of the ith sector

X_i : gross output of the ith sector

Thus, the employment generating per unit of final demand in a given sector can be obtained by multiplying the row vector L , $L = (l_1, l_2, l_3, \dots, l_n)$, with the corresponding column of the inverse matrix $(I - A)^{-1}$. So, the total direct and indirect employment generated by one unit increase in final demand of jth sector is given by the following formula,

$$E_j = l_1 b_{1j} + l_2 b_{2j} + l_3 b_{3j} + \dots + l_n b_{nj}$$

Therefore, the employment multiplier of type I can be given by

$$e_j = \frac{E_j}{1_j} \quad (j = 1, 2, 3, \dots, n)$$

The employment multiplier of type two can be given by

$$E_j^* = l_1 b_{1j}^* + l_2 b_{2j}^* + l_3 b_{3j}^* + \dots + l_n b_{nj}^*$$

Where $b_{1j}^*, b_{2j}^*, b_{3j}^*, \dots, b_{nj}^*$ are elements of column of $(I - A^*)^{-1}$. The matrix A^* is the extended matrix which includes household sector as an additional sector. Therefore, the employment multiplier of type II is obtained as

$$e_j = \frac{E_j^*}{l_j}$$

The linkage effects and the multipliers are calculated of their respective input – output tables under Leontief framework.

i) The direct backward linkage (BL_j) represents the direct input demand generated by a unit change in the level of production of a given sector. It is measured by:

$$BL_j = \sum_{i=1}^n a_{ij}$$

Where $\sum_{i=1}^n a_{ij}$ is total technical input coefficient.

ii) The total linkage coefficient or the direct and indirect linkages represents the total impact of an increase in the demand of the output of a given sector on all sectors. The total linkage coefficient associated with the expansion of sector j is measured by:

$$Y_j = \frac{\sum_{i=1}^n b_{ij}}{\frac{\sum_{i=1}^n \sum_{i=1}^n b_{ij}}{n}}$$

Here,

Y_j : Total linkage coefficient of jth sector

$\sum_{i=1}^n b_{ij}$: Total direct and indirect requirements of inputs per unit of final demand of sector j.

$\frac{\sum_{i=1}^n \sum_{i=1}^n b_{ij}}{n}$: Average of direct and indirect requirements of inputs as a result of change of one unit of final demand in the economy as a whole.

3. Results

The input – output model and multiplier technique discussed previously may be used to analyse the impact of Education on the Greek Economy resulting from the educational related spending.

The multiplier values derived according to the 2000 Input – Output Table of the Greek economy with 29 sectors.

The output multipliers presented in Table 1, Column 1 show the output generated in the economy. The output multiplier of Type I for Education in 1.1566 and shows that a one unit increase in the final demand for Educational "product", will have an increase of output in the Greek economy by 1.1566 money units. This figure means that any efforts to expand the output of education will have a small impact in output generated in the economy. The largest output multipliers are those of Financial intermediation services 2.7324, Manufacture of basic metals and metal products sector 2.5261, and Manufacture of food, beverage and tobacco 2.4961.

The output multipliers of the type II given in Table 2 for Greece result in value of 3.4614 of education. Education sector tanks also a low position among other sectors in terms of type II output multiplier.

Based on input – output table of Greece, empirical results about the impact of education on income generation are presented in Table 1. We see that values of type I income multiplier of education sector of Greece is relatively high as 0.9825. The education sector of Greece ranks 5th out of 29 sectors and is behind of other key sectors like Manufacture of food, beverage and tobacco and Agriculture. In Greek economy, Manufacture of food, beverage and Tobacco has the highest value of 1.0836 and the second is Agriculture as 1.0180, and third is Hotel and restaurant services as 0.9897 and the fourth is Manufacture of Textiles as 0.9996.

The remaining sectors have positions behind education sector. From the figures of type I income multiplier, it is evident that increase in expenditure on education sector can generate a relative high additional income for Greek economy.

The estimates of the type II income multiplier given in Table 2 for Greece result in value of 1.1060 implying that a unit increase in final expenditure on education would generate an additional relative low income in the economy of 1.1060. Education sector ranks a low position among other sectors in terms of type II income multiplier.

Employment multiplier can be measured in terms of changes in final demand for the product of a given sector that can bring about changes in employment.

As regards Education, the type I employment multiplier is 0.0445 ranks 6th among other sectors.

The type II employment multiplier for Education has a low position among other sectors and is 1.0571. It seen that education does not obtain high positions in rank tables of employment multiplier. But the results help us to evaluate the contribution to overall generation of Greek education sector in comparison with several other sectors of the economy.

The linkages aid us understand the nature of interdependence between the output level in a given sector and the outputs levels in other sectors.

The results of computation of linkage effects for Greece are given in Table 3. The input – output analysis reveals that linkage effects of education sector is quite low. The direct backward linkage of Greek education sector is found to be 0.2053 and ranks 26th among the other sectors. However, the coefficient of direct backward linkage shows only the immediate impact that is the first round effects. We know that total linkage coefficient incorporates the direct and the indirect effects. Table 3, shows the total linkage coefficient for education sector of Greece to be 0.5902 ranking 29th among other sectors. It implies that the education sector exhibits linkage effects that are quite low position than most other sectors.

According to data of Table 1, the figures 1,2 and 3 reflect the type I output, income and employment multipliers for the sectors of the Greek economy. Thus, by the way of illustration we can see the range of the values of multipliers of different sectors.

TABLE 1
MULTIPLIERS TYPE I
GREECE, 2000

Code	Sector	Output Multiplier Type I	Income Multiplier Type I	Employment Multiplier Type II
A	Agriculture, hunting, forestry	1.6513	1.0180	0.0821
B	Fishing	1.4595	0.9330	0.0379
CA	Mining and quarrying of energy material	1.5718	0.9812	0.0242
CB	Mining and quarrying of no energy material	1.6828	0.9599	0.0218
DA	Manufacture of food, beverage and tobacco	2.4961	1.0836	0.0665
DB	Manufacture of textiles	2.1909	0.9996	0.0550
DC	Manufacture of tanning and dressing of leather	2.1517	0.9774	0.0476
DD	Wood and wood products	2.0691	0.9681	0.0604
DE	Pares products, publishing and printing	2.2003	0.9579	0.0385
DF	Refined petroleum products	2.2600	0.9686	0.0205
DG	Manufacture of chemicals and chemical products	2.3447	0.9443	0.0303
DH	Manufacture of rubber and plastic products	2.3919	0.9577	0.0360
DI	Manufacture of non - metal products	2.0258	0.9512	0.0290
DJ	Manufacture of basic metals and metal products	2.5261	0.9651	0.0370
DK	Machinery and equipment	2.2547	0.9676	0.0491
DL	Electrical machinery and apparatus	2.5026	0.9652	0.0333
DM	Communication equipment	1.7996	0.9669	0.0392
DN	Other manufacture works	1.8417	0.9748	0.0435
E	Electricity, gas and water distribution.	1.6668	0.9579	0.0216
F	Construction work	1.9168	0.8946	0.0305
G	Whole sale and retail sale	1.6558	0.9762	0.0357
H	Hotel and restaurant services	1.7804	0.9897	0.0360
I	Transports, storages and communications	1.5208	0.9588	0.0279
J	Financial intermediate services	2.7324	0.9306	0.0333
K	Real estate and renting services	1.2379	0.9847	0.0149
L	Public administration, defense and security	1.8813	0.9603	0.0371
M	Education	1.1566	0.9860	0.0444
N	Health and social work services	1.4108	0.9684	0.0306
O	Other social services	1.4497	0.9825	0.0425

TABLE 2
MULTIPLIERS TYPE II,
GREECE, 2000

Sector Code	Sector	Total Output Multiplier	Income Multiplier Type II	Employment Multiplier Type II
A	Agriculture, hunting, forestry	4.0310	1.5156	1.3349
B	Fishing	3.6404	1.3171	1.2804
CA	Mining and quarrying of energy material	3.8653	1.3870	1.5751
CB	Mining and quarrying of no energy material	3.9267	1.6028	1.8793
DA	Manufacture of food, beverage and tobacco	5.0290	4.2131	5.7739
DB	Manufacture of textiles	4.5274	2.5306	2.0485
DC	Manufacture of tanning and dressing of leather	4.4363	2.2229	1.8814
DD	Wood and wood products	4.3321	2.0968	1.6386
DE	Pares products, publishing and printing	4.4394	2.4331	2.0811
DF	Refined petroleum products	4.5241	4.6725	1.3660
DG	Manufacture of chemicals and chemical products	4.5520	2.9556	2.7798
DH	Manufacture of rubber and plastic products	4.6305	2.8562	2.2578
DI	Manufacture of non - metal products	4.2491	2.1952	2.1323
DJ	Manufacture of basic metals and metal products	4.7821	3.1447	2.6811
DK	Machinery and equipment	4.5164	2.4245	1.8389
DL	Electrical machinery and apparatus	4.7588	2.8222	2.8461
DM	Communication equipment	4.0597	1.6668	1.5935
DN	Other manufacture works	4.1204	1.7087	1.6171
E	Electricity, gas and water distribution.	3.9058	1.6319	1.8041
F	Construction work	4.0080	1.8336	1.9577
G	Whole sale and retail sale	3.9377	1.6189	1.4280
H	Hotel and restaurant services	4.0939	1.7090	2.0689
I	Transports, storages and communications	3.7621	1.4156	1.4307
J	Financial intermediate services	4.9076	3.5077	2.9210
K	Real estate and renting services	3.5393	1.1487	1.3578
L	Public administration, defense and security	4.1260	1.7966	1.8832
M	Education	3.4614	1.6010	1.0571
N	Health and social work services	3.6745	1.2573	1.2644
O	Other social services	3.7464	1.4048	1.2927

TABLE 3
INTERINDUSTRY LINKAGES
OF DIFFERENT SECTORS GREECE 2000

Code	Sector	Direct Backward Linkage	Sector's Rank	Total Linkage Coefficient	Sector's Rank
A	Agriculture, hunting, forestry	0.3463	21	0.8427	22
B	Fishing	0.2303	25	0.7447	25
CA	Mining and quarrying of energy material	0.2838	24	0.8021	23
CB	Mining and quarrying of no energy material	0.3721	20	0.8587	19
DA	Manufacture of food, beverage and tobacco	0.8132	1	1.2738	4
DB	Manufacture of textiles	0.6129	7	1.1180	10
DC	Manufacture of tanning and dressing of leather	0.5508	10	1.0980	11
DD	Wood and wood products	0.5237	12	1.0559	12
DE	Paper products, publishing and printing	0.5859	9	1.1228	9
DF	Refined petroleum products	0.7773	2	1.1533	7
DG	Manufacture of chemicals and chemical products	0.6516	5	1.1965	6
DH	Manufacture of rubber and plastic products	0.5383	11	1.2206	5
DI	Manufacture of non - metal products	0.6823	4	1.0338	13
DJ	Manufacture of basic metals and metal products	0.5872	8	1.2891	2
DK	Machinery and equipment	0.6469	6	1.1506	8
DL	Electrical machinery and apparatus	0.4008	16	1.2771	3
DM	Communication equipment	0.4177	15	0.9183	17
DN	Other manufacture works	0.3818	19	0.9398	16
E	Electricity, gas and water distribution.	0.4230	14	0.8506	20
F	Construction work	0.3859	18	0.9781	14
G	Whole sale and retail sale	0.4063	17	0.8449	21
H	Hotel and restaurant services	0.2898	23	0.9085	18
I	Transports, storages and communications	0.7076	3	0.7761	24
J	Financial intermediate services	0.1348	27	1.3943	1
K	Real estate and renting services	0.4402	13	0.6315	28
L	Public administration, defense and security	0.0976	28	0.9600	15
M	Education	0.2053	26	0.5902	29
N	Health and social work services	0.2899	22	0.7199	27
O	Other social services	0.0000	29	0.7398	26
P	Domestic services	-	-	-	-

FIGURE 1
OUTPUT MULTIPLIERS FOR THE SECTORS
OF THE GREEK ECONOMY, YEAR 2000

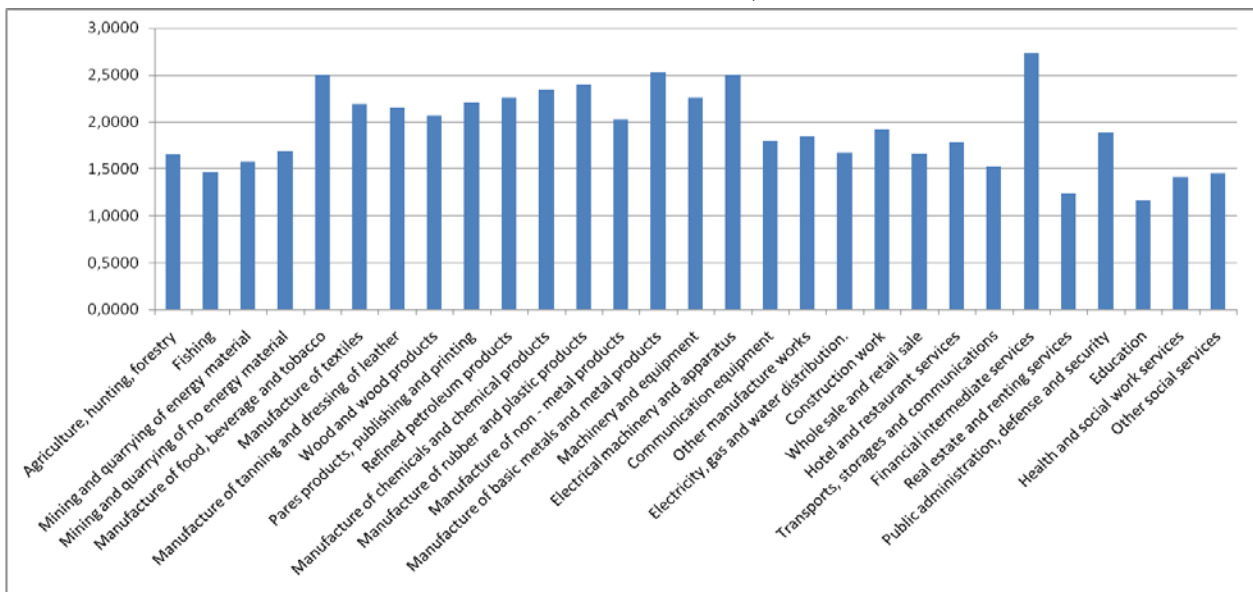

FIGURE 2
INCOME MULTIPLIERS FOR THE SECTORS
OF THE GREEK ECONOMY, YEAR 2000

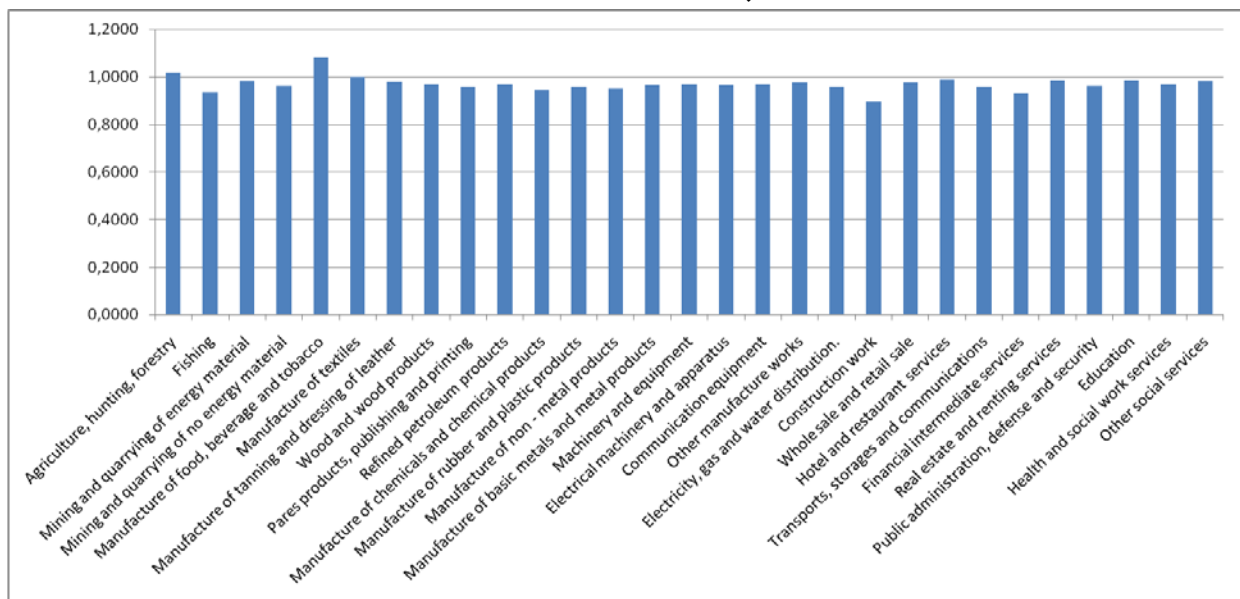
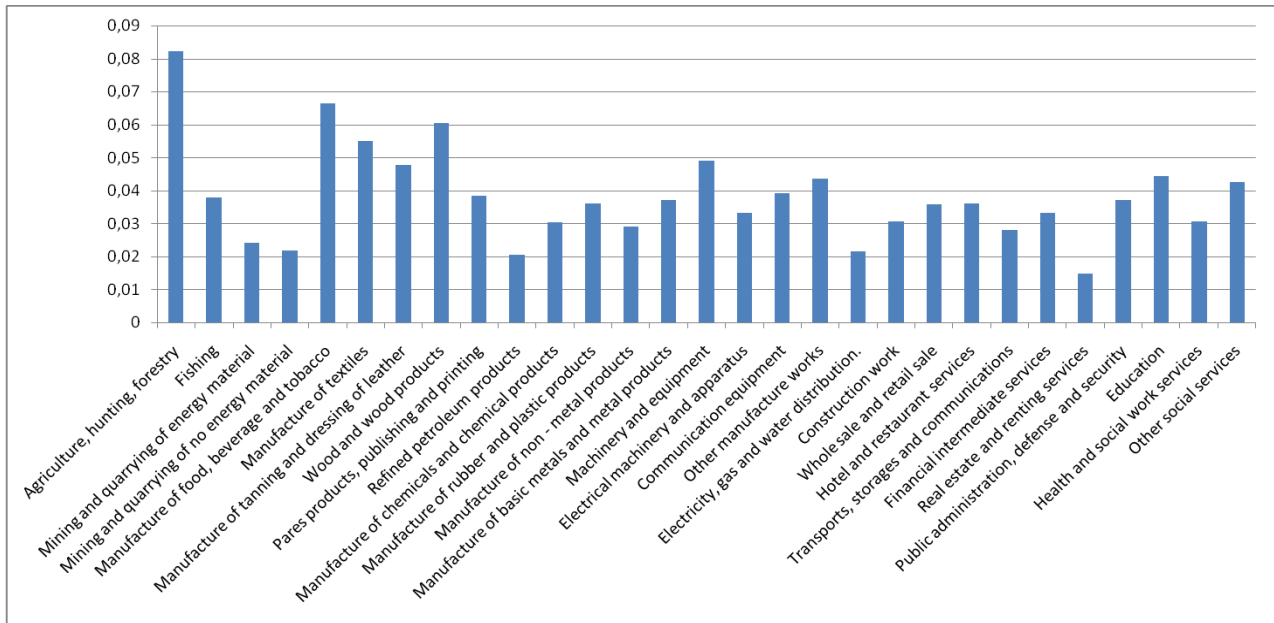

FIGURE 3
EMPLOYMENT MULTIPLIERS FOR THE SECTORS
OF THE GREEK ECONOMY, YEAR 2000

4. Conclusions and implications

At the start of this paper, goals of empirical investigation of education sector were examined and it is hoped that the results would provide essential information that could be used as guide and tool to policy makers and researchers.

The principal objective was to analyse in a quantitative way the interrelationships, the significance and the impact of Education on the total economy.

The input – output model used in this study involved four major mathematical producers. First, the transactions table was developed to show how and to what extent the products of the productive sectors in the national economy were distributed to other intermediate and final demand sectors. Second, technical coefficients were computed to measure the direct relationships that existed among producing sectors. Third, interdependence coefficients were computed to show the direct and indirect relationships between producing sectors. Fourth, output, income and employment multipliers were computed for all producing sectors.

These final paragraphs will be concerned with, some remarks relating to possible policy implications that might be logical after the interindustry analysis of the sector of education within the Greek economy. These remarks will deal with policy decisions of government and economic officials, businessmen and educational policy makers which could affect the future of improvement the current state of education.

At the start of this study it was hoped that the results provide specific information that could be used as a guide to formulate development policy for the sector of education. At the conclusion of the study it is apparent that, while input – output analysis does provide useful information for the industries, the

application of results must be made with great care. The input – output model shows what relation and interaction exist, but does not show how to improve these relationships in a development context. However, the model provides a better understanding of the structure of education sector. Also, the various multipliers could be used to show what producing sectors and in what proportion could give the maximum economic growth within its existing competitive structure.

Politicians could add an economic dimension to their arguments in their attempt to persuade the country or the region of the desirability of new schools, for instance or new branches in universities.

One of the most interesting implication is the dependence of education sector of governmental expenditures. This certainly has importance for government planning with respect to school construction and the provision of other services.

There is a large increase in last years of the number of employed persons in sectors of social policy and Education.

From now on, it should maintain the large labour effect in these sectors and increase labour productivity with the help of new technologies.

Beyond the analysis reviewed above it is recognised that encourage economic development, should take account this analysis of impacts of education sector.

This paper is therefore, presented to the planner (decision maker) responsible for the formulation and implementation of plans and programs in the hope to embody the results and suggestions, of the work to the plans and programs required for the development of education.

REFERENCES

- Adelman, I., 1996, *A linear programming model of educational planning: A case study of Argentina*. (The Johns Hopking Press Baltimore).
- Becker, S. Cary, 1994, *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with special Reference to Education*.
- Benard, J., 1967, *General Optimization model for the economy and education*. In: OECD, *Mathematical Models in Educational Planning* (OECD, Paris).
- Blaug, M., 1967, *Approaches to Educational Planning*. The Economy Journal.
- Blaug, M., 1966 *An Economic Interpretation of the Private Demand for Education*, *Economica*.
- Blaug. M., 1970, *The Economics of Education* (Allen Lane, London, Penguin Books).
- Bowles, S., 1967, *The Efficient Allocation of Resources in Education*, *Quartely Journal of Economics*.
- Bowman, M.J., 1966, *The New Economics of Education*, *International Journal of Educational Sciences*.
- Bradley, I.E. and Sander, J.P. 1969, *Input Output Multipliers: Some Theoretical Comments*, *Journal of Regional Science*, Vol 9 No 2.
- Correa, H., 1967, *A Survey of Mathematical Models in Educational Planning*, In: OECD, *Mathematical Models in Educational Planning* (OECD, Paris).

- Deutsch D. Smith and N. Chowdluri Tyler, 2009, *Introduction to Special Education: Making A Difference*. (7th Edition).
- Hadjidema, S.H., 1998, *Rates of Return on Higher Education in Greece*, SPOUDAI, Vol 48, Issue 1-4, Piraeus.
- Keeney, MG 1967, *State Space Models of Educational Institutions*, Michigan State University.
- Kovacs, J., 1971, *Input – Output Methods in the Framework of a Model for Planning Manpower and Education*. Paper presented at the fifth International Conference on Input – Output Techniques, Geneva.
- Kuznets S., 1961, *Capital in the American Economy*, (Princeton: Princeton University, Press).
- Levine D.U and Gutek C., 2010, *Foundations of Education*.
- Mienryk, W.H. 1965, *The Elements of Input – Output Analysis*, (New York: Random House).
- Miler. R.E. and Blair, P.D., 2009, *Input – Output Analysis: Foundations and Extensions*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice – Hall. Second edition.
- Peterson, W., 1991, *Advances in Input – Output Analysis, Technology, Planning and Development*, Oxford University Press.
- Schultz, T.W., *The Economic Value of Education*, (New York Columbia University Press).
- Sohn, I., 1986, *Reading in Input – Output Analysis Theory and Applications*, Oxford University Press.
- Timbergen, J., and Bos H.C., 1965, *Econometric Models of Education: Some Applications*, (Paris: Organization for Economic Cooperation and Development).
- Uno, K., 1989, *Measurement of services in an Input – Output Framework*, North – Holland.
- Vaizey, J., 1973, *The Economics of Education*. The Macmillan Press.
- Wolff N. Edward, 2006, *Does Education Really Help?: Skill, Work and Inequality*. Oxford University Press.

B11. ΒΙΑ ΚΑΙ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

B11-1. Εγκληματολογία του Χάους;

**Πανούσης Γιάννης,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών**

Η διερεύνηση οριακών προβλημάτων (φυσικό και συμβατικό, κακό και καλό κ.ο.κ.) αποτελεί κοινό αντικείμενο της Φιλοσοφίας και της Εγκληματολογίας.

Απλώς η Εγκληματολογία επικεντρώνει το ενδιαφέρον της σε ένα οριακό φαινόμενο: *το έγκλημα*.

Στο ερώτημα: «ποιος ή τι γεννάει το έγκλημα;» η θεωρία έχει απαντήσει με διαφορετικές –και συχνά αλληλοσυγκρουόμενες– εκδοχές.

Το ζήτημα όμως δεν είναι να θέσουμε υπό κριτικό έλεγχο τις μη σταθερές θεωρίες, αλλά να αναζητήσουμε μια θεωρία για την *Εγκληματολογία* (ή καλύτερα: για τις *Εγκληματολογίες*) (Πανούσης, 1988: 301).

Η Εγκληματολογία έχει άραγε αρχή, τέλος και νήμα, δηλαδή διαθέτει *φιλοσοφία*; Ποια είναι άραγε η εγκληματολογική μήτρα; Διαπιστώνουμε διαδοχή ή ανατροπή θεωριών (μονιστικό πρότυπο, δυαδιστικό, πλουραλιστικό) αλλά όχι ενότητα, συνολική πρόταση.

Καμία εγκληματολογική θεωρία δεν μπόρεσε να ερμηνεύσει όλες τις μορφές του εγκλήματος (Jeffery, 1972: 472) αλλά κοινός παρονομαστής όλων είναι ο απορητικός (aporétique) χαρακτήρας.

Ταυτίζεται όμως η φύση της Εγκληματολογίας με τις ερμηνείες των εγκληματογόνων σχέσεων και παραγόντων; Με τις ασυμφωνίες και τις ασυνέχειες; Η Εγκληματολογία πρέπει να είναι ένα σύστημα σκέψης ή ένας τεράστιος μηχανισμός επαλήθευσης;

α) Εγκλημα(ολογική και καοτική αιτιότητα/ τυχειότητα

Για την εγκληματολογία είναι το ίδιο σημαντικό να γνωρίζει τις αιτίες του εγκλήματος γενικά, τις αιτίες ειδικών τύπων του εγκλήματος και τις αιτίες ενός συγκεκριμένου εγκλήματος. Επιπλέον, πρέπει να καταλάβουμε ότι η ανάλυση του «ατομικού» έχει τη βάση της στη μελέτη των αιτιών του εγκλήματος ως σύνολο. Η έρευνα πάντα αρχίζει από το άτομο, τη μονάδα. Με την πρόθεση να κάνουμε μια βαθειά μελέτη του γενικού (Πανούσης, 2000: 42), είναι ουσιαστικό να αποσπάσουμε τα ξεχωριστά φαινόμενα από τη γενική αλληλοσύνδεση και να τα εξετάσουμε απομονωμένα.

Είναι φυσικό ότι ένα τέτοιο σύμπλεγμα συνυφασμένο με τις σχέσεις του εγκλήματος περιέχει και τις δύο, *αναγκαίες* και *τυχαίες* αιτίες. Οι αναγκαίες σχέσεις συνυφαίνονται με τις τυχαίες επιδράσεις και φανερώνονται μέσα από αυτές με μια δική τους «μοναδικότητα». Η προβολή αυτού ή εκείνου του αποτελέσματος είναι απόρροια της τομής και σύγκρουσης των αναγκαιών και τυχαιών αλληλοεπιδράσεων.

Μελετώντας τις αιτίες του εγκλήματος καταλήγουμε ότι όπως κάθε φαινόμενο έτσι και το έγκλημα φέρει μέσα του στοιχεία και από το τυχαίο και από το αναγκαίο. Γι' αυτό το λόγο είναι ιδιαίτερα σημαντικό για μια ανάλυση κοινωνικών φαινομένων (ειδικά για το έγκλημα), όπου οι μέθοδοι είναι κοινής φύσης, να ψάξουμε για τις αναγκαίες σχέσεις και συνδέσεις πίσω από τα τυχαία φαινόμενα.

Η αιτιότητα στην Εγκληματολογία (σε αντίθεση με το Ποινικό Δίκαιο) προσεγγίζει περισσότερο τη φιλοσοφική εκδοχή (ή και την ηθική αξιολόγηση). Ο πρωταγωνιστής – εγκληματίας δεν συμπεριφέρεται ως προϊόν συμπαιγνίας αιτιοκρατικών αλλά ως άτομο με πρωτοβουλία και αυτονομία (Παναγιωτόπουλος, 2001: 70).

Το έγκλημα εμπίπτει άραγε σε κάποιο «νόμο (συχνότητας) σφαλμάτων», μια απόκλιση από τη συνειδητή και κανονική λειτουργία του μέσου ανθρώπου, είναι το «αυθαίρετο» στη δομή του ή μήπως ένας χαλασμένος κρίκος;

Το έγκλημα μπορεί να θεωρηθεί, όπως το χάος, ως *εντροπική μεταδοτική ασθένεια* που προέρχεται από τις εξωτερικές διακυμάνσεις του συστήματος;

Ο «χώρος των φάσεων» των ελκυστών (δηλαδή μιας οργανωμένης αποδιοργάνωσης) δεν μας παραπέμπει στο *iter criminis*;

Η έννοια της *ευδεχομενικότητας* στη Βιολογία (που εισήγαγε ο Δαρβίνος) μήπως αντιστοιχεί στην Εγκληματολογία στο «τα πάντα επιτρέπονται» του Ιβάν Καραμαζώφ;

Το προβλέψιμο ή το απρόβλεπτο, το καθοριστικό ή τυχαίο της ανθρώπινης συμπεριφοράς, και ιδιαίτερα της εγκληματικής, ταλανίζει τους εγκληματολόγους με συνέπεια να διατυπώνονται συνεχώς νέες μονοσήμαντες θεωρίες (που διαψεύδονται από τις αμέσως επόμενες).

Το παιχνίδι του εγκλήματος (όπως άλλωστε και αυτό της Φύσης και της Ζωής) παίζεται «κάπου ανάμεσα στην τύχη και στη βεβαιότητα σαν μια παρτίδα σκάκι» (όπου οι κανόνες είναι απλοί και γνωστοί, αλλά οι κινήσεις/ συνδυασμοί πολλοί) (Young, 1997: 29-35).

Η σχέση μεταξύ ντετερμινισμού, απροσδιοριστίας και προβλεψιμότητας στην Εγκληματολογία προσεγγίζονταν πάντα σε συνάρτηση με τις «υποθέσεις των μεν που στηρίζονταν στις υποθέσεις των δε» (Henry-Milovanovic, 1996: 164-70). Καιρός όμως είναι ν' απεγκλωβίσουμε τον άνθρωπο-εγκληματία από τα κουτάκια των γενικών εγκληματολογικών θεωριών.

Η «τύχη» και η «ευκαιρία» σίγουρα παίζουν το δικό τους ρόλο στην εγκληματογένεση (μολονότι η θεωρία των παιγνίων δεν εκφράζει τη συγκεκριμένη συμπεριφορά, αλλά ένα *standard* έναντι του οποίου μπορούμε να «μετρήσουμε» τα συγκεκριμένα γεγονότα).

Η ελευθερία βούλησης δεν ταυτίζεται με τους συγκυριακούς (και συχνά οριακούς) βαθμούς ελευθεριών του (εγκληματία) ανθρώπου.

Γι' αυτό όχι μόνο δεν υπάρχουν *ίδιοι εγκληματίες* αλλά ούτε και η ίδια συμπτωματοκότητα/ τυχειότητα οδηγεί διαφορετικούς ανθρώπους που βιώνουν διαφορετικά ακόμα και τις ίδιες κρίσιμες καταστάσεις σε ίδιες πράξεις/ διεξόδους.

Το έγκλημα, ως πολυσυστατικό σύστημα με χωροχρονικές και άλλες διασυνδέσεις και συσχετίσεις μπορεί να μελετηθεί ποικιλόμορφα, αφού οι πηγές πληροφόρησης γι' αυτό είναι περισσότερες της μιας. Το υποκείμενο, το αντικείμενο, οι συνθήκες του εγκλήματος συνθέτουν ορισμένες από τις πηγές ενός πολυπαραγοντικού (και όχι αυστηρώς αιτιακού ή νομοτελειακού) φαινομένου με βιοκοινωνικά χαρακτηριστικά. Στην εγκληματογένεση όλα τα στοιχεία είναι ταυτόχρονα θετικά και αρνητικά (ή καλύτερα μπορεί να λειτουργήσουν κατά θετικό ή αρνητικό τρόπο) καθώς κρίσιμες παράμετροι παραμένουν *η κατάσταση, οι συνθήκες, οι διαντιδράσεις*, δηλ. μη-προβλέψιμες ψυχικές συνιστώσες (Πανούσης, 2003).

Η ίδια η ελευθερία της βούλησης και η χρήση της την κρίσιμη στιγμή συνιστά μια ιδιαίτερα μοναχική και τραυματική διαδικασία.

Ο ταραγμένος καθρέφτης του τυχαίου εγκληματία περισσότερο έχει να κάνει με ένα έλλειμμα καθολικής συνείδησης παρά με μαθηματικούς υπολογισμούς, νόμους πιθανοτήτων ή διλήμματα και περισσότερο σχετίζεται με τη ρήξη της συμμετρίας του χρόνου με το χώρο παρά με δομικά στοιχεία του εγκληματία.

Αν υιοθετήσουμε αυτή την άποψη θ' απελευθερωθεί και ο ίδιος από τα φαντάσματα, του γεννημένου, αβελτίωτου και ανακατασκευάσιμου εγκληματία και θ' απεγκλωβίσει το ποινικοσωφρονιστικό σύστημα από τα τιμωρητικά του σύνδρομα.

Εάν μια αιτία μπορεί να παράγει δύο ή περισσότερα αποτελέσματα, εάν ο άνθρωπος (ο κάθε άνθρωπος) δεν μπορεί ν' αντιδράσει διαφορετικά από τον τρόπο που αντιδρά (εκτός εάν ο χαρακτήρας ή η κατάσταση ή και τα δύο ήσαν διαφορετικά), εάν η ηθική τάξη μπορεί να θεμελιωθεί μόνο στην ελευθερία των επιλογών (με δεδομένους όμως τους περιορισμούς λόγω καταστάσεων και συγκυρίας), τότε προέχει το να κατανοήσουμε (Cornish-Clarke, 1986) (από το να τιμωρήσουμε) τον τρόπο που σκέφθηκε και έδρασε ο άνθρωπος – εγκληματίας.

Η θεωρία του εγκλήματος αποτελεί ταυτόχρονα μια θεωρία εναλλαγών στη μεταβαλλόμενη μίξη τάξης και αταξίας. Όλες οι θεωρητικές κατασκευές (βιολογικής, ψυχολογικής, κοινωνιολογικής αφετηρίας) μπορεί να αφορούν σε κάθε είδους συμπεριφορά (νόμιμη ή παράνομη). Αντιφατικά ευρήματα των επιστημόνων αποδεικνύουν ότι η ίδια αιτιότητα μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικά αποτελέσματα. Το θέμα είναι πόσες ασάθειες, κάθε φορά, ένα συγκεκριμένο άτομο αντέχει και μπορεί να τις διαχειριστεί χωρίς να παραβιάσει το νόμο. Δεν υπάρχουν μηχαν(ιστ)ικά «περάσματα» ούτε από τον ένα τρόπο ζωής στον άλλο, ούτε από το ένα έγκλημα στο άλλο. Η ελευθερία συνίσταται ακριβώς στον αριθμό επιλογών κίνησης που διαθέτουμε την κρίσιμη «χαοτική» στιγμή (Young, οπ. π., 44-48).

Κάθε «λογική δράσης» περιβάλλεται από μη-λογικά στοιχεία και το αντίστροφο. Η πρόβλεψη του εγκλήματος με βάση την αρχική συνθήκη (π.χ. άνεργος, αμόρφωτος, φτωχός) μοιάζει περισσότερο με idéalisation incorrecte. Πλήρης αιτία (cause pleine) και ολοκληρωμένο αποτέλεσμα (effet entier) δεν εντοπίζονται εύκολα στις ανθρώπινες σχέσεις και συμπεριφορές. Άλλωστε είναι γνωστό ότι ακόμα και μια μικρή αιτία μπορεί να προκαλέσει ένα μεγάλο αποτέλεσμα.

Η «χαοτική» αντίδραση του εγκληματία δεν ταυτίζεται με την αταξία και τη σύγχυση, αλλά απλούστατα κινείται από το δικό της νόμο (που δεν γνωρίζουμε ή δεν κατανοούμε).

Καθώς είναι βέβαιο ότι στην προσωπικότητα του κάθε ανθρώπου (εγκληματία και μη) συν-υπάρχουν στοιχεία σταθερά και στοιχεία μη-σταθερά, η αιφνίδια ρήξη της ψυχικής ισορροπίας μπορεί κάλλιστα να αναλυθεί με βάση το νόμο των πιθανοτήτων (εσωτερικής ή εξωτερικής υφής) ή μιας δομής μη-διατηρητικής. Ανάμεσα στο être loyal και στο devenir criminel παρεμβαίνουν οι νόμοι του χάους.

Ακόμα και ο εγκληματίας – άνθρωπος δομείται, αποδομείται και αναδομείται στις διάφορες /διαφορετικές συνθήκες, μέσα στις οποίες, τυχαία ή με πρόθεση, βρίσκεται και λειτουργεί σε fuzzy limits, αλλά και με προσωπική απροσδιοριστία (indeterminacy) (Milovanovic, 1997: 199).

Όσο η πολυπλοκότητα μεγαλώνει τόσο γίνεται δυσκολότερος ο κοινωνικός έλεγχος, αφού η τάξη και η σύγκρουση συνυπάρχουν στο ίδιο φαινόμενο ή την ίδια διαδικασία και η «σωστή κίνηση» είναι ένα interplay μεταξύ των διαφόρων δυναμικών.

Κλασικό σχετικό παράδειγμα η έννοια, το περιεχόμενο και η διαχείριση της «επικινδυνότητας» στην Εγκληματολογία.

Ας μην λησμονούμε άλλωστε ότι όπως η κοινωνία των κινδύνων (risk society) προσδιορίζεται από την κατανομή όχι των αγαθών, αλλά των «κακών», έτσι και η Εγκληματολογία του Χάους θα διακριθεί από την ορθή αντεγκληματική πολιτική στην πρόληψη των «κακών επιπτώσεων».

Η επιλογή ανάμεσα σε «σημερινούς» (foreground) εγκληματογενείς παράγοντες ή σε «χθεινούς» (background), η αξιολόγηση της οριακής ή «μετέωρης» εγκληματικής συμπεριφοράς, η αδυναμία πρόβλεψης/ πρόγνωσης (ακόμα και μέσω της επικίνδυνης έννοιας της «επικινδυνότητας») συνιστούν ορισμένες από τις εφαρμογές της θεωρίας του χάους στην εγκληματολογία.

Στη θεωρία του Χάους το έγκλημα εμφανίζεται ως μία από τις πολλές δράσεις προσαρμογής του ανθρώπου στις αλλαγές του δυναμικού περιβάλλοντος.

Η μετακίνηση από τον ένα τρόπο συμπεριφοράς σ' έναν άλλο (π.χ. από τη φιλήσυχη ζωή στη βία) μπορεί να ερμηνευθεί ακόμα κι από την απλή αύξηση μιας και μόνον παραμέτρου της κανονικότητας (π.χ. ανεργίας ή φορολογίας), που τελικώς προκάλεσε την αστάθεια (μέσω ενός συγκεχυμένου fuzzy attractor). Οι «νόμοι του κορεσμού» ή και η ανομία έχουν δώσει από πολλού τις δικές τους εξηγήσεις.

β) Εγκλημα(ολογ)ική και κοινωνι(ολογ)ική διακινδύνευση

Η κοινωνική αποδιοργάνωση και η ανομία δύσκολα ορίζονται και είναι αβέβαιο αν μπορούν να μετρηθούν (Shoemaker, 1990: 295). Το ίδιο ισχύει για τις ανασφάλειες που προκαλούν οι διάφοροι εγκληματικοί κίνδυνοι.

Ως εγκληματικό κίνδυνο ορίζουμε την πιθανότητα να συμβεί κάτι σε βάρος των εννόμων αγαθών ενός ανθρώπου λόγω της εγκληματικής δράσης ή δι-αντίδρασης ενός άλλου ανθρώπου (Clear-Cadora, 2001: 52).

Ο κίνδυνος εισπράττεται από το θύμα as an attribute of offender (Robinson, 2002: 8) (ως αποδοτέος στο δράστη), ως επικινδυνότητα. Όμως η «επικινδυνότητα» είναι μια στατιστική (υπερ)εκτίμηση συχνότητας, αθροίσματος παραγόντων κινδύνου και όχι μια σαφώς καθορισμένη νομική και επιστημονική έννοια.

Η κατανομή του ρίσκου ανάμεσα στο δράστη και το θύμα δεν μπορεί λοιπόν να γίνει με βάση την (αμφισβητούμενη) επικινδυνότητα του τελικώς εγκληματίσαντος (Floud, 1982: 218). Άλλωστε το ερώτημα έχει μείνει αναπάντητο: Οι high risk εγκληματίες είναι αυτοί που θέτουν σε κίνδυνο όλους μας ή αυτοί που τελούν ιδιαίτερα εγκλήματα (βίας); Η δημόσια προστασία (public protection) από τους κινδύνους και τις διακινδυνεύσεις πρέπει να συνιστά το κρίσιμο κριτήριο για να χαρακτηρίσουμε κάποιον *επικίνδυνο*; (Pratt, 1995: 16-19).

Πρέπει να εντοπισθούν οι λόγοι που δημιουργούν νέες αβεβαιότητες καθώς και οι λύσεις που γίνονται (απο)δεκτές από την κοινωνία.

Αν οι αυξομειούμενοι δείκτες της οικονομίας/ παραγωγής/ ανεργίας έχουν ως αντίκρουσμα τη συναφή εγκληματικότητα (crimes of accommodation και crimes of resistance) (Quinney, 1980: 47-64) τότε η διαχείριση του ρίσκου συνδέεται με κοινωνικές αλλαγές και όχι με ιδιότητες προσώπων.

Η αβεβαιότητα είναι ταυτόχρονα αιτία αντικοινωνικής συμπεριφοράς αλλά και εσωστρέφειας. Βρισκόμαστε σε μια κρίσιμη κατάσταση αυτοοργάνωσης και ευαίσθητης ισορροπίας.

Ο φόβος και τ' αδιέξοδα συχνά καταλήγουν στην αναζήτηση και τιμωρία «αποδιοπομπαίων τράγων» (αφού η *κοινωνία της διακινδύνευσης* εύκολα μετατρέπεται σε *κοινωνία αποδιοπομπαίων*) (Beck, 1992: 36-37, 75-77). Η αβεβαιότητα και η έλλειψη εμπιστοσύνης προκαλούν ηθικούς πανικούς (Δεμερτζής, 2002: 323).

Έτσι ο *φόβος του εγκλήματος* σχετίζεται περισσότερο με διάφορες κοινωνικές κατασκευές παρά με την πραγματικότητα. Το κλίμα διακινδύνευσης (risk-climate) παίζει το δικό του ρόλο, όπως άλλωστε και η *επικοινωνία του ρίσκου*.

Τα ρίσκα και οι κίνδυνοι διαπλέκονται και τ' αυτοπαθή ρίσκα μετεξελίσσονται εύκολα σε ετεροπαθείς κινδύνους.

Δεν είναι πλέον εύκολο να ισχυριστούμε ότι το ρίσκο αφορά τους δράστες και ο κίνδυνος τα θύματα της διακινδύνευσης.

Το ρίσκο, ως μετρήσιμη ποσοτική αβεβαιότητα (Quantative Risk Assessment) αντιπαράθεται σε ένα διάχυτο αίσθημα ανασφάλειας της κοινής γνώμης.

Άλλωστε ένας *κίνδυνος* συχνά σημαίνει διαφορετικά πράγματα για διαφορετικούς ανθρώπους σε διαφορετικά πλαίσια (χρόνου και χώρου).

Το ρίσκο το αναλαμβάνουμε ενώ τον κίνδυνο τον υφιστάμεθα, αλλά και στις δύο περιπτώσεις η υποκειμενική αίσθηση του επερχόμενου «κακού» μοιάζει να είναι κοινή.

Αιτιότητα και έλεγχος, καθορισμός κινδύνων και αξιολόγηση ασφάλειας συγκροτούν τον κεντρικό πυρήνα της εγκληματολογικής σύλληψης του ρίσκου (criminological conceptualization of risk). *Φόβος, ρίσκο και κίνδυνος* χρησιμοποιούνται από την Εγκληματολογία εναλλάξ και σωρευτικά (αλλά χωρίς ακρίβεια και σαφήνεια). Αυτά όμως τα αισθήματα και αυτές οι καταστάσεις σημαίνουν διαφορετικά πράγματα για τους άνδρες, για τις γυναίκες (Waklate, 1997: 37-47) ή και για άλλες κατηγορίες ανθρώπων όπως π.χ. οι τοξικομανείς.

Η κοινωνία της διακινδύνευσης συγκροτείται με βάση την (εύπλαστη) έννοια του ρίσκου και διαχειρίζεται τα προβλήματά της με βάση τις (σκληρές) τεχνολογίες του ρίσκου με συνέπεια και στην Εγκληματολογία να υπερβαίνουμε ζητήματα του τύπου «Το ρίσκο του εγκλήματος» (από τη μεριά των δραστών) ή «το ρίσκο της θυματοποίησης» (από τη μεριά των θυμάτων) και να επικεντρωθούμε στα ειδικότερα θέματα εγκληματικότητας που η ίδια η κοινωνία της διακινδύνευσης θέτει (κίνδυνοι, ανασφάλεια, εξουσία) (Simon, 1987: 81-87).

Έτσι π.χ. ο κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος εντάσσεται σε μια λογική «ασφαλιστική» (insurance – based techniques of risk management) όπου η ιδιωτική αστυνόμευση, η παρακολούθηση, τα προσωπικά δεδομένα παίζουν κρίσιμο ρόλο.

Το ίδιο ισχύει για την «επιλεκτική διακριτική μεταχείριση» (selective discrimination) περιπτώσεων όπου το έγκλημα (ως ατύχημα ή ενδεχόμενο) δεν αντιμετωπίζεται ηθικά αλλά πραγματιστικά. Γι' αυτό και οι ποινές μετακυλιούνται στην κοινότητα (όπου και «απορροφούνται»).

Η πρόληψη της εγκληματογενούς *κατάστασης* (situational crime), όπου η ευκαιρία και η επιλογή συνιστούν μια απάντηση στο ρίσκο, καθώς η κοινωνική δικαιοσύνη και αλληλεγγύη (ως πηγές εγκλήματος) δεν αντιμετωπίζονται με τεχνικά μέσα είναι το μεγάλο στοίχημα των σύγχρονων κοινωνιών.

Πίσω από το εγκληματικό ρίσκο κρύβεται ένα κοινωνικό ρίσκο το οποίο θέλει άλλη διαχείριση.

Η Τάξη και η Αταξία δεν διακρίνονται με βάση μια μεθοδική ταξινόμηση αλλά σύμφωνα με ένα συγκεκριμένο μοντέλο διακυβέρνησης. Τάξη κατάλληλη ως προς τι; Για την ασφάλεια όλων ή μερικών; Πώς δικαιολογείται η συμμόρφωση και η υπακοή όταν δεν τηρείται στοιχειωδώς το κοινωνικό συμβόλαιο, δηλαδή δεν υπάρχουν πλέον κοινά συμφέροντα και κοινοί στόχοι;

Σ' αυτό όμως το ερώτημα δεν μπορεί ν' απαντήσει πρωτογενώς η Εγκληματολογία.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Beck, Ul. (1992) *Risk society*, Sage, London.

Clear, T. – Cadora, Er. (2001) "Risk and correctional practice", *Crime, Risk and Justice*, Cullompton, Willan Publ.

Cornish, D. B. – Clarke, R. V. (eds) (1986) *The reasoning criminal*, N.Y., Springer-Verlag

Δεμερτζής, Ν. (2002) *Πολιτική Επικοινωνία-Διακινδύνευση -Δημοσιότητα -Διαδίκτυο*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Floud, J. (1982) "Dangerousness and criminal Justice" *British Journal of Criminology*, 22, 210-218.

Jeffery, Cl. R. (1972) "The historical development of Criminology" in H. Mannheim (ed) *Pioneers in Criminology*, Montclair, Patterson-Smith.

Henry, St. – Milovanovic, Dr. (1996) *Constitutive Criminology*. London, Sage.

Milovanovic, Dr. (1997) "Visions of the emerging orderly (dis) order, in *Chaos, Criminology and Social Justice*, London, Praeger.

Quinney, R. (1980) *Class, State and Crime*, N.Y. Longman.

Παναγιωτόπουλος, Ν. (2001) *Η πίστη στην τάξη*, Αθήνα, Πατάκης.

Πανούσης, Γ. (1988) «Ο κύκλος των χαμένων εγκληματολογικών υποθέσεων», σε Ευτ. Μπιστάκη (επιμ.) *Φιλοσοφία, Επιστήμες και Πολιτική*, Αθήνα, Τυπωθήτω.

Πανούσης, Γ. (2000) *Θεμελιώδη ζητήματα Εγκληματολογίας*, Αθήνα, Α. Σάκκουλας.

Πανούσης, Γ. (2003) *Ο υποθετικός Εγκληματίας*, Αθήνα, Α. Σάκκουλας.

Pratt, J. (1995) "Dangerousness, Risk and Technologies of Power" *Australian and New Zealand of Criminology*, 28, 16-19.

Robinson, G. (2002) "Exploring risk management in probation practice, *Punishment and Society*, v. 4, n°1, Jan, 8-18.

Shoemaker, D. (1990) *Theories of Delinquency*, N.Y., Oxford University Press.

Simon, J. (1987) "The emergence of a risk society: insurance, law and the state", *Socialist Review*, 95, 81-87.

Young, T. R. (1997) "Challenges: for a postmodern Criminology", in *Chaos, Criminology and Social Justice*, London, Praeger.

Walklate, S. (1997) "Risk and criminal victimization: a modernist dilemma?" *British Journal of Criminology*, 37, 37-47.

B11-3. Η κοινωνική κατασκευή της εγκληματικότητας των οικονομικών μεταναστών από τον Αθηναϊκό τύπο

**Παπανδρέου Ελένη, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών
Δρ Κοταλακίδης Γρηγόριος, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών
Δρ Πάρλαλης Κ. Σταύρος, Frederick University, Κύπρος**

Αναμφισβήτητα, τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας συμβάλουν στην κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας, με το να πραγματεύονται και να διαχειρίζονται θέματα κοινωνικού ενδιαφέροντος. Στην παρούσα έρευνα επιχειρήσαμε να μελετήσουμε την προβολή και την διαμόρφωση της εικόνας-αναπαράστασης του οικονομικού μετανάστη που διαβιεί στην Ελλάδα, από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και ειδικότερα από τον αθηναϊκό ημερήσιο Τύπο. Επιπλέον διερευνήσαμε αν και σε ποιο βαθμό η προβαλλόμενη εικόνα του οικονομικού μετανάστη δημιουργεί στον ελληνικό πληθυσμό αίσθημα ανασφάλειας και τον φόβο του εγκλήματος, δεδομένου του διαμεσολαβητικού ρόλου των ΜΜΕ στην διαμόρφωση της εικόνας του μετανάστη, καθώς οι μεταδιδόμενες από αυτά πληροφορίες είναι προϊόντα επιλογής και ερμηνείας, με αποτέλεσμα να δημιουργούν στον αναγνώστη τον φόβο θυματοποίησης.

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο η εικόνα-αναπαράσταση του οικονομικού μετανάστη μέσα από τον αθηναϊκό ημερήσιο Τύπο επηρεάζει το αναγνωστικό κοινό και εντείνει τον φόβο του εγκλήματος.

Αρχικά, στο θεωρητικό πλαίσιο, συνδέσαμε την εικόνα για τον οικονομικό μετανάστη με τις θεωρητικές έννοιες των κοινωνικών αναπαραστάσεων και με την ετικετοποίηση που υφίσταται η εν λόγω ομάδα. Επιπλέον, αναφερθήκαμε στο φαινόμενο του φόβου του εγκλήματος, που εμφανίζεται είτε ως ατομικό είτε ως συλλογικό συναίσθημα και προσπαθήσαμε να επικεντρωθούμε στο πως αυτό καλλιεργείται.

Εστίασαμε στο ρόλο των ΜΜΕ στην κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας, του εγκλήματος και της δημιουργία «αποδιοπομπαίων τράγων». Επιπλέον μελετήσαμε στους στόχους, τις αξίες που υπηρετούν καθώς και τα κριτήρια βάση των οποίων επιλέγουν το τι θα αποτελέσει είδηση και πως θα παρουσιαστεί.. Επιπρόσθετα εστίασαμε στις στάσεις της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους οικονομικούς μετανάστες, και τέλος, στον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται ένα εγκληματικό στερεότυπο των τελευταίων.

Κατόπιν του θεωρητικού μέρους, ακολουθεί η παρουσίαση της μεθοδολογίας της ανάλυσης περιεχομένου που επιχειρείται για δύο μεγάλες εφημερίδες, όπου παρατίθεται η μέθοδος, οι υποθέσεις και ο τρόπος προσέγγισης του υπό μελέτη θέματος. Εν συνεχεία, πραγματευόμαστε την ανάλυση των δεδομένων τόσο από ποσοτική όσο και από ποιοτική σκοπιά.

Τέλος, στα συμπεράσματα, εξετάσαμε τον βαθμό επαλήθευσης ή απόρριψης των υποθέσεων μας.

Κοινωνικές αναπαραστάσεις

Το θέμα της κοινωνικής κατασκευής της εγκληματικότητας των οικονομικών μεταναστών, μέσα από τον Αθηναϊκό Τύπο είναι ένα πολυσύνθετο θέμα που καθιστά δύσκολη την προσέγγιση και την κατανόηση του. Για τον λόγο αυτό, κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε αρχικά στις κοινωνικές αναπαραστάσεις, την παραγωγή, την λειτουργία και το περιεχόμενο τους, μέσω των οποίων το άτομο αντιλαμβάνεται την κοινωνική πραγματικότητα και προσλαμβάνει το υπό μελέτη θέμα.

Σύμφωνα με τη Μαντόγλου (1995), ολόκληρο το φάσμα των σχέσεων που αναπτύσσουμε στην καθημερινή μας ζωή, η επικοινωνία αλλά και γενικότερα η ανθρώπινη δραστηριότητα χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Αυτές λειτουργούν ως προκατασκευασμένα σχήματα σκέψης που βοηθούν στο φιλτράρισμα και στην αποκωδικοποίηση της πολύπλοκης πραγματικότητας. Ο όρος «κοινωνικές αναπαραστάσεις» περικλείει οτιδήποτε έχει σχέση με την κοινή σκέψη. Είναι μια μετάφραση της πραγματικότητας, ένα εργαλείο με τη βοήθεια του οποίου ένα άτομο ή μια κοινωνική ομάδα αντιλαμβάνεται και ιδιοποιείται τον περιβάλλοντα κόσμο (Παπαστάμου/Μαντόγλου, 1995).

Μια κοινωνική αναπαράσταση είναι σχετικά σταθερή και αμετάβλητη, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται ότι είναι στατική, ότι δεν εξελίσσεται ή δεν μεταμορφώνεται. Μια αναπαράσταση επιδέχεται εξέλιξη και επιφανειακή μεταμόρφωση μέσα από μια αλλαγή του νοήματος ή της φύσης των περιφερειακών στοιχείων. Δεν μεταμορφώνεται όμως ριζικά παρά μόνο όταν ο ίδιος ο κεντρικός πυρήνας αμφισβητείται. Στην αναπαράσταση υπάρχουν στοιχεία ευλύγιστα, που δύνανται να μεταμορφωθούν, και στοιχεία άκαμπτα «μη συζητήσιμα», τα οποία αντιστέκονται. Αυτά τα τελευταία συνθέτουν τον κεντρικό πυρήνα, τα συστατικά και θεμελιώδη στοιχεία που καθορίζουν και διαφοροποιούν τις αναπαραστάσεις (Παπαστάμου / Μαντόγλου, 1995).

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η συμπεριφορά ενός ατόμου δεν είναι συνάρτηση των αντικειμενικών χαρακτηριστικών μιας κατάστασης, αλλά του τρόπου με τον οποίο προσλαμβάνεται από το άτομο η κατάσταση αυτή. Με άλλα λόγια η κοινωνική συμπεριφορά είναι το αποτέλεσμα των συστημάτων αναπαράστασης των ατόμων που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση.

Η παρατήρηση αυτή παρουσιάζει ενδιαφέρον για την παρούσα εργασία- μελέτη διότι, ενδεχομένως, οι Έλληνες καθορίζουν τη στάση τους και τη συμπεριφορά τους, απέναντι στους οικονομικούς μετανάστες, με βάση την εικόνα-αναπαράσταση που έχουν σχηματίσει γι' αυτούς, μέσα από την καθημερινή πληροφόρηση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης.

Θεωρία της “ετικέτας”

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις ενεργοποιούν τα κοινωνικά στερεότυπα και την ετικετοποίηση ορισμένων κοινωνικών ομάδων, όπως στην προκειμένη περίπτωση οι οικονομικοί μετανάστες. «Η συγκρότηση των στερεοτυπικών αναπαραστάσεων που

επικουρούν την ανακατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας του εγκληματικού φαινομένου λαμβάνει χώρα μέσω της συμβολικής αλληλεπίδρασης των φορέων του επίσημου και του άτυπου κοινωνικού ελέγχου και κάποιας παρεκκλίνουσας ομάδας, στην οποία αποδίδονται ψευδείς «ετικέτες» -πρόσημα» (Καρύδης, 1996: 156).

Σύμφωνα με τη θεωρία της «κοινωνικής αντίδρασης» ή της «συμβολικής αλληλεπίδρασης», η ίδια η στιγματισμένη ομάδα οργανώνει στη συνέχεια την ταυτότητα με βάση τα χαρακτηριστικά που τους αποδίδονται τα χαρακτηριστικά που της αποδίδονται εκδηλώνοντας ανάλογη συμπεριφορά (θεωρία της αυτοεκπληρούμενης προφητείας). Βασική ιδιότητα της στερεοτυπικής εικόνας αποτελεί η ακαμψία του φορέα της, ο οποίος αντιστέκεται πεισματικά στην αναγνώριση δεδομένων που ανατρέπουν το στερεότυπο. Η διαδικασία διευκολύνεται όσο μεγαλύτερη είναι η κοινωνική απόσταση μεταξύ των δημιουργών της «ετικέτας» και της στιγματιζόμενης ομάδας. Η κοινωνική περιθωριοποίηση της τελευταίας οδηγεί σε ένταση της παραβατικής δραστηριότητας των μελών της που νομιμοποιεί το στίγμα προκαλώντας εντονότερη κοινωνική αντίδραση εις βάρος της και ανάλογη «απάντηση» εκ μέρους της. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται ένας φαύλος κύκλος περιθωριοποίησης, καταστολής και αντικοινωνικής συμπεριφοράς. (Καρύδης, 1996).

Με αυτόν τον τρόπο το εγκληματικό φαινόμενο αποκτά φυλετικά χαρακτηριστικά και ταυτόχρονα κατασκευάζεται κοινωνικά η «εγκληματοποίηση» και η «δαιμονοποίηση» ολόκληρων εθνοτικών ομάδων μέσω της συγκρότησης ψευδών στερεοτύπων για πολιτικούς, οικονομικούς και πολιτισμικούς λόγους.

Η έντονη παρουσία των μεταναστών, η αρνητική στάση του πληθυσμού, οι προκαταλήψεις της κοινής γνώμης και ο παραμορφωτικός καθρέπτης των μέσων μαζικής επικοινωνίας τα οποία διοχετεύουν μια αρνητική εικόνα- κοινωνική αναπαράσταση, διαστρεβλώνουν την κοινωνική πραγματικότητα του εγκλήματος. Η αρνητική απεικόνιση των εθνοτικών ομάδων έχει ως συνέπεια την εμφάνιση του φόβου του εγκλήματος, του αισθήματος δηλαδή της έντονης ανασφάλειας που βιώνει μια ολοένα και μεγαλύτερη μερίδα του πληθυσμού στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις (Καρύδης, 1996).

Ο φόβος του εγκλήματος

Συνέπεια της συγκρότησης αρνητικών κοινωνικών αναπαραστάσεων των μεταναστών, ιδίως των Αλβανών, στην συλλογική συνείδηση είναι το φαινόμενο του φόβου του εγκλήματος. Σύμφωνα με τον Αλεξιάδη (1991: 4), ο φόβος του εγκλήματος εμφανίζεται είτε ως ατομικό είτε ως συλλογικό συναίσθημα:

α. Σε ατομικό επίπεδο ο φόβος του εγκλήματος είναι το ψυχολογικό συναίσθημα που κατέχει συγκεκριμένο άτομο, ότι υπάρχει κίνδυνος να καταστεί αυτό θύμα εγκλήματος. Με την έννοια αυτή ο φόβος του εγκλήματος ταυτίζεται με τον φόβο θυματοποίησης

β. Ως φόβος του εγκλήματος χαρακτηρίζεται επίσης η συλλογική ιδέα ή πεποίθηση, που υπάρχει διάχυτη σε συγκεκριμένη κοινωνική ατμόσφαιρα, καθώς και το συλλογικό συναίσθημα της πλειονότητας των μελών της κοινωνίας, ότι στον

αντίστοιχο τοπικά και χρονικά κοινωνικό χώρο υπάρχει έλλειψη δημόσιας ασφάλειας. (Αλεξιάδης, 1991).

Πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ο ρόλος του Τύπου και των μηνυμάτων των μέσων μαζικής ενημέρωσης και επικοινωνίας στην καλλιέργεια του φόβου του εγκλήματος, η οποία εξωθεί το φόβο στα όρια της συλλογικής υστερίας.

Ο τρόπος (λεκτικός, φωτογραφικός, δημοσιογραφικός) και η έκταση της παρουσίασης ορισμένων εγκλημάτων απεχθών, ιδιόρρυθμων, εντυπωσιακών, βίαιων, κατά κανόνα υπερτονισμένων, τροφοδοτούν το δικαιολογημένο ή όχι φόβο θυματοποίησης του καθένα και το συναίσθημα της μειωμένης δημόσιας ασφάλειας.

Η παρουσίαση των μεταναστών ως “επικίνδυνης κοινωνικά κατηγορίας ενισχύεται περισσότερο από την επικράτηση του όρου λαθρομετανάστης, όρος που προδιαθέτει αρνητικά ανακυκλώνοντας μια εικόνα των μεταναστών ως εισβολέων επιρρεπών σε κάθε εγκληματική ενέργεια. Με τον τρόπο αυτό αυξάνεται το συναίσθημα της ανασφάλειας των πολιτών. Οι επιπτώσεις του φόβου του εγκλήματος στην ιδιωτική ζωή του ατόμου σημαδεύουν και τη ποιότητα ζωής, ιδιαίτερα των πόλεων, και αντανakλούν την ίδια τη μορφή τους. Έτσι, οι οικογένειες υψηλών και μεσαίων εισοδημάτων (που έχουν την οικονομική δυνατότητα) απομακρύνονται από κοινωνικά υποβαθμισμένες περιοχές στις οποίες θεωρούν ότι υπάρχει ο φόβος του εγκλήματος. Αυτό έχει σαν επακόλουθο την επιβάρυνση των περιοχών αυτών ακόμη περισσότερο λόγω της δημιουργίας «κενού χώρου», όπου συγκεντρώνονται και λειτουργούν κακόφημα κέντρα, διεξάγονται παράνομες δραστηριότητες. Την κοινωνική υποβάθμιση ακολουθεί πολιτισμική και περιβαλλοντική υποβάθμιση, αφού δεν εμφανίζεται ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη και αναβάθμιση τους. Μέσα απ' αυτόν τον φαύλο κύκλο, δημιουργούνται τελικά στην πόλη περιοχές από κάθε άποψη υποβαθμισμένες που συγκεντρώνουν υψηλό ποσοστό εγκληματικότητας.

Η εξέταση του ρόλου των μέσων μαζικής ενημέρωσης και επικοινωνίας στην διάδοση και εξάπλωση του φόβου του εγκλήματος έχει αποτελέσει αντικείμενο αυτοτελών ερευνών (Ζαραφονίτου, 1995). Οι σχετικές ερευνητικές προσεγγίσεις συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι τα ΜΜΕ και η τηλεόραση, κατά κύριο λόγο, αποτελούν την κυριότερη πηγή πληροφόρησης του κοινού σχετικά με το έγκλημα και τον επίσημο κοινωνικό έλεγχο. Ένα δεύτερο, κοινής αποδοχής συμπέρασμα, είναι ότι μεταδίδουν διαστρεβλωμένη πληροφόρηση και στους δύο αυτούς τομείς, την οποία το κοινό αποδέχεται δίχως να την αμφισβητεί με συνέπεια η άμεση αυτή επίδραση να οδηγεί σε διαστρεβλωμένες επίσης αντιλήψεις. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η καλλιέργεια ενός υπερβολικού φόβου για βίαιες εγκληματικές συμπεριφορές μέσα από την συχνή παρουσίαση παρόμοιων θεμάτων. Η δραματοποιημένη παρουσίαση θεμάτων εγκληματικότητας από τα ΜΜΕ προσδίδει συγκινησιακό χαρακτήρα στα θέματα αυτά και συμβάλει στην αύξηση του φόβου του αποδέκτη των σχετικών μηνυμάτων (Ζαραφονίτου, 1995).

MME

Στην σύγχρονη εποχή της πληροφόρησης και της επικοινωνίας τα μέσα μαζικής ενημέρωσης μεταδίδοντας στο κοινό ένα σημαντικό αριθμό εικόνων, πληροφοριών, ειδήσεων και απόψεων επηρεάζουν αποφασιστικά την ερμηνεία της πραγματικότητας. Αυτό σημαίνει ότι δεν διαδραματίζουν έναν απλό διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στην πραγματικότητα και το κοινό αλλά και συνδιαμορφώνουν την πραγματικότητα. Τα ΜΜΕ, κατά την άσκηση του έργου τους, νοηματοδοτούν και αναπαράγουν την πραγματικότητα, συντελώντας σε μια αξιολογική κωδικοποίηση της πραγματικότητας αυτής.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, τα ΜΜΕ προβαίνουν στην επιλογή εκείνων των γεγονότων, που αξίζουν ν' αποτελέσουν είδηση (Μπασάντης, 1991, σελ. 15- 74), των όψεων τους που θα προβληθούν και του νοήματος που θα τους αποδοθεί. Δομείται λοιπόν, η προβαλλόμενη πραγματικότητα με βάση τα ακόλουθα, συνοπτικά αναφερόμενα, κριτήρια:

α) η εκτίμηση του επικοινωνιακού οργανισμού σχετικά με το τι θα ενδιαφέρει το κοινό στο οποίο απευθύνεται, αυξάνοντας την εμπορική επιτυχία του Μέσου.

β) οι περιορισμοί και η κατεύθυνση που επιβάλλει στον επικοινωνιακό οργανισμό οι *ιδεολογικές/πολιτικές εξαρτήσεις του και οι ομάδες συμφερόντων* που ελέγχουν άμεσα (χρηματοδότηση, ιδιοκτησιακό καθεστώς) ή έμμεσα (παροχή πληροφόρησης, άλλου είδους οφέλη).

γ) οι ειδήσεις που παρέχονται στον οργανισμό από τις θεσμοθετημένες *πηγές*, λ.χ. διεθνή πρακτορεία, εκπροσώπους Τύπου διαφόρων φορέων, και ακόμη ποιες κατευθύνσεις επιβάλλουν οι εν λόγω πηγές (Molotch και Lester 1984: 133).

Η επιλεκτική αυτή επεξεργασία των γεγονότων με τον αποκλεισμό εκείνων που, δεν πληρούν τα κριτήρια, οδηγεί ακριβώς σε μια πρώτη κατασκευή της διακριτής πραγματικότητας των Μέσων, μιας πραγματικότητας την οποία συνθέτουν επιμέρους, επιλεγμένα τμήματα του κοινωνικού γίνεσθαι (Μπασάντης, 1991: 172).

Τα ΜΜΕ προβαίνουν στην ανάπλαση της κοινωνικής πραγματικότητας, στο επίπεδο της ειδησεογραφίας, αλλά και γενικότερα, με βάση συγκεκριμένα κριτήρια επιλογής και διαμόρφωσης του περιεχομένου των μηνυμάτων. Μια πρώτη επιλογή και μορφοποίηση των ειδήσεων λαμβάνει πραγματοποιείται, σύμφωνα με μια σειρά συμβατικά προσδιορισμένων ειδησεογραφικών αξιών. Συγχρόνως, θεμελιώδους σημασίας για το έργο της συμβατικής αυτής κατασκευής είναι η στερεοτυπία, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις εφαρμόζονται, προς εξυπηρέτηση εμφανών ή μη στόχων, οι παράγωγες πρακτικές της κατασκευής αποδιοπομπαίων τράγων και της παραγωγής ηθικού πανικού (Cohen, 1984: 263-279). Οι εν λόγω πρακτικές φαίνεται να εφαρμόζονται σε εντυπωσιακό βαθμό στην περίπτωση της εγκληματικότητας των μεταναστών και να καθιστούν τη συγκεκριμένη θεματική ιδανικό ειδησεογραφικό προϊόν.

Με αυτού του είδους την επεξεργασία, από τα ΜΜΕ, και της αξιοποίησης των παραπάνω κοινωνικών πρακτικών δημιουργούνται στερεότυπα και ο στιγματισμός ορισμένων ομάδων ή κατηγοριών ανθρώπων, καθώς και η παραγωγή ηθικού πανικού, λ.χ. με την εντύπωση κυμάτων εγκληματικότητας.

Ο ρόλος των ΜΜΕ στη στερεοτυπική παραγωγή «αποδιοπομπαίων τράγων»

Ο ρόλος των ΜΜΕ στην αρνητική, στερεοτυπική αναπαράσταση ατόμων ή ομάδων είναι αναμφισβήτητα θεμελιώδης. Στο μέτρο, λοιπόν, που τα ΜΜΕ αποτελούν σήμερα τους κυριότερους ίσως συν-διαμορφωτές της κοινωνικής πραγματικότητας, εμφανίζονται εύλογα ως κατεξοχήν υπεύθυνα για το φαινόμενο της ενοχοποίησης.

Η ενίσχυση των ΜΜΕ προς την κατεύθυνση της δημιουργίας αποδιοπομπαίων τράγων αποτελεί συνήθη κοινωνική πρακτική για την εξασφάλιση της κοινωνικής ισορροπίας. Κατά τις περιόδους εκείνες, όπως η μεταβατική για την ελληνική κοινωνία δεκαετία του 2000-2009, τα ΜΜΕ αναλαμβάνουν να αξιοποιήσουν, πάντα προς όφελος των επιχειρήσεων στις οποίες υπάγονται, αλλά και προς εξυπηρέτηση των κοινωνικών δυνάμεων που υπηρετούν (ευρύτερη κοινωνία, ομάδες συμφερόντων) την κατασκευή «ενόχων» (Μοσχοπούλου, 2005: 149).

Πιο συγκεκριμένα, τα Μέσα υποδεικνύουν καταρχάς μία κοινωνικά αποκλεισμένη ομάδα ως «απειλή». Στη συνέχεια με την εμμονή στην προβολή αρνητικών δραστηριοτήτων και χαρακτηριστικών της εν λόγω ομάδας, δίνουν την αίσθηση ότι υπάρχει αύξηση του σχετικού φαινομένου (κύμα) και παράγουν κλίμα ηθικού πανικού (Πανούσης, 1999: 100). Υπό τις κατασκευασμένες αυτές συνθήκες, τα ΜΜΕ προβάλλουν ως αναγκαία τη λήψη μέτρων, τα οποία διαφορετικά θα συναντούσαν αντιδράσεις. Στις τελευταίες αυτές περιπτώσεις, τα ΜΜΕ λειτουργούν τελικά ως όργανα άσκησης πολιτικών και, γενικότερα, προώθησης των εμφανών ή αφανών στόχων των ομάδων συμφερόντων.

Η κατασκευή επομένως της εγκληματικότητας των μεταναστών εμφανίζεται ως ιδανική είδηση για τα ΜΜΕ, καθώς συνδυάζει τις περισσότερες από τις ειδησεογραφικές αξίες που θέτουν οι οργανισμοί της μαζικής επικοινωνίας.

Η κοινωνική κατασκευή του εγκλήματος

Σύμφωνα με την παρατήρηση του Ericson: «το έγκλημα εμπεριέχει την αρνητική όψη της κοινωνικής συναίνεσης, καθώς ο νόμος προσδιορίζει αυτό που η κοινωνία κρίνει ως μη νομιμοποιούμενες μορφές δράσης [...] Αν θεωρήσουμε ότι οι ειδήσεις καρτογραφούν την προβληματική πραγματικότητα, τότε το έγκλημα αποτελεί σχεδόν εξ ορισμού είδηση» (Κουκουτσάκη, 2000: 452). Γι' αυτό, η προβολή του εγκληματικού φαινομένου από τα ΜΜΕ αποτελεί ιδανική είδηση, τόσο από άποψη ενδιαφέροντος του κοινού, όσο και από την πλευρά της σταθεροποίησης του υπάρχοντος συστήματος.

Η κοινωνική συνοχή και η συναίνεση, που επικρατούν σ' ένα κοινωνικό σύνολο ενισχύονται με την προβολή γεγονότων, που παρουσιάζονται ως μεμονωμένες περιπτώσεις ή γενικευμένα φαινόμενα και τείνουν να τις απειλήσουν. Τα γεγονότα αυτά εμφανίζονται από τα Μέσα ως απροσδόκητα (δηλαδή μη προβλεπόμενα από τους κοινωνικούς μηχανισμούς) και ως τέτοια διαταράσσουν την «κοινωνική γαλήνη», ανανεώνοντας παράλληλα το ενδιαφέρον του κοινού. Το κοινό, με τη σειρά του, αξιολογεί και αυτόματα απορρίπτει, σύμφωνα με το παλιωμένο σύστημα αξιών που καλλιεργείται και από τα ΜΜΕ, τις προβαλλόμενες αρνητικές συμπεριφορές (Λαμπροπούλου, 2001: 34).

Η πρακτική της αναπαράστασης του εγκληματικού φαινομένου από τα ΜΜΕ, κατά τη διαμόρφωση του ειδησεογραφικού περιεχομένου τους, είναι θεμελιώδους σημασίας, καθώς τα Μέσα αποτελούν στην πράξη τους βασικότερους διαύλους ανάμεσα στο Σύστημα Ποινικού Δικαίου και την κοινή γνώμη. Αυτό σημαίνει ότι η εικόνα που σχηματίζει ο πολίτης για την εγκληματικότητα και τις ιδιότητες των εμπλεκομένων σ' αυτήν προσώπων προέρχεται σε μεγάλο βαθμό από τις περιγραφές των ΜΜΕ, καθώς και τις συνδεδεμένες με αυτές αξιολογήσεις. Μια στερεότυπη λοιπόν εικόνα, αποτέλεσμα συχνά εσφαλμένων, αφαιρετικών διαδικασιών, γενικεύσεων και υπερπροβολής των πλέον αρνητικών και δραματικών πτυχών των γεγονότων και των πρωταγωνιστών τους, δημιουργεί μια εσφαλμένη αίσθηση για την πραγματικότητα του εγκλήματος.

Η διαδικασία, μέσα από την οποία τα ΜΜΕ συντελούν στην κοινωνική κατασκευή του εγκλήματος ξεκινάει με την σταθερή και καθημερινή επαφή που έχουν τα άτομα με τα ΜΜΕ. Κατά την επαφή αυτή, τα άτομα προσλαμβάνουν αξιολογικές κατηγοριοποιήσεις για γεγονότα ή πρόσωπα, για τα οποία δεν προϋπάρχει προσωπική κοινωνική γνώση. Οι ταξινομήσεις των ΜΜΕ, που είναι ηθικά φορτισμένες, γίνονται κατά κανόνα αποδεκτές, έστω και ασυνείδητα, στο βαθμό που δρουν απλουστευτικά και, επομένως, αποδεικνύονται «βολικές» για το μέσο αναγνώστη ή θεατή.

Στο πλαίσιο αυτό, τα ΜΜΕ, αναπαράγοντας το στερεότυπο του εγκληματία, τείνουν να επηρεάσουν την κοινή γνώμη ώστε να υιοθετήσει την αρνητική στάση απέναντι στους φερόμενους ως δράστες εγκλημάτων. Λόγω της στερεοτυπικής κατασκευής του εγκλήματος και των αναγκών συντήρησης του ενδιαφέροντος του κοινού, η στάση αυτή στρέφεται κατά ομάδων, που παρεκκλίνουν από την κρατούσα εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας ή που σχετίζονται με τους ήδη στιγματισμένους παρεκκλίνοντες. Η κοινή γνώμη, σχηματίζοντας αρνητική εικόνα για τα πρόσωπα, που προβάλλονται από τα ΜΜΕ, ως επικίνδυνα για την κοινωνική ισορροπία, τα στιγματίζει και τα περιθωριοποιεί, ικανοποιώντας συγχρόνως τις ανάγκες επιβεβαίωσης της δικής της θετικής ταυτότητας και αποφόρτισης από ένταση και αρνητικά συναισθήματα.

Η αρνητική τοποθέτηση της κοινωνίας επιδρά περαιτέρω στη διαμόρφωση μιας επίσημης και τελικά κυρίαρχης εικόνας του εγκλήματος. Επομένως, είναι τουλάχιστο πιθανό ότι η στερεοτυπική και η επιλεκτική- αναπαράσταση της εγκληματικότητας από τα ΜΜΕ επιδρά τόσο στον «επίσημο» ορισμό του εγκλήματος, όσο στην κυρίαρχη εικόνα του, όπως εμφανίζεται στις στατιστικές (Roshier, 1984: 40).

Στάσεις της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους μετανάστες

Η Ελλάδα, χώρα παραδοσιακά αποστολής μεταναστών, μετατράπηκε αιφνιδιαστικά κυρίως μετά το 1990 σε χώρα υποδοχής, γεγονός που βρήκε απροετοίμαστο τόσο το κράτος, όσο και τους πολίτες. Η απουσία συγκροτημένης μεταναστευτικής πολιτικής και η έλλειψη κατάλληλων μέτρων για την αντιμετώπιση του φαινομένου είχε σαν αποτέλεσμα να εκδηλωθούν στην Ελλάδα,

μέχρι τότε λανθάνουσες, ξενοφοβικές και ρατσιστικές στάσεις απέναντι στους μετανάστες.

Σύμφωνα με τον Καρύδη (1996) στην Ελλάδα η έλλειψη ανεκτικότητας προς την ενεργό συνύπαρξη με τον "Άλλο" καλυπτόταν εύκολα στο παρελθόν από την επίδειξη ανέξοδης «φιλοξενίας» προς τους Βορειοευρωπαίους και Αμερικανούς συναλλαγματοφόρους τουρίστες ή ανοχής προς την παρουσία εθνικών ομάδων με χαμηλή κοινωνική παρουσία που περιορίζονταν στο εσωτερικό των κοινοτήτων τους. Όμως και οι ομάδες αυτές έχουν διατηρήσει στη συλλογική κοινωνική συνείδηση την ταυτότητα του διαφορετικού, του «Άλλου», όχι υπό την έννοια της επικινδυνότητας ή της απειλής όπως συμβαίνει π.χ. με τους μετανάστες κυρίως αλβανικής καταγωγής. Η ύπαρξη της μέχρι τότε λανθάνουσας ξενοφοβίας ή και ρατσισμού διαπιστώνεται με θεαματικό τρόπο από το 1990 και μετά, όταν εισρέουν στην Ελλάδα δεκάδες χιλιάδες λαθρομετανάστες, κυρίως Αλβανοί υπήκοοι αλλά και ομογενείς από τη Β. Ήπειρο αναζητώντας στέγη και εργασία.

Σύμφωνα με στοιχεία του Eurostat (1989, 1992), ενώ το έτος 1989 οι Έλληνες πολίτες επιδεικνύουν - εκ του ασφαλούς - εντυπωσιακή ανεκτικότητα στις απόψεις που καταθέτουν σχετικά με την παρουσία και τα δικαιώματα των ξένων στη χώρα, μόλις τρία χρόνια αργότερα καταλαμβάνουν μια από τις πρώτες θέσεις, μεταξύ των λαών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ως προς την ξενοφοβική στάση και την αντίστοιχη αντίληψη και συμπεριφορά. Καθίσταται τότε προφανές ότι η ελληνική κοινωνία δεν είναι απαλλαγμένη από ρατσιστικές προκαταλήψεις και συλλογικούς αποκλεισμούς, και η προδιάθεση αυτή τείνει να λάβει εκρηκτικές διαστάσεις όταν συνδεθεί με υπαρκτά κοινωνικά προβλήματα.

Στο σημείο αυτό θα συμφωνήσουμε με τον Καρύδη (1996) ο οποίος υποστηρίζει ότι για την δημιουργία αρνητικής αναπαράστασης και στάσης ως προς την παρουσία των μεταναστών, και ιδιαίτερα για την σύνδεση της μαζικής άφιξης των Αλβανών με την εκλαμβανόμενη ως ραγδαία αύξηση της εγκληματικότητας στη χώρα, ο διαμεσολαβητικός λόγος των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας είναι καθοριστικός.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι διακρίνεται μια γενική τάση σύμφωνα με την οποία η ελληνική κοινωνία είναι φορέας ξενοφοβικών και ρατσιστικών αντιλήψεων και στάσεων απέναντι στην κοινότητα των μεταναστών. Η ξενοφοβία όμως, και ο ρατσισμός δεν εκδηλώνονται σε φανερό επίπεδο εξαιτίας του αρνητικά φορτισμένου περιεχομένου των εννοιών αυτών και της λογοκρισίας. Αντίθετα, παρατηρούνται ως προδιαθέσεις που βρίσκονται σε λανθάνουσα μορφή και μόνον όταν συνδεθούν με υπαρκτά κοινωνικά προβλήματα εμφανίζονται ως συμπεριφορά διάκρισης απέναντι στους μετανάστες.

Συγκρότηση του εγκληματικού στερεότυπου των μεταναστών

Καθημερινά η κοινότητα των λαθρομεταναστών παρουσιάζεται ως εγκληματικός όχλος, μέσα από εντυπωσιακούς τίτλους στην ειδησεογραφία των εφημερίδων. Τα ΜΜΕ παραλαμβάνουν τα στερεότυπα για τους αλλοδαπούς, τα αναπλάθουν και τα παγιώνουν. Με τον τρόπο αυτό, παράγεται ένας νέος τύπος εγκλήματος, μια διακριτή, καινούργια «εγκληματική κατηγορία» (αυτή των μεταναστών), με

τυπικούς δράστες, τυπικά θύματα και τυπικές συμπεριφορές, που διακρίνονται από τη γενικότερη εικόνα της εγκληματικότητας (Κωσαντινίδου, 2001: 106).

Ο νέος αυτός τύπος εγκληματικότητας έχει υψηλή εμπορευματική αξία για τα ΜΜΕ, καθώς η ήδη σημαντική αξία του εγκλήματος καθεαυτού ως είδησης ενισχύεται από εκείνη της σύνδεσης της είδησης με ορισμένα πρόσωπα ή ομάδες, τα οποία διακρίνονται, βάσει απλουστευτικών – στερεοτυπικών διαδικασιών, από το σύνολο και με πρόσθετα στοιχεία δραματοποίησης. Τα γεγονότα λοιπόν, που αφορούν εγκληματικές πράξεις με μετανάστες, αποτελούν ιδανικό ειδησεογραφικό περιεχόμενο διότι μπορούν εύκολα να προσωποποιηθούν, γεγονός που αυξάνει ακόμη περισσότερο την ειδησεογραφική της αξία (Μοσκοπούλου, 2005: 177).

Με τον τρόπο αυτό πραγματοποιείται η σύζευξη της εθνικότητας των μεταναστών με ορισμένα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά τα οποία ευθύνονται για την παράνομη δραστηριότητα τους στη χώρα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ροπή των μεταναστών προς την εγκληματικότητα αποδίδεται στα θεωρούμενα ως "τυπικά" χαρακτηριστικά τους, με τέτοιο τρόπο ώστε οι μετανάστες αποπροσωποποιούνται εντελώς και το βασικό τους χαρακτηριστικό γίνεται η εθνικότητα (Τριανταφυλλίδου, 1998). Αυτό έχει σαν συνέπεια ο εγκληματίας να προσδιορίζεται κυρίως ή αποκλειστικά από την εθνική του προέλευση, και ταυτόχρονα η εθνική ομάδα στην οποία ανήκει να ταυτίζεται με την εγκληματική του δραστηριότητα.

Η κατηγοριοποίηση αυτή ευνοεί και την κατασκευή από τα ΜΜΕ *κυμάτων εγκληματικότητας*, κάθε φορά που οι περιστάσεις το απαιτούν, λ.χ. σε περιπτώσεις που κρίνεται αναγκαίος ο αποπροσανατολισμός της κοινής γνώμης από σοβαρότερα, ή υπαρκτά, κοινωνικά προβλήματα, ή, ακόμη, και από τα πραγματικά αίτια εμφάνισης των σχετικών εγκληματικών συμπεριφορών (Παπαθανασόπουλος, 1997: 267). Έτσι, το μεμονωμένο γεγονός μιας εγκληματικής πράξης με δράστη μετανάστη ερμηνεύεται επιφανειακά, στο πλαίσιο της κατηγορίας, που χαρακτηρίζεται ως «εγκληματικότητα των μεταναστών», και παραμένει στην επικαιρότητα, διατηρώντας την εμπορευματική του αξία για τις επιχειρήσεις των ΜΜΕ.

Επομένως, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης συμβάλλουν αποφασιστικά στην στερεοτυπική απεικόνιση των μεταναστών, ταυτίζοντας την εθνική καταγωγή τους με συγκεκριμένα περιστατικά εγκληματικότητας.

Μεθοδολογία

Σύμφωνα με το παραπάνω θεωρητικό μοντέλο, διαπιστώθηκε ότι τα άτομα κατορθώνουν μέσω των κοινωνικών αναπαραστάσεων και μέσω του συστήματος της κοινωνικής κατηγοριοποίησης να ταξινομήσουν γεγονότα και ανθρώπους ή ομάδες σε κατηγορίες, επιδιώκοντας την διευκόλυνση της επικοινωνίας και τον προσανατολισμό της συμπεριφοράς τους στα πλαίσια των δι-ομαδικών σχέσεων. Διαπιστώθηκε, επίσης, ότι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αποτελούν πολύ σημαντικό κοινωνικό φορέα διαμόρφωσης των κοινωνικών αναπαραστάσεων και των στάσεων των ατόμων.

Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής θεωρήθηκε ως εξαρτημένη μεταβλητή ο φόβος του εγκλήματος, καθώς αναζητήθηκε η ύπαρξη ή μη του φόβου θυματοποίησης που

αντιμετωπίζει μια ολοένα και μεγαλύτερη μερίδα του πληθυσμού. Ως ανεξάρτητη μεταβλητή ορίστηκε, έστω και άτυπα, η εικόνα- αναπαράσταση του οικονομικού μετανάστη και τον τρόπο με τον οποίο αυτή προσλαμβάνεται μέσα από τα δημοσιεύματα τριών εφημερίδων του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου.

Η βασική υπόθεση και ταυτόχρονα αυτό το οποίο εικάσαμε είναι ότι, η προβολή μέσα από το εκάστοτε άρθρο μιας αρνητικής εικόνας- αναπαράστασης του οικονομικού μετανάστη θα συνοδεύεται από εμφάνιση του φόβου θυματοποίησης στο ίδιο άρθρο, αλλά και το αντίστροφο, δηλαδή η διοχέτευση μιας θετικής εικόνας-αναπαράστασης θα στερείται ενδείξεων φόβου θυματοποίησης.

Σύμφωνα με τη δεύτερη υπόθεση, θεωρήθηκε ότι θα υπάρχει σαφής διαφοροποίηση της εικόνας-αναπαράστασης του οικονομικού μετανάστη ανάλογα με την εφημερίδα. Συγκεκριμένα, υποθέσαμε ότι η Ελευθεροτυπία ως φορέας προοδευτικών-αντιρατσιστικών απόψεων θα προβάλλει μια ουδέτερη έως θετική εικόνα του οικονομικού μετανάστη, σε αντίθεση με την Απογευματινή, η οποία κατά την άποψη μας θα προβάλλει μια αρνητική- ρατσιστική εικόνα. Αντίστοιχα, υποθέσαμε ότι θα προβληθεί και ο φόβος θυματοποίησης ανάλογα με την εφημερίδα, και συγκεκριμένα ότι, ο προοδευτικός Τύπος θα προβάλλει σε μικρότερο βαθμό έως καθόλου την ύπαρξη του φόβου θυματοποίησης ή ότι ο φόβος θυματοποίησης θα εμφανίζεται με έμμεσο τρόπο σε αντίθεση με το συντηρητικό Τύπο, στα πλαίσια του οποίου υποθέσαμε ότι θα εμφανίζεται αυξημένος φόβος θυματοποίησης, ανάλογος με την απειλητική εικόνα των μεταναστών¹.

Για την διερεύνηση αυτών των θεωρητικών υποθέσεων προχωρήσαμε στην λεπτομερή ανάλυση των δημοσιευμάτων δύο εφημερίδων του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου. Ως μέθοδος ανάλυσης χρησιμοποιήθηκε η θεματική ανάλυση περιεχομένου, δηλαδή η συστηματική περιγραφή και κατηγοριοποίηση του ρητού-έκδηλου περιεχομένου και ταυτόχρονα η ερμηνεία του άρρητου-λανθάνοντος περιεχομένου των επιλεγμένων δημοσιευμάτων (Κυριαζή, 1998: 282-301). Ως μονάδα καταγραφής των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε το υπό έρευνα θέμα με μονάδα συμφραζόμενων αρχικά τη φράση, κατόπιν την παράγραφο και τέλος ολόκληρο το άρθρο. Συνολικά αναλύθηκαν 28 άρθρα σχετικά με το υπό εξέταση θέμα. δύο αθηναϊκών εφημερίδων: Ελευθεροτυπία και Απογευματινή για τη χρονική περίοδο 1/01/09 έως 1/02/09. Η επιλογή των συγκεκριμένων εφημερίδων οφείλεται αφενός στο ότι θεωρούμε πως αντιπροσωπεύουν ένα ευρύ φάσμα απόψεων από τις λεγόμενες προοδευτικές-αντιρατσιστικές (λ.χ. Ελευθεροτυπία), έως τις θεωρούμενες ως συντηρητικές-ρατσιστικές (π.χ. Απογευματινή).

Ποσοτική ανάλυση

¹ Για τη διεξαγωγή της έρευνας μας ορίζουμε ως έμμεσο φόβο θυματοποίησης το αίσθημα της ανασφάλειας του πληθυσμού αναφορικά με την εγκληματική δράση των μεταναστών που προβάλλεται διακριτικά μέσα από ορισμένα δημοσιεύματα του Τύπου, ακόμη και στην περίπτωση που αυτά διοχετεύουν μια θετική εικόνα - αναπαράσταση των μεταναστών. Στην περίπτωση δηλαδή που ενώ στο δημοσίευμα δεν δηλώνεται ρητά ο φόβος θυματοποίησης, αλλά αναδεικνύεται από τη βασική ιδέα που αναπτύσσεται στο κείμενο, τότε θεωρούμε ότι πρόκειται για έμμεσο φόβο θυματοποίησης.

Έπειτα από μια πρώτη ανάγνωση των δημοσιευμάτων και των δύο εφημερίδων, προέκυψε ότι η εικόνα-αναπαράσταση (θετική ή αρνητική) των μεταναστών σχετίζεται ευθέως ανάλογα με την εμφάνιση του φόβου θυματοποίησης του πληθυσμού. Συγκεκριμένα, διαπιστώσαμε ότι όταν η εικόνα-αναπαράσταση των οικονομικών μεταναστών είναι θετική, το γεγονός αυτό συνοδεύεται από την ολική απουσία του φόβου θυματοποίησης. Αντίθετα, η αρνητική εικόνα-αναπαράσταση των οικονομικών μεταναστών συνοδεύεται, σε όλα τα άρθρα, από αναφορές που υποδηλώνουν την ύπαρξη ή την ενίσχυση του φόβου θυματοποίησης των Ελλήνων πολιτών.

Τέλος, όταν η εικόνα-αναπαράσταση των οικονομικών μεταναστών είναι ουδέτερη, εμφανίζεται, στην πλειοψηφία, έμμεσος φόβος θυματοποίησης.

Εμφανίζονται, ωστόσο, να υπάρχουν και άρθρα, τα οποία προσεγγίζοντας αντικειμενικά τη πραγματικότητα δεν εμφανίζουν φόβο θυματοποίησης. Πιο αναλυτικά, από τα 21 άρθρα που χρησιμοποιήθηκαν για τη διεξαγωγή της έρευνας τα 6 συμβάλλουν στη συγκρότηση μιας θετικής αναπαράστασης των οικονομικών μεταναστών, τα 8 προβάλλουν μια αρνητική εικόνα των οικονομικών μεταναστών και τα υπόλοιπα 7 εμφανίζονται ως ουδέτερα. Εξετάζοντας τα 6 άρθρα που προβάλλουν θετική εικόνα για τους οικονομικούς μετανάστες, παρατηρήσαμε ότι δεν συνοδεύονται από την εμφάνιση του φόβου θυματοποίησης. Αντίθετα, παρατηρήσαμε ότι όταν η απεικόνιση των οικονομικών μεταναστών είναι αρνητική, τότε στην πλειοψηφία των δημοσιευμάτων εκφράζεται ρητά ο φόβος θυματοποίησης των πολιτών. Τέλος, διαπιστώσαμε ότι τα δημοσιεύματα που προβάλλουν ουδέτερη αναπαράσταση των οικονομικών μεταναστών, στην πλειοψηφία τους (4 επί συνόλου 6) εμφανίζεται έμμεσος ο φόβος θυματοποίησης. Αυτό το οποίο προκύπτει από την ανάγνωση των δημοσιευμάτων των δύο εφημερίδων είναι μια αισθητή διαφοροποίηση στην παρουσίαση του ζητήματος των οικονομικών μεταναστών. Συγκεκριμένα, η αρθογραφία της Ελευθεροτυπίας συμβάλλει στη δημιουργία μιας θετικής αναπαράστασης των αλλοδαπών (6 άρθρα επί συνόλου 12), αφού εκφράζει απόψεις που επιχειρούν να αλλάξουν το κυρίαρχο στερεότυπο του «μετανάστη- εγκληματία», με την προβολή του στερεοτύπου του «μετανάστη-θύματος προκατάληψης και ρατσισμού», κάνοντας συχνές αναφορές στις περιπτώσεις καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με θύματα αλλοδαπούς.

Ταυτόχρονα, στην Ελευθεροτυπία εμφανίζονται τα περισσότερα άρθρα που έχουν τη μορφή διαμαρτυρίας όσον αφορά στην αντιμετώπιση των μεταναστών στη χώρα μας. Τέλος, στην Ελευθεροτυπία εντοπίζουμε άρθρα στα οποία παρουσιάζεται η ζωή των οικονομικών μεταναστών, η δική τους φωνή και η προσπάθεια ενσωμάτωση τους στην Ελλάδα.

Εξετάζοντας τη αρθογραφία της Απογευματινής, διαπιστώσαμε την ολική έλλειψη άρθρων που να προβάλλουν μια θετική εικόνα των οικονομικών μεταναστών. Αντίθετα, το σύνολο των άρθρων μοιράζεται εξίσου στις άλλες δύο κατηγορίες, δηλαδή στα άρθρα που συνθέτουν μια αρνητική εικόνα για τους μετανάστες και στα άρθρα που αναφέρονται στο ζήτημα αυτό με ουδέτερο τρόπο.

Στη συνέχεια, εξετάζοντας τις κύριες μετρήσεις της ανάλυσης μας, όπως προκύπτουν από τις υποθέσεις που διατυπώσαμε, διερευνήσαμε την ύπαρξη ή την απουσία του φόβου θυματοποίησης μέσα από την αρθρογραφία των εφημερίδων.

Στην Ελευθεροτυπία στην πλειοψηφία των άρθρων απουσιάζει ο φόβος θυματοποίησης (σε 8 άρθρα επί συνόλου 12). Επιπροσθέτως, σχηματίζεται άλλη μια μικρότερη κατηγορία άρθρων (3 άρθρα), στα οποία εμφανίζεται ο φόβος θυματοποίησης με ένα έμμεσο τρόπο. Τέλος, στην αρθρογραφία της Απογευματινής, στο μεγαλύτερο ποσοστό των άρθρων (6 επί συνόλου 9) εμφανίζεται ρητά ο φόβος θυματοποίησης ενός τμήματος του ελληνικού πληθυσμού.

Συγκρίνοντας τα δημοσιεύματα των δύο εφημερίδων, παρατηρήσαμε ότι η Ελευθεροτυπία επιχειρεί να προσεγγίσει το θέμα της μετανάστευσης με μεγαλύτερη αξιοπιστία και εγκυρότητα μέσα από έναν πλουραλισμό τη δημοσίευση ερευνών που αναφέρονται στην εγκληματικότητα των εθνοτικών ομάδων, συνεντεύξεις και απόψεις πολιτικών και ειδικών που σχετίζονται με το ζήτημα αυτό, καθώς και διαμαρτυρίες-παρεμβάσεις διαφόρων φορέων με αντιρατσιστικό λόγο, που έχουν τη μορφή παρέμβασης-διαμαρτυρίας (αντιρατσιστικές οργανώσεις) και αποσκοπούν στην αποκατάσταση της αλήθειας σχετικά με το θέμα των μεταναστών. Σε αντιδιαστολή με την Ελευθεροτυπία, στην αρθρογραφία της Απογευματινής το θέμα των μεταναστών προσεγγίζεται μέσα από την επαναλαμβανόμενη αναφορά στην λαθρομετανάστευση.

Ποιοτική ερμηνεία

Από την ανάγνωση των δημοσιευμάτων των δύο εφημερίδων του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου, προκύπτει ότι η εικόνα-αναπαράσταση των οικονομικών μεταναστών διοχετεύεται στον πληθυσμό μέσα από δύο κυρίαρχα στερεοτυπικά σχήματα.

Ο συντηρητικός Τύπος φαίνεται να επιδιώκει μια γρήγορη και εύκολη επικοινωνία χρησιμοποιώντας τους πιο εύκολους και γρήγορους συνειρμούς μέσα από ένα σύνολο εννοιών καταφεύγει στις πιο ασφαλείς επικλήσεις, υιοθετώντας στερεότυπα στοιχεία και «κλισέ». Όπως αναδύεται ξεκάθαρα από το γλωσσικό ιδίωμα του συντηρητικού Τύπου (Απογευματινή) η αναπαράσταση των μεταναστών δείχνει μια τάση να τοποθετείται στο πλαίσιο της διαδικασίας συγκρότησης της σχέσης του «Εαυτού» με του «Άλλου» (στην προκειμένη περίπτωση οι Έλληνες και οι λαθρομετανάστες).

Οι λέξεις και οι προτάσεις που συγκροτούν τις αναπαραστάσεις του «μετανάστη» σε αντιπαράθεση με αυτή του Έλληνα, συναρτώνται άμεσα από τα δημοσιεύματα περί λαθρομετανάστευσης: «Από την μία οι μόνιμοι κάτοικοι της περιοχής... και από την άλλη οι αγανακτισμένοι λαθρομετανάστες...», «Ένα γκέτο στην καρδιά της πρωτεύουσας...».

Πέρα από την συγκρότηση της σχέσης του «Εαυτού» με του «Άλλου» δημιουργείται και η σύζευξη του λαθρομετανάστη με την εγκληματική συμπεριφορά. Παράδειγμα αποτελεί το εξής άρθρο: «Κινέζοι, Πακιστανοί, Σουδανοί, Σομαλοί, Νιγηριανοί, Ρώσοι, Βούλγαροι, Αλβανοί, Αφγανοί, Γεωργιανοί... Ένα γκέτο, στο

κέντρο της πρωτεύουσας, που έχει τη δική του «ζωή», τους δικούς του νόμους, με χρήση βίας, σε ένα αιματηρό, πολλές φορές, παιχνίδι, επικράτησης...» (1/02/09). Αυτό που καθίσταται εύκολα ορατό στην αρθρογραφία της Απογευματινής είναι ότι κυριαρχεί η υπερβολή και η μονοδιάστατη θεώρηση του ζητήματος των οικονομικών μεταναστών. Η εθνική ταυτότητα των μεταναστών υποβιβάζεται και συνδέεται συμβολικά με συγκεκριμένες εγκληματικές δραστηριότητες. Η διαδικασία αυτή συμβάλλει στην νοηματική σύνδεση των εννοιών μετανάστευση-εγκληματικότητα και του μετανάστη-εγκληματία. Η έννοια σύμβολο "εγκληματικότητα" μέσα από τα δημοσιεύματα της Απογευματινής μετατρέπεται σχηματικά σε μια ορατή απειλή για την ελληνική κοινωνία, η οποία συνδέεται άμεσα με την παρουσία και τη δράση των μεταναστών. Κατ' αυτόν τον τρόπο συγκροτείται η κοινωνική αναπαράσταση του οικονομικού μετανάστη μέσα από το ακόλουθο συνειρμικό σχήμα σκέψης που αναπτύσσεται στην ειδησεογραφία του Ελεύθερου Τύπου: Μετανάστης / παράνομος / επικίνδυνος / αδίστακτος / «κακού φυράματος» / κακοποιός / φονιάς / μαφιόζος / εγκληματίας.

Επιπρόσθετα, κατά την αποδελτίωση των άρθρων της Απογευματινής, παρατηρήσαμε ότι η πλειοψηφία των άρθρων επικεντρώνεται στους λαθρομετανάστες και στην διαδικασία της λαθρομετανάστευσης. Έτσι, με έναν «απλό» λεκτικό τρόπο (λαθρομετανάστες), γίνεται μια σημαίνουσα ιδεολογική αντιστροφή και, αντί το γεγονός ότι ο μετανάστης έχει φτάσει και εργάζεται παράνομα να θεωρηθεί αποτέλεσμα της απουσίας μεταναστευτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους, σημασιοδοτείται ως παραβίαση των συνόρων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Παιδούση (1998: 746) «..η προσφώνηση «λαθρομετανάστες»... τοποθετεί,... και το πλαίσιο προσέγγισης του γεγονότος. Η παρουσία των ξένων αυτών στην χώρα μας είναι μια παράνομη πράξη και σαν τέτοια πρέπει να αντιμετωπιστεί κύρια από τις αστυνομικές αρχές. Ο μετανάστης θεωρείται λίγο πολύ, εγκληματική φυσιογνωμία, η απλή φυσική του παρουσία συνδέεται με την παραβατικότητα...».

Επιπλέον, στην αρνητική απεικόνιση προστίθεται και η προβολή των μεταναστών ως ανεπιθύμητοι. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι «...οι μόνιμοι κάτοικοι της περιοχής που βγήκαν στα μπαλκόνια και άρχισαν να φωνάζουν στους αστυνομικούς να πάρουν τους μετανάστες και να τους απομακρύνουν...») και ως συνήθη ύποπτοι («...ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες κάνουν λόγο για ομάδα μεταναστών, που έσπασε την είσοδο πολυκατοικίας...»).

Σε αντιδιαστολή με τη αρνητική, κυρίως, στερεοτυπική αναπαράσταση των οικονομικών μεταναστών μέσα από τον συντηρητικό Τύπο, ο προοδευτικός λόγος χαρακτηρίζεται από ένα αμάγαλμα ετερογενών στοιχείων, μια σύμμιξη παλαιότερων ιδεολογιών, φιλοσοφιών και θεωριών που έχουν αφήσει κατάλοιπα στις καινούργιες που διαμορφώνονται συνεχώς. Το περιεχόμενο του προοδευτικού λόγου χαρακτηρίζεται από την παράλληλη συνύπαρξη τάσεων, της αναπαραγωγής στερεότυπων του οικονομικού μετανάστη αλλά και της ταυτόχρονης παρουσίασης της πραγματικότητας και των κοινωνικών συνθηκών υπό τις οποίες διαβιώνουν. Επιπλέον, παρατηρούμε ότι η αρθρογραφία στην προοδευτική-αντιρατσιστική της

εκδοχή αντιμετωπίζει με πιο ήπιο τρόπο το ζήτημα των οικονομικών μεταναστών μέσα από μια αντικειμενικότερη και πληρέστερη πληροφόρηση.

Αρχικά, όσον αφορά την αναπαραγωγή στερεότυπων παρατηρούμε ότι η Ελευθεροτυπία υπακούοντας στην λογική της επιλογής και παρουσίασης θεμάτων για τα οποία υπάρχει δημόσιο ενδιαφέρον, και στα κριτήρια της επικαιρότητας και του εντυπωσιασμού, αφιερώνει σημαντικό χώρο στην παρουσίαση περιστατικών όπου η ύπαρξη και η παρουσία των μεταναστών συνδέεται με κοινωνικά προβλήματα. Συγκεκριμένο άρθρο της Ελευθεροτυπίας έχει ως τίτλο «Η λαθρομετανάστευση μειώνει τα μεροκάματα».

Η διαφορετική εθνική καταγωγή των οικονομικών μεταναστών αποτελεί, και στα πλαίσια του προοδευτικού Τύπου στοιχείο ικανό για την εξήγηση της ύπαρξης και ανάπτυξης κοινωνικών προβλημάτων. Η κοινωνική κατασκευή στερεοτύπου των οικονομικών μεταναστών, συμβάλει στη θέσπιση μιας καθαρά κατασταλτικής και αντι-μεταναστευτικής φιλοσοφίας. Ενδεικτικά, αναφέρεται σε άρθρο «Να μπει όριο στον αριθμό των μεταναστών...» (24/04/09).

Αναφορικά με τη δεύτερη τάση που εμφανίζεται στα πλαίσια του προοδευτικού Τύπου (Ελευθεροτυπία), αυτή συνίσταται στην προβολή και ανάλυση σε μεγαλύτερο βάθος των κοινωνικών αιτιών, καθώς στα εν λόγω δημοσιεύματα περιγράφεται με περισσότερο ρεαλισμό η κοινωνική πραγματικότητα που βιώνουν οι οικονομικοί μετανάστες στην Ελλάδα. Ο κοινωνικός αποκλεισμός των τελευταίων, και η καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εις βάρος τους, τόσο από τις ελληνικές Αρχές όσο και από μια μερίδα του ελληνικού πληθυσμού, περιγράφονται με σκοπό την απόδοση της αλήθειας. Παραδείγματα άρθρων που κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση εμφανίζονται στην Ελευθεροτυπία. Χαρακτηριστικά, σε άρθρο τονίζεται «Στο νησάκι, που αποτελεί συνήθως «σκάλα» για να περνούν παράνομα μετανάστες στη χώρα μας, υπάρχει ένα φυλάκιο με στρατιώτες.

Σύμφωνα με δημοσίευμα της τοπικής εφημερίδας «Αλήθεια», εδώ και μία εβδομάδα έμειναν χωρίς ψωμί. Επιπλέον, επειδή χαλάει μια αντλία (πόσο κάνει μια καινούργια;), μένουν και 10 μέρες χωρίς νερό, κάνοντας την τουαλέτα τους στους βράχους! Ναυαγοί στον Πασά και στην αδιαφορία» (24/01/09).

Συμπερασματικά, γίνεται αντιληπτό ότι μέσα από την αρθρογραφία του προοδευτικού Τύπου (Ελευθεροτυπία) διοχετεύεται μια ευρύτερη πληροφόρηση αναφορικά με τους οικονομικούς μετανάστες. Ο προοδευτικός λόγος με αυτόν τον τρόπο συγκροτεί και προβάλλει ένα διαφορετικό στερεότυπο του οικονομικού μετανάστη το οποίο αποσκοπεί στη μείωση του ρατσισμού και της ξеноφοβίας και συμβάλλει στην θετική του αναπαράσταση: Μετανάστης / καλός / φτωχός / εξαθλιωμένος / υπό εκμετάλλευση / θύμα ρατσισμού-ξеноφοβίας-προκατάληψης. Συμπερασματικά, η συγκρότηση και προβολή του στερεοτύπου αυτού των οικονομικών μεταναστών δεν εμποδίζει την "δαιμονοποίηση" και κατά συνέπεια την αρνητική αναπαράσταση των τελευταίων. Τα ιδιαίτερα κοινωνικά χαρακτηριστικά των μεταναστών τους καθιστούν "διαφορετικούς" και κατ'επέκταση "απειλητικούς" για τον ντόπιο πληθυσμό. Οι μετανάστες μέσα από τα δημοσιεύματα του Τύπου προσλαμβάνονται ως ένα "ξένο" σώμα, που κινείται μέσα

στην ελληνική κοινωνία, το οποίο προκαλεί τα όποια κοινωνικά προβλήματα παρουσιάζονται (ανεργία, εγκληματικότητα κ.α.), με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός συλλογικού πανικού που ουδετεροποιεί ηθικά το ρατσισμό και τις συμπεριφορές διάκρισης εναντίον τους.

Ωστόσο, θα ήταν παράλειψη να μην επισημανθεί ότι η Ελευθεροτυπία προβάλλει και ενημερώνει για πολιτιστικά δρώμενα, δράσεις και μορφές τέχνης που αποσκοπούν στην ευαισθητοποίηση σε θέματα που αφορούν την διαπολιτισμικότητα και την ενσωμάτωση των μεταναστών. Σε άρθρο με τίτλο «Ανοιχτό παράθυρο γνώσης» προβάλετε μια πρωτοβουλία που πραγματοποιείται για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Σε άλλο δημοσίευμα με τίτλο «Χορεύοντας πολυεθνικά» παρατίθεται μια συνέντευξη μέλους ενός συγκροτήματος στο οποίο φαίνεται να αναδεικνύεται μια λογική διαπολιτισμικής προσέγγισης, σύμφωνα με την οποία, πραγματοποιείται μια συνάντηση πολιτισμών στην βάση ισότητας και αμοιβαιότητας. Μια δρομολόγηση «πολιτισμικών ανταλλαγών» και «πολιτισμικού εμπλουτισμού». (Δαμανάκης, 1998). Παρομοίως, παρατίθεται ακόμα μια συνέντευξη σκηνοθέτη ταινίας που έχει ως θέμα τους μετανάστες και δείχνει να αποσκοπεί στην ευαισθητοποίηση του κοινού και την απομυθοποίηση στερεότυπων για τους μετανάστες. Συμπερασματικά, στον προοδευτικό λόγο (Ελευθεροτυπία) διαφαίνεται μια τάση υιοθέτησης μια διαφοροποιημένης στάσης και μια γνήσια προσπάθεια ενσυναίσθησης της θέσης και της ζωής των οικονομικών μεταναστών.

Αναπαραστάσεις ανασφάλειας (φόβος θυματοποίησης) του πληθυσμού

Διαπιστώσαμε ότι ο αθηναϊκός Τύπος δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο φαινόμενο της αύξησης της εγκληματικότητας που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, φαινόμενο που έχει προκαλέσει ένα αίσθημα συλλογικής ανασφάλειας. Ο βαθμός συσχετισμού της εγκληματικότητας με τη μετανάστευση διαφοροποιείται μεταξύ των εφημερίδων αλλά και μεταξύ διαφορετικών άρθρων της ίδιας εφημερίδας ανάλογα με την περίπτωση, και αντιστοίχως ενισχύει ή μειώνει το αίσθημα συλλογικής ανασφάλειας του πληθυσμού αναφορικά με τον ενδεχόμενο κίνδυνο θυματοποίησης.

Η δημοσιογραφική γραφή στη συντηρητική της εκδοχή (Απογευματινή) επικεντρώνεται στην λαθρομετανάστευση, την παράνομη είσοδο μεταναστών και την εγκληματικότητα που αυτοί παρουσιάζουν. Η αρνητική στερεοτυπική αναπαράσταση των οικονομικών μεταναστών που διαμορφώνεται και διοχετεύεται μέσα από τα δημοσιεύματα της Απογευματινής έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία στο συλλογικό υποσυνείδητο ενός αίσθηματος μειωμένης δημόσιας ασφάλειας. Αυτό καθίσταται ορατό στο άρθρο με τίτλο «Ένα γκέτο στην καρδιά της Αθήνας» (1/02/09).

Απ' αυτήν την άποψη, στο βαθμό που, όπως επισημαίνει η Τριανταφυλλίδου (1998), η υποτιθέμενη ροπή προς εγκληματικές δραστηριότητες αποδίδονται στα θεωρούμενα «τυπικά» εθνικά χαρακτηριστικά τους, τα κοινωνικά προβλήματα που υποτίθεται ότι προκύπτουν από την μετανάστευση αποδίδονται σε εθνοτικούς παράγοντες.

Η αναπαραγωγή του στερεοτύπου του μετανάστη-εγκληματία ενισχύει τον φόβο του εγκλήματος και προκαλεί την ιστορικά λανθάνουσα ξενοφοβική προδιάθεση ενός τμήματος του ελληνικού πληθυσμού. Το συλλογικό συναίσθημα του φόβου θυματοποίησης βιώνεται καθημερινά και σταδιακά οδηγεί στην έλλειψη ανεκτικότητας προς τους οικονομικούς μετανάστες, οι οποίοι θεωρούνται ως οι κύριοι υπαίτιοι για την ραγδαία αύξηση της εγκληματικότητας. Ενδεικτικό της ανασφάλειας που επικρατεί, αποτελεί το απόσπασμα άρθρου σχετικά με την πυρκαγιά που εκτυλίχθηκε σε καταυλισμό μεταναστών στην Πάτρα. «Όπως έλεγαν, πάντως, χθες αρκετοί Πατρινοί, το γεγονός δεν μπορεί να χαρακτηριστεί μη αναμενόμενο. Τις τελευταίες ημέρες είχαν παρατηρηθεί φαινόμενα με πολλούς λαθρομετανάστες να υφαρπάζουν παράνομα ρεύμα από τα κιβώτια της ΔΕΗ, με τεράστιο τον κίνδυνο βραχυκυκλώματος. Γι' αυτό και χθες το μυαλό όλων αρχικά πήγε σε βραχυκύκλωμα. Ενώ όμως η πυρκαγιά βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, μια παλιά κόντρα αναβίωσε. Από τη μία οι μόνιμοι κάτοικοι της περιοχής που βγήκαν στα μπαλκόνια και άρχισαν να φωνάζουν στους αστυνομικούς να πάρουν τους μετανάστες και να τους απομακρύνουν» (22/01/09).

Παρατηρήσαμε, λοιπόν, ότι δεν γίνεται καθόλου λόγος για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαβιώνουν οι οικονομικοί μετανάστες στην Ελλάδα, ο αποκλεισμός από όλο το φάσμα των κοινωνικών δικαιωμάτων (εκπαίδευση, κοινωνική ασφάλιση, δημόσιο σύστημα υγείας), η καταπάτηση γενικότερα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εναντίον τους (συμπεριφορές διάκρισης, 'ειδική' μεταχείριση από τις Αστυνομικές Αρχές και τον ντόπιο πληθυσμό), καθώς και τα αίτια παράγοντες που τους ωθούν στην εγκληματικότητα.

Συμπερασματικά, εξετάζοντας την αρθρογραφία της Απογευματινής παρατηρήσαμε ότι η αύξηση της εγκληματικότητας αποδίδεται στην έλευση των οικονομικών μεταναστών στην Ελλάδα.

Στη συνέχεια, εξετάζοντας την αρθρογραφία της Ελευθεροτυπίας παρατηρήσαμε, ότι όντας πιο προσεκτική στις αποφάνσεις της, αποδίδει τα στοιχεία που συνδέουν τα κοινωνικά προβλήματα με την λαθρομετανάστευση και τον μεγάλο αριθμό μεταναστών στην χώρα μας, στις δηλώσεις αρμόδιων προσώπων της μεταναστευτικής πολιτικής: «Τον κώδωνα του κινδύνου για την ανάγκη άμεσης λήψης μέτρων, ώστε να αποσυμφορηθούν η Ελλάδα και οι άλλες χώρες που διαθέτουν μεγάλο αριθμό παρανόμων μεταναστών, κρούει ο πρόεδρος του Ινστιτούτου Μεταναστευτικής Πολιτικής (ΙΜΕΠΟ) Αλ. Ζαβός» (23/01/09). Σε συνδηλωτικό επίπεδο, η Ελευθεροτυπία τείνει να κατασκευάζει, με ηπιότερο οπωσδήποτε τρόπο και όχι πάντα, μια ατμόσφαιρα ανασφάλειας λόγω της λαθρομετανάστευσης και αύξησης των μεταναστών. Συμπερασματικά, καταλήξαμε ότι και μέσα από την αρθρογραφία του προοδευτικού Τύπου (Ελευθεροτυπία) συγκροτείται και αναπαράγεται το κυρίαρχο στερεότυπο του μετανάστη-εγκληματία και του υπαίτιου των κοινωνικών προβλημάτων, το οποίο συμβάλλει στη δημιουργία ενός κλίματος ανασφάλειας.

Εντούτοις, παρατηρούμε ότι στα δημοσιεύματα του προοδευτικού Τύπου επιχειρείται μέσα από τον πλουραλισμό στην πληροφόρηση μια ευνοϊκότερη αντιμετώπιση των οικονομικών μεταναστών, καθώς προβάλλεται η κοινωνική

πραγματικότητα που βιώνουν οι οικονομικοί μετανάστες στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, στα πλαίσια μιας γραμμής "συμπάθειας" προς τους μετανάστες γίνονται συχνές αναφορές στην ξενοφοβική-ρατσιστική αντιμετώπιση τους από ένα τμήμα της ελληνικής κοινωνίας, ενώ ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στην ανυπαρξία κρατικής μέριμνας και αποτελεσματικής μεταναστευτικής πολιτικής που θα συνέβαλαν στην ομαλή τους ένταξη.

Συμπεράσματα – Συζήτηση

Έχοντας παρουσιάσει τα αποτελέσματα της έρευνας, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι υποθέσεις που διατυπώσαμε, φαίνεται να επιβεβαιώνονται. Συγκεκριμένα, παρατηρήσαμε ότι όσον αφορά την κύρια υπόθεση μας, σύμφωνα με την οποία η προβολή, μέσα από την αρθρογραφία του αθηναϊκού Τύπου, μιας αρνητικής στερεοτυπικής εικόνας - αναπαράστασης του οικονομικού μετανάστη θα ενισχύσει τις αναπαραστάσεις ανασφάλειας ενός τμήματος του πληθυσμού ως προς το φόβο του εγκλήματος, αυτή επαληθεύεται ως ένα βαθμό από την πλειοψηφία των δημοσιευμάτων και των δύο εφημερίδων.

Πιο αναλυτικά, διαπιστώσαμε ότι ο αθηναϊκός Τύπος, προκειμένου να κατασκευάσει σπάνιες και εντυπωσιακές ειδήσεις, αφιερώνει σημαντικό χώρο στην παρουσίαση θεμάτων που αφορούν την παραβίαση των κοινωνικών κανόνων. Οι οικονομικοί μετανάστες οι οποίοι συνιστούν κοινωνική ομάδα με έντονη παρουσία, αντιπροσωπεύουν στα πλαίσια των υπό μελέτη δημοσιευμάτων, τους συνήθεις ύποπτους και τους κύριους ηθικούς αυτουργούς της αύξησης της εγκληματικότητας και των κοινωνικών προβλημάτων που παρατηρούνται τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα. Η ροπή των οικονομικών μεταναστών προς την εγκληματική δραστηριότητα αποδίδεται, κυρίως από τον συντηρητικό Τύπο, στη διαφορετική τους εθνική καταγωγή και στα ιδιαίτερα ιδιοσυγκρασιακά τους χαρακτηριστικά, με αποτέλεσμα η παρουσία τους και μόνο να δικαιολογεί την εγκληματική συμπεριφορά.

Στη συνέχεια, παρατηρήσαμε ότι και η δεύτερη υπόθεση μας επιβεβαιώθηκε εν μέρει, καθώς διαπιστώσαμε ορισμένες ποιοτικές διαφορές στον τρόπο με τον οποίο πραγματεύεται και προβάλλει το υπό έρευνα θέμα η κάθε εφημερίδα. Συγκεκριμένα, ενώ στην πλειοψηφία των δημοσιευμάτων του συντηρητικού Τύπου (Απογευματινή) προβάλλεται και διοχετεύεται μια αρνητική στερεοτυπική εικόνα-αναπαράσταση των οικονομικών μεταναστών, στον προοδευτικό Τύπο (Ελευθεροτυπία) παρατηρήσαμε να επικρατεί μια διαφοροποιημένη στάση.

Έτσι, στα πλαίσια του συντηρητικού Τύπου (Απογευματινή), έχουμε την παρουσίαση ειδήσεων του αστυνομικού δελτίου, με αποτέλεσμα τη συγκρότηση του στερεοτύπου που αναφέρθηκε πρωτίτερα και κατ' επέκταση τη δαιμονοποίηση τους. Από την άλλη μεριά, στα πλαίσια του προοδευτικού Τύπου (Ελευθεροτυπία) παρατηρήσαμε ότι ο πλουραλισμός στην πληροφόρηση γύρω από το ζήτημα των οικονομικών μεταναστών εξασφαλίζει την διοχέτευση μιας περισσότερο ρεαλιστικής και αντικειμενικότερης εικόνας-αναπαράστασης τους. Επιπλέον, διαφαίνεται μια τάση να προσεγγίζεται η διαπολιτισμικότητα και ο εμπλουτισμός που προκύπτει από αυτήν.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡΘΡΩΝ

1. Απογευματινή

Απογευματινή «Ένα γκέτο στην καρδιά της Αθήνας», 1/02/09.

Απογευματινή «Λέσβος: Σκάφος με φορτίο 25 λαθρομετανάστες», 31/01/09.

Απογευματινή «Σύλληψη λαθρομεταναστών σε φορτηγό - ψυγείο», 27/01/09.

Απογευματινή «Σύλληψη τριών δουλεμπόρων», 26/01/09.

Απογευματινή «Καταυλισμός Πάτρας: Μέτρα της Πολιτείας για τους Αφγανούς», 23/01/09.

Απογευματινή «Πυρκαγιά σε καταυλισμό λαθρομεταναστών. Συνελήφθησαν 53 λαθρομετανάστες», 20/01/09.

Απογευματινή «Ηράκλειο: Σύλληψη Τούρκων δουλεμπόρων», 20/01/09.

Απογευματινή «Απλούστευση διαδικασιών για τους μετανάστες», 20/01/09.

2. Ελευθεροτυπία

Ελευθεροτυπία «Τώρα χρειαζόμαστε περισσότερο το σινεμά» του Νίνου Φενεκ Μικελίδη, 7 -01/02/09.

Ελευθεροτυπία «Χορεύοντας πολυεθνικά» του Δημήτρη Αναστασόπουλου, 7 -01/02/09.

Ελευθεροτυπία «Χορεύοντας πολυεθνικά» του Δημήτρη Αναστασόπουλου, 7 -01/02/09.

Ελευθεροτυπία «Πανάκριβο δικαίωμα...», 30/01/09.

Ελευθεροτυπία «'Ομπζερβέρ': Η Ελλάδα κάνει τη βρώμικη δουλειά», 26/01/09.

Ελευθεροτυπία «Με κοινωνικές συνέπειες, λένε παράγοντες της αγοράς. "Μαύρα" τα μαντάτα της οικοδομής.», του Δημήτρη Κοντογιάννη, 26/01/09.

Ελευθεροτυπία «Ανοιχτό παράθυρο γνώσης», του Γιώργου Κιούση, 26/01/09.

Ελευθεροτυπία «Λάθος ανάγνωση», Κυριακάτικη - 25/01/09.

Ελευθεροτυπία «Στο στόχαστρο», Κυριακάτικη - 25/01/09.

Ελευθεροτυπία «Να μπει όριο στον αριθμό μεταναστών», του Ν. Ρούμπος 24/01/09.

Ελευθεροτυπία «Η ανλία», 24/01/09.

Ελευθεροτυπία «Καταγγελία για μεμονωμένες ρατσιστικές συμπεριφορές. Χειμωνιάτικος Γολγοθάς για 500 Αφγανούς», του Μάκη Νοδάρου, 23/01/09.

Ελευθεροτυπία «Η λαθρομετανάστευση μειώνει τα μεροκάματα», 23/01/09.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξιάδης, Σ. (1991) «Ο φόβος του εγκλήματος. Κατάσφραξη ενός ερευνητικού προγράμματος», στο Δασκαλάκη Η, *Αφιέρωμα*, Αθήνα: Σάκκουλας.

Cohen, St. and Young, J. (1984) *The Manufacture of news*, Revised Edition, London: Constable.

Δαμανάκης, Μ. (1998) *Η εκπαίδευση των Παλλυσοστούντων και Αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα, Διαπολιτισμική Προσέγγιση*, Αθήνα: Gutenberg.

Eurostat, *Demographic Statistics*, Ετήσιο, Λουξεμβούργο.

Ζαραφωνίτου, Χ. (1995) *Εμπειρική Εγκληματολογία*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Καρύδης, Β. Χ. (1996) *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα: Ζητήματα Θεωρίας και Αντεγκληματικής Πολιτικής*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Κουκουτσάκη, Α. (2000) «Εγκληματικό στερεότυπο και ΜΜΕ. Ιδεολογίες του εγκλήματος και το θέμα της κοινωνικής συναίνεσης», στο ΕΚΚΕ, *Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του 21ο αιώνα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

- Κυριαζή, Ν. (1998) *Η κοινωνιολογική Έρευνα*, Αθήνα: Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις.
- Κωνσταντινίδου, Χρ. (2001) «Κοινωνικές αναπαραστάσεις του εγκλήματος. Η εγκληματικότητα των Αλβανών μεταναστών στον αθηναϊκό Τύπο», *Εγκληματολογικά*, αριθμ. 17, Αθήνα: Σάκκουλα.
- Λαμπροπούλου, Έ. (2001) *Εσωτερική ασφάλεια και κοινωνία του ελέγχου*, Αθήνα: Κριτική.
- Μαντόγλου, Α. (1995) «Εισαγωγή» στο Παπαστάμου Σ., Μαντόγλου Α., *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μπασάντης, Δ. (1991) «Οι ειδήσεις ένα καλειδοσκόπιο της πραγματικότητας» στο Μπασάντης, Δ. και Στράτος Κ., *Ο κόσμος των ειδήσεων. Από την εφημερίδα στην τηλεόραση*, Αθήνα: Γνώση.
- Μοσχοπούλου, Α. (2005) *Η εγκληματικότητα των μεταναστών: Απεικόνιση του φαινομένου στον τύπο 1990-1999*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σακκούλα.
- Πανούσης, Γ. (1999) *Εγκληματολογία, εγκληματολογική έρευνα και ΜΜΕ*, Αθήνα – Κομοτηνή: Σάκκουλα.
- Roshier B. (1984) «The Selection of crime news by the press», στο Cohen St. and Young, J., *The manufacture of news*, London: Constable.
- Σεραφετινίδου, Μ. (1991) *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Τριανταφυλλίδου, Α. (1998) «Οι "άλλοι" ανάμεσα μας. Ελληνική εθνική ταυτότητα και στάσεις προς τους μετανάστες», στο *Κοινωνικές Ανισότητες Αποκλεισμός*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

B11-4. Η άνοδος του σωφρονιστικού πληθυσμού ως αντανάκλαση της ανόδου της εγκληματικότητας: Προσπάθεια μιας κριτικής διερεύνησης

**Δημήτρης Παπαϊωάννου,
CRSS, Πανεπιστήμιο Στρασβούργου, Γαλλία**

Την περίοδο των τελευταίων 20-25 χρόνων ο αριθμός εκείνων που εκτίουν κάποια στερητική της ελευθερίας ποινή έχει κυριολεκτικά διπλασιαστεί. Αν το 1985 ο αριθμός εκείνων που βρίσκονταν στις ελληνικές φυλακές με την ιδιότητα του «κατάδικου» ήταν περίπου 6.300 το 2006 είχαν ήδη φτάσει τους 13.170. Σημαντική αύξηση ακόμη και αν λάβουμε υπόψη μας και την ανάλογη αύξηση του πληθυσμού που έχει συντελεστεί σ' αυτό το μεσοδιάστημα. Αν λοιπόν το 1985 αντιστοιχούσαν 63,75 κατάδικοι ανά 100.000 κατοίκους το 2006 η αναλογία είχε ανέβει στους 118. Σε τι οφείλεται αυτή η μεταβολή; Μια πρώτη ερμηνεία, που φαντάζει άλλωστε ως και η πιο προφανής, είναι να θεωρήσουμε πως αυτή η αύξηση που παρατηρείται στον αριθμό των «κατάδικων» δεν συνίσταται παρά σε μια αντιστοιχική αύξηση της εγκληματικότητας που παρατηρείται στην ίδια ακριβώς χρονική περίοδο. Και πράγματι, αν το 1985 είχαμε 291.355 καταγεγραμμένα αδικήματα για το 2006 έχουμε 463.750. Θα έπρεπε λοιπόν να καταλήξουμε στο

συμπέρασμα πως η αύξηση στον αριθμό των «καταδίκων» δεν είναι τίποτα άλλο παρά η αντανάκλαση μιας εξίσου αυξημένης εγκληματικότητας;

Στόχος μας είναι να αποδείξουμε πως, παρ' όλο τις πρώτες εντυπώσεις μια τέτοια ερμηνεία δεν ευσταθεί. Η αύξηση που παρατηρείται στον πληθυσμό των φυλακών δεν συνιστά το φυσικό αποτέλεσμα μιας αυξημένης εγκληματικότητας αλλά, είναι πάνω απ' όλα συνδεδεμένη με μια σειρά αλλαγών που σημειώθηκαν σε ορισμένες αστυνομικές και δικαστικές πρακτικές. Είναι αυτές οι πρακτικές που πλήττοντας με μια ιδιαίτερη δριμύτητα ορισμένες κατηγορίες παραβατών θα οδηγήσουν στην συνέχεια στον πολλαπλασιασμό του συνολικού αριθμού των καταδίκων.

Προκειμένου να διαπιστώσουμε την εγκυρότητα του συλλογισμού εκείνου που θέλει να βλέπει στις μεταβολές του σωφρονιστικού πληθυσμού μια ευθεία αντανάκλαση της εγκληματικότητας θα ερευνήσουμε πως μεταβάλλεται για την περίοδο 1985-2006 ο αριθμός εκείνων που εκτίουν στερητικές της ελευθερίας ποινές για τα αδικήματα της ανθρωποκτονίας, της πρόκλησης σωματικών βλαβών (απλών και επικίνδυνων), των κλοπών (διακεκριμένων και μη), των ληστειών, όπως επίσης και εκείνων που κρατούνται για παράβαση της νομοθεσίας περί αλλοδαπών και παράβαση της νομοθεσίας για τα ναρκωτικά¹. Ταυτόχρονα, θα τους αντιπαραβάλουμε με τον αριθμό των διαπιστωμένων παραβάσεων που έχουν διαπιστωθεί την ίδια χρονική περίοδο για κάθε μια από τις παραπάνω κατηγορίες αδικημάτων. Να διευκρινίσουμε σ' αυτό το σημείο πως αν επιλέξαμε να επικεντρωθούμε στα παραπάνω αδικήματα είναι επειδή το 1985 οι κατάδικοι για το σύνολο των προαναφερθέντων αδικημάτων αντιπροσώπευαν το 57% του συνολικού αριθμού των καταδίκων (πλην των καταδίκων για «παράνομη είσοδο και παραμονή» που τότε δεν υπήρχαν ως ξεχωριστή στατιστική κατηγορία), ποσοστό που το 2006 είχε ανέλθει στο 79%.

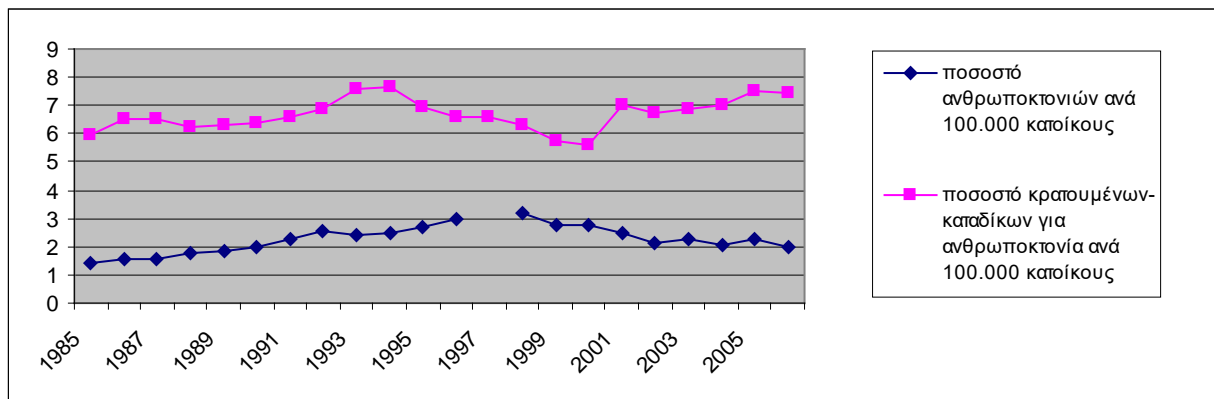
Όσον αφορά τις ανθρωποκτονίες, τίποτα στο παρακάτω γράφημα (γράφημα 1) δεν μπορεί να μας κάνει να θεωρήσουμε πως οι μεταβολές στον αριθμό των καταδίκων αντανάκλουν εκείνες που πραγματοποιήθηκαν στον αριθμό των ανθρωποκτονιών. Πράγματι, το 1985 είχαμε περίπου 5,9 κατάδικους για ανθρωποκτονία ανά 100.000 κατοίκους και αυτή η αναλογία θα συνεχίσει να αυξάνεται μέχρι και το 1994 όπου είχαμε 7,7 κατάδικους. Τα επόμενα 6 χρόνια η πορεία που ακολουθεί η καμπύλη είναι πτωτική για να παρουσιάσει μια εκ νέου αύξηση από το 2001 και μετά όπου μέχρι το τέλος της περιόδου θα έχει φτάσει τα επίπεδα του 1994. Τόσο όμως η αύξηση των τελευταίων χρόνων όπως και η γενικότερη εξέλιξη του αριθμού των καταδίκων εμφανίζεται να επηρεάζεται ελάχιστα από τις διακυμάνσεις της καμπύλης των ανθρωποκτονιών. Η μόνη περίοδος που η καμπύλη των καταδίκων εμφανίζεται να ακολουθεί τις μεταβολές που παρουσιάζει η καμπύλη των ανθρωποκτονιών είναι η περίοδος 1985-1993. Από εκεί και έπειτα η πορεία που θα ακολουθήσουν οι δύο δείκτες θα είναι εκ διαμέτρου αντίθετη. Την περίοδο 1993-1998 θα εμφανιστεί μια σημαντική μείωση στον αριθμό των καταδίκων και

¹ Τα δεδομένα τόσο σχετικά με την εγκληματικότητα όσο και σχετικά με τους κατάδικους προέρχονται από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, και πιο συγκεκριμένα από τις κατηγορίες Ποινική και Σωφρονιστική Δικαιοσύνη, και αφορούν την χρονική περίοδο 1985-2006. Σε κάθε διαφορετική περίπτωση θα αναγράφεται η πηγή προέλευσης τους.

αυτό παρ' όλο που ο αριθμός των ανθρωποκτονιών θα συνεχίσει να αυξάνεται. Το χρονικό διάστημα 1999-2006 η κατάσταση αντιστρέφεται καθώς ο αριθμός των καταδίκων εμφανίζει εκ νέου μια ανοδική πορεία και αυτό παρά τη σαφή μείωση που παρουσιάζεται στις ανθρωποκτονίες.

Γράφημα 1

Ποσοστό ανθρωποκτονιών² και κρατουμένων- καταδίκων για ανθρωποκτονία ανά 100.000 κατοίκους για την περίοδο 1985-2006

Το ίδιο παρατηρούμε και στην περίπτωση των κλοπών καθώς ούτε εδώ οι μεταβολές στον αριθμό των καταδίκων θα μπορούσε να θεωρηθούν ότι αντανάκλουν τις αυξομειώσεις που παρατηρούνται στον αριθμό των κλοπών. Πιο συγκεκριμένα, ο αριθμός των κλοπών (βλ. γράφημα 2) θα σημειώσει μια σταθερή και ιδιαίτερα έντονη άνοδο στο διάστημα 1985-1998 καθώς η αναλογία κλοπών ανά 100.000 κατοίκους από 316 που ήταν το 1985 θα ανέβει στις 820 το 1998. Από αυτή τη χρονική στιγμή όμως ο αριθμός τους παρουσιάζει μια συνεχόμενα πτωτική πορεία φτάνοντας το 2004 να έχουμε μια αντιστοιχία 554 κλοπών ανά 100.000 κατοίκους. Είναι μόνο στα επόμενα δύο χρόνια που σημειώνεται εκ νέου μια σημαντική αύξηση φτάνοντας το 2006 να αντιστοιχούν ανά 100.000 πληθυσμού 640 κλοπές.

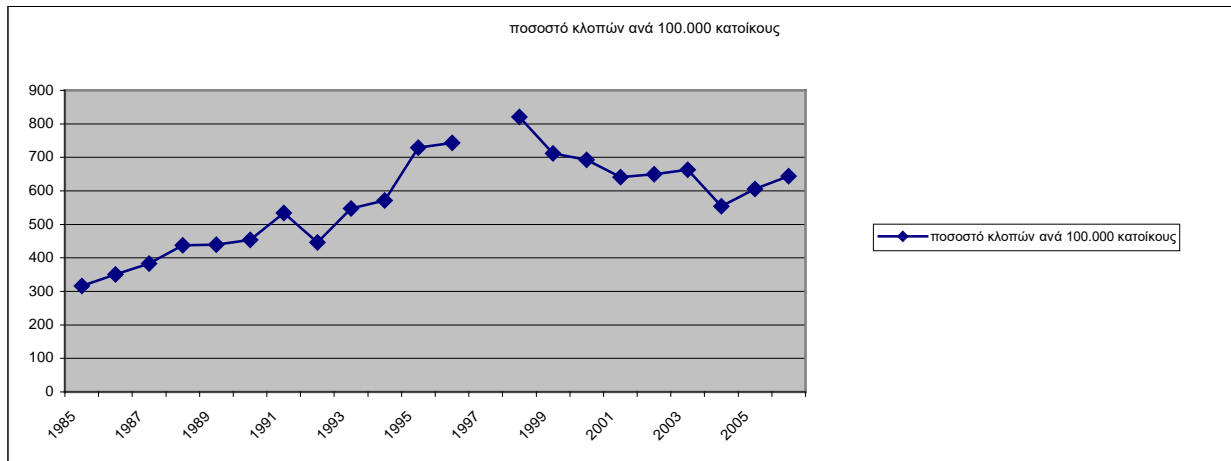
Όμως, ούτε και σε αυτή την περίπτωση οι παραπάνω μεταβολές δεν αντανάκλονται στον αριθμό εκείνων που εκτίουν ποινές για το αδίκημα της κλοπής (γράφημα 3). Οι διακυμάνσεις που θα σημειωθούν στον αριθμό των καταδίκων για κλοπές εμφανίζονται να εξαρτώνται ελάχιστα από τις αυτές που παρατηρούνται στον αριθμό των κλοπών. Ούτε χρονικά συμπίπτουν αλλά ούτε και την ίδια ένταση παρουσιάζουν. Το 1985 είχαμε 18 κατάδικους για κλοπές ανά 100.000 κατοίκους και η αναλογία αυτή θα αυξηθεί ελάχιστα, κυρίως μεταξύ 1990-1994, φτάνοντας τους 22 κατάδικους ανά 100.000 πληθυσμού. Από εκεί και πέρα θα σημειώσει μια πώση (παρ' όλο που ο αριθμός των κλοπών θα συνεχίσει να αυξάνεται) που θα διαρκέσει μέχρι και το 1997. Από την επόμενη χρονιά και μέχρι το τέλος της

² Το ποσοστό των ανθρωποκτονιών υπολογίστηκε με βάση τον αριθμό που δίνεται από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία για τις ανθρωποκτονίες και τις απόπειρες ανθρωποκτονίας εκ προθέσεως. Χρειάζεται να επίσης να διευκρινιστεί πως ο υπολογισμός ανά 100.000 κατοίκους τόσο στον συγκεκριμένο πίνακα όπως και στους υπόλοιπους έχει γίνει από εμάς με βάση τον πληθυσμό της Ελλάδος όπως μας δίνεται από την ΕΣΥΕ για την περίοδο 1985-2006.

περιόδου θα παραμείνει σχετικά σταθερός, και δεχόμενος ελάχιστη επιρροή από τις διακυμάνσεις του αριθμού των κλοπών, καθώς κυμαίνεται μεταξύ 19 και 22 καταδίκων ανά 100.000 κατοίκους.

Γράφημα 2

Ποσοστό των εγκλημάτων κατά της ιδιοκτησίας³ ανά 100.000 κατοίκους για την περίοδο 1985-2006.

Γράφημα 3

Ποσοστό των κρατουμένων- καταδίκων για εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας ανά 100.000 κατοίκους για την περίοδο 1985-2006.

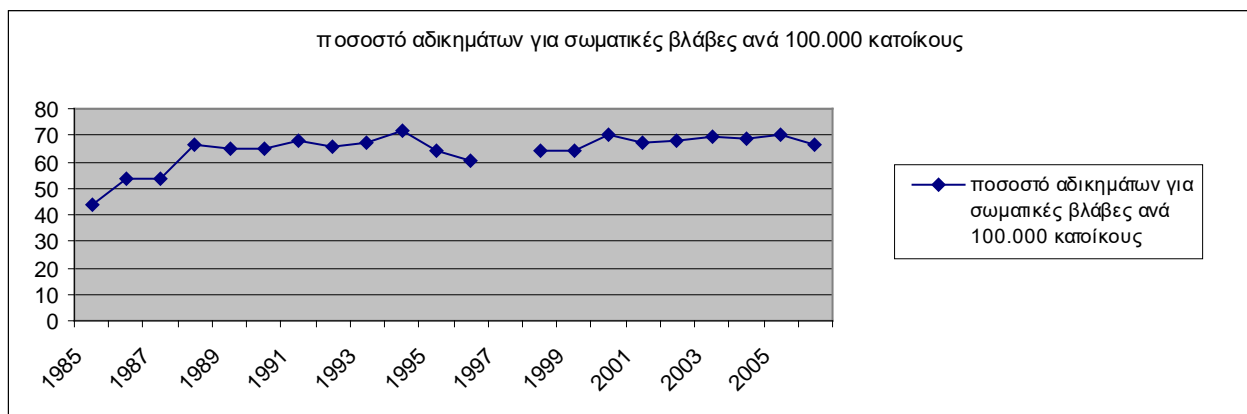
Η περίπτωση του αδικήματος της πρόκλησης σωματικών βλαβών παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες. Ο αριθμός των αδικημάτων για σωματικές βλάβες ανεβαίνει κατακόρυφα μεταξύ 1985-1988 καθώς από 42 αδικήματα ανά 100.000 κατοίκους που είχαμε το 1985 το 1998 θα έχουμε 67. Από εκεί και πέρα όμως ελάχιστες μεταβολές θα σημειωθούν καθώς για όλη την υπόλοιπη περίοδο ο αριθμός των αδικημάτων κυμαίνεται σταθερά μεταξύ 64 και 70 ανά 100.000 κατοίκους. Η κατακόρυφη άνοδος της περιόδου 1985-1988 δεν αποτυπώνεται πουθενά στον τρόπο που μεταβάλλεται ο αριθμός των καταδίκων καθώς για όλη την εξεταζόμενη περίοδο ανά 100.000 κατοίκους θα αντιστοιχούν σταθερά 2 με 2,5 κατάδικοι. Οφείλουμε να παραδεχτούμε ωστόσο πως από το 1988 και έπειτα

³ Στα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας υπολογίζουμε μόνο τις κλοπές και τις διακεκριμένες κλοπές.

οι καμπύλες των γραφημάτων 4 και 5 παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες με την έννοια πως τόσο η μία όσο και η άλλη εμφανίζουν ελάχιστες μεταβολές. Υπό αυτή την έννοια θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως σ' αυτή την περίπτωση οι παρατηρούμενες μεταβολές στον αριθμό των καταδικών αντανακλούν τις μεταβολές που παρατηρείται στον αριθμό των αδικημάτων, τουλάχιστον από το 1988 και ύστερα, με την έννοια όμως πως αυτές οι μεταβολές είναι σχεδόν ανύπαρκτες.

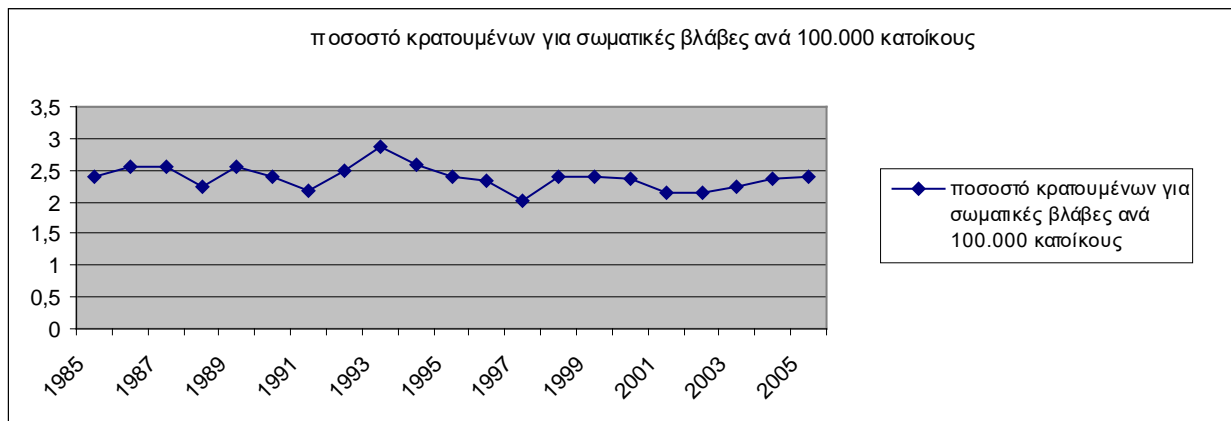
Γράφημα 4

Ποσοστό των αδικημάτων για σωματικές βλάβες⁴ ανά 100.000 κατοίκους για την περίοδο 1985-2006.

Γράφημα 5

Ποσοστό των κρατουμένων- καταδικών για σωματικές βλάβες ανά 100.000 κατοίκους για την περίοδο 1985-2006.

Σε αντίθεση με όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, η θεωρία που βλέπει στην αύξηση του αριθμού των καταδικών να αντανακλάται μια αντιστοιχη αύξηση της εγκληματικότητας επιβεβαιώνεται σε μεγάλο βαθμό στην περίπτωση του αδικήματος της ληστείας. Αν και ο αριθμός εκείνων που εκτίουν ποινές για ληστεία θα παραμείνει σταθερός μεταξύ 1985-1991 και αυτό σε πλήρη αντίθεση με τον αριθμό των λησθειών που θα αυξηθεί κατακόρυφα, στη συνέχεια η άνοδος

⁴ Το ποσοστό των σωματικών βλαβών υπολογίστηκε με βάση τα δεδομένα που αναφέρονται στον παραπάνω πίνακα για τις απλές και επικίνδυνες σωματικές βλάβες.

που παρατηρείται στις καμπύλες των γραφημάτων 6 και 7 εμφανίζεται να είναι σε στενή συνάρτηση μεταξύ τους.

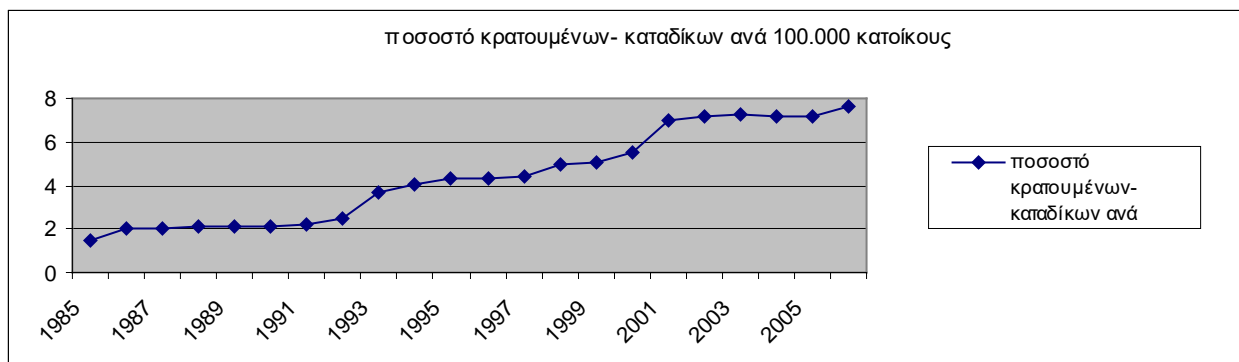
Γράφημα 6

Ποσοστό λησθειών ανά 100.000 κατοίκους για την χρονική περίοδο 1985-2006.

Γράφημα 7

Ποσοστό κρατουμένων- καταδικών για ληστεία ανά 100.000 κατοίκους για την χρονική περίοδο 1985-2006.

Σ' αυτό το σημείο όμως χρειάζεται να διευκρινίσουμε πως ακόμα και αν σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις η εγκληματικότητα εμφανιζόταν να έχει μια συνεχόμενη αυξητική πορεία, που πλην της περίπτωσης των λησθειών δεν ισχύει για καμία άλλη από τις υπόλοιπες κατηγορίες αδικημάτων, και αυτό αντανακλούσε σε μια αντίστοιχη αύξηση του αριθμού των καταδικών, που ούτε αυτό ισχύει, κάτι τέτοιο δεν θα αρκούσε για να εξηγήσει την συνολική αύξηση που παρατηρείται στον συνολικό αριθμό των καταδικών. Και αυτό γιατί αν το ποσοστό εκείνων που εξέτιναν ποινές για τις παραπάνω κατηγορίες αδικημάτων το 1985 αντιστοιχούσε στο 47,5% του συνολικού αριθμού των καταδικών το ποσοστό αυτό το 2006 είχε μειωθεί στο 33,7%. Και ο λόγος γι' αυτό είναι πως η αύξηση που παρατηρείται στον αριθμό των καταδικών συνιστά κυρίως συνέπεια της αύξησης εκείνων που εκτίουν ποινές για παράβαση της νομοθεσίας περί αλλοδαπών και της νομοθεσίας για τα ναρκωτικά. Ούτε όμως και αυτές οι δύο περιπτώσεις μπορούν να εξηγηθούν ως η συνέπεια μιας αύξησης του αριθμού των σχετικών αδικημάτων που πραγματοποιήθηκαν καθώς όπως θα δείξουμε στη συνέχεια η αύξηση τους μοιάζει

να συνιστά σε ένα σημαντικό βαθμό απόρροια μιας σειράς αλλαγών που έλαβαν χώρα τόσο στη νομοθεσία όσο και σε ορισμένες αστυνομικές και δικαστικές πρακτικές.

Όσον αφορά τις παραβάσεις της νομοθεσίας περί αλλοδαπών μια αντιπαραβολή των γραφημάτων 8 και 9 μπορεί εύκολα να μας πείσει πως οι μεταβολές του αριθμού των κατάδικων που εμπίπτουν στην στατιστική κατηγορία που η ΕΣΥΕ τιτλοφορεί «λαθραία είσοδος- έξοδος- παραμονή αλλοδαπών»⁵ δεν μπορεί να εξηγηθεί μέσα από τις διακυμάνσεις που παρουσιάζει η αριθμός των συλλήψεων της περιόδου 1991-2006. Πραγματικά, ο αριθμός των καταδικών για παραβίαση της νομοθεσίας περί αλλοδαπών θα αρχίσει να αυξάνεται σημαντικά από το 2000 και μετά, μια χρονική περίοδο που ο αριθμός των συλλήψεων θα παρουσιάσει τη σημαντικότερη κάμψη που έχει ποτέ σημειώσει από τις αρχές της δεκαετίας του 90.

Κάτι τέτοιο δεν θα έπρεπε να αποτελεί έκπληξη λαμβάνοντας υπόψη πως η παράνομη διαμονή από μόνη της δεν συνιστά καν ποινικό αδίκημα με αποτέλεσμα η συντριπτική πλειοψηφία εκείνων που συλλαμβάνονται να διαμένουν παράνομα να οδηγείται σε διοικητικές απελάσεις ενώ στην πράξη το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει και με όσους συλλαμβάνονται για παράνομη είσοδο. Εκ των πραγμάτων λοιπόν η αύξηση των καταδικών για «παράνομη είσοδο και διαμονή», και που έχει συντελέσει σημαντικά και στην αύξηση του συνολικού αριθμού των καταδικών, δεν θα έπρεπε να αναζητηθεί απλά και μόνο σε μια αντίστοιχη αύξηση των μη νόμιμων αλλοδαπών αλλά σε μία ενδεχόμενη αύξηση εκείνων που έχοντας απελαθεί ήδη μια φορά έχουν στη συνέχεια επιστρέψει και έχουν συλληφθεί εκ νέου από το ελληνικές αρχές. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι ποινές πέραν του χρηματικού πρόστιμου επιβάλλουν και τρίμηνη ή διετή φυλάκιση χωρίς αναστολή σε περίπτωση προηγούμενης διοικητικής ή δικαστικής απέλασης αντίστοιχα.

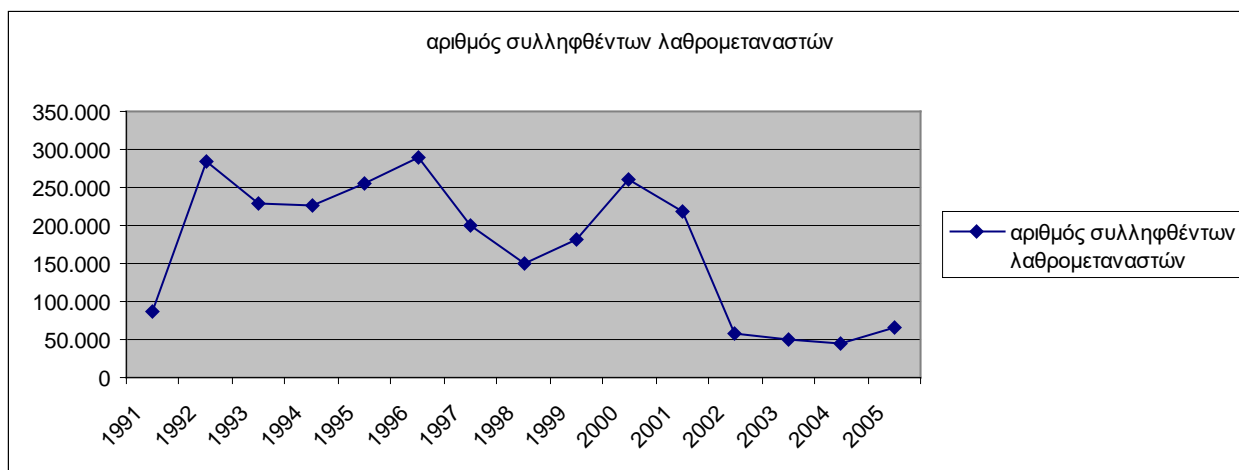
Ο πολλαπλασιασμός του αριθμού των καταδικών για «παράνομη είσοδο-διαμονή» θα έπρεπε να αναζητηθεί και κάπου αλλού, σε μια ολοένα απ' ότι φαίνεται αυξανόμενη τάση οι ελληνικές φυλακές να χρησιμοποιούνται ως ένα είδος αποθήκης για το σύνολο των αλλοδαπών εκείνων που έχοντας εκτίσει την ποινή τους και μη μπορώντας άμεσα να επαναπροωθηθούν στις χώρες προέλευσης τους συνεχίζουν να παραμένουν έγκλειστοι μέχρι τη στιγμή της απέλασης τους. Αυτού του είδους οι κρατούμενοι χαρακτηρίζονται ως «παραμένοντες»,⁶ και η Στατιστική Υπηρεσία τους περιλαμβάνει στην κατηγορία των καταδικών για «παράνομη είσοδο- διαμονή».

Γράφημα 8

Αριθμός «συλληφθέντων λαθρομεταναστών» Πηγή: Διεύθυνση Αλλοδαπών

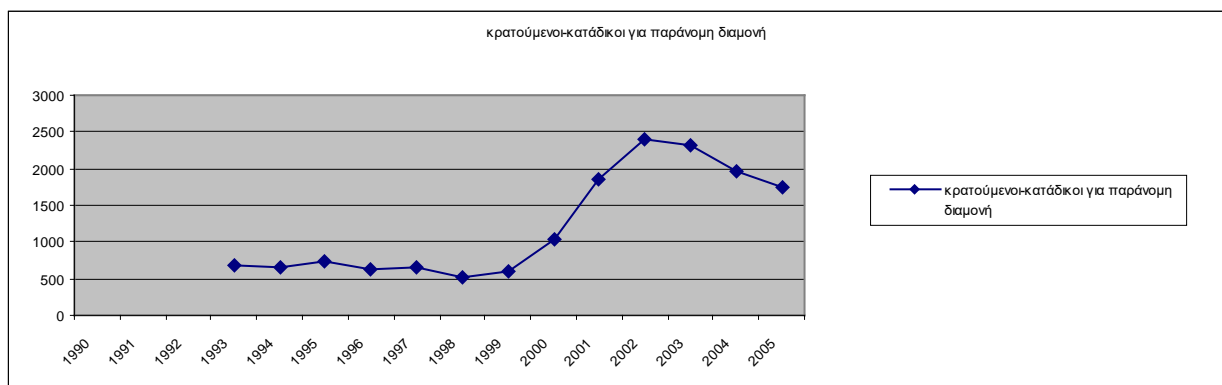
⁵ Χρειάζεται να διευκρινιστεί πως στην κατηγορία των καταδικών για παράνομη είσοδο και διαμονή περιλαμβάνονται τόσο εκείνοι που έχουν συλληφθεί ως λαθρομετανάστες όσο και εκείνοι που έχουν συλληφθεί για διακίνηση λαθρομεταναστών. Κανένας όμως διαχωρισμός δεν υπάρχει από την μεριά της ΕΣΥΕ που τους έχει συμπεριλάβει στην ίδια κατηγορία.

⁶ Βλ. άρθρο 2 παράγραφος 3 του Εσωτερικού Κανονισμού Λειτουργίας Γενικών Καταστημάτων Κράτησης τύπου Α και Β.

Γράφημα 9

Αριθμός κρατούμενων-καταδίκων για παράνομη διαμονή. Πηγή: ΕΣΥΕ

Μια τελευταία κατηγορία συνιστούν όσοι είναι κατάδικοι για παραβάσεις της νομοθεσίας για τα ναρκωτικά, και που η συμβολή τους είναι ιδιαίτερα σημαντική στην συνολικότερη αύξηση του συνολικότερου αριθμού των καταδίκων. Αρκεί να πούμε πως αν το 1985 οι κατάδικοι για ναρκωτικά αντιπροσώπευαν το 10% του συνόλου των καταδίκων το 2006 το ποσοστό αυτό θα έχει ανέβει περίπου στο 33%. Θα μπορούσε να εξηγήσουμε αυτή την αύξηση απλά και μόνο ως μια αύξηση των παραβάσεων γύρω από τα ναρκωτικά; Τα δεδομένα αυτό τουλάχιστον δείχνουν, αν κρίνουμε από τα γραφήματα 10 και 11, καθώς ο αριθμός των καταδίκων για τα ναρκωτικά ανά 100.000 κατοίκους δείχνει να εναρμονίζεται πλήρως με την αύξηση που παρατηρείται στις παραβάσεις της νομοθεσίας για τα ναρκωτικά.

Γράφημα 10

Ποσοστό παραβάσεων της νομοθεσίας για τα ναρκωτικά ανά 100.000 κατοίκους την περίοδο 1985-2006

Γράφημα 11

Ποσοστό των κρατουμένων - καταδικών για παράβαση της νομοθεσίας για τα ναρκωτικά ανά 100.000 κατοίκους την περίοδο 1985-2006

Ωστόσο, και χωρίς να θέλουμε να παραγνωρίζουμε τη συμβολή που μπορεί να έχει η αύξηση της σχετικής με τα ναρκωτικά εγκληματικότητας στην άνοδο του αριθμού εκείνων που εκτίουν ποινές για παράβαση της σχετικής νομοθεσίας μια σειρά παραγόντων όπως: οι αλλαγές στις προτεραιότητες της ελληνικής αστυνομίας, η αύξηση του βαθμού επιτήρησης και ελέγχων που πραγματοποιεί, η αλλαγή στην νομοθεσία για την εμπορία ναρκωτικών ουσιών καθώς επίσης και η συστηματική τάση του δικαστικού συστήματος να επιβάλλει αυστηρότερες ποινές σε όσους αλλοδαπούς αντιμετωπίζουν κατηγορίες για τα ναρκωτικά μας εμποδίζουν να ερμηνεύσουμε την αύξηση του αριθμού των κατάδικων για ναρκωτικά ως μια φυσική συνέπεια της αύξησης του αριθμού των σχετικών αδικημάτων.

Δεν θα έπρεπε λοιπόν να αγνοηθεί πως από το 2002 και εν όψει της Ολυμπιάδας του 2004 είχε σημειωθεί μια αλλαγή στις προτεραιότητες της Ελληνικής Αστυνομίας με αποτέλεσμα η καταστολή της εγκληματικότητας που σχετίζεται με τα ναρκωτικά να θεωρηθεί ως μια από τις προτεραιότητες των αστυνομικών

αρχών.⁷ Στην πράξη όμως η εντατικοποίηση της καταστολής είχε ξεκινήσει αρκετά νωρίτερα ως αποτέλεσμα της αύξησης του βαθμού επίβλεψης και ελέγχου. Είναι προς αυτή την κατεύθυνση που άρχισε να μπαίνει σε εφαρμογή το σχέδιο αστυνόμευσης «Ασφαλείς Πόλεις» από το 1999 περίπου ή το σχέδιο «Πόλις» από το 2004. Και κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε παρά να έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση των συλλήψεων μιας σημαντικής μερίδας εκείνων που παραβαίνουν την νομοθεσία για τα ναρκωτικά, και κυρίως εκείνων που επιδίδονται σε ένα μικρεμπόριο ναρκωτικών ουσιών, και που συνιστούν μια από τις πιο εκτεθειμένες και ευάλωτες κατηγορίες παραβατών σε κάθε αύξηση των ελέγχων και της αστυνομικής παρουσίας.⁸

Επιπλέον η ψήφιση του νόμου 2943/2001 που θεσπίζει ειδικά για όσους έχουν ποινή κάθειρξης σε αδικήματα για ναρκωτικά να έχουν τη δυνατότητα να απολυθούν με όρους όχι έχοντας εκτίσει τα 3/5 της ποινής, όπως όλοι όσοι έχουν καταδικαστεί σε ποινές κάθειρξης αλλά τα 4/5, θα συμβάλει και αυτός στην αύξηση του αριθμού των καταδίκων από τις αρχές του 2005 και ύστερα.

Τέλος δεν θα έπρεπε να παραβλέψουμε τη σημασία της αύξησης του αριθμού αλλοδαπών που εκτίουν ποινές για ναρκωτικά. Η συστηματική τάση που παρατηρείται να τους επιβάλλονται σημαντικά ψηλότερες ποινές⁹ σε σύγκριση με τους ημεδαπούς παραβάτες της νομοθεσίας για ναρκωτικά καθιστά ιδιαίτερα σημαντική τη συμβολή τους στην αύξηση του συνολικού αριθμού των κατάδικων για υποθέσεις ναρκωτικών.

Ολοκληρώνοντας θα θέλαμε να επαναλάβουμε πως σκοπός μας ήταν να αμφισβητήσουμε την αντίληψη εκείνη που θέλει στην αύξηση του αριθμού εκείνων που εκτίουν στερητικές της ελευθερίας ποινές να βλέπει την ευθεία αντανάκλαση μιας αυξανόμενης εγκληματικότητας. Απ' όλες τις κατηγορίες αδικημάτων που εξετάσαμε είναι μόνο στην περίπτωση των ληστειών που η παραπάνω αντίληψη δείχνει να επαληθεύεται. Αν όμως η αυξητική τάση που παρουσιάζει ο εγκάθειρκτος πληθυσμός, και πιο συγκεκριμένα στην περίπτωση μας ο αριθμός των κατάδικων, δεν μπορεί να εξηγηθεί, ή ακόμα καλύτερα δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο, ως απόρροια μιας εξίσου αυξανόμενης εγκληματικότητας τότε που θα μπορούσαμε να την αποδώσουμε; Τα πάντα δείχνουν πως σε ένα μεγάλο μέρος χρειάζεται να αποδοθεί σε μια σειρά αλλαγών σε κάποιες νομοθετικές αλλά και σε ορισμένες αστυνομικές και δικαστικές πρακτικές. Αυτό μοιάζει να ισχύει τουλάχιστον στην περίπτωση εκείνων που εμφανίζονται ως κατάδικοι για παραβάσεις της νομοθεσίας περί αλλοδαπών και για τα ναρκωτικά. Εκείνους δηλαδή που έχουν συμβάλει περισσότερο από όλες τις υπόλοιπες κατηγορίες καταδίκων στην αύξηση του συνολικού τους αριθμού.

⁷ Θ μπορούσε να δει κανείς και στις εφημερίδες «ΤΑ ΝΕΑ» στις 24-04-02 και «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ» 16-05-03 όπου παρουσιάζεται η παρουσίαση της αντεγκληματικής πολιτικής για τα έτη 2002 και 2003.

⁸ Χρειάζεται να πούμε εδώ πως τα αδικήματα για τα ναρκωτικά συνιστά ένα από εκείνα τα αδικήματα όπου ο εντοπισμός των παραβατών εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από τη δραστηριότητα των αστυνομικών αρχών με αποτέλεσμα η εγκληματικότητα, όπως αυτή καταγράφεται από το Υπουργείο Δημοσίας Τάξης και στη συνέχεια από την ΕΣΥΕ στην πράξη να συνιστά πολύ περισσότερο μια καταγραφή της δραστηριότητας των διοικητικών αρχών παρά μια καταγραφή της παραβατικότητας αυτής καθ' αυτής.

⁹ Βλ. Γιαζιτζή Δ. «Εξωθεσμικοί παράγοντες επίδρασης στη δικαστική κρίση κατά την ποινική δίκη». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία.

B12. ΔΙΚΑΙΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

B12-1 Η θέση των συνταγματικώς κατοχυρωμένων ανεξάρτητων αρχών στη κοινωνία της διακινδύνευσης

**Χρήστος Τσιμπούκης, Υπ. Διδάκτωρ,
Διοικητικός Επιστήμων Μ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Αθηνών**

I. Εισαγωγή

Στο τέλος του 20^{ου} αιώνα ή αλλιώς της εποχής της νεωτερικότητας, η οποία στιγματίστηκε, μεταξύ άλλων, από την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και του «διπολικού κόσμου», ανειράπησαν παγκόσμιες ισορροπίες σε πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, διαμορφώνοντας μια εντελώς διαφορετική πραγματικότητα. Η αυγή της εποχής της «μετα-νεωτερικότητας» βρίσκει την κοινωνία με εντελώς νέα διάρθρωση του ιστού της, εμπλουτισμένη με νέες αξίες, συμπεριφορές, ήθη και πάνω από όλα με μια παντελώς διαφορετική ιεράρχηση αναγκών και προτιμήσεων.

Η, εκ των ων ουκ άνευ, πιο ώριμη κοινωνία, σε όρους παγκοσμιοποίησης, τίθεται αντιμέτωπη με σαφώς πιο πολυσιχιδή προβλήματα που πιέζουν για λύσεις άμεσες, ολοκληρωμένες και κυρίως όχι μεμονωμένες αφού στις πλείστες των περιπτώσεων σχετίζονται με διασυνორιακές επιπτώσεις. Η εποχή που οι κοινωνικές, και όχι μόνο, δυσλειτουργίες εκλαμβάνονταν ως μια μη (εύκολα) προσδιορίσιμη πιθανότητα ανωμαλίας, αναταραχής, βλάβης, ζημίας κτλ έχει παρέλθει ανεπιστρεπτή. Την εποχή αυτή της αβεβαιότητας και του απλού κινδύνου διαδέχεται η εποχή της διακινδύνευσης κατά την οποία κάθε επιλογή τίθεται υπό την βάσανο μιας cost-benefit analysis, μιας στάθμισης δηλαδή κόστους και οφέλους, η οποία πρέπει να ιδωθεί σε συνάρτηση με κάποιον ελεγκτικό μηχανισμό, υπαρκτό ή μη, θεσμοθετημένο ή απλά εθιμικό, που ακριβώς θα διακρίνει κάθε «επιλογή» ως κοινωνικά συμφέρουσα ή επιζήμια ελέγχοντας, αναλόγως, το ισοζύγιο κόστους και οφέλους¹.

Ειδικότερα δε, εις ό,τι αφορά το πεδίο των θεσμικών και πολιτειακών εξελίξεων και μεταβολών, των συντελεσθεισών στην ελληνική έννομη τάξη, η εποχή της διακινδύνευσης συνδέεται αρραγώς με μία φάση μετεξέλιξης των θεσμών του κράτους και της πολιτείας, επαναπροσδιορισμού των δομών της πολιτικής και εν γένει του πολιτικού συστήματος, λιγγωδών ρυθμών τεχνολογικής προόδου και διάχυσης της πληροφορίας.

Για την σύγχρονη ελληνική κοινωνία, τώρα περισσότερο από ποτέ, παρουσιάζεται επιτακτική η ανάγκη προστασίας της, από στρεβλές αντιλήψεις ιδιοτελούς εκμετάλλευσης των ανωτέρω σύγχρονων χαρακτηριστικών, των πολιτών, της κοινωνίας εν συνόλω αλλά και των θεσμών που απαρτίζουν τη δημόσια σφαίρα, μέσω μιας συστημικής προσπάθειας ρύθμισης αυτών.

¹ Βλ. σχετικά Δημούλη Δ., Κοινωνία της διακινδύνευσης, ανθρώπινα δικαιώματα και πολιτική, Θέσεις, 2008.

Συνεπώς, αφενός μεν, οι δομές, οι αξίες και οι ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας και αφετέρου, η ωρίμαση τόσο του λαού, υπό στενή εννοία, ή άλλως του εκλογικού σώματος και κατ' επέκταση η συμπαρασυρόμενη αλλαγή του πολιτικού συστήματος επιτάσσουν, χωρίς κανένα περιθώριο δισταγμού, άμεσες και εδρασιμένες σε ρεαλιστικές εκτιμήσεις, νομοθετικές επιλογές, με κεντρικό στόχο τον εξορθολογισμό της δημόσιας διοίκησης.

Είναι αυτονόητο ότι σε ένα τέτοιο ζωτικό πεδίο, όπως αυτό της δημόσιας διοίκησης, το οποίο αποτελεί σημείο συνάντησης από τη μια της νομιμοποιημένης εξουσίας και από την άλλη της ιδιωτικής σφαίρας, έκαστου πολίτη-διοικούμενου, απαιτείται η ενστάλαξη νέων αξιών, υγιούς νοοτροπίας, πολιτικής ηθικής και σύγχρονης κουλτούρας, μέσω της θέσπισης κανόνων, απαγκιστρωμένων από αναχρονιστικές και σκοταδιστικές αντιλήψεις.

Ένας από τους βασικούς άξονες οριοθέτησης των κινδύνων που ενδεχομένως προκύπτουν από την «είσοδο» της ελληνικής δημόσιας σφαίρας στην κοινωνία της διακινδύνευσης, είναι ακριβώς και η θέση των ανεξάρτητων αρχών στην εποχή αυτή, δίνοντας οπωσδήποτε έμφαση στα μέσα και στις μεθόδους δράσης των στελεχών των ανεξαρτήτων αρχών, της οποίας βασική στοχοθεσία αποτελεί η προστασία της κοινωνίας.

II. Σχέση Κυριαρχίας – Ατομικών δικαιωμάτων

A. Εισαγωγικά

Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητη μια σφαιρική προσέγγιση της σχέσης αφενός μεν της κρατικής κυριαρχίας τόσο μέσω της λειτουργικής έκφασής της, δηλαδή της ίδιας της δράσης της, των μέσων ή μεθόδων λειτουργίας της ή άλλως της ουσιαστικής άσκησης της όσο και μέσω της οργανικής έκφασής της, δηλαδή της συμπεριφοράς, κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, των φορέων της, αφετέρου δε της προστασίας των δικαιωμάτων των μελών της κοινωνίας.

Ο λόγος αυτής τη σύντομης, αφαιρετικής, στα μέτρα του εφικτού, προσέγγισης, συνίσταται κυρίως στο να αποδοθεί το ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης, εν ευρεία ή ακόμα και εν στενή εννοία, εξειδικεύοντας, τρόπον τινά, και το βασικό θεωρητικό πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Κατόπιν τούτου ο αναγνώστης της παρούσας μελέτης θα νοιώθει σαφώς πιο εξοικειωμένος σχετικά με τη δράση των ανεξάρτητων αρχών, τη θέση αυτών και κυρίως το πώς συστηματοποιούνται στη κοινωνία της διακινδύνευσης και ακολούθως θα δύναται να εξαγάγει τα δικά του συμπεράσματα, αναφορικά με την αποτελεσματικότητα ή μη της προστασίας των δικαιωμάτων των μελών της κοινωνίας, κάτι το οποίο αποτελεί και λόγο θέσπισης των ανεξάρτητων αρχών όπως θα αναφερθεί και σε επόμενη ενότητα.

B. Κυριαρχία

Έχοντας ορίσει τη διπολική σχέση κυριαρχίας και ελευθερίας απόλαυσης δικαιωμάτων, ως το κεντρικό θεσμικό πλαίσιο, ενός του οποίου συστηματοποιούνται οι ανεξάρτητες αρχές, είναι απαραίτητο να διευκρινιστούν κάποιες βασικές πτυχές και των δύο μερών.

Ο όρος κυριαρχία (sovereignty), ο οποίος έχει αποτελέσει κεντρικό άξονα πολλών σχολών και θεωριών προβληματισμού, τόσο στην πολιτική και νομική επιστήμη όσο και σε πιο καθαρά κοινωνιολογικές επιστήμες, είναι, κατά τρόπο άρρηκτο, συνδεδεμένη με την έννοια του κράτος και ιδίως της κρατικής εξουσίας. Ιστορικά ο όρος της «κυριαρχίας» εντοπίζεται από τη στιγμή της εξουσιαστικής, δεσποτικής σχέσης του εκάστοτε ηγεμόνα έναντι του εξουσιαζόμενου. Η πιο σύγχρονη έννοια της κυριαρχίας, αποδίδει μια πραγματικότητα που εντοπίζεται κυρίως μετά την αναγέννηση ενώ κατέχει σημαίνουσα θέση ιδιαίτερα μετά το 1960 και την ανάδειξη νέων κρατών ενώ παράλληλα συμπίπτει με την έννοια του κυριάρχου κράτους, του οποίου αποτελεί, οντολογικής σημασίας, προϋπόθεση για την ύπαρξή του και την επιβίωση του στη διεθνή κοινότητα.

Σε όρους Διεθνούς Δικαίου για την ύπαρξη ενός κράτους, υπό τη σύγχρονη έννοια, κρίνονται απαραίτητα τα εξής χαρακτηριστικά: α) ορισμένο έδαφος, β) λαός και γ) εξουσία. Το τελευταίο αυτό στοιχείο συνδέεται άμεσα με την εξουσιαστική δύναμη του κράτους, τις εξουσιαστικές δομές και ιεραρχίες του κράτους και εν τέλει με την ίδια την έννοια της κυριαρχίας. Από την διαπλοκή αυτή των όρων σύγχρονου κράτους και κυριαρχίας, ο συνεπαγόμενος όρος κυριάρχο κράτος, θα μπορούσε να εδραιωθεί σε δύο βασικούς άξονες: από την μία την μη υπαγωγή αυτού σε κανένα άλλο φορέα και από την άλλη την αποκλειστικότητα της αρμοδιότητας ή άλλως την «αρμοδιότητα της αρμοδιότητας» (kompetenz-kompetenz)².

Ο όρος κυριαρχία αποτελεί βασικό στοιχείο για την ύπαρξη αλλά και την βιωσιμότητα ενός κράτους, καθώς συνιστά το μόνο δυνατό και θεσμικά ανεκτό μέσο για την επίτευξη της ασφάλειας, τόσο του κράτους έναντι των άλλων δρώντων της διεθνούς κοινότητας (εξωτερική ασφάλεια) όσο και των ίδιων των πολιτών της κάθε χώρας που συνεπάγεται κυρίως την προστασία του δικαιώματος της ζωής και της ελευθερίας³. Αν η κυρίαρχη βούληση του λαού, όπως αυτή διαπιστώνεται και διατυπώνεται δια εκλογικών διαδικασιών ή δημοψηφισμάτων, αποτελεί το απαραίτητο νομιμοποιητικό έρεισμα της κρατικής κυριαρχίας, τότε η επίτευξη εν γένει της ασφάλειας αποτελεί ζωτικό σκοπό άσκησης της κυριαρχίας.

Μέχρι αυτού του σημείου έχει επιτευχθεί μια γενική προσέγγιση κεντρικών σημείων της δημόσιας σφαίρας, μέσω μιας μεθοδολογικής σειράς εκ του γενικότερου στο ειδικότερο. Αρχικά περί των συστατικών στοιχείων της έννοιας του σύγχρονου κράτους, εν συνεχεία δίνοντας έμφαση σε ένα εξ αυτών, την κυριαρχία, και ακολουθώντας το συνδυασμό του σύγχρονου κράτους, ούτως ώστε να καταλήξει η προσέγγιση αυτή στην επιδιωκόμενη ασφάλεια.

Γ. Ασφάλεια – Κράτος δικαίου. Αποκλίσεις

Η έννοια της ασφάλειας σηματοδοτεί και τον περιοριστικό φραγμό άσκησης της κρατικής κυριαρχίας ή εξουσίας έναντι της προστασίας της ιδιωτικότητας (privacy) των πολιτών και της ελεύθερης απόλαυσης των κατοχυρωμένων δικαιωμάτων τους.

² Βλ. σχετικά Ρούκουνα Εμμ., Διεθνές Δίκαιο, τεύχος Α', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004, σελ. 52-53.

³ Βλ. σχετικώς άρθρο 6 του Συντάγματος σχετικά με το δικαίωμα στη προσωπική ασφάλεια.

Με άλλα λόγια οριοθετείται η ιδιωτική σφαίρα έκαστου πολίτη, εντός της οποίας δύναται να δράσει και κατ' επέκταση να απολαμβάνει την ουσία του περιεχομένου των δικαιωμάτων του, εξασφαλίζοντας συνάμα την μη επέμβαση οιαδήποτε άλλου ούτε καν της ίδιας της κεντρικής εξουσίας, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων.

Στο σημείο αυτό με την παρατήρηση αυτή ανασύρεται στην μνήμη η έννοια του κράτους δικαίου (*Rechstat, Etat de droit, rule of law*), που αποτελεί και τη θεσμοθετημένη έκφανση αυτού που ανωτέρω περιγράφηκε, αν και για το εννοιολογικό περιεχόμενο του οποίου έχουν επιχειρηθεί πλείστες ερμηνευτικές απόπειρες.

Το κράτος δικαίου επιτυγχάνει μοναδικά τη χρυσή τομή μεταξύ αφενός της ελευθερίας άσκησης των δικαιωμάτων και απόλαυσης των ελευθεριών, που απορρέουν από συνταγματικές ή απλές νομοθετικές διατάξεις, κατά τρόπο απαρέγκλιτο και αναπαλλοτρίωτο, και αφετέρου της διασφάλισης της κρατικής εξουσίας.

Αυτό σε καμία περίπτωση όμως δεν σημαίνει ότι δεν παρατηρούνται και κάποιες σημαντικές αποκλίσεις από την ισορροπία αυτή. Αποκλίσεις από το κράτος δικαίου, όχι νοούμενου όπως στη γερμανική έννομη τάξη στην οποία το κράτος δικαίου, κατά τρόπο ελλειπτικό, συνίσταται είτε στο περιορισμό της κρατικής εξουσίας (ουσιαστικός χαρακτήρας) είτε στον εξορθολογισμό των σχέσεων κράτους και διοικουμένων (τυπικός χαρακτήρας), αλλά αποκλίσεις από το πλέον πλήρη εννοιολογικό προσδιορισμό που έχει αποδοθεί από τον *Dicey*, ο οποίος ουσιαστικά συστηματοποίησε μια ογκωδέστατη κριτική επί των συνταγματικών κειμένων της Αγγλίας.

Κύριοι άξονες του κράτους δικαίου, στην κατά *Dicey* θεωρητική σύλληψη, οι οποίοι υιοθετούνται από τον υπογράφοντα, είναι: (i) η ισότητα όλων έναντι του νόμου, (ii) η υπαγωγή διοικουμένων και διοίκησης στις δικαστικές αρχές καθώς και (iii) η προσπάθεια περιορισμού της αυθαιρεσίας της εξουσίας.

Οι αποκλίσεις, εν συνεχεία, από το κράτος δικαίου, του οποίου το περιεχόμενο αποσαφηνίσθηκε ανωτέρω, θα ήταν δυνατόν να κατηγοριοποιηθούν σε «θεσμικού» και «έξω-θεσμικού» χαρακτήρα.

Στη πρώτη κατηγορία δεσπόζουσα θέση κατέχουν τόσο το «συνταγματικό δίκαιο της ανάγκης»⁴ (*salvus reipublicae suprema lex esto*), το οποίο προσομοιάζει στην μακιαβελική κατάσταση του *Ragion di Stato* την οποία γάλλοι νομικοί του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα έφεραν στο προσκήνιο με κορύφωση τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, επιχειρώντας να δικαιολογήσουν τη βάνουση και με μη προβλεπόμενο τρόπο καταπάτηση δικαιωμάτων του ανθρώπου προκειμένου να διασωθεί το κράτος, η κυριαρχία και η εξουσία του όσο και οι προβλεπόμενες και κατοχυρωμένες υποχρεώσεις των πολιτών.

Στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονται περιπτώσεις στις οποίες ουσιαστικά «καταλύεται» το κράτος δικαίου κατά τρόπο μη προβλεπόμενο, μη επιτρεπτό, συχνά δόλιο και υστερόβουλο, αυθαίρετο και οπωσδήποτε επιζήμιο για τα

⁴ Ένα αρκετά πλήρες συνταγματικό δίκαιο της ανάγκης εντοπίζεται στις διατάξεις του δοτού κυπριακού Συντάγματος του 1960, αντικατοπτρίζοντας τη κρισιμότητα της εποχής, ενώ το αντίστοιχο φαίνεται να εξαντλείται στις διατάξεις του άρθρου 48 του ελληνικού συντάγματος.

συμφέροντα, τα δικαιώματα ακόμα και τις ελευθερίες, σε ακραίο βαθμό, των πολιτών. Κυρίαρχο ρόλο, στη παρούσα περίπτωση, διαδραματίζουν οι φορείς των εξουσιών⁵ οι οποίοι κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους παραβλέπουν ή υποβαθμίζουν, αδικαιολόγητα και αναίτια, θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου. Ως τέτοιες περιπτώσεις αυθαιρεσίας της εξουσίας, κατά τρόπο πρωτογενή, επί παραδείγματι αναφέρονται: η ψήφιση ενός νόμου στις διατάξεις του οποίου προβλέπονται ουσιαστικοί περιορισμοί στην άσκηση δικαιωμάτων από τους πολίτες (νομοθετική εξουσία), η εφαρμογή νομοθετικών διατάξεων από όργανα της εκτελεστικής εξουσίας κατά τρόπο μη σύννομο και τέλος η έκδοση δικαστικής απόφασης μη στηριζόμενης σε βασικές αρχές που διέπουν τη δικαστική εξουσία (παράγωγος τρόπος).

III. Λόγοι αυθαιρεσίας της εξουσίας

A. Εισαγωγικά

Καθώς δόθηκε μια συνοπτική εικόνα του πεδίου εκείνου, στο οποίο συναντούνται αφενός ο δομο-λειτουργισμός της κρατικής κυριαρχίας και αφετέρου η ιδιωτικότητα των πολιτών, και διασαφηνίστηκαν κομβικής σημασίας έννοιες, στις οποίες αναλύεται ό,τι προσδιορίζεται ως δημόσια σφαίρα, αυτό το σημείο κρίνεται ως το πλέον κατάλληλο, για την προσέγγιση και την ανάλυση πτυχών της μετεξέλιξης του χώρου αυτού, μετά την «είσοδο» του στην κοινωνία της διακινδύνευσης.

Το πέρασμα της δημόσιας ζωής της Ελλάδας στη κοινωνία της διακινδύνευσης, σιγματίζεται από την αυθαιρεσία της εξουσίας, ένα ιδιαίτερος αρνητικά φορτισμένο χαρακτηριστικό με ευρείες διαστάσεις σε αρκετές όψεις της δημόσιας ζωής. Η ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης δεν συνίσταται στο ότι κατέχει, αποκλειστικά, το «προνόμιο» αντιμετώπισης του φαινομένου αυτού αλλά ο βαθμός, η ένταση, ο διατομεακός χαρακτήρας και οι αλληπάλληλες επιδράσεις του, τον καθιστούν ακραίο παράδειγμα, διεθνώς. Λόγω αυτής της αυθαιρεσίας επιμέρους φαινόμενα όπως διαφθορά, διασπάθιση δημοσίων οικονομικών, διαπλοκή, βραδυκίνητη γραφειοκρατική μηχανή, περιστολή ατομικών δικαιωμάτων, προσβολή ατομικών ελευθεριών κτλ μαστίζουν την σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Στη παρούσα ενότητα θα επιχειρηθεί αρχικά να ανιχνευθούν οι πραγματικοί λόγοι οι οποίοι, υπό το πρίσμα των δομών και των αρχών της κοινωνίας της διακινδύνευσης, ωθούν την εξουσία σε αυθαίρετο τρόπο λειτουργίας και τέλος θα αποπειραθεί η εξαγωγή ενός γενικού συμπεράσματος.

B. Οι λόγοι

Αρχικά, χρήζει ιδιαίτερης προσοχής το θεωρητικό υπόβαθρο στο οποίο θεμελιώθηκε η συγκρότηση των κοινωνιών. Με άλλα λόγια αξίζει να εστιασθεί το ενδιαφέρον, κάποιου που αναζητά τους λόγους αυθαιρεσίας της εξουσίας, στο θεωρητικό πλαίσιο δημιουργίας των πρώτων κοινωνικών οντοτήτων με

⁵ Βλ. σχετικά άρθρο 26 ελληνικού συντάγματος.

στοιχειώδεις αρχές και κανόνες αρμονικής συνύπαρξης⁶. Για να καταστεί αυτό εφικτό θα πρέπει να γίνει μια σύντομη αναφορά στις κυριότερες θεωρίες που επεξηγούν και αναλύουν τη συγκρότηση των κοινωνικών ομάδων, υπό την αυστηρή προϋπόθεση όμως ότι αυτές θα πρέπει να ιδωθούν υπό το πρίσμα των σύγχρονων εξελίξεων και της μεταλλασσόμενης κοινωνίας.

Θα ήταν πράγματι εσφαλμένο, αν θεωρούσε κάποιος ότι αποτελεί λόγο αυθαιρεσίας της εξουσίας, η ουσία των όσων κωδικοποιούνται στις θεωρίες αυτές καθώς η στρεβλή και ανεξέλεγκτη εφαρμογή τους, και μόνο, μπορεί να τις κατατάξει στους λόγους αυθαιρεσίας.

Πιο συγκεκριμένα: η θεωρία του «κοινωνικού συμβολαίου» (*J. J. Rousseau, T. Hobbes, J. Locke*), προσεγγίζει την φάση μετεξέλιξης των άναρχων «κοινωνικών» οντοτήτων σε κοινωνίες, θεωρώντας ότι τα άτομα, ενώ βίωναν το καθεστώς της απολύτου ελευθερίας (*state of nature*), χωρίς περιορισμούς και υποχρεώσεις, εν γνώσει τους εκχώρησαν πεδία της απολύτου αυτής ελευθερίας με στόχο να συνενωθούν σε οργανωμένες συλλογικές οντότητες⁷. Εξίσου σημαντική θεωρία είναι και αυτή της «ανοικτής κοινωνίας»⁸, στην οποία δεσποζουν οι εξής βασικές παραδοχές: ο επωφελής, για την κοινωνία, παρεμβατισμός του κράτους, η ανεκτικότητα από πλευράς κοινωνίας στο μέτρο του δυνατού, αλλά και αρκετές βασικές αρχές που προσιδιάζουν χωρίς να ταυτίζονται πλήρως στην αρχή του κράτους δικαίου (*rule of law*).

Αυτό που αβίαστα επαληθεύεται είναι ότι για να νοηθούν, ως γενεσιουργοί παράγοντες της ελευθερίας της αυθαιρεσίας της εξουσίας, οι ανωτέρω θεωρίες, αλλά και άλλες λ.χ. θεωρία «κοινωνικού ελέγχου» (*social control*), θα πρέπει να συνυπολογισθεί το ευρύτερο κλίμα της κοινωνίας, το οποίο διαπνέεται από παθητικότητα, ωχαδελφισμό, έλλειψη υγείων προτύπων κτλ. που ακολουθώντας συνεπάγονται την απουσία ελεγκτικών μηχανισμών και αντανάκλαστικών από πλευράς κοινωνίας, με απώτερο αποτέλεσμα την πλήρη ασυδοσία της εξουσίας και των μηχανισμών της.

Εν συνεχεία, στοιχείο που συμπροσδιορίζει τον ιστό, τις αρχές και τους διατρεχόμενους κινδύνους της *society at risk* στη σύγχρονη εποχή και που ως επαγόμενο αποτέλεσμα επιφέρει την δυνατότητα στους εξουσιαστικούς θεσμούς να παρεκκλίνουν, τόσο από τη νομιμότητα και τις συνταγματικές ή νομοθετικές επιταγές όσο και κατ' επέκταση από τη βάση του ελληνικού πολιτεύματος, την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, είναι οπωσδήποτε η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας και των σχετικών μέσων.

Κάμερες παρακολούθησης, τεχνικές γεωεντοπισμού (GPS), τεχνικές αυτοματοποιημένης συλλογής προσωπικών δεδομένων, συλλογή και επεξεργασία προσωπικών στοιχείων επιβατών αεροπορικών εταιρειών κτλ αποτελούν μερικά μόνο χαρακτηριστικά παραδείγματα τεχνολογικών επιτευγμάτων ή μέσων

⁶ Βλ. σχετικά *Neyroud P.-Beckley A.*, *Policing, Ethics and Human Rights*, Portland, Oregon, William Publishing, 2001 καθώς επίσης και *McKeon R.*, *Introduction to Aristotle*, Chicago, The University of Chicago Press, 1973.

⁷ Βλ. σχετικά *Γκιζέλη Γ. Χ.*, *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1990 καθώς επίσης και *Ρουσσώ Ζ.Ζ.* (*μετάφραση: Αλαγιόγλου-Παπαδάκη*), Εκδόσεις Γ. Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη, 1978.

⁸ Βλ. σχετικά *Popper*, In *Social Contract*, *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, 31/10/2004.

εφαρμοσμένης τεχνολογίας τα οποία αν και αρχικά προορίζονται για την εξυπηρέτηση ή την προστασία του κάθε προσώπου, της κοινωνίας εν συνόλω ή ακόμα και της κρατικής εξουσίας, κάτι το οποίο είναι θεμιτό και ενδείκνυται για τη διασφάλιση μιας ισορροπημένης συμβίωσης πολιτών και κράτους, τείνουν να αποτελούν, στη κοινωνία της διακινδύνευσης, μοχλούς περιστολής θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών και διαύλους γιγάντωσης της κρατικής παρεμβατικότητας στην ιδιωτική σφαίρα εκάστου των πολιτών. Ο κίνδυνος αυτός δε, της μεθοδευμένης, αυθαίρετης ενίοτε και δολερούς, άκρατης κρατικής παρέμφρησης στο ζωτικό κύκλο της ελεύθερης απόλαυσης των δικαιωμάτων των πολιτών, τους καταλείπει παντελώς εκτεθειμένους με οδυνηρές συνέπειες για αυτούς, τη κοινωνία, το πολιτισμό και τους δημοκρατικούς θεσμούς μια χώρας.

Στην ίδια κατεύθυνση, θα μπορούσε κάποιος να κατατάξει και τους αλματώδεις ρυθμούς εξέλιξης της ιατρικής επιστήμης. Ίσως για αρκετούς να είναι δύσκολο να νοήσουν, ως λόγο αυθαιρεσίας της εξουσίας την εξέλιξη της ιατρικής επιστήμης καθώς κάτι τέτοιο να το εκλάμβαναν ακόμα και ως εναντίωση στην προώθηση του κοινού καλού, της δημόσιας υγείας κτλ. Αναλογιζόμενοι όμως, σε όρους κοινωνίας της διακινδύνευσης, την εξέλιξη αυτού του επιστημονικού κλάδου θα διέκριναν δύο πρόσημα, ένα θετικό κι ένα αρνητικό.

Για το μεν θετικό, είναι τουλάχιστον περιττό οποιαδήποτε επεξήγηση και περαιτέρω διασαφήνιση. Εις ό,τι όμως αφορά την αρνητική διάσταση της φρενήρους προόδου της ιατρικής επιστήμης και της σχετικής τεχνολογίας, καθίσταται εφικτό να αποτελέσουν αντικείμενο επεξεργασίας και συλλογής στις πλείστες των περιπτώσεων παρά την θέληση τους, προσωπικά δεδομένα ατόμων⁹, μέσω της παρεχόμενης δυνατότητας εφαρμογής των νέων πρακτικών αυτών. Η όλη αυτή πιθανότητα, στρεβλούς εφαρμογής των μεθόδων και των τεχνικών αυτών, όπως τράπεζες συλλογής βιομετρικών δεδομένων, δύναται να συντελεσθεί μόνο από την κρατική εξουσία και μάλιστα υπό το κάλυμμα συνήθως της νομιμότητας, εν ονόματι της ασφάλειας, της κατάστασης εκτάκτου ανάγκης κτλ.

Εν ολίγοις, τα παράγωγα της ολοένα εξελισσόμενης ιατρικής επιστήμης μπορούν να αποτελέσουν τα μέσα για την αυθαίρετη λειτουργία των φορέων της εξουσίας, με συνεπαγόμενα αποτελέσματα τόσο τον περιορισμό των ελευθεριών των προσώπων όσο όμως και πλήθος άλλων κινδύνων που αδυνατεί να προβλέψει και κυρίως να ελέγξει, δια των μηχανισμών της, η σύγχρονη κοινωνία.

Τέλος, θα μπορούσε να αναφερθεί ως λόγος αυθαιρεσίας της εξουσίας η μετεξέλιξη των κοινωνικών-ανθρώπινων σχέσεων και επαφών. Οι σύγχρονοι ρυθμοί ζωής, τα ατομιστικά πρότυπα συγκρότησης κοινωνικών ομάδων και η προσκόλληση στην εξασφάλιση του προσωπικού συμφέροντος έχουν διαβρώσει παραδοσιακά ήθη, παραδόσεις και εν γένει τη συμπεριφορά των μελών της βιομηχανικής κοινωνίας. Αυτό το οποίο εκλείπει πλέον στις δομές της κοινωνίας είναι ό, τι αναζητούσε ο *John Locke* στο έργο του *Essays on the Law of nature* ως *fides* (αξιοπιστία, φερεγγυότητα), και ό,τι ορίζεται από τους *Robert Putnam* (1993) στο *Making*

⁹ Βλ. σχετικά *Αλεξανδροπούλου-Αιγυπιάδου Ε.*, Προσωπικά δεδομένα, Εκδόσεις Αντ. Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2007, σελ. 33-37 και 38.

Democracy work, Coleman (1998), Gary Becker (1975) ως κοινωνική συνεργασία, αλληλεγγύη, αμοιβαιότητα κτλ.

Αυτή ακριβώς η έλλειψη προκαλεί, ακολούθως, την αδυναμία σύστασης ισχυρών ελεγκτικών μηχανισμών που θα προάσπιζαν τα δικαιώματα και τα συμφέροντα των πολιτών ασκώντας επί του πρακτέου ισχυρό έλεγχο επί της δράσης της εξουσίας, με τελικό αποτέλεσμα την αποφυγή των ενδεχόμενων κινδύνων της σύγχρονης εποχής.

Ως καταληκτικό συμπέρασμα της ενότητας αυτής πρέπει να αναφερθεί ότι, στη κοινωνία της διακινδύνευσης, οι πολίτες μένουν εκτεθειμένοι στην φυσική ροπή των δομών της εξουσίας να λειτουργούν κατά τρόπο αυθαίρετο και επεκτατικό κυρίως τόσο λόγω της εργαλειοποίησης διάφορων μέσων, με αρχικά διαφορετική αποστολή, και της παρακάραξης θεωρητικών πλαισίων της κοινωνίας όσο και της απουσίας μηχανισμών ελέγχου και προστασίας της ιδιωτικότητας των πολιτών.

IV. Ο θεσμός των Ανεξάρτητων Αρχών ως παράγων αναχαίτισης

A. Εννοιολογικό περιεχόμενο και θεσμικό πλαίσιο

Ως αντανακλαστική κίνηση της κοινωνίας πρέπει να θεωρείται η θεσμική πρωτοβουλία θεσμοθέτησης των ανεξάρτητων αρχών από τον απλό¹⁰ αλλά και συνταγματικό¹¹ νομοθέτη. Η ελληνική κοινωνία ενώπιον της αυξανόμενης παρέμβασης των φορέων της κρατικής εξουσίας στην ιδιωτική ζωή των μελών της και της επαπειλούμενης ισορροπίας μεταξύ κρατικής εξουσίας και ιδιωτικής αυτονομίας, που εξασφαλίζεται από το κράτος δικαίου, διά των αντιπροσώπων της, όπως συμβαίνει σε κάθε αντιπροσωπευτικό σύστημα διακυβέρνησης, «όρισε», ως παράγοντες αναχαίτισης της αυθαίρετης λειτουργίας της εξουσίας και εν συνεχεία προστασίας της ίδιας της κοινωνίας, τις ανεξάρτητες αρχές.

Σε αυτήν την κατεύθυνση, στα πλαίσια οργάνωσης του πολιτικο-διοικητικού συστήματος, εντοπίζεται η αποστολή-το έργο των ανεξάρτητων αρχών, οι οποίες, ως «εγγυητικοί παράγοντες» της αμεροληψίας, της αντικειμενικότητας, του εξορθολογιστικού τρόπου δράσης, της πολιτικής ουδετερότητας και της ισονομίας, επιδιώκουν έναν σημαντικότερο στόχο: την επίτευξη μιας αποτελεσματικής και αποδοτικής λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης *grosso modo*.

Η «ανεξαρτησία» των ανεξάρτητων αρχών συνίσταται, ακριβώς, στην μη υπαγωγή τους στην ιεραρχική εξουσία της κυβέρνησης, παρά μόνο στον δικαστικό και

¹⁰ Ο Ν. 3051/2002 ρυθμίζει σε γενικό βαθμό τα σχετικά με την λειτουργία των Ανεξάρτητων Αρχών. Άλλα νομοθετικά κείμενα που αφορούν τη λειτουργία ειδικώς κάθε αρχής είναι ο Ν. 3471/2006 (Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα), Ν. 1866/1989, 2863/2000, 3052/2002, 2328/1995, 2644/1998, 3021/2002, Π.Δ. 310/1996, 100/2000 (Ε.Σ.Π.), Ν. 2190/1994, 2247/1994 (Α.Σ.Ε.Π.), Ν. 3115/2003 (Αρχή Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών), Ν. 3094/2003 (Συνήγορος του Πολίτη). Επίσης πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στις διατάξεις του Κανονισμού της Βουλής (ΚτΒ) που ρυθμίζουν τα σχετικά με τις Ανεξάρτητες Αρχές όπως τα άρθρα 13 και 14 ΚτΒ σχετικά με τη Διάσκεψη των Προέδρων της Βουλής, επίσης άρ. 43^Α για την Επιτροπή Θεσμών και Διαφάνειας καθώς και άρ. 138 Α για τον έλεγχο των Ανεξάρτητων Αρχών.

¹¹ Το άρθρο που ρυθμίζει γενικά τη λειτουργία των ανεξάρτητων αρχών είναι το 101^Α Συντ. ενώ ειδικά την κάθε μία από τις πέντε συνταγματικώς κατοχυρωμένες ανεξάρτητες αρχές κατοχυρώνουν και ρυθμίζουν τα εξής άρθρα: Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης (Ε.Σ.Ρ.) άρ. 15, παρ. 2 Συντ., Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα άρ. 9^Α Συντ., Αρχή Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών και γενικά των ανταποκρίσεων άρ.19 παρ. 2 Συντ., Ανώτατο Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού (Α.Σ.Ε.Π.) άρ. 103 παρ. 7 Συντ., Συνήγορος του Πολίτη άρ. 103 παρ. 9 Συντ.

κοινοβουλευτικό έλεγχο. Ο σκοπός της θέσπισής τους, στη γενική του έκφραση, είναι να αποτελέσουν μία επιπλέον και οπωσδήποτε πιο εξορθολογισμένη, μορφή ελέγχου της δράσης της δημόσιας διοίκησης στοχεύοντας στη περιστολή της αυθαιρεσίας της, κατά τρόπο είτε κατασταλτικό, μέσω του εντοπισμού, της ανάδειξης και της απευθείας διόρθωσης φαινομένων κακοδιοίκησης ή έστω ασκώντας πίεση στους αρμόδιους φορείς, είτε προληπτικό, μέσω της αποτελεσματικότερης και πληρέστερης προστασίας βασικών δικαιωμάτων των πολιτών.

Η λειτουργία των ανεξαρτήτων αρχών θα πρέπει και για έναν επιπλέον λόγο, μεταξύ άλλων, να εξαιρείται. Η δράση τους και ιδίως οι τεχνικές και οι μέθοδοι άσκησης του έργου τους στηρίζονται στην εξειδίκευση καθώς τα όργανα που τις απαρτίζουν διαθέτουν ειδικές τεχνικές γνώσεις για τη ρύθμιση ζητημάτων που εμπίπτουν στο πεδίο δραστηριοτήτων τους. Συνεπώς, για την ρύθμιση ενός συγκεκριμένου πεδίου ενδιαφέροντος, οφείλουν τα πρόσωπα που στελεχώνουν την αρμόδια αρχή, να επιδεικνύουν *ad hoc* ικανότητες, ούτως ώστε αφενός μεν ο αντικειμενικός και διαφανής χαρακτήρας της δράσης τους να μην επιδέχεται αμφισβητήσεις και αφετέρου να τους εξασφαλίζει, κατά το μάλλον ή ήττον, την απαραίτητη «θωράκιση» ανεξαρτησίας και εν τέλει προστασία από πιθανές επεμβάσεις στο έργο τους.

Σε αντιδιαστολή με την προηγούμενη αφαιρετική απόδοση των στόχων της δράσης των αρχών, οι ειδικότερες βασικές συνισταμένες της δράσης τους σχετίζονται με το: (i) να αποτρέπουν τον ιδιοτελή σφετερισμό των θεσμών, (ii) να προστατεύουν ατομικά δικαιώματα¹², (iii) να ασκούν εποπτεία σε μεγάλους τομείς της δημόσιας διοίκησης και τέλος είτε (iv) να ρυθμίζουν αποκλειστικά την λειτουργία της αγοράς (λ.χ. Επιτροπή Ανταγωνισμού) είτε παράλληλα προς αυτό (v) να προστατεύουν και ατομικά δικαιώματα (λ.χ. Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης).¹³

Πιο συγκεκριμένα με την συνταγματική αναθεώρηση του 2001 ο αναθεωρητικός νομοθέτης ενέταξε στην συνταγματική ύλη πέντε βασικές ανεξάρτητες αρχές στις οποίες προφανώς και προσέδωσε μια αυξημένη βαρύτητα¹⁴ καθώς αυτές πλέον κατοχυρώνονται συνταγματικά και απαιτείται ειδική διαδικασία κατάργησή τους, αυτή της συνταγματικής αναθεώρησης, σαφώς δυσχερέστερη αυτής της απλής τροποποίησης ή κατάργησης ενός απλού νόμου. Οι συνταγματικώς κατοχυρωμένες ανεξάρτητες αρχές είναι: (i) η Αρχή Διασφάλισης Απορρήτου των Επικοινωνιών (προστασία του απορρήτου των επιστολών και της ελεύθερης ανταπόκρισης ή επικοινωνίας), (ii) η Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων (προστασία από συλλογή, επεξεργασία και χρήση προσωπικών δεδομένων), (iii) το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης (επιβολή διοικητικών κυρώσεων), (iv) το Ανώτατο Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού (διασφάλιση της

¹² Βλ. σχετικά *Οικονόμου Α.*, «Τα κρατικά εποπτικά όργανα των ραδιοτηλεοπτικών μέσων ως ανεξάρτητες διοικητικές αρχές», *Ελληνική Δικαιοσύνη*, 37, 1996.

¹³ Βλ. σχετικά *Μακρυδημήτρη Α.*, Δημόσια διοίκηση. Στοιχεία διοικητικής οργάνωσης, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 271-272. Επίσης *Μπέσιλα-Μακρίδη Ε.*, Έλεγχος διοίκησης, Τόμ. Α', Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 171-174 και *Σπυρόπουλου Φ.*, Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2006, σελ. 373-375.

¹⁴ Βλ. σχετικά *Χρυσόγονου Κ.*, Οι ανεξάρτητες αρχές στο σχέδιο της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, ΤοΣ, τεύχος 6/2000.

αρχής της αξιοκρατίας¹⁵ στην πρόσληψη υπαλλήλων του δημόσιου τομέα) και (v) ο Συνήγορος του Πολίτη (έλεγχος δημόσιας διοίκησης). Με την κατοχύρωση των ανεξάρτητων αυτών αρχών στις συνταγματικές διατάξεις εξάγονται χρήσιμα συμπεράσματα.

B. Ειδικότερα συμπεράσματα

Αρχικά είναι μάλλον ανεπίτρεπτο, μέσω αξιολογικών διαδικασιών, να επιχειρηθεί μια ιεράρχηση των ανεξάρτητων αρχών, βάσει της σπουδαιότητας του έργου τους. Από την άλλη όμως η επιλογή του αναθεωρητικού νομοθέτη να συμπεριλάβει, στις νέες προστιθέμενες συνταγματικές διατάξεις, μόνο αυτές τις πέντε ανεξάρτητες αρχές, προκαλεί τον οιοδήποτε να αναλογιστεί τα πραγματικά κίνητρα αυτού. Κατόπιν τούτου, εύκολα θα κατέληγε κάποιος στο συμπέρασμα ότι ακόμα και αν αποφευχθεί η όποια ιεραρχική αξιολόγηση των ανεξάρτητων αρχών, μεταξύ των συνταγματικώς ή απλά νομοθετικώς κατοχυρωμένων, δεν είναι δυνατόν να μην σταθμισθούν, σε πραγματιστική, ρεαλιστική βάση, τα θεμελιώδη δικαιώματα που η κάθε μία προστατεύει.

Υπό αυτή την οπτική, συμπεραίνεται ότι με την συνταγματική κατοχύρωση των πέντε ανεξάρτητων αρχών, επί της ουσίας, συγκροτήθηκε ένα πλέγμα των επιμέρους δικαιωμάτων που η καθεμία προασπίζει, ανάγοντας μοιραία τα δικαιώματα αυτά σε σπουδαιότερα έναντι άλλων (εξωτερικό πλέγμα). Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι με αυτό το πλέγμα δικαιωμάτων προασπίζονται πληρέστερα και πιο ολοκληρωμένα τα δικαιώματα αυτά, καθώς αποτελούν σχεδόν μια ολότητα. Αντίστοιχο πλέγμα, αυτό των επιμέρους ή ειδικότερων προστατευόμενων δικαιωμάτων που ενυπάρχουν (εσωτερικό πλέγμα) στο εσωτερικό του κάθε προστατευόμενου δικαιώματος, από την αντίστοιχη συνταγματικώς κατοχυρωμένη ανεξάρτητη αρχή¹⁶. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την πιο «συμπαγή» προστασία του κάθε δικαιώματος και ακολούθως την αρμονικότερη συνύπαρξή του με τα άλλα δικαιώματα που προστατεύονται από τις ανεξάρτητες αρχές.

Συμπερασματικά, οι ανεξάρτητες αρχές θεσπίζονται ως ένα ακόμα θεσμικό αντίβαρο στην αυθαιρεσία της εξουσίας και στους ειδικότερους κινδύνους που αυτή επιφυλάσσει ασκούμενη στη κοινωνία της διακινδύνευσης. Αποτελούν, αναμφίβολα, οι ανεξάρτητες αρχές τη θεσμική εγγύηση ουσιαστικής προστασίας των πολιτών και κατ' επέκταση της κοινωνίας από όλες τις πιθανές, όπως αναφέρθηκαν, στρεβλώσεις κατά τη χρήση ή την εφαρμογή, από την πλευρά των φορέων της εξουσίας, μέσων, μεθόδων και τεχνικών, με αρχικά διαφορετική στόχευση.

Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή, η ελληνική κοινωνία επέδειξε αρκούντως ικανοποιητικό βαθμό ετοιμότητας, με συνέπεια η αντίδραση της έννομης τάξης

¹⁵ Η αρχή της αξιοκρατίας θεμελιώνεται συνταγματικά κατ' ερμηνεία και όχι σε κάποια συνταγματική διάταξη ειδικώς, συνεπώς εντοπίζεται στο συνδυασμό των διατάξεων των άρθρων 4 παρ. 1 (αρχή της ισότητας), 5 παρ. 1 (ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας), 1 παρ. 2 και 3 και 25 παρ. 1 (αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου).

¹⁶ Στο Ν. 2472/97 της Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων για την ορθή και εύρυθμη λειτουργία της για την επιτέλεση της αποστολής της κατοχυρώνονται ειδικότερα δικαιώματα στις διατάξεις του νόμου όπως το δικαίωμα της ενημέρωσης (άρ. 11), το δικαίωμα της πρόσβασης (άρ. 12), το δικαίωμα της αντίρρησης (άρ. 13) κτλ.

στους διαφαινόμενους κινδύνους περιστολής θεμελιωδών δικαιωμάτων να είναι άμεση και να συνίσταται στη θεσμοθέτηση και στην συνταγματική κατοχύρωση, αφενός ενός γενικότερου πλαισίου λειτουργίας των ανεξάρτητων αρχών αλλά και αφετέρου πέντε εξ αυτών.

Η θέση, κυρίως, των συνταγματικώς κατοχυρωμένων ανεξάρτητων αρχών αλλά και των λοιπών στη κοινωνία της διακινδύνευσης, θα πρέπει να λογίζεται ως κάτι περισσότερο από ζωτικής σημασίας, για το τομέα της ελεύθερης απόλαυσης των δικαιωμάτων, καθώς η δράση και η λειτουργία των προσώπων που στελεχώνουν τις αρχές, ουσιαστικά συντελείται σε απόσταση και χωρίς ιεραρχικές ή άλλου τύπου εξαρτήσεις από οποιοδήποτε άλλο φορέα εξουσίας, γεννώντας αίσθημα ασφάλειας, αξιοπιστίας και φερεγγυότητας στους πολίτες. Μόνο μία τέτοια «ανεξάρτητη» μορφή λειτουργίας θεσμών, θα μπορούσε να εναντιωθεί στους διάφορους κινδύνους που προκύπτουν από τη γενικότερη τάση στρέβλωσης και εργαλειοποίησης των πάντων, από πλευράς δομών εξουσίας, στην εποχή της κοινωνίας της διακινδύνευσης.

V. Δυσλειτουργία

Η κεντρική προβληματική της παρούσας μελέτης αναλύεται σε δύο βασικές συνιστώσες: αφενός μεν στο δίπολο κρατική εξουσία-ανθρώπινα δικαιώματα και ιδίως στο πως οι ατομικές ελευθερίες δοκιμάζονται στη κοινωνία της διακινδύνευσης και αφετέρου στη θέσπιση, ως αντίβαρου, των ανεξάρτητων αρχών στην αυθαίρετη κρατική παρεμβατικότητα.

Θα ήταν λάθος αν εθεωρείτο πως η θεσμοθέτηση των ανεξάρτητων αρχών αποτελεί αυτομάτως και την επίλυση των σχετικών ζητημάτων που ανακύπτουν στη κοινωνία της διακινδύνευσης. Αντίθετα, απαιτείται συνεχής και εργώδης προσπάθεια για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας και της αποδοτικότητας της δράσης των αρχών, προς τη κατεύθυνση της πληρέστερης και ορθολογικότερης προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αλλά και συλλήβδην, όσων άλλων στόχων καλούνται να πετύχουν μέσω της λειτουργίας και του έργου τους.

Καθίσταται εύκολα κατανοητός ο κίνδυνος παντελούς αποτυχίας του θεσμού των ανεξαρτήτων αρχών, αν παραλλάσσοντας εν μέρει τη θεωρητική κατασκευή του «*boomerang effect*»¹⁷, σχηματοποιούσε κάποιος την παρακάτω σχέση: το πρώτο στοιχείο αυτού του νοερού σχήματος δεν θα μπορούσε να είναι άλλο από αυτό της εξουσίας, η οποία παρουσιάζει τη φυσική ροπή προς αυθαίρετη και άκρατη λειτουργία κάτι που αποτελεί το δεύτερο στοιχείο. Ακολουθώς καθοριστικής σημασίας στοιχείο αποτελεί ο θεσμός των ανεξάρτητων αρχών, για τους λόγους που ανωτέρω εκτέθηκαν ενώ τέλος η πιθανότητα πλημμελούς ή μάλλον μη αποτελεσματικής λειτουργίας των ανεξάρτητων αρχών θα ωθούσε τη σκέψη να παραλληλίσει αυτό το σχήμα μάλλον με φαύλο κύκλο.

Αυτό το οποίο δύναται να εξαχθεί ως συμπέρασμα από την ανωτέρω σχηματική απεικόνιση των βασικών στοιχείων του ευρύτερου πλαισίου της παρούσας μελέτης, είναι ότι μόνο η εξορθολογισμένη και ποιοτική δράση των στελεχών των αρχών μπορεί ενδυναμώνοντας τον ίδιο το θεσμό, μέσω της

¹⁷ Βλ. σχετικά *Wimmer J.-Quandt T.*, Lining in the risk society, an interview with Ulrich Beck, *Journalism Studies*, τεύχος 7 (2), 2006, σελ. 337-338.

ενίσχυσης της απήχησης του στη κοινωνία, να σταθεί πραγματικό αντίβαρο στους κινδύνους των σύγχρονων μορφών εξουσίας.

VI. Ενίσχυση των ανεξάρτητων αρχών

Όπως υπαινίχθη και ανωτέρω, για την αποτελεσματικότερη, στα μέτρα του δυνατού, δράση των ανεξάρτητων αρχών, η οποία ακολουθώντας συνεπάγεται τη βέλτιστη θωράκιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων όσων βιώνουν τη «κοινωνία της διακινδύνευσης», απαιτείται περαιτέρω ενίσχυση του θεσμού¹⁸ αυτού και μάλιστα προσανατολισμένη σε δύο κατευθύνσεις τόσο τη θεσμική όσο και τη κοινωνική.

Αρχικά, ένα από τα σπουδαιότερα σημεία, μεταξύ άλλων, σχετικά με το θεσμό των ανεξάρτητων αρχών και το οποίο έχει απασχολήσει την επιστημονική κοινότητα, προκαλώντας ζωηρό διάλογο σε κύκλους νομικών και διοικητικών επιστημόνων, αφορά τη φάση της συγκρότησης των ανεξάρτητων αρχών.

Το όλο ζήτημα περιστρέφεται γύρω από την αρχή της νομιμοποίησης στη συγκρότηση των ανεξάρτητων αρχών. Σχετίζεται, *grosso modo*, με το αν και σε ποιο βαθμό καίρουν της απαιτούμενης από το λαό νομιμοποίησης (αρχή λαϊκής κυριαρχίας) τα στελέχη που επιλέγονται για να συγκροτήσουν την εκάστοτε αρχή. Σε ένα πολίτευμα, δηλαδή, Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας (αρ. 1 παρ. 1 Συντ.), όπως το ελληνικό, είναι θεμέλιος λίθος της ορθής δημοκρατικής λειτουργίας η νομιμοποίηση, άμεση ή έμμεση, των θεσμών και των φορέων εξουσίας, από τον ίδιο τον λαό, βάσει της συνταγματικώς κατοχυρωμένης αρχής της λαϊκής κυριαρχίας (αρ.1 παρ. 2 Συντ.).

Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας τρόπον τινά ταυτίζεται πλήρως με την διαδικασία νομιμοποίησης όλων των θεσμών, συνεπώς και των ανεξάρτητων αρχών. Η δημοκρατική αυτή αρχή αυτονόητο είναι ότι, λόγω μορφής πολιτεύματος δεν μπορεί να λειτουργεί κατά τρόπο άμεσο. Ο λόγος είναι απλός: η φυσική πολιτειακή μετεξέλιξη που σηματοδοτείται με την εγκαθίδρυση συστημάτων διακυβέρνησης που αποκαλούνται έμμεσες ή αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες¹⁹ και που συντελέσθηκε με την αντικατάσταση του πολιτεύματος της άμεσης δημοκρατίας λόγω πρακτικών αδυναμιών, κατοχυρώνει, ως μορφή και μέσο νομιμοποίησης, την έμμεση σύνδεση της κυρίαρχης βούλησης του λαού με την επιλογή θεσμών και δομών κρατικής εξουσίας.

Είναι σχεδόν αυτονόητο και έχει προβληματίσει ουκ ολίγες φορές ότι το ισχύον θεσμικό πλαίσιο συγκρότησης των αρχών ίσως και ενέχει αρκετά προβληματικά σημεία για το λόγο αυτό κρίνεται απαραίτητη η τροποποίηση²⁰ τόσο των

¹⁸ Βλ. σχετικά *Παμπούκη Χ.*, Ζητείται λαϊκή εμπιστοσύνη, ΤΟ ΒΗΜΑ, 22/01/2006.

¹⁹ «Το αντιπροσωπευτικό σύστημα αναβιώνει στην Αγγλία με την Petition of Rights του 1628 που αποτέλεσε, αφενός, υπόμνηση προς τον άγγλο μονάρχη για τα κεκτημένα δικαιώματα των πνευματικών και κοσμικών αρχόντων και των κοινοτήτων του βασιλείου, όπως και τις εγγυήσεις προσωπικής ελευθερίας υπέρ των ελεύθερων ανθρώπων που είχαν παρασχεθεί με τη Magna Carta και με άλλα κείμενα και, αφετέρου και ταυτόχρονα, παράκληση προς τον ίδιο να σέβεται τη διαμορφωθείσα πολιτειακή νομιμότητα», βλ. σχετικά *Μαυριά Κ.*, Συνταγματικό Δίκαιο, δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σελ. 144-145. Επίσης βλ. *Βενιζέλου Ευάγ.*, Προς μια μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία Οι θεσμικές διαστάσεις μιας άλλης πολιτικής, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, σελ. 157.

²⁰ «Κρίνεται, αρχικά, πλέον αποτελεσματική, η ανάληψη της αρμοδιότητας αυτής, δηλαδή της επιλογής των μελών των Ανεξάρτητων Αρχών, είτε από την Ολομέλεια της Βουλής είτε από κοινοβουλευτική επιτροπή με συγκεκριμένη σύνθεση. Ειδικότερα, απαιτείται η αναθεώρηση του άρθρου 101^Α του Συντάγματος²⁰ και

αντίστοιχων συνταγματικών διατάξεων²¹ όσο και των σχετικών διατάξεων του εκτελεστικού νόμου του συντάγματος (Ν. 3051/2002) και του Κανονισμού της Βουλής²², προς τη κατεύθυνση της αμεσότερης, πιο ορθολογικής και οπωσδήποτε πιο διαφανούς σύνδεσης της φάσης συγκρότησης των αρχών με τη κυρίαρχη λαϊκή βούληση²³, μακριά από μικροπολιτικά παιχνίδια, κομματικές εξαρτήσεις ή άλλες επιρροές²⁴.

Με άλλα λόγια, ο θεσμικός εμπλουτισμός της συγκρότησης των ανεξαρτήτων, με πρόνοιες που προάγουν ακόμα περισσότερο θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατικής αρχής όπως διαφάνεια, αξιοκρατία και αντικειμενικότητα, ουσιαστικά, ενισχύουν τη συνισταμένη που προκύπτει και αυτή είναι η δημοκρατική αρχή ή άλλως η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας με απώτερο αποτέλεσμα τη περαιτέρω θωράκιση της νομιμοποίησης της συγκρότησης των αρχών που αποτελεί και το επιδιωκόμενο στόχο.

Ως δεύτερο στοιχείο θεσμικής ενίσχυσης των αρχών είναι δυνατόν να αναφερθεί η ανάγκη για αποτελεσματικότερο και αποδοτικότερο κοινοβουλευτικό έλεγχο²⁵, από το προβλεπόμενο²⁶, επί της δράσης και μάλιστα επί των πεπραγμένων των ανεξάρτητων αρχών, εδρασμένη σε καθαρά ποιοτικά κριτήρια.

Στο σημείο αυτό λανθάνει ο κίνδυνος, μέσω της ποσοτικής αύξησης του κοινοβουλευτικού ελέγχου επί των αρχών λ.χ. συχνότερες εκθέσεις πεπραγμένων, τακτικότερες καταθέσεις των επικεφαλής των αρχών κτλ, να απολέσει ο θεσμός κάτι από την «ανεξαρτησία»²⁷ του, γεγονός που θα σήμαινε και την αλλοίωση της

συγκεκριμένα η προσθήκη διατάξεων που θα καθορίζουν το σώμα που θα αναλάβει την αρμοδιότητα αυτή (Ολομέλεια Βουλής ή επιτροπή με συγκεκριμένη σύνθεση) καθώς επίσης και η τροποποίηση του Κανονισμού της Βουλής αλλά και της σχετικής νομοθεσίας». Βλ. σχετικά (υπό έκδοση) πρακτικά 3ου συνεδρίου Διοικητικών Επιστημόνων, Διοίκηση και Δημοκρατία: Ποιότητα, Αποτελεσματικότητα, Νομιμοποίηση, Ρέθυμνο, 8-10/10/2009, εισήγηση *Τσιμπούκη Χ.*, Η αρχή της νομιμοποίησης στη συγκρότηση των ανεξάρτητων αρχών. Σχετικά με την διαδικασία αναθεώρησης του συντάγματος βλ. σχετικά *Τσιμπούκη Χ.*, Αναθεωρώντας την αναθεωρητική διαδικασία, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 77-90.

²¹ Άρθρο 101 παρ. 2 Συντ.: «Η επιλογή τους γίνεται με απόφαση της Διάσκεψης των Προέδρων της Βουλής και με επίδειξη ομοφωνίας ή πάντως με την αυξημένη πλειοψηφία των τεσσάρων πέμπτων των μελών της».

²² Άρθρο 14 εδ. δ ΚτΒ: «Επιλέγει με εισήγηση του Προέδρου της Βουλής, ομοφώνως άλλως με πλειοψηφία 4/5 των μελών της, τα μέλη των κατά το άρθρο 101^Α του Συντάγματος Ανεξάρτητων Αρχών».

²³ Βλ. σχετικά *Μακρυδημήτρη Α.*, Δημόσια διοίκηση. Στοιχεία διοικητικής οργάνωσης, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 276-278. Επίσης *Μπέσιλα-Μακρίδη Ε.*, Έλεγχος διοίκησης, Τόμ. Α', Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 166-168 και *Σπυρόπουλου Φ.*, Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2006, σελ. 376.

²⁴ Βλ. σχετικά *Σταϊκούρα Π.*, Ανεξάρτητες αρχές με ή χωρίς εισαγωγικά, ΕΠΙΚΕΝΤΡΑ, Αύγουστος 2005.

²⁵ Βλ. σχετικά *Μηναΐδη Σ.*, Ο επίκαιρος κοινοβουλευτικός έλεγχος, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990, σελ. 37-38 και 46-48. Οι κυριότερες μορφές κοινοβουλευτικού ελέγχου κατοχυρώνονται στο άρθρο 70 παρ. 6 εδ. Α Συντ. και σε διατάξεις του ΚτΒ. Συγκεκριμένα: (i) αναφορές (άρθρο 69 Συντ. και άρθρο 125 ΚτΒ), (ii) αιτήσεις κατάθεσης εγγράφων (άρθρο 133 ΚτΒ), (iii) επερωτήσεις (άρθρο 134 και επ. ΚτΒ), (iv) σύσταση εξεταστικών επιτροπών (άρθρο 68 παρ. 2 και 3 Συντ. και άρθρα 144-149 ΚτΒ), (v) πρόταση δυσπιστίας (άρθρο 84 Συντ. και 141 επ. ΚτΒ) κ.ά.

²⁶ Ο έλεγχος εναπόκειται κυρίως στην Επιτροπή Θεσμών και Διαφάνειας στην οποία κάθε Αρχή καταθέτει έκθεση πεπραγμένων σύμφωνα με το άρθρο 138^Α παρ. 1, 2, 3 και 6, άρθρο 14 εδ. ε ΚτΒ, 41^Α παρ. 7 και 8 και η οποία ανά πάσα στιγμή δύναται να καλεί τον επικεφαλής οποιασδήποτε Ανεξάρτητης Αρχής για διευκρινήσεις και εξηγήσεις σύμφωνα με τα άρθρα 41 παρ. 6, 38 παρ. 1 και 138^Α παρ. 4 και 5 ΚτΒ με τελικό κριτή φυσικά την ολομέλεια της Βουλής (άρθρο 41^Α παρ 7 και 8 ΚτΒ).

²⁷ Βλ. σχετικά *Κοζύρη Φ. Ι. – Μεγγλίδου Σ.* [επιμ], «Η ανεξαρτησία των ανεξάρτητων αρχών», Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Πρακτικά ημερίδας 29^{ης} Οκτωβρίου 2002, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2003, σελ. 110-111.

ουσίας του²⁸. Αυτό το οποίο συνεπώς απαιτείται είναι επί της ουσίας πληρέστερος έλεγχος των πεπραγμένων και της δράσης των αρχών όχι μόνο για αυτό καθαυτό τον έλεγχο αλλά γιατί και με αυτό τον τρόπο ο θεσμός συνδέεται με την βούληση του λαού διά των αντιπροσώπων του νομιμοποιώντας τρόπον τινά την ίδια τη δράση τους.

Ως επιτακτική κοινωνική ανάγκη, θα πρέπει να ιδωθεί ο τελευταίος παράγων ο οποίος συντείνει τόσο προς τη κατεύθυνση της ενίσχυσης της δράσης και της λειτουργίας των ανεξάρτητων αρχών όσο όμως και της ενδυνάμωσης της συνοχής της ίδιας της κοινωνίας και αυτός δεν είναι άλλος από την ενεργοποίηση της Κοινωνίας των Πολιτών.

Στους κινδύνους-πιθανότητες της κοινωνίας της διακινδύνευσης οφείλουν τα μέλη της κοινωνίας να συνειδητοποιήσουν τις ευθύνες τους, να επιδείξουν σύμπνοια, αλληλεγγύη και ομαδικότητα στα κειμήλια των καιρών και στις πολυσχιδείς θεσμικές ρυθμίσεις που στοχεύουν στην απογύμνωση των πολιτών από τα όποια κατοχυρωμένα δικαιώματα τους.

Τα θετικά τα οποία προκύπτουν από μία ενεργή, υπεύθυνη και ώριμη κοινωνία των πολιτών περιστρέφονται γύρω από δύο βασικούς άξονες.

Αρχικά ο πρώτος άξονας δεν μπορεί να είναι άλλος από τον αυτονόητο. Ισχυρή κοινωνία των πολιτών σημαίνει αφύπνιση των πολιτών, ενεργοποίηση τους και ακολούθως ορθότερη λειτουργία της κοινωνίας, με δεδομένη τη τάση διεκδίκησης των συμφερόντων και των δικαιωμάτων τους, αποσειόντας χαρακτηριστικά συλλογικής συμπεριφοράς που αφήνουν πρόσφορο έδαφος στους φορείς της εξουσίας να εκτελούν ασύδοτα, ανέλεγκτα και ενίοτε άνευ της απαραίτητης νομιμοποίησης τις «υποχρεώσεις» τους.

Σε όρους διοικητικής επιστήμης, μια δυναμική κοινωνία των πολιτών προσφέρει τα μέγιστα στη αποδοτική λειτουργία της δημόσιας διοίκησης εν ευρεία έννοια, καθώς είναι η ποιότητα των απαιτήσεων (demands)²⁹ και των αιτημάτων, το πνεύμα διεκδίκησης των μελών αυτής, που θα αποτελέσουν τις εισροές (inputs) στη κρατική μηχανή, για να προβούν με τη σειρά τους, οι μετέχοντες στις κρατικές εξουσιαστικές ιεραρχίες και δομές, στις απαραίτητες ρυθμιστικές επιλογές (outputs)³⁰.

Δευτερευόντως, αξίζει να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στο ρόλο των ανεξάρτητων αρχών στο προηγούμενο μοντέλο. Είναι σαφές, ότι απλά και μόνο, λόγω της θεωρητικής σύλληψης των ανεξάρτητων αρχών, που τις τοποθετεί εκτός και των τριών εξουσιών, δεν θα μπορούσαν να έχουν ενεργό ρόλο σε κανένα σημείο. Ο λόγος είναι απλός αν αναλογιστεί κανείς ότι σε περίπτωση που η κρατική μηχανή εμπειρείε και τις ανεξάρτητες αρχές τότε ουσιαστικά η θεσμική τους ανεξαρτησία και ιδίως η μη υπαγωγή τους σε ιεραρχικό έλεγχο θα αποτελούσε τουλάχιστον πρόφαση.

²⁸ Βλ. σχετικά Δελλή Γ., «Ο δικαστικός έλεγχος της κυρωτικής λειτουργίας των ανεξάρτητων αρχών», *Dike International*, 2003, σελ. 1281.

²⁹ Βλ. σχετικά Easton D., *A system of political life*, Νέα Υόρκη, 1965, σελ. 38.

³⁰ Βλ. σχετικά *Schwartzberg R. G.*, *Πολιτική κοινωνιολογία*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Αθήνα 1984, σελ. 171-172.

Η εμπλοκή όμως των ανεξάρτητων αρχών σε αυτό το μοντέλο είναι δεδομένη και μάλιστα ιδιαίτερως σημαντική. Η συμμετοχή τους θα πρέπει να θεωρείται πως έγκειται ακριβώς στο στάδιο των εισροών στη περίπτωση που αυτές προκύπτουν κατόπιν αντίδρασης της κοινωνίας σε ρυθμιστική επιλογή της κρατικής μηχανής που επήλθε κατόπιν αρχικού αιτήματος της κοινωνίας. Εν ολίγοις, η συμμετοχή των ανεξάρτητων αρχών συμπίπτει στη φάση της ανατροφοδότησης (feedback) της κρατικής μηχανής καθώς στο σημείο αυτό οι δρώντες στη κοινωνία των πολιτών, μην έχοντας ικανοποιηθεί το αίτημα τους από την όποια ρυθμιστική επιλογή ή και παράλειψη εκ μέρους της κρατικής εξουσίας, ενδεχομένως να προσφύγουν στις αρχές ούτως ώστε πιο συντονισμένα και μεθοδικά να απαιτήσουν τη συμμόρφωση της δημόσιας διοίκησης, προς τις επιταγές κανόνων δικαίου, που παρακάμφθηκαν ή αγνοήθηκαν από το στελεχιακό δυναμικό της δημόσιας διοίκησης.

VII. Desideratum

Συμπερασματικά, πρώτη προτεραιότητα για τη κοινωνία σχετικά με τη προστασία των δικαιωμάτων των μελών της πρέπει να είναι η ανάπτυξη αισθήματος αλληλεγγύης, συνεργασίας και ομόνοιας. Μόνο κατ' αυτό τον τρόπο είναι δυνατή η αντιμετώπιση των πιθανών κινδύνων της κοινωνίας της διακινδύνευσης,

Αυτό το οποίο οφείλεται να επιδιώκεται, από τη κοινωνία αλλά και από τους εκπροσώπους της εξουσίας, είναι η συγκρότηση της κοινωνίας, υπό τους όρους της κατά *Peter Häberle* «δομικής ανοικτότητας», σύμφωνα με την οποία «*όλα τα κρατικά όργανα, όλοι οι δημόσιοι φορείς, όλοι οι πολίτες και όλες οι ομάδες συμφερόντων*»³¹ οφείλουν να μετέχουν της δημόσιας ζωής ενεργά και πρωταγωνιστικά. Αυτή είναι η μόνη διέξοδος για την επιβίωση τόσο της κοινωνίας όσο και της ίδιας της εξουσίας καθόσον τα δύο αυτά στοιχεία είναι αλληλοεπηρεαζόμενα και αλληλοσυμπληρούμενα.

Τέλος, μέσω αυτής της όσμωσης, είναι δυνατό, και παράλληλα και ποθητό, να αποκατασταθούν, μέσω της ελικρινούς και ισχυρούς σύσφιγξης των σχέσεων, οι δεσμοί μεταξύ των μελών της κοινωνίας και εν συνεχεία και η απαιτούμενη εμπιστοσύνη των πολιτών έναντι της εξουσίας και των θεσμών που την απαρτίζουν.

Βιβλιογραφία

Αλεξανδροπούλου-Αιγυπιάδου Ε., Προσωπικά δεδομένα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2007.

Αντωνόπουλος Μ., Ανεξάρτητες διοικητικές αρχές, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1995.

Βενιζέλος Ευάγ., Προς μια μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία Οι θεσμικές διαστάσεις μιας άλλης πολιτικής, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2002.

Γέροντας Α., Η προστασία του πολίτη από την ηλεκτρονική επεξεργασία προσωπικών δεδομένων, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2002.

Γκιζέλης Γ. Χ., Κοινωνικό Συμβόλαιο, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1990.

Καράκωστας Β., Το Σύνταγμα, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2006.

³¹ Βλ. σχετικά *Κουπιάδη Ε.*, Η αναθεώρηση του Συντάγματος, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σελ. 283-285.

- Κουτιάδης Ξ.*, Η αναθεώρηση του Συντάγματος, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000.
- Κοζύρης Φ. Ι. – Μεγγλίδου Σ.* [επιμ], Η ανεξαρτησία των ανεξάρτητων αρχών, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Πρακτικά ημερίδας 29^{ης} Οκτωβρίου 2002, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003.
- Μακρυδημήτρης Α.*, Δημόσια διοίκηση. Στοιχεία διοικητικής οργάνωσης, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006.
- Μαυριάς Κ.*, Συνταγματικό Δίκαιο, δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2002.
- Μηναΐδης Σ.*, Ο επίκαιρος κοινοβουλευτικός έλεγχος, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990.
- Μπέσιλα-Μακρίδη Ε.*, Έλεγχος διοίκησης, Τόμ. Α', Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004.
- Παπαδημητρίου Γ.-Σωτηρέλης Γ.* (επιμ.), Το Σύνταγμα της Ελλάδας, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2001.
- Ρούκουνα Εμμ.*, Διεθνές Δίκαιο, τεύχος Α', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004.
- Ρουσσώ Ζ.Ζ.* (μετάφραση: Αλαγιόγλου-Παπαδάκη), Εκδόσεις Γ. Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη 1978.
- Σπυρόπουλος Φ.*, Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2006.
- Τσιμπούκης Χ.*, Αναθεωρώντας την αναθεωρητική διαδικασία, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2009.
- Χρυσόγονος Κ.*, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2002.
- Easton D.*, A system of political life, Νέα Υόρκη, 1965.
- Neyroud P.-Beckley A.*, Policing, Ethics and Human Rights, Portland, Oregon, William Publishing, 2001.
- Schwartzberg R. G.*, Πολιτική κοινωνιολογία, Εκδόσεις Παρατηρητής, Αθήνα 1984.

Αρθρογραφία

- Δελλής Γ.*, «Ο δικαστικός έλεγχος της κυρωτικής λειτουργίας των ανεξάρτητων αρχών», *Dike International*, 2003, σελ. 1281.
- Δημούλη Δ.*, Κοινωνία της διακινδύνευσης, ανθρώπινα δικαιώματα και πολιτική, *Θέσεις*, 2008.
- Καμίνης Γ.*, «Το σύστημα τις δημιουργεί αλλά δεν τις στηρίζει», *Εφημ. Ελευθεροτυπία* 7/3/2006.
- Οικονόμου Α.*, «Τα κρατικά εποπτικά όργανα των ραδιοτηλεοπτικών μέσων ως ανεξάρτητες διοικητικές αρχές», *Ελληνική Δικαιοσύνη*, 37, 1996.
- Παμπούκης Χ.*, Ζητείται λαϊκή εμπιστοσύνη, *Εφημ.ΤΟ ΒΗΜΑ*, 22/01/2006.
- Σταϊκούρας Π.*, Ανεξάρτητες αρχές με ή χωρίς εισαγωγικά, *ΕΠΙΚΕΝΤΡΑ*, Αύγουστος 2005.
- Τσουπαρόπουλου Κ. – Στάμου Σ.*, «Θα γεμίσουμε ανεξάρτητες αρχές», *Εφημ. Ελευθεροτυπία* 24/2/2001.
- Χρυσόγονος Κ.*, Οι ανεξάρτητες αρχές στο σχέδιο της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, *ΤοΣ*, τεύχος 6/2000.
- McKeon R.*, Introduction to Aristotle, Chicago, The University of Chicago Press, 1973.

Popper, In Social Contract, The Internet Encyclopedia of Philosophy, 31/10/2004.

Wimmer J.-Quandt T., Lining in the risk society, an interview with Ulrich Beck, Journalism Studies, τεύχος 7 (2), 2006.

B12-2 Η Ευθύνη από Διακινδύνευση στο Ελληνικό Δίκαιο. Η Περίπτωση της Ευθύνης του Παραγωγού Ελαττωματικών Προϊόντων στο Δίκαιο Προστασίας των Καταναλωτών (σύμφωνα με τις νεώτερες νομοθετικές εξελίξεις)

**Κορνηλία Δελούκα-Ιγγλέση,
Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πειραιώς**

1. Εισαγωγή

Στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία μας η «διακινδύνευση», η δημιουργία και περαιτέρω η έκθεση σε μια κατάσταση κινδύνου, αναδύεται, δυστυχώς, σε ένα εγγενές πρόβλημα¹. Σε αυτή την τροχιά και με την «ανασφάλεια» να εντοπίζεται ως ένας από τους κυρίαρχους εκθρούς της σύγχρονης κοινωνίας προσφέρεται κατά τρόπο θλιβερό έδαφος για την αναγωγή του σύγχρονου πολιτισμού μας σε πολιτισμό της διακινδύνευσης². Συναφώς, μια συνολική θεώρηση του κοινωνικού μας περιβάλλοντος μας οδηγεί αβίαστα στο συμπέρασμα πως ο υπερσύγχρονος τεχνικός πολιτισμός μας και η αλματώδης εξέλιξή του σε κάθε τομέα ανθρώπινης δραστηριότητας δημιούργησε, παράλληλα με τα αναμφισβήτητα σημαντικότερα οφέλη για το κοινωνικό σύνολο και ποικίλες μορφές κινδύνων ζημιών³. Άλλοτε εμφανείς συχνότερα όμως αθέατες οι «διακινδυνεύσεις της ύστερης νεωτερικότητας»⁴ συνδέονται λ.χ. με τη χρήση των μέσων μαζικής μεταφοράς, τη χημική ρύπανση ή την πυρηνική ενέργεια και τις επιπτώσεις αυτών στο περιβάλλον και την υγεία μας αλλά και γενικότερα με τα μαζικά παραγόμενα τυποποιημένα προϊόντα, όπου τυχόν ελάττωμα επιβαρύνει μοιραία όλα τα προϊόντα της συγκεκριμένης σειράς.

Πρόκειται κατ' ουσίαν για κινδύνους νέους που προκαλούνται από ανθρώπινες παρεμβάσεις στο κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον και αποτελούν τις «παράπλευρες απώλειες» των ποικίλων εφαρμογών του «εκσυγχρονισμού» και της εκθετικά εξελισσόμενης γνώσης. Ειδικότερα, ο κίνδυνος, που σε κάθε περίπτωση υποκρύπτει την πιθανότητα επέλευσης μιας ζημίας, μπορεί να προέρχεται είτε από

¹ Για την ερμηνεία των εννοιών «κίνδυνος» και «διακινδύνευση» βλ. ιδίως: Luhmann (1990) 131 επ., Prittwitz, C., (1993).

² Beck (1992).

³ Κατά τον Beck η διακινδύνευση τείνει να γίνει η αρχή αντικειμενοποίησης των κοινωνικών προβλημάτων, κάτι που θα μπορούσε να ωθήσει τις σύγχρονες κοινωνίες στο να μετριάσουν τις τεχνολογικές τους βλέψεις. Beck (1992).

⁴ Beck (1995), 7 επ.

κάποιο αντικείμενο, είτε από μια ανθρώπινη δραστηριότητα⁵. Απειλεί άτομα τα οποία λόγω του σύγχρονου τρόπου ζωής τους αλλά του σύγχρονου τρόπου δομής και οργάνωσης της κοινωνίας εκτίθενται αναγκαστικά σε αυτούς, όπως λ.χ. κίνδυνοι από τη χρήση των μέσων μεταφοράς, την έκθεση σε ακτινοβολία ραδιενέργειας ή και την κατανάλωση μολυσμένου από απόβλητα νερού. Το πρόβλημα είναι ότι πολλές φορές η ζημία ούτε να προβλεφθεί μπορεί ούτε όμως και να αποτραπεί ακόμα και με την καταβολή ύψιστης επιμέλειας.

Λύσεις όπως η πλήρης απαγόρευση λειτουργίας αυτών των αντικειμένων ή δραστηριοτήτων υπό το πρόσχημα ότι αποτελούν πιθανές πηγές κινδύνου, ασφαλώς δεν ενδείκνυνται, καθώς το κοινωνικό σύνολο θα αποστερούνταν τα κατά τα άλλα σημαντικότερα οφέλη που καρπώνεται από αυτά⁶. Το δίκαιο σε καμία περίπτωση δεν εμποδίζει την τεχνολογική εξέλιξη. Αντίθετα, την παρακολουθεί, την ελέγχει και οφείλει να δημιουργεί ένα κοινωνικά αποδεκτό περιβάλλον ρυθμίσεων υποδοχής αυτής της εξέλιξης⁷. Με γνώμονα αυτήν την οπτική, το ζήτημα θα πρέπει να επικεντρωθεί στα μέτρα θωράκισης των εκτεθειμένων στους κινδύνους αυτούς κοινωνιών και στην αποκατάσταση των ζημιολογικών συνεπειών τους, ενόσω το κοινό περί δικαίου αίσθημα επιτάσσει, στο μέτρο φυσικά που οι ζημιές οι οποίες προκαλούνται από τις πηγές αυτές κινδύνων δεν καλύπτονται από το κράτος ή από ευρύτερους κοινωνικούς φορείς, να μην επιβαρύνουν εκείνους που τυχαία τις υπέστησαν. Τουναντίον, πολύ πιο δίκαιο είναι να καταλογίζονται σε εκείνους που εξουσιάζουν τις πηγές αυτές κινδύνων, αντλούν οφέλη από αυτές και εν τέλει προκάλεσαν ζημιές. Με αυτά τα δεδομένα, το σύστημα της αντικειμενικής ευθύνης, της ευθύνης τους δηλ. ανεξάρτητα από οποιοδήποτε υπαιτιότητά τους κρίνεται ως το πλέον πρόσφορο για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των προαναφερθέντων προβλημάτων.

2. Η Γένεση της «Ευθύνης από Διακινδύνευση»

Καταρχήν θα πρέπει να υπομνησθεί ότι τόσο στη χώρα μας όσο και στη συντριπτική πλειοψηφία των ξένων δικαιοκτών συστημάτων, το δίκαιο της αποζημίωσης διέπεται κατά βάση από την αρχή της υπαιτιότητας (βλ. άρθρο 914 ΑΚ), αρχή που ανάγεται στο ρωμαϊκό δίκαιο θεωρούμενο μάλιστα ως μέγα επίτευγμα εκείνης της εποχής⁸. Έτσι, ο δράστης μιας πράξεως φέρει τις δυσμενείς συνέπειές της (εν προκειμένω ευθύνη προς αποζημίωση) μόνον εάν κριθεί υπαίτιος για αυτές. Και αντιστρόφως, κατ' εφαρμογήν της αρχής «*casum sentit dominus*» μόνη η πρόκληση της ζημίας δεν είναι επαρκής λόγος να καταλογισθεί στο δράστη καθώς απαιτείται η ενέργειά του να είναι απότοκος αξιόμιπτης συμπεριφοράς του. Η τυχαία ζημία, εκείνη δηλ. που δεν μπορεί να αποδοθεί σε υπαιτιότητα κάποιου προσώπου, βαρύνει τελικά εκείνον που την υπέστη⁹.

Όμως, σταδιακά, άρχισε να γίνεται αντιληπτό ότι η αναγωγή της υπαιτιότητας ως *sine qua non* προϋπόθεσης ευθύνης του ζημιώσαντος οδηγούσε πολλές φορές σε

⁵ Κορνηλάκης (1982) 127, Δημοπούλου (2003) 12.

⁶ Λιβάνης (2001) 22.

⁷ Ρόκας, (1997) 22.

⁸ Λιβάνης (2001) 20.

⁹ Δεληγιάννης/Κορνηλάκης (1994) 358.

ελλειμματική προστασία των ατόμων. Άλλοτε ο ζημιωθείς βρισκόταν σε αντικειμενική αδυναμία να αποδείξει πταίσιμα του ζημιώσαντα καθώς τα αποδεικτικά στοιχεία βρίσκονται κατά κανόνα στην ερμητικά κλεισμένη σφαίρα επιρροής του ζημιώσαντα, και άλλοτε η πρόκληση της ζημίας δεν μπορούσε καν να αποδοθεί αιτιωδώς σε ανθρώπινη συμπεριφορά ενόσω, κι αν ακόμα αναγόταν σε ανθρώπινη συμπεριφορά, αυτή δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις της αμελούς-υπαίτιας συμπεριφοράς¹⁰.

Με αυτά τα δεδομένα, διαπλάσθηκε κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα¹¹ στη διεθνή νομική ορολογία ένα νέο κριτήριο καταλογισμού για τις ζημίες που οφείλονται στις πηγές αυξημένων κινδύνων του σύγχρονου τεχνικού πολιτισμού, αυτό της «ευθύνης από διακινδύνευση» (risk liability, responsabilitée pour risque, Gefaehrduungshaftung) που επιρρίπτει την ευθύνη για αποζημίωση στον ασκούντα τις επικίνδυνες δραστηριότητες. Η ευθύνη από διακινδύνευση εδράζεται στο συλλογισμό ότι εκείνος που με τη δραστηριότητά του ή και με την απλή κατοχή αντικειμένων κυρίως της σημερινής αναπτυγμένης τεχνολογίας δημιουργεί κινδύνους, πρέπει, ως δημιουργός ή κάτοχος της πηγής κινδύνου, να ευθύνεται για τις ζημίες που τελικά προκλήθηκαν¹². Εν προκειμένω ζήτημα «υπαιτιότητας» ή «παρανόμου» ως λόγων αποζημιωτικής ευθύνης δεν υφίσταται και μόνη η πρόκληση της ζημίας αποτελεί επαρκή λόγο για να καταλογισθεί η σχετική ευθύνη στον «κάτοχο» της πηγής κινδύνου. Άλλωστε, οι δημιουργοί των κινδύνων αποκομίζουν οφέλη από αυτούς ενώ έχουν τη δυνατότητα να ασφαλισθούν έναντι αυτών, ασφαλώς δε και να επιτείνουν τα μέτρα ασφαλείας προς αποφυγή πρόκλησης ζημιών.

Διαμορφώνεται έτσι μια δίκαια κατανομή των κινδύνων με την ατομική ζημία να κοινωνικοποιείται καθώς αυτή επιρρίπτεται καταρχήν σε αυτούς που δημιουργούν ή εκμεταλλεύονται τις ζημιογόνες πηγές κινδύνων αντλώντας αντιστοίχως οφέλη από τη λειτουργία των πηγών αυτών ενώ, κατά κανόνα, το κόστος θα επιμερίζεται στο κοινωνικό σύνολο καθώς η πιθανή αποζημίωση θα έχει εκ των προτέρων ενσωματωθεί στο κόστος παραγωγής συνήθως μέσω ασφάλισης αστικής ευθύνης. Πρόκειται για μια ανθρωποκεντρική προσέγγιση που βασίζεται στη διανεμητική δικαιοσύνη¹³ (κατανομή συνεπειών ατυχήματος) και απαντά στο αίτημα για την «κοινωνικοποίηση της ατομικής ζημίας»¹⁴.

Η επιβάρυνση των «κατόχων» των πηγών κινδύνου με τις επιζήμιες συνέπειες αυτών ακόμα και αν αυτοί δεν βαρύνονται με πταίσιμα αποτελεί κατά κάποιον τρόπο το «τίμημα» για το επιτρεπτό της λειτουργίας των πηγών αυτών κινδύνου!¹⁵

¹⁰ Καθώς, σύμφωνα με το βασικό δικονομικό κανόνα του άρθρ. 338 παρ. 1 ΚΠολΔ σε συνδυασμό με το άρθρ. 216 παρ. 1 περ. α' ΚΠολΔ, ο ενάγων, δηλ. εν προκειμένω ο ζημιωθείς, φέρει το βάρος αποδείξεως της αδικοπραξίας. Βλ. *Δημοπούλου* (2003) 5-6, *Βαλτούδη* (1999) 19-20.

¹¹ Παρολαυτά το πρόβλημα δεν είναι νέο και ανάγεται στα χρόνια της βιομηχανικής επανάστασης. Όμως κατά τις τελευταία δεκαετίες εμφανίζεται με ολοένα μεγαλύτερη ένταση. Βλ. *Δημοπούλου* (2003) 13 .

¹² *Σταθόπουλος*, (2004) 831.

¹³ Σε αντίθεση με την αδικοπρακτική από υπαιτιότητα ευθύνη που εξυπηρετεί σκοπιμότητες επανορθωτικής δικαιοσύνης.

¹⁴ *Δεληγιάννης/Κορηλάκης* (1992) 358 επ. *Σταθόπουλος* (2004) 831 επ., *Φίλιος* (2009) 485 επ.

¹⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι αντικειμενική ευθύνη των προσώπων που διεξάγουν ασυνήθιστα επικίνδυνα δραστηριότητα υιοθετείται και με το Κείμενο των Αρχών του Ευρωπαϊκού Δικαίου των Αδικοπραξιών» του European Group of Tort Law. Βλ. "Principles of European Tort Law -Text and Commentary", 2005.

3. Τα Βασικά Χαρακτηριστικά της Ευθύνης από Διακινδύνευση

Η ευθύνη από διακινδύνευση είναι ιδιόρρυθμη και διαφέρει ριζικά από τα άλλα είδη ευθύνης ιδίως από εκείνη που πηγάζει από αδικοπραξία, έχει δε τα εξής χαρακτηριστικά¹⁶:

α) Επιβάλλεται απευθείας από το νόμο.

β) Δεν προϋποθέτει παράνομη συμπεριφορά ή πταίσμα του υπευθύνου.

γ) Είναι κατά κανόνα εξωδικαιοπρακτική (π.χ. αυτοκίνητο τραυματίζει πεζό) κατ' εξαίρεση όμως μπορεί να προκύψει και στο πλαίσιο μιας σύμβασης (π.χ. επιβάτης αποβιώνει σε αεροπορικό δυστύχημα).

δ) Κατά κανόνα δεν προϋποθέτει πράξη (π.χ. ζημιές που προκλήθηκαν από αυτοκίνητο του οποίου λύθηκαν τα φρένα). Κατ' εξαίρεση απαιτείται πράξη σε ειδικές μορφές ευθύνης (π.χ. ρύπανση). Γεννιέται είτε από ένα φυσικό γεγονός (π.χ. πτώση κτίσματος), είτε από τεχνικές λειτουργίες (π.χ. λειτουργία αυτοκινήτου) είτε από παράγοντες που δεν σχετίζονται με ανθρώπινη συμπεριφορά, είναι λ.χ. τυχαίοι.

ε) Απαιτεί την ύπαρξη σχέσης μεταξύ του υπεύθυνου προσώπου και της πηγής κινδύνου. Αυτό σημαίνει ότι ευθύνη από διακινδύνευση φέρει ο δημιουργός, ο κάτοχος ή εξουσιαστής μιας πηγής ιδιαίτερου κινδύνου.

στ) Απαιτεί πρόσφορη αιτιώδη συνάφεια μεταξύ της πηγής κινδύνου και της ζημίας.

4. Οι Περιπτώσεις Ευθύνης από Διακινδύνευση στην Ελληνική Νομοθεσία. Ειδικά: Η Ευθύνη του Παραγωγού Ελαττωματικών Προϊόντων

Σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν «ευθύνη από διακινδύνευση» είναι η ειδική ευθύνη που επιβάλλεται απευθείας από το νόμο στον «εξουσιαστή» μιας πηγής κινδύνου (έστω κι αν αυτός δεν βαρύνεται με πταίσμα) έπειτα από ένα συνδυασμό κοινωνικών αξιολογήσεων από την έννομη τάξη. Έτσι, η ύπαρξη ενός κινδύνου για τους κοινωνούς αποτελεί τη ratio και το κίνητρο θέσπισης από το νομοθέτη ειδικών νόμων ενώ μόνη η επικινδυνότητα ορισμένων αντικειμένων ή δραστηριοτήτων αρκεί για να επιρριφθεί η ζημία που προέκυψε εξ αυτών στον κάτοχό τους.

Στο δίκαιό μας το ζήτημα της «ευθύνης από διακινδύνευση» αντιμετωπίζεται περιπτώσιολογικά, με ειδικούς νόμους που αφορούν μεμονωμένες περιπτώσεις, ενόσω και ο Αστικός μας Κώδικας καθιερώνει ευθύνη από διακινδύνευση σε ελάχιστες περιπτώσεις: Στη διάταξη του άρθρου 924 παρ. 1 του ΑΚ αναφορικά με την ευθύνη του κατόχου μη χρήσιμου κατοικιδίου ή μη κατοικιδίου ζώου για ζημιές που αυτό προκαλεί σε τρίτους και στη διάταξη του άρθρ. 925 σχετικά με την ευθύνη του κυρίου ή νομέα κτίσματος ή άλλου συνεχόμενου με το έδαφος έργου για ζημιές τρίτων που προκαλούνται από πτώση, ολική ή μερική του εν λόγω κτίσματος ή έργου.

Ειδικότερα, ευθύνη από διακινδύνευση συναντάμε στους πιο κάτω νόμους¹⁷:

α) Στο Ν Γ^ΑΝ' της 4/5.12.1911 (ευθύνη για ζημιές από αυτοκίνητα).

¹⁶ Φίλιος (2009) 487-488, Δημοπούλου (2003) 14-15.

¹⁷ Δημοπούλου (2003) 21-23, Φίλιος (2009) 492-493.

β) Στο Ν 1815/1988 (ευθύνη του εκμεταλλευόμενου αεροσκάφος για ζημιές κατά την αεροπορική μεταφορά).

γ) Στο Ν 551/1915 (ευθύνη του εργοδότη για εργατικά ατυχήματα).

δ) Στο Ν 1650/1986 (ευθύνη από ζημιές από ρύπανση ή υποβάθμιση του περιβάλλοντος), όπως τροποπ. και συμπληρώθηκε από το Ν 1892/1990.

ε) Στο Ν 314/1976 (ευθύνη για ζημιές από ρύπανση με πετρέλαιο εξ αιτίας διαφυγής ή εκροής αυτού από το πλοίο, όπως ισχύει σήμερα).

στ) Στο Ν. 1758/88 όπως συμπλ. από το Ν 1897/1990 (ευθύνη για ζημιές από πυρηνική ενέργεια).

ζ) Στο Ν 563/1977 (ευθύνη για ζημιές από αντικείμενα που εκτοξεύονται στο διάστημα).

Και τέλος,

η) στο άρθρ. 6 του Ν 2251/94 «για την προστασία των καταναλωτών» (όπως ισχύει, μετά την τροποπ. με το Ν 3587/2007), που ρυθμίζει την ευθύνη του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων. Με το ζήτημα αυτό θα ασχοληθούμε εκτενέστερα παρακάτω.

Συμπερασματικά, η ευθύνη από διακινδύνευση ρυθμίζεται με ειδικούς νόμους στο δικαίό μας ενώ υφίσταται *numerus clausus* των περιπτώσεων αυτών. Κάποια γενική ρήτρα που θα επέτρεπε την υπαγωγή σε αυτήν περιπτώσεων που κάνουν την εμφάνισή τους με την εξέλιξη της τεχνολογίας. Άλλωστε, δεν μπορεί να παραβλέψει κανείς την αναπόφευκτη αοριστία που θα ενείχε μια γενική ρήτρα. Όμως, η περιπτώσιολογική αντιμετώπιση του ζητήματος έχει ως συνέπεια να μένουν αρκετές περιπτώσεις αρρυθμιστες και ζημιές από αντικείμενα εξίσου επικίνδυνα με τις ειδικά ρυθμιζόμενες περιπτώσεις να επιβαρύνουν τελικά εκείνους που τις υπέστησαν αφού αναγκαστικά ρυθμίζονται από τις διατάξεις περί αδικοπραξιών (914 ΑΚ) όπου όμως, όπως διαπιστώσαμε, η υπαιτιότητα (το πταίσμα) του ζημιώσαντα αποδεικνύεται εξαιρετικά δύσκολα¹⁸. Έτσι, λ.χ., για τις ζημιές που προκαλούνται σε τρίτους από τρένα, τελεφερίκ, από ενεργειακές εγκαταστάσεις ηλεκτρισμού και φωταερίου, από τη μεταφορά καυσίμων κ.α. αλλά και περιβαλλοντικές ζημιές που προξενούνται σε ιδιώτες π.χ. από τη ρύπανση των υδάτων (λιμνών και ποταμών) ο έλληνας νομοθέτης δεν έχει καθιερώσει ευθύνη από διακινδύνευση. Στις περιπτώσεις αυτές, η προστασία των ζημιωθέντων είναι ελλιπής. Επιπλέον, υπάρχει μια «αξιολογική αντινομία» στο σύστημα της ευθύνης αφού σε κάποιες περιπτώσεις καθιερώνεται ελαφρότερη ευθύνη για πηγές με μεγαλύτερους κινδύνους¹⁹. Για παράδειγμα, κάποιος που κατέχει μια εγκατάσταση φωταερίου ευθύνεται (καταρχήν) από αδικοπραξία και ως εκ τούτου υπέχει υποκειμενική ευθύνη, ενώ κάποιος που κατέχει ένα ζώο (λ.χ. μια γάτα) ευθύνεται από διακινδύνευση, δηλαδή βαρύτερα αφού ευθύνεται ανεξάρτητα από την ύπαρξη πταίσματός του!

Παρολαυτά, κατά την άποψή μου, το περιπτώσιολογικό σύστημα αμβλύνεται κατά πολύ εξ αιτίας της θεσμοθέτησης της «ευθύνη του παραγωγού για ελαττωματικά

¹⁸Λιβάνης *ibid.*, 27-18, Δημοπούλου (2003) 18-21, Φίλιος (2009) 494 επ.

¹⁹ Δημοπούλου *ibid.*, 22, Φίλιος *ibid.*, 494 επ.

προϊόντα» από το άρθρ. 6 Ν 2251/94 (όπως ισχύει)²⁰, στο οποίο το «ελάττωμα» έγκειται στην έλλειψη της ασφάλειας που εύλογα αναμένει ο καταναλωτής από το προϊόν²¹. Το είδος ευθύνης από διακινδύνευση που καθιερώνεται εδώ διαφέρει ριζικά από τις λοιπές περιπτώσεις καθώς δεν αναφέρεται σε κάποιο συγκεκριμένο, ειδικά προσδιορισμένο επικίνδυνο αντικείμενο, όπως συμβαίνει με όλες τις λοιπές περιπτώσεις που ρυθμίζονται με ειδικούς νόμους. Ως εκ τούτου, εφόσον δεν ορίζεται με απόλυτη ακρίβεια το συγκεκριμένο προϊόν για το οποίο υφίσταται ευθύνη προς αποζημίωση, οι διατάξεις του άρθρ. 6 Ν 2251/94 (όπως ισχύει), είναι σε θέση να καλύψουν την επικινδυνότητα εξαιρετικά πολλών προϊόντων.

5. Η Κοινοτική Προέλευση της «Ευθύνης του Παραγωγού Ελαττωματικών Προϊόντων»

Όπως υπογραμμίστηκε εισαγωγικά, τα πολυσύνθετα και τεχνολογικά άκρως εξελιγμένα προϊόντα που κατακλύζουν τις σημερινές αγορές, εκτός από τις σημαντικές διευκολύνσεις που προσφέρουν στους καταναλωτές κρύβουν κινδύνους.

Αποτελεί κοινό τόπο πως προϊόντα με μηδενικό ρίσκο δεν είναι δυνατό να κατασκευασθούν. Εάν πραγματοποιούνταν εξαντλητικές έρευνες για την ασφάλεια των προϊόντων προτού αυτά διοχετευθούν στην αγορά θα απαιτούνταν εξαιρετικά μακροχρόνιες μελέτες ενώ το κόστος που θα επωμίζονταν τελικά οι καταναλωτές θα ήταν απόλυτα αποτρεπτικό! Πέραν τούτου, κάποια δυσλειτουργία των μηχανικών εγκαταστάσεων είναι αναπόφευκτη ενώ ακόμα και η καταβολή της πιο εξιδιασμένης επιμέλειας στα στάδια παραγωγής και ποιοτικού ελέγχου δεν μπορεί να αποκλείσει την κυκλοφορία μεμονωμένου ελαττωματικού προϊόντος²².

Από την άλλη μεριά, στο πλαίσιο της αυτοματοποιημένης κυρίως όμως εντελώς απρόσιτης στους τρίτους παραγωγικής διαδικασίας (από την οποία θα μπορούσε να αντλήσει τις απαραίτητες πληροφορίες) τυχόν προσπάθεια του ζημιωθέντος να αποδείξει αμελή συμπεριφορά του παραγωγού είναι προδιαγεγραμμένη: αποδεικτικό αδιέξοδο!!²³

Συναφώς, και με γνώμονα αξιολογικά κριτήρια εξισωτικής δικαιοσύνης το άρθρο 6 Ν 2251/94 (όπως ισχύει) «για την προστασία των καταναλωτών» επιχειρεί να επιλύει πιο πάνω προβλήματα καθιερώνοντας ευθύνη του παραγωγού για κάθε ζημία που οφείλεται σε ελάττωμα του προϊόντος που παρήγαγε ανεξαρτήτως υπαιτιότητός του. Ως ελαττωματικό νοείται εδώ το ανασφαλές προϊόν.

Πρόκειται για τη μεταφορά της Οδηγίας 85/374/ΕΟΚ «για την προσέγγιση των νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων των κρατών μελών σε θέματα ευθύνης λόγω ελαττωματικών προϊόντων» (στο εξής: η Οδηγία) στην έννομη τάξη μας. Η κοινοτική προέλευση του άρθρ. 6 Ν 2251/94 είναι καθοριστικής

²⁰ Είναι σημαντικό να υπογραμμισθεί ότι ο Ν 3587/2007 τροποποίησε εκτεταμένα και σε πολλά σημεία το Ν 2251/1995 «για τη προστασία του καταναλωτή».

²¹ Έτσι και *Λιβάνης* 28.

²² Για παράδειγμα, μια φιάλη αναψυκτικού εμπεριέχοντος διοξείδιο του άνθρακα από τις χιλιάδες που διοχετεύονται στην αγορά μπορεί να έχει ένα ελαφρύ ρήγμα που δεν ανιχνεύεται από τα υπερσύγχρονα μηχανήματα ποιοτικού ελέγχου του παραγωγού γεγονός που μπορεί να οδηγήσει σε έκρηξη και στον τραυματισμό του καταναλωτή.

²³ *Βαλιούδης* (1999) 19-20.

σημασίας καθώς δεσμεύει απόλυτα τον εθνικό μας νομοθέτη ενώ και η σύμφωνη με την Οδηγία ερμηνεία που επιβάλλει το άρθρ. 249 παρ. 3 ΣυνθΕΚ, υποχρεώνει τον εθνικό δικαστή να ερμηνεύει το νόμο «υπό το φως των διατάξεων και του σκοπού της Οδηγίας». Τόσο από το προοίμιο της Οδηγίας όσο και από νομολογία που διαμορφώθηκε σχετικά από το ΔΕΚ, προκύπτει ότι ο σκοπός της Οδηγίας είναι αφενός η παροχή μιας αποτελεσματικής προστασίας για το θύμα ενός ελαττωματικού προϊόντος και αφετέρου η προστασία του υγιούς ανταγωνισμού και η διευκόλυνση της ελεύθερης κυκλοφορίας των αγαθών μεταξύ των κρατών μελών. Είναι αξιοσημείωτο ότι γενικότερα η πολιτική για τους καταναλωτές και η νομοθεσία για την προστασία τους αντιμετωπίζεται από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα κυρίως ως μέσον για την επίτευξη της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

6. Η Ευθύνη του Παραγωγού ως Ευθύνη από Διακινδύνευση

Από όσα προαναφέρθηκαν συμπεραίνουμε ότι η ευθύνη του παραγωγού συγκεντρώνει ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της ευθύνης από διακινδύνευση²⁴: Πρόκειται για ευθύνη από το νόμο. Δεν είναι συναρτημένη με κάποια επιλήψιμη συμπεριφορά, εδράζεται στο γεγονός ότι το ελάττωμα ενός προϊόντος από τη στιγμή της κυκλοφορίας του δημιουργεί συγκεκριμένους κινδύνους για τα έννομα αγαθά των κοινωνιών, και το ελάττωμα δεν μπορεί να ελεγχθεί πλήρως με την καταβολή της απαιτούμενης στις συναλλαγές επιμέλειας (συχνά οφείλεται σε στατιστικά αναπόφευκτες μηχανικές δυσλειτουργίες). Τέλος, απειλεί πρόσωπα που λόγω της σύγχρονης δομής και οργάνωσης της κοινωνίας είναι αναγκασμένα να εκτεθούν στο συγκεκριμένο κίνδυνο, όπως π.χ. η αναγκαστική έκθεση περιοίκων στην ακτινοβολία κεραιών κινητής τηλεφωνίας, ή η αναγκαστική έκθεση σε αμίαντο των επισκεπτών κτιρίου για το οποίο χρησιμοποιήθηκε το καρκινογόνο αυτό υλικό ως πρώτη ύλη.

7. Οι Βασικές Διατάξεις της Ευθύνης του Παραγωγού για Ελαττωματικά Προϊόντα (άρθρο 6 Ν 2251/94 όπως ισχύει μετά την τροπ. από το Ν 7853/2007)

Καταρχάς στο άρθρ. 6 Ν 2251/94 (όπως ισχύει) προτάσσεται η γενική διάταξη: «Ο παραγωγός ευθύνεται για κάθε ζημία που οφείλεται σε ελάττωμα του προϊόντος του» (παρ. 1). Η συνειδητή παράλειψη του όρου «υπαιτιότητα» υποδεικνύει το χαρακτήρα της ευθύνης ως ευθύνης ανεξαρτήτως υπαιτιότητας. Είναι σημαντικό να υπογραμμισθεί εδώ ότι πρόκειται για εξωσυμβατική ευθύνη, καθώς γεννιέται ανεξάρτητα από την ύπαρξη προηγούμενου συμβατικού δεσμού μεταξύ υπόχρεου και δικαιούχου. Ακόμα και ο τρίτος που υφίσταται ζημία χωρίς ο ίδιος να έχει αγοράσει ή καταναλώσει το προϊόν μπορεί να αξιώσει αποζημίωση (innocent bystander) με βάση τις διατάξεις του άρθρ. 6 περί ευθύνης του παραγωγού ελαττωματικών προϊόντων.

Μάλιστα, μόνον κατ' όνομα η εν λόγω ευθύνη αποτελεί εν τέλει «ευθύνη του παραγωγού», καθώς και πολλοί άλλοι εμπλεκόμενοι στη διανεμητική αλυσίδα είναι

²⁴ Lorenz/Canaris (1994) 611, Χελιδόνης (2009) 667.

σύμφωνα με το άρθρ. 6 παρ. 2 υπόχρεοι σε αποζημίωση. Και τούτο διότι απώτερος στόχος του νομοθέτη είναι να μπορεί ο ζημιωθείς σε κάθε περίπτωση να βρει ένα υπεύθυνο πρόσωπο να τον αποζημιώσει. Ως εκ τούτου η έννοια του «παραγωγού» ορίζεται ευρύτατα στο νόμο και περιλαμβάνει όχι μόνο τον πραγματικό παραγωγό αλλά και άλλα πρόσωπα που συμμετέχουν στη διαδικασία παραγωγής και διανομής. Πιο συγκεκριμένα ως «παραγωγοί» ευθύνονται παράλληλα: 1^{ον}) Ο κατασκευαστής του τελικού προϊόντος, αλλά και οι παραγωγοί πρώτης ύλης ή συστατικού (υπό την αυτονόητη προϋπόθεση ότι το ελάττωμα εκπορεύεται από τους τελευταίους). 2^{ον}) Ο οιονεί παραγωγός, ήτοι εκείνος που εμφανίζεται ως παραγωγός του προϊόντος επιθέτοντας σε αυτό τα διακριτικά του γνωρίσματα. 3^{ον}) Ο εισαγωγέας ο οποίος εισάγει (από τρίτη χώρα) ένα προϊόν, για πώληση, μίσθωση ή άλλης μορφής διανομή στα πλαίσια της επαγγελματικής του δραστηριότητας²⁵. 4^{ον}) Όταν η ταυτότητα του παραγωγού είναι άγνωστη κάθε προμηθευτής του προϊόντος θεωρείται παραγωγός, εκτός αν μέσα σε εύλογο χρόνο ενημερώσει τον καταναλωτή για την ταυτότητα του πραγματικού παραγωγού. Το ίδιο ισχύει και για τον προμηθευτή προϊόντων εισαγωγής, όταν η ταυτότητα του εισαγωγέα είναι άγνωστη, έστω και αν η ταυτότητα του παραγωγού είναι γνωστή. Αξίζει να τονισθεί ότι η ευθύνη των συνυπευθύνων είναι «εις ολόκληρον» και δεν είναι δυνατό να περιορισθεί ή να αποκλεισθεί με κάποια συμβατική ρήτρα (σχετική ακυρότητα υπέρ του θύματος). Η ευθύνη τους δεν μειώνεται εάν η ζημία οφείλεται σε πράξη ή παράλειψη τρίτου, δύναται όμως να μειωθεί ή να αρθεί εάν καταλογισθεί συντρέχον πταίσμα στο ζημιωθέντα.

7.1. Λόγοι Απαλλαγής του Παραγωγού

Σύμφωνα με το προοίμιο της Οδηγίας, στόχος της είναι «η δίκαια κατανομή των κινδύνων μεταξύ ζημιωθέντος και παραγωγού». Στο πνεύμα αυτό, παρέχεται στον παραγωγό (και όσων εξομοιώνονται με αυτόν) η δυνατότητα απαλλαγής τους από την ευθύνη εφόσον αποδείξουν τη συνδρομή μιας ή περισσότερων από τις περιπτώσεις που απαριθμούνται περιοριστικά στο Νόμο (παρ. 8, 9 άρθρ. 6). Είναι εμφανές ότι η εν λόγω ρύθμιση είναι το προϊόν ενός άτεγκτου «συμβιβασμού» (προφανώς μεταξύ των αντιπροσωπειών των κρατών μελών) καθώς έτσι κάμπτεται η αυστηρή ευθύνη των υπευθύνων σε αποζημίωση αφού προστίθενται στοιχεία υποκειμενικοποιήσεως της ευθύνης τους²⁶.

7.2. Οι προϋποθέσεις της ευθύνης

²⁵ Προφανώς ακόμη κι αν αναφέρεται στο προϊόν ο αλλοδαπός παραγωγός του προϊόντος!

²⁶ Ειδικότερα, ο παραγωγός, δύναται να απαλλαγεί από την ευθύνη αν αποδείξει ότι συντρέχει ένας ή περισσότεροι από τους παρακάτω λόγους (αποκλειστική απαρίθμηση): α) δεν έθεσε το προϊόν σε κυκλοφορία, β) το ελάττωμα δεν υπήρχε όταν το προϊόν τέθηκε σε κυκλοφορία, γ) δεν κατασκεύασε το προϊόν αποβλέποντας στη διανομή του και δεν το διένειμε στα πλαίσια της επαγγελματικής του δραστηριότητας, δ) το ελάττωμα οφείλεται στο γεγονός ότι το προϊόν κατασκευάστηκε σύμφωνα με κανόνες αναγκαστικού δικαίου ε) όταν το προϊόν τέθηκε σε κυκλοφορία, το επίπεδο επιστημονικών και τεχνικών γνώσεων (βλ. το υψηλότερο δυνατό) δεν επέτρεπε τη διαπίστωση του ελαττώματος. Σχετικά με την απαλλαγή του παραγωγού συστατικού ή πρώτης ύλης προβλέπεται ότι αυτός δεν ευθύνεται 1^{ον}) αν αποδείξει ότι το ελάττωμα οφείλεται στο σχεδιασμό του τελικού προϊόντος και όχι στο συστατικό, 2^{ον}) ή ότι το ελάττωμα οφείλεται αποκλειστικά στις οδηγίες που παρέσχε ο κατασκευαστής του τελικού προϊόντος.

Οι προϋποθέσεις της ευθύνης του παραγωγού είναι οι ακόλουθες: α) ελάττωμα του προϊόντος β) ζημία και γ) αιτιώδης συνάφεια μεταξύ ελαττώματος και ζημίας. Ως εκ τούτου θα πρέπει να διευκρινισθεί η ακριβής έννοια των όρων αυτών.

7.2. α. Η Έννοια του «Προϊόντος»

Η ευθύνη του παραγωγού προϋποθέτει την επέλευση ζημίας από το ελάττωμα ενός προϊόντος, ως εκ τούτου θα πρέπει να προσδιορισθεί ποιο από τα ποικίλα αγαθά που διατίθενται στον καταναλωτή αποτελούν «προϊόντα» κατά την έννοια του άρθρου 6 του Νόμου.

Η έννοια του προϊόντος είναι εξαιρετικά ευρεία στο Νόμο. Έτσι, προϊόν θεωρείται κάθε κινητό πράγμα (δηλ. κάθε ενσώματο αντικείμενο όπως το αντιλαμβάνεται το άρθρ. 947 ΑΚ) αλλά και τα κινητά που ενσωματώθηκαν ως συστατικά σε ακίνητα (π.χ. ανελκυστήρες, χαλκοσωλήνες κ.ά). Μάλιστα, γίνεται αποδεκτό ότι ακόμα και τα μέλη του ανθρώπινου σώματος όπως λ.χ. το αίμα ή οι νεφροί μετά από την αφαίρεσή τους από το ανθρώπινο σώμα θα πρέπει να αντιμετωπίζονται στο πλαίσιο της ευθύνης του παραγωγού. Στην έννοια του προϊόντος περιλαμβάνονται επίσης και τα τεχνητά όργανα που προορίζονται για τον άνθρωπο (λ.χ. ένας βηματοδότης καρδιάς). Αντιθέτως, από το πεδίο εφαρμογής του νόμου εξαιρούνται τα ακίνητα οικοδομήματα που συνδέονται σταθερά και άμεσα με το έδαφος αποτελούντα μια φυσική ενότητα με αυτό (σπίτια γέφυρες, δρόμοι κλπ) καθώς και τα άυλα αγαθά, όπως λ.χ. η πληροφορία, ή η πνευματική εργασία. Εντούτοις, ως προϊόντα θεωρούνται, σύμφωνα με ρητή διάταξη του Νόμου (παρ. 2, εδ. 2-3 άρθρ. 6) οι φυσικές δυνάμεις, όπως ιδίως το ηλεκτρικό ρεύμα, η θερμότητα, προφανώς και το υγραέριο, το φυσικό αέριο κλπ, εφόσον υπόκεινται σε εξουσίαση και περιορίζονται σε ορισμένο χώρο²⁷. Εννοείται ότι πρόκειται για μια σημαντική εξαίρεση του κανόνα της μη εφαρμογής των διατάξεων σε αγαθά με άυλο χαρακτήρα. Έτσι, η ΔΕΗ για παράδειγμα, είναι ο κατάλληλος δέκτης των αξιώσεων αποζημίωσης για τις ζημίες που συχνά προκαλούνται στις ηλεκτρικές και ηλεκτρονικές συσκευές των νοικοκυριών εξαιτίας των απότομων αυξομειώσεων της τάσης του ρεύματος, η ΔΕΠΑ για τις ζημίες που προκαλούνται από διαρροή υγραερίου κ.ο.κ.

7.2.β. Η Έννοια του «Ελαττώματος»

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αποσαφηνισθεί και η έννοια του «ελαττώματος». Άλλωστε τούτο αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της ευθύνης του παραγωγού. Έτσι, ελαττωματικό, είναι (σύμφωνα με την παρ. άρθρ. 6, όπως αυτό τροποπ. από το Ν 3587/07) το προϊόν το οποίο δεν παρέχει: α) την ευλόγως αναμενόμενη ασφάλεια εν όψει όλων των ειδικών συνθηκών και, ιδίως, της εξωτερικής εμφάνισής του, της αναμενόμενης χρησιμοποίησής του και του χρόνου κατά τον οποίο τέθηκε σε κυκλοφορία, και β) την προβλεπόμενη απόδοση σύμφωνα με τις προδιαγραφές του (στοιχείο που προσετέθη με το Ν 3587/2007). Σε κάθε περίπτωση δεν είναι ελαττωματικό ένα προϊόν για μόνο το λόγο ότι μεταγενέστερα τέθηκε σε κυκλοφορία άλλο τελειότερο.

²⁷ Σύμφωνα με το άρθρο 2 της Οδηγίας «ως προϊόν θεωρείται και ο ηλεκτρισμός».

Κατά συνέπεια, ελαττωματικό είναι, σύμφωνα με το γράμμα του (νέου) νόμου το προϊόν που δεν παρέχει την προβλεπόμενη απόδοση ή την ευλόγως αναμενόμενη ασφάλεια. Εδώ όμως διαπιστώνουμε μια πολύ σημαντική απόκλιση από την Οδηγία, σύμφωνα με την οποία «ελαττωματικό θεωρείται ένα προϊόν εάν δεν παρέχει την ασφάλεια που δικαιούται κανείς να αναμένει...». Είναι επομένως σαφής η βούληση του κοινοτικού νομοθέτη να προσδιορίσει την ελαττωματικότητα ενός προϊόντος σε συνάρτηση αποκλειστικά και μόνο με την έλλειψη της ασφάλειας την οποία το ευρύ κοινό δικαιούται να αναμένει, ενώ και στο προοίμιο της Οδηγίας διευκρινίζεται ότι η ελαττωματικότητα δεν πρέπει να συναρτάται με την ακαταλληλότητα προς χρήση. Όμως, με τη διαζευκτική διατύπωση του νέου νόμου (όπως δηλ. τροποποιήθηκε με το Ν 3587/07) διευρύνεται κατά πολύ η εμβέλεια του άρθρ. 6 καθώς ελαττωματικό θεωρείται όχι μόνο το ανασφαλές αλλά και το μη αποδοτικό προϊόν, όπως δηλ. στην περίπτωση του πραγματικού ελαττώματος του δικαίου της πώλησης (άρθρ. 534, 535 αριθ. 2-4 ΑΚ)²⁸. Κατά συνέπεια και το προϊόν που δεν λειτουργεί θα είναι ελαττωματικό σύμφωνα με τη νέα διατύπωση του Ν 3587/09, ρύθμιση που έρχεται όμως σε καταφανή αντίθεση με το γράμμα και το σκοπό της Οδηγίας, όπου σε καμία περίπτωση δεν γίνεται λόγος για την απόδοση ή για την καταλληλότητα προϊόντος, κάτι άλλωστε που έχει καταστεί σαφές και μέσω πληθώρας αποφάσεων των εθνικών μας δικαστηρίων. Εδώ μάλιστα πρέπει να τονισθεί ότι το ΔΕΚ έχει ήδη νομολογήσει^{29,30} ότι η Οδηγία είναι πλήρους εναρμόνισης ως προς τα ζητήματα που ρυθμίζει. Κάποιες παρεκκλίσεις τις οποίες ρητά επιτρέπει η Οδηγία και κάποιες παραπομπές στα εθνικά δίκαια είναι αυστηρά περιορισμένες και πολύ συγκεκριμένες. Κατά συνέπεια, ο θεμελιωτικός της ευθύνης λόγος στο πλαίσιο του άρθρ. 6 δεν μπορεί να είναι άλλος από την ελλιπή ασφάλεια των προϊόντων!

7.5. Ζημία και Αποζημίωση

7.5. α. Περιουσιακή Ζημία

Αυτονόητη προϋπόθεση κάθε αξίωσης αποζημίωσης είναι βεβαίως η πρόκληση ζημίας. Εντούτοις, αντικείμενο της αποζημίωσης του άρθρ. 6 δεν είναι η αποκατάσταση του συνόλου των ζημιών που ενδέχεται να προκαλέσει το ελάττωμα ενός προϊόντος. Πλήρως αποκαθίστανται μόνο οι ζημίες λόγω θανάτου ή σωματικής βλάβης, ενώ οι ζημίες από βλάβη ή η καταστροφή περιουσιακών στοιχείων του καταναλωτή_συμπεριλαμβανομένου και του δικαιώματος χρήσης των περιβαλλοντικών αγαθών, αποκαθίστανται μόνον εφόσον *ι)* προκλήθηκε σε περιουσιακό στοιχείο άλλο από το ίδιο το ελαττωματικό προϊόν, *ιι)* κατά τη φύση του προορίζεται και πράγματι χρησιμοποιήθηκε από το ζημιωθέντα για προσωπική του χρήση ή κατανάλωση και, *ιιι)* η ζημία υπερβαίνει το ποσό των 500 Ευρώ.

²⁸ Βλ. και Βαλιούδη σε Αλεξανδρίδου (2008), 375 επ., Χελιδόνη (2009) 667.

²⁹ Απόφαση ΔΕΚ της 25.4.2002, υπόθεση C-52/00 Επιτροπή vs Γαλλική Δημοκρατία, Συλλογή 2002 I-3827, σκ. 13-24, Απόφαση ΔΕΚ της 25.4.2002, υπόθεση C-154/00 Επιτροπή vs Ελληνική Δημοκρατία, Συλλογή 2002 I-3879 σκ. 10-20, Απόφαση ΔΕΚ της 25.4.2002, υπόθεση C-183/00 Sanchez vs Medicina Asturiana SA, Συλλογή 2002 I-3901, σκ. 23-34.

³⁰ Χελιδόνης (2009) 666.

7.5. β. Μη Περιουσιακή Ζημία-Ηθική Βλάβη

Πολύ σημαντική είναι η διάταξη της παρ. 7 Ν 3587/09, που προβλέπει την χρηματική αποκατάσταση της ηθικής βλάβης και της ψυχικής οδύνης βάσει των διατάξεων περί ευθύνης του παραγωγού. Πρόκειται για μια αξιοσημείωτη διευκόλυνση του καταναλωτή καθώς ο Ν 2251/94 στην αρχική του διατύπωση όριζε ότι αυτές διέπονται από τις διατάξεις που ισχύουν για τις αδικοπραξίες.

8. Η Ευθύνη από Περιβαλλοντικές Ζημιές στο Ν 2251/94 (όπως ισχύει μετά την τροπ. από το Ν 3587/07)

Αξίζει να ασχοληθούμε εκτενέστερα με το ειδικό ζήτημα της περιβαλλοντικής ζημίας, το δικαίωμα αποκατάστασης της οποίας με βάση τις διατάξεις περί ευθύνης του παραγωγού προβλέπεται πλέον ρητά (μετά τη σχετική προσθήκη του Ν 3587/07), ενώ δεν χωρεί αμφιβολία ότι οι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι βρίσκονται σήμερα στο επίκεντρο των κινδύνων διακινδύνευσης. Πρόκειται για μια, κατ' αρχήν, επιτυχή καινοτομία του έλληνα νομοθέτη που συναρτάται με τη γενικότερη τάση του νέου νόμου «για την προστασία των καταναλωτών» για παράλληλη προστασία του φυσικού περιβάλλοντος του οποίου τα αγαθά έχει δικαίωμα χρήσης και απόλαυσης κάθε πολίτης, βάσει της αρχής της «αιεφόρου ανάπτυξης»³¹. Εξαρχής πρέπει να επισημανθεί ότι η προσβολή του δικαιώματος χρήσης των περιβαλλοντικών αγαθών νοείται είτε ως προσβολή της κυριότητας, είτε ως προσβολή της προσωπικότητας. Η πρώτη εκδοχή, ως προσβολή της κυριότητας ρυθμιζόταν ούτως ή άλλως από το Ν 2251/94 με την αρχική του διατύπωση καθώς η ευθύνη του παραγωγού ήταν (και φυσικά εξακολουθεί και μετά την τροποποίηση του νόμου να είναι) άρρηκτα συνδεδεμένη με το παραγόμενο (ελαττωματικό) προϊόν, που, μεταξύ άλλων, ενδέχεται να προκαλέσει ζημία στο περιβάλλον. Όμως η νέα διάταξη φαίνεται να εμπεριέχει πλέον και την προσβολή της προσωπικότητας, οπότε και έχουμε μια σημαντική διεύρυνση της ευθύνης του παραγωγού, εις όφελος προφανώς του ζημιωθέντος. Βέβαια, η αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ζημίας μπορεί να αξιωθεί και με βάση τις διατάξεις 57 επ. ΑΚ, σε συνδυασμό με τις διατάξεις 914 επ. του ΑΚ καθώς και του άρθρ. 29 του Ν 1650/1986 (για την ευθύνη από ζημιές από ρύπανση ή υποβάθμιση του περιβάλλοντος) που όπως είδαμε (βλ. παρ. 6 της εισήγησης) αποτελεί μια από τις ειδικά ρυθμιζόμενες περιπτώσεις ευθύνης από διακινδύνευση, αν και είναι αξιοσημείωτο ότι η εν λόγω διάταξη δεν έχει εφαρμοσθεί ποτέ έως σήμερα!³² Εντούτοις, η νέα διάταξη του Ν 3587/07 έχει ιδιαίτερη αξία καθώς για μεν τις διατάξεις των άρθρων 57 και 914 ΑΚ ισχύει η υποκειμενική ευθύνη και επομένως απαιτείται η δυσκολο-απόδεικτη ύπαρξη πταισίματος, ενώ, αντιθέτως, η ευθύνη του υπόχρεου σε χρηματική αποκατάσταση της ηθικής βλάβης βάσει των διατάξεων περί ευθύνης του παραγωγού είναι αντικειμενική, ανεξάρτητη από υπαιτιότητα³³. Πέραν τούτου, η έννοια του παραγωγού του άρθρ. 6 ορίζεται ευρύτατα, πράγμα

³¹ Κουτογεωργακάκη, σε Δούβλη/Μπώλου (2008) 531.

³² Βλ. Καράκωστας (2006) 515 επ. όπου και αναλύονται οι λόγοι της μη αξιοποίησης της διάταξης αυτής από τη νομολογία.

³³ Καράκωστας (2008) 244-245, Βαλιούδης σε Αλεξανδρίδου (2008) 388.

που σημαίνει ότι ο προσδιορισμός του υπόχρεου σε αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ζημίας διευκολύνεται σημαντικά σε περίπτωση που είναι δυνατή η εφαρμογή του άρθρου αυτού.

Επιπλέον, το άρθρ. 29 του Ν 1650/1986 ορίζει ότι οποιοδήποτε φυσικό ή νομικό ή νομικό πρόσωπο προκαλεί ρύπανση ή άλλη υποβάθμιση του περιβάλλοντος ευθύνεται σε αποζημίωση³⁴, εκτός αν αποδείξει ότι ζημία οφείλεται σε ανωτέρα βία ή προήλθε από υπαίτια ενέργεια τρίτου που ενήργησε δολίως. Οι λόγοι αυτοί απαλλαγής που είναι ιδιαίτερα ανεπιεικείς για το ζημιωθέντα, δεν απαντώνται στους λόγους απαλλαγής της ευθύνης του παραγωγού σύμφωνα με το άρθρ. 6 Ν 2251/94.

Συμπερασματικά, εφόσον η χρήση ενός ελαττωματικού προϊόντος προξενεί περιβαλλοντικής ζημιά, ο ζημιωθείς έχει τη δυνατότητα, παράλληλα με το Ν 1650/1986 και τις προαναφερθείσες διατάξεις του ΑΚ να επικαλεσθεί και τις διατάξεις περί ευθύνης του παραγωγού, εφόσον βεβαίως πληρούνται όλα τα στοιχεία του πραγματικού της σχετικής διατάξεως.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδρίδου, Ε., (επιμ.) (2008) *Δίκαιο Προστασίας Καταναλωτή*, Αθήνα
- Ανθόπουλος/Κοντιάδης/Παπαθεοδώρου (επιμ.) (2005), *Ασφάλεια και Δικαιώματα στην Κοινωνία της Διακινδύνευσης*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή
- Βαλτούδης, Α., (1999) *Η ευθύνη από τα προϊόντα*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσ/νίκη
- Δημοπούλου, Ζ., (2003) *Η ευθύνη από διακινδύνευση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσ/νίκη
- Δούβλης/Μπώλος, (επιμ.) (2008) *Δίκαιο Προστασίας Καταναλωτή*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσ/νίκη
- Δωρής, Φ., *Ζητήματα αστικής ευθύνης από ιστοροκοσσυγκριτική και δικαιοσυγκριτική σκοπιά*, ΧρΙΔ/2007, 673 επ.
- Καράκωστας, Ι., (2006) *Περιβάλλον και Δίκαιο*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή
- Καράκωστας, Ι., (2008) *Ευθύνη Παραγωγού για Ελαττωματικά Προϊόντα*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή
- Καράκωστας, Ι., (2008) *Δίκαιο Προστασίας Καταναλωτή*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή
- Κορνηλάκης, Π., (1982) *Η ευθύνη από διακινδύνευση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή
- Λιβάνης, Ν., (2001) *Ευθύνη από διακινδύνευση*, Αθήνα-Κομοτηνή
- Λύτρας, Θ., (2003) «*Ρύπανση του Περιβάλλοντος και Αστική Ευθύνη*», *Digesta*, 264 επ., Κομοτηνή
- Μπαλιάς Γ., (2009) «*Η πρόσληψη του (περιβαλλοντικού) κινδύνου και οι επιπτώσεις της στην αστική ευθύνη*», *Περιβάλλον και Δίκαιο*, 262 επ., Αθήνα
- Ρόκας Ι., (1997) *Ευθύνη για τα προϊόντα*, Αθήνα-Κομοτηνή
- Σταθόπουλος, Μ., (2004) *Γενικό Ενοχικό Δίκαιο*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσ/νίκη
- Σιούτη, Γ., (2004) *Δίκαιο Περιβάλλοντος*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή
- Φίλιος, Π., (2009) *Ενοχικό Δίκαιο -Ειδικό Μέρος-*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή
- Χελιδόνης, Α., (2009) «*Ζητήματα Συρροής στην Ευθύνη Παραγωγού Ελαττωματικών Προϊόντων*», *ΕφΑΔ*, σ. 658 επ. Αθήνα

³⁴ Η ευθύνη από διακινδύνευση που καθιερώνει η διάταξη του άρθρ. 29 δεν επεκτείνεται στους προστιθέμετες καθώς η ευθύνη αυτών κρίνεται βάσει των γενικών διατάξεων.

Beck, U., (1986) *Risikogesellschaft*, Frankfurt a. M.
Beck, U., (1992) *The Risk Society. Towards a New Modernity*, London, Sage
Beck, U., (1995) *Die feindlose Demokratie. Ausgewaelte Aufsaeetze*, Stuttgart
Beck, U., (1996) *Η Επιπόηση του πολιτικού*, Αθήνα
Beck, U., (1998) *Τι είναι Παγκοσμιοποίηση*; Αθήνα
Di Fabio, U., (1994) *Risikoentscheidung im Rechtsstaat*, Tübingen
Hesse, H. A., (1994) *Der Schutzstaat*, Baden- Baden
Lorenz/Canaris (1994), *Lehrbuch des Schuldrechts*
Luhmann, N., (1990) *Risiko und Gefahr*, σε *Soziologie Aufklaerung*, Opladen
Prittwitz, C., (1993) *Strafrecht und Risiko*

B12-3. Η πρόσληψη του κινδύνου και οι ιδιωτικού δικαίου ρυθμίσεις για την προστασία του περιβάλλοντος και της υγείας

**Γιώργος Μπάλιας, Δ.Ν.-Δικηγόρος,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γιώργος Σαμιώτης, Επ. καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πειραιώς**

1. Εισαγωγή

Είναι κοινός τόπος πλέον η διαπίστωση ότι τις τελευταίες δεκαετίες ζούμε σε μια εποχή εντεινόμενης περιβαλλοντικής κρίσης. Όλοι μας είμαστε μάρτυρες των εκδηλώσεων αυτής της κρίσης: κλιματική αλλαγή, μείωση της βιοποικιλότητας, αποδάσωση, απερήμωση, ρύπανση του αέρα, των υδάτων και του εδάφους κλπ. Παράλληλα, οι ανθρώπινοι οργανισμοί, μέρος και αυτοί του οικολογικού μακρόκοσμου, δείχνουν σημάδια υποβάθμισης και αποσταθεροποίησης. Κάθε χρόνο 0,5 εκατομμύρια άνθρωποι στις ΗΠΑ και 1 εκατομμύριο στην Ευρώπη πεθαίνουν από καρκίνο, πολλοί δε από τους θανάτους αυτούς οφείλονται στην περιβαλλοντική ρύπανση και υποβάθμιση¹.

Η παραδοσιακή νομική αντίληψη θέτει ως προϋπόθεση για την αποκατάσταση του ζημιωθέντος (αποζημίωση ή χρηματική ικανοποίηση) α) την ύπαρξη φυσικής ζημίας είτε στη σωματική ακεραιότητα είτε στην ιδιοκτησία στην οποία συμπεριλαμβάνεται η ακίνητη και η κινητή περιουσία και β) την απόδειξη, εκ μέρους του ενάγοντα, ότι η παράνομη συμπεριφορά του εναγόμενου είναι η φυσική και νομική αιτία της ζημίας του². Η εν λόγω αντίληψη για την αποζημίωση δεν ανταποκρίνεται στη σημερινή πραγματικότητα, καθώς διάφορες ασθένειες που συνδέονται με την περιβαλλοντική υποβάθμιση (π.χ. καρκίνος,

¹ M. Sara Rosenthal, *Stopping Cancer at the Source*, Victoria, BC, Trafford Publishing, 2nd edition, 2008, σ. 20 επ. Η στενή σχέση μεταξύ της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και της υγείας του ανθρώπου αναγνωρίζεται ευρέως, το τελευταίο δε διάστημα και από θεσμικά όργανα τα οποία προτείνουν κοινές ρυθμίσεις. Βλ., σχετ., Council of Europe, Parliamentary Assembly, Recommendation 1863 (2009), *Environment and health: better prevention of environment-related health hazards*.

² L.M. Collins, "Strange Bedfellows? The Precautionary Principle and Toxic Tort: A Tort Paradigm for the 21st Century", *Environmental Law Reporter*, Vol. 35(6), 2005, σ. 10361 επ.

ενδοκρινικές διαταραχές, προβλήματα του αναπνευστικού κλπ) αφενός μεν εμφανίζονται μετά από δεκαετίες, αφετέρου δε διαπερνώνται από επιστημονική αβεβαιότητα. Αυτό σημαίνει ότι τέτοιες ζημίες δεν αποκαθίστανται, καθώς είναι εξαιρετικά δύσκολο έως αδύνατο για τους ενάγοντες να συνδέσουν την ασθένεια με την έκθεση σε επικίνδυνες ουσίες.³ Π.χ., θύματα ενδέχεται να μην γνώριζαν πότε εκτέθηκαν για πρώτη φορά σε τοξικές ουσίες και μετά από μερικά χρόνια θα τους είναι εξαιρετικά δύσκολο ή αδύνατο να αποδείξουν το γεγονός, το χρόνο και τη διάρκεια της έκθεσης, πολλώ δε μάλλον όταν η έκθεση συχνά γίνεται σε χαμηλές δόσεις και για εκτεταμένη χρονική περίοδο⁴. Για να υπερβούμε λοιπόν αυτά τα εμπόδια είμαστε αναγκασμένοι να μην περιοριστούμε στην κλασική προβληματική της επελεύσεως ζημίας αλλά να στρέψουμε την προσοχή μας και προς τον κίνδυνο επέλευσης της ζημίας. Το ζήτημα, επομένως, που τίθεται είναι κατά πόσο ο κίνδυνος αυτός καθεαυτός μπορεί να λογιστεί ως ζημία και να αποκατασταθεί. Π.χ., ο κίνδυνος από την έκθεση σε καρκινογόνες ουσίες που περιέχονται σε απόβλητα που εναποθέτουν επιχειρήσεις και ανιχνεύονται στο πόσιμο νερό (π.χ., η περίπτωση του Ασωπού ποταμού) συνιστά ζημία δυνάμενη να αποζημιωθεί; Εάν απαντήσουμε θετικά, ποιά είναι η φύση της και πώς θα αποκατασταθεί;

2. Ο κίνδυνος και η πρόσληψή του

Τα τελευταία χρόνια, άρχισε να συνειδητοποιείται ότι η πολυπλοκότητα των περιβαλλοντικών κινδύνων όπως επίσης η επικωριάζουσα αβεβαιότητα ακόμη δε και η άγνοια (δεν γνωρίζουμε τι δεν γνωρίζουμε) αφαιρεί εν πολλοίς τη δυνατότητα της επιστήμης να τους ταυτοποιήσει και να τους πιθανολογήσει. Η κάλυψη του παραπάνω γνωστικού κενού δεν μπορεί να γίνει παρά με τη διεύρυνση της έννοιας του κινδύνου ώστε να συμπεριληφθούν σ' αυτή και υποκειμενικά χαρακτηριστικά. Έτσι, η έννοια της πρόσληψης του κινδύνου αποτελεί πλέον μια βασική παράμετρο οριοθέτησής του⁵.

Η ψυχολογική θεωρία της πρόσληψης του κινδύνου εστιάζει την προσοχή της στο πώς προσλαμβάνει το κοινό ένα κίνδυνο και κατά πόσο διαφοροποιείται από την εκτίμηση των ειδικών. Η βασική θέση της είναι ότι η διαφοροποιημένη στάση του κοινού έναντι των κινδύνων σε σχέση με αυτή των ειδικών, δεν είναι αποτέλεσμα της περιορισμένης ορθολογικότητας του πρώτου και της αντικειμενικής και έγκυρης αξιολόγησης των δεύτερων⁶. Απεναντίας, πρόκειται για ανταγωνιστικές ορθολογικότητες διότι το κοινό έχει μια πιο διευρυμένη αντίληψη για τους κινδύνους, σε σχέση με τους ειδικούς, καθώς εντάσσει σε αυτή και μη ποσοτικά δεδομένα, όπως την αβεβαιότητα, τον τρόπο, την ελεγχσιμότητα των πηγών

³ M. Leslie, "Liability for Increased Risk of Harm: A Lawyer's Response to Professor Shafer", *Cardozo Law Review*, Vol. 22, 2001, σ. 1837 (η οποία υπογραμμίζει ότι η παραδοσιακή θεωρία του δικαίου της αποζημίωσης δεν είναι επαρκώς εξοπλισμένη ώστε να αναμετρηθεί επιτυχώς με τις αβεβαιότητες που είναι εγγενείς στο χώρο των σύγχρονων πολύπλοκων αδικοπραξιών). Βλ., επίσης, M. Berger, "Eliminating General Causation: Notes towards A New Theory of Justice and Toxic Torts", *Columbia Law Review*, Vol. 97, 1997, σ. 2134. A.R. Klein, "A Model for Enhanced Risk Recovery in Tort", *Washington & Lee Law Review*, Vol. 56, 1999, σ.1177.

⁴ A.C. Lin, "Beyond Tort: Compensating Victims of Environmental Toxic Injury", *Southern California Law Review*, Vol. 78, 2005, σ. 1446.

⁵ P. Slovic, "Perception of Risk", *Science*, Vol. 236, 17-4-1987, σ. 280 επ.

⁶ K. Shrader-Frechette, *Risk and Rationality*, Berkeley, University of California Press, 1991, σ. 30.

κινδύνου, την ισότητα στην έκθεση, την εκούσια ή μη έκθεση στον κίνδυνο, τις πιθανές περιβαλλοντικές καταστροφές (π.χ. τη μη αναστρεψιμότητα), την εξοικείωση ή τον διάχυτο χαρακτήρα των κινδύνων, τις επιπτώσεις στις μελλοντικές γενεές κλπ⁷.

Με βάση τις παραπάνω επισημάνσεις είναι προφανές ότι το κοινό συνδέει στενά τα παραπάνω χαρακτηριστικά με την έννοια του κινδύνου. Στο ερώτημα που τίθεται, αν η σύνδεση αυτή είναι υποκειμενική –και, κατά συνέπεια, αυθαίρετη– η απάντηση που μπορεί να δοθεί είναι ότι μπορεί να συμβαίνει το αντίθετο: στο βαθμό που κάποιος εκτίθεται σε ένα κίνδυνο, χωρίς να έχει ερωτηθεί ή να έχει πληροφορηθεί ή να έχει συναινέσει π.χ. στην εγκατάσταση μιας χημικής βιομηχανίας ή μιας κεραίας κινητής τηλεφωνίας πλησίον της κατοικίας του και τον αισθάνεται ως απειλή του θεμελιώδους δικαιώματος της αυτονομίας του, τότε η άρνησή του να εκτεθεί σε αυτόν, ισοδυναμεί με υπεράσπιση αυτού του δικαιώματος. Το αντίθετο –εάν δηλαδή συμφωνούσε στην έκθεση, παρά την αίσθησή του ότι παραβιάζεται το ως άνω δικαίωμα του– αυτό θα συνιστούσε ανορθολογική συμπεριφορά⁸. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση που κάποιος αισθάνεται ότι δεν υπάρχει ισότητα στην έκθεση στους κινδύνους. Η διανομή των κινδύνων και των οφελών που προέρχονται από αυτούς (ισότητα στον κίνδυνο και στα οφέλη), είναι προτιμότερη ηθικά από την άνιση διανομή. Θεωρείται λοιπόν λογικό, κάποιος να αισθάνεται προσβολή όταν υφίσταται έναν τεχνολογικό κίνδυνο, χωρίς να ωφελείται από αυτόν τη στιγμή που κάποιος άλλος μπορεί να καρπώνεται τα οφέλη χωρίς να τον υφίσταται. Φαίνεται λοιπόν ότι το αίσθημα ως στοιχείο της πρόσληψης του κινδύνου, αποτελεί αντικειμενικό περισσότερο παρά υποκειμενικό δεδομένο⁹.

3. Ο κίνδυνος ως ζημία

Στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες οι οποίες στηρίζονται στις θεμελιώδεις αρχές της ατομικής ελευθερίας και αυτονομίας, η βλάβη –η ζημία στην ορολογία του δικαίου της αποζημίωσης– αποτελεί τη φιλοσοφική, πολιτική και νομική βάση για τον περιορισμό της ελευθερίας¹⁰. Ως ζημία ορίζεται “η συγκεκριμένη ζημία που επήλθε στο πρόσωπο ή στα προστατευόμενα αγαθά ή συμφέροντα του ζημιωθέντος”¹¹. Ένας ιδιαίτερος, ωστόσο, τύπος ζημίας είναι η περιβαλλοντική ζημία. Ως τέτοια νοείται η ζημία την οποία προκαλεί κάποιος τόσο

⁷ P. Slovic, “Perception of Risk”, ό.π., σ. 283. L. Heinzerling, “Temporal Dimension in Environmental Law”, *Environmental Law Reporter*, Vol. 31(9), 2001, σ. 11057.

⁸ S. Roeser, “The role of emotions in judging the moral acceptability of risks”, *Safety Science*, Vol. 44, 2006, σ. 696.

⁹ *Ibid.*, σ. 691.

¹⁰ A.C. Lin, “The unifying role of harm in environmental law”, *Wisconsin Law Review*, 2006, σ. 921. C.H. Schroeder, “Rights Against Risks”, *Columbia Law Review*, Vol. 86, 1986, σ. 495. Τα θεωρητικά θεμέλια της βλάβης ως περιορισμού της ελευθερίας βρίσκονται στον John Stuart Mill. Σύμφωνα με το συγγραφέα, η βλάβη είναι η αναγκαία προϋπόθεση για την παρέμβαση της κυβέρνησης μέσω της θέσπισης κανόνων δικαίου (ποινικών, διοικητικών και αστικών). Βλ. οχετ., *J.S. Mill, On Liberty*, New Haven CT, Yale University Press, 2003 [1859], σ. 139.

¹¹ I.K. Καράκωστα, *Περιβάλλον και Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000, σ. 494.

στους ανθρώπους (και στα προστατευόμενα αγαθά ή συμφέροντα) όσο και στο περιβάλλον αυτό καθαυτό (η λεγόμενη αμιγής οικολογική ζημία)¹².

Εκείνο, όμως, που μας απασχολεί στην παρούσα μελέτη δεν είναι η συντελεσθείσα ζημία αλλά το εάν και κατά πόσο ο κίνδυνος βλάβης –αυτός δηλαδή που δεν έχει πραγματοποιηθεί– συνιστά ζημία η οποία πρέπει να αποκατασταθεί. Με άλλες λέξεις, το ερώτημα που τίθεται είναι: μόνη η επιβολή ενός κινδύνου βλάβης αποτελεί βλάβη για εκείνον ο οποίος τον υφίσταται; Παραδοσιακά το δίκαιο δεν αναγνώριζε ότι ο κίνδυνος βλάβης στο μέλλον συνιστά ζημία για τον απλούστατο λόγο ότι εκλάμβανε τη ζημία αποκλειστικά ως φυσική ή άλλη απτή απώλεια. Συνεπώς στο βαθμό που δεν επρόκειτο για φυσική ή άλλη απτή απώλεια δεν ήταν δυνατό να γίνει λόγος για ζημία και για αποκατάστασή της¹³.

Ωστόσο, όπως ήδη αναφέρθηκε, στις τελευταίες δεκαετίες παρατηρούμε δραματικές αλλαγές στην ανάπτυξη της τεχνικής και της επιστήμης, οι οποίες δεν μπορούν να αφομοιωθούν εύκολα από την κοινωνία. Αυτό συμβαίνει διότι ο ρυθμός τους είναι εξαιρετικά ταχύς οι δε επιπτώσεις τους, πολλές φορές, είναι δύσκολα εντοπίσιμες ή ακόμη και απροσδιόριστες τουλάχιστον αν δεν παρέλθει μεγάλο χρονικό διάστημα¹⁴. Σ' αυτό το νέο τοπίο των γρήγορων και αναφομοιώτων αλλαγών οι νέες τεχνολογίες ή τα νέα προϊόντα ή ουσίες προκαλούν φόβο ο οποίος οφείλεται στα χαρακτηριστικά των κινδύνων όπως η μη ελεγχσιμότητα, η ακούσια έκθεση, η ανισότητα στην έκθεση κλπ. Ειδικότερα, αυτά τα χαρακτηριστικά των περιβαλλοντικών κινδύνων οδηγούν –πολλές φορές– στη μη αποδοχή τους από το κοινό και αυτό έχει σαν συνέπεια να δημιουργείται πρόσφορο έδαφος για την πρόκληση φόβου. Η αρνητική ψυχολογική κατάσταση στην οποία περιέρχεται κάποιος από την, με τον τρόπο αυτό, πρόκληση φόβου αντανακλά τη ζημία που υπέστη¹⁵.

Όπως παρατηρεί ο Christopher Schroeder “η καταβολή αποζημίωσης για την έκθεση στον κίνδυνο βρίσκει έρεισμα στο γεγονός ότι η ως άνω έκθεση αποτελεί παραβίαση της αυτονομίας του ατόμου”¹⁶. Γίνεται, λοιπόν, λόγος για παραβίαση της αυτονομίας του ατόμου διότι οι σύγχρονοι τεχνολογικοί κίνδυνοι (π.χ. η βιοτεχνολογία, η κλωνοποίηση, η νανοτεχνολογία, η πυρηνική ενέργεια, οι χημικές ουσίες κλπ) δημιουργούν φόβο, άγχος ακόμη και κατάθλιψη που, πολλές φορές, μετεξελίσσονται σε φυσικά συμπτώματα όπως είναι η αϋπνία, το αίσθημα κούρασης, οι πονοκέφαλοι, η διάρροια, οι μυϊκοί πόνοι και η αποδυνάμωση του

¹² Βλ., αντί πολλών, C. Lacroix, *La réparation des dommages en cas de catastrophes*, Paris, L.G.D.J, 2008, σ. 25. M. Remond-Gouilloud, *Du droit de détruire. Essai sur le droit de l'environnement*, Paris, PUF, 1989, σ. 189. I.K. Καράκωστα, *Περιβάλλον & Δίκαιο*, ό.π., σ. 451.

¹³ C. Finkelstein, “Is Risk a Harm?”, *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 151, 2003, σ. 976.

¹⁴ K.S. Shrader-Frechette, E.D. McCoy, *Method in Ecology: Strategies for Conservation*, Cambridge MA, Cambridge University Press, 1993, σ. 38-39. Βλ., επίσης, R.O. Brooks, R. Jones, R.A. Virginia, *Law and Ecology: The rise of the ecosystem regime*, Aldershot, Ashgate, 2002, σ. 264.

¹⁵ A.C. Lin, “The unifying role of harm in environmental law”, ό.π., σ. 967. A. Porat, A. Stein, *Tort Liability Under Uncertainty*, Oxford, Oxford University Press, 2001, σ. 9 (οι οποίοι αναφέρουν ότι ο καταλογισμός της ευθύνης για την έκθεση σε κίνδυνο συναρτάται με το κατά πόσο εκείνος που τον υφίσταται ασκεί ή όχι έλεγχο επ' αυτού.)

¹⁶ C.H. Schroeder, “Corrective Justice, Liability for Risks, and Tort Law”, *UCLA Law Review*, Vol. 38, 1990, σ. 160

ανοσοποιητικού συστήματος¹⁷. Στο βαθμό που τα παραπάνω αισθήματα, ως απόρροια της έκθεσης σε κίνδυνο, δημιουργούν εμπόδια ή αποτρέπουν ένα άτομο από την επίτευξη των στόχων του, προσβάλλουν την αυτονομία του και συνεπώς δικαιούται να αξιώσει την αποκατάσταση της ζημίας του από εκείνον ο οποίος τον εξέθεσε στον κίνδυνο¹⁸. Με άλλες λέξεις, επειδή είναι ο κίνδυνος αυτός καθαυτός που δημιουργεί το φόβο και όχι η ύπαρξη φυσικής επίπτωσης ή εκδήλωσης, για το λόγο αυτό η αποκατάσταση της ζημίας αφορά στον κίνδυνο, υπό την προϋπόθεση βεβαίως ότι θα είναι εύλογος¹⁹. Το τελευταίο στοιχείο είναι απαραίτητο διότι μόνο έτσι θα περιοριστεί, όπως επιβάλλεται άλλωστε, η αναζήτηση ευθύνης στις περιπτώσεις που το στρες οφείλεται αποκλειστικά στην έκθεση και όχι σε άλλους παράγοντες.

Επειδή καθημερινά οι άνθρωποι εκτίθενται σε περιβαλλοντικούς κινδύνους, δεν είναι δυνατόν όλοι αυτοί οι κίνδυνοι να αποτελέσουν τη βάση για την αναζήτηση ευθύνης. Σε μια τέτοια περίπτωση, οδηγούμαστε σε απεριόριστο –και γι’ αυτό το λόγο μη αποδεκτό– αριθμό αποκαταστατέων ζημιών, επί πλέον δε ενδέχεται να υποκρύπτεται μια διάθεση πλουτισμού²⁰. Θα πρέπει λοιπόν να οριοθετηθούν οι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι για τους οποίους μπορεί να αναζητηθεί αστική ευθύνη, έτσι ώστε να αποφευχθούν οι παραπάνω στρεβλωτικές καταστάσεις.

Η οριοθέτηση των αποζημιωτέων κινδύνων πρέπει να στηρίζεται σε δύο κριτήρια, ένα ποσοτικό και ένα ποιοτικό²¹. Το ποσοτικό κριτήριο αφορά στον αριθμό των ανθρώπων οι οποίοι εκτίθενται σε ένα περιβαλλοντικό κίνδυνο. Μόνο οι κίνδυνοι οι οποίοι απειλούν ένα μεγάλο αριθμό προσώπων μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για την αναζήτηση ευθύνης, διότι εν προκειμένω το μεγάλο εύρος του πληθυσμού που εκτίθεται σε ένα κίνδυνο, καθιστά σχεδόν βέβαιο ότι θα επέλθει βλάβη σε ορισμένα μέλη του, αν και δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε τα

¹⁷ L. Heinzerling, “Environmental Law and the Present Future”, *Georgetown Law Journal*, Vol. 87, 1999, σ. 2034-2036 (η οποία επισημαίνει ότι ο φόβος, το άγχος ή η κατάθλιψη προέρχονται από το σωρευτικό και βαθμιαίο χαρακτήρα των ασθενειών που προκαλούνται από την έκθεση σε τοξικές και επικίνδυνες ουσίες. Δηλαδή, οι άνθρωποι βιώνουν τα παραπάνω αισθήματα επειδή η βλαπτική δράση είναι μεν παρούσα πλην όμως είναι αόρατη καθώς τα αποτελέσματά της εμφανίζονται μετά από πολλά χρόνια.) Βλ., ομοίως, C. Finkelstein, “Is Risk a Harm?”, *ό.π.*, σ. 977 (η οποία υπογραμμίζει ότι ο κίνδυνος βλάβης αποτελεί βλάβη διότι η πρόκληση τέτοιων δυσάρεστων συναισθημάτων είναι σοβαρότερη από τη φυσική βλάβη.)

¹⁸ C.H. Schroeder, “Corrective Justice, Liability for Risks, and Tort Law”, *ό.π.*, σ. 160. Βλ., επίσης, S. Perry, “Risk, Harm, Interests, and Rights”, in: T. Lewens (ed.), *Risk: Philosophical Perspectives*, London/N.Y., Routledge, 2007, σ. 198-199 (ο οποίος δεν θεωρεί μεν ότι ο κίνδυνος πρόκλησης ζημίας συνιστά ζημία, υποστηρίζει όμως ότι η πρόκληση τρόμου ή στρες από την έκθεση σε κίνδυνο αποτελούν προσβολές που πρέπει να θεωρηθούν ως αποκαταστατέες ζημιές.) J.C.P. Goldberg, B.C. Zipursky, “Unrealized Torts”, *Virginia Law Review*, Vol. 88, 2002, σ. 1235-40 (οι οποίοι, παρά το γεγονός ότι έχουν μια πολύ κριτική στάση σχετικά με την καταβολή αποζημίωσης σε μη επελθόντες κινδύνους, ωστόσο υπογραμμίζουν ότι σε περιπτώσεις όπου κάποιος εκτίθεται σε σημαντικό κίνδυνο υφίσταται ζημία που πρέπει να αποκατασταθεί. Όπως επισημαίνουν «εάν ο κίνδυνος συνδέεται με δυνάμει μοιραία ασθένεια η επίπτωση δεν αφορά μόνο στην ελάττωση του προσδόκιμου ζωής αλλά πλήττει και την εμπιστοσύνη κάποιου στις δυνάμεις του πράγμα που τον οδηγεί στο να ανατρέψει τα σχέδιά του και τις δραστηριότητές του.»)

¹⁹ A.R. Klein, “Fear of Disease and the Puzzle of Future Cases in Tort”, *U.C. Davis Law Review*, Vol., 35, 2001-2002, σ. 979.

²⁰ A.C. Lin, “The unifying role of harm in environmental law”, *ό.π.*, σ. 942.

²¹ A. Guegan-Lecuyer, *Domages de masse et responsabilité civile*, Paris, L.G.D.J., 2006, σ. 78-93 (η οποία υιοθετεί τα παραπάνω κριτήρια για να οριοθετήσει τις εκτεταμένες περιβαλλοντικές και άλλες ζημιές των σύγχρονων κοινωνιών.)

συγκεκριμένα θύματα²². Το ποιοτικό κριτήριο αφορά στην πρόσληψη του κινδύνου από τους ανθρώπους, δεδομένου ότι ο φόβος για την πρόκληση ασθενειών είναι συνάρτηση της πρόσληψης του κινδύνου²³. Όπως ήδη τονίστηκε, η έννοια των περιβαλλοντικών κινδύνων δεν στηρίζεται μόνο σε ποσοτικά αλλά και σε ποιοτικά κριτήρια, η πρόσληψή τους όμως από το κοινό σχετίζεται κυρίως με τα τελευταία²⁴. Ο φόβος, ως πραγματικό γεγονός, έχει την ίδια γνωσιακή και συγκινησιακή διάσταση με την ποιοτική πρόσληψη του κινδύνου, της οποίας αποτελεί έκφραση²⁵. Επομένως, τα ποιοτικά κριτήρια στην πρόσληψη του κινδύνου, όπως η ακούσια ή η μη ίση έκθεση και, κυρίως, η μη εξοικείωση με αυτόν, δημιουργούν φόβο πρόκλησης ασθενειών, ο οποίος εντείνεται στο βαθμό που κυριαρχούν τα παραπάνω κριτήρια. Έτσι, η έκθεση σε ένα ποιοτικά προσλαμβανόμενο κίνδυνο πρόκλησης βλάβης στην υγεία δημιουργεί φόβο και άλλα αισθήματα, τα οποία μειώνουν το επίπεδο της “ευημερίας” και με τον τρόπο αυτόν προσβάλλεται το δικαίωμα, αυτών που τον υφίστανται, να διάγουν την ίδια ασφαλή ζωή όπως και οι άλλοι που δεν έχουν εκτεθεί σε τέτοιο κίνδυνο²⁶.

Μια άλλη εκδοχή αναζήτησης αποζημίωσης ή χρηματικής ικανοποίησης είναι αυτή που σχετίζεται με την έκθεση σε αυξημένο κίνδυνο αυτόν καθαυτόν²⁷. Τα δικαστήρια έκριναν ότι υφίσταται βλάβη και επομένως μπορεί να αξιώσει την αποκατάστασή της κάποιος ο οποίος εκτέθηκε σε αυξημένο κίνδυνο, υπό την προϋπόθεση ότι α) υπάρχει μια κάποια –έστω και μικρή– φυσική ζημία και β) μπορεί να αποδείξει ότι είναι πιθανότερο να αναπτύξει ασθένεια παρά να μην αναπτύξει²⁸. Η εν λόγω εκδοχή αποζημίωσης ή χρηματικής ικανοποίησης αναγνωρίζεται στη Γαλλία και στις Η.Π.Α. στο πλαίσιο της ιατρικής ευθύνης και στην Ελλάδα στο πλαίσιο της ΑΚ 931²⁹.

Η παραπάνω δυνατότητα καταβολής αποζημίωσης ή χρηματικής ικανοποίησης τόσο στην περίπτωση πρόκλησης φόβου όσο και σε εκείνη της έκθεσης σε κίνδυνο αυτόν καθαυτόν, μπορεί να επιλύσει διάφορα νομικά προβλήματα τα οποία συναντούμε στις εκ φύσεως περίπλοκες υποθέσεις των περιβαλλοντικών ζημιών³⁰. Πρώτον, παρακάμπτει το δυσεπίλυτο ζήτημα της αιτιώδους συνάφειας, το οποίο αποτελεί το βασικό εμπόδιο για τον καταλογισμό

²² A.C. Lin, “The unifying role of harm in environmental law”, ό.π., σ. 962. C. Finkelstein, “Is Risk a Harm?”, ό.π., σ. 978 (η οποία τονίζει ότι, από τη στιγμή που κάποιος δημιούργησε κίνδυνο βλάβης σε ένα τμήμα του πληθυσμού που εκτέθηκε σ’ αυτόν, είναι λογικό να προβλέψουμε ότι κάποιος απ’ αυτούς θα αναπτύξουν διάφορες ασθένειες.)

²³ C.P. Guzelian, “Liability & Fear”, Ohio State Law Journal, Vol. 65(4), 2004, σ. 750.

²⁴ Βλ., supra.

²⁵ M.D. Adler, “Risk, Death and Harm: The Normative Foundations of Risk Regulation”, Minnesota Law Review, Vol. 87, 2003, σ. 1375.

²⁶ C. Finkelstein, “Is Risk a Harm?”, ό.π., σ. 973.

²⁷ A.R. Klein, “A Model for Enhanced Risk Recovery in Tort”, Washington & Lee Law Review, Vol. 56, 1999, σ. 1173.

²⁸ Ibid.

²⁹ Αναλυτικότερα, βλ., Α. Καλαβρού, Προστασία των περιβαλλοντικών αγαθών και ευθύνη κατά τον Αστικό Κώδικα, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2009, σ. 188 επ.

³⁰ Για μια αναλυτική παρουσίαση των ποικίλων νομικών προβλημάτων σχετικά με την αποκατάσταση των περιβαλλοντικών ζημιών, βλ., C.F. Cranor, Toxic Torts: Science, Law and the Possibility of Justice, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

της ευθύνης³¹. Εάν, λοιπόν, αποδείξουν οι ενάγοντες ότι ο εναγόμενος τους εξέθεσε σ' ένα κίνδυνο βλάβης, θα μπορεί να τους καταβληθεί αποζημίωση ή χρηματική ικανοποίηση για τη βλάβη την οποία υπέστησαν κατά το χρόνο της έκθεσης, χωρίς να περιμένουν να εκδηλωθούν τα πρώτα συμπτώματα της νόσου. Δεύτερον, εάν καταστεί εφικτή η αποκατάσταση της ζημίας εξ αιτίας της έκθεσης στον κίνδυνο βλάβης, οι ενάγοντες παρακάμπτουν τους περιορισμούς αναφορικά με τη δυνατότητά τους να επιτύχουν τον καταλογισμό της ευθύνης. Στην περίπτωση που κάποιος έχει εκτεθεί σε μια επικίνδυνη και βλαπτική ουσία ή δραστηριότητα οι αρνητικές επιπτώσεις των οποίων εμφανίζονται σε βάθος χρόνου, δεν έχει τη δυνατότητα να απαιτήσει αποζημίωση ή χρηματική ικανοποίηση πριν από την εμφάνιση της νόσου. Με την αναγνώριση, όμως, της ευθύνης προς αποκατάσταση της βλάβης του εξ αιτίας της έκθεσης στον κίνδυνο, έχει την επιλογή να το πράξει κατά το χρόνο της έκθεσης³². Μάλιστα δε, πρέπει να τονιστεί ότι οι περιορισμοί δεν είναι απλώς χρονικοί αλλά ουσιαστικοί διότι η αναζήτηση της ευθύνης μετά την εμφάνιση της νόσου, δηλαδή μετά από πολλά χρόνια ή και δεκαετίες, καθιστά εξαιρετικά δύσκολη έως αδύνατη την απόδειξη των ζημιολογικών γεγονότων³³.

Τα παραπάνω επιχειρήματα υπέρ της ευθύνης για τη δημιουργία κινδύνου βλάβης της υγείας στο μέλλον δηλαδή για τον κίνδυνο *per se*, έχουν προκαλέσει σοβαρές αντιρρήσεις. Η πρώτη αφορά στο γεγονός ότι εάν κάποιος επιτύχει την αποκατάσταση της βλάβης του εξ αιτίας της έκθεσης στον κίνδυνο μπορεί, στην περίπτωση που αναπτύξει αργότερα ασθένεια οφειλόμενη στην παραπάνω έκθεση, να αξιώσει αποζημίωση ή χρηματική ικανοποίηση και για την επελθούσα στη συνέχεια φυσική ζημία. Πρόκειται λοιπόν για διπλό καταλογισμό ευθύνης για την ίδια αιτία³⁴. Η δεύτερη αφορά στο κατά πόσο ο φόβος που προκαλείται από την έκθεση στον κίνδυνο βλάβης της υγείας είναι εύλογος ή όχι³⁵. Στο βαθμό που οι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι διαπερνώνται από αβεβαιότητα, είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αν ο φόβος από την έκθεση σ' αυτούς είναι εύλογος και συνεπώς εγείρεται ζήτημα σχετικά με την καταλληλότητα της αρχής της ευθύνης εξ αιτίας της έκθεσης σε κίνδυνο βλάβης της υγείας³⁶.

Θα πρέπει, στο σημείο αυτό, να τονιστεί ότι ένα ζήτημα για το οποίο δεν έχουν εκφραστεί ανάλογες αντιρρήσεις είναι αυτό της καταβολής αποζημίωσης για τη μείωση της αξίας των ακινήτων εξ αιτίας του φόβου από την έκθεση σε κινδύνους βλάβης της υγείας³⁷. Η σχετική προβληματική είναι πολύ

³¹ A.R. Klein, "Fear of Disease and the Puzzle of Futures Cases in Tort", ό.π., σ. 981. *Ι. Καρακώστα*, "Οικολογία, περιβάλλον και δικαιο", www.nomosphysis.org.gr Ιούνιος 2007, (ο οποίος υπογραμμίζει ότι είναι δυσχερώς αποδείξιμη τόσο η ύπαρξη όσο και η έκταση της οικολογικής ζημίας σε ένα συγκεκριμένο χρονικό σημείο).

³² C. Finkelstein, "Is Risk a Harm?", ό.π., σ. 999.

³³ K.S. Abraham, "The Relation between Civil Liability and Environmental Regulation: An Analytical Overview", Washburn Law Review, Vol. 41, 2002, σ. 380. A.R. Klein, "Fear of Disease and the Puzzle of Futures Cases in Tort", ό.π., σ. 966.

³⁴ C. Finkelstein, "Is Risk a Harm?", ό.π., σ. 991.

³⁵ J. Steele, Risks and Legal Theory, Oxford/Portland, Hart Publishing, 2004, σ. 117.

³⁶ A.C. Lin, "The unifying role of harm in environmental law", ό.π., σ. 985.

³⁷ S. Jasanoff, Science at the Bar. Law, Science, and Technology in America, Cambridge/Mass, Harvard University Press, 1995, σ. 40-41, 130-131.

ενδιαφέρουσα αλλά δεν θα υπεισεέλθουμε στην ανάλυσή της διότι είναι πέραν των ζητημάτων τα οποία διαπραγματευόμαστε στην παρούσα μελέτη³⁸.

4. Συμπεράσματα

Η ζημία αποτελεί πλέον μια κεντρική κατηγορία του δικαίου προστασίας του περιβάλλοντος. Οι στόχοι τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημοσίου δικαίου του περιβάλλοντος είναι η αποτροπή, η μείωση και η αποκατάστασή της. Η ζημία όμως δεν είναι μια αντικειμενική έννοια με προσδιορισμένο εκ των προτέρων περιεχόμενο. Είναι περισσότερο μια κανονιστική έννοια το περιεχόμενο της οποίας εξαρτάται από κοινωνικές και πολιτισμικές κρίσεις για τα έννομα συμφέροντα που πλήττονται και οι οποίες στηρίζονται σε ευρύτερες αντιλήψεις περί καλού και κακού³⁹.

Η αβεβαιότητα ή ακόμη και η άγνοια σχετικά τόσο με την αιτιώδη σχέση πράξης και αποτελέσματος όσο και με το είδος ή το εύρος της βλάβης, αποτελούν ουσιώδη χαρακτηριστικά των σύγχρονων περιβαλλοντικών και τεχνολογικών κινδύνων⁴⁰. Επί πλέον, αλλιώς προσλαμβάνουν τον κίνδυνο αυτοί που τον υφίστανται και διαφορετικά όσοι τον δημιουργούν. Επειδή οι παραπάνω παράμετροι έχουν μόνιμο χαρακτήρα, δεν πρέπει να περιοριζόμαστε στην ευκαιριακή ή αποσπασματική διαχείριση των κινδύνων αλλά χρειάζεται να ενταχθούν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο διακυβέρνησης των κινδύνων⁴¹. Η τελευταία, έχοντας από τη μια πλευρά, το βλέμμα της στραμμένο προς το “τηλεσκόπιο” της κοινωνίας των κινδύνων (τις γενικευμένες και καθολικές όψεις τους) και από την άλλη πλευρά, προς το “μικροσκόπιο” της ατομικής πρόσληψης των κινδύνων, συναρθρώνει τα δύο οπτικά πεδία, έτσι ώστε να υπηρετηθεί ο στόχος της “ιδανικής” κοινωνίας.

Η σύγχρονη νομικο-πολιτική θεωρία των κινδύνων αναδεικνύει ένα νέο τρόπο οργάνωσης των θεσμών για την αντιμετώπισή τους. Πρόκειται για το “κανονιστικό” κράτος του οποίου ο ρόλος συνίσταται στη δημιουργία κανόνων δικαίου, ικανών να ανταποκριθούν στο σύγχρονο αίτημα της ασφάλειας⁴². Οι τελευταίοι συνιστούν ένα συνεκτικό σύνολο, το οποίο βρίσκεται σε διαρκή εξέλιξη σε όλα τα επίπεδα της έννομης τάξης (εθνικό, ενωσιακό και διεθνές).

Μεταξύ των ρυθμίσεων σημαντική θέση κατέχουν εκείνες του ιδιωτικού δικαίου. Η αρχική εστίαση του δικαίου στην ευθύνη για τελεσθείσες ζημιές αποδείχθηκε ανεπαρκής αν και παραμένει αναγκαία. Η αρχή της ευθύνης από τη δημιουργία κινδύνου βλάβης της υγείας στο μέλλον δηλαδή για τον κίνδυνο *per se* άρχισε να γίνεται αποδεκτή και να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο όχι μόνο στην

³⁸ Αναλυτικά για το ζήτημα αυτό, βλ., Γ. Μπάλια, Περιβαλλοντικοί κίνδυνοι. Διαπλοκή Επιστήμης, Δικαίου και Πολιτικής, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλας, 2009, σ. 326 επ.

³⁹ A.C. Lin, “The unifying role of harm in environmental law”, ό.π., σ. 984.

⁴⁰ Γενικότερα για τα εν λόγω ζητήματα από τη σκοπιά του δικαίου της αποζημίωσης, βλ., V.C. Thieberge, “Libres propos sur l’ evolution du droit de la responsabilité. Vers un élargissement de la fonction de la responsabilité civile?”, Revue Trimestrielle de Droit Civil, 1999, σ. 561 επ. Της ιδίας, “Avenir de la responsabilité, responsabilité de l’ avenir”, Recueil Dalloz, 2004, σ. 577 επ.

⁴¹ S. Jasanoff, “Risk in Hindsight-Towards a Politics of Reflection”, in: I.K. Richter, S. Benking, R. Muller-Schmid (eds), Risk, Society, and the Culture of Precaution, London, Palgrav Macmillan, 2006, σ. 28-46.

⁴² C. Hood, H. Rothstein, R. Baldwin, The Government of Risk. Understanding Risk Regulation Regimes, Oxford, Oxford University Press, 2004, σ. 4.

αποκαταστατική αλλά και στην προληπτική λειτουργία του ιδιωτικού δικαίου του περιβάλλοντος⁴³. Ο κύριος προσανατολισμός πλέον βρίσκεται στην όσο το δυνατόν πιο έγκαιρη παρέμβαση του δικαίου ώστε να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά οι κίνδυνοι, οι οποίοι πολλαπλασιάζονται σε όλους τους τομείς της ζωής (περιβάλλον, υγεία, διατροφή, εργασία κλπ)⁴⁴.

Σε ό,τι αφορά στην αξίωση αποκατάστασης για τον κίνδυνο *per se*, θα πρέπει να τονιστεί ότι ενδέχεται να οδηγήσει σε καταχρηστική άσκηση αγωγών αποζημίωσης, σε διπλή επιδίκαση αποζημίωσης ή στην άρνηση της ασφαλιστικής κάλυψης των κινδύνων⁴⁵. Οι ως άνω κίνδυνοι, όμως, μπορούν να αποτραπούν στο βαθμό που θα υπάρχει απόδειξη –στη βάση της πιθανολόγησης καθόσον αφορά στο μελλοντικό γεγονός της νόσησης– ότι ο εναγόμενος ή οι εναγόμενοι εξέθεσαν σε κίνδυνο βλάβης τον ή τους ενάγοντες. Ή εάν ο ενάγων που εκτέθηκε σε κίνδυνο και επέτυχε την αποκατάσταση της ζημίας του εξ αιτίας της έκθεσης αυτής και στη συνέχεια ανέπτυξε ασθένεια, θα μπορεί να αξιώσει αποζημίωση ή χρηματική ικανοποίηση για την ύστερη φυσική ζημία, αφού όμως αφαιρεθεί το ποσό που έλαβε ήδη για την έκθεση στον κίνδυνο⁴⁶.

B12-4. Μια έρευνα στο χώρο της Κοινωνιολογίας του Δικαίου: Δια βίου μάθηση με όρους διαπολιτισμικότητας και ο κίνδυνος του κοινωνικού αποκλεισμού

**Ευαγγελία Κουτίδου,
Υποψήφια Διδάκτωρ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης**

1. Εισαγωγή

Μια έρευνα που εντάσσεται στο επιστημονικό πεδίο της Κοινωνιολογίας του Δικαίου, με κεντρικούς θεματικούς άξονες τη Διά Βίου Μάθηση και τη Διαπολιτισμικότητα, συνδέεται με τη θεματική αυτού του Συνεδρίου μέσω της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, κατά δύο τρόπους. Κατ' αρχάς ο πληθυσμός-στόχος που αφορά είναι οι Τσιγγάνοι και οι Παλινοστούντες (ειδικότερα από την πρώην Σοβιετική Ένωση), δύο ειδικές πληθυσμιακές ομάδες που συγκεντρώνουν τα χαρακτηριστικά των κοινωνικά αποκλεισμένων ή που διατρέχουν τον κίνδυνο να περιέλθουν στην κατάσταση ή να εισέλθουν στη

⁴³ P. Cane, "Using Tort Law to Enforce Environmental Regulations", Washburn Law Journal, Vol. 41, 2002, σ. 428. Βλ., επίσης, G. Viney, "Principe de précaution et responsabilité civile des personnes privées", Recueil Dalloz, 2007, σ. 1542.

⁴⁴ C. Noiville, Du bon gouvernement des risques. Le droit et la question du « risque acceptable », Paris, PUF, 2003, σ. 51. Βλ., επίσης, Y. Jegouzo, "De certaines obligations environnementales: prévention, précaution et responsabilité", AJDA, 2005, σ. 1164 επ.

⁴⁵ E. Johnson, "Environmental Stigma Damages: Speculative Damages in Environmental Tort Cases", UCLA Journal of Environmental Law and Policy, Vol. 15, 1996, σ. 196.

⁴⁶ C. Finkelstein, "Is Risk a Harm?", ό.π., σ. 999.

διαδικασία του κοινωνικού αποκλεισμού. Κατά δεύτερο λόγο, υπάρχει ένα θεωρητικό νήμα που συνδέει την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού με την έννοια της διά βίου μάθησης, όπως αυτή προκύπτει από το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνάς μας: πρόκειται για το ευρύτερο – δηλαδή όχι μόνο οικονομικό – περιεχόμενο που χαρακτηρίζει και τις δύο έννοιες και συνδέεται με βασικά χαρακτηριστικά της «κοινωνίας της διακινδύνευσης».

Στο πρώτο μέρος της παρούσας εισήγησης θα αναπτυχθεί σύντομα η ευρεία έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, ως ένας σημαντικός κίνδυνος στις σύγχρονες παγκοσμιοποιημένες κοινωνίες της διακινδύνευσης, τον οποίο διατρέχουν σε μεγάλο βαθμό ομάδες του πληθυσμού που εμφανίζουν εθνοπολιτισμική ετερότητα, όπως ο πληθυσμός-στόχος της παρούσας έρευνας. Στη συνέχεια θα αναλυθεί η κεντρική σημασία που κατέχει η Διά Βίου Μάθηση, με την ευρύτερη έννοιά της, στις παγκοσμιοποιημένες κοινωνίες της γνώσης, ειδικότερα μάλιστα ως παράγοντας άρσης του κοινωνικού αποκλεισμού. Στο δεύτερο μέρος της σύντομης αυτής εισήγησης, θα παρουσιαστούν συνοπτικά τα βασικά σημεία του σχεδιασμού της συγκεκριμένης υπό εκπόνηση εργασίας.

2. Βασικά στοιχεία της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού

2.1. Απόπειρες προσδιορισμού της έννοιας στα πλαίσια της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» αναφέρεται εδώ και δύο περίπου δεκαετίες τόσο σε κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσο και γενικά από τους κοινωνικούς επιστήμονες, έτσι που αναδεικνύεται ο πολύπλευρος όσο και ρευστός χαρακτήρας του.

Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '90 στο Πράσινο Βιβλίο για την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική, τίθεται έντονα ο προβληματισμός για την «εξάντληση του ανθρώπινου δυναμικού μέσω της ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού». Το κείμενο αυτό επισημαίνει ειδικότερα ότι, πέρα από τις ενεργούς πολιτικές για την αγορά εργασίας και την αύξηση της απασχόλησης, απαιτείται «δυναμική και δίκαιη κοινωνική προσαρμογή», η οποία περιλαμβάνει «ενεργούς πολιτικές κοινωνικής προστασίας, που στοχεύουν λιγότερο στη διατήρηση του εισοδήματος και περισσότερο στη βοήθεια για την ένταξη ευάλωτων ατόμων στην οικονομία και στην κοινωνία», καθώς το πρόβλημα δεν είναι μόνο μεταξύ της κορυφής και της βάσης της κοινωνικής κλίμακας, αλλά μεταξύ εκείνων που έχουν θέση στην κοινωνία και εκείνων οι οποίοι αποκλείονται (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 1993: 20-21). Έτσι, εφόσον μάλιστα αφορά όχι μόνο άτομα αλλά και κοινωνικές ομάδες, ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν υποδηλώνει απλώς κοινωνική ανισότητα, αλλά ενέχει επίσης τον κίνδυνο μια διπλής, κατακερματισμένης κοινωνίας.

Στη συνέχεια του Πράσινου Βιβλίου, σε μια προσπάθεια ορισμού, αποδίδεται ευρύτερο περιεχόμενο στην έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, που υπερβαίνει τη συμμετοχή στην εργασιακή ζωή και δε σημαίνει μόνο ανεπαρκές εισόδημα, αλλά εκδηλώνεται σε τομείς όπως η στέγαση, η εκπαίδευση, η υγεία και η πρόσβαση σε υπηρεσίες. Τέλος, οι πολυσχιδείς μηχανισμοί που ευθύνονται για τη γέννηση του φαινομένου εντοπίζονται στα αίτιά του: η μόνιμη ή μακροχρόνια

ανεργία, ο αντίκτυπος της βιομηχανικής αλλαγής σε μη ειδικευμένους εργαζόμενους, η εξέλιξη των οικογενειακών δομών και η παρακμή των παραδοσιακών μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης, η αύξηση του ατομικισμού και η παρακμή των παραδοσιακών αντιπροσωπευτικών θεσμών, καθώς και οι νέες μορφές μετανάστευσης, οι οποίες πολύ συχνά συνδέονται με την εγκατάσταση σε παρακμάζουσες αστικές ή σε αγροτικές περιοχές που υπολείπονται της γενικής προόδου της κοινωνίας (ό.π.: 23).

Έτσι την εποχή αυτή, ενώ είχε ήδη ξεκινήσει το τρίτο κατά σειρά ευρωπαϊκό πρόγραμμα κατά της φτώχειας (1990-1994), στη δημόσια συζήτηση καθιερώνεται πλέον ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός», αντικαθιστώντας τον όρο «φτώχεια», ενώ συγχρόνως συνδέεται πια ξεκάθαρα με την έννοια των κοινωνικών δικαιωμάτων. Ο κοινωνικός αποκλεισμός αναλύεται ως «άρνηση ή μη πραγμάτωση των κοινωνικών δικαιωμάτων», παραπέμποντας έτσι στην επιστημονική συζήτηση για τα κοινωνικά δικαιώματα, που γίνεται υπό το φως του κλασικού έργου του Marshall «Ιδιότητα του πολίτη και Κοινωνική Τάξη» (Marshall 1950, στο: Marshall & Bottomore 2000: 80). Αυτή η άρνηση της πρόσβασης στα κοινωνικά δικαιώματα συνδέεται με ένα γενικευμένο κοινωνικό μειονέκτημα που εντοπίζεται στα πλαίσια της εκπαίδευσης, της κατάρτισης, της εργασίας, της στέγασης, και γενικά των πηγών πλούτου της κοινωνίας, σηματοδοτώντας με άλλα λόγια ανισότητες στην κατανομή των ευκαιριών της ζωής (Room 1995: 3, 7).

Μετά από τον αρχικό προβληματισμό για την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού που διατυπώθηκε τη δεκαετία του '90, φτάνουμε στο ορόσημο των αρχών της σύγχρονης περιόδου που ορίζεται από τη δεκαετία 2000-10. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισσαβόνας του Μαρτίου 2000, προκειμένου να υλοποιήσει το αίτημα ο εκσυγχρονισμός της οικονομίας να συμβαδίζει με την προώθηση της κοινωνικής συνοχής, ζήτησε από τα κράτη μέλη και από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να λάβουν έως το 2010 φιλόδοξα και αποτελεσματικά μέτρα για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού για να υπάρξουν κοινοί στόχοι, κοινοί δείκτες και η νέα γενιά των κοινών εθνικών σχεδίων δράσης για την κοινωνική ένταξη (ΕΣΔ/ένταξη). Το Δεκέμβριο του 2000, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Νίκαιας αποφάσισε την καθιέρωση μιας νέας μεθόδου για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, με βάση τέσσερις στόχους: προώθηση της συμμετοχής στην απασχόληση και της πρόσβασης για όλους στους πόρους, τα δικαιώματα, τα αγαθά και τις υπηρεσίες· πρόληψη των κινδύνων αποκλεισμού· δράση για τους πλέον ευάλωτους· κινητοποίηση όλων των φορέων.

Τρία χρόνια μόλις αργότερα, το 2003, μια Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, που αφορούσε τα αποτελέσματα των εθνικών σχεδίων δράσης για την «κοινωνική ένταξη», τόνιζε ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μια «διαδικασία με την οποία ορισμένα άτομα ωθούνται στο περιθώριο της κοινωνίας και εμποδίζεται η πλήρης συμμετοχή τους ... στις κοινωνικές δραστηριότητες και στα τοπικά δίκτυα ..., λόγω φτώχειας ή έλλειψης βασικών δεξιοτήτων και ευκαιριών για διά βίου μάθηση Τα άτομα αυτά αισθάνονται ανίσχυρα και ανίκανα να ασκήσουν έλεγχο στις

αποφάσεις που επηρεάζουν την καθημερινότητά τους» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2003: 10).

Είναι βέβαιο ότι αυτή η Έκθεση σκιαγραφούσε μια έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού που υπερβαίνει την οικονομική διάσταση. Συγχρόνως παρουσίαζε τις προόδους που είχαν επιτευχθεί στην εφαρμογή μιας ανοικτής μεθόδου συντονισμού μεταξύ των κρατών μελών, κυρίως όμως όριζε, ανάμεσα στους έξι κύριους τομείς προτεραιότητας για δράση, δύο στόχους: α) την προώθηση της πρόσβασης των ατόμων, που αντιμετωπίζουν έντονο κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού, σε στέγαση και υγειονομική περίθαλψη υψηλής ποιότητας, καθώς και στην εκπαίδευση και τη διά βίου μάθηση και β) την κατάρτιση μιας δυναμικής πολιτικής για τη μείωση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού των μεταναστών και των εθνοτικών μειονοτήτων (μέριμνα που μπορεί να θεωρηθεί ότι παραπέμπει, όσον αφορά την Ελλάδα, στους Παλιννοστούντες και τους Τσιγγάνους αντίστοιχα). Με τον τρόπο αυτόν η Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής συνέδεε την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού με τη Διά Βίου Μάθηση, ιδιαίτερα μάλιστα όσον αφορά ευπαθείς ή μειονεκτούσες ομάδες του πληθυσμού, και μάλιστα με εθνοπολιτισμικές ιδιαιτερότητες.

Πάντως στο ίδιο κείμενο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η ιδέα του κοινωνικού αποκλεισμού χαρακτηρίζεται «νεόκοπη» και επισημαίνεται ο κίνδυνος η προώθηση της κοινωνικής ένταξης να θεωρηθεί δευτερεύων στόχος σε σχέση με το στόχο της ανταγωνιστικότητας ή της οικονομικής μεγέθυνσης. Για το λόγο αυτόν τονίζεται η συμπληρωματικότητα μεταξύ των πολιτικών και των στρατηγικών που στοχεύουν στην οικονομική μεγέθυνση και την κοινωνική συνοχή (ό.π.: 13).

Από το 2005 το έργο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής όσον αφορά τον κοινωνικό αποκλεισμό το έχει αναλάβει, στην αρμόδια διεύθυνση απασχόλησης, κοινωνικών υποθέσεων και ίσων ευκαιριών, ένα «Παρατηρητήριο της κοινωνικής κατάστασης», το οποίο υποστηρίζεται από διεπιστημονικές ομάδες και συντάσσει κάθε χρόνο μια έκθεση γενικότερα για την κοινωνική κατάσταση, που περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα τομέων της κοινωνικής πολιτικής, όπως και την κοινωνική ένταξη.

Τέλος, όλη αυτή η δυναμική που έχει δημιουργηθεί στα πλαίσια της πολιτικής που ασκεί η Ευρωπαϊκή Ένωση κορυφώνεται, καθώς κλείνει με πανηγυρικό τρόπο το 2010 μια εικοσαετία που γίνεται προσπάθεια να φωτιστεί η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και να αναληφθεί δράση για την αντιμετώπισή του: το 2010 έχει ανακηρυχθεί «Ευρωπαϊκό Έτος για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού». Το Ευρωπαϊκό Έτος είναι ένα πανευρωπαϊκό πρόγραμμα προκειμένου να ευαισθητοποιηθούν οι εθνικές κυβερνήσεις και το ευρύ κοινό στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην κοινωνία των πολιτών. Αποφασίστηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και εγκρίθηκε από το Συμβούλιο Υπουργών τον Οκτώβριο του 2008 μετά από πρόταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, και μάλιστα πριν από την κρίσιμη συγκυρία της οικονομικής ύφεσης. Ωστόσο, η καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού αποτελεί το κλειδί για τους στόχους της ΕΕ για βελτίωση της κοινωνικής συνοχής, οικονομική ανάπτυξη και για την ανάπτυξη περισσότερων και καλύτερων θέσεων εργασίας. Κεντρικός στόχος του προγράμματος είναι να αναγνωριστεί το θεμελιώδες

δικαίωμα των ατόμων που βιώνουν τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό να ζουν με αξιοπρέπεια και να λαμβάνουν ενεργό μέρος σε μια αλληλέγγυα κοινωνία⁴⁷.

2.2. Ο πολυδιάστατος χαρακτήρας της έννοιας: «ο φαύλος κύκλος του αποκλεισμού»

Ο σφαιρικός προσδιορισμός της έννοιας που προηγήθηκε επιβεβαιώνεται και από επιστημονικές απόψεις. Την υπέρβαση της οικονομικής διάστασης του φαινομένου, τη σύνδεσή του με την κατάσταση της στέρησης και το καθεστώς ανισότητας που υφίσταται το αποκλεισμένο άτομο, καταδεικνύουν μια σειρά από απόπειρες επιστημονικού ορισμού του κοινωνικού αποκλεισμού. Ένας πιθανός ορισμός είναι «η αδυναμία ουσιαστικής συμμετοχής στην οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική ζωή, η αποξένωση και αποστασιοποίηση από τον κορμό της κοινωνίας» (Duffy 1995, στο: Levitas 2004: 238), ή «η διαδικασία αποκοπής [...] από όλα τα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά συστήματα που καθορίζουν την ενσωμάτωση του ατόμου στην κοινωνία» (Walker & Walker 1997, στο: Levitas 2004: 238-239). Επίσης για το πρόβλημα της περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού μιλάμε όταν ο κοινωνικός δεσμός που συνδέει τα μέλη μιας κοινωνίας μεταξύ τους αλλά και με το σύνολο της κοινωνίας είναι χαλαρός. Αν μάλιστα το φαινόμενο αποκτήσει πιο μαζικό χαρακτήρα επέρχεται διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης, κομμάτιασμα της κοινωνίας σε ομάδες εφόσον λείπει η από κοινού αποδοχή σκοπών και αξιών.⁴⁸

Στην υποστήριξη του πολυδιάστατου χαρακτήρα της έννοιας συντείνει η άποψη του Atkinson, ο οποίος εντοπίζει τέσσερα βασικά σημεία που προσδιορίζουν τον κοινωνικό αποκλεισμό: την πολλαπλή στέρηση (multiple deprivation), τη σχετικότητα (relativity), τη δράση (agency) και τη δυναμική (dynamics) (Atkinson 2002: 630). Ειδικότερα, η πολλαπλή στέρηση (multiple deprivation) αναδεικνύει τη βασική παραδοχή ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός δε συνδέεται μόνο με τη φτώχεια ή την έλλειψη απασχόλησης, αλλά και με άλλους παράγοντες, όπως την απουσία κοινωνικών δεσμών. Το χαρακτηριστικό της σχετικότητας συνεπάγεται ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι συνάρτηση των κοινωνικών συνθηκών, του χώρου και του χρόνου κατά τον οποίο συμβαίνει, γι' αυτό και δε συνιστά μια απόλυτη κατάσταση. Το στοιχείο της δράσης υποδεικνύει ότι μια σειρά από παράγοντες δρουν έτσι ώστε να δημιουργηθούν συνθήκες αποκλεισμού, συμπεριλαμβανομένων των ίδιων των ατόμων που τον υφίστανται αλλά και άλλων, θεσμικών για παράδειγμα, παραγόντων. Τέλος, το στοιχείο της δυναμικής

⁴⁷ Σχετική ενημέρωση για τις πρόσφατες εξελίξεις παρέχει ο διαδικτυακός τόπος: http://europa.eu/legislation_summaries/employment_and_social_policy/situation_in_europe/c10616_el.htm.

⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά ορισμένα θεμελιώδη σχετικά έργα στο χώρο της κοινωνιολογίας: Durkheim E. (1973), *Moral education: a study in the theory and application of the sociology of education*, Free Press, Tonnes F. (1887/1975), *Κοινότητα και Κοινωνία*, Αθήνα: Γερ. Αναγνωσιδης. Την ερευνητική μας εργασία αφορούν άμεσα, αλλά δεν μπορούν να περιληφθούν στην παρούσα εισήγηση, οι έννοιες της κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης, για την προσέγγιση των οποίων βλ. ενδεικτικά: Schnapper D. (2008), *Η κοινωνική ενσωμάτωση*, Αθήνα: Κριτική, ενώ για το μοντέλο της ενσωμάτωσης στη διαπολιτισμική εκπαίδευση, βλ. Banks J. et al. (2007), *Multicultural Education: issues and perspectives*, Hoboken, N.J: Wiley, Gundara J. et al. (1997), *Intercultural Education*, London: Kogan Page.

αντανακλά τις γενικότερες περιορισμένες προοπτικές για το μέλλον του ατόμου και όχι μια παροδική έλλειψη εισοδήματος ή εργασίας.

Χαρακτηριστική για την κατανόηση του σύνθετου προβλήματος του κοινωνικού αποκλεισμού είναι η εικόνα ενός «φαύλου κύκλου» που σχηματίζεται μεταξύ τριών βασικών θεσμικών παραγόντων που καθορίζουν τη ζωή του ατόμου: της αγοράς εργασίας, της εκπαίδευσης και της στέγασης (Young, 1964, στο: Wiewiorka, 1995: 62). Ο αποκλεισμός από την αγορά εργασίας οφείλεται στον αποκλεισμό από την εκπαίδευση, ενώ ο αποκλεισμός από την εκπαίδευση οφείλεται στον αποκλεισμό από τη στέγαση, ο οποίος με τη σειρά του ανάγεται και πάλι στον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας. Το άτομο υφίσταται μια σειρά διακρίσεων σε θεσμικό επίπεδο, οι οποίες μάλιστα αποκτούν μια πρόσθετη διάσταση όταν συνδέονται με γνωρίσματα εθνοπολιτισμικής ετερότητας (χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των Νέγρων της Αμερικής από τον Whitney Young). Οι τρεις αυτές διαστάσεις του ίδιου φαινομένου του προσδίδουν ένα σύνθετο χαρακτήρα που μπορεί να συνοψιστεί στον αποκλεισμό από τον κοινωνικό πλούτο.

2.3. Ο κίνδυνος του κοινωνικού αποκλεισμού και η εθνοπολιτισμική ετερότητα

Η απόπειρα για μια σφαιρική κατανόηση της έννοιας του αποκλεισμού, όπως παρουσιάστηκε ως τώρα, προχωρεί όταν στη συζήτηση εισάγεται επιπλέον το κοινωνικό χαρακτηριστικό της ετερότητας, εθνικής και πολιτισμικής, δεδομένου ότι η αμεσότητα της διαφοράς, η καθημερινή επαφή με την ετερότητα βιώνονται έντονα και με τρόπο ως επί το πλείστον παρόμοιο παντού στον κόσμο (Walzer, 1998: 57). Ορισμένες κατηγορίες του πληθυσμού έχουν χαρακτηριστικά, όπως τη φτώχεια, την ανισότητα ή την ανεργία, τα οποία συναρθρώνονται γύρω από τον προσδιορισμό τους ως «άλλων» ή «ξένων», και ως ένα βαθμό πηγάζουν από αυτόν το βασικό προσδιορισμό της ετερότητας. Στις περιπτώσεις αυτές ο συνδυασμός φτώχειας και πολιτισμικού στιγματισμού οδηγεί στην έλλειψη ανεκτικότητας από τον πληθυσμό της πλειοψηφίας (ό.π.: 110).

Στην περίπτωση αυτή οι στάσεις της κοινωνικής πλειοψηφίας απέναντι στους εθνοπολιτισμικά διαφορετικούς πληθυσμούς με τους οποίους συμβιώνει, οι οποίες εδράζονται σε ένα ευρύτερο σύνολο αντιλήψεων για τη διαφορετικότητα, οδηγούν σε πρακτικές διάκρισης και αποκλεισμού (Maisonneuve, 1973/2001: 197). Αυτό μάλιστα συμβαίνει ακόμα και όταν από νομικής πλευράς έχει αναγνωριστεί καθεστώς ισοτιμίας με την απόδοση της ιθαγένειας .

Τα δεδομένα αυτά αφορούν τον πληθυσμό-στόχο της έρευνάς μας, τους Τσιγγάνους και τους Παλιννοστούντες, οι οποίοι υφίστανται κοινωνικό αποκλεισμό με διαστάσεις όχι μόνο οικονομικές αλλά κυρίως κοινωνικές. Ειδικότερα, σε αναφορά προς τους παραπάνω θεσμικούς παράγοντες (την αγορά εργασίας, την εκπαίδευση και τη στέγαση), το εκπαιδευτικό σύστημα αποκλείει έμμεσα, για παράδειγμα, τους Τσιγγάνους, εφόσον δε λαμβάνει υπόψη τις ιδιαιτερότητές τους, ή τους Παλιννοστούντες Πόντιους, των οποίων τα επαγγελματικά εφόδια παραμένουν ανενεργά λόγω μη τυπικής αναγνώρισης. Την ίδια στιγμή ωστόσο οι εν λόγω πληθυσμοί είναι Έλληνες πολίτες, οπότε δεν πληρούνται οι όροι ενός πιθανού νομικού αποκλεισμού, όπως συμβαίνει με τους μη νόμιμους

μετανάστες⁴⁹. Παρ' όλα αυτά ο αποκλεισμός τους οφείλεται σε κοινωνικά αίτια, αφού στην έλλειψη ανεκτικότητας και στις διακρίσεις σε βάρος τους οδηγούν κοινωνικά στερεότυπα, που δημιουργούνται, πάντοτε σε συλλογικό φόντο, είτε λόγω ενός λανθάνοντος ανταγωνισμού του πληθυσμού της πλειοψηφίας, είτε και μόνο λόγω της παρουσίας τους ανάμεσα στον πληθυσμό της πλειοψηφίας (Maisonneuve, 1973/2001: 230). Αυτή η λειτουργία των στερεοτύπων ενισχύεται συνήθως και από υποτιμητικές εικόνες-παραστάσεις των «άλλων», οι οποίοι, ως μη ανήκοντες στο συλλογικό «εμείς», δεν ανταποκρίνονται στο εθνικό πρότυπο του ελληνόφωνου, ορθόδοξου, «Έλληνα το γένος» (Ιντζεσίλογλου, 2006: 86, 191 κ.ε.). Για του λόγους αυτούς η προσαρμογή των πληθυσμών αυτών στην ελληνική κοινωνία έχει αποδειχθεί ιδιαίτερα δυσχερής⁵⁰.

3. Βασικά στοιχεία της έννοιας της Διά Βίου Μάθησης

3.1. Η ευρύτερη έννοια της Διά Βίου Μάθησης: μια «ολιστική προσέγγιση»

Έχει γίνει ως τώρα φανερό ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός θίγει άτομα και σύνολα, τα οποία γίνονται αντικείμενο περιθωριοποίησης σε ποικίλα κοινωνικά πεδία. Πρόκειται για ένα πολυδιάστατο φαινόμενο, που δεν προσδιορίζεται μόνο από την έλλειψη διαθέσιμου εισοδήματος και τη φτώχεια, αλλά αντίθετα απαιτεί την ύπαρξη μιας συνολικής θεώρησης όλων των διαστάσεων που το προσδιορίζουν, καθώς επίσης και των μεταξύ τους σχέσεων αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης, στο πλαίσιο μιας «ολιστικής προσέγγισης». Έχοντας δείξει λοιπόν πώς ο κοινωνικός αποκλεισμός υπερβαίνει την οικονομική σφαίρα και αφορά την ευρύτερη κοινωνική, ερχόμαστε στο σημείο αυτό στο ζήτημα της ευρύτερης έννοιας και της Διά Βίου Μάθησης, στο πλαίσιο μιας διευρυμένης προβληματικής.

Ειδικότερα, γίνεται μια ολόκληρη συζήτηση μεταξύ σημαντικών θεωρητικών στο επιστημονικό πεδίο της Διά Βίου Μάθησης και έχει διαμορφωθεί ένα θεωρητικό πλαίσιο για μια γενικότερη ερμηνεία της έννοιας της Διά Βίου Μάθησης, ως παράγοντα που διαμορφώνει τα ενήλικα άτομα εντός της ποικιλίας των ρόλων και των συνθηκών της ζωής τους, και όχι αποκλειστικά στο πλαίσιο της εργασίας τους. Έχει υποστηριχθεί ότι ο ποσοτικός στόχος της απασχολησιμότητας ή της ανάπτυξης του ανθρώπινου δυναμικού, που υπηρετεί πρωτίστως την οικονομική

⁴⁹ Για τους Τσιγγάνους το ζήτημα της απόκτησης ελληνικής ιθαγένειας είχε αντιμετωπιστεί μεταπολιτευτικά με την 69468/212/20-02-78 ΓΔ εγκύκλιο του Υπουργείου Εσωτερικών και με την 16701/51/12-3-79 του ΥΠΕΞ «Περί της εγγραφής των αδηλώτων Τσιγγάνων», ενώ το θέμα ρυθμίστηκε για τους παλινοσούντες με το Ν. 2790/2000 για την «αποκατάσταση των παλινοσούντων ομογενών από την τέως Σοβιετική Ένωση».

⁵⁰ Οι δυσχέρειες στην ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία αποτυπώνεται στην πλούσια ερευνητική δραστηριότητα των τελευταίων ετών. Για τους παλινοσούντες βλ. ενδεικτικά: Κασιμάτη Κ. κ. συν. (1992), *Πόντιοι Μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ & ΓΓΑΕ, Κασιμάτη Κ. (1998), «Πόντιοι στην Ελλάδα και κοινωνικός αποκλεισμός», στο: Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα: Gutenberg, Γεώργιος Δ. & Παπαστυλιανού Α. (1993), *Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα. Ψυχολογικές διεργασίες προσαρμογής*, Αθήνα: Γ.Γ. Αποδήμου Ελληνισμού, Βεργέτη Μ. (2003), *Παλινοστροφή και κοινωνικός αποκλεισμός*, Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη, Βακαλιός Α. & Τζούλης Α. (επιμ.) (1997), *Η εκπαίδευση ως βασικός παράγοντας ομαλής ένταξης των παλινοσούντων Ελληνοποντίων στην Ελλάδα*, (Μελέτη, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης). Για τους Τσιγγάνους βλ. ΓΓΑΕ (1989?), *Μελέτη για την αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών προβλημάτων των Τσιγγάνων*, Βασιλειάδου Μ. & Παυλή-Κορρέ Μ. (1998), *Η εκπαίδευση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΓΓΑΕ, Παυλή-Κορρέ Μ. & Ζώνιου-Σιδέρη Α. (1990), *Οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας και της Κάτω Αχαΐας*, Αθήνα: ΓΓΑΕ, Έξαρχος Γ. (2001), «Κοινωνικός Αποκλεισμός των Τσιγγάνων», στο: Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα: Gutenberg.

ανάπτυξη, δεν υπερτερεί έναντι λιγότερο μετρήσιμων ποιοτικών στόχων, όπως η κοινωνική ένταξη, η ενεργός συμμετοχή του πολίτη και γενικότερα η ποιότητα ζωής (Griffin, 2006: 21). Ο Peter Jarvis, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη της προσωπικότητας των συμμετεχόντων δεν αποτελεί απλώς ένα παράπλευρο όφελος της μαθησιακής διεργασίας, αλλά το σημαντικότερο στόχο της (Jarvis, 2004α: 207). Την ανάγκη για μια ολοκληρωμένη προσέγγιση ειδικότερα της κατάρτισης επισημαίνει ο Ettore Gelpi (1996), όταν υποστηρίζει ότι είναι αδύνατη η διατήρηση της διάκρισης ανάμεσα στην κατάρτιση των εργαζομένων, την εκπαίδευση για τον πολίτη και την εκπαίδευση για τον άνθρωπο, αλλά αντίθετα απαιτείται η ενοποίησή τους. Με αυτήν την έννοια μια «ολιστική ανθρωποκεντρική προσέγγιση» της εκπαίδευσης των ενηλίκων όχι μόνο προτείνει την απόκτηση νέων γνώσεων και δεξιοτήτων που στοχεύουν στην επαγγελματική ανάπτυξη, αλλά πολύ περισσότερο υπηρετεί την προσωπική ανάπτυξη, που καταλήγει σε αυξημένη αυτοπεποίθηση και αυτοεκτίμηση ή σε δεξιότητες επικοινωνίας και ομαδικής εργασίας, ενώ παράλληλα αναπτύσσει την κριτική συνειδητοποίηση των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων, καθώς και της δυνατότητας του ατόμου να συμμετέχει στην αλλαγή και την αναδιαμόρφωση αυτών των συστημάτων (Murphy, 1997: 105-106).

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται επίσης οι απόψεις μεγάλων παιδαγωγών, όπως ο John Dewey, που συνέδεσε τη σχολική εκπαίδευση με την Εκπαίδευση Ενηλίκων μέσω της Θεωρίας της Ανάπτυξης (Dewey 1971, 1964), καθώς και ο Paulo Freire, που έθεσε την Εκπαίδευση Ενηλίκων στο κοινωνικό πλαίσιο μέσω της θεωρίας της Πολιτικής Συνειδητοποίησης, του Γραμματισμού, της Ενεργού Μάθησης και της Επανεκπαίδευσης (Freire 1972, 1977).

Τέλος, θα συνοψίσουμε αναφέροντας απλώς αποσπασματικά ότι, στο πολιτιστικό περιεχόμενο της εκπαίδευσης των ενηλίκων, αλλά και στην προσωπική ανάπτυξη και στην κοινωνική πρόοδο, ως πυλώνες της Διά Βίου Μάθησης, αναφέρονται και άλλοι θεωρητικοί της εκπαίδευσης του προηγούμενου αιώνα, όπως οι Sir Richard Livingstone (1880-1960), Eduard Lindeman (1885-1953), Paul Bergevin (1906-1993) και Robert Hutchins (1899-1977)⁵¹.

3.2. Παγκοσμιοποίηση και Διά Βίου Μάθηση

Προκειμένου να εξηγήσουμε πώς συνδέεται η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού με την έννοια της Διά Βίου Μάθησης, είναι ενδιαφέρον να εξετάσουμε πρώτα την επίδραση που έχουν οι δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης στην ανάπτυξη της Διά Βίου Μάθησης στις σύγχρονες μετα-βιομηχανικές κοινωνίες «της μάθησης». Το εξηγητικό πλαίσιο αναφοράς το προσφέρουν κοινωνιολογικές θεωρίες που έχουν διατυπωθεί τελευταία από τους Anthony Giddens και Ulrich Beck για την «ύστερη νεωτερικότητα» και τη σημασία της για την κοινωνία της μάθησης.

Ο A. Giddens έχει συνεισφέρει τέσσερις ιδέες-κλειδιά στον προβληματισμό για την κεντρική θέση που κατέχει η Διά Βίου Μάθηση στην κοινωνία της μάθησης. Αυτές οι ιδέες συνδέονται με: α) την ανάπτυξη της παγκοσμιοποίησης ως μιας βασικής

⁵¹ Βλ. σχετικά κεφάλαια στο: Merriam S. (ed) (1995), *Selected Writings on Philosophy and Adult Education*, Florida, Krieger Publishing Company.

οικονομικής διαδικασίας, β) την παγκοσμιοποίηση της πρόσβασης στην επικοινωνία και τη γνώση, γ) την επακόλουθη απομάκρυνση από την παράδοση και τη διάβρωση της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής και δ) την ανάγκη για συνεχή «αναστοχαστικότητα» σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής στην περίφημη «κοινωνία της γνώσης». Για τον A. Giddens, οι νέες τεχνολογίες των πληροφοριών και της τεχνολογίας, επιφέροντας την άμεση και αυξανόμενη διαθεσιμότητα της γνώσης από οποιαδήποτε πηγή στην υφήλιο, μειώνουν την επίδραση που ασκούν στην κοινωνική ζωή οι παραδοσιακές πηγές που συνδέονται με το έθνος, την περιοχή ή την τοπικότητα. Έτσι η καθημερινή εφαρμογή της γνώσης στην κοινωνική ζωή αναδεικνύεται στο πλέον δυναμικό γνώρισμα της οργάνωσης και της μεταμόρφωσής της. Επομένως η παγκοσμιοποίηση φέρνει τις κοινωνίες, τους οργανισμούς και τα άτομα αντιμέτωπα με καινούριες μαθησιακές προκλήσεις, καθώς μάχονται να επιβιώσουν μέσα σε ένα ραγδαία μεταβαλλόμενο και ασταθές περιβάλλον, και καθιστά τη Διά Βίου Μάθηση ένα δομικό χαρακτηριστικό αυτών των κοινωνιών (Hake, 2002: 7).

Για πολλούς θεωρητικούς της Διά Βίου Μάθησης ο U. Beck έχει εισαγάγει μια διάσταση-κλειδί στην κατανόηση της αναγκαιότητας της Διά Βίου Μάθησης ως όρου επιβίωσης κατά τη νέα ιστορική περίοδο του «αναστοχαστικού εκσυγχρονισμού». Η ύστερη νεωτερική κοινωνία ως μια «κοινωνία διακινδύνευσης», στην οποία οργανισμοί, κοινότητες και άτομα βρίσκονται σε κατάσταση «διακινδύνευσης», όσον αφορά τις πιθανότητες που έχουν να επιβιώσουν σε συνθήκες αλλαγής, αβεβαιότητας και αμφισημίας, στρέφει το ενδιαφέρον της στη μάθηση σε όλη τη διάρκεια της ζωής ως μία δομική αναγκαιότητα στην ύστερη νεωτερικότητα. Γι' αυτό και προκύπτει το αίτημα να εστιάσουμε στην αναδόμηση του ατόμου ως ενός «υποκειμένου της συνεχούς μάθησης», με το ενδιαφέρον στραμμένο στο ρόλο της μάθησης στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων που θα καθιστούν τα άτομα ικανά να αντιμετωπίζουν τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς και τα οργανωτικά χαρακτηριστικά των μεταβιομηχανικών κοινωνιών. Σε αυτό το κοινωνικό πλαίσιο το ενδιαφέρον επικεντρώνεται, όπως θα φανεί στην συνέχεια, τόσο στον αυτοπροσδιορισμό του ατόμου, στα όρια της προϊούσας εξατομίκευσης και του αναστοχασμού, όσο και στη διανομή του κοινωνικού και πολιτιστικού πλούτου, πάνω στον οποίο θεμελιώνεται η «αναστοχαστικότητα» του ατόμου, με την έννοια που όπως θα δούμε δίνει στον όρο ο U. Beck, στην ύστερη νεωτερικότητα (Hake, 2002: 8).

3.3. Κοινωνικός αποκλεισμός και Διά Βίου Μάθηση για τους εθνοπολιτισμικά διαφορετικούς πληθυσμούς στο πλαίσιο της κοινωνίας της διακινδύνευσης

Στο θεωρητικό πλαίσιο που προσφέρει η «κοινωνία της διακινδύνευσης», όπως την εισηγείται ο Ulrich Beck μπορεί να γίνει υπό νέο πρίσμα κατανοητό με ποιους όρους η διά βίου μάθηση αφορά τους εθνοπολιτισμικά διαφορετικούς πληθυσμούς, οι οποίοι όχι μόνο βρίσκονται στη διαδικασία του κοινωνικού αποκλεισμού, αλλά επίσης κινδυνεύουν να εισέλθουν σε αυτήν.

Αυτή ακριβώς η έννοια ενός αβέβαιου παρόντος, αλλά και ενός «απειλητικού μέλλοντος» είναι ένα από τα σημεία στα οποία η προβληματική της έρευνάς μας

συναντά την έννοια της «διακινδύνευσης» του Beck. Ένα από τα βασικά σημεία που δομούν την έννοια της διακινδύνευσης, είναι «το δυνητικό στοιχείο της», που σημαίνει ότι κάτι το οποίο θα μπορούσε να συμβεί στο μέλλον (a threatening future) – και όχι πια το παρελθόν – αποτελεί την παράμετρο που επηρεάζει την ανάληψη δράσης στο παρόν (Beck, 1986/1992: 33, Beck, 1999: 137-138). Εξάλλου η διακινδύνευση δεν ταυτίζεται με την καταστροφή ή τον κίνδυνο, αλλά προσδιορίζεται από συνθήκες της νεωτερικότητας απρόοπτες, αμφίσημες και υποκείμενες σε πολιτικές παρεμβάσεις (Beck, 1999: 147). Η έννοια του απρόοπτου συμβάντος, που μπορεί ανά πάσα στιγμή να επέλθει και να δημιουργήσει «ανοιχτές πιθανότητες δράσης» για τα άτομα, αποτελεί την ουσία της έννοιας της διακινδύνευσης κατά τον Beck (Giddens, 1991: 28).

Από την έννοια του απρόοπτου και του συνεχούς επαναπροσδιορισμού καθορίζονται για παράδειγμα οι σύγχρονες επαγγελματικές συνθήκες. Η ελαστικοποίηση του χρόνου και του χώρου της εργασίας συσκοτίζει τα όρια μεταξύ εργασίας και μη εργασίας, ενώ συγχρόνως η μαζική ανεργία ενσωματώνεται στο σύστημα απασχόλησης υπό νέες μορφές «πολλαπλής υποαπασχόλησης» με όλους τους κινδύνους που ενέχει κάτι τέτοιο (Beck, 1986/1992: 13). Επιπρόσθετα, η «απο-προσοντοποίηση» (deskilling) στο χώρο εργασίας αλλά και σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής, την οποία επιβάλλουν οι τεχνολογικές αλλαγές και γενικότερα η αδιάκοπη παραγωγή νέων γνώσεων, γεννά την ανάγκη για μια συνεχή «επανα-προσοντοποίηση» (reskilling), δηλαδή την ανάκτηση της γνώσης και των δεξιοτήτων που χάνονται (Giddens, 1991: 7, 137-138). Εξάλλου ο κίνδυνος της ανεργίας είναι σημαντικά υψηλότερος για τους μη «προσοντούχους» εργαζόμενους (Beck, 1986/1992: 35).

Επομένως, στη σφαίρα κυρίως της εργασίας στη νεωτερική κοινωνία της διακινδύνευσης, λαμβάνουν χώρα δομικές αλλαγές, οι οποίες οδηγούν στην εξατομίκευση, που εκδηλώνεται με την απόκτηση, την ανάπτυξη και την εφαρμογή των εργασιακών προσόντων ή δεξιοτήτων. Οι δεξιότητες αυτές συνδέονται βασικά με την εκπαίδευση και εξασφαλίζουν την κινητικότητα στην αγορά εργασίας και την επιβίωση στο δυναμικό πεδίο του ανταγωνισμού. Μέσω της εκπαίδευσης το άτομο παράγει την προσωπική του εργασιακή θέση και, ως εκ τούτου, τη δική του βιογραφία, κι επιπλέον κατορθώνει τουλάχιστον να προστατεύσει τον εαυτό του από την ενδεχόμενη καθοδική κοινωνική κινητικότητα, ενώ παράλληλα, ανάλογα και με τη διάρκεια και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης, ανακαλύπτει τον εαυτό του και οδηγείται στον αναστοχασμό, (Beck, 1986/1992: 93-95).

Η εξατομίκευση επομένως αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό σε ένα νοητικό σχήμα με το οποίο ο Beck περιγράφει την ύστερη νεωτερικότητα, τον «αναστοχαστικό εκσυγχρονισμό» (reflexive modernization). Η αναστοχαστικότητα νοείται πρώτα ως ακούσια ή και μη αντιληπτή αυτοαμφισβήτηση, ως αλλαγή στην οποία υποβάλλει το άτομο τον εαυτό του (Beck, 2000: 15). Γενικότερα ωστόσο, το εκπαιδευμένο άτομο ενσωματώνει αναστοχαστική γνώση των συνθηκών ζωής και των προσδοκιών της νεωτερικότητας και με αυτόν τον τρόπο γίνεται παράγοντας του «αναστοχαστικού εκσυγχρονισμού» (Beck, 1986/1992: 93).

Και στο χώρο της αγοράς εργασίας μια διαδικασία εξατομίκευσης λαμβάνει χώρα, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, καθώς οι άνθρωποι έχουν χάσει τα παραδοσιακά δίκτυα υποστήριξης και πρέπει να στηρίζονται στον εαυτό τους και να διαμορφώνουν το δικό τους ατομικό πεπρωμένο. Το άτομο καλείται να πάρει αποφάσεις χάριν της οικονομικής επιβίωσης και για να μη βρεθεί στο περιθώριο, εφόσον πλέον η ευθύνη να κινητοποιηθεί για να μην αποκλειστεί από την αγορά εργασίας και την κοινωνική ζωή βαραίνει το ίδιο (Beck, 1986/1992: 92). Καλείται να κάνει μια αυτοοργάνωση της βιογραφίας του, η οποία, στις συνθήκες ζωής της νεωτερικότητας, που όπως ομολογεί ο A. Giddens «παράγουν τη διαφορά, τον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση» (Giddens, 1991: 6), καθίσταται μια «βιογραφία της διακινδύνευσης» (Beck, 2000: 12). Μάλιστα ορισμένα κενά που εμφανίζονται στη δημόσια σφαίρα για την αντιμετώπιση προβλημάτων καλύπτονται με τη μετακύλιση αυτών των προβλημάτων στους ίδιους του πολίτες, που θεωρούνται «ώριμοι» (Beck, 2000: 15).

Στο χώρο της πολιτικής που ασκείται για τη Διά Βίου Μάθηση η παραπάνω διαδικασία της εξατομίκευσης συνδέεται άμεσα με την υποχώρηση του κράτους, και την προτίμηση προς τις δυνάμεις της ελεύθερης αγοράς, προς την ατομική επιλογή και προς έναν καταναλωτικό προσανατολισμό στην εκπαίδευση και την κατάρτιση. Αναγνωρίζεται ξεκάθαρα ότι υπάρχει μια σημαντική τάση προς τον περιορισμό της δημόσιας ευθύνης καθώς δίνεται αυξανόμενη έμφαση στην ευθύνη των ατόμων να επενδύσουν στην εκπαίδευση και την κατάρτιση προκειμένου να διατηρήσουν την απασχολησιμότητά τους (Hake, 2002: 9). Ένα βασικό επίτευγμα του Ευρωπαϊκού Έτους για τη Διά Βίου Μάθηση το 1996 ήταν ακριβώς η ένταξη στην πολιτική ατζέντα στην Ευρώπη αυτής της ατομικής ευθύνης για επένδυση στην εκπαίδευση και την κατάρτιση (ό.π.: 16). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι καινούριοι αντικειμενικοί στόχοι της πολιτικής που ασκείται για τη Διά Βίου Μάθηση απαιτούν δράση από την κοινωνία των πολιτών περισσότερο παρά από τους θεσμούς της πολιτείας, δηλαδή η ατομική δράση και οι συμπεριφορές βρίσκονται στο επίκεντρο της νέας αντίληψης για τη Διά Βίου Μάθηση (Field, 2002: 202, 210).

Βέβαια η αναστοχαστική αντιμετώπιση της ζωής, ο σχεδιασμός της προσωπικής βιογραφίας και των κοινωνικών σχέσεων από το ίδιο το άτομο, γεννούν μια νέου τύπου ανισότητα, την ανισότητα στη διαχείριση της ανασφάλειας και της αναστοχαστικότητας (Beck, 1986/1992: 98). Είναι λοιπόν ενδιαφέρον να εξετάσουμε τις ευκαιρίες αλλά και τους κινδύνους που αναφύονται σε σχέση με τη συνεισφορά της Διά Βίου Εκπαίδευσης στην «κοινωνική κατάταξη» του ατόμου, προκειμένου αυτό να αντιμετωπίσει την παραπάνω ανισότητα.

Αναγνωρίζεται σήμερα ότι οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες δεν είναι πια ταξικές, καθώς η κοινωνική τάξη δεν παρέχει πλέον στο άτομο ένα μέσο αυτοπροσδιορισμού και κοινωνικού προσανατολισμού, ενώ διαδικασίες διαφοροποίησης και εξατομίκευσης του τρόπου ζωής έχουν ήδη τεθεί σε λειτουργία (Beck, 1986/1992: 91). Η έμφαση στην ελεύθερη αγορά και την ατομική επιλογή αναδύει τις διαφοροποιημένες δυνατότητες των ατόμων να

πετύχουν την προσωπική τους «κοινωνική κατάταξη», ως ένα κομμάτι αυτής της διαδικασίας του «ατομικού εκσυγχρονισμού» (Hake, 2002: 9).

Αυτή η έμφαση ωστόσο στον αυτοκαθορισμό του ατόμου δε θα πρέπει να απομακρύνει την προσοχή μας από τη διανομή των κοινωνικών και πολιτιστικών κεφαλαίων, που είναι τα θεμέλια αυτού που ο U. Beck αποκαλεί, όπως είδαμε, «αναστοχαστικότητα» του ατόμου στην ύστερη νεωτερικότητα. Για ένα τμήμα του πληθυσμού η εξατομίκευση οδηγεί σε μεγαλύτερες ευκαιρίες να κάνει επιλογές και να συμβάλει στην ποικιλία των τρόπων ζωής, για μια άλλη όμως μερίδα ανθρώπων, η αναγκαιότητα της ατομικής επιλογής μετατρέπεται σε μια κατάσταση διακινδύνευσης, καθώς μπορεί να απειλήσει την κοινωνική ενσωμάτωση και να επιφέρει τον κοινωνικό αποκλεισμό (Hake, 2002: 8, 10).

Επομένως, καθώς η μάθηση γίνεται ολοένα και περισσότερο ατομική υπόθεση, αναδεικνύεται το πρόβλημα της πρόσβασης στις μαθησιακές ευκαιρίες, στις κοινωνικές και πολιτιστικές πηγές πλούτου και στις δεξιότητες που είναι απαραίτητες για την επιβίωση, που ενδέχεται να είναι άνισα μοιρασμένες στις κοινωνίες της παγκοσμιοποίησης. Γι' αυτό και η έμφαση πρέπει να δοθεί στον προσδιορισμό των ομάδων του πληθυσμού που βρίσκονται σε κίνδυνο ή υπόκεινται στην απειλή του κοινωνικού αποκλεισμού, και κατά συνέπεια έχουν άνιση πρόσβαση στις ευκαιρίες μάθησης, καθώς και στα κοινωνικά και πολιτιστικά αγαθά στις παγκοσμιοποιημένες κοινωνίες. Αυτές οι κοινωνικές ομάδες που πλήττονται από την «οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική αποστέρηση», όπως είναι οι παλιννοστούντες ή οι Τσιγγάνοι, αποτελούν τον πληθυσμό-στόχο των δράσεων τη Διά Βίου Μάθησης, όπως είναι τα προγράμματα που υλοποιούνται στα πλαίσια της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

3.4. Η Διά Βίου Μάθηση ως μέτρο της εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής κατά του κοινωνικού αποκλεισμού

Η Διά Βίου Μάθηση, σε αναφορά προς τους ευρείς στόχους της που εκτέθηκαν παραπάνω, στο πλαίσιο μιας «ολιστικής προσέγγισης», και παρά τις δυσκολίες και τις αντιφάσεις που, όπως φάνηκε, εμφανίζει η πραγμάτωσή της στις σύγχρονες «κοινωνίες της διακινδύνευσης», ακριβώς εξαιτίας της ύπαρξης των όρων που καταδείχτηκε ότι προσδιορίζουν αυτές τις κοινωνίες, μπορεί να θεωρηθεί ως ένα μέτρο κοινωνικής-εκπαιδευτικής πολιτικής που επιχειρεί να προαγάγει την κοινωνική συνοχή και να θωρακίσει από τον κοινωνικό αποκλεισμό. Με δεδομένο ότι μεταξύ των βασικών προβλημάτων που έχει να αντιμετωπίσει ο σύγχρονος κόσμος είναι και το διαρκώς αυξανόμενο βάρος που αποκτά η έννοια του αποκλεισμού, επισημαίνεται συχνά ο ρόλος της εκπαίδευσης γενικότερα ως κρίσιμου συντελεστή διαφυγής από τη φτώχεια, καθώς και ως σημαντικού παράγοντα κοινωνικής και οικονομικής ανόδου (Oberndorfer, 1999: 213). Αν η εκπαίδευση σε όλη τη διάρκεια της ζωής θέλει να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην πάλη ενάντια στον αποκλεισμό όλων όσοι για κοινωνικο-οικονομικούς ή πολιτισμικούς λόγους βρίσκονται στο περιθώριο των σύγχρονων κοινωνιών, τότε όλες οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις θα έπρεπε να επιχειρούνται με πλήρη συνείδηση των κινδύνων αποκλεισμού και με μέριμνα να διαφυλαχθεί η κοινωνική

συνοχή (Geremek, 1999: 316-319). Στο πνεύμα αυτών των απόψεων κινούνται τα κείμενα πολιτικής για τη Διά Βίου Μάθηση που καταρτίζονται στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης και καθορίζουν τις επιμέρους εθνικές δράσεις στον τομέα. Ένα θεμελιώδες τέτοιο κείμενο (βασική πηγή της έρευνάς μας) που αναφέρεται πρώτο σε μια «Ευρωπαϊκή Περιοχή της Διά Βίου Μάθησης», ορίζει ως έναν από τους τέσσερις κεντρικούς ευρείς στόχους της Διά Βίου Μάθησης την «κοινωνική ένταξη» (EC 2001: 4).

Στα πλαίσια του σύγχρονου προβληματισμού όχι για την αντιμετώπιση του προβλήματος του κοινωνικού αποκλεισμού, αλλά για τις δυνατότητες παρέμβασης πριν την έναρξη της διαδικασίας που οδηγεί σε αυτό – ή έστω κατά τη διάρκειά της, ώστε αυτή να σταματήσει ή και να αντιστραφεί – εντάσσονται τα προγράμματα Διά Βίου Μάθησης που χρηματοδοτούνται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο. Τα προγράμματα αυτά αφορούν, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στα κοινοτικά κείμενα, «τις ευαίσθητες ομάδες του πληθυσμού που απειλούνται περισσότερο από την ανεργία και τον κοινωνικό αποκλεισμό» και υλοποιούνται στη χώρα μας από εκπαιδευτικές δομές Διά Βίου Μάθησης (π.χ. Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης-ΚΕΚ ή Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων-ΚΕΕ) κυρίως των Υπουργείων Απασχόλησης και Παιδείας. Πρόκειται για παράδειγμα για Έργα με τίτλο «Ολοκληρωμένες Παρεμβάσεις υπέρ ειδικών μειονεκτουσών ομάδων (Παλιννοστούντες)», που εντάσσονται στο πλαίσιο επιχειρησιακών προγραμμάτων, όπως τα τρέχοντα της περιόδου 2007-2013, με τίτλους «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού» ή «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», ή της προηγούμενης προγραμματικής περιόδου 2000-2006, με τίτλο «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση»⁵².

Τα προγράμματα αυτά υλοποιούν μια ολόκληρη πολιτική που ασκείται στον τομέα της Διά Βίου Μάθησης σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά νομικά κείμενα, διαφορετικού βαθμού νομικής ισχύος ή δεσμευτικότητας, τα οποία καθορίζουν την εκπαιδευτική πολιτική που ασκείται και σε εθνικό επίπεδο, θέτοντας τόσο τους γενικούς στρατηγικούς στόχους όσο και τους ειδικότερους στόχους των επιμέρους παρεμβάσεων, που μπορεί να αφορούν συγκεκριμένα μειονεκτούσες ομάδες του πληθυσμού που βιώνουν ή απειλούνται από τον κοινωνικό αποκλεισμό. Σε αυτό ακριβώς το σημείο η σύντομη ανάπτυξη του θεωρητικού πλαισίου που προηγήθηκε συναντά την υπό εκπόνηση έρευνα.

4. Βασικά σημεία του σχεδιασμού της έρευνας

4.1. Το Ερευνητικό Πρόβλημα και η Βασική Υπόθεση της έρευνας

Στο πλαίσιο των θεωρητικών προβληματισμών που προηγήθηκαν πρέπει να γίνει κατανοητό το δεύτερο τμήμα αυτής της σύντομης παρουσίασης, το οποίο αφορά τα ειδικότερα στοιχεία της υπό εκπόνηση έρευνας. Αρχικά είναι απαραίτητο να εκτεθεί το Ερευνητικό Πρόβλημα:

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόζεται στην πράξη το ευρωπαϊκό και το ελληνικό θεσμικό πλαίσιο για τη Διά

⁵² Για περισσότερες πληροφορίες για σχετικά προγράμματα, βλ. ενδεικτικά τους διαδικτυακούς τόπους <http://www.epeack.gr>, <http://www.eye-ekt.gr>, <http://www.espa.gr>, <http://www.mou.gr>.

Βίου Μάθηση στη χώρα μας, όσον αφορά δύο μειονεκτούσες ή ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού, τους Τσιγγάνους και τους Παλιννοστούντες.

Η Βασική Υπόθεση της έρευνας, όπως συνάγεται από το θεωρητικό πλαίσιο και από το ερευνητικό πρόβλημα, διαμορφώνεται ως εξής:

Σύμφωνα με το ευρωπαϊκό και το ελληνικό θεσμικό πλαίσιο, αλλά και σύμφωνα με τις αντιλήψεις των εκπαιδευομένων σε προγράμματα Διά Βίου Μάθησης, και ειδικότερα δύο μειονεκτουσών/ευπαθών ομάδων του πληθυσμού, των Τσιγγάνων και των Παλιννοστούντων, οι οικονομικοί στόχοι της Διά Βίου Μάθησης, υπερτερούν σε σχέση με τους ευρύτερους ατομικούς και κοινωνικούς στόχους της.

4.2. Καθορισμός και παρουσίαση του υπό έρευνα υλικού

Οι πηγές της έρευνας καθορίστηκαν με βάση το ερευνητικό πρόβλημα και διακρίνονται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες:

I. Κείμενα του θεσμικού πλαισίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης που αφορούν τη Διά Βίου Μάθηση.

II. Κείμενα του ελληνικού θεσμικού πλαισίου που αφορούν τη Διά Βίου Μάθηση.

III. Συνεντεύξεις των εκπαιδευομένων σε προγράμματα Διά Βίου Μάθησης.

Επειδή λοιπόν οι πηγές της έρευνας είναι κείμενα διαφορετικού χαρακτήρα, έτσι ώστε να ανταποκρίνονται στο ερευνητικό πρόβλημα (Mason, 2003: 57-58), το ερευνητικό κομμάτι της παρούσας εργασίας διακρίνεται σε δύο μεγάλα μέρη. Οι δύο πρώτες κατηγορίες πηγών, τα νομικά κείμενα, θα μελετηθούν στο πρώτο μέρος της έρευνας, ενώ οι συνεντεύξεις θα μελετηθούν στο δεύτερο μέρος της.

Με τις δύο πρώτες κατηγορίες του υπό έρευνα υλικού, συγκροτήσαμε ένα «Αρχείο Πηγών» το οποίο απαρτίζεται πρώτα από νομικά κείμενα κοινοτικά, που κυρίως χαράσσουν την πολιτική που ακολουθείται γενικά στα κράτη-μέλη της Ένωσης, καθώς και νομικά κείμενα του ελληνικού κράτους. Όλα τα κείμενα ανήκουν σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, οριζόμενη με βάση κάποια κείμενα πολιτικής-σταθμούς που αφορούν τη ΔΒΜ. Ως κριτήριο επιλογής των κειμένων του «Αρχείου Πηγών» λάβαμε όχι μόνο το τι ισχύει και δεσμεύει, είτε στην Ευρωπαϊκή Ένωση είτε στην Ελλάδα, αλλά επίσης τις προτάσεις, προθέσεις, γνώμες και αιτιολογήσεις, που συντελούν ωστόσο αποφασιστικά στη διαμόρφωση πολιτικής και στην τελική εφαρμογή της – είναι οι λεγόμενες «άρρητες πολιτικές». Γι' αυτό και επιλέξαμε τόσο δεσμευτικά όσο και μη δεσμευτικά από νομική άποψη κείμενα (το λεγόμενο «Εύκαμπτο Δίκαιο», το *Soft Law*⁵³), όπως Υπομνήματα, Ανακοινώσεις, Ψηφίσματα και σχέδια Ψηφισμάτων, Γνωμοδοτήσεις, Εκθέσεις επιτροπών ή, όσον αφορά Προγράμματα Διά Βίου Μάθησης, τα σχετικά συνοδευτικά έντυπα / έγγραφα των Φακέλων Σχεδίων Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων, που εντάσσονται σε Επιχειρησιακά Προγράμματα, και άλλα έγγραφα.

Όσον αφορά τώρα το δεύτερο μέρος της έρευνας, οι ημιδομημένες συνεντεύξεις του πληθυσμού-στόχου περιλαμβάνουν ερωτήματα που τίθενται στους

⁵³ Για τον προβληματισμό γύρω από την έννοια του *Soft Law*, βλ. ενδεικτικά: Chinkin C. M. (1989), "The Challenge of Soft Law: Development and Change in International Law", *The International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 38, No. 4, pp. 850- 866, Abbott K. W. & Snidal D. (2000), "Hard and Soft Law in International Governance", *International Organization*, Vol. 54, No. 3, pp. 421-456, Di Robilant A. (2006), "Genealogies of Soft Law", *The American Journal of Comparative Law*, Vol. 54, No. 3, pp. 499-554.

εκπαιδευομένους σε προγράμματα Διά Βίου Μάθησης και διερευνούν τους στόχους που θέτουν από τη συμμετοχή τους σε αυτά. Ειδικότερα, μπορούμε ενδεικτικά να αναφέρουμε ότι με το συγκεκριμένο ερευνητικό εργαλείο επιδιώκουμε να διαπιστώσουμε αν οι εκπαιδευόμενοι αισθάνονται το θεσμό της ΔΒΜ ως βιωματικό και μορφωτικό χώρο, μέσα στον οποίο επιδιώκουν την κοινωνική ένταξη, τη διαμόρφωσή τους ως ενεργών πολιτών και την προσωπική ολοκλήρωση – με βασικό άξονα προβληματισμού τον απελευθερωτικό ρόλο της ΔΒΜ όσον αφορά την επιρροή που ασκεί πάνω τους η κοινότητα στην οποία ανήκουν – ή απλώς ως κοινωνικό θεσμό, τον οποίο αντιμετωπίζουν εργαλειακά, δηλαδή ωφελιμιστικά ή χρησιμοθηρικά, με άλλα λόγια, ως μέσο που τους παρέχει τον αναγκαίο τίτλο/πιστοποίηση σπουδών, προκειμένου να επιδιώξουν την είσοδο ή την παραμονή τους στην αγορά εργασίας και, τελικά, την οικονομική και κοινωνική ανέλιξη.

4.3. Μεθοδολογικά Ζητήματα

Σε σχέση, ειδικότερα, με τα τεχνικά ζητήματα μεθοδολογίας της έρευνας αξίζει να σταθούμε επιγραμματικά σε ορισμένα ακόμη σημεία. Με βάση το ερευνητικό πρόβλημα και τις ερευνητικές υποθέσεις, όπως διατυπώθηκαν παραπάνω, ορίστηκαν στη συνέχεια οι κατηγορίες της έρευνας. Για τον ορισμό τους, πέρα από το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας, χρησιμοποιήθηκε ως βάση το κείμενο επικοινωνίας-Ανακοίνωση που εξέδωσε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή το 2001 με τίτλο «Η πραγμάτωση μιας Ευρωπαϊκής Περιοχής Διά Βίου Μάθησης» (Making a European Area of Life long Learning a Reality) (EC 2001). Η Ανακοίνωση αυτή θέτει τέσσερις ευρείς και αλληλοϋποστηριζόμενους στόχους της Διά Βίου Μάθησης και καθορίζει το περιεχόμενο που επρόκειτο να έχει εφεξής ο όρος της ΔΒΜ σε όλα τα επόμενα επίσημα κοινοτικά κείμενα. Οι κατηγορίες είναι οι εξής τέσσερις: απασχολησιμότητα/προσαρμοστικότητα, κοινωνική ένταξη, προσωπική ολοκλήρωση και δημιουργία ενεργών πολιτών.

Με γνώμονα αυτές τις κατηγορίες διατυπώθηκαν «επαγωγικά», δηλαδή με βάση το περιεχόμενο των ίδιων των υπό ανάλυση κειμένων, οι υποκατηγορίες της έρευνας καθώς και οι επιμέρους υποθέσεις της (που βέβαια δεν είναι δυνατόν να αναφερθούν στο πλαίσιο αυτής της σύντομης εισήγησης). Σ' ένα επόμενο στάδιο από το υπό έρευνα υλικό συγκεντρώθηκε ό,τι σχετικό εντοπίστηκε για καθεμιά από τις υποθέσεις της έρευνας, με μονάδες καταγραφής το «θέμα» και το «χώρο», προκειμένου στη συνέχεια να γίνει η «κωδικογράφηση» των ερευνητικών δεδομένων και να ακολουθήσει η ποσοτική και ποιοτική ανάλυση περιεχομένου (Holsti, 1969: 5-12, 94-126, Cohen & Manion, 1994: 373-410).

Πέρα από τα παραπάνω όμως τεχνικά ζητήματα, όσον αφορά τη μεθοδολογία της έρευνας, αξίζει να αναφερθεί ότι ακολουθείται η κοινωνιολογική μέθοδος, υπό το πρίσμα της νομικής κοινωνιολογίας του Max Weber (δηλαδή της κατανοητικής κοινωνιολογίας του δικαίου), αφού επιχειρείται η διερεύνηση τόσο της κανονιστικής σημασίας των κανόνων δικαίου, από τη μεριά του νομικού, όσο και η διερεύνηση της σημασίας αυτών των κανόνων στην οποία στοχεύει ο κοινωνικός δράστης, από τη μεριά του κοινωνιολόγου. «Ο νομικός αναρωτιέται ποια είναι η

σημασία, με άλλα λόγια η κανονιστική σημασία, που πρέπει να αποδίδεται λογικά σε μια ορισμένη κατασκευή της γλώσσας, η οποία θεωρείται κανόνας δικαίου. Από τη μεριά του ο κοινωνιολόγος αναρωτιέται τι γίνεται στην πράξη αυτή η σημασία στην κοινότητα (Weber, 1922, στο: Grawitz, 2006: 282-283).

Συνοπτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι η κατανοούσα κοινωνιολογία αναφέρεται στο νόημα της συμπεριφοράς, δηλαδή σε εκείνο το νόημα το οποίο ο άνθρωπος συνδέει με τη συμπεριφορά του. Η «εξηγούσα κατανόηση» σημαίνει σύλληψη της αλληλουχίας του νοήματος που χαρακτηρίζεται σαν «θελημένο». Στην περίπτωση της παρούσας κοινωνιολογικής έρευνας, «κατανόηση» σημαίνει την ερμηνευτική σύλληψη του κατά μέσον όρο και κατά προσέγγιση θελημένου σκοπού (Weber, 1956/1983: 72, 215-219). Βέβαια η ερμηνεία, όσον αφορά ειδικότερα την ανάλυση περιεχομένου των συνεντεύξεων του πληθυσμού-στόχου της έρευνας, «παραμένει πάντα μόνο μια ιδιαίτερα ευλογοφανής αιτιώδης υπόθεση, γιατί μπορεί να υπάρχουν βαθύτερα «ελατήρια» ή αντιμαχόμενα μεταξύ τους κίνητρα συμπεριφοράς, τα οποία η κοινωνιολογία έχει καθήκον να διαγνώσει και να περιγράψει ερμηνευτικά, μολονότι δεν έχει πλήρως συνειδητοποιήσει in concreto την πρόθεση του πράττοντος» (Weber, 1956/1983: 228-229).

4.4. Ευδεικτικά επιδιωκόμενα αποτελέσματα

Τέλος, δεδομένου ότι τα συμπεράσματα της εν λόγω έρευνας είναι υπό διαμόρφωση, θα περιοριστούμε σε μια πολύ σύντομη αναφορά στα επιδιωκόμενα αποτελέσματά της. Η έρευνα της εφαρμογής του θεσμικού πλαισίου για τη ΔΒΜ – σε μεγάλο βαθμό μάλιστα μιας ιδιαίτερης μορφής του, του Soft Law – θεωρείται σημαντική:

α) από τη μια πλευρά γιατί συμβάλλει στην κατανόηση της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στους κανόνες δικαίου και την αποδοχή τους από τα κοινωνικά υποκείμενα που καλούνται να τους εφαρμόσουν και

β) από την άλλη πλευρά, γιατί μια τέτοιου τύπου έρευνα είναι δυνατόν να οδηγήσει από το επίπεδο του νομικά ισχύοντος (de lege lata, όπως λέγεται στη νομική γλώσσα) στο επίπεδο της πρότασης νέων νομικών ρυθμίσεων (δηλαδή de lege ferenda), προκειμένου μέσα από τη συλλογή και επεξεργασία των ερευνητικών δεδομένων να επηρεαστεί η εκπαιδευτική πολιτική στον τομέα της Διά Βίου Μάθησης.

Στην περίπτωση αυτή η Κοινωνιολογία του Δικαίου τίθεται στην υπηρεσία της Επιστήμης του Δικαίου σε μια προσπάθεια αύξησης των πιθανοτήτων αποτελεσματικότητας των νομικών ρυθμίσεων (Ιντζεσίλογλου, 1990: 34-37).

Βιβλιογραφία

Atkinson T. (2002), “Social inclusion and the European Union”, *Journal of Common Market Studies*, vol. 40, issue 4, pp. 625-643.

Beck U. (1986/1992), *Risk Society: Towards a New Modernity*, Cambridge: Polity.

Beck U. (1999), *World Risk Society*, Cambridge: Polity.

- Beck U. (2000), «Η ξένη δική μας ζωή. Παγκοσμιοποίηση και Πολιτικοποίηση του τρόπου ζωής», στο: Beck U., Ziegler U. E. & Rautert T. (επιμ.), *Μια ζωή δική μας: Περιηγήσεις στην άγνωστη κοινωνία που ζούμε*, Αθήνα: Νήσος.
- Cohen L. & Manion L. (1994), *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Dewey J. (1964), *Democracy and Education*, London: Macmillan.
- Dewey J. (1971), *Experience and Education*. London: Collier-Macmillan. (Ελλ. Έκδ. 1980, *Εμπειρία και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Γλάρος).
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2003), *Κοινή Έκθεση για την κοινωνική ένταξη*. COM (2003) [773 τελικό], (12-12-2003), (διαθέσιμο σε: <http://eur-lex.europa.eu>).
- European Commission (EC) (2001), *Making a European Area of Lifelong Learning a Reality / Η Πραγμάτωση μιας Ευρωπαϊκής Περιοχής Διά Βίου Μάθησης*. COM (2001) [678 τελικό], (21-11-2001) (διαθέσιμο σε: <http://eur-lex.europa.eu>).
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1993), *Πράσινο Βιβλίο. Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική. Επιλογές για την Ένωση*. COM (1993) [551 τελικό], (17-11-1993), (διαθέσιμο σε: <http://eur-lex.europa.eu>).
- Field J. (2002), “Governing the ungovernable: why lifelong learning policies promise so much yet deliver so little”, in: Edwards R., Miller N., Small N. & Tait A., *Supporting Lifelong Learning*, Vol. 3: “Making policy work”, London: Routledge Falmer.
- Freire P. (1972), *Pedagogy of the Oppressed*, Harmondsworth: Penguin. (Ελλ. Έκδ. 2005, *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*, μτφ. Γέρου Θ., Αθήνα: Κέδρος).
- Freire P. (1977), *Πολιτιστική Δράση για την κατάκτηση της ελευθερίας*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Geremek B. (1999), «Συνοχή, Αλληλεγγύη και Αποκλεισμός», στο: Unesco (Έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής για την Εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα, υπό την προεδρία του Jacques Delors), *Εκπαίδευση: Ο θησαυρός που κρύβει μέσα της*, Αθήνα: Gutenberg.
- Giddens A. (1991), *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge: Polity Press.
- Grawitz M. (2006), *Μέθοδοι των κοινωνικών επιστημών*, Τόμος Α', Αθήνα: Οδυσσέας.
- Griffin C. (2006), «Η διά βίου μάθηση ως πολιτική, στρατηγική και πολιτιστική πρακτική», *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, 9, 19-27.
- Hake B. (2002), “Globalisation and transformations in the past and present of adult learning”, in: Hake B., Van Gent B. & Katus J. (eds), *Adult Education and Globalisation: Past and Present*, Frankfurt: Peter Lang.
- Holsti O. (1969), *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*, Massachusetts: Addison-Wesley.
- Ιντζεσίλογλου Ν. (1990), *Κοινωνιολογία του Δικαίου*, Τόμος Α', Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Ιντζεσίλογλου Ν. (2006), *Περί της Νεοελληνικής Ταυτότητας: Εθνική ταυτότητα και ελληνισμός στην εποχή της νεωτερικότητας*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Jarvis P. (2004α), *Συνεχιζόμενη εκπαίδευση και κατάρτιση: θεωρία και πράξη*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Jarvis P. (2004β), «Το νόημα της ισόβιας μάθησης για τη διά βίου εκπαίδευση», *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, 1, 4-11.
- Κασιμάτη Κ. (1998), «Πόντιοι στην Ελλάδα και κοινωνικός αποκλεισμός», στο: ΚΕΚΜΟΚΟΠ, *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα: Gutenberg.

- Levitas R. (2004), Τι είναι κοινωνικός αποκλεισμός;, στο: Πετμεζίδου Μ. & Παπαθεοδώρου Χ., *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας.
- Maisonneuve J. (2001), *Εισαγωγή στην ψυχοκοινωνιολογία*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Marshall T. H. & Bottomore T. (2000), *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Αθήνα: Gutenberg.
- Mason J. (2003), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Murphy P. (1997), “Personal, Professional and Political Development for Women”, in: Walters S. (ed.), *Globalization, Adult Education and Training: Impacts and Issues*, London: Zed.
- Oberndorfer D. (1999), «Κοινωνικός αποκλεισμός: κατάσταση ή διεργασία;», στο: Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού Νίκος Πουλιαντζάς, *Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Room G. (1995), “Poverty and social exclusion: the new European agenda for policy and research”, in: Room G. (ed.), *The measurement and analysis of social exclusion. Beyond the threshold*, Bristol: The Policy Press.
- Walzer M. (1998), *Περί ανεκτικότητας. Για τον εκπολιτισμό της διαφοράς*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Weber M. (1956/1983), *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, Εισαγωγικό Δοκίμιο-Μετάφραση: Μιχ. Γ. Κυπραίος, Αθήνα: Κένταυρος.
- Wieviorka M. (1995), *The Arena of Racism*, London: Sage.

B14. ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

B14-2 Παγκοσμιοποίηση, παγκόσμια κοινωνία και ανθρώπινα δικαιώματα

**Βασίλειος Πανταζής,
Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας**

Εισαγωγή

Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με το στόχο για δίκαιη και αειφόρο ανάπτυξη και για μια αξιοπρεπή ζωή, ειδικά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Τόσο τα ατομικά και πολιτικά αλλά και τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά ανθρώπινα δικαιώματα αιτιολογούν αξιώσεις όλων των ανθρώπων για μια αυτο-προσδιοριζόμενη ζωή, απαλλαγμένη από την καταπίεση, τη βία, την ταπείνωση, την εκμετάλλευση και την κοινωνική εξαθλίωση και παράλληλα θέτουν στα κράτη και στη διεθνή κοινότητα την υποχρέωση να σέβονται, να προστατεύουν και να εγγυώνται το σύνολο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Η πρωταρχική ευθύνη για το σεβασμό, την προστασία και την πραγμάτωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ανήκει στα κράτη. Η οικονομική παγκοσμιοποίηση προχωρεί με ταχείς ρυθμούς και έχει διευρύνει ουσιαστικά την πολιτική επιρροή

και ευελιξία των επιχειρήσεων, ιδιαίτερα των πολυεθνικών. Τα ατομικά, πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά ανθρώπινα δικαιώματα δισεκατομμυρίων ανθρώπων επηρεάζονται άμεσα ή έμμεσα από την επιχειρηματική δραστηριότητα θετικά και αρνητικά. Τοιουτοτρόπως οι επιχειρήσεις φέρουν μια διευρυμένη ευθύνη για αυτά τα ανθρώπινα δικαιώματα. Οι «νέοι πόλεμοι» αποκτούν σπουδαιότητα, επειδή τη βάση τους αποτελούν μη κρατικές, βραχυπρόθεσμες αξιώσεις μονοπωλίων της εξουσίας και της οικονομίας από αυτούς που τους διεξάγουν. Οσοίσο χιλιάδες άνθρωποι χάνουν σε τέτοιους πολέμους τη ζωή τους ή γίνονται θύματα άλλων σοβαρών παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η ευθύνη των κρατών, ιδιαίτερα των επιχειρήσεων που άμεσα σχετίζονται με επενδύσεις σε τέτοιες ζώνες πολέμου και συγκρούσεων, δεν είναι ακόμη επακριβώς καθορισμένη. Υπάρχει έλλειψη δεσμευτικών μέσων, τα οποία διέπουν τη συγκεκριμένη ευθύνη μιας επιχείρησης που δραστηροποιείται στο πλαίσιο μιας τέτοιας «οικονομίας της βίας».

Στο επίκεντρο αυτού του θέματος βρίσκεται η υλοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όλων των ανθρώπων, κάτι που γίνεται όχι έτσι απλά αλλά ολοένα και δυσκολότερα και απαιτεί ιδιαίτερες προσπάθειες, για τις οποίες πρέπει να εξοπλίζονται τα άτομα και να βρίσκονται σε συνεχή εγρήγορση έναντι της παγκοσμιοποίησης, της έλλειψης πόρων και της εν εξελίξει έρευνας και τεχνολογίας με τις ολοένα και πιο προφανώς απεριόριστες δυνατότητες.

1. Παγκοσμιοποίηση και παγκόσμια κοινωνία

«Παγκοσμιοποίηση» είναι ένας από τους πιο επιτυχημένους νεολογισμούς των νεότερων χρόνων. Ο όρος επινοήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 για πρώτη φορά στο πλαίσιο της συζήτησης σχετικά με τις νέες στρατηγικές μάρκετινγκ και τη διαχείριση των πολυεθνικών εταιρειών (Levitt, 1983:90-102) και στη συνέχεια παρουσίασε, μετά από την παγκόσμια πολιτική αλλαγή στις αρχές της δεκαετίας του 1990, μια έντονη απήχηση.

Μεταξύ των κοινωνιολογικών προσεγγίσεων που θέτουν σαφώς την έννοια της παγκοσμιοποίησης στο επίκεντρο της κοινωνικής επιστήμης μπορούν να αναφερθούν οι πρωτοποριακές μελέτες των Roland Robertson (1990, 1992), Anthony Giddens (1995) και του Mike Featherstone (1990) (Robertson, 1990:69-90 • Robertson, 1992 • Featherstone, 1990 • Giddens, 1995). Ο Robertson αναγνωρίζεται ευρέως ως ο συγγραφέας που εισήγαγε τον όρο στην κοινωνιολογική επιστήμη (Waters, 1995). Ο Ulrich Beck επισημαίνει με χαρακτηριστικά παραδείγματα την ύπαρξη, εκτός της οικονομικής παγκοσμιοποίησης - που αναφέρεται στη συναλλαγματική ροή, στις θέσεις εργασίας και στην παραγωγή - και μιας επικοινωνιακής, μιας οικολογικής και μιας πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης, την οποία και ορίζει ως «κοινό εννοιολογικό πρότυπο»: «Ανατρέπεται μία βασική προϋπόθεση της Πρώτης Νεωτερικότητας, ότι δηλαδή ζούμε και δρούμε εντός κλειστών και χωριστών μεταξύ τους χώρων αποτελούμενων από εθνικά κράτη και τις κοινωνίες που αντιστοιχούν σε αυτά. Παγκοσμιοποίηση σημαίνει άρση των ορίων στην καθημερινή δράση, μια άρση η οποία βιώνεται στις διαφορετικές διαστάσεις της οικονομίας, της ενημέρωσης, της οικολογίας, της

τεχνολογίας, των διαπολιτισμικών συγκρούσεων και της κοινωνίας των πολιτών» (Beck, 1997:44).

Η χρήση της έννοιας «παγκόσμια κοινωνία» εμφανίζεται για πρώτη φορά στη δεκαετία του 1950 σε πολυάριθμα κείμενα στο πεδίο διεθνών οργανώσεων, όπως της UNESCO (Hausmann, 1983) και του Παγκόσμιου Συμβουλίου Εκκλησιών (Bopp, 1971 • Rüppel, 1992). Από τη σκοπιά των Κοινωνικών Επιστημών χρησιμεύει απροσδιόριστα, ωστόσο, μόνο ως σημείο για την - υποτιθέμενη ή κατασκευασμένη - ενότητα της ανθρωπότητας και θεωρείται η μεταφορά του «ένας κόσμος». Σε αυτό βοήθησε ο Wendell L. Willkie με το μεγάλης απήχησης περιγραφικό του έργο σχετικά με ένα ταξίδι το 1943 και με αυτόν τον τίτλο. Το έργο αυτό έτυχε, στη θεωρία και την πρακτική της διεθνούς πολιτικής, όπως και στην παιδαγωγική τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, σημαντικής απήχησης (Seitz, 1992:18-27). Κατά την παράδοση μιας κοσμοπολιτικά προσανατολισμένης φιλοσοφίας, ανεπτυγμένης από τη Στοά στην Αναγέννηση του Ουμανισμού μέχρι την ιστορία της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού αναπτύχθηκε η ιδέα για την ενότητα της ανθρωπότητας και την ειρηνική της συνύπαρξη στο πλαίσιο ενός κοσμοπολιτικού σύνταγματος σε πολλές παραλλαγές, χωρίς να γίνει κάποια αναφορά στην έννοια της «παγκόσμιας κοινωνίας» (Beck, 1997:174). Ακόμα και στις κοσμοπολιτικά εμπνεόμενες πολιτικές προσπάθειες για την Κοινωνία των Εθνών στη Γενεύη προτιμήθηκαν (Gollwitzer, 1982:441), αν μιλάμε για οικουμενική συνάφεια όλων των πολιτών της γης, οι όροι «παγκόσμια κοινωνία» ή «διεθνής κοινωνία».

Για τον Beck η παγκοσμιότητα (Globalität) έχει ήδη καθιερωθεί και σημαίνει: «Ζούμε προ πολλού σε μια παγκόσμια κοινωνία», η οποία χαρακτηρίζεται ακριβώς από μη κοινωνική ένταξη. Ο Beck κάνει λόγο για «παγκόσμια κοινωνία» με μία διπλή και απολύτως διαφορετική σημασία: αφενός υπάρχει παγκόσμια κοινωνία ως άθροισμα εθνικών κρατών και εθνικών κοινωνιών, αφετέρου έχουν αναπτυχθεί πέρα από αυτή επίσης «παγκόσμιες κοινωνίες» (στον Πληθυντικό!) «διεθνικών πρωταγωνιστών και χώρων» (Beck, 1997:181). Στην τελευταία αυτή έννοια, ο Beck αντιλαμβάνεται ως παγκόσμια κοινωνία «το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων [...] που δεν έχουν ενταχθεί στην εθνική πολιτική ή προσδιορίζονται (μπορούν να προσδιοριστούν) μέσω αυτής (Beck, 1997:28). Παγκόσμια κοινωνία σημαίνει μη-εδαφικά προσδιοριζόμενη, μη ολοκληρωμένη, μη αποκλειστική κοινωνία, της οποίας η ενότητα δεν εμφανίζεται πλέον. Η παγκόσμια κοινωνία σύμφωνα με τον Beck λειτουργεί περισσότερο ως σύμβολο, ως θεωρητική έννοια για εκείνη την «ανεξερεύνητη ήπειρο που βρίσκεται στη διεθνή γη, δεν ανήκει σε κανένα, στο χώρο ανάμεσα στα εθνικά κράτη και τις εθνικές κοινωνίες» (Beck, 1997:182). Η ενότητα κράτους, κοινωνίας και ατόμου, βασική προϋπόθεση της Πρώτης Νεωτερικότητας, παύει να ισχύει. Παγκόσμια κοινωνία δεν σημαίνει «κοινωνία του παγκόσμιου κράτους ή της παγκόσμιας οικονομίας, αλλά μία μη κρατική κοινωνία, δηλαδή μία αθροιστική κατάσταση της κοινωνίας, της οποίας χάνουν τη δεσμευτικότητά τους οι εγγυήσεις για τη μη παράβαση των εδαφικών ορίων, αλλά και οι κανόνες της πολιτικής που νομιμοποιείται στο πλαίσιο της κοινής γνώμης» (Beck, 1997: 174).

2. Παγκοσμιοποίηση και κοινωνικός αποκλεισμός

Σαφές χαρακτηριστικό της παγκοσμιοποίησης μέχρι σήμερα αποτελεί το γεγονός ότι η δημιουργία μιας παγκόσμιας αγοράς κάθε άλλο παρά συνοδεύεται και από τη δημιουργία μιας παγκόσμιας κοινωνίας. Είναι αναμφίβολο ότι η παγκοσμιοποιημένη οικονομία και οι παράμετροι που την προσδιορίζουν όχι μόνο ενισχύουν αλλά επίσης θεσμοποιούν και διαρκώς μεγιστοποιούν τις τάσεις για πόλωση και διαίρεση του κόσμου σε «κερδισμένους/-ες» και «χαμένους/-ες» (Lohrenscheit, 2004:29). Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας οδηγεί αφενός στη διαμόρφωση ορισμένων λιγοστών «νησίδων ευημερίας» (περιοχές της Ευρώπης, της Βόρειας Αμερικής, της Ασίας και του Ειρηνικού), οι οποίες εξαναγκάζουν τις υπόλοιπες χώρες να ενταχθούν σε ένα ασύμμετρο, ιεραρχικό σύστημα ανταγωνισμού σε σχέση με το κεφάλαιο, την τεχνολογία και τους ανθρώπινους πόρους. Αφετέρου διαπιστώνεται μια τάση για πολιτισμική ομογενοποίηση, η οποία προκαλείται μέσω της επικράτησης των εξαγόμενων από τα πλούσια κράτη πολιτιστικών και καταναλωτικών αγαθών και η οποία ευνοεί την προαναφερθείσα πόλωση εντός των κοινωνιών και των κοινοτήτων (Nike, Mc Donald's κ.λπ.) ενισχύοντας κατά συνέπεια ακόμα περισσότερο τις ανισότητες σε τοπικό και οικουμενικό επίπεδο τόσο εντός των μεμονωμένων εθνικών κρατών όσο και μεταξύ αυτών (Porteus, 2000).

Ο Chomsky (2000) περιγράφει το καθοριστικής σημασίας παράδειγμα της οικονομικής παγκοσμιοποίησης ως έναν «καπιταλισμό δίχως ανθρώπινο πρόσωπο», όπου «μέθοδοι αδίστακτων αρπακτικών» χαρακτηρίζουν την παρακμή του ανενδοίαστου καπιταλιστικού μας κόσμου, μέθοδοι για τη διαχείριση και τον έλεγχο των οποίων δεν έχει ακόμα συσταθεί κάποια αρμόδια αρχή. Η περιγραφή αυτή αληθεύει σε μεγάλο βαθμό όσον αφορά την κατάσταση στην Αφρική. Οι ακραίες ανισότητες εκεί γειτνιάζουν μεταξύ τους και προπάντων στις «πυκνοκατοικημένες περιοχές των πόλεων» η απόσταση που χωρίζει τις πλευρές του κοινωνικού χάσματος δεν είναι μεγαλύτερη από ένα «σύντομο περίπατο» (Chomsky, 2000).

Ο Castells, στον οποίο στη Νότια Αφρική γίνονται συχνές αναφορές (Muller/Cloete/Badat, 2001) ιδιαίτερα από την κριτική αριστερά, καταδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο η κυρίαρχη πολιτική της οικονομικής παγκοσμιοποίησης εισάγει σχεδόν παντού ανά την υφήλιο την εξής θεμελιώδη αντίφαση: «Στη δεκαετία του 1990 τα εθνικά κράτη μετασχηματίστηκαν από κυρίαρχα σε στρατηγικούς παράγοντες, που χειρίζονται τα συμφέροντά τους και τα συμφέροντα που υποτίθενται ότι εκπροσωπούν σε ένα παγκόσμιο σύστημα αλληλεπίδρασης. [...] Για να ενθαρρύνουν την παραγωγικότητα και την ανταγωνιστικότητα των οικονομιών τους, πρέπει να συμμαχήσουν στενά με τα παγκόσμια οικονομικά συμφέροντα και να τηρήσουν τους παγκόσμιους κανόνες για ευνοϊκή εισροή του κεφαλαίου, ενώ οι κοινωνίες τους καλούνται να περιμένουν υπομονετικά τα μικρά οφέλη της εταιρικής επινοητικότητας. Κατά συνέπεια, τα περισσότερα κράτη τονίζουν τον κοινοτισμό, γίνονται λιγότερο αποτελεσματικά ως συν-παράγοντες ενός

παγκόσμιου συστήματος κοινής εξουσίας. Όσο περισσότερο θριαμβεύουν στην παγκόσμια σκηνή, σε στενή συνεργασία με τους φορείς της παγκοσμιοποίησης, τόσο λιγότερο εκπροσωπούν τις εθνικές τους περιφέρειες» (Castells, 1997 στο WOSA, 2001:6).

Όπως ο Castells, ο Porteus θεωρεί επίσης αναμφισβήτητο το δομικό συστημικό συσχετισμό της απεριόριστης παγκοσμιοποίησης του κεφαλαίου και της απεριόριστης αύξησης της ανισότητας των ευκαιριών, του κοινωνικού αποκλεισμού και της ανθρώπινης οδύνης. «Παρευρισκόμαστε στη δημιουργία ενός τέταρτου κόσμου, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου αποτελεί ο κοινωνικός αποκλεισμός. Αποτελείται από ανθρώπους και περιοχές που έχουν καταστεί άνευ αξίας για τα κυρίαρχα συμφέροντα. Κάποιοι έχουν καταστεί άνευ αξίας, επειδή δεν έχουν τίποτα να προσφέρουν τόσο ως παραγωγοί όσο και ως καταναλωτές· άλλοι ως αμόρφωτοι και λειτουργικά αναλφάβητοι άλλοι ως φυσικά ή ψυχικά αδύνατοι ή ασθενείς άλλοι, επειδή αδυνατώντας να πληρώσουν το ενοίκιο τους, βρέθηκαν άστεγοι στο δρόμο· άλλοι, επειδή αδυνατώντας να αντιμετωπίσουν τη ζωή, κατέφυγαν στο αλκοόλ και στα ναρκωτικά άλλοι επειδή πούλησαν τα σώματα και τις ψυχές τους για να επιβιώσουν, εκπορνεύτηκαν και πρόσφεραν τους εαυτούς τους για την ικανοποίηση κάθε νοητής επιθυμίας· άλλοι, επειδή ενεπλάκησαν στην παρα-οικονομία, συνελήφθησαν να εγκληματούν και ανήκουν τώρα στο παγκοσμίως διογκούμενο σύστημα των σωφρονιστικών ιδρυμάτων -και στρατοπέδων. Και όλα αυτά ενώ παγκοσμίως άνθρωποι με αξία συνασπίζονται, την ίδια στιγμή που άνθρωποι και περιοχές άνευ αξίας παραδίδονται στον κατακερματισμό και που άνθρωποι όλων των περιοχών και πολιτισμών καθίστανται αντικείμενα αποκλεισμού» (Castells, 1998: 8 • Porteus, 2000:36).

Η κάθετη πόλωση μεταξύ ζωής «με και άνευ αξίας» στο πρόσφατο παρελθόν καθίσταται πρόδηλη μέσω των διαρκώς πιο επονειδιστων ονομάτων με τα οποία περιγράφονται όσοι άνθρωποι έχουν καταστεί «άχρηστοι» για τις καπιταλιστικές διαδικασίες αξιοποίησης («redundant population» / «πλεονάζων πληθυσμός» κ.λπ.) (Lohrenscheit, 2004:32). Οι άνθρωποι που περιγράφονται έτσι έχουν απωλέσει την αποδοχή της αγοράς. Η ελευθερία και η ισότητα αποτελούν υλικούς στόχους για αυτούς: «Η ελευθερία, ως απελευθέρωση από την πείνα και την ανάγκη, και η ισότητα ως ίσες δυνατότητες πρόσβασης στις προσφορές της παγκοσμίου αγοράς» (Agnoli, 2000:7).

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες οι επερχόμενοι καιροί θα είναι δυσκολότεροι από ποτέ όσον αφορά την πραγμάτωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την εισαγωγή αποτελεσματικών μέτρων για την ικανοποίηση βασικών κοινωνικών και οικονομικών αναγκών.

3. Τα ανθρώπινα δικαιώματα στην παγκόσμια κοινωνία

Μετά τη 10η Δεκεμβρίου 1948, οπότε η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ υιοθέτησε την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί συστατικό στοιχείο της διεθνούς έννομης τάξης. Υπολογίζεται ότι πάνω από 250 διεθνή κείμενα που υπεγράφησαν έκτοτε έχουν ως

αντικείμενο τα ανθρώπινα δικαιώματα (ατομικά ή συλλογικά, πολιτικά, πολιτισμικά, κοινωνικά και οικονομικά). Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με το στόχο για δίκαιη και αειφόρο ανάπτυξη και για μια αξιοπρεπή ζωή, ειδικά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Τόσο τα ατομικά και πολιτικά αλλά και τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά ανθρώπινα δικαιώματα αιτιολογούν αξιώσεις όλων των ανθρώπων για μια αυτο-προσδιοριζόμενη ζωή, απαλλαγμένη από την καταπίεση, τη βία, την ταπείνωση, την εκμετάλλευση και την κοινωνική εξαθλίωση και παράλληλα θέτουν στα κράτη και στη διεθνή κοινότητα την υποχρέωση να σέβονται να προστατεύουν και να εγγυώνται το σύνολο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Για την υλοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων πρέπει να τηρείται μια συνεπής πολιτική για τα ανθρώπινα δικαιώματα τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική πολιτική κάθε κράτους. Υπάρχουν κράτη τα οποία αναγνωρίζουν μεν τα ανθρώπινα δικαιώματα αλλά στην εφαρμογή τους παρουσιάζουν χαλαρότητα. Υπάρχουν κι άλλα κράτη τα οποία επίσης αναγνωρίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, αλλά αυτά θέτουν άλλους σκοπούς και στόχους, παραδείγματος χάριν, υπαναχωρούν απέναντι στο δικαίωμα της ελευθερίας από τα βασανιστήρια, της ασφάλειας ή της ακεραιότητας του εθνικού εδάφους. Μια τρίτη κατηγορία είναι εκείνη των κρατών που δεν αποδέχονται τα ανθρώπινα δικαιώματα με την κλασική ευρωπαϊκή έννοια, αλλά ασπάζονται τα δικά τους που προκύπτουν από τη δική τους κουλτούρα. Μία τέταρτη κατηγορία αποτελούν τα κράτη που αναγνωρίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα ως δικαίωμα των ανθρώπων μόνο υπό όρους ή καθόλου. Αλλά και εκείνα τα κράτη που έχουν αποδεχθεί κατά κανόνα τα ανθρώπινα δικαιώματα και καταβάλλουν προσπάθειες για την κατοχύρωσή τους δεν είναι πάντα πρόθυμα να αναγνωρίσουν ό,τι αποδίδεται σε αυτά από άλλα κράτη ή διεθνή όργανα, όπως ποια είναι τα «ορθά» ανθρώπινα δικαιώματα, πώς αυτά θα μπορούσαν να κατοχυρωθούν, και είναι συχνά απρόθυμα να υποβληθούν στους διεθνείς ελέγχους (Steiger, 1999:41). Επιπλέον, ενώ γίνονται αποδεκτά τα ίδια κείμενα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δεν διασφαλίζεται με κανένα τρόπο ανάλογη εφαρμογή τους. Ο U. Beck διατυπώνει την άποψη ότι η αποδοχή του σχετικισμού θα σήμαινε άρνηση της οικουμενικότητας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Beck, 1998:263).

Διεθνείς συνθήκες για τα ανθρώπινα δικαιώματα, θεμελιώδεις εγγυήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των Συνταγμάτων των περισσότερων κρατών αξιώνουν τον πλήρη σεβασμό των ανθρωπίνων και των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στο πλαίσιο καταπολέμησης της τρομοκρατίας απειλούνται οι ανθρωποδικαιικές εγγυήσεις τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό επίπεδο. Οι παρεμβάσεις στις ατομικές ελευθερίες λόγω καταπολέμησης της τρομοκρατίας μετά τα γεγονότα του 2001, η συζήτηση για τα βασανιστήρια και η διάβρωση της προστασίας των προσφύγων στο όνομα της καταπολέμησης της τρομοκρατίας αποτελούν παραδείγματα με ανησυχητική εξέλιξη. Το δικαίωμα ασύλου αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Διωκόμενοι άνθρωποι πρέπει να προστατεύονται σύμφωνα με τη Σύμβαση της Γενεύης. Η προστασία από την απέλαση, ο σεβασμός της οικογενειακής ζωής και η προστασία κατά της

παράνομης κράτησης πρέπει να τηρούνται. Η προστασία έναντι των διακρίσεων και η καταπολέμηση του ρατσισμού αποτελεί άλλη μια πρόκληση για την υλοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Η έννοια της οικουμενικότητας είναι κεντρικής σπουδαιότητας για τα ανθρώπινα δικαιώματα και ιδιαίτερα για τα δικαιώματα της γυναίκας. Ο μακραίωνος αγώνας των γυναικών για ισότητα οδήγησε πολλές χώρες του κόσμου στη νομική εξίσωση των φύλων. Ωστόσο σε πολλούς τομείς της κοινωνικής, πολιτιστικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής δεν έχει επέλθει πλήρης ισότητα και διαπιστώνονται συνεχώς διακρίσεις έναντι των γυναικών. Το μεγαλύτερο μέρος παγκοσμίως της εκτελούμενης εργασίας γίνεται από γυναίκες, ενώ το δικαίωμα ιδιοκτησίας στη γη και περιουσιακά στοιχεία βρίσκονται στα χέρια των ανδρών. Εκτός από τα παιδιά, υποφέρουν από τη φτώχεια, την πείνα και τις ασθένειες ηλικιωμένοι, συμπεριλαμβανομένων πολλών γυναικών όλων των ηλικιών. Η περιφρόνηση για τα επιτεύγματα των γυναικών στον αναπαραγωγικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό τομέα έχει βαθιά κοινωνικο-διαρθρωτικά αίτια, τα οποία στηρίζονται στην υποτίμηση της ιδιωτικής σφαίρας και του «γυναικείου» και κάνουν την εμφάνισή τους σε διάφορες μορφές σε όλες σχεδόν τις χώρες του πλανήτη.

Η κοινότητα των κρατών και η διεθνής «αναπτυξιακή κοινότητα» (Seitz, 2002:233) εντούτοις είναι υποχρεωμένη, σύμφωνα με τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης, να παρέχει βοήθεια και συγχρόνως να λαμβάνει προληπτικά μέτρα για την παρεμπόδιση των μελλοντικών εκείνων καταστροφών που αποδίδονται στην πείνα -διαφορετικά η παγκόσμια κοινωνία θα αδυνατεί να φανεί αντάξια της προσδοκώμενης παροχής βοήθειας. Η ασκούμενη κοινωνική δικαιοσύνη εκ μέρους της κοινότητας των κρατών οφείλει να εστιάζει στην καταπολέμηση άνισων δομών στην κοινωνία που ενισχύουν τη συνέχεια της διάκρισης και να ενημερώνει για τις αδικίες που γίνονται στην κοινωνία συζητώντας ανοικτά τις επιπτώσεις που προκύπτουν, καθώς και τι θα μπορούσαμε να κάνουμε προκειμένου να μειώσουμε στο ελάχιστο δυνατό τα ποσοστά αδικίας. Επομένως, η κοινωνική δικαιοσύνη πρέπει να θεωρείται μια ενεργητική διαδικασία και όχι μόνο νομική ή θεωρητική. Με αυτόν τον τρόπο προωθείται μια διαφορετικού τύπου αλληλεπίδραση ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες ανθρώπων βασιζόμενη στα ανθρώπινα δικαιώματα.

Η πραγμάτωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν εξαρτάται μόνο από τις κυβερνήσεις και τα θεσμικά όργανα αλλά και από το κάθε άτομο. Καμία/Κανείς δεν είναι μικρή/μικρός, αδύναμη/αδύναμος·όλοι μπορούν να θέσουν ως προτεραιότητα τα ανθρώπινα δικαιώματα στην καθημερινή τους ζωή.

4. Ανθρώπινη αξιοπρέπεια-Ανθρώπινα Δικαιώματα για όλους

Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αναδεικνύεται όλο και περισσότερο ως η ιδέα που μπορεί να αποτελέσει την κοινή βάση κατανόησης έναντι ολοκληρωτικών «πράξεων βαρβαρότητας». Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1948, ήδη στην πρώτη παράγραφο του προοιμίου της, κάνει λόγο για «αναγνώριση

της αξιοπρέπειας που είναι σύμφυτη σε όλα τα μέλη της ανθρώπινης οικογένειας, καθώς και των ίσων και αναπαλλοτριωτών δικαιωμάτων τους». Το άρθρο 1 αναφέρει: «Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα» (Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, 10 Δεκεμβρίου 1948). Εντούτοις δεν μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι η «αξιοπρέπεια» του ανθρώπου αντιπροσωπεύει μια ενιαία κατανοητή και χρησιμοποιούμενη έννοια. Σε ένα θεμελιώδες ιστορικά εννοιολογικό άρθρο του ο Π. Κονδύλης ισχυρίζεται ότι λόγω της παρατηρούμενης «πολλαπλής και αντιφατικής φιλοσοφικής και πολιτικής χρήσης της γλώσσας» εκπίπτει η έννοια «ανθρώπινη αξιοπρέπεια σε έναν χωρίς περιεχόμενο τύπο δίπλα σε άλλους» (Kondylis, 1992:677 • Κονδύλης, 2000). Η άποψη αυτή βασίζεται στη θέση ότι η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας την προσανατολιστική ισχύ, την οποία αυτή καταρχήν είχε, - και μάλιστα στις δομές του ελλόγου δικαίου του γερμανικού Διαφωτισμού - όφειλε σε μία ειδοποιό θεωρία του ανθρώπου (ο Κονδύλης κάνει λόγο για μια «δυσιαδική έλλογη ανθρωπολογία»), η οποία έχει αποδειχθεί έωλη. Παραλείπεται αυτή η θεωρητική έλλογη βάση, έτσι παρουσιάζει η έννοια της αξιοπρέπειας τη λυπηρή ασάφεια και αντίφαση. Ο Kant έφερε την έννοια της αξιοπρέπειας σε μια αναγκαία συνάφεια με το ιδιάζον ανθρώπινο δυναμικό για ηθικό αυτοπροσδιορισμό. Σύμφωνα με τον Kant αρμόζει στον άνθρωπο ως εκ τούτου ανθρώπινη αξιοπρέπεια, επειδή αυτός είναι ο κυρίαρχος των δικών του συναισθημάτων και τάσεων: «Η αυτονομία είναι επομένως το θεμέλιο της αξιοπρέπειας της ανθρώπινης και της έλλογης φύσης» (Kant, 1977 στο Wilhelm Weischedel, 1977:69). Σήμερα πολλοί ερμηνευτές παραπέμπουν σε αυτή την αντίληψη του Kant για την αξιοπρέπεια.

Η προσπάθεια για την προάσπιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας όλων αποτελεί βασική αρχή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Θέτει το άτομο στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Αυτά βασίζονται σε ένα κοινό και οικουμενικό σύστημα αξιών, το οποίο προασπίζει το απαραβίαστο της ζωής και προσφέρει έτσι ένα πλαίσιο για την οικοδόμηση ενός συστήματος ανθρωπίνων δικαιωμάτων με τα διεθνώς αναγνωρισμένα πρότυπα και κανόνες.

Κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα τα ανθρώπινα δικαιώματα εξελίχθηκαν σε ένα ηθικό, πολιτικό και νομικό σύστημα και χρησιμεύουν σήμερα ως κατευθυντήρια γραμμή για την ανάπτυξη ενός κόσμου ελεύθερου από κάθε φόβο και καταπίεση. Το άρθρο 1 της Οικουμενικής Διακήρυξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που ψηφίστηκε από τα Ηνωμένα Έθνη το 1948 αναφέρεται στους κεντρικούς άξονες του συστήματος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την *ελευθερία*, την *ισότητα* και την *αλληλεγγύη*.

Ελευθερία σκέψης, συνείδησης, θρησκευτική ελευθερία και ελευθερία έκφρασης γνώμης προασπίζονται από τα ανθρώπινα δικαιώματα. Παράλληλα, τα ανθρώπινα δικαιώματα εγγυώνται την ισότητα μεταξύ όλων των ανθρώπων και την ίση προάσπιση από όλες τις μορφές διάκρισης. Η αλληλεγγύη διασφαλίζει τα οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση, το δικαίωμα σε ένα αρμόζον βιοτικό επίπεδο, το δικαίωμα στην υγεία και την παιδεία, τα οποία αποτελούν ουσιαστικά δομικά στοιχεία του συστήματος των

ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τα δικαιώματα αυτά αναφέρονται ως πολιτικά και ατομικά, αλλά και ως οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά ανθρώπινα δικαιώματα.

Οι συζητήσεις για την προτεραιότητα των μεμονωμένων δικαιωμάτων και εκείνες για την οικουμενικότητα και τον πολιτισμικό σχετικισμό κυριάρχησαν στις δύο Παγκόσμιες Διασκέψεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα που διεξήχθησαν στην Τεχεράνη και τη Βιέννη (Benedek/Nikolova-Kress, 2004:21). Η Διάσκεψη στην Τεχεράνη το 1968 αποσαφήνισε τον αδιαίρετο και αλληλοεξαρτώμενο χαρακτήρα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η Διάσκεψη στη Βιέννη το 1993 αποφάσισε ομόφωνα ότι: «ενώ η σημασία των εθνικών και περιφερειακών ιδιαιτεροτήτων και το διαφόρων μορφών ιστορικό, πολιτιστικό και θρησκευτικό παρελθόν πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν, αποτελεί καθήκον των κρατών ανεξάρτητα από τα πολιτικά, οικονομικά και πολιτιστικά συστήματά τους να προωθήσουν και να προστατεύσουν όλα τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες» (Διακήρυξη της Βιέννης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και Πρόγραμμα Δράσης 1993: Παρ. 5). «*Ανθρώπινα δικαιώματα για όλους*» ήταν το σύνθημα της Βιεννέζικης Παγκόσμιας Διάσκεψης για τα ανθρώπινα δικαιώματα το 1993.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα παρέχουν τη δυνατότητα τόσο στα άτομα όσο και στις ομάδες να επιδιώκουν την κοινωνική αλλαγή και την πλήρη κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους. Οι συγκρούσεις οφείλουν να λύνονται με ειρηνικά μέσα και στη βάση της αρχής του συνταγματικού κράτους δικαίου και του συστήματος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Εντούτοις, μπορεί η άσκηση μερικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων να θίγει εκείνα των άλλων. Τα ανθρώπινα δικαιώματα περιορίζονται από τα δικαιώματα και τις ελευθερίες άλλων ή από τις «δίκαιες απαιτήσεις της ηθικής, της δημόσιας τάξης και του γενικού καλού σε μια δημοκρατική κοινωνία» (Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Άρθρο 29). Τα ανθρώπινα δικαιώματα των άλλων πρέπει να αναγνωρίζονται και όχι να υπομένονται. Δεν μπορούν να χρησιμοποιούνται για να παραβιάζονται άλλα ανθρώπινα δικαιώματα (Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Άρθρο 30). Επομένως, όλες οι συγκρούσεις πρέπει να λύνονται στο πνεύμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπου σε περιόδους κρίσης και σε εξαιρετικές περιπτώσεις ορισμένοι περιορισμοί είναι δυνατοί.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα χαρακτηρίζονται «έμφυτα, φυσικά και αναπαλλοτρίωτα». Ως έμφυτα δικαιώματα σημαίνει ότι δεν μπορούν ούτε να αποκτώνται ούτε να απονέμονται αλλά ότι είναι συνυφασμένα με την ανθρώπινη ύπαρξη. Ο προσδιορισμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως «έμφυτων» νοείται ως «μεταφορική έννοια» (Tugendhat, 1999:48-61), προκειμένου να υπογραμμιστεί η ιδιαίτερη θέση τους. Καταρχήν δικαιώματα που αναγνωρίζονται ως έμφυτα δεν μπορούν ούτε να παραχωρούνται ούτε να αποστερούνται. Με τα δικαιώματα συνδέεται μεν η υποχρέωση να γίνονται σεβαστά τα δικαιώματα των άλλων, αλλά η περιφρόνησή τους μπορεί να οδηγήσει σε ποικίλους τρόπους επιβολής κυρώσεων, όχι όμως και στην απώλεια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι άνθρωποι είναι και παραμένουν άνθρωποι (Fritzsche, 2005:64-71).

Στη συστηματική προσπάθεια αναγνώρισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εντάσσεται ο περιορισμός της εξουσίας μέσα από την απονομή ίσων δικαιωμάτων σε όλους. Οι διαμάχες αποτελούν συστατικό μέρος της εξέλιξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η ριζική και αδιάλλακτη στάση προκύπτει από το ρατσισμό, τον εθνικισμό και το δεξιό εξτρεμισμό, διότι η ιδεολογία τους - μια ιδεολογία ανισότητας - απορρίπτει ήδη τη βασική αρχή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων: την αξιοπρέπεια και ισότητα όλων των ανθρώπων. Επιπλέον οι διαφορετικές παραλλαγές των φονταμενταλιστών, που θέλουν να διατηρούν τους ανθρώπους σε μια εκούσια ανωριμότητα, αντιπροσωπεύουν τους ριζοσπαστικούς αντιπάλους. Τελικά, τα ανθρώπινα δικαιώματα περιστέλλονται από όλους εκείνους που τα θεωρούν εμπόδιο στην πρόωση, τοπικά και παγκοσμίως, του σοβινισμού τους (Fritzsche, 2005).

Εντούτοις τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν παραβιάζονται μόνο μέσω της κακής προαίρεσης όλων αυτών. Οι υπάρχουσες δομές της ανισότητας, της ένδειας και της άγνοιας συντελούν ώστε οι άνθρωποι να μην μπορούν να υπερασπίσουν τα δικαιώματά τους. Τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν έχουν αποκτήσει μια παγκόσμια βαρύτητα ακριβώς γι' αυτό, επειδή αυτά υπηρετούν τα συμφέροντα των ισχυρών, αλλά κυρίως επειδή εκπροσωπούν τα συμφέροντα των ανίσχυρων. Τα ανθρώπινα δικαιώματα έχουν παγκόσμια αξία, επειδή έχουν τοπική σημασία, είναι θεμελιωμένα ανεξάρτητα από τη Δύση, τους πολιτισμούς και τις πεποιθήσεις και βοηθούν τους ανθρώπους να αγωνισθούν κατά της κρατικής αδικίας και των κατασταλτικών κοινωνικών πρακτικών (Ignatieff, 2002:32). Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι επίσης οικουμενικά με την έννοια ότι, ως ηθικά θεμελιωμένος μηχανισμός, απευθύνονται κατά των καταπιεστών, οι οποίοι δεν αναγνωρίζουν το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης και της αξιοπρέπειας αυτών των οποίων οι ίδιοι ποδοπατούν τη ζωή και την ελευθερία. Ο Ignatieff διατυπώνει αυτή την άποψη ως εξής: «τα δικαιώματα είναι οικουμενικά, επειδή καθορίζουν το οικουμενικό συμφέρον των ανίσχυρων» (Gutmann, 2002:20).

Παρά τις προόδους που έχουν συντελεστεί στο πεδίο της συνταγματικής κατοχύρωσης και της διεθνούς προστασίας τους, τα ανθρώπινα δικαιώματα εξακολουθούν να καταπατώνται αλλά και να χρησιμοποιούνται ως πρόφαση για παρεμβάσεις στο εσωτερικό άλλων κρατών «καλύπτοντας με ανθρωπιστικό μανδύα εξουσιαστικές τάσεις των ισχυρών» (Δεληκωσταντής, 2002:444).

Πολλά μέλη των μη ευρωπαϊκών πολιτισμών και θρησκειών αντιτίθενται στα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου και στην ιδέα ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι σημαντικά για την προστασία της *ανεξάρτητης δράσης των ανθρώπων* ή της *αξιοπρέπειας του ανθρώπου*. γι' αυτούς υπέρτατη αξία αποτελεί η *διατήρηση της συλλογικότητας*. Η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δε στοχεύει στην καταστροφή των πολιτισμών, όπως συχνά ισχυρίζονται οι επικριτές, αλλά στο να εντάξει την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε αυτούς, κάτι που θεωρείται για τους επικριτές συχνά αδιανόητο (Gutmann, 2002:21). Η πρόβλεψη των επικριτών ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα θα καταστρέψουν τον πολιτισμό τους μπορεί από αυτούς τους ίδιους να πραγματοποιηθεί - με το να ενθαρρύνουν την αντίσταση στην αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων -, αλλά αυτή η

αντίσταση δεν πρέπει να οδηγεί κατ' ουδένα τρόπο στην καταστροφή του πολιτισμού. Καταπιεσμένες γυναίκες θέλουν να κατοχυρώνονται τα δικαιώματά τους αναγνωρίζοντάς τες ως μέλη του δικού τους πολιτισμού, αλλά δεν το θέλουν αυτό με αντίτιμο την παραίτηση του πολιτισμού τους ή της καταστροφής αυτού από οτιδήποτε αυτές (και οι καταπιεστές τους) θεωρούν για τον πολιτισμό τους πολύτιμο (Gutmann, 2002:21). Όλοι οι πολιτισμοί, ακολουθούμενοι από την εμφάνιση παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων - κάτι που ισχύει για τους περισσότερους πολιτισμούς - πρέπει να αλλάξουν για να τηρούνται τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα των γυναικών και των μειονοτήτων.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα χρειάζονται τόλμη. Τόσο η υπεράσπιση των δικαιωμάτων άλλων ατόμων όσο και των «δικών μου» δικαιωμάτων απαιτεί πάντοτε τόλμη, η οποία απορρέει από την υποχρέωσή μας για την εξασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ισότητας, της δημοκρατίας και της ελευθερίας. Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι ιστορικά και προκύπτουν σταδιακά από τους αγώνες των ανθρώπων και τη χειραφέτησή τους, καθώς και από τις αλλαγές του βιοτικού τους επιπέδου, οι οποίες προέκυψαν μέσα από αυτούς τους αγώνες (Bobbio, 1999: 15). Σε αυτή τη διαδικασία συγκαταλέγεται η τόλμη του πολίτη για τους αγώνες που δίδονται ενάντια στην κρατική αυθαιρεσία, τις αποφάσεις και τις δομές που θεωρούνται άδικες.

Αντί Επιλόγου

Η εμφάνιση στις κοινωνικές ανισότητες μεταξύ του παγκόσμιου πληθυσμού, η εξαθλίωση και η περιθωριοποίηση πολλών εκατομμυρίων ανθρώπων σε έναν κόσμο του οποίου η ευημερία συνολικά αυξήθηκε σηματοδότησε το διεθνές κοινωνικό ζήτημα στις αρχές του νέου αιώνα. Το πρόβλημα αυτό μπορεί, ωστόσο, να δικαιολογηθεί μόνο αν βρισκόμαστε σε μια παγκόσμια κοινωνική σχέση. Μόνο σε αυτό το υπόβαθρο η άποψη για την ύπαρξη των παγκόσμιων προβλημάτων αποκτά επίσης ένα χαρακτήρα έκκλησης για κοινωνική δράση και για αναζήτηση προοπτικών της παγκόσμιας εσωτερικής πολιτικής.

Η αλληλουχία των παγκόσμιων προβλημάτων δεν ισχύει μόνο για το πρόβλημα της φτώχειας, αλλά για όλο το φάσμα των λεγόμενων «παγκόσμιων προβλημάτων». Το γεγονός ότι η διεθνής κοινότητα αντιμετωπίζει μια πληθώρα προβλημάτων με παγκόσμια διάσταση και μόνο στη βάση μιας διακρατικής συνεργασίας μπορούν να ξεπεραστούν, μπορεί δύσκολα να αμφισβητηθεί σύμφωνα με τις πολυάριθμες παγκόσμιες κρίσεις κορυφής της δεκαετίας του 1990. Ο Heintz το 1982 βλέποντας τους κινδύνους εξάλειψης των φυσικών ζωτικών πόρων προέβλεψε ότι η σπουδαιότητα αυτών των προβλημάτων, «τα οποία δεν μπορούν να επιλυθούν μόνο από μεμονωμένες χώρες» (Heintz, 1982:12), θα αυξηθεί σημαντικά, και αιτιολόγησε επίσης το γνωστικό του ενδιαφέρον πάνω στην παγκόσμια κοινωνιολογική-κοινωνική έρευνα: «Για να μπορούν εν γένει να αναγνωρίζονται και να συγκεκριμενοποιούνται τα παγκόσμια προβλήματα πρέπει να περιγραφεί το πλαίσιο στο οποίο είναι εγκατεστημένα» (Heintz, 1982:12). Το πλαίσιο αυτό είναι και πάλι η παγκόσμια κοινωνία.

Βιβλιογραφία

- Agnoli, J. (2000). Die Transformation der Linken. Der Lange Marsch von der Kritik des Politischen zum Glauben an den Staat. Ein Versuch über Dritte Wege, den Weltmarkt und die Aktualität der Utopie. In: *Die Zeit*, Nr. 8, 17.02.2000.
- Beck, U. (1997). *Was ist Globalisierung?* Frankfurt am Main.
- Beck, U. (1998). *Perspektiven der Weltgesellschaft*. Frankfurt am Main.
- Benedek, W. / Nikolova-Kress, N. (2004). *Menschenrechte Verstehen. Handbuch zur Menschenrechtsbildung*. Graz.
- Bobbio, N. (1999). *Das Zeitalter der Menschenrechte. Ist Toleranz durchsetzbar?* Berlin.
- Bopp, J. (1971). *Unterwegs zur Weltgesellschaft. Die Ökumene zwischen westlichem Führungsanspruch und universaler Verantwortung*. Stuttgart.
- Δεληκωσταντής, Κ. (2002). *Τα Δικαιώματα του Ανθρώπου: Μόνιμη πρόκληση για τις Θρησκείες*. Αθήνα. Ανάπτυκον Επιστημονικής Επετηρίδας της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Διακήρυξη της Βιέννης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και Πρόγραμμα Δράσης 1993, Παρ. 5.
- Castells, M. (1998). *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Vol. III: End of Millennium, Oxford.
- Chomsky, N. (2000). *Die politische Ökonomie der Menschenrechte. Politische Essays und Interviews*. Grafenau.
- Featherstone, M. (ed.) (1990). *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. Culture and Society Special Issue 7. London.
- Fritzsche, K.P. (2005). Die Macht der Menschenrechte und die Schlüsselrolle der Menschenrechtsbildung. In: *Der Bürger im Staat* 55 (1/2), 64-71.
- Gollwitzer, H. (1982). *Geschichte des weltpolitischen Denkens. Band 2: Das Zeitalter des Imperialismus und der Weltkriege*. Göttingen.
- Gutmann, A. (2002). Einleitung. In: Ignatieff, M. (2002). *Die Politik der Menschenrechte*. Hamburg, 7-27.
- Hausmann, G (1983). *Metamorphosis of an International Institute. A History of the UNESCO Institute for Education*. Hamburg.
- Ignatieff, M. (2002). *Die Politik der Menschenrechte*. Hamburg.
- Kant, I. (1977). Grundlegung zur Metaphysik der Sitten (1786). In: *Werkausgabe* (Hrsg. von Wilhelm Weischedel). Bd. VII. Frankfurt a.M.
- Kondylis, P. (1992). Würde. In: Brunner, O. / Conze, W. / Koselleck, R. (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe*. Bd. 7. Stuttgart, 637-677.
- Κονδύλης, Π. (2000). *Περί αξιοπρέπειας*. Αθήνα.
- Levitt, Th. (1983). The Globalisation of Markets. In: *Harvard Business Review*. May-June, 90-102.
- Lohrenscheit, C. (2004). *Das Recht auf Menschenrechtsbildung. Grundlagen und Ansätze einer Pädagogik der Menschenrechte*. Frankfurt.
- Muller, J. / Cloete, N. / Badat, S. (2001) (ed.): *Challenges of Globalization*. South Africa Debates with Manuel Castells.
- Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, 10 Δεκεμβρίου 1948.
- Porteus, K. (2000). The Personal and the Global: Grinding Gears? Reconsidering Efficiency Debates. In: General Education. Education and Policy Unit, Wids (ed.): *Quarterly Review of Education and Training in South Africa*. Volume 7, Nr. 3.

- Robertson, R. (1990). Social Theory, Cultural Relativity and the Problem of Globality. In: *King*, 69-90.
- Seitz, K. (1992). Erziehung zur Einen Welt. Zur Vorgeschichte eines entwicklungspädagogischen Mythos. Teil 2. In: *Zeitschrift für Entwicklungspädagogik* 15, 1, 18-27.
- Seitz, K. (2002). *Bildung in der Weltgesellschaft: gesellschaftliche Grundlagen globalen Lernens*. Frankfurt/M.
- Steiger, H. (1999). Brauchen wir eine universale Theorie für eine Völkerrechtliche Positivierung der Menschenrechte? In: Köhler, W./Lutz-Bachmann, M. (Hrsg.): *Recht auf Menschenrechte*. Frankfurt am Main.
- Tugendhat, E. (1999). Die Kontroverse um die Menschenrechte. In: Gosepath, S./Lohmann, G. (Hrsg.): *Philosophie der Menschenrechte*. Frankfurt am Main, 48-61.
- Waters, M. (1995). *Globalization*. London, New York.
- WOSA–Workers Organisation of South Africa (Hrsg.) (2001). *THE POLITICAL CONJUNCTURE AT EASTER 2001* (Notes prepared for the WOSA Conference). Cape Town 13-15 April 2001.

B14-3. 21ος αιώνας: Η αναζήτηση του ανθρωπισμού

**Ανδρέας Δ. Δαβαλάς,
Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου**

Ο σύντομος 20ος αιώνας κατά τον Hobsbawm, υπήρξε από τους πιο συναρπαστικούς στην ιστορία της ανθρωπότητας καθώς συγκέρασε τις μεγαλύτερες καταστροφές με την ταχύτερη επιστημονική πρόοδο, ενώ ταυτόχρονα καλλιέργησε στο έπακρο τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις σε τέτοιο βαθμό όπου κατεδείχθη η ματαιότητα της υπερβολής τους. Σε ένα από τα λιγότερο γνωστά έργα του, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος επικέντρωσε το διακύβευμα του προηγούμενου αιώνα στην πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπίας και φαίνεται πως είχε δίκιο με μόνη τη διαφορά πως η αστική δημοκρατία της οποίας υπεραμύνετο έναντι του κομμουνισμού, αποδείχτηκε και η ίδια ανεπαρκής να διασφαλίσει την πρόοδο και την κοινωνική δικαιοσύνη.

Το μεταπολεμικό δόγμα της οικονομικής ανάπτυξης κατά τα δυτικά πρότυπα, φάνηκε αναποτελεσματικό αρκετές δεκαετίες πριν την σημερινή διεθνή οικονομική ύφεση. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 70 που έλαβε χώρα η πρώτη πετρελαϊκή κρίση, επεκράτησε προβληματισμός γιατί αυτό που αποκαλούσαν οι οικονομολόγοι big push (μεγάλη ώθηση) δεν λειτούργησε. Η έμφαση στην ταχεία εκβιομηχάνιση κυρίως των πρώην αποικιών, με αρωγό το κράτος, δεν τελεσφόρησε στο βαθμό που οι εσωτερικές αγορές δεν μπόρεσαν να ξεφύγουν από τη φτώχεια και να ανατροφοδοτήσουν τον οικονομικό κύκλο. Με την ανάπτυξη στον Τρίτο Κόσμο να έχει κωλύσει, το διεθνές κεφάλαιο θα αναζητήσει νέες

ευκαιρίες στις πρώην Ανατολικές χώρες και στις αναδυόμενες αγορές της Ασίας που μετά τη λήξη του ψυχρού πολέμου έπαιξαν το ρόλο του νεοφώτιστου στον καπιταλισμό. Ήταν η περίοδος που άρχιζε η μονοκρατορία των Η.Π.Α και εμπεδώθηκε ο φιλελευθερισμός θεμελιωμένος στο τρίπτυχο: αγορά – δημοκρατία – δολάριο, όπως εύστοχα παρατηρεί η καθηγήτρια S. Brunel.

Ωστόσο αντίθετα από μια συμβαντολογική και μάλλον επιφανειακή ανάγνωση της ιστορίας ο αιώνας που μόλις αφήσαμε πίσω μας δεν θα ήταν σκόπιμο να στιγματιστεί από την πτώση του υπαρκτικού σοσιαλισμού και το τέλος του ψυχρού πολέμου. Και τούτο διότι τα εκφυλιστικά φαινόμενα του πρώην σοβιετικού καθεστώτος, είχαν προδικάσει την τύχη του, απλώς ήταν θέμα χρόνου και συγκυριών η κατάρρευσή του. Έχω την εντύπωση ότι το παιχνίδι του σοσιαλιστικού ιδεώδους ως κατεξοχήν εκφραστή του ανθρωπισμού, χάθηκε στις δικές μας δυτικές κοινωνίες. Αυτό που αποκαλούμε επέλαση της ιδεολογίας της παγκοσμιοποίησης ήρθε να επισφραγίσει τις από δεκαετίες λανθάνουσες αλλά δρώσες πολιτικές αποδόμησης της έννοιας του κοινωνικού αγαθού. Η ψευδεπίγραφη προσέγγιση της κοινωνικής ευημερίας ως άθροισμα των ατομικών επιδιώξεων και επιτυχιών, νοσηματοδότησε το κοινωνικό πράττειν κατά εντελώς διαφορετικό τρόπο από την κοινωνική θεωρία.

Ο κλασικός ρουσοϊκός στοχαστής John Rawls στη «Θεωρία της Δικαιοσύνης» αποπειράται να διατυπώσει δύο πρωταρχικές αρχές: α) Κάθε πρόσωπο έχει ίσο δικαίωμα στο πλέον εκτεταμένο σχήμα βασικών ελευθεριών και β) οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες διευθετούνται έτσι ώστε πρώτον να αναμένεται εύλογα ότι θα αποβούν προς όφελος όλων και δεύτερον να τελούν σε συνάρτηση με θέσεις και αξιώματα που είναι ανοικτά σε όλους. Όμως γιατί το αναβαπτισμένο κοινωνικό συμβόλαιο δεν λειτουργεί ή έστω δεν αποδίδει όσα προσέβλεπαν σ' αυτό οι εμπνευστές του;

Την απάντηση σε θεωρητικό επίπεδο φαίνεται ότι την έχει δώσει ο Mill ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα: Οι άνθρωποι, επισημαίνει, λόγω του αδύναμου χαρακτήρα τους, επιλέγουν συχνά το πλησιέστερο αγαθό, μολονότι γνωρίζουν τη μηδαμινή αξία του. Αυτό μεταφράζεται σε κατάργηση του ανθρωπισμού; Όχι ακριβώς. Ο θεμελιωτής του ωφελιμισμού διευκρινίζει: Η ωφελιμιστική ηθική αναγνωρίζει στους ανθρώπους τη δύναμη να θυσιάζουν το ύψιστο γι' αυτούς αγαθό για χάρη των συνανθρώπων τους. Αρνείται μόνο να παραδεχτεί ότι η θυσία καθαυτή αποτελεί αγαθό. Με την κουβέντα μας αυτή δεν πράττουμε τίποτε άλλο από το να αναψηλαφούμε το βασανιστικό ερώτημα: Με τι κριτήρια μπορεί να οριστεί το κοινό όφελος και από ποιούς; Όσο κι αν σε επίπεδο κοινωνικής φιλοσοφίας μια υποτυπώδης συναίνεση δείχνει εφικτή, σε επίπεδο άσκησης της πολιτικής εξουσίας τα πράγματα δυσκολεύουν αρκετά.

Ο μεταπολεμικός κόσμος του 20^{ου} αιώνα δεν βγήκε μόνο οικονομικά καθημαγμένος από ένα παγκόσμιο πόλεμο αλλά με ένα φοβικό σύνδρομο για τα φασιστικά καθεστώτα. Πράγματι η πίστη στην ανθρώπινη λογική κλονίστηκε σε τέτοιο βαθμό που το μέλλον των δημοκρατικών καθεστώτων φαινόταν αβέβαιο αν οι πιο σκοτεινές παρορμήσεις της ανθρώπινης ψυχής κατά τη Φρουϊδική θεωρία, δεν ήταν δυνατόν να τιθασευτούν άπαξ δια παντός. Με άλλα λόγια η πολιτική ελίτ

διδείδε ότι οι ακαλίνωτες καταστροφικές δυνατότητες των μαζών έπρεπε να διοχετευτούν προς κοινωνικά αποδεκτούς σκοπούς. Οι ανθρωπιστικές αρχές όφειλαν να πραγματωθούν όχι ως αυτοσκοπός, αλλά ως αποτέλεσμα μιας μηχανικής της συγκατάθεσης ή ενός συστήματος κατασκευής της κοινωνικής συναίνεσης που θα έλεγε κι ο Chomsky. Κι η συνταγή ήταν απλή: Ο ψυχροπολεμικός φόβος κι η ευκαιρία του ατομικού πλουτισμού. Καλλιεργήθηκε λοιπόν συστηματικά η δικαστική ιδεολογία του εκφοβισμού των μαζών ταυτόχρονα με την καθησυχαστική ιδεολογία του καταναλωτισμού. Το σύστημα δε, ενισχύθηκε επικοινωνιακά με τόση δραστηριότητα που δεν θα έπρεπε να ξαφνιάζει τον ερευνητή κοινωνιολόγο το γεγονός ότι ολόκληρη η Παρσονική θεωρία του κοινωνικού συστήματος κατατείνει μόνο στη σταθερότητα και εξοβελίζει την κοινωνική μεταβολή.

Κατά τη διάρκεια όμως αυτών των διεργασιών, οι ανθρωπιστικές αξίες φιλτραρίστηκαν μέσα από τη σκοπιά του ατομικισμού. Και τούτο διότι η ολοκληρωτική κυριαρχία της αγοράς μετέτρεψε τους ανθρώπους σε καταναλωτικές μονάδες. Η έννοια του καταναλωτή ήρθε πλέον να αποτελέσει το μέτρο των κοινωνικών αξιών, ως ένα *habitus* (έξη), κατά την προσέγγιση του Bourdieu, των δρώντων υποκειμένων κάτω από το επίπεδο της συνειδητότητας, άρα ως εξαιρετικά δραστικό μέσο διαμόρφωσης της αντίληψης του κόσμου. Αυτή η σύμφυτη με τον ανθρώπινο εγωισμό ναρκισσιστική προσέγγιση των κοινωνικών σχέσεων, δεν θα μπορούσε παρά να καθυποτάξει κάθε ποιοτική διαβάθμιση. Ο πολίτης μιας κατ' όνομα δημοκρατίας μετετράπη σε καταναλωτή υπηρεσιών και οι κοινωνικές διεκδικήσεις απώλεσαν το μαζικό και ιδεολογικό τους χαρακτήρα και διασπάστηκαν στο μικροεπίπεδο της διευθέτησης συμφερόντων. Δεν μιλάμε π.χ. για την ανεργία ως αποτυχία του οικονομικού μοντέλου της πλήρους απασχόλησης, αλλά ως πρόβλημα κάποιου ποσοστού ατόμων που δεν κατέφερε να ενσωματωθεί στην παραγωγική διαδικασία. Στην πρώτη περίπτωση το πρόβλημα είναι κοινωνικό, στη δεύτερη το πρόβλημα είναι ατομικό.

Αυτή την προσέγγιση δεν μπόρεσαν να ανατρέψουν ούτε οι αμφισβητίες φοιτητές του Μάη του 68, ούτε ολόκληρη η προοδευτική διανόηση της εποχής η οποία μας κληροδότησε γόνιμους και εν πολλοίς επίκαιρους προβληματισμούς. Η αφομοιωτική δύναμη του καπιταλισμού υπερίσχυσε στο βαθμό που μετέτρεψε την ίδια την αμφισβήτηση του συστήματος σε *lifestyle* προϊόν. Φάνηκε πως ο Marcuse μιλούσε για «άδεια ευημερία» εις ώτα μη ακουόντων, δεδομένου ότι η αντίδραση έγινε μόδα και ως μόδα ξεπεράστηκε. Οι φιλειρηνιστές του 70 που έκαιγαν μπροστά στις κάμερες τα στρατιωτικά φύλλα πορείας για τον άδικο πόλεμο του Βιετνάμ, εξέλεξαν το 80 το Ρεήγκαν και τη Θάτσερ για να απαλλαγούν από τον κρατικισμό και να πληρώνουν λιγότερους φόρους.

Παρά τις αστείρευτες δυνατότητες του κυβερνοκώρου, ακόμα και τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα, όσο κι αν επηρεάζουν τις πολιτικές εξελίξεις, υπολείπονται όχι μόνο σε μαζικότητα, αλλά κυρίως σε συμπαγή αξιακή συγκρότηση αναφορικά με τα ανθρωπιστικά ιδεώδη. Και διανύουμε ήδη την πρώτη δεκαετία του 21^ο αιώνα με μια οικονομική κρίση να απειλεί εκ νέου τις εύθραυστες κοινωνικές ισορροπίες και να μας υπενθυμίζει δραματικά πόσο ευάλωτη παραμένει η κοινωνική συνοχή.

Όσοι βιάστηκαν να προεξοφλήσουν το τέλος της ιστορίας, αναζητούν μάταια καταφύγιο στο παρελθόν για να αντιμετωπίσουν την κρίση στο παρόν και τις νέες πραγματικότητες. Όσοι βιάστηκαν να θριαμβολογήσουν για την επικράτηση της οικονομίας της αγοράς, παρακολουθούν εννοί μια σχεδόν προδιαγεγραμμένη ανατροπή, τις συνέπειες της οποίας ακόμα δεν μπορούν να ελέγξουν. Την στιγμή δε που η αιφώρος ανάπτυξη φαντάζει ως όνειρο θερινής νυκτός, οι καταστροφικές συνέπειες για το περιβάλλον αντί να αμβλύνονται επιτείνονται και η φτώχεια και ο αποκλεισμός ξαναμπάνουν στην ημερήσια διάταξη.

Αν οι προκλήσεις των καιρών αντιμετωπιστούν με τα εργαλεία του παρελθόντος είναι βέβαιο ότι θα τροφοδοτήσουν νέα αδιέξοδα. Μονόδρομο πλέον, αποτελεί η απόκριση στα καυτά ερωτήματα, κατά το βαθμό που η εποχή μας δεν προσφέρει ούτε την πολυτέλεια του χρόνου ούτε την ασφάλεια της πεπατημένης οδού για να αντιμετωπίσουμε τις νέες προκλήσεις. Στον πολύ σύντομο προβληματισμό μας κατέστη νομίζω σαφές, ότι η οδός προς το μέλλον προϋποθέτει τον επαναπροσδιορισμό βασικών αξιών όπως η ποιότητα ζωής που δεν συναρτάται αποκλειστικά με τον καταναλωτισμό, η γνώση που δεν εκπορεύεται και δεν στοιχίζεται πίσω από τα κελεύσματα της αγοράς, η οικολογία που δεν υπακούει στην περιβαλλοντική μόδα και η δημοκρατία που δεν νοηματοδοτείται από τα εξωτερικά τυπικά γνωρίσματά της. Με άλλα λόγια, στην κοινωνία του ρίσκου που εύστοχα και προφητικά περιέγραψε ο καθηγητής Beck, καθίσταται ολοένα και πιο επιτακτική η επανανοηματοδότηση της κεντρικής έννοιας του ανθρωπισμού.

Διότι μόνο μια κοινωνία που θα αποκτήσει ξανά μια θεμελιώδη συνοχή εδραζόμενη στη συλλογικότητα μπορεί να εξέλθει από την σημερινή κρίση και να πορευθεί στο μέλλον χωρίς αναταράξεις. Έχω την εντύπωση ότι με λογιστικές πατέντες καμιά οικονομία δεν μπορεί να αναπτυχθεί, αντίθετα αν αξιοποιηθούν οι αστείρευτες ανθρώπινες δυνάμεις προς το κοινό όφελος τότε ένα νέο όραμα μπορεί να συνεπάρεi τους λαούς. Αν οι θιασώτες της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης αντί για διαφημιστική φιλανθρωπία αποσύρουν μερικές καταθέσεις τους από τα παχυλά bonus, ίσως και μερικοί εργαζόμενοι δουλέψουν αφιλοκερδώς για να αποκαταστήσουν ό,τι οι μύωπες managers κατόρθωσαν να διαλύσουν.

Στο ιστορικό δίστρατο που πορευόμαστε ή θα αναπαράξουμε το γνωστό ανθρωπάκο του Reich που οι περισσότεροι διαβάσαμε στα νεανικά μας χρόνια ή θα καταστήσουμε τον Άνθρωπο επίκεντρο του κοινωνικού γίνεσθαι. Η επιλογή και η ευθύνη είναι πλέον μόνο δική μας χωρίς κανένα ελαφρυντικό λόγω άγνοιας.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Beck U., (1996) *Η επινόηση του Πολιτικού*, Αθήνα, Νέα Σύνορα – Λιβάνης.
Brunel S., (2007) *Η βιώσιμη ανάπτυξη*, Αθήνα, Δ.Ο.Λ
Chomsky N., (1994) *Ο έλεγχος των Μ.Μ.Ε*, Αθήνα, Ελευθεριακή Κουλτούρα.
Craib I., (1998) *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
Δημητρακάκη Α., (2008) «Γεννήθηκα το 1968», *Ταχυδρόμος*, τ. 410, σελ. 56-57.
Freud S., (1994) *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, Αθήνα, Επίκουρος.
Hobsbawm E., (2000) *Στους ορίζοντες του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
Κανελλόπουλος Π., (1951) *Ο εικοστός αιώνας*, Αθήνα, κ.ε.
Lukes S., (2007) *Εξουσία Μια Ριζοσπαστική Προσέγγιση*, Αθήνα, Σαββάλας.

Marcuse H., (1971) *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Mill J.S., (2002) *Ωφελιμισμός*, Αθήνα, Πόλις.

Rawls J., (2001) *Θεωρία της δικαιοσύνης*, Αθήνα, Πόλις.

B14-4. Ο «νέος» κοινωνικός έλεγχος στην κοινωνία της διακινδύνευσης, υπό το πρίσμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

**Εριφύλη Μπακιρλή, Κοινωνιολόγος,
Υποψ. Διδάκτωρ Εγκληματολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών**

Σύμφωνα με το άρθρο 15 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των δικαιωμάτων του ανθρώπου, παρέχεται η δυνατότητα στα συμβαλλόμενα Κράτη σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης, να λαμβάνουν μέτρα κατά παράβαση των περί θεμελιωδών δικαιωμάτων διατάξεων της Σύμβασης, μόνο όμως στο απολύτως αναγκαίο μέτρο που επιβάλλεται από τις συνθήκες της κατάστασης αυτής (Ανθόπουλος, Κοντιάδης, Παπαθεοδώρου, 2005: 12). Σήμερα δυστυχώς, οι καταστάσεις έκτακτης ανάγκης δεν ταυτίζονται μόνο με τους παραδοσιακούς εξωτερικούς ή εσωτερικούς κινδύνους που καλείται να αντιμετωπίσει το «Συνταγματικό Δίκαιο της ανάγκης» (Τσατσός, 1994: 269), αλλά επεκτείνονται και στην πληθώρα των νέων κινδύνων και κρίσεων που συνοδεύουν τη μετάβαση από τη βιομηχανική κοινωνία στην «κοινωνία της διακινδύνευσης» (Ανθόπουλος, Κοντιάδης, Παπαθεοδώρου, 2005: 12-13).

Ο κίνδυνος, σύμφωνα με τον καθηγητή Μανωλεδάκη, ο οποίος είναι συνεπής στη διάκριση που πρώτος είχε επισημάνει ο Luhmann, είναι μια αντικειμενικά διαπιστώσιμη παρουσία κάποιου επικείμενου κακού, που απειλεί την ύπαρξη ενός αγαθού, το οποίο μπορεί να προέρχεται από τα στοιχεία της φύσης ή από την συμπεριφορά του ίδιου του ανθρώπου, όταν αυτή είναι αδύναμη να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο ή έχει έγνοια ως προς την επικινδυνότητα αυτού. Στην αντίθετη περίπτωση, δηλ. όταν ο άνθρωπος έχει αποκτήσει τη δυνατότητα αντιμετώπισης του φυσικού κινδύνου και δεν την αξιοποιεί, καθώς και όταν έχει αποκτήσει συνείδηση της φυσικά επικίνδυνης δραστηριότητάς του και δεν την εγκαταλείπει, τότε περνάμε από το στάδιο του κινδύνου, στη φάση της διακινδύνευσης (Μανωλεδάκης, 2005: 183-184).

Η έννοια της «κοινωνίας της διακινδύνευσης» την οποία εισήγαγε πρώτος ο γερμανός κοινωνιολόγος κι επίτιμος καλεσμένος αυτού του συνεδρίου Ulrich Beck (Beck, 1992), αποτελεί το νέο θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η σημερινή διεθνής νομικο-πολιτική συζήτηση για το πρόβλημα της σχέσης μεταξύ ελευθερίας και ασφάλειας. Όσο η εποχή μας γίνεται ολοένα και πιο «επικίνδυνη», τόσο δυσκολότερη γίνεται η υπόθεση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στην «κοινωνία της διακινδύνευσης» ερχόμαστε αντιμέτωποι με έναν άλλο καινούριο κίνδυνο: να

περάσουμε από την «εποχή των δικαιωμάτων» στην εποχή της «έκλειψης των δικαιωμάτων», σε ένα συνταγματισμό χωρίς δικαιώματα (Ανθόπουλος, Κοντιάδης, Παπαθεοδώρου, 2005: 13).

Στην ύστερη νεωτερικότητα την οποία διανύουμε, οι νέοι κίνδυνοι διαφοροποιούνται από τους φυσικούς κινδύνους, καθώς πρόκειται για κινδύνους που δεν εντάσσονται στην κατηγορία του «εξωτερικού ρίσκου», δεν προέρχονται δηλαδή από τις «ακαμψίες της παράδοσης και της φύσης», αλλά προκαλούνται ως παρενέργειες της ανθρώπινης παρέμβασης πάνω στο φυσικό περιβάλλον και ως απρόβλεπτες συνέπειες των εφαρμογών του εκσυγχρονισμού (Κοντιάδης, 2005: 70).

Κατ' αυτόν τον τρόπο η επάρκεια των κρατικών παρεμβάσεων για την αντιμετώπιση των ποικίλων απειλών και κινδύνων, τίθεται υπό αμφισβήτηση. Η έννοια της ασφάλειας ως θεσμοποιημένης εξωτερικής προστασίας από επιμέρους κινδύνους, την οποία τυποποιούν συγκεκριμένες θεσμικές εγγυήσεις και δικαιώματα αποδομείται (Κοντιάδης, 2005: 72). Υπό αυτό το πρίσμα η διακινδύνευση συναρτάται με την κρίση αξιοπιστίας της πολιτικής, διαρρηγνύοντας τους δεσμούς εμπιστοσύνης έναντι των θεσμών και των φορέων τους. Στο πλαίσιο αυτό η «κοινωνία της διακινδύνευσης» οδηγεί στην αναζήτηση νέων μορφών πολιτικής διαχείρισης των κινδύνων και στον επιμερισμό, τη διάχυση της ευθύνης για τη λήψη πολιτικών αποφάσεων (Κοντιάδης, 2005: 73).

Υπό αυτά τα δεδομένα οικοδομείται σύμφωνα με τον γερμανό πολιτειολόγο E. Denninger το λεγόμενο «κράτος πρόληψης», το οποίο επικεντρώνεται στην προληπτική δράση από κάθε είδους δυνητικούς κινδύνους που ελλοχεύουν στην «κοινωνία της διακινδύνευσης» (Ανθόπουλος, 2005: 109). Στη λογική του κράτους πρόληψης ο τελικός σκοπός του Κράτους δεν είναι η ελευθερία, αλλά η ασφάλεια, νοούμενη όχι ως «ασφάλεια των δικαιωμάτων», αλλά υπό τη μετανεωτερική της έννοια ως «εξασφάλιση των εννόμων αγαθών και πρόληψη των ενδεχόμενων διακινδυνεύσεων» (Ανθόπουλος, 2005: 111). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναβιώνει η έννοια της ασφάλειας και ο προβληματισμός για τη σχέση της με την ελευθερία, τον αυτοκαθορισμό του ατόμου, αλλά και την ασφάλεια των δικαιωμάτων (Κοντιάδης, 2005: 74).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η κοινωνία της διακινδύνευσης παράγει ανασφάλειες οι οποίες αφενός μεν παράγουν την έντονη δυσπιστία έναντι του κράτους, αφετέρου δε οδηγούν σε υποχώρηση ορισμένων προτεραιοτήτων του πολίτη, σχετικών με την προάσπιση των πρωταρχικών δικαιωμάτων του, όπως αυτού της ελευθερίας, χάριν της διασφάλισης του εννόμου αγαθού της ασφάλειας (Κοντιάδης, 2005: 74).

Η έννοια του «δικαιώματος της ασφάλειας» αναφέρεται στην προστασία από κάθε είδους κινδύνους (τεχνολογικούς, περιβαλλοντικούς, κοινωνικούς), πλην όμως η κυρίαρχη όψη του συμπυκνώνεται στην προστασία από την απειλή της εγκληματικότητας και της τρομοκρατίας (Ανθόπουλος, 2005: 114). Στο πλαίσιο αυτό, οι πολιτικές ασφάλειας, είτε αυτές αφορούσαν την καταπολέμηση του συμβατικού εγκλήματος, είτε την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, μπορεί να εδράστηκαν τις τελευταίες δεκαετίες στη θεωρητική αναγνώριση ενός «δικαιώματος στην ασφάλεια», αλλά τελικά διεύρυναν τον κοινωνικό έλεγχο, υποκατέστησαν το

έλλειμμα της κοινωνικής αλληλεγγύης με την αύξηση της ποινικής αυστηρότητας και προσέδωσαν μια εκσυγχρονιστική νομιμοποιητική βάση στην παγκοσμιοποίηση του «νέου πανοπτικού» (Παπαθεοδώρου, 2005: 204-205).

Ο προβληματισμός γύρω από την έννοια της ασφάλειας και της λειτουργία της ως δικαιώματος του πολίτη και ως κοινού κοινωνικού αγαθού, αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στην Ευρώπη προς τα τέλη της δεκαετίας του '90, ενώ είχε προηγηθεί, από τα μέσα της ίδιας δεκαετίας, η εφαρμογή στις ΗΠΑ του δόγματος της «μηδενικής ανοχής» απέναντι στη μικρομεσαία εγκληματικότητα και σε κάθε είδους κοινωνική απειθαρχία (Παπαθεοδώρου, 2002: 229 και του ιδίου 2005: 198). Ιδιαίτερα δε και από τα γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου η έννοια της ανασφάλειας εδραιώθηκε σε κοινό παρονομαστή της αντεγκληματικής πολιτικής των χωρών σε παγκόσμιο επίπεδο. Το αίτημα για ασφάλεια ταυτίστηκε περισσότερο με τη συνεχή αύξηση της αυστηρότητας στην ποινική μεταχείριση των συμβατικών κινδύνων, αλλά και των ασύμμετρων απειλών (Παπαθεοδώρου, 2005: 205).

Γενικά, μπορούμε να πούμε πως η ένταση του αισθήματος της ανασφάλειας που διαπιστώνεται στην κοινή γνώμη και το οποίο πολλές φορές ταυτίζεται με το αίσθημα του φόβου του εγκλήματος (Ζαραφωνίτου, 2007: 35), λαμβάνει τη μορφή μιας κρίσης νομιμοποίησης των θεσμών του κοινωνικού ελέγχου, στο βαθμό που αποσταθεροποιεί τον θεσμικό ρόλο του κράτους και αυξάνει τη δυσπιστία του πολίτη απέναντι στην ικανότητα των επίσημων μηχανισμών να καταπολεμήσουν το έγκλημα (Γασπαρινάτου, 2006: 1538). Η ανασφάλεια παράγει (και αναπαράγεται από) την εν λόγω κρίση, γιατί αφενός αποκαλύπτει την ελλειμματική εκπλήρωση του «κοινωνικού συμβολαίου» του Rousseau ή του «κοινωνικού συμφώνου» του Hobbes από την πλευρά της πολιτείας και γιατί αφετέρου προκαλεί την έντονη αμφισβήτηση του λόγου ύπαρξης του κράτους, όταν αυτό δεν αποδεικνύεται ικανό να κατοχυρώσει των ασφάλεια των χωρών, των αγαθών και των προσώπων (Παπαθεοδώρου, 2002: 16).

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, παρατηρούμε μια αναδιοργάνωση της κρατικής αντίδρασης στην παραβατικότητα και τον προσανατολισμό σε νέες μορφές ελέγχου, οι οποίες δεν έχουν εμφανές κατασταλτικό περιεχόμενο, αλλά είναι πιο εκλεπτυσμένες, πολύπλοκες και προσαρμοσμένες στις διάφορες καταστάσεις. Αυτές οι μορφές ελέγχου δεν νομιμοποιούνται μέσω κανόνων ηθικής, αλλά μέσω μιας τεχνοκρατικής έννοιας της ασφάλειας. Φαίνεται, δηλαδή, να ενισχύεται η άποψη του Deleuze για την «κοινωνία του ελέγχου» (Λαμπροπούλου, 2001: 89). Στη θέση του αντιδραστικού ελέγχου, το κράτος προτιμά να χρησιμοποιεί πλέον τεχνοκρατικές μορφές ελέγχου με προδραστικό περιεχόμενο, ενώ συστατικό τους στοιχείο είναι η «εμπορευματοποίηση» της ασφάλειας (Λαμπροπούλου, 2001: 174).

Η πολυπαραγοντική επιτήρηση, με συλλογή περισσότερων δεδομένων για πρόγνωση μελλοντικής εγκληματικής συμπεριφοράς, μπορεί να δημιουργήσει πραγματικούς κινδύνους (Πανούσης, 2008: 42). Η καταστολή πριν να συμβεί το γεγονός στην πραγματικότητα, καθιστά την εκ των προτέρων επιτήρηση προ-ποινική διαδικασία και μετατρέπει το ποινικό δίκαιο της πράξης, σε ποινικό δίκαιο του φρονήματος (Πανούσης, 2008: 42-43). Κύρια δε χαρακτηριστικά της

σύγχρονης επιτήρησης είναι ότι γίνεται μαζικά, ανεξαρτήτως ατομικής ευθύνης και ανεξαρτητως επικινδυνότητας (Βιδάλη, 2008: 71).

Κατ' αυτόν τον τρόπο η «κοινωνία της διακινδύνευσης» έρχεται να σημάνει τη μετάβαση από την κοινωνία της πειθαρχίας που είχε περιγράψει ο Foucault ως Πανοπτικών, στην κοινωνία της πλήρους παρακολούθησης (υπερ-πανοπτικών) μέσα από τη συνδρομή των νέων τεχνολογιών. Συνιστά σύμφωνα με τον Young το πέρασμα από την *inclusive society* στην *exclusive society* (Young, 1999), από την αφομοιωτική κοινωνία, στην εσωστρεφή φοβική «κοινωνία της διακινδύνευσης». Υπό αυτήν τη θεώρηση, η έννοια της επικινδυνότητας μεταβάλλεται σε κριτήριο κοινωνικής διαστρωμάτωσης, καθώς απαντά στο ερώτημα ποιοι είναι εντός και ποιοι εκτός των «τειχών» (της κοινωνίας) (Γασπαρινάτου, 2006: 1546).

Το ερώτημα που μένει να απαντηθεί είναι με ποιον τρόπο ο έλεγχος που επιδιώκεται μέσω της τεχνολογίας, συνιστά την κερκόπορτα παραβίασης των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών του ατόμου.

Η ικανότητα του σύγχρονου κράτους να συλλέγει πληροφορίες συχνά δίχως την συγκατάβαση και με πλήρη άγνοια του ατόμου (Early, 1993: 803), με διάφορα προσχήματα που σχετίζονται με την εγκληματικότητα, την τάξη και την ασφάλεια (Χάϊδου, 2003: 108), φαίνεται να επιβεβαιώνεται από ένα πλήθος παραδειγμάτων όπως: η συλλογή και χρήση δεδομένων και πληροφοριών ως αποτέλεσμα κάθε είδους παρακολούθησης (κάμερες ασφαλείας), η υποκλοπή ιδιωτικών συζητήσεων μέσω τεχνικών εγκαταστάσεων, η μυστική φωτογράφιση τόσο σε ιδιωτικούς όσο και σε δημόσιους χώρους, οι βιομετρικές εφαρμογές, οι τράπεζες δεδομένων (*data banks*) και η αποκάλυψη πτυχών της ιδιωτικής ζωής από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και ιδιαίτερα από το νεώτερο και πιο εξελιγμένο μέσο το Internet (Καρακώστας, 2004: 54).

Αδιαμφισβήτητα, τα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα, όταν τίθενται ανεξέλεγκτα στην υπηρεσία του κοινωνικού ελέγχου του εγκλήματος, επιτρέπουν την φαλκίδευση των συνταγματικών δικαιωμάτων των πολιτών (Χρήστου, 2008: 39), όπως αυτό της ισότητας απέναντι στο νόμο, της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, της προσωπικής ελευθερίας, της ιδιωτικής ζωής, του απορρήτου των επικοινωνιών, του τεκμηρίου της αθότητας και πλήθους άλλων (Βλάχος, 1976: 136).

Γενικά, μπορούμε να ισχυριστούμε πως η άκρατη επιδίωξη του κράτους να επιτύχει την «πλήρη ασφάλεια», δικαιολογεί την κριτική που έχει κατά καιρούς ασκηθεί πως με την παραδοχή του εν λόγω δικαιώματος, δίνεται μια εν λευκώ εξουσιοδότηση στο Κράτος για κάθε δυνατή παρέμβαση στην ελευθερία και σε άλλα πρωταρχικά δικαιώματα (Ανθόπουλος, 2005: 115). Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η επιδίωξη της μέγιστης δυνατής ασφάλειας δεν μπορεί παρά να θίξει ένα μέρος από την ελευθερία μας (Μανωλεδάκης, 2004: 23).

Με βάση τα όσα εκτέθηκαν, οι (μετα)βιομηχανικές κοινωνίες επιδιώκουν να προλάβουν κινδύνους και να περιορίσουν την εμφάνιση συγκεκριμένων συμβάντων με μηχανισμούς επιτήρησης, ελέγχου και πρόληψης. Η κοινωνίας του ελέγχου ή της διακινδύνευσης, συνδέει αντικειμενικούς κινδύνους με υποκειμενικούς φόβους και, στην προσπάθειά της να τους ελέγξει, τους αναπαράγει (Λαμπροπούλου, 2002: 560).

Οι πολιτικές ασφαλείας που υιοθετήθηκαν για την καταπολέμηση τόσο του συμβατικού εγκλήματος, όσο και για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, μπορεί να εδράστηκαν τις τελευταίες δεκαετίες στη θεωρητική αναγνώριση ενός «δικαιώματος στην ασφάλεια», αλλά τελικά διεύρυναν τον κοινωνικό έλεγχο, πολλαπλασίασαν μια πληθώρα πρακτικών υπέρμετρης ποινικοποίησης και προσέφεραν τη νομιμοποιητική βάση για μια παγκοσμιοποιημένη βιομηχανία παραγωγής τεχνικών και μέσων ασφαλείας με τη συνδρομή της νέας τεχνολογίας (Παπαθεοδώρου, 2005: 205).

Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, η επερχόμενη πολιτική της μηδενικής ανοχής, η μετάβαση από την έννοια του κατηγορουμένου στην έννοια του γενικώς υπόπτου, η σταδιακή επέκταση και γενίκευση των νέων τεχνολογικών μέσων, με κύριο την πανεποπτική εμβέλεια της ηλεκτρονικής παρακολούθησης, όλα αυτά δείχνουν ότι το νέο μοντέλο ποινικής τάξης και ασφαλείας, στοχεύει τις κοινωνικές πλειοψηφίες (Παρασκευόπουλος, 2004: 49) και την ποινικοποίηση του κοινωνικού χώρου (Παπαθεοδώρου, 2005: 219). Ως εκ τούτου, η καταπολέμηση της βαριάς εγκληματικότητας και της τρομοκρατίας προκύπτει ως παράπλευρη ωφέλεια (Παρασκευόπουλος, 2004: 58).

Συμπερασματικά, η αυξανόμενη ζήτηση της χρήσης των νέων τεχνολογιών, στο πλαίσιο ενός νέου προτύπου κοινωνικού ελέγχου του εγκλήματος, αναμφισβήτητα πηγάζει από την ανάγκη να περιοριστούν οι όποιες ανασφάλειες και κίνδυνοι στην κοινωνία της διακινδύνευσης. Ωστόσο, η εμπειρία μας καταδεικνύει πως οι νέες τεχνολογίες θέτουν συχνά σε κίνδυνο συνταγματικά θεμελιωμένα και αδιαπραγμάτευτα έννομα αγαθά, υποβιβάζοντας έτσι τον ρόλο τους σε «συνδιαμορφωτή» της κοινωνίας της διακινδύνευσης.

Στις ασύμμετρες απειλές που καλείται να αντιμετωπίσει η σύγχρονη κοινωνία, θα πρέπει να απαντήσει δικαιοκρατικά, με την ασφάλεια ότι δεν θα θιγούν τα δικαιώματα των πολιτών. Η κατοχύρωση της ασφαλείας συνιστά σαφώς ένα στόχο της αντεγκληματικής πολιτικής, ένα δικαίωμα του πολίτη, θα πρέπει όμως να επιτυγχάνεται κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις και αυτές είναι τα δικαιώματα του ανθρώπου, οι ατομικές ελευθερίες και οι δικαιοκρατικές εγγυήσεις. Η δυνατή αντιστοίχιση του δικαιώματος στην ασφάλεια με την ασφάλεια των δικαιωμάτων προϋποθέτει την αποδοχή ότι σε κοινωνίες διακινδύνευσης, η ασφάλεια δεν λειτουργεί ανταγωνιστικά ως προς τις ελευθερίες, αλλά αποτελεί ένα κοινό κοινωνικό αγαθό, το οποίο αναπαράγεται μέσα από την ομαλή λειτουργία του κράτους δικαίου (Παπαθεοδώρου, 2005: 217). Άλλωστε ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η στάθμιση των δύο δικαιωμάτων, είναι το σημείο στο οποίο κινείται το επίπεδο του πολιτικού και νομικού πολιτισμού κάθε χώρας (Βενιζέλος, 2005: 47).

Βιβλιογραφία

Ανθόπουλος Χ., (2005), «Κράτος πρόληψης και δικαίωμα στην ασφάλεια» στο: Ανθόπουλος Χ., Κοντιάδης Ξ., Παπαθεοδώρου Θ., *Ασφάλεια και Δικαιώματα στην Κοινωνία της Διακινδύνευσης*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α.Ν. Σάκκουλα.
Ανθόπουλος Χ., Κοντιάδης Ξ., Παπαθεοδώρου Θ., (2005), *Ασφάλεια και Δικαιώματα στην Κοινωνία της Διακινδύνευσης*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α.Ν. Σάκκουλα.

- Βενιζέλος Ε., (2005), «Η σχέση δημοκρατίας, κράτους δικαίου και ασφάλειας ως πρόβλημα κυριαρχίας και άρα πολιτικής – Το παράδειγμα της Ολυμπιακής Ασφάλειας» στο: Ανθόπουλος Χ., Κοντιάδης Ξ., Παπαθεοδώρου Θ., *Ασφάλεια και Δικαιώματα στην Κοινωνία της Διακινδύνευσης*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α.Ν. Σάκκουλα.
- Βιδάλη Σ., (2008), «Νέες τεχνολογίες και έλεγχος του εγκλήματος στη σύγχρονη πόλη: μετασχηματισμός ή αποδιάρθρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων;» στο: Κρανιδιώτη Μ., *Νέες Τεχνολογίες και Ανθρώπινα Δικαιώματα*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α.Ν. Σάκκουλα.
- Βλάχος Γ.Κ., (1976), *Κοινωνιολογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Αθήνα, Παπαζήση.
- Γασπαρινάτου Μ., (2006), «Η διαμόρφωση της αντεγκληματικής πολιτικής στην «Κοινωνία της Διακινδύνευσης», *Ποινικός Λόγος*, 4, 1535-1552.
- Ζαραφονίτου Χ., (2007), «Όψεις και διαστάσεις του κοινωνικού φαινομένου της ανασφάλειας» στο: Ζαραφονίτου Χ., *Ανασφάλεια, Αντεγκληματική Πολιτική και Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Αθήνα –Κομοτηνή, Α.Ν. Σάκκουλα.
- Καρακώστας Ι., (2004), «Προστασία της ιδιωτικότητας στην κοινωνία της πληροφορίας», *Δίκαιο Μέσω Ενημέρωσης και Επικοινωνίας*, 1, 54-58.
- Κοντιάδης Ξ., (2005), «Το κοινωνικό κράτος πρόληψης ως απάντηση στην κρίση του παραδοσιακού κοινωνικού κράτους. Προς ένα νέο πολιτειολογικό τύπο;» στο: Ανθόπουλος Χ., Κοντιάδης Ξ., Παπαθεοδώρου Θ., *Ασφάλεια και Δικαιώματα στην Κοινωνία της Διακινδύνευσης*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α.Ν. Σάκκουλα.
- Λαμπροπούλου Έ., (2002), «Κοινωνίες σε κίνδυνο και αίσθημα ανασφάλειας», *Ποινική Δικαιοσύνη*, 5, 556-560.
- Λαμπροπούλου Έ., (2001), *Εσωτερική Ασφάλεια και Κοινωνία του Ελέγχου*, Αθήνα, Κριτική.
- Μανωλεδάκης Ι., (2004), «Ασφάλεια κράτους ή ελευθερία;» στο: Μανιτάκης Α., Τάκης Α., *Τρομοκρατία και Δικαιώματα. Από την Ασφάλεια του Κράτους στην Ανασφάλεια Δικαίου*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Μανωλεδάκης Ι., (2005), «Κοινωνία της διακινδύνευσης: μεταξύ ασφάλειας και ελευθερίας» στο: Ανθόπουλος Χ., Κοντιάδης Ξ., Παπαθεοδώρου Θ., *Ασφάλεια και Δικαιώματα στην Κοινωνία της Διακινδύνευσης*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α.Ν. Σάκκουλα.
- Πανούσης Γ., (2008), *Ο Μεγάλος Αδελφός και οι μικροί ανάδελφοι εχθροί του -ή το δίλημμα του επιτηρούμενου-*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α.Ν. Σάκκουλα.
- Παπαθεοδώρου Θ., (2005), «Ασφάλεια: δικαίωμα του πολίτη ή άλλοθι ποινικοποίησης;» στο: Ανθόπουλος Χ., Κοντιάδης Ξ., Παπαθεοδώρου Θ., *Ασφάλεια και Δικαιώματα στην Κοινωνία της Διακινδύνευσης*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α.Ν. Σάκκουλα.
- Παπαθεοδώρου Θ., (2002), *Δημόσια Ασφάλεια και Αντεγκληματική Πολιτική – Συγκριτική προσέγγιση*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Παρασκευόπουλος Ν., (2004), «Ασφάλεια του κράτους και ανασφάλεια δικαίου» στο: Μανιτάκης Α., Τάκης Α., *Τρομοκρατία και Δικαιώματα. Από την Ασφάλεια του Κράτους στην Ανασφάλεια Δικαίου*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Τσάτσος Δ., (1994), *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Α', Αθήνα, Θεμέλιο.
- Χαΐδου Α., (2003), *Εγκληματολογικά κείμενα. Ανήλικοι – Ναρκωτικά- Κοινωνικός Έλεγχος*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Χρήστου Β., (2008), «Αρχειακή έρευνα υπόπτων και ζητήματα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου» στο: Κρανιδιώτη Μ., *Νέες Τεχνολογίες και Ανθρώπινα Δικαιώματα*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α.Ν. Σάκκουλα.
- Beck U., (1992), *Risk Society. Towards a new Modernity*, London, Sage.

Early L., (1993), "Science, technology and human rights: The role of data protection" στο: Mahoney K. E. and Mahoney P., *Human Rights in the Twenty-first Century. A Global Challenge*, Netherlands, Kluwer Academic Publishers.
Young J., (1999), *The exclusive society. Social exclusion, crime and difference in late modernity*, London, Sage.

B15. ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ, (ΑΝ)ΑΣΦΑΛΕΙΑ, ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ ΤΟΥ 2008

B.15-1 "Ιδεολογικοί και Κατασταλτικοί Μηχανισμοί της Βίας"

**Πολυξένη Παπαγγελοπούλου, Δρ. Κοινωνιολογίας,
Επιστημονικός Συνεργάτης Ιατρικής Σχολής Παν/μίου Αθηνών**

Αφιερώνεται στην κα Τζίνα Τσαλικιάν, μητέρα του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, ο οποίος δολοφονήθηκε αναίτια, από σφαίρα αστυνομικού, στα Εξάρχεια και σε όλα τα θύματα βίας.

Σύμφωνα με το σύγγραμμα, «Ανθρώπινη Κατάσταση», της φιλοσόφου, Χάννα Άρεντ¹, "ο χώρος της δημόσιας εμφάνισης, γεννιέται εκεί, όπου οι άνθρωποι συνευρίσκονται διαμέσου της ομιλίας και της πράξης". Η «σκέψη», σύμφωνα με την συγγραφέα «είναι το μόνο αντίδοτο στη βία».

Αναφερόμενη στην έννοια του «ολοκληρωτισμού» περιέγραψε την «κοινοτοπία του κακού». Μας λέει ότι διακήρυξαν «την ελαφρότητα της ανθρώπινης ζωής». Γι' αυτήν, αυτό είναι το ριζικό κακό, η ζωή ήταν «περιττή» γιά ορισμένους οι οποίοι έπρεπε να εξοντωθούν, αυτό έκαναν οι ολοκληρωτισμοί.

«Η γνώμη μας», είπε, «είναι η μόνη απάντηση στη βία»².

Αντιτίθεται σε οποιονδήποτε ολοκληρωτισμό (ναζισμό ή σταλινισμό), και σε οποιαδήποτε βία, ομάδων ή ατόμων που προβαίνουν στη χρήση των όπλων για την επιβολή δύναμης και για την απάρνηση και καταστροφή της ανθρώπινης ζωής.

Ολοκληρωτισμοί: όπως, το «Ολοκαύτωμα» των Εβραίων από τους Ναζί, η εγκαθίδρυση στρατιωτικών καθεστώτων στην Αργεντινή, στην Ελλάδα, στην Χιλή, η τρομοκρατική επίθεση στους Πύργους του Παγκόσμιου εμπορίου και Πενταγώνου στις 11 Σεπτεμβρίου 2001, μέχρι τους πολέμους από τις ΗΠΑ, στην Γιουγκοσλαβία, στο Αφγανιστάν, στο Ιράκ και πρόσφατα, η εθνοκάθαρση των Παλαιστινίων στη Γάζα, από το Ισραήλ, (που στο παρελθόν είχε δεχθεί την θηριωδία της γενοκτονίας). Η σύρραξη των Ρώσων με τους Τσετσένους και η διεκδίκηση κράτους από τους Κούρδους στην Τουρκία.

¹ H. Arendt, *Η ανθρώπινη κατάσταση* (Αθήνα: Γνώση, 1986)

² J. Kristeva, *Hanna Arendt, η γυναικεία ευφυΐα* (Αθήνα: Κέδρος, 2008)

Η γενοκτονία των Αρμενίων το 1915 από τους Τούρκους και στα καθ' υμάς η Μικρασιατική καταστροφή του '22 και η εισβολή και η κατοχή του Αττίλα στην Κύπρο το '74, με την δολοφονία των Κύπριων αιχμαλώτων. Εφέτος, οι διαδηλώσεις που έλαβαν χώρα στη Μαγαδασκάρη και αλλού και αιματοκυλίστηκαν από τον στρατό. Οι βομβιστικές επιθέσεις από τους Ταλιμπάν στο Πακιστάν και οι επιθέσεις της Αλ Κάιντα. Δημιουργήθηκαν, εκτός των άλλων απελευθερωτικών κινήματων, το κίνημα των Ινδιάνων στην Αμερική και το κίνημα των Ζαπατίστας στο Μεξικό.

Ο σκηνοθέτης Ροβήρος Μανθούλης³ στο βιβλίο του, για το ισραηλοπαλαιστινιακό, έδωσε τίτλο, «το Δίκαιον του ισχυρότερου» και αναφέρεται σ' ένα νόμο άδικο και απάνθρωπο. Οι κοινωνίες μάς λέει «απαιτούν να κυβερνώνται από νόμους που υποχρεώνουν τις ισχυρότερες ομάδες, να σέβονται τις ανάγκες και τα δικαιώματα των λιγότερων ισχυρών, για να αποφεύγονται οι ολέθριες συγκρούσεις και να εξασφαλίζεται η εμφύλια ειρήνη».

Αν αναζητήσουμε στα καθ' υμάς, στον ελλαδικό χώρο, στην κοινωνία μας, τον γενέθλιο τόπο της βίας, θα τον εστιάσουμε στους ιδεολογικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους, όροι που χρησιμοποιήθηκαν από τον γάλλο κοινωνιολόγο, Louis Althusser⁴, οι οποίοι λειτουργούν με κυρίαρχο στοιχείο, την κυρίαρχη ιδεολογία και τη βία. Κρατικός ιδεολογικός μηχανισμός, εκπαιδευτικός θεσμός, μηχανισμός μέσω μαζικής ενημέρωσης (ραδιόφωνο, τηλεόραση, τύπος), πολιτιστικός, εκκλησιαστικός θεσμός, κατασταλτικός μηχανισμός στρατού, αστυνομίας, διοίκησης, δικαιοσύνης, φυλακών.

Σε καιρούς χαλεπούς διαβιούμε την κρίση των θεσμών, απαξίωση των αξιών, αμφισβήτηση νόρμων και κανόνων και κρίση του πολιτικού συστήματος.

Ιδεολογικοί και Κατασταλτικοί Θεσμοί.

Η βία εκδηλώνεται μέσα στους θεσμούς: όπως στην οικογένεια, ο έφηβος ταυτοποιείται και δέχεται αρχική επιρροή από τα γονεικά πρότυπα. Η διάρρηξη των σχέσεων των μελών της οικογένειας, και η εμφάνιση π.χ. της τοξικομανίας, έχει ως αιτία, την διαλυμένη πυρηνική οικογένεια ή και την πολύ προστατευτική, το υπαρξιακό κενό και τις επιρροές του εφήβου. Βία στο στρατό: Ο στρατός προϋποθέτει πειθαρχία, ιεράρχηση ρόλων, τα «καψώνια» είναι μορφές βίας και πειθαναγκασμού. Οι «αντιρρησίες συνείδησης» αρνούνται την στρατιωτική θητεία. Βία στις φυλακές⁵, όπου επικρατεί ο νόμος της φυλακής με την διάκριση σωφρονιστών και σωφρονιζομένων, έλλειψη υγιεινής, απομόνωση, εκεί εκδηλώνεται και η βία. Το έγκλημα έχει τους δικούς του νόμους, απαράδεκτες συνθήκες κράτησης, κελιά μπουντρούμια, άδειες που κόβονται, βαρβαρότητα στους κρατούμενους, που ζητούν την μείωση των ποινών τους.

Βία στις ερωτικές σχέσεις ή στο γάμο. Βία που εκδηλώνεται στα γήπεδα (οπαδοί και χούλιγκανς)⁶. Βία στα σχολεία. Σχολική βία⁷ μέχρι το έγκλημα (φαινόμενα,

³ Μ.Μανθούλης, *Το δίκαιον του ισχυρότερου και το ισραηλοπαλαιστινιακό* (Αθήνα: Ιανός, 2008)

⁴ L.Althusser, *Θέσεις* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1994)

⁵ Η.Πειτρόπουλος, *Το εγχειρίδιο του καλού κλέφτη* (Αθήνα:Νεφέλη,1979)

⁶ Ν.Κοιταρίδης, «Η ηλικία της κερκίδας», *Πολίτης*,1995, τεύχ. 16

όπως βιασμού και κατοχής όπλων, κυρίως στο εξωτερικό, φαινόμενο school shooters⁸, άτομα απαξιωμένα από το περιβάλλον τους, στην Αμερική, στον Καναδά, στην Γερμανία, στην Γαλλία, στην Φινλανδία, πρόσφατα σε μας, στου Ρέντη, (πυροβολισμοί από νεαρό, με φωτογραφία στο MySpace, με κατάληξη τον τραυματισμό συμμαθητών του και την αυτοκτονία του). Βία στην κοινωνική και επαγγελματική ζωή, (ανταγωνισμός, φαινόμενα εκδήλωσης επικίνδυνης και επιθετικής συμπεριφοράς προς τον άλλον, απειλής ή εκβιασμού). Βία στο εργοτάξιο (ενταντικοποίηση δουλειάς, εξαντλητικό ωράριο, σκληρές συνθήκες, εργατικά ατυχήματα όπως ο θάνατος οκτώ ατόμων από έκρηξη στο Πέραμα κá.). Βία εκδηλούμενη στο γραφείο⁹ (οργανωτική βία, ρύθμιση της κοινωνικής ζωής διαμέσου της γραφειοκρατίας, (άδειες, ταυτότητες, πιστοποιητικά, ξύλινη γλώσσα), κρατικό μονοπώλιο της βίας, πολιτισμική βία των ΜΜΕ και με τις διαφημίσεις που απευθύνονται στον καταναλωτή. Τηλεοπτική βία, (εκπομπές αξιολογητών, σωφρονιστών και σωφρονιζομένων). Τα τηλεδικεία αποφασίζουν πριν την απόφαση των δικαστηρίων και επηρεάζουν την κοινή γνώμη. Τα προσωπικά δεδομένα ανέρχονται στην επιφάνεια, έν όπει της τηλεθέασης. Ανεξέλεγκτη βία προς το αδύναμο κυρίως θύμα. Βία στην πολυκατοικία, από τον διπλανό μας, εκεί πού διαβιούμε, βία που εκφράζεται με θόρυβο ή με επικίνδυνες οσμές, έκλυση φόβου κá. Βία στην γειτονιά (από συμμορίες) συνδεδεμένη με διακίνηση ναρκωτικών, κατοχή όπλων. Βία προς τους μετανάστες, παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Βία στο περιβάλλον (μόλυνση, εμπρησμοί με σκοπό την οικοπεδοποίηση, κοπή αιωνόβιων δένδρων για ιδιωτικό πάρκινγκ, ή ανέργεση κτιρίων), βία στις διαπροσωπικές μας σχέσεις, (φυσικός σκοπός η εξόντωση του άλλου, η ζηλοφθονία για το είναι του), λεκτική βία και άσκηση σωματικής βίας. Η εξήγηση του εγκλήματος αναζητείται στις σχέσεις εξουσίας. Η συγκρουσιακή οπτική προμοδοτεί ένα ευρύτερο πολιτικό πεδίο ανάλυσης. Γίνεται δυνατή η παρουσία του εγκλήματος σε κάθε κοινωνία, ακόμη και στην αταξική, αρκεί να υπάρχει πολιτική οργάνωση. Η μαρξιστική εγκληματολογία, από την άλλη πλευρά, περιορίζεται σ' ένα οικονομικο-ταξικό επίπεδο ανάλυσης, τοποθετεί τη σύγκρουση στις σχέσεις ιδιοκτησίας και αναζητά τα αίτια του εγκλήματος στις εσωτερικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος. Τα αίτια της έξαρσης της εγκληματικότητας είναι: πολιτικά, (ανεξέλεκτη εξουσιαστική βία, και κοινωνικός αποκλεισμός διαφορετικών ομάδων), οικονομικά (έξαρση της ανεργίας στις πόλεις, διαφορετικό χωροταξικό καθεστώς, οικονομικοκοινωνικές ανισότητες και διαφορές ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς, πτώχια), υπαρξιακά (συναισθηματικά, όπως ακύρωση του εγώ και αφανισμός του άλλου).

⁷ Σ.Μανουσέλης, «Ηδιάπλαση της σχολικής βίας», *Ελευθεροτυπία* 17.4.09

⁸ *Το χρονικό των θανατηφόρων περιστατικών βίας σε σχολεία*, tvxs.gr/v9439

⁹ Π.Ν.Λύτρας, *Εργασιακές σχέσεις* (Αθήνα: Interbooks, 1992)

Ο ρυθμός της εγκληματικότητας συνεχώς αυξάνει. Σύμφωνα με έρευνες, ο τρόπος ζωής¹⁰ συγκαταλέγεται στους προγνωστικούς δείκτες παραβατικής συμπεριφοράς, όπως και ο εθισμός των γονέων¹¹.

Τα ΜΜΕ¹² (μέσα μαζικής ενημέρωσης) μας βομβαρδίζουν καθημερινά με εικόνες φρίκης από πολέμους και βίαια γεγονότα.

Τα θεάματα φρίκης εμφανίζονται στα κόμικς και στα βιβλία τρόμου, στις ταινίες που παρακολουθούν τα παιδιά, καθώς και στα παιχνίδια τους.

Στην κρατική τηλεόραση¹³, εκτός εξαιρετικών περιπτώσεων και ποιοτικών εκπομπών, κάποιοι κατέχουν θέση αποκλείοντας άλλους ή για τα ιδιωτικά κανάλια αγοράζουν το κανάλι, και ως ιδιοκτήτες είναι οικονομικά ισχυροί και ελέγχουν τα μέσα παραγωγής και δεν φιλτράρουν την ποιότητα και αυτό που προβάλλεται στην οθόνη. Συμπαγής είναι και ο χώρος της Δημόσιας Διοίκησης. Κλειστός θεσμικά χώρος είναι και ο χώρος του Πανεπιστημίου, ως χώρος αναπαραγωγής γνώσης.

Η τηλεόραση και όσο μπορούμε να βλέπουμε λιγότερο, και να πληροφορούμαστε από το διαδίκτυο ή τον έντυπο τύπο, με τα τηλεδικεία που διεξάγονται πριν τις δίκες, λειτουργεί σαν ιερά εξέταση για τα άτομα.

Στην ιδιωτική τηλεόραση κυρίως, οι πρωινές και οι μεσημεριανές εκπομπές, επιδεικνύουν την ελαφρότητα του είναι, παρουσιάζοντας την ζωή μας, επίπεδη και ανάλαφρη. Οι παρουσιαστές χάσκουν πολλές φορές, αερολογούν, για να γεμίσουν το κενό της εκπομπής, της επιθυμίας για ζωή, της αποστέρησης συναισθημάτων και επικοινωνίας με τους άλλους. Κίτς καταστάσεων, ντυσίματος, κενό νοήματος.

Για την οικονομικά, αδύναμη τάξη, τους φτωχούς, τους νεόπτωχους, τους οικονομικούς μετανάστες, τους νέους που είναι άνεργοι, το μοντέλο αυτό τηλεόρασης δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες και στο μορφωτικό επίπεδο του νεοέλληνα. Η ιδεολογική βία εκφέρεται με προπαγάνδα και με διαστρέβλωση της αλήθειας. Περιθωριοποιούνται οι ομάδες που έχουν διαφορετική άποψη και οπτική και διαφορετική ιδεολογία από την ισχύουσα και κυρίαρχη που προβάλλεται. Υπάρχει κατ' αυτό τον τρόπο έλλειμμα δημοκρατίας. Αυτές οι εκπομπές ασκούν επιρροή, βιάζουν την νοημοσύνη μας, την αισθητική μας, εισβάλλοντας καθημερινά στη ζωή μας και τα ανήλικα παιδιά αδυνατούν να επιλέξουν, ή επιλέγουν ότι τους προσφέρουν. Η νεολαία δεν αντιπροσωπεύεται κατ' αυτόν τον τρόπο και περιθωριοποιείται όπως και άλλες κοινωνικές πληθυσμιακές ομάδες.

Τα σενάρια των σκηνοθετών, με σκηνές βίας, πολλές φορές αποτελούν ένα «φροντιστήριο» για επίδοξους εγκληματίες, εισβάλλουν στο ασυνείδητο και προκαλούν βίαιη συμπεριφορά. Αυτό που είναι μυθοπλασία στο βιβλίο ή στο σήριαλ, γίνεται αληθοφανές από τον δράστη που ξεπερνώντας αρνητικά τά όρια της ανθρώπινης ύπαρξης μετέρχεται από το «έγκλημα στην τιμωρία».

¹⁰ Γ.Τζαμαλούκα,Μ.Παπαδάκα,Σ.Χατζηφωτίου,Ι.Χλιαουτάκης, «Συμπεριφορές συναισθηματικής κακοποίησης σε ενήλικα ζευγάρια: Ένα μοντέλο με προγνωστικό δείκτη τον τρόπο ζωής» *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* (Αθήνα 2006), τεύχ. 46.

¹¹ Μ.Μ.Μales, *Framing Youth :10 myths about the next generation* (Monroe, MN:Common Courage Press,1999)

¹² Ν.Χομσκι, *Τα ΜΜΕ σαν καθρέπτης της κοινωνίας, μερικές σκέψεις για τα ΜΜΕ, η κατασκευή της συναίνεσης* (Αθήνα:Ελευθεριακή κουλτούρα,1995)

¹³ Η.Μarcuse, *μετφρ.Μ.Λυκούδης, Ο μονοδιάστατος άνθρωπος* (Αθήνα: Παπαζήσης,1971)

Σύμφωνα με στατιστικές έρευνες¹⁴, ετησίως 2,5 εκατομμύρια άνθρωποι είναι θύματα βίας. Η βία αποτελεί δεύτερη αιτία θανάτου σε νέους 15-24 ετών. Κάθε μέρα 13 παιδιά σκοτώνονται από όπλο. Στη δεκαετία του '90 υπάρχει σημαντική πτώση στη βία. Οι ΗΠΑ παραμένουν η πιο βίαιη χώρα μεταξύ των αναπτυγμένων χωρών.

Κατηγορίες επιδράσεων : η εκμάθηση της βίας, η απευαισθητοποίηση, ο φόβος. Τη δεκαετία του 90 κάθε παιδί έβλεπε περίπου 10.000 βίαιες σκηνές το χρόνο. Σύμφωνα με τον G. Gerbner¹⁵ περίπου 70% των προγραμμάτων των ζωνών υψηλής τηλεθέασης και 90% των παιδικών προγραμμάτων περιέχουν βίαιες σκηνές. Σε μία μεγάλη εύρους κρατική Αμερικάνικη Έρευνα (βλ.παιδί και τηλεοπτική βία) που συμπεριέλαβε 4 πανεπιστήμια (National Television Violence Study) διαπιστώθηκε ότι 60% του τηλεοπτικού προγράμματος εμπεριέχει σκηνές βίας. Σύμφωνα με την έρευνα, η βία μυθοποιείται, η βία παρουσιάζεται καθαρή, η βία κωμικοποιείται. Επτά στα δέκα παιδικά προγράμματα περιέχουν βία, που παρουσιάζεται χωρίς συνέπειες. Επιθετικοί χαρακτήρες επιλέγουν προγράμματα που περιέχουν βία. Σύμφωνα με πειράματα, η έκθεση σε βίαια προγράμματα οδηγεί βραχυπρόθεσμα σε συγκεκριμένες βίαιες συμπεριφορές. Σύμφωνα με το National Institute of Mental Health¹⁶, η έκθεση των παιδιών και των εφήβων στη τηλεοπτική βία συσχετίζεται με μεταγενέστερες βίαιες και επιθετικές συμπεριφορές.

Σύμφωνα με την American Academy of Pediatrics¹⁷, η τηλεοπτική βία μπορεί να οδηγήσει τα παιδιά σε επιθετικές συμπεριφορές. Αυτό επιβεβαιώνουν περισσότερες από 1.000 μελέτες. Τα παιδιά στην Αμερική, φθάνοντας την ηλικία των 18 ετών, έχουν παρακολουθήσει κατά μέσο όρο 200.000 πράξεις βίας από την τηλεόραση. Η τηλεοπτική βία είναι ιδιαίτερα ζημιογόνα, για τα παιδιά κάτω των 8 ετών επειδή αυτά δεν μπορούν να διαχωρίσουν εύκολα την πραγματικότητα από την φαντασία. Η τηλεοπτική βία επηρεάζει τα παιδιά ως εξής. Αύξηση της επιθετικότητας και της αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Περιορισμός της ευαισθησίας τους στη βία και στα θύματά της βίας. Η National Association for the Education of Young Children¹⁸ εστιάζει στο ότι τα παιδιά είναι δυνατόν να γίνουν λιγότερο ευαίσθητα στον πόνο και στο μαρτύριο των άλλων (απευαισθητοποίηση). Η διαβρωτικότητα της τηλεοπτικής βίας αναπτύσσει την επιθετικότητα και την αντικοινωνική συμπεριφορά. Για τα παιδιά που βιώνουν τη βία μέσα στο σπίτι τους, η τηλεοπτική εικόνα της δύναμης και της βίας, καθιερώνει τις συμπεριφορές αυτές ως «πολιτιστικές» αξίες ενισχύοντας τα όσα έχουν καταγράψει στο σπίτι. (The Child Trauma Academy).

¹⁴ Παιδί και τηλεοπτική βία, google.gr

¹⁵ G.Gerbner, N. Signorielli, *Violence and Terror in the mass media: an annotated bibliography* (New York: Greenwood,1988)

¹⁶ Απόψεις και συστάσεις ειδικών για την τηλεοπτική βία, google.gr

¹⁷ Απόψεις και συστάσεις ειδικών για την τηλεοπτική βία, google.gr

¹⁸ Απόψεις και συστάσεις ειδικών για την τηλεοπτική βία, google.gr

Η βία κατά τον A.Bandura, ως αντικείμενο εκμάθησης-παρατήρηση και μίμηση¹⁹. Πολλές φορές η βία ανταμείβεται ή δεν καταδικάζεται, βία χωρίς συνέπειες. Βία χωρίς γεωγραφικό προσδιορισμό. Διαφορετικές μορφές βίας και εγκλήματος.

Η δολοφονία του Άλεξ Μεσχιβίλι του 11 χρονου της Βέροιας, από συμμαθητές του, και άλλοι φόννοι (π.χ. του Μ. Φιλόπουλου, οπαδού του Παναθηναϊκού, στην Παιανία) είναι μιά μαρτυρία της ρατσιστικής και υποβαθμισμένης πολιτισμικά κοινωνίας που διαβιούμε, η οποία οπλίζει και κατευθύνει παιδιά και εφήβους, σε εγκληματικές ενέργειες, επειδή δεν αποδέχονται την διαφορετικότητα του ξένου και δεν τον ενσωματώνουν στο κοινωνικό σύνολο.

Στην ελληνική πραγματικότητα, μερικά από τα σημερινά παιδικά θεάματα, όπως τα παραμύθια ή τα κινούμενα σχέδια του Disney έχουν προσαρμοστεί στην φαντασία, και στην αθώα ψυχή των παιδιών.

Όσον αφορά στα μέσα επιβολής βίας ή τα είδη βασανιστηρίων, αυτός που εκδηλώνει επιθετική συμπεριφορά έχει σαν σκοπό του την φυσική εξόντωση του άλλου, του αντιπάλου, τον μη σεβασμό της προσωπικότητάς του, με μέσον τις μεθόδους και τα διαφορετικά είδη βασανιστηρίων²⁰.

Σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και την Υποεπιτροπή Ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τα βασανιστήρια του θύτη προς το θύμα έχουν συνήθως κάποιον απώτερο σκοπό. Να πετύχουν την υποταγή του βασανιζόμενου στη θέληση του βασανιστή. Τις περισσότερες φορές το θύμα δεν μπορεί να αντισταθεί. Το να αντισταθεί σημαίνει ότι αμφισβητείς την αυταρχική δομημένη προσωπικότητα του εξουσιαστή, βασανιστή, ο οποίος μπορεί να έχει διαδραματίσει στη ζωή του ιστορικά ένα ρόλο βασανιστή, να υπήρξε «βασανιστής» σε θεσμοθετημένο χώρο, βλ. περίοδο δικτατορίας, στρατό, φυλακές, εργοστάσιο ή γραφείο με εξαντλητικό ωράριο, ή με τον ρόλο του π.χ ως εργοδότη ή ως μισθωτού να υπερβαίνει τὰ όρια της εξουσίας του. Τα βιώματα της παιδικής ή εφηβικής ηλικίας είναι σημαντικά για την ανάπτυξη επιθετικής και βίαιης συμπεριφοράς.

Η έκθεση της Διεθνούς Αμνηστίας, κατέγραψε περίπου 38 διαφορετικά είδη βασανιστηρίων. Ανάμεσα στα βασανιστήρια είναι: φάλαγγα, σοβαρά χτυπήματα, κρέμασμα από τα χέρια, ηλεκτροσόκ, πηγές θορύβου, εικονικός πνιγμός, σεξουαλική κακοποίηση κρατουμένων και άλλες μέθοδοι.

Σύμφωνα με την συγγραφέα του βιβλίου «Ο βασανιστής ως όργανο της κρατικής εξουσίας», Μίκα Χαρίτου Φατούρου²¹, ο βασανιστής δεν γεννιέται, αλλά γίνεται με δραστικές μεθόδους εκπαίδευσης, όπως (τελετές μύησης, ξύλο, καψώνια, ορθοστασία) με σκοπό την διαδικασία απευαισθητοποίησής του. Η έρευνά της αναφέρεται στους βασανιστές στο ΕΑΤ-ΕΣΑ που έδρασαν κατά την περίοδο της ελληνικής στρατιωτικής χούντας.

¹⁹ A.Bandura, *Social cognitive theory of mass communication* In J.Bryant & D.Zillman (Eds), *Media effects:Advances in theory and research* ,(Hillsdale, NJ.Erlbaum,1994)

²⁰ Σ.Δημητρίου, *Μορφές βίας* (Αθήνα: Σαββάλας,2003)

²¹ Μ.Χαρίτου-Φατούρου, *Ο βασανιστής ως όργανο της κρατικής εξουσίας, ψυχολογικές καταβολές* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα,2003)

Συγκλονιστικό επίσης είναι και το βιβλίο του συγγραφέα, π.βουλευτή, Περικλή Κοροβέση²², «οι Ανθρωποφύλακες» που περιγράφει την απροκάλυπτη πολιτική βία και τους βασανισμούς που υπέστη την περίοδο της δικτατορίας.

Σύμφωνα και με το βιβλίο, «Μυθολογίες βίας και καταστολής», της Φωτεινής Τσαλικογλου²³ η επικινδυνότητα διαμορφώθηκε από την έννοια του «επίφοβου». «Επικινδυνότητα σημαίνει την εγκληματική ικανότητα ενός ατόμου, το «μέγεθος του κακού που μπορεί να αναμένεται από αυτόν», ορίζει μια δεδομένη ιδιότητα του ατόμου μια συγκεκριμένη βιοψυχική του κατάσταση. Υφίσταται αναγκαιότητα της πρόληψης, από «πιθανότητα» τέλεσης εγκλήματος στο μέλλον, πρόκληση μιας «σημαντικής βλάβης σε άλλα πρόσωπα, πρόκληση μιας σημαντικής ψυχολογικής βλάβης, εγκληματικής εκτροπής και ενός μελλοντικού πάντα και αφηρημένου «κινδύνου».

Ένα σημαίνον επίσης βίαιο γεγονός, που πλήτει την ανθρώπινη υπόσταση, ακραίο σύμπτωμα του σεξισμού και της σεξουαλικής διαστροφής, είναι ο βιασμός κυρίως προς την γυναίκα και αποτελεί ένα αναμφισβήτητο ψυχοτραυματικό γεγονός. Η ενδοοικογενειακή βία στα αστικά κέντρα φτάνει το 60%. 1 στους 11 νέους, 18 ετών, στις ΗΠΑ ασκεί βία στην συντροφιά του κατά την διάρκεια της ερωτικής τους συνεύρεσης. 1/5 έχει πέσει θύμα ή απόπειρας βιασμού. Το προφίλ των θυμάτων είναι ηλικίας 31-50 ετών, τό 64% είναι γυναίκες.

Φαινόμενα ενδοοικογενειακής βίας υφίστανται και οι γυναίκες στην Βενεζουέλα²⁴. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των Γιατρών χωρίς Σύνορα, στο κατεστραμμένο από τον πόλεμο, Νότιο και Δυτικό Νταρφούρ²⁵ οι γυναίκες και τα μικρά κορίτσια εξακολουθούν να κινδυνεύουν από τα υψηλά ποσοστά βιασμών και σεξουαλικής βίας. Από το 2004 μέχρι το 2005 οι γιατροί περιέθαλπαν στο Νταρφούρ 500 γυναίκες και κορίτσια που έπεσαν θύματα βιασμού, εκτός αυτών, που δεν ζήτησαν ιατρική βοήθεια. Οι δράστες τους, τις χτυπούσαν με ξύλα, μαστίγια ή τσεκούρια και ήσαν ένοπλοι. Σε μερικές περιπτώσεις, τα θύματα βιασμού, στο Νταρφούρ, φυλακίστηκαν, ενώ οι δράστες δεν τιμωρήθηκαν για την πράξη τους. Άλλες περιπτώσεις βιασμού γυναικών από μέλη των ενόπλων δυνάμεων που δεν παραπέμφθηκαν ποτέ στην δικαιοσύνη, με κίνδυνο εκφοβισμού, καταγράφονται στο Κονγκό και στο Μεξικό²⁶.

Στους πολέμους που διεξήχθησαν στο Αφγανιστάν, στα Βαλκάνια, στο Ιράκ, βιάστηκαν γυναίκες από τους στρατιώτες. Ο βιασμός αποτελεί ένα συνηθισμένο κατασταλτικό εργαλείο πολέμου.

Κατασταλτικός μηχανισμός βίας αποτελεί και η εξαναγκαστική πορνεία μεταναστριών και παιδιών που εισρέουν και στην χώρα μας από πτωχές χώρες που με απάτες, απειλές κατά της σωματικής τους ακεραιότητας και της ζωής τους, εξαναγκάζονται από τα κυκλώματα που τις διακινούν, σε πορνεία. Η διακίνηση

²² Π.Κοροβέσης, *Οι Ανθρωποφύλακες* (Αθήνα:Ηλέκτρα,2007)

²³ Φ.Τσαλικογλου, *Μυθολογίες βίας και καταστολής* (Αθήνα: Παπαζήση,1996)

²⁴ Διεθνής Αμνηστία, <http://www.amnesty.org.gr/venezuela.htm>

²⁵ Γιατροί χωρίς σύνορα, <http://www.msf.gr/index.php?option=com>

²⁶ Διεθνής Αμνηστία, <http://www.amnesty.org.gr/campaigns/actforwomen/index.htm>

γυναικών και παιδιών αναφέρεται ως trafficking. Η Α. Καραμάνου²⁷, λέει ότι σύμφωνα με το ΟΗΕ, η σωματεμπορία προσκομίζει μεγαλύτερα κέρδη από την παράνομη διακίνηση όπλων και ναρκωτικών. Οι αλλοδαπές προέρχονται από την Ουκρανία, την Αλβανία, την Μολδαβία, την Βουλγαρία και διακινούνται στα πλαίσια μιας μαύρης αγοράς που αποφέρει τζίρο πολλά δισεκατομμύρια. Η εμπορία ανηλίκων επίσης, έχει σκοπό την εκπόρνευση, την εκμετάλευσή τους για εργασία, την πώληση οργάνων, ή την επαιτεία. Σύμφωνα με την διαδικτυακή τηλεόραση, tvxs²⁸, τουλάχιστον 150 παιδιά στο Ιράκ πέφτουν κάθε χρόνο θύματα trafficking από συμμορίες εγκληματιών. Οι συμμορίες εκμεταλλεύονται τις φτωχές οικογένειες αρπάζοντας τα παιδιά τους με αντάλλαγμα χρήματα που ξεκινούν από τις 200 και φτάνουν τις 4.000 λίρες. Εξ' άλλου στην Ιταλία εντοπίστηκαν περισσότερα από 100 παιδιά λαθρεπιβάτες, 24 αφγανικής καταγωγής να ζούν στο σύστημα υπονόμων ή κάτω από σιδηροδρομικούς σταθμούς²⁹.

Το φαινόμενο της βίας. Το προφίλ και η φύση του εν δυνάμει εγκληματία, ατόμου που ασκεί βία:

Ο J.Pinatel³⁰, θεωρεί ότι κύρια γνωρίσματα «της εγκληματικής προσωπικότητας» είναι ο «εγωκεντρισμός», «η αστάθεια», «η επιθετικότητα», «η συναισθηματική αδιαφορία».

Τα γνωρίσματα αυτά συνθέτουν τον κεντρικό πυρήνα της εγκληματικής προσωπικότητας και προσδιορίζουν το πέρασμα στην εγκληματική πράξη. Αναζητούν τα αίτια της βίας, όχι πλέον στην ατομικότητα του δράστη, αλλά στην παθολογία των όρων του κοινωνικού του περιβάλλοντος (η ένταξη ενός ατόμου σε μιά αντικοινωνική ομάδα, όπου διδάσκεται τα δικά της αντικοινωνικά πρότυπα συμπεριφοράς, οι συγκρούσεις που δημιουργούν η συνύπαρξη δύο διαφορετικών πολιτισμών, ο ανομικός χαρακτήρας των σύγχρονων κοινωνικών δομών, όπου κυριαρχεί σύγχυση ως προς το τι είναι θεμιτό και τι όχι).

Υφίσταται και το φαινόμενο της κραυγαλέας αδιαφορίας των αυτόπτων μαρτύρων. Ένα βίαιο γεγονός αφήνει αδιάφορους τους αυτόπτες μάρτυρες (Τσαλίκου,1996). Επίσης, η αδιαφορία του θύτη απέναντι στο θύμα του, συνιστά κατά τον Pinatel, ένα από τα κεντρικά γνωρίσματα της εγκληματικής προσωπικότητας.

Προσδιοριστικός παράγοντας εκδήλωσης βίαιης συμπεριφοράς είναι το άγχος. Κάθε φορά, που το άτομο εμποδίζεται να ικανοποιήσει μια ζωτικής σημασίας ανάγκη, τότε ο οργανισμός του τείνει να αναπτύξει μια επιθετικότητα. Στη ρίζα κάθε επιθετικότητας ενεδρεύει η ματαιώση, η διάψευση μιας ζωτικής για τό άτομο ανάγκης, έτσι μπορούν να γίνουν κατανοητές πολλές φαινομενικά αναίτιες, μορφές βίας, υπάρξεις δηλ. μέσα από τη βία όταν δεν μπορείς να υπάρξεις διαφορετικά.

²⁷ Κέντρο Στήριξης Οικογένειας, Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών, «Το Αλφαβητάριο της Οικογένειας» (Αθήνα,2005)

²⁸ Παιδιά προς πώληση στο Ιράκ, <http://www.tvxs.gr/v9043> & v9007

²⁹ Παιδιά προς πώληση στο Ιράκ, <http://www.tvxs.gr/v9043> & v9007

³⁰ J.Pinatel, «Le concept de personnalite criminelle» *Cronique de Criminologie Revue de Science Criminelle*, 129,1962.

Η μη αναγνώριση του εαυτού, από τον άλλον, συνιστά την πιο βασική ίσως μορφή προσβολής του εγώ. Η βία συχνά είναι μια ενεργός απάντηση, στο απειλητικό βίωμα της μη αναγνώρισης από τον άλλο.

Η σύγκρουση διαφορετικών πολιτισμών ή ιδεολογιών, ο παγκοσμιοποιημένος τρόπος ζωής, εις βάρος των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων του λαού φέρνει στην επιφάνεια την απαρχή μιάς Νέας Εποχής.

Συνήθη μορφή βίας που προέρχεται και λαμβάνει χώρα στο Αφγανιστάν, στο Μπαγκλαντές, στο Πακιστάν και στις χώρες τις Ασίας είναι η περίκλυση του θύματος-γυναίκας, με ένα οξύ που προκαλεί τρομερούς πόνους, παραμόρφωση και θάνατο. Πρόσφατη περίπτωση στη χώρα μας

η Βουλγάρα ιστορικός, καθαρίστρια Κ. Κούνεβα³¹ που δέχθηκε επίθεση έξω από το σπίτι της, την ανάγκασαν να καταπιεί το οξύ, με αποτέλεσμα να προκληθούν βλάβες στα εσωτερικά της όργανα με άμεσο στόχο να σταματήσει την συνδικαλιστική της δράση. Νοσηλεύθηκε στο νοσοκομείο και έχει χάσει το ένα της μάτι, ενώ υποβλήθηκε σε πλαστικές εγχειρήσεις στο πρόσωπο, και σε εγχείριση ολικής αντικατάστασης οισοφάγου. Υφίστανται επίσης και φαινόμενα κακοποίησης και πυρπολισμού γερόντων. Η εξουσία του ισχυρού έναντι του αδύναμου, αποκαλύπτει πόσο βίαιη, ωμή, και σκληρή είναι η σημερινή πραγματικότητα.

Σύμφωνα με στοιχεία έρευνας³² του Παντείου Παν/μίου, Τομέα Εγκληματολογίας, μόνο οι 4 στους 10 απευθύνονται στην αστυνομία, για να καταγγείλουν αδικήματα. Τα θύματα σοβαρών αδικημάτων (απειλές, απάτες, κλοπές, βιασμοί, σωματική κακοποίηση, κá) προτιμούν να αναφέρουν το συμβάν, σε συγγενείς και φίλους, παρά στην αστυνομία, γιατί για κάποιους λόγους, σύμφωνα με την έρευνα, δεν την εμπιστεύονται ή έκτιμούν ότι η παρέμβασή της θα οδηγήσει σε χρονοβόρες εμπλοκές.

Ο μέσος έλληνας πολίτης, όταν δεν δύναται να λύσει τις διαφορές του για θέματα που αφορούν στην ασφάλειά του και για την προστασία του, καταφεύγει στα γειτονικό αστυνομικό τμήμα ή στα δικαστήρια για την επίλυσή τους. Η εποχή των κοινωνικών φρονημάτων έχει περάσει ανεπιστρεπτί. Παρ' όλα αυτά υφίστανται και ορισμένα ακραία περιστατικά, στο χώρο της ελληνικής και της ξένης αστυνομίας.

Η Διεθνής Αμνηστία, έχει εκφράσει στο παρελθόν αλλά και πρόσφατα, ανησυχίες σχετικά με την ατιμωρησία που απολαμβάνουν έλληνες αστυνομικοί για παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων συμπεριλαμβανομένων βασανιστηρίων και κακομεταχείρισης των μεταναστών.

Σύμφωνα με το άρθρο 14 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου «κάθε άτομο που καταδιώκεται έχει το δικαίωμα να ζητά άσυλο σε άλλες χώρες».

Στο δελτίου τύπου, της Διεθνούς Αμνηστίας, αναφέρεται ότι το 2004, αστυνομικοί με πολιτικά επισκέφτηκαν την περιοχή του Α. Παντελεήμονα και ξυλοκόπησαν βάνουσα, ομάδων 60 Αφγανών αιτούντων άσυλο και ανηλίκων, τους δημιούργησαν μώλωπες στα χέρια και στα πόδια, με απειλή την κάνη του όπλου, στον έναν απ' αυτούς. Τέτοια περιστατικά έχουν έρθει στην δημοσιότητα και από τα κινητά των

³¹ «Εβδομάδα παθών για την Κούνεβα», *Σαββατιάτικη Ελευθεροτυπία* 17/18/4/2009

³² Ν.Βασιλειάδου, «Μιλούν σε φίλους, όχι στην αστυνομία», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 1/2/2009

αστυνομικών. Πρόσφατα οργανώσεις καταγγέλλουν ξυλοδαρμούς οικονομικών μεταναστών από λιμενικούς.

Η Ύπατη Αρμοστεία των Η.Ε³³ αναφέρει, ότι οι άνθρωποι που έχουν βρει καταφύγιο στη χώρα μας, από διωγμούς, πρέπει οι συνθήκες κράτησης τους να είναι ανθρώπινες και να τους φέρονται με σεβασμό.

Δυσχερείς είναι και οι συνθήκες διαβίωσης 170 Κούρδων μεταναστών, στο στρατόπεδο του Λαυρίου που ζητούν πολιτικό άσυλο. Στο Αγαθονήσι³⁴ και στα δίπλα ξερονήσια, έχουν επίσης εγκατασταθεί λαθρομετανάστες, Αφγανοί, Σομαλοί, Ιρακινοί, Παλαιστίνιοι και οι νησιώτες, οι ψαράδες και οι λιμενικοί τους βοηθούν δίνοντάς τους, δουλειά, τροφή, ιατρική περίθαλψη. Κέντρο κράτησης μεταναστών αποτέλεσε και η Παγανή της Λέσβου. Η χώρα μας είναι απροετοίμαστη σε υλικοτεχνικές υποδομές και κονδύλια. Οι Ιρακινοί μετανάστες, προκειμένου να αποφύγουν τις διώξεις, έρχονται στην Ελλάδα και προστατεύονται από την επαναπροώθηση, και βάσει του άρθρου 3 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης κηρύττουν διεθνούς προστασίας³⁵ και δεν μπορεί να υποστούν στην περίπτωση τους, την διαδικασία της διοικητικής απέλασης.

Στην τηλεοπτική εκπομπή «Θεματική βραδιά»³⁶ του Στ. Κούλογλου στις 12/6/2008, αναφέρθηκε ότι η Ελλάδα έχει καταδικαστεί επτά (7) φορές από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) για περιπτώσεις αστυνομικής αυθαιρεσίας. Αναφέρονται ξυλοδαρμοί κατά τη σύλληψη, περίεργες συνθήκες κράτησης, προφυλακισμοί ανηλίκων στις φυλακές Αυλώνα και σε μή συμμετέχοντες σε γεγονότα. Το 2006, στην πορεία για την επέτειο του Πολυτεχνείου στη Θεσσαλονίκη συνελήφθη και ο Κύπριος φοιτητής Α. Δημητρίου, ο οποίος ξυλοκοπήθηκε βάνουσα και η ανακοίνωση ήταν, ότι έπεσε σε μία ζαρντιέρα. Το Νοέμβριο του 2001 ένας νεαρός Αλβανός πέφτει νεκρός από σφαίρα αστυνομικού στην πλατεία Αμερικής κατά την επιχείρηση σύλληψής του. Το ελληνικό κράτος καταδικάστηκε για τις ατέλειες της αστυνομικής επιχείρησης. Ωστόσο, ο δράστης αστυνομικός συνεχίζει να υπηρετεί κανονικά.

Οι ρομά έχουν υπάρξει θύματα των αρνητικών διακρίσεων και του κοινωνικού αποκλεισμού. Η κατάχρηση της εξουσίας των αστυνομικών, εν ώρα καθήκοντος διατυπώνεται ως αυθαιρεσία. Έχουμε αρκετά θύματα³⁷, που σκοτώθηκαν από όπλο αστυνομικών, επειδή δεν σταμάτησαν για έλεγχο, ή εξακρίβωση στοιχείων ή για πιο μικρά αδικήματα. Το '96, ο αγροφύλακας Α. Μάτος σκοτώνει τον 20χρονο Φαντίλ Ναμπούζι για δύο καρπούζια που πήγε να κλέψει, το 1998 ο 17χρονος Μάρκο Μπουλάτοβιτς, Σέρβος μαθητής, ο οποίος είχε έρθει στην Ελλάδα σε σχολική εκδρομή, πέφτει νεκρός από περίστροφο ανθυπαστυνόμου, επειδή θεωρήθηκε ύποπτος, ενώ χάζευε βιτρίνες στη Θεσ/νίκη. Το 2000, δολοφονήθηκε ομογενής από την ΕΣΣΔ επειδή δεν σταμάτησε στο σήμα, για έλεγχο. Το 2001

³³ Διεθνής Αμνηστία, <http://amnesty.org.gr/news/2004-12-22-1htm>

³⁴ Αγαθονήσι: «το Ελις Αίλαντ των δυστυχημένων», *Σαββατιάτικη Ελευθεροτυπία* 17-18 Απριλίου 2009.

³⁵ «Ρεπορτάζ χωρίς σύνορα», *Παγκόσμια ημέρα Μεταναστών*, http://us.f328.mail.yahoo.com/_ym/πρόσβαση 20 Δεκεμβρίου 2007

³⁶ Σ.Κούλογλου, ΕΤ1, «Θεματική Βραδιά» «Εγκληματικότητα, Βία και Αστυνομία», «Ρεπορτάζ χωρίς σύνορα» «Ορισμένα μεμονωμένα περιστατικά» πρόσβαση 12 Ιουνίου 2008.

³⁷ Δ.Κοντοαγγέλου, «Επέτειοι που δεν θέλουμε: 20 χρόνια αστυνομικής βίας, Ελλάδα στη σκιά της ατιμωρησίας», *Εποχή* 4/1/2009

δολοφονήθηκε αθίγγανος στο Ζεφύρι επειδή δεν σταμάτησε σε μπλόκο κά. Στο Λονδίνο, 47χρονος εφημεριδοπώλης δολοφονήθηκε από ξυλοδαρμό αστυνομικού στην συνάντηση των G20. Στις ΗΠΑ η αστυνομία είναι εξ' ίσου σκληρή. Επιτάσσεται να διασφαλιστούν οι πολίτες από την αλόγιστη χρήση των αστυνομικών όπλων, με νέα νομοθεσία και να επιτευχθεί ο εκδημοκρατισμός της. Στο παρελθόν το 1980, στην επέτειο του Πολυτεχνείου, δολοφονήθηκαν η Σ.Κανελλοπούλου που ποδοπατήθηκε από ΜΑΤ και ο Ι. Κουμής συνθλίφτηκε με χτύπημα από κλόμπ.

Το 1985, ένας άλλος 15 χρονος, ο Μιχ. Καλτεζάς πέφτει νεκρός στα Εξάρχεια, από σφαίρα αστυνομικού. Από τα πρόσφατα γεγονότα του Δεκεμβρίου του '08, έχουμε ανάλογα περιστατικά από την αυθαιρεσία των αστυνομικών οργάνων μέχρι και την εγκληματική ενέργεια, που υπήρξε η αφορμή για την εξέγερση του Δεκεμβρίου και τα γεγονότα που επακολούθησαν, όπως η δολοφονία από αστυνομικό του 15 χρονου Αλ. Γρηγορόπουλου³⁸, στις 6.12.08, στην περιοχή των Εξαρχείων.

Η νεανική εξέγερση μετά την πολιτική βία-δολοφονία του Αλέξη, ο οποίος προέταξε την σωματική του παρουσία στο θάνατο, άγουρος να συλλάβει την ωμή βία της πραγματικότητας, ήρθε αντιμέτωπη, με την αλλοτρίωση και τον κομπορμιισμό. Η προσωπικότητα του θύματος συκοφαντήθηκε από την πλευρά του συνηγόρου του ειδικού φρουρού.

Στις διενέξεις αυτές και σε ληστείες τραυματίζονται ή σκοτώνονται αστυνομικοί, ως αντίποινα. Έτσι, εγκαθιδρύεται το φαινόμενο της ανομίας που εκφράζει την κρίση των αξιών, τον κλονισμό των κοινωνικών θεσμών, την κοινωνική αποδιοργάνωση και αστάθεια, και την κοινωνική ρευστότητα.

Εξ' ίσου παγκόσμιας εμβέλειας, επικίνδυνο μέσον καταστολής αποτελεί και η ρήψη από τα ΜΑΤ δακρυγόνων, χημικών στις πορείες, έναντι των διαδηλωτών για την διεκδίκηση των αιτημάτων τους όπως και ξυλοδαρμών σε φοιτητές και εργαζόμενους που διαδηλώνουν καθώς και συλλήψεις. Τα πρόσφατα επεισόδια απεκάλυψαν την εξουσιαστική βία. Κάποιοι καλύπτουν το πρόσωπό τους για να αποφύγουν τα δακρυγόνα και άλλοι όντας κουκουλοφόροι δημιουργούν έκτροπα, προβοκάτσια αλλιώς, για να παρακωλύσουν την ομαλή διεξαγωγή μίας πορείας ή εκδήλωσης. Προκαλούν ζημιές ή εμπρησμούς σε εκπαιδευτικά ιδρύματα και εμπορικά καταστήματα, ρίχνουν μολότωφ. Κάποιοι από τους προβοκάτορες είναι φιλικά προσκείμενοι στους αστυνομικούς και κυκλοφορούν με διπλή ιδιότητα με λοστούς, σύμφωνα με βίντεο που έχει καταγραφεί από το tvxs.

Το άρθρο³⁹ του Τ. Καμπύλη, στην Καθημερινή, αναφέρεται στους μπάχαλους νεαρούς, που δεν έχουν σχέση με το φοιτητικό κίνημα, ηλικίας 20-23 ετών, με καλυμμένο το πρόσωπό τους, με πιστόλια κρότου, ρόπαλα και σιδερογροθιές που εισήλθαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και επέτειναν τον τρόμο, και ξυλοκόπησαν αδιακρίτως καθηγητές, όπως, τον Γ. Πανούση, εγκληματολόγο ή παλαιότερα την καθηγήτρια, Μ. Τζάνη ή τον πολιτικό Π. Ευθυμίου, και εκτός των άλλων καταστρέφουν και πλιατσικολογούν. Αναδείχθηκε και η όσμωση των συγκεκριμένων ομάδων με χούλιγκαν. Στερούνται ιδεολογίας και εκφράζονται με

³⁸ Γ. Παπαδάκου, «Δεν τον σκότωσαν... Τον δολοφόνησαν εν ψυχρώ», *Ελευθεροτυπία* 14/12/2008.

³⁹ Τ. Καμπύλη, «Μπάχαλοι» με κουκούλες σπέρνουν τον τρόμο στα ΑΕΙ», *Καθημερινή* 22.2.2009

τυφλή και ωμή βία και κάποιοι εξειδικεύονται και στην πολεμική τέχνη. Σέ άρθρο του Ν. Ξυδάκη⁴⁰, «η βία αυτής της μορφής είναι μη πολιτική, .. δεν αμφισβητεί το μονοπώλιο της κρατικής βίας, δεν είναι επαναστατική αντιβία, ... τραμπούκοι που βουλιάζουν στην απανθρωπιά». Περιστατικό βίας αποτελεί και η βομβιστική επίθεση, στην οδό Τσαμαδού, στα Εξάρχεια, όταν ρίχτηκε αμυντική χειροβομβίδα, σοβιετικής προέλευσης, στο Στέκι των Μεταναστών, και αντιρρησιών συνείδησης, από παρακρατικές ή ακροδεξιές οργανώσεις. Και ακολούθησαν και άλλες πράξεις βίας που διαμόρφωσαν σύμφωνα με τον Β. Καρύδη, εγκληματολόγο, την κοινωνία της διακινδύνευσης, ανασφάλεια, και κουλτούρα φόβου.

Ακολούθησαν τα θύματα της τρομοκρατίας και οι βίαιες ενέργειες κατά αστυνομικών στα Εξάρχεια, κατόπιν στα Πατήσια με την δολοφονία του αστυνομικού Νεκτάριου Σάββα, που φύλασσε μάρτυρα του ΕΛΑ και πυροβολισμοί με συνέπειες τον βαρύ τραυματισμό των αστυνομικών του αστυνομικού τμήματος της Αγ.Παρασκευής.

Όσον αφορά στις μειονότητες των οικονομικών μεταναστών που διαβιούν στη χώρα μας, αυτές οι κοινωνικές ομάδες δέχονται στερεότυπα, ρατσισμό και ξενοφοβία. Κάποιοι έχουν ενσωματωθεί στην κοινωνία μας, εργάζονται στους κήπους, σε οικιακές δουλειές, σε οικοδομές, στο φύλαγμα των παιδιών. Κάποιους άλλους τους συναντάμε να πωλούν προϊόντα στα φανάρια. Στο κέντρο της Αθήνας δραστηροποιούνται όλες οι φυλές⁴¹. Απο τις μειονότητες που αποκλίνουν, ως πλέον δυναμικές εμφανίζονται αυτές των Νιγηριανών που ελέγχουν ναρκωτικά, πορνεία, παραεμπόριο και κλοπές από εισαγόμενες συμμορίες που δρουν στην Αθήνα. Είναι ένας άλλος κόσμος γκέτο, στο κέντρο της Αθήνας⁴², ο οποίος έχει επιβάλει τους δικούς του κανόνες, και με τη χρήση της βίας. Λαθρεμπόριο τσιγάρων και ρούχων, κλοπές, ξυλοδαρμοί, ληστείες είναι πλέον οι συνηθισμένες δράσεις των ομάδων των αλλοδαπών, οι οποίοι κινούνται με άνεση στη Πλατεία Θεάτρου, την Ευριπίδου, τη Σοφοκλέους, τη Σωκράτους, τη Ζήνωνος, τη Μενάνδρου, τη Γερανίου, την Αθηνάς. Οι μόνιμοι κάτοικοι γίνονται μάρτυρες άγριων συμπλοκών για το ποιός θα επικρατήσει.

Σημαντική αιτία, του φαινομένου της ανομίας, είναι η πτώχεια, η αυξανόμενη ανεργία, η μη ενσωμάτωση των μεταναστών στην κοινωνία, ο αγώνας για επιβίωση και με άνομα μέσα.

Το πάζλ της εγκληματικότητας του κέντρου συμπληρώνεται από τη Σοφοκλέους προς το Μεταξουργείο μέχρι και τα Πατήσια όπου λειτουργούν 250 οίκοι ανοχής εκ των οποίων μόνον δύο διαθέτουν άδεια λειτουργίας. Στην περιοχή του Αγ. Παντελεήμονα⁴³ έχουν καταγραφεί και ανθρωποκτονίες Αλβανών υπηκόων σε ξεκαθαρίσματα διαφορών μεταξύ τους. Την διακίνηση ναρκωτικών⁴⁴ ελέγχουν Αφρικανοί (μικροποσότητες ηρωίνης), Έλληνες αλλά και Ιρακινοί, Πακιστανοί,

⁴⁰ Ν.Γ Ξυδάκης, «Τυφλή λατρεία του θανάτου», *Καθημερινή* 22.2.2009

⁴¹ Κ.Κυριακόπουλου, «Γερανίου-Σοφοκλέους-Πειραιώς. Το τρίγωνο του φτωχοδιαβόλου», *Ελευθεροτυπία* 20.9.2008

⁴² Π.Μπαίλη, «Το πολύχρωμο πάζλ της εγκληματικότητας του κέντρου», *Ελεύθερος Τύπος* 7.9.2008

⁴³ Α.Καραμήτσου, «4.749 κλοπές το πρώτο οκτάμηνο του 2008», *Ελεύθερος Τύπος* 7/9/2008

⁴⁴ Σουλιώτη,Γ., «Οι εθνικές ομάδες μαφιόζων της Αθήνας», *Καθημερινή* 7/9/2008

Αφγανοί, Σουδανοί, Σομαλοί και Αλβανοί και ως εκ τούτου η Δημοτική Αρχή ζητά την άμεση απέλαση εμπόρων ναρκωτικών και σωματεμπόρων. Ανώτατος Αξιωματικός της Δίωξης Ναρκωτικών, λέει, ότι στο τρίγωνο Γερανίου, Πειραιώς, Σοφοκλέους εκτιμάται ότι διαβιούν περισσότεροι από 2.000 αλλοδαποί, στην πλειονότητά τους παράνομοι.

Η περιοχή που ανήκει στα διοικητικά όρια του αστυνομικού τμήματος Ακροπόλεως και περιλαμβάνει την περιοχή που περικλείεται από τις οδούς Αθηνάς και Πειραιώς, φαίνεται να συγκεντρώνει τους μεγαλύτερους δείκτες εγκληματικότητας⁴⁵. Εξ' άλλου σε μιά έρευνα στα Νέα⁴⁶ αναφέρεται σε ανεξέλεγκτες εταιρείες πληρωμένων δολοφόνων που πραγματοποίησαν 70 συμβόλαια θανάτου σ' ένα χρόνο. Οι φυλές των εκτελεστών είναι Αλβανοί. Η ταρίφα κυμαίνεται από 40.000, 20.000 ευρώ έως 3.000 ευρώ. Κοσοβάροι έρχονται κατόπιν προσκλήσεως με αμοιβή από 100.000 ευρώ και άνω. Τσετσένοι από 100.000 ευρώ, Έλληνες, Παλιννοστούντες από την πρώην Σοβιετική Ένωση από 500 ευρώ μέχρι 70.000 ευρώ, από τους οποίους ορισμένοι έχουν συνεργαστεί και με την ρωσική μαφία.

Η ξένη μαφία αναμφισβήτητα δρά και στην χώρα μας. Η Καμμόρα, ως οργάνωση λαμβάνει χώρα ως εμφύλιος πόλεμος ομάδων στην Ιταλία.

Η Αστυνομία⁴⁷ καλείται να προστατεύσει τον πολίτη, να ανακαλύψει αυτές τις ομάδες-συμμορίες που αν δεν φονεύσουν το θύμα τους, πρόσφατα έχουν δραστηριοποιηθεί, στον τομέα απαγωγής και λύτρων. Αυτός είναι ο ρόλος της και όχι να καταστέλλει τα κοινωνικά κινήματα.

Στη νεωτερικότητα ζούμε, όπως έχει λεχθεί, στην κοινωνία των υπόπτων. Καταστέλλονται και περιορίζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι ελευθερίες, όταν άνθρωποι ανάμεσά μας, χαρακτηρίζονται ύποπτοι και ένοχοι και φυλακίζονται άδικα, όπως και καταστέλλονται κινήματα αντίστασης, με αίτημα την προάσπιση των κοινωνικών ελευθεριών.

Αυτή την κοινωνία οραματιστήκαμε, του δικασμού και της πόλωσης ;

Δυστυχώς, η στεγανότητα των κομμάτων δεν οδηγεί στην συνεργασία των πολιτικών δυνάμεων για το καλό του λαού. Πληθυσμιακές ομάδες, αποκλείονται και δεν αντιπροσωπεύονται στη Βουλή γιατί τα πολιτικά κόμματα και η εξουσία δεν αφουγκράζεται τις αντιτιθέμενες απόψεις των πολιτών, με τις οποίες θα μπορούσαν να αποφευχθούν πολλά λάθη στο μέλλον. Τελευταία έχουν πληθύνει οι κινητοποιήσεις κατοίκων στις γειτονίες με happening, συναυλίες. Οι πολίτες έχουν αναπτύξει περιβαλλοντική ευθυξία, για να σώσουν το πράσινο που απέμεινε στην πόλη τους.

Η βάση της κοινωνίας μας, είναι σε σαθρά θεμέλια. Η ποιότητα του ανθρώπου διαβρώθηκε. Η μονιμότητα του δημοσίου υπαλλήλου, θα μπορούσε ν' αρθεί. Να υπάρχουν λύσεις αναδιανομής του εισοδήματος, με περισσότερες κοινωνικές παροχές. Κάποιοι νόμοι άχρηστοι να καταργηθούν ή ν' αλλάξουν.

⁴⁵ Σουλιώτη, Γ., «Οι εθνικές ομάδες μαφιόζων της Αθήνας», *Καθημερινή* 7/9/2008

⁴⁶ Σ.Βραδέλης, Λ.Νεσφύγε, «70 συμβόλαια θανάτου σε έναν χρόνο», *Τα Νέα* 29-30/3/2008

⁴⁷ D.I.Yalom, L.R.Berger, μετφρ.Ε.Ανδριτσάνου, *Θα φωνάξω την αστυνομία, μία ιστορία απώθησης και ανάκτησης* (Αθήνα:Άγρα,2008)

Τα ΜΑΤ θα μπορούσαν να καταργηθούν και άλλα ακόμη. Έχουμε το κράτος-τρομοκράτη με τους πολέμους που διεξάγει και τον τρομοκράτη - άτομο. Αυτά που αναφέρονται δεν είναι μιά εναλλακτική λύση ή ακτιβισμός, αν σκεφτούμε ότι θα μπορούσε να μειωθεί η αυξανόμενη τρομοκρατία στην χώρα μας που προφασίζεται ότι δρά στο όνομα του πολίτη, ενώ στοχεύει στη απροκάλυπτη βία.

Ενορχηστρωμένη βία διαβολής, συκοφαντία της προσωπικότητάς σου με ψέμα και εξαπάτηση, ψευδομάρτυρες με συνδέσεις αρκετές φορές με τον υπόκοσμο, επηρεάζουν την κοινή γνώμη, με προκαταλήψεις εις βάρος του θύματος.

Ο Χ. Γιανναράς χρησιμοποιεί τον όρο, «ενορχηστρωμένη βία διαβολής» συκοφαντίας, από ένα κύκλο ανθρώπων, που θεωρούν τους εαυτούς τους εκσυγχρονιστές. Αναφερόμενος, στο φασισμό της λασπολογίας, ενός προσώπου, εξηγεί ότι αυτός, γίνεται προσπάθεια, να επιβάλλει ένα άτομο ως ύποπτο και αυτονόητα απορριπτέο σε ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας, να αποστρέφονται οι άνθρωποι κάποιον που τον αγνοούν ολοκληρωτικά στην βιοθεωρία του, ενώ δεν γνωρίζουν τίποτα για τον ίδιον. Πολλές φορές υπάρχουν και μάρτυρες που στηρίζονται στο ψέμα, την εξαπάτηση και την πλάνη.

Ο Μ. Θεοδωράκης⁴⁸, αναφέρεται και στην «κομματική γραφειοκρατία, αποτελούμενη βασικά από μορφωμένα στελέχη, που καταλήξαν στους σημερινούς διανοουμενίστικους δήθεν προοδευτικούς κύκλους που καπηλεύονται το όνομα της Αριστεράς», αυτοί ουσιαστικά λέει, «δεν υπήρξαν ποτέ προοδευτικοί, ήταν οργανικά αντιδραστικοί, ένας θεμελιώδης λόγος που αρνούνται την ελληνική συνέχεια».

Όσον αφορά, στο φαινόμενο της τρομοκρατίας, σύμφωνα με τον ψυχίατρο, Κλεάνθη Γρίβα⁴⁹, «η τρομοκρατία είναι μέσον και πεδίο άσκησης πολιτικής και ασκείται, από περιορισμένες ομάδες της κοινωνίας μας, τείνει να συμπίπτει τις κοινωνικές ελευθερίες των συνανθρώπων μας, την διεκδίκηση ελευθεριών, την εξέγερση». Η τρομοκρατία είναι προνομιούχο μέσον, κατά τον Κ.Γρίβα, «εξουσία απόλυτη που δεν υπόκειται σε κανένα νόμο, γιατί υπάρχει δυνατότητα οι νόμοι και οι κανόνες να λειτουργήσουν και εναντίον της εξουσίας». Τα ατομικά δικαιώματα και οι πολιτικές ελευθερίες συρρικνώνονται. Η τρομοκρατία είναι αντιδραστική. Πρέπει να σταματήσει η διαιώνιση της βίας, να σταματήσει «ο πόλεμος» στις πόλεις, να παύσουν να υπάρχουν θύματα βίας από τις αντίπαλες ομάδες, να επέλθει η ειρήνη, στο όνομα της αξίας της ανθρώπινης ζωής, με την άμβλυση των ταξικών διαφορών. Να πραγματοποιηθούν δομικές αλλαγές στην διοίκηση του κράτους, στην αναδιάρθρωση των θεσμών. Ν' αλλάξει η νοοτροπία του νεοέλληνα, με παιδεία και πολιτισμό. Η σκέψη να μην είναι προσανατολισμένη μόνο τεχνοκρατικά και ορθολογικά. Θέση των κοινωνικών φαινομένων από όλα τα πρισματικά πεδία και αναζήτηση της αλήθειας μέσα από την ιστοριογραφία. Αγώνας για αλλαγή μέσα ή έξω από τους θεσμούς, αγώνας για την ποιότητα της ζωής του ανθρώπου. Σύμφωνα με το σύνθημα του γαλλικού Μάη του '68, «η φαντασία να ξαναέρθει στην εξουσία».

⁴⁸ Μ. Θεοδωράκης, «Γιά το πρόβλημα της Ελληνικότητας», *Αρδην*, Τεύχ. 64, Απρ-Μάιος 2007.

⁴⁹ Κ. Γρίβας, «25 θέσεις για την τρομοκρατία», *Zougla.gr*

Βιβλιογραφία:

1. Arendt, H. (1986) *Η ανθρώπινη κατάσταση* (Αθήνα: Γνώση)
2. Kristeva, J. (2008) *Hanna Arendt, η γυναικεία ευφυία* (Αθήνα: Κέδρος)
3. Μανθούλης, Μ. (2008) *Το δίκαιον του ισχυρότερου και το ισραηλοπαλαι-στινιακό* (Αθήνα: Ιανός)
4. Althusser, L. (1994) *Θέσεις* (Αθήνα: Θεμέλιο)
5. Πετρόπουλος, Η. (1979), *Το εγχειρίδιο του καλού κλέφτη* (Αθήνα: Νεφέλη)
6. Κοταρίδης, Ν. «Η ηλικία της κερκίδας», *Πολίτης*, Αθήνα, 1995, τεύχ. 16
7. Μανουσέλης, Σ. «Η διάπλαση της σχολικής βίας», *Ελευθεροτυπία* 17/4/09
8. *Το χρονικό των θανατηφόρων περιστατικών βίας σε σχολεία*, tvxs.gr/v9439
9. Λύτρας, Ν. Π. (1992) *Εργασιακές σχέσεις* (Αθήνα: Interbooks)
10. Chomsky, N. (1995) *Τα ΜΜΕ σαν καθρέπτης της κοινωνίας, μερικές σκέψεις για τα ΜΜΕ, η κατασκευή της συναίνεσης* (Αθήνα: Ελευθεριακή κουλτούρα)
11. Τζαμαλούκα Γ, Παπαδάκα Μ, Χατζηφωτίου Σ, Χλιαουτάκης Ι. «Συμπεριφορές συναισθηματικής κακοποίησης σε ενήλικα ζευγάρια: Ένα μοντέλο με προγνωστικό δείκτη τον τρόπο ζωής» *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* (Αθήνα 2006), τεύχ. 46.
12. Males, M.M. (1999), *Framing Youth: 10 myths about the next generation*, Monroe, MN: Common Courage Press.
13. Marcuse, H. (1971), μετφρ. Λυκούδης, Μ. *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, (Αθήνα: Παπαζήσης).
14. *Παιδί και τηλεοπτική βία*, <http://www.aegean.gr/culturaltec/pbantima/youthmedia/violence.htm>
15. Gerbner, G., Signorielli, N. (1988) *Violence and Terror in the mass media: an annotated bibliography* (New York: Greenwood)
16. *Απόψεις και συστάσεις ειδικών για την τηλεοπτική βία και την επίδραση στα παιδιά*, [http://www.castrinos.net/anti-tv info 4 viol.htm](http://www.castrinos.net/anti-tv%20info%204%20viol.htm)
17. Bandura, A. (1994) *Social cognitive theory of mass communication* In J. Bryant & D. Zillman (Eds), *Media effects: Advances in theory and research*, Hillsdale, NJ. Erlbaum.
18. Δημητρίου, Σ. (2003) *Μορφές βίας* (Αθήνα: Σαββάλας)
19. Χαρίτου-Φατούρου, Μ. (2003) *Ο βασανιστής ως όργανο της κρατικής εξουσίας, ψυχολογικές καταβολές* (Αθήνα: Έλληνικά Γράμματα).
20. Κοροβέσης, Π. (2007) *Οι Ανθρωποφύλακες* (Αθήνα: Ηλέκτρα)
21. Τσαλικογλου, Φ. (1996) *Μυθολογίες βίας και καταστολής* (Αθήνα: Παπαζήση)
22. Διεθνής Αμνηστία, <http://www.amnesty.org.gr/venezuela.htm>
23. Γιατροί χωρίς σύνορα, <http://www.msf.gr/index.php?option=com>
24. Διεθνής Αμνηστία, <http://www.amnesty.org.gr/campaigns/actforwomen/index.htm>
25. «*Το Αλφαβητάριο της Οικογένειας*» (1995), (Αθήνα: Κέντρο Στήριξης Οικογένειας, Ι. Α. Αθηνών)
26. *Παιδιά προς πώληση στο Ιράκ*, <http://www.tvxs.gr/v9043>,
Περισσότερα από 100 παιδιά εντοπίστηκαν να ζούν σε υπονόμους της Ρώμης, <http://www.tvxs.gr/v9007>
27. Pinatel, J., «Le concept de personnalite criminelle» *Cronique de Criminologie Revue de Science Criminelle*, 1962.
28. «Εβδομάδα παθών για την Κούνεβα», *Σαββατιάτικη Ελευθεροτυπία* 17-18/4/2009
29. Βασιλειάδου, Ν. «Μιλούν σε φίλους, όχι στην αστυνομία», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 1/2/2009

30. Διεθνής Αμνηστία, <http://amnesty.org.gr/news/2004-12-22-1htm>
31. Αγαθονήσι: «το Ελις Αίλαντ των δυστυχισμένων», *Σαββατιάτικη Ελευθεροτυπία* 17-18 Απριλίου 2009
32. «Ρεπορτάζ χωρίς σύνορα», *Παγκόσμια ημέρα Μεταναστών*, [http:// us.f328.mail.yahoo.com /ym /, πρόσβαση](http://us.f328.mail.yahoo.com/ym/, πρόσβαση) 20 Δεκεμβρίου 2007
33. Κούλογλου, Σ., ΕΤ1, «Θεματική Βραδιά» «*Εγκληματικότητα, Βία και Αστυνομία*», «Ρεπορτάζ χωρίς σύνορα» «*Ορισμένα μεμονωμένα περιστατικά*», πρόσβαση 12 Ιουνίου 2008
34. Κοντοαγγέλου, Δ., «Επέτειοι που δεν θέλουμε: 20 χρόνια αστυνομικής βίας, Ελλάδα στη σκιά της ατιμωρησίας», *Εποχή* 4/1/2009
35. Παπαδάκου, Γ., «Δεν τον σκότωσαν... Τον δολοφόνησαν εν ψυχρώ», *Ελευθεροτυπία* 14/12/2008.
36. Καμπύλη, Τ., «Μπάχαλοι» με κουκούλες σπέρνουν τον τρόμο στα ΑΕΙ», *Καθημερινή* 22.2.2009
37. Ευδάκη, Γ. Ν., «Τυφλή λατρεία του θανάτου», *Καθημερινή* 22.2.2009
38. Κυριακόπουλου, Κ., «Γερανίου-Σοφοκλέους-Πειραιώς. Το τρίγωνο του φτωχοδιαβόλου», *Ελευθεροτυπία* 20.9.2008
39. Μπαίλη, Π., «Το πολύχρωμο πάζλ της εγκληματικότητας του κέντρου», *Ελεύθερος Τύπος* 7.9.2008.
40. Καραμήτσου, Α., «4.749 κλοπές το πρώτο οκτάμηνο του 2008», *Ελεύθερος Τύπος* 7/9/2008.
41. Σουλιώτη, Γ., «Οι εθνικές ομάδες μαφιόζων της Αθήνας», *Καθημερινή* 7/9/2008.
42. Βραδέλης, Σ. Νεσφύγε, Λ., «70 συμβόλαια θανάτου σε έναν χρόνο», *Τα Νέα* 29-30/3/2008.
43. Yalom, D.I., Berger, R.L., (2008), μετφρ. Ανδριτσάνου, Ε. *Θα φωνάξω την αστυνομία, μία ιστορία απώθησης και ανάκτησης* (Αθήνα: Αγρα).
44. Θεοδωράκης, Μ., «Γιά το πρόβλημα της Ελληνικότητας», *Άρδην*, τεύχος 64, Απρ-Μάιος 2007.
45. Γρίβας, Κ., «25 θέσεις για την τρομοκρατία», *Zougla.gr*

B.15-3 «Δεκεμβριανά» '08: Το «μυστικό» και η «υπόσχεση» του λόγου των νέων

**Γιάννης Πεκτελίδης,
Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας**

Εισαγωγή

Στο κείμενο αυτό διερευνάται η συγκρότηση και οι επιπτώσεις του λόγου των μαθητών κατά τη διάρκεια των ταραχών που προκλήθηκαν στην Ελλάδα τον Δεκέμβριο του 2008 έπειτα από το θανάσιμο τραυματισμό του δεκαπεντάχρονου Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου από πυροβολισμούς ειδικού φρουρού της Ελληνικής Αστυνομίας. Οι ταραχές έλαβαν μεγάλη έκταση και είχαν όχι μόνο πανελλαδική αλλά και παγκόσμια εμβέλεια. Ενδεικτικό είναι ότι, από ένα μεγάλο μέρος του

τύπου, του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης, αλλά και των πολιτικών κομμάτων ερμηνεύτηκαν ως συμπτώματα μίας εξέγερσης. Τα γεγονότα που ακολούθησαν το θάνατο του νεαρού έγιναν αντικείμενο πολιτικής και κοινωνικής αντιπαράθεσης σχετικά με τη φύση και τα αίτιά τους. Το νεκρό σώμα του νεαρού Αλέξη επενδύθηκε με ποικίλες πολιτικές σημασίες. Οι σημασίες αυτές θα μπορούσαν να ταξινομηθούν από τη μία ως ένας ηγεμονικός λόγος που επιχειρήσει να περιορίσει το θάνατο του νεαρού στη σφαίρα του ιδιωτικού (π.χ. αποκλίνουσα προσωπικότητα) και του τυχαίου γεγονότος (π.χ. θάνατος από ατύχημα). Από την άλλη, ως ένας αντι-λόγος (μη ηγεμονικός λόγος) υπεράσπισης του νεκρού με στόχο τη διαφύλαξη του δικαιώματος στον άνευ όρο σεβασμό προς κάθε νεκρό σώμα (Μακρυγιάννη, 2009). Στο πλαίσιο αυτής της κοινωνικο-πολιτικής διαμάχης αναπτύχθηκε ένας ορισμένος λόγος των μαθητών που αφενός είχε στόχο την υπεράσπιση του νεκρού από τη δεύτερη πολιτική αυτή τη φορά δολοφονία του από τον ηγεμονικό λόγο, και άρα ήταν ένας αντι-λόγος, αφετέρου ήταν ένας λόγος που έβαλε συγκεκριμένα αιτήματα εκδημοκρατισμού του κράτους και της κοινωνίας με όρους του «εδώ και τώρα» και όχι μιας μελλοντικής ουτοπίας. Μ' άλλα λόγια, οι νέοι συμμετείχαν ενεργά στη διαμόρφωση των πραγμάτων, αλλά με τους δικούς τους όρους, οι οποίοι πηγάζουν από την ιδιαίτερη ζωντανή τους κοινωνική εμπειρία ως παιδιών, ως μαθητών, ως νέων. Υπό αυτό το πρίσμα, στο κείμενο αυτό επιχειρείται μία διερεύνηση της ιδιαίτερης σημασιοδότησης καθολικών εννοιών όπως του «πολίτη», της «δημοκρατίας», της «παιδείας», της «παιδικής ηλικίας» από τους νέους. Σ' αυτή τη βάση, μέσα από το λόγο των νέων αναδεικνύεται η αποδόμηση διπολισμών ανάμεσα στο «καθολικό – μερικό», «αφηρημένο – συγκεκριμένο», και δίνεται έμφαση στο «μυστικό» των νέων, δηλαδή στην ιδιαίτερη ζωντανή εμπειρία τους, η οποία συνήθως αγνοείται τόσο από τους ηγεμονικούς λόγους όσο και από τους αντι-λόγους. Επιπλέον, αναγνωρίζεται η μη αναγωγικότητα των μοναδικών εμπειριών των νέων σε προκαθορισμένους ορισμούς περί πολιτικής συμμετοχής, δημοκρατικής εκπαίδευσης, παιδικής ηλικίας, κλπ., και κατ' αυτόν τον τρόπο τονίζεται η αναγκαιότητα της διατήρησης της «υπόσχεσης» της «ανοικτότητας» (openness) σε κάθε λόγο γύρω από τη δημοκρατία, την έννοια του πολίτη, του παιδιού, του μαθητή, της μαθήτριας, κ.ο.κ. Η ντερινταϊκή αυτή «υπόσχεση» προσκαλεί μια βαθύτερη αναγνώριση τους πώς τα νοήματα της δημοκρατίας, του πολίτη, της παιδικής ηλικίας, της παιδείας, διαμορφώνονται σε καθημερινά συμφραζόμενα και άρα δεν είναι οριστικά και τελεσίδικα.

Υπό αυτή την οπτική, αρχικά θα αναφερθώ κριτικά στις βασικότερες ερμηνείες της συμμετοχής των νέων κατά τη διάρκεια των γεγονότων του Δεκεμβρίου και στη συνέχεια θα επιχειρήσω μία ανάλυση της διαμόρφωσης και των επιπτώσεων του λόγου των μαθητών¹ αντλώντας από τη θεωρία του λόγου (Foucault, 1972, Laclau, 1990, 1994, Laclau και Mouffe, 1985) τις έννοιες του λόγου (discourse), της

¹ Τα λεγόμενα των μαθητών προήρθαν από ποικίλες πηγές όπως είναι το συντονιστικό σχολείων «Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος», Ιστολόγια (blogs), η διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια Wikipedia, τηλεοπτικές εκπομπές (You Tube), ειδικά αφιερώματα περιοδικών, εφημερίδες, συνέντευξη μαθητών στο TVXS (DVD με τίτλο: «Δεκέμβριος 2008. Η εξέγερση». Video με ντοκουμέντα, φωτογραφίες, μαρτυρίες, παραγωγή του tvxs.gr).

εξάρθρωσης, των ρηματικών στρατηγικών της «λογικής της διαφοράς» και της «λογικής της ισοδυναμίας», από τη θεωρία του Derrida (1996) τις έννοιες της «υπόσχεσης» και του «μυστικού», και τέλος από τη νέα κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας (James και Prout, 1990) τη θέση ότι η παιδική ηλικία είναι μια ιστορική και κοινωνική κατασκευή, προκειμένου να αναδείξω και να αμφισβητήσω πιθανές υποστασιοποιήσεις που παράγουν οι ηγεμονικοί αλλά και οι μη ηγεμονικοί λόγοι γύρω από την έννοια της παιδικής ηλικίας και της νεότητας.

Ερμηνείες του κινήματος των νέων

Η παρούσα εργασία δεν φιλοδοξεί να εξηγήσει και να ανάγει όλα όσα έγιναν κατά τη διάρκεια του Δεκέμβρη στα λεγόμενα και τις πράξεις των μαθητών. Ωστόσο, κατά γενική ομολογία, η συμμετοχή των μαθητών ή των παιδιών στα γεγονότα του Δεκέμβρη ήταν πολύ μεγάλη και σημαντική. Μάλιστα αρκετές φορές ακούσαμε ή διαβάσαμε ότι ήταν «η εξέγερση των μαθητών», «η δημοκρατία των παιδιών», ότι για πρώτη φορά τα παιδιά πρωτοστατούσαν σε τόσο μεγάλη έκταση σε τέτοιου τύπου γεγονότα και ότι ήταν η αιχμή ή ο πυρήνας της εξέγερσης, κλπ. Και ενώ έγινε πολύς λόγος για τη συμμετοχή των παιδιών, μαζί με κάθε λογής αποκλεισμένους, καταπιεσμένους, αλλά και δυσαρεστημένους πολίτες (φοιτητές, εκπαιδευτικούς, άνεργους, μετανάστες, τσιγγάνους, αντι-εξουσιαστές, φυλακισμένους – αποχή από συσσίτιο), στη δημιουργία μίας συλλογικής ταυτότητας ως αντίδραση στις κυρίαρχες σχέσεις εκμετάλλευσης και υποταγής, δεν ήταν δυνατή η συνάρθρωση της ζωντανής τους εμπειρίας σε μια τέτοια συλλογική ταυτότητα. Υπάρχει ένα υπόλοιπο (εμπειρίας), ένα στοιχείο (μη αναπαραστάσιμο) το οποίο δεν μπόρεσε να αρθρωθεί σε μία κοινή γλώσσα. Για να το θέσω αλλιώς, το υπόλοιπο είναι το «μυστικό» των παιδιών, δηλαδή το μερίδιο της ζωντανής τους εμπειρίας που ξεφεύγει της κατηγοριοποίησης σε οικουμενικές/καθολικές αφηγήσεις περί της ταυτότητας (του παιδιού, του μαθητή ή της μαθήτριας, του μελλοντικού πολίτη, του εξεγερμένου, κ.ο.κ.) ενώ την ίδια στιγμή δεν μπορεί να περιοριστεί αποκλειστικά στα άτομα.

Αυτό που ισχυρίζομαι είναι ότι, δεν αναγνωρίστηκε ο λόγος² των μαθητών στην ιδιαιτερότητά του, ως μία μορφή αντίστασης απέναντι σε μια καθημερινή, υλική, τοπική, καταπιεστική, άδικη, ανιαρή και αντιφατική κοινωνική πραγματικότητα. Οι μοναδικές και ιδιαίτερες εμπειρίες υποταγής και καταπίεσης των παιδιών δεν απορρέουν μόνο από την κοινωνική θέση της παιδικής ηλικίας, αλλά και σε άμεση συνάρτηση με κοινωνικούς παράγοντες που συναρθρώνονται με τον κοινωνικό παράγοντα της παιδικής ηλικίας, όπως είναι η ταξική προέλευση, το φύλο, η εθνοτική και γεωγραφική καταγωγή. Οι μοναδικές και ποικίλες αυτές εμπειρίες συχνά αγνοούνται ή περιθωριοποιούνται τόσο από τους ηγεμονικούς λόγους όσο και από τους αντι-λόγους. Υπό αυτή την έννοια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο ενηλικοκεντρισμός είναι το σημείο όπου τέμνονται ο ηγεμονικός λόγος και ο αντι-

² Ο όρος λόγος (discourse) αναφέρεται σε συστήματα κοινωνικών-συμβολικών σχέσεων που διέπονται από ιστορικά συγκεκριμένα σύνολα κανόνων που διαμορφώνουν τις ταυτότητες των υποκειμένων και των αντικειμένων που μετέχουν σε αυτά. Οι λόγοι συνιστούν συμβολικά συστήματα και κοινωνικές τάξεις (social orders) και η *ανάλυση λόγου* εξετάζει την ιστορική και πολιτική συγκρότηση και «λειτουργία» τους, Laclau, 1997.

λόγος που αναπτύχθηκαν γύρω από το τραγικό συμβάν του θανάτου του νεαρού δεκαπεντάχρονου.

Οι κυρίαρχες ερμηνείες της συμμετοχής των νέων στα γεγονότα του Δεκεμβρίου παράγονται από διαφορετικούς πολιτικούς και κοινωνικούς χώρους και φορείς. Στην πραγματικότητα τα λεγόμενα πολιτικών, δημοσιογράφων, πανεπιστημιακών, εκπαιδευτικών, διανοούμενων και απλών πολιτών, συγκροτούν ένα σύνθετο αμάλγαμα διαφορετικών προσπαθειών εξήγησης των συγκεκριμένων γεγονότων. Η ανάγνωση της συμμετοχής των νέων στα γεγονότα συνίσταται κατά τη γνώμη μου στις παρακάτω θέσεις.

Η πρώτη είναι ότι τα παιδιά είναι καθοδηγούμενα και εξυπηρετούν πολιτικές σκοπιμότητες, γιατί είναι ανώριμα, παθητικά και δεν έχουν πολιτική σκέψη. Μάλιστα, μία φράση που ακούστηκε συχνά, εν είδη μομφής προς συγκεκριμένους πολιτικούς φορείς, ήταν ότι «κάποιοι καϊδεύουν τα αυτιά των παιδιών». Είναι εντυπωσιακό ότι αυτός ο ισχυρισμός εκφράστηκε έντονα όχι μόνο από τις φιλελεύθερες ερμηνείες αλλά και από συγκεκριμένες μαρξιστικές προερχόμενες κυρίως από το χώρο του Κ.Κ.Ε. Τα παιδιά που συμμετείχαν στα γεγονότα και δεν ανήκαν στο συγκεκριμένο πολιτικό χώρο θεωρήθηκαν ως απολιτικά, χωρίς ξεκάθαρη ταξική συνείδηση, μη ανταποκρινόμενα στο πρότυπο του λαϊκού επαναστάτη. Η επανάσταση και η εξέγερση θεωρούνται υπόθεση του προλεταριάτου, των εργατών και όχι των παιδιών πόσο μάλλον αν προέρχονται από τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Για να το θέσω λιγάκι κονδροειδώς, για να γίνει κάποιος επαναστάτης ή ριζοσπάστης θα πρέπει να πληροί κάποια κριτήρια όπως είναι η λαϊκή προέλευση και/ή μια ξεκάθαρη ταξική συνείδηση που στοχεύει σε μια ουτοπική αταξική κοινωνία της ελευθερίας, αν και αναγνωρίζεται ότι ενδεχομένως είναι αναγκαίο το πέρασμα από προδιαγεγραμμένα στάδια όπως είναι η δικτατορία του προλεταριάτου όπου αναγκαστικά θα γίνουν υποχωρήσεις, εκπώσεις και συμβιβασμοί ως προς την ελευθερία του καθενός και την ισότητα όλων.

Πέρα από αυτές τις ξεκάθαρα πολιτικά προσανατολισμένες ερμηνείες που ισχυρίζονται ότι τα παιδιά που συμμετείχαν στα γεγονότα είναι απολιτικά, αποπροσανατολισμένα και άρα καθοδηγούμενα, υπάρχουν και άλλες ερμηνείες αρκετά διαδεδομένες, οι οποίες θεμελιώνονται και αναπτύσσονται γύρω από υποστασιοποιημένες ιδέες περί της παιδικής ηλικίας και της κοινωνικοποίησης των παιδιών. Σύμφωνα με αυτές τις ιδέες³, τα παιδιά απεικονίζονται ως ατελή κοινωνικά όντα τα οποία αποκτούν ολοκληρωμένη κοινωνική υπόσταση μέσω μιας προκαθορισμένης διαδικασίας κοινωνικοποίησης (Durkheim, 1982, Parsons, 1982). Η παιδική ηλικία γίνεται αντιληπτή ως ένα μεταβατικό στάδιο και όχι ως κοινωνικό γίγνεσθαι. Υπό αυτή την ενηλικοκεντρική σκοπιά, τα παιδιά απεικονίζονται ως δυνάμει κοινωνικά όντα, ως μελλοντικοί ενήλικες πολίτες, δηλαδή χωρίς παρόν. Το «παιδί» λοιπόν γίνεται αντιληπτό ως ένα ελλειπτικό, ανώριμο, ανεπαρκές και άπειρο ον, το οποίο η κοινωνία των ενηλίκων θα πρέπει

³ Οι συχνά υποστασιοποιημένες ιδέες αυτές για την παιδική ηλικία έχουν συστηματοποιηθεί στο πλαίσιο των κλασικών λειτουργιστικών και δομο-λειτουργιστικών κοινωνιολογικών θεωριών περί κοινωνικοποίησης. Για μια κριτική προσέγγιση αυτών των θεωριών βλέπε Μακρυγιάννη, 1987, 1997, και Jenks, 1996

να προετοιμάσει, να εκπαιδεύσει και γενικότερα να δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες μέσα στις οποίες θα ωριμάσει και θα ολοκληρωθεί ως ορθολογική και συνετή προσωπικότητα. Οι αντιλήψεις αυτές για το «παιδί» αντανάκλουν μια συγκεκριμένη μορφή κοινωνικής τάξης (order) ή αλλιώς μία ενήλικη κοινωνική δομή, η οποία παρουσιάζεται ρητά ή άρρητα ως πλήρης, συνεκτική, ορθολογική, ωφέλιμη και επιθυμητή, ενώ συχνά ο κόσμος της παιδικής ηλικίας παρομοιάζεται με τον κόσμο των «πρωτόγονων» ανθρώπων (Durkheim, 1982, Parsons, 1982). Μία κανονιστική κοινωνική δομή αντικειμενικοποιείται και μία υποτιθέμενη κοινωνική συναίνεση γύρω από τη φύση της πραγματικότητας μετατρέπεται σε σημείο αναφοράς σε σχέση με το οποίο κρίνονται τα παιδιά ως λιγότερο ή περισσότερο ικανά και ως εκ τούτου η ζωντανή εμπειρία του να είναι κανείς παιδί αγνοείται.

Οι ιδέες αυτές συνδέονται στενά με μία ερμηνεία της συμμετοχής των παιδιών-μαθητών στα γεγονότα του Δεκεμβρίου, σύμφωνα με την οποία τα παιδιά μπορεί να είναι επικίνδυνα για τη δημόσια τάξη αλλά και για τον ίδιο τους τον εαυτό. Η συγκεκριμένη προσέγγιση τείνει να ερμηνεύει τη συμμετοχή των παιδιών στα βίαια σε αρκετές περιπτώσεις γεγονότα του Δεκεμβρίου με όρους ατομικής και οικογενειακής παθολογίας. Ενδεικτικοί είναι οι χαρακτηρισμοί που αποδόθηκαν στους μετέχοντες στα γεγονότα. Συγκεκριμένα ειπώθηκε ότι «είναι αποκλίνουσες προσωπικότητες, κουκουλοφόροι, μπαχαλάκηδες, χούλιγκαν, αναρχικοί, περιθωριακά στοιχεία, κλπ», ή εκφράστηκαν οι ισχυρισμοί ότι «θέλουν να χάσουν μάθημα», «δεν τους ενδιαφέρει το σχολείο», « κάποιοι λίγοι, οι πιο βίαιοι και ισχυροί, δεν επιτρέπουν στην πλειονότητα των μαθητών να συνεχίσει απερίσπαστα τις σπουδές της», «προέρχονται από διαλυμένες οικογένειες ή από οικογένειες που αδιαφορούν για την ανατροφή τους», κ.ο.κ. Στην ερμηνεία αυτή υπεισέρχεται μια ορισμένη κυρίαρχη κοινωνικά ιδεολογία περί οικογένειας, σύμφωνα με την οποία τα παιδιά είναι ένα ιδιωτικό ζήτημα (Qvortrup, 2003). Μ' άλλα λόγια, θεωρείται ότι είναι ευθύνη κυρίως των γονέων να συντηρούν και να διαπαιδαγωγούν τα παιδιά τους και όχι τόσο του κράτους ή της κοινωνίας. Γίνεται λοιπόν μετάθεση της ευθύνης στην οικογένεια και το άτομο, ενώ νομιμοποιείται η υπάρχουσα τάξη πραγμάτων.

Αρκετά διαδεδομένη είναι μία άλλη ερμηνεία που βρίσκεται στον αντίποδα των προηγούμενων, σύμφωνα με την οποία τα παιδιά είναι παραμελημένα. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης συχνά τονίζεται ότι «πρέπει να αφουγκραστούμε τα παιδιά, την αλήθεια τους», ή ότι «τα παιδιά είναι φορείς της αλήθειας ή της σοφίας». Σ' αυτή την ερμηνεία υπεισέρχεται μία ορισμένη ιδεολογία της αδιαμεσολάβητης πρόσληψης της πραγματικότητας από τα παιδιά (Jenks, 1996, Cox, 1996). Τα παιδιά υποτίθεται ότι ενσαρκώνουν τον «χαμένο ανθρωπισμό». Πρόκειται για μια ιδεολογία της επιστροφής σε μια πραγματικότητα ή κατάσταση, η οποία όμως δεν υπήρξε ποτέ. Η συγκεκριμένη εννοιολόγηση της παιδικής ηλικίας παραπέμπει σ' έναν παλιό μύθο που παράγει την εικόνα ενός παιδιού που είναι από τη φύση του καλό και αγαθό. Το παιδί αυτό υποτίθεται ότι προσεγγίζει τον κόσμο με ένα καθαρό και αμόλυντο βλέμμα και εκφράζει ό,τι καλύτερο έχει να επιδείξει η ανθρωπότητα.

Άλλη μία ερμηνεία εκκινεί από μια κοινωνιολογική αφετηρία και μια ιδεολογία επιστροφής σε μία τάξη πραγμάτων όπου οι ηλικιακές κατηγορίες ήταν ευδιάκριτες, δίνοντας έμφαση στην παρακμή των βασικών θεσμών κοινωνικοποίησης (οικογένεια, σχολείο) στο πλαίσιο της επέκτασης του νεοφιλευθερισμού. Η νεανική δυσφορία ανάγεται στην αδυναμία του σχολείου και της οικογένειας να ικανοποιήσουν τα όνειρα ή τις επιθυμίες των παιδιών – μαθητών που καλλιεργούνται σε μια κοινωνία που προάγει τον υπερκαταναλωτικό ατομικισμό και την ατομική φιλοδοξία και ευδαιμονία. Η αδυναμία του σχολείου να ανταποκριθεί στο αίτημα της οικογένειας, ως τόπου όπου καλλιεργείται η ιδιωτική ευδαιμονία, να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την επιτυχημένη είσοδο των παιδιών τους στην διαρκώς μεταβαλλόμενη αγορά εργασίας που πλήττεται από την ανεργία έχει ως αποτέλεσμα την αποσυσχέτιση της οικογένειας και του σχολείου αφήνοντας μετέωρη την κοινωνικοποίηση των παιδιών. Υποστέλλεται λοιπόν η κοινωνικοποιητική λειτουργία του σχολείου και διακόπτεται η διαγενεακή μεταβίβαση της πολιτισμικής κληρονομιάς, της αρχής της αυθεντίας, του συναισθήματος του χρέους προς τις προηγούμενες γενιές, με πολύ σημαντικές συνέπειες στις συμπεριφορές των νέων. Μέσα σε μια νέα ρευστή εποχή παγκοσμιοποίησης θολώνουν τα όρια των συμβατικών ρόλων και των σχέσεων μεταξύ τους, εξαλείφονται οι διαγενεακές διαφορές και κατασκευάζεται η υβριδική φιγούρα του παιδιού-μαθητή-ενήλικα -πολίτη. Η επίκληση των λεγομένων του Jean-Pierre Le Goff είναι ενδεικτική αυτής προσέγγισης: «Θεωρώντας τους ήδη από την πιο μικρή ηλικία ενήλικες και πολίτες, οι εκπαιδευτές θόλωσαν τις θέσεις και τους ρόλους, βραχυκύκλωσαν την αμεριμνησία της παιδικής ηλικίας και την απροσδιοριστία της εφηβείας, αναγκαία στάδια για τη δόμησή τους. Γι αυτό, ας μην εκπλησοσόμαστε όταν παρατηρούμε να εμφανίζονται εύθραυστες και ασταθείς προσωπικότητες, κάτω από τη μάσκα της σοβαροφάνειας» (Πανταζόπουλος, 2009). Η βία των νέων λοιπόν θεωρείται απόρροια μιας ματαιωμένης ηλικιακής συνθήκης, μ' άλλα λόγια προέρχεται από μια υπαρξιακή κρίση λόγω της ταυτοτικής αποδόμησης της νέας γενιάς και των υποσχέσεων που δεν τηρούνται.

Το πρόβλημα με τη συγκεκριμένη προσέγγιση πέρα από τις υποστασιοποιήσεις ιδεών που θέλουν τα παιδιά και τους έφηβους να είναι από τη φύση τους είτε αμέριμνοι είτε εύθραυστοι, είναι ότι τα παιδιά δεν λαμβάνονται σοβαρά υπόψη και δεν μελετώνται «ιδίω δικαιώματι» (Alanen, 2003). Μ' άλλα λόγια, τα παιδιά είτε δεν εμφανίζονται σχεδόν καθόλου είτε εμφανίζονται περιθωριακά, ως σκέψη εκ των υστέρων και στηρίγματα της θεωρητικής κατασκευής. Ακόμα και όταν γίνεται αναφορά σε κάποια πλευρά της ζωής τους, τα παιδιά αποκλείονται ως αντικείμενα εμπειρικής μελέτης. Για παράδειγμα, η προσέγγιση αυτή επικεντρώνεται σε θεσμούς στους οποίους υπάγονται ή εντάσσονται τα παιδιά και όχι στα ίδια τα παιδιά που ζουν και δρουν εντός αυτών των θεσμικών καθεστώτων. Αυτό που είναι προβληματικό στην ερμηνεία αυτή είναι η υπερβολική σημασία που δίδεται στην έννοια και τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, η οποία αποκτά μια θεμελιακή θέση για τις κοινωνιολογικές αντιλήψεις σχετικά με το τι είναι ή τι οφείλουν να είναι τα παιδιά και η παιδική

ηλικία. Η συγκεκριμένη χρήση της έννοιας της κοινωνικοποίησης παρέχει λοιπόν μια οπτική για τα παιδιά εγγενώς ενηλικοκεντρική (James και Prout, 1990, Jenks, 1996, James, Jenks και Prout, 1998, Mayall, 1994). Δηλαδή τα παιδιά εμφανίζονται αποκλειστικά από την οπτική των ενηλίκων και των συμφερόντων τους, μια οπτική προσανατολισμένη στο μέλλον αφού ενδιαφέρεται για το τι πρόκειται να γίνουν παιδιά και όχι για το τι είναι στο παρόν. Η προσέγγιση αυτού του τύπου δεν επικεντρώνει άμεσα στα παιδιά ως υποκείμενα που ομιλούν, δρουν και βιώνουν, ως υποκείμενα με τις δικές του σκοπιές οι οποίες αναπτύσσονται σε συνάρτηση με τις υλικές και συμβολικές συνθήκες στις οποίες ζουν.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις ισχύουν και για τις ολιστικές ερμηνείες εκείνες που διαχειρίζονται τα γεγονότα του Δεκέμβρη υπό το φως της σημερινής παγκόσμιας οικονομικής αλλά και κατ' επέκταση πολιτικής κρίσης, η οποία διευρύνει τις ανισότητες, περιορίζει τις δυνατότητες ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας για τους νέους και αποδιαρθρώνει ή συρρικνώνει το κοινωνικό κράτος πρόνοιας. Ο βασικός ισχυρισμός αυτής της προσέγγισης είναι ότι, η σημερινή οικονομική κρίση έρχεται να διαμορφώσει μια νέα υλική πραγματικότητα που δεν ανταποκρίνεται στο κυρίαρχο αξιακό σύστημα εντός του οποίου κοινωνικοποιούνται οι νεότεροι, το οποίο μεταπολεμικά, τουλάχιστον στη Δύση, προήγαγε μια στάση ζωής που επικέντρωνε στην ατομική ανέλιξη και επιτυχία, τον καταναλωτισμό, ενώ απενεχοποιούσε τη μικροδιαφθορά. Εν κατακλείδι, οι νεότεροι κυρίως φορείς ενός τέτοιου αξιακού συστήματος ερχόμενοι αντιμέτωποι μ' ένα κοινωνικό σύστημα που δεν μπορεί να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες και τα αιτήματά τους δεν μπορούν να στραφούν εναντίον του με βίαιο και άναρθρο τρόπο, προκειμένου να αποκτήσουν πρόσβαση στο πεδίο της λήψης των αποφάσεων, δηλαδή της πολιτικής. Η προσέγγιση αυτή υποβαθμίζει και παραγνωρίζει τη δυνατότητα των υποκειμένων και δη των παιδιών να διαχειριστούν αποτελεσματικά μια κρίση και να θέσουν συγκεκριμένα αιτήματα που στοχεύουν στη βελτίωση όχι μόνο της δικής τους ζωής αλλά των γενικότερων κοινωνικών συνθηκών. Αυτό γίνεται φανερό από την κριτική που ασκεί αυτή η προσέγγιση στην αδυναμία των κομμάτων (κυρίως της Αριστεράς) να οργανώσουν, να δια φωτίσουν, να εκπαιδεύσουν, να επιλύσουν τις αντιφάσεις και να καθοδηγήσουν τους νέους σε δημοκρατικά μονοπάτια. Ενώ δεν λαμβάνεται υπόψη η ίδια η «φωνή» των παιδιών, τα οποία υποτίθεται ότι αντιδρούν αυθόρμητα, βίαια, άμεσα και άρα όχι έλλογα, στρατηγικά και έμμεσα, δηλαδή ώριμα και αποτελεσματικά. Το συμπέρασμα αυτής της οπτικής είναι ότι λόγω της απουσίας διαμεσολάβησης από ένα συλλογικό υποκείμενο με συνείδηση και οργάνωση (όπως είναι ένα κόμμα ή ένα κράτος) τα παιδιά και γενικότερα οι νέοι δρώντας αντικοινωνικά και βίαια αναπαράγουν με αντεστραμμένο τρόπο την κυρίαρχη ιδεολογία.

Τα παραπάνω κριτικά σχόλια ισχύουν και για μία ακόμη ενδιαφέρουσα ερμηνεία που εντοπίζει τα αίτια της αντίδρασης των νέων στην χρόνια δομική παθογένεια της ελληνικής κοινωνίας, η οποία οδηγεί σε ατομικά και κοινωνικο-πολιτικά αδιέξοδα και στην ματαίωση των προσδοκιών κυρίως των νέων. Η κοινωνιολογική αυτή ερμηνεία κάνει λόγο για ένα σύστημα διακυβέρνησης κυριαρχούμενο από τα κόμματα, αποκομμένο και αποξενωμένο από την ευρύτερη κοινωνία χωρίς

δυνατότητες να ικανοποιήσει τα αιτήματα της πλειονότητας του κόσμου που βρίσκεται εκτός των κομματικών και πελατειακών δικτύων, ανίκανο να διαμορφώσει ευρύτερες συναινέσεις που επιτρέπουν ζωτικής σημασίας μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση, το ασφαλιστικό σύστημα, την εργασία, την υγεία, κ.λπ. Το αποτέλεσμα είναι οι νέοι κυρίως να βιώνουν έντονα όλο αυτά τα αδιέξοδα και τις αντιφάσεις της κοινωνίας στην οποία ζουν ως κρίση ταυτότητας, ως ένα βαθύ νοηματικό κενό. Αισθάνονται οι ίδιοι «μπλοκαρισμένοι», καθώς αντιλαμβάνονται ότι τα συμβατικά δημοκρατικά μέσα δεν μπορούν να εκπροσωπήσουν τα συμφέροντα και τα αιτήματά τους και κατά συνέπεια τα απορρίπτουν ακολουθώντας άλλα αντιδραστικά μέσα διεκδίκησης, όπως είναι η άσκηση πολιτικής βίας, η οποία νομιμοποιείται ολοένα και περισσότερο (Μουζέλης, 2009, Featherstone, 2009).

Η προσέγγιση αυτή δεν καταφέρνει να αναγνωρίσει και να εξηγήσει τη συνεισφορά των παιδιών, των μαθητών, των νέων που συμμετείχαν στα γεγονότα του Δεκέμβρη στον ευρύτερο αγώνα για εκδημοκρατισμό της κοινωνίας στη βάση της δικής τους ζωντανής εμπειρίας, συμπεριλαμβανομένης της συμμετοχής τους σε συνελεύσεις, συμβούλια, συντονιστικά όργανα, φόρουμ, καταλήψεις και πορείες. Μ' άλλα λόγια, θεωρώ ότι η ερμηνεία αυτή είναι ανεπαρκής, διότι δεν καταφέρνει να φωτίσει τις διεργασίες, τις διαδικασίες και τις πρακτικές που ενεργοποίησαν και επεξεργάστηκαν στρατηγικά τα παιδιά κατά τη διάρκεια των γεγονότων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να συνδεθεί αποκλειστικά ο λόγος και η δράση των νέων με μια κουλτούρα αντίδρασης και την άσκηση μιας πολιτικά και κοινωνικά επικίνδυνης βίας, η οποία όχι μόνο υποτίθεται ότι αναπαράγει την υπάρχουσα «μπλοκαρισμένη» κοινωνική τάξη πραγμάτων (Μουζέλης, 2009, Featherstone, 2009) αλλά υπονομεύει και τους κοινωνικά αποδεκτούς δημοκρατικούς θεσμούς εκπροσώπησης και επικοινωνίας. Αυτή η οπτική παραγνωρίζει τον ενεργητικό ρόλο των υποκειμένων (των παιδιών εν προκειμένω) να διαμορφώνουν ως ένα βαθμό την πραγματικότητα, την ικανότητά τους να διαπραγματευτούν συλλογικά και να επαναπροσδιορίσουν με βάση τη ζωντανή τους εμπειρία καθολικές έννοιες όπως της δημοκρατίας, του πολίτη, της παιδικής ηλικίας, του μαθητή και της μαθήτριας, του εξεγερμένου.

Προκειμένου να θέσω υπό κριτική συζήτηση τις κυρίαρχες ερμηνείες της συμμετοχής των νέων στα γεγονότα του Δεκεμβρίου και να προτείνω μια εναλλακτική προσέγγιση στην κατανόηση της, αποφεύγοντας τους υπέρμετρους ενθουσιασμούς, θα εστιάσω στις διαφορετικές ρηματικές στρατηγικές με τις οποίες οι μαθητές κατασκεύασαν μία νέα ιδεολογία. Συγκεκριμένα, θα επιχειρήσω να δείξω ότι η συγκρότηση του λόγου των παιδιών περιλαμβάνει την παραγωγή και την (μερική) καθήλωση της «νεότητας» ως ένα κύριο ή κενό σημαίνον, προσδιοριζόμενο κατά ευθεία αντιπαράθεση με την «ενηλικότητα». Το κύριο ή κενό σημαίνον (Laclau, 1994) της «νεότητας» λειτουργεί έτσι ώστε να εγκαθιδρύει και να οργανώνει ένα νέο πολιτικό μέτωπο στην ελληνική κοινωνία, έστω και εφήμερα, γύρω από το οποίο οι ποικίλες πρακτικές του κινήματος των νέων οργανώθηκαν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι ταξικές, έμφυλες, εθνοτικές διαφορές εσωτερικές στο κίνημα των νέων καταργούνται και γίνονται ισοδύναμες μέσω μιας κοινής

«νεότητας», μέσω μιας ταυτότητας η οποία κατασκευάζεται αρνητικά με αναφορά στην καταπίεση της κοινωνίας των ενηλίκων. Η επιθυμία συγκρότησης μιας διακριτής νεανικής ταυτότητας συνδέεται με την ρηματική προσπάθεια αντιμετώπισης της πολιτικής του «διαίρει και βασίλευε» που στόχο έχει τον κατακερματισμό των παιδιών σε διαφορετικές θέσεις υποκειμένου. Στη διερεύνηση της συγκρότησης του λόγου των παιδιών θα εξετάσω τη σύνθετη σχέση μεταξύ πρακτικών και στρατηγικών συμφερόντων, καθώς και τη σχέση ανάμεσα στο οικουμενικό/καθολικό και το επιμέρους/μερικό.

Οικουμενικό και Μερικό: στρατηγικά και πρακτικά συμφέροντα

Στο κείμενο αυτό, οι αγώνες των παιδιών γίνονται αντιληπτοί ως οι πολλαπλοί τρόποι με τους οποίους τα παιδιά έχουν αναγνωρίσει και αμφισβητήσει σχέσεις υποταγής μέσα στα σχολεία, τις οικογένειες και γενικότερα στην κοινωνία και την πολιτική. Η αναγνώριση της ιδιαιτερότητας αυτών των αγώνων μπορεί να βοηθήσει στην αποδόμηση εννοιολογικών διχοτομιών που δίνουν προτεραιότητα στο οικουμενικό (universal) πάνω στο επιμέρους/μερικό (particular), και κατ'επέκταση στη διεύρυνση του πεδίου της πολιτικής συμμετοχής αλλά και την ενίσχυση της δυναμικής της δημοκρατικής αλλαγής. Αυτό προϋποθέτει την εννοιολόγηση της πολιτικής σημασίας της εμπειρίας (εν γένει) και τον προσδιορισμό του «μυστικού» (των παιδιών-μαθητών εν προκειμένω). Μ'άλλα λόγια, δίνεται έμφαση στη μοναδικότητα και ιδιαιτερότητα της ζωντανής εμπειρίας και της ετερότητας των παιδιών. Η αναγνώριση της ετερότητας είναι αναγκαία για να ξανασκεφτούμε τη δημοκρατία με όρους της «υπόσχεσής» της για το «εδώ και τώρα» αντί για την αφηρημένη έκκληση μιας κάποιας μελλοντικής ουτοπίας.

Στο πλαίσιο κυρίως των αντι-λόγων (μη ηγεμονικών λόγων) συχνά γίνεται ένας διαχωρισμός ανάμεσα στα στρατηγικά και τα πρακτικά συμφέροντα, με τα πρώτα να θεωρούνται πιο ουσιαστικά (Harvey και Halverson, 2000). Για παράδειγμα, η απαίτηση των μαθητών για περισσότερη ελευθερία κινήσεων, έκφρασης, επιλογής, για μεγαλύτερη συμμετοχή στις αποφάσεις, για βελτίωση της ποιότητας σπουδών, για ένα πιο δημιουργικό «εδώ και τώρα», συχνά εξωθείται στο πεδίο των πρακτικών συμφερόντων. Το πεδίο των πρακτικών συμφερόντων τείνει να θεωρείται υποδεέστερο του «πραγματικού» στρατηγικού συμφέροντος της αμφισβήτησης των καπιταλιστικών δομών της εξουσίας. Αυτό γίνεται φανερό μέσα από την απάντηση (15/12/2008) του συντονιστικού οργάνου «Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος» των μαθητών σε δημοσίευμα της εφημερίδας Ριζοσπάστης:

«Το αίτημά μας, “να πέσει η κυβέρνηση” χλευάζεται από την εφημερίδα και παρουσιάζεται ως αδύνατο. Κύριοι του Ριζοσπάστη, είμαστε στους δρόμους, παλεύουμε για δημόσια και δωρεάν παιδεία, για ανθρώπινη και αξιοπρεπή ζωή. Για μας η επανάσταση δεν είναι ουτοπία γιατί διεκδικούμε το αδύνατο, αμφισβητούμε εδώ και χρόνια αυτούς που φορτώνουν τις πλάτες μας με τα μεγαλεπίβολα σχέδιά τους, γεμίζουμε τους δρόμους με τις φωνές μας.

Πιο κάτω, το κείμενο μιλάει για το Σ.Α.Σ.Α. και για την ανυπαρξία του Συντονιστικού μας μέσα στα σχολεία. Είναι φανερό ότι στους κύκλους σας κυκλοφορεί μια σύγχυση, δεν μπορείτε να μαζέψετε τα ασυμμάζευτα, δεν θα

αφήσουμε αυτή τη φορά ο αγώνας των μαθητών να καπελωθεί από το Κόμμα σας ούτε από κανένα κόμμα. Είμαστε ως συντονιστικό αυτόνομοι και δεν στηριζόμαστε στις διαθέσεις των καθοδηγητών σας. Έχουμε σκέψη, κρίση και ευθύνη για τον εαυτό μας, δεν ζητήσαμε από κανέναν τη βοήθειά του. Μακριά από γραμμές και καθοδηγήσεις θα συνεχίσουμε τον αγώνα μας για το δικαίωμα στη δημόσια και δωρεάν εκπαίδευση, για το δικαίωμα στη ζωή».

Πολλές από τις διεκδικήσεις των παιδιών ίσως εμπίπτουν και στα στρατηγικά και στα πρακτικά συμφέροντα. Συγκεκριμένα, στο «Πλαίσιο Συντονιστικού 15/12» διακηρύσσουν τις απαιτήσεις τους.

Απαιτούμε:

1. Να καταδικαστούν άμεσα οι φυσικοί και ηθικοί αυτουργοί της δολοφονίας
2. Άμεσο αφοπλισμό της αστυνομίας και διάλυση των ΜΑΤ.
Εκδημοκρατισμός του στρατού και της αστυνομίας.
3. Να πέσει η κυβέρνηση των δολοφόνων
4. Δημόσια και δωρεάν παιδεία για όλους και όλες
5. Κατάργηση της βάσης του 10 – Ελεύθερη πρόσβαση σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Να δοθούν επιτέλους λεφτά για την παιδεία.
6. Κατάργηση των ΚΕΣ και των Κολλεγίων
7. Όχι στην κατάργηση του πανεπιστημιακού ασύλου
8. Να αφεθούν ελεύθεροι οι συλληφθέντες μαθητές/τριες των τελευταίων κινητοποιήσεων.

«Γι' αυτό λοιπόν καλούμε:

- ΣΕ ΓΕΝΙΚΕΣ ΣΥΝΕΛΕΥΣΕΙΣ, για να συζητήσουμε για τις αλλαγές που εμείς θέλουμε να γίνουν στα σχολεία και την παιδεία.
- Στο πανεκπαιδευτικό Συλλαλητήριο την Παρασκευή 23/1 στα προπύλαια στις 12 η ώρα.
- Σε κοινές δράσεις και τα άλλα συντονιστικά σχολείων, ο αγώνας είναι κοινός!
- Σε όλα τα σχολεία, σε συνεργασία με τις τοπικές ΕΛΜΕ, να μαζέψουμε τρόφιμα, ρούχα και χρήματα για τη Γάζα που τόσο χρειάζεται τη βοήθειά μας αυτές τις δύσκολες ώρες.
- Μαθητικά συγκροτήματα να έρθουν σε επαφή με το συντονιστικό ώστε να γίνει μια μαθητική συναυλία».

Αγωνιζόμενα για καθημερινές ανάγκες και ζητήματα τα παιδιά συχνά συμμετέχουν σε συλλογικούς αγώνες και ευρύτερα πεδία όπου οι καπιταλιστικές, ιμπεριαλιστικές, πατριαρχικές, εθνοκεντρικές και ενηλικοκεντρικές δομές και πρακτικές αμφισβητούνται. Οι ατομικές εμπειρίες των παιδιών δεν μπορούν τόσο εύκολα να περιοριστούν στη σφαίρα του επιμέρους και του τοπικού, εφόσον επηρεάζουν και αμφισβητούν ταυτοχρόνως τη στρατηγική οικουμενική σφαίρα των ευρύτερων κοινωνικών ζητημάτων.

Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η εμπειρία δεν γίνεται αντιληπτή εμπειριοκρατικά, ως δεδομένο και αδιαμφισβήτητο γεγονός, αντιθέτως συνιστά πηγή κριτικού

στοχασμού. Για παράδειγμα, οι αφηγήσεις των μαθητών ή των παιδιών για τις εμπειρίες τους δεν γίνονται αντιληπτές ως ένας ανεξάρτητος και αδιαμεσολάβητος λόγος. Η έμφαση δίδεται στους ιδιαίτερους και μη αναγώγιμους τρόπους με τους οποίους διαφορετικά τοποθετημένα παιδιά στην κοινωνική δομή βιώνουν σχέσεις εκμετάλλευσης και υποταγής. Όσο αδύνατη είναι η οικουμενικότητα άλλο τόσο και η καθαρή διαφορά. Οι προσπάθειες απόλυτου διαχωρισμού μιας επιμέρους ταυτότητας, ενός τελείως διαφορετικού και αυτόνομου «άλλου» (π.χ. του παιδιού) θα αποτύχει. Όπως κάθε προσπάθεια πραγμάτωσης μιας οικουμενικότητας έχει ως αποτέλεσμα την κατασκευή μιας διπολικής αντίθεσης έτσι και για την καθαρή διαφορά. Το «μυστικό» λοιπόν δεν είναι ούτε δημόσιο ούτε ιδιωτικό. Για παράδειγμα, τα παιδιά «είναι και δεν είναι» παιδιά. Η αίσθηση της ετερότητας ή του «άλλου» προέρχεται από την ενεργό συμμετοχή τους σε μια πολλαπλότητα λόγων.

Ο λόγος (και η δράση) των παιδιών φανερώνει το γεγονός ότι το καθολικό/οικουμενικό είναι αδύνατο. Δεν υπάρχουν προκαθορισμένες ταυτότητες ή συμφέροντα, όπως είναι για παράδειγμα της παιδικής ηλικίας, του μαθητή ή της μαθήτριας, του δημοκρατικού πολίτη, του εξεγερμένου, κλπ. Όλες οι προσπάθειες εντοπισμού μιας καταγωγής, μιας ρίζας ή ενός κέντρου έχουν αποτύχει. Ο λόγος για τον οποίο απέτυχαν θα πρέπει να αναζητηθεί στο πώς αυτό το καθολικό/οικουμενικό κατασκευάστηκε. Πώς κατασκευάστηκε η κατηγορία της παιδικής ηλικίας, του πολίτη, της δημοκρατίας, του επαναστάτη; Προκειμένου να ορίσεις μια κατηγορία και να δημιουργήσεις το οικουμενικό, να το προικίσεις με μια παρουσία απαιτείται ο ορισμός αυτού που δεν είναι. Μ' άλλα λόγια, κάθε προσπάθεια δημιουργίας μιας καθολικότητας συνεπάγεται τη δημιουργία μιας διπολικής αντίθεσης η οποία προσδιορίζει ένα «άλλο». Για παράδειγμα, στην κατηγορία του δημοκρατικού πολίτη συμβατικά αποδίδονται γνωρίσματα όπως είναι η κοινωνική, γνωστική και βιολογική ωριμότητα, η ολοκληρωμένη και υπεύθυνη προσωπικότητα, ενώ στον αντίποδα τοποθετείται η παιδική ηλικία, η ανηλικότητα, η οποία συμβατικά συνδέεται με την ανωριμότητα, τη μαθητεία, κλπ. Αυτή η διπολική αντίθεση εισάγει μία διαρκή ένταση, διότι ο αποκλεισμένος ή περιθωριοποιημένος «άλλος» (π.χ. τα παιδιά) πάντοτε υπονομεύει αυτές τις προσπάθειες απόλυτης και καθολικής κατανόησης του κόσμου (Laclau και Mouffe, 1985, Δουζίνας, 2009). Το οικουμενικό (δημοκρατία, πολίτης, επαναστάτης, παιδί) ενσαρκώνεται σε μια μερικότητα, υπάρχει σε σχέση με το επιμέρους. Ωστόσο, αυτή η σχέση δεν είναι ποτέ σταθερή.

Εξαρθρωμένη δομή και αντίσταση

Ο λόγος και οι (αντι)δράσεις των νέων έγιναν δυνατές λόγω των δομικών αντιφάσεων και ασυνεπειών του κυρίαρχου λόγου. Σηματοδοτήθηκαν και έγιναν ορατές σε σχέση με το κομβικό γεγονός της δολοφονίας του νεαρού μαθητή. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο «θάνατος του νεαρού» συμβολίζει την εξαρθρωμένη κοινωνική δομή. Συμβολίζει και συμπυκνώνει όλες εκείνες τις διαδικασίες με τις οποίες η σχετικότητα και η αδυναμία της κοινωνικής δομής

γίνεται φανερό. Δεν είναι τυχαίο ότι τα παιδιά συχνά υποστήριζαν ότι «η δολοφονία αποτελεί τη σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι». Σύμφωνα με τα λεγόμενά τους: «αυτή η εν ψυχρώ δολοφονία δείχνει το πραγματικό πρόσωπο της κυβέρνησης και τον τρόπο που αντιμετωπίζει τη νεολαία. Το περιστατικό της δολοφονίας είναι η συνέχεια μιας πολιτικής που πλήττει τα δικαιώματά μας που τα τελευταία χρόνια βιώνουμε. [...] Με μια σειρά από νόμους και κυβερνητικές αποφάσεις μας διαμορφώνουν ένα μέλλον αβέβαιο και ασφυκτικό. Όμως η νεολαία δεν σκύβει το κεφάλι [...]» (Πλαίσιο Συντονιστικού 15/12).

Μια σειρά από σημαντικά κοινωνικά γεγονότα είχαν συμβεί προκαλώντας την εξάρθρωση της δομής, υπό την έννοια της πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής κρίσης. Συγκεκριμένα, αναφέρω την παγκόσμια οικονομική κρίση, την αυξανόμενη ανεργία, τη μη απορρόφηση των διπλωματούχων στην αγορά εργασίας, την αναθεώρηση του άρθρου 16 και την επικείμενη ιδιωτικοποίηση της παιδείας, τα δημόσια σκάνδαλα και τη διαφθορά, την περιβαλλοντική καταστροφή, την έλλειψη προοπτικής, την καθημερινή καταπίεση στο σχολείο και την οικογένεια, τη μη συμμετοχή των νέων στο κοινωνικο-πολιτικό γίγνεσθαι. Μέσα σ' όλα αυτά έρχεται και η κρατική βία να διακηρύξει ότι είναι πανταχού παρούσα με τη δολοφονία του νεαρού, ενός δεκαπεντάχρονου παιδιού που δεν ανταποκρίνεται στο κατασκευασμένο πρότυπο του αμφοβητία νέου των Εξαρχείων. Αυτή είναι μία διάσταση που ενδεχομένως εξηγεί ως ένα βαθμό το ότι η δολοφονία διαπέρασε συναισθηματικά ηλικίες, φύλα, τάξεις και εθνικά σύνορα. Στη θέση του νεκρού παιδιού θα μπορούσε να είναι οποιοδήποτε παιδί.

Συνεπώς, ο λόγος (και η δράση) των παιδιών αναπτύχθηκε σε συνάρτηση με μια εξαρθρωμένη δομή, η οποία αποσυντιθέμενη δημιουργεί ένα νοηματικό κενό που βιώνεται επώδυνα από τα παιδιά ως κρίση ύπαρξης:

«Η εξέγερση δεν είναι μόνο για το θάνατο, είναι γενικά για όσα βλέπουμε γύρω μας τόσα χρόνια, ήταν η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι και τώρα αρχίζει... Δυστυχώς στην Ελλάδα έχουμε χάσει τα πρότυπά μας. Οι πολιτικοί διεφθαρμένοι, όλα γύρω μας στημένα, προσπαθούν να πνίξουν τα δικά τους λάθη, αυθαιρεσίες και τα ρίχνουν σε εμάς! Για αυτές τις αυθαιρεσίες παίρνουμε το λόγο και διαδηλώνουμε για όλα αυτά που μας έχουν κάνει. Η δολοφονία ήταν η αφορμή για να βγούμε στους δρόμους για όλα αυτά που οι ίδιοι μας έχουν δημιουργήσει. Πηγαίνουμε σχολείο χωρίς να υπάρχει δωρεάν δημόσια παιδεία, βγαίνουμε στους δρόμους να διαδηλώσουμε και ρίχνουν σε εμάς το βάρος ενώ αυτοί είναι υπεύθυνοι. Γυρίζουμε επιδεικτικά τις πλάτες μας στο μέλλον που φτιάχνουν οι ίδιοι αλλά χωρίς εμάς παρόντες (χειροκρότημα)» (τηλεοπτική σατυρική εκπομπή αφιερωμένη στους μαθητές, Αλ Τσαντήρι Νιουζ, 16/12/2008).

Έχουμε μια αποτυχία της δομής (και των θέσεων υποκειμένου που κατασκευάζει και επιβάλλει, όπως για παράδειγμα «παιδί», «μαθητής και μαθήτρια», «μελλοντικός πολίτης») που αναγκάζει τους νέους να δράσουν και να κατασκευάσουν μια νέα ταυτότητα. Είναι αυτή η έλλειψη στη δομή που ωθεί τους νέους να ταυτιστούν με εκείνες τις κοινωνικές κατασκευές που δείχνουν ικανές να συρράψουν τη ρωγμή στη συμβολική τάξη που έχει προκαλέσει ένα νοηματικό κενό. Η εξάρθρωση των προηγούμενων κατασκευών όπως «δημοκρατία», «πολίτης»,

«μαθητής», «παιδί», προκαλεί ένα συγκυριακό ηγεμονικό «παιχνίδι», δηλαδή τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε μια σειρά από νέες κατασκευές, οι οποίες διεκδικούν τη θέση της κατασκευής που έχει εξαρθρωθεί.

Το καθολικό σημαίνον «νέος» ή «θάνατος νεαρού ή συνομηλικού» κάνει δυνατή την κατασκευή της ενότητας και της αλληλεγγύης των νέων, και γεννά έναν πολιτικό αγώνα που αναπτύσσεται γύρω από μια κοινή ταυτότητα ανεξαρτήτως φύλου, ταξικής προέλευσης και εθνότητας, την οποία αρνείται η ενήλικη κοινωνία. Η κοινή ταυτότητα των νέων συναρθρώνεται σε συνάρτηση με μια κοινή πηγή καταπίεσης. Παρά τις κοινωνικές τους διαφορές οι νέοι συμμαχούν διότι αντιμετωπίζουν έναν κοινό εχθρό, ο οποίος παίρνει τη μορφή του γονέα, του δασκάλου, του πολιτικού, του εργοδότη, του γιατρού, του αστυνομικού, στην εξουσία των οποίων όλοι σχεδόν οι νέοι υπόκεινται και την οποία βιώνουν σε διαφορετικούς βαθμούς. Η ταυτότητα του νέου επιχειρεί να υπερβεί όλες τις υπαρκτές διαφορές ή μερικότητες που οφείλονται σε διαφορετικές τοποθετήσεις στην κοινωνική δομή. Διαβάζουμε στο Πλαίσιο Συντονιστικού 15/12:

«Όλες τις προηγούμενες μέρες μαθητές, φοιτητές και νέοι εργαζόμενοι αυθόρμητα βγήκαμε μαζικά στο δρόμο για να απαιτήσουμε να πέσει η κυβέρνηση των δολοφόνων. Οι πρωτοφανείς σε μαζικότητα και παλμό κινητοποιήσεις μας μπήκαν στο στόχαστρο των δυνάμεων καταστολής και της κυβέρνησης. Δε σταμάτησαν να μας χτυπούν ούτε στην κηδεία του συμμαθητή μας. Δεν μας φοβίζουν, μας εξοργίζουν. Συνεχίζουμε τον αγώνα μας». «Η δολοφονία του Αλέξανδρου ήταν η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι. Ήταν το γεγονός που έβγαλε για πρώτη φορά με τέτοια ένταση και διάρκεια τη γενιά μας στους δρόμους. Από πριν όλοι ξέραμε ότι τα πράγματα δεν πήγαιναν καλά. Το βράδυ της 6^{ης} Δεκεμβρίου μας ωρίμασε και μας οδήγησε στην απόφαση να κάνουμε κάτι για να αλλάξουμε όλα αυτά που μας καταπιέζουν, μας πνίγουν, μας αλλοιώνουν και τελικά μας σκοτώνουν. Από την Κυριακή 7/12, οι μαθητές και οι μαθήτριες βγήκαν στους δρόμους και αποτελέσαμε τον πυρήνα του ξεσηκωμού που ακολούθησε. Μαθητές και μαθήτριες που δεν είχαν βρεθεί ποτέ σε κινητοποιήσεις, κατέβηκαν και εκείνοι, γιατί ούτε αυτοί μπορούσαν να μείνουν άπραγοι μπροστά στη δολοφονία ενός συνομηλικού τους. Έτσι, λοιπόν, δημιουργήθηκε ένα αυτόνομο κίνημα που διέφερε από αυτά των προηγούμενων γενιών. Τώρα ήρθε η ώρα να ξαναμιλήσουμε οι μαθητές για όλα αυτά που τόσα χρόνια «γεμίζουν το ποτήρι». Για όλα αυτά που μας στερούν ένα δημόσιο σχολείο, το οποίο μας εξοντώνει με τις εξετάσεις και τα φροντιστήρια, το οποίο μας τιμωρεί με τη βάση του 10 και τον εγκλεισμό μας σε 4 τοίχους που διαρκώς απουσιάζουν η φαντασία και η δημιουργικότητα, κατακρεουργώντας τα όνειρά μας» (Απόφαση Συνέλευσης Συντονιστικού, Δεκέμβριος 2008).

Δημιουργείται λοιπόν ένα ηλικιακό μέτωπο γύρω από το οποίο μπορεί να σφυρηλατηθεί μία αντιθετική ταυτότητα. Αυτό συνεπάγεται την ταύτιση των ενηλίκων με τον εχθρό και την ανάδειξη και εξιδανίκευση της νεανικής κουλτούρας ως μια θετική εναλλακτική. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι υπάρχει μία ιδεολογική τάση ηλικιακού επιμερισμού και κατ' επέκταση μία τάση ηλικιακής ενσωμάτωσης αλλά και αποκλεισμού.

Τα παιδιά μέσα από το λόγο τους προσπαθούν να ακυρώσουν τις προσπάθειες του κυρίαρχου λόγου, όπως αυτός παράγεται από το κράτος, τα κόμματα και τα Μ.Μ.Ε., να διασπάσει το μέτωπο των νέων διαχωρίζοντάς τους σε διαφορετικές θέσεις όπως είναι του κουκουλοφόρου, του ταραξία, του χούλιγκαν, του προβοκάτορα, του αλλοδαπού, του λαϊκού επαναστάτη νέου, του κακού μαθητή, του καλού και φρόνιμου παιδιού, κλπ. Μ' άλλα λόγια, παράλληλα με τη ρηματική στρατηγική των νέων της «λογικής της ισοδυναμίας» (Laclau και Mouffe, 1985) που στόχο έχει τη συμμαχία και την ισοδύναμη συμμετοχή παιδιών από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και τάξεις στον κοινό αγώνα, αναπτύσσεται μια άλλη ρηματική στρατηγική της «λογικής της διαφοράς» (Laclau και Mouffe, 1985) που καταδεικνύει την ηγεμονική πολιτική του «διαίρει και βασίλευε». Ενδεικτικές είναι οι ακόλουθες δημόσιες δηλώσεις μαθητών:

«Δεν είμαστε κουκουλοφόροι, δεν τα σπάμε, μας αδικούν, η δολοφονία ήταν η αφορμή για όλα όσα γίνονται».

«Δεν επικροτώ τις καταστροφές, απλά θέλω να ρωτήσω τους καταστηματαρχες, από μικροί είμαστε σαν ένα δοχείο που μας γεμίζουν με οργή, προσπαθούμε να τη βγάλουμε με τις καταλήψεις και μας κατηγορούν ότι είμαστε ανόητα παιδιά που δεν θέλουμε να μάθουμε κάτι, απλά για να χάσουμε μάθημα. Κάνουμε ειρηνικές διαδηλώσεις κι όμως λένε ότι είμαστε αναρχικοί, ταραξίες, κουκουλοφόροι. Και όταν πάμε και τα σπάμε τουλάχιστον για να ιδρώσει λίγο το αυτί τους μας αποκαλούν πάλι ηλίθια παιδιά! Βρείτε μας έναν τρόπο να φωνάξουμε χωρίς να υπάρχει κάτι! (χειροκρότημα) (Αλ Τσαντίρι Νιους, 16/12/2008)»

Οι επιπτώσεις του λόγου των νέων

Αναφορικά με τις επενέργειες του λόγου των νέων, αλλά και με το ερώτημα αν είχε κάποιο αποτέλεσμα η συμμετοχή των νέων στα γεγονότα η απάντηση συχνά είναι αρνητική. Συνήθως, η απάντηση αυτή είναι απόρροια ενός συλλογισμού που γίνεται με απόλυτους όρους. Για να το θέσω πιο αναλυτικά, το σύνθημα συνίσταται στο αν κατάφεραν οι νέοι να προκαλέσουν μια γενικότερη ανατροπή των κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών και να επιφέρουν βαθιές και άρα ορατές αλλαγές στην καθημερινότητά μας. Η απάντηση σε τέτοιου τύπου ερωτήματα δεν θα μπορούσε παρά να είναι αρνητική. Ωστόσο, θα μπορούσαμε, κατά τη γνώμη μου, να στοχαστούμε τις επιπτώσεις αυτού του λόγου σε ένα άλλο επίπεδο, με περισσότερο μετριοπαθείς και όχι απόλυτους όρους. Για να θέσω αλλιώς, θα μπορούσαμε να στοχαστούμε με όρους του «εδώ και τώρα» και όχι μιας μελλοντικής ουτοπίας ή με όρους ενός πολιτικού δόγματος. Θα μπορούσαμε να στοχαστούμε με τους όρους της ίδιας της ζωντανής εμπειρίας των παιδιών και γενικότερα των νέων.

Αυτό που προκύπτει από τα ίδια τα λεγόμενα των πρωταγωνιστών είναι η συνειδητοποίηση ότι είναι φορείς ενός αποθέματος πολιτικής εμπειρίας:

«Πίστευαν όλοι ότι είμαστε μια γενιά απαθής, «φυτά» που δεν μπορούσαν να αντιδράσουν. Αποδείξαμε ότι και να αντιδράσουμε μπορούμε και να αυτό-οργανωθούμε και να κάνουμε πράγματα. Ο Δεκέμβρης μας έδωσε ώθηση στη συλλογικότητα. Μας έφερε, τους μαθητές, πιο κοντά. Κάναμε τα αιτήματα

περισσότερο κοινά, περισσότερο μαζικά, είδαμε κάποια προβλήματα όλοι μαζί, και αυτό μας έφερε σε μια κατάσταση να τα συζητάμε μέχρι σήμερα, να ψάχνουμε τρόπους να τα αντιμετωπίσουμε και να διεκδικήσουμε, για να κάνουμε το σχολείο πιο προσιτό, πιο δημιουργικό, καλύτερο. Πολλά παιδιά που δεν ασχολούνται μέχρι τότε με πολιτικά και κοινωνικά θέματα άρχισαν να ασχολούνται, και για μένα αυτό είναι κέρδος. Είναι ένα βήμα παραπάνω σ' αυτό που θέλω: έναν κόσμο πιο δίκαιο, πιο όμορφο» (Δανάη, 16χρονη μαθήτρια, ελευθεροτυπία, 7 Δεκεμβρίου 2009).

Η 17χρονη Θέμις λέει:

«Σίγουρα θα μιλάω και στα παιδιά μου και στα εγγόνια μου για τον Δεκέμβρη, γιατί μας άγγιξε πολύ. Ναι, μεν μας σκότωσε λίγο την παιδικότητα, από την άλλη όμως ωριμάσαμε. Αντιμετωπίσαμε τις καταστάσεις. Ξέραμε τα προβλήματα της παιδείας από πριν. Αλλά τον Δεκέμβρη τα αντιμετωπίσαμε κατάματα. Τόσα παιδιά κατέβηκαν στο δρόμο που μπορεί να μην ασχολιόντουσαν με αυτά πριν αλλά ένιωσαν ότι κάτι δεν πάει καλά» (Αυγή, 6 Δεκεμβρίου, 2009).

Όπως λέει και ο 17χρονος πλέον Βαγγέλης:

«τα προβλήματα υπάρχουν ακόμη, αλλά ο Δεκέμβρης έδειξε ότι υπάρχουν παιδιά που μπορούν να δείξουν τη δύναμη που έχουν στα χέρια τους, δείξαμε ότι είμαστε εδώ, ότι έχουμε κάποιες ιδέες που μπορεί να διαφέρουν από τους άλλους. Ότι είμαστε σκεπτόμενοι νέοι, δεν μπορούνε να μας καθοδηγούν» (Αυγή, 6 Δεκεμβρίου, 2009)

Το ερώτημα για τις επενέργειες του αγώνα θα έπρεπε να τεθεί πρώτα και κύρια στους αγωνιζόμενους. Μία πιθανή μορφή του ίσως να ήταν η ακόλουθη: «άλλαξε κάτι στη ζωή σου ο περσινός Δεκέμβρης;»:

«Σίγουρα δεν άλλαξαν πράγματα ριζικά στη ζωή μου...Άλλαξε όμως κάτι όσον αφορά την άποψή μου για το αν μπορώ να κάνω πράγματα. Ο Δεκέμβρης μας έδειξε ότι μπορούμε να αμφισβητήσουμε το κατεστημένο αυτό που υπάρχει» (Δήμητρα, 18χρονη, φοιτήτρια Νομικής, ελευθεροτυπία, 7 Δεκεμβρίου 2009).

Μπορεί λοιπόν να μην άλλαξαν σημαντικά οι ζωές τόσο των νέων όσο και οι δικές μας, ωστόσο τα παιδιά και γενικότερα οι νέοι έδειξαν ότι η κυριαρχία έχει όρια και ρωγμές, έδειξαν ότι η κυριαρχία δεν είναι απόλυτη, οριστική και παντοδύναμη και ότι μπορεί να αμφισβητηθεί.

Συμπέρασμα

Η διαμαρτυρία των νέων δεν είχε να κάνει μόνο με την οικονομική κρίση και τις δυσοίωνες προβλέψεις για το κοντινό μέλλον, αλλά και για την παραβίαση κοινωνικών, ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Ήταν ένας δημοκρατικός αγώνας γύρω από τα δικαιώματα και την ιδιότητα του πολίτη. Ήταν μια έκκληση για κινητοποίηση όλων των νέων με τους δικούς τους τρόπους για τον εκδημοκρατισμό της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής ζωής. Αυτό που προκύπτει από τα λεγόμενα των παιδιών είναι ένα αίτημα

εκδημοκρατισμού του κράτους και της κοινωνίας. Ο λόγος των νέων στοχεύει στον εκδημοκρατισμό της εξουσίας και όχι στην παύση της εξουσίας. Συγκεκριμένα, δεν αναγνωρίζει μία μοναδική αυθεντία την οποία σκοπεύουν να αντικαταστήσουν με το δικό τους πρόγραμμα. Το αίτημα των παιδιών είναι ένα αίτημα με όρους του «εδώ και τώρα» και όχι τόσο μιας μελλοντικής ουτοπίας, που είχε ως αποτέλεσμα τη μετατροπή υπερβατικών σημαινόντων όπως «δημοκρατία», «πολίτης», «παιδί», «μαθητής και μαθήτρια» σε μετέωρα σημαίνοντα, και την προσπάθεια επανασηματοδότησής τους στα συμφραζόμενα της καθημερινής ζωντανής εμπειρίας τους. Υπό αυτή την έννοια, ο λόγος (και η δράση τους) αμφισβητεί τη συμβατική (δυτική φιλοσοφική) περιγραφή της «υπόσχεσης της δημοκρατίας», η οποία περιγράφει τα αναγκαία βήματα που πρέπει να γίνουν προκειμένου να φθάσουμε σε μια δημοκρατία που έχει οριστεί a priori. Αντλώντας από τις απόψεις του Derrida (1996) για την «υπόσχεση της δημοκρατίας που έρχεται», ο ορισμός της δημοκρατίας ή του πολίτη, της παιδικής ηλικίας, του εκπαιδευόμενου πρέπει να μένει ανοικτός και ατελής ή ανολοκληρώτος ούτως ώστε η συζήτηση και ο διάλογος να μπορεί να συνεχιστεί. Αυτό προϋποθέτει την αναγνώριση της μη αναγωγιμότητας των ιδιαίτερων εμπειριών κάθε κοινωνικής κατηγορίας, οι οποίες δεν επιβεβαιώνουν προκαθορισμένους ορισμούς των παραπάνω εννοιών. Η αναγνωρισιμότητα του «μυστικού» σημαίνει ότι όλες οι αποφάσεις πρέπει να λαμβάνονται από μια συνθήκη μη αποφασισιμότητας όπου δεν υπάρχουν ούτε ασφαλή ούτε απόλυτα θεμέλια. Αυτό έχει σημαντικές συνέπειες για οικουμενικές έννοιες όπως του πολίτη, της δημοκρατίας, του παιδιού, κλπ. Η αναγνώριση του «μυστικού» σημαίνει ότι δεν μπορεί να υπάρξει ένας μοναδικός τρόπος ορισμού των παραπάνω κατηγοριών. Ο ορισμός των εννοιών είναι ενδεχομενικός, απόρροια της συνεχούς διαπραγματεύσεως, αλλά και της σύγκρουσης, μεταξύ μιας πολλαπλότητας ζωντανών μοναδικών εμπειριών.

Βιβλιογραφία

- Alanen L., (2003), «Γυναικείες σπουδές – σπουδές της παιδικής ηλικίας: αναλογίες, κοινά σημεία, προοπτικές», Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.), *Κόσμοι της Παιδικής Ηλικίας*, τοπικά δ', Αθήνα, Ε.Μ.Ε.Α.
- Cox P., (1996), *Shaping Childhood – Themes of Uncertainty in the History of Adult – Child Relationships*, London, Routledge.
- Derrida J., (1996), «Remarks on deconstruction and pragmatism», C. Mouffe (επιμ.), *Deconstruction and Pragmatism*, London και New York, Routledge.
- Δουζίνας Κ., (2008), «Τα νέα Δεκεμβριανά ή τιμώντας το όνομα», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ.103.
- Durkheim E., (1982), «Childhood», C. Jenks, (επιμ.), *The Sociology of Childhood – Essential Readings*, London, Batsford Academic and Educational Ltd.
- Economides S. & V. Monastiriotis (επιμ.), (2009), *The Return of Street Politics? Essays on the December Riots in Greece*, The Hellenic Observatory, LSE.
- Featherstone K., (2009), «Street protests in 'Une Societe Bloquee'», S. Economides & V. Monastiriotis (επιμ.), *The Return of Street Politics? Essays on the December Riots in Greece*, The Hellenic Observatory, LSE.
- Foucault M., (1972), *The Archaeology of Knowledge*, London, Tavistock Publications.

- Harvey N. και Halverson Chr., (2000), «The secret and the promise Women's struggles in Chiapas», Howarth D., A. J. Norval και Y. Stavrakakis (επιμ.), *Discourse Theory and Political Analysis: Identities, Hegemonies and Social Change*, Manchester, Manchester University Press.
- Howarth D., (1997), «Complexities of Identity/Difference: Black Consciousness Ideology in South Africa», *Journal of Political Ideologies*, τ.χ.2(1), 51-78.
- James A. και Prout A. (επιμ.) (1990), *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, London, Falmer Press,.
- James A., Jenks C. και Prout A., (1998), *Theorising Childhood*, Oxford, Polity Press.
- Jenks Ch., (1996), *Childhood*, London, Routledge.
- Laclau E., και Mouffe C., (1985), *Hegemony and Socialist Strategy*, London, Verso.
- Laclau E., (1990), *New Reflections on the Revolution of Our Time*, London, Verso.
- Laclau E., (1994), «Why Do Empty Signifiers Matter to Politics?», J. Weeks (επιμ.), *The Lesser Evil and the Greater Good*, London, Rivers Oram Press.
- Laclau E., (1997), «Για την έννοια του λόγου», E. Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, Αθήνα, νήσος.
- Λίποβατς Θ., «Μετατρέψτε την καταστροφική επιθετικότητα σε δημιουργική δραστηριότητα!», *Νέα Εστία*, τ.χ.1819.
- Μακρυνιώτη Δ., (18 Ιανουαρίου 2009), «Συνέντευξη στον Ηλία Μαγκλίνη», *Εφημερίδα Καθημερινή*.
- , (2003), «Ζητήματα διαχείρισης της παιδικής ηλικίας: Ασάφειες και αντινομίες», Δ. Μακρυνιώτη, (επιμ.), *Κόσμοι της Παιδικής Ηλικίας*, τοπικά δ', Αθήνα, Ε.Μ.Ε.Α.
- , (1987), «Η κοινωνιολογική μελέτη της παιδικής ηλικίας: 3 θεωρητικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα θέματα*, τ.χ. 31.
- , (επιμ.) (1997), *Παιδική ηλικία*, Αθήνα, νήσος.
- Mayall B. (επιμ.) (1994), *Children's Childhoods: Observed and Experienced*, London, Falmer Press.
- Μπαλαμπανίδης Γ., (2009), «Προσεγγίσεις του «Δεκέμβρη»: ερμηνευτικές και μεθοδολογικές προκείμενες», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ.105.
- Mouzelis N., (2009), «On the December Events», S. Economides & V. Monastiriotis (επιμ.), (2009), *The Return of Street Politics? Essays on the December Riots in Greece*, The Hellenic Observatory, LSE.
- Νέα Εστία (Φεβρουάριος 2009), *Τι συνέβη τον Δεκέμβριο 2008*; τόμος 165^{ος}, τχ.1819.
- Παναζόπουλος Α., (2009), «Η δημοκρατία των παιδιών», *Νέα Εστία*, τ.χ.1819.
- Πανοπικόν (Ιανουάριος 2009), *Κείμενα για τα γεγονότα του Δεκέμβρη*, τχ.12.
- Parsons T., (1982), «The socialization of the child and the internalization of social value orientations», C. Jenks, (επιμ.), *The Sociology of Childhood – Essential Readings*, London, Batsford Academic and Educational Ltd.
- Qvortrup J., (2003), «Παιδική ηλικία και κοινωνικές μακροδομές», στο Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.), *Κόσμοι της Παιδικής Ηλικίας*, τοπικά δ', Αθήνα, νήσος.
- Σεβαστάκης Ν, (2009), «Σκέψεις για τη διαχείριση μιας εξέγερσης», *Νέα Εστία*, τόμος 165^{ος}, τχ.1819.

B16. ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗ

B.16-1 Τα όρια της συναισθηματικής διακύμανσης στις σύγχρονες κοινωνίες

**Σήλια Νικολαΐδου,
Κοινωνιολόγος, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας**

*«Το όριο δεν είναι το σημείο, όπου κάτι σταματά, αλλά το σημείο απ' όπου κάτι αρχίζει να υπάρχει...»
«M. Heidegger 1981»*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στις σύγχρονες κοινωνίες της διακινδύνευσης, τα άτομα αισθάνονται όλο και περισσότερο συναισθηματικά εκτεθειμένα. Μια συναισθηματική έκθεση, που αναγκαστεί την υιοθέτηση καινούργιων στρατηγικών προστασίας από μέρους τους, στο βαθμό που οι παραδοσιακές μορφές κοινωνικής προστασίας δεν επαρκούν για την παγίωση ενός πλαισίου κοινωνικά ασφαλούς. Οι προκλήσεις του εικοστού πρώτου αιώνα, εντάσσουν την αντιμετώπιση των κινδύνων σε ευρύτερα όρια από αυτά που αφορούν τη διαπραγμάτευση τους¹.

Κατανόηση και διαπραγμάτευση, είναι διαδικασίες που απαιτούν την ανάπτυξη της συλλογικής δράσης, την επέκταση της συλλογικής ευθύνης, καθώς και τον περιορισμό της ατομικότητας.

Η αδυναμία του κοινωνικού όντος να αναπτύξει την συλλογικότητά του, δημιουργεί αντιπαλότητες που σε συναισθηματικό επίπεδο διευρύνουν το χάσμα της απομόνωσης και της αρνητικότητας. Τα περιθώρια της συναισθηματικής διακινδύνευσης συρρικνώνονται και η υιοθέτηση στρατηγικών προστασίας σε ατομικό επίπεδο διαφοροποιείται. Τόσο ο Γερμανός κοινωνιολόγος U. Beck, (Beck 1986, 1998) όσο και ο N. Luhmann (1991), στα πλαίσια της θεωρίας της διακινδύνευσης ανέπτυξαν έντονο προβληματισμό και διαμόρφωσαν τις κοινωνιολογικές αρχές ερμηνείας, αποσκοπώντας παράλληλα στην πολιτική αντιμετώπιση των κοινωνιών της νεωτερικότητας.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ

¹ Ο όρος «κοινωνίες της διακινδύνευσης» αναλύει τον τρόπο που οι σύγχρονες νεωτερικές και μετανεωτερικές κοινωνίες αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο. Σημαντικοί κοινωνιολόγοι όπως οι : A. Giddens, U. Beck, N. Luhmann, χρησιμοποίησαν τον όρο ευρύτατα από την δεκαετία του '90, συνδέοντάς τον με τον αυξανόμενο ενδιαφέρον των νεωτερικών κοινωνιών ως προς τους περιβαλλοντικούς κινδύνους, και όχι μόνο, και την αναπτυσσόμενη ανησυχία ως προς την αντιμετώπισή τους. Οι διακινδυνεύσεις, που ελλοχεύουν παντού αποτέλεσμα του βιομηχανικού εκσυγχρονισμού, προκαλούν αβεβαιότητα για τις επιπτώσεις των εφαρμογών τους, με αποτέλεσμα, οι συνέπειες της νεωτερικότητας να μεταβάλλουν τα θεμέλια των κοινωνιών, απαιτώντας νέες διαμεσολαβήσεις στην αποκάλυψη και διαχείριση του ρίσκου. Βλ. U. Beck 1999:135-137, N. Luhmann 1991:50-55, Van Loon 2000:166-173, A. Giddens, 2001: The consequences of Modernity, ελλ. Μετ. «Οι συνέπειες της Νεωτερικότητας, Αθήνα, Κριτική.

Βασική ανάγκη της ανθρώπινης ύπαρξης, ο καθορισμός ορίων, ωθεί τον άνθρωπο να διαμορφώνει τις νοηματικές του αναφορές, τα ψυχοσυναισθηματικά του όρια, να αντιληφθεί επαρκέστερα αυτό που οριοθετεί, οικειοποιώντας το. Ο σεβασμός των ορίων ή η επίγνωσή τους, συντελεί στη κοινωνική σταθερότητα, η υπέρβασή τους οδηγεί συχνά σε ανεξέλεγκτες ανατροπές, κοινωνική αποδιοργάνωση, ανομία, ψυχονοητικές ασθένειες, επιθετικότητα, παραβατικότητα (Νικολαΐδου 1993:230)² Για παράδειγμα, η οριοθέτηση με ευκρίνεια του δομημένου περιβάλλοντος, ήδη από τη νεολιθική περίοδο, υπογραμμίζει μια αναγκαιότητα, τη συγκεκριμενοποίηση της ανθρώπινης παρουσίας στο χώρο και στο χρόνο, με ευρύτερες κοινωνικές και ψυχολογικές προεκτάσεις όπως αυτές συναρθρώνονται στις έννοιες του μέσα και του έξω, του ανοικτού και του κλειστού, του οικείου και του ανοικείου, του ιερού και του βέβηλου.

Η έννοια του ορίου, ανεξάρτητα από χρονικά ή πολιτισμικά πλαίσια συντελεί μια σειρά από συγκεκριμένες λειτουργίες και συμβολίζει εκτός από τις συνισταμένες καθορισμού του φυσικού χώρου, ταυτόχρονα την παρουσία του εαυτού σε κοινωνικό και ψυχοσυναισθηματικό επίπεδο. Αν οι χωρικές οριοθετήσεις είναι ορατές, εξίσου κατανοητές γίνονται και ψυχοσυναισθηματικές διαφοροποιήσεις που επιτρέπουν ή αποτρέπουν στα άτομα μιας ομάδας ή μιας ευρύτερης κοινωνίας την γεινίαση ή την απόσταση, την επιφυλακτικότητα, την αποδοχή ή την απόρριψη³.

Η οριοθέτηση ως μέσο προστασίας και διαχωρισμού στο φυσικό χώρο (δομημένο /αδόμητο περιβάλλον) (απόσπαση / κατάκτηση / ιδιοποίηση) καθίσταται σε ψυχοσυναισθηματικό επίπεδο εξίσου σημαντική λειτουργία, στη διαμόρφωση της ταυτότητας του όντος.

Οι άνθρωποι πλάσματα νοήμονα και ταυτόχρονα συναισθηματικά, διαθέτουν έναν κόσμο εσωτερικό, μian ιδιαίτερη ποιότητα, που συναρτάται από εσωτερικευμένα πρότυπα, αξίες, σύμβολα, εμπειρίες, διαμορφώνοντας την ψυχονοητική τους ταυτότητα.

Κάθε άνθρωπος οριοθετεί με ξεχωριστό τρόπο τα πλαίσια της κοινωνικής και ψυχοσυναισθηματικής του αλληλεπίδρασης με τους άλλους καθορίζοντας αναπότρεπτα τα όρια της αντοχής του (γεινίαση – απόσταση). Μέσω της οριοθέτησης ο άνθρωπος επιθυμεί την ευταξία, τη σταθερότητα, την προστασία και την ασφάλεια (χωρική, νοητική, κοινωνική, ψυχοσυναισθηματική). Αν καμία προσωπικότητα δεν είναι ίδια, καμία επίσης διαφορετικότητα, δεν ανατρέπει την καθολικότητα του ανθρώπινου (την ανάγκη δηλαδή ευταξίας, σταθερότητας ασφάλειας, προστασίας).

Το σημείο συνάντησης της εσωτερικότητας με την εξωτερικότητα, διαμορφώνει τα περιγράμματα του εντός-εκτός, μέσα-έξω, πάνω-κάτω, εδώ-εκεί, του ανάμεσα, έννοιες που προσδιορίζουν τόσο την χωροκοινωνική του κινητικότητα, όσο και την ψυχονοητική και συναισθηματική του ταυτότητα.

Το τυχαίο, το συμπτωματικό, το απρόοπτο και το αιφνίδιο διαμορφώνουν τα όρια της συναισθηματικής διακινδύνευσης, ως συνθήκες απρόβλεπτης ανατροπής, άρα

² Σήλια Νικολαΐδου (1993:230)

³ Tom Douglas, (1997:203-227)

επίφοβης. Το τυχαίο ως συμβάν μη εξηγήσιμο ορθολογικά, δηλώνει ρήξη στην ακολουθία των αιτιοτήτων. Στα αγγλικά η λέξη hazard προσθέτει στην έννοια του τυχαίου την έννοια της διακινδύνευσης του κινδύνου. Η αδυναμία συνοδεύεται από φόβο (A. Jacquard:1994)⁴.

Τα όρια της συναισθηματικής διακινδύνευσης συνορεύουν με αυτά του φόβου. Το άτομο διακινδυνεύει ως το σημείο πρόβλεψης του κινδύνου, ορίζοντας ως έσχατο όριο την αδυναμία ελέγχου του (κινδύνου). Υπό αυτή την έννοια το απρόοπτο και το αιφνίδιο αποτελούν επίφοβες και συχνά ανεξέλεγκτες συνθήκες που το καθιστούν συναισθηματικά ευάλωτο.

Οι οριοθετήσεις αν και συγκεκριμενοποιούν τα χωρικά και νοητικοψυχοσυναισθηματικά πλαίσια της δράσης των ανθρώπων δεν είναι αυστηρά καθορισμένα. Αν και συνιστούν σημεία τομής, διαθέτουν τη δυνατότητα να εκτεθούν ή να συρρικνωθούν σημαντικά.

Η εντός ορίων διακινδύνευση δεν αποτελεί ανατροπή στα επίπεδα που προαναφέρθηκαν. Η ρήξη προκύπτει όταν οι αρχικές και μεταγενέστερες οριοθετήσεις και επαναοριοθετήσεις δεν ικανοποιούν τις λειτουργίες για τις οποίες αρχικά υιοθετήθηκαν και δεν προσφέρουν την προστασία για την οποία πρωτοδημιουργήθηκαν.

Η διαπερατότητα των ορίων μπορεί να μεταβάλλει το ανοίκειο σε οικείο, την έλξη σε άπωση, σε μια διαλεκτική κίνηση ανατροπής και επαναπροσδιορισμού, τόσο στο χωρικό όσο και στο ψυχοσυναισθηματικό επίπεδο.

Η απουσία ορίων, ή η υπέρβασή τους σηματοδοτεί την αταξία και συμβάλλει στην αποσταθεροποίηση του συστήματος. (Νικολαΐδου 1993: 229-230). (ανατροπή-συνωστισμός)⁵.

ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΑΡΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η ανθρώπινη νόηση ωθεί τον άνθρωπο στη διακινδύνευση. Είναι μία ανθρώπινη ιδιότητα ικανή να τον σπρώξει έξω από τα ένστικτά του. Ωστόσο οι κοινωνίες της διακινδύνευσης όπως άλλωστε και προηγούμενες εποχές εμπεριέχουν την μονοδιάστατη επιλογή της ανθρωπότητας, τον ανεξέλεγκτο ανταγωνισμό.

Εκμεταλλευτικές σχέσεις και συγκρουσιακή πρακτική, αντανακλούν τη κυρίαρχη λογική που εξουσιάζει, υποτάσσει, παραπλανά και αποπροσανατολίζει τον άνθρωπο.

Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους ανθρώπους και η εμμονή στην απόκτηση υλικών αγαθών, εξουσίας και δύναμης, διαμορφώνουν την υπαρξιακή συμβίωση σε υπαρξιακή επιβίωση⁶. Η έλλογη σκέψη ανατρέπεται μέσω της ορμής προς την καταστροφικότητα. (πολεμικές συρράξεις, ανθρώπινη βία). Ο σύγχρονος κόσμος προσφέρει μεγάλη διάσπαση και αρνητικές επιρροές στην ανάπτυξη συναισθηματικής εμπιστοσύνης ανάμεσα στα άτομα, ταχύτερες κοινωνικές

⁴ A. Jacquard (1994:25)

⁵ Σήλια Νικολαΐδου, οπ.αν. 1993:229-230

⁶ Ο A. Giddens, προτείνει όπως η έννοια της υπευθυνότητας αντικαταστήσει ή διευθετήσει, αντιπαλότητες που απορρέουν από την χρήση της «ισχύος» στις περιπτώσεις π.χ. που οι συνέπειες της νεωτερικότητας δεν τη διαθέτει.

ανατροπές και ανακατατάξεις. Επίσης οι υλικές απολαύσεις και τα υλικά αποκτήματα, αποπροσανατολίζουν συναισθηματικά τον άνθρωπο των σύγχρονων κοινωνιών απομακρύνοντάς τον από εσωτερικές αναζητήσεις.

Σταδιακά εξελίσσεται σε ένα συναισθηματικά φοβισμένο εσωστρεφή, αδιάφορο, ψυχρό και απαθές που αντικατέστησε την συνεργασία με τον ανταγωνισμό, τη γενναιοδωρία με τη ζηλοφθονία και την αγάπη με θυμό και μίσος. Τα όρια της συναισθηματικής του διακινδύνευσης περιορίστηκαν σε μια ψυχική αυτοάμυνα με εστίαση στην αυτοπροστασία μέσω αρνητικότητας. Μια νοσηρή μεταστοιχείωση, εναλλαγή της υγιούς άρνησης, που οδηγεί αν όχι στην αδράνεια, στην στασιμότητα, την οπισθοδρόμηση, την ερήμωση και απάθεια⁷.

Ως σύγχρονες στρατηγικές κυριαρχίας στις κοινωνίες διακινδύνευσης επιλέγονται τακτικές που οδηγούν σε παράνοια (irrationality). (πολεμικοί εξοπλισμοί, καταστροφικά καταναλωτικά προϊόντα).

Εισπράττουμε την αρνητικότητα κάποιου, σημαίνει ότι αυτός ο κάποιος προτάσσει τα όρια της συναισθηματικής του διακινδύνευσης.

Διαπραγματεύεται εν αρνήσει.

Η συμπεριφορά του «περιορίζεται» και εκδηλώνεται με επιθετικότητα και αρνητισμό. Η πολλαπλότητα των τρόπων συμπεριφοράς δεν διαφοροποιεί την αρνητικότητα αντίθετα την οργανώνει, την πολλαπλασιάζει, την διευρύνει, την τροποποιεί, διατηρώντας την αναλλοίωτη, Αδιαφορία, αλαζονεία, αναιδεια, απάθεια, αχαριστία, βαναυσότητα, επιφυλακτικότητα, κακοήθεια, κυνικότητα, μοχθηρία, σκληρότητα, υποκρισία, φιλονικία, είναι όψεις της ίδιας συναισθηματικής άμυνας, είναι οριοθετήσεις μιας αρνητικής συναισθηματικής διακινδύνευσης.

Τα πολιτικά προβλήματα των κοινωνιών της διακινδύνευσης, δεν μπορούν να επιλυθούν στα πλαίσια των ανταγωνιστικών κοινωνιών που ωθούν χιλιάδες νέους σε μία μηδενιστική προοπτική (ανεργία, χαμηλοί μισθοί, ετεροαπασχόληση) ή στα πλαίσια της καταστροφικής άρνησης, μιας άλλης μορφής εξουσίας της εξουσίας του θανάτου.

Οι κοινωνίες της διακινδύνευσης συγκροτούνται στα θεμέλια της βίας. Ως αποτέλεσμα οι σύγχρονες κοινωνίες εισπράττουν μίσος και απόγνωση. Οι περιφρονημένοι άνεργοι νέοι των αστικών μεγαλουπόλεων ή η συμβολοποίηση του κουκουλοφόρου «τρομοκράτη» διευρύνει τα όρια μιας συναισθηματικής διακινδύνευσης όπου ο φιλήσυχος πολίτης συγκρούεται συναισθηματικά με τον αρνητή της «ησυχίας» του.

Η αρνητικότητα ως καταστροφικότητα διαμορφώνει επιλογές διαχείρισης του ρίσκου, χωρίς σκέψη, χωρίς κοινωνικότητα, χωρίς μηχανισμούς ένταξης σε συλλογικότητες. Οι νέοι, συλλογική δύναμη μιας μελλοντικής επανάστασης εγκαταλείπουν τον επαναστατικό αγώνα (ως κοινωνικότητα της αρνητικότητας) έναντι της απόγνωσης (ατομική και κοινωνική) ως αρνητικότητα της κοινωνικότητας και της συλλογικότητας. Η αποδυνάμωση της συλλογικής διεκδικητικότητας και η ισχυροποίηση της ατομικής διεκδικητικότητας,

⁷ Βλ. Keith Oatley, Jennifer M. Jenkins (2004:441-480) «Συγκίνηση, Ερμηνείες και κατανόηση» Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση

οριοθετούν εν πρώτοις τα όρια της συναισθηματικής διακινδύνευσης που ανατρέπονται και αυτά μέσα από την ανάδυση νέων μορφών συλλογικότητας και διεκδικητικότητας (street festival, οικολογικές οργανώσεις, δημιουργία και κινητοποίηση μη κυβερνητικών οργανώσεων κ.λπ.). Το νέο κοινωνικό πλαίσιο που προκύπτει από τις συχνές απρόκλητες και επίφοβες ανατροπές και απειλεί την ανθρωπότητα με ολική καταστροφή, οδηγεί τον Giddens εν μέρει να συμφωνεί με τους Beck και Luhmann, εν μέρει να αποστασιοποιείται. Γίνεται, υπέρμαχος ενός «ουτοπικού ρεαλισμού», θεωρώντας ότι οι νέες θεσμικές αλλαγές που διαμορφώνονται στον κόσμο, θα προσφέρουν εναλλακτικές δυνατότητες υπέρβασης των κινδύνων. Αλλαγές που θα επηρεάσουν προς δημοκρατικότερη κατεύθυνση, τις διαδικασίες συνεργασίας ανάμεσα στα εθνικά κράτη, και θα ανατρέψουν ενδεχομένως, συγκεκριμένες επιλογές άμυνας, διακινδυνεύοντας τον περιορισμό των στρατηγικών πυρηνικών όπλων (π.χ. ΗΠΑ – Ρωσία), έναντι οικοδόμησης κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης.

Η αρνητικότητα δεν έχει σχέση ούτε με την απόκτηση της εξουσίας. Έχει σχέση με την αποξένωση από την συλλογικότητα και την κοινωνικότητα, την αποδιοργάνωση της κοινωνικότητας, την αδράνεια, τη στασιμότητα, την επιφυλακτικότητα.

Η καταστροφικότητα που προκύπτει από την παγίωση της αρνητικότητας ως στάσης, διαμορφώνει το φαύλο κύκλο της στασιμότητας, της οπισθοχώρησης, της απουσίας προοπτικής. Η καταστροφικότητα για την καταστροφικότητα δεν οδηγεί στην απελευθέρωση του όντος από τα δεσμά των πολλαπλών του εξαρτήσεων, πολιτικών, κοινωνικό-οικονομικών, ψυχοσυναισθηματικών.

Ως κοινωνικό ον ο άνθρωπος μέσα από την αρνητικότητα, αρνείται την κοινωνική του φύση, την ανάγκη για συλλογικότητα.

Ως υποκειμενικότητα διατηρεί την πεπερασμένη δυναμική ενός απομονωμένου όντος, από την οποία δεν θα προκύψει μια αναζωογονητική σύνθεση.

Ωστόσο η κοινωνικότητα που διαμορφώνεται μέσω άρνησης, θέτει τα πλαίσια της ανατροπής του ήδη υπάρχοντος και θεμελιώνει καινούργιες κοινωνικές δομές.

Οι κοινωνικές επαναστάσεις ανέτρεψαν στο κοινωνικό-ιστορικό γίνεσθαι την απολυταρχία για μια δημοκρατικότερη κοινωνία. Έθεσαν τις βάσεις για την αναθεώρηση αντιλήψεων με στόχο την ισονομία και την ισότητα (από την προστασία του πολίτη ως την ανάδυση μιας οικολογικής συνείδησης για την προστασία του πλανήτη).

Σήμερα για παράδειγμα, στα πλαίσια συνειδητοποίησης των κινδύνων που προέκυψαν από την περιβαλλοντολογική αδιαφορία του ανθρώπου, προβάλλει μια νέα αναγκαιότητα. Αυτή της άμεσης προστασίας του. Η οικολογική συνείδηση, αναπτύσσεται ως αντίδοτο στην οικολογική ανισορροπία που προκάλεσε η τυφλή πίστη στην πρόοδο και την ασύμμετρη εκμετάλλευση των φυσικών πόρων του πλανήτη. Η ανθρώπινη απληστία βρίσκεται αντιμέτωπη με την ανθρώπινη «λογική» ότι οι κίνδυνοι της περιβαλλοντικής καταστροφής που ελλοχεύουν «ante portas», τον εκθέτουν σε μεγαλύτερες απώλειες από οφέλη. Αντιλαμβάνεται ότι μέσω της περιβαλλοντικής ανισορροπίας διακινδυνεύει τη ζωή του, το μέλλον του. Η συνειδητοποίηση της διακινδύνευσης τον ωθεί στην αναγκαστική ανάληψη ευθύνης, στον επανασχεδιασμό νέας στρατηγικής.

Αντίθετα διεκδικήσεις μέσω αρνητικότητας δεν ανατρέπουν το κατεστημένο. Το συντηρούν μέσω μιας αδιέξοδης σύγκρουσης με αυτό. Του δίνουν το άλλοθι να αμυνθεί, ενισχύοντας τις άμυνές του μέσω των μηχανισμών καταστολής που διαθέτει.

ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

Στα πλαίσια της ανθρώπινης σκοπιμότητας ο άνθρωπος αναλαμβάνει πρωτοβουλίες συχνά επίφοβες. Διακινδυνεύει τη ζωή του συχνά με κίνητρο την κατάκτηση του αγνώστου. Η έννοια της διακινδύνευσης εμπεριέχει την έννοια της ανισορροπίας, ενός αιφνίδιου απρόοπτου κινδύνου που ελλοχεύει να ανατρέψει μια επισφαλή ισορροπία. Εμπεριέχει ανησυχία και αβεβαιότητα. Κάτω από την επίδραση του φόβου οδηγεί σε επιλογές αδιέξοδες, καταστροφικές. Για παράδειγμα ο πυρηνικός βομβαρδισμός των πόλεων Χιροσίμα και Ναγκασάκι με δικαιολογία, την αποφυγή ενός πιο καταστροφικού αποτελέσματος (την επικράτηση του ναζισμού).

Στις κοινωνίες της διακινδύνευσης όλες οι ισορροπίες παραβιάστηκαν (δημογραφική – περιβαλλοντική – κοινωνική). Η διακινδύνευση ως πρόβλημα των κοινωνιών της νεωτερικότητας, γίνεται αντιληπτή κατά τον Giddens όταν οι κίνδυνοι για μια επερχόμενη καταστροφή γίνονται μεν ορατοί, ωστόσο δεν αποτελούν μίαν απόλυτα συνειδητή απειλή. Μια εγγενής αδυναμία του ανθρώπου, να καθυποτάξει και να ελέγξει την παρορμητικότητά του, μετατρέποντας τις νεωτερικές κοινωνίες σε κοινωνίες της διακινδύνευσης. (Giddens 1998:35 – 2001:25)⁸.

Η ανασφάλεια, οι διαρκείς ανατροπές, οι διαψεύσεις και οι αυτοδιαψεύσεις των ανθρώπινων προσδοκιών, η αδυναμία παγίωσης του εύρους ζωής, συντέλεσαν ώστε τα όρια της συναισθηματικής διακινδύνευσης να συρρικνωθούν είτε προς την κατεύθυνση της αδράνειας είτε προς την κατεύθυνση της αρνητικότητας (διατήρησης των κεκτημένων, αποφυγή κινδύνων μέσω γενικευμένης καταστροφικότητας). Επικίνδυνη και ανασφαλής μπορεί να χαρακτηριστεί η πορεία της νεωτερικότητας, όπου συγκρούσεις, αβεβαιότητες και φόβοι ελλοχεύουν, στην προσπάθεια ελέγχου της πορείας της και αποτροπής μιας απρόσμενης ανατροπής. Ωστόσο στην απόλυτη καταστροφικότητα και στην απόγνωση της, αναζητά την ανατροπή αφού η απουσία προοπτικής αντιβαίνει την ανθρώπινη ανάγκη δημιουργικότητας και ελπίδας. Ο άνθρωπος διακινδυνεύει την ανατροπή με στόχο την επέκταση των ορίων της ελευθερίας του. Για παράδειγμα για την προστασία της ανθρωπότητας από την πυρηνική καταστροφή ο Oppenheimer κατανοώντας την έκταση του κινδύνου, αντιτάχθηκε το 1949 στην κατασκευή της βόμβας υδρογόνου από τις Η.Π.Α. και κατηγορήθηκε για προδοσία. Αν ο φόβος υποτάσσει και συρρικνώνει τα όρια της συναισθηματικής διακινδύνευσης η επιθυμία για ζωή τα επεκτείνει αφηφώντας τους κινδύνους. Σε αυτή τη δυναμική εντάσσονται πληθώρα πράξεων ηρωισμού, που αντιτάσσει στην αρνητικότητα και την καταστροφικότητα, τη δημιουργικότητα και το θάρρος.

⁸ Βλ. επ. U. Beck 1999: 135-136, Van Loon 2000:166

Η συμμετοχή, (το ανήκειν), ή ο αποκλεισμός του ατόμου από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες ή «κοινότητες» διαφοροποιεί τα όρια τόσο της συναισθηματικής διακινδύνευσης, όσο και αυτά της συναισθηματικής διαπραγμάτευσης. Η ένταξη στο κοινωνικό σύνολο ως συνειδητή και επιθυμητή επιλογή, συνιστά ένα είδος διπλής δέσμευσης: του ατόμου προς την κοινωνική ομάδα και το αντίθετο, επιτρέποντας και στους δύο μια ικανοποιητική διααντίδραση.

Στις περιπτώσεις αυτές τα όρια της συναισθηματικής διακινδύνευσης του ατόμου διευρύνονται όσο η αίσθηση του ανήκειν είναι ισχυρή⁹.

Στο βαθμό που άτομα και κοινωνικές ομάδες αποκλείονται από την ένταξή τους σε ομάδες και κοινωνικά σύνολα της επιλογής τους ο αποκλεισμός τους, τους ωθεί να διαφοροποιήσουν τα όρια της συναισθηματικής τους διακινδύνευσης μέσω αρνητικότητας (άμυνα, επιθετικότητα, καταστροφικότητα, διάρρηξη συναισθηματικών δεσμών, απουσία κοινωνικής συνοχής, ανομία). Παράλληλα στις σύγχρονες κοινωνίες, πολλαπλασιάζονται οι κοινωνικοί αποκλεισμοί, εξ αιτίας των πολεμικών συρράξεων, της παγκοσμιοποίησης και της ακούσιας μετανάστευσης εγκαθιδρύοντας ένα γενικευμένο μη «ανήκειν».

Οι οικονομικοί μετανάστες των σύγχρονων αστικών κέντρων, σπάνια γίνονται αποδεκτοί από τους γηγενείς πληθυσμούς των χωρών υποδοχής. Η άμυνα και των δύο εμπεριέχει διαφορετικές ποιότητες συναισθηματικών διακινδυνεύσεων. Άμυνα – επίθεση των μεν (οικονομικών μεταναστών – κοινοτήτων του περιθωρίου ξένων) μέσω πολλαπλών αποτυχημένων προσπαθειών κοινωνικής ένταξης, επίθεση/άμυνα των ντόπιων πληθυσμών με εκδηλώσεις φαινομένων ρατσισμού, ξеноφοβίας, εκμετάλλευσης, απόρριψης και κοινωνικού αποκλεισμού.

Στις κοινωνίες της διακινδύνευσης όσοι επιδιώκουν και επιθυμούν το «ανήκειν» (ανάγκη ασφάλειας μέσω κοινωνικής αποδοχής, στοιχείο οριοθέτησης της κοινωνικής και ατομικής ταυτότητας), δυσκολεύονται να υλοποιήσουν το στόχο τους. Το «ανήκειν» διαφοροποιείται αφού οι κοινωνίες της διακινδύνευσης επιβάλλουν μια στροφή προς την ατομικότητα. Το «ανήκειν» προβάλλεται ως ατομική «επιθυμία», «επιλογή», ενώ στην ουσία παραμένει όπλο κοινωνικών ελέγχων και μηχανισμών κοινωνικού αποκλεισμού. Όπως τονίζει ο Gosling (Gosling: 2006: 266-167) «... κάθε αποκλεισμός είναι έμμεσα και μια υπαγωγή σε μια «εξωτερική ομάδα» ακόμη και αν κάποιος δεν την έχει επιλέξει, ενώ η συμπερίληψη ακόμη και σε επίσημους θεσμούς, δεν είναι ασφαλής».

Τα όρια της συναισθηματικής διακινδύνευσης είναι ρευστά, όπως και ο φόβος που ελλοχεύει. Μια αμφισημία είναι ορατή, αφού ο ελλοχεύων φόβος, άλλοτε ωθεί προς μία μεγαλύτερη συναισθηματική διακινδύνευση και άλλοτε προς την καθολική άρνησή της (μη διακινδύνευση – απομόνωση).

⁹ Στις κοινωνίες της μετανεωτερικότητας, παρατηρείται αλλαγή στάσης και συμπεριφοράς, σε ομάδες πολιτικοποιημένων πολιτών. Υπευθυνότητα και δέσμευση είναι τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά με στόχο την προστασία όλων των μορφών ζωής, την ανάπτυξη οικολογικής συνείδησης και την δημιουργία οικουμενικής δημοκρατικής διακυβέρνησης. Βλ. και Giddens A, (2000). *The Third Way and its Critics* Cambridge, Polity Press.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ανατροπή, ως άρνηση, ως θετικότητα θα προέλθει από την ανατροπή των ορίων της συναισθηματικής διακινδύνευσης.

Αν, συναισθηματικά, ο άνθρωπος αποδεχθεί τον άλλον ως «σ' εαυτόν». Αν τον εντάξει στον στενό κύκλο των «δικών», των ανθρώπων που συναισθηματικά εμπιστεύεται, αποδέχεται και αγαπά. Αν συναισθηματικά, δεν αδιαφορεί στον πόνο, στην ανέχεια και στην δυστυχία του άλλου. Αν η φτώχεια του 1/3 της ανθρωπότητας δεν εσωτερικευθεί, ως δική του φτώχεια. Αν ο κίνδυνος να καθεί ο πλανήτης (είτε από οικολογική καταστροφή, είτε και κοινωνικό-οικονομική απληστία), δεν εσωτερικευθεί ως κίνδυνος της ίδιας του της επιβίωσης.

Τα συναισθηματικά του όρια, αποκλείουν τους κινδύνους που ελλοχεύουν, τον αδρανοποιούν κοινωνικά, τον καθιστούν συναισθηματικά.

Αν οι «άλλοι» κινδυνεύουν, ο ίδιος πιστεύει πως βρίσκεται έξω από τον κύκλο του κινδύνου. Ο πλανήτης κινδυνεύει, δεν είναι για να ανησυχεί. Η επιστημονική γνώση θα βρει έγκαιρα τους μηχανισμούς για να αποτρέψει μια ολοκληρωτική καταστροφή.

Ο συναισθηματικός εφησυχασμός είναι εξίσου επικίνδυνος (καταστροφικός), όσο και η άρνηση της λογικής.

Αν η αναζήτηση της συναδέλφωσης των λαών, και η ανατροπή (άρνηση) των εκμεταλλευτικών/ανταγωνιστικών σχέσεων αποτελεί ουτοπία, το ανθρώπινο γένος, διακινδυνεύει την επιβίωσή του στους αιώνες που θα 'ρθουν.

Μία επισφαλής επιβίωση που θα συναρτηθεί από την συνειδητοποίηση του ρίσκου: Να ταυτισθεί ψυχοσυναισθηματικά με τον «άλλον» ή να τον φονεύσει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανθόπουλος Χ., Κοντιάδης Ξ. Ι., Παπαθεοδώρου Θ. (2005) «*Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης*» Αθήνα – Κομοτηνή εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Γεωργιάδου Β. (1999) «*Οι Διακινδυνεύσεις στην Ύστερη Νεοτερικότητα. Μια πολιτική-κοινωνιολογική ανάλυση*». Σε Λ. Λουλούδης/Β. Γεωργιάδου/Γ. Σταυρακάκης. Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην Εποχή των Τρελών Αγελάδων. Διακινδύνευση και αβεβαιότητα. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Νικολαΐδου, Σ. (1993) «*Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου*», Αθήνα, Παπαζήσης.
- Beck, U. (1986) «*Risikogellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*» Frankfurt/M.: Edition Suhrkamp 1986
- Beck, U. (1996) «*Η Επινοήση του Πολιτικού*» Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη
- Beck, U. (1999) «*World Risk Society*» Cambridge: Polity Press
- Douglas, Tom (1997) «*Η επιβίωση στις Ομάδες. Βασικές αρχές της συμμετοχής σε ομάδες*» Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Gellner, E. (1996) «*Η Κοινωνία Πολιτών και οι Αντίπαλοί της. Συυθήκες Ελευθερίας*» Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση (London: Penguin Group 1994)
- Giddens, A. (1998) «*The Third Way. The Renewal of Social Democracy*» Cambridge: Polity Press Αθήνα: Πόλις 1998
- Giddens, A. (1999) «*Πέραν της Δεξιάς και της Αριστεράς. Το μέλλον της ριζοσπαστικής πολιτικής*» Αθήνα: Πόλις (Polity Press/Blackwell Publishers 1994)

- Giddens, A. (2001) «*Introduction*» Σε A. Giddens, επιμ. The Global Third Way Debate. Cambridge: Polity Press
- Gosling, J. (2006) «*Επιχείρηση κοινότητα: Περί του συναισθηματικού δεσμού. Πολιτικές για μια ασφαλή κοινωνία*». Επιμ. Sebastian Kraemer, Jane Roberts, εκδ. Πολύτροπου, Αθήνα.
- Jacquard, Andre (1994) «*Η επίγνωση των ορίων*» Αθήνα
- Luhmann, N. (1991) «*Soziologie des Risikos*» Berlin: de Gruyter.
- Oatley K., Jenkins J.M. (2004) «*Συγκίνηση. Ερμηνείες και κατανόηση*» Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Van Loon, J. (2000) «*Virtual Risks in an Age of Cybernetic Reproduction*» Σε B. Adam/U. Beck/J. Van Loon, επιμ., The Risk Society and Beyond. London: Sage Publications.

B.16-2 “Ο Harry Potter στο ντιβάνι”

Υβόν-Αλεξία Κοσμά, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Ένα ζήτημα που με απασχολεί θεωρητικά αυτό τον καιρό είναι το ζήτημα της υποκειμενικότητας. Πρώτα πρώτα είναι η διττή φύση της έννοιας του ‘υποκειμένου’, που ενέχει καθαυτή μια αντίφαση κι ένα παράδοξο. Το υποκείμενο αποτελεί φορέα της δράσης και του λόγου, ταυτόχρονα όμως είναι και *υπόκειμενο*, δηλαδή υπόκειται στη δράση και τον λόγο των άλλων. Επίσης, ως ‘υποκειμενικότητα’ αντιλαμβανόμαστε την συνειδητή αυτεπίγνωση κάθε δρώντος υποκειμένου, πρόκειται όμως και για μια μορφή αντίληψης του κόσμου που είναι ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά προσδιορισμένη. Υπό αυτή την έννοια η υποκειμενικότητα και η αυτεπίγνωση δεν είναι γνωρίσματα εγγενή της ανθρώπινης φύσης, αλλά κοινωνικές κατασκευές που διαφοροποιούνται από κοινωνία σε κοινωνία. Σ’ αυτό το επίπεδο η έννοια της υποκειμενικότητας επικαλύπτεται με την έννοια της ταυτότητας. Και έτσι βρισκόμαστε μπροστά σε άλλη μια ολισθηρή έννοια, καθώς γνωρίζουμε πλέον καλά πως η ταυτότητα δεν είναι ούτε οριστική, ούτε σταθερή, ούτε παγιωμένη.

Ιδιαίτερα στη σύγχρονη εποχή της ύστερης νεωτερικότητας τα ελαστικά, μη-περατά όρια του κατακερματισμένου σώματος της εικονικής πραγματικότητας αποδίδουν μια εντελώς νέα διάσταση στην έννοια της υποκειμενικής ταυτότητας, όπως την γνωρίζαμε μέχρι τώρα. Αυτού του είδους οι υβριδικές ταυτότητες καταδεικνύουν τα όρια των υποκειμενικών ταυτοτήτων και τον επίπλαστο χαρακτήρα των διπολικών ταξινομιών στις οποίες βασίζεται ο τρόπος με τον οποίο κατανοούμε την πραγματικότητα.

Αυτό που θα προσπαθήσω να κάνω στην παρούσα εισήγηση είναι να αναδείξω αυτή την προβληματική μέσα από μία ανάγνωση των βιβλίων της σειράς *Harry Potter* της J.K.Rowling. Είναι φανερό ότι εξαιτίας του τεράστιου όγκου των βιβλίων και της περιορισμένης έκτασης της παρούσας εισήγησης θα περιοριστώ μονάχα σε

μια επιλογή θεματικών, με στόχο να αναδείξω τις διαδικασίες συγκρότησης υποκειμενικών ταυτοτήτων μέσα σε ένα μεταδομιστικό πλαίσιο ανάλυσης.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της φανταστικής λογοτεχνίας είναι η άρνηση των κυρίαρχων προσδοκιών σε σχέση με το 'πραγματικό' και το 'εφικτό'. Είναι το αφηγηματικό αποτέλεσμα της μεταμόρφωσης ενός απίθανου δεδομένου, σε 'δεδομένο' καθαυτό (Jackson, 1981: 14). Μια τέτοια παραβίαση των κυρίαρχων πεποιθήσεων υπό μια έννοια συνιστά απειλή για τις κυρίαρχες κανονιστικές συμβάσεις. Θα ήταν φυσικά αφελές να θεωρήσουμε ότι κάθε φανταστική αφήγηση είναι εξ ορισμού ανατρεπτική (μπορεί κάλλιστα να είναι συναινετική ως προς την κυρίαρχη ιδεολογία ή ακόμη και αντιδραστική). Μέσα από τις ρωγμές που δημιουργούνται, όμως, από την επανενοιολόγηση του 'πραγματικού', αποκαλύπτονται τα όρια κατηγοριών που έχουμε μάθει να θεωρούμε ως σταθερές. Ο μοντερνισμός στην Δύση θεμελιώνεται σε μια σειρά δυϊσμών όπως φύση / πολιτισμός, θηλυκό / αρσενικό, πρωτόγονο / πολιτισμένο, σώμα / νους, συναίσθημα / λογική. Και αυτού του είδους οι κατηγορίες συνδέονται με έναν συγκεκριμένο τρόπο θέασης του κόσμου, ο οποίος δεν συνιστά παρά μια ταξινομητική μήτρα που κατατάσσει, αξιολογεί και ιεραρχεί τα υποκείμενα.

Αμφισβητώντας τα όρια των κυρίαρχων αυτών ταξινομιών, οι υβριδικές υποκειμενικότητες του φανταστικού μπορούν να οδηγήσουν στην αποδόμηση αυτών των κατηγοριών και στην δημιουργία εναλλακτικών θέσεων υποκειμένου. Συνοπτικά, αποσταθεροποιώντας κυρίαρχες κατηγορίες, οι φανταστικές μορφές μπορούν να επαναπροσδιορίσουν το τι σημαίνει να είσαι υποκείμενο στο πλαίσιο ενός διπολικού ταξινομητικού συστήματος.

Αν θα θέλαμε να απομονώσουμε ένα μονάχα στοιχείο που να συμπυκνώνει τον προβληματισμό στο έργο του Foucault θα ήταν κατά τη γνώμη μου το τι συνιστά η έννοια της υποκειμενικότητας, και το πώς τα υποκείμενα συγκροτούνται ως τέτοια. Χωρίς να φιλοδοξώ να ανάγω το σύνθετο έργο του Foucault σε μια πρόταση, πιστεύω ωστόσο ότι ο προβληματισμός αυτός συνιστά το νήμα που διατρέχει το έργο του. Όταν ο Foucault περιγράφει τους «τρεις τρόπους αντικειμενοποίησης» ("three modes of objectification"), αναφέρεται στις διαδικασίες μέσα από τις οποίες τα ανθρώπινα όντα (ή όχι ακριβώς ανθρώπινα, στην προκειμένη περίπτωση...) μετατρέπονται σε υποκείμενα-αντικείμενα γνώσης και εξουσίας (Howarth, 2000: 79). Οι τρεις αυτοί τρόποι αντικειμενοποίησης περιγράφουν χονδρικά και τη χρονολογική εξέλιξη του έργου του (McLaren, 2002: 64), και συνιστούν θεμελιώδες γνώρισμα της νεωτερικότητας στις κοινωνίες της Δύσης.

Ο πρώτος τρόπος αντικειμενοποίησης αφορά το πώς παράγονται καθεστώτα γνώσης-εξουσίας μέσα από το λόγο. Αυτά τα 'καθεστώτα αλήθειας' εδραιώνουν ένα σύνθετο πλέγμα διαχωρισμού/αποκλεισμού, παράγοντας ταυτόχρονα συγκεκριμένες θέσεις υποκειμένου από τις οποίες μπορεί να εκφέρεται ο λόγος (με άλλα λόγια ποιος έχει δικαίωμα να μιλάει;). Μετακινούμενος από την έννοια του ενοποιημένου υποκειμένου της γνώσης (όπως εμφανίζεται στον Kant, τον Hegel ή το Husserl), ο Foucault υποστηρίζει ότι τα υποκείμενα είναι μόνο κατιτίς παραπάνω από 'τρόπους εκφοράς' στο εσωτερικό ενός συγκεκριμένου λόγου (Howarth, 2000: 80). Μέσα από την αρχαιολογική του μέθοδο, εξετάζει τους

τρόπους αντικειμενοποίησης μέσα από το λόγο και τα υποκείμενα που παράγονται από αυτούς, όπως το «παραγωγικό υποκείμενο», το «ομιλούν υποκείμενο» κ.ο.κ. (McLaren, 2002: 64). Με άλλα λόγια, τα υποκείμενα συγκροτούνται διαμέσου ιδεολογικών πρακτικών. Σε αυτό το πλαίσιο, η γλώσσα συνιστά το πρωταρχικό όχημα για την αναπαραγωγή κάθε καταπιεστικής μετα-γλώσσας. Έτσι, το πρώτο βήμα για τη χειραφέτηση όλων εκείνων που καταπιέζονται από τους ρατσιστικούς, σεξιστικούς, και ομοφοβικούς μύθους μιας κουλτούρας μας είναι να 'γδύσουμε' τη γλώσσα από τις ιεραρχικές της συνδηλώσεις (Granger, 2007: 150). Ο Harry Potter ως μεταμοντέρνος ήρωας αμφισβητεί τις τεχνητές διακρίσεις της κυρίαρχης εξουσιαστικής δομής, δίνοντας φωνή στους περιθωριοποιημένους και μη-προνομιούχους, παράγοντας δηλαδή εναλλακτικές θέσεις εκφοράς του λόγου (Howarth, 2000: 80). Ο Foucault τονίζει πως οι εκφερόμενοι λόγοι συνδέονται με την εξουσία, και πως οι κυρίαρχοι λόγοι σε κάθε κοινωνία επιδιώκουν να επιβληθούν ως αληθείς. Επομένως η 'αλήθεια' είναι πάντοτε εξ ορισμού ελλιπής, καθώς απουσιάζει η οπτική των αποκλεισμένων (Granger, 2007: 149, 150). Όπως μας δίδαξε ο Rorty, «η αλήθεια κατασκευάζεται, δεν βρίσκεται» (Granger, 2007: 155, 156). Η θεμελιώδης αρχή του μεταμοντέρνου είναι πως ακόμη και η εμπειρική πρόσληψη της πραγματικότητας είναι διαμεσολαβημένη από το λόγο. Ο τρόπος με τον οποίο βλέπουμε τον κόσμο αποτελεί ήδη αναπαράσταση. Για να γίνει αυτό κατανοητό αρκεί να θυμηθούμε πώς στην αρχή του πρώτου βιβλίου (*Ο Harry Potter και η φιλοσοφική λίθος*) ο κος Ντάρσλι βλέπει μια γάτα να μελετάει ένα χάρτη. Το γεγονός αυτό δε συνάδει με τον εννοιολογικό χάρτη του μυαλού του που καθορίζει τι είναι (και τι δεν είναι) εφικτό, και έτσι αρνείται να δει αυτό, του οποίου υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας.

Στο *Harry Potter* κύριος εκπρόσωπος του μεταμοντέρνου είναι ο Άλμπους Ντάμπλντορ. Ο Ντάμπλντορ δηλώνει ρητά πώς «οι λέξεις δεν είναι η πραγματικότητα, ούτε και σημαίνουντα πραγματικών πραγμάτων, αλλά διασκεδαστικά παιχνίδια που κάνουν κάτι παραπάνω από το να αντανakλούν τα νοητικά φίλτρα του ομιλητή. Αυτά τα παιχνίδια, ωστόσο, είναι στην καρδιά των πραγμάτων γιατί μόνο μέσω αυτών μπορούμε να δούμε τι είναι πραγματικό, δηλαδή να δούμε αυτά τα φίλτρα» (Granger, 2007: 192). Από εκείνον ο Harry μαθαίνει πως τα κείμενα είναι παραπλανητικά και ότι η μόνη πραγματικότητα που αποκαλύπτουν είναι η πραγματικότητα των κειμένων καθαυτών. Κατά έναν τρόπο ο Dumbledore ακολουθεί τον Lyotard υπογραμμίζοντας τη δυσπιστία του απέναντι στις μετα-αφηγήσεις (Lyotard, 1984).

Ο δεύτερος τρόπος αντικειμενοποίησης σύμφωνα με το Foucault αφορά τις «διαιρετικές πρακτικές». Το υποκείμενο είναι διαιρεμένο είτε μέσα στον ίδιο του τον εαυτό, είτε από τους άλλους. Η γενεαλογία του Foucault εξετάζει πώς μέσα από τις διαιρετικές αυτές πρακτικές οι θεσμοί αντικειμενοποιούν τα υποκείμενα (McLaren, 2002: 64). Αυτό φαίνεται χαρακτηριστικά στην ετήσια διαδικασία κατανομής των μαθητών. Όλοι οι νέοι μαθητές που φτάνουν στο Χόγκουαρτς, ταξινομούνται σε ένα από τους τέσσερις κοιτώνες του σχολείου, Γκρίφιντορ, Χάφλαφλ, Ράβενκλου και Σλίθεριν φορώντας ένα αρχαίο καπέλο που μιλά. Κάθε κοιτώνας έχει ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό. Ο Σλίθεριν αποτελείται από

φιλόδοξους, πανούργους μάγους και μάγισσες που θα χρησιμοποιούσαν κάθε μέσο για να εκπληρώσουν τους σκοπούς τους. Ο Ράβενκλου είναι ο οίκος των πιο ευφυών μαθητών. Στον κοιτώνα Γκρίφιντορ κατατάσσονται οι γενναιότεροι και ο Χάφλπαφλ χαρακτηρίζεται από αφοσίωση, τιμιότητα και ειλικρίνεια. Οι τέσσερις οίκοι είναι αρκετά διακριτοί μεταξύ τους όσον αφορά τη σχολική ζωή των μαθητών, και συχνά υπάρχει ανταγωνισμός ή και έριδα μεταξύ τους. Το καπέλο ταξινομεί τους μαθητές ανάλογα με τα γνωρίσματά τους. Αλλά η διαδικασία ένταξης σε κάποιον οίκο αποτελεί ταυτόχρονα και διαδικασία αποκλεισμού από τους άλλους, οι οποίοι ανάγονται σε «συγκροτησιακό Άλλο» (“constitutive other”). Υπό αυτή την έννοια, ο πραγματικός κακός της ιστορίας είναι το καπέλο της ταξινόμησης. Ο Λόρδος Βόλντεμορτ και οι Θανατοφάγοι είναι απλώς η αναμενόμενη συνέπεια του ‘δαιρετικού μύθου’, που αναπαράγεται και επιβεβαιώνεται κάθε φορά στην ετήσια τελετή ταξινόμησης (Granger, 2007: 166).

Αλλά είναι μονάχα μέσα από την τρίτη μορφή αντικειμενοποίησης που ο Foucault (Foucault, 1979) εστιάζει ειδικότερα «στον τρόπο με τον οποίο τα ανθρώπινα όντα συγκροτούνται ως υποκείμενα μέσα από διαδικασίες αναγνώρισης, αυτοπειθαρχίας και υπέρβασης» (Howarth, 2000: 80). Αυτή η σύλληψη θα εξεταστεί σε σχέση με το περίφημη λακανική συζήτηση για το «στάδιο του καθρέφτη», όπου το νήπιο κυριολεκτικά αναγνωρίζει τον εαυτό του στην αντανάκλασή του, εισερχόμενο έτσι στη συμβολική τάξη του νοήματος (Lacan, 1977). Πριν το «στάδιο του καθρέφτη» το παιδί δεν έχει αντίληψη της διάκρισης ανάμεσα στον εαυτό του και τον εξωτερικό κόσμο των άλλων. Αυτή η φυσική κατάσταση (το ‘πραγματικό’) είναι μια εποχή πληρότητας, η οποία χάνεται ανεπιστρεπτί με την είσοδο στη γλώσσα. «Το πραγματικό είναι αδύνατο», όπως συνήθιζε να λέει ο Lacan. Είναι αδύνατο διότι δεν μπορούμε να το εκφράσουμε με τη γλώσσα, καθώς είναι η ίδια η είσοδος στη γλώσσα που σημαίνει το μη-αναστρέψιμο διαχωρισμό από το πραγματικό. Μόλις το παιδί αρχίσει να αντιλαμβάνεται πως το σώμα του είναι διακριτό από τον κόσμο και τη μητέρα του, αρχίζει να νιώθει άγχος, που προκαλείται από την αίσθηση της απώλειας. Το «στάδιο του καθρέφτη» αντιστοιχεί στην απαίτηση να κάνει τον Άλλο μέρος του εαυτού του, διότι το παιδί αναγνωρίζει λανθασμένα την εικόνα του στον καθρέφτη ως σταθερό, συνεκτικό και ενοποιημένο εαυτό. Αυτή είναι μια φανταστική εικόνα, την οποία το παιδί κατασκευάζει προκειμένου να αναπληρώσει την αίσθηση έλλειψης και απώλειας. Την εικόνα αυτή ο Lacan την ονομάζει «ιδεώδες του εγώ» (“ideal ego”). Αυτή η εικόνα του εαυτού μπορεί να πάρει τη μορφή άλλων, τους οποίους θα θέλαμε να μιμηθούμε στην ενήλική μας ζωή. Η σχέση με αυτό το πρότυπο είναι σε τελική ανάλυση μια ναρκισσιστική σχέση.

Αυτό που η φαντασία και η ψυχανάλυση μοιράζονται από κοινού είναι η ανάγκη να κατασκευάζουν αφηγήσεις που να εξηγούν του ανεξήγητο: τι μας κινητοποιεί, τις μας τρομάζει και γιατί, και ποιες είναι οι μεγαλύτερες μας επιθυμίες» (Armitt, 2005: 3). Ο μαγικός καθρέφτης (Mirror of Erised) δείχνει τις βαθύτερες και πιο απεγνωσμένες μας επιθυμίες. «Ο πιο ευτυχισμένος άνθρωπος του κόσμου είναι αυτός που μπορεί να χρησιμοποιήσει το μαγικό καθρέφτη σαν να ήταν κανονικός: να κοιτάζεται μέσα σε αυτόν και να βλέπει τον εαυτό του όπως ακριβώς είναι» (Rowling, 1997: 213). Με ψυχαναλυτικούς όρους αυτό θα σήμαινε ότι το

υποκείμενο δεν είναι πλέον διαιρεμένο. Έχει δηλαδή ξανακατακτήσει εκείνη την κατάσταση πληρότητας που απολάμβανε πριν από το «στάδιο του καθρέφτη» και την είσοδο στο Συμβολικό. Υπό μια έννοια «κάθε καθρέφτης διαλύει την διάκριση υποκειμένου/αντικειμένου, καθώς το υποκείμενο και το είδωλό του είναι ταυτόσημα» (Granger, 2007: 269). Αλλά ο μαγικός καθρέφτης πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα υπερβαίνοντας τη διάκριση μεταξύ του εαυτού και του Άλλου. Κατά αυτό τον τρόπο αποτελεί μεταφορά για την αποδόμηση ιεραρχικών δίπολων, γεγονός που μας επαναφέρει στην καρδιά της μεταμοντέρνας λογοτεχνίας και το πρόταγμα της αποδιάρθρωσης των καταπιεστικών μετα-αφηγήσεων που αναπαράγουν προκαταλήψεις και διακρίσεις.

Αλλά η αρχετυπική μεταφορά για τον «Άλλο» στη λογοτεχνία του φανταστικού είναι το τέρας. Για τον ήρωα της ιστορίας το τέρας αποτελεί τον προσωπικό του «συγκροτησιακό Άλλο». Το τέρας είναι εξ ορισμού αναπαράσταση της ανθρώπινης ατέλειας. Είναι μια προβολή εσωτερικευμένων φόβων και επιθυμιών, που αποθηκεύονται στο ασυνείδητο από την αρχή της ζωής μας (Armitt, 2005: 83). Επομένως η σκοτεινή μορφή ενσαρκώνει τη σκιώδη, αρνητική εκδοχή του εαυτού, που ο ήρωας της ιστορίας θα πρέπει να ξεπεράσει. Με άλλα λόγια, η μορφή του κακού αποτελεί μια άμεση ένδειξη της μεταμόρφωσης που πρέπει να επιτύχει ο ήρωας προκειμένου να οδηγήσει την έκβαση της ιστορίας σε αίσιο τέλος (Booker, 2004: 278).

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Λόρδος Βόλντεμορτ αποτελεί το παραμορφωμένο είδωλο του Χάρρυ: το είδωλο που παραμορφώθηκε με την είσοδο στο συμβολικό με τη διαμεσολάβηση της γλώσσας, το κατεξοχήν όχημα των μετα-αφηγήσεων. Μόνο αν ξεπεράσει την διάκριση εαυτού/άλλου θα μπορέσει να επιλυθεί ολοκληρωτικά η πλοκή. Ο Λόρδος Βόλντεμορτ αποτελεί ιδανική μεταφορά για το 'δικασμένο υποκείμενο' ('split subject'), καθώς η ψυχή του είναι διασπασμένη σε έξι Πεμππουσιωτές. Ο Πεμππουσιωτής είναι ένα μέρος της ψυχής του μάγου που τοποθετείται σε ένα μαγικό αντικείμενο, κάποιας ιδιαίτερης σημασίας για αυτόν, ενώ η υπόλοιπη παραμένει στον ίδιο τον μάγο. Για να το καταφέρει κάποιος αυτό, πρέπει να κάνει τη χειρότερη πράξη –πρέπει να σκοτώσει κάποιον. Εφόσον το αντικείμενο παραμένει σε ασφαλές μέρος και δεν καταστραφεί, τότε ο μάγος θα ζει για πάντα, ακόμα κι αν το σώμα του καταστραφεί ολοσχερώς. Η κατασκευή Πεμππουσιωτών είναι η απάντηση του Βόλντεμορτ στο ξέσπασμα του πραγματικού (eruption of the real), το φόβο του θανάτου. Η κυριολεκτική αποξένωσή του από τη μορφή του (με κάθε Πεμππουσιωτή παραμορφώνεται περισσότερο) αντιστοιχεί στο 'εγώ'. Το 'εγώ' είναι η έδρα του ναρκισσισμού, γεγονός που καθιστά τον Βόλντεμορτ απόλυτη ναρκισσιστική εικόνα. Εφόσον ο Βόλντεμορτ αποτελεί το alter ego του Χάρρυ, αυτό που τελικά καλείται να αντιμετωπίσει ο ήρωας είναι ο εγωισμός, ή το μίσος για τον «Άλλο». «Αυτό που χαρακτηρίζει το μίσος (το μίσος για τον εαυτό μας ή το μίσος για τους άλλους) είναι ο φόβος της μόλυνσης ή της ενσωμάτωσης. Η σκλήθρα στο δάχτυλό μου, το ψήγμα σκόνης στο μάτι μου, εκείνος που αναζητεί άσυλο, το τέρας της φαντασίας: όλα αυτά συνοψίζονται σε μια φράση: το *ξένο σώμα*» (Armitt, 2005: 83). Για να οδηγήσει την ιστορία σε αίσιο τέλος, ο Χάρρυ πρέπει να αποδεχτεί τη διαφορετικότητα. Θα πρέπει να απαλλαγεί

από τις ιεραρχικές ταξινομίες που περιορίζουν την ελευθερία του υποκειμένου, καταδικάζοντάς το σε παγιωμένες θέσεις μέσα σε μια δοσμένη, κυρίαρχη κοινωνική δομή (Howarth, 2000: 81).

Βιβλιογραφία

- Armitt, Lucie (2005), *Fantasy Fiction: An Introduction*, New York/London: Continuum, σελ. 83.
- Booker, Christopher (2004), *The Seven Basic Plots: Why we tell stories*, London/New York: Continuum.
- Foucault, Michel (1979), *The History of Sexuality, Vol. 1: Introduction*, Harmondsworth: Penguin.
- Granger, John (2007), *Unlocking Harry Potter: Five Keys for the Serious Reader*, Wayne, Pennsylvania: Zossima Press.
- Howarth, David (2000), *Discourse*, Buckingham/Philadelphia: Open University Press.
- Jackson, Rose, Dr. (2003, πρώτη έκδοση 1981), *Fantasy: The Literature of Subversion (New Accents)*, Νέα Υόρκη / Λονδίνο: Routledge.
- Lacan, Jacques (1977), *Écrits: A Selection*, London: Tavistock.
- Liotard, Jean Francois (1984), *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- McLaren, Margeret A. (2002), *Feminism, Foucault, and embodied subjectivity*, Albany: State University of New York Press, σελ. 64.
- Rowling, J.K. (1997), *Harry Potter and the Sorcerer's (Philosopher's) Stone*, London: Bloomsbury.

B.16-3 Άγχος και υποκειμενικότητα στην "Κοινωνία της Διακινδύνευσης"

**Πάνος Παπαθεοδώρου,
Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών**

Η «κοινωνία της διακινδύνευσης» όπως τίθεται στο έργο του U. Beck¹ αποτελεί μία ανοικτή προβληματική που αφορά τις δυτικές κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας. Οι όροι αβεβαιότητα, άγχος, κίνδυνος αποκτούν διαφορετικό περιεχόμενο, ανάλογα με το πεδίο έρευνας ή τα θεωρητικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την προσέγγιση του όρου διακινδύνευση.

Στο άρθρο² αυτό θα επιχειρήσουμε να θέσουμε ένα πολύ συγκεκριμένο προβληματισμό αναφορικά με την «κοινωνία της διακινδύνευσης», εκκινώντας

¹ U. Beck, *La société du risque, sur la voie d'une autre modernité*, Flammarion, 2001.

² Ο σκοπός του άρθρου αυτού δεν είναι μία διεξοδική παρουσίαση της σύνολης προβληματικής της διακινδύνευσης. Σε κάθε περίπτωση προτείνουμε στον αναγνώστη ως την πρώτη ολοκληρωμένη εργασία πάνω στο θέμα το βιβλίο του Ν. Δεμερτζή: *Πολιτική Επικοινωνία, Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*, Παπαζήσης, 2002. καθώς επίσης και το βιβλίο των Λ. Λουλούδη, Β. Γεωργιάδου, Γ. Σταυρακάκη: *Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην εποχή των "ιρελών αγελάδων", διακινδύνευση και αβεβαιότητα*, Νεφέλη, 1999.

απο αυτό που στην ψυχανάλυση ονομάζουμε υποκείμενο και υποκειμενικότητα. Με βάση την θεωρία του S. Freud και την ανανέωση της απο τον J. Lacan, θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε με ποιον τρόπο η ψυχανάλυση ρίχνει το δικό της φως στην προβληματική αυτή, μέσα απο ορισμένες δομικές και μεταψυχολογικές κατηγορίες ανάλυσης όπως: Υποκείμενο, συμβολικός ευνουχισμός, απόλαυση, κοινωνικός δεσμός, καπιταλιστικός λόγος και «όνομα του πατέρα».

Ήδη απο το 1953, ο Lacan³ τονίζει: «Ας παραιτηθεί λοιπόν, απο αυτό, εκείνος που δεν μπορεί να προφτάσει στον ορίζοντα του την υποκειμενικότητα της εποχής του. Διότι πως θα μπορούσε να καταστήσει το είναι του άξονα τόσων ζώνων εκείνος που δεν θα ήξερε τίποτε για την διαλεκτική που τον δεσμεύει με αυτές τις ζώες μέσα σε μία συμβολική κίνηση»

Οι όροι *υποκειμενικότητα* και *εποχή* έχουν ένα ιδιαίτερο βάρος την περίοδο που ο Lacan τους χρησιμοποιεί στην διδασκαλία του και είναι βέβαια περισσότερο επίκαιροι απο ποτέ. Ο όρος υποκειμενικότητα προϋποθέτει καταρχήν ένα υποκείμενο, ένα υποκείμενο του Λόγου και της Γλώσσας. Συνεπώς έναν Άλλο μέσα απο τον οποίο τίθεται ένα υποκείμενο πριν ακόμα και απο την γέννηση του. Ο άνθρωπος γεννιέται δύο φορές. Την πρώτη φορά, απο την μητέρα του ως βιολογική οντότητα. Αυτό όμως δεν αρκεί για να εξανθρωπιστεί. Θα πρέπει να γεννηθεί και ως υποκείμενο, ως *ομιλ-όν*⁴. Ουσιαστικά αυτή η δεύτερη γέννηση του μέσα στον Λόγο καθιστά την πρώτη του γέννηση ένα ίχνος, ένα ίχνος που εγγράφεται πάνω στο σώμα του. Ένα ίχνος του αντικειμένου που υπήρξε στην πρώτη του γέννηση και απο το οποίο αποχωρίζεται, ακριβώς επειδή εξανθρωπίζεται μέσα απο τον Λόγο (Language).

Σε ότι αφορά τον όρο «εποχή», θα ήθελα να τονίσω την εξής διάσταση. Ετυμολογικά ο όρος *εποχή*, στα αρχαία ελληνικά και συγκεκριμένα στο φιλοσοφικό λεξικό των σκεπτικών⁵ σημαίνει: το σταμάτημα, και συγκεκριμένα την στιγμή που σταματά κάθε κρίση αναφορικά μ' αυτό που *δεν μπορούμε* να γνωρίσουμε, μ' αυτό που δεν μπορούμε να ξέρουμε, επισημαίνοντας ένα όριο στην γνώση.

Η υποκειμενικότητα της εποχής ενέχει μια διπλή διάσταση τόσο δομική όσο και ιστορική καθώς ο Άλλος του Λόγου μέσα απο τον οποίο γεννιέται το υποκείμενο, είναι ένας Άλλος ενσαρκωμένος στην ιστορικότητα της εποχής του. Συνεπώς πρόκειται για τον Άλλο στην ύστερη νεωτερικότητα όπου κυριαρχεί ο Λόγος της επιστήμης.

Αναφορικά με την ιστορική διάσταση του Άλλου και την βιολογική διάσταση του έμβριου, χρειάζεται να θέσουμε μία διαφοροποίηση η οποία είναι καιρία για την συγκρότηση του υποκειμένου. Πρόκειται για ένα σημείο όπου ο Lacan διαφοροποιείται απο τον Freud⁶. Ο τελευταίος εκκινώντας απο την θεωρία του Δαρβίνου τοποθετούσε το άνθρωπο στην σειρά της εξέλιξης, σύμφωνα με την οποία η οντογένεση επαναλαμβάνει την φυλογένεση: Κάθε άνθρωπος θα πρέπει εκ νέου

³ J. Lacan, *Λειτουργία και πεδίο της ομιλίας και της γλώσσας στην ψυχανάλυση*, Εκκρεμής, 2005, σ. 204

⁴ Ο όρος *ομιλόν* τίθεται εδώ εν είδη νεολογισμού. Αποτελεί μετάφραση του γαλλικού όρου *parlêtre*

⁵ Routledge encyclopedia of philosophy, t. 7, Edward Craig, Routledge (Firm) p. 853-854

⁶ M-J. Sauret, *L'effet révolutionnaire du symptôme*, ères, 2008, p. 75

να επαναλάβει τα βήματα μέσα από τα οποία η ίδια η ανθρωπότητα μπόρεσε να εξανθρωπιστεί. Ο Lacan αντίθετα, τονίζει εδώ, ότι ο άνθρωπος σε σχέση με τα άλλα είδη έρχεται στον κόσμο πρόωρα και σε κατάσταση πλήρους επισφάλειας. Το μοναδικό στήριγμα που έχει απέναντι στο θεμελιακό έλλειμμα με το οποίο έρχεται στον κόσμο, είναι το Συμβολικό (Η γλώσσα και ο λόγος). Χωρίς αυτό το στήριγμα δεν μπορεί να εξανθρωπιστεί και να εισαχθεί στην ανθρώπινη κοινότητα.

Αυτός που τον εισάγει στην ανθρώπινη κοινότητα είναι ο Άλλος. Δεν υπάρχει όμως ο Άλλος της γλώσσας χωρίς να ενσαρκώνεται σ' ένα ομιλούντα Άλλο. Το γεγονός ότι ο άνθρωπος μιλά, δεν σημαίνει απλά ότι η γλώσσα αποτελεί ένα μέσο επικοινωνίας. Ο άνθρωπος κατοικεί μέσα στην γλώσσα και αυτό έχει αποφασιστικές συνέπειες για την συγκρότηση της υποκειμενικότητας του και την θέση του στον Κόσμο. Η εισαγωγή του κάθε νεογέννητου, μέσα από το πρόωρο της έλευσης του στην ζωή, στο Λόγο και το Συμβολικό, αποτελεί στήριγμα με μία διπλή έννοια.

Το συμβολικό επιτρέπει σε κάθε άτομο να προ-συλλάβει μέσα από την κατοπτρική εικόνα του άλλου⁷, ως υποκείμενο, αυτό που θα πρέπει να γίνει και να έτσι να συμβολοποιήσει το έλλειμμα που καταστατικά το συγκροτεί. Έτσι περνά στον κόσμο της αναπαράστασης η οποία έχει εικονο-φαντασιακό και συμβολικό χαρακτήρα.

Το γεγονός ότι το νεογέννητο έρχεται στον κόσμο πρόωρα σημαίνει ότι:

(α) Είναι παντελώς εξαρτημένο από τον Άλλο για την ικανοποίηση των πρωταρχικών του βιολογικών αναγκών. Βρίσκεται σε μία κατάσταση αβοηθησίας⁸ και υποκείμενο σε κίνδυνο

(β) Δεν υπάρχει τίποτε από αυτό που στην μετέπειτα ζωή του θα αναγνωρίσει ως Εγώ. Το Εγώ, ως προβολή μίας επιφάνειας, συγκροτείται μέσα από την κατοπτρική εικόνα του άλλου. Ο άλλος⁹ δανείζει την εικόνα του σώματος του προκειμένου το μικρό του ανθρώπου να συγκροτήσει την δική του εικόνα, η οποία δεν υπάρχει από τα πριν. Η ταύτιση με αυτήν την εικόνα θα αποτελέσει την μήτρα όλων των ύστερων ταυτίσεων του υποκειμένου.

Για να υπάρχει το υποκείμενο και η εικόνα του (Εγώ) είναι απαραίτητη μία προϋπόθεση. Να υπάρχει μια συμβολική μήτρα πάνω στην οποία θα εγκατασταθεί αυτή η εικόνα. Αυτή η συμβολική μήτρα γύρω από την οποία οργανώνεται η συγκρότηση της εικόνας του υποκειμένου συγκροτείται πάνω σε μία διπλή βάση. Για να μπορέσει το υποκείμενο να συγκροτηθεί θα πρέπει να περάσει μέσα από αυτό που ο Άλλος (Οι γονείς) έχουν επιφυλάξει για εκείνο πριν ακόμα έρθει στον κόσμο. Αυτό που του έχουν επιφυλάξει, έρχεται μέσα από αυτό που του αποδίδουν την στιγμή που το υποκείμενο αναλαμβάνει την κατοπτρική του εικόνα. Του λένε «Είσαι αυτό, είσαι το άλλο, είσαι αυτό που σου λέω να είσαι, είσαι αυτό που σου λέω ό,τι είσαι». Συνεπώς το υποκείμενο έρχεται αντιμέτωπο με το αίνιγμα της επιθυμίας των γονιών του. «Γιατί μου μιλούν, τι θέλουν από εμένα».

⁷ J. Lacan, Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je, Ecrits, Seuil, 1966.

⁸ Σ' αυτό το σημείο θα επιστρέψουμε στην συνέχεια.

⁹ Ο αναγνώστης θα παρατηρήσει ότι χρησιμοποιούμε εναλλακτικά το άλλο με μικρό *a* και το Άλλος με κεφαλαίο *A*. Το πρώτο αντιστοιχεί στην εικονοφαντασιακή διάσταση και το άλλο στην Συμβολική.

Την ίδια στιγμή όμως βρίσκεται μπρος και σε ένα άλλο αίνιγμα. «Ποιός είμαι» Τη στιγμή εκείνη ανακαλύπτει ότι καθώς προσπαθεί να δώσει απάντηση, οι λέξεις που δανείζεται από τον Άλλο, απλά το αναπαριστούν, δεν το ορίζουν. Μέσα λοιπόν από τις λέξεις που οι γονείς το υποδέχονται στον κόσμο, οργανώνεται ένας λόγος (Discours) που συγκροτεί το Ιδεώδες του Εγώ των γονέων. Μέσα από το Ιδεώδες του Εγώ το υποκείμενο συλλαμβάνει τον εαυτό του ως έλλειψη στο είναι. Και μέσα από αυτή την έλλειψη στο είναι, ο Freud ανακαλύπτει, ότι το υποκείμενο επιθυμεί.

Εδώ ερχόμαστε στο δεύτερο στοιχείο που αποτελεί την βάση για την συγκρότηση του υποκειμένου. Ακολουθώντας την χεγκελιανή διατύπωση, η λέξη γίνεται ο θάνατος του Πράγματος, η δεύτερη γέννηση του υποκειμένου, πραγματοποιείται την στιγμή που η λέξη μετατρέπεται σε σημαίνον και το υποκείμενο εγκαταλείπει μέσα από την γλώσσα, το βιολογικό υπόβαθρο της έλευσης του στον κόσμο. Αρχικά εγκαταλελειμμένο στον κόσμο, εγκαταλείπει στην συνέχεια τον πρωταρχικό Άλλο. Μέσα από την λειτουργία του σημαίνοντος μετατρέπεται τις ζωτικές βιολογικές του ανάγκες, σε αιτήματα. Στην τομή του αιτήματος με την ανάγκη, το υποκείμενο γεννά και γεννιέται μέσα από την επιθυμία του. Διαμορφώνει την επιθυμία του αυτή μέσα από τα σημαίνοντα και την εικόνα του Άλλου που τον έφερε στον Κόσμο, για να μπορέσει στην συνέχεια να απευθύνει την δική του επιθυμία εκτός της οικογένειάς του.

Απαραίτητη προϋπόθεση γι' αυτό είναι να εγγράψει τον πρωταρχικό νόμο της απαγόρευσης της αιμομιξίας και έτσι να αποκτήσει απόσταση από το Πράγμα γύρω από το οποίο οργανώνει την απόλαυση του. Για το ομιλόν υποκείμενο, η απαγόρευση της αιμομιξίας έρχεται μαζί με την εισαγωγή του στη τάξη του Λόγου (Language). Γι' αυτό ο πρώτος ευνουχισμός ονομάζεται συμβολικός ευνουχισμός. Ο συμβολικός ευνουχισμός, η απόσταση από το πρωταρχικό Πράγμα, είναι αυτός που εξανθρωπίζει το υποκείμενο και ανοίγει την πρόσβαση από το βασίλειο της φύσης στο βασίλειο του πολιτισμού. Την λογική αυτή στιγμή οργανώνεται μέσα από την πρόσβαση στον Λόγο, η πρωταρχική απόθεση.

Η πρωταρχική απόθεση είναι εκείνη που θα εγκαταστήσει το δικασμό του υποκειμένου και έτσι το Ασυνείδητο γίνεται ο Λόγος (Discours) του Άλλου. Θα λέγαμε ότι ο πολιτισμός είναι προϊόν της πρωταρχικής απόθεσης, αλλά συνάμα γίνεται και ο τόπος όπου το υποκείμενο καλείται να εισαχθεί στον κοινωνικό δεσμό. Το υποκείμενο προσέρχεται στον κοινωνικό δεσμό μέσα από την ιδιαιτερότητα και την μοναδικότητα του, καθώς η ύπαρξη του δεν ανάγεται εξ'ολοκλήρου ούτε στο σημαίνον ούτε στα αντικείμενα της απόλαυσης του. Υπολείπεται πάντα, τόσο αναφορικά με το σημαίνον όσο και με την εικόνα του.

Το ίδιο του σύμπτωμα αποτελεί την πιο ουσιαστική ένσταση του στην παραγωγή γνώσης που παράγεται στον κοινωνικό δεσμό.

Ο Freud έδειξε πως σε κάθε ξεχωριστή θεραπεία, το υποκείμενο προσπαθεί να ανεξαρτητοποιηθεί από τον Άλλο που τον φέρνει στον κόσμο μέσα από την γλώσσα και το νόημα. Φορέας αυτής της διαδικασίας είναι το οιδιπόδειο σύμπλεγμα στα πλαίσια του οποίου η αναγκαία εξάρτηση από τον Άλλο συμβολοποιείται μέσα από την πατρική λειτουργία. Είναι το Όνομα του Πατέρα το

οποίο στηρίζει την απαγόρευση της αιμομικτικής απόλαυσης, που εισάγει το «όχι». Το «όχι» αυτό είναι το καταστατικό «όχι» το οποίο προστατεύει το υποκείμενο απέναντι στον πρωταρχικό κίνδυνο που είναι η επιστροφή του στο Πράγμα. Ο J. Lacan τόνισε ότι το αντικείμενο του άγχους είναι το Πράγμα¹⁰. Το Πράγμα είναι ο σκληρός πυρήνας του πρωταρχικού Άλλου της ικανοποίησης των ζωτικών αναγκών. Είναι ο Άλλος στο Πραγματικό της Απόλαυσης του και απο τον οποίο το υποκείμενο βρίσκεται σε εξάρτηση όταν έρχεται στον κόσμο. Το όνομα του Πατέρα είναι εκείνο που όχι μόνο απαγορεύει την απόλαυση του άλλου, αλλά πριν απ' όλα την καθιστά αδύνατη

Το Όνομα του Πατέρα και η Αβεβαιότητα.

"pater semper incertus, Mater semper certa est"

Ο πατέρας είναι πάντα αβέβαιος ενώ η μητέρα είναι πάντα βέβαιη. Αυτή η διατύπωση αποτελεί μία θεμελιώδη αλήθεια πάνω στην οποία στηρίζεται η λειτουργία του πατέρα στην ψυχανάλυση. Πρόκειται για μία δομική αβεβαιότητα¹¹ που αφορά την ίδια την πατρότητα, γεγονός που καθιστά αναπόφευκτη την προσέγγιση της μέσω της πίστης στον λόγο που ονομάζει τον πατέρα. Απο εκεί προκύπτει αυτό που ο Lacan ονόμασε το όνομα του Πατέρα.

Η φράση χρησιμοποιείται απο τον Freud σε τρία χαρακτηριστικά σημεία. Την περίπτωση του *Ανθρώπου με τα ποντίκια*¹², στο *οικογενειακό μυθιστόρημα των νευρωτικών*¹³ και στο *Μωϋσή και τον μονοθεϊσμό*¹⁴.

Υπάρχει ένα συγκεκριμένο σημείο στην «περίπτωση του ανθρώπου με τα ποντίκια» όπου ο Freud επεξεργάζεται το ζήτημα της προτίμησης που εκδηλώνουν οι νευρωτικοί για την αβεβαιότητα και την αμφιβολία. Ο Freud μιλά για *ανάγκη* των ψυχαναγκαστικών για αβεβαιότητα και αμφιβολία στην ζωή. Η δημιουργία αβεβαιότητας και αμφιβολίας βρίσκεται στην βάση κάθε νεύρωσης, η οποία ουσιαστικά βγάζει τον νευρωτικό απο την πραγματικότητα και τον απομονώνει απο τον κόσμο. Οι νευρωτικοί αυτού του τύπου προσκολλούν την σκέψη τους σε θέματα στα οποία η αβεβαιότητα σημαδεύει θεμελιακά την ίδια την ανθρώπινη φύση. Πρόκειται για τα σημεία αυτά όπου η ανθρώπινη γνώση και κρίση είναι εκτεθειμένα στη αμφιβολία. Αυτά τα θέματα είναι. (α) Η καταγωγή απο τον πατέρα, (β) Η διάρκεια της ζωής, (γ) Η ζωή μετά τον θάνατο και (δ) η μνήμη.

Ο Freud κάνει εδώ αναφορά στον G. C. Lichtenberg "Αν το φεγγάρι κατοικείται, ο αστρονόμος το γνωρίζει με την ίδια βεβαιότητα με την οποία γνωρίζει ποιός είναι ο πατέρας του, όχι όμως με την ίδια βεβαιότητα με την οποία γνωρίζει ποια είναι η μητέρα του». Για τον Freud, αποτελεί μεγάλη πρόοδο του πολιτισμού

¹⁰ J. Lacan, *Le séminaire, livre X, L'angoisse*, Seuil, 2004, p. 360.

¹¹ E. Porge, *Les Noms du père chez Jacques Lacan*, érès, 2004, p. 8

¹² S. Freud, *Τρία περιστατικά ασθενείας*, Επίκουρος, 1995

¹³ S. Freud, 'Le roman familial des névrosés (1909)', in *Névrose, psychose et perversion*, Puf, 1973

¹⁴ S. Freud, *Ο άνδρας Μωυσής και η μονοθεϊστική θρησκεία*, Επίκουρος, 1997.

Σε ότι αφορά την σημασία και την ανάδειξη της έννοιας του Ονόματος του Πατρός απο τον Lacan στο κείμενο αυτό του Freud, παραπέμπουμε τον αναγνώστη στο κείμενο του Θ. Λίποβατς: "Ο άνδρας Μωυσής και η μονοθεϊστική θρησκεία. Η προβληματική κατασκευή του έργου και η επιθυμία του Freud" το οποίο αποτελεί την εισαγωγή στο κείμενο του Freud.

όταν οι άνθρωποι αποφάσισαν δίπλα στην μαρτυρία των αισθήσεων να θέσουν το λογικό συμπέρασμα και έτσι να περάσουν από την μητριαρχία στην πατριαρχία.¹⁵

Στο *οικογενειακό μυθιστόρημα των νευρωτικών*, ο Freud, συνεχίζει την παραπάνω προβληματική, θέτοντας εξαρχής το διακύβευμα που τίθεται για την ζωή και την ανάπτυξη του κάθε ατόμου. Θα λέγαμε ότι το βασικό διακύβευμα, αλλά και η πρώτη διακινδύνευση, αποτελεί η δυνατότητα του παιδιού να αποκολληθεί από την εξουσία των γονιών του. Πρόκειται για μια διαδικασία επίπονη, αλλά σε κάθε περίπτωση αναγκαία για την ανάπτυξη του.

Στην αρχή για κάθε παιδί οι γονείς του αποτελούν την μοναδική πηγή εξουσίας και πίστης. Στην πορεία της παιδικής ζωής συγκρίνει τους γονείς του με άλλους γονείς και μέσα από το την μη ικανοποίηση που αισθάνεται, αρχίζει να ασκεί κριτική στους γονείς του και να αισθάνεται εκθρόνηση. Αισθάνεται παραμερισμένο και ότι δεν δέχεται όλη την αγάπη των γονιών του και ότι θα πρέπει αυτή την αγάπη να την μοιράζεται με άλλους, όπως τα αδέρφια του. Εκεί διαμορφώνει και την ιδέα ότι οι γονείς που το έκαναν είναι άλλοι ή ότι είναι υιοθετημένο. Το παιδί αμφισβάζει για το κατά πόσο αυτοί που το έφεραν στον κόσμο είναι οι πραγματικοί γονείς του και συνήθως φαντασιώνει ότι οι γονείς του είναι κάποιοι άλλοι, συνήθως υψηλής καταγωγής. Η φάση αυτή διαμορφώνεται σε μία στιγμή κατά την οποία το παιδί αγνοεί τους σεξουαλικούς παράγοντες που καθορίζουν την γέννηση και την τεκνοποίηση.

Όταν αρχίζει να αντιλαμβάνεται τους διαφορετικούς ρόλους που παίζουν οι γονείς του σε ότι αφορά την σεξουαλικότητα, τότε επέρχεται μία τομή, ριζική τομή κατά την οποία εξυμνεί τον πατέρα, ενώ ταυτόχρονα αρχίζει να θεωρεί την μητέρα του πολύ πιο σίγουρη. Ο πατέρας στιγματίζεται θα λέγαμε από κάτι το ριζικά άγνωστο. Όταν το παιδί καταλαβαίνει ότι ο πατέρας του είναι πάντα αβέβαιος διαμορφώνει το οικογενειακό του μυθιστόρημα. Μέσα στην φαντασίωση του η μητέρα γίνεται άπιστη και αποκτά ένα εραστή, και το παιδί με κάποιο τρόπο απομακρύνεται από την ιδέα του πατέρα της πραγματικότητας και το αντικαθιστά με έναν ιδεώδη πατέρα που παραπέμπει στην περίοδο εκείνη όπου ο πατέρας του φαίνονταν ο πιο μεγάλος και ο πιο δυνατός μεταξύ όλων των ανθρώπων. Παράλληλα όμως και κατά την διάρκεια των δικών ερωτημάτων και διερευνήσεων για την ίδια του την προέλευση, για το πως ήρθε στον κόσμο, αντιλαμβάνεται ότι ο πατέρας έχει να κάνει με την ίδια του την γέννηση, καθώς το *ονομάζει* ως παιδί του¹⁶. Η ιδέα της αβέβαιης φύσης του πατέρα απωθείται μέσα από την διαμόρφωση των παιδικών σεξουαλικών θεωριών.

Όμως το θέμα δεν τελειώνει εκεί. Το ζήτημα αυτό θα επιστρέψει στον Freud μία άλλη μορφή. Στον *Μωσέ και τον μονοθεϊσμό* θα τεθεί το ζήτημα της προόδου στην πνευματικότητα, την νίκη της πνευματικότητας πάνω στον κόσμο των αισθήσεων. Η μητρότητα αποδεικνύεται με την μαρτυρία των αισθήσεων ενώ η πατρότητα είναι παραδοχή που στηρίζεται σε ένα συμπέρασμα και σε μία προϋπόθεση. Αν λοιπόν μιλάμε για παραδοχή και συμπέρασμα δεν μπορούμε παρά να θέσουμε κάτι καταστατικό. Δηλαδή την ανάπτυξη του Λόγου και της

¹⁵ S. Freud, *Τρία περιστατικά ασθένειας*, Επίκουρος, 1995, σ.112

¹⁶ P. Bruno, 'Père et nom(s) – du – Père', in *La psychanalyse*, n.12, érès, 2008, p. 105

Γλώσσας. Ο πατέρας έρχεται μέσα απο τον Λόγο. Ο Lacan θα τοποθετήσει εκεί τον πραγματικό πατέρα. Το πραγματικό πατέρα που είναι ο φορέας του ευνουχισμού για το υποκείμενο. Θα μπορούσε κάλλιστα να ειπωθεί ότι ο πραγματικός πατέρας είναι αυτός που υποθέτουμε ως τον βιολογικό πατέρα. Ο πραγματικός πατέρας είναι το σπερματοζωάριο, θα μας πει ο Lacan, ενώ την ίδια στιγμή θα συμπληρώσει. Κανείς δεν είπε ποτέ ότι είναι ο γιος ή η κόρη ενός σπερματοζωαρίου¹⁷.

Ο όρος πραγματικός πατέρας αφορά κυρίως την σχέση του Λόγου και του συμβολικού με το Πραγματικό και όχι το πραγματικό της βιολογίας. Ο πραγματικός πατέρας είναι επιτέλεσμα του Λόγου και όχι αυτό που ορίζεται στις τεχνοεπιστήμες ως βιολογικός πατέρας. Ακόμα και στην περίπτωση της εξωσωματικής γονιμοποίησης, ή στο τεστ πατρότητας όπου προσπαθούμε να εντοπίσουμε με όρους αισθητηριακής βεβαιότητας τον πατέρα, ο πατέρας παραμένει άγνωστος.

Αν ο πατέρας παραμένει άγνωστος τότε το όνομα του δεν μπορεί να προφερθεί. Συνεπώς η τεχνοεπιστήμη επιχειρεί να πείσει το υποκείμενο να σβήσει μια θεμελιακή αβεβαιότητα πάνω στην οποία το υποκείμενο, θα διαγράψει απο την μία το σύμπτωμα του, αλλά απ' την άλλη θα αναδείξει όλη την δημιουργικότητα του σημαίνοντος. Το Όνομα του Πατέρα είναι το στήριγμα του υποκειμένου και ο τόπος της θεμελιακής αβεβαιότητας του. Ο πατέρας είναι πριν απ' όλα μία συμβολική αναφορά. Εκεί που το υποκείμενο αναφέρεται για να πάρει απαντήσεις. Η θεμελιακή αβεβαιότητα που αφορά την συγκρότηση του υποκειμένου του ασυνειδήτου μέσα απο την λειτουργία του Ονόματος του Πατέρα επιφέρει μία σειρά απο επιπτώσεις και στην ίδια του την σχέση με τον σημαίνον και την εικόνα της επιθυμίας του. Το υποκείμενο θα συγκροτηθεί γύρω απο μία καταστατική έλλειψη γύρω απο την οποία θα αρχίσει να κατασκευάζει τον κόσμο των δυνατοτήτων του και να αναζητά την θέση του στον κοινωνικό δεσμό.

Η αναφορά στον πατέρα είναι συμβολική με την έννοια ότι το σύμβολο δημιουργεί την ανθρώπινη πραγματικότητα. Στην αναφορά μας στο *οικογενειακό μυθιστόρημα των νευρωτικών* είδαμε ότι είναι πολύ δύσκολο για το υποκείμενο να ορίσει την πατρική λειτουργία στο επίπεδο της πραγματικότητας. Η αβεβαιότητα που σημαδεύει το ερώτημα «ποιός είναι ο πατέρας» αποτελεί την βάση πάνω στην οποία το Όνομα λαμβάνει μία ιδιαίτερη σημασία η οποία συγκροτεί την πατρική λειτουργία. Αν ο πατέρας του *τοτέμ και ταμπού* του Freud είναι νεκρός, τότε αυτό που μένει μας λέει ο Lacan είναι το όνομα του. Ο πατέρας είναι ο γεννήτορας, αλλά είναι το Όνομα του Πατέρα που διαμορφώνει την πατρική λειτουργία πριν ακόμα μάθουμε με σιγουριά ποιός είναι ο πατέρας.

Η διάκριση αυτή ανάμεσα σε πατέρα της πραγματικότητας και πραγματικό πατέρα είναι θεμελιακή. Η διάκριση αυτών των δύο επιπέδων τοποθετεί το ερώτημα της πατρότητας στο πεδίο του Λόγου (*discours*), επιφέρει μία διαλεκτικοποίηση η οποία είναι για το υποκείμενο πολύ λιγότερο τυραννική απο την αναζήτηση της βεβαιότητας.

¹⁷ J. Lacan, le séminaire, livre XVII, *L'envers de la psychanalyse*, Seuil, 1991, p. 148-149

Η πατριαρχία αποτελεί μία συμβολική τάξη η οποία αντλεί την προέλευση της απο τον ιουδαϊσμό και το χριστιανισμό κάτι που συνεπάγεται ότι ο πατέρας ως συμβολική αναφορά δεν τοποθετείται στην πραγματικότητα αλλά στο Πραγματικό. Στο ιουδαιο - χριστιανισμό ο θεός τοποθετείται στο Πραγματικό: Είναι άρρητος και είναι αδύνατο να τον γνωρίσουμε. Το αίτιο του υποκειμένου βρίσκεται στο Πραγματικό ως αδύνατο και ως εκ τούτου παραμένει άγνωστο.

Το *Εν* αυτό το οποίο τοποθετείται στο Πραγματικό με όλες τους περιορισμούς που συνάδουν με την απαγόρευση της αιμομιξίας προσφέρει την δυνατότητα στο υποκείμενο να βρει μια στερεή βάση αναφορικά με το ερώτημα του για την προέλευση του και έτσι να «συρράψει» την αέναη τυραννική αναζήτηση του.

Η τεχνοεπιστήμη στην σημερινή εποχή επιτρέπει μέσω της γενετικής έρευνας μια γνώση πάνω στο ερώτημα: «ποιος είναι ο πατέρας» Η γενετική δίδει την απάντηση λέγοντας: «Αυτός είναι ο πατέρας» και υποδεικνύει τον πατέρα της πραγματικότητας. Ο πατέρας καθίσταται βέβαιος όπως και η μητέρα. Η αναφορά στον πατέρα δεν είναι πλέον συμβολική αλλά τίθεται μέσα στην πραγματικότητα. Επομένως αλλάζει η σχέση με το αίτιο. Το αίτιο βρίσκεται τώρα απο την πλευρά της πραγματικότητας και όχι απο την πλευρά του Πραγματικού. Όταν ο Freud μίλησε για πρόοδο στη πνευματικότητα ήταν διότι το αίτιο δεν ήταν ο πατέρας της πραγματικότητας, αλλά κάτι που εκπροσωπούσε ένα άλλο πατέρα στο επίπεδο του Πραγματικού. Δηλαδή κάτι το οποίο είναι αδύνατο να γνωρίσουμε και το οποίο επιτρέπει την διαλεκτική της εμπιστοσύνης και όχι της βεβαιότητας. Η διαλεκτική της εμπιστοσύνης είναι αυτή που θεμελιώνει το κοινωνικό συμβόλαιο και στηρίζει τον κοινωνικό δεσμό. Η τεχνοεπιστήμη προσπαθεί να σβήσει την αβεβαιότητα που συγκροτεί το υποκείμενο και να το αναγάγει στο άτομο του βιολογικού του ορισμού. Δηλαδή να σβήσει ουσιαστικά το γεγονός ότι η λέξη είναι ο θάνατος του Πράγματος.

Όταν η τεχνοεπιστήμη δίδει την δική της απάντηση για τον πατέρα, τότε η εμπιστοσύνη η οποία προκύπτει απο το ομιλόν, αντικαθίσταται με την βεβαιότητα. Περνάμε απο το πεδίο της πίστης στο πεδίο της βεβαιότητας. Απο την ψυχανάλυση όμως μαθαίνουμε ότι βεβαιότητα βρίσκεται στην ρίζα της παράνοιας. Ο Lacan μας επισημαίνει εδώ μία μικρή διαφοροποίηση. Άλλο το πιστεύω στο θεό και άλλο το πιστεύω του παρανοϊκού.

Ποια είναι όμως η επίπτωση αυτής της βεβαιότητας της τεχνοεπιστήμης για την υποκειμενικότητα της εποχής μας. Στηρίζοντας τον πατέρα της πραγματικότητας, η τεχνοεπιστήμη δεν στηρίζει τον πραγματικό πατέρα, τον πατέρα που στηρίζεται στην αβεβαιότητα και που είναι αδύνατο να γνωρίσουμε, τον πατέρα που είναι μία κατασκευή της γλώσσας και λειτουργεί ως ο φορέας του ευνουχισμού, υπεύθυνος για μία συμβολική λειτουργία. Η τεχνοεπιστήμη στηρίζει το εικονο-φαντασιακό πατέρα. Έναν πατέρα αποστερητή ο οποίος δεν είναι υπεύθυνος για μία συμβολική λειτουργία αλλά για μια λειτουργία που καθιστά τον ευνουχισμό βίαιο και τραυματικό.

Στο σημείο αυτό ερχόμαστε στην σύνδεση της προβληματικής της αβεβαιότητας με το άγχος και την αμφιβολία. «Το άγχος δεν είναι η αμφιβολία. Το

άγχος σχετίζεται με την ίδια την λειτουργία του αιτίου και της αιτιότητας για το υποκείμενο. Το άγχος είναι το «εκτός αμφιβολίας»¹⁸. Η αμφιβολία είναι η προσπάθεια του υποκειμένου να αποφύγει κάτι. Η αμφιβολία δαπανά όλη της την ενέργεια για να αποφύγει καθετί που σχετίζεται μ' ένα δέλεαρ για την επιθυμία του υποκειμένου. Αυτό ενάντια στο οποίο πολεμά η αμφιβολία είναι αυτό που στο άγχος στηρίζει μία φρικτή βεβαιότητα.

Σ' ακριβώς την φρικτή βεβαιότητα, που συνδέεται με το δέλεαρ της επιθυμίας, ο καπιταλιστικός λόγος τοποθετεί τα αντικείμενα της αγοράς και της κατανάλωσης. «Προφέρει» δηλαδή τα αντικείμενα που υποτίθεται πως είναι ικανά να ικανοποιήσουν πλήρως το υποκείμενο έστω και με κόστος την ίδια του την ζωή. Ο Lacan συνέδεσε την λειτουργία του Άγχους και της φρικτής βεβαιότητας του, με δύο χαρακτηριστικές συμπεριφορές που σχετίζονται με την πράξη και την δράση του υποκειμένου, τονίζοντας ότι δράση δανείζεται την βεβαιότητας από το άγχος: Το *πέρασμα στην πράξη* και το *acting out*. Δυο στοιχεία που βρίσκονται πίσω από αυτό που αποκαλείται συμπεριφορές διακινδύνευσης: Συμπεριφορές που κυμαίνονται από την χρήση ναρκωτικών, την βία και το Aids και φθάνουν μέχρι τα σπορ υψηλού κινδύνου και την υπερκατανάλωση. Συμπεριφορές που έχουν πάρει την θέση της διαλεκτικής της επιθυμίας, η οποία στηρίζεται σε μία πράξη εμπιστοσύνης που θέτει σε λειτουργία την επιθυμία του Άλλου και στηρίζει τον κοινωνικό δεσμό.

B.16-4 Ατομικισμός και Διαζυγιότητα: Μια σχέση για περαιτέρω ανάλυση και προβληματισμό

**Στεφάνια Καλογεράκη
Λέκτορας, Πανεπιστημίου Κρήτης**

Περίληψη

Η ραγδαία αύξηση των διαζυγίων αποτελεί δημογραφικό φαινόμενο κυρίως των οικονομικά ανεπτυγμένων χωρών που έχει ερμηνευθεί από διαφορετικές θεωρίες οι σημαντικότερες εκ των οποίων είναι η Οικονομική Θεωρία του Γάμου και η Θεωρία της Δεύτερης Δημογραφικής Μετάβασης. Στη θεωρία της Δεύτερης Δημογραφικής Μετάβασης υποστηρίζεται μεταξύ άλλων ότι η διαζυγιότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις αλλαγές που υφίστανται η δομή της σύγχρονης κοινωνίας, ενώ στην Οικονομική Θεωρία του Γάμου οικονομικά μοντέλα συμπεριφοράς ερμηνεύουν τη διαζυγιότητα ως απόρροια των ρασιοναλιστικών τάσεων των ατόμων της μοντέρνας εποχής. Οι δύο θεωρίες παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις, ωστόσο κοινός παρανομαστής στην ερμηνεία της διαζυγιότητας αποτελεί ο ατομικισμός, ως επίκτητο πολιτισμικό χαρακτηριστικό των σύγχρονων κοινωνιών. Συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του ατομικισμού, όπως

¹⁸ J. Lacan, *Le séminaire, livre X, L'angoisse*, Seuil, 2004, p. 92.

η ιδιαίτερη έμφαση στην ανεξαρτησία και αυτοπραγμάτωση του ατόμου, επιδρούν στις διαπροσωπικές σχέσεις (μη-μονιμότητα, αστάθεια, ασθενείς συναισθηματικοί δεσμοί) σε περισσότερο ατομικιστικές κουλτούρες ευνοώντας τη διαζυγιότητα. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ ατομικισμού και διαζυγιότητας με την ανάλυση δευτερογενών δεδομένων της κλίμακας ατομικισμού του Hofstede σε διαφορετικές χώρες στον κόσμο και του αντίστοιχου ανά χώρα αδρού συντελεστή διαζυγιότητας. Επιβεβαιώνοντας τις ερευνητικές υποθέσεις, η ανάλυση αποδεικνύει μια στατιστικά σημαντική θετική συσχέτιση ($p < 0.001$) μεταξύ των σκορ ατομικισμού και των αδρών συντελεστών διαζυγιότητας στις υπό μελέτη χώρες. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο ατομικισμός αποτελεί ένα στατιστικά σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης των αδρών συντελεστών διαζυγιότητας ($p < 0.001$) ερμηνεύοντας περίπου το 40% της μεταβλητότητας τους. Αν και η στατιστική ανάλυση επιβεβαιώνει τις αρχικές υποθέσεις υποστηρίζεται ότι η διερεύνηση των παραγόντων που διαμορφώνουν τη διαζυγιότητα είναι ένα πολυσύνθετο φαινόμενο που δύναται να επηρεάζεται από επιπρόσθετους νομοθετικούς και θεσμικούς παράγοντες. Συνιστάται η διεξαγωγή περισσότερων εμπειρικών μελετών τόσο στον Ελληνικό όσο και στο διεθνή χώρο που να εξετάζουν την επίδραση των κοινωνικών αλλαγών που έχουν υποστεί οι σύγχρονες κοινωνίες στη διαμόρφωση της διαζυγιότητας.

1. Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες τα ποσοστά διαζυγιότητας διαγράφουν μια αυξητική πορεία η οποία εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονη στις οικονομικά ανεπτυγμένες κοινωνίες του πλανήτη. Πιο συγκεκριμένα, μεταξύ 1960 και 2004 στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο αριθμός των διαζυγίων έχει αυξηθεί κατά 400% (Eurostat, 2006). Αναμφίβολα, η περίοδος της «χρυσής εποχής του γάμου» μεταξύ 1950 και 1960 που έμεινε γνωστή ως «marriage-boom» δίνει τη θέση της σε μια νέα δημογραφική πραγματικότητα που χαρακτηρίζεται από τη ραγδαία αύξηση της διαζυγιότητας με επώδυνες επιπτώσεις στη συναισθηματική και οικονομική ευημερία των μελών της οικογενειακής μονάδας (Holden & Smock, 1991; Ross & Mirowsky, 1999).

Τα βαθύτερα αίτια της ραγδαίας αύξησης της διαζυγιότητας και οι επιπτώσεις της στα μέλη της οικογένειας αλλά και στην ευρύτερη κοινωνία αποτέλεσαν και συνεχίζουν να αποτελούν αντικείμενο διερεύνησης και ιδιαίτερου προβληματισμού. Θεωρητικές προσεγγίσεις, όπως η Οικονομική Θεωρία του Γάμου (Becker, 1973;1974;1991) και η Δεύτερη Δημογραφική Μετάβαση (van de Kaa, 1987;1994;2002; Lesthaeghe, 1995) παρέχουν ερμηνευτικά μοντέλα του κοινωνικού φαινομένου της διαζυγιότητας. Αν και οι προσεγγίσεις αυτές παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις συγκλίνουν στην άποψη ότι η πολιτισμική αξία του ατομικισμού, ως επίκτητο χαρακτηριστικό των σύγχρονων κοινωνιών, έχει διατελέσει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των υψηλών επιπέδων διαζυγιότητας. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να διερευνήσει τη σχέση μεταξύ ατομικισμού και διαζυγιότητας με την ανάλυση δευτερογενών δεδομένων της κλίμακας

ατομικισμού του Hofstede (1980,2001) και του αδρού συντελεστή διαζυγιότητας σε διαφορετικές χώρες στον κόσμο.

3. Θεωρητική προσέγγιση

Από τις πιο σημαντικές θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν διατυπωθεί για να ερμηνεύσουν τις μεταβολές κατά τις τελευταίες δεκαετίες στο θεσμό της γαμηλιότητας στις ανεπτυγμένες κοινωνίες είναι η Οικονομική Θεωρία του Γάμου (Becker, 1973;1974;1991). Η προσέγγιση αυτή αποτέλεσε την εξέλιξη της συμβολής του Becker (1960) στην ερμηνεία της συρρίκνωσης των επιπέδων γονιμότητας με την χρήση βασικών αρχών του μικροοικονομικού υποδείγματος που τον οδήγησαν στη διαμόρφωση της Νέας Οικονομικής Θεωρίας του Νοικοκυριού.

Ο Becker (1973;1974;1991) εφαρμόζοντας οικονομικά μοντέλα συμπεριφοράς επέκτεινε τις απόψεις αυτές για τη βαθύτερη κατανόηση της διαμόρφωσης του γάμου και της λύσης αυτού μέσω διαζυγίου. Πιο συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι το νοικοκυριό αποτελεί μια οικονομική μονάδα όπου οι δύο σύζυγοι έχουν κέρδος μέσω της εξειδίκευσης και του καταμερισμού εργασίας. Ο ρόλος της συζύγου περιορίζεται στη φροντίδα του νοικοκυριού και των παιδιών, ενώ ο σύζυγος ενισχύει οικονομικά το νοικοκυριό μέσω της επαγγελματικής του απασχόλησης. Κατά τον Becker (1991), η συμμετοχή της γυναίκας σε ανώτερα και ανώτατα επίπεδα εκπαίδευσης και η ένταξη της στο εργατικό δυναμικό διαταράσσει την ισορροπία της «συναλλαγής» μεταξύ των συζύγων, μειώνοντας τα οφέλη της και συντελώντας στην αύξηση της διαζυγιότητας.

Η προσέγγιση αυτή του Becker βασίζεται σε καθαρά ορθολογικά μοντέλα συμπεριφοράς όπου το διαζύγιο αντανάκλα την εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης όταν διαταράσσεται η ισορροπία κόστους-οφέλους της συζυγικής «συναλλαγής». Τα ορθολογικά αυτά μοντέλα συμπεριφοράς είναι άρρηκτα συνυφασμένα με την πολιτισμική αξία του ατομικισμού και εκφράζουν την τάση των ατόμων να εγκαταλείψουν προσωπικές τους σχέσεις, όταν το κόστος συμμετοχής υπερβαίνει το όφελος βρίσκοντας καινούργιες σχέσεις που προωθούν περισσότερο τα προσωπικά τους συμφέροντα (Kagitcibasi, 1997; Oyserman, 1993).

Η θεωρητική προσέγγιση της Δεύτερης Δημογραφικής Μετάβασης, όπως και στην περίπτωση της προσέγγισης του Becker, αρχικά ερμήνευσε την πτώση της γονιμότητας στις οικονομικά ανεπτυγμένες περιοχές του πλανήτη και εν συνεχεία επέκτεινε τα ερμηνευτικά της μοντέλα σε δημογραφικές μεταβολές που συνόδευσαν την πτώση αυτή με κύρια χαρακτηριστικά τη μείωση των γάμων, την αύξηση του αριθμού διαζυγίων, την αύξηση των γεννήσεων εκτός γάμου και μονογονεϊκών δομών. Το θεωρητικό μοντέλο της Δεύτερης Δημογραφικής Μετάβασης ερμηνεύει την αύξηση της διαζυγιότητας αλλά και γενικότερα των σημαντικών μεταβολών στη δομή και οργάνωση της οικογενειακής ζωής ως απόρροια των κοινωνικο-οικονομικών και πολιτιστικών μεταβολών που έχουν υποστεί οι σύγχρονες κοινωνικές δομές.

Οι κύριοι εκφραστές της προσέγγισης αυτής, van de Kaa (1987) και Lesthaeghe (1995), υποστηρίζουν ότι οι εν λόγω μεταβολές είναι απόρροια των ευρύτερων μεταβολών των τελευταίων δεκαετιών στη δομή των σύγχρονων κοινωνιών, με κύρια χαρακτηριστικά την εξάπλωση της εκπαίδευσης, την ένταξη της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό, την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας κλπ. Οι μεταβολές αυτές συνοδεύτηκαν και με αλλαγές σε πολιτισμικό επίπεδο, σηματοδοτώντας την κατάρρευση των παραδοσιακών δομών και τρόπων οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων και δίνοντας την θέση τους σε νέες πολιτισμικές αξίες όπως για παράδειγμα του ατομικισμού, της εκκοσμίκευσης, του ορθολογισμού και του υλισμού.

Στη θεωρητική προσέγγιση της Δεύτερης Δημογραφικής Μετάβασης ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη στροφή των ατόμων για αυτοπραγμάτωση, προσωπική ανέλιξη και χειραφέτηση με ιδιαίτερη έμφαση στην προσωπική ελευθερία των επιλογών (van de Kaa, 1996: 425), στοιχεία δηλαδή που ενσωματώνονται στην πολιτισμική αξία του ατομικισμού.

Αν και το θεωρητικό υπόβαθρο της Οικονομικής Θεωρίας του Γάμου παρουσιάζει σημαντικές αποκλίσεις από το ερμηνευτικό μοντέλο της Δεύτερης Δημογραφικής Μετάβασης, κοινός παρανομαστής τους στη διερεύνηση της διαζυγιότητας αποτελεί η πολιτισμική αξία του ατομικισμού. Ο ατομικισμός συνιστά επίκτητο χαρακτηριστικό των μοντέρνων (ή μετα-μοντέρνων) κοινωνιών κατά τη μετάβαση τους από κοινωνικές δομές που χαρακτηρίζονται από περισσότερο συλλογικό και άμεσο χαρακτήρα σε νέες δομές με περισσότερο απρόσωπη διάσταση. Η μετάβαση αυτή παρουσιάζεται στη θεωρία του εκσυγχρονισμού (ή εκμοντερνισμού) η οποία ερμηνεύει τις μεταβολές κατά τη μετάβαση από παραδοσιακές, αγροτικές κοινωνίες σε μοντέρνες (ή σύγχρονες), βιομηχανικές-αστεακές, ανεπτυγμένες κοινωνίες. Κατά τη μετάβαση αυτή συντελούνται θεμελιώδεις αλλαγές σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης μέσω της εκβιομηχάνισης, της αστικοποίησης, της κοινωνικής/ταξικής διαφοροποίησης, πολιτικής συμμετοχής και εκδημοκρατισμού. Οι μεταβολές αυτές συνοδεύονται από τη σταδιακή αντικατάσταση των παραδοσιακών αξιών της συλλογικότητας και αλληλεγγύης με νέες αξίες που συνάδουν με τον ατομικισμό, τον υλισμό και τον ορθολογισμό.

3. Σχέση ατομικισμού και διαζυγιότητας

Στη διεθνή βιβλιογραφία ελάχιστα είναι οι μελέτες που διερευνούν την άμεση ή έμμεση επίδραση της πολιτισμικής αξίας του ατομικισμού στη διαμόρφωση της διαζυγιότητας. Ωστόσο, από τα ελάχιστα αυτά εμπειρικά ευρήματα επισημαίνεται ότι η διαζυγιότητα είναι συνυφασμένη με τον ατομικισμό, έτσι κοινωνίες με υψηλά επίπεδα ατομικισμού παρουσιάζουν υψηλούς συντελεστές διαζυγιότητας (Lester, 1995; Storry & Childs, 2002; Dion & Dion, 2005). Πιο συγκεκριμένα, οι Toth και Kemmelmeier (2009) αναφέρουν ότι σε πιο ατομικιστικά πολιτισμικά συστήματα τα διαζύγια είναι περισσότερο διαδεδομένα από ότι σε πιο συλλογικά. Συνάμα, οι Vandello και Cohen (1999) αναφέρουν ότι συγκεκριμένες πολιτείες της Αμερικής που χαρακτηρίζονται από υψηλά ποσοστά διαζυγίων παρουσιάζουν ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα ατομικισμού.

Η σχέση μεταξύ ατομικισμού και διαζυγιότητας έχει τεκμηριωθεί σε προηγούμενες μελέτες που αναφέρουν ότι συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της πολιτισμικής αξίας του ατομικισμού επιδρούν στις διαπροσωπικές σχέσεις των ατόμων ευνοώντας τη διαζυγιότητα. Πιο συγκεκριμένα, η ελευθερία των επιλογών, η ανεξαρτησία και η αυτονομία, που προωθούνται σε περισσότερο ατομικιστικά πολιτισμικά συστήματα, με απώτερο σκοπό την προσωπική ευτυχία και αυτοπραγμάτωση (Oyserman, 1993; Markus & Kitayama, 1991) δεν συνάδουν με την παραμονή σε ένα μη-ευτυχισμένο γάμο, ακόμα και αν το διαζύγιο συνεπάγεται ένα οικονομικό και συναισθηματικό κόστος.

Συνεπώς, σε περισσότερο ατομικιστικά πολιτισμικά συστήματα τα άτομα έχουν μεγαλύτερες ελευθερίες να επιλέξουν καινούργιες σχέσεις με αποτέλεσμα οι συντελεστές διαζυγιότητας να εμφανίζονται ιδιαίτερα αυξημένοι (Diener et al., 1995). Παρόμοια, ο Kuijsten (1996) επισημαίνει ότι τα υψηλά ποσοστά διαζυγίων απορρέουν από τα υψηλά επίπεδα ατομικισμού καθώς οι μακροχρόνιες δεσμεύσεις σαν αυτή του γάμου αποφεύγονται, επειδή θεωρούνται τροχοπέδη στην ανεξαρτησία και αυτονομία του ατόμου. Γενικότερα, τα άτομα σε περισσότερο ατομικιστικά πολιτισμικά συστήματα θέτουν ως προτεραιότητα τις προσωπικές τους ανάγκες και επιθυμίες σε θέματα που σχετίζονται με την έναρξη, παραμονή ή διακοπή ενός γάμου (Whitehead, 1997).

Εν αντιθέσει, σε περισσότερο κollectιβιστικά πολιτισμικά συστήματα, οι ισχυροί κοινωνικοί δεσμοί προωθούν τη συλλογικότητα πάνω από τις προσωπικές ανάγκες και φιλοδοξίες καθιστώντας το διαζύγιο κοινωνικά λιγότερο αποδεκτό και συνεπώς διαδεδομένο από ότι σε πιο ατομικιστικές κουλτούρες (Triandis, 1995).

Σε επίπεδο κοινωνικών σχέσεων, ο Triandis (1995) αναφέρει ότι τα άτομα σε περισσότερο ατομικιστικά πολιτισμικά συστήματα αναπτύσσουν λιγότερο δυνατές, σταθερές και μακροχρόνιες σχέσεις από ότι σε πιο κollectιβιστικά. Στα πρώτα τα άτομα δύναται να έχουν πολλές κοινωνικές σχέσεις οι οποίες όμως χαρακτηρίζονται από μη μονιμότητα (Kim, 1994). Όπως χαρακτηριστικά συμπεραίνουν οι Dion και Dion (1988:286)

...ο ατομικισμός αποτρέπει τα άτομα να έχουν στενές προσωπικές σχέσεις και να αγαπάνε ένας τον άλλον. Είναι πιθανό, για παράδειγμα, ότι τα υψηλά ποσοστά διαζυγίου στην Αμερικάνικη κοινωνία να οφείλονται στον υπερβολικό ατομικισμό που χαρακτηρίζει την κουλτούρα αυτή.

Τα παραπάνω βέβαια γνωρίσματα περισσότερο ατομικιστικών πολιτισμικών συστημάτων αντικρούονται με εκείνα των κollectιβιστικών. Στα τελευταία, τα άτομα αλληλεξαρτούνται μέσω αμοιβαίων υποχρεώσεων και οι σχέσεις διακρίνονται από σταθερότητα και μονιμότητα στον χρόνο (Schwartz, 1990; Oyserman et al., 2002). Συνεπώς το διαζύγιο σε περισσότερο κollectιβιστικά πολιτισμικά συστήματα αντικρούει τις κοινωνικές νόρμες και επιταγές και τα άτομα συχνά παραμένουν σε ένα γάμο, ακόμα και αν αυτός δεν πληρεί τις επιθυμητές προϋποθέσεις (Kalmijn & Uunk, 2007).

Για να διερευνηθεί η σχέση μεταξύ ατομικισμού και διαζυγιότητας χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα ατομικισμού του Hofstede (1980; 2001). Ο Hofstede κατασκεύασε μια κλίμακα (από το 1 έως το 100) ταξινόμησης εθνικών πολιτισμικών συστημάτων, όπου χώρες με υψηλότερα σκορ θεωρούνται πιο ατομιστικές από εκείνες με χαμηλότερα σκορ οι οποίες αντιπροσωπεύουν περισσότερο κollectιβιστικά πολιτισμικά συστήματα¹⁹. Η συγκεκριμένη κλίμακα έχει χρησιμοποιηθεί ευρύτατα στη διερεύνηση πολιτισμικών διαφορών σε κοινωνικές συμπεριφορές γενικότερα (Schimmack et al., 2002) αλλά και ειδικότερα των διαζυγίων (Toth & Kemmelmeier, 2009; Diener et al., 1995).

Αν και η αρχική μελέτη έλαβε χώρα πριν από περίπου 30 χρόνια, πρόσφατες έρευνες υπογραμμίζουν ότι οι μετρήσεις του Hofstede (1980) αποτελούν μέχρι σήμερα μια αξιόπιστη και έγκυρη κλίμακα πολιτισμικών διαφορών μεταξύ χωρών για τη μελέτη κοινωνικών συμπεριφορών (Schimmack et al., 2005). Σε μια από τις πιο πρόσφατες μελέτες τους οι Hofstede και McCrae (2004:65) υποστηρίζουν ότι τα σκορ ατομικισμού των υπό μελέτη χωρών ή τουλάχιστον οι σχετικές τους θέσεις στην κλίμακα ατομικισμού παραμένουν ίδιες για τη δεκαετία του 1990 σε σχέση με την αρχική μελέτη κατά τη δεκαετία του 1970 (Hofstede, 1980).

4.Μεθοδολογία

Η διερεύνηση της σχέσης ατομικισμού διαζυγιότητας έλαβε χώρα με τη χρήση δευτερογενών δεδομένων από 49 χώρες στον κόσμο. Πιο συγκεκριμένα, για τη μέτρηση του ατομικισμού χρησιμοποιήθηκε η σχετική κλίμακα του Hofstede (1980; 2001), ενώ η διαζυγιότητα μετρήθηκε βάσει των αδρών συντελεστών διαζυγιότητας (συχνότητα διαζυγίων ανά 1000 κατοίκους) των υπό μελέτη χωρών (UN, 2006; 2008; OECD, 2009). Θα πρέπει να επισημανθεί ότι από τις χώρες που συμπεριλαμβάνονταν στην κλίμακα του Hofstede (1980; 2001) εξαιρέθηκαν εκείνες για τις οποίες υπήρχαν μόνο εκτιμήσεις για τα σκορ ατομικισμού τους καθώς και εκείνες που τα σκορ τους συμπεριλαμβάνονταν σε ευρύτερες περιοχές (Αραβικός κόσμος, Ανατολική Αφρική, Δυτική Αφρική). Στην ανάλυση περιλαμβάνονται χώρες διαφορετικών οικονομικών επιπέδων ανάπτυξης από διαφορετικές περιοχές του πλανήτη (π.χ. Γουατεμάλα, Ολλανδία, Βενεζουέλα, Αμερική, Ισπανία, Νέα Ζηλανδία, Χονγκ Κονγκ, Σουηδία, Πακιστάν κλπ) Επίσης, οι περισσότεροι αδροί συντελεστές διαζυγιότητας αναφέρονται στο 1999 ή ανάλογα με τη διαθεσιμότητα σε κοντινές χρονολογίες. Ο βασικότερος λόγος για την χρήση του 1999 ως έτους αναφοράς στην ανάλυση είναι γιατί σε σχετική μελέτη (Hofstede & McCrae, 2004:65) αναφέρεται ότι τα σκορ ή τουλάχιστον η σχετική τους θέση στην κλίμακα ατομικισμού δεν έχουν αλλάξει κατά τη δεκαετία του 1990 σε σχέση με το 1970, όπου και έλαβε χώρα αρχικά η μελέτη του Hofstede (1980).

¹⁹ Από την ανάλυση του Hofstede (1980) εκτός τον ατομικισμό/κollectιβισμό, προέκυψαν και άλλες τέσσερις διαστάσεις ταξινόμησης εθνικών πολιτισμικών συστημάτων: η αποφυγή αβεβαιότητας, η απόσταση από την εξουσία, η αρρενωπότητα/θηλυκότητα και ο δυναμισμός του κομφουκιανισμού. Ωστόσο η κλίμακα του ατομικισμού είναι εκείνη που έχει χρησιμοποιηθεί ευρύτατα σε κοινωνικές μελέτες και θεωρείται από τους πιο σημαντικούς παράγοντες πολιτισμικής διαφοροποίησης στην μελέτη κοινωνικών συμπεριφορών.

Στο πρώτο στάδιο της στατιστικής ανάλυσης χρησιμοποιήθηκε ο συντελεστής συσχέτισης r του Pearson για τη διερεύνηση στατιστικά σημαντικής συσχέτισης μεταξύ των σκορ ατομικισμού και των αδρών συντελεστών διαζυγιότητας στις υπό μελέτη χώρες. Στο επόμενο στάδιο η εφαρμογή της απλής γραμμικής παλινδρόμησης έλεγξε την αιτιώδη σχέση μεταξύ των δύο μεταβλητών, ενώ ο δείκτης προσδιορισμού r^2 χρησιμοποιήθηκε για να διερευνηθεί το ποσοστό της μεταβλητότητας των αδρών συντελεστών διαζυγιότητας που ερμηνεύεται από τα σκορ ατομικισμού των υπό μελέτη χωρών.

4. Αποτελέσματα

Τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης επιβεβαιώνουν τις αρχικές υποθέσεις, καθώς αποδεικνύεται μια στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ σκορ ατομικισμού και αδρών συντελεστή διαζυγιότητας ($p < 0.001$). Πιο συγκεκριμένα, ο δείκτης συσχέτισης Pearson ($r = 0.65$) δείχνει ότι όσο αυξάνουν τα σκορ ατομικισμού στις υπό μελέτη χώρες τόσο αυξάνουν και οι αντίστοιχοι αδροί συντελεστές διαζυγιότητας. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνουν τα αποτελέσματα της μελέτης του Lester (1995) στην οποία επισημάνθηκε ότι το 1980 σε δείγμα 26 εθνών υψηλοί ακαθάριστοι συντελεστές διαζυγιότητας συσχετίζονται ($r = 0.76$) με υψηλά σκορ ατομικισμού.

Όπως αναμενόταν, τα αποτελέσματα της απλής γραμμικής παλινδρόμησης υποστηρίζουν ότι τα σκορ ατομικισμού αποτελούν ένα στατιστικά σημαντικό παράγοντα στη διαμόρφωση των αδρών συντελεστών διαζυγιότητας ($p < 0.001$). Εκείνο όμως που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι ο δείκτης προσδιορισμού r^2 δείχνει ότι τα σκορ ατομικισμού στις υπό μελέτη χώρες ερμηνεύουν ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό που φθάνει περίπου το 40% της μεταβλητότητας των αδρών συντελεστών διαζυγιότητας.

5. Συζήτηση

Η διαμόρφωση των επιπέδων διαζυγιότητας είναι ένα ιδιαίτερα πολυσύνθετο και πολυδιάστατο κοινωνικό φαινόμενο που όπως έδειξε η ανάλυση διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό από το κυρίαρχο σύστημα αξιών (ατομικισμός/ κολεκτιβισμός), ωστόσο δύναται να επηρεάζεται από επιπρόσθετους παράγοντες. Πιο συγκεκριμένα, προηγούμενες μελέτες επισημαίνουν ότι νομοθετικές ρυθμίσεις που ευνοούν την έκδοση των διαζυγίων δύναται να επιδρούν αυξητικά στα ποσοστά διαζυγίων. Έτσι, σχετικές μελέτες αναφέρουν ότι οι αλλαγές στο νομοθετικό πλαίσιο που ευνόησαν την «ευκολότερη» και «γρηγορότερη» έκδοση διαζυγίων έχουν συντελέσει τα τελευταία 40 χρόνια στην αύξηση των διαζυγίων στην Αμερική κατά 16% (Wolfers, 2006) και στην Ευρώπη κατά 20% (Gonzalez, 2006).

Συνάμα, καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης των επιπέδων διαζυγιότητας διατελούν θεσμικοί παράγοντες, όπως για παράδειγμα η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, οι μισθοί των γυναικών και ζητήματα που άπτονται των διατροφών και της κηδεμονίας των παιδιών (Kiernan, 2004). Γενικότερα,

παράγοντες όπως οι οικογενειακές πολιτικές που στηρίζουν τις οικογενειακές δομές μετά το διαζύγιο αλλά και η δομή εργασίας που στηρίζει τις διαζευγμένες μητέρες συντελούν σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση των επιπέδων της διαζυγιότητας.

Στην Ελλάδα, αν και τα ποσοστά διαζυγιότητας είναι ανάμεσα στα χαμηλότερα σε σχέση με άλλες ανεπτυγμένες χώρες, τις τελευταίες δεκαετίες παρουσιάζεται ραγδαία αύξηση των διαζυγίων. Η αύξηση αυτή οφείλεται μεταξύ άλλων παραγόντων στις νομοθετικές ρυθμίσεις του 1983 που απλοποίησαν τις διαδικασίες έκδοσης του διαζυγίου αλλά και στην αυξημένη συμμετοχή των Ελληνίδων στο εργατικό δυναμικό (Tsaoussis-Hatzis, 2003).

6. Συμπεράσματα

Η διαζυγιότητα αποτελεί ένα ιδιαίτερα πολυσύνθετο κοινωνικό φαινόμενο που δύναται να διαμορφώνεται τόσο από τις κυρίαρχες πολιτισμικές αξίες του ατομικισμού και του κολεκτιβισμού όσο και από επιπρόσθετους νομοθετικούς και θεσμικούς παράγοντες. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης επιβεβαιώνουν ότι ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό της μεταβλητότητας των αδρών συντελεστών διαζυγιότητας στις υπό μελέτη χώρες ερμηνεύεται από τα σκορ ατομικισμού, καθιστώντας την συγκεκριμένη πολιτισμική αξία ιδιαίτερα σημαντική στην βαθύτερη κατανόηση του φαινομένου.

Αναμφίβολα ο ατομικισμός, ως επίκτητο πολιτισμικό χαρακτηριστικό της εκσυγχρονισμένης Δυτικής κουλτούρας έχει επιφέρει πολλαπλά οφέλη, συντελώντας στην ενίσχυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και στην απελευθέρωση των ανθρωπίνων δυνατοτήτων. Ωστόσο, η ιδιαίτερη έμφαση στην προσωπική ελευθερία, ανεξαρτησία και αυτονομία του ατόμου, ως τα κατεξοχήν χαρακτηριστικά του ατομικισμού, έχουν συνδεθεί με την απώλεια κοινωνικής συνοχής και ξεκάθαρου πλαισίου αναφοράς, με αισθήματα φόβου, ανασφάλειας και αβεβαιότητας, που συχνά οδηγούν στην αποξένωση του ατόμου. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ατομικισμός έχει συνδεθεί με πολλαπλά προβλήματα συμπεριφοράς (χρήση ναρκωτικών) (Eckersley, 2005; Kalogeraki & Allegakis, 2009) και ψυχολογικών διαταραχών (Eckersley, 2001;2006).

Η διερεύνηση της σχέσης της διαζυγιότητας και του ατομικισμού είναι σχεδόν ανύπαρκτη στην Ελληνική βιβλιογραφία αλλά και ελάχιστες αναφορές υπάρχουν στη Διεθνή. Συνιστάται περαιτέρω εμπειρική θεμελίωση της επίδραση των κοινωνικο-οικονομικών και πολιτισμικών μεταβολών που έχουν υποστεί οι σύγχρονες κοινωνίες, στις οποίες συμπεριλαμβάνεται μεταξύ άλλων και ο ατομικισμός, στη διαμόρφωση των επιπέδων διαζυγιότητας

Βιβλιογραφία

Becker, G. (1960), *An Economic Analysis of Fertility. Demographic and Economic Change in Developed Countries*, Princeton: Princeton University Press for the National Bureau of Economic Research.

Becker, G. (1973), "A Theory of Marriage: Part I", *Journal of Political Economy*, 81, 813-846.

- Becker, G. (1974), "A Theory of Marriage: Part II", *Journal of Political Economy*, 82, S11-S26.
- Becker, G. (1991), *A Treatise on the Family* (2d Ed.), Cambridge: Harvard University Press.
- Diener, E., Diener, M. & Diener, C. (1995), "Factors Predicting the Subjective Well-being of Nations", *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 851-864.
- Dion, K.L. & Dion K.K. (1988), "Romantic Love: Individual and cultural perspectives", in R. Sternberg & M. Barnes (Eds.), *The Psychology of Love*, New Haven, CT: Yale University Press, 264-269.
- Dion, K. K. & Dion, K. L. (1996), "Cultural Perspectives on Romantic Love", *Personal Relationships*, 3, 5-17.
- Dion, K.L. & Dion, K.K. (2005), "Culture and Relationships: The Downside of Self-contained Individualism", in R. Sorrentino, D. Cohen, J. Olson & M. Zanna (Eds.), *Cultural and Social Behavior: The Ontario Symposium*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 10, 77-94.
- Eckersley, R. (2001), "Culture, Health and Well-being", in R. Eckersley, J. Dixon & B. Douglas (Eds.), *The Social Origins of Health and Well-being*, Cambridge: University Press, 51-70.
- Eckersley, R. (2005), "Cultural Fraud: The Role of Culture in Drug Abuse", *Drug and Alcohol Review*, 24, 157-63.
- Eckersley, R. (2006), "Is Modern Western Culture a Health Hazard?", *International Journal of Epidemiology*, 35(2), 252-8.
- Eurostat, (2006), *Population Statistics*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- González, L. & Viitanen, T. (2006), *The Effect of Divorce Laws on Divorce Rates in Europe*, (Sheffield Economic Research Paper Series 2006003), Sheffield: Department of Economics, University of Sheffield.
- Hofstede, G. (1980), *Culture's Consequences: International Differences in Work-related Values*, Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Hofstede, G. (2001), *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations across Nations*, Thousand Oaks CA: Sage.
- Hofstede, G. & McCrae, R. (2004), "Personality and Culture Revisited: Linking Traits and Dimensions of Culture", *Cross-Cultural Research*, 38, 52-88.
- Holden, K. & Smock, P. (1991), "The Economic Costs of Marital Dissolution: Why Do Women Bear a Disproportionate Cost?", *Annual Review of Sociology*, 17, 51-78.
- Kagitcibasi, C. (1997), "Individualism and Collectivism", in J. Berry, M. Segall & C. Kagitcibasi, (Eds.), *Handbook of Cross-cultural Psychology*, Boston: Allyn & Bacon, 1-49.
- Kalmijn, M. & Uunk, W. (2007). "Regional Value Differences in Europe and the Social Consequences of Divorce: A Test of the Stigmatization Hypothesis", *Social Science Research*, 36, 447-468.
- Kalogeraki, S. & Allegakis, A. (2009), "Disponiert Individualismus als Kulturmerkmal zu einem Erhöhten Jugendlichen Drogengebrauch? Ein Exploratorischer Dreiländervergleich", *Abhängigkeiten*, 30-37.
- Kiernan, K. (2004), "Redrawing the Boundaries of Marriage", *Journal of Marriage and the Family*, 66, 980-987.
- Kim, U. (1994), "Individualism and Collectivism: Conceptual Clarification and Elaboration", in U. Kim, H. Triandis, C. Kagitcibasi, S-C. Choi & G. Yoon

- (Eds.), *Individualism and Collectivism: Theory, Method, and Applications*, Thousand Oaks(CA): Sage,19-40.
- Kuijsten, A. (1996), "Changing Family Patterns in Europe: A Case of Divergence?", *European Journal of Population*,12,115-143.
- Lester, D. (1995), "Individualism and Divorce", *Psychological Reports*, 76, 258.
- Lesthaeghe, R. (1995), "The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation", in K. Mason & A. Jensen (Eds.), *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, Oxford: Clarendon Press, 17-62.
- Markus, H. & Kitayama, S. (1991), "Culture and the Self: Implications for Cognition, Emotion and Motivation", *Psychological Review*,**98**,224-253.
- OECD, (2009). **Society at a Glance 2009 - OECD Social Indicators**, Paris: OECD.
- Oyserman, D., Coon, H. & Kemmelmeier, M. (2002), "Rethinking Individualism and Collectivism: Evaluation of Theoretical Assumptions and Meta-analyses", *Psychological Bulletin*,128 (1), 3-72.
- Oyserman, D. (1993), "The Lens of Personhood: Viewing the Self, Others, and Conflict in a Multicultural Society", *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 993-1009.
- Ross, C. & Mirowsky, J. (1999), "Parental Divorce, Life-course Disruption and Adult Depression", *Journal of Marriage and the Family*, 61, 1034 -1045.
- Schimmack, U., Oishi, Sh., Diener, E. (2005), "Individualism: A Valid and Important Dimension of Cultural Differences Between Nations", *Personality and Social Psychology Review*, 9(1),17-31.
- Schimmack, U., Radhakrishnan, P., Oishi, S., Dzokoto, V. & Ahadi S. (2002), "Culture, Personality, and Subjective Well-being: Integrating Process Models of Life-satisfaction", *Journal of Personality and Social Psychology*, 82,1313-1329.
- Schwartz, S. (1990), "Individualism-Collectivism: Critique and Proposed Refinements", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 21, 139-157.
- Storry, M. & Childs, P. (2002), *British Cultural Identities*, London: Routledge.
- Toth, K. & Kemmelmeier, M. (2009), "Divorce Attitudes Around the World Distinguishing the Impact of Culture on Evaluations and Attitude Structure", *Cross-Cultural Research*, 43 (3), 280-297.
- Triandis, H. (1995), **Individualism and Collectivism**, Boulder, CO: Westview.
- Tsaoussis-Hatzis, A. (2003), *The Greek Divorce Law Reform of 1983 and Its Impact on Homemakers: A Social and Economic Analysis*, Athens-Komotini: Sakkoulas Publishers.
- United Nations, (2006), *2003 Demographic Year Book* (Fifty Fifth Issue), Department of Economic and Social Affairs, New York: United Nations.
- United Nations, (2008), *2005 Demographic Year Book* (Fifty Seventh Issue), Department of Economic and Social Affairs, New York: United Nations.
- van de Kaa, D. (1987), "Europe's Second Demographic Transition", *Population Bulletin*, 42(1),1-57.
- van de Kaa, D. (1994), "The Second Demographic Transition Revisited: Theories and Expectations", in G. Beets et al. (Eds.), *Population and Family in the Low Countries 1993: Late fertility and Other Current Issues*, (NIDI/CBGS Publication, No. 30) Pennsylvania/Amsterdam: Swets and Zeitlinger, 81-126.
- van de Kaa, D. (2002), "The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries", Paper presented at the *Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security*, 29 January, Tokyo, Japan.

van de Kaa, D. (1996), "Anchored Narratives: The Story and Findings of Half a Century of Research into the Determinants of Fertility", *Population Studies*, 50(3), 389-432.

Vandello, J. & Cohen, D. (1999), "Patterns of Individualism and Collectivism Across the United States", *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 279-292.

Whitehead, B. (1997), *The Divorce Culture*, New York: Alfred Knopf.

Wolfers, J. (2006), "Did Unilateral Divorce Laws Raise Divorce Rates? A Reconciliation and New Results", *American Economic Review*, 96(5), 1802-1820.

B.16-5 Μοτοσικλέτα: Ελεύθερος χρόνος, καθημερινή χρήση, εργαλείο ή «κομμάτι του εαυτού». Διακινδύνευση σε κάθε περίπτωση.

**Άρης Γαβριελάτος,
Υποφ. Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών**

Η Μοτοσικλέτα ανάμεσα μας

Η χρήση της μοτοσικλέτας στην Ελλάδα έχει αυξηθεί με αλματώδεις ρυθμούς τα τελευταία 15 χρόνια. Στους λόγους που οδήγησαν στην αύξηση των πωλήσεων των μοτοσικλετών θα πρέπει να αναφέρουμε την οικονομικότερη χρήση της σε σχέση με το αυτοκίνητο, την σπατάλη λιγότερου χρόνου για να φτάσει κάποιος στον προορισμό του αλλά και να παρκάρει ενώ σίγουρα θα συνυπολογίσουμε τις ήπιες καιρικές συνθήκες που ευνοούν τη χρήση της ακόμα και το χειμώνα.

«Ο μοναδικός ίσως τρόπος να κάνεις τη δουλειά σου μέσα στην πόλη, ένας από τους καλύτερους τρόπους να ξεφύγεις και να περάσεις όμορφα»¹

«Το αυτοκίνητο είναι πιο δυσκίνητο και πιο δυσκολοσυντήρητο άρα περιορίζεις τις βόλτες και τις μετακινήσεις σου. Γίνεσαι δέσμιος της πόλης και του συστήματος τους.»²

Η χρήση που γίνεται σχετίζεται κυρίως με την καθημερινή διευκόλυνση για τις μετακινήσεις ειδικότερα στον αστικό ιστό, στην ανεμπόδιστη πρόσβαση στην πόλη και δευτερευόντως με το ταξίδι ή την περιπέτεια σε χωματόδρομους ή επαρχιακούς δρόμους αλλά και σε μια πιο ακραία μορφή, την επίδειξη, την επιτηδευμένη οδήγηση σε ακατάλληλες συνθήκες. Πέρα από την όποια χρήση της μοτοσικλέτας, αυτό που είναι αδιαμφισβήτητο είναι η παραδοχή ότι ο μοτοσικλετιστής

¹ Συζήτηση «Τι είναι η μότο;» στο «Αναζητήσεις-Σκέψεις- Προβληματισμοί».

² Συζήτηση «Με αφορμή την υπογραφή του Tropeal» στο «Αναζητήσεις-Σκέψεις- Προβληματισμοί».

Για την καλύτερη κατανόηση της υποσημείωσης, το μέλος Tropeas είχε τροχαίο με μηχανή όπου σκοτώθηκε συγγενικό του πρόσωπο ενώ αυτός ήταν συνοδηγός της μοτοσικλέτας. Κάθε χρήστης υπογράφει κάτω από τα κείμενα του όπως θέλει ο ίδιος. Ο Tropeas υπέγραφε με link που οδηγούσε σε συζήτηση σχετικά με την ασφάλεια και το ατύχημα του.

διακινδυνεύει ανά πάσα στιγμή είτε από προσωπικά λάθη είτε από άλλους οδηγούς, πεζούς και εμπόδια.

Την μικροκοινωνία των μοτοσυκλετιστών οι περισσότεροι την αντιλαμβανόμαστε μέσα στην πόλη να κινείται σε ένα ξέφρενο ρυθμό, συνήθως χωρίς προστασία και σε αρκετές περιπτώσεις να παρανομεί βάσει του Κ.Ο.Κ. Το προτέρημα της μοτοσυκλέτας στην πόλη είναι η μείωση του χρόνου διαδρομής και η δυνατότητα να σταθμεύει οπουδήποτε³. Παράλληλα, συντηρείται ένας αστικός μύθος, με την βοήθεια και των ΜΜΕ, όπου μορφές παραβατικότητας συνδέονται με την μοτοσυκλέτα. Είτε πρόκειται για το ότι «οι δράστες διέφυγαν με μοτοσυκλέτα μεγάλου κυβισμού» ή για κάποιον τσαντάκια με δίκυκλο. Οι ίδιοι οι συμμετέχοντες στο forum διακωμωδούν αυτό το κοινωνικό στερεότυπο με ατάκες όπως αυτή «Αλήτες, τσαντάκηδες / μαλλιάρδες μηχανόβιοι» τις οποίες χρησιμοποιούν όταν επανέρχεται κάποιο ζήτημα παραβατικότητας σχετικό με τους οδηγούς μοτοσυκλετών. Με πολύ ενδιαφέρον εντοπίσαμε στοιχεία αυτής της σχέσης στην τέχνη της μουσικής και του κινηματογράφου όπου η μοτοσυκλέτα είναι ένα «όχημα» ελευθερίας, παρανομίας ή αντίστασης στο κατεστημένο. Ο «Κουρσάρος» του Παπακωνσταντίνου, πιο πρόσφατα το «Σάββατο» του Δημητριάδη, το *Born to be wild* του Hopper, οι cult βιντεοταινίες του 80 με πρωταγωνιστές τους ηθοποιούς Γαρδέλη, Ντούζο, Ψάλτη και Μιχαλόπουλο. Ο Κηληδόνης στη «Χαμηλή Πτήση» (καθόλου τυχαίος ο τίτλος) Το Ημερολόγιο Μοτοσυκλέτας από μια μυθική μορφή, τον Che Guevara σε βιβλίο και ταινία.

Αν οδηγείτε αυτοκίνητο, αν είστε γυναίκα, νεαρός σε ακριβό αμάξι, αν έχετε κινητό ή ακόμα αν κυκλοφορείτε πεζοί και είστε μεγάλοι σε ηλικία κατά πάσα πιθανότητα έχετε τα προσόντα να είστε μέρος των «άλλων», αυτών που προκαλούν την διακινδύνευση κατά την οδήγηση μοτοσυκλέτας.

Το σύνολο αυτών των διαδικασιών είναι εν γνώσει των μοτοσυκλετιστών καθώς πολλές φορές ανοίγουν συζητήσεις για την ευαισθητοποίηση στο ζήτημα του σωστού εξοπλισμού⁴ αλλά και της υιοθέτησης μιας αμυντικής, λιγότερο επιθετικής οδήγησης ή την παρακολούθηση σεμιναρίων ασφαλούς οδήγησης⁵.

Στοιχεία για την έρευνα

Στην εργασία μας θα παρουσιάσουμε τον τρόπο με τον οποίο γίνεται κατανοητή αυτή η καθημερινή διακινδύνευση από τα υποκείμενα κυρίως μέσα στο αστικό περιβάλλον μέσω του γραπτού λόγου σε μια κοινότητα 30.900 ανθρώπων⁶ που συμμετέχουν, γράφουν ή απλώς παρακολουθούν τις συζητήσεις στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.moto.gr. Στα στατιστικά στοιχεία που δίνει η ιστοσελίδα στην

³ Θα λέγαμε ότι η χρήση μοτοσυκλέτας θα έπρεπε να λατρεύεται από μια κοινωνία οργανωμένη με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής καθώς με ελάχιστο κόστος είναι το πιο γρήγορο αστικό μέσο μεταφοράς . Να αναφέρουμε ότι η δυνατότητα στάθμευσης σε οποιοδήποτε σημείο δημιουργεί πολλά προβλήματα ειδικά στους πεζούς ενώ και η ηχορύπανση που προκαλούν συγκεκριμένα είδη μοτοσυκλέτας αποτελεί ξεκάθαρη και επιτηδευμένη αντικοινωνική στάση.

⁴ Ο εξοπλισμός αποτελείται κυρίως από το κράνος, το μπουφάν μηχανής, τα γάντια και τις μπότες ενώ μπορεί να περιλαμβάνει και το παντελόνι μηχανής. Αυτό που συνήθως χλευάζουν τα μέλη του φόρουμ είναι η χρήση ενός κράνους κακής κατασκευής όσο και την μη-χρήση κράνους. Ο εξοπλισμός χρησιμοποιείται συνήθως στα ταξίδια καθώς η καθημερινή μετακίνηση αποτρέπει τη χρήση πλήρους εξάρτησης.

⁵ Πρόκειται για ένα πολύ χρήσιμο σεμινάριο, πολυεπίπεδο που γίνεται σε πίστα και επί πληρωμή.

⁶ Όλοι οι αριθμοί και τα στατιστικά αναφέρονται στο φθινόπωρο του 2009.

αρχική της σελίδα παρατηρούμε ότι έχουν γίνει 87.000 συζητήσεις με 1.500.000 μηνύματα⁷. Οι αριθμοί αφορούν στους εγγεγραμμένους και όχι τους συμμετέχοντες ή τους παρατηρητές των συζητήσεων οι οποίοι είναι πολύ λιγότεροι. Η ιστοσελίδα λειτουργεί ως forum με πολλές ενότητες παραδείγματος χάριν για τον αναβάτη, τα μοντέλα, τις αγγελίες και τις συζητήσεις για τις μοτοσυκλέτες. Υπάρχουν υπεύθυνοι για κάθε μια με σκοπό τον έλεγχο της λειτουργίας μέσα σε ορισμένα πλαίσια κοσμιότητας. Μια συζήτηση μπορεί να μεταφερθεί από μια ενότητα σε μια άλλη ή ακόμα και να σβηστεί αν υπάρχουν βωμολοχίες, απειλές ή άσχετα σχόλια με σκοπό την απαξίωση της συζήτησης, το λεγόμενο spam. Εντοπίσαμε, λοιπόν, 3 ενότητες που μας ενδιαφέρουν και που οι ίδιοι οι υπεύθυνοι του forum ονόμασαν χαρακτηριστικά «Στραβά και Ανάποδα», «Ιστορίες του δρόμου» και «Αναζητήσεις-Σκέψεις-Προβληματισμοί».

Η έρευνα μας βασίζεται μόνο σε αυτά που έγραψαν οι συμμετέχοντες χωρίς να μπορούμε να μιλήσουμε για το μορφωτικό επίπεδο, κάποιο ταξικό προσδιορισμό ή άλλα στοιχεία. Ακόμα, αν και δεν είναι σύνηθες, υπάρχουν σπάνιες περιπτώσεις που αμφισβητείται ευθέως από τους συμμετέχοντες η ειλικρίνεια όσων γράφονται. Αυτές τις συζητήσεις αποφύγαμε να τις εντάξουμε στο κείμενό μας⁸. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως, υπάρχει μια «ελάχιστη συνθήκη εμπιστοσύνης» για όσα γράφει ένα μέλος βασισμένη είτε στην κοινή εμπειρία της οδήγησης είτε σε μια μεταφυσική σχέση που σχετίζεται με την συμμετοχή στο forum και αυτό που ονομάζουν οι ίδιοι «συναδελφικότητα».

Πρόκειται για τον μεγαλύτερο ελληνικό δικτυακό ιστότοπο για τους φίλους της μοτοσυκλέτας και ενδεχομένως μιας από τις μεγαλύτερες κοινωνικές ομάδες του διαδικτύου μέσω του οποίου θα παρακολουθήσουμε το λόγο, τον τρόπο έκφρασης καθώς και κοινωνικές αντιλήψεις που αναπαράγονται μέσα από το γραπτό λόγο. Είναι αξιοσημείωτο ότι ουσιαστικά βρισκόμαστε στην πρώτη δεκαετία όπου συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες με ένα μόνο αρχικό συνδετικό κρίκο, στην περίπτωση μας την μοτοσυκλέτα, μπορούν να εκφραστούν γραπτά χάρη στο διαδίκτυο. Ουσιαστικά πρόκειται για μια εκτεταμένη ανάλυση περιεχομένου διαφόρων ενοτήτων του forum του www.moto.gr αλλά κυρίως τριών από αυτές που προαναφέραμε.

Από αυτές τις ενότητες καθώς και σε λίγες περιπτώσεις από τις ενότητες με την ονομασία «Γενικές» και τις «Αντιπαραθέσεις» θα χρησιμοποιήσουμε προτάσεις των μελών που καταδεικνύουν την διακινδύνευση αλλά και την τοποθέτηση της σε κοινωνικά πλαίσια από τους ίδιους τους γράφοντες επαληθεύοντας τη λογική της εργασίας αυτής. Ουσιαστικά η ανάλυση περιεχομένου γίνεται στην «πρόταση» ενώ έχει κρατηθεί η αρχική ορθογραφία των κειμένων όπου θα διαπιστώνει κανείς πολλά λάθη.

⁷ Αν και οι αριθμοί είναι εντυπωσιακοί, θα πρέπει να τονίσουμε ότι σε πολλές περιπτώσεις τα μηνύματα είναι άνευ ουσίας, είτε στα πλαίσια αστεϊσμού είτε από λάθη των γραφόντων ή ακόμα μια συζήτηση με το ίδιο θέμα μπορεί να έχει ανοιχτεί 2 φορές.

⁸ Θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε αυτές τις περιπτώσεις εφαρμόζεται μια μορφή κοινωνικού ελέγχου ιδιαίτερα πρωτότυπη καθώς δεν βασίζεται στην προσωπική επαφή ούτε σε κάποια απτή πράξη παρά στην εμφανή παραβίαση μέσω του γραπτού λόγου

Για να γίνουν κατανοητές οι ενότητες και οι συζητήσεις παραθέτουμε ορισμένα στατιστικά στοιχεία που εμφανίζονται στο forum⁹. Στις «Ιστορίες του δρόμου» έχουμε 18367 μηνύματα σε 687 συζητήσεις. Στις «Αναζητήσεις –Σκέψεις – Προβληματισμοί» έχουμε 39244 μηνύματα σε 1461 συζητήσεις. Τέλος στα «Στραβά και Ανάποδα» έχουμε 44699 μηνύματα σε 1849 συζητήσεις.¹⁰

Η συντριπτική πλειοψηφία των μελών είναι άντρες με ένα πολύ μεγάλο ηλικιακό εύρος. Είναι κατανοητό ότι η υπό παρατήρηση κοινωνική ομάδα ικανοποιεί την αναγκαία συνθήκη της πρόσβασης στο διαδίκτυο ώστε να συμμετέχει στο forum. Επίσης, αυτή η συνθήκη υπονοεί ότι οι συμμετέχοντες μπορεί να βρίσκονται οπουδήποτε και να δηλώνουν οτιδήποτε στα προφίλ τους. Ένας μεγάλος αριθμός ζει στην επαρχία, μερικοί στο εξωτερικό ενώ υπάρχει μια περιοδικότητα στην εμφάνιση ορισμένων συμμετεχόντων που για διάφορους λόγους μειώνουν ή αυξάνουν το επίπεδο συμμετοχής τους.

Υπάρχουν μικροί πυρήνες συμμετεχόντων που έχουν γνωριστεί και έχουν δημιουργήσει πιο στενούς δεσμούς φιλίας μέσα από εκδρομές, απλές βόλτες, συχνές συναντήσεις σε μπαρ και εστιατόρια ή συναντήσεις για ποδόσφαιρο 5X5, παρακολούθηση αθλητικών γεγονότων και άλλες δραστηριότητες. Θα πρέπει, τέλος, να σημειώσουμε ότι η συγκεκριμένη ιστοσελίδα δεν είναι κερδοσκοπική και οποιαδήποτε κοινή δραστηριότητα δεν αποσκοπεί παρά στη διασκέδαση και ενημέρωση των συμμετεχόντων.

Η παρακολούθηση της ιστοσελίδας και η προσωπική συμμετοχή ξεκίνησαν πριν 3 χρόνια όταν αγόρασα την πρώτη μου μεγάλη μοτοσικλέτα. Ένα εντυπωσιακό στοιχείο είναι η ιδιαίτερη χρήση της γλώσσας σε πολλές περιπτώσεις καθώς σε συνδυασμό με τα ελληνικά χρησιμοποιούνται τα greeklish, τα emoticons¹¹, τα κεφαλαία που υποδηλώνουν ότι αυτό που γράφεται θα λεγόταν δυνατά ενώ η κακοποίηση της ορθογραφίας είναι συνεχής και με πληθώρα λαθών. Να σημειώσουμε ότι διαμέσου της γλώσσας γίνεται η πρώτη προσπάθεια «ένταξης» στην κοινωνία του forum καθώς στα νέα μέλη γίνονται παρατηρήσεις ώστε να ακολουθούν τον αποδεκτό τρόπο γραφής.

Ήπια και Ανεξέλεγκτη διακινδύνευση

Θα διαχωρίσουμε αρχικά την διακινδύνευση σε ήπια/ελεγχόμενη και σε ανεξέλεγκτη διακινδύνευση. Ουσιαστικά η πρώτη εκδοχή είναι αυτό που ονομάζουμε «Ριψοκινδύνευση» και θεωρητικά θα έπρεπε να σχετίζεται μόνο με την εμπειρία των αγώνων ή την επί πληρωμή χρήση της πίστας¹². Οι «άλλοι» απλώς δεν

⁹ Όπως προαναφέραμε οι αριθμοί αναφέρονται στην περίοδο του Φθινοπώρου του 2009.

¹⁰ Για να μην δημιουργούνται εντυπώσεις, οι συζητήσεις αυτές δεν αφορούν συνολικά στη διακινδύνευση αλλά μπορεί να σχετίζονται με μια βλάβη στη μοτοσικλέτα ή να πρόκειται για σχόλια πάνω σε κάποιο κοινωνικό ζήτημα γενικότερου ενδιαφέροντος.

¹¹ Τα emoticons χρησιμοποιούνται ευρέως στο διαδίκτυο. Πρόκειται για νεολογισμό από τις λέξεις emotions και icons. Πρόκειται για μικρά στρογγυλά πρόσωπα σαν μπάλες που γελάνε, κλαίνε, κρατάνε μια μπίρα ή οτιδήποτε άλλο έχοντας και μια κρυμμένη ονομασία για το τι δηλώνουν.

¹² Η μεγαλύτερη πίστα στην Ελλάδα βρίσκεται στις Σέρρες. Υπάρχουν πίστες στα Μέγαρα, στο Τυμπάκι Κρήτης ενώ ορισμένοι αγώνες γίνονται στο παλαιό αεροδρόμιο του Ελληνικού και της Τρίπολης. Πολύ συχνά στα Μέγαρα και τις Σέρρες πραγματοποιούνται τα Track Days όπου η πίστα είναι ανοιχτή στο ευρύ κοινό υπό κάποιες προϋποθέσεις ασφαλείας και βέβαια επί πληρωμή.

είναι εκεί, δεν είναι κοινωνοί στην διακινδύνευση. Στην πίστα δεν υπάρχει αυτό που ονομάζει ο Beck¹³ και αναφέρει ο Νικόλας Χρηστάκης, ο δημόσιος διάλογος παρά μόνο η εμπλοκή των υποκειμένων σε πρακτικές κινδύνου. Το άτομο κρίνει, διακινδυνεύει πέρα από τις κοινωνικές πρακτικές.

Στην καθημερινή πρακτική η ρισοκινδύνευση εντάσσεται στην διακινδύνευση, επιδιώκεται και φυσικά μετατρέπεται σε ανεξέλεγκτη. Οι «καταστροφικές αβεβαιότητες» του Beck εμφανίζονται ως πρακτική οδήγησης αναμφισβήτητα με ένα μοιρολατρικό τρόπο σε δημόσιους δρόμους αυξάνοντας τις πιθανότητες να προκληθεί ατύχημα είτε απλώς να βιώσει ο μοτοσυκλετιστής μια κατάσταση κινδύνου. Εδώ, μέσα στην κοινωνία όπου το υποκείμενο θα όφειλε να «συμμορφωθεί» διαπιστώνουμε ότι οι ατυχίες και ο κίνδυνος μετατρέπονται σε αξίες. Μπροστά σε αυτή τη θέση παραβλέπονται οι κοινωνικές τάξεις, οι δομές της βιομηχανικής κοινωνίας και αποθεώνεται μια κοινωνία ρίσκου.

Το παράδοξο είναι ότι ενώ στην πίστα οι ταχύτητες και η γενικότερη χρήση της μοτοσυκλέτας είναι στα άκρα αυτό δεν συνεπάγεται συχνότητα ατυχημάτων¹⁴. Αντίθετα, χάρη στον εξοπλισμό, την κατασκευή της πίστας όπου η ασφαλτος είναι καλής ποιότητας, στην ανυπαρξία εμποδίων δεξιά και αριστερά του δρόμου αλλά και στην καλή κατάσταση των μοτοσυκλετών που «μπαίνουν» σε πίστα η διακινδύνευση γίνεται ήπια και ελεγχόμενη¹⁵.

Η «αποτύπωση» της διακινδύνευσης στον δημόσιο διάλογο του moto.gr εντυπωσιάζει καθώς η πληθώρα αναφορών για ατυχήματα που θυμίζουν έντονα τον λεγόμενο τηλεοπτικό λόγο ενώ οι περιγραφές για την τύχη των εμπλεκομένων είναι γλαφυρές με στοιχεία μοιρολατρίας και εντυπωσιασμού ενώ πολλές φορές γίνονται παροτρύνσεις προς αποφυγή της ίδιας κατάστασης.

«το παληκάρι δυστυχώς ήταν στην χειρότερη κατάσταση που θα μπορούσε να ναι»¹⁶

«Είναι κριμα παιδια ...είναι καλοκαιρι και για 2 μήνες θα τρώω μόνο με καλαμάκι.. πάρτε 10 κράνη να έχετε και όχι jet!»¹⁷

«το παλληκαρι ήταν κάτω με αίματα και αυτή κοίταγε τα σίδερα...»¹⁸

«ο κολλητός μου χαροπαλεύει στην εντατική, γιατί έκρινε ότι με 40 χλμ/ώρα δεν χρειάζεται να φορέσει κράνος»¹⁹

Η έννοια του θανάτου έλκει και απωθεί την ίδια στιγμή. Αναμφίβολα, επιδιώκεται το «παραλίγο», το «παρατρίχα» αυτό που θα βρούμε ως “close call” στα αγγλικά. Ο Χρηστάκης αναφέρει τις έννοιες του «ηδονικού πανικού»²⁰ και της «αναζήτησης έντασης»²¹ στο βιβλίο του για την ρισοκινδύνευση. Σε πολλές συζητήσεις

¹³ Beck U., *Risk Society. Towards a new modernity*, Sage, Λονδίνο, 1992. και Χρηστάκης Ν., *Μοτοσυκλέτα: Ρισοκινδύνευση και Ιερό*, Futura, Αθήνα, 2003.

¹⁴ Ο διάσημος οδηγός αγώνων Valentino Rossi έχει δηλώσει ότι προτιμά την πίστα και τα 250 χλμ την ώρα παρά να οδηγήσει στην πόλη. Το 2008 ο Abe, Ιάπωνας οδηγός αγώνων σκοτώθηκε από διερχόμενο φορτηγό οδηγώντας το scooter του στην πόλη.

¹⁵ Να αναφέρουμε βέβαια ότι και εδώ συμβαίνουν σοβαρά ατυχήματα, πρόσφατα μια οδηγός παρέμεινε για μέρες σε ΜΕΘ και ευτυχώς ανάρρωσε ύστερα από ατύχημα σε πίστα.

¹⁶ Συζήτηση «Ατύχημα στην Εθνική Οδό Ύψος ΑΒ» στα «Στραβά και Ανάποδα».

¹⁷ Συζήτηση «Έσπασα τα μούτρα μου-κυριολεκτικά» στα «Στραβά και Ανάποδα».

¹⁸ Συζήτηση «Πόσο Ζώα» στα «Στραβά και Ανάποδα».

¹⁹ Συζήτηση «Πάντα Κράνος» στις «Αναζητήσεις –Σκέψεις –Προβληματισμοί».

²⁰ Για τον οποίο έχει γράψει ο Caillois στο «L'homme et le sacre».

²¹ Για την οποία έχουν γράψει ο Klausner στο «Why men take chances. Studies in stress seeking» και ο Zuckerman στο «Sensation seeking. Beyond the optimal level of arousal».

αναδύονται τελικά αυτές οι έννοιες από τα γραφόμενα των μελών του forum και ο θάνατος, η βία της σύγκρουσης, ο πόνος γίνονται «μέρος» της καθημερινότητας του μοτοσυκλετιστή. Η ένταση που δεν «βρίσκεται» στην καθημερινότητα, βρίσκεται στις στροφές του Μπράλου, του Άγιου Ιωάννη του Ρώσου και τις Επιδαύρου. Την επόμενη μέρα, ο ηδονικός πανικός μπορεί πια να γραφτεί στο forum από αυτόν που τον έζησε, που τον βίωσε και συνεχίζει την καθημερινότητα του.

Στη συνέχεια, πάνω στο ίδιο θέμα, υπάρχουν συζητήσεις για αυτό που θα ονομάσουμε «μη-συμβάν» και θεωρούμε ότι επίσης σχετίζεται με τον ηδονικό πανικό κοινώς κάτι που θα μπορούσε να έχει συμβεί, δεν συνέβη αλλά ως υποθετικό συμβάν είναι ιδιαίτερα αγχωτικό.

«έξω από τη Λάρισα, εκεί που ο δρόμος είναι εξαιρετικά καλός και ευνοεί υψηλές ταχύτητες, είδα μπροστά μου να διασχίζει την Εθνική κάθετα, ένας αλλοδαπός (μάλλον Πακιστανός)..... αν πήγαινα λίγο πιο γρήγορα μάλλον θα του είχα πετύχει...»²²

«Πιο κάτω σκεφτόμουν ότι αν είχα διαλέξει να πάω ευθεία θα με είχε εμβολίσει πραγματικά!!!»²³

Αυτό που διαφαίνεται είναι ο δραματικός τρόπος έκφρασης του φόβου, ο μη-ορθολογικός τρόπος κατανόησης της διακινδύνευσης στις περισσότερες των περιπτώσεων και μια ηρωοποίηση της στιγμιαίας προσέγγισης του θανάτου μιας μεγάλης κοινωνικής ομάδας που χρησιμοποιεί ένα μηχανήμα, μια ανθρώπινη εφεύρεση για να κινηθεί με μεγαλύτερη ταχύτητα από αυτή που ορίζει η φύση του ανθρώπου. Αυτό που το κάνει αντικείμενο συζήτησης και κοινωνιολογικής ανάλυσης είναι η δυναμική του μηχανήματος αυτού να αποτελεί προέκταση του σώματος, να είναι μέρος της ταυτότητας του γράφοντος

«Το κοντέρ έμεινε σταματημένο στα 280χλμ και φυσικά το παλικάρι διαμελίστηκε.»²⁴

«Υπάρχουν όμως στιγμές που νοιώθω όπως τότε...πάνω στη μηχανή, στα 200+ km/h, με μερικούς εκλεκτούς ακόμα μηχανόβιους, σαν θρυλικούς ήρωες που πάνε με περίσσιο θάρρος να αντιμετωπίσουν το θάνατο...»²⁵

«Δεν είναι ένα απλό μέσον μετακίνησης που σε βοηθάει να μην κολλάς στο μποτιλιάρισμα, Είναι κάτι παραπάνω...Όχι, είναι πολλά παραπάνω που πολλοί δεν τα γνωρίζουν και να σας πω και κάτι? Καλύτερα! Γιατί αυτό μας κάνει και διαφέρουμε από τους υπόλοιπους.»²⁶

Περιβάλλον και διακινδύνευση στη μοτοσυκλέτα

Η διακινδύνευση σε ένα μοτοσυκλετιστή ορίζεται διαφορετικά από όλα τα άλλα μέσα μεταφοράς. Ο μοτοσυκλετιστής οδηγεί ουσιαστικά εκτεθειμένος στις καιρικές συνθήκες, στα διάφορα εμπόδια, στα άλλα οχήματα. Είναι μέρος του περιβάλλοντος, δεν το παρακολουθεί μέσα από το τζάμι του αυτοκινήτου, το οποίο μοιάζει αρκετά με τηλεοπτική οθόνη.

²² Συζήτηση «Αντε πάλι» στα «Στραβά και Ανάποδα».

²³ Συζήτηση «Η παρανομία σώζει...» στις «Ιστορίες του δρόμου».

²⁴ Συζήτηση «Ατύχημα στην Εθνική Οδο Υψος ΑΒ» στα «Στραβά και Ανάποδα».

²⁵ Συζήτηση «Μηχανόβιος ή ιππότιης» στο «Αναζητήσεις- Σκέψεις - Προβληματισμοί».

²⁶ Συζήτηση «Της μηχανής οι ρόδες» στο «Αναζητήσεις- Σκέψεις - Προβληματισμοί».

«Η αίσθηση της μόνου έχει να κάνει με ότι έχει 2 ρόδες και σε εκθέτει σε όλες τις καιρικές συνθήκες.»²⁷

«κατά την άποψή μου μοτοσυκλέτα είναι ό,τι σε κάνει να νιώθεις αυτό το απεριγράπτο συναίσθημα να είσαι ΕΝΑ με το μέσο μεταφοράς σου...να υπακούει στις κινήσεις του σώματός σου σαν να είναι το ίδιο σου το σώμα...ενώ ταυτόχρονα δεν σε προφυλάει με τίποτα από το εξωτερικό περιβάλλον...είσαι εσύ κ το περιβάλλον, κ η μοτοσυκλέτα είναι το μέσο για να δεις με άλλο μάτι το περιβάλλον γύρω σου...»²⁸

Έτσι, η διακινδύνευση του μοτοσυκλετιστή ορίζεται με βάση το γεγονός ότι σε οποιαδήποτε πτώση ή σύγκρουση μπορεί να χτυπηθεί άμεσα ο ίδιος και είτε να τραυματιστεί σοβαρά είτε να πεθάνει.

«Εάν δεν φοβάσαι έστω και λίγο (άσχετα αν το παραδέχεσαι ή όχι)πας γυρεύοντας! Και γενικότερα ο κανόνας είναι ότι πάντα υπάρχει η περίπτωση να πέσουμε!»²⁹

«Κοίτα όλοι πέφτουν κάποια στιγμή!!! Από εκεί και πέρα υπάρχουν 2 δρόμοι ο εύκολος δηλαδή να τα παρατήσεις και ο λίγο πιο δύσκολος να συνεχίσεις αυτό που σου αρέσει!!!»³⁰

Σε κανένα άλλο μέσο, εκτός του παραπλήσιου σε λογική ποδηλάτου, ο οδηγός δεν είναι τόσο εκτεθειμένος στους κινδύνους που ελλοχεύουν κατά την οδήγηση. Όπως προαναφέραμε το ότι η μοτοσυκλέτα είναι μέρος της ταυτότητας και «προέκταση» του σώματος, η διακινδύνευση του μέσου δηλαδή της μοτοσυκλέτας και οι πιθανές υλικές ζημιές διοχετεύονται στο διάλογο στην ίδια λογική με την ανθρώπινη διακινδύνευση.

«Δεν χτύπησα πολύ...Η μπλε καλλονή μου άσχημα πληγωμένη...»³¹

«Πεθαίνεις μέσα σου όταν βλέπεις κάτι που αγαπάς τόσο πληγωμένο.»³²

Καθώς η βία της σύγκρουσης, ο φόβος και η διακινδύνευση της σωματικής ακεραιότητας μεγιστοποιούν το άγχος αφήνουν συνήθως σε δεύτερη μοίρα τον έρωτα για τη μηχανή, για το μέσο.

«Μιλάμε για βόλιες, για εκδρομές, για τόσα πράγματα! Ας μιλήσουμε και μια φορά για αυτό που μας απασχολεί κάθε φορά που ανεβαίνουμε στη μηχανή και ξεκηνάμε! Αυτό που μας τρομάζει και αναρωτιόμαστε "Αξίζει η ζωή σου για μια μηχανή?"»³³

«Τη δική μου μηχανή την πούλησα πριν μια εβδομάδα. Θα κυκλοφορώ με αυτοκίνητο.»³⁴

Οι «Άλλοι» και «Εμείς»

Θα κάνουμε σε αυτό το σημείο έναν αναγκαίο διαχωρισμό σε αυτό που εμφανίζεται ως διακινδύνευση στις συζητήσεις του www.moto.gr. Έχουμε, λοιπόν, την διακινδύνευση που «επιβάλλεται» από τρίτους και την διακινδύνευση στην οποία υποβάλλουν οι ίδιοι οι μοτοσυκλετιστές τον εαυτό τους. Η «επιβολή» της

²⁷ Συζήτηση «Τα scooter ποτέ δεν θα γίνουν μοτοσυκλέτες» στις «Αντιπαραθέσεις».

²⁸ Συζήτηση «Τα scooter ποτέ δεν θα γίνουν μοτοσυκλέτες» στις «Αντιπαραθέσεις».

²⁹ Συζήτηση «Ρισκάρουμε» στο «Αναζητήσεις- Σκέψεις - Προβληματισμοί».

³⁰ Συζήτηση «Η πτώση ή το τέλος μου...» στις «Ιστορίες του δρόμου».

³¹ Συζήτηση «XT billy. Εκτος μάχης...» στα «Στραβά και Ανάποδα».

³² Συζήτηση «Και Ξανα...Ξανά...» στα «Στραβά και Ανάποδα».

³³ Συζήτηση «Με αφορμή την υπογραφή του Tropea» στις «Αναζητήσεις - Σκέψεις - Προβληματισμοί».

³⁴ Συζήτηση «Θάνατος φίλου» στις «Αναζητήσεις - Σκέψεις - Προβληματισμοί».

διακινδύνευσης από κάποιο τρίτο παράγοντα λειτουργεί ως συνδυετικός κρίκος ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας καθώς η απώλεια ελέγχου είναι πολύ ισχυρή και βασικά δεν είναι επιθυμητή αυξάνοντας με αυτό τον τρόπο την ανάγκη για επικοινωνία και «καταγγελία» τις περισσότερες φορές της κοινωνικής κατάστασης που περιβάλλει αυτά τα μεμονωμένα γεγονότα. Συνήθως, αυτή η αίσθηση ότι οι «Άλλοι» δείχνουν επί τούτου την αδιαφορία τους κυριαρχεί στις συζητήσεις ή ακόμα ότι τείνουν να έχουν σκοπό να κάνουν τους μοτοσυκλετιστές να διακινδυνεύσουν.

«και να φυλάγεσαι από παντού σαν να θέλουν όλοι να στη φέρουν...»³⁵

«Είσαι με μηχανή κι απ' τη στιγμή που είσαι με μηχανή οτιδήποτε συμβεί ακόμη κι αν το αποφύγεις σημαίνει συνήθως πλάκωμα στα φρένα κι αυτό μας ταραίζει πολύ.»³⁶

«Και τότε βγήκε όσο πιο αργά γινόταν, σαν όλη η κακία του κόσμου να μου έκλεινε το δρόμο λέγοντας "όχι ρε πούστη, δε θα πας Σέρρες"»

Στη δεύτερη περίπτωση, η διακινδύνευση αν δεν είναι επιθυμητή ως κόντρα, γρήγορη βόλτα ή επίδειξη, κοινοποιείται στο forum ως «λάθος» και παράδειγμα προς αποφυγή αλλά με αστεϊσμούς και επικλήσεις της τύχης ή του κατάλληλου εξοπλισμού.

«Η πτώση προήλθε από σούζα. Εσκεμενη ή όχι δεν έχει καμμία σημασία! Αν φταίω ή όχι δεν είναι της παρούσης! Έχω παραδεχτεί ότι έφταιγα σαφώς κιτλ όμως μη σταθούμε σε αυτά εδώ πέρα!»³⁷

μας εξιστορεί ένα μέλος που με πολλές φωτογραφίες έδειξε την αξία του εξοπλισμού παραδεχόμενος παράλληλα το λάθος της στιγμής. Ένας άλλος μοτοσυκλετιστής αυτοσαρκάζεται.

«και τότε είναι που συνέβη... σε μια στροφή ανοίγω το γκάζι μάλλον λίγο παραπάνω τα λάστιχα πολιτικά, τα κιλιά 200 και ο Λ... στα χώματα!! Πάντα τέτοια !!!»³⁸

Οι περισσότεροι συμμετέχοντες γράφουν έχοντας γνώση ότι διακινδυνεύουν και ότι η επιτηδευμένη χρήση της μοτοσυκλέτας γίνεται από επιλογή. Ο παιγνιώδης χαρακτήρας της οδήγησης της μοτοσυκλέτας που επικαλείται και ο Χρηστάκης εμφανίζεται στις συζητήσεις ως εκ των ων ουκ άνευ.

«Το να κάνει κάποιος κάνα έντο ή καμοιά σούζα μια στιγμή που του τη βίδωσε δεν είναι και τόσο τραγικό. Το να γίνεται αυτό σύστημα και τρόπος καθημερινής οδήγησης είναι ένα θέμα.»³⁹

«Ο δρόμος δεν είναι πίστα. Πάρτε το χαμπάρι. Εμείς που οδηγούμε γρήγορα στους δημόσιους δρόμους είμαστε ΚΑΙ συνένοχοι ΚΑΙ έχουμε συναινέσει με την απομάκρυνση μας από τα boxes στο ότι ανεβάζουμε την αδρεναλίνη μας με πιθανό αντάλλαγμα από τραυματισμό μέχρι ακόμα και την ίδια μας την ζωή.»⁴⁰

«Στην τελική αν θες αυτό είναι και η ομορφιά του να οδηγείς μηχανή. Το ότι κινείσαι στο απόλυτο όριο της ισορροπίας και απολαμβάνεις το αίσθημα της ελευθερίας (που

³⁵ Συζήτηση «Επικίνδυνη οδήγηση» στις «Αναζητήσεις – Σκέψεις – Προβληματισμοί».

³⁶ Συζήτηση «πέστε μου τώρα κατέβαινες για σφαλιάρες ή δεν κατέβαινες; Ή σηκώνεσαι και φεύγεις και πας σπίτι» στα «Στραβά και Ανάποδα».

³⁷ Συζήτηση «Την προσεκτική ματιά σας παρακαλώ» στο «Προστατευτικός εξοπλισμός».

³⁸ Συζήτηση «Έφαγα σαβούρα αλλά την ευχαριστήθηκα» στις «Ιστορίες του δρόμου».

³⁹ Συζήτηση «Πιστεύετε ότι» στο «Αναζητήσεις-Σκέψεις – Προβληματισμοί».

⁴⁰ Συζήτηση «Ατύχημα στην Επίδαυρο» στις «Γενικές»

πάντα εμπεριέχει στοιχεία κινδύνου) αντί να είσαι μέσα σε κινούμενο κλωβό απομονωμένος και πηγμένος στην καθημερινότητα του "κλωβού" όπως το αποκαλώ.»⁴¹

Επιστρέφοντας στην πρώτη μορφή διακινδύνευσης, αυτή που θεωρητικά ευθύνονται τρίτοι και στην οποία όπως προαναφέραμε δίνονται κοινωνικές προεκτάσεις, υιοθετείται μια κοινή στάση που «βασίζεται» ακόμα και σε εξαιρετικά αμφίβολης προέλευσης «επιστημονικές μελέτες» ενώ η επίκληση του «υπεύθυνου» γίνεται με ύβρεις και χαρακτηρισμούς στερεοτυπικούς στη βάση μιας κατασκευασμένης ετερότητας. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η εμπειρία της διακινδύνευσης καταγράφεται τις περισσότερες φορές στερεοτυπικά κυρίως προς τις γυναίκες οδηγούς, τους αλλοδαπούς, τους πεζούς, τους επαγγελματίες οδηγούς ή και τους συναδέλφους μοτοσυκλετιστές αναπαράγοντας με αυτό τον τρόπο ένα συγκεκριμένο μοντέλο ισχύος, ελέγχου, ανωτερότητας και ικανότητας που προσεγγίζει το μοντέλο που ονομάζουμε πατριαρχικό.

Να τονίσουμε ξανά εδώ ότι μέσα από την ταυτότητα που κατασκευάζουν για τους τρίτους, τους «άλλους», τους υπεύθυνους για την διακινδύνευση τους προσδιορίζονται ουσιαστικά και οι ίδιοι. Αν οι «άλλοι» είναι ανίκανοι στην οδήγηση εμείς είμαστε ικανοί. Αν οι «άλλοι» είναι ηλικιωμένοι εμείς είμαστε νέοι, αν οι «άλλοι» είναι γυναίκες εμείς είμαστε άνδρες. Αν είμαστε φτωχοί κάποιοι άλλοι είναι πλούσιοι.

«Για τους αργούς (χοντρούς, με κινητό, άκρανους, στρογγυλοφάνταρους, πιτσιρικάς με πέδιλο και σκούτερ, κουστουμάτους με mega-scooter για καλοκαιρινή χρήση»⁴²

«Οι άντρες χρησιμοποιούν για την αντίληψη του χώρου δύο περιοχές του εγκεφάλου, τον εγκεφαλικό φλοιό και τον ιππόκαμπο (δεν μπαίνω σε λεπτομέρειες). Αντίθετα οι γυναίκες χρησιμοποιούν μόνο το φλοιό.. αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην αντιλαμβάνονται το χώρο γύρω τους στην ίδια ταχύτητα και με την ίδια λεπτομέρεια όπως οι άντρες..»⁴³

«Αν είναι σε διασταύρωση κάθετα με εσένα, παππούς, γκόμμενα, μαλάκας που μιλάει σε κινητό κλπ έχει 90% πιθανότητα ότι θα μπει στο δρόμο χωρίς να σε δει»⁴⁴

«οι ΓΕΡΟΙ...τους σέβομαι...αλλά όλα έχουν ημερομηνία λήξης...»⁴⁵

«Πίσω στις κόρες σας βρωμοτουρίστες που πεταγεστε στις διαβάσεις και το παίζετε κυριοι με την καλτσα και το σανδαλι...Την επομένη φορά θα σας πατησω!!! Είναι προτιμότερο από το να φρεναρώ και να πατησει εμένα ο πίσω μου!»⁴⁶

«Οι γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας που κατά κανόνα έμαθαν να οδηγούν στα 40+ είναι δημόσιος κίνδυνος και θα έπρεπε να αποσυρθούν από την κυκλοφορία.»⁴⁷

«στον πιτσιρικά...Σάββατο απόγευμα οδηγούσες f430 στην Ποσειδώνος μου μαρσάρισες..»⁴⁸

⁴¹ Συζήτηση «Κάποιος που να μην έχει πέσει» στις «Ιστορίες του δρόμου».

⁴² Συζήτηση «έξω οι εποχικοί... ας παίρνουν το ΜΕΤΡΟ...» στις «Ιστορίες του δρόμου».

⁴³ Συζήτηση «Γυνακια οδήγηση: Απορία!» στις «Γενικές».

⁴⁴ Συζήτηση «ποιον τύπο οδηγού απεχθάνεσαι πιο πολύ?» στις «Γενικές».

⁴⁵ Συζήτηση «ποιον τυπο οδηγού απεχθάνεσαι πιο πολύ?» στις «Γενικές».

⁴⁶ Συζήτηση «Πίσω και σας έφαγα ρεΐiiii!!!» στις «Ιστορίες του δρόμου».

⁴⁷ Συζήτηση «Γυνακια οδήγηση: Απορία» στις «Γενικές».

⁴⁸ Συζήτηση «Σε είδα» στις «Ιστορίες του δρόμου». Η F430 είναι της εταιρίας Ferrari. Πρόκειται για την πλέον συνηθισμένη στερεοτυπική αντίληψη για τα άτομα νεαρής ηλικίας που οδηγούν ακριβό αυτοκίνητο.

Η προσδοκία της αντεκδίκησης από τον μοτοσυκλετιστή γίνεται αρκετές φορές αντικείμενο συζήτησης καθώς η θεωρούμενη προσβολή της σωματικής ακεραιότητας του ίδιου ή της ακεραιότητας της μοτοσυκλέτας πρέπει να ανταποδοθεί.

«Εκεί θέλει να έρχεται από το αντίθετο ρεύμα καμιά 10αρια μηχανάκια και μόλις βγει ο οδηγός από το αυτοκίνητο να τον πλακώσουν στις σφαλιάρες.»⁴⁹,

«Φίλε μου, εξαρτάται...Τον κόβεις πρώτα, και σκέφτεσαι, του έχω ή θα μου γεμίσει την μούρη μπουνιές; Και πράττεις ανάλογα...»⁵⁰

Οι κατηγοριοποιήσεις είναι συνηθισμένες και σχετίζονται με οτιδήποτε κάνει εμφανή την διαφορετικότητα του «ατυχή» μοτοσυκλετιστή με αυτόν που προκάλεσε μια κατάσταση διακινδύνευσης. Σε αυτές τις κατηγορίες έχουμε τους «κουτακηδες» κοινώς τους αυτοκινητιστές, τις γυναίκες,

«Γυναίκα στο τιμόνι κι ο θάνατος ζυγώνει!»

τους πεζούς, ηλικιωμένους οδηγούς

«με είχε πιάσει σοκ θυμού, πάλι καλά που δε βγήκε ο γέρος από το αμάξι θα είχε φάει μπουνιές.»

ή τους «Πακιστανούς»

«ξάφνου άξαφνα βγαίνει ένα Πακιστάν με ποδήλατο κάθετα στην Ιερά οδό...Αλλά του επόμενο που θα μου βγει με τον ίδιο τρόπο(γιατί έχουμε πολλούς στο Αιγάλεω)θα του εμβολίσω για να δω αν θα συνεχίσει να χαμογελάει...ΖΩΑ»

αλλά και δυο ομάδες μοτοσυκλετιστών που οι μεν πρώτοι συνήθως οδηγούν τις πλέον ακριβές μοτοσυκλέτες με επικίνδυνο τρόπο ενώ οι δεύτεροι που θεωρούνται εποχικοί αναβάτες και συνήθως οδηγούν αυτόματα σκούτερ και τα επονομαζόμενα «Παπιά»

«Τι φταίω εγώ να κινδυνεύω από το εκάστοτε εποχικό αναβάτη, που πήρε ένα "μαστόδοντο"⁵¹ (μιας και αυτά είναι "μούρη") και βγήκε στον δρόμο σαν άλλος χάρος;» «για τους αργούς (χοντρούς, με κινητό, άκρανους, στρογγυλοφάναρους, πιτσιρίκες με πέδιλο και σκούτερ, κουσουμάτους με mega-scooter⁵² για καλοκαιρινή χρήση) που φοβούνται τη διήθηση και καθυστερούν πολύ 5-10-20 μηχανάκια πίσω τους χωρίς να σκεφτούν να κάνουν για λίγο στην άκρη»⁵³

και σε άλλη περίπτωση

«Θεώρησα τον αναβάτη σαν κάποιο καθημερινό τυπάκο ο οποίος για να γλυτώσει την κίνηση κτλ πήρα μια μότο συνήθως παπί ή scooter.»⁵⁴

«Αυτούς με τα 1000ρια SS που φεύγουν σουζα στα φανάρια για να αποδείξουνε στους σκουτεραδες ποια είναι τα αφεντικά. Τους σκουτεραδες που φεύγουμε με τα χίλια στα φανάρια για να αποδείξουνε σε όλους μας ποια είναι τα πραγματικά αφεντικά...»⁵⁵

⁴⁹ Συζήτηση «Σεβασμός στις μότο» στα «Στραβά και Ανάποδα».

⁵⁰ Συζήτηση «Πάει και εγώ...» στα «Στραβά και Ανάποδα».

⁵¹ Εννοεί μηχανή πολύ μεγάλης ισχύος.

⁵² Εννοεί μεγάλου κυβισμού αυτόματη μηχανή. Αυτού του είδους οι μοτοσυκλέτες χλευάζονται διότι δεν απαιτείται επιδεξιότητα στην οδήγηση τους.

⁵³ Συζήτηση «Έξω οι εποχικοί...ας παίρνουν το μετρο...» στο «Ιστορίες του δρόμου».

⁵⁴ Συζήτηση «Πιστεύετε ότι...» στο «Αναζητήσεις-Σκέψεις-Προβληματισμοί».

⁵⁵ Συζήτηση «Ποιον τύπο οδηγού απεχθάνεσαι πιο πολύ?» στις «Γενικές».

«σε σένα μιλάω με την BMW ε γερμανική μοτοσικλέτα έχεις τι περιμένω που είχες το θράσος να βγεις έξω για να κάνεις φιγούρα Τρίτη απόγευμα στο Κολωνάκι. Επιμελώς τσαλακωμένη η πουκαμισιά παντελόνι άψογο το δασύτριχο στήθος να φαίνεται... αλλά βγαίνουμε κύμα στην πλατεία χωρίς να προσέξουμε αν έρχεται κανείς!!!»

Στη δεύτερη περίπτωση οι τίτλοι «μαλακώνουν», προσπαθούν να αναδείξουν το λάθος ως προσωπική επιλογή και συνήθως υποκρύπτουν μεταμέλεια.

«Έκανα πολύ επικίνδυνα πράγματα!»⁵⁶

Το συμβάν περιγράφεται με λιγότερη ένταση αλλά με επικλήσεις της τύχης, του εξοπλισμού και της ψυχολογίας του μέλους που περιγράφει τι συνέβη.

«Δυο διαδρομές έκανα, ελάχιστα km, και ήδη κινδύνεψα 2 φορές! Από λάθος δικό μου μάλιστα! Αν για κάποιο λόγο έπρεπε να συνεχίσω να οδηγώ παπί, θεωρώ 100% βέβαιο ότι θα είναι θέμα ημερών το ατύχημα.»⁵⁷

«...να πω πως έκανα και κάτι κομμάτια να γίνει. Αλλά τσάμπα να την πατούσα; Ευτυχώς το γλιτώσαμε επειδή παρά τον ξαφνικό πανικό δεν πάτησα φρένο.»⁵⁸

Ορισμένοι συμμετέχοντες λειτουργούν συμβουλευτικά όταν είναι ξεκάθαρη η υπερβολή σε αυτά που γράφονται.

«Λέω τώρα.....μήπως τα 120 είναι πολλά και δεν σου φταίει η μηχανή αλλά το δεξί σου χέρι?»⁵⁹ «Δεν φταίει πάντα οι οδηγοί αυτοκινήτων χωνέψτε το»⁶⁰

«Μάγκες, κράνος ακόμα και για 500μ.»⁶¹.

«Εμείς τουλάχιστον, που κυκλοφορούμε με μηχανές, πρέπει να σεβόμαστε πρώτοι του εαυτού μας, τους συνεπιβάτες μας, αυτούς που κυκλοφορούν γύρω μας, και να μην περιμένουμε μοιρολατρικά να το κάνουν αυτό όλοι οι άλλοι για εμάς. Δεν φταίει πάντα οι άλλοι και όχι εμείς.»⁶²

«Τα ΦΟΡΟΥΜ, τα ΚΛΑΜΠ και οι παρέες που εκτρέφουν τέτοιες αντιλήψεις του στυλ 'Όποιος φοβάται, πέφτει και κοιμάται' έχουν ΚΑΙ αυτά τα χέρια τους βαμμένα με ΑΙΜΑ (άσχετα αν το αίμα αυτό είναι ΛΙΓΟ ή ΠΟΛΥ σε ποσότητα του γενικού θανατικού που έχει πέσει).»⁶³

Πολλές φορές περιγράφονται οι βαθύτεροι, όπως οι ίδιοι θεωρούν λόγοι συνήθως ανορθολογικοί και έντονα συναισθηματικοί που οδηγούν στην παράτολμη οδήγηση, στη επικίνδυνη οδηγική συμπεριφορά. Συνήθως σχετίζονται με την πλήξη της καθημερινής πρακτικής όπου η έκπληξη, το διαφορετικό είναι εξαίρεση.

«Δε λέω καλή η άνεση αλλά η μοτοσικλέτα πιστεύω ότι πρέπει να απευθύνεται στην καρδιά σου. Να νοιώθεις ελευθερία, να σε φυσάει το αεράκι...να πετάς...»⁶⁴

«Ο φόβος όχι μόνο πρέπει να είναι εκεί μέσα σου όταν οδηγείς αλλά να σε τραβάει μαζί, να σε ευθουσιάζει.»⁶⁵

⁵⁶ Τίτλος συζήτησης.

⁵⁷ Συζήτηση «Έκανα πολύ επικίνδυνα πράγματα» στο «Ιστορίες του δρόμου».

⁵⁸ Συζήτηση « Όχι νυχτιάτικα στο τσάμπα...» στις «Ιστορίες του δρόμου».

⁵⁹ Συζήτηση «Η πώση ή το τέλος μου...» στις «Ιστορίες του δρόμου».

⁶⁰ Συζήτηση «Άλλο ένα ατύχημα συναδέλφου σήμερα.» στα «Στραβά και Ανάποδα».

⁶¹ Συζήτηση «Έσπασα τα μούτρα μου-κυριολεκτικά» στα «Στραβά και Ανάποδα».

⁶² Συζήτηση «Τα θέλει τελικά ο κώ.. μας τελικά!!!!!!» στις «Ιστορίες του δρόμου».

⁶³ Συζήτηση «Καγκουριές, καγκουροφόρουμ και αιφνίδιοι θάνατοι ...» στις «Αντιπαραθέσεις».

⁶⁴ Συζήτηση «Τα scooter ποτέ δεν θα γίνουν μοτοσικλέτες» στις «Αντιπαραθέσεις».

⁶⁵ Συζήτηση «Ρισκάρουμε» στις «Αναζητήσεις- Σκέψεις- Προβληματισμοί».

«Σου ανεβάζουν τα επίπεδα της αδρεναλίνης στα ύψη...και τους χτύπους της καρδιάς στους 200....Γεμίζουν τις αισθήσεις με ερεθίσματα!!!! Πανδαισία!!!!!»⁶⁶
«τι έχω χάσει ένα χρόνο τώρα , μην έχοντας μηχανή αλλά δεσμευμένος σαν αυτούς που βλέπω τώρα , μέσα σε ένα σιδερόφρακτο κουτί. Σταθερός σε χώρο και χρόνο, καταπίνοντας μόνο χιλιόμετρα πίσω από ένα παρμπρίζ. Χάνοντας κάθε αίσθηση ελευθερίας και επαφής με το περιβάλλον γύρω μου.»⁶⁷

Διακινδύνευση και εργαλειακή χρήση της μοτοσικλέτας

Θα πρέπει ακόμα να κάνουμε ένα διαχωρισμό που σχετίζεται με την εργαλειακή χρήση της μοτοσικλέτας. Ακόμα και σε αυτές τις περιπτώσεις της εργαλειακής χρήσης μιας μοτοσικλέτας αυτή γίνεται είτε για την απλή μεταφορά από τον τόπο κατοικίας στο χώρο εργασίας και το αντίθετο, για παράδειγμα από το σπίτι στον εργασιακό χώρο και το ανάποδο, είτε η μοτοσικλέτα χρησιμοποιείται για να παράγει κέρδος καθώς χρησιμοποιείται στη μεταφορά τροφίμων, λουλουδιών, ταχυδρομείου κλπ. Θα πρέπει τέλος να αναφέρουμε και την χρήση της από τους κρατικούς φορείς όπως η αστυνομία⁶⁸ και ελάχιστες μονάδες του ΕΚΑΒ.

Στην περίπτωση αυτή η διακινδύνευση συνδέεται άμεσα με την εξασφάλιση του ημερομισθίου. Η «κατηγορία» των μοτοσικλετιστών-εργαζόμενων γνωστών και ως «delivery»-«Ντελιβεραδες»-«Πακετάδες» είναι η πλέον επικίνδυνη⁶⁹. Ο συνδυασμός της εργασίας κάτω από σχεδόν όλες τις καιρικές συνθήκες, της μη συμμόρφωσης με τον Κ.Ο.Κ. είτε αφορά στα σήματα είτε στην προβλεπόμενη ενδυμασία (π.χ. κράνος) μαζί με την προσπάθεια να παραδοθούν τα όποια εμπορεύματα σε ελάχιστο χρόνο δημιουργούν μια ομάδα ανθρώπων που διακινδυνεύουν ουσιαστικά χωρίς το ανάλογο όφελος.

« Το παιδί (δεν είναι 18) ΦΥΣΙΚΑ οδηγούσε χωρίς κράνος και εργαζόταν εκείνη την στιγμή σαν ντελιβερας. Έχει προς το παρόν εξωτερικές μόνο πληγές»

Για να γίνει κατανοητό, σε αρκετές περιπτώσεις γνωρίζω ότι σε ένα ημερομίσθιο 30 ευρώ συν τα φιλοδωρήματα, τα έξοδα για τη μοτοσικλέτα βαραίνουν τον υπάλληλο.

«Όσο για τα λεφτά...μιλούσα με τον μικρό μου τον κουνιάδο που δουλεύει delivery....
- Αντωνάκη πόσα παίρνεις ρε...? - 3 Ευρώ την ώρα και φυσικά ούτε λόγος για δώρα....ένσημα....κτλ.» Ακόμα, «4 με 4,5 ευρώ την ώρα, ανασφάλιστος και με το δικό σου μηχανάκι.»

Περιπέτεια σε δύο τροχούς

Μια τελευταία μορφή ηθελημένης διακινδύνευσης είναι αυτό που θα ονομάσουμε «διακινδύνευση διαμέσου της περιπέτειας». Κατά καιρούς εμφανίζονται συζητήσεις

⁶⁶ Συζήτηση «Της μηχανής οι ρόδες» στις «Αναζητήσεις- Σκέψεις- Προβληματισμοί».

⁶⁷ Συζήτηση «Σκόρπιες λέξεις... ένα νόημα... μια μηχανή. ΚΑΛΟ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ ΡΕ...» στις «Ιστορίες του δρόμου».

⁶⁸ Η γνωστή ομάδα Ζ και τελευταία η ομάδα Δ.

⁶⁹ Ορισμένοι πολιτικοποιημένοι υπάλληλοι προσπαθούν να οργανώσουν τον συνδικαλισμό του κλάδου τους. Η πιο γνωστή είναι οι caballeros και δραστηριοποιούνται επιδιώκοντας κυρίως ασφάλιση και παροχή εξοπλισμού προστασίας. Δυστυχώς, η εργασία αυτή είναι πολλές φορές περιστασιακή ή γίνεται σε ένα πλαίσιο γνωριμιών οπότε ο συνδικαλισμός περνά σε δεύτερη μοίρα.

στο forum που αφορούν σε ταξίδια με μοτοσικλέτα. Τα ταξίδια είτε εντός Ελλάδος είτε στην Ινδία, το Ιράν, την Τυνησία και φυσικά την Ευρώπη περιλαμβάνουν συνήθως αφηγήσεις για πολύωρη οδήγηση, ως άλλη άσκηση υπομονής και επιμονής αλλά και αναζήτηση για κάτι άγνωστο. Η γνωριμία με πολιτισμούς και κουλτούρες με τις οποίες η επαφή μας είναι συνήθως τηλεοπτική ή στην καλύτερη των περιπτώσεων μέσω κάποιου βιβλίου ή μιας τουριστικής επίσκεψης και άκρως στερεοτυπική περιγράφεται ως πλούτος γνώσεων μακριά από την καθημερινότητα, τον κοινωνικό έλεγχο και την οκνηρία της πόλης.. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η διακινδύνευση σε αυτές τις περιπτώσεις γίνεται αντικείμενο σεβασμού, επιδιώκεται και διαφοροποιείται αναλόγως τον τρόπο που επέλεξε ο κάθε μοτοσικλετιστής να ταξιδέψει.⁷⁰ Δεν πρόκειται για επίδειξη δύναμης ή αποθέωση της ικανότητας οδήγησης αλλά υπονοείται η ικανότητα στην υπομονή, στη διαχείριση κρίσεων, στην ευελιξία συμπεριφοράς με ανθρώπους άλλης κουλτούρας.

«Εφτασα τα 350 χλμ. και η κούραση από την βροχή είχε ήδη καταβάλει το σώμα μου.»⁷¹

«Πεπατημένη και άνετη Ευρώπη! Τα έχουμε διαβάσει τόσες φορές που είναι πια οικεία! Άρα? Ασφάλεια, άνεση και "ξέρωπουπαω" ένα πράγμα. Το ακριβώς αντίθετο δλδ με αυτό που θαυμάζω.»⁷²

«Οι προορισμοί μακρινοί, επικίνδυνοι, με διαφορετικά «σκηνικά» και με πολλές ταξιδιωτικές προειδοποιήσεις τύπου ... "border disputes", "should be avoided due to banditry", "land mines" »⁷³.

Συμπεράσματα

Οι μοτοσικλετιστές κατανοούν σε μεγάλο βαθμό τη διακινδύνευση στην καθημερινότητα τους. Ο τρόπος που αυτή καταγράφεται ακολουθεί πολλαπλά στερεότυπα, ψυχολογιοποιήσεις και επίπλαστους κοινωνικούς «κανόνες». Αυτό που καταγράφουμε στην έρευνα μας ως θετικό είναι η ενημέρωση των μοτοσικλετιστών σε ζητήματα ασφαλείας και η πιθανή μεταστροφή ορισμένων προς μια πιο ήπια οδηγική συμπεριφορά καθώς διαφαίνεται ότι μέσω του διαλόγου κατανοούν καλύτερα, έστω υποσυνείδητα, τα όρια της διακινδύνευσης. Ως έντονα αρνητικό στοιχείο, παρατηρούμε μέσα από τους διαλόγους, τα στεγανά των κοινωνικών στερεοτύπων, να παραμένουν ισχυρά, κυρίως από τους άνδρες οδηγούς μοτοσικλέτας που ουσιαστικά μελετήσαμε, προς συγκεκριμένες ομάδες υποκειμένων όπως η «γυναίκα», ο «ξένος», ο «άλλος».

Στατιστικά Μοτοσικλετών

Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του ΣΕΑΑ⁷⁴ από το 1996 έως το 2008 οι ταξινομήσεις δίκυκλων άνω των 50cc ήταν:

⁷⁰ Η διακινδύνευση διαφοροποιείται εφ' όσον ο μοτοσικλετιστής ταξιδεύει μόνος του και όχι σε μοτοσικλετιστική παρέα ή με κάποια θεωρητικά ακατάλληλη μοτοσικλέτα αντί κάποιας ισχυρής και κατάλληλης για ταξίδια.

⁷¹ Συζήτηση «Διαδρομή Βενετία - Αυστρία - Σλοβακία (778 χλμ.)» στα «Ταξιδιωτικά».

⁷² Συζήτηση «Μια γύρα στις Άλπεις» στα «Ταξιδιωτικά».

⁷³ Συζήτηση «Συρία-Ιορδανία ...απόδραση από την παστεριωμένη καθημερινότητα» στα «Ταξιδιωτικά».

⁷⁴ Σύνδεσμος Εισαγωγέων Αντιπροσώπων Αυτοκινήτων.

Έτος	Δίκυκλα >50cc
1996	20436
1997	32272
1998	45585
1999	63248
2000	64383
2001	66638
2002	56069
2003	59137
2004	72023
2005	83078
2006	88480
2007	100458
2008	100118

Στα στοιχεία δεν περιλαμβάνονται τα χαμηλού κυβισμού δίκυκλα (μικρότερα από 50 κυβικά) καθώς οι άδειες τους ανήκουν στην δικαιοδοσία της τροχαίας.

Βιβλιογραφία

- Beck, U., (1992), *Risk Society. Towards a new modernity*, London, Sage.
- Caillois, R., (2001), *Man and the sacred*, Illinois, University of Illinois Press.
- Garripoli, G., (2000), *Ταό και μοτοσικλέτα. Οδήγηση και μηχανισμοί της ψυχής*, Αθήνα, Δίοδος.
- Guevara, E.C., (2004), *Ημερολόγια Μοτοσικλέτας*, Αθήνα, Λιβάνης-Νέα Σύνορα.
- Pirsing, R., (1994), *Το Ζεν και η Τέχνη της Συντήρησης Μοτοσικλέτας*, **Αθήνα, Κάκτος**.
- Zuckerman, M., (1979), *Sensation seeking. Beyond the optimal level of arousal*, x.ε.
- Χρηστάκης, Ν., (2003), *Μοτοσικλέτα: Ριψοκινδύνευση και Ιερό*, Αθήνα, Futura.